

૧લી	આવૃત્તિ પ્રત	૨૬૦૦	અપાયા સંવત ૧૯૬૮
૨જી	,,	૨૬૦૦	,, ૧૯૭૯
૩જી	,	૫૩૦૦	,, ૧૯૮૦
૪થી	,,	૫૫૦૦	,, ૧૯૮૫
૫મી	,,	૧૨૦૦૦	,, ૧૯૯૦
૬ઠ્ઠી	,	૮૦૦૦	,, ૧૯૯૧
૭મી	,,	૫૫૦૦	,, ૧૯૯૭
૮મી	,,	૮૦૦૦	,, ૨૦૦૨
૯મી	,,	૪૫૦૦	,, ૨૦૦૭
૧૦મી	,,	૫૫૦૦	,, ૨૦૧૧

કુલ ૫૬૫૦૦

મેયં ગીતાનામસદૃશં ધ્યેયં શ્રીપતિરૂપમજસમ્ ।

નેયં સજ્જનસદ્ગે ચિત્તં દેયં દીનજનાય ચ વિત્તમ્ ॥

દુઃખમાત્રની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અને સત્ચિદાનંદમય પરમધામની નિત્યપ્રાપ્તિ માટે શ્રીભગવદ્ગીતાનું ને સહસ્રનામ-નું ગાન ગાવા યોગ્ય છે; ધ્યાન વારંવાર શ્રીપતિના રૂપનું ઠરવા યોગ્ય છે; ચિત્ત સદ્ગુણોના સંગમાં પરોવવું યોગ્ય છે અને વિત્ત દીન-દુઃખીઓને આપવું યોગ્ય છે.

—‘સર્વદયાર્થવિકા’

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ

૧૫ વર્ષની વયમાં જ્ઞાનેશ્વરી જેવો અસામાન્ય ગ્રંથ રચનાર,
મહાન જ્ઞાનવૃદ્ધ અને ચારિત્ર્યવૃદ્ધ ભગવાન જ્ઞાનેશ્વર

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને મહાવીર અર્જુન

શ્રીપરમેશ્વરસ્તોત્ર

જગદીશ ! સુધીશ ! મહેશ ! વિમો ! પરમેશ પરાત્પર પૂત
પિતઃ ॥ પ્રણતં પતિતં હૃતતત્ત્વજનં જનતારણ તારય તાપિતકમ્ ॥ ૧ ॥
ગુણહીનસુદીનમલીનમતિં ત્વયિ પાતરિ દાતરિ આપરતિષ્ ॥ તમસા
રજસાઽઽવૃત્તવૃત્તમિમં ॥ જન૦ ॥ ૨ ॥ મમ જીવનમીનમિમં પતિતં
મરુધોરમુવીહ ચ ત્રસ્તમહો ॥ કરુણાઘ્નિચલોર્મિજલાનયનં ॥ જન૦
॥ ૩ ॥ મવવારણ ! કારણ કર્મ્મતનો ભવસિંધુજલે શિવ મયમતઃ ॥
કરુણાઞ્ચ સમર્પ્ય તરિં ત્વરિતં ॥ જન૦ ॥ ૪ ॥ અતિનાશ્ય જનુર્મમ
પુણ્યરુચે ! દુરિતૌઘમરૈઃ પરિપૂર્ણશુભઃ ॥ સુજઘન્યમગળ્યમપુણ્યરુચિ ॥
જન૦ ॥ ૫ ॥ ભવકારક ! તારક દારક હે, ભવતારક પાતકદારક
હે ॥ હર શંકર કિંકરકર્મ્મચયં ॥ જન૦ ॥ ૬ ॥ તૃપ્તિશ્ચિતમંસિ
સુધાં હિતમેઽચ્યુત ! ચિન્મય ! દેહિ વદાન્યવર ॥ અતિમોહવશેન
વિનષ્ટકૃતં ॥ જન૦ ॥ ૭ ॥ પ્રણમામિ નમામિ નમામિ જનં મવજન્મ
કૃતિપ્રણિષ્ઠદનકમ્ ॥ ગુણહીનમનન્તમિતં શરણં જનતારણ તારય
તાપિતકમ્ ॥ ૮ ॥

હે પ્રભો ! હે જગદીશ ! હે ઝાંતીઓના પશુ ઇશ ! હે સંસારના રવામા !
હે સર્વવ્યાપક ! હે પરમેશ્વર ! હે પરાત્પર (પરથી પશુ પર) ! હે પવિત્ર ! હે
પિતા ! હું પતિત (પાપી) અને તત્ત્વ હણાયેલો મનુષ્ય આપને પ્રણામ કરું છું. હે
જનતારક (મનુષ્યોને તારનાર) ! મને તપી રહેલાને ત્રિવિધ તાપથી ભરેલા
સંસારસાગરથી તારો. (૧) હું શુશ્રુહીન, બહુ દીન તથા મહિન મતિવાળો
છું, તો આપ પરમ દાતાર અને પાલનકર્તા છો; છતાં પશુ આપમાં મારી
પ્રીતિ રહેતી નથી અને તમેણુ તથા રજેણુથી ઘેરાયેલો રહું છું; મારે હે
જનતારક પ્રભો ! મને તપી રહેલાને તારો. (૨) અહો ! મારું આ જીવન
સંસારરૂપી ઘેર મરુભૂમિમાં માછલાની પેઠે કુઃખી થઈ પડેલું છે; તેને આપ
આપના કરુણરૂપી સમુદ્રની લહરી વડે સિંચીને હે જનતારક ! મને તપી
રહેલાને તારો. (૩) હે ભવવારણ ! (સંસારમાં રૂપવા ન દેનાર !) આપ જ
આ જગતરૂપી કર્મવિસ્તારના કારણરૂપ છો. હે કલ્યાણરૂપ ! આ ભવસાગરના
અપાર જળમાં રૂપી રહેલા એવા મારા કુઃખી જીવને નાવ આપીને મારો તપો
રહેલાને ત્વરાથી ઉદ્ધાર કરો. (૪) હે જનતારક ! હે પવિત્ર શુદ્ધિવાળા ! મારો
ફરીથી જન્મ ન થાય એમ કરી, પાપોના પ્રવાહરૂપી ભારથી પરિપૂર્ણ થયેલા
આ પૃથ્વીમાંથી મારો-અતિ અધમ, નિર્બળ, પાપશુદ્ધિવાળા અને તપી રહેલા
જીવનો ઉદ્ધાર કરો. (૫) હે સંસારના કર્તા, તારક અને સંહારક ! હે ભવ-
તારક ! હે પાપવિદારક ! હે કલ્યાણ કરનારા ! હે જનતારક ! તપી રહેલા આ
કિંકરનાં સર્વ કર્મોના સમૂહનો નાશ કરીને ઉદ્ધાર કરો. (૬) હે અચ્યુત ! હે

ચિન્મય ! હે વર દેનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હું તૃપ્તાતુર થયેલો છું; માટે મને જ્ઞાનરૂપી અમૃત આપો. મેં અત્યંત મોહવશ થઈને મારાં સર્વ કર્તવ્ય કર્મ છોડી દીધાં છે; માટે મને તપી રહેલાને તારો. (૭) હે જનતારક ! હું આપને પ્રણામ કરું છું, નમસ્કાર કરું છું, નમસ્કાર કરું છું. આપ સંસારનાં જન્મ તથા કર્મોના નાશ કરનાર નિયુષ્ઠ અને અનંત છો. હું અત્યંત સંતોષ થઈને આપને શરણ આપેલો છું; માટે મને તપી રહેલાને તારો. (૮)

સમર્પણ

નમોઽસ્તુવન્તય સહસ્રમૂર્તયે સહસ્રપાદાક્ષિશિરોરુવાહવે ।

સહસ્રનાન્ને પુરુષાય શાશ્વતે સહસ્રકોટી યુગધારિણે નમઃ ॥

• હંજરો સ્વરૂપ, હંજરો ચરણ, હંજરો નેત્ર, હંજરે મસ્તક, હંજરે સાથળ તથા હંજરે બાહુવાળા અંતરહિત પરમાત્માને નમસ્કાર હો. હંજરો નામવાળા અને સહસ્ર કોટી યુગોને ધારણ કરનારા શાશ્વત પુરુષને નમસ્કાર હો.

અસિતગિરિસમં સ્યાત્ કજ્જલસિંધુપાત્રે સુરતરુવરશાલા લેખિની પત્રમુર્ધી ।

લિખિતિ યદિ ગૃહીત્વા શારદા સર્વકાલં તદપિ તવ ગુણાનામીશ પારં ન યાતિ ॥

નીલ પર્વત જેટલું કાજળ હોય, મહાસાગર સમાન ખડિયો હોય, કલ્પવૃક્ષની કાળીની ક્લમ હોય, પૃથ્વી જેવડો કાગળ હોય અને તે લઈને સાક્ષાત્ સરસ્વતી સદાકાળ લખ્યા કરે; તોપણ હે નાથ ! આપના ગુણોનો પાર આવે નહિ.

ત્વમેવ માતા ચ પિતાં ત્વમેવ ત્વમેવ બન્ધુશ્ચ સખા ત્વમેવ ।

ત્વમેવ વિદ્યા દ્રવિણં ત્વમેવ ત્વમેવ સર્વં મમ દેવદેવ ॥

તમે જ માતા અને તમે જ પિતા છો, તમે જ બંધુ અને તમે જ મિત્ર છો; તમે જ વિદ્યા ને તમે જ દ્રવ્ય છો અને હે દેવોના દેવ ! તમે જ મારું સર્વ કંઈ છો.

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા બુદ્ધયાઽઽત્મના વા પ્રકૃતેઃ સ્વમાવાત્ ॥

કરોમિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ નારાયણાયેતિ સમર્પયામિ ॥

• કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, ચિત્તથી, અહંકાર કે પ્રકૃતિના સ્વભાવે જે જે કંઈ કરું છું, તે સર્વ હે પરબ્રહ્મ નારાયણ ! આપના ચરણકમળમાં સમર્પણ કરું છું.

મંગલાચરણ

ૐકારં ચિન્દુસંયુક્તં નિત્યં વ્યાયન્તિ યોગિનઃ ।

કામદં મોક્ષદં ચૈવ ૐકારાય નમો નમઃ ॥ ૧ ॥

ભિંદુ સહિત ૐકાર (પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સર્વથી દૂરું અને સર્વોપરી નામ) જતું યોગીજનો નિત્ય ધ્યાન કરે છે અને જે કામ તથા મોક્ષદાતા છે, તે પરબ્રહ્મ ૐકારને વારંવાર નમસ્કાર હો. (૧)

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સુરસ્વતીં ચૈવ તતો જયમુદીરયેત ॥ ૨ ॥

અનંત બ્રહ્માંડના નાથ શ્રીમન્નારાયણને વીર નરોમાં ઉત્તમ એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને તથા સન્માર્ગપ્રેરક દેવી સુરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને અંથનો આરંભ કરવો. (૨)

સર્વદા સર્વકાર્યેષુ નાસ્તિ તેષામમંગ્ગલમ્ ।

યેષાં હૃદિત્યો મગવાન્ મંગ્ગલાયતનો હરિઃ ॥ ૩ ॥

સર્વ મંગલોના ભંડાર એવા ભગવાન શ્રીહરિ, જે કોઈ મનુષ્યના હૃદયમાં વિરાજમાન હોય છે, તેનું સર્વદા અને સર્વ કાર્યોમાં અમંગળ તો થતું જ નથી; અર્થાત્ મંગળ જ થાય છે. (૩)

વ્યાસાય વિષ્ણુરૂપાય વ્યાસરૂપાય વિષ્ણવે ।

નમો વૈ બ્રહ્મનિધયે વાસિષ્ઠાય નમો નમઃ ॥ ૪ ॥

વ્યાસસ્વરૂપ ભગવાન વિષ્ણુને નમસ્કાર કરું છું અને વિષ્ણુસ્વરૂપ મહર્ષિ વ્યાસને, કે જે વસિષ્ઠકુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા અને અધ્યાત્મવિદ્યાના ભંડારરૂપ હતા, તેમને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. (૪)

અચતુર્વદનો બ્રહ્મા દ્વિબાહુરપરો હરિઃ ।

અમાલ્લોચન. શંસુર્ભગવાન્ વાદરાયણઃ ॥ ૫ ॥

એ ભગવાન બાદરાયણ (વ્યાસમુનિ) જોકે ચાર મુખવાળા નથી, તોપણ સાક્ષાત્ બ્રહ્મા છે; બે હાથવાળા છતાં સાક્ષાત્ શ્રીહરિ છે અને કપાળે ત્રીજું નેત્ર નથી, તોપણ સાક્ષાત્ શંકર છે. (૫)

નિવેદન

‘શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા’ની ૧લી આવૃત્તિ સંવત ૧૯૬૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલી. તે પછી ઉત્તરોત્તર એની માગ વધતી ગઈ. અત્યાર સુધીમા આ સાથે દશ આવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. આ ૧૨મી આવૃત્તિની ૫૫૦૦ પ્રતો પ્રસિદ્ધ થાય છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના સર્જક શ્રીકૃષ્ણ પોતે ભગવાન જ હતા અને પોતાના અનન્ય ભક્ત અર્જુનને મહાભારતીય યુદ્ધમા સહાયક થવા માટે એના રથનું સારથિત્વ સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર્યું હતું. સ્વકર્તવ્યથી ત્રિમુખ થયેલા અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે આ ગીતાના મિપત્રી કર્તવ્યનો ઉપદેશ આપેલો છે. રણભૂમિમાં યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલા સ્વજનોને જોઈને અર્જુનનું ચિત્ત ક્ષુબ્ધ થાય છે, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તેને ક્ષાત્રધર્મ સમજાવે છે અને જ્ઞાન, કર્મ તથા ઉપાસનાનો તેને બોધ આપે છે.

આવા અનુપમ ગીતાઅંથની એકસૂત્રતા શ્રી વેદવ્યાસે કરી છે. એની ઉપયોગિતા વર્ણવવા જતા અર્પને દીવો દેખાડવા જેવું થાય છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ઉપર હિંદુ ધર્મના અનેક સપ્રદાયોના વરિષ્ઠ આચાર્યો-એ પોતપોતાના વિચારો અને મંતવ્યો અનુસાર ભાષ્ય લખી જનસમુદાયને સરળતાથી તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એ ઇનુથી અત્યાર સુધી અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. શંકર, રામાનુજ, મધ્વ આદિ આચાર્યો તે માટે યશોભાગી છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાને હીરાની ઉપમા આપી શકાય. પાસા પાડેલા હીરાને ગમે તે બાજુથી જોતાં તેમાં વિવિધ રંગો દેખાય છે, તેવી જ રીતે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું મનન કરતાં પાસાડપ અનેક અદ્ભુત અર્થો તેમાં રહેલા જણાય છે. અને તેવી રચના કરવા માટે વ્યાસનું બુદ્ધિકૌશલ્ય જ કારણભૂત છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનાં અત્યાર સુધીમાં અનેક ભાષાંતરો, ભાષ્યો અને દીકાઓ જગતની વિવિધ ભાષાઓમાં થયેલાં છે; તેમાં પણ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પોતાના વચના પંદરમા વર્ષે ‘ભાવાર્થદીપિકા’ નામક ઓવીપદ્ધ મરાઠી દીકા લખીને ગીતામાંનું નવનીત પીરચું છે, જેની તુલના જગતમાંની કોઈ પણ વસ્તુ સાથે થઈ શકે તેમ નથી.

‘જ્ઞાનેશ્વરીના મૂળ અંથની અનેક આવૃત્તિઓ મુંબઈ, પુના વગેરે યથોગમાં જુદે જુદે હાથે નીકળી છે. તથા મૂળ ‘ઓવી’ અને મરાઠી ગદ્યાત્મક ભાષા-ન્ટર સાથે તેનાં બે પુસ્તકો નીકળેલા છે. એમા એકના અનુવાદક ‘કેરલકોકિલ’ ના સંપાદક શ્રીયુત કૃષ્ણાજી નારાયણ આહલ્કે ટેંબુકર હોર્ષને પ્રકાશક શ્રીયુત ત્રિંબક જનાર્દન ગુર્જર છે. બીજા અંથના અનુવાદક અને પ્રકાશક પૂનાનિવાસી શ્રીમાન વિનાયક નારાયણ જોષી સાખરે છે. મહારાષ્ટ્રીય પ્રજામાં પ્રસ્તુત બને અર્થો જ્ઞાન પામ્યા છે.

શ્રી યાનેશ્વરી ગ્રંથનો લાભ ગુજરાતી ભાષા બોલનારી ગીતાર્થ જિજ્ઞાસુ પ્રજાને સહેલાઈથી મળા શકે એટલા માટે આ સંસ્થા તરફથી ટૂંકો ગુજર અનુવાદ હોવાનીવાસી સ્વર્ગસ્થ રત્નસિંહ દીપસિંહ પરમાર પાસે તૈયાર કરાવ્યો હતો; અને પ્રથમ સસ્કરણરૂપે તેનું પ્રકાશન થયું હતું; એમાં ઓવી-ઓનો અનુવાદ શ્રી સાખરે મહારાજના અનુવાદને આધારે તેમજ ટિપ્પણો સુખ્યત્વે શ્રી ટેંશુકરવાળા ગ્રંથનો આધાર લઈ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

શ્રીયુત રઘુનાથ માધવ ભગાડેના હાથે થયેલું હિંદી ભાષાંતર ઠીક જણાયાથી બીજી આવૃત્તિના પ્રકાશન સમયથી તેની પણ સહાયતા લેવામાં આવેલી છે. ઉપર્યુક્ત હિંદી યાનેશ્વરીનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રીયુત ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમીન પાસે તૈયાર કરાવાયો હતો; અને પ્રસ્તુત બે જ સંજ્ઞાઓનાં નામ (બીજી આવૃત્તિથી) અપાતા રહે છે.

આ અનુવાદ યોજવામાં ઉપર્યુક્ત બે મરાઠી તથા ત્રીજા હિંદી ભાષાંતરનો ઉપયોગ કરાયેલા હોવાથી એ ત્રણે ગ્રંથોના અનુવાદક અને પ્રકાશક મહાશયોનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે. વળી એક સાથે ચાર પુસ્તકોના ઉપયોગપૂર્વક આ અનુવાદ યોજવામાં સ્વામી શ્રી કૃષ્ણાનંદજીએ નિષ્કામ ભાવે જે સહાય કરી છે તેને માટે એ બધું પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

પ્રત્યેક પુસ્તક પ્રયત્નપૂર્વક શુદ્ધ જ છપાય એવું ધોરણ સ્વીકારેલું હોવાથી આ દશમી આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરતી વખતે ઉચિત રચણે, સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રકાશિત થયેલી ગીતાની અદ્ધાર ટીકાઓની મદદ લીધી છે. સમગ્ર ગ્રંથનું અત્યંત સૂક્ષ્મતાથી પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યા પછી પૂર્વે થયેલા પ્રચલિત અનુવાદોમાં કોઈ કોઈ રચણે જણાયેલી ન્યૂનતા દૂર કરવા માટે મૂળ મરાઠી ગ્રંથની પુનઃ સહાયતા લેવામાં આવી છે. શ્રી યાનેશ્વર મહારાજરચિત ઓવીઓમાંના મૂળના ગુજરાતી ભાષામાં દષ્ટિદોષથી કરવાના રહી ગયેલા ભાષાન્તરને સંપૂર્ણ બનાવવામાં આવ્યો છે, તેમ જ ભાષાંતરમાં જણાયેલી અશુદ્ધિઓ મરાઠી ગ્રંથ સાથે તુલના કરીને નિવારવામાં આવી છે અને ગ્રંથને સમગ્ર રીતે ભાષાંતરની દષ્ટિએ મૂળ મરાઠી દરેક ઓવી સાથે સરખાવીને શુદ્ધ કરવાનો દરેક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એમ કરતાં પૂર્વની આવૃત્તિઓ કરતાં આ આવૃત્તિની પૃષ્ઠ-સંખ્યા સો કરતાં વધુ વધી જવા પામી છે. આ આવૃત્તિ મરાઠી ગ્રંથની ઓવીઓનું સંખ્યાસંકેત અરખલિત ભાષાંતરરૂપે પ્રકાશન પામે છે અને અત્યાર અગાઉની એમાં રહેલી ક્ષતિઓ દૂર થાય છે. આવો અનુપમ ગ્રંથ જનતા સમક્ષ રજૂ કરતાં અમને સતોષ અને આનંદ થાય છે. આશા છે કે, સુસુખ્યો એનો અવસ્ય લાભ લેશે.

આ ગ્રંથની ઉપકારકતા ઇત્યાદિ વિષે આગલી આવૃત્તિઓમાં પ્રકાશકના નિવેદનમાં બિંદુ અખંડાનંદજીએ જે વિચારો દર્શાવ્યા છે, તે અહીં નીચે અવતરણમાં આપ્યા છે :

‘ભારતવર્ષમાં વેદ, ઉપનિષદ, દર્શનશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર રામાયણ, મહા-

ભારત અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા જેવી ધર્મકર્મના શિક્ષણથી ભરપૂર દેવદુર્લભ સામગ્રી હયાત છે; પરંતુ તેના પ્રત્યે જનસમાજનું લક્ષ્ય ઘટતું ચાલ્યું, એટલે ધર્મહોને તક મળવા માંડી. તેમણે ધર્મને નામે પોતાનાં લોભ-લાલચ અને નીતિ-રીતિને પુરાણ અને યજ્ઞાદિ આધિયુનિઓના નામે એટલા ધુસારી દીધાં કે ધર્મને નામે અધર્મ અને દેવી સંપત્તિને નામે આસુરી સંપત્તિનો પ્રચાર વધ્યો. આવું થવાથી ધર્મસંસ્થાપનાથી પરમાત્મદેવની મહાન વિભૂતિરૂપ ભગવાન શુદ્ધદેવ પ્રગટ થયા. તેમને સમ્રાટપદની અને ખીજી સર્વ પ્રકારની લૌકિક સત્તાસામગ્રી સારી પેઠે પ્રાપ્ત હતી, પરંતુ પૂર્વના પુણ્યયોગે તેમણે તેને સ્વેચ્છાથી જ અસત્, જડ અને દુઃખરૂપ સમજી લઈને એકદમ તજી દીધી. પછી સાધના પણ એવી સાધી કે, જેના પરિણામે મહર્ષિઓને પ્રાપ્ત થયેલા સનાતન સત્યો તેમને પણ યથાવત્ પ્રાપ્ત થયા અને સચ્ચિદાનંદમય પરમપદનો સાક્ષાત્કાર પામી 'કૃતકૃત્ય' થયા. આ પ્રમાણે થયા પછી આવી પરમ પુનિત વિરલ વિભૂતિનું વિશુદ્ધ હૃદય, જનસમાજમાં ધર્મને નામે પ્રવર્તેલો અધર્મ જોઈને કંકળી ઊઠે અને પ્રાણના ભોગે પણ ટાળવા મથે, એ સ્વાભાવિક છે. સનાતન નિત્ય સત્યો ઉપર અધર્મરૂપી કચરો-પૂંને ખડકીને તેને જ ધર્મહોગોએ ધર્મનું મુખ્ય અંગ બનાવી દીધો હતો; તે ભગવાન શુદ્ધદેવના અલૌકિક જ્ઞાન-ચરિત્રના પ્રભાવથી દૂર થઈ ગયો. એના એ જ મોક્ષદાયક સનાતન સત્યોના પાયા ઉપર દૈવી સંપત્તિને અને આંતરિક સાધનાને દેશકાળાનુસાર ભાષા વગેરેનાં વસ્ત્રાભૂષણ સજ્જીવિને તેની પુન સંસ્થાપના કરી.'

‘બનતું ચાલ્યું છે તેમ એ સમયે પણ ધર્મહોગો બૌદ્ધધર્મના અનુયાયી બન્યા અને પછી ધીમેધીમે એ ધર્મને નામે પણ પોતાની ઝોલુપતા સધાય એવા વહેમો અને ક્રિયાઓ પેસાડવા માંડી આ પ્રમાણે ન્યારે બૌદ્ધધર્મના નામે પણ અધર્મે વામમાર્ગે સ્વાર્થસાધુ ધર્મહોગોએ સત્તા જમાવી, ત્યારે સાક્ષાત્ શંકર સમાન ભગવાન શંકરાચાર્ય પ્રગટ થયા. તેમણે પુનઃ તે જ વેદશાસ્ત્રોદિ દ્વારા ઉપદેશાયલાં સનાતન સત્યોના પાયા ઉપર દૈવી સંપત્તિને-દિવ્ય જ્ઞાનચરિત્રને પ્રેરનારો અને પરમ મોક્ષદાયક સનાતન ધર્મ ગ્થાપિત કર્યો અને બૌદ્ધધર્મને નામે ચલાવાયેલાં અધર્મોઓના ધતિંગ નામનિશાન સહિત ઉખાડી નાખ્યા. આથી બૌદ્ધધર્મનો પીતવસ્ત્રધારી ભેખ ભારતવર્ષમાંથી નીચળી જઈ ભગવાધારી દશનામી ભેખ ચાલુ થયો. વળી સનાતન ધર્મના સર્વોપરી અંગરૂપ તથા વેદોના શિખરરૂપ જે અલૌકિક ઉપનિષદો, દર્શનશાસ્ત્રો તથા એ બધાના સારાશરૂપ જે ભગવતી ભગવદ્ગીતા, એ સર્વ ગ્રંથો ઉપર ભગવાન શંકરાચાર્યે સરળ ભાષ્યો રચ્યાં અને તેમને વિશેષ સુગમ અને પ્રચલિત કર્યાં.’

‘અત્યારે પણ એ ઉપનિષદો, બ્રહ્મસુત્રો અને ભગવદ્ગીતા વેદાંતનાં અથવા બ્રહ્મવિદ્યાનાં પ્રસ્થાન તરીકે ગણાતા હોઈ વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ છે, એમાં પણ ભગવદ્ગીતા તો તેની સરળતા, છટા અને સુદૃઢ વ્યવસ્થાને લીધે તથા મહા-ભારતમાંના કટોકટીના પ્રસંગ સાથે એના સંબંધ હોવાને લીધે અને ભગવાન

શ્રીકૃષ્ણ જેવા મહાયોગેશ્વર તથા અનુન જેવા મહાવીરના દિવ્ય સંવાદ્યપ હોવાને લીધે ભારતવર્ષમાં એનો પ્રચાર વધારે થયો છે.

‘આ પ્રમાણે ભગવાન શંકરાચાર્યે અનેક મહાન ઉપકારો ઉપરાંત આ શ્રીમદ્ગીતારૂપે અપૂર્વ રત્નને મહાભારતમાંથી શોધી કાઢીને તથા વિશેષ સુગમ અને પ્રચલિત કરીને જે મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે, તે પણ વર્ણવ્યો જાય તેમ નથી. કાળે કરીને આ સંપ્રદાયની ઝોથે પણ વિલક્ષણ માનવીઓએ ને સાધુ-સંન્યાસીઓએ વેદાંતનો દુરુપયોગ કરવા માડેલો; અને હજી એવો દુરુપયોગ વધુ ને વધુ થતો જોવામાં આવે છે; તથા શ્રીરામાનુજાચાર્ય, શ્રીવલ્લભાચાર્ય, શ્રીનિમ્બાર્કાચાર્ય અને શ્રીમદ્ધ્વાચાર્ય જેવા સમર્થ આચાર્યોએ જીદ પડીને પ્રસ્થાનો ઉપર ખીજ ભાખ્યો રચ્યાં છે.’

‘આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપર જીદાં જીદાં ભાખ્યો થવા ઉપરાંત ટીકા-ટિપ્પણ વગેરે પણ એટલાં બધાં રચાયાં છે કે, એ બધું કોઈ વીચવા માગે, તો દેહાંત સુધી પણ પાર આવે નહિ.’

‘આ પ્રમાણે માત્ર હિંદુજાતિમાં કે ભારતવર્ષમાં જ નહિ, પણ અન્ય જાતિઓમાં અને અન્ય દેશોમાં પણ શ્રીગીતાનું અસામાન્ય મહત્ત્વ સારી રીતે સમજાયું છે અને તે તે દેશની ભાષામાં ઉતારનારા તથા તેનો નિત્યપ્રતિ પાઠ કરવામાં અહોભાજ્ય સમજનારા અનેક દિવ્યાત્માઓ થઈ ગયા છે. ભગવતી ભગવદ્ગીતાનું આ દૃષ્ટિથી પણ અસામાન્ય મહત્ત્વ દર્શાવીને તેની જયતીઓ જીજવવાની ખાસ ભલામણ કરનારો એક અસરકારક લેખ જોવામાં આવ્યો હતો.

‘હિંદુસ્તાનમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર ધરીને પ્રાકૃત ભાષાઓનો પ્રચાર વધ્યો, ત્યારે શ્રીગીતાજ્ઞાનને પ્રાકૃત ભાષામાં ઉતારનારા પણ સેકડો મહાત્માઓ અને સંસ્કૃતો થઈ ગયા છે. તેઓ પૈકી ભગવાન જ્ઞાનેશ્વરે તો માત્ર પંદર વર્ષની જ વયમાં આ ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ ગ્રંથ પણ એ સમયની મરાઠી ભાષામાં કાવ્યરૂપે રચ્યો. એ ભાષાના આદ્ય કવિ હતા. આ ગ્રંથમાં શ્રીમદ્ગીતાજ્ઞાન તેમણે એવા સર્વસુગમ પ્રકારથી, વિસ્તારથી અને સાધનસંપત્તિના વર્ણન સહિત એવું

* આ સંબંધમાં સ્વામીશ્રી ભાસ્કરાનંદ કહે છે કે :

સંન્યાસધર્મ કેવો કઠિન છે, તે અનેક માણસો જાણતા નથી એમ લાગે છે પ્રત્યેક સંન્યાસીને જે કેટલાક નિયમ પાળવા પડે છે, તે પૈકી શોડાક આ પ્રમાણે :

(૧) સ્ત્રીજન સાથે વાત કરવી નહિ; એટલું જ નહિ, પણ મનમાં સ્ત્રી વિષે વિચાર સુધ્ધા કરવો નહિ.

(૨) કોઈ પણ કારણસર મનને ઉત્તેજિત થવા દેવું નહિ

(૩) કોઈ પણ જાતની માતૃનો સ્પર્શ કરવો નહિ.

(૪) એવે વેર સિદ્ધાર્થે જનું કે જ્યાં કોઈ ભૂખ્યું ન હોય

આથી સ્વામીશ્રી કહેતા કે, આ કળિકાળમાં સોમાંથી એક પણ સાચો સંન્યાસી મળવો મુશ્કેલ છે; હજારમાંથી એકાદ જ મળી આવે કે કેમ, એ વિષે પણ સંદેહ છે.

સાગોપાંગ સમગ્રવ્યુ કે, એનો ભોટો પણ જગતભરમાં મળવો દુર્લભ છે.’

‘એ’ ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ની મહત્તા વિષે આ પછીના ઉપોદ્ધાતમાં સારી રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે; એટલે અહીં એટલું જ જણાવવાનું કે, જે ભાષામાં આ પદ્યબદ્ધ મૂળ ગ્રંથ હસો વર્ષ પર રચાયો, તે મહારાષ્ટ્રના સમગ્ર સાહિત્યમાં અદ્યપિ પર્વત સર્વોપરી ગણાતો આવ્યો છે. ભગવાન જ્ઞાનેશ્વરના સમકાલીન શ્રીનામદેવ, તેમના પછી મહારાષ્ટ્રમાં થઈ ગયેલા તુકારામ, એકનાથ, રામદાસ અને વિષ્ણુનાવા જેવા સમર્થ મહાત્માઓએ અને ભક્તોએ તથા અન્ય અનેકાનેક કવિઓ અને પંડિતોએ આ ગ્રંથનો અત્યંત ભાવપૂર્વક આદર કર્યો છે. આ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રીય ગ્રંથોના ઇતિહાસમાં જેમ જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથ સર્વથી પહેલો છે, તેમ યોગ્યતામાં પણ સર્વોપરી ગણાય છે. ધર્મગ્રંથ તરીકે, કાવ્યગ્રંથ તરીકે કે વ્યવહારનીતિના ગ્રંથ તરીકે પણ જ્ઞાનેશ્વરીના સિંહાસનને—સર્વોપરી પદને—ડોલાવે એવો એક પણ ગ્રંથ હજી સુધી એ ભાષામાં રચાયો નથી. જુદા જુદા દર્શનશાસ્ત્રો, વિવિધ કળાઓ અને ભિન્નભિન્ન ધંધાઓ ઉપરાંત ખીજી પણ અનેકવિધ આખતો. પ્રાણીઓ, વનુઓ. ખનાવો, પ્રસંગો તેમ જ જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને પાકશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષે એમાં ઘણી હકીકતો આવે છે. તે ઉપરથી પણ હરકોઈને જણાય તેમ છે કે, શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તો અનેકવિધ જ્ઞાન—વિજ્ઞાનના ઈશ્વર જ હતા.’

‘પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ. મહાવીર અર્જુન, રાજા દ્રુતરાષ્ટ્ર અને સજયના સ્વભાવના જેવા આમેદ્દખ ત્રિત્ર શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આખ્યાં છે, તેવાં શ્રીભગવદ્-ગીતા ઉપરની ખીજી કોઈ પણ ટીકામાં મળી આવશે નહિ. ભાષાગૌરવ, પદલાક્ષિત્ય, ઉપમાઆતુર્ય, ઉપરાઉપરી બંધબેસતા દૃષ્ટાંતો, અસાધારણ વ્યવહાર-જ્ઞાન, અતુલ્ય ચુરુભક્તિ, સર્વ પ્રત્યે નમ્રભાવ, અદ્ભુત પ્રભુપ્રેમ, સરળ અને અસરકારક રીતે ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો સમજાવવાની ખૂબી ઇત્યાદિ અનેક બાબતોમાં આ ગ્રંથ જે વિશેષતા ધરાવે છે, તે અન્યત્ર મળવી દુર્લભ છે.’

‘ભગવાન જ્ઞાનેશ્વર તેમના પછી થઈ ગયેલા એકનાથ અને તુકારામ આદિ દુરધર આચાર્યોના તેમ જ સર્વ મહારાષ્ટ્રવાસીઓના મહાન ધર્મઆચાર્ય મનાયા છે. મહારાષ્ટ્ર દેશ અને મહારાષ્ટ્રીય ભાષા પર તેમણે કરેલા ઉપકારો મહાન છે. તેમની હયાતીમાં તો તેમના સેવાસમાગમથી અનેકાનેક માનવો કૃતાર્થ થયા હશે, પરંતુ એમના પછી પણ સસારના તાપથી પરિતપ્ત થયેલા પુષ્કળ માનવો તેમના ઉત્તમ ગ્રંથના સદુપયોગથી તથા તેમના સાચા અનુયાયી સંતભક્તોનાં પ્રતાપથી મુખશાંતિ અને કલ્યાણનો માર્ગ પામ્યા છે અને પામશે.’

‘પારિભાષિક શબ્દોની સમજૂતી આમાં ત્રીજી આવૃત્તિથી ઉમેરાઈ હતી. શ્રીગીતામાહાત્મ્ય પછી તેની પૂરવણી તરીકે ૪૫ શ્લોકો ચોથી આવૃત્તિમાં ઉમેરાયા હતા, તે આ આવૃત્તિમાં પણ અપાયા છે. શ્રીગીતામાહાત્મ્ય ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી અત્યુક્તિભરેલું ભાસે ખરું; પરંતુ જાેદી દૃષ્ટિએ જોનારને એવું નહિ ભાસે.

‘ટીપેટીપે સરોવર ભરાય’ એ જેમ ખોટું નથી, તેમ થોડા શ્લોકોના નિત્યપાઠનું મહત્કર્ણ કહ્યું હોય, તે પણ ખોટું નથી; કેમકે જે થોડા પાઠ રોજ કરતો હોય, તેને વિશેષ પાઠ કરનારાનો અને તેની અસર થતાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની આશાઓનું પાલન કરનારાનો, પણ પરિચય આવી મળે અને તેમના લાભો ભોઈને પોતાને પણ વિશેષ પડે, મનન અને અનુકરણ કરવાનું મન થવું, એ પણ સ્વાભાવિક છે. વળી પાઠ કરનારને પોતાના મનથી દેવી શુણોની ધગશ ન જાગે, તો બહારથી પણ કોઈ કહેનારો મળે કે, ‘ભાઈ! વાંચે છે શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતા, છતાં આચરણુ અવળું કેમ?’ આમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપાઠક વડેલો-મોડો સદાચારી અને પવિત્રાત્મા થઈ પ્રભુપદ પણ પામે, એ અસંભવિત નથી.’

‘અધ્યાત્મજ્ઞાન એ તો વસ્તુ જ એવી છે કે, તે જનસમાજમાં જેટલું વધારે પ્રચલિત થાય, તેટલા પ્રમાણમાં પવિત્રતા, સાર્વિકતા, સંયમ, પરોપકાર, સાદાઈ, આરોગ્ય, બળશુદ્ધિ તથા પ્રયત્નમાં વધારે થાય અને તેથી જનસમાજનું જીવન સ્વર્ગ પ્રકારે ઉત્તત જ થાય. + + તેની તુલનામાં લાખો સમ્રાટનાં સુખસંપત્તિ એકઠાં કરાય, તોપણ તેના ટીપા બરાબર આવે નહિ! અલબત્ત, અત્યારે તો જડવાદીઓના સંસર્ગે આપણે એટલા બધા અવળી સમજણે ચઢ્યા છીએ કે, અંદરઅંદર પોતાના જ દેશભાઈઓનાં ગળાં કાપીને પૈસા મેળવવા; દેશસેવા અને ધર્મને નામે પણ સ્વાર્થદેવને સંતોષવા, ઇત્યાદિ અનેકવિધ કર્મ આવરી રજા છીએ. સાંચાં અને સહેલ્ય પરોપકારી નરનારીઓ અને રાષ્ટ્રીય તથા સામાજિક સંસ્થાઓના સંચાલકોએ તો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા•જેવા વેદશાસ્ત્રમય ગ્રંથને, લોકહિતાર્થે ખાસ સ્થાન આપવાની આવશ્યકતા છે. વળી જ્ઞાનચારિત્ર્યના પ્રચાર અર્થે ખાસ વગેરે, જ્યંતીઓ તથા કથાકીર્તનો ન્યાં ત્યાં કરવા-કરાવવાની પણ જરૂર છે.’

સુબઈ,
તા. ૧-૫-૫૫ }

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય દ્રસ્ટના દ્રસ્ટીઓ વતી
મણુ સુબેદાર (પ્રમુખ)

શ્રીજ્ઞાનેશ્વરીનો ઉપોદ્ધાત

શ્રીયુત કૃષ્ણાંજી નારાયણાંજી આદ્યે ટે'બૃકરે મરાઠી ટીકા સાથે કારેલી જ્ઞાનેશ્વરી સાથે જોડેલા 'મનોગત'માંના અગત્યના બાગોનો ભાવાર્થ આ ઉપોદ્ધાતરૂપે આપવામાં આવ્યો છે.

મનુષ્ય આ જગતમાં જન્મ્યો, એનું નામ 'તે ભવસાગરમાં આવ્યો' એમ કહેવા કરતાં, 'સંશયસાગરમાં આવ્યો' એમ કહેવું વિશેષ શોભે તેમ છે. સંસારનો અર્થ જ 'સંશય' એવો ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે અર્થ મનુષ્યને આત્મજ્ઞાનના માર્ગમાં ઉત્તમ સહાયક થઈ પડે તેમ છે, કેમકે જન્મ પર્વત તે સંશયમાં જ મૂંઝવાયેલો રહે છે. સત્ય તથા અસત્ય, સં-માર્ગ અને ક્રમાર્ગ, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ, સુખ અને દુઃખ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વોના યથાર્થ જ્ઞાનના અભાવે, તેની જીવનનાકા, અશુ રહિત યા ત્રિદોષજ્વરના ભોગ થઈ પડેલા એકાદ નૌકાપતિની નૌકાની પેઠે સંસારસમુદ્રની યાત્રામાં વિવિધ દુઃખ અને વિધ્નરૂપી ખડકોની સાથે વારંવાર અથડાયા જ કરે છે.

બાળકનો જન્મ થયા પછીથી તેની જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતાના કાર્ય શરૂ કરે, એટલે પ્રથમ તો તેને માતાનો ભોધ થાય છે. બૂખ લાગે તો મા ! તરસ લાગ તો મા ! દુઃખ થાય તો મા ! ઠંડી લાગે તો મા ! જે કાર્ય થાય તે સર્વના નિવારણ માટે મા, મા અને માને જ તે જોળખે છે તેના પ્રેમનું સ્થાન મા, સર્વસમર્થ મા અતે કર્તાધર્તા મા જ હોય છે. મા સિવાય જગતમાંની બીજી કોઈ વસ્તુનું મહત્ત્વ તેના ધ્યાન પર હોતુ જ નથી કોઈ મારવાને આવે કે ડોળા કાઢે, અથવા કોઈની ભીતિ લાગે, તો તે માતાની જ સોડમાં ભરાઈ જાય છે; જાણે માતાન. જેવો બલિષ્ઠ વીર ત્રિભુવનમાં કોઈ છે જ નહિ, એમ તેને લાગે છે ! પરંતુ જેમ જેમ જ્ઞાનનો અધિક વિકાસ થવા પામે છે, તેમ તેમ તેની પ્રથમની માન્યતા તેને બૂલભરેલી લાગે છે તેના જોવામાં આવે છે કે, તેની માતા તેના પિતાની આજ્ઞાનુસાર વર્તે છે અને તેની સેવા કરે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેને તે શિક્ષાવચન કહે, તે પણ તે મૂગી રહીને સહન કરે છે. હવે તે જુએ છે કે, જે માતા પ્રત્યેક સંકટમાં તેને છાતીસરસુ દાખીને ધીરજ આપે છે અને તેનું સરક્ષણ કરે છે, તેના કરતા પિતા જ સમર્થ છે, પણ આ પછી થોડો વખત વ્યતીત થાય, એટલે તેને એ માન્યતા પણ બૂલભરેલી લાગે છે, કારણકે સરકારનો એકાદ પટાવાળો આવ્યો, એટલે ધરમાં હૈયાં-છોકરા પર અને સર્વ પર અકુશ રાખનાર પિતા પણ ગભરાઈ જાય છે, આથી પિતાના કરતા સરકાર બળવાન છે, એવી તેના મનની માન્યતા થાય છે. વળી પાછું તેના જોવામાં આવે છે, કે એવી બલાદ્ય સરકારના પંજમાંથી બિનચુનેગાર ઠરીને છૂટવાને માટે, અથવા મહાબ્યાધિ લાગુ પડ્યો હોય, ત્યારે તેના પંજમાંથી મુક્ત થવાને માટે તે માતાપિતા પ્રભુ આગળ પ્રાર્થના કરે છે; જેથી તે બાળકને જ્ઞાન થાય છે, કે સર્વથી સમર્થ તો એક જગતનિર્ધતા પરમેશ્વર જ છે.

પછી તે જેમજેમ ઉંમરમાં આવતો જઈને જગતમાં ચાલતી વિવિધ ચંચાઓ શ્રવણ કરે છે, તેમ તેમ ધ્વનિના સંબંધમાં તેમ જ બળિ સૂક્ષ્મ વિષયોના સંબંધમાં અનેક સંશય અને તર્કવિતર્ક તેના હૃદયમાં ઊઠવા લાગે છે. પરમેશ્વર નિરાકાર છે કે સાકાર ? જે તે નિર્વિકાર, નિરાકાર અને અદ્વિત્ય જ છે, તો પછી તે છે એમ શાથી કહી શકાય ? ગત જન્મોનું જે આપણને સ્મરણ રહેતું નથી, તો પછી ગત જન્મો ધરાવનાર પ્રાણી પુનર્જન્મ પામે, તો ચે શું અને નવું પ્રાણી નિર્માણ થાય તો ચે શું ? ઉભયનો અર્થ તો એક જ થાય છે. પૂર્વસંચિત અનુસાર જ જે પ્રાણીએને શુદ્ધિ તથા સુખ-દુઃખો પ્રાપ્ત થતાં હોય, તો જે પ્રાણીનો જન્મ પહેલવહેલો જ હોય, તેને પૂર્વસંચિત શુ હોય ? તેને શુદ્ધિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? અને તેને સુખ-દુઃખ શાથી પ્રાપ્ત થાય ? આવા સંશયના હજારો તરંગો અંતઃકરણ પર એક પછી એક આવીને અથડાય છે અને સંશયકપ સમુદ્રમાં તેને ગોથાં ખવડાવ્યા કરે છે. તેનું જ્ઞાન વારંવાર બદલાતું રહે છે અને તેથી તેને પ્રથમનો સિદ્ધાંત અસત્ય અને પાછળનો સત્ય બાસે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને સિદ્ધાંતો બદલાયા કરવાનો ક્રમ ચાલ્યા જ કરે છે. એકાદ કાચનું લોલક પણ બાલ્યવસ્થામાં પ્રાણુ સમાન પ્રિય લાગે છે; પણ મોટા થયા પછી બ્યારે હીરામાણિકનું મૂલ્ય સમજવા લાગીએ છીએ. ત્યારે પ્રથમની એવી સમજણ ભૂલભરેલી લાગે છે અને સુવર્ણરત્નો ઇલાદિ જ ખરી સંપત્તિ છે, એમ લાગવા મડિ છે. પછી જે કોઈ પ્રકારે વિવેકની પ્રાપ્તિ થાય, તો વળી જગતના મહારાજ્ય જેવી વસ્તુઓ તુચ્છ પશુ લાગે અને ખંડા સુખનું સાધન તથા ખરી સંપત્તિ કોઈ નિરાણી જ વસ્તુ થઈ પડે, તો તે વાત બુદ્ધિ છે

‘અશ્રુથી દેખાય તે જ સત્ય’ એ સિદ્ધાંત જે સત્ય માનીએ, તો તેની દ્રશ્ય પણ ઉપલા સિદ્ધાંતોના જેવી જ થાય છે. સૂર્ય પ્રત્યેક દિવસે પૂર્વમાંથી નીકળી પશ્ચિમમાં જતા અત્યક્ષ આપણી આંખોએ દેખાય છે; પરંતુ આપણે શાળામાં થોડા દિવસ ભણીએ છીએ, એટલે ત્યાંના શિક્ષક આ વાતને સર્વથા અસત્ય ઠેરવે છે. તે કહે છે કે, ‘સૂર્ય’ લેશ પણ ફરતો નથી; પરંતુ આ પૃથ્વીની સાથે તમે અને અમે જ પ્રતિ કલાકે એક હજાર માઈલની પૂર્વ તરફ ઘુસાફરી કરીએ છીએ.’ વળી સમળ પ્રમાણે આપીને તે આ વાત એવી રીતે સિદ્ધ કરે છે કે, આપણે તેને અસત્ય ઠેરવી શકતા નથી. યાત્રાત્મ પ્રળના જેવા વ્યવહારસાક્ષમાં પારંગત થયેલા લોકોની દ્રશ્ય પણ આવી જ હોય છે. જે શુદ્ધિને અપૂર્વ કહીને તે આજે તેની પ્રશ્ન સા કરે છે તેનો જ થોડાં વર્ષો પ્યતીત થયા પછી તેઓ ઉપહાસ કરે છે; અર્થાત્ તે ભૂલભરેલી છે એમ કબૂલ કરે છે. આ સંબંધી તારયત્ન ઉદાહરણ પૂરતું થઈ પડશે. બ્યારે, તારયત્ન કામ પ્રથમ શરૂ થયું, ત્યારે એમ માનવામાં આવતું હતું કે, જન્મ આચળાડીના પાટા હોય ત્યાં આગળ જ તારનાં દોરડાં નાખી શકાય છે; કારણ કે તેમાં વિદ્યુતવાહકશક્તિ રહેલી છે; પરંતુ પાછળથી એક માણસે એવી શોધ

કરી કે જમીનમાં જ વિદ્યુતવાહક શક્તિ છે, માટે ગમે ત્યાં તારના દોરડાં નાખી શકાય છે; આથી આને આપણે જોઈએ છીએ તે પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં તાર શરૂ થઈ ગયા છે. આ પ્રમાણે પ્રથમની શોધનો ઉપહાસ થયો અને પાછલી શોધની પ્રશંસા થવા લાગી.

તાત્પર્ય એ છે કે, જૂતકાળમાં થયેલી શોધો આપણને અપકવ લાગે છે; અને વર્તમાન સમયની શોધો ઉત્તમ અને પકવ લાગે છે. વળી પાછી તેથી પણ આગળ વધેલી શોધો થાય છે કે, હાલની શોધોનો દરજ્જો ઘટી જાય છે. નિશ્ચયોની ફેરફારની પરંપરા પણ સર્વ મનુષ્યોની પાછળ આ પ્રમાણે જ લાગી રહી છે.

જો કોઈ મનુષ્ય શ્રુતિકાને લઈ મોંમાં નાખે, તો તે સ્વાદરહિત લાગે છે, આથી તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાદ નથી એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ ખરું જોતાં જગતમાં જેટલા રસ છે, તે સર્વ તેમાં જ ભરેલા છે. એક ચિચૂડો લઈને મોમાં નાખવામાં આવે, તો તે ખોટો લાગતો નથી; પરંતુ તેને જમીનમાં રોપવામાં આવે, તો તે પૃથ્વીમાં રહેલા સર્વ રસોનું પૃથક્કરણ કરીને તેમાંથી કેવળ ખાટા રસનું જ શોષણ કરે છે. આ ખાટો રસ કેવળ આમલીમાં આવે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ પાંદડાંમાં સુદાં તે ઝોતપ્રોત થઈ રહે છે. શેરડીનો સોડો ફક્ત મીઠો જ રસ શોષીને ઉપર લઈ જાય છે, મરચાનું બી ટીખો રસ શોષીને મરચાનું પોષણ કરે છે; કાચબો કડવો રસ શોષીને વૃદ્ધિગત થાય છે. આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રત્યેક ખીજના અંગમાં પૃથ્વીના સર્વ રસોનું પૃથક્કરણ કરીને એક એક વિવક્ષિત રસ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે. પૃથ્વીને જમીન કહે, માટી કહે, જડ વસ્તુ કહે; પરંતુ સર્વ રસો તેમાં ભરેલા છે, એથી જ સંસ્કૃતમાં એને ‘રસા’ એવું અન્યથાક, શુભવિશિષ્ટ અને વ્યાપક નામ પ્રાપ્ત થયું છે.

‘ખીજનું ઉપહારણ રંગનું લો. વાદળો અને પીળો રંગ મળીને લીલો રંગ થાય છે; કિરમજી અને શુભ રંગ મળીને ગુલાબી રંગ થાય છે; પીળો અને લાલ મળીને નારંગી રંગ થાય છે. આમ રંગોની ઉત્પત્તિ કહી શકાય છે; પરંતુ શુકલ વર્ણુ અન્ય કોઈ પણ રંગના મિશ્રણથી થાય છે, એવી કલ્પના સુદાં મનમાં આવી શકતી નથી. વારતવમાં સર્વ રંગોનું મિશ્રણ એ જ શુભ રંગ છે.

સર્વ રંગોના પ્રમાણસર મિશ્રણથી શુભ રંગ તૈયાર થાય છે, એ વાત સર્વાંશે સત્ય છે. તડકાનો રંગ સફેદ દેખાય છે; પરંતુ તેમાં પાસાદાર કાચનું લોલક મૂકવામાં આવે, તો સૂર્યકિરણોનું પૃથક્કરણ થઈ તેમાંથી લાલ, પીળો, જાંજીરો ઇત્યાદિ સાત રંગો બહાર નીકળે છે, એમ હાલના સાધારણ વિદ્યાર્થીઓ પણ જાણે છે જ. આ પરથી તડકાનો શુભ વર્ણુ પણ ભિન્નભિન્ન અનેક રંગો મળીને જ થયો છે, એ વાત લક્ષમાં આવે છે. આ જ વિચારને જો આગળ વધારવામાં આવે, તો આકાશ એટલે કોઈ નહિ, એમ જે આપણે

સમજાવે છીએ, તે સમજ પણુ બુદ્ધિમંદી જણાય છે અને 'આકાશ એટલે સર્વ વસ્તુ' એવી આપણને પ્રતીતિ થાય છે.

હવે પ્રકાશ અને અંધારું એટલે શું? એક મનુષ્ય ખરા મધ્યાહ્નકાળે એક ઝોરડીમાં બેસી પુસ્તક વાંચે છે અને ખીજે બહારથી આવે છે, તે તેની સાથે અથડાઈ પડે છે. જે પ્રકાશ એકની દૃષ્ટિને લેશ પણુ દેખાતો નથી, તે અન્યને પુસ્તક વાંચવાને પૂરતો થઈ પડે છે. અંધારી રાત્રિમાં આપણને લેશ પણુ દેખાતું નથી અને ધ્રુવકાંઠે પક્ષીઓ તે સમયે આનંદથી વિહાર કરે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ તે જ તેનો દિવસ હોય છે અને આપણે દિવસ તે તેની રાત્રિ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, આપણે જ્યાં પ્રકાશ નથી એમ કહીએ છીએ, ત્યાં પ્રકાશ હોવો જ જોઈએ. આપણી જોવાની શક્તિના પ્રમાણુ કરતાં જો અધિક પ્રકાશ હોય, તો તે પણુ આપણને દેખાતો નથી અને કમી હોય, તો તે પણુ દેખાતો નથી. અધિક પ્રકાશને જોતાં 'આખો આંખ મારી જાય છે' એમ આપણે કહીએ છીએ, એટલું જ માત્ર અંતર છે. શીતળતા અને ઉષ્ણતાની વાત પણુ આવી જ છે. ત્રણ પાત્રો લઈ એકમાં હાથ દાઝી જાય એવું ગરમ પાણી ભરવું, ખીજામાં હાથ અકઠી જાય એવું શીતળ પાણી ભરવું તથા ત્રીજામાં સમશીતોષ્ણ પાણી ભરવું. એ પછી એક મનુષ્યને ગરમ પાણીના પાત્રમાં હાથ નાખવાનું કહેવું અને ખીજાને શીતળ પાણીમાં હાથ નાખવાનું કહેવું. પછી જ્યારે પાણીમાં હાથ રાખતા અસહ્ય થઈ પડે, ત્યારે બંનેને પેલા સાધારણ પાણીના પાત્રમાં પોતાના હાથ યોજવાને કહેવું. અત્યંત એક કહેશે કે 'આ પાણી તો ઠંડું છે' અને ખીજે કહેશે કે, 'આ પાણી ગરમ છે.' આમ પાત્રમાં પાણી એક જ પ્રકારનું છતાં એકને શીતળ અને ખીજાને ઉષ્ણ લાગે છે; જેથી શીતળતા અને ઉષ્ણતા વચ્ચેનો ભેદ પણુ કયાં સુધી સત્ય છે તે સહજ ધ્યાનમાં આવશે.

મોટામોટા વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ ગહન વિચાર કર્યો પછી જે વ્યાખ્યાઓ કરાવી છે, તે પણુ કેટલે અંશે સત્ય છે? 'જેને સ્થિતિ માત્ર છે, પરંતુ પરિમાણ નથી, તેને બિંદુ કહેવામાં આવે છે.' આનો અર્થ શું? અને આવી કોટિનું બિંદુ અસ્તિત્વમાં જ ક્યાંથી હોઈ શકે? બિંદુ ગમે તેટલું સૂક્ષ્મ હોય, તોપણ તેને પરિમાણ તો હોવું જ જોઈએ. બિંદુ સૂક્ષ્મ હશે, તો સૂક્ષ્મદર્શક ચત્ર વડે તેનું પરિમાણ કાઢી શકાશે; માટે પરિમાણ જોઈએ. પરિમાણ જો ન હોય તો બિંદુનું અસ્તિત્વ જ શી રીતે માની શકાય? આ જ સ્થિતિ રેખાની વ્યાખ્યાની પણુ છે. 'જેને માત્ર લંબાઈ છે, પણુ પહોળાઈ નથી.' આ લક્ષણુ લક્ષમાં રાખી રેખા શી રીતે કાઢવી? ગમે તેવી પાતળી રેખા હોય, તોપણ તેને ગર્ભ તો હોવાનો જ અને તેની બંને બાજુએ હદ તો હોવાની જ. જ્યાં ત્યાં આલેખ જ ગૂંચવણખરેલો પ્રકાર ચાલી રહ્યો છે. અત્યેક દિવસે આપણે સૂર્યને આપણી આંખો વડે જોઈએ છીએ; પરંતુ આપણે જ્યાં તેને જોઈએ છીએ, ત્યાં તે હોય છે કે? જો એકાદ હોશિયાર ગોલંદાજ સૂર્ય તરફ નિશાન તાકીને

અકળાવી નાખે છે; આવી સ્થિતિ થતાં આ કરું કે તે કરું? આ કાર્ય ઉત્તમ કે પેશું કાર્ય ઉત્તમ? આ વસ્તુમાં સુખ છે કે પેલી વસ્તુમાં? આ માર્ગમાં જય છે કે પેલામાં? અહીં જઈશું તો યશ પ્રાપ્ત થશે, કે ત્યાં જઈશું તો યશ મળશે? આવા જ જય મનુષ્ય પ્રતિદિન કર્યા કરે છે, સોમલમાંના કીડાને સોમલ જ પડ્ડરસબોજન લાગે છે; નરકમાંના કીડાને નરક જ વિલાસમંદિર લાગે છે અને મદ્યપાન કરનારને મદ્ય જ અમૃત સમાન લાગે છે; પરંતુ જેને થોડી પણ બુદ્ધિ છે, જેને લેશ પણ સારાસારનો વિવેક છે, જેના અંત કરણમાં જરા પણ વિચારની ઝૂલિત જાગ્રત છે, તેના મનમાં નીચેની પથ્થરપર પરા આપ્યા વિના રહે જ નહિ, તેને પરિણામે તે મનુષ્ય ‘અને છોડી દિયો સમાન છે’ એ તત્ત્વ પર અતિ શાંત અથવા અતિ ઉદ્વિગ્ન સ્થિતિમાં આવશે જ આવશે.

પૃથ્વી કેવડી છે? ચંદ્ર અને સૂર્યની પેલી તરફ શું છે? આપણી સૂર્યમાળા જેવી સૂર્યમાળાઓ અને આપણા સૂર્ય જેવા સૂર્યો અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ કહેવાય છે, તો કેટલી સૂર્યમાળા અને કેટલા સૂર્યો આ વિશ્વમાં વિદ્યમાન હશે? તેની પેલી તરફ શું હશે? આ વિશ્વની મર્યાદા ક્યાં મુધી હશે? આ વિશ્વ આ પ્રમાણે ક્યાં મુધી ચાલશે? સર્વનો લય ચર્ચને કક્ષાંત થાય છે; પરંતુ કક્ષાંતની પાછળ શું હશે? ઈશ્વર જેવું કાર્ત્ત છે કે નહિ? જે હોય તો તે દષ્ટિગોચર શા માટે થતો નથી? મરણ પછી આપણું શું થતું હશે? જે યમદંડ ભોગવવાનો હોય, તો દેહાવસાન થયા પછી શી રીતે ભોગવવો પડે છે? જે યમદંડ ભોગવવાનો ન હોય, તો ઈશ્વરને ઘેર બધો અધિર કારભાર ચાલે છે, એમ જ કહેવું જોઈએ ને? પુનર્જન્મનો સંભવ છે કે નહિ? ગત જન્મોનું આપણું ને સ્મરણ રહેતું નથી; તેથી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય અથવા નવા જન્મનું નિર્માણ થાય, એ બંનેનો અર્થ એક જ થાય ને? સર્વ જ્ઞાતા જે દૈતમય અદૈત હોય, તો પછી પાપ-પુણ્યમાં બેદ શા માટે માનવો? બેદબેદ કાર્ત્તનિક હોય, તો પાપ-પુણ્ય, નીતિ-અનીતિ વગેરેને સ્વયં શા માટે માનવાં? આપણી પાસેની વસ્તુ અન્યને આપીને પરાપકાર પણ શા માટે કરવો? લોકોનાં ગળાં રહેંસી આપણો ખમનો તર શા માટે ન કરવો? શ્રીમંતનો પ્રાણ લેવો, એ જે પાપ હોય, તો તેનું સર્વસ્વ આપણા હાથમાં આવે, એ શું પુણ્ય નથી? બળવાન નિર્બળને ખાઈ જાય છે, એ જે પાપ હોય, તો મત્સ્યાદિ નિ સતાન શા માટે થતાં નથી? પ્રત્યેક લગ્ન શુભ મુહૂર્ત જોઈને કરવામાં આવે છે, તોપણ આ જગતમાં આટલી બધી વિધવાઓ શા માટે છે? પ્રજ્ઞેત્વત્તિને માટે આપણે વિધિપૂર્વક લગ્ન કરવાની ખટખટ કરીએ છીએ; પરંતુ પશુપક્ષ્યાદિ જાતિ કે જેની સંતતિનો પાર નથી, તેનાં લગ્નો કોણે વિધિપૂર્વક કર્યાં હતાં? ચોરીનું ક્ષય વિપક્ષ કોને થઈ પડ્યું છે? વ્યભિચાર કરવાથી કોને કોઈ નીકળ્યો છે? આપણે જાતે જ મરી જઈએ છીએ, તો પછી કૃણ ભોગવાને કોણ આડી રહે છે? દેવ દેખાતા નથી, માટે તે છે એમ યોલવું વ્યર્થ છે? ઇત્યાદિ ચાવીક મતો અને આસુરી વિચારો પણ મનમાં ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતા નથી.

ત્યારે હવે એ સર્વ પ્રશ્નોનું સમાધાન ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરવું? આ સમાધાન અધ્યાત્મશાસ્ત્રના—બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. યંત્રશાસ્ત્ર, જ્યોતિશશાસ્ત્ર કે ભૂગર્ભશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ લૌકિક વિદ્યાઓ, એ યથાર્થ જ્ઞાન અથવા બ્રહ્મવિદ્યાનાં પરંપરાગત સાધનો છે, પરંતુ તેઓ સાક્ષાત્ બ્રહ્મવિદ્યાનો બોધ આપી શકવાને સમર્થ નથી. આત્મબોધ એ જ સત્ય જ્ઞાન છે. આ સર્વ બ્રહ્માંડનું જે મૂળ તત્ત્વ છે, તેનું નામ બ્રહ્મ છે. એ બ્રહ્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું, એટલે સર્વ જ્ઞાન થયું સમજવું. સર્વ સુખોનો ખરો મંડારમાત્ર એ જ્ઞાન જ છે. એને આત્મજ્ઞાન કહો કે બ્રહ્મજ્ઞાન કહો, એ સર્વ એક જ છે. આ બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવા માટે ચંદ્ર-સૂર્ય સમાન દૂરદૂરના પદાર્થોના પ્રશ્નોનો નિષ્ણય કરવાની જરૂર નથી; પરંતુ ‘હું કોણ?’ એનો જ વિચાર અને નિષ્ણય સર્વથી પ્રથમ કરવાની જરૂર છે એના નિષ્ણયમાં જ સર્વ પ્રશ્નો અને તેમના ઉત્તરો સમાર્પ જઈ તેનો નિકાલ થઈ જાય છે.

આપણી પાસેમાં પાસે આપણા સિવાય—આપણા ‘હું’પણા સિવાય—અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ નથી; છતાં ચમત્કાર તો જુઓ કે, આપણે આપણને જ જાણતા નથી ‘હું તે હાલ છું’ કે ચર્મ છું, માંસ છું કે મસ્તક છું કે પગ છું! ‘હું છું કોણ?’ એ વિશે વિચાર કરવા લાગતાં આખરે યત્નની જ નિષ્પત્તિ થાય છે કે, હું એટલે કંઈ જ નહિ. એટલા માટે જ શ્રીમત્ સંકરાચાર્યદિકોએ ‘બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યા’ એવા સિદ્ધાંતો બોધ્યા છે. એટલા માટે જ પૂર્વે કહેલા ‘દ્વૈતમય અદ્વૈત’ સિદ્ધાંતાનુસાર હું એટલે કંઈ નહિ અને કંઈ નહિ એટલે સર્વ વસ્તુ તે હું જ છું. ત્યારે આ સર્વનું મૂળ શું? એવી સહજ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. જે એક તત્ત્વને આ બ્રહ્માંડની સાથે સંબંધ છે, તે તત્ત્વને જ ‘પરબ્રહ્મ’ કહેવામાં આવે છે. પરબ્રહ્મને એક અનાદિ, અનંત, અતિ વિસ્તૃત વૃક્ષ ધારીએ, તો જીવસૃષ્ટિ એ તેની શાખાઓ છે, વેદ તેનાં પાંદડા છે અને રામકૃષ્ણાદિ અવતારો એ તેને આવેલાં સુંદર ફળો છે; અથવા ‘બ્રહ્મ’ એ પરમાત્માનો અપરંપાર ખજાનો છે અને જીવસૃષ્ટિ એ નાનીમોટી નળાઓમાંથી આવેલું તેમાંનું યત્કિચિત જીવન છે. આ ઉપરથી આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે શો સંબંધ છે, તે થોડે અંશે પણ ધ્યાનમાં આવ્યા સિવાય રહેનાર નથી. બ્રહ્મનું જે જ્ઞાન, તેને જ ‘અધ્યાત્મજ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે અધ્યાત્મજ્ઞાનની આગળ ઇતર સર્વ જ્ઞાનો તુચ્છ છે, માટે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવામાં આવે અને બ્રહ્મજ્ઞાન અંતઃકરણમાં અકિત થાય, એટલે ઉપલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર તેમાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ એવી ખીણ કાલ્પવિધિ પ્રશ્નમાલિકાઓ ઉપસ્થિત થાય, તો તેની પણ નિષ્ણિત તે વડે જ થઈ જશે. જગતના લોકો વ્યવહારશાસ્ત્રમાં ભલે જોઈએ તેટલી કુશળતા પ્રાપ્ત કરે; પરંતુ જ્યાં સમર્થ વિદ્વાનોને પણ મસ્તકે હલાવવું પડે છે જ્યાં સંસારતાપથી તપ થયેલાં મનુષ્યોને વિશ્રાંતિ મળે છે, જ્યાં વિપત્તિથી બદ્ધ થયેલાઓ મોક્ષસુખનો અનુભવ મેળવે છે, એવું સ્થાન તો માત્ર એક અધ્યાત્મશાસ્ત્ર જ છે, કે જે

અધ્યાય સમાપ્ત કરવામા આવ્યો છે.

બીજા અધ્યાયમાં અનુનના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી અનુકંપા તથા તે પર ભગવંતેના આર્મિક ઉત્તર અને આત્માનાત્મવિચાર ઇત્યાદિ સામ્યયોગ પ્રતિપાદન કર્યો છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં કમયોગના પ્રતિપાદનનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે અને તેમાં મનુષ્યોએ પોતપોતાના કર્મો કેવી રીતે કરવાં, તેનું વર્ણન છે. તેમા ઇન્દ્રિયોના સંયમ કરવો ઇત્યાદિ શિક્ષા આપી સ્વધર્મચરણનું માહાત્મ્ય ધણું વર્ણવ્યું છે. પછી કામ-ક્રોધના ભય કર સ્વરૂપનું ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન કરવામા આવ્યું છે.

ચોથા અધ્યાયમાં કર્માકર્મના લક્ષણો અને ભેદ, જુદા જુદા યોગોની વિધિ, તેમા સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાનયજ્ઞની પદ્ધતિનું સ્વરૂપ, જ્ઞાનનું મહત્ત્વ, સંશયગ્રસ્ત મનુષ્યની સ્થિતિ ઇત્યાદિ વિષયો છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં સ્કંધકારનું સ્વરૂપ, મનની સમતા, વિપયસુખમા જ મગ્ન થનાર મનની સ્થિતિ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવાનું રૂળ અને યોગમાર્ગથી બ્રહ્મસ્વરૂપ કેવી રીતે ચર્ચ શકાય છે, તે પ્રકાર ઇત્યાદિ બાબતો છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પ્રથમ અધ્યાયથી પાંચમા અધ્યાય પર્વત પ્રસ્તાવના નથી; પરંતુ આ છઠ્ઠા અધ્યાયને પ્રસ્તાવના છે. આ અધ્યાયથી જ ગીતાવહ્નીને અંકુર કહ્યો છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયમા રાજયોગના અભ્યાસની વિધિ બતાવવામા આવી છે. યોગાભ્યાસ માટે સ્થળ કેવું પસંદ કરવું જોઈએ, તે અતિ મનોહર રીતે વર્ણવી યોગાભ્યાસની જુદી જુદી મુદ્દા વર્ણવવામા આવી છે અને નાભિકમળમાં રહેલી 'કુન્ડલિની' નામક દેહીપ્રમાણ આદિશક્તિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. પછી સર્પ જે પ્રમાણે કાંચળી નાખી દે છે, તે પ્રમાણે યોગીઓનાં અંગ પરની ત્વચા નીકળી જાય છે, તેમને નવા દાંત આવે છે, નવા કંઠ ફૂટે છે; અંગની કાંતિ વૃદ્ધિ પામે છે, અદ્ભુત શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, પાણી પર ચાલી શકાય છે, ઋદ્ધિસિદ્ધિઓ અકિત થાય છે, ઇત્યાદિ અપૂર્વ અમત્કાર યોગીઓને સહજતયા પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત કહેવામા આવી છે.

સાતમા અધ્યાયમાં પ્રસ્તાવના નથી. પ્રથમ માયાના સ્વરૂપો, નામરૂપની ઉત્પત્તિ, પછી માયારૂપ નદીનું અતિ સુંદર અને વિસ્તૃત રૂપક આપી, ઈશ્વરના ચાર પ્રકારના ભક્તો અને તેમની ભક્તિનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારપછી 'અધિયજ્ઞ' ઇત્યાદિ નવીન આઠ શબ્દોનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે.

આઠમા અધ્યાયમાં પણ પ્રસ્તાવના નથી. એમા પ્રથમ ગત અધ્યાયમાં વર્ણવેલા 'અધિયજ્ઞ' આદિ આઠ શબ્દોનો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ કરી 'મનુષ્યને મરણસમયે જે કંઈપણ મનમાં આવે છે, તે ગતિને તે પ્રાપ્ત થાય છે; માટે અંત-કાળે મારું સ્મરણ થાય, તો જ તે મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી તેના અભ્યાસ કરવો.' એ બાબતો વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચાર પછી, બ્રહ્મ-દેવના રાત્રિદિવસ અને પ્રયાણના એ માર્ગ ઉત્કૃષ્ટ રીતે વર્ણવી નરદેહ પર જે અતિ સુંદર અને સમર્પક રૂપક દર્શાવવામાં આવ્યું છે, તે અવસ્થા જોવા યોગ્ય છે.

નવમા અધ્યાયમાં જે વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે તે અતિ સુદર છે. તેમાં શ્રીજ્ઞાનેશ્વરે જે નમ્રતા દર્શાવી છે, તે હૃદયને અત્યંત દ્રવીભૂત કરનાર છે. આ અધ્યાયના માહાત્મ્યનું વર્ણન ઉત્તમ રીતે કર્યું પછી ‘ગુપ્ત વાત કોને કહેવી’ એ વિષે જે વિચાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે, તે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં સર્વવ્યાપક પરમેશ્વરની કલ્પના અતિ વિસ્તૃત રીતે વર્ણવવામાં આવી છે. વળી એમાં ભક્તિના પ્રકાર સ્પષ્ટ કરી, લોકો ગૌણ ભક્તિમાં કેવી રીતે ફસાઈ પડે છે અને દેહભોજા બની જાય છે, તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી ખરી ભક્તિ એટલે શું અને તે પરમેશ્વરને કેટલી પ્રિય હોય છે, તે જણાવવામાં આવ્યું છે. વળી જ્ઞાનયજ્ઞ શી રીતે કરી શકાય છે, તે પણ સમજાવવામાં આવ્યું છે. પછી જ્ઞાન એ કર્મની આંખ છે; માટે તે નિર્મળ હોવી જોઈએ, એ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. તે પછી ‘મૃત્યુલોકમાં સૂવું કાઈ વિપરીત છે’ એ ભાગ અત્યંત મનોરંજક રીતે વર્ણવ્યો છે.

દશમા અધ્યાયમાં પ્રારંભમાં અતિ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે અને નવમા અધ્યાયમાં પૂર્વાર્ધ કેવી રીતે સમાપ્ત થયો, તેનું સિદ્ધાવલોકન કરવામાં આવ્યું છે; તથા નવમો અધ્યાય કે જે અત્યંત ગહન છે, તે પોતાના મુખ દ્વારા સ્પષ્ટ કરાવવા માટે શ્રીજ્ઞાનેશ્વરે શ્રીગુરુ તથા શ્રોતાઓને ધન્યવાદ આપ્યો છે. આ અધ્યાયમાં પરમેશ્વરની મુખ્યમુખ્ય વિશૂતિઓ જ વર્ણવવામાં આવી છે, તોપણ તેમાં મનોરમતાની ન્યૂનતા નથી.

અગિયારમા અધ્યાયમાં પણ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે, આ અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપનું તથા દિવ્ય દષ્ટિનું વર્ણન એટલી સુરમ્ય રીતે કરવામાં આવ્યું છે, કે તે વાંચતાં મન ધરાતું નથી. ભગવંતનો અનુનંદ પર કેટલો નિર્મીમ પ્રેમ હતો, તે આ અધ્યાય પરથી વ્યક્ત થાય છે.

બારમા અધ્યાયમાં પણ નાની શી પ્રસ્તાવના છે અને તેમાં ગુરુકૃપા-દષ્ટિને ગદ્ગદિત અત કરણથી નમન કરવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયમાં ભક્તિનો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે, આમાં સમચિત્ત કેવી રીતે થવું, તે વિષે જે ઓવીઓ છે, તેના જેવી રસભરી ઓવીઓ સમગ્ર જ્ઞાનેશ્વરીરમાં બહુ થોડી મળશે.

તેરમા અધ્યાયમાં પ્રસ્તાવના મૂળે જ નથી, તોપણ તે સમસ્ત અધ્યાય અતિશય વિસ્તૃત અને રસિક મનુષ્યનાં તન-મન લેશ પણ અન્ય વિષય પ્રતિ દળે નહિ એટલો મનોરંજક છે. તેમાં ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ અર્થાત્ દેહ અને આત્મા વિષે વિવરણ છે. પછી હિંસાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે અને હિંસા કરનારની વિપરીત કૃતિની અજ્ઞાનતા અનેક યમત્કારિક દષ્ટાંતો આપીને વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. ત્યારપછી ખરી અહિંસા એટલે શું તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. ‘આચાર્યોપાસનમ્’ એ મૂળ પદ પર ગુરુભક્તિનું ખરું સ્વરૂપ હઠ ઓવીઓથી વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. જરાનું ચિત્ર આગેદ્વય છે. અજ્ઞાનનાં લક્ષણો વાંચવા યોગ્ય છે. દીપકનું જે દષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે, તે આ જ અધ્યાયમાં છે, અભક્તનાં લક્ષણો સાંભળીને મનને અતિ આનંદ થાય છે.

ચૌદમા અધ્યાયમાં પ્રસ્તાવના છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ, આ ગુણોનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં છે. એમાંના ૨૬મા શ્લોકની ટીકામાં ‘અવ્યભિચારી ભક્તિનું સ્વરૂપ’ અતિ ઉત્કૃષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે.

પંદરમા અધ્યાયમાં વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે. પછી સંસારરૂપી વૃક્ષનું મનોહર વર્ણન કરી, તેનું હેઠન કરવા માટે વૈરાગ્યનું સાધન આવશ્યક છે, એ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો છે.

સોળમા અધ્યાયમાં વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે. પછી દૈવી સંપત્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચાર્વાક મતો-અર્થાત્ પાપગંડીઓના ભાષણોની એમાં અત્યંત વિનોદાત્મક નકલ છે.

સત્તરમા અધ્યાયમાં પણ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે. એમાં ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાનું વર્ણન છે તથા તામસાદિક આહાર અને યજ્ઞાદિનું પ્રતિપાદન છે. અંતે ઉપકારનું સ્વરૂપ તથા નામમાહાત્મ્ય અને વિનિયોગ શી રીતે કરજો એ મુખ્ય વિષયનું વર્ણન કરી, એ અધ્યાય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

અઠારમા અધ્યાયમાં પણ પ્રસ્તાવના અતિ વિસ્તૃત છે. આ અધ્યાય સર્વથી મોટો છે અને તેમાં પાછલા સર્વ અધ્યાયોનું સિંહાવલોકન કરવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયને ‘એકાધ્યાયી ગીતા’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પાછળના અધ્યાયોને સત્તર મળવાનું ૩૫ આપી, અષ્ટાદશ અધ્યાયને કલશાધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે. જે પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વરે નવમા અધ્યાયમાં પોતાનું સર્વ ચાતુર્ય ખરૂં નાખ્યું છે, તે જ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં પણ તેમણે કયું છે. આ એક જ અધ્યાયમાં ગીતાના સર્વ અધ્યાયો સંક્ષેપમાં આવ્યા છે; તેથી તેમાં મનોરમતા વિશેષ છે. એમાંના મુખ્ય વિષય ત્યાગ અને સંન્યાસ છે. એમાંના અંતિમ શ્લોકનું માહાત્મ્ય વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ઉપસંહાર પણ વાંચવા જેવો છે. સર્વ વેદો અને ઉપનિષદોનો સાર એકત્રિત કરી, શ્રીવ્યાસે ગીતારૂપે જે ઉપકાર કર્યો, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વરે આવી અઠાર મળવાની હમારત બાંધી, જનસમાજ પર ચિરસ્મરણીય ઉપકાર કર્યો છે.

આ હમારત શાકે ૧૨૧૨માં બાધવામાં આવી હતી. એ વખતે તેના તરફ લોકોનું જોડણું બિન ખેચાણુ જોઈતું હતું, તેટલું ખેચાણું ન હતું. ૩૦૦ વર્ષો પર્થત તે તેવી જ અવસ્થામાં પડી રહી પછી શાકે ૧૫૧૫માં શ્રીચેકનાથ મહારાજે તેના જીર્ણોદ્ધાર કર્યો; અર્થાત્ પાઠાતરથી શબ્દો અશુદ્ધ થઈ ગયા હતા, તેનું શુદ્ધિકરણ કયું અને નવી પ્રત તૈયાર કરી. તે સબધો તેમણે જાતે જે ઝોલીએ રચી છે, તે અંતિમ ભાગમાં આપવામાં આવી છે. ત્યારપછી પુનઃ તે ૩૦૦ વર્ષ પર્થત તેવી જ અવસ્થામાં રહી; પરંતુ સૃષ્ટિનો વ્યવહાર કયા બધ હોય છે? તેના ફર્કાંતરનો ક્રમ ચાલ્યા જ કરે છે, તે પ્રમાણે અમારી મરાઠી ભાષામાં ‘પરિવર્તન થતાંથતાં મુખ્ય વધૂને તારુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે,’ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ બદલાયું, તે એટલે સુધી કે જ્ઞાનેશ્વરીમાનો એકેએક શબ્દ પ્રચારમાંથી નીકળી જતાં આખરે પુષ્કળ શબ્દો દુર્બોધ થયા. આથી નવશિક્ષિતોને માટે તેનો

આસ્વાદ લેવાનું કાર્ય ઉત્તરોત્તર કઠણ થતું ચાલ્યું. એટલામા મુખ્યર્થમાં 'ગણપત કૃષ્ણાણ' નું છાપખાનું અસ્તિત્વમાં આવ્યું. તેમણે સાવ તવાડીના વેદશાસ્ત્રસંપન્ન રા. રા. શંકર ગણેશ શાસ્ત્રી દેવસ્થળી દ્વારા જ્ઞાનેશ્વરીમાંના અધરા શબ્દોનો કોષ મહાપરિશ્રમે તૈયાર કરાવ્યો. આ જ જ્ઞાનેશ્વરીનો પ્રથમ કોષ છે. ત્યાર પછી પૂનાના જગદિતેન્દ્રજી છાપખાનાના માલિક રા. રા. રાવજી શ્રીધર ગોધળેકરે તે જ કાષના આધારે પરિભાષા સહિત જ્ઞાનેશ્વરી છાપીને બહાર પાડી. ત્યારપછી જગદીશ્વર છાપખાનાના માલિક રા. રા. નારાયણ રામચંદ્ર સોહનીએ મૂળ જ્ઞાનેશ્વરી શુક-સાઈઝમાં છાપી, તેની પાછળ કઠિન શબ્દોનો કોષ બેઝો; પરંતુ જ્ઞાનેશ્વરીમાં વિભક્તિરૂપો જૂની પદ્ધતિનાં હતાં. પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિ એકસરખી જ હતી. તૃતીયા અને સમગ્રી એકરૂપ જ હતી. વાક્યો પણ સૂત્ર સરખા તુટક હતાં, જેથી એમાં પણ થોડેધણે અંશે અધરાપણું કાયમ જ રહ્યું હતું. ત્યારપછી નિષ્કંથસાગર, ગ્રેસના માલિક રા. રા. જનકજી દાદાએ ૩૦ અંચણા મેરેશ્વર કુટે દ્વારા ટિપ્પણો અપાવી, સડીક જ્ઞાનેશ્વરી છાપાવી પ્રસિદ્ધ કરી. આ જ્ઞાનેશ્વરી શુકસાઈઝની હતી અને તેમાં ગીતાનાં પદોના પ્રત્યેક કઠિન શબ્દો પર પૃષ્ઠની નીચે ટિપ્પણ વગેરેની ઘણી સારી વ્યવસ્થા હતી. પછી કેલ્કાપુરનિવાસી વકીલ રા. રા. ભાવેએ લગભગ ત્રણ વર્ષ પૂર્વે 'ભાવાર્થચંદ્રિકા' નામની સાથે જ્ઞાનેશ્વરી તૈયાર કરી, તે છાપાવી પ્રસિદ્ધ કરી. તેમાં કઠિન શબ્દોના અર્થ કે કોષ પણ આપવામાં આવેલ નથી અને ગોથીના આકારમાં હોવાથી વાચકને ઘણી અગવડ પડે છે. ત્યારપછી આ જ ગ્રંથાધારે રા. રા. નારાયણ હરિ ભાગવતે 'ગીતા જ્ઞાનેશ્વરી રહસ્ય' નામનું નાનું પુસ્તક છાપાવ્યું છે, તે જ્ઞાનેશ્વરીના કેટલાક ભાગનું ભાષાતર છે અને તેમાંની ભાષા અતિ સુંદર છે; પણ તેમાં નવ અધ્યાયોનો જ સમાવેશ છે અને તે પણ સમગ્ર ભાષાતર નહિ પરંતુ ચૂટી કાઢેલાં બોધવચનો જ માત્ર છે.

ઉપલી સર્વ અડચણો દૂર કરી, જ્ઞાનેશ્વરીનો ગ્રંથ આથી પણ સરળ કરી, શકાય તો પ્રયાસ કરવો એવી બલામણુ કરી, પ્રસિદ્ધ બૃહસેલર રા. રા. ત્રિબક જનાર્દન ગુજરે ત્રણ વર્ષ પૂર્વે તે કામ મને સોંપ્યું હતું; પરંતુ ગીતા કેટલી ગહન અને મહત્ત્વપૂર્ણ છે, તે સંબધી ખુદ શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જ વિવેચન કર્યું છે. વળી જ્ઞાનેશ્વરીની ચોખ્ખતા પણ તેવી જ છે, તેનો અર્થ કરવો, એ કાંઈ સામાન્ય વાત નથી. હજી અધ્યાય પ્રસંગે અમારું ધ્યેય ખૂટી જવાનો ભય ઉપસ્થિત થયો હતો; પરંતુ શ્રીમદ્ વિવેકાનંદ જેવા મહાત્માના વ્યાખ્યાનાચૂતનો લાભ થવાથી આનું દુર્ઘટ કાર્ય પણ પાર પાડવાનો સુદિન જિજ્ઞો છે. લગભગ ત્રણ વર્ષ થયાં, જ્ઞાનેશ્વરીના વ્યસનની મારા મનને જે શાંતિ અને સમાધાનસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તે કેવળ નિરૂપમ જ છે. આવા ગ્રંથનું કાર્ય મારા જેવા પામરના હાથથી પાર પડ્યું, એ મારા વડીલોનું પુણ્ય, પૂર્વસંચિતનો યોગ અને શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પ્રસાદનું પરિણામ છે.

હવે સર્વની રજા લેતી વખતે શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી સંબધી એક વાક્ય લખ્યા

સિવાય મારાથી રહી શકાતું નથી. તે વાક્ય આ છે : ‘આનંદામૃતનું પાન કરાવી પુષ્ટિ આપનારી માતા, આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ કરાવી આપનારી ભગિની; નિર્મળ અંતઃકરણમાંથી ભક્તિરસનો પ્રસવેદ ઉત્પન્ન કરનારી ચંદ્રિકા, સંતોષ હૃદયને આરામ આપનારી ભાગીરથી, હૃદયાકાશમાં વૈરાગ્યનો પરિમલ કેલાવનારી કમલિની, જ્ઞાનામૃતની વૃષ્ટિ કરનારી મેઘપંક્તિ, અજ્ઞાનાધકારનો વિધ્વસ કરનારી વિદ્યુલ્લતા, વિકાસ પ્રાપ્તિ સંશયવૃક્ષના ડાળ-પાંખડાં છેદન કરનારી સમશીર, સંસાર-સમુદ્રમાંથી તારીને બહાર કાઢનારી નૌકા અને સુસુષુઓના મનને દ્રવીભૂત કરનારી પ્રેમરસની દષ્ટિ; એ સર્વનું એકત્ર સ્વરૂપ આ જ્ઞાનેશ્વરી જ છે, એ વાત પ્રત્યેક જણે ખૂબ લક્ષમાં રાખવી’

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
શ્રીપરમેશ્વરસ્તોત્ર	૩
સમર્પણ	૪
મંગલાચરણ	૫
નિવેદન	૬
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરીનો ઉપોદ્ધાત	૧૨
ગીતામાં સમૌધાયેલા નામોના અર્થ ...	૨૦
ગીતામાં આત્મ્ય	૩૩
ગીતામાં આત્મ્યનું અનુસંધાન ...	૩૭
શ્રીગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ક્રત્યાદિ ...	૪૪

પહેલો અધ્યાય-અર્જુનવિષાદયોગ : પૃષ્ઠ ૫૩થી ૭૪. ગણેશનું રૂપક, ગુરુ-ભક્તિની આવશ્યકતા, વ્યાસની વાણીનો પ્રભાવ, જ્ઞાનેશ્વરની ભાષાનું અદ્વિતીય સૌંદર્ય, ગુરુકૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલું સામર્થ્ય, પાતિપ્રત્ય અને સ્વામિભક્તિ, કુલિન સ્ત્રીઓ અને વિષયલપટ પુરુષ, પિતા અને પુત્ર, મત્સરનું પરિણામ, આગનો સ્વભાવ.

બીજો અધ્યાય-સાંખ્યયોગ : પૃષ્ઠ ૭૫થી ૧૦૭. માતાપિતાની પૂજા, દ્રોણા-ચાર્યની મહત્તા, સંશયગ્રસ્તની સ્થિતિ, વિષયોનું સામર્થ્ય, સ્વધર્મ, સ્વધર્મ-ત્યાગ, સદ્ગુણિની પ્રાપ્તિ, સ્વગેષ્ટિ માટે યજ્ઞાદિકના તિરસ્કાર, વેદમાના ગ્રાહ્યગ્રાહ્ય વિચાર, યોગસ્થિતિનાં લક્ષણો અને વાસ્તવનું પ્રાથમ્ય.

ત્રીજો અધ્યાય-કર્મયોગ : પૃષ્ઠ ૧૦૮થી ૧૩૨. જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મમાર્ગ એક છે, કર્મત્યાગ શક્ય નથી, યુક્તનાં લક્ષણો, સ્વધર્મોચ્ચરણથી મુક્તિ, અહ-દેવનો ઉપદેશ, અજનો મહિમા, લોકો માટે પણ કર્મો કરવાં જોઈએ, અનધિકારીને પરમાર્થનો બોધ આપવો નહિ; વિષયાસક્તિ આત્મધાતનું

કારણ છે, ઈન્દ્રિયોનાં લાડ, વિષયસુખ, સ્વધર્મની શ્રેષ્ઠતા અને કામકોષ્ટિ વિષે વર્ણન.

જોશો અધ્યાય-જ્ઞાનકર્મસંન્યાસ : પૃષ્ઠ ૧૩૩થી ૧૫૩. અર્જુનનું વર્ણન, ભગવાનનું વર્ણન, પૂવજન્મનું સ્મરણ, હું અવતાર ધારણ કરી શું શું કરું છું, મત્સ્યરૂપ કોણ થાય છે, કર્મનું ફળ મળે છે જ. કર્મની ગતિ ગહન છે, કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મના ભેદ; નિષ્કામીનાં લક્ષણો. યજ્ઞના ભેદ યજ્ઞનું રૂપક, યજ્ઞની વ્યાખ્યા, જ્ઞાનયજ્ઞની મહત્તા, જ્ઞાન માટે સતોની સેવા. જ્ઞાનની મહત્તા, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ, જેને જ્ઞાનમા પ્રીતિ ન હોય તેની દશા અને સંશય જેવું ધૈર પાતક ખીળું નથી.

પાંચમો અધ્યાય-કર્મસંન્યાસયોગ : પૃષ્ઠ ૧૫૪થી ૧૬૯. સંન્યાસ અને યોગનાં લક્ષણો. યોગીનું, વર્તન, અભેદ સ્થિતિ, વિષય-સુખનું પરિણામ અને આત્મસુખની મહત્તા.

છઠ્ઠો અધ્યાય-આત્મસંયમયોગ : પૃષ્ઠ ૧૭૦થી ૨૧૧. યાનેશ્વરની વાણીનું માહાત્મ્ય, યોગારૂઢનાં લક્ષણો, સમશુદ્ધિનાં લક્ષણો, અર્જુનનો અકૃત્રિમ પ્રેમ, યોગાભ્યાસ માટે યોગ્ય સ્થળ, મૂળબળના લક્ષણો, જલધર અને હિરીયાનબંધ, કુંડલિની શી રીતે જાગ્રત થાય છે, યોગાભ્યાસથી ધડપણ જર્ઠ નવો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે, યોગથી પ્રાપ્ત થતું અદ્વિત સામર્થ્ય, સર્વ કાર્યો પ્રમાણસર જ કરવાં, યોગ અધરો નથી, યોગને સાધ્ય કરવાની સહેલી રીત, સમર્પણ કરતાં શ્રેષ્ઠ ખીળું સાધન નથી, મનનો સ્વભાવ, મનનો ઉત્તમ ગુણ, યોગનો પરિચય, યોગાભ્યાસમાં અતરાય પડે તોપણ તે વ્યર્થ જતો નથી; યોગબ્રહ્મનો પુનર્જન્મ અને યોગી દેવનો પણ દેવ છે.

સાતમો અધ્યાય-જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ : પૃષ્ઠ ૨૧૨થી ૨૩૦. જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને અજ્ઞાનનાં લક્ષણો, કાવ્યવધિ લોકોમાંથી એકાદને જ આસ્થા હોય છે, કામ તે હું જ છું, પ્રાણીઓ અને જાળખતાં નથી, માયા ને નદીનું રૂપક, ચાર પ્રકારના ભક્તો અને તેમના હેતુ, જ્ઞાની મારો પ્રાણ છે, સંસારનાં સાધનોની ભક્તિ, કાર્ધ ને પણ અગ્રિય ન લાગે એવું એલવું, પ્રાણીઓનું મિથ્યાત્વ તેમ જ શરીર અને અહંકારનો સંયોગ.

અડધો અધ્યાય-અક્ષરબ્રહ્મયોગ : પૃષ્ઠ ૨૩૧થી ૨૫૪. બ્રહ્મ એટલે શું ? અખ્યાત એટલે શું ? કર્મ એટલે શું ? અધિજ્ઞ એટલે શું ? અધિદેવત એટલે શું ? અધિયજ્ઞ એટલે શું ? મરણકાળે સ્થિર ચિત્ત, સર્વદા મારું સ્મરણ કરનારને મરણકાળે હું કલેશ અવા દેતો નથી. દેહ ઉપર રૂપક, બ્રહ્માણ્ડનો દિવસ અને તેનો અસ્ત, પુરુષ એટલે શું ? મારું ખરું ધર. મરણકાળે અગ્નિનું બળ જોઈએ તેમ જ અગ્નિમાર્ગ અને ધૂમ્રમાર્ગ.

નવમો અધ્યાય-રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ : પૃષ્ઠ ૨૫૫થી ૨૬૯. યાનેશ્વરની નમ્રતા અને તેમણે ઓતાઓને આપેલી મહત્તા. ગુપ્ત વાત કોને કહેવી ?

જ્ઞાનની મહત્તા, સૂખં લોકો માટે બગાડનું દર્શાવત, અજ્ઞાનીઓ જ મને મનુષ્યના આકારનો સમજે છે, જ્ઞાનયત્ન, મારી વ્યાપકતા, સ્વર્ગનો વૈભવ, પ્રુથ્વની સમાપ્તિ થયા પછીની દશા, મારું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ, મને ભક્તિપૂર્વક સર્વસ્વ અર્પણ કરવું, ભક્તિ સિત્તાય સર્વં વ્યર્થ છે, ભક્તિમા જાતિબેદ નથી, બ્રાહ્મણનું મહત્ત્વ તથા મૃત્યુલોકનું વર્ણન.

દ્વશ્લોકો અધ્યાય-વિભૂતિયોગ : પૃષ્ઠ ૩૦૦થી ૩૩૧. પ્રસ્તાવના અને સિદ્ધાન્તલોકન, ભાવના લક્ષણો, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, ખરો ભક્તિયોગ, પ્રેમાળ ભક્ત, અનુનને મળેલો અનુભવ, શ્રીકૃષ્ણે કહેલું પોતાનું પરાક્રમ અને વિભૂતિનું અનંતત્વ

અગિયારમો અધ્યાય-વિશ્વરૂપદર્શનયોગ : પૃષ્ઠ ૩૩૨થી ૩૬૪. શ્રીતાઓનું ગૌરવ, અનુનનો સંકોચ, અનુનની કૃતજ્ઞતા, અનુનનું ભાષણ, વિરાટ સ્વરૂપના મુખો, સંજયે કરેલું પાઠવોનું વર્ણન, અનુનના ભૂમની નિવૃત્તિ થવી, ભગવાનને આત્મ ગણીને તેમની સાથે કરેલું વર્તન, ઉપકારદર્શન, વિશ્વરૂપની મહત્તા, શિષ્યની હઠ સહન કરનાર શુરુ અને વિશ્વરૂપની સમીપ પહોંચવાનો માર્ગ.

બારમો અધ્યાય-ભક્તિયોગ : પૃષ્ઠ ૩૬૫થી ૪૧૩. શુરુકૃપાની પ્રાર્થના, યોગમાર્ગમા રહેલું કષ્ટ, અભ્યાસયોગ, ફલયાગ, બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું સુખ સૌથી અધિક છે, તે જ ભક્ત, તે જ યોગી અને તે જ મુક્ત છે, મને કેવા ભક્તો પ્રિય છે? સર્વ યોગોના સમાવેશરૂપ ભક્તિયોગ અને પ્રેમાળ ભક્તોની યેષ્ઠતા.

તેરમો અધ્યાય-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ : પૃષ્ઠ ૪૧૪થી ૪૬૫. ક્ષેત્ર અને તે સંબંધી જ્ઞાન, ક્ષેત્રના અવયવો, અમાનિત્વ અને અદ્ભિત્વ, અહિંસા વિષે ગેરસમજૂતી, અહિંસાનું સ્વરૂપ, ક્ષમાનું સ્વરૂપ, આજ્ઞા, શુરુભક્તિ, પવિત્રતા, સ્થિરતા, નિગ્રહ અને જરાનું વર્ણન, અજ્ઞાનનાં લક્ષણો, અર્ધજ્ઞાની માટે દીપકનું દર્શાવ, દેવો પર અશ્રદ્ધા અને પ્રકૃતિપુરુષના ગુણદોષ

ચૌદમો અધ્યાય-ગુણત્રયવિભાગયોગ : પૃષ્ઠ ૪૬૬થી ૫૨૫. માયામાયો ઉત્પત્તિ, વિશ્વાત્માનું સ્વરૂપ, પ્રાણીને સત્ત્વનું બંધન, રજનું બંધન અને તમનું બંધન, ગુણાતીતના લક્ષણો અને અભ્યભિચારિણી ભક્તિ કેાનું નામ?

પંદરમો અધ્યાય-પુરુષોત્તમયોગ : પૃષ્ઠ ૫૨૬થી ૫૬૮. સંસારવૃક્ષનો વિસ્તાર, સસારવૃક્ષને છેદી નાખવાની મુક્તિ, મોહાંધનાં લક્ષણો, મારી વ્યાપકતા, ઉપાધિનાં લક્ષણો, કહેવાનાં કારણો, ક્ષર પુરુષ, અક્ષર પુરુષ અને ઉત્તમ પુરુષ.

સોળમો અધ્યાય-દેવાસુરસંપદવિભાગયોગ : પૃષ્ઠ ૫૬૯થી ૬૦૪. સહ-શુરનું સ્તવન શક્ય નથી; અભય, સત્ત્વશુદ્ધિ, દમન, સસાસ્ત્ર યત્ન, સ્વાધ્યાય, તપ, આજ્ઞા (સરળતા-સીધાપણું), અહિંસા, અદ્વેષ, લાગ, શાંતિ,

દયા, અનાસક્તિ અને કેમળતા, એ સર્વનાં લક્ષણો, ન્મસ્તિક મત; આસુરી લોકોનું શાસન અને શ્રુતિ-સ્મૃતિને શિરસાવંન ગણવી.

સત્તરમો અધ્યાય-મહાત્રયવિભાગયોગ : પૃષ્ઠ ૬૦૫થી ૬૩૫. શાસ્ત્રાભ્યાસ અધરો છે, ચાનીના ચેળથી મૂખ પણ તરે છે, સાત્ત્વિક આહાર, રાજસ આહાર, તામસ આહાર, સાત્ત્વિક યગ્ન, રાજસ યગ્ન, તામસ યગ્ન; શરીરનું તપ, વાડમય તપ, માનસ તપ, સાત્ત્વિક તપ, રાજસ તપ, તામસ તપ; સાત્ત્વિક દાન, રાજસ દાન, તામસ દાન; એ સર્વનું વર્ણન, 'ઈ' નામનું સામર્થ્ય, પ્રણવનો વિનિયોગ, 'તત્' શબ્દની યોજના, 'સત્' શબ્દની યોજના અને પ્રણવનું માહાત્મ્ય.

અઠારમો અધ્યાય-મોક્ષસંન્યાસયોગ : પૃષ્ઠ ૬૩૬થી ૭૬૮. શ્રીરાનેશ્વરની સંસ્કૃત કાવ્યરચના અને અનુપ્રાસ, કૃપાની અપેક્ષા, અઠારમો અધ્યાય એ ગીતામહિનો કળશ છે અને સત્તરમો અધ્યાય માળ છે, એવું કૃષ્ણ; નિલ અને નૈમિત્તિક કર્મ, કામ્ય કર્મનો નિષેધ, ત્યાગ અને સંન્યાસ, કર્મ છોડવાં નહિ, કર્મત્યાગ સંભવિત નથી, આત્મા અને કર્મ કરનાર ભિન્ન છે, કર્મનાં પાંચ કારણો અને પાંચ હેતુઓ, આત્મા ઉપર બદ્ધતાનો મિથ્યા આરોપ, શુક્તનાં લક્ષણો, આત્મા સર્વથી પર છે, સાત્ત્વિક જ્ઞાન, રાજસ જ્ઞાન અને તામસ જ્ઞાન; સાત્ત્વિક કર્મ, રાજસ કર્મ અને તામસ કર્મ; સાત્ત્વિક કર્તા, રાજસ કર્તા, તામસ કર્તા; સાત્ત્વિક શુદ્ધિ, રાજસ શુદ્ધિ અને તામસ શુદ્ધિ; સાત્ત્વિક ધૃતિ, રાજસી ધૃતિ અને તામસી ધૃતિ; સાત્ત્વિક સુખ, રાજસ સુખ અને તામસ સુખ; ચાર વર્ણો વિષે વર્ણન; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના કર્મો, સ્વધર્મ દોષયુક્ત હો કે કંઠિન હો, પરંતુ તેનું આચરણ અવશ્ય કરવું; પરમ સિદ્ધિનાં લક્ષણો, આત્મલાભની યોગ્યતા, યોથો ભક્તિયોગ, જ્ઞાનભક્તિનું એક્ય, સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ, તારે સ્વાધીન કાર્ધ નથી, ભવિતબ્યનું સામર્થ્ય અને પ્રકૃતિનું પ્રાપ્ત્ય, જ્ઞાનથી ધર્માધર્મ સર્વ નાશ પામે છે, એક મારે જ શરણ આવ, ગીતાને વેદનું મૂળ શાથી ગણવામાં આવી છે? ગીતાનો અપાર મહિમા, સંપાદન કરેલી સંપત્તિ ભોગવતી કંઠિન છે, ગીતાશાસ્ત્રનો બોધ કોને ન આપવો? ગીતાશાસ્ત્રનો બોધ કોને આપવો? ગીતાર્થની મિજબાની કરનાર મને પ્રિય છે. ગીતાના પાઠનું ફળ, અબ્દુનની બ્રહ્મસ્વરૂપાવસ્થા, સંજયનો પ્રેમ. સંજયની સ્થિતિ, ધૃતરાષ્ટ્રનું ભાષણ, જ્ય કોને મળશે? સંજયની પ્રતિજ્ઞા, અતિમ લોકોનું માહાત્મ્ય, ગીતાનું માહાત્મ્ય, શુરુ-સામર્થ્ય અને શુરુપ્રસાદ, મરાઠી કાવ્યની રચના, શુરુપરંપરા, સન્નન પ્રાર્થના પ્રસાદની અપેક્ષા, ઉપસંહાર અને ત્રીએકનાથ મહારાજની ઓળીઓ.

કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો	૭૭૦
શ્રીરાનેશ્વર અને તુકારામની પાલખીઓ	૭૭૨
શ્રીરાનેશ્વરનું આળદી ક્ષેત્ર	૭૭૭

ગીતામાં સંખ્યાધાયેલાં નામોના અર્થ

શ્રીકૃષ્ણ મગવાનનાં નામોના અર્થ

અનન્તરૂપઃ=જેનાં અનંત રૂપો છે તે.

અચ્યુતઃ=જેનો કદી પણ ક્ષય કે અધોગતિ નથી તે.

અરિસૂદનઃ=દુશ્મનનો વિના થતો નાશ કરનાર.

કૃષ્ણઃ=કૃષ્-એ સત્તાવાચક શબ્દ છે અને ણ-એ આનંદવાચક શબ્દ છે; એ બન્ને-સત્તા અને આનંદની એકતાસૂચક જે પરબ્રહ્મ, તે કૃષ્ણ કહેવાય છે.

કેશવઃ=ક-બ્રહ્માને અને ઈશ(શિવ)ને વશ રાખનાર.

કેશિનિષૂદનઃ=કેશી નામે ઘોડાના આકારના દૈત્યનો નાશ કરનાર.

કમલપત્રાક્ષઃ=કમળનાં પાન જેવી સુંદર વિશાળ આંખોવાળા.

ગોવિન્દઃ=ગો-એટલે જે વેદાંતવાક્યો, જેના દ્વારા બહુ શકાય છે તે.

જગત્પતિઃ=જગતના પતિ.

જગન્નિવાસઃ=જગતનું નિવાસસ્થાન જેની અંદર છે તે અથવા જે જગતમાં પણ સર્વત્ર વસી રહ્યો છે તે.

જનાર્દનઃ=દુષ્ટજનોને અથવા ભક્તજનોના શત્રુને પીડે છે તે.

દેવદેવઃ=દેવતાઓના પૂજ્ય.

દેવવરઃ=દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

પુરુષોત્તમઃ=ક્ષર અને અક્ષર, એ બન્ને પુરુષોથી જે ઉત્તમ છે તે;

અથવા જે શરીરરૂપી પુરુષોમાં રહેનારા પુરુષો-જીવો,

તેમનાથી જે અતિ ઉત્તમ, પર અને વિલક્ષણ છે તે.

મગવાન્=ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, લક્ષ્મી, વૈરાગ્ય અને મોક્ષ-એ છ

પદાર્થોને આપનાર; અથવા સર્વ જીવોની ઉત્પત્તિ, પ્રલય,

જન્મ, મરણ તથા વિદ્યા અને અવિદ્યા બહુનાર.

મૂતમાવનઃ=સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર.

મૂતેશઃ=મૂતોના ઈશ્વર-પતિ.

મધુસૂદનઃ=મધુ નામના દૈત્યને મારનાર.

મહાબાહુઃ=નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવામાં જેના હાથ સમર્થ છે તે.

માધવઃ=માયાના-લક્ષ્મીના પતિ.

યાદવઃ=યદુકુળમાં જન્મેલા.

યોગવિત્તમઃ=યોગ બળનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

વાસુદેવઃ=વસુદેવના પુત્ર.

વાર્ણીયઃ=વૃષ્ટિ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા.

વિષ્ણુઃ=સર્વ વ્યાપક.

હૃષીકેશઃ=ઇંદ્રિયોના ઈશ-સ્વામી.

હરિઃ=સંસાર પી કુઃખ હરનાર.

અર્જુનનાં નામોના અર્થ

અનઘ=પાપરહિત-નિષ્પાપ.

કપિષ્વજઃ=જેની ધબ ઉપર કપિ-હનુમાન છે તે.

કુરુશ્રેષ્ઠઃ=કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

કુરુનન્દનઃ=કુરુવંશના રાજનો પુત્ર.

કુરુપ્રવીરઃ=કુરુકુળમાં જન્મેલાઓમાં વિશેષ વીર.

કૌન્તેયઃ=કુંતીનો પુત્ર.

ગુહાકેશઃ=નિદ્રાનો સ્વામી અથવા ગુહાંક એટલે શિવજી જેના સ્વામી છે તે.

ઘનશ્લયઃ=દિગ્વિજયમાં સર્વ રાજ્યોને જીતનારો.

ધનુર્ધરઃ=ધનુષ્ય ધારણ કરનારો.

પરંતપઃ=પરમ તપસ્વી અથવા શત્રુઓને સંતાપ કરનારો.

પાર્થઃ=પૃથ્વા=એટલે કુંતીનો પુત્ર.

પુરુષવ્યાઘ્રઃ=પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જોવા.

પુરુષર્ષભઃ=પુરુષોમાં ઋષભ એટલે શ્રેષ્ઠ.

પાણ્ડવઃ=પાંડુનો પુત્ર.

મરતશ્રેષ્ઠઃ=ભરતના વંશજોમાં શ્રેષ્ઠ.

મરતસત્તમઃ=ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ.

મરતર્ષભઃ=ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ.

મારતઃ=ભા એટલે બ્રહ્મવિદ્યામાં અતિ પ્રેમવાળો, અથવા ભરત-
નો વંશજ.

મહાબાહુઃ=મોટા હાથવાળો.

સવ્યસાચિન્=ડાબા હાથે પણ ધનુષ્યસંધાન કરનાર.

,

,

3

,

.

3

,

,

.

,

,

,

3

,

-

.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

શ્રીગીતાભાષાત્મ્ય

શ્રીગણેશાય નમઃ

ધરોવાચ-ભગવન્પરમેશાન મક્તિરવ્યભિચારિણી ।

પ્રારબ્ધં મુજ્યમાનસ્ય કથં મવતિ હે પ્રમો ॥ ૧ ॥

શ્રીપૃથ્વીદેવીએ પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! હે પરમેશ્વર ! હે પ્રમો ! પ્રારબ્ધકર્મને ભોગવતા મનુષ્યને અવ્યભિચારિણી (અનન્ય) ભક્તિ દેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? ૧

શ્રીવિષ્ણુવાચ-પ્રારબ્ધં મુજ્યમાનો હિ ગીતામ્યાસરતઃ સદા ।

સ મુક્તઃ સ સુખી લોકે કર્મણા નોપલિપ્યતે ॥ ૨ ॥

શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા : પ્રારબ્ધને ભોગવતો જે મનુષ્ય સદા શ્રીગીતાના અભ્યાસમાં આસક્ત રહેતો હોય, તે જ આ લોકમાં મુક્ત અને સુખી થાય છે અને કર્મથી લેપાતો નથી. ૨

મહાપાપાદિપાપાનિ ગીતાધ્યાનં કરોતિ ચેત્ ।

કવિત્સ્પર્શં ન કુર્વન્તિ નલિનીદલમમ્બુવત્ ॥ ૩ ॥

જેમ કમળપત્રને જળ સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ જે ગીતાજ્ઞાનનું ધ્યાન કરે છે, તેને મહાપાપાદિ પાપો કદી સ્પર્શ કરતા નથી. ૩

ગીતાયાઃ પુસ્તકં યત્ર યત્ર પાઠઃ પ્રવર્તતે ।

તત્ર સર્વાણિ તીર્થાનિ પ્રયાગાદીનિ તત્ર વૈ ॥ ૪ ॥

જ્યાં ગીતાનું પુસ્તક હોય અને જ્યાં તેનો પાઠ થયા કરતો હોય, ત્યાં પ્રયાગાદિ સર્વ તીર્થો રહે છે. ૪

સર્વે દેવાશ્ચ ક્ષણયો યોગિનઃ પન્નગાશ્ચ ચે ।

ગોપાલબાલકૃષ્ણોઽપિ નારદધ્રુવપાર્ષદૈઃ ॥

સહાયો જાયતે શીઘ્રં યત્ર ગીતા પ્રવર્તતે ॥ ૫ ॥

જ્યાં શ્રીગીતા પ્રવર્તે છે, ત્યાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ, નાગો અને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પણ નારદ, ધ્રુવ અને સર્વ પાર્ષદો સહિત શીઘ્ર સહાયક થાય છે. ૫

યત્ર ગીતાવિચારશ્ચ પઠનં પાઠનં શ્રુતમ્ ।

તત્રાહં નિશ્ચિતં પૃથ્વિ નિવસામિ સદૈવ હિ ॥ ૬ ॥

જ્યાં શ્રીગીતાનો વિચાર, લક્ષ્યું, લક્ષ્યાવહું કે શ્રવણ ચાલે છે, ત્યાં હે 'પૃથિવિ ! હું અવશ્ય સદા નિવાસ કરું છું'. ૬

ગીતાશ્રયેઽહં તિष्ठामિ ગીતા મે ચોત્તમં ગૃહમ્ ।

ગીતાજ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય ત્રીંલોકોત્પાલયામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

હું શ્રીગીતાના આશ્રયે રહું છું, શ્રીગીતા મારું ઉત્તમ ગૃહ છે અને શ્રીગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને હું ત્રણે લોકોનું પાલન કરું છું'. ૭

ગીતા મે પરમા વિદ્યા બ્રહ્મરૂપા ન સંશયઃ ।

અર્ધમાત્રાક્ષરા નિત્યા સ્થાનિર્વાચ્યપદાત્મિકા ॥ ૮ ॥

શ્રીગીતા એ અવર્ણનીય પદોવાળી, અવિનાશી, અર્ધમાત્રા તથા અક્ષરોરૂપ, એવી ભારી નિત્ય અને પ્રકાશપિણી પરમ શ્રેષ્ઠ વિદ્યા છે, એમાં સંશય નથી. ૮

ત્વિદાનન્દેન કૃષ્ણેન પ્રોક્તા સ્વમુખતોઽર્જુનસ્ ।

વેદત્રયી પરાનન્દા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનસંયુતા ॥ ૯ ॥

વળી તે ચિદાનંદ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના મુખથી અર્જુનને કહેલી, ત્રણ વેદરૂપ, પરમાનંદરૂપ અને તત્ત્વરૂપ પદાર્થના જ્ઞાનથી ભરપૂર છે. ૯

યોઽષ્ટાદિશજપો નિત્યં નરો નિશ્ચલમાનસઃ ।

જ્ઞાનસિદ્ધિ સ લભતે તતો યાતિ પરં પદમ્ ॥ ૧૦ ॥

જે મનુષ્ય સ્થિર મનવાળો થઈ નિત્ય શ્રીગીતાના અઢારે અધ્યાય નો જપ કરે છે, તે જ્ઞાનરૂપી સિદ્ધિ પામે છે અને પછી પરમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

પાઠેઽસમર્થઃ સમ્પૂર્ણે તતોઽર્ધે પાઠમાચરેત્ ।

તદા ગોદાનજં પુણ્યં લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૧૧ ॥

સંપૂર્ણ પાઠ કરવાને અસમર્થ હોય, તો તેથી અર્ધો પાઠ કરે, તોપણ ગોદાન જેટલું પુણ્ય તે પામે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૧

ત્રિભાગં પઠમાનસ્તુ ગઙ્ગાસ્નાનફલં લભેત્ ।

ષઢંશં જપમાનસ્તુ સોમયાગફલં લભેત્ ॥ ૧૨ ॥

ત્રીબં ભાગનો પાઠ કરનાર ગંગાસ્નાનનું ફળ પામે છે અને છઠ્ઠા ભાગનો પાઠ કરનાર સોમયાગનું ફળ પામે છે. ૧૨

एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।

रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेद्विरम् ॥ ૧૩ ॥

બે મનુષ્ય ભક્તિશુક્ત થઈ નિત્ય એક અધ્યાયનો પણ પાઠ કરે છે, તે રુદ્રલોકને પામે છે અને ત્યાં શિવજીનો ગણ થઈ ઘણો કાળ વસે છે. ૧૩

અધ્યાયં શ્લોકપાદં વા નિત્યં યઃ પઠતે નરઃ ।

સ યાતિ નરતાં યાવન્મન્વન્તરં વસુન્ધરે ॥ ૧૪ ॥

બે મનુષ્ય નિત્ય એક અધ્યાય, એક શ્લોક અથવા શ્લોકના એક અરણનો પાઠ કરે છે, તે પણ હે પૃથ્વી ! મન્વન્તર સુધી મનુષ્ય-પણું પામે છે. ૧૪

ગીતાયાઃ શ્લોકદશકં સપ્તં પચ્ચ ચતુષ્ટયમ્ ।

દ્વૌ ત્રીનેકં તદર્ધં વા શ્લોકાનાં યઃ પઠેન્નરઃ ॥ ૧૫ ॥

ચન્દ્રલોકમવાપ્નોતિ વર્ષાણામયુતં ધ્રુવમ્ ।

ગીતાપાઠસમાયુક્તો મૃતો માનુષતાં વ્રજેત્ ॥ ૧૬ ॥

બે મનુષ્ય શ્રીગીતાના દશ, સાત, પાંચ, ચાર, બે, ત્રણ, એક કે અર્ધા શ્લોકનો પણ નિત્ય પાઠ કરે છે, તે અવશ્ય દસ હજાર વર્ષ સુધી ચંદ્રલોકને પામે છે. શ્રીમદ્ ગીતાનો પાઠ કરતાં અથવા સાંભળતા મરણ પામેલો મનુષ્ય (પશુ આદિનો અધમ દેહ ન પામતાં) મનુષ્યપણું પામે છે. ૧૫, ૧૬

ગીતામ્યાસં પુનઃ કૃત્વા લભતે મુક્તિમુત્તમામ્ ।

ગીતેત્યુચ્ચારસંયુક્તો મ્રિયમાણો ગતિં લમેત્ ॥ ૧૭ ॥

(અને ત્યાં) ગીતાનો પુનઃ અભ્યાસ કરી ઉત્તમ મુક્તિ પામે છે. વળી ‘ શ્રીગીતા ’ એવા ઉચ્ચાર સહિત મરે, તે પણ સફળિતિ પામે છે. ૧૭

ગીતાર્થશ્રવણાસક્તો મહાપાપયુતોઽપિ વા ।

વૈકુણ્ઠં સમવાપ્નોતિ વિષ્ણુના સહ મોદતે ॥ ૧૮ ॥

મહાપાપવાળો પણ જો ગીતાનો અર્થ સાંભળવામાં આસક્ત થાય, તો તે વૈકુઠ પામે છે અને વિષ્ણુની સાથે આનંદ ભોગવે છે. ૧૮

ગીતાર્થ ધ્યાયતે નિત્યં કૃત્વા કર્માણિ ભૂરિશઃ ।

જીવન્મુક્તઃ સ વિદ્વેયો દેહાન્તે પરમં પદમ્ ॥ ૧૯ ॥

અનેક કર્મો કરીને પણ જો નિત્ય ગીતાના અર્થનું ધ્યાન ધરે છે, તેને (ઈષ્ટ-સાક્ષાત્કાર પામેલો) જીવન્મુક્ત બાળ્યે અને દેહાંતે

તે પરમ પદ પામે છે. ૧૯

‘ગીતામાશ્રિત્ય વહવો મુમુક્ષો જનકાદયઃ ।

નિર્ઘૃતકલ્મષા લોકે ગીતા યાતાઃ પરં પદમ્ ॥ ૨૦ ॥

ગીતાનો આશ્રય કરી જનક આદિ ઘણા રાજાઓ પાપરહિત થઈ લોકમાં ગયા છે અને પરમ પદ પામ્યા છે. ૨૦

ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

વૃથા પાઠો મવેત્તસ્ય શ્રમ એવ હ્યુદાહૃતઃ ॥ ૨૧ ॥

જે (મનુષ્ય) ગીતાનો પાઠ કરી માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી, તેનો પાઠ વૃથા થાય છે; કેમકે એવા પાઠને વૃથા શ્રમરૂપ જ કહ્યો છે. ૨૧

‘एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।

स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमामुयात् ॥ ૨૨ ॥

આ માહાત્મ્ય સહિત ગીતાનો જે અભ્યાસ કરે છે, તે તેના- પૂર્વે કહેલા-ફળને પામે છે અને દુર્લભ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨

सूत उवाच—माहान्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।

ગીતાન્તે ચ પઠેચ્ચ તુ યદુક્તં તત્ફલં લભેત્ ॥ ૨૩ ॥

સૂત ગોવ્યા : જે (મનુષ્ય) ગીતાના પાઠને અતે એ કહેલા શ્રીગીતાના આ સનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ કરે છે, તે ઉપર કહ્યું તે ફળ પામે છે. ૨૩

इति श्रीवाराहपुराणे श्रीगीतामाहात्म्ये सपूर्णम् ॥

(ખાસ સૂચના—શ્રીગીતાઓ સાથે સામાન્ય રીતે ઉપર મુજબનું માહાત્મ્ય હયાત છે; પરંતુ વારાહપુરાણમાં બીજું જે મોટું શ્રીગીતામાહાત્મ્ય છે, તેમાં ઉપલા માહાત્મ્યમાંના તેમ જ એને મળતા ઘણાંખરા શ્લોકો હોવા ઉપરાંત બીજા પણ અનેક જણવા જેવા શ્લોકો જણાયા, જેથી, તે આ પછી વધારાસૂત્રે જુદા અપાયા છે. આશા છે, કે સમજી ગીતાપાઠકોને તે પણ ગમશે, અને હર વખતે નહિ તો કોઈ કોઈ વાર પણ વાંચવાં નહિ ચૂકે. વિશેષ ગીતાપ્રેમીઓને તો એ વધારો આ માહાત્મ્યની પેઠે હરહંમેશ વાંચવા-સામળવા જેવો લાગે, એ પણ સ્વાભાવિક છે.)

શ્રીગીતામાહાત્મ્યનું અનુસંધાન

શ્રીગણેશાય નમઃ

શૌનક ઉવાચ—ગીતાયાશ્ચૈવ માહાત્મ્યં યથાવત્સૂત મે વદ ।

પુરાણમુનિના પ્રોક્તં વ્યાસેન શ્રુતિનોદિતમ્ ॥ ૧ ॥

શૌનકઋષિ બોલ્યા હે સૂત ! પુરાણના મુનિ શ્રીવ્યાસજીએ કહેલું, શ્રુતિનામા વર્ણવેલું ગીતાજીનું માહાત્મ્ય મને યથાવત્ કહો. ૧

સૂત ઉવાચ—પૃથ્વં વૈ ભવતા યત્તન્મહદ્રોપ્યં પુરાતનમ્ ।

ન કેન શક્યતે વક્તું ગીતામાહાત્મ્યમુત્તમમ્ ॥ ૨ ॥

સૂત બોલ્યા : આપે જે પુરાતન અને ઉત્તમ ગીતામાહાત્મ્ય પૂછ્યું, તે (મોટે ભાગે) શુભ હોવાથી કોઈથી વર્ણવી શકાય તેવું નથી. ૨

કૃષ્ણો જાનાતિ વૈ સમ્યક્ ક્વચિત્કૌન્તેય એવ ચ ।

વ્યાસો વા વ્યાસપુત્રો વા યાજ્ઞવલ્ક્યોઽથ મૈથિલઃ ॥ ૩ ॥

(વાસ્તવમા) ગીતાનું માહાત્મ્ય સારી રીતે તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ બોલે છે, સહેજસાજ અર્જુન બોલે છે, તેથી થોડું વ્યાસજી, તેથી થોડું શુકદેવજી અને તેથીયે થોડું યાજ્ઞવલ્ક્ય તથા જનકરાજ બોલે છે. ૩

અન્યે શ્રવણતઃ શ્રુત્વા લોકે સંકીર્તયન્તિ ચ ।

તસ્માર્ત્તિકિદ્રદામ્યદ્ય વ્યાસસ્યાસ્યાન્મયા શ્રુતમ્ ॥ ૪ ॥

બીજાઓ કર્ણપરપરાથી સાબળી લોકોમાં તે વર્ણવે છે, તેથી શ્રીવ્યાસજીના મુખથી મે જે સાંભળ્યું છે, તે કંઈક આજે તમને હું કહું છું. ૪

ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યઃ શાસ્ત્રસંગ્રહૈઃ ।

યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુખપદ્માદિનિઃસૂતા ॥ ૫ ॥

જે ગીતા સ્વયં શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનના મુખપદ્મમાંથી નીકળેલી છે, તે ગીતા સારી રીતે ગાવા યોગ્ય છે. ૫

યસ્માદ્દર્મમયી ગીતા સર્વજ્ઞાનપ્રયોજિકા ।

સર્વશાસ્ત્રમયી ગીતા તસ્માદ્ગીતા વિશિષ્યતે ॥ ૬ ॥

અન્ય શાસ્ત્રોના સંગ્રહનું પ્રયોજન શું છે ? ગીતા એટલા માટે શ્રેષ્ઠ છે, કે તે ધર્મમય, સર્વ જ્ઞાનની પ્રયોજક તથા સર્વ શાસ્ત્રમય છે. ૬

સંસારસાગરં ઘોરં તર્તુમિच्छति यो जनः ।

‘ગીતાનાવં સમારુહ્ય પારં યાતુ સુખેન સઃ ॥ ૭ ॥

જે મનુષ્ય ઘોર સંસારસાગર તરવા ઇચ્છતો હોય, તે આ ગીતારૂપી વહાણ પર ચડીને સુખેથી પાર પહોંચી જાય છે ૭

गीताशास्त्रमिदं पुण्यं यः पठेत् प्रयतः पुमान् ।

विष्णोः पदमवाप्नोति भयशोकादिवर्जितः ॥ ૮ ॥

જે પુરુષ આ પુણ્ય-પવિત્ર ગીતાશાસ્ત્ર પ્રયત્નપૂર્વક લખે છે, તે (સર્વ પ્રકારના) ભય-શોકાદિથી મુક્ત થઈ શ્રીવિષ્ણુપદ પામે છે. ૮

गीताज्ञानं श्रुतं नैव सदैवाम्यासयोगतः ।

મોક્ષમિच्छति मूढात्मा याति बालकहास्यताम् ॥ ૯ ॥

ગીતાનુ જ્ઞાન જેણે સાબળ્યુ નથી અને સદા અધ્યાસયોગથી જ મોક્ષને જે ઇચ્છે છે, તે મૂઢાત્મા બાળકોની પેટે ઉપહાસ પામે છે. ૯

ये शृण्वन्ति पठन्त्येव गीताशास्त्रमहर्निशम् ।

न ते वै मानुषा ज्ञेया देवा एव न संशयः ॥ ૧૦ ॥

જેઓ અહર્નિશ ગીતાશાસ્ત્ર લખે છે, અથવા તેનો પાઠ કરે છે કે સાબળે છે, તેઓને મનુષ્ય નહિ, પણ નિઃસંશય દેવો જ* જાણવા. ૧૦

मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने ।

सकृद्गीताम्भसि स्नानं संसारमलनाशनम् ॥ ૧૧ ॥

જેમ પ્રત્યેક દિવસે જળસ્નાન મનુષ્યના શરીરનો મેલ દૂર કરનાર છે, તેમ ગીતાજ્ઞાનરૂપી જળમા એકવાર પણ કરેલું સ્નાન, સંસારરૂપી મળનો નાશ કરનાર છે. ૧૧

* આ પ્રમાણે શ્રીગીતાગ્રંથીને જે ઉપમાઓ અપાય છે અને શ્રીગીતા-પાઠનું જે મહત્વ કળ દર્શાવ્યું છે, તે શ્રીગીતાના ઉપદેશ મુજબ વર્તનાર માટે છે. ‘એલા તોરા, પણ કહ્યાં કરુ નહિ.’ તેની પેઠે માત્ર ઉપલક્ષ અને દેખાડવા પૂરતો જ પાઠ કરે અથવા બાહ્યાચાર રાખે અને અંતર્યા તો ‘ઝેરણુની ચોરી ને સોયનું દાન’ કરવાવાળો અને પરોપકારને નામે સ્વાર્થ, ધર્મને નામે ધૂતવેદા, અભેદવાદને નામે દુરાચાર સેવે, એવા બગબગતા અથવા શુષ્કવેદાત્મી ધર્મદર્શો માટે તો નરકદ્વાર જ ખુલ્લાં સમજવા. એવા બિચારાઓને એટલું પણ નથી સમજતું કે બાહ્યાચાર અને મીઠા શબ્દોથી માણસો દુગાશે, પણ સર્વસ પરમાત્મા નહિ જ દુગાય. હા, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સુધ્ધાં જેને ન સમજાય હોય, તે એટલો પણ વિચાર શા માટે લાવે?

—ખરાબ ભિક્ષુ અખંડાનંદ

ગીતાશાસ્ત્રસ્ય જ્ઞાનાતિ પઠનં નૈવ પાઠનમ્ ।

પરસ્માન્ન શ્રુતં જ્ઞાનં નૈવ શ્રદ્ધા ન ભાવના ॥ ૧૨ ॥

સ એવ માનુષે લોકે પુરુષો વિદ્વરાહકઃ ।

યસ્માદ્ગીતાં ન જાનાતિ નાઘમસ્તત્પરો જનઃ ॥ ૧૩ ॥

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાશાસ્ત્રનું પઠન-પાઠન કરવું-કરાવવું જાણતો નથી, બીજા પાસેથી જેણે તે સાંભળ્યું નથી, તેમ જેને જ્ઞાન નથી, જેને તેના પર શ્રદ્ધા નથી અને ભાવના પણ નથી; જે ગીતાને જાણતો નથી, તે મનુષ્યલોકમાં ભટકતા ભૂડ જેવો હોઈને તેનાથી નીચ બીજો કોઈ નથી. ૧૨, ૧૩

ધિક્ તસ્ય જ્ઞાનમાચારં વ્રતં ચેષ્ટાં તપો યશઃ ।

ગીતાર્થપઠનં નાસ્તિ નાઘમસ્તત્પરો જનઃ ॥ ૧૪ ॥

જે મનુષ્ય (ગીતા વાંચે છે, પણ) ગીતાના અર્થનું પઠન કરતો નથી, તેના એવા (પોષિતિયા) જ્ઞાનને, (દેખાડવા માત્રના) આચારને, વ્રતને, ચેષ્ટાને, તપને અને યશને ધિક્કાર છે; એનાથી અધમ બીજો કોઈ નથી. ૧૪

ગીતાગીતં ન યજ્ઞજ્ઞાનં તદ્વિદ્વચાસુરસંજ્ઞકમ્ ।

તન્મોર્ધ ધર્મરહિતં વેદવેદાન્તગર્હિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

જે જ્ઞાન ગીતામાં ગવાયું નથી, તે જ્ઞાન વેદમાં અને વેદાતમાં નિ હેલુ હોઈ તેને નિષ્ફળ, ધર્મરહિત અને આસુરી જ્ઞાન જાણવું. ૧૫

યોઽધીતે સતતં ગીતાં દિવારાત્રૌ યથાર્થતઃ ।

સ્વપન્નાચ્છન્વદંસ્તિષ્ઠઞ્જાશ્વતં મોક્ષમામુયામ્ ॥ ૧૬ ॥

જે મનુષ્ય રાત-દિવસ સૂતા, જતાં, જોલતા અને બીજો રહેતાં પણ ગીતાનું યથાર્થ રીતે અધ્યયન (અભ્યાસ, શ્રવણ, મનન) સતત કર્યું કરે છે, તે શાશ્વત મોક્ષ પામે છે. ૧૬

યોગિસ્થાને સિદ્ધપીઠે શિષ્ટાગ્રે સત્સમસુ ચ ।

યજ્ઞે ચ વિષ્ણુમક્તાગ્રે પઠન્યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૧૭ ॥

યોગીના સ્થાનમાં, સિદ્ધીના સ્થાનમાં, શ્રેષ્ઠ પુરુષો આગળ, સત્સભામાં, યજ્ઞસ્થાનમાં અથવા વિષ્ણુભક્તો આગળ પાઠ કરતો મનુષ્ય પરમ ગતિ પામે છે. ૧૭

ગીતાપાઠં ચ શ્રવણં યઃ કરોતિ દિને દિને ।

ઋતવો વાજિમેઘાઘા કૃતાસ્તેન સદક્ષિણાઃ ॥ ૧૮ ॥

જે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ અને શ્રવણ નિત્યપ્રતિ કરે, તે દક્ષિણા સહિત અશ્વમેધાદિ યજ્ઞો કરે છે એમ સમજવું. ૧૮

ગીતાઽધીતા ચ યેનાપિ મક્તિમાવેન ચેતસા ।

તેન વેદાશ્ચ શાસ્ત્રાણિ પુરાણાનિ ચ સર્વશઃ ॥ ૧૯ ॥

જેણે ભક્તિભાવપૂર્વક તથા એકોગ્ર ચિત્તે ગીતાનું અધ્યયન કર્યું, તેણે સર્વ વેદો, શાસ્ત્રો અને પુરાણોનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૯

યઃ શૃણોતિ ચ ગીતાર્થે કીર્તયેચ્ચ સ્વયં પુમાન્ ।

શ્રાવયેચ્ચ પરાર્થં વૈ સ પ્રયાતિ પરં પદમ્ ॥ ૨૦ ॥

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાના અર્થને સાંભળે, ગાય અને પરાપ-કારાર્થે અન્યને સંભળાવે, તે પરમ પદ પામે છે. ૨૦

નોપસર્પન્તિ તત્રૈવ યત્ર ગીતાર્ચનં ગૃહે ।

તાપત્રયોદ્ભવા પીઢા નૈવ વ્યાધિમયં તથા ॥ ૨૧ ॥

જે ઘરમાં ગીતાનું પૂજન-અર્ચન થાય છે, ત્યાં ત્રિવિધ (દૈહિક, દૈવિક અને આધિભૌતિક) દુઃખ પ્રવેશતાં નથી તથા વ્યાધિઓનો પણ ભય રહેતો નથી. ૨૧

ન શાપં નૈવ પાપં ચ દુર્ગતિં ન ચ કિશ્ચન ।

દેહેઽરયઃ પટેતે વૈ ન વાધન્તે કદાચન ॥ ૨૨ ॥

વળી તેને કોઈનો શાપ લાગતો નથી, પાપ લાગતું નથી, જ્યાં પણ દુર્ગતિ થતી નથી, તેમ શરીરના છ શત્રુઓ (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર) પણ કદી બાધ કરતા નથી. ૨૨

મગવત્પરમેશાને મક્તિરવ્યમિચારિણી ।

જાયતે સતતં તત્ર યત્ર ગીતામિનન્દનમ્ ॥ ૨૩ ॥

જ્યાં નિરતર ભગવદ્ગીતાનો આનંદ પ્રવર્તે છે, ત્યાં શ્રીભગવાન પરમેશ્વરમાં અવ્યભિચારિણી (અનન્ય) ભક્તિ જીવળે છે. ૨૩

ક્ષમતો વા यदि वाऽज्ञातः शुचिर्वा यदि वाऽशुचिः ।

विभूतिं विश्वरूपञ्च संस्मरन्सर्वदा शुचिः ॥ ૨૪ ॥

સ્નાન કર્યું હોય વા ન કર્યું હોય, પવિત્ર હોય વા અપવિત્ર હોય, તોપણ જો તે પરમાત્મવિભૂતિનું અને વિશ્વરૂપનું સ્મરણ કરે, તો સર્વદા પવિત્ર છે. ૨૪

સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠા ચ પ્રતિગ્રાહી ચ સર્વશઃ ।

ગીતાપાઠં પ્રકુર્વાણો લિપ્યતે ન કદાચન ॥ ૨૫ ॥

સર્વત્ર લોજન કરનાર અને સર્વ પ્રકારનો પ્રતિગ્રહ કરનાર (દાન લેનાર) પણ જો ભગવદ્ગીતાનો પાઠ કરતો હોય, તો તે તેના (પાપ)થી કદી દેખાતો નથી. ૨૫

યસ્યાન્તઃકરણં નિત્યં ગીતાયાં રમતે સદા ।

સર્વાગ્રિકઃ સદાજાપી ક્રિયાવાન્સ ચ પશ્ચિતઃ ॥ ૨૬ ॥

દર્શનીયઃ સ ધનવાન્સ યોગી જ્ઞાનવાનપિ ।

સ એવ યાજ્ઞિકો ધ્યાની સર્વવેદાર્થદર્શકઃ ॥ ૨૭ ॥

જેનું ચિત્ત સદા ભગવદ્ગીતામાં જ રમ્યા કરે છે, તેને સદાચ અશિહોત્રી, જપ કરનારો, ક્રિયાવાન, પશ્ચિત, દર્શન કરવા યોગ્ય, ધનવાન, યોગી, જ્ઞાની, યાજ્ઞિક, ધ્યાની તથા સર્વ વેદોના અર્થને બાણનાર સમજવો. ૨૬, ૨૭

ગીતાયાઃ પુસ્તકં યત્ર નિત્યં પાઠે પ્રવર્તતે ।

તત્ર સર્વાણિ તીર્થાણિ પ્રયાગાદીનિ ભૂતલે ॥ ૨૮ ॥

જ્યાં ભગવદ્ગીતાના પુસ્તકનો નિત્ય પાઠ કરાતો હોય, ત્યાં પૃથ્વી પર પ્રયાગાદિ સર્વ તીર્થો (આવી વસેલા) સમજવાં. ૨૮

નિવસન્તિ સદા ગૌં દેહદેશે સદૈવ હિ ।

સર્વે દેવાશ્ચ ઋષયો યોગિનઃ પક્ષગાશ્ચ ચે ॥ ૨૯ ॥

વળી તે ઘરમાં અને દેહરૂપી દેશમાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ અને પક્ષગો સદા નિવાસ કરે છે. ૨૯

ગીતા ગદ્ગા ચ ગાયત્રી સીતા સત્યા સરસ્વતી ।

બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મવહ્ની ત્રિસન્ધ્યા મુક્તગેહિની ॥ ૩૦ ॥

અર્ધમાત્રા ચિદાનન્દા મવમ્બી મયનાશિની ।

વેદત્રયી પરાઽનન્તા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમહારી ॥ ૩૧ ॥

હૃત્યેતાનિ જપેન્નિત્યં નરો નિશ્ચલમાનસઃ ।

જ્ઞાનસિદ્ધિં લભેન્છીઘ્રં તથાન્તે પરમં પદમ્ ॥ ૩૨ ॥

ગીતા, ગંગા, ગાયત્રી, સીતા, સત્યા, સરસ્વતી, બ્રહ્મવિદ્યા, બ્રહ્મવહ્ની, ત્રિસન્ધ્યા, મુક્તગેહિની, અર્ધમાત્રા, ચિદાનન્દા, ભવમ્બી, ભયનાશિની, વેદત્રયી, પરા, અનન્તા ને તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમહારી (તત્ત્વરૂપી અર્થના જ્ઞાનનો ભંડાર), એ પ્રમાણે આ (ગીતાનાં અઠાર નામોનો)

સ્થિર મનથી જે નિત્ય જપ કરે, તે જ્ઞાનની સિદ્ધિ શીઘ્ર પામે છે અને
અતે પદ્મપદ્મ મોક્ષ પામે છે. ૩૦-૩૨

યદ્યત્કર્મ ચ સર્વત્ર ગીતાપાઠં પ્રકીર્તયેત્ ।

તત્તત્કર્મ ચ નિર્દોષં કૃત્વા પૂર્ણમવાપ્નયાત્ ॥ ૩૩ ॥

જે જે કર્મ કરે, તે સર્વમાં ગીતાના પાઠનું કીર્તન કરે, (જેથી)
તે કર્મ નિર્દોષ રીતે સમાપ્ત કરી (તેનું) પૂર્ણ (ફળ) પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૩

પિતૃનુદ્દિશ્ય યઃ શ્રાદ્ધે ગીતાપાઠં કરોતિ વૈ ।

સન્તુષ્ટાઃ પિતરસ્તસ્ય નિરયાદ્યાન્તિ સદ્ગતિમ્ ॥ ૩૪ ॥

ગીતાપાઠેન સન્તુષ્ટાઃ પિતરઃ શ્રાદ્ધતર્પિતાઃ ।

પિતૃલોકં પ્રયાન્ત્યેવ પુત્રાશીર્વાદતત્પરાઃ ॥ ૩૫ ॥

જે મનુષ્ય શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓને ઉદેશી ગીતાનો પાઠ કરે છે, તેના
પિતૃઓ સતુષ્ઠ થાય છે ને નરકમાં હોય, તો ત્યાંથી પણ સફળતિ
પામે છે અને ગીતાના પાઠથી પ્રસન્ન થયેલા તથા શ્રાદ્ધથી તર્પિત થયેલા
એ પિતૃઓ પુત્રને આશીર્વાદ આપતા પિતૃલોકમાં જાય છે. ૩૪, ૩૫

લિખિત્વા ધારયેત્કળે વાહુદળે ચ મસ્તકે ।

નશ્યન્ત્યુપદ્રવાઃ સર્વે વિઘ્નરૂપાશ્ચ દારુણાઃ ॥ ૩૬ ॥

જે માણસ ગીતા લખીને ગળામાં, હાથ ઉપર કે મસ્તકે ધારણ
કરે છે, તેનાં વિદ્યોદ્ગ્રી સર્વ દારુણ ઉપદ્રવો નાશ પામે છે. ૩૬

દેહં માનુષમાશ્રિત્ય ચાતુર્વર્ણ્યેષુ મારતે ।

ન શૃણોતિ પઠત્યેવ ગીતામમૃતસ્વરૂપિણીમ્ ॥ ૩૭ ॥

હસ્તાન્ન્યક્ત્વાઽમૃતં પ્રાપ્તં કષ્ટાન્ક્વેદં સમશ્રુતે ।

પીત્વા ગીતામૃતં લોકે લબ્ધ્વા મોક્ષં સુખી મવેત્ ॥ ૩૮ ॥

ભારતભૂમિમાં ચાર વર્ણો વિષે મનુષ્યદેહ પામીને પણ જે મનુષ્ય
અમૃતરૂપિણી ભગવદ્ગીતાને ભણે કે સાંભળે નહિ, તે હાથમાં આવેલું
અમૃત તણને દુઃખથી વિષનું ભક્ષણ કરે છે અને જે ગીતારૂપી અમૃતનું
આ લોકમાં પાન કરે છે, તે મોક્ષ મેળવી સુખી થાય છે. ૩૭, ૩૮

જનૈઃ સંસારદુઃખાચૈર્ગીતાજ્ઞાનં ચ યૌ શ્રુતમ્ ।

સમ્પ્રાપ્તમમૃતં તૈશ્ચ ગતાસ્તે સદનં હરેઃ ॥ ૩૯ ॥

સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી થયેલા જે મનુષ્યોએ ભગવદ્ગીતાનું
જ્ઞાન સાંભળ્યું છે, તેઓએ અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું જાણ્યું અને તે વૈકુંઠને
પ્રાપ્ત થયા છે, એમ સમજવું. ૩૯

ગીતામાશ્રિત્યં વહ્નો મૃદુજો જનકાદયઃ ।

નિર્ઘૃતકલ્મષા લોકે ગતાસ્તે પરમં પદમ્ ॥ ૪૦ ॥

આ લોકમાં ઘણાંયે રાજાઓ જનકાદિની પેઠે ગીતાનો આશ્રય લઈ પાપરહિત થઈને પરમપદને પ્રાપ્ત થયેલા છે. ૪૦

ગીતાસુ ન વિશેષોર્ડાસ્તિ જનેષૂચાવચેષુ ચ ।

જ્ઞાનેષ્વેવ સમગ્રેષુ સમા બ્રહ્મસ્વરૂપિણી ॥ ૪૧ ॥

શ્રીભગવદ્ગીતા સમગ્રવામાં ઉચ્ચ-નીચ મનુષ્યનો ભેદ નથી; કેમકે ભગવદ્ગીતા બ્રહ્મસ્વરૂપિણી હોવાથી તેનું જ્ઞાન સૌ કોઈને માટે સમાન છે. ૪૧

યઃ શ્રુત્વા નૈવ ગીતાર્થં મોદતે પરમાદરાત્ ।

નૈવામોતિ ફલં લોકે પ્રમાદાન્ન વૃથા શ્રમમ્ ॥ ૪૨ ॥

શ્રીગીતાના અર્થને પરમ આદરથી સાંભળી જે આનંદ પામતો નથી. તે મનુષ્ય પ્રમાદને લીધે (તે ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તતો નથી તેથી) લોકમાં (કંઈ પણ) ફળ પામતો નથી; પરંતુ વૃથા શ્રમ જ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૨

ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

વૃથા પાઠફલં તસ્ય શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ॥ ૪૩ ॥

શ્રીગીતાનો પાઠ કરી જે માહાત્મ્યનો પાઠ કરે નથી, તેના પાઠનું ફળ વૃથા થાય છે અને કેવળ શ્રમ જ (ફળરૂપે) પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૩

એતન્માહાત્મ્યસંયુક્તં ગીતાપાઠં કરોતિ યઃ ।

શ્રદ્ધયા યઃ શૃણોત્યેવ દુર્લભાં ગતિમામુયાત્ ॥ ૪૪ ॥

આ માહાત્મ્ય સહિત ગીતાના પાઠને કરે છે તથા શ્રદ્ધાથી સાંભળે છે, તે દુર્લભ ગતિ પામે છે. ૪૪

માહાત્મ્યમેતદ્ગીતાયાં મયા પ્રોક્તં સનાતનમ્ ।

ગીતાન્તે ચ પઠેદ્યસ્તુ યદુક્તં તત્ફલં લભેત્ ॥ ૪૫ ॥

જે મનુષ્ય ગીતાના પાઠને અંતે મેં કરેલા ગીતાના આ સનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ કરે છે, તે ઉપર જે કંઈ તે ફળ પામે છે. ૪૫

इति श्रीभाग्यपुराणे श्रीकृष्णार्जसंवादे गीतासु ॥

શ્રીગીતામંત્રનાં ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ

ઋષિ, છંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ અને કીલક

ૐ અસ્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાલામન્ત્રસ્ય મગવાન્વેદન્યાસ
ઋષિઃ ॥ અનુષ્ટુપ્ છંદઃ ॥ શ્રીકૃષ્ણઃ પરમાત્મા દેવતા ॥ ^૧અશોચ્યા-
નન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માપસે ઇતિ વીજમ્ ॥ ^૨સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય
મામેકં શરણં વ્રજ ઇતિ શક્તિઃ ॥ ^૩અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ
મા શુચઃ ઇતિ કીલકમ્ ॥

આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતારૂપી માળામાં મણકા તરીકે સમાયેલા
શ્લોકોમા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો જે દિવ્ય ઉપદેશ સમાયેલો છે, તે
પરમાત્મપ્રેરિત વેદ, ઉપનિષદ અને શાસ્ત્રોના સારરૂપ, ધર્મમય અને
પરમપદ્મસાધક હોવાથી મંત્રરૂપ જ છે. આવા મહાઉપકારક સેકડો
મંત્રમણિઓથી ચૂંથવામાં આવેલી આ ભગવદ્ગીતારૂપી મંત્રમાળાના
ઋષિ ભગવાન વેદવ્યાસ છે, છંદ અનુષ્ટુપ છે અને દેવતા શ્રીકૃષ્ણ
પરમાત્મા છે. ‘જે શોક કરવા યોગ્ય નથી, તેનો તું શોક કરે છે
અને વાતો બુદ્ધિમાનના જેવી બોલે છે.’ એ વચન ગીતામંત્રનું બીજ
ઐટલે કે આરભનું કારણ છે; ‘સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને એક
મારે (પરમાત્માને) જ શરણે આવ.’ આ મંત્ર ગીતાના સર્વ મંત્રોમા
શક્તિરૂપ છે અને ‘હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, તું શોક ન
કર’ એ મંત્ર આ ગીતારૂપી મંત્રમાળાનો કીલક ઐટલે કે આધાર,
બીજો અથવા સ્તંભ છે.

ન્યાસ વિષે સમજણ

હરકોઈ મંત્રનો પાઠ કે જપ કરવા પહેલાં શરીરની બાહ્ય શુદ્ધિ
કરવા ઉપરાત આંતરિક શુદ્ધિ અને જ્ઞાનની દૃઢતા અર્થે હાથ ઇત્યાદિ
અંગોમાં સામાન્ય રૂપે રહેલા જીવાત્માને વિશેષરૂપે રહેલો કદપીને,
તેનું મહત્ત્વ સૂચવનારા તે તે મુખ્ય મંત્રોનો વિધિપૂર્વક ન્યાસ (જમાવ)
કરવો અને પોતાના એ દિવ્ય અને અમર જીવાત્માને એવી રીતે તે
તે અંગમાં, તે તે શુષ્ણોની મૂર્તિરૂપે રહેલો કદપીને, તે તે અંગ દ્વારા
તે આત્માને નમન કરવું. આવી રીતે પાઠ કરનારે પ્રથમ મંત્રરૂપ
સાધક બનવું, એને ‘ન્યાસ’ કયો એમ કહે છે.

આ ન્યાસના બે વિભાગ છે. કરન્ધાસ અને અંગન્યાસ.*
શ્રીમદ્ગીતાનો પાઠ કરનારે પ્રથમ ઉપર્યુક્ત ગીતામંત્રના ઋષિ, છંદ
ઇત્યાદિનું સ્મરણ કરીને પછી એ ન્યાસ નીચે પ્રમાણે કરવા :

કરન્ધાસનો વિધિ

‘નૈન ક્લિન્દન્તિ શક્ષાણિ નૈન દહતિ પાવકાં ઇત્યક્ષુષ્ટામ્યાં નમઃ ॥

‘આ જીવાત્માને શક્ષો છેદી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી.’ એ મંત્ર બાણીને તથા બન્ને હાથના અંગૂઠાને બન્ને હાથની તર્જનીઓ (અંગૂઠા પાસેની આંગળીઓ) વડે સ્પર્શ કરીને તેને અક્ષુષ્ટામ્યાં નમઃ એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

‘ન ચૈન ક્લેદયન્ત્યાપો ન ગોષયતિ મારુત ઇતિ તર્જનીમ્યા નમઃ ॥

‘આ જીવાત્માને પાણી પલાળી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી.’ એ મંત્ર બાણીને બન્ને હાથની તર્જનીઓને અંગૂઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તર્જનીમ્યાં નમઃ કહીને તેને નમસ્કાર કરવા.

‘અન્તેષ્વોડયમદાહ્વોડયમક્લેષ્વોડશોષ્ય એવ ચેતિ મધ્યમામ્યા નમઃ ॥

‘આ જીવાત્મા છેદી શકાય નહિ એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીજવી શકાય નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે’ એ મંત્ર બાણીને તથા બન્ને હાથની મધ્યમા (મધ્યમી આંગળીઓ)ને અંગૂઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને મધ્યમામ્યાં નમઃ એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

‘નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરવલોડ્યં સનાતન ઇત્યનામિકામ્યા નમઃ ॥

‘જીવાત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સંનુતન (જગત બિપન્નયુ ત્યારથી) છે.’ એ મંત્ર બાણીને, બન્ને હાથની અના

* આ ક્રિયા હરહમેશ જાંઠી સમજણપૂર્વક અને નિયમિત રીતે થવાને પરિણામે પાઠકના જ્ઞાનમા દૃઢતા થાય અને તેના પરિણામે આરિત્યબળ પણ ખીલી જશે, એ તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે. અતુભવી ઋષિ-સુનિઓએ ચોળેલી આવી અનેકવિધ ક્રિયાઓ અને વિદ્યાઓની ખૂબી નહિ સમજવાથી, તેને ધર્મિગ કહેનારા પણ હોય છે. ન્યાસની આ ક્રિયાઓ લખ કાઢવાની પેઠે જેમ તેમ કરાતી ભેદને જોનારને અભાવ બિપન્ન, એ પણ સ્વાભાવિક છે; માટે તે પૂરી સમજણપૂર્વક અને ન આવડતી હોય તેણે એ ક્રિયા કાઢ પાસે બરાબર શીખી લઈને વિધિપૂર્વક અને એક ચિત્તે દર વખતે કરવી જોઈએ.

૧. જીઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩.

૨, ૩. જીઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩ તથા ૨૪.

૪. જીઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૪.

મિકાઓ (ટચલીની પાસેની આંગળીઓ) ને અંગૂઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને અનીમિકામ્યાં નમઃ એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

‘પદ્મ મે પાર્ય રૂપાણિ શતશોડય સહસ્રશ ઇતિ કનિષ્ઠિકામ્યા નમઃ ॥

‘હે અર્જુન! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપો એ મંત્ર લાળીને તથા બન્ને હાથની ટચલી આંગળીઓને અંગૂઠાઓથી સ્પર્શ કરીને કનિષ્ઠિકામ્યાં નમઃ એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

‘નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણકૃતીનિ ચેતિ કરતલકરપૃષ્ઠામ્યાં નમઃ ॥

‘આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણ અને આકારનાં છે.’ એ મંત્ર લાળીને, બંને હાથની હથેળીઓને તથા તેના પાછલા ભાગોનો તથાક્રમ સ્પર્શ કરીને કરતલકરપૃષ્ઠામ્યાં નમઃ એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા. એ પછી હૃદયાદિ અગન્યાસનો વિધિ આવે છે.

હૃદયાદિ અગન્યાસનો વિધિ

‘નૈન છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈન દહતિ પાવક ઇતિ હૃદયાય નમઃ ॥

‘આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી.’ એ મંત્ર લાળીને હૃદયાય નમઃ એમ બોલીને, જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓનાં ટેરવાંઓથી હૃદયને સ્પર્શ કરીને (હૃદય દ્વારા આત્માને) નમસ્કાર કરવા.

‘ન ચૈન ક્ષેદયન્સ્યાપો ન શોષયતિ મારુત ઇતિ શિરસે સ્વાહા ॥

‘એને પાણી ભીંજવી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી.’ એ મંત્ર લાળીને શિરસે સ્વાહા (માથાને સ્વાહા) એમ બોલીને, જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓનાં ટેરવાં વડે મસ્તકને સ્પર્શ કરવો.

‘અચ્છેયોડયમદાહ્યોડયમક્ષેયોડશોષ્ય એવ ચેતિ શિખાયૈ વષટ્ ॥

‘આ (જીવાત્મા) છેદી શકાય નહિ એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે.’ એ મંત્ર લાળીને શિખાયૈ વષટ્ (શિખાને વષટ્) એમ બોલીને, જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓનાં ટેરવાં વડે ચોટલીનો સ્પર્શ કરવો.

‘નિસ્વ. સર્વગતઃ સ્થાણુરચ્છોડયં સનાતન ઇતિ કવચાય હ્રુમ્ ॥

‘આ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન

૫, ૬. જુઓ અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૫.

૭, ૮. જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩.

૯, ૧૦. જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૪.

છે.' એ મંત્ર ભણીને તથા કવચાય હ્રુમ્. એમ બોલી, બન્ને હથેળીઓ બન્ને ખભાને અડાડી, અઢળ વાળીએ તેમ કરવું; આથી કવચ પહેર્યોની ભાવના થાય છે.

૧૧પદ્ય મે પાર્યં રૂપાણિ શતશોડય સહસ્રશ્ચ ઇતિ નેત્રત્રયાય વૌષટ્ ॥

‘હે પાર્યં ! મારાં સેકડો અને હજારો રૂપોને જો.’ આ મંત્ર ભણીને તથા નેત્રત્રયાય વૌષટ્ (ત્રણે નેત્રોને વૌષટ્) એમ બોલીને જમણા હાથની આંગળીઓના અગ્રભાગ વડે બન્ને ચક્ષુઓને અને બન્ને ભમરો વચ્ચે શુભ રહેલા ત્રીભ જ્ઞાનચક્ષુને સ્પર્શ કરવો.

૧૨નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચેતિ અસ્ત્રાય ફટ્ ॥

‘આપંનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણનાં છે.’ આ મંત્ર ભણીને અસ્ત્રાય ફટ્ એ બોલીને, જમણા હાથને માથાની આસપાસ પ્રહક્ષિણાથી ઊલટી રીતે ફેરવીને, તેની પહેલી બે આંગળીઓ વડે ડાબી હથેળીમાં તાળી વગાડવી.

इति अङ्गन्यास समाप्त ।

વિનિયોગ

શ્રીકૃષ્ણપ્રીત્યર્થે પાઠે વિનિયોગ ઇતિ સંકલ્પઃ ॥

હરેક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલીને તેમની કૃપા પામવા અર્થે આ શ્રીગીતારૂપી મંત્રાવલિનો પાઠ કરવામાં (અર્થાત્ મારું કર્તવ્ય—પ્રાપ્તવ્ય સમજવામાં) મારો વિનિયોગ કરું છું, (એટલે કે તન-મનથી એકચિત્તે જોડાઉં છું.), એવો દૃઢ સંકલ્પ ન્યાસની છેવટે કરવો* અને તે પછી શ્રીગીતામંત્રના ઋષિ અને દેવતાનું નીચે

૧૧, ૧૨. જુઓ અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૫. •

* ન્યાસની છેવટે આ સંકલ્પ અધ્યાત્મવિદ્યાના નિયમો સમજી સર્ધને મક્તિભાવપૂર્વક કરવામાં આવે, તો (જેમ પંખો હવાવવારૂપે કે ખુલ્લી જગામાં જવારૂપે મનુષ્યયત્ન થવાથી હવાનો લાભ વિશેષરૂપે મળે છે, તેમ) સર્વવ્યાપક પરમાત્મદેવની સર્વવ્યાપી કૃપાનો લાભ પણ જરૂર મળી શકે: અર્થાત્ પ્રભુકૃપા પામવી કે ન પામવી, એનું કારણ કાર્ષ પ્રભુમાં મનુષ્યોના જેવો પક્ષપાત, મુતિ-લોભ કે સ્વચ્છંદતા હોવાનું નથી, પણ ‘મનુષ્યયત્ન’ છે; કેમકે પ્રભુ પોતે જેમ સદાય સર્વત્ર છે, તેમ પ્રભુકૃપા પણ સદા અને સર્વત્ર રહેલી છે.

સુજળ ધ્યાન-વંદન કરવું અને તે પછી જ શ્રીગીતાનો પાઠ શરૂ કરવો.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું ધ્યાન-વંદન

ઔપાર્થીય પ્રતિબોધિતાં મગવતા નારાયણેન સ્વયં ।

વ્યાસેન ગ્રથિતાં પુરાણમુનિના મધ્યે મહાભારતમ્ ॥

અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીં મગવતીમષ્ટાદશાધ્યાયિની-

મસ્થ ત્વામનુસન્દધામિ મગવદ્ગીતે મવદ્વેષિણીમ્ ॥ ૧ ॥

ૐ ભગવાન નારાયણે પોતે અર્જુનને ઉપદેશેલી, પ્રાચીન મહા-
મુનિ શ્રીવેદવ્યાસજીએ મહાભારત મધ્યે ગૂથેલી, અદ્વૈત જ્ઞાનામૃતને
વરસાવનારી, અષ્ટાદશ અધ્યાયવાળી અને સ સાર ઉપરથી મોહ-મમતા
ટાળનારી, એવી હે ભગવતિ ભગવદ્ગીતે ! હે અંબ ! (હિ માતા !)
હું તમારું ધ્યાન ધરું છું. ૧

મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનનું ધ્યાન-વંદન

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફુલ્હારવિન્દાયતપત્રનેત્ર ।

યેન ત્વયા મારતતૈલપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥ ૨ ॥

હે વિશાળ બુદ્ધિવાળાં અને ખીલેલા કમળ જેવાં વિશાળ નેત્ર
વાળા ભગવાન વ્યાસ ! આપને નમસ્કાર હો, કે જે આપે મહા-
ભારતરૂપી તેલ પૂરેલો આ શ્રીગીતાજ્ઞાનરૂપી દીપક (અમને ધર્મકર્મનો
ખરો માર્ગ દર્શાવવા સારું) પ્રકટાવ્યો છે. ૨

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ધ્યાન-વંદન

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રવૈત્રૈકપાણયે ।

જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥ ૩ ॥

શરણુ થનાર ભક્તોને કલ્પવૃક્ષ જેવા, એક હાથમાં ચામુક તથા
છડી ધારણ કરનારા, જ્ઞાનમુદ્રાચુકત અને ભગવદ્ગીતારૂપી અમૃતનું
દોહન કરનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ! આપને નમસ્કાર હો. ૩

સર્વોપનિષદો ગાત્રો દોઘા ગોપાલનન્દનઃ ।

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્મોક્તા દુઃખં ગીતામૃતં મહત્ ॥ ૪ ॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે, તેમના દોહનાશ ગોપાલનંદન
શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે; અર્જુનરૂપી વત્સ છે, મહાન ગીતામૃતરૂપી દૂધ છે

અને બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય તેનો ભોક્તા (પીનારો) છે. ૪

વસુદેવસુતં દેવં કંસચાણૂરમર્દનમ્ ।

દેવકીપરમાનન્દં કૃષ્ણં વન્દે જગદ્ગુરુમ્ ॥ ૫ ॥

શ્રીવસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય કીડાવાળા, કંસ અને આણૂર દેત્યોનો નાશ કરનારા અને દેવકીને પરમ આનંદ આપનારા જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણને હું વંદન કરું છું. ૫

મીઘમદ્રોણતટા જયદ્રથજલા ગાન્ધારનીલોપલા ।

શલ્યગ્રાહવતી કૃપેણ વહની કર્ણેન વેલાકુલા ॥

અશ્વત્થામવિકર્ણધોરમકરા દુર્યોધનાવર્તિનિ ।

સોત્તીર્ણાં સ્વલુ પાષ્ઢવૈ રણનદી કૈવર્તકઃ કેશવઃ ॥ ૬ ॥

ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાઓવાળી, જયદ્રથરૂપી જળવાળી, શકુનિરૂપી નીલ પથ્થરવાળી, શલ્યરૂપી ઝૂંડવાળી, કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહવાળી, કર્ણરૂપી મોઝાવાળી, અશ્વત્થામા અને વિકર્ણરૂપી ભયાનક મગરમંછવાળી અને દુર્યોધનરૂપી ભમરીવાળી, તે સુદૃઢરૂપી નદીને પાંડવો તરી ગયા; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ તેમના સુકાની હતો. ૬

પારાશર્યવચઃ સરોજમમલં ગીતાર્થગન્વોત્કટં ।

નાનાસ્થાનકકેસરં હરિકથાસમ્બોધનાબોધિતમ્ ॥

લોકે સજ્જનવદ્પદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુદા ।

મૂયાદ્ધારતપદ્મજં કલિમલપ્રધ્વંસિનઃશ્રેયસે ॥ ૭ ॥

શ્રીગીતાના અર્થરૂપ ઉત્કટ સુગંધવાળું, નાના પ્રકારનાં આખ્યાનોરૂપી કેસરવાળું, હરિકથાના ઉપદેશ વડે પ્રકુલ થયેલું, જગતમાંના સજ્જનરૂપી ભમરાઓ નિરંતર આનંદપૂર્વક જેના રસનું પાન કરે છે એવું, કળિકાળનાં પાપનો વિનાશ કરનારું અને પરાશરના પુત્ર શ્રીવ્યાસ મુનિની વાણીરૂપી સરોવરમાં જિગેલું એવું મહાભારતરૂપી કમળ અમારું કલ્યાણ કરનાર થાઓ. ૭

મૂકં કરોતિ વાચાલં પદ્મ્યું લક્ષ્યયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનન્દમાષ્વમ્ ॥ ૮ ॥

જેમની કૃપાથી મૂળો વાચાળ બને છે અને પાંગળો પર્વત ઓળંગે છે, તેવા પરમાનંદસ્વરૂપ શ્રીમાધવને હું વંદન કરું છું. ૮

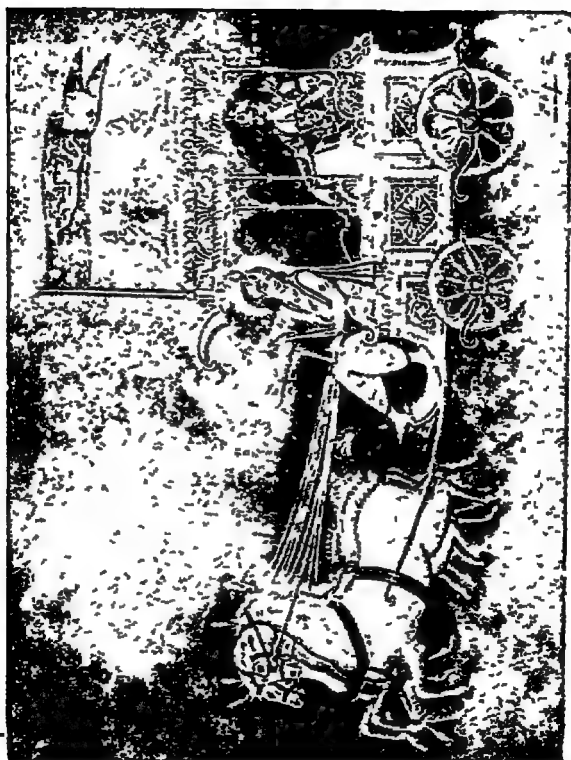
યં બ્રહ્માવરુણેન્દ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વન્તિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈ-
 વૈદૈઃ સાઙ્ગ્યદક્રમોપનિષદૈર્ગાયન્તિ યં સામગાઃ ।
 ધ્યાનાવસ્થિતતદ્ગતેન મનસા પश्यन्ति यं योगिनो ।
 यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઇન્દ્ર, રુદ્ર અને મરુત (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ
 દિવ્ય સ્તોત્રો વડે જેમની સ્તુતિ કરે છે, સામવેદી ગાન કરનારા
 મુનિઓ અંગ, પદ, કંઠ અને ઉપનિષદ સહિત વેદો વડે જેમને
 ગાય છે, ધ્યાન વડે સ્થિર થયેલા અને તેમનામાં પરોવાયેલા ચિત્ત
 વડે યોગીઓ જેમનાં દર્શન કરી શકે છે અને દેવો તેમ જ અસુરોના
 ગણો જેમના પારને જાણી શકતા નથી, એવા શ્રીપરમાત્મદેવને
 નમસ્કાર હો. ૯

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા

ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

અધ્યાય ૧૯૦—અનુનવિષાદયોગ

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું મંગલ

અનમોજી આઘા વેદપ્રતિપાઘા । જય જય સ્વસંવેઘા આત્મરૂપા ॥

હે ઈન્કાર ! હે આદિરૂપ ! જેમનું વેદોએ વર્ણન કર્યું છે એવા આપને નમસ્કાર હો ! સ્વય આપ જ આપને જાણવાવાળા છો. હે આત્મરૂપ ! આપનો જયજયકાર હો ! હું નિવૃત્તિનાથનો હાસ જ્ઞાનદેવ કહું છું તે હે દેવ ! આપ કૃપા કરી સાંભળો. સર્વ અર્થને અને યુદ્ધિને પ્રકાશ કરવાવાળા ગણેશ આપ છો. આ અખિલ વેદ તે આપની સુંદર મૂર્તિ છે અને વેદના અક્ષર આપના નિર્દોષ શરીરને શોભાવે છે. સ્મૃતિઓ આપના અવયવો છે, આપના એ વેદરૂપી શરીરના ભાવ એવામા આવે, તો અર્થની સુંદરતા એ આપના લાવણ્યની ખાણ છે, અઠાર પુરાણ આપના મણિભૂષણ છે—પ્રમેય રત્ન છે અને તત્ત્વવિદ્યા એ કુંદન છે. ઉત્તમ પદ્મલાલિત્ય આપના રંગીન વસ્ત્ર છે અને અલંકાર એ ઉજ્જવલ જરીના તાર છે. કાવ્ય અને નાટક કે જે જોતાં જ સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે, તે આપની રૂમઝૂમ કરવાવાળી નાનીનાની ધૂધરીઓ છે અને તેમાં જે અર્થ રહેલો છે, તે તેનો મંજુલ ધ્વનિ છે. અનેક પ્રકારના તત્ત્વાર્થ અને તેની કૃશળતાને સારી રીતે જોવામાં આવે, તો તે તત્ત્વાર્થોના ઉત્તમ પદ્મ એ કાવ્યાદિ ધૂધરીઓની વચ્ચેના અમકતાં રત્ન લાગે છે. તેમા વ્યાસાદિક ઋષિઓનો યુદ્ધિપ્રભાવ એ એક રમ્ય ઉપવસ્ત્ર છે અને જેના ફરફરતા છૂટા પદ્મવ ઝકઝક થઈ રહી આપની કટિમેખલાને શોભાવી રહ્યા છે. ષટ્શાસ્ત્રો છ હાથરૂપ છે અને તેમના ભિન્ન-ભિન્ન અભિપ્રાયો એ જુદા જુદા હાથમાનાં નિરનિરાણા આયુધોરૂપ છે. તર્કશાસ્ત્ર ફરશીરૂપ છે, ન્યાયશાસ્ત્ર અકુશરૂપ છે અને વેદાંતશાસ્ત્ર એ ઉત્તમ રસયુક્ત મોહકરૂપે શોભે છે. વાર્તિકકારનાં શારીરિક સૂત્ર ઉપરનાં વ્યાખ્યાનોથી ચોતાની મેળે જ ખડિત થયેલો ચાર્વાક અને ખૌદ મત તે જાણે એક હાથમા ખડિત દાંત હોય તેની પેઠે શોભે છે અને કલ્યાણકારક, વરદાયક જે હાથ તે સત્કારવાદ કેવા બ્રહ્મવાદરૂપે છે;

જેથી 'ધર્મ' તથા પ્રતિષ્ઠાની સ્થાપના થાય છે, તે એ મૂર્તિનો અલથ ૬૫૪
હાય છે; જેમાં કેવળ મહાસુખરૂપ પરમાનંદ ભરેલો છે, એવો જે અતિ
નિર્મળ વિવેક, તે સીધી સૂઝરૂપે છે; તેમ જ 'શુરુશિષ્ય' સવાદ એ
સમતારૂપ શુદ્ધ દ્વાંત છે. જ્ઞાનદંષ્ટિ એ સૂક્ષ્મ નેત્રરૂપ છે, પૂર્વ અને ઉત્તર
મીમાસા કાનને ઠેકાણે શોભે છે; યોધામૃત ગંડસ્થળમાથી નીકળતા
મદરૂપ છે અને તેનું સેવન કરનારા મુનિઓ ભ્રમરૂપે છે. એક જ
તાત્પર્યવાળા દ્વૈત તથા અદ્વૈત સિદ્ધાંત ગંડસ્થળને ઠેકાણે શોભે છે અને
તેમાના તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ પ્રમેયો એ ગંડસ્થળના પરવાળારૂપે
દીપે છે. જ્ઞાનમકરંદથી પરિપૂર્ણ એવા ઉપનિષદરૂપી સુવાસિત પુષ્પો
મુગટ પર ઘણા શોભી રહ્યાં છે. ઈંકારમાનો અકાર એ જે ચરણ છે,
ઉકાર એ વિશાળ ઉદર છે અને મકાર એ સર્વ અવયવોમાં શ્રેષ્ઠ મસ્તક-
રૂપે છે. એ ત્રણે એકત્ર થતા તેમાં શબ્દપ્રહ્લનો સમાવેશ થઈ ઈંકારનું
સ્વરૂપ બન્યું, તે આદિબીજને હું શ્રી શુરુકૃપાથી નમસ્કાર કરું છું. (૨૦)

હવે અપૂર્વ વાણીમા વિહાર કરનારી, ચાતુર્ય, અર્થ અને કળાની
સ્વામિની અને વિશ્વને મોહિત કરનારી શ્રી સરસ્વતીદેવીને હું નમસ્કાર
કરું છું. હૃદયમાં સદાય વાસ કરનાર સદ્ગુરુની કૃપાથી જ હું સંસાર-
રૂપી મહાપૂરમાંથી બહાર નીકળ્યો છું અને વિવેક ઉપર મારી વિશેષ
પ્રીતિ થોડી છે. જે પ્રમાણે આંખમા મમીરાનું દૈવી અજન આજતાં
દંષ્ટિને વિશેષ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી ભૂમિગત દ્રવ્યો સ્પષ્ટ
જણાય છે, અથવા ચિતામણિ હસ્તગત થતા જે પ્રમાણે સદાય મનના
સર્વ મનોરથ પરિપૂર્ણ થાય છે, તે પ્રમાણે શ્રી શુરુ નિવૃત્તિનાથની
કૃપાથી મારી (જ્ઞાનેશ્વરની) સર્વ ઇચ્છાઓ હમેશા સફળ થાય છે;
માટે શાણા હોય તેમણે શ્રી શુરુની સેવા કરવી, જેથી તેમના મનની
સર્વ કામના સિદ્ધ થશે. જે રીતે વૃક્ષના મૂળમા જળસિચન કરવાથી
શાખા અને પદ્મવ આપોઆપ વિકાસ પામે છે, કિંવા સર્વ તીર્થેનું
ફળ માત્ર એક સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાથી મળે છે, અથવા અમૃતરસનું
સેવન કરવાથી સર્વ રસોનું સેવન કર્યો બરાબર થાય છે; તેવી જ રીતે
ઇચ્છિત કામના પૂર્ણ કરનારા જે શ્રીશુરુ તેમને હું કૃતકૃત્ય વારવાર
નમસ્કાર કરું છું. (૨૭)

હવે સર્વ કૌતુક ઉત્પન્ન કરનારી અથવા વિચારરૂપ વૃક્ષોનાં અપૂર્વ
ઉપવન જેવી ગહન કથા સાંભળો. આ કથા સર્વસુખદાયક તથા સર્વાથ-
સિદ્ધિદાયક મહાન ભંડાર કિંવા નવરસપ્રપૂર્ણ અમૃતસિંધુ જ છે, તે

ચેક્ષુ સ્થાન છે, સર્વ વિદ્યાનું મૂળ છે; સર્વ શાસ્ત્રો તેના જ આશ્રયે છે, તે સર્વ ધર્મનું મૂળ, સજ્જનોનો આત્મા અને સરસ્વતીના લાવણ્ય રત્નોનો ભંડાર છે; અથવા અન્ય પ્રકારે કહીએ તો સાક્ષાત્ સરસ્વતી શ્રીવ્યાસના મસ્તિષ્કમાં પ્રવેશી કથારૂપે આ ત્રિલુપનમાં પ્રકટ થયાં છે; માટે આ કથા સર્વ કાવ્યોનો રાજા અને સર્વ ગ્રંથોનો મુકુટ છે અને આ કથામાથી જ નવ રસને વિશેષ પોષણ તથા શોભા મળ્યાં છે. આ કથાથી શબ્દરૂપી લક્ષ્મીને શાસ્ત્રીયત્વ પ્રાપ્ત થયું છે અને આત્મબોધને વિશેષ શોભા પ્રાપ્ત થઈ છે. આ કથાથી આતુર્યમાં હઠાપણની, તત્ત્વાર્થમાં આસ્વાદની અને સુખના સૌભાગ્યની વૃદ્ધિ થઈ છે. માધુર્યની મધુરતા, શૃંગારની સુંદરતા અને ચોગ્ય વસ્તુની શ્રેષ્ઠતા આ કથામાં ઉત્તમ રીતે દેખાય છે. આ કથાથી કળા ને કૌશલ્યની પ્રાપ્તિ થઈ તથા પુણ્યને પ્રતાપ અધિક વૃદ્ધિ પામ્યો. આ કથા વડે જ જનમેજયના બ્રહ્મહત્યાના દોષ નિર્મૂળ થયા અને ક્ષણભર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતા જણાય છે કે, આ કથાથી જ શૃંગારાદિ રસોને વિશેષ શોભા અને શુષ્ણેને સફ્તશુષ્ણેનું વિશેષ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું. જેમ સૂર્યોદય થતા જ ત્રિલોક પર પ્રકાશ પડે છે, તેમ વ્યાસના સુખમાથી આ કથા નીકળતા જ સર્વ જગત પ્રકાશિત થઈ શોભવા લાગ્યું; કિંવા ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં વાવેલું ખીજ જેમ સહેલાઈથી વિસ્તાર પામે છે, તેમ આ ભારતની કથામાં સર્વ વિષયો વિસ્તારપૂર્વક શોભી રહ્યા છે. જેમ નગરમાં વાસ કરવાથી મનુષ્ય ચતુર બને છે, તેમ વ્યાસ મુનિની વાણીના પ્રકાશથી સર્વ જગત જ્ઞાનમય બની ગયું છે. જેમ ચૌવનકાળમાં સ્ત્રીના શરીરમાં લાવણ્ય વિશેષ ખીલી રહે છે, જેમ વસંતઋતુનું આગમન થતા બગીચામાં પ્રથમ કરતાં કંઈ ઓર જ વનશ્રી ખીલી જોડે છે, જેમ સુવર્ણની લગડી દેખાવમાં સાધારણ લાગે છે, પરંતુ તેના અલંકાર બન્યા પછી તેની શોભા ઓર જ જણાય છે, તેમ જ શ્રી વ્યાસ મુનિનાં વચનોથી અલકૃત બનવાને કારણે આ કથાને અતિશય ઉત્તમતા પ્રાપ્ત થઈ છે. ઇતિહાસે પણ તેના આશ્રય લીધો; એટલું જ નહિ, પણ પ્રતિષ્ઠા મેળવવાના હેતુથી સર્વ પુરાણોએ નમ્રભાવે આ ‘મહાભારત’ના આખ્યાનમાં પ્રવેશ કરી જગતમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે; એટલા માટે જ જેમ કહેવાયું છે કે, જે વાત ‘મહાભારત’માં નથી, તે ત્રિલોકમાં નથી’ અને ‘ત્રિજગત એ વ્યાસનું ઉચ્છિષ્ટ છે.’ જગતમાં આવી સુરસ કથા, કે જે પરમાર્થના મહાન સાધનરૂપ છે, તે મુનિ વૈશંપાયને રાજા જનમેજયને કહી છે, તે અદ્વિતીય, ઉત્તમ,

પવિત્ર, અનુપમ અને અને અતિ કથાણુકારક કથા સાંભળો. ૪૯

‘ભારત’ એ એક કમળ છે અને શ્રીભગવાને પોતે અર્જુનને કહેલો ગીતાવિષય તેમાનો પુષ્પરેણુ છે; અથવા વ્યાસે વેદરૂપ સમુદ્રનું બુદ્ધિરૂપ રવૈયાથી મથન કરી તેમાંથી ગીતારૂપી અનુપમ નવનીત (માખણ) કાઢ્યું છે. એ માખણને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિની વિચારરૂપી મંદ્ર આળ આપી ઉકાળવામાં આવતાં તેનું ઉત્તમ ઘી બન્યું છે. વૈરાગ્યવાન સદાસર્વદા જેની ઇચ્છા કરે છે, સંતો નિત્ય જેનું સેવન કરે છે અને બ્રહ્મનિષ્ઠ સુદ્ધા જેમા વિહાર કરે છે, જે ભક્તોને શ્રવણ કરવા યોગ્ય અને સર્વ જગતને પરમપૂજ્ય છે, તે કથાનો ભીષ્મપર્વમા નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેને ‘ભગવદ્ગીતા’ કહે છે. બ્રહ્મા અને શંકર પણ તેની સ્તુતિ કરે છે અને સનકાદિક અતિ આદરથી તેનું સેવન કરે છે. જે પ્રમાણે ચક્રેર પક્ષીનાં બગ્યાઓ શરદઋતુના ચંદ્રપ્રકાશના કુમળા કુમળા અમૃતકણોનું ઉલ્લસિત ચિત્તે સેવન કરે છે, તે જ પ્રમાણે શ્રીતાએ નિષ્કામ બુદ્ધિથી ચિત્તની એકાગ્રતા કરી આ ભગવદ્ગીતા શ્રવણ કરવી. આ ગીતામાંના જ્ઞાનનો મૌનપૂર્વક વિચાર કરવો, ઇંદ્રિયોને વશ રાખી તેનો અનુભવ લેવો અને વાચતાં કે સાંભળ્યા પહેલાં તેનું રહસ્ય સમજી લેવું. જે પ્રમાણે બ્રમર કમલદલને જાણવા ન ફેતાં તેમાના પુષ્પરેણુનું સેવન કરે છે, તે પ્રમાણે આ ગ્રંથનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવું. ચંદ્રપ્રકાશ થતાંની સાથે જ કમલિની વિકસિત થઈ પોતાનું સ્થાન છોડ્યા સિવાય જ જેમ ચંદ્રને પ્રીતિપૂર્વક આલિંગન દેવાનું સુખ લે છે, તેમ શમદમાદિથી જેનું મન સ્થિર થયું છે એવો મનુષ્ય સહજ જ આ કથાનું રહસ્ય અનુભવે છે. અરે! જે શ્રીતાઓ અર્જુનના જેવી યોગ્યતા ધરાવતા હોય, તેવા સતો કૃપા કરી મારા કહેવા તરફ લક્ષ આપશો. હું આ પ્રમાણે નિર્ભયતાથી જે કંઈ કહું છું અને વિનંતિ કરું છું તેનું કારણ એ છે કે, હે પ્રભુ! આપનું હૃદય ગભીર છે. જેમ માતાપિતાનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે, બાળકના બોમ્બકાતોતકા શબ્દોથી પંજ સપટ બને છે, તે જ પ્રમાણે સજ્જનોએ મારો અંગીકાર કર્યો છે અને મને પોતાનો ગણ્યો છે અને તેથી કરીને હવે ‘મારી ખામીઓની ક્ષમા કરશો’ એવી પ્રાર્થના કરવાની પણ શી આવશ્યકતા છે? મારો અપરાધ તો બીજો જ છે અને તે એ કે, હું ‘ગીતા’નો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છું છું અને આપને તે સાંભળવાની પ્રાર્થના કરું છું. એ કાર્ય કેટલું કઠિન છે તેનો વિચાર કર્યો વગર જ એ કાર્ય કરવાનું વ્યર્થ લેઈ મને ઉત્પન્ન થયું છે. બાકી

સૂર્યના પ્રકાશ આગળ આગિયાનો તે શો હિસાબ ? પોતાના ખચ્યાં સમુદ્રે તાણી નાખ્યાં તેનું વેર હોવા ખાતર ટિટોટો જેમ પોતાની ચાચથી સમુદ્ર ખાલી કરવા તત્પર થયો હતો, તેમ હું અધિકારી ન હોવા છતાં ગીતા જેવા અથનો અર્થ કરવા તૈયાર થયો છું. સાબળો, આકાશને ઢાંકી દેવું હોય, તો આકાશથી વિશેષ મોટા થવું જ જોઈએ અને એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ગીતાનું ંચાખ્યાન કરવા માટે મારા કરતાં વધુ યોગ્ય પુરુષ હોવો જોઈએ, કારણ આ કામ મારી શક્તિ બહારનું છે. ગીતાર્થની મહત્તાનું સ્વયં શકરે વર્ણન કર્યું, ત્યારે શ્રીપાર્વતીજીએ કુતૂહલતા-પૂર્વક પ્રશ્ન કરતાં શ્રીમહાદેવે કહ્યું હતું કે, ‘હે દેવિ ! જેમ તમારું સ્વરૂપ નિત્ય નવું હોવાથી તેનો પાર કોઈથી પમાતો નથી, તેવી રીતે ગીતાતત્ત્વ નિત્ય નવું છે, એમ એનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ગહન છે તે સમજો.’ જેની યોગનિદ્રામાંથી વેદ પ્રકટ થયો છે, તે સર્વેશ્વરે પોતે સ્વમુખથી અર્જુનને આ ‘ગીતા’નું કથન કર્યું છે. આવી અગાધ ‘ગીતા’ આગળ વેદ પણ સ્તબ્ધ બની બચ, ત્યાં હું એક છુદ્દ મતિમંદ તરણા જેવો જ છું. મારું શુ ગબ્બુ ! એ અપાર ગીતાર્થનો પાર શી રીતે પામી શકાય ? સૂર્યના તેજને કોણ ઉબળવળ બનાવી શકે તેમ છે ? મચ્છરની મૂઠીમાં ગગન શી રીતે સમાઈ શકે ? પરંતુ આ સબધમાં મને એક આધાર પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી જ હું બોલવાની હિમત કરી રહ્યો છું-શ્રી ગુરુની મારી ઉપર કૃપા છે, નહિ તો હું તો મૂખ જ છું. જો કે મેં અવિવેક કર્યો છે, તથાપિ આપ સતોની કૃપાબલિતો તો પ્રકાશિત છે ને ? પારસમણિમા લોખંડને સુવણ બનાવવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે; મૃત મનુષ્યને પણ જો અમૃત પાવામાં આવે તો તેને જીવનલાભ મળે છે; અને સરસ્વતીની કૃપા થાય તો મૂળાને પણ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે, એમા આશ્ચર્ય નથી. એ તો વસ્તુની સ્વાભાવિક જ શક્તિ છે કિંવા જેની માતા જ કામધેનુ હોય, તેને સારુ આ જગતમા દુર્લભ જેવું શુ હોય ? આમ હોવાથી જ હું આ અથનું વિવરણ કરવાનું સાહસ કરું છું. એમા જે કાંઈ ન્યૂનતા લાગે, તે પૂરી કરી દેશો અને અધિક જણાય તો ત્યજી દેશો, એવી આપને હું વિનંતિ કરું છું. આપ મને જેવી શક્તિ આપશો, તેવું જ હું બોલીશ. જેમ કાષ્ઠપૂતળી સૂત્રધાર નચાવે તેમ જ નાચે છે, તેમ હું આપ સાધુજનોનો અનુગ્રહીત હોઈને આજ્ઞાને લીધે આ કાર્યમા પ્રવૃત્ત થતો હોવાથી આપ આપની ઇચ્છાનુસાર જ મને આ કાર્યમાં ચલાવશો.

આ પ્રમાણે સાંભળીને શ્રી ગુરુ નિવૃત્તિનાથે કહ્યું કે, ‘આવું કહેવાની ‘ક’ઈ જ જરૂર નથી. તું અંથ તરફ જ લક્ષ્ય આપ.’ આવું વચન સાંભળી નિવૃત્તિનાથના દાસ શ્રી જ્ઞાનદેવ અત્યંત આનંદિત બની બોલ્યા કે, હવે હું બોલું તે શાત ચિત્તે શ્રવણ કરો. (૮૪)

धृतराष्ट्र उवाच-धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

सामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો હે સખ્ય' ધર્મક્ષેત્ર એવા કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવાની
 ઇચ્છાથી એકત્ર થયેલા મારા અને પાંડુના પુત્રોએ પછી શુ કયું? ૧

પુત્રપ્રેમથી મોહિત બની ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને પૂછવા લાગ્યા કે, હે સંજય ! કુરુક્ષેત્રનું શું વૃત્તાંત છે તે મને કહી સંભળાવો. જે કુરુક્ષેત્રને ધર્મનું ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે, ત્યાં મારા અને પાંડુના પુત્રો યુદ્ધ કરવા માટે ગયેલા છે ત્યારે તેઓ પરસ્પર અત્યાર સુધી શું કહી રહ્યા છે તે તું મને સત્વર કહે. (૮૫-૮૭)

संजय उवाच-दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

राजा उवाच-पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

સંજય બોલ્યો પાંડવસૈન્યની વ્યૂહરચના જોઈ દુર્યોધન રાજા દ્રોણાચાર્યની નિકટ જઈ તેમને કહેવા લાગ્યો. દુર્યોધન બોલ્યો - હે ગુરુદેવ ! આપના ભુક્ષિમાન શિષ્ય દ્રુપદના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કેરેલી પાંડવની પ્રવચ સેનાની આ વ્યૂહરચના જુઓ. ૨, ૩

સંજય જોલ્યો કે, જે પ્રમાણે મહાપ્રલયને વખતે કાળ પોતાનું ભયાનક મુખ પહોળું કરી સર્વ વસ્તુઓને ગળી જવા તત્પર થઈ રહ્યો હોય છે, તે પ્રમાણે જ પાંડવોનું સર્વ સૈન્ય ખળભળાટ કરી રહ્યું છે. આ પ્રકારે પાંડવોનું સર્વ સૈન્ય તૈયાર થઈ બિહું છે. તેને કોણ રોકનાર છે? જે પ્રમાણે સમુદ્રમંથન વખતે નીકળેલ કાળકૂટ વિષ બિહળતા તેનું શમન થઈ શકતું નથી, અથવા પ્રલયકાળના વાયુથી ભરકેલો વડવાનલ સમુદ્રમાંના પાણીનું શોષણ કરી આકાશ પર્યંત પહોંચે છે, તે પ્રમાણે પાંડવોનું ભયંકર સૈન્ય નાના પ્રકારની વ્યૂહ-રચનાથી તૈયાર કરેલ હોવાથી અત્યંત ભયંકર લાગતું હતું; પરંતુ જેમ ગજસમૂહને નીરખી સિદ્ધ તેને તુચ્છ સમજે છે, તેમ દુર્યોધને પાંડવોના સૈન્યને જોઈને તેને તુચ્છ માન્યું. પછી તે દ્રોણાચાર્યનું મન

કલુષિત કરવા માટે તેમની યાસે જઈ બોલ્યો કે, યાહવેનુ સૈન્ય કેવું ભીષ્મી રહ્યું છે તે જોયુ ને ! બુદ્ધિમાન દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એ સૈન્યની એવી અમત્કારિક સરસ રચના કરી છે કે, તે હાલતાચાલતા ડુંગરી ગઢ જેવું લાગે છે. તમે જે ધૃષ્ટદ્યુમ્નેને લણાવી વિધાનો ભડાર બનાવ્યો છે, તેણે આ સૈન્યરૂપી સસુદ્રને વિસ્તાર્યો છે, તે જુઓ ! (૯૫)

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા મીમાલુનસમા યુધિ ।

યુયુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥ ૪ ॥

એ સેનામાં મોટા ધનુષ્યો ધારણ કરનારા તથા યુદ્ધમાં ભીમ અને અશ્વિનના જેવા પરાક્રમી યુયુધાન, વિરાટ અને મહારથી દ્રુપદ છે. ૪

તદ્વપરાત શસ્ત્ર-અસ્ત્રમા પ્રવીણ અને ક્ષાત્રધર્મમાં નિપુણ એવા અનેક મહાન યોદ્ધાઓ છે, કે જેઓ બળ, યોગ્યતા અને પુરુષાર્થમાં ભીમ તથા અર્જુન સમાન છે, તેમણે પ્રસંગોપાત્ત સહજ વર્ણન કરે છું. આ સ્થળે મહાયોદ્ધાઓમા યુયુધાન, વિરાટ રાજા અને મહારથી-શ્રેષ્ઠ દ્રુપદ રાજા પણ આવેલા છે. ૯૮

ઘૃષ્ટકેતુચ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।

પુરુજિત્કુન્તિમોજશ્ચ શૈભ્યશ્ચ નરપુજ્જ્વલઃ ॥ ૫ ॥

યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાન્ત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ।

સૌમદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

ઘૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, પરાક્રમી કાશીરાજ, પુરુજિત. કુતીબોજ તથા નરમેદ શૈભ્ય, શરવીર યુધામન્યુ અને પરાક્રમી ઉત્તમૌજ, સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના પુત્રો-એ સર્વ મહારથીઓ છે. ૫, ૬

જુઓ : આ ચેકિતાન, ઘૃષ્ટકેતુ, પરાક્રમી કાશીરાજ, નૃપશ્રેષ્ઠ ઉત્તમૌજ તથા શૈભ્ય પણ આવેલા છે. આ કુંતીભોજને જુઓ. પણ પેલો યુધામન્યુ દેખાય છે તથા આ પુરુજિત આદિ બધા રાજાઓ આવ્યા છે તેમને જુઓ. (૧૦૦) હયોધન કહે છે કે, અહો દ્રોણાચાર્ય ! સુભદ્રાના અતઃકરણને આહ્વાદ આપનારા તેના પુત્ર પેલા અભિમન્યુને જુઓ : તે બધે બીજે જ અર્જુન ન હોય ! વળી આ દ્રૌપદીના પુત્રો સર્વે મહારથી છે તે જુઓ. અહો ! અગણિત વીર યોદ્ધાઓ અત્રે એકત્રિત થયા છે. (૧૦૨)

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિબોધ દ્વિજોત્તમ ।
 નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્ન્રવીમિ તે ॥ ૭ ॥
 મવાન્મીષ્મશ્ચ કર્ણશ્ચ કૃપશ્ચ સમિતિજ્ઞયઃ ।
 અશ્વત્થામા વિકર્ણશ્ચ સૌમદત્તિસ્તથૈવ ચ ॥ ૮ ॥

અહો દ્વિજોત્તમ ! હવે આપણા સૈન્યમાં જે મુખ્ય-મુખ્ય સેનાપતિ છે, તેમના નામો પણ આપની જાણ માટે કહી બતાવું છું તે સાબળો. પ્રથમ તો આપ પોતે, પછી ભીષ્મ, કર્ણ, રણવિજયી કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ અને સૌમદત્તિ (ભૂરિશ્રવા). ૭, ૮

હવે આપણા સૈન્યમાં આપ અને બીજા કયા કયા મહાવીર છે, તેમાંથી મુખ્ય મુખ્યનાં નામો કહું છું તે સાંભળો : શૌર્યમાં અને બળમાં પ્રત્યક્ષ સૂર્ય સમાન એવા ગંગાનંદન ભીષ્મ, શત્રુરૂપી હાથીને સાક્ષાત્ સિંહવત્ ભાસનાર પરાક્રમી કર્ણ-આવા એકાદ ચોદાના મનમાં પણ એવો વિચાર આવે કે, આ વિશ્વનો સંહાર કરવો છે. તો અવશ્ય તેનો નાશ કરી નાખે. દૂર શા માટે જવું ? માત્ર કૃપા-આચાર્યને જ બુઝ્યો ને ! શું આ કાર્ય માટે તેઓ જ બસ નથી ? પેલો જીક્ષો વિકર્ણ વીર અને તેથી થોડે દૂર જીએલા અશ્વત્થામાને બુઝ્યો : પ્રત્યક્ષ કાળને પણ તેમનો ડર લાગે છે. યુદ્ધમાં સદૈવ વિજય મેળવ નારો સૌમદત્તિ (ભૂરિશ્રવા) તેમ જ (૧૦૮)

અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્યે ત્યક્તજીવિતાઃ ।

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥ ૯ ॥

એ સિવાય પણ ઘણા વીરો મારા માટે ગ્રાણ્ય આપવા તૈયાર થયા છે. એ સર્વે ચોદાઓ નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રો ધારણ કરનારા અને યુદ્ધકળામાં કુશળ છે. ૯

જેમનાં શૌર્યનો પાર બ્રહ્મદેવ પણ ન પારી શકે એવા અન્ય પણ પુષ્કળ વીરો છે. આ ચોદાઓ શસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ છે અને અસ્ત્રવિદ્યાના તે સાક્ષાત્ અવતાર જ છે. વધુ શું કહું ? એમને લીધે જ અસ્ત્રવિદ્યા જગતમાં આટલી પ્રસિદ્ધિ પામી છે. આખા જગતમાં એમની ખરાબરી કરી શકે એવા બીજા ચોદા નથી, તોપણ તેમણે મારો જ પક્ષ સ્વીકાર્યો છે. જેમ પતિમતા સ્ત્રીનું મન પોતાના પતિ સિવાય અન્યમાં જતું નથી, કેવળ પતિચિંતનમાં જ હોય છે, તેમ આ સર્વ ચોદાઓનું ધ્યાન મારા વિજયમાં જ લાગેલું છે. તેઓ

એટલા તો અપાર સ્વામીભક્ત છે કે, આપણા કાર્ય માટે તેઓ પોતાના પ્રાણને પણ તુચ્છ સમજે છે. તેઓ યુદ્ધકળામાં પૂર્ણ નિષ્ણાત અને કીર્તિ પામેલા વીર યોદ્ધાઓ છે. વધુ શું કહેવું? ક્ષત્રિયોનો ધર્મ એમને લીધે જ ખ્યાતિમાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે આપણા સૈન્યમાં સર્વોપરી પરાક્રમી એટલા બધા યોદ્ધાઓ છે કે, તેમની ગણના કરવી અશક્ય છે. (૧૧૪)

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं मीमाभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं मीमाभिरक्षितम् ॥ ૧૦ ॥

ભીષ્મપિતાએ જેનું સરક્ષણ કર્યું છે, એવું આપણુ સૈન્ય અરિમિત (અગણિત) છે અને ભીમ દ્વારા સરક્ષિત થયેલું પાંડવોનું સૈન્ય પરિમિત છે ૧૦

સર્વ ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ અને યોદ્ધાઓમાં પ્રતાપી એવા જે ભીષ્મપિતા, તેમની પાસે આ સર્વ સૈન્યનું આધિપત્ય છે. તેમણે આ સૈન્યની વ્યૂહરચના એવી તો સરસ કરી છે, કે જાણે કિલ્લા જ ન બાધ્યા હોય! એમના શૌર્ય આગળ ત્રિભુવન પણ તુચ્છ છે. સમુદ્ર તરીને પાર જવું, એ કેને દુસ્તર દેખાતું નથી? તેમાં વળી વડવા નલની સહાય મળે, કિંવા પ્રલયકાળના અગ્નિને મહાવાયુની સહાય પ્રાપ્ત થાય, એટલે પછી બાકી જ શું રહે? એ જ પ્રમાણે આપણા અક્ષાટ સૈન્યને ભીષ્મની સહાય છે; એટલે તો પછી આપણા આવા સૈન્યની સામે કોણ યુદ્ધ કરી શકશે? તેની આગળ પાંડવોનું સૈન્ય ખરે, તદન તુચ્છ છે, માત્ર તેની રચના જ વિશાળ જણાય છે અને તેમાં વળી તેણે ઉદ્ધત ભીમસેનનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું છે. આટલું બોલીને પણ દ્રોણાચાર્યના મન પર બ્યારે કશી અસર તેને જણાતી નથી, ત્યારે દુર્યોધન રતબ્ધ થઈ ગયો. (૧૨૦)

अयनेषु च सर्वेषु यथामागमवस्थिताः ।

मीममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ૧૧ ॥

તમે સર્વ નિયુક્ત કરેલી પોતપોતાની જગ્યાએ બિભા રહી ભીષ્મપિતાનું જ ચોતરફથી રક્ષણ કરો. ૧૧

ત્યાર પછી ફરીફરીને તે સર્વ સેનાપતિઓ પ્રત્યે બોલ્યો કે, તમે પોતપોતાનું સૈન્ય સજ્જ કરો. જેના તાબામાં સૈન્યની જે અક્ષૌહિણી હોય, તેમાંના શ્રેષ્ઠ મહારથીઓએ પોતપોતાના સૈન્યના સુખ આગળ જઈને બિભા રહેવું અને તેમણે તે તે અક્ષૌહિણી

સંભાળી ભીષ્મપિતાની આજ્ઞામા રહેવું. પછી તે દ્રોણાચાર્ય અત્યે બોલ્યો કે, તમે સર્વ સૈન્ય પર દેખરેખ રાખો. વળી આ ભીષ્મને માશ જેવા જ ગણી તેમનું રક્ષણ કરજો; કારણ કે આપણા સર્વ સૈન્યનો આધાર તેમના પર જ છે. (૧૨૪)

सजय उवाच—तस्य सञ्जनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

સજય બોલ્યો - પછી દુર્યોધનના મનમાં હર્ષ ઉત્પન્ન કરવા માટે કુરુક્ષેત્રનાના વૃદ્ધ અને મહાપ્રતાપી ભીષ્મપિતાએ સિંહની પેઠે ગર્જના કરીને પ્રયત્ન ગર્જનાએ શંખ વગાડ્યો. ૧૨

રાજા દુર્યોધનનું ભાષણ સાંભળી ભીષ્મને ઘણો સતોષ થયો અને તેમણે સિંહનાદ કર્યો. આ નાદનો બંને સૈન્યમાં પ્રતિધ્વનિ થયો અને તેના પ્રતિધ્વનિએ નભોમંડળ ગભવી મૂક્યું. તે પ્રતિધ્વનિ થયો એટલામાં જ ભીષ્મે વીરવૃત્તિથી ઉશ્કેરાઈને પોતાનો દિવ્ય શંખ વગાડ્યો. આ બંને નાદ એકઠા થયા એટલે બંણે આકાશમંડળ પુરેવી પર તૂટી પડશે કે શું, એવો ભાસ થયો અને ત્રૈલોક્યના જીવોના કાન બહેર મારી ગયા. ગગનમંડળમાં પ્રયત્ન ગર્જનાઓ થવા લાગી, સંમુદ્રો ઉછાળા મારવા લાગ્યા અને તમામ જગત ગભરાઈ જઈ થર-થર કંપવા લાગ્યું. આ મહાનાદનો પ્રતિધ્વનિ પર્વતની શુક્રામા થવા લાગ્યો અને તે સૈન્યમાં રણવાદી વાગવા લાગ્યા. (૧૩૦)

ततः शङ्खाश्च मेर्यश्च पणवानकगोमुखः ।

• सहस्रैवाम्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

ત્યાર પછી ઇતર યોદ્ધાઓએ શંખો, નોખત-ડંકા, મૃદંગ તથા ગોમુખ પ્રત્યાદિ રણવાદી એકદમ વગાડ્યાં અને તેથી પ્રયત્ન ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો ૧૩

નાના પ્રકારનાં વાદ્યોનો ધ્વનિ એટલો તો કર્કશ અને ભયકર હતો કે, મહાબળવાન માયુસેને પણ પ્રસયનો ભાસ લાગવા માંડ્યો. નોખત, હોરી, નિશાન, મૃદંગ, શંખ, ઝાંઝ, તત્તૂડી ઇત્યાદિ અનેક રણવાદ્યોનો અવાજ અને યોદ્ધાઓની રણગર્જનાઓ શરૂ થઈ. કોઈ આવેશથી જીભ ઠોકવા લાગ્યા, કોઈ એકબીબના નામ લઈ મોટેથી હાંક મારવા લાગ્યા અને મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે આમતેમ દોડવા લાગ્યા, જેથી તેમને અકુશમાં રાખવા મુશ્કેલ થઈ પડ્યા; ત્યાં કાયરોની તો વાત જ શી પૂછવી? તેઓ તો હ્રદય તરણાની પેઠે જ ઊડી

ગયા. ચમ સુદાને પણ લીતિ લાગી, તેથી તે પણ તે તરફથી બાણે સુખ ફેરવતો હોય તેમ જણાયું. કેટલાકના તો બિભા બિભાજી જીવ ગયા, બલભલાના હાત સબજડ થઈ ગયા અને નામાંકિત યોદ્ધાઓને પણ કંપારી છૂટી. આ પ્રચંડ વાલ્મીકિ સાંભળી બ્રહ્માદેવ સુદા બ્યાકુળ થઈ ગયા અને ઇદ્રાદિ દેવો તો ‘આજે જ પ્રલયકાળ આવ્યો કે શું?’ એમ જ બોલવા લાગ્યા. (૧૩૬)

તતઃ ચૈતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્વંદને સ્થિતૌ ।

માઘવઃ પાણ્ડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શક્તૌ પ્રદક્ષ્મતુઃ ॥ ૧૪ ॥

પાશ્ચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનજયઃ ।

પૌષ્ટં દક્ષ્મૌ મહાશક્ત્વં મીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥ ૧૫ ॥

અનંતવિજયં રાજા કુન્તીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુષોષમણિપુષ્પકૌ ॥ ૧૬ ॥

ત્યાર પછી જેને શુભ અશ્વો ભેડવામાં આવ્યા હતા, એવા મોટા રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને દિવ્ય શખો ફૂટ્યા. શ્રીકૃષ્ણે ‘પાચજન્ય’ નામનો, અર્જુને ‘દેવદત્ત’ નામનો અને અતિ સાહસિક કાર્ય કરનાર ભીમસેને ‘પૌડ્ર’ નામનો શખ વગાડ્યો. કુન્તીપુત્ર ધર્મરાજ, નકુલ તથા સહદેવે (ક્રમશઃ) ‘અનંત-વિજય’, ‘સુષોષ’ અને ‘મણિપુષ્પક’ નામના શખો વગાડ્યા. ૧૪-૧૬

આ પ્રમાણે સ્વર્ગલોકમાં પણ ગભરાટ છૂટ્યો. હવે આ તરફ પાંડવસૈન્યમાં શું થયું તે સાંભળો : જે વિજયનું પ્રત્યક્ષ પિચેર અને તેજનો દેવળ બંધાર છે, જેને ગરુડના જેવા વેગવાળા ચાર અશ્વો બેઠેલા છે અને જે બાણે મેરુપર્વતને પાંખ આવી ન હોય તેવા શોભે છે, એવા શ્રેષ્ઠ રથની પ્રભાથી હશે હિંશાઓ ઝળકી રહી હતી. જે રથ પર સાક્ષાત્ વૈકુઠાધિપતિ સારથિ હતા, તે રથની શોભાનું વર્ણન ક્યાં સુધી કરવું? સાક્ષાત્ શંકરનો અવતાર જે હનુમાન તે તેના ધ્વજસ્તંભ પર વિરાજતા હતા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના સારથિ હતા. એ પ્રભુને અફસુત ભક્તપ્રેમ તો બુઝ્યો, પોતાના ભક્ત અર્જુનના સારથિ તરીકે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે કેવા ગિરાજના છે! સેવકને પાછળ રાખી પોતે આગળ બેઠેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો પાચજન્ય નામનો શખ સહજ લીલાથી વગાડ્યો. સૂર્યનો ઉદય થતાંની સાથે નક્ષત્રોનો દોષ થાય છે, તેમ તે શખના મહાઘોષથી કૌરવોની સેનામાં થતો વાલ્મીકિ કોણ બાણે ક્યાંય લુપ્ત થયો! વળી અર્જુને પણ પોતાનો

દેવહત્ત નામનો ગંભીર નાદવાળો શંખ જુસ્સાથી વગાડ્યો. તે સમયે તે ઉભય શંખનો અદ્ભુત ધ્વનિ એકત્ર થવાથી બ્રહ્માંડના શતશઃ ટુકડા થશે કે શું, એવી ભીતિ લાગવા માંડી. એટલામાં ભીમસેનને પણ આવેશ આવ્યો અને તેણે મહાકાળની પેઠે ખળભળી ઊઠીને પોતાનો પૌંડ્ર નામનો મહાશંખ વગાડ્યો. તે શંખનો ભયંકર ધ્વનિ મહાપ્રલયની મેઘગર્જના જેવો લાગ્યો. એટલામાં ધર્મરાજે પોતાનો અનંતવિજય નામનો શંખ વગાડ્યો; નકુલે સુઘોષ અને સહદેવે મણિપુષ્પક નામના શંખ વગાડ્યા. આ નાદોથી ચમસુદ્ધાં ગભરાયા. (૧૫૦)

કાશ્યથ્થ પરમેષ્વાસઃ શિસ્થિણ્ડી ચ મહારથઃ ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટથ્થ સાત્યકિશ્વાપરાજિતઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાથ્થ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌમદ્રથ્થ મહાવાહુઃ ચઙ્ગાન્દધ્મઃ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૧૮ ॥

સ ઘોષો ધર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।

નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમ્હલો વ્યનુનાદયન્ ॥ ૧૯ ॥

હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર! મહાધનુષીરી કાશીરાજ, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, અજિત સાત્યગ્રી, દ્રુપદ રાજ, દ્રૌપદીના પુત્રો અને મહાપરાક્રમી અભિમન્યુ એ સર્વેએ પોતપોતાના શંખો વગાડ્યા. તે ભયંકર શંખનાદે આકાશ અને પૃથ્વી ગળવી મુઝમાં, જેથી દુર્યોધનાદિકનાં હૃદય ફાટી ગયાં! ૧૭-૧૯

દ્રુપદ રાજ, મહાવીર કાશીરાજ, દ્રૌપદીના પુત્રો આદિ જે અનેક રાજાઓ અને વીરો ત્યાં એકત્ર થયા હતા, તેમ જ અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ, અજિત સાત્યકિ, નૃપશ્રેષ્ઠ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી અને વિરાટ તથા બીજા જે જે સેનાનાયકો હતા, તેમણે પણ પોતપોતાના જુદા જુદા શંખ વગાડવા માંડ્યા. તે શંખના મહાઘોષથી શેષ અને કૂર્મ પણ ચોંકી ઊઠ્યા અને તેઓ ગભરાઈ પૃથ્વીનો ભાર નાખી દેશે કે શું, એમ થઈ રહ્યું! ત્રણે લોક ભગમગવા લાગ્યા, મેરુ અને મંદરાચળ ડોલવા લાગ્યા અને સમુદ્રનાં પાણી કૈલાસ પર્વત ઊછળવા લાગ્યાં. પૃથ્વી ઊધી વળી જશે કે શું, આકાશ ધસી પડશે કે શું અને નક્ત્રો છૂટા પડી જશે કે શું, એમ ભાસવા લાગ્યું. સત્યલોકમાં ‘પૃથ્વી ટૂપી, રે ટૂપી, હવે દેવ નિરાધાર થયા,’ એવી રાડ પડી રહી. સૂર્ય જાણે થંભી ગયો અને પ્રલયકાળની પેઠે ત્રૈલોક્યમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. એ દશ્ય જોઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અત્યંત ચક્રિત થયા અને કહાવ્ય

સૃષ્ટિનો પ્રલય થશે એમ જાણી તે અદ્વિત શખનાદ બંધ કર્યો, આથી જ આ જગત બચ્યું; નહિ તો શ્રી કૃષ્ણાદિએ જ્યારે શખ વગાડવાનો પ્રારંભ કર્યો, તે જ સમયે તેનો અંત આવવાનો હતો. હવે એ શખનાદ જો કે બંધ થયો, તથાપિ તેનો પ્રતિધ્વનિ જે હજી ગાજતો હતો તેને લીધે કૌરવસૈન્યમાં ગભરાટ મચી રહ્યો. જે પ્રમાણે સિંહની સહજ રમતથી ગજસમુદાયનું વિહારણ થાય છે, તે પ્રમાણે તે શખધ્વનિથી કૌરવોનાં હૃદય લેદાઈ ગયા. એ ધ્વનિ સાંભળી ઊભા ઊભા જ બધાંના છક્કા છૂટી ગયા અને એકબીજાને સાવધ! સાવધ! એમ કહેવા લાગ્યા. (૧૬૩)

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिष्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

જેના ધ્વજ પર હનુમાન વિરાજે છે, એવા અર્જુનને યુદ્ધ માટે વ્યવસ્થિત ઊભેલા દુર્યોધનાદિને શસ્ત્રપ્રહાર કરવા માટે તૈયાર થયેલા જોઈને પોતાનું ધનુષ્ય ઉપાડ્યું. ૨૦

તે સ્થળે જે બળવાન અને પુરુષાર્થી મહારથીઓ હતા, તેમણે સૈન્યને ફરીથી હિંમત આપી. પણી તેઓ મોટી તૈયારી કરી આગળ ધસ્યા અને તેમણે બમણા આવેશથી કૂચ કરવા માંડી. આ સમયે ત્રણે લોક ભયથી ધ્રુજી ઊઠ્યા. તે ધનુર્ધારી વીરોએ એટલી ભયંકર બાણવૃષ્ટિ કરી, કે જાણે પ્રલયકાળની પર્જન્યવૃષ્ટિ જ થતી ન હોય! આ દૃશ્ય જોઈ અર્જુનને સંતોષ થયો અને તેણે ગંભીર મુદ્રા કરી સૈન્ય તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી. કૌરવોને સજ્જ થયેલા જોઈ તેણે પણ રમતથી પોતાનું ધનુષ્ય ઊંચક્યું. (૧૬૮)

संजय उवाच-हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच-सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेताभिरीक्ष्येऽहं योद्धुकामान्प्रस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

સંજય બોલ્યા હે રાજા (ધૃતરાષ્ટ્ર)! તે વખતે અર્જુનને આ વચન શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું :

અર્જુન બોલ્યો : હે કૃષ્ણ! મારો રથ બને સૈન્યના મધ્યભાગમાં લઈ
ગી. ૫

જઈ અહીંયાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવેલા સર્વે જાણુને હું જોઈ લઉં ત્યાં સુધી ઊભો રાખો. આ રણમાં મારે કોની સાથે યુદ્ધ કરવું એ મારે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. અધર્મનિષ્ઠ દુર્યોધનનું બહુ ઇચ્છનારા જે યોદ્ધાઓ અત્રે આવ્યા છે, તેમને મારે જોવા છે. ૨૧-૨૩

પછી અર્જુન બોલ્યો : ‘હે દેવ ! હવે આપણે રથ જલદીથી લઈ જઈ ખત્રે સૈન્યની વચ્ચે ઊભો કરો, કે જેથી હું અહીંયાં યુદ્ધ કરવા માટે આવેલા સઘળા યોદ્ધાઓ પર એક દષ્ટિપાત કરી લઉં; કારણ કે આ સર્વ એકત્રિત થયેલા યોદ્ધાઓમાંથી મારે કોની કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે, તે મારે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. આ ઉતાવળા અને દુષ્ટ-ભુદ્ધિ કૌરવો બહુધા અગમાં કૌવત ન હોવા છતાં યુદ્ધ કરવાનો આડંબર કરે છે. એમને યુદ્ધ કરવાની હેંશ છે ખરી; પરંતુ રણભૂમિમાં ટકવા જેટલું ધૈર્ય એમનામાં નથી’ એમ કહી સંજય આગળ બોલ્યો. (૧૭૩)

સંજય ઉવાચ—एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ २५ ॥

‘તત્રાપચ્ચત્થિત્થિતાન્યાર્થઃ પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

આચાર્યાન્માતૃલાન્બ્રાતૃન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્ણીસ્તથા ।

શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ સેનયોરુમયોરપિ ॥ ૨૬ ॥

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌન્તેયઃ સર્વાન્બન્ધૂનવસ્થિતાન્ ।

કૃપયા પર્યાવિષ્ટો વિષીદભિદમન્ન્રવીત્ ॥ ૨૭ ॥

સંજય બોલ્યા ‘હે કૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રમાણે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને બંને સૈન્યના મધ્યભાગે ભીષ્મ, દ્રોણ આદિ સર્વ રાજા સામે તે દિવ્ય રથ લઈ જઈ ખડો કરી દીધો. પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને પ્રત્યે બોલ્યા કે, ‘અહીંયાં આવેલા કૌરવસમાજને જો.’ આ વખતે અર્જુનને વડીલ પિતામહ, ગુરુ, મામા, બધુ, પૌત્રો, મિત્રો, શ્વશુર અને અન્ય પોતાના હિત-કર્તાઓને બંને સૈન્યમાં ઊભેલા દીઠા. તે સર્વને જોઈને તે કંરુણાથી આદ્ર થયો અને ખિન્નતાપૂર્વક બોલ્યો. ૨૪-૨૭

સંજય બોલ્યા : હે રાજન્ ! સાંભળો : અર્જુનની આટલી વાત, સાંભળી ત્યાં તો શ્રીકૃષ્ણે રથ લઈ જઈ ખત્રે સૈન્યના મધ્યભાગમાં ઊભો કર્યો; અને જે સ્થળે ભીષ્મદ્રોણાદિક આપસબંધી અને અનેક રાજાઓ સામે ઊભા છે તે ઠેકાણે રથ ઊભો રહેતા જ અર્જુન તે

સૈન્યને ગંભીરતાથી નિહાળી બેવા લાગ્યો. પછી તે બોલ્યો કે, 'દેવાધિ-
 દેવ ! બુઝો બુઝો, આ તો અમારો આત્મવર્ગ અને શુરુજન છે !'
 આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ક્ષણભર આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે પોતાના
 મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે, અર્જુનને આ વિચાર કેાણ બાણે ક્યાંથી
 સૂઝ્યો ? પરંતુ તેના આમ બોલવામાં ગમે તે રહસ્ય હોતું બેઈ એ.
 અન્યના મનની વાત સહજ બાણનાર અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણે હવે પછી
 બનનારી વાત બાણી લીધી. તોપણ તેઓ તે વખતે કશું જ ન બોલતાં
 ચૂપ રહ્યા. અર્જુને પોતાના બધા વડીલો, મામા, માતામહ, શુરુ અને
 બંધુને બોલા તથા પોતાના પ્રાણ સમાન ઇષ્ટમિત્ર અને પુત્રપૌત્રોને
 પણ બોલા. પોતાના શ્વશુરાદિ સગાં-સંબંધીઓને પણ તે સ્થળે લડવા
 માટે એકત્રિત થયેલા બોલા. જેમના પર તેણે ઉપકાર કરેલા હતા
 અને સકટસમયે જેમનું સરક્ષણ કર્યું હતું, એવા નાનામોટા સર્વને
 તથા પોતાના ગોત્રના માણસોને બન્ને સૈન્યમાં યુદ્ધ માટે સજ્જ થઈ ને
 ઊભા રહેલા અર્જુને તે સમયે બોલા. આ સમયે તેનું હૈયું ભરાઈ
 આવ્યું અને આપોઆપ અંતરમાં કરુણાનો ઉફાલ થયો તથા ગ્લાનિ
 થવાથી વીરવૃત્તિ તેને છોડી ગઈ. જે સ્ત્રીઓ ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલી
 અને લાવણ્યવતી હોય છે, તેમનાથી પોતાના તેજસ્વીપણાને લીધે
 અન્ય સ્ત્રીઓનું વર્ચસ મહન થઈ શકતું નથી. જે પ્રમાણે નવીન સ્ત્રીના
 પ્રેમમાં હ્રુબ્ધ થઈ વિષયી પુરુષ પોતાની વિવાહિતા સ્ત્રીને વિસારી હઈ
 ભ્રમિત થયેલા માણસની પેઠે આચરણ કરે છે અથવા જેમ તપશ્ચર્યાના
 યોગથી રિદ્ધિસિદ્ધિ પ્રસન્ન થતાં વૈરાગ્યશીલ પુરુષની ભુદ્ધિ ભ્રમિત થઈ
 તેને વૈરાગ્યની સ્મૃતિ રહેતી નથી, તે જ પ્રમાણે અર્જુનના અંતઃકરણમાં
 કરુણાનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી તે ભ્રમિત થયો અને તેનું ધૈર્ય જતું રહ્યું.
 વળી જેમ મંત્રજ્ઞાતા મંત્રોચ્ચાર કરવામાં ચૂક કરવાથી ભ્રમિત થાય છે,
 તેમ અર્જુન મહામોહથી વ્યાકુળ થયો અને તેના હૃદયમાં રહેલી
 સ્વાભાવિક ધીરજનો નાશ થઈ તે ઠેકાણે ક્યાંની સરવાણીઓ ફૂટી.
 અદ્રકિરણનો સ્પર્શ થવાથી ચંદ્રકાંતમણિ ડ્રવે છે, તેમ અર્જુન કરુણાથી
 અતિ આર્દ્ર થયો અને ખિન્ન અંતઃકરણથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો. ૧૬૨

અર્જુન उवाच—दृष्ट्वैमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥

સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુલં ચ પરિશુષ્યતિ ।

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

ગાળ્હીવં સંસતે હસ્તાત્ત્વક્ ચૈવ પરિદહ્યતે ।

ન ચ શ્વનોમ્યવસ્થાતું ઝમતીવ ચ મે મનઃ ॥ ૨૦ ॥

અર્જુન યોદ્ધો : હે કૃષ્ણ ! આ આત્મજનોને યુદ્ધ માટે સજ્જ થયેલા બોધને, મારાં ગાત્રો શિથિલ થાય છે, મુખ સુકાઈ ગયું છે, શરીરમાં કંપ થઈ રોમેરોમ ખડા થયાં છે, હાથમાથી ગાંડીવ સરી જાય છે અને સર્વાંગમાં દાહ બળે છે. હવે મારાથી અહીંયા ઊભા રહી શકાતું નથી અને મારું ચિત્ત ચક્રોળે ચડ્યું છે. ૨૮-૩૦

અર્જુન યોદ્ધો : હે દેવ ! જીઓ, મેં આ સર્વ સૈન્યસમુદાય જોયો, તો તેમા મારા ગોત્રના માણસો જ જણાયા એ સર્વે તો યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ઊભા છે ખરા; પરંતુ એમની સાથે યુદ્ધ કરવું શું ઉચિત છે ? આ વિચારથી મને કાંઈ સૂઝતું નથી. જીઓ, મારા સર્વ અંગ કંપે છે. મોઢું સુકાય છે. તથા સર્વ ગાત્રો શિથિલ થઈ ગયા છે. જાણે સર્વોંગે કાટા લોકાય છે અને મન અતિ સતપ્ત થવાથી ગાંડીવ ધનુષ્ય ઝાલનારો હાથ ઢીલો પડી ગયો છે તેથી મારા હાથ-માથી તે ક્યારે સરી પડ્યું, તેનું પણ ભાન રહ્યું નહિ. સગાઓ પ્રત્યેના મોહને લીધે મારું અંતઃકરણ આટલું બધું વ્યાકુલ થયું છે તેથી તે ખરાબર ઝલાયું નહીં. મારું હૃદય વજ્ર કરતાં પણ કઠિન અને અન્યને દાહ ન આપે એવું અતિ ભયંકર છે, પરંતુ એના કરતાયે આ રોહ અતિ બળવાન થઈ પડ્યો છે. આ મોટું આશ્ચર્ય છે. જેણે યુદ્ધમાં શંકરને પણ છુટ્યા હતા અને જેણે નિવાત અને કવચ રાક્ષસોને જડમૂળમાથી ઉખેડી નાખ્યા હતા, તે અર્જુન આ રીતે ક્ષણમાત્રમાં મોહને વશ થઈ ગયો ! (૨૦૦) બ્રમર ગમે તેવા સૂકા કાષમાં છેદ પાડે છે, પરંતુ સુકોમળ કમળની કળીમાં તે બહીવાન બની જાય છે. એ ઠેકાણે તે પ્રાણ-પરિત્યાગ કરશે, પરંતુ તે કુમળી કળીને છેદીને બહાર નીકળવાની કલ્પના પણ તેને આવતી નથી. આ જ પ્રમાણે આત્મવર્ગ ઉપરનાં મોહ-મમતા છોડવા પણ કઠિન છે. સંજય કહે છે : ‘હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ મોહ એ પરમેશ્વરની માયા છે. બ્રહ્મદેવ પણ એ માયાને કળી શકે એમ નથી, તો અર્જુન તેથી વ્યાકુળ થાય એમાં શી નવાઈ !’ અસ્તુ, હે રાજા, પછી પોતાના સર્વ આત્મવર્ગને જોઈ અર્જુનના મનમાંથી યુદ્ધવિષયનું અભિમાન ગળી ગયું અને તેને ઠેકાણે તેના મનમાં કરુણા શી રીતે થઈ તેની સમજ પડતી નથી. પછી તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે યોદ્ધો : ‘હે દેવ ! મને લાગે છે કે, હવે અહીં ઊભા રહેવું નહિ; આ સર્વને મારવાનો વિચાર આવતાં જ

મારું મન અતિ વ્યાકુળ થાય અને વાત્યા બંધાઈ જાય છે.' (૩૦૬)

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ।

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહુવે ॥ ૩૧ ॥

હે કેશવ ! અહીંયા કાંઈ વિપરીત થશે એવાં ચિહ્નો દેખાય છે અને યુદ્ધમાં સ્વજનોનો ધાત કરવાથી કલ્યાણ થશે એમ મને લાગતું નથી. ૩૧

જો આ કૌરવોને મારવાને હું તત્પર થયો છું, તો પછી ધર્મ-રાક્ષાદિનો વિધ્વંસ થા માટે ન કરવો ? કારણ કે આ સર્વે મારા ગોત્રના જ માણસો છે; માટે હે દેવ ! બળે આ યુદ્ધ. મને તો એ ઠીક લાગતું નથી આવું મહાપાતક કરીને અમારે શું કરવાનું છે ? હે દેવ ! અનેક રીતે વિચાર કરી જોતાં મને લાગે છે કે, આ યુદ્ધ કરવાથી પરિણામ ખરાબ જ આવશે અને યુદ્ધ ટાળીશું તો જ કાંઈક કલ્યાણ થશે. ૨૦૯

ન કાઢ્ઢે વિજયં કૃણ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ।

કિં નો રાજ્યેન ગોવિન્દ કિં ભૌગૈર્જીવિતેન વા ॥ ૩૨ ॥

યેષામર્થે કાઢ્ઢિતં નો રાજ્યં મોગાઃ સુખાનિ ચ ।

ત હમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યત્ત્વા ધનાનિ ચ ॥ ૩૩ ॥

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।

માતુલાઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ ક્યાલાઃ સંવન્ધિનસ્તથા ॥ ૩૪ ॥

હે કૃષ્ણ ! મને વિજય, રાજ્ય અને સુખોની કાંઈ અપેક્ષા નથી. હે ગોવિન્દ ! અમારે રાજ્ય અને ભોગ ભોગવીને કે જીવીને શું કરવું છે ? ભોગો વડે અથવા જીવન વડે અમને શો લાભ થવાનો છે ? કારણકે જેમને માટે અમે રાજ્ય, ભોગો અને સુખોની ઇચ્છા કરેલી છે, તેવા આ યુરુ, વડીલ, પુત્ર પિતામહ, મામા, શ્વશુર, પૌત્રો, સાળા અને ઇતર સર્વ આત્મવર્ગ આ સ્થળે પોતાના પ્રાણ અને ધનની આશા છોડીને યુદ્ધ માટે ગિલા છે. ૩૨-૩૪

આવી રીતે જ્ય મેળવવાની મને જરા પૂણુ ઇચ્છા નથી અને એવું રાજ્ય મેળવીને પણ કરવું છે શું ? આ સર્વના વધથી પ્રાપ્ત થનારા આત્મલોગમાં આગ લાગે ! આવા સુખ કરતા તો અમે ગમે તેવાં સંકટો સહન કરીશું અને એમના માટે પ્રસંગવશાત્ અમે અમારા પ્રાણ સુદ્ધા ખર્ચી નાખીશું; પરંતુ એમને હણીને રાજ્યસુખ ભોગવવાની ઇચ્છા મને સ્વપ્નમાં પણ આવનાર નથી. જો અમારા વડીલવર્ગનું અમે અહિંત ઇચ્છ્યું, તો પછી અમારા જન્મ અને જીવનનું શું પ્રયોજન ? કુળમાં પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા લોકો કરે છે તેવું ક્ષણ શું આ જ

કે? પુત્રે પોતાના કુળનો સંહાર કરવો એ જ તેનું પરિણામ કે? અરે! તે માટે જ અમારાથી વળ જોવું કઠોર હૈયુ શી રીતે થાય? અરે! આવો વિચાર મનમાં જ શી રીતે પ્રવેશી શકે? ભલદું, આપણે તો બને તેટલું તેમનું ભણુ જ કરવું જોઈએ. અમે જે જે મેળવીએ, તે સર્વનો તેઓ ઉપલોગ કરે; એટલું જ નહિ; પરંતુ તેમના કામ માટે તો અમારે જીવન સુદ્ધા ઓવારી નાખવું જોઈએ. અમારે દેશેદેશના રાજાઓને જીતીને પણ એમને સંતોષવા જોઈએ; તેને બદલે કમની કેવી વિપરીત ગતિ છે કે અમે એક જ ગોત્રના માણસો પરસ્પર યુદ્ધ કરવા માટે તત્પર થયા છીએ! એ સમજાએ સ્ત્રી, સંતતિ અને ધન—એ સર્વને છોડીને તલવારની ધાર પર પોતાનો જીવ મૂક્યો છે. એમને હું શી રીતે મારું? કેના પર શસ્ત્ર ઉગાડું? અને મારા જ આસજનોનો ઘાત કેવી રીતે કરું? એ કોણ છે તેની તમને ખબર નથી? પેલા જે ભીષ્મ ને દ્રોણે ઊભા છે, એમણે અમારા પર મહાન ઉપકાર કર્યા છે. અમારા સાળા, મામા, સસરા અને ખંધુઓ પુત્રપૌત્રાદિ છે અને આ તરફ અમારા અતિ નિકટના સગા ઊભા છે. એમનો વધ કરવાની વાત માત્ર સુખમાંથી ઓલવી એ પણ પાપ જ છે. (૨૨૪)

एतां हन्तुमिच्छामि मतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

બલે તેઓ મારો પોતાનો વધ કરે, તોપણ ત્રેલોક્યના રાજ્ય વાસ્તે પણ તેમને મારવાની હું ઇચ્છા કરું નહિ, તો પછી હે મધુસૂદન! પૃથ્વીના રાજ્ય માટે તો હું એમને શાનો જ મારું? ૩૫

निहत्य घातराष्ट्राक्षः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

હે જનાર્દન! આ કૌરવોને મારીને એમને શું સુખ થનાર છે? તેઓ આતતાયી હોવાથી એમનો વધ કરવાથી એમને પાપ જ લાગશે. ૩૬

સાચો પક્ષ મને ગમે તે કરે, અથવા પ્રત્યક્ષ અમારો વધ કરે, તોપણ તેમને મારવાનો વિચાર અમારે કરવો ઘટે નહિ. ત્રિભુવનનું નિષ્કંટક સામ્રાજ્ય કદાચ પ્રાપ્ત થાય, તોપણ એ અનુચિત કાર્ય હું કરવાનો નથી. હે કૃષ્ણ! જો આજે આ ઠેકાણે અમે એમનો વધ કરીએ, તો પછી આ લોકમાં અમારા માટે કેના મનમાં માન રહેશે! અને આપ જ કહો, કે પછી આપનું સુખ પણ કઈ રીતે અમારી નજરે પડશે? (૨૨૭)

તસ્માન્નાર્હા વય હન્તું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વવાન્ધવાન્ ।

સ્વજનં હિ કથં હત્વા મુલ્લિનઃ સ્યામ માધવ ॥ ૩૭ ॥

માટે અમારા બાંધવ આ કૌરવોને મારવા એ અમારે માટે ઉચિત નથી. હે માધવ ! અમે અમારા આપજનોને મારીને સુખી શી રીતે થઈએ ? ૩૭

જો હું આ કુટુંબીઓનો વધ કરીશ, તો હું મહાપાપી બનીશ અને પછી આપ જે મને પ્રાપ્ત થયા છે તે પણ મારા હાથમાથી જતા રહેશે. કુલક્ષય થવાથી ઘણા પાપ લાગે છે અને આવા સંકટના સમયે પછી આપને કોણે અને ક્યાં શોધવા ? જેમ બાગમાં આગનો ભડકો થતાં કોકિલ પક્ષી એક ક્ષણ પણ ત્યાં રહેતું નથી, અથવા જેમ તળાવમાં કાઢવ થયેલો બેઈને ચકોર પક્ષી તેનું સેવન ન કરતાં તેનો ત્યાગ કરે છે, તે પ્રમાણે હે કૃપાનિધિ દેવાધિદેવ ! આવા આત્મીઓના તથા કુળજનોના વધથી મારું પુણ્ય પરવારી જશે અને આપ આપની માયામાં મને ફસાવી ચાલ્યા જશે. (૨૩૨)

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोमोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ૩૮ ॥

કથં ન જ્ઞેયમસ્મામિઃ પાપાદસ્માભિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યન્નિર્જનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

લોભથી ચિત્તભ્રષ્ટ થવાને લીધે આ કૌરવો કુળક્ષય કરવાથી લાગનારા દોષને તથા મિત્ર સાથે વેર કરવાથી થનારા પાતકને બેઈ શકતા નથી; પરંતુ હે જનાર્દન ! કુળક્ષય કરવાથી લાગતું પાતક અમે સૂચના પ્રકાશની પેઠે બેઈ શકતા હોવાથી એ પાપમાથી નિવૃત્ત થવાનો વિચાર અમારે શા માટે ન કરવો ?

માટે આ કાર્ય હું કદી પણ કરનાર નથી અને આ સમરાંગણમાં શસ્ત્ર પણ ધારણ કરનાર નથી; કારણકે એ કૃત્ય અનેક પ્રકારે નિંદા લાગે છે. હે કૃષ્ણ ! ગોત્રવધ કરવાથી મારા અને તમારા વચ્ચે અંત-શય થશે, તો પછી આપ જ કહો, કે અમારું કોણ રહ્યું ? એ દુઃખથી તો અમારું હૃદય જ ફાટી જાય; માટે હે દેવ ! આ કૌરવોનો વધ કરી અમારે રાબત્યલોગ મેળવવાની વાત ક્યારેય બનવાની નથી. (૨૩૫)

આ કૌરવો અભિમાનથી ઉન્મત્ત બની જો કે ચુક્ર કરવા આવ્યા છે; તોપણ અમારે તો અમારું હિત બેવું જ બેઈએ. આપણા આપજનોને આપણે જ મારવા એ વાત કેમ બને ? બાણીબૂછને હળાહળ વિષ શા માટે પીવું ? અરે ! રસ્તે ચાલતાં જો અકસ્માત સિંહ સામો આવે, તો આપણે બીજા બાબુઓ હઠી રસ્તો ચૂકવી

ચાલ્યા જઈએ છીએ; કેમકે તેમાં આપણું શ્રેય (સમાચેલું) છે; તો પછી શુદ્ધા અન્વવાળાને ત્યજી પૂર્ણ અધિકારમય કૃપામાં જઈ પડવાથી શો લાભ ? સામે અગ્નિને જોયા છતાં પણ જો આપણે દૂર નહિ જઈએ, તો તે આપણને એક ક્ષણમાં ભસ્મીભૂત કરી દેશે; તે જ પ્રમાણે આ ખુલ્લેખુલ્લુ પાપ અમને લાગશે એમ નાણ્યા છતાં પણ એ કામમાં શા માટે પ્રવૃત્ત થઈ ? ત્યાર પછી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યો : હે દેવ ! આ પાતકનો અનર્થ કેવડો મોટો છે, તે જુઓ : (૨૪૨)

કુલક્ષયે પ્રણश्यन्ति કુલधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे, कुलं कृत्स्नमधर्माऽभिभवत्युत ॥ ૪૦ ॥

કુળક્ષયથી જ્ઞનાતન (વશપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા) કુળાચાર નષ્ટ થાય છે. કુળાચાર નષ્ટ થવાથી સર્વ કુળ અધર્મથી વ્યાપ્ત થાય છે. ૪૦

જેમ કાષ્ઠની સાથે કાષ્ઠ ઘસવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈને સર્વ કાષ્ઠ ભસ્મ થઈ જાય છે, તેમ ગોત્રના જ માણસો મત્સરથી એકમેકનો વધ કરે, તો તે મહાધોર પાપના યોગથી સર્વ કુળનો ક્ષય થાય છે. આ કુળક્ષયના પાપથી કુળધર્મનો લોપ થાય છે અને પછી તે કુળમાં અધર્મ જ વ્યાપી રહે છે. (૨૪૫)

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ૪૧ ॥

હે કૃષ્ણ ! અધર્મથી કુળ વ્યાપ્ત થતા કુળની સ્ત્રીઓ દુરાચરણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને હે વાર્ષ્ણેય ! તેમના દુષ્ટ આચરણથી વર્ણસંકર (પ્રજા) ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૧

આમ થયા પછી સારાસાર વિચાર, યોગ્યાયોગ્ય આચરણ, કર્તવ્યકર્તવ્ય વિવેક સૌ દૂર થાય છે; બળતો દીવો હોલવી અંધારામાં ફરવાથી જેમ સરળ રસ્તામાં પણ માણસ સહેજે ઠોકરાય છે તેમ કુળ-ક્ષયથી કુળધર્મ નષ્ટ થયા પછી તે કુળમાં પાપ સિવાય બીજી કંઈ વસ્તુ મળનાર છે ? મન અને ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ નષ્ટ થવાથી ઇદ્રિયો ફાવે તેમ વર્તવા માંડે છે; અને તેથી કુળની સ્ત્રીઓને હાથે પાપાચરણ થવા માંડે છે. તે ઉત્તમ તથા અધમ ગમે તેનો સમાગમ કરે છે; તેથી બ્રાહ્મણ-શૂદ્રાદિ વર્ણોની ભેળસેળ થઈ જાય છે અને પરિણામે જાતિધર્મ નષ્ટ થાય છે. (૫૦) જેમ ચોકમાના બળિ પર કાગડાઓ ચોતરફથી તૂટી પડે છે, તેમ આવા કુળમાં ચારે તરફથી મહાપાતકોનો પ્રવેશ થાય છે. (૫૧)

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ૪૨ ॥

વર્ણસંકર (પ્રજા) થવાથી કુળનો ધાત કરનારા પુરુષને અને તે કુળને નરકપ્રાપ્તિ થાય છે; તથા પિંડદાન તેમ જ તર્પણાદિ ક્રિયા બંધ રહેવાને લીધે ઉભય પક્ષના પિતૃઓ નરકમાં પડે છે. ૪૨

પછી તે કુળને અને તેનો નાશ કરનારને ઉભયને નરકપ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે સકળ વંશની વૃદ્ધિ દ્વિપિત થવાથી પૂર્વજો આપો-આપ પતન પામે છે. જે કુળમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો થતા નથી, તે કુળમાં પિતૃઓને તિલોઠક કેાણુ અર્પણ કરશે? આવી સ્થિતિ થતાં પિતૃઓએ શું કરવું અને તેમણે સ્વર્ગમાં શી રીતે રહેવું? તેથી તેઓ પશુ ચોતાના કુળ પાસે જ આવે છે. જેમ સર્પે નખમાં ઠંપ દીધો હોય, તોપણ તેની અસર શિખા પર્યંત સર્વ અંગોમાં આપી જાય છે, તે પ્રમાણે આત્મ વર્ગનો વધ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારા દોષ વર્તમાન જીવંત કુળથી તે પૂર્વજો સુધીના સર્વને ડુબાડે છે. (૫૬)

દોષૈરેતૈઃ કુલધ્વાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥ ૪૩ ॥

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકે નિયત વાસો ભવતીત્યનુશ્ચુમ ॥ ૪૪ ॥

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્રાજ્યમુષ્ણલોભેન હન્તું સ્વજનમુચ્ચતાઃ ॥ ૪૫ ॥

વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન કરનાર આ કુળવિધાતક પુરુષના દોષને લીધે પુરાતન જાતિધર્મો તથા કુલધર્મો નાશ પામે છે. હે જનાર્દન! જેનો કુળધર્મ નષ્ટ થયો છે, તે મનુષ્યને નહીં નરકપ્રાપ્તિ થાય છે એમ અને સામાન્ય છે. અરે! અમે જે રાજ્યસુખના લોભથી અમારા બાંધવોને મારવા તત્પર થયા છીએ, તેથી કેવડું મોટું પાપ કરવા તૈયાર થયા છીએ. ૪૩-૪૫

હે કૃષ્ણ! આમાં એક બીજું પણ મહાન પાતક થાય છે કે, આ દોષથી લોકાચાર પણ નષ્ટ થાય છે. જેમકે ઘરને ઓગિયતી આગ લાગી હોય ત્યારે તે અગ્નિ દેહાતાં પાટોશીનાં બીજાં ઘરોને પણ બાળી ભસ્મ કરે છે; તેમ આવા કુળના સહવાસમાં જે લોકો આવે છે, તેમને પણ તેમના સંસર્ગના યોગથી પાપ લાગે છે. હે દેવ! આ પ્રમાણે તે આખા કુળમાં નાના પ્રકારના દોષની ઉત્પત્તિ થવાથી તેને બધંકર નરકવાસ ભોગવવો પડે છે અને એકવાર નરકમાં પડ્યા પછી યુગોના યુગો સુધી પણ તેમાંથી છૂટકો થતો નથી. કુળક્ષયને લીધે આણું મોટું પતન થાય છે. હે દેવ! આટલી વાર સુધી ચાલેલો મારો અકબકાટ સાંભળીને આપના મનને જરા પણ ત્રાસ થતો નથી તો

આપે આપનું મન એટલું કઠોર શા માટે કર્યું ? જુઓ, કુળક્ષય કરીને જેમના માટે રાજ્યસુખની ઇચ્છા કરવાની છે, તે શરીરને ક્ષણિક બાણ્યા છતાં પણ શુ અમારે કુળક્ષયનું પાતક વહોરી દેવાનું છેકનું નહિ, કેમ ? આ સર્વ વહીવેલો વધ કરવાના હેતુથી મેં તેમના તરફ દષ્ટિ ફેંકી છે; એ પણ શું નાનુંસૂનું પાતક છે ? બોલો બેઠાં ! (૨૬૪)

यदि मामप्रतीकारमशक्तं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्મે क्षેમतरं भवेत् ॥ ૪૬ ॥

માટે નિ શસ્ત્ર બની પ્રાણસરક્ષણાર્થે હું કાઈ પણ પ્રયત્ન ન કરતાં છતાં પણ જો આ શસ્ત્રધારી કૌરવો મારો વધ કરશે, તો તેથી પણ મારું અધિક જ કલ્યાણ થશે. ૪૬

આવી રીતે જીવનું તેના કરતાં હાથમાંનાં શસ્ત્રો ફેંકી કંઈ કૌરવોનાં બાણ સહન કરવાં એ જ વધારે સારું છે; તેમ કરતાં જો મરણ પ્રાપ્ત થયું, તો તે પણ ઠીક જ છે; પરંતુ એમનો વધ કરી પાપ વહોરી દેવાની મારી ઇચ્છા નથી. મારા સર્વકુળનો ક્ષય કરી રાજ્ય મેળવવું, એ તો માત્ર નરક માટે તૈયારી કરવા બરાબર છે. (૨૬૭)

संजय उवाच-एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्गमानसः ॥ ૪૭ ॥

સંજય બોલ્યો આ પ્રમાણે કહીને રણભૂમિમાં શોકાકુલ ચિત્તવાળો અર્જુન ધનુષબાણનો ત્યાગ કરીને રથના પાછલા ભાગ પર બેસી ગયો. ૪૭

સંજય બોલ્યો : હે રાજા ! સમરાગણમાં ઊભેલો અર્જુન આ પ્રમાણે બોલ્યા પછી અત્યંત શોકગ્રસ્ત થયો અને આવેલો ઊભરો પ્રાણી શક્યો નહીં, તેથી રથ પરથી નીચે કૂદી પડ્યો. જેમ કોઈ રાજકુમાર પદચ્યુત થયા પછી તેને કોઈ માન આપતું નથી, કિંવા રાહું સૂર્યને ઘેરે છે ત્યારે તે નિસ્તેજ થઈ બાથ છે, અથવા મહાસિદ્ધિની પ્રાપ્તિના જમથી ભમેલો તપસ્વી તપને ત્યજી કામના સપાટામાં ઝડપાઈ નિંદાપાત્ર થાય છે, તે પ્રમાણે અર્જુન રથની નીચે ઊતર્યો પછી અત્યંત દુઃખથી આકુળવ્યાકુળ થયેલો જણાયો. સંજય કહે છે : હે રાજા ! પછી તેણે ધનુષબાણ ફેંકી દીધાં અને તેની આંખોમાંથી એકસરખી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી. હવે અર્જુનને દુઃખિત થયેલો બોઈને વૈકુંઠનાથ શ્રીકૃષ્ણ તેને કેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ આપે છે, તે આગળ આવનારી સવિસ્તર કથા ઉત્સુકતાથી સાંભળો, એમ નિવૃત્તિનાથના હાસ શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા. (૨૭૫)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૨ જો-સાંખ્યયોગ

સજય ઉવાચ-તં તથા કૃપયાઽઽવિષ્મશ્ચૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।

વિષીદન્તમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો એ પ્રમાણે કરુણાથી વ્યાપ્ત થયેલા, અશ્રુપૂર્ણ નયનવાળા અને ખિન્ન થયેલા અર્જુન પ્રત્યે મધુસૂદન બોલ્યા ૧

પછી સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પ્રત્યે બોલ્યો : હે મહારાજ ! સાંભળો, અર્જુન શોકથી વ્યાકુળ થઈ રહેન કરવા લાગ્યો. પોતાના સમસ્ત કુળને જોઈને તેના મનમાં વિલક્ષણ મોહ ઉત્પન્ન થયો અને તેથી તેણે ચિત્ત ખાણીથી મીઠું ઓગળી જાય તેમ અથવા પવનથી વાદળો વીખરાઈ જાય તેવી રીતે દ્રવી ગયું. તે ધૈર્યશીલ હોવા છતાં તેણે હૈયું પલ્લવી ગયું અને જેમ રાજહંસ કાઠવમાં પડવાથી સ્થાન દેખાય, તેમ અર્જુન મમતાથી વ્યાકુળ થઈ તર્કન સ્થાન દેખાવા લાગ્યો. આ રીતે અર્જુનને મહામોહથી અસ્ત થયેલો જોઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. (૫)

શ્રીભગવાનુવાચ-કુતસ્ત્વા કસ્મલમિદં વિષમે સમુપચિત્તમ્ ।

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા : હે અર્જુન ! છુદ્ધિમાન લોકોને માન્ય ન થનારો, સ્વર્ગપ્રાપ્તિની આડે આવનારો અને કીર્તિનો નાશ કરનારો આ મોહ તને આ સુદ્ધપ્રસંગે ક્યાથી થયો ? ૨

હે અર્જુન ! જરા વિચાર તો કર, કે આ સ્થળે તને આમ કરવું શોભે છે ? તું કોણ છે અને તું આ શું કરે છે, તેના આગળથી વિચાર કર. તને શું થયું છે ? કહે તો ખરો. શું ઓછું આવ્યું ? શું કરવાનું રહી ગયું ? અને હઃખ શા માટે થયું ? તું અસુચિત ઘટના તરફ લક્ષ આપી કદી ધૈર્ય છોડતો નથી અને માત્ર તારું નામ સાંભળીને જ અપયશ ખારે વાટ નાસી જાય છે. તું શૌર્યની ખાણ અને ક્ષત્રિયોનો સુકુટમણિ છે અને તારા શૌર્યનો ડંકો ત્રેલોક્યમાં વાગે છે. તે શ કરને છુટ્યા, નિવાત-કવચનો ઉચ્છેદ* કર્યો અને તારી કીર્તિને ગાંધર્વના સંગીતવિષયરૂપ બનાવી મૂકી (અર્થાત્ ગાંધર્વો જ્યાં ત્યાં તારી કીર્તિનું ગાન કર્યાં કરે છે). હે અર્જુન ! જેના પરા-

* નિવાત-કવચ પ્રહારના બધું સફાઈનો પુત્ર થાય એ સમુદ્ગતિ રહેતો અને ઈશ્વરી પક્ષે જિતાતો ન હતો. અર્જુનને તેનો વધ કર્યો હતો.

કમોની તુલના સમસ્ત ત્રિભુવનમા પણ થઈ શકે નહિ, એવો જે તું તે આમ વીરવૃત્તિનો પરિત્યાગ કરી નીચે મોઢે રહવા બેઠો છે ! હે અર્જુન ! વિચાર કર શું કારણે તને આવો દીન બનાવી શકે છે ? અરે, તિમિરે તે કદી સૂર્યને ગળ્યો છે ? પવનને કદી મેઘનો ભય લાગ્યો છે ? અમૃતને કદી મરણ નડ્યું છે ? કાળે કદી અગ્નિનો ગ્રાસ કર્યો છે ? કદી મીઠાથી પાણી પીગળ્યું છે ? કાલકૂટ વિષ અન્ય વસ્તુના સંસર્ગથી મરણ પામ્યું છે ? પ્રચંડ ભુજંગને કદી દેહકાચે ગળ્યો છે ? શિયાળે કદી સિંહની સામે ટક્કર લીધી છે ? એવી વિલક્ષણ ઘટનાઓ કદી બની છે ? છતાં આજે તે તે ઘટનાઓ અહીં સાચી પ્રત્યક્ષ કરી બતાવી છે ! હે અર્જુન ! આવી અનિષ્ટ બીના પ્રતિ લક્ષ નહિ આપતાં ધીરજ ધારણ કરી સાવધ થા, વેલછાનો ત્યાગ કરી ઊઠ અંબને ધનુષ-ખાણુ ઝડણ કર. સત્રામને સમયે તારી આ કરુણાનો શો ઉપયોગ ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : હે અર્જુન ! તું ઠાઠો હોવા છતાં વિચાર કેમ કરતો નથી ? સત્રામમાં દયા બતાવવી ઉચિત છે કે ? કહે બેઉ. હે અર્જુન ! તારું આત્મ વર્તન આજ પર્યંત તે મેળવેલી કીર્તિનો નાશ કરનાર અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નાખનારું છે. (૨૦)

ક્લેબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વચ્યુપપદ્યતે ।

ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્વિલયં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરન્તપ ॥ ૩ ॥

હે પાર્થ ! એવો નામદ્ થતો નહિ, એ તને શામતું નથી. હે શત્રુને તારા આપનાર અર્જુન ! મનની આ ક્ષુદ્ર દુર્બળતાનો ત્યાગ કર અને યુદ્ધ કરવાને સજ્જ થા. ૩

માટે હે અર્જુન ! તું શોક ન કરતાં ધીરજ ધર. આવો શોક તારા જેવા વીર પુરુષને ઉચિત નથી. તે આજ પર્યંત જે કાંઈ સપા-દન કર્યું છે. તેનો આથી નાશ થયો; તેથી તારું વાસ્તવ હિત શામા રહેલું છે તેનો હજી પણ વિચાર કર. સત્રામનો વખત હવે આવી પહોંચ્યો છે, માટે દયાભાવ દર્શાવવો નકામો છે. આ કૌરવોં શું હંમણાં જ તારા સગા બની ગયા છે ? શું આ વાતની પૂર્વે તને ખબર જ ન હતી, કે એ મારા સગા છે ? અથવા તેઓ સગાવહાલા છે તેમને તું ઓળખતો જ ન હતો શું ? તો પછી આ વ્યર્થ માથાફાડ શા માટે ? આ યુદ્ધ તારા આખા જન્મમાં શું પહેલવહેલું જ છે ? આમેય તમારી વચ્ચે પરસ્પર કલહ તો સદૈવ આદ્યો જ આવે છે, ત્યારે અત્યારે જ તને આ શું ભૂત ભરાયું ? કોણ જાણે આ મોહ તને કઈ રીતે ઉત્પન્ન થયો, આ તો બહુ જ ખરાબ કહેવાય. આવો

મોહ રાખીશ, તો આજ પચત મેળવેલી કીર્તિનો નાશ થશે અને આ લોક તથા પરલોકનાં સુખ નષ્ટ થશે. તારા અંતઃકરણની આવી નિર્બળતા એ કાંઈ તારા કલ્યાણનું કારણ થવાની નથી. યુદ્ધ પ્રસંગે આવી નિર્બળતા દાખવવી એ ક્ષત્રિયની કુર્ગતિનું કારણ બને છે. આ પ્રમાણે તે દયાળુ મહાપ્રભુએ કરેલા અનેકવિધ બોધને શ્રવણ કરીને અર્જુન બોલ્યો : (૨૯)

અર્જુન ઉવાચ-કથં મીઘમમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

દ્રુષ્ટિમિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હાવરિસૂદન ॥ ૪ ॥

અર્જુન બોલ્યો . હે મધુસૂદન ! હું યુદ્ધમાં ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્ય પર કેવી રીતે બાણ છોડું ? કારણ કે હે શત્રુદમન ! તેઓ તો મારે પૂજા કરવાને યોગ્ય છે. ૪

હે દેવ ! સાંભળો : આટલું કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. આપે જ વિચાર કરો; આત્મ નામ યુદ્ધ નથી, અમારે હાથે આ તો અનર્થ થાય છે. આ તો અમે પૂજ્ય જનોનો ઉચ્છેદ કરવાને તત્પર થયા છીએ. આ પાપ છે એટલું જ નહીં પણ વડીલોની સેવા કરી, તેમને સર્વ પ્રકારે સંતુષ્ટ રાખવા બેઠાએ; તેને બદલે આપણા હાથે તેમનો વધ થાય એ અનર્થ થાય છે ! દેવ ! સાધુસતને નમસ્કાર અને તેમની પૂજા કરવાને બદલે તેમની નિંદા શી રીતે થઈ શકે ? તો પછી આ તો અમારા કુળશુર હોઈ સર્વદા પૂજ્ય છે. વળી ભીષ્મ અને દ્રોણનો તો હું અત્યંત જાણી છું. હે દેવ ! જેમના પ્રત્યે અમે સ્વપ્નમાં પણ વેર ધારણ કરી શકીએ નહિ, તેમનો જ પ્રત્યક્ષ ઘાત શી રીતે થઈ શકે ? આજે આ બધાની છુદ્ધિને થયું છે શું ? જેમની પાસેથી શસ્ત્રવિદ્યાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું, તે વિદ્યાથી તેમનો જ વધ કરવાનો ? અને તેમ કરી બે પ્રતિક્ષા મેળવવાની હોય તો બળે આ છવતર ! હું અર્જુન દ્રોણાચાર્યનો શિષ્ય; તેમણે જ મને ધનુર્વિદ્યા શીખવી, તો હવે તેમની જ હલ્યા કરીને તે ઉપકારનો બદલો વાળું કેમ ? અમારે જેની કૃપાથી વરપ્રાપ્તિ કરી લેવી છે, તેની જ સાથે કુતમ્ભતા કરી શું મારે ભસ્માસુર*

* ભસ્માસુર રાક્ષસને શકરે 'તુ જેના મસ્તક પર હાથ ધરશે તેનું મૃત્યુ થશે' એવું વરદાન આપ્યું હતું. તે અસુરના મનમાં પાવતી વિષે મોહ ઉત્પન્ન થયો; તેથી તેણે શકરને ભસ્મીભૂત કરવાની ઇચ્છા કરી અને તેમના જ મસ્તક પર પોતાનો હસ્ત ધરવા માટે તેમની પૂઠે લાગ્યો હતો. છેવટે શ્રી વિષ્ણુએ મોહિનીસ્વરૂપ ધારણ કરી પહેલાં અસુરને મોહાવસ્ત કયો અને પછી યુક્તાપ્રયુક્તા-થી તેનો હસ્ત તેના જ મસ્તક પર ધરાવી તેને ભસ્મ કર્યો.

થવું કે ? (૩૮)

गुरुं हत्वा हि महानुभावान्श्रेयो मोक्तुं मय्यमपीह लोके ।

हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव मुञ्जीय मोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ૫ ॥

ઉદાર અંતઃકરણવાળા બીષ્મ-દ્રોણાદિ ગુરુજનોને મારવા કરતા આ લોકમાં ભિક્ષા માગી નિર્વાહ કરવો એ જ મને કલ્યાણકારક લાગે છે, કારણ ગુરુજનોને મારી તેમના રક્તથી ભરેલા અને અર્થ તથા કામથી યુક્ત મોગો જ આ લોકમાં હું ભોગવીશ. ૫

હે દેવ ! સમુદ્રની ગભીરતાને પણ કદાચ ઉપર ઉપરની કહી શકાય; પણ આ દ્રોણાચાર્ય તો વેરનું નામ સુદ્ધાંચે જાણતા નથી. અમાપ આકાશનું પણ કદાચિત્ માપ થઈ શકે, પરંતુ દ્રોણાચાર્યનું હૃદય તો એટલું અગાધ અને ગહન છે, કે તેનું માપ કદી પણ થઈ શકે નહિ. કદાચિત્ અમૃત પણ ખાટું થાય અને વજ્ર પણ તૂટી જશે, કિંતુ પ્રયત્ન કર્યો છતાં પણ દ્રોણાચાર્યના હૃદયમાં વેરનો આવિર્ભાવ થશે નહિ, માતોનો સ્નેહ સર્વોપરી હોય છે, પરંતુ દ્રોણાચાર્યના હૃદયમાં તો મૂર્તિમંત સ્નેહ વાસ કરે છે. દ્રોણાચાર્ય દયાના ઉગમ-સ્થાન, સર્વ શુણેના ભંડાર અને વિદ્યાના કેવળ મહાનિધિ છે. આ પ્રમાણે તેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ હોઈ અમારા પ્રત્યે પૂર્ણ કૃપાવત છે; ત્યારે એમનો ઘાત કરવાની કલ્પના સુદ્ધાં મનમાં આવે ખરી ? આવા શ્રેષ્ઠ ગુરુજનોનો રણમાં ઘાત કરીને રાજ્યૈશ્વર્ય ભોગવવાની કલ્પના, મૃત્યુ થતાં પણ મને આવનાર નથી. કદાચ આ ગુરુજનો કરતા રાજ્યોપભોગ શ્રેષ્ઠ હોય તોપણ ભલે; પરંતુ મને તો તે ભોગ કરતાં ભિક્ષાથી નિર્વાહ કરવો જ ઠીક લાગે છે. એમ ન થાય તો દેશત્યાગ કરું, ગિરિકંઠરામાં જઈ રહું; પરંતુ એમના પર ચરું તો ઉઠાવું જ નહિ. હે દેવ ! નવી ધારવાળા બાણ વડે એમના મર્મસ્થાન પર પ્રહાર કરી તેમના રક્તપાત પછી મળનારા તેમના રક્તથી ભરેલા ભોગ હું શોધતો ફરું કેમ ? તે મેળવીને પણ મારે શું કરું છું ? રક્તથી ભરેલા એવા ભોગ તે શી રીતે ભોગવી શકાય ? તેથી આ કર્મયુદ્ધ કરવાનો વિચાર મારા મનમાં આવતો નથી. આમ કદાચ પછી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે જોલ્યો : ‘હે દેવ ! સાભળ્યું કે ?’ પરંતુ અર્જુનના આ શબ્દો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પસંદ પડ્યા નહિ. આ સ્થિતિ બેઈ અર્જુનના મનમાં લયનો સંચાર થયો અને તે પુનઃ જોલ્યો : હે દેવ ! મારા કથન તરફ આપ શા માટે લક્ષ આપતા નથી ? (૫૧)

न चैतद्विशः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ૬ ॥

(યુદ્ધ અને બિક્ષાટન એ ઉભયમાથી) અમારે માટે શુ વધુ શ્રેયસ્કર છે તથા આ લોકોને અમે જીતીશું કે એ લોકો અમને જીતશે, એ હું સમજી શકતો નથી. જે કૌરવોને મારીને અમે જીવવાની ઇચ્છા કરતા નથી, તે તો અમારી સામે યુદ્ધ કરવા માટે સજ્જ થઈને બિભા રહ્યા છે જ. ૬

મારા મનમાં જે હતું તે મેં વિચાર કરીને અહીં આપને કહી સંભળાવ્યું; પરંતુ એમાં સારુંનરસું શું છે, તે તો આપ જ જાણો છો. અરે! અમારે એમની સાથે વેર છે એટલી વાત સાંભળીને તત્કાળ અમારે પ્રાણત્યાગ કરવો જોઈએ, તે કૌરવો રણભૂમિ પર સંશ્રામ કરવા માટે બિભા છે; ત્યારે તેમને મારવા કે રણ છોડીને ચાલ્યા જવું, આ બેમાં સારું શુ છે તે મને સમજતું નથી. (૫૪)

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः । यच्छ्रेयः

स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्મે शिष्यस्तेऽहं श्लाघि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ૭ ॥

અસાનદોષથી મારું અંતઃકરણ દૂષિત થયું છે અને મારું કર્તવ્ય શુ છે તે મને સમજતું નથી; તેથી હું આપને પૂછુ છું કે એમાં કલ્યાણકારક વાત કઈ છે તેનો નિશ્ચય કરીને મને કહો હું આપનો શિષ્ય છું અને આપને શરણે આવ્યો છું, માટે મને ઉપદેશ કરો. ૭

અમારે આ વખતે શું કરવું યોગ્ય છે, તે વિચાર કરવા છતાં પણ સૂઝતું નથી; કારણકે મોહથી મારું ચિત્ત વ્યાકુળ થયું છે. જે પ્રમાણે તિમિરથી નયનની દર્શનશક્તિનો નાશ થતા નિકટના પદાર્થ પણ જોઈ શકાતા નથી, તેવી રીતે હે દેવ, મારી સ્થિતિ થઈ છે. મારું મન બ્રાંતિથી ગ્રસ્ત થયું છે, તેથી અમારું હિત શામાં છે તે પણ મને સમજતું નથી; માટે હે કૃષ્ણ! આપ વિચાર કરીને મને સત્ય માર્ગનો ઉપદેશ આપો; કારણ કે અમારા ઈષ્ટ મિત્ર, ગુરુ, બધુ, પિતા, કુલદેવતા અને સદા સંકટસમયે રક્ષણ કરનારા આપ જ છો. જે પ્રમાણે ગુરુ શિષ્યને તરછોડતા નથી અને સંસુદ્ર નદીઓનો પરિત્યાગ કરતો નથી, તેમ જ હે દેવ, આપ જ વિચાર કરો, કે જ્યારે માતા જ પોતાના પુત્રને છોડીને ચાલી જાય, ત્યારે તે પુત્રનું રક્ષણ શી રીતે થાય? હે દેવ! અમારા સર્વોપરી આપ જ છો અને અત્યાર સુધી હું જે જોલ્યો તે જો આપને પસંદ પડ્યું ન હોય, તો હે પુરુષોત્તમ! અમને જે ઉચિત અને ધર્મસંમત હોય તે કરવાનો ઉપદેશ જલદી આપો. (૬૩)

ન હિ, પ્રપશ્યામિ મમાપનુદાદ્યચ્છોકમુચ્છોપણમિન્દ્રિયાણામ્ ।

અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં રાજ્યં મુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

આ લોકમાં નિષ્કટક અને સુસપ્ત રાજ્ય તથા સ્વર્ગમાં દેવોનું આધિપત્ય, અર્થાત્ ઇદ્રપદ મળે, તોપણ મારી ઇન્દ્રિયોને શોધનારો આ શોક કયા ઉપાયે દૂર થશે તે મને સમજાતું નથી. ૮

આ સર્વ ગોત્રજોને જોઈને મારા મનમાં જે શોક ઉત્પન્ન થયો છે, તે આપના વિના કોઈ પણ ઉપાયથી નષ્ટ થનાર નથી. સમગ્ર પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે કિંવા ઇદ્રપદ મળે, તોપણ મારા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયેલો આ મોહ દૂર થનાર નથી. જેમ શેકેલાં ધીજ ગમે તેવી ઉત્તમ જંભીનમાં વાવે અને તેના પર મનમાન્ય પાણી સ્ત્રિયે, તોપણ તે જીગતા નથી કિંવા જ્યાં આયુષ્યની દોરી તૂટી હોય ત્યાં હરિનામ સિવાય ઇતર ઔષધનો કશો ઉપયોગ નથી, તે પ્રમાણે મને સર્વ રાજ્યલોગ અને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય, તોપણ આ મોહમાંથી મુક્ત થવા માટે મને તેનો જરા પણ ઉપયોગ નથી. હે કૃપાનિધે ! આવી સ્થિતિમા તો તમારી કૃપા જ ઉપયોગી થઈ પડશે. ક્ષણભર બ્રાંતિ દૂર થતાં અર્જુન આ પ્રમાણે જોલ્યો; પરંતુ તેને પુનઃ મોહે ઘેરી લીધો. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અર્જુનની આ સ્થિતિ વર્ણવતાં જણાવે છે કે, તેને મોહની લહરી લાગી નહોતી; પરંતુ મહામોહરૂપી કાળ સંપે જ તેને ફંસ લીધો હતો. તેના હૃદયકમળમાં કારુણ્યનો પ્રવેશ થયો છે, એવી સંધિ સાધીને તેના મર્મસ્થાનમાં તેણે ફંસ કર્યો હતો; આથી જ લહરી પર લહરી આવી અર્જુનની વ્યાકુળતા વૃદ્ધિગત થતી હતી. આવો કઠિન પ્રસંગ જોઈને જેની માત્ર કૃપાદષ્ટિથી વિષનો નાશ થાય છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનરૂપી ગારુડી તેનું રક્ષણ કરવા માટે ધાઈ આવ્યા. હવે મોહથી વ્યાપ્ત થયેલા અને શ્રીકૃષ્ણની નિકટ ઝેઠેલા અર્જુનનું તેઓ (શ્રીકૃષ્ણ) રક્ષણ કરશે. આટલા માટે જ મેં મોહસ્વરૂપ કાળસંપે અર્જુનને ગ્રસ્ત કરી લીધો, એવું રૂપક આખું છે. જે પ્રમાણે વાદળાંથી સૂર્ય આચ્છાદિત થાય છે, તે પ્રમાણે બ્રાંતિથી અર્જુન એ સમયે આચ્છાદિત થયો હતો. જેમ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ડુંગર પર આગ લાગે છે, તે પ્રમાણે અર્જુન હઃખથી તર્કન જર્જર થઈ ગયો હતો; માટે જળતા ડુંગર પર જે પ્રમાણે નીલવર્ણનો જળપૂર્ણ મેઘસમુદાય તૂટી પડી તેને શાત કરે છે, તેમ પ્રથમથી જ નીલવર્ણના અને કૃપામૃતરૂપી જળથી ભરેલા તે મહામેઘરૂપ શ્રીગોપાળ તેના પર

કૃપામેધની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. તેમની દત્તપ્રજા જાણે વચમાં વચમાં વિદ્યુત ચમકતી ન હોય તેવો પ્રકાશ આપી રહી હતી તેમનું ગંભીર ભાષણ જાણે મેધગર્જના ન હોય તેની પેઠે શોભતું હતું. આવો શ્રી-કૃષ્ણ ભગવાનરૂપ મેધ કેવી વૃદ્ધિ કરે છે અને તે વર્ષાથી અર્બુનરૂપી પર્વત કેવો શાંત થાય છે તથા તેને જ્ઞાનના નવા અંકુર કેવા ફૂટે છે તે કથા સાવધાન ચિત્તે શ્રવણ કરો, એમ નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા. (૮૦)

સંજય उवाच—एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

સજય બોલ્યો. શત્રુઓને સતાપ કરનારો અર્જુન આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને કહી 'હું હવે યુદ્ધ કરવાનો નથી,' એમ શ્રીગોવિન્દને જણાવીને સ્તબ્ધ થઈ રહ્યો. ૯

સજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : હે રાજા ! પુનઃ તે અર્જુન શોકયુક્ત અંતઃકરણથી કહેવા લાગ્યો કે, હે દેવ ! હવે આપ મને યુદ્ધ કરવા માટે લેશ પણ આગ્રહ કરશો નહિ. હું નિઃસશય યુદ્ધ કરનાર નથી. આ પ્રમાણે એક સાથે બોલીને તે સ્તબ્ધ રહ્યો. અર્જુનને આ સ્થિતિમાં રહેલો જોઈ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. (૮૩)

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

હે રાજા ! બન્ને સૈન્યની વચ્ચે ઉદ્વિગ્ન થયેલા અર્જુન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણ હાસ્ય ભેગો બાવ કરીને બોલ્યા ૧૦

ભગવાન પોતાના મન સાથે બોલ્યા : આ પ્રશ્ન જો આ અર્જુનને કેાણ જાણે શું થયું છે ? એને કાંઈ સમજાતું નથી, એણે શું કરવું ? શા ઉપાયે એને સમજાવી શકાય ? શું કરવાથી એના હૃદયમાં ધૈર્ય ઉત્પન્ન કરી શકાય ? એમ વિચારવા લાગ્યા. જે પ્રમાણે માનિક ભૂતના નિવારણનો વિચાર કરે છે અથવા રોગ અસાધ્ય જાણીને વૈદ્ય અમૃત તુલ્ય દિવ્ય ઔષધિની તત્કાળ યોજના કરે છે, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને શોકમોહ ઉત્પન્ન થવાના કારણરૂપ અજ્ઞાનને દૂર કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કરીને રોષયુક્ત ભાષણ કરવાનો આરંભ કર્યો. જેમ માતાના કોધમાં યુગરૂપે સ્નેહ હોય છે કેવા ઔષધની કટુતામાં અમૃત રહેલું હોય છે, પરંતુ તે બહાર દેખાતું નથી અને શુભમાં જ પ્રકટ થાય છે, તેમ ઉપરથી કોધયુક્ત પરંતુ અંતરમાં અતિ સ્નેહ ભરેલો ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપવાનો આરંભ કર્યો. (૯૦)

શ્રીમદ્ગવાનુવાચ—અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માપસે ।

ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચન્તિ પण्डिताः ॥ ૧૧ ॥

શ્રી ભગવાન યોગ્યા જેનો શોક કરવો ઉચિત નથી તેનો તું શોક કરે છે અને જ્ઞાનની મોટી મોટી વાતો કરે છે' જે જ્ઞાની છે, તે કાઈ મરેલા કે જીવતાનો શોક કરતા નથી ૧૧

પછી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે યોગ્યા : આ યુદ્ધપ્રસંગે તેં વચમાં જ આ શું ઇદંતૃતીયં ઊણું કયું, તે જોઈ મને આશ્ચર્ય થાય છે. તું પોતાને જ્ઞાની કહેવડાવે છે; પરંતુ તું અજ્ઞાનપણું તો છોડતો નથી. તને કંઈ યોધ આપવાનો વિચાર કરું તે પૂર્વે તું જ મોટી ડાહી ડાહી વાતો કરે છે જન્મથી અધ હોય, તેને વળી ગાંડપણ લાગે; એટલે પછી જેમ કાવે તેમ તે ઢોડાઢોડ કરી મૂકે તે માણસોના જેવું જ તારું ડહાપણ લાગે છે. તું તારી પોતાનો દશા તો બાણતો નથી અને કૌરવો માટે શોક કરે છે, તેથી મને વારંવાર આશ્ચર્ય લાગે છે. હે અર્જુન ! આ વિશ્વની જે અનાદિ રચના તે ખોટી છે ? આ ત્રૈલોક્યનો પાલનકર્તા તું જ છે ? આ જગતમાં કોઈ એક ઈશ્વર છે અને તે પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ કરે છે; એમ જે કહેવાય છે, તે 'વાત શું ખોટી છે ? ત્યારે તો આમ થયું કે જન્મમૃત્યુ તે જ ઉત્પન્ન કર્યાં છે અને જ્યારે તું ઇચ્છા કરશે, ત્યારે તેનો નાશ થશે, કેમ ? જે કે બ્રમમૂલક અહંકારથી અસ્ત થઈ તેં કૌરવનો ઘાત કરવાનો વિચાર મનમાં આણ્યો નથી તેથી શું તે સર્વ ચિરંજીવ જ રહેશે ? કહે જોઉં ! અથવા તું જ માત્ર મારનારો અને અન્ય સર્વ મરનારા ! રખેને આવી બ્રાંતિને કદી પણ ચિત્તમાં પ્રવેશવા દેતો ! આ જગત અનાદિ કાળથી આદ્યુ આવે છે, ભતિ ધર્મ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે; તો તારે તેનો શોક કરવાનું કારણ શું છે તો મને કહે ! (૧૦૦) મૂર્ખતાને લીધે આ વિવેક તું બાણતો નથી; તેથી જ જે વાત મનમાં લાવવી પણ ન જોઈએ, તે વિષે વ્યર્થ ચિંતન કરી ઊલટો મને ડહાપણ શીખવે છે. પણ જે વિવેકી-જ્ઞાની છે તે ઉત્પત્તિ કે નાશ એ બન્ને બ્રમ છે, તેથી તેમને માટે હર્ષશોક કરતા નથી. (૨)

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ ૧૨ ॥

હું પૂર્વે ક્યારેય ન હતો, તેમ તું પણ કદી ન હતો, અથવા આ રાજાઓ પણ ન હતા, અથવા હવે પછી પણ આપણે સર્વે નહિ હોઈએ એમ નથી. ૧૨

હે અર્જુન ! વળી તું સાલજ. તમે, અમે અને આ સર્વ રાજાઓ વગેરે જે આ સ્થળે એકત્રિત થયા છીએ, તે સર્વ આવા નિત્ય રહેવાના કે સર્વથા નાશ પામવાના એ બન્ને બ્રાંતિ છે; એ બન્ને બ્રાંતિ તું છોડી દેશે એટલે તું સારી રીતે સમજી શકશે કે ઉત્પત્તિ કિંવા નાશ એ બન્ને વાતો ખરી નથી; કારણ બન્ને માયાના જ યોગથી દેખાય છે, બાકી આત્મા તો વસ્તુતઃ અવિનાશી જ છે. વારુ, પવનથી પાણીમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે કેને ઉત્પન્ન થયેલું માનવું ? અને પવન બંધ થતાં પાણી સ્થિર થાય છે, ત્યારે કેનો નાશ થયેલો માનવો ? આનો વિચાર કર. (૭)

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ ૧૨ ॥

આત્માનો જે આ દેહ તેને જે પ્રમાણે બાલ્ય, તારુણ્ય અને વાર્ધક્ય-એ ત્રણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને મટી જાય છે; પરંતુ તે અવસ્થાની સાથે કંઈ દેહ જતો કે આવતો નથી; તે પ્રમાણે આત્માને અન્ય દેહોની પ્રાપ્તિ અને ક્ષય થાય છે, પરંતુ આત્મા નાશ પામતો નથી, એમ સમજી શકી દેહાંતરપ્રાપ્તિ માટે મોહમાં પડતો નથી. ૧૩

વળી શરીર એક જ હોવા છતાં વય પરત્વે તેમાં પશુ ફેરફાર માલૂમ પડે છે, એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. એ જ શરીરમાં આપણે બાળપણ જોઈએ છીએ, પણ બાળપણ જઈ તારુણ્ય આવે છે; પરંતુ આવા પ્રત્યેક ફેરફારની સાથે કંઈ દેહનો નાશ થતો નથી, તે જ પ્રમાણે આત્મા માટે પણ અસંખ્ય શરીરો બદલાયા કરે છે, એવું બહુનારાને તારી પેઠે દુઃખ થતું નથી. (૧૧૦)

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमायायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ ૧૪ ॥

હે અર્જુન ! ઇંદ્રિયો અને વિષયો સાથેનો સંબંધ, એ શીત તથા ઉષ્ણ અને સુખ તથા દુઃખ આપે છે, તે વિષય-સંબંધ ઉત્પત્તિ અને નાશવાળો છે, અર્થાત્ અનિત્ય છે. માટે હે ભારત ! તેને મિથ્યા સમજી સહન કર. ૧૪

આ વાત લક્ષમાં ન આવવાનું કારણ ઇંદ્રિયાધીનતા છે. ઇંદ્રિયોએ મનુષ્યનું અંતઃકરણ વિષયો તરફ વાળ્યું છે, તેથી આ બ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. ઇંદ્રિયો વિષયનું સેવન કરે એટલે સુખદુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી અંતઃકરણ સુખઃદુઃખમા ગૂંથાઈ જાય છે. વિષયો અસ્થિર હોવાથી તેમાં કદી દુઃખ તો કદી સુખ માલૂમ પડે છે. હવે શબ્દવિષયની

આપ્તિ તો જીવો! કષ્ટ દ્વારા નિંદા સાંભળી દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્તુતિ સાંભળી સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્પર્શવિષયના બે શુભો-મૃદુતા અને બીજો કઠિનતા છે; તે ત્વચા પર લાગવાથી સુખ અથવા દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે; તે જ પ્રમાણે રૂપવિષયનાં પણ બે લક્ષણો—સુઠરતા અને કઠૂપતા છે. નયન દ્વારા જોવાથી આ વિષય પરત્વે સુખ અથવા દુઃખનું જ્ઞાન થાય છે. આ જ રીતે સુગંધ અને દુર્ગંધ એવા બે શુભ ગંધવિષયના છે. શ્રાણુદ્રિય દ્વારા તે સંતોષ અથવા અસંતોષ ઉત્પન્ન કરે છે; તે જ પ્રમાણે રસના બે પ્રકાર દ્વારા પ્રીતિ અને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે વિષયોનો સંગ જ બ્રહ્મ કરનાર વસ્તુ છે. ઇન્દ્રિયોને વશ થવાથી શીતોષ્ણની બાધા વળગે છે અને માણસ આપો-આપ જ સુખદુઃખને અધીન થઈ જાય છે. ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, તેને વિષયો સિવાય બીજા કશામાં સુંદરતા જણાતી નથી; પરંતુ તે મૃગજળ જેવા અથવા સ્વપ્નમાં ભોગવેલા ઐશ્વર્ય જેવા જ છે; વિષયો અનિત્ય છે માટે હે પાર્થ! તેનો સંગ ન કરતાં ત્યાગ જ કર. (૧૨૨)

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

સમદુઃખસુખં ધીરં સૌઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

હે પુરુષોદ્ધ! જે સુખદુઃખને સમાન (મિથ્યા) માને છે, તે વિવેકી પુરુષને આ વિષયસંબંધ બાધ કરી શકતો નથી; તે પુરુષ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય બને છે. ૧૫

જે પુરુષ આ વિષયોને અધીન થતો નથી, તેને સુખ અને દુઃખની પ્રાપ્તિ થતી નથી તથા તેનો ગર્ભાવાસનો ફેરો મટી જાય છે. 'હે અર્જુન! જે આ વિષયોનો ઠાસ નથી બનતો, તેને અવિનાશી સમજ. (૧૨૪)

नासतो विद्यते भावो नामावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ૧૬ ॥

જે અસત્ એટલે મિથ્યા છે, તે સત્ અર્થાત્ 'ખરું' કદી પણ થનાર નથી; અને જે સત્ છે, તેનો કદી પણ નાશ થનાર નથી. આ સત્ અને અસતનાં સિદ્ધાંતને માત્ર તત્ત્વવેત્તાઓએ જ જાણ્યો છે. ૧૬

હવે હે અર્જુન, તને એક બીજી વાત હું કહું છું : તે જ્ઞાનીઓ જાણે છે. આ વાત સંબંધી વિચાર કરવાથી પરલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જગતમાં સર્વવ્યાપક એવું જે એક ગૂઢ ચૈતન્ય છે, તેનો તત્ત્વજ્ઞ લોકો સદૈવ સ્વીકાર કરે છે. દૂધ અને પાણી એકત્ર કરવામાં આવ્યાં

હોય, તોપણ જે પ્રમાણે રાજહંસ તેને ભિન્ન કરે છે, અથવા જેમ ચતુર લોકો મિશ્ર ધાતુને અગ્નિમા તપાવી શુદ્ધ કાંચન બુદ્ધ પાડે છે, કિંવા બુદ્ધિના યોગે દહીંનું મંથન કરી માખણ બુદ્ધ કાઢવામાં આવે છે અથવા ભૂસુ અને ધાન્ય એકત્ર હોવા છતાં પવનથી તેને છૂટાં પાડી શકાય છે, તે જ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી પ્રપચ્ચજાળનો સહજ નાશ થાય છે અને જ્ઞાની માટે પછી માત્ર યથાર્થ તત્ત્વ-પ્રદ્ધ જ શેષ રહે છે; માટે જ્ઞાનીને અનિત્ય વસ્તુમાં સત્યબુદ્ધિ રહેતી નથી; કારણ કે સત્ અને અસત્ એ ઉભયનું સ્વરૂપ તેમની જાણમાં હોય છે. (૩૨)

અવિનાશી તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કથિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૧૭ ॥

જે ચૈતન્યથી સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે, તે નાશ પામનાર નથી એમ સમજ; આવા નાશરહિત ચૈતન્યનો વિધ્વસ કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. ૧૭

ખરા-ખોટાનો વિચાર કરતાં જણાશે, કે જે અસાર છે, તે બ્રાંતિ છે અને જે સાર છે, તે સ્વભાવતઃ જ નિત્ય અવિનાશી છે. જેમાંથી આ ત્રૈલોક્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેને નામ, રૂપ, રગ આદિ કોઈ પણ લક્ષણો નથી, તે સદૈવ સર્વવ્યાપક હોઈ જન્મમરણથી અતીત છે; તેનો નાશ કરવા જાઓ, તોપણ કહી તેનો નાશ થતો નથી. (૧૩૫)

અન્તવન્ત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદુચ્યસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

અવિનાશી, અમાપ અને નિત્ય એવા આત્માનો જે દેહ છે, તે નાશવત છે એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે; માટે હે ભારત' તું શુદ્ધ કર ૧૮

હે અર્જુન! શરીરમાત્ર સ્વભાવથી જ નાશવંત છે; માટે તું શુદ્ધ કર. (૧૩૬)

ય एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उमौ तौ न विजानीतो नाराय हन्ति न हन्यते ॥ ૧૯ ॥

આત્મા મારનારો છે અને આત્મા મરનારો છે, એમ જે સમજે છે તે બંને અજ્ઞાની છે; કારણ કે આત્મા કોઈને મારતો નથી અને કોઈથી મરતો પણ નથી. ૧૯

તું દેહતું અભિમાન ધરીને તથા શરીર પર દંષ્ટિ રાખીને કહે છે, કે હું મારનાર છું અને કૌરવ મરનાર છે, પરંતુ હે અર્જુન, તું ખરી વાત સમજતો નથી. યથાર્થ વિચાર કરતાં તને જણાશે કે, તું મારનારો પણ નથી અને તેઓ મરનારા પણ નથી. (૧૩૮)

ન જ્ઞાયતે ઝિયતે વા કદાચિન્નાયં ભૂત્વા મવિતા વા ન ભૂયઃ ।
 અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૨૦॥
 વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમવ્યયમ્ ।
 કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્ ॥ ૨૧ ॥

આ આત્મા કદી ઉત્પન્ન થતો નથી અને કદી મરતો પણ નથી. એ પૂર્વે જન્મ પામી પુનઃ મૃત્યુ પામશે એમ જ નહિ એ અજન્મા, નિત્ય, શાશ્વત અને અનાદિ છે, શરીરનો વધ થવા છતાં એનો નાશ થતો નથી. હે પાર્થ! આત્માને જે અવિનાશી, નિત્ય, અજન્મા અને અવિકૃત જાણે છે, તે અન્યને કેવી રીતે તથા કેના દ્વારા મરાવશે? (માટે તે મરાવનાર કે મારનાર પણ નથી.) ૨૦, ૨૧

જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાંના વિષયો સ્વપ્નમાં જ ખસા ભાસે છે, પરંતુ અથતાવસ્થામાં તેમાંનું કંઈજ રહેતું નથી, તે પ્રમાણે આ સર્વ માથિક છે અને તું વ્યથાં ભ્રમમાં પડ્યો છે. અરે! જે પ્રમાણે મનુષ્યની છાયા પર કરાયેલો શસ્ત્રપ્રહાર દેહને નથી લાગતો, તેમજ પાણીથી ભરેલું પાત્ર ઊંધું કરતાં તેમાંનું સૂર્યબિંબ નાશ પામેલું જણાય છે, પણ તેથી ખરો સૂર્ય નાશ પામતો નથી, અથવા ઘરમાંના આકાશનો આકાર ઘરના જેવો જ છે, પરંતુ ઘરનો નાશ થતાં તે આકાશ નાશ પામતું નથી, તે જ પ્રમાણે શરીરનો નાશ છતાં આત્માનો કદી નાશ થતો નથી; માટે બાપુ, તું વ્યથાં ભ્રાંતિથી ભ્રમિત થઈશ મા. (૧૪૩)

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥ ૨૨ ॥

જે પ્રમાણે પુરુષ જૂના વસ્ત્ર ઉતારી નવાં વસ્ત્ર પરિધાન કરે છે, તે જ પ્રમાણે આત્મા જૂનાં શરીરોનો ત્યાગ કરી નવાં શરીરો ધારણ કરે છે. ૨૨

મનુષ્ય જે પ્રમાણે છૂર્ણ થયેલાં વસ્ત્ર ફેંકી દઈ નવાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, તે પ્રમાણે આ ચૈતન્યનાથ-આત્મા એક દેહનો ત્યાગ કરી અન્યનો સ્વીકાર કરે છે. (૧૪૪)

નૈનં છિન્દન્તિ શંઘાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥ ૨૩ ॥

અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચં ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાનુરચલોઽયં સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

એ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી અગ્નિ ભસ્મ કરી શકતો નથી, પાણી ભીજવી શકતું નથી, પવન સૂકવી શકતો નથી. એ છેદી શકતો નથી, બાળી શકાય તેવો નથી, ભીંજાય તેવો નથી અને સૂકાવી શકાય તેવો પણ નથી.

એ તો અવિનાશી, સર્વવ્યાપી. સ્થિર, અચલ અને ત્રણે કાળમાં અવિચલ રહેનારો છે ૨૩, ૨૪

આ આત્મા જન્મમરણરહિત હોઈ નિત્ય છે, એવું આપોઆપ સિદ્ધ થયું છે. વળી તે ઉપાધિરહિત હોઈ શુદ્ધ છે; માટે શાસ્ત્રાદિકથી એનો ઘાત થઈ શકતો નથી. એ પ્રલયકાળના પાણીમાં દૂબતો નથી, અગ્નિથી ભસ્મ થઈ શકતો નથી, તેમ જ વાયુમાં પણ એને સૂકવવાની શક્તિ નથી; માટે હે અર્જુન! એ નિત્ય, કિયારહિત તથા શાશ્વત હોઈ સર્વ સ્થળે વ્યાપ્ત છે. (૧૪૭)

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि । ૨૫ ॥

એ આત્માને આકાર નથી, ચિત્ત દ્વારા એ ચિત્તવી શકતો નથી, વળી તે વિકારરહિત કહેવાય છે. માટે આત્મા એવા પ્રકારનો છે એમ સમજી લીધા પછી આ શોક કરવો એ તને ઉચિત નથી. ૨૫

આત્મા તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી દેખાય તેવો નથી. ધ્યાન તો તેનો મેળાપ કરવા માટે સદા તલપતુ જ રહ્યું છે. હે અર્જુન! એ આત્મા મનને સદા દુર્લભ, સાધનથી સદા અસાધ્ય, અનત અને ઐક્ય છે. એ ત્રિશુષ્પાતીત, અનાદિ, વિકારરહિત, સ્વરૂપાતીત અને વસ્તુમાત્રના સ્વરૂપમાં વ્યાપ્ત છે હે અર્જુન! આ રીતે આત્માને સર્વવ્યાપી જાણીશ કે તત્કાળ શોકરહિત થઈશ. (૧૫૧)

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ૨૬ ॥

હવે આત્મા નિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને નિત્ય નાશ પામે છે, એવો જો તારો મત હોય. તોપણ હે અર્જુન, તારે એનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૬

અથવા હે અર્જુન, એમ ન જાણતાં એ નાશવત જ છે એમ જો તું માને, તોપણ તારે શોક કરવાનું કારણ નથી; કારણ કે જેમ ગંગાના પાણીનો પ્રવાહ અખંડ છે, તેમ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો પ્રવાહ એકસરખો ચાલ્યા જ કરે છે. જેમ ગંગાનું પાણી ઉત્પન્ન થાય છે અને મધ્યમાં પ્રવાહરૂપે વહીને સમુદ્રને જઈ મળે છે, તેમ આ આત્માની પણ ત્રણ અવસ્થા છે અને પ્રાણીમાત્રને તો આ ત્રણે અવસ્થા ક્યારેય છોડતી નથી, એમ જાણ; માટે એ રીતે પણ આ સર્વને માટે તારે શોક કરવાનું પ્રયોજન જ નથી. સ્વભાવથી જ આ સર્વનો અનાદિ સૃષ્ટિક્રમ ચાલ્યો આવે છે. જો આ વાત તારા

લક્ષમાં ન આવતી હોય, તોપણ પ્રાણીમાત્ર જન્મમરણને અધીન છે માટે જન્મમરણને મટાડી શકાય એમ નથી એવું સમજીને પણ તારે શોક કરવાનું પ્રયોજન નથી. (૧૫૮)

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।

તસ્માદપરિહાર્યેષ્યે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૭ ॥

જે ઉત્પન્ન થાય છે તે નિઃસંશય મૃત્યુ પામે છે અને જે મરે છે તે નક્કી પુનર્જન્મ પામે છે, માટે એ ઘટના અપરિહાર્ય (ટાળી ન શકાય તેવી) છે; તેનો તારે શોક કરવો ઉચિત નથી. ૨૭

જેનો જન્મ થયો, તેનું મૃત્યુ થનાર જ છે અને જેનું મરણ થયું છે, તેનો પુનર્જન્મ થનાર છે. એ પ્રમાણે આ ઘટમાળ એકસરખી ચાલુ જ છે, અથવા સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત જેમ આપોઆપ નિત્ય થયા કરીને કદી બંધ રહેતો નથી, તે જ પ્રમાણે આ જગતમાં મૃત્યુ પણ મટાડી શકાય તેમ નથી. છેવટે મહાપ્રલયકાળે આ ત્રેલોક્યનો પણ સંહાર થાય છે; માટે ઉત્પત્તિ અને અત અપરિહાર્ય છે. જો તને આવી સમજ પડી હોય, તો હે અર્જુન! તું શોક શા માટે કરે છે? જાણીબૂજીને દેહો કા થાય છે? હે પાર્થ! વળી બીજી એક આબુથી વિચાર કરાય તોપણ તારે હુઝા લગાડવાનું કશું પ્રયોજન નથી

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ મારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

આશ્ચર્યવત્પદ્યતિ કશ્ચિદેનમાશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।

આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્

હે ભારત! સર્વ જોતો પ્રથમ અવ્યક્ત અર્થાત્ જાણી ન શકાય તેવી સૂક્ષ્મ સ્થિતિમાં હોય છે; તદ્દનાંતર વચ્ચે તે વ્યક્ત સ્થિતિમાં આવે છે અને અતે અવ્યક્ત સ્થિતિમાં લય પામે છે, ત્યારે તે માટે શોક તે શા કરવો? કોઈ આત્માને આશ્ચર્યવત્ જુએ છે, કોઈ તેને આશ્ચર્યવત્ વણુવે છે, કોઈ તેને આશ્ચર્યવત્ સાંભળે છે અને કોઈ તેના શુણ્ણવાદ શ્રવણ કરીને પણ તેને જાણતો નથી. ૨૮, ૨૯

આ સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પત્તિ પૂર્વે નિરાકાર હતા અને જન્મ લીધા પછી આકારને પ્રાપ્ત થયાં. તે જ્યારે લય પામે છે, ત્યારે પણ તે નિઃસંશય અન્ય સ્થિતિમાં નહિ જતાં પોતાની પૂર્વસ્થિતિ અર્થાત્ અવ્યક્ત સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે મધ્યમાં તેમનું જે સ્વરૂપ દેખાય છે, તે નિદ્રાઅસ્ત મનુષ્યના સ્વપ્ન સમાન હોઈને માયાના

યોગથી જ સત્ય લાસે છે. જળને પવનનો સ્પર્શ થતાં તે જે પ્રમાણે તરંગરૂપે દેખાય છે અથવા ભિન્ન ભિન્ન લોકોની ઇચ્છા પ્રમાણે સુવર્ણ જેમ નાનાવિધ અલંકારરૂપે થાય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓ માયાના યોગથી જ ઉત્પન્ન થયાં છે એમ સમજ. જેમ આકાશમાં અબ્બનો ખોટો પડદો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જે મૂળથી જ નથી તેવાં આ શરીરો માટે તું કેમ રડે છે? અવિનાશી એક ચૈતન્યબ્રહ્મ જ છે, તે અક્ષય બ્રહ્મ પ્રતિ જ તું લક્ષ આપ, કે જેની ઉપર સાધુને પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાથી વિષયો તેને છોડી બાંધ છે, જે બ્રહ્મ માટે તે વિરક્ત બનીને વનવાસી થાય છે, જે બ્રહ્મ પર દૃષ્ટિ રાખીને મનનશીલ પુરુષો બ્રહ્મચર્યાદિ મતો તથા તપો આચરે છે, તે બ્રહ્મ તરફ શુદ્ધ ચિત્તે બેતાં બેતા કંટલાક લોકો અંતરમાં નિશ્ચલ થઈ સર્વ સંસારને વીસરી બાંધ છે. જેના શુણ્ણાતુવાદ ગાતા ગાતા કંટલાકનાં ચિત્તને ઉપરતિ થાય છે અને અંતે તેમા જ નિમગ્ન થઈ બાંધ છે. જેના સ્વરૂપનું વર્ણન સાક્ષી કોઈ શાત થઈને દેહાભિમાનથી નિવૃત્ત થાય છે અને કોઈ અનુભવ લઈને તદ્રૂપ જ બની બાંધ છે, જેમ નદીઓનો સર્વ ઓઘ સમદ્રમા જ જઈને મળે છે, પણ તેમા જગા નથી એમ માની તેમાં નહિ સમાતાં પાછા ફરતા નથી; તેમ આ શ્રેષ્ઠ યોગીઓની બુદ્ધિ એક વેળા તેના તરફ વળી એટલે તે બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારમા જ તદ્રૂપ થઈ બાંધ છે, તદ્રૂપ થયેલા યોગીઓ પુનઃ સંસારમાં આવતા નથી (૧૭૬)

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

હે અર્જુન! સર્વ દેહોમા વિશ્વમાન એવો જે આત્મા તેનો કરી પણ વધ થઈ શકતો નથી, માટે સર્વ ભૂતો માટે શોક કરવો તને ઉચિત નથી. ૩૦

હે અર્જુન! સર્વત્ર સર્વના અંતરમાં વ્યાપ્ત અને પ્રયાસ કરવાથી પણ જેનો ઘાત થતો નથી એવું જે એક ચૈતન્ય છે, તે જ જગદ્રૂપ અનેહું છે એ વાત લક્ષમાં રાખ. સ્વભાવતઃ જ સર્વ ઘટનાઓ બને છે અને નાશ પામે છે; ત્યારે હવે તું જ કહે, કે શોક શાને માટે કરવો? હે પાર્થ! આ સરળ વાત તારા મનમા કેમ ન આવી? એકંદરે આ શોક કરવો એ તને યોગ્ય નથી. (૧૭૮)

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धિ युद्धाच्छ्रेયौजन्यत्સत्रियस्य न विद्यते ॥ ૩૧ ॥

સ્વધર્મની દૃષ્ટિથી ભેતા પણ તારે કપિત થવું યોગ્ય નથી; કારણ કે ધર્મયુક્ત પ્રાપ્ત થવું એના કરતા અન્ય કોઈ વસ્તુ ક્ષત્રિયોને કલ્યાણકારક નથી. ૩૨

અરે, અર્જુન, તું વિચાર કેમ કરતો નથી? આ તે તું શું લઈ બેઠો છે? જે સ્વધર્મના પાલનથી મનુષ્ય તરે છે, તેને તો તું તદ્દન વીસરી ગયો છે! કદાચ કૌરવોનું કાઈ વિપરીત થાય અથવા તારા સબધમાં કાઈ અનિષ્ટ પરિણામ આવે કે આ સર્વ જગતનો પણ નાશ થાય, તોપણ સ્વધર્મ તો કદાપિ ત્યજવો જ નહિ. તેના ત્યાગ કરીને તારા મનમાં જે હયા ઉત્પન્ન થઈ છે, તે દ્વારા તારો ઉદ્ધાર થશે કે? હે અર્જુન! જો કે તારું હૃદય હયાથી પીગળ્યું છે, તોપણ તે હયા આ યુદ્ધને પ્રસંગે અનુચિત છે, ગાયત્રી મંત્ર ઉત્તમ છતાં કેટલાક વ્યાધિ માટે તે વળ્યું હોય છે. તે જો નવા તાવ-વાળાને આપવામાં આવે, તો તે વિષવત્ થઈ પડે છે; તે જ પ્રમાણે જો એક માણસ બીબ્બના ધર્મનું આચરણ કરે, તો તેના હિતનો નાશ થાય છે; માટે હવે સાવધ થા! વ્યર્થ શોકાકુલ થઈશ નહિ; અને જે ક્ષાત્રધર્મના આચરણથી કોઈ પણ કાળે દોષ નથી, તે સ્વધર્મ પ્રત્યે જ લક્ષ આપ. જેમ યોગ્ય માગે ચાલવાથી કદી પણ અનિષ્ટની ઉત્પત્તિ થતી નથી કે દિવ્ય પ્રકાશમાં ચાલવાથી ઠેસ વાગતી નથી, તેમ હું અર્જુન! જે સ્વધર્મના પંથે ચાલે છે, તેની સર્વ મનોકામના પૂર્ણ થાય છે; માટે તમને ક્ષત્રિયને સંશ્રામ સિવાય કોઈ પણ કાર્ય આવે પ્રસંગે ઉચિત નથી. મનમાં કપટ ન રાખતાં સામસામા ઊભા રહી એકબીબ પર પ્રહાર કરી યુદ્ધ આદરવું, એ જ આ પ્રસંગે તારો ધર્મ છે. વધારે શું કહેવું? (૧૬૦)

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ૩૨ ॥

હે પાર્થ! સહજ પ્રાપ્ત થયેલો આ યુદ્ધ-પ્રસંગ એ તો સ્વર્ગનું ઊઘડેલું દાર છે! આવું યુદ્ધ તો ભાર્યશાળી ક્ષત્રિયોને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૨

હે અર્જુન! આ યુદ્ધ તને પૂર્વપુણ્યથી જ પ્રાપ્ત થયું છે; બાણે ધર્મની બધી થાપણો જ મળી આવી છે! અરે! આને તે યુદ્ધ કહેવું કે મૂર્તિમત સ્વર્ગનો ઉદય થયેલો કહેવો? બાણે તારા શુભોની કીર્તિ સાબળીને પ્રત્યક્ષ કીર્તિદેવી જ તારા પર અતિ આસક્ત થઈને તને વરમાળા આરોપવાને આવી હોય તેમ લાગે છે. ક્ષત્રિયોએ પુષ્કળ પુણ્ય કર્યા હોય, ત્યારે જ આવો યુદ્ધપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ

રસ્તે જતા એકાદ વટેમાર્ગને ચિતામણિ મળી આવે, કે ખગાસું ખાવાને સુખ પહોંચી કરતાં તેમા અકસ્માત્ અમૃતબિંદુ આવી પડે છે; તેમ તને આ સુદ્ધપ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. (૧૯૫)

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ૩૩ ॥

એમ છતાં પણ જો તું આ ધર્મયુદ્ધનો ત્યાગ કરીશ, તો આ લોકની કીર્તિ અને પરલોકના સાધનરૂપ સ્વધર્મનો નાશ થશે અને પાપની વૃદ્ધિ થશે. ૩૩

જો તું આવા આ સંગ્રામનો ત્યાગ કરીને વ્યર્થ વસ્તુનો જ શોક કરતો બેસી રહીશ, તો પોતાની હાનિ પોતાને હાથે જ કરવા બેસી થશે. જો આ રણુમા આજે તેં શસ્ત્ર ફેંકી દીધું, તો વડીલો-પાલિત કીર્તિનો નાશ કર્યો એમ જ સમજાશે. એ પ્રમાણે મેળવેલી કીર્તિનો નાશ થશે એટલું જ નહિ, પરંતુ સર્વ જગત પણ તારી નિંદા કરશે અને મોટા દોષો તને શોધતા આવ્યા આવશે. જેમ પતિરહિત સ્ત્રી સર્વથા અપમાન પામે છે, તે જ પ્રમાણે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરનાર પણ અપમાનને પાત્ર બને છે; અથવા જેમ રણમાં પ્રેત પશુ એટલે ચોતરફથી ગીધડાંઓ તેને ફાલી ખાવા મડે છે, તે જ પ્રમાણે સ્વધર્મહીન મનુષ્યના અંગમા મહાદોષો વ્યાપી નાશ કરી દે છે. (૨૦૦)

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ૩૪ ॥

વળી સર્વ લોક નિરતર તારી અપકીર્તિ જ ગાશે અને સંભાવિત પુરુષનો અપકીર્તિ મરણ કરતા પણ અધિક દુઃખકારક છે ૩૪

માટે તું જો અત્યારે પ્રાપ્ત થયેલા ક્ષાત્રધર્મનો ત્યાગ કરીશ, તો તને પાપ લાગશે અને કલ્પાંતે પણ અપયશનું કલક ભૂસાશે નહિ. જ્યાં સુધી અપકીર્તિ થઈ નથી ત્યાં સુધી જ સુસ પુરુષો જીવડું ઉચિત સમજે છે. આમ હોવાથી હવે તું જ કહે કે રણુમાથી પાછું શી રીતે જવું? તું તો બાણે ક્યાને લીધે રણુમાથી પાછો ફરીશ, પણ આ સર્વ એ વાતને માનશે નહિ. આ કૌરવો તને ચારે તરફથી ઘેરી લઈને તારા પર શરવૃષ્ટિ કરશે અને હે અર્જુન, પછી તારા કથાણું પણાથી કાંઈ છૂટકો થશે નહિ. એમ કરતી વખતે મહાન કષ્ટે અહીંયાં થી તારો છૂટકો થયો, તોપણ એ પ્રકારે જીવવું એ તો મરણ કરતા પણ ખરાબ છે. (૨૦૫)

મયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યન્તે ત્વાં મહારથાઃ ।

‘યેષાં ચ ત્વં बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ૩૫ ॥

આ સર્વ મહારથીઓ તને ભયથી નાસી ગયેલો જ માનશે અને પછી સર્વને બહુમાન્ય એવો તું હલકો પડીશ ૩૫

વળી એક ખીણ વાતનો તે વિચાર નથી કર્યો : તું અહીંયાં ખૂબ સબજ થઈને યુદ્ધ કરવા આવ્યો છે, પણ જ્યારે દયાર્દ્ર થઈને પાછો જવાને નીકળીશ, ત્યારે હે અર્જુન, તું જ કહે, તારા વેરી કૌરવો તને દયા આવી છે, એ વાત માનશે કે ? (૨૦૭)

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ૩૬ ॥

તારા સામર્થ્યની નિંદા કરી તારા શત્રુઓ ન બોલવા બેઠાં એ તેવા ધણી બોલ તારા સપ્તધમા બોલશે, આથી વધુ દુઃખકારક ખીણું શું હોઈ શકે વારુ ? ૩૬

તે લોકો કહેશે : ‘ગયો રે ગયો ! કે અર્જુન અમારાથી ડરીને નાસી ગયો.’ અરે ! તારા પર આવું કલંક આવે એ શું સારી વાત કે ? હે ધનુર્ધરી ! લોકો અનેક પ્રયત્નો કરીને કે પ્રાણ આપીને પણ જે કીર્તિને સંપાદન કરે છે, તે આકાશ જેવી અનુપમ કીર્તિ વગર અંત્યથે પ્રાપ્ત કરવાની તક તને અનાયાસે મળી ગઈ છે. તારી અમર્યાદિત કીર્તિ અને તારા ઉપમારહિત શુભો ત્રણે લોકમાં પ્રખ્યાત છે. દેશદેશાતરનાં રાજા-રજવાડાંઓ તારી સ્તુતિ કરે છે અને તારાં કીર્તિગાન ગાય છે, તે સાંભળી ખરેખર ધમ પણ તારાથી ડરે છે. તારી કીર્તિનો મહિમા ગગાના પાણી જેવો નિર્મળ અને ગહન છે; અને એ કીર્તિ સાંભળીને જગતના મહાન યોદ્ધાઓને પણ તે પ્રાપ્ત કરવાનો લોભ થયો છે. આવો તારા અફળુત શૌર્યનો મહિમા સાંભળી સર્વ કૌરવો પોતાના જન પર ઉદ્ધાર થયા છે. જેમ સિંહની ગર્જના સાંભળી ઉન્મત્ત હાથીને પણ પ્રલયકાળ જ ભલયો હોય એમ લાગે છે, તેમ આ સર્વ કૌરવોને તારો ડર લાગે છે. પર્વત જેમ વજ્રને અને સર્પ જેમ ગરુડને નમે છે, તેમ આ કૌરવો તારી સમક્ષ નીચું માથું કરી ચાલે છે; માટે હવે જો યુદ્ધ ન કરતાં પાછો ફરીશ, તો તારું એ મહત્ત્વ નષ્ટ થશે અને તને હીનતા લાગશે. વળી કદાચ તું નાસી જવાને તૈયાર થશે; પરંતુ એઓ તને જવા દેશે નહીં ! એ તો તને પકડી આણીને તારી ક્ષેત્રી જ કરશે અને તારા સાંભળતાં તારી અતિશય નિંદા કરશે. પાછળથી આમ મર્મસિદ્ધક શબ્દો

સાંભળીને અંતઃકરણ વિલીંબી થવાનો પ્રસંગ આવે, તેના કરતા અત્યારે જ શૌર્યથી યુદ્ધ શા માટે ન કરવું? જો તે આ લોકોને જીત્યા તો પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશ. (૨૧૬)

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા મોક્ષયસે મહીમ્ ।

તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌન્તેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

જો તું યુદ્ધમાં મરણ પામીશ તો તને જ્વર્ગ પ્રાપ્ત થશે અને વિજય મેળવીશ તો પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશ. માટે હે અર્જુન, યુદ્ધનો નિશ્ચય કરીને બેઠ. ૩૭

અથવા આ રણમાં યુદ્ધ કરતા જો તું મરીશ, તો સહેજે સ્વર્ગ-સુખ ભોગવીશ, માટે હે અર્જુન, હવે આમ વિચાર કરતો બેસી ન રહે. બેઠ અને હાથમાં શસ્ત્ર ધારણ કરી યુદ્ધનો આરંભ કર. સ્વધર્મના આચરણથી પૂર્વના દોષો નાશ પામે છે, તેને બદલે એથી પાતક લાગશે એવો ભ્રમ તને કયાંથી ઉત્પન્ન થયો? તું જ કહે, કે નાવમાં બેસનારો માણસ કદી ફોપે કે? અથવા સારા માર્ગમાં ચાલનારને કદી ઠેસ વાગી ને તે પડે કે? પણ જેમ ચાલતા ન આવડતું હોય તો ઠેસ વાગીને પડી જવાય છે, જેમ દૂધ પીવાથી મરી જવાતું નથી પણ વિષની સાથે દૂધનું સેવન કરવાથી મૃત્યુ થાય છે, તેમ ફળની આશાથી સ્વધર્મનું આચરણ કરવાથી દોષ લાગે છે; માટે હે અર્જુન, નિષ્કામ થઈ ક્ષાત્ર-ધર્મ અનુસાર યુદ્ધ કર; એટલે લેશ પણ પાતક તને લાગશે નહિ. (૨૨૫)

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લામાલામૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૮ ॥

સુખ-દુઃખ, લાભ-હાનિ, જય-પરાજય એ સર્વને સમાન ગણી યુદ્ધ માટે તૈયાર થા એટલે તને પાપ નહિ લાગે. ૩૮

સુખ પ્રાપ્ત થતાં કુલાર્ધ જતું નહિ અને દુઃખની પ્રાપ્તિ થતા બેઠ કરવો નહિ. આ સમરાંગણમાં જય મળશે કે મરણ થશે, એવા ભવિષ્યના વિચાર કરતા બેસી રહેવું નહિ. સ્વધર્મનું સાર વર્તતાં જે ઇષ્ટાનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય, તે શાંત વૃત્તિથી સહન કરવી. વળી આ રીતે મનનો નિશ્ચય થયો એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ દોષોત્પત્તિ થતી નથી; માટે હવે તું નિશ્ચયપૂર્વક યુદ્ધનો આરંભ કર. ૨૨૮

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगि त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं ग्रहास्यसि ॥ ૩૯ ॥

હે પાર્થ! અત્યારસુધી તને સાંખ્યબુદ્ધિ એટલે જ્ઞાન અથવા તત્ત્વવિચારનો

મોધ આપ્યો. હવે કર્મયોગ વિષેની બુદ્ધિ સાબળ, કે જે બુદ્ધિથી યુક્ત થયેલો તુ કર્મબંધનથી છૂટીશ. ૩૯

અત્યાર સુધી જ્ઞાનયોગ વિષે તને સક્ષિપ્ત મોધ આપ્યો. હવે બુદ્ધિપૂર્વકના કર્મયોગ વિષે કહું છું, તે સાંભળ : હે અર્જુન ! પુરુષ બુદ્ધિયુક્ત કર્મયોગને પ્રાપ્ત થતાં તેને કર્મબંધનની બાધા નહતી નથી—જેમ અંગ પર વજ્રકવચ ધારણ કરવાથી શત્રુની વૃદ્ધિ વગ્ગે પણ મનુષ્ય અબાધિત રહી ખાતરીપૂર્વક વિજય મેળવે છે. (૨૩૨)

નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ।

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ ॥ ૪૦ ॥

આ બુદ્ધિયોગમાં આરંભેલા કાર્ય અધૂરાં રહ્યા હોય તોપણ તેથી કંઈના કમો નાશ પામતાં નથી અથવા તેને અડચણ કે સંકટ નડતાં નથી અને આ ધર્મના થોડા પાલનથી પણ મોટા ભયમાથી રક્ષણ મળે છે. ૪૦

તે પ્રમાણે આ યોગ આચરતાં આ લોકનાં સુખ નષ્ટ થતાં નથી અને મોક્ષમાં બાધ નહતો નથી. આ યોગમાં આરંભેલાં કાર્યો બંધ પડે તોપણ કંઈનાં કમોનો નાશ થતો નથી; પણ મનુષ્યે નિષ્કામ બુદ્ધિ અનુમાર તે કર્મ કરવાં જોઈએ પણ ફળની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ નહિ. જેમ ભૂત ભૂવાને પીડા કરી શકતું નથી, તેમ જેને સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેને સંસારની ઉપાધિ નહીં શકતી નથી. જે બુદ્ધિને પાપપુણ્યનો બાધ થતો નથી, જે અતિ સૂક્ષ્મ અને નિશ્ચળ છે અને સત્ત્વ, રજઃ તથા તમ-એ ત્રણે શુણો જેમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી, એવી સુબુદ્ધિ, હે અર્જુન, પુણ્યયોગે જેને થોડી પણ પ્રાપ્ત થાય, તેના સંસારના સર્વ ભયનો નાશ થાય છે. (૨૩૭)

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનન્દન ।

બહુશાસ્ત્રા જ્ઞાનન્તાશ્ચ બુદ્ધયોઽજ્યવસાયિનામ્ ॥ ૪૧ ॥

હે અર્જુન ! આ કર્મયોગમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ એક જ છે અને અનિશ્ચિત પુરુષોની બુદ્ધિ અનેક ભેદોવાળી તથા અનત હોય છે. ૪૧

જેમ દીપકની જ્યોતિ નાની સ્વરળી હોવા છતાં પણ તે મોટો પ્રકાશ આપે છે; તે જ પ્રમાણે આ સદ્બુદ્ધિ અલ્પ હોય તોપણ તેને થોડી સમજશો નહિ. હે અર્જુન ! વિવેકીઓ સદા એ સદ્બુદ્ધિની જ ઇચ્છા કરે છે; કેમકે સદ્બુદ્ધિ જગતમાં અતિ દુર્લભ છે. જે પ્રમાણે ઇંદર પથ્થરોની પેઠે પારસમણિ કાંઈ પુષ્કળ મળતા નથી કે અમૃતત્રું એક બિંદુ પણ મહાસદ્ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે ઇશ્વરની

પ્રાપ્તિમાં જ પર્યવસાન (અંત) પામનારી સદ્બુદ્ધિ અત્યંત દુર્લભ છે. જે પ્રમાણે ગંગાજળનું પર્યવસાન નિરંતર સમુદ્ર જ છે, તે પ્રમાણે હે.અર્જુન, જેને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ વિના અન્ય કંઈ પ્રાપ્તિ નથી એવી તો આ જગતમાં એક નિષ્કામ બુદ્ધિ જ છે. એના વિના બીજા પ્રકારની બુદ્ધિ તે દુર્બુદ્ધિ છે દુર્બુદ્ધિમાં તો વિકાર જ ઉત્પન્ન થાય છે અને અવિચારી લોકો એવી દુર્બુદ્ધિમાં તથા વિકારોમાં જ સદા રમે છે; આથી હે અર્જુન, તે લોકોને સ્વર્ગ, સસાર અને નરકાવસ્થાની જ પ્રાપ્તિ થયા કરે છે, તેમને આત્મસુખ મળતું નથી. (૨૪૪)

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદન્ત્યવિપશ્ચિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષવહુલાં મોગૈશ્વર્યગતિ પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

મોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહૃતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

હે અર્જુન' વેદના માત્ર અર્થવાદમાં જ રત થયેલા અને કર્મ વિના અન્ય કંઈ છે જ નહિ એમ બોલનારા અવિચારી લોકો અને વિષયભોગમાં તત્પર તથા સ્વર્ગપ્રાપ્તિને હેતુ ધરાવનાર લોકો ભોગ અને ઐશ્વર્ય લેળવવા માટે અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટ ક્રિયાના વર્ણનથી ભરેલી અને જન્મ તથા કર્મરૂપી ફળ આપનારી જે પુષ્પિત (બાબત મોહક દેખાતી) વાણી બોલે છે, તે વાણીને જેનું ચિત્ત વશ થયું છે એવા ભોગ અને ઐશ્વર્ય માટે તત્પર રહેલા લોકોનાં મનમાં નિશ્ચયાત્મક અર્થાત આત્મતત્ત્વવિષયક કે કર્મયોગવિષયક બુદ્ધિ હોતી જ નથી. ૪૨-૪૪

આવા લોકો વેદના આધાર બતાવી કર્મભાર્ગવું શ્રેષ્ઠત્વ સ્થાપિત કરે છે; પરંતુ તેઓ કર્મના ફળ પર આસક્તિ રાખે છે. તેઓ કહે છે કે, સૃત્યુલોકમાં જન્મ લઈને યજ્ઞાદિક કર્મો કરવા અને આહ્વાદ દાયક સ્વર્ગસુખનો ઉપભોગ લેવો. હે અર્જુન! આવા દુર્બુદ્ધિયુક્ત મનુષ્યો સદૈવ એમ જ કહે છે કે, સ્વર્ગસુખ વિના અન્ય સુખો સુખ આપનારાં છે જ નહિ. આવા લોકો કેવળ ભોગની ઇચ્છાથી આસક્ત હોવાને લીધે કેવળ ફળ પર જ દષ્ટિ રાખીને સકામ કર્મ કરે છે વળી અનેક પ્રકારના અનુષ્ઠાનો વિધિયુક્ત કરી અત્યંત દક્ષતાપૂર્વક ધર્માચરણ કરે છે; પરંતુ હે અર્જુન, તેઓ એક જ વાત બહુ ખોટી કરે છે, તે એ કે તેઓ મનમાં સ્વર્ગેચ્છા રાખે છે અને યજ્ઞલોકના જે

ઈશ્વર તેને વીસરી જાય છે. જેમ કર્પૂરમાં અગ્નિ મૂકી તેને નકાસું બાળી દેવામાં આવે, કે મિષ્ટાન્નમાં હળાહળ વિષ ભેળવવામાં આવે, કે દેવયોગે મળેલા અમૃતકુંભને લાત મારી ઊંધો વાળવામાં આવે. તેમ આવા લોકો પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મને સકંભપણાથી નષ્ટ કરી નાખે છે. અત્યંત શ્રમથી પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી મંસારની ઇચ્છા થા માટે કરવી ? પરંતુ આ લોકોના લક્ષમાં આ વાત આવતી નથી જે પ્રમાણે કોઈ ઉત્તમ રસોઈયો નાના પ્રકારના પકવાન્ન તૈયાર કરી દ્રવ્યની લાલચે બજારમાં વેચે છે, તે પ્રમાણે આવા અવિચારી લોકો સુખોપભોગ માટે ધર્મ શુભાવે છે; માટે હે પાર્થ ! વેદના અર્થવાદમાં નિમગ્ન થયેલા લોકોના મનમાં સદૈવ દુર્બુદ્ધિનો જ વાસ હોય છે એ વાત લક્ષમાં રાખ. (૨૫૫)

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિર્લેગુણ્યો મવાર્જુન ।

નિર્લેન્દ્રો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥ ૪૫ ॥

કે અર્જુન ! વેદમાં સત્ત્વ, રજ અને તમ-એ ત્રણ ગુણોનું જ પ્રતિપાદન છે, માટે તું ગુણાતીત થા. હું અને મારું એ દ્વંદ્વો પરિત્યાગ કર નિત્ય શુદ્ધ સત્ત્વગુણથી સ્થિર થા. યોગક્ષેમ અર્થાત્ નિર્વાહ કેવી રીતે ચાલશે તેની ચિંતા છોડી દે અને જ્ઞાતમસ્વરૂપમાં ચિત્તને સ્થિર કર. ૪૫

તું નિશ્ચયપૂર્વક સમજ કે, વેદ ત્રણ ગુણ (સત્ત્વ, રજ અને તમ)થી પરિપૂર્ણ છે. તેમાં ઉપનિષદ ભાગ સાર્વત્રિક છે અને હે ધનુર્ધર, બાકીના જે ભાગમાં કર્મ, ઉપાસના વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે સર્વે રજ અને તમ ગુણોથી સુક્ત હોઈ કેવળ સ્વર્ગસૂચક જ છે. તું નિશ્ચયપૂર્વક સમજ, કે એ (અથો) સુખઃકુખના કારણો જ છે; તેથી રજોને તું કદી તારા મનને તેમાં પેસવા દેતો ! માટે તેમ કરીશ નહીં. આ ગુણત્રયની ત્રિપુટીનો ત્યાગ કર અને અહંમતતા છોડી દે તથા અંતરમાં આત્મસુખનો વિચાર થવા દઈશ નહિ. (૨૫૬)

યાત્રાનર્થ ઉદપામે સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

નાના જળાશયથી નેટલો અર્થ સરેતેટલો અર્થ મોટા જળાશયથી સહેલાઈથી સરે છે, તે જ પ્રમાણે વેદોનાં જે ગુદાં ગુદાં ક્ષણ તે બ્રહ્માનાનીને સહજ જ પ્રાપ્ત છે. ૪૬

જોકે વેદમાં પુષ્કળ વાતોનો નિર્દેશ થયેલો છે; છતાં આપણે તો જે માર્ગ હિતાવહ હોય, તેનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. જેમ

સૂર્યોદય થવાથી પુષ્કળ માગો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ તે સર્વ માગો પર મનુષ્ય એકસાથે આક્રમણ કરી શકતો નથી અથવા સર્વ પૃથ્વી પાણીથી ભરેલી હોય તોપણ આપણે તો અપ પૂરતું જ પાણી લઈ શકીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે જેઓ જ્ઞાની છે તેઓ વેદાર્થનો વિચાર કરીને પણ માત્ર અપેક્ષિત શાશ્વત પ્રદાનો જ સ્વીકાર કરે છે. (૨૬૩)

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્ધૂર્મા તે સજ્જોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

હે અર્જુન ! તું કર્મનો જ અધિકારી છે. ફળનો અધિકારી બનીશ નહિ અને કર્મના ફળની ઇચ્છા પણ કરીશ નહિ, તેમ કર્મ ન કરવાનો પણ આમ્રહ ધરીશ નહિ. ૪૭

માટે હે પાર્થ ! સાંભળ, મેં અનેક દૃષ્ટિથી સર્વ વાતોનો વિચાર કરી બેથો તો મને લાગ્યું કે, તને સ્વકર્મ જ ઉચિત છે, તારે તારા કર્તવ્યકર્મને ત્યજવા નહિ; કર્મફળની ઇચ્છા ન રાખતાં તેમ જ નિષિદ્ધ કર્મનો અંગીકાર ન કરતાં નિષ્કામભાવે તારે સત્કર્મ જ આચરવાં બેઈએ. (૨૬૬)

યોગસ્યઃ કુરુ કર્માણિ સજ્ઞં ત્યજ્વા ઘનજ્ઞય ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

હે ઘનજ્ઞય ! યોગયુક્ત થઈ કર્તાપણાનું અભિમાન તથા ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી કર્મ કર, આરંભિત કર્મ પાર પડે વા ન પડે તેનો હર્ષ કે શોક કરીશ નહિ. કાર્યની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમા સમતા થવી એને જ યોગ કહે છે. ૪૮

હે અર્જુન ! યોગયુક્ત થઈ ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી મન, પૂર્વક કર્મ કર, આરંભેલું કાર્ય દેવયોગે પાર પડ્યું, તો તેથી કુદાર્ધ જતો નહિ અને સિદ્ધ ન થયું અથવા અપૂર્ણ જ રહ્યું, તો તેને માટે શોક પણ કરીશ નહિ. કર્મ કરતા બો તે પાર પડ્યું તો ઠીક જ છે, પરંતુ કદાચિત્ વિદ્મ આવીને તે અપૂર્ણ રહ્યું, તોયે ઈશ્વરેચ્છા બળવત્તર ગણી રૂડું જ માનવું. એટલાં કર્મો જીને તે સર્વ ઈશ્વરને અર્પણ કરવા; એટલે પછી પૂર્ણતા કે અપૂર્ણતા માનવાનું કશું પ્રયોજન જ નથી. કર્મ કરતાં સારું કે માફું બે કાંઈ પરિણામ થાય, તે પ્રત્યે મનોધર્મ સમાન રાખવો; એનું નામ જ યોગસ્થિતિ, એમ શાશ્વાત પુરુષો કહે છે. (૨૭૨)

દૂરેણ હવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ઘનજ્ઞય ।

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૯ ॥

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ ૫૦ ॥

હે અર્જુન ! ઈશ્વરને અર્પણ કરીને કરેલાં કર્મો (બુદ્ધિયોગ) કરતાં કૃણના હેતુથી કરેલા કર્મો અતિ ન્યૂન યોગ્યતા ધરાવે છે; માટે બુદ્ધિનુ જ શરણ ગ્રહણ કર. કર્મના કૃણની ઇચ્છા ધરાવનાર લોકો અતિ દીન હોય છે. જ્ઞાની પુરુષ કર્મનાં કૃણ જે પાપ અને પુણ્ય તેનાથી આ લોકમાં જ સુક્ત થાય છે, માટે સમત્વબુદ્ધિયોગને સાધ્ય કરી લે. આ યોગ એટલે કર્મનું કૌશલ્ય જ છે.

હે અર્જુન ! જેમાં મન (ક્રિયા) અને બુદ્ધિ (જ્ઞાન)નું ઐક્ય થાય છે અને જ્યાં ચિત્તની સમતા થાય છે, ત્યાં જ યોગનો સાર છે. હે પાર્થ ! વિચારપૂર્વક બુદ્ધિયોગની અને કર્મયોગની તુલના કરતાં જણાય છે કે, અહંકારયુક્ત અને ક્લેશયુક્ત કરાતા કર્મયોગની યોગ્યતા ઘણી ઓછી છે; પરંતુ કર્મનું આચરણ કરતાં કરતા જ બુદ્ધિયોગ સાધ્ય થાય છે. અને આવી રીતે કર્મસિદ્ધિ થાય તેને જ યોગ-સ્થિતિ કહેવાય છે; માટે હે અર્જુન, બુદ્ધિયોગ જ શુદ્ધ પાયો છે અને તેથી તું તેમાં જ તારા ચિત્તને સ્થિર કર અને મનમાંથી કૃણની આશાને દૂર કર. બુદ્ધિયોગમાં પ્રવૃત્ત થનારની જ મનોકામના સિદ્ધ થાય છે અને તેઓ જ પાપપુણ્યના બંધનમાંથી છૂટે છે. (૨૭૭)

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મવન્ધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

માટે સમત્વબુદ્ધિયુક્ત પુરુષો જ્ઞાની હોવાથી કર્મકૃણની આશા છોડી, જન્મ-બંધનથી મુક્ત થઈ, સર્વ ઉપશ્વથી રહિત એવા (પરબ્રહ્મ) પદને પામે છે. ૫૧

હે અર્જુન ! બુદ્ધિયોગયુક્ત પુરુષો કર્મ કરવા છતાં કૃણની ઇચ્છા રાખતા નથી, એટલે તે જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્ત થાય છે. હે ધનુર્ધર ! પછી તેઓ બ્રહ્માનંદથી પરિપૂર્ણ એવા અવિનાશી પદને પામે છે. (૨૭૮)

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિણ્યતિ ।

તદા ગન્તાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥ ૫૨ ॥

જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી પાતકને તરી જશે, ત્યારે જ તું સાંભળવાનાં અને સાંભળેલાં નાના પ્રકારના વેદના વાક્યોથી વિરક્ત થઈશ. ૫૨

જ્યારે તું આ મોહને ત્યજીશ અને તારા મનમાં વૈરાગ્ય પ્રવેશ કરશે, ત્યારે જ તને નિર્દોષ અને ગહન આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે અને તારું અંતઃકરણ સર્વ પ્રકારે ઇચ્છારહિત બનશે, ત્યારે તને અચ્યુત

પદ પ્રાપ્ત થશે. હે અર્જુન! એવી રીતે તે પદની પ્રાપ્તિ થતાં ભવિષ્ય-
ના વિચાર અને ભૂતકાળના સ્મરણના સર્વ પ્રકારો પોતપોતાને ઠેકાણે
રહી જશે. (૨૮૨)

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।

સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

વેદનાં નાના પ્રકારનાં વાક્યો શ્રવણ કરી ભ્રમમાં પડેલી તારી બુદ્ધિ ન્યારે
પ્રાતિચક્ષ્માંથી નીકળી આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થશે. ત્યારે જ તને સર્વ યોગ-
સ્થિતિ સાધ્ય થશે. ૫૩

ઇદ્રિયના સંસર્ગથી જે બુદ્ધિ ચંચળ થાય છે, તે આત્મ-
સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછી મહેજે સ્થિર થાય છે. એ પ્રમાણે સમાધિ-
સુખમાં ન્યારે તારી બુદ્ધિ સ્થિર થશે, ત્યારે જ તને સર્વ યોગસ્થિતિ
સાધ્ય થશે. (૨૮૪)

અર્જુન ઉવાચ-સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા માયા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાપેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

અર્જુન બોલ્યો હે કેશવ! જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ યોગસ્થ બની છે, તે
સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણ કેવાં છે? તે શું બોલે છે? કેવી સ્થિતિમા હોય છે
અને કેવું વર્તન કરે છે? ૫૪

પછી અર્જુન બોલ્યો : હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે કૃપાનિધે ! હું જે વાત
પૂછું તેનો ખુલાસો કૃપા કરીને કરજો. આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગ-
વાન બોલ્યા : ‘હે અર્જુન! તને જે યોગ્ય લાગે તે આનંદપૂર્વક પૂછ.’
આ સાંભળી અર્જુન બોલ્યો : ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ (જેની બુદ્ધિ સ્થિર છે તે),
કોને કહેવો? તેને કેવી રીતે ઓળખવો? તે મને સ્પષ્ટ કરીને કહો.
જેને સ્થિર બુદ્ધિવાળા કહેવામાં આવે છે અને જે નિરંતર સમાધિ-
સુખ ભોગવે છે, તેને કયાં લક્ષણોથી ઓળખવો? હે દેવ! હે લક્ષ્મી-
યતે! તે કેવી સ્થિતિમા હોય છે અને કેવું વર્તન રાખે છે? એ કૃપા
કરી કહો.’ આ સાંભળી ષડ્શુભૈશ્વર્યસંપન્ન અરબ્ધદાવતાર ભગવાન
બોલવા લાગ્યા :

શ્રીમગવાનુવાચ-પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્યાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા હે અર્જુન! ન્યારે મનુષ્ય મનમા રહેલી સર્વ વાસ-
નાઓને નિર્શેષ ત્યજ દે છે અને આત્મસમાધાન વડે આત્મામાં જ સંતુષ્ટ
બને છે, ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૫૫

શ્રીભગવાન કહે છે : હે અર્જુન ! મનની અતિ ઉત્કટ ઇચ્છા આત્મસુખમાં વિદ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. જે સદા તૃપ્ત છે, જેનું અંતઃ કરણ આત્મજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ હોય છે, જેના યોગથી મનુષ્ય વિષયોમાં જઈ ફસાય એવો જે કામ, તેની જેના મનમાં પૂર્ણ નિવૃત્તિ થઈ ગઈ હોય અને જેનું મન આત્મસંતોષમાં અર્થાત્ સ્વાનંદમાં રમમાણ હોય છે, તે પુરુષને સ્થિરબુદ્ધિ બાબતે. (૨૯૩)

દુઃસ્વેબ્ધનુદ્વિગ્રમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગમયક્રોધઃ સ્થિતધીર્ઘનિરુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

જેનું મન દુઃખપ્રાપ્તિથી ખેદ પામતુ નથી, જેને સુખની ઇચ્છા નથી અને કામ, ક્રોધ અને ભય-એ વિકારો જેના અંતઃકરણમાંથી ચાલ્યા ગયા છે, એવો જે મુનિ, તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. ૫૬

નાના પ્રકારનાં દુઃખોની પ્રાપ્તિ થયા છતાં જેના મનમાં ત્રાસ ઉત્પન્ન થતો નથી અને જેને વિષયસુખની ઇચ્છા નથી, તે સત્પુરુષના અંતઃકરણમાંથી કામ અને ક્રોધ આપોઆપ જ દૂર થાય છે. વળી તે પૂર્ણપુરુષ ભયનું તો નામ સુદ્ધાં બાબતો નથી. આ પ્રકારે જે સંસાર છોડી દઈને કેવળ લોકથી રહિત થયેલો હોય છે, તે જ પુરુષને સ્થિર-બુદ્ધિ સમજવો. (૨૯૬)

યઃ સર્વત્રાનભિલ્લેહસ્તત્તપ્રાપ્ય શુમાશુમમ્ ।

નામિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

સર્વ વિષયો પ્રત્યેનું જેનું મમત્વ નષ્ટ થયું છે અને જેને સારા કે માદા વિષયો પ્રાપ્ત થતાં હર્ષ કે શોક થતો નથી, તેની જ બુદ્ધિ સ્થિર થઈ છે એમ સમજવું. ૫૭

જે પ્રમાણે પૂર્ણિમાનો ચંદ્રમા સારા કે નફારા લોકોને બોલ-સરખો પ્રકાશ આપે છે, તેમ જે સર્વની સાથે સમાન દૃષ્ટિવાળો છે તથા ભૂતમાત્ર પ્રતિ કથાવાન હોઈ જેની બુદ્ધિમાં કદી લોક થતો નથી, જેને સારું થવાથી તેના સંતોષ વડે જેને ગર્વ થતો નથી અને જેને ખૂટું થતાં દુઃખ પણ થતું નથી, એવો જે હર્ષશોકરહિત પુરુષ સદા આત્મવિચારમાં નિમગ્ન રહે છે, તેને હે અર્જુન, સ્થિર બુદ્ધિ-વાળો બાબુ. (૩૦૦)

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽહ્ગાનીવ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

જે પ્રમાણે કાચળો પોતાની ઇચ્છા અનુસાર પોતાના અવયવોને સંકોચી

લે છે, તે પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યારે પોતાની ઇદ્રિયોને સર્વ વિષયોમાંથી પાછા ખેંચીને અકુશમા રાખે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ એમ જાણવું. ૫૮

• કાચખો જ્યારે આનદમા હોય છે, ત્યારે તે પોતાના હાથપગ પ્રસારે છે અને જ્યારે ઇન્દ્રિયો ત્યારે તેને પાછા સંકોચી લે છે; તે પ્રમાણે જેની ઇદ્રિયો સ્વાધીન થઈ વશ રહે છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ છે એમ સમજ. (૩૦૨)

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्ज रसोज्ज्वलस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

આહાર ન કરનાર પુરુષના વિષય નષ્ટ છતાં તેનામા કેવળ પ્રીતિ જ શેષ રહે છે, પરંતુ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં તો તે પ્રીતિનો પણ લોપ થાય છે. ૫૯

હે અર્જુન! બીજી એક ગમ્મતની વાત તને કહું છું તે શ્રવણ કર: કેટલાક યોગસાધકો ઇદ્રિયોનું ઢમન કરી વિષયોનો ત્યાગ કરે છે અને શ્રોત્રાદિ ઇદ્રિયોનું ઢમન કરે છે, પરંતુ જિહ્વા-રસનાનું ઢમન કરતા નથી; તેથી તેઓ અનેક રીતે આ વિષયોમાં ફસાઈ પડે છે. કોઈ વૃક્ષના પાંદડાં અને ફૂલો ચૂટી નાખવામાં આવે, પણ તેના મૂળમા જો જળસિંચન કર્યા કરવામા આવે, તો પછી તે વૃક્ષનો નાશ શી રીતે થશે? જે પ્રમાણે જળના બળથી તેને અન્ય સ્થળે ફાટા-ફૂટે છે, તે પ્રમાણે રસના-જિહ્વા દ્વારા અંતઃકરણમાં વિષય વધુ ને વધુ પુષ્ટ થાય છે. બાહ્ય વિષયો ન્યૂન થઈ શકે છે, પરંતુ હંડથી જિહ્વાના વિષયો ઓછા કરી શકાતા નથી; કારણ કે તેના સિવાય આ શરીર ચાલી શકતું નથી. પરંતુ હે અર્જુન! યોગસાધક જ્યારે પર-બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પામી અનુભવ લે છે, ત્યારે એ રસનાનું નિયમન પણ સહેજે થઈ શકે છે. જ્યારે માણસને સ્વયં બ્રહ્મભાવનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે ‘શરીર હું છું’ એવો ભાવ નષ્ટ થાય છે અને ઇદ્રિયો-ના વિષયો લોગવવાની વાસનાઓ પણ આપોઆપ વિસારે પડે છે. (૩૦૬)

यततो ह्यापि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसमं मनः ॥ ६० ॥

હે અર્જુન! આ બળવળી ઇદ્રિયો તેનો નિગ્રહ કરવાને મથતા વિકાન મનુષ્યના મનને પરાણે પોતાના તરફ ખેંચી જાય છે. ૬૦

હે અર્જુન! જેઓ ઇદ્રિયોને વશ કરવા માટે રાત્રિદિવસ પ્રયત્ન કરે છે, તેમને પણ તેઓ અધીન થતી નથી. જે માણસ પોતાની આસપાસ અભ્યાસનો ઊભો પહેરો રાખીને યમ-નિયમનો કિલ્લો

ખાંધી લે છે તથા મનને મૂઠીમાં રાખે છે, તેને સુદ્ધાં એ ઇદ્રિયો વ્યાકુળ કરી નાખે છે એવો એમનો પ્રતાપ છે. જે પ્રમાણે માંત્રિક- (ભૂવા)ને ચક્ષિણી ભુલાવામાં નાખી દે છે, તેમ એ વિષયો શિદ્ધિ-સિદ્ધિરૂપે યોગીઓને પ્રાપ્ત થઈ ઇદ્રિયો દ્વારા યોગીઓનાં મન ભ્રષ્ટ કરે છે. આવે વખતે મન બે વિષયોમાં ગૂંથાઈ ગયું તો અભ્યાસ તેની જગ્યાએ જ રહી જાય છે. આવી આ ઇદ્રિયોની પ્રબળ શક્તિ છે (૩૧૪)

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૧ ॥

માટે તે સર્વ ઇદ્રિયોને વશ કરી યાની પુરુષે મારામાં જ પોતાનું મન સ્થિર કરવું. જેની ઇદ્રિયો સ્વાધીન હોય છે, તેને નિશ્ચળ બુદ્ધિનો મનુષ્ય સમજવો. ૬૧

માટે હે પાર્થ ! સર્વ વિષયોની ઇચ્છા છોડીને જે ઇદ્રિયોને વશ કરે છે અને જેનું અતઃકરણ વિષયસુખના ભ્રમમાં પડતું નથી, તે જ યોગનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થવાને પાત્ર છે; કારણ કે તે સદા આત્મજ્ઞાનયુક્ત રહે છે અને અંતરમાં મને કદી વીસરતો નથી. બે કોઈ માત્ર બાહ્ય વિષયોને છોડી કર્મેન્દ્રિયોનો નિશ્ચલ કરી બેસી રહે અને વિષયેચ્છા તેમ ને તેમ રહે, તો તે જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટતો નથી. થોડું પણ વિષયાન શરીરમાં પ્રસરી જવાથી જીવનનો નાશ થાય છે, તે પ્રમાણે મનમાં થોડી પણ વિષયેચ્છા રહેવાથી તે સર્વ શુભ વિચારોનો નાશ કરે છે. (૩૨૦)

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સજ્જસ્તેષૂપજાયતે ।

સજ્જાત્સજ્જાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ૬૨ ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિર્અંશાવુબુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥ ૬૩ ॥

વિષયોનું ચિતન કરનાર પુરુષના મનમાં વિષયો ઉપર પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રીતિમાથી કામ (ઉત્કટ ઇચ્છા) જાપળે છે. આ કામની આડે કાંઈ હરકત આવતાં ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ક્રોધમાંથી ચૂર્ણતા, ચૂર્ણતામાંથી સ્મૃતિનાશ, સ્મૃતિનાશમાંથી બુદ્ધિનાશ અને બુદ્ધિનાશમાંથી પુરુષના સર્વસ્વનો નાશ થાય છે. ૬૨, ૬૩

અતઃકરણમાં વિષયોનું સહેજ પણ સ્મરણ થયું તો વિરક્તને પણ તેમની પ્રાપ્તિ માટે તેની ઉપર પ્રીતિ જાપળે છે અને તેમાંથી ઇચ્છા અર્થાત્ કામ ઉત્પન્ન થાય છે. કામ ઉત્પન્ન થયો એટલે ક્રોધ તો

મૂર્તિમત જિલો જ છે અને કોધની સાથે અવિચાર રહેલો હોય છે જ. જે પ્રમાણે દીપકની જ્યોતિ પવનથી યુગ્મી બાય છે, તે પ્રમાણે અવિચારને લીધે સ્મૃતિ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. સંધ્યાનો સમય થતાં જ અધકાર સૂર્યપ્રભાને ઘસત કરે છે, તેવી જ દશા સ્મૃતિનો નાશ થતાં મનુષ્યની થાય છે. પછી અજ્ઞાનને લીધે તેની બુદ્ધિ કેવળ અંધ બની જાય છે. વળી તે સર્વ વસ્તુથી વિમુખ થઈ તેને કોઈ પણ માર્ગ સૂઝતો નથી. જન્માંધને નાસવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તે આમતેમ ભાગવા લાગે છે, તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન, અજ્ઞાનને લીધે બુદ્ધિ આડી વાટે ભ્રમણ કરવા લાગે છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિનો નાશ થતાં તે ગોટાળામાં પડી જાય છે અને તેનું સર્વ જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળી જતાં જે પ્રમાણે દેહ પ્રેતરૂપ બને છે, તેવી સ્થિતિ બુદ્ધિ નષ્ટ થવાથી જીવની બને છે, માટે હે અર્જુન, સાંભળ : જે પ્રમાણે બળતણને અગ્નિની એક ચિનગારી લાગી તેનો બહકો થતા તે અગ્નિ ત્રિભુવનનો પણ નાશ કરવા સમર્થ થાય છે, તે પ્રમાણે અંતઃકરણમાં ચત્કિચિત્ પણ વિષયનું સ્મરણ થયું એટલે તે મહા અનર્થની ઉત્પત્તિ કરે છે. (૩૩૦)

રાગદ્વેષવિયુક્તેષુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

પ્રીતિ અને દ્વેષનો પરિત્યાગ કરી જેણે પોતાની ઇન્દ્રિયોને અકુશમાં આણી છે, તે પુરુષ વિષયોનું સંવન કરે તોપણ તે અત કરણની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૪

એટલા માટે મનમાંથી સર્વ વિષયો દૂર કર્યા એટલે રાગ અને દ્વેષ આપોઆપ જ નષ્ટ થાય છે અને રાગ અને દ્વેષ ટળ્યા પછી ઇન્દ્રિયો વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય તોપણ તે બાધક થતી નથી. આકાશમાંથી સૂર્ય પોતાનાં કિરણરૂપી કર્ણી જગતની વસ્તુઓનો સ્પર્શ કરે છે, તોપણ તેના સંસર્ગદોષથી ક્ષિપ્ત થતો નથી; તે પ્રમાણે જે વિષય પ્રત્યે ઉદ્દાસીન, આત્મસ્વરૂપમાં નિમગ્ન અને કામક્રોધથી અક્ષિપ્ત હોય છે તથા જે વિષયમાં પણ પોતાના સ્વરૂપ સિવાય અન્ય વસ્તુનું ઈર્ષ્યન કરતો નથી, ત્યાં પછી વિષય શી વસ્તુ છે અને તેને શી રીતે બાધ કરી શકે ? અને કદાચ બાધે તો એ કેને ? બે પાણીમાં ખૂડતું હોય કે અગ્નિથી અગ્નિ બળતો હોય તો જ પૂર્ણતાએ પહોંચેલો પુરુષ વિષયસંસર્ગથી દૂર. આમ જે પોતે જ સર્વરૂપ બની રહ્યું છે તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ તું નક્કી સમજ. (૩૩૭)

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો દ્વાશ્ચુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

ચિત્તને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં સર્વ દુઃખ નાશ પામે છે અને પ્રસન્નચિત્ત પુરુષની બુદ્ધિ શીઘ્ર સ્થિર થાય છે. ૬૫

જ્યાં ચિત્તમાં સદા પ્રસન્નતા હોય છે, ત્યાં સામાનિક દુઃખોનો પ્રવેશ થતો નથી. તેના ઉદ્ધરમાં જ અમૃતનો ઝરો ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. તેને ક્ષુધાતૃષ્ણાની પીડા જેમ ક્યારેય થતી નથી તે જ પ્રમાણે જેનું હૃદય પ્રસન્ન હોય છે, તેને વળી દુઃખ કેવું અને તે થવાનું પણ ક્યાંથી? આવા મનુષ્યની બુદ્ધિ આપોઆપ જ પરમાત્મસ્વરૂપમાં જડાયલી રહે છે. જેમ વાયુરહિત સ્થળે હીપકની જ્યેષ્ઠ લેશ પણ ડાલતી નથી, તેમ જેની બુદ્ધિ સ્થિર હોય છે, તે આત્મસ્વરૂપની સમાધિમાં જ નિશ્ચિન્નપણે રત હોય છે. (૩૪૧)

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય માવના ।

ન ચામાવયતઃ જ્ઞાન્તિરજ્ઞાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

જેનું અતઃકરણ સ્વસ્થ હોતું નથી, તેને આત્મજ્ઞાનની બુદ્ધિ પણ હોતી નથી, જેનું આત્મામાં ધ્યાન નથી, તેને શાંતિ હોતી નથી; અને જેને શાંતિ હોતી નથી, તેને સુખ ક્યાંથી હોય. ૬૬

આ યોગયુક્તિનો વિચાર જેના અતઃકરણમાં હોતો નથી, તેને શબ્દાદિક વિષયો પોતાના પાશમાં જકડી લે છે. હે પાર્થ! આવા માણસની બુદ્ધિ કદી સ્થિર રહેતી નથી અને બુદ્ધિસ્થૈર્યની ઇચ્છા પણ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થતી નથી. હે અર્જુન! જ્યારે તેના અતઃકરણમાં સ્થિરતાની ઇચ્છા જ ઉત્પન્ન થતી નથી, ત્યારે તેને શાંતિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? જેવી રીતે પાપીઆની તરફ મોક્ષ એક દષ્ટિમાત્રથી પણ જોતો નથી, તે પ્રમાણે જ્યાં શાંતિનો અશ લેશ પણ નથી ત્યાં સુખ ભૂલે-ચૂકે પણ જતું નથી. અગ્નિમાં શેકેલાં બીજ જે ઊગવાનો સંભવ હોય તો જ શાંતિહીન મનુષ્યને સુખની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ માની શકાય, માટે મનનું અનિયમિતપણું જ દુઃખનું કારણ હોઈને ઇન્દ્રિયનિશ્ચલ કરવો એ જ સર્વોત્તમ કાર્ય છે. (૩૪૭)

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायુर्नाविमિबाम्भसि ॥ ૬૭ ॥

સ્વચ્છદે વિહરતી ઇન્દ્રિયોની પાછળ જ્યારે મન ભટકે છે, ત્યારે તે મન, જેવી રીતે સસુદ્રમાં ચાલતી નૌકા પ્રતિકૂળ વાયુના યોગે ફૂળી જાય છે, તે પ્રમાણે

બુદ્ધિને હરી લે છે. ૬૭

જે પુરુષો ઇંદ્રિયોની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે, તે પોતે બંદેને સમજે કે અમે વિષયરૂપ સાગરને તરી ગયા છીએ; પરંતુ ખરું જોતા તે તરીને પાર થયેલા હોતા નથી. જેમ એક નાવ કિનારે લાગી ન લાગી એટલામાં અચાનક વાવાઝોડું થતાં તોફાનમાં ફસાય છે, તેમ સિદ્ધ થયેલો પુરુષ માત્ર ગમ્મતને ખાતર પણ જો ઇંદ્રિયોનું લાલન કરે તો તે ફરીથી સ સારદુઃખમાં ફસાઈ જાય છે, એમ તું સમજ. (૩૫૦)

તસ્માદ્યસ્ય મહાબાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ૬૮ ॥

માટે હે મહાબાહુ અર્જુન ! ઇંદ્રિયોના અર્થ જે વિષય, તે વિષયોથી જે પોતાની ઇંદ્રિયોને સર્વ પ્રકારે રોકી રાખે છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલી છે એમ સમજ. ૬૮

માટે હે ધનંજય ! આપણી ઇંદ્રિયો આપણા તાબામાં આવી જાય તો તેથી અધિક સાર્થકતા તે આ જીવનમાં બીજી શી હોઈ શકે ? જે પ્રમાણે કાચળો પોતાના પ્રસારેલા અવયવોને સ્વેચ્છાથી પોતે જ સંકેતી લે છે, તે પ્રમાણે જેની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન અને આજ્ઞાપાલક હોય છે, તેની જ બુદ્ધિ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયેલી સમજ. હે અર્જુન ! હવે જ્ઞાનીને ઓળખવાનું બીજું એક સૂક્ષ્મ ચિહ્ન તને બતાવું છું તે તું ધ્યાનમાં રાખ. (૩૫૪)

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ૬૯ ॥

પોતાના રૂપ વિષેનું જે અગ્નિ એ સર્વ જૂતોની રાત્રિ છે તે રાત્રિના સમયમાં યોગી પુરુષ જાગૃત હોય (સ્વરૂપાનુભવરૂપ જાગૃતિ ભોગવે છે) અને જે સ્વરૂપના અગ્નિરૂપ રાત્રિના સમયમાં સર્વ જૂતો સત્ય બુદ્ધિથી જાગૃત હોય છે, તે સસારની જાગૃતિ યોગી પુરુષની રાત્રિ સમાન હોય છે. ૬૯

સર્વ પ્રાણીઓને અજ્ઞાત રહેલા આત્મસ્વરૂપનું જેને પૂર્ણ જ્ઞાન છે અને જે વ્યાવહારિક વિષયસુખની પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યો જાગૃત રહી મહાપરિશ્રમ સેવે છે, તે વિષયસુખ પ્રતિ જે નિર્દિત રહી અલક્ષ્ય કરે છે, તે જ મનુષ્ય હે અર્જુન ! ઉપાધિરહિત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, ગભીર અને મુનિશ્રેષ્ઠ મનન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ સમજ. (૩૫૬)

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामायं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमामोति न कामकामी ॥ ૭૦ ॥

ચારે તરફથી પાણીથી ભરાતા અને પોતાની મર્યાદા ન હોડનારા સમુદ્રમાં જેમ 'સર્વ' નદીઓ પ્રવેશ કરે છે, તે પ્રમાણે જે સ્થિરચુદ્ધિ પુરુષમાં સધળા ભોગો કાઈ પણ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન કરી સિવાય પ્રવેશ કરે છે, તેને જ શાંતિ મળે છે—જે ભોગોની ધ્વજા કરે તેને શાંતિ મળતી નથી. ૭૦

વળી હે પાર્થ, એક અન્ય પ્રકારથી પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ મનુષ્ય ઓળખી શકાય છે. સમુદ્રમાં જેમ સદૈવ પરિપૂર્ણતા હોય છે, તેમ આવા પુરુષના અંતઃકરણમાં પણ પરિપૂર્ણતાનો વાસ હોય છે. જો કે વર્ષોત્ક્રાંતિમાં નદીઓના ભરપૂર પ્રવાહો સમુદ્રમાં ભળે છે તોય તે જરા પણ વૃદ્ધિ પામતો નથી, અથવા પોતાની મર્યાદાનું ઉદ્ધંધન કરતો નથી, તેમ જ ગ્રીષ્મઋતુમાં નદીઓનાં પાણી ખૂટી જાય છે, ત્યારે પણ તે ચત્કિચિત્ ભીણે થતો નથી, તેમ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ પણ રિદ્ધિસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થતાં ઉલ્લાસ પામતો નથી અને તેની અપ્રાપ્તિ થતાં તે અસંતુષ્ટ થતો નથી. સૂર્યના ધરમાં દીપક સળગાવવામાં આવે, તો જ શું પ્રકાશ થાય અને નહિ તો શું તે અધારે અથકાય છે? તે જ પ્રમાણે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ પાસેની રિદ્ધિસિદ્ધિ આવી તોય શું અને ગઈ તોય શું? એવી ભાવનાથી તેમનું સ્મરણ માત્ર પણ હોતું નથી; કારણ કે તેનું અંતઃકરણ મહાસુખમાં—પરમાત્મસુખમાં નિમગ્ન હોય છે. જે પોતાના ગૃહના સૌંદર્ય સમક્ષ ઇંદ્રભુવનને પણ તુચ્છ માનતો હોય તેને ભીલોનાં ઝૂંપડાં બેવાથી કેમ સમાધાન થઈ શકે વાર? જે અમૃતની પંજી ચેષ્ટા કરતો હોય, તે જેવી રીતે કાંઈ પીતો નથી તે જ પ્રમાણે આત્માનંદથી તૃપ્ત થયેલ પુરુષ રિદ્ધિસિદ્ધિથી ઉપભોગ લેતો નથી. હે અર્જુન! ચમત્કાર તો એ છે કે, જે પુરુષને સ્વર્ગનાં સુખની પણ અપેક્ષા નથી, તેની સન્મુખ રિદ્ધિસિદ્ધિની તો વિસાત જ શી? આ પ્રમાણે હોવા છતાં લોકો કહે છે કે, સ્થિતપ્રજ્ઞની પાસે રિદ્ધિસિદ્ધિ હોવી જ નેઈએ; એ કેવી આશ્ચર્યકારક વાત! (૩૬૫)

વિદ્યાય કામાન્નૃપઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહક્કારઃ સ જ્ઞાન્તિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

જે મનુષ્ય સર્વ કામવાસનાઓનો ત્યાગ કરી, નિસ્પૃહ થઈ તથા 'હું અને મારું' એ દ્વંદ્વ છોડી નિરહકારી રહેતો હોય છે, તેને શાંતિસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે ૭૧

આ પ્રમાણે આત્મબોધથી સંતુષ્ટ થયેલો અને પરમાનંદમાં નિમગ્ન થયેલો જે પુરુષ હોય તે જ ખરેખરો સ્થિરચુદ્ધિ છે એમ તારે સમજવું. આવો માણસ 'હુપણુ' છોડી સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરી જગત

માં વિચરે છે. (૩૬૭)

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ૩૭ ॥

હે અર્જુન! આવી સ્થિતિને જ બ્રહ્મસ્થિતિ (સર્વ કર્મ ત્યાગીને બ્રહ્મરૂપ થઈ જવું) કહેવામાં આવે છે. મનુષ્ય જ્યારે એ સ્થિતિ પામે છે (સર્વ કર્મ છોડી બ્રહ્મરૂપ બને છે), ત્યારે તેને મોહ થતો નથી. આવી સ્થિતિમાં જો મરણ પ્રાપ્ત થાય. તોપણ તે સર્વથી શાંતિ(મોક્ષ)ને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૭

આવી નિઃસીમ બ્રહ્મસ્થિતિનો અનુભવ જ્યારે નિષ્કામ પુરુષ હોવા લાગે છે, ત્યારે તે અનાયાસે જ પરબ્રહ્મ(આત્મસ્વરૂપ)ને જઈ મળે છે. આવા પુરુષોને દેહના અવસાનકાળે થનારી વ્યાકુલતા (આન્તિ) જ્ઞાનસ્વરૂપમાં જઈ મળ્યા પછી બ્રહ્મસ્થિતિ વડે તેમનાં ચિત્તમાં આડી આવી શકતી નથી. સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે : હે રાજન્! શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ એ જ સ્થિતિનું વર્ણન અર્જુનને કહી સંભળાવ્યું. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું આત્મ કથન સાંભળી અર્જુન મનમાં યોદ્ધો : ‘આ યુક્તિ મને ઠીક ઉપયોગી થઈ પડશે. જે સઘળાં કામોનો દેવે નિષેધ કર્યો છે, તે નિષેધથી જ દેવ મને જે યુદ્ધ માટેનો આગ્રહ કરે છે તે તેમનો આગ્રહ વ્યર્થ સિદ્ધ થઈ શકે છે.’ આથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ઉપર્યુક્ત ભાષણ સાંભળી અર્જુન અતિ હર્ષિત થયો. હવે તે શંકા કરી ગહન પ્રશ્નો પૂછશે. એ સવાલ અત્યંત રસમય હોવા સાથે, સર્વ ધર્મનું ઉત્પત્તિસ્થાન અથવા અમર્યાદ વિચારામૃત મહાસાગર જ છે. આ સંવાદનું નિરૂપણ જગદીશ્વર પોતે જ કરશે અને નિવૃત્તિહાસ જ્ઞાન દેવ કહી સંભળાશે. (૩૭૫)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितया भावार्थदीपिकाया द्वितीयोऽध्याय ॥ ૨ ॥

અધ્યાય ઉભે-કર્મયોગ

અર્જુન ઉવાચ-જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥ ૧ ॥

અર્જુન બોલ્યો હે જનાર્દન ! 'કર્મયોગ કરતાં છુદ્ધિયોગ શ્રેષ્ઠ છે' - એવો જ જ્યારે તમારો મત છે. તો પછી હે કેશવ, મને આ હિંસક કર્મમાં શા માટે પ્રવૃત્ત કરો છો ? ૧

જ્ઞાનદેવ કહે છે : અર્જુને કેવા પ્રકારે શંકા કરી તે સાંભળો. પછી અર્જુન, બોલ્યો : હે દેવ કર્મલાપતે ! તમે જે કહ્યું, તે મેં લક્ષ-પૂર્વક સાંભળ્યું છે. હે અનતસ્વરૂપ ! આત્મસ્વરૂપમાં કર્મ અને કર્તા એમનો વિચાર કરી જોતાં તો કર્મ અને કર્તા જેવું કંઈ રહેતું નથી એવો જ જો આપનો નિશ્ચિત મત હોય, તો પછી હે હૃષીકેશ, આપ 'હે પાથ' ! તું સંત્રામ-યુદ્ધ કર !' એવો ઉપદેશ મને શા માટે આપો છો ? આ ભયંકર કર્મભળમા મને દ્વંસાવતાં આપને સંકેત્ય કેમ થતો નથી ? સર્વ કર્મોનો આપ જ નિષેધ કરો છો, તો પછી મારે હાથે આવા હિંસાત્મક કર્મ શા માટે કરાવો છો ? હે હૃષીકેશ ! આપ પોતે જ કર્મભાગને આટલું બધું માન આપી મારે હાથે આવી ભયંકર હિંસા કરાવો છો; તેનો આપ પોતે જ કાંઈક વિચાર કરી જુઓ (૫)

વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિ મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપુયામ્ ॥ ૨ ॥

તમે જાણે કાંઈ ગૂંચવણબધું બોલીને મારા મનમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરો છો; એટલા માટે એક નિશ્ચિત વાત કહો, કે જે દ્વારા હું મારું કલ્યાણ સાધી લઉં.

હે દેવ ! તમે જ જ્યારે આ પ્રમાણે બોલવા માંડો, ત્યારે પછી અમારે અજ્ઞાનીઓએ શું કરવું ? અર્થાત્ હવે વિચારનો અંત જ આવી ગયો છે એમ જ સમજવું જોઈએ. અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે જો આવો સંદિગ્ધ ઉપદેશ કરવામાં આવે, તો પછી એથી કયો ભ્રમ સિદ્ધ હોઈ શકે વારુ ? હવે તો આપની પાસે આત્મબોધ મેળવવાની મારી ઇચ્છા પૂરી થઈ ચૂકી, એમ જ માનવું. વૈષ જ જ્યારે રાગીના ઔષધમાં વિષ નાખે, તો પછી રાગીએ જીવવું કઈ રીતે ? આપનો આ ઉત્તમ ઉપદેશ મને તો અંધ મનુષ્યને આડા માર્ગમાં ચલાવી દેવા જેવો

કિંવા મર્કટને દારૂ પાવા જેવો સારો ફળ્યો. હે ભગવાન ! દેવ ! હું મૂળથી જ અજ્ઞાની અને તેમાં વળી આ મોહથી અસ્ત થયો અને તે માટે જ તમને વિવેકની વાત પૂછી; તો આપની એકેએક વાત નવીન આશ્ચર્ય નવાઈ જેવી જ નીવડી ! એ ઉપદેશમાં તો મને ચોતરફ ગોટાળો જ લાગ્યો. હે દેવ ! શરણાગતની સાથે આ પ્રમાણે શાને વતો છો ? અમે મન, વાણી ને કાયાથી આપના બોલવા પર શ્રદ્ધા રાખીએ અને આપ અમને આવો ભ્રમમય ઉપદેશ આપો, તો પછી અવધિ જ થઈ ને ! જ્યારે આપ સ્વયં આવો ઉપદેશ કરો એટલે અમારું તો કદયાણુ જ થઈ ચૂક્યું ! હવે જ્ઞાન સંપાદન કરવાની તો આશા જ શી ? એટલું જ નહિ, પરંતુ મારા મનની સ્થિરતાનો નાશ થયો અને મન વિશેષ ભ્રમમાં પડી ગયું ! હે કૃષ્ણ ! આપની લીલા અમે પામર મનુષ્યો કાંઈ જાણી શકતા નથી, આ ઉપદેશને બહાને જો આપ મારા મનોભાવ જાણવા ઇચ્છતા હો, તો કૌણુ જાણે ? મને આપ ક્ષમાવો છો, કે ચૂદાર્થ સહિત બ્રહ્મસ્વરૂપ સમજાવો છો, તેની મને કાંઈ સમજ પડતી નથી. માટે હે દેવ ! સાંભળો, મને ચૂદાર્થમાં ન કહેતાં ગામડિયાને પણ સમજ પડે એવી ભાષામાં સ્પષ્ટ કહી બતાવો. હે કૃષ્ણ ! હું અતિશય મંદબુદ્ધિ છું; માટે મને સ્પષ્ટ સમજાય તેવી રીતે નિશ્ચયાત્મક વાત કહો. રોગનો નાશ કરવો એ તો જાણે ઔષધનો હેતુ હોય છે જ; પરંતુ તે સ્વાદિષ્ટ અને રુચિકર પણ હોવું જોઈએ; તે પ્રમાણે સર્વ અર્થથી પરિપૂર્ણ અને આચરવાને યોગ્ય એવું તત્ત્વ આપ મને કહી સંજાળાવો. વળી હું એટલું માગી લઉં છું કે, જે રીતે મારા મનને તેનો પૂર્ણ બોધ થાય, તે રીતે મને કહેજો. હે દેવ ! આપના જેવા શુરુ મળવા છતાં મારે મારા મનની ઇચ્છા પરિતૃપ્ત શા માટે ન કરી લેવી ? આ સ્થળે મારે મર્યાદા કોની રાખવી ? તમે તો મારી માતા છો. દેવયોગે ક્ષણતી કામધેતુ પ્રાપ્ત થાય, તો પછી ઇચ્છિત વસ્તુ મારાવામાં ઊણુપ શા માટે રાખવી ? ચિંતા-મણિ હાથમાં આવી પડતા આકાંક્ષિત પદાર્થો લેવામાં લક્ષ્મી આવેલો કરવા આવતા મોહું ધોવા જવા જેવો વ્યવહાર શા માટે આચરવો ? અમૃતસિંધુને કિનારે ઊભા રહી અમૃતપાન ન કરતા તૃષાથી તરફડીએ, તો પછી અમૃતનિધિ પાસે જવાનો શ્રમ જ શા માટે લેવો ? તે જ પ્રમાણે હે કમલાપતે ! જન્મોજન્મ આપની ઉપાસના કરતાં કરતાં દેવયોગે જ્યારે આપ આજે મળ્યા છો, તો પછી હે પરમેશ્વર, અમારી ઇચ્છામાં આવે તે વસ્તુ શા માટે ન માગી લેવી ? હે દેવ ! આજે

મારી મનોકામના પરિપૂર્ણ કરવાનો દિવસ ભિગ્યો છે. આજે મારી સર્વ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થઈ, મારાં પૂર્વપુણ્યો ફળી, મારા સર્વ મનો-રથોની સિદ્ધિ થઈ છે; કારણ કે પરમ કલ્યાણપ્રદાત્ર અને દેવોના દેવ એવા જે આપ તે આજ અમારે આધીન થયા છે. જે પ્રમાણે માતાનું સ્તનપાન કરવામાં બાળકને વેળા-કવેળા બેવાની હોતી નથી તે પ્રમાણે હે દેવ, હે કૃપાનિધે, હું આપને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રશ્નો પૂછું છું માટે હે દેવ, આ લોકમાં આચરવા યોગ્ય અને પરલોકમાં હિતકારક થઈ શકે એવી એક નિશ્ચિત વાત કહો. (૩૧)

શ્રીભગવાનુવાચ—લોકેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા^૧ પુરા પ્રોક્તા મયાનથ ।

જ્ઞાનયોગેન^૨ સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન^૩ યોગિનામ્ ॥ ૩ ॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા . હે નિષ્પાપ અર્જુન ! સૃષ્ટિના આરભમાં જ મેં આ લોકમાં આચરવા યોગ્ય બે પ્રકારના માર્ગો બતાવ્યા છે સાખ્યો (વિચાર કરનારાઓ)ને જ્ઞાનયોગ અને યોગીઓ (કર્મ કરનારાઓ)ને કર્મયોગ. ૩

અર્જુનનાં વચન સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ આશ્ચર્યથી ઘોલી ઉઠ્યા : હે અર્જુન, મેં તને જે કહ્યું તે ગર્ભિતાઈ છે. ઇશ્વરાર્પણ કર્મમાર્ગનું નિરૂપણ કરતાં હું પ્રસંગાનુસાર જે જ્ઞાનમાર્ગનો મહિમા વર્ણવી ગયો, તેમાં મારો હેતુ શો હતો, તે નહિ સમજતાં તું બ્યર્થ જ હોભ પાડ્યો છે. વળી હવે ધ્યાનમાં રાખજે કે, ઉક્ત જ્ઞાનયોગ અને કર્મ-યોગ એ ઉભય માર્ગો મારા જ બતાવેલા છે. હે વીરશ્રેષ્ઠ ! આ પૃથ્વી પર એ ઉભય સપ્રદાય અનાદિસિદ્ધ છે અને મારામાંથી જ ઉદ્ભવેલા છે. જહ અને ચૈતન્ય વિષે વિચાર કરનારા લોકો જેનું આચરણ કરે છે અને જેથી બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ થઈ તત્ક્ષણ જ તેમાં તદ્દ્રૂપ બની જવાય છે, તે એક સપ્રદાયનું નામ જ્ઞાનયોગ છે; બીજાને કર્મયોગ કહેવામાં આવે છે. આ યોગમાં તત્પર એવા સુસુક્ષ્મજનો કેમેકમે

૧. સાધનની પરિપક્વ અવસ્થા એટલે પરાકાષ્ઠા, તેનું નામ નિષ્ઠા છે.

૨. માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા બધા ગુણો જ ગુણોમાં વર્તે છે એમ માની તથા મન, ઇન્દ્રિય અને શરીર વડે થનારી સંવર્ણ ક્રિયાઓમાં કર્તાપણાના અભિ-માનથી રહિત થઈ પરમાત્મામાં એકીભાવથી સ્થિત રહેવાનું નામ જ્ઞાનયોગ છે. એને જ ‘સંન્યાસ,’ ‘સાખ્યયોગ’ વગેરે નામોથી કહ્યો છે.

૩. ફળ અને આસક્તિનો ત્યાગ કરી ઇશ્વરેચ્છા પ્રમાણે માત્ર ઇશ્વરપ્રીત્યર્થ સમત્વ બુદ્ધિથી કર્મ કરવાનું નામ ‘નિષ્કામ કર્મયોગ’ છે, એને જ ‘સમત્વ-યોગ,’ ‘બુદ્ધિયોગ,’ ‘કર્મયોગ,’ ‘તત્ત્વકર્મ,’ ‘મત્ત્વકર્મ’ કહ્યો છે.

૧ જે અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષના કર્મ અકર્મ થઈ જાય છે એટલે કે ફળ ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી, તે અવસ્થાનું નામ નિષ્કર્મતા છે.

પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તેવા દરેક માટે વિહિત કર્માચરણ ત્યાજ્ય નથી. વળી શું આપણી ઇચ્છાથી જ કર્મોનો સ્વીકાર વા ત્યાગ થઈ શકે કે ? ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મના સ્વીકાર વા ત્યાગની વાત બોલવી એ કેવળ બકવાદ સમાન છે. વારતવિક વિચાર કરી જોતાં જણાશે કે, આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી કર્મનો ત્યાગ થતો નથી. એ દંઢતાથી જાણજે. (૫૨)

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ૫ ॥

કારણકે કોઈ પણ પ્રાણી કર્મ કર્યા સિવાય એક પણ પણ સ્વસ્થ રહી શકતો નથી પ્રકૃતિમાથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્વાદિ ગુણો પરત ત્ર એવા સર્વ પાસે કર્મો કરાવે છે. ૫

જ્યા સુધી આ સર્વ પ્રપચ માયાને આશ્રયે છે, ત્યા સુધી સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ગુણોને આધીન જ સર્વ વ્યાપાર હોય છે; માટે આપણે કર્મોનો સ્વીકાર કરી શકીએ છીએ કિંવા તેનો ત્યાગ કરી શકીએ છીએ એમ કહેવું એ અજ્ઞાનસૂચક છે. વિહિત કર્મોનો આરંભ કતોની ઇચ્છા પર અવલભે છે તેથી દ્વેષ અગર ત્રાસથી ત્યાગ કરવાથી 'મનઇદ્રિયોનો' કર્મો કરવાનો સ્વાભાવિક ધર્મ શું નહ થશે ? વિહિત કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી શું શ્રવણેન્દ્રિય પોતાનો સ્વાભાવિક ધર્મ ભૂલી જાય છે ? કિંવા આખ પોતાની દર્શનશક્તિ ગુમાવે છે ? અથવા શ્રાવણેન્દ્રિય પોતાનો પ્રકૃતિસિદ્ધ ધર્મ વીસરી જાય છે ? અથવા પ્રાણાપાન વાયુની ગતિ બંધ થાય છે ? મન સંકલ્પવિકલ્પ ત્યજ દે છે ? કિંવા ક્ષુધા-તૃષ્ણાનો લોપ થાય છે ? અથવા શું તેથી સ્વપ્ન અને જાગૃત અવસ્થાનો નાશ થાય છે ? અથવા પગો ચાલવાનું કામ વીસરી જાય છે ? અને તેથી શું જન્મ-મરણ બંધ થાય છે કે ? જો આ બધા ઇન્દ્રિય-વ્યાપાર બંધ રહેતા નથી, તો પછી ત્યાગ તે શાને કયો ? તેથી દેહાભિમાનીથી સ્વાભાવિક કર્મોનો ત્યાગ કદી પણ કરી શકાતો જ નથી, કર્મ એ માયાના ગુણોને આધીન હોવાથી હું કર્મોનો સ્વીકાર કરીશ વા તેનો ત્યાગ કરીશ એમ કહેવું વ્યર્થ છે. આપણે રથમાં સ્વસ્થ બેઠા છીએ, તોપણ રથને આધીન હોવાથી રથની સાથે આપણે પણ અવશ્ય ગતિ કરીએ જ છીએ. વૃક્ષનું શુષ્ક પત્ર નિશ્ચેષ્ટ હોવા છતાં પણ વાયુના વેગથી ભીડી આકાશમાં ભ્રમણ કરે છે; તે પ્રમાણે પ્રકૃતિને આધીન હોવાથી તથા કર્મેન્દ્રિયોના વિકારોને લીધે નૈષ્કર્મ્ય

સ્થિતિએ પહોંચેલો પુરુષ પણ નિત્ય શારીરિક કર્મો કરે છે; માટે જ્યાં સુધી પ્રકૃતિનો સંસર્ગ છે, ત્યાં સુધી કર્મોનો ત્યાગ કદી પણ થઈ શકવાનો નથી. એમ છતાં પણ જે કર્મત્યાગની વાત કરે છે, તે કેવળ વ્યર્થ દુરાગ્રહ જ સેવે છે. (૬૩)

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

જે મહાઅર્પ કર્મેન્દ્રિયોનો સંયમ કરીને ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું ચિંતન કર્યા કરે છે, તે દ્વાબિહ-દુરાચારી કહેવાય છે ।

વિહિત કર્મોનો ત્યાગ કરી તથા કર્મેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને જ માત્ર જે પુરુષ કર્મથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા રાખે છે, સેનાથી કર્મો ત્યજી શકાતાં નથી, કારણ કે તેના મનમાં કર્મ કરવાનો સ્વભાવ શેષ રહે છે, તથાપિ તે ઉપરઉપરથી કર્મોત્પત્તિ (કર્મનો ત્યાગી) થયો છું એમ બતાવે છે. આવો પુરુષ ચોખ્ખો દ્વાબિહ-દરિદ્રી છે. હે પાથ ! આવો પુરુષ અદરથી સદૈવ વિષયાસક્ત હોય છે એમ તું નિઃસંશય જાણ. હે અર્જુન ! હવે પ્રસંગાનુસાર તને ખરા ઇચ્છારહિત મનુષ્યનાં લક્ષણો કહી બતાવું છું; તે લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કર. (૬૭)

યસ્ત્વિન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમતેઽર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥ ૭ ॥

પરંતુ હે અર્જુન, જે મનુષ્ય મન વડે ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરીને આસક્તિ ન રાખતા કર્મેન્દ્રિય દ્વારા કર્મયોગનું આચરણ કરે છે, તે જ શ્રેષ્ઠ પુરુષ છે. ૭

જેનું અતર નિશ્ચય અને પરમાત્મપરાયણ રહે છે, છતાં બહારથી પણ લોકાચાર પ્રમાણે વર્તે છે, તેમ જ જે ઇન્દ્રિયોને આશા કરતો નથી, વિષયોની ભીતિ રાખતો નથી તથા જે જે પ્રસંગે જે જે કર્મો ઉપસ્થિત થાય તેનો ત્યાગ કરતો નથી; વળી જે કર્મેન્દ્રિયોને કર્મ કરતા રોકતો નથી તેમ તેના વિકારોને વશ પણ થતો નથી, તે વાસનાથી વ્યાકુળ થતો નથી અને તેના મનને ચોહની બાધા નહીં શકતી નથી. કમળપત્ર જેમ રાત્રિદિવસ પાણીમાં રહેવા છતાં પાણીથી ભિન્નતું નથી, તે પ્રમાણે તે સંસારમાં રહી ઇતર જનોના જેવો ભાસે છે. જે પ્રમાણે પાણીની સંગતિથી સૂર્યબિંબ પાણીમાં હોય એમ ભાસે છે, તે જ પ્રમાણે ઉપરથી ભોતાં તે મનુષ્ય સાધારણ લાગે છે, પરંતુ તેની આત્મસ્થિતિ નિશ્ચયપૂર્વક ઝોળખી શકાતી નથી. જે મનુષ્ય આવા શુભોથી મુક્ત હોય તથા નિઃસ્પૃહ હોય, તે જ મુક્ત ગી. ૮

છે એમ તું સમજ. હે અર્જુન! તે જ યોગી અને જગતમાં તે જ સ્તુતિપાત્ર છે; માટે જ તું એવો થા એમ હું તને કહું છું. તું તારા મનનું નિયમન કર અને અંતરમાં સ્થિર થા. (૫૪) ભક્તિને ઇન્દ્રિયો પોતાના વ્યાપારો કરતી રહે. (૭૬)

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિધ્ધેદકર્મણઃ ॥ ૮ ॥

તું વિહિત કર્મો આચર. કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવા એ જ શ્રેયસ્કર છે. કર્મ કયો સિવાય તારા શરીરનો નિર્વાહ સુદા થશે નહિ. ૮

આ સંસારમાં કર્મરહિત થવું જ્યારે અસંભવિત જ છે, તો પછી શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ શા માટે વર્તવું? માટે જે જે કર્મો યોગ્ય હોય અને સમયાનુસાર પ્રાપ્ત થયા હોય, તે તે કર્મ તું નિષ્કામ બુદ્ધિથી કર. હે અર્જુન! વળી એક બીજું કૌતુક એ છે કે, નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરેલાં કર્મો સહજ જ કર્મપાશમાંથી અર્થાત્ સંસારમાંથી મનુષ્યને મુક્ત કરે છે. જે મનુષ્ય અધિકાર પ્રમાણે સ્વધર્મોચરણ કરે છે, તે એ આચરણના જ પ્રભાવથી નક્કી મોક્ષ પામે છે. (૮૦)

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મવન્ધનઃ ।

તદર્થ કર્મ કૌન્તેય મુક્તસજ્જઃ સમાચર ॥ ૯ ॥

સદયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિવૃકામધુક્ ॥ ૧૦ ॥

હે અર્જુન! ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ વિના કૃણતી ધમ્માથી કરેલાં કર્મોથી તો જીવ બિલટો બંધનમાં પડે છે; માટે કર્તાપણાનું અભિમાન છોડીને ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી જ તું કર્મ કર. ત્વજિના પ્રારભમા યગની સાથે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીને બ્રહ્મદેવ તેમના પ્રત્યે બોલ્યા - ‘તમે વ્યવધર્મરૂપી યગથી ધર્મોચરણ કરો; એટલે એ યગ તમારા ઇચ્છિત મનોરથ પૂર્ણ કરશે.’ ૯, ૧૦

પોતાના ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરવું એ જ નિત્ય યગ છે, એમ તું સમજ! એટલા ‘માટે ભાઈ રે! એવી રીતે વર્તન કરવા પછી તેમાં પાપ પ્રવેશી શકતું નથી. પ્રાણી જ્યારે સ્વધર્મને ત્યાગ કરી હુકમો કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે તે જન્મમરણના ફેરામાં ફસાય છે; માટે જે સ્વધર્મોનુસાર કર્મો કરવારૂપ અખડ યગ કરે છે, તેને તે કર્મ બંધનરૂપ થતું નથી. આ સર્વ જગત કર્મ વડે બંધાઈને માયાના પાશમાં ફસાયેલું છે; એ સ્વકર્મથી વિમુખ થવાનું જ પરિણામ છે. હવે હે પાર્થ, તને આ સંબંધી એક કથા કહું છું. ‘જે

સમયે બ્રહ્મદેવે સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી, તે સમયે તેમણે પ્રાણી અને તેમને આચરવાના ધર્મો એ ઉભયને સાથેસાથે જ ઉત્પન્ન કર્યો; પરંતુ ધર્મ ગહન હોવાથી મનુષ્યો તેને સમજી શક્યા નહિ. આથી તેમણે બ્રહ્મદેવને પ્રાર્થના કરી કે, ‘હે દેવ! અમારે આ સંસારમાં તરવાનો ઉપાય શો છે?’ ત્યારે બ્રહ્મદેવે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ‘તમારા વર્ણાશ્રમ અનુસાર ધર્મો મેં પ્રથમથી જ નિર્માણ કરેલા છે. એ ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરશો, એટલે તમારા મનોરથો સહજમાં પૂર્ણ થશે. તમે માત્ર ઉપરઉપરથી જ વ્રતનિયમાદિ કરશો નહિ; ઉપવાસ આદિ કરીને શરીરને કષ્ટ આપશો નહિ; અને તીર્થયાત્રાનો શ્રમ વહોરશો નહિ; યોગાદિક સાધનો તેમ જ સકામ આરાધના તથા મંત્ર-તંત્રાદિક અનુષ્ઠાન કરવાના નાદે રખે ને ચઢી જતા! અન્ય દેવોને ભજશો નહિ; પરંતુ પોતાના વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે જે ધર્મ કહેવામાં આવેલો છે, તેનું જ તમે સહજભાવે આચરણ કરો. જે પ્રમાણે પતિવ્રતા સ્ત્રી નિષ્કામ બુદ્ધિથી પોતાના પતિની સેવા કરે છે, તે પ્રમાણે તમે પોતાના ધર્મનું નિષ્કામ ભાવથી આચરણ કરો. સ્વધર્મનું આચરણ એ જ એક તમારો યજ્ઞ છે; માટે તેનું જ આચરણ કરો; આથી હે બંધુઓ! તમે જો સ્વધર્માનુસાર ચાલશો તો તે કામધેનુની પેઠે કૃણદ્રુપ થઈ તમારો કદી પણ પરિત્યાગ કરશે નહિ.’ (૯૪)

દેવાન્માવયતાઽનેન તે દેવા માવયન્તુ વઃ ।

પરસ્પરં માવયન્તઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥ ૧૧ ॥

આ સ્વધર્મરૂપી યજ્ઞ વડે તમે દેવોની આરાધના કરો, એટલે દેવો તમારું પર પ્રસન્ન થશે અને આ પ્રમાણે પરસ્પરને પ્રસન્ન કરી તમારું ઉત્તમ કલ્યાણ સાધી શકશો. ૧૧

આ સ્વધર્માચરણથી સર્વ દેવતા સંતુષ્ટ થશે અને તેઓ તમને ઇચ્છિત કૃણ આપશે. આ પ્રમાણે સ્વધર્માચરણરૂપી પૂજાથી તમે સર્વ દેવગણનું પૂજન કરશો એટલે તે તમને અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવી આપશે અને પ્રાપ્ત વસ્તુનું સરક્ષણ પણ અવશ્ય તેઓ પોતે જ કરશે. જો તમે દેવોને ભજશો તો દેવો પણ અવશ્ય તમારા પર સંતુષ્ટ થશે; અને આ રીતે બ્યારે એકબીજાનો એકબીજામાં પ્રેમ બંધાશે, ત્યારે તમે જે કાંઈ કરવા ઇચ્છશો, તે સહેજે સિદ્ધ થઈ શકશે-તમારી સર્વ મનોકામના પૂર્ણ થશે, વાણી સિદ્ધ થશે તથા તમે અન્યને આજ્ઞા કરવાની યોગ્યતા મેળવશો, તેમ જ મહારિક્ષિ નિરંતર તમારી સેવામાં

ઉપસ્થિત રહીને ‘અમારી સેવાનો સ્વીકાર કરો’ એમ તમને કહ્યા કરશે જેમ વનની શોભા પોતાના ફળ અને પુષ્પયુક્ત ઔદર્ય સહિત વસંતઋતુના દ્વારમાં નિરંતર નિવાસ કરતી હોય છે; (૧૦૦)

इष्टान्मोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञमाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो युद्धक्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

યગ્નથી પૂજાયેલા દેવો સંતુષ્ટ થઈ તમને તમારા ઇચ્છિત ભોગો આપશે. દેવતાઓએ આપેલા ભોગો પાછા તેમને જ અર્પણ કર્યા વિના પોતે જ જે ભોગવે છે, તેને ચોર જ સમજવો. ૧૨

તે જ પ્રમાણે તમે જ્યાં પણ હશો, ત્યાં સર્વ સુખો સહિત મૂર્તિમંત ભોગ્ય તમને શોધતું જ આવશે. હે બધુઓ ! એ પ્રમાણે નિષ્કામ ભાવથી અને એકનિક્ષથી તમે સ્વધર્માચરણ કરશો, તો તમે ઐશ્વર્યવાન થશો; અને પછી તમારામાં વિપયોની ઇચ્છા રહેશે નહિ. સકળ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તે સમયે વિષયસેવનની મિષ્ટતામાં લપટ બની ઇદ્રિયોને તૃપ્ત કરવામાં જ જે પોતાનો કાળ વિતાડે છે અને જે દેવે તેને સંપત્તિ આપી છે તેને સ્વધર્માનુસાર ભજતો નથી, જે અગ્નિમાં આહુતિ આપતો નથી, દેવનું પૂજન કરતો નથી, આરા પ્રાદક્ષિણાદિને ભોજન કરાવતો નથી, જે શુભલક્ષિતથી કટાણે છે, અતિથિનો આદરસત્કાર કરતો નથી અને પોતાની જાતને સંતુષ્ટ કરતો નથી, જે શ્રીમતાઈથી ગર્વિષ્ઠ બનીને કેવળ વિષયાસક્તિમા રચોપચ્યો રહે છે, તેને મોટા સકટો આવીને ઘેરે છે. આથી તેનું ઐશ્વર્ય નાશ પામે છે અને અવશિષ્ટ રહેલા ભોગો પણ તેનાથી ભોગવી શકાતા નથી. જેનું આયુષ્ય ખૂટ્યું હોય એવા શરીરમાં જે પ્રમાણે જીવ નિવાસ કરતો નથી અથવા જેમ હંતભાગ્યના ઘરમાં લકમી ટકતી નથી, તે પ્રમાણે સ્વધર્મનો લોપ થયો એટલે પછી સર્વ સુખ નષ્ટ થયું એમ જ સમજવું. દીપક યુગાર્ધ જતાં જ જેવી રીતે પ્રકાશનો લોપ થાય છે, તેવી રીતે પ્રહ્લદેવ કહે છે કે, ‘હે પ્રભુજનો ! જે કોઈ સ્વધર્મનું આચરણ છોડે છે, તેનું સ્વાતંત્ર્ય ખરેખર નાશ પામે છે. એટલા માટે જે કોઈ પણ સ્વધર્મના આચરણનો ત્યાગ કરશે તેને કાળ શિક્ષા કરશે અને તેને ચોર ધારીને તેનું સર્વસ્વ હરી લેશે ! પછી રાત્રિ થતાં જેવી રીતે સ્મશાનભૂમિને ભૂતપિશાચ્યાદિ પ્રકટ થઈ ને ઘેરી લે છે, તેવી રીતે સર્વ સંકટો આવીને તેને ઘેરી લેશે. ત્રિભુવનમાંના સર્વ દુઃખો અને સહસ્ર પ્રકારનાં પાતકો તથા સકળ દારિદ્ર તેની પાસે આવી નિવાસ કરે છે.

તે ઉન્મત્ત મનુષ્યની આવી સ્થિતિ થયા પછી તે ગમે તેટલું રૂઢન કરવા લાગે, તોપણ તે સંકટો તેને કદપ્પ સુધી છોડતાં નથી; માટે તમે સ્વધર્મ છોડશો નહિ અને ઇદ્રિયોને ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દેશો નહિ. જેવી રીતે માછલાને પાણીમાંથી બહાર કાઢતાંની સાથે જ મૃત્યુની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી જ રીતે સ્વધર્મ છોડવાથી તમારી સ્થિતિ પણ તેવી જ થશે; માટે બ્રહ્મદેવ કહે છે કે, ‘તમારે સર્વેએ પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણેનાં કર્મો કરવામાં સદા તત્પર રહેવું જોઈએ.’ (૧૧૮)

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્વકલ્લિષૈઃ ।

મુક્તે તે ત્વં પાપા યે પચન્ત્યાત્મકારણાત્ ॥ ૧૨ ॥

યજ્ઞનો અવશિષ્ટ પ્રસાદ જેઓ ગ્રહણ કરે છે, તે ઐશ્વર્ય પુરુષો સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. વળી જે પુરુષો પોતાને માટે જ અને સંધીને ખાય છે, તેઓ તો પાતકનું જ બક્ષણ કરે છે. ૧૩

જે માણસ નિષ્કામ યુદ્ધિથી વિહિત કર્મોનું આચરણ કરવામાં પ્રાપ્ત સંપત્તિનો વિનિયોગ કરે છે, જે પોતાના શુરુ, આપ્ત અને અગ્નિની પૂજા કરે છે, તથા આવેલા બ્રાહ્મણની સેવા કરે છે, પોતાના પિતૃઓની શ્રાદ્ધતિથિ આદિ પાળે છે અને એ રીતે વિહિત કર્મોચરણ તથા પચ્ચમહાધર્મ કરીને જે યજ્ઞશેષ અવશિષ્ટ રહે તેનું આનંદથી પોતાના કુટુંબ સહિત સેવન કરે છે, તેનાં સર્વ પાતકોનો નાશ થાય છે. અમૃતના સેવનથી જેવી રીતે મહારોગોનું નિવારણ થાય છે, તેવી રીતે યજ્ઞાવશિષ્ટ અન્નનું સેવન કરવાથી સર્વ પાપો તેને છોડી જાય છે. જેવી રીતે બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષને જરા પણ બ્રાંતિ થતી નથી, તેવી જ રીતે, યજ્ઞાવશિષ્ટ અન્નનું પ્રાશન કરનાર મનુષ્યને દોષોની કશી પણ બાધા થઈ શકતી નથી; માટે સ્વધર્મ વડે સંપાદન કરેલું દ્રવ્ય વિહિત માર્ગે જ ખર્ચવું અને અવશિષ્ટ ભાગનો સુખથી ઉપભોગ લેવો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, ‘હે પાર્થ ! જેવી એ આદ્ય સ્થિતિ છે, એ માર્ગ છોડી મનુષ્યે ખીજે રસ્તે ચાલવું નહિ. જે પુરુષ શરીરને જ આત્મા સમજી તથા વિષયોનું સેવન એ જ લોચ વસ્તુ છે એમ માનીને સત્ય તત્ત્વ જાણતો નથી, જે બ્રાંતિમાં રહી આ સર્વ સાહિત્યો યજ્ઞ માટે જ છે એમ સમજતો નથી અને અહંકારબુદ્ધિને લીધે જેની દષ્ટિ વિષયભોગ પર જ ચોટી રહેલી હોય છે, જે મનનમતાં પકવાનો તૈયાર કરી પોતે જ તેનું સેવન કરે છે તે પાપી છે અને પાતકનું જ બક્ષણ કરે છે એમ તું જાણ. આ સર્વ સંપત્તિ કેવળ સ્વધર્મરૂપી

યજ્ઞનું હવનદ્રવ્ય છે એમ સમજી તે સ્વધર્મ યજ્ઞ દ્વારા પ્રભુને અર્પણ કરવી 'ભેઈ'એ. તેને બદલે મૂળ લોકો પોતાને માટે જ વિવિધ પદાર્થો તૈયાર કરાવે છે. જેના વડે યજ્ઞસિદ્ધિ થાય છે અને ઇશ્વર સંતુષ્ટ થાય છે, તેવું અન્ન કાંઈ સામાન્ય પદાર્થ નથી; માટે એ અન્નને સાધારણ વસ્તુ ન માનતાં બ્રહ્મરૂપ સમજ; કારણ કે એ સર્વ જગતનું જીવન છે. (૧૩૩)

અન્નાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિ પર્યંત્યાદન્નસંમવઃ ।

યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્યંત્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥ ૧૪ ॥

કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।

તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અનથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે અને અન્ન વરસાદથી ઉત્પન્ન થાય છે. યજ્ઞ કરવાથી વરસાદ વરસે છે અને યજ્ઞની ઉત્પત્તિ કર્મથી છે. કર્મ વેદ-માથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વેદની ઉત્પત્તિ પરમેશ્વરમાથી છે એમ તુ બાણ; એટલે સર્વગત જે વેદ, તે સ્વધર્મરૂપી યજ્ઞમા નિરંતર વાસ કરે છે. ૧૪, ૧૫

અન્નમાંથી પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે અને વરસાદથી સઘળે ઠેકાણે અનાજ પાકે છે. વરસાદની ઉત્પત્તિ યજ્ઞથી અને યજ્ઞની ઉત્પત્તિ કર્મમાંથી થાય છે. કર્મની ઉત્પત્તિ વેદરૂપ બ્રહ્મમાંથી અને વેદની ઉત્પત્તિ પરમાત્મામાંથી થાય છે; માટે આ સર્વ જગત પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. પરંતુ હે અર્જુન, કર્મભૂતિ' જે યજ્ઞ, તેમાં વેદરૂપી બ્રહ્મ નિરંતર નિવાસ કરતો હોય છે. (૧૩૭)

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोर्षं पार्थ स जीवति ॥ ૧૬ ॥

હે પાર્થ! આ પ્રકારે ચાલુ રહેલા ચક્રને અનુસરી જે મનુષ્ય આ જગત-માં વર્તતો નથી, તેનું જીવન વ્યર્થ છે. તે ઇન્દ્રિયલપટ પાતકી પોતાનું આયુષ્ય વૃથા જ ગુમાવે છે. ૧૬

હે ધનુર્ધર! આ 'પ્રમાણે આ સ્વધર્મરૂપી યજ્ઞની મૂળ પીઠિકા તને સંજોષમાં કહી સલાખાવી. જે ઉન્મત્ત પુરુષ ઉચિત એવા સ્વ-ધર્મરૂપી યજ્ઞનું આ લોકમાં આચરણ કરતો નથી, તેમ જ જે દુરાચારી ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી તૃપ્ત કરવામાં જ સમય ગાળે છે, તે આ પૃથ્વી પર કેવળ પાપથી ભરેલો અને ભારરૂપ જ છે એમ તું સમજ. જેવી રીતે કવખતે આવેલો મેઘ નિરુપયોગી હોય છે તેવી જ રીતે હે અર્જુન! ઉન્મત્ત પુરુષનાં સર્વ જન્મોમાંના કર્મો નિષ્ફળ થાય છે.

જેનાથી સ્વધર્મોત્થાન બની શકતું નથી, તેનું જીવન બકરાના ગળામાં ના આચળની પેઠે વ્યર્થ છે; માટે હે પાંડુકુમાર ! સ્વધર્મ કોઈએ ત્યજવો નહિ, પરંતુ સર્વભાવથી તેનું જ આચરણ કરવું. શરીરની સાથે જ કર્તવ્યકર્મ પ્રાપ્ત થઈ આવ્યાં છે; તો તે ઉચિત કર્મોને ત્યાગ શા માટે કરવો ? હે સવ્યસાચિ ! આ મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થયા છતાં વિહિત કર્મો કરતાં જેને કંટાળો આવે છે, તેને મૂર્ખ સમજ. (૧૪૫)

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ ૧૭ ॥

વળી જે પોતાના આત્મામાં જ રમણીય થયેલો છે તથા જે આત્મસુખથી તૃપ્ત થયેલો હોઈને આત્માનંદથી જ તુષ્ટ છે, તેના માટે કાંઈ પણ કર્તવ્યકર્મ બચતું નથી. ૧૭

જે પુરુષ આત્મસ્વરૂપમાં જ નિમગ્ન હોય છે, તે શારીરિક કર્મ કરવા છતાં કર્મથી લિપ્ત થતો નથી. તે આત્મબોધ વડે સંતુષ્ટ થયેલો હોવાથી કૃતકાર્ય થયેલો જ હોય છે; તેથી તે સહેજે કર્મસંગથી મુક્ત થઈ જાય છે. (૧૪૭)

नव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ ૧૮ ॥

આ લોકમાં કર્મ કરવાથી તેને કશો પણ લાભ થતો નથી, તેમ જ કર્મ ન કરવાથી તેને કશી હાનિ પણ થતી નથી, તેમ જ કોઈ પણ પ્રાણી પાસેથી તેનો કશો પણ સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાનો હોતો નથી. ૧૮

જે પ્રમાણે તૃપ્તિ થવા પછી તેનાં સાધનો પણ આપોઆપ જ પૂરા થાય છે, તે પ્રમાણે સ્વરૂપાનંદમાં નિમગ્ન થયા પછી કર્મો પણ અવશિષ્ટ રહેતાં નથી. હે અર્જુન ! ત્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં સુધી જ આ સાધનો આચરવાં પડે છે. (૧૪૯)

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ ૧૯ ॥

આ કારણથી જળની છત્તાનો ત્યાગ કરીને તું નિત્ય વિહિત કર્મ કર-કેમકે નિષ્કામ બુદ્ધિથી કર્મ કરનાર પુરુષના ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ તેને પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૯

માટે સદા જળની આશા છોડી તું પોતાના ઉચિત ધર્મનું આચરણ કર. હે પાર્થ ! આ જગતમાં જેમણે નિષ્કામ બુદ્ધિથી સ્વધર્મનું આચરણ કર્યું છે, તેઓ ખરેખર મોક્ષપદ પામી ગયા છે. (૧૫૧)

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

લોકસદ્ગ્રહમેવાપિ સંપश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ ૨૦ ॥

જનકાદિક જ્ઞાનીઓ કર્મ કરીને જ મુક્ત થયા છે અને તારે પણ લોક-
હિત પ્રત્યે દષ્ટિ રાખી કર્મ કરવા જ ઉચિત છે. ૨૦

કર્મનો લેશ પણ ત્યાગ ન કરતાં જનકાદિક મોક્ષપદને પામ્યા
હતા; માટે હે પાર્થ, તું કર્મમાં આસ્થા રાખ. કારણ કે એથી એક
બીજો પણ લાભ થવાનો છે અને તે એ છે કે આપણને કર્મ કરતા
જોઈને લોકો પણ તે માર્ગે આલશે અને તેથી અનાયાસે તેમના
હુઓ નષ્ટ થશે. જેઓ નિષ્કામ બની કૃતાર્થ થયા છે, તેમને માટે
પણ લોકો પર ઉપકાર કરવાનું કર્તવ્ય શેષ રહ્યું જ છે. આંધળાઓની
હારને દોરનારો અગ્રભાગનો દેખતો માણસ જ્યાં ચાલે છે, ત્યાં જ
અથવા આંધળાઓ ચાલે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનીઓએ પોતે ધર્મોચ્ચરણ
કરી અજ્ઞાની જનોને ધર્મમાર્ગ બતાવવો જોઈએ. અરે! જો જ્ઞાની
લોકો આડું વર્તન ન કરે, તો અજ્ઞાની લોકો સ્વધર્મોચ્ચરણ પ્રતિ શી
રીતે વળશે? અને તેમને આ માર્ગ શી રીતે સૂઝશે? (૧૫૭)

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ૨૧ ॥

શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે કર્મો કરે છે, તે તે કર્મો બીજા માણસો પણ દેખા-
દેખીથી કરે છે, અને એક પુરુષ જે જે માર્ગ નિશ્ચિત કરે છે, તેનું જ લોકો
અનુકરણ કરે છે. ૨૧

આ લોકમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષો જે આચરણ કરે છે, તેને જ બીજા
લોકો ધર્મ સમજીને તે જ પ્રમાણે ચાલે છે. આ ઘટના સાહજિક
હોવાથી કર્મોનો ત્યાગ કરી શકતો નથી અને સંતોને તો વિશેષતાથી
કર્મનું આચરણ કરવું પડે છે. (૧૫૮)

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ ૨૨ ॥

હે પાર્થ! ત્રેલોકમાં મારે કાંઈ કરવાનું છે અથવા તો કંઈ અપ્રાપ્ત
વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી લેવાની છે એમ નથી જ, તથાપિ હું પણ લોકોપકારાર્થે કર્મ
કરું છું જ. ૨૨

હે અર્જુન! હવે અન્યની વાત શા માટે કરું? હું પોતે જ
આ કર્મમાર્ગમાં જ ચાલ્યા કરું છું. શું મને કાંઈ હુઓ આવી
ચલ્યું? કિંવા કાંઈ અપેક્ષા રહી ગઈ? એટલા માટે જ હું સ્વધર્મનું

આચરણ કરતો હોઈશ એવો જો તું આજ્ઞેય કરે તો તને સુવિદિત જ છે કે, મારા જેટલા શુભ અને ઐશ્વર્યથી સંપન્ન આ જગતમાં અન્ય કોઈ છે જ નહિ. સાંદીપનિ^૧ ગુરુના મૃત પુત્રને મેં આજ્ઞી

૧ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામે ગોકુળમાં અનેક બાળલીલાઓ કરીને પુષ્કળ દુષ્ટ સક્ષસોના સહાર કરી નાખ્યો હતો; અને એમ કરીને પૃથ્વીના ભાર પણ થોડોક ઓછો કરી નાખ્યો હતો ત્યાર પછી ધનુર્ધાનુ મિત્ર કરીને કૃષ્ણ અને બળરામનો વધ કરવા માટે કસ રાજ્યએ તેમને અફર દ્વારા મથુરા નગરીમાં બોલાવી મગાવ્યા ત્યાં તેમના નાશ માટેની દુષ્ટ કંસે સર્વ પ્રકારની અનેક તૈયારીઓ કરી રાખી હતી, પરંતુ પરિણામ સર્વથા વિપરીત થતા કસનો પોતાનો જ શ્રીકૃષ્ણના હાથે વધ થઈ ગયો. ત્યાર પછી બળરામ અને કૃષ્ણનું ઉપનયન થયા પછી તેઓ અવતીનગરીમાં સાદીપનિ નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં અધ્યયન કરવા માટે રજા હતા ત્યાં તેમના વિદ્યાભ્યાસ-અધ્યયનની સમાપ્તિ થયા પછી ઉભય શિષ્યે તે બ્રાહ્મણને ગુરુદક્ષિણા માગી લેવાની પ્રાર્થના કરી. સાંદીપનિ બ્રાહ્મણે બળરામ અને કૃષ્ણના અદ્ભુત મહિમા તથા અમાનુષીય બુદ્ધિ-પ્રભાવનો વિચાર કરીને પોતાની પત્નીની એ વિષે સલાહ લીધી અને ત્યાર પછી ‘પ્રભાસક્ષેત્રમાં ડૂબી ગયેલા મારા પુત્રને પાછો લાવી આપો.’ એ પ્રભાણે તેમની પાસેથી ગુરુદક્ષિણા માગી. અતુલ પરાક્રમી બળરામ અને કૃષ્ણ ‘બહુ સારું’ એમ કહીને રથમાં બેઠા અને પ્રભાસક્ષેત્રમાં જઈને સમુદ્રના તીરે ક્ષણ મે ક્ષણ એસી રહ્યા. એટલામાં તેઓ પરમેશ્વર છે એમ જાણીને સમુદ્ર મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરીને તેમની સમક્ષ પ્રકટ થયો અને તેણે અર્ધપાદ આદિથી તે જગદંબોની પૂજા કરી. ત્યાર પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સમુદ્રને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, ‘હે સમુદ્ર’ તે તારી મોટી મોટી લહરીઓમાં અમારા ગુરુના પુત્રને કુમાડી દીધો છે, તેને સત્તર પાછો લાવી આપ’ એના ઉત્તરમાં સમુદ્રે કહ્યું કે, ‘હે પ્રભો’ તમારા તે ગુરુપુત્રને કાંઈ મે કુખાજો નથી મારા વારિ-સંવયમાં શખનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને રહેનારો એક અસુર છે તે અસુર વડે જ તે હણાયેલો છે’ સમુદ્ર-નું એ કથન સાંભળી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તે ક્ષણે જ જળમાં પ્રવેશ કરીને તે અસુરનો વધ કરી નાખ્યો, અને તેના ઉદરને ચીરીને અદર જોયું, પણ તેમાં પોતાના ગુરુનો પુત્ર ક્યાંય દેખાયો નહિ. ત્યાર પછી તે અસુરના દેહમાંથી સિદ્ધ કરેલા પાંચજન્ય નામક શખને લઈને શ્રીકૃષ્ણ પુનઃ રથારૂઢ થયા અને બળરામ સહિત યમની સચમિની નામક નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. યમપુરી સમીપ જતાં જ તેમણે પાંચજન્ય શખનો ધ્વનિ કરીને યમને પોતાના આગમનની સૂચના આપી. એટલે સર્વ પ્રજાને હડ દેનારા યમરાજે મોટા સમારભથી સામે આવીને ભગવાનના ચરણોમાં ભક્તિપુર સર પૂજા અર્પણ કરી એ યમ-ધર્મ ભગવાનને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો કે, ‘હે સર્વોન્તર સાક્ષી ભગવન’ તમે કેવળ પોતાની લીલાથી જ નરરૂપ ધારણ કરીને આ સ્થાનમાં પધાર્યા છો’ વાસ્તવિક રીતે તો

આપ્યો, એ પરાક્રમ તો તું જાણે છે જ; પરંતુ હું આવો નિશ્ચિંત છું, તથાપિ હું પણ મૂંઝે મોઢે કર્મ કર્યો જ બહુ છું. (૧૬૩)

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्तमानवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ૨૩ ॥

હે પાર્થ! જો હું આજસને ત્યાગી કર્મનું આચરણ ન કરું, તો આ સર્વ લોકો સર્વાંશે મારા માર્ગને અનુસરી ચાલવા લાગશે, અર્થાત્ તેઓ પણ કર્મ કરશે નહિ. ૨૩

લોકકલ્યાણના ઉદ્દેશથી હું સ્વધર્માચરણ એવી રીતે જ કરું છું, કે જાણે સકામી મનુષ્ય કર્મ ન કરતો હોય! સર્વ પ્રાણીઓનો આધાર આપણા પર જ છે; માટે આપણે તેમને કર્મભ્રષ્ટ થવા દેવાં જોઈએ નહિ. (૧૬૫)

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामृपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ ૨૪ ॥

જો હું કર્મ ન કરું, તો આ સર્વ પ્રજા નાશ પામે અને પ્રજાને વણ-સંકર કરવાનો આરોપ પણ મારા પર જ આવે અને સર્વ પ્રજાનો વિનાશક પણ હું જ કહેવાઉં. ૨૪

જો હું નિશ્ચિંત થઈ ને આત્માનંદમાં જ નિમગ્ન રહું અને ધર્માચરણ ન કરું, તો પ્રજાનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થઈ શકે? ‘મારું વર્તન જોઈ ને તે ઉપરથી જ લોકોએ પોતાને અનુસરવાના માર્ગો સમજી લેવા.’ એવો જે વીલો પડેલો છે તે અમે જો ધર્માચરણ ન કરીએ તો બગડી જાય; માટે જે સમર્થ અને સર્વજ્ઞાનસંપન્ન હોય તેણે વિશેષે કરી કર્મનો ત્યાગ કરવો ઘટે નહિ. (૧૬૮)

તમે જ અખિન્ન જગતના અધિપતિ છો. તમારી શી આજ્ઞા છે, તે કહી સંભળાવો. હું આજ્ઞાધીન છું ’ એ પછી શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા કે, ‘હે યમ! તારા દૂતો સાદીપનિ ગુરુના પુત્રને અહીં લાવ્યા છે, તેને પાછો મારે સ્વાધીન કર. બધો ’ તેને અહીં લાવવામા તારી અથવા તારા દૂતોની કાંઈ પણ ભૂલ જ થયેલી છે એમ નથી; કિંતુ ને તો કેવળ પોતાનાં કર્મ અનુસાર જ અહીં આવેલો છે. પરંતુ અત્યારે મારી આજ્ઞાથી તેને તું મુક્ત કર મારી આજ્ઞાથી એમ કરતાં તને કાંઈ પણ દોષ લાગવાનો નથી. ’ કૃષ્ણની એ આજ્ઞાનું અવણ કરીને યમ-ધર્મે તરત ગુરુપુત્ર લાવીને તેમને સ્વાધીન કર્યો અને ત્યાર પછી બળરામ અને કૃષ્ણ બન્ને જણાએ તે ગુરુપુત્ર સહિત તત્કાળ ગુરુ સાંદીપનિ પાસે આવી નેમનો પુત્ર આપી દીધો.

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ મારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તશ્ચીર્ણલોકસદ્ગ્રહમ્ ॥ ૨૫ ॥

‘હે ભારત’ જેવી રીતે અવિદ્વાન (અચ્છાની) લોકો કર્મકળમા આસક્ત થઈને કર્મ કરે છે, તેવી જ રીતે વિદ્વાન લોકોએ લોકકલ્યાણાર્થે કૃત્યેચ્છારહિત થઈને કર્મ કરવા જોઈએ ૨૫

કળની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષો જેવી રીતે કર્મોચરણ કરે છે, તેવી જ રીતે નિશ્ચિત્ત જ્ઞાનવાન પુરુષે પણ કર્મો કરવાની લાલસા રાખવી જોઈએ. હે પાર્થ ! લોકસમુદાયનું રક્ષણ કરવું આવશ્યક છે. માટે શ્રેષ્ઠજનોએ સન્માર્ગે ચાલી કર્મોચરણમા લોકોની પ્રવૃત્તિ કરાવવી જોઈએ. વારંવાર ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓના ધર્મને સર્વ પ્રકારે કાયમ રાખવો જોઈએ; એટલા માટે કર્મમાર્ગનું આચરણ કરીને જગતના મનને પોતાનાં આચરણો તરફ વાળવું જોઈએ, પરંતુ પોતે સ્વર્ગોદિ લોકોની પ્રાપ્તિમા આસક્તિ રાખવી નહીં. (૧૭૧)

ન બુદ્ધિભેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસક્તિનામ્ ।

જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥ ૨૬ ॥

વિદ્વાન મનુષ્યે કળની ઇચ્છાથી કર્મ કરનાર અચ્છાની મનુષ્યોની બુદ્ધિમાં ભેદ પેદા કરવો નહિ, પરંતુ પોતે નિષ્કામ બુદ્ધિથી કર્મોચરણ કરી, તેમનામાં કર્મ કરવાની અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવી. ૨૬

હે ધનુર્ધર ! જે બાળક સ્તનપાન પણ મહાપ્રયત્ન કરી શકે છે, તે પકવાન્ન કેવી રીતે ખાઈ શકે ? તેને જેમ પકવાન્ન ઠંઈ શકાય નહિ તે જ પ્રમાણે કર્મોચરણથી જેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું ન હોય એવા તેમ જ કર્મોચરણ કરવા માટે જે અધિકારી છે, એવા પુરુષને નૈષ્કર્મ્ય-જ્ઞાન-નિષ્ઠાનો ઘોષ ગમ્મતમા પણ આવવો નહિ, તેને તો સત્કર્મ કરવાનો જ ઘોષ કરવો અને સત્કર્મોની પ્રશંસા કરવી તથા નિષ્કામ થયેલા પુરુષોએ પણ સત્કર્મ કરી બતાવવાં. વર્ણાશ્રમધર્મના રક્ષણ માટે કર્મનું આચરણ કરનારને કર્મબંધન લોગવડું પડતું નથી. બહુરૂપી જો કે રાજ-રાણીનો વેશ લે છે, છતાં તેના મનમાં પોતે રાજ-રાણી (સી-પુરુષ) હોવાની ભાવના સુદૃઢ હોતી નથી; પરંતુ લોકોને બતાવવા સારું જ તે તે રીતે વર્તે છે. (૧૭૬)

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વથઃ ।

અહ્વકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહ્મિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥

સર્વ કર્મો સર્વ પ્રકારે પ્રકૃતિના શુણેને લીધે થાય છે, પરંતુ જે મુદ્ધમતિ હોય છે. તે જ અહંકારથી એમ માને છે કે, 'સર્વ કર્મો હું જ કરું છું' ૨૭

હવે એ જ કર્મો અજ્ઞાનીઓને કેવી રીતે બાધક થાય છે તે હું કહીશ. હે અર્જુન! જે અન્યનો બોલે આપણા મસ્તક ઉપર ઊઘડીએ, તો આપણી ગરદન વાકી વળે કે નહિ? તે જ પ્રમાણે પ્રકૃતિના શુણે જ સારામાઠા કર્મોની ઉત્પત્તિ કરે છે; છતાં મૂખ માણસો 'તે સર્વ હું જ કરું છું' એમ કહી તેનો ભાર પોતે વહોરી લે છે. આવા દેહાભિમાની પુરુષની આગળ નૈષ્કર્મ્ય સ્થિતિની વાત કરવી નહિ; કારણ કે તેને અનધિકારને લીધે પરમાર્થતત્ત્વની સમજ પડનાર નથી અને કર્મથી પણ તે બ્રહ્મ જ થવાનો. હવે તારું હિત શામાં છે તે હું તને કહું છું; માટે લક્ષ દઈને શ્રવણ કર. (૧૮૦)

તત્ત્વવિત્તુ મહાવાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે इति मत्वा न सज्जते ॥ ૨૮ ॥

હે મહાવાહો! શુષ્કકર્મના વિભાગનું તત્ત્વ જાણનારો પુરુષ તો શુણે એ શુણેમા એટલે ઈન્દ્રિયો એ વિષયોમા લાગેલી રહે છે, એમ સમજી શુષ્કકર્મમાં આસક્ત થતો નથી ૨૮

જેમાંથી સર્વ કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રકૃતિનો અહંતા-મમતાનો ભાવ જ્ઞાનીમાં બિલકુલ હોતો નથી. તે જ્ઞાની દેહાભિમાન છોડીને અને શુષ્કકર્મથી પર થઈ દેહમા ફક્ત સાક્ષીભાવથી જ વર્તે છે, એટલા માટે સૂચ્ય જેવી રીતે જગત પર પ્રકાશ નાખતો હોવા છતાં જગતના વ્યાપારથી લેપાતો નથી, તેવી જ રીતે જ્ઞાની પુરુષ એકે દેહ વ્યારણ કરે છે; તોપણ દેહના શુષ્કકર્મથી બંધાતો નથી. (૧૮૩)

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान्કृत्स्नविच विचालयेत् ॥ ૨૯ ॥

પ્રકૃતિના શુણેથી જે મોહિત થયા હોય છે, તેઓ જ શુણેથી થયેલાં કર્મોમા આસક્ત થાય છે, આવા અલ્પજ્ઞ તથા મદ્ બુદ્ધિવાળા લોકોના મનમાં જ્ઞાનીએ બુદ્ધિભેદ-સસય ઉત્પન્ન કરવો નહિ. ૨૯

જે મનુષ્ય પ્રકૃતિને આધીન થઈને વર્તે છે અને શુણેના ફંદામાં ફસાઈ જાય છે, તે જ કેવળ કર્મથી લિપ્ત થાય છે. ઈન્દ્રિયો જ શુણેને આધીન થઈ પોતપોતાના વ્યાપારમાં વર્તી હોય છે; છતાં પણ અજ્ઞાની મનુષ્ય તે અન્યના કર્મોને 'હું જ કરું છું' એવો ભાર તે જાણી જોઈને પોતાના માથા પર વહોરી લે છે. (૧૮૫)

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાઘ્યાત્મચેતસા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધચક્ષુ વિગતજ્વરઃ ॥ ૩૦ ॥

હે અર્જુન! વિવેકશુદ્ધિથી સર્વ કર્મો મારામા જ અર્પણ કર, કર્મફળમાં આશા રાખ નહિ; કર્તૃત્વાભિમાન છોડ અને શોકરહિત થઈ યુદ્ધ કર. ૩૦

એટલા માટે વિહિત કર્મોનું આચરણ કરી તે સર્વ કર્મો તારે મને અર્પણ કરવા અને ચિત્તવૃત્તિને સદૈવ આત્મસ્વરૂપમાં લીન કરવી. ‘આ કર્મનો હું કર્તા છું’ અને અમુક ફળ માટે હું આ કર્મ કરું છું’ એવું અભિમાન તું પોતાના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થવા દઈશ નહિ; અને તું શરીરને સ્વાધીન ન થતાં સર્વ ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને પછી બધા ભોગો યથાસમય ભોગવજે. હવે હાથમા ધનુષ્ય લઈ આ રથ પર બેસ અને સમાધાનવૃત્તિને ધારણ કરી તથા માયા-મોહને ભૂલી જઈને આનંદપૂર્વક વીરવૃત્તિનો સ્વીકાર કર. જગતમા તું તારી કીર્તિ વધાર, સ્વધર્મનો મહિમા ફેલાવ અને દુર્યોધન આદિ દુષ્ટોના ભારથી આ પૃથ્વીને મુક્ત કર. હે પાર્થ! હવે તું નિઃશંક થઈ આ યુદ્ધમા લક્ષ આપ; એ વિના બીજું કાંઈ પણ ન બોલ. (૧૯૧)

યે મે મતમિદં નિત્યમનુતિષ્ઠન્તિ માનવાઃ ।

શ્રદ્ધાવન્તોઽનસૂયન્તો મુચ્યન્તે તેઽપિ કર્મભિઃ ॥ ૩૧ ॥

જે લોકો શ્રદ્ધાપૂર્વક અને ઈર્ષ્યારહિત થઈ મારા આ મતનું નિત્ય અનુ-ધાન કરે છે, તેઓ મુદ્ધા કર્મબંધનમાંથી મુક્ત થાય છે ૩૧

હે અર્જુન! આ મારા નિશ્ચિત મતનો જેઓ આકરથી સ્વીકાર કરીને તેનું શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કરશે, તેઓ પણ સર્વ કર્મોનું આચરણ કરવા છતાં પણ કર્મરહિત છે એમ તું જાણ; માટે મે બતાવેલો મત નિઃસંશય આચરવા યોગ્ય છે. (૧૯૩)

યે ત્વેતદમ્યસૂયન્તો નાનુતિષ્ઠન્તિ મે મતમ્ ।

સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાંસ્તાન્વિદ્ધિ નષ્ટાનચેતસઃ ॥ ૩૨ ॥

જે મારા મતની નિંદા કરી તેનું અનુધાન કરતા નથી, તે લોકો સર્વ-જ્ઞાનવિહીન, મૂર્ખ, ચિત્તભ્રષ્ટ થયેલા અને નાશ પામેલા છે, એમ તું જાણ. ૩૨

એથી વિરુદ્ધ જેઓ દેહપાશમાં લુપ્થ થઈ ઇદ્રિયોને લાડ લડાવી મારા મતનો ત્યાગ કરે છે, જે તેને સામાન્ય સમજીને તેનો ઉપહાસ કરે છે, અથવા તો વાચાળતાથી ‘એ તો માત્ર વ્યાજસ્તુતિ છે’ એમ કહે છે, તેઓ મોહરૂપી મધનું પાન કરીને ભ્રમિત થયેલા, વિષયરૂપી

વિષ્ણુભાવને વશ થયેલા અને અજ્ઞાનરૂપી કીચડમાં ફસાયેલા છે, એમ નિઃસંશય તારે માની લેવું. પ્રેતના હાથમાં પરીક્ષા અર્થે આપેલું રત્ન જેવી રીતે નિરર્થક છે, અથવા તો જન્માંધ કહે કે દિવસ ઊગ્યો તો લોક તેનું કહેવું માનતા નથી; અથવા જેવી રીતે ચંદ્રજ્યોતિ કાગને ઉપયોગી થઈ પડતી નથી; તેવી જ રીતે મૂર્ખ માણસોને આ વિચાર રુચતો નથી. તેમજ હે પાર્થ ! જે મનુષ્યે આ પરમાર્થથી વિમુખ હોય તેમની સાથે ભાષણ સુદ્ધાં કરવું ભેદ એ નહિ; કારણ કે જેવી રીતે પતંગથી દીપકની જ્યોતિ સહન થઈ શકતી નથી, તેવી રીતે તે મનુષ્યે તે વિચારમાં વિશ્વાસ ન રાખતાં ઊલટી તમારી નિહાના વ્યાપારને આરભ કરે છે. પતંગ દીપકને આલિંગન દેવા બંધ કે અચૂક તેનું ભરણ થાય છે; તેવી રીતે વિષયોને આપેલું આલિંગન પોતાના નાશનું કારણ જ થઈ પડે છે. (૨૦૧)

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

જાની સુદ્ધા પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરી વર્તે છે અને સર્વ પ્રાણીઓ પણ પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ વર્તતા હોય છે, એટલે પછી એમાં નિગ્રહનું શું આવી શકે તેમ છે ? ૩૩

માટે કોઈ પણ વિચારવાન મનુષ્યે આ ઇંદ્રિયોના લાડકોડ ભરકરીમાં પણ પૂરા પાડવાનું સાહસ કરવું નહિ. અરે, સંપત્તિ સાથે કોઈથી રમી શકાશે કે ? અથવા વાઘનેા સહવાસ સારું પરિણામ આણશે કે ? અથવા હળાહળ વિષ પ્રાશન કરતાં તે બિરવાશે કે ? જેવી રીતે સહેજ રમતાં રમતાં પણ અગ્નિ લાગી બળ, તો ભડકે થાય છે અને પછી તેને કાળૂમાં લાવી શકાતો નથી; તેવી જ રીતે કૌતુકને સારુ ઇંદ્રિયોનું લાલન કરવાથી તેની વિષયલોહપતા વધે છે અને પછી તેનેા અવરોધ કરી શકાતો નથી; માટે હે અર્જુન ! વાસ્તવિક રીતે ભેતાં જ્યારે શરીર પરાધીન (શુભાધીન) જ છે, ત્યારે એના માટે વિષયોપભોગ મેળવવાની ખાસ ખટપટ શા માટે કરવી ? તથા પુષ્કળ ચત્ન કરી સર્વ વસ્તુ સંપાદન કરીને આ દેહનું અહોરાત્ર લાલન-પાલન શા માટે કર્યો કરવું ? વળી અત્યંત પરિશ્રમ વડે પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવીને તથા સ્વધર્મનેા ત્યાગ કરીને કેવળ દેહનું જ પોષણ શા માટે કર્યો કરવું ? આ પંચતત્ત્વનું બનેલું શરીર અતે પંચતત્ત્વમાં જ જઈને મળી જવા પછી આપણી કરેલી સર્વ મહેનત શોધવા આપણે ક્યાં જઈશું ? એટલા માટે કેવળ શરીરનું જ પોષણ કર્યો કરવામાં

પ્રત્યક્ષ હાનિ છે. માટે એના જ વિચારમાં આશુચ્ચ ખરચી નાખવું નહિ. (૨૦૯)

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ૩૪ ॥

વિષયોના રાગ અને દ્વેષ કરવો, એ ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ જ છે; માટે આપણે એ રાગ-દ્વેષને આધીન થવું નહિ, કારણ કે તે જીવનો ઘાત કરે છે. ૩૪

વિષયોના ચથેન્દ્ર સેવનથી તત્ક્ષણ તો આપણા ચિત્તનું સમાધાન થાય છે, એ વાત ખરી; પરંતુ સંભાવિત લૂટારાનો સંઘાત થતા તે ગામનો સીમાડો વટાવતા સુધી જ સ્વસ્થ રહે છે (અને જંગલમાં પ્રવેશતાંની સાથે જ આપણા સર્વસ્વનો નાશ કરશે); તેણે જ આ સમાધાન છે. હે બધું! વછનાગ (વિષની કળી) ખાતા પ્રથમ મિષ્ટ લાગે છે, પરંતુ પચ્છિયામે તે નાશકારક નીવડે છે; તે જ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો-મા વસતો કામ વિષયસુખની દુરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. મત્સ્ય ગળમાં ખોસેલા માસને અણુસમજને લીધે ખાય છે, પરંતુ ‘માસના ગર્ભ’માં રહેલો કાટો મારો પ્રાણ હરશે’ એ વાત તે સમજી શકતું નથી, તેવી જ રીતે વિષયસુખની અભિલાષાથી જે વિષયની ઇચ્છા કરે છે, તે ક્રોધાગ્નિમાં પડી જાય છે. પારધી જેમ મૃગ પકડવા માટે તેને મારી નાખવાની તક સાધી ચારે તરફથી તેને ઘેરી લે છે, તે જ પ્રમાણે આ વિષયસુખની અભિલાષા પણ માણસને ચારે તરફથી ઘેરી લે છે; માટે હે પાથ! કામક્રોધને વિઘાતક સમજી તેમનો સંગ તું કરીશ નહિ અને એના કારણરૂપ વિષયોને હૃદયમાં આશ્રય પણ ન આપીશ. મનને એમનું સ્મરણ સુદ્ધાં થવા દઈશ નહિ, તેમ જ આત્મજ્ઞાનની જ્યોત ધુળાવા દઈશ નહિ. (૧૮)

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ૩૫ ॥

અન્યના ધર્મોની અપેક્ષાએ આપણો ધર્મ કદાપિ ચુલ્લુરહિત લાગે, તોપણ ઉત્તમ પ્રકારે આચરેલા પર ધર્મ કરતા આપણે માટે તો તે જ કલ્યાણકારક છે, સ્વધર્મીયરણ કરતાં જો મૃત્યુ પણ આવે, તો તે પણ કલ્યાણકારક છે. પરંતુ પરધર્મ તો ભયકારક છે. ૩૫

અરે! આપણો ધર્મ કદાચ જો આચરવો કઠિન હોય, તોપણ તેણે જ આચરણ કરવું ઉત્તમ છે. અન્યનો ધર્મ સારો દેખાતો હોય, તોપણ (તે ન અહણ કરી) પ્રત્યેક જણે પોતાના જ ધર્મનું આચરણ

કરવું જોઈએ. બ્રાહ્મણ કદાચ દરિદ્રી થઈ ગયો હોય, તોપણ તે શૂદ્રના ધરનાં પકવાણોનું કેમ કરીને સેવન કરી શકે તે કહે જોઈએ? એવું એ અનુચિત કર્મ કેમ કરીને કરી શકાય? તેમ જ વાત ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, તેની ઇચ્છા પણ શા માટે કરવી? વળી ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત પણ થાય, તોપણ શું તેનો સ્વીકાર કરવો કે? એનો વિચાર કર. તમ જ લોકોની મોટી મોટી હવેલીઓ જોઈને શું આપણે આપણાં ધામના છાપરા તોડી પાડવા કે? અસ્તુ આપણી પોતાની સ્ત્રી ગમે તેવી દૂધી હોય, છતાં આપણા ઉપલોગ માટે જેવી રીતે તે જ યોગ્ય છે, તેવી જ રીતે આપણો ધર્મ ગમે તેવો કઠિન અને આચરવામાં દુર્ધટ હોય, તોપણ આપણો પરલોકનો મિત્ર તો તે જ છે. દૂધ અને ખાડ-એ બંને પદાર્થ મિષ્ટ છે, પણ કૃમિના વ્યાધિવાળાઓને તો તે અહિતકારક છે; એમ છતાં પણ રોગી જો તેનું સેવન કરે, તો પરિણામે તે તેને દુઃખદ નીવડશે, માટે જો કાર્ય અન્યને માટે ઉચિત, પણ આપણને અનુચિત હોય તે કદી પણ કરવું નહિ. સ્વધર્મનું આચરણ કરતાં જો કદી આપણો જીવ પણ આપવો પડે, તોપણ તે સ્વધર્મ આચરણ કરનાર બંને લોકમા શ્રેષ્ઠ જ મનાય છે. દેવાધિદેવ શ્રીશાર્દૂળ-પાણિનુ આ પ્રમાણે કથન સાંભળી અર્જુન બોલ્યો : હે દેવ ! મારી એક વિનંતિ છે, કે આપે હમણાં મને જો કહ્યું, તે મેં અક્ષરશઃ સાંભળ્યું, એટલે હવે મારે જો કાર્ય જોઈએ છે, તે જ હું પૂછું છું.

अर्जुन उवाच—अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ૩૬ ॥

અર્જુન બોલ્યો : કે કૃષ્ણ ! જીવને વિષયોની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ જીવ બાળાતકારે ધકેલાયા પ્રમાણે કોની ગ્રેરણથી પાપાચરણ કરે છે ? ૩૬

હે દેવ ! જ્ઞાનીઓ સુદા સ્થિતિબ્રહ્મ થઈને તે ભૂલભરેલા માર્ગે ચઢી જાય છે એ કેમ ! તેઓ સર્વજ્ઞ હોઈ, છોડી દેવા જેવું શું છે અને ગ્રહણ કરવા જેવું શું છે. તે સારી પેઠે જાણે છે; છતાં પણ તેઓ પરધર્મનું આચરણ શા માટે કરે છે? અર્ધ મનુષ્યથી ધાન્ય અને ફેાતરાં છૂટાં પાડી શકાતા નથી તે બરાબર છે; પરંતુ દેખતા મનુષ્યથી એ કાર્ય શા માટે થઈ શકતું નથી? જેઓ સર્વ સગનો પરિત્યાગ કરે છે, તેઓ જ પુનઃ સગ કરીને પણ તૃપ્ત થતા નથી, જેમણે વન-વાસનો સ્વીકાર કરેલો હોય છે, તેવા લોકો પણ પાછા વ્યાવહારિક લોકોના આચરણ કરે છે. તેઓ વાસ્તવમાં પાપથી અલિપ્ત રહેવાની

ધમ્મ કરે છે; પરંતુ બાણે કોઈ બળાત્કારે તેમને પાપાચરણમાં પ્રવૃત્ત કરતું ન હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે. તેઓ જે વિષયોની ભીતિ રાખે છે, તે જ વિષયો તેમના જીવનની સાથે સંલગ્ન થઈને રહે છે. આ વિષયોથી અલિપ્ત રહેવાને તેઓ પ્રયત્ન કરે છે, તોપણ તેમાં ફસાઈ પડે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનીઓના વિષયસેવનમાં કોઈનો બળાત્કાર દેખાય છે; તો આ બળાત્કાર કોનો છે, તે કૃપા કરી મને કહો. (૨૩૮)

શ્રીભગવાનુવાચ-કામ ઇષ ક્રોધ ઇષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્વચેનમિહ વૈરિણમ્ ॥ ૩૭ ॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા. એ કામ અને ક્રોધ છે. તેઓની ઉત્પત્તિ રજોગુણ-
માંથી થયેલી છે. એ ઉભય અકરાતિયા અને મહાપાપી છે. શું આ લોકમાં
એમને વેરી સમજાવે. ૩૭

એટલે પછી હૃદયને રમાડનાર ને યોગીજનો જેની નિષ્કામ
બુદ્ધિથી ધમ્મ કરે છે એવા શ્રીપુરુષોત્તમ બોલ્યા : હું કહું છું તે
સાક્ષણ. હૃદયમાં વસનારા આ કામ અને ક્રોધ જ પુરુષને પાપમાં
પ્રવૃત્ત કરનારા છે. તેમનામાં લેશ પણ ક્યાનો અશ હોતો નથી. વધારે
શું કહું ! અજ્ઞાનીના નાશ માટે એ સાક્ષાત્ થમ છે. આ કામ અને
ક્રોધ જ્ઞાનરૂપી દ્રવ્યભંડાર ઉપર ઘેઠેલા નાગ, વિષયચક્ષુમાં રહેતા વાઘ
અને ભજનભાગ ઉપર આક્રમણ કરનારા ચાંડાલ મારાઓ છે. વળી
તે દેહરૂપી કિલ્લા પરના પ્રચંડ પાષાણ અને ઇંદ્રિયોરૂપી ગામનો કિલ્લો
છે; તેમ જ જ્ઞાતિ અને અજ્ઞાનાદિ ઉત્પન્ન કરવામાં એમની પ્રબળતા
વિશેષ છે. એ મનમાં જ જણાતા, મૂળથી જ આસુરી સ પત્તિમાંના.
હોઈને રજોગુણના કાર્યરૂપે છે અને અવિદ્યાથી જ એમની તૃપ્તિ થાય
છે. એમનું મૂળ તો બે કે રજોગુણમાં છે; પરંતુ તમોગુણના પણ તેઓ
અત્યંત લાડકંડા છે; માટે તમોગુણે તેમને પોતાનું સર્વસ્વ (પ્રમાદ
અને મોહ) અર્પણ કરેલ છે. તેઓ જીજ્ઞેષાના શત્રુ છે; માટે મૃત્યુના
નગરમાં એમને સારો આદરસત્કાર મળે છે. શું ચમત્કાર વર્ણવીએ ?
એમની ક્ષુધા આગળ આ સમસ્ત વિશ્વ તો એક કોળિયા જેટલું પણ
નથી અને આશા એમના તે વ્યાપારની વૃદ્ધિ કરે છે. જેની સુઠીમાં
ચૌદ જીવનનો તો પત્તો પણ ન લાગે એવી જે જ્ઞાતિ, તે તો આશાની
નાની ભગિની છે. આ એકલી જ્ઞાતિ પણ રમતા રમતા નાસ્તા તરીકે
જ ત્રૈલોક્યનો તો કોળિયો જ કરી બાંધે તેવી છે. વળી તૃષ્ણાની પુષ્ટિને
આધાર પણ એના દાસીપણા ઉપર જ છે. વળી મોહરૂપી મહારાજે એમને
ગી. ૬

પૂજ્ય માનેલા છે અને અહંકાર જે અખિલ જગતને નચાવી રહ્યો છે, તે પણ એની સાથે સંબંધ રાખે છે. જે દંભ સત્યના કૌથળાને ફાડી નાખીને તેમા અસત્યનો કચરો ભરી દે છે, તે દંભને પણ એણે જગતમાં ફેલાવ્યો છે. એણે પતિવ્રતા સ્ત્રીરૂપી શાંતિને લૂટી લઈને અને માયારૂપી ચાડાલિનીને શૃંગારીને તેના ઠારા સાધુસમુદાયને બ્રહ્મ કરાવ્યા છે. એણે વિવેકને પદબ્રહ્મ કર્યો, વૈરાગ્યની ખાલ ખેંચી લીધી અને ઉપશમને જીવતો જ ગરહન માર્યો છે. એણે સતોષરૂપી નંદન વનનો નાશ કર્યો, ધૈર્યરૂપી કિલ્લો જમીનદોસ્ત કર્યો અને આનંદરૂપી છોડ સમૂળો ઉખેડી નાખ્યો છે. વળી એણે જ્ઞાનરૂપી છોડની જડ કાઢી નાખી સુખતુ નામનિશાન પણ ભૂસી નાખ્યું એમણે જ પ્રાણી-ભ્રાત્રના હૃદયમા ત્રિવિધ તાપનો અગ્નિ સળગાવી મૂક્યો. એમની ઉત્પત્તિ શરીરની સાથે હોવાથી તે જીવનની સાથે જોતજોત ગૂંથાઈ રહ્યા છે; પરંતુ શોધ કરતાં જડતા નથી. એ બ્રહ્મસ્વરૂપના પડોશી છે અને જ્ઞાનની પક્ષિમા જ વસે છે; માટે એ જગતનો લય કરવા પ્રવૃત્ત છે, તોપણ કૌંઈથી એમનો પ્રતિબંધ કરી શકાતો નથી. એ પ્રાણીઓને નિર્જળ સ્થળે ડુબાડે છે, અગ્નિ વિના ખાળીને ભસ્મ કરે છે અને ખખર ન પડે એમ ગળી જાય છે. એ શસ્ત્ર વિના પ્રહાર કરે છે, દોરા વગર ખાધે છે અને તત્ત્વવેત્તાઓને તો હોડ કરીને જમીનદોસ્ત કરે છે, એ કાઠવ વિના જ ઊંડા ઊતારી દે છે, પાશ વિના જ બંધન કરે છે અને તે દેહના અતરમા એટલા તો ઊંડા ભાગમા ઊતરી ગયેલા હોય છે કે, તેમની ધરાભરી કરનાર બીજું કૌંઈ પણ ત્યાં હોતું નથી. (૨૫૬)

ધૂમેનાત્રિયતે વહ્નિર્યથાઽઽદર્શો મલેન ચ ।

યથોલ્બેનાવૃત્તો ગર્મસ્તથા તેનેદમાવૃત્તમ્ ॥ ૩૮ ॥

જેવી રીતે ધુમાડાથી અગ્નિ, મળથી દર્પણ તથા ઝોરથી ગર્ભ વીટાયેલો હોય છે, તેવી રીતે શુદ્ધ જ્ઞાન આ કામથી દંકાયેલું હોય છે. ૩૮

હે અર્જુન! સર્પ જેમ અદનના થડને વીંટાઈ રહે છે, કિંવા જેમ ઝોર ગર્ભની આબુખાબુ આવેલી હોય, તેમ જ જ્ઞાન કામ-ક્રોધથી સદા દંકાયેલું હોય છે. પ્રભા વિના સૂર્ય, ધૂમ્ર સિવાય અગ્નિ અને મળ વિના દર્પણ જેવી રીતે મળી શકતા નથી, તેવી રીતે કામ-ક્રોધરહિત શુદ્ધ જ્ઞાન આપણી દષ્ટિએ કદી પડતું નથી. (૨૬૨)

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌન્તેય દુષ્પૂરેણાઙ્ગલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

હે કૌતેય' જ્ઞાનીની સાથે સદા વેર રાખનાર અને અગ્નિની પેઠે સદા અતૃપ્ત રહેનાર કામરૂપ શત્રુએ જ્ઞાનને ઢાંકી દીધેલું છે ૩૯

જો કે જ્ઞાન એ પોતે શુદ્ધ છે, તથાપિ કામ-ક્રોધથી આગ્રહાદિત હોય છે; અને તેટલા માટે જ કામ તથા ક્રોધ મહાભળવાન થઈ ને એકા છે. માટે પ્રથમ કામ-ક્રોધને છૂટ્યા પછી જ સુસુક્ષ્મ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું; પણ તે કામ-ક્રોધ છૂટવા એ જ પ્રથમ મુશ્કેલી છે; કારણ કે તેમને છૂટવાને જે જે સાધનો આણવામાં આવે છે, તે સામા તેમના જ સહાયકારી થઈ પડે છે તે જેમ અગ્નિમાં લાકડાં પડતાં વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે, જેમ લાકડાં અગ્નિને સહાય કરે છે; (૨૬૫)

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्वाधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ૪૦ ॥

ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ, એ કામનાં નિવાસસ્થાન છે. એમની જ સહાયથી કામ જીવાત્માના જ્ઞાનને ઢાંકી દઈ તેને મોહમાં નાખી દે છે. ૪૦

તે જ પ્રમાણે તેમને છૂટવાના જે જે ઉપાયો કરવામાં આવે છે, તેમના વડે ઊલટી કામ-ક્રોધને જ સહાય મળવાથી હૃદયોગીઓને થણ આ જગતમા એઓ છૂટી લે છે. તોપણ હે અર્જુન! આવા સંકટમાથી પણ પાર પડી જવાનો એક ઉત્તમ ઉપાય છે. જો તું સાધ્ય કરી શકે એમ હોય તો તે ઉપાય તને કર્કુ છું. (૨૬૭)

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ૪૧ ॥

માટે હે અર્જુન' તું પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને જીત અને પછી શાસ્ત્રોક્ત તથા સ્વાનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનનો નાશ કરનાર આ મહાપાપી કામને તુ મારી નાખ. ૪૧

એમનું (કામ-ક્રોધનું) મૂળ ઠેકાણું ઇન્દ્રિયોમાં છે અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે; માટે એ ઇન્દ્રિયોને જ સર્વપ્રથમ જીત. (૨૬૮)

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ૪૨ ॥

દેહ કરતાં ઇન્દ્રિયો સૂક્ષ્મ, ઇન્દ્રિયો કરતાં મન સૂક્ષ્મ, મન કરતાં બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ અને બુદ્ધિ કરતા પરમાત્મા સૂક્ષ્મ છે. એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે. ૪૨

એમ કરવાથી મનની તીવ્ર પ્રવૃત્તિ કુટિત થશે અને યુદ્ધિની મુક્તિ થશે અને ત્યાર પછી આ દુષ્ટોનો (કામ-ક્રોધનો) નિવાસ ટળી જશે. (૨૬૯)

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

હે મહાબાહો ! યુદ્ધિથી પર આત્માને સૂક્ષ્મ જાણી આત્માથી જ આત્માનું સંયમન કર અને અજિત કામને જીત. ૪૩

એવી રીતે અંતઃકરણમાંથી કામ-ક્રોધનો નિવાસ ટળ્યો. એટલે તે મૂઆ એમ જ સમજ. જે પ્રમાણે સૂર્યનાં કિરણ વિના મૃગજળ દૃષ્ટિએ પડતું નથી, તે પ્રમાણે રાગ અને દ્વેષ જ્યારે નષ્ટ થશે, ત્યારે પ્રહ્લ્લપી સ્વરાજ તરત જ હાથમાં આવશે, પછી આપણું સુખ આપણે જ ભોગવવામાં શી હરકત છે ? ગુરુ-શિષ્યની શુદ્ધ વાત તે આ જ છે અને જીવ-પ્રહ્લ્લતુ ઐક્ય પણ આ જ છે. ‘તું ત્યાં સ્થિર થા અને કદી પણ ચલિત થતો નહિ.’ સંજય કહે છે : હે રાજા ! સાંભળ. સકલસિદ્ધ, મુકુટમણિ, લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રમાણે કહ્યું. હવે પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એક પ્રાચીન કથા કહેશે, તે સાંભળી અર્જુન પ્રશ્ન કરશે. તે કથાની યોગ્યતા અને રસિકતા સાંભળી શ્રોતાઓના મનને ઘણો જ સંતોષ થશે. નિવૃત્તિના દાસ જે જ્ઞાનરૂપ તે કહે છે : ભાઈઓ ! આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની ઉત્તમ તૈયારી કરી તમે કૃષ્ણ અને અર્જુનને હવેનો સંવાદ સાંભળો. (૨૭૬)

इति श्रीज्ञानदेवविरचिताया भावार्थदीपिकाया तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

અધ્યાય ૪થો—જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ .

ગીતાશાસ્ત્રના પ્રથમ ત્રણ અધ્યાય પર વ્યાખ્યાન કર્યા પછી શ્રવણેન્દ્રિયના સુભાગ્યનું વર્ણન કરવાની ઇચ્છાની મુમુક્ષુજનોને અંશમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે મહારાજ શ્રીજ્ઞાનદેવ નીચે પ્રમાણે કહે છે :

‘ આજે કાનનો લાગ્યોદય થયો; કારણ કે ગીતાનું અર્થાર્થ શ્રવણ થવું એ વાત સ્વપ્નવત્ લાગતી હતી, તે આજે પ્રત્યક્ષ-સત્ય થઈ. મૂળમાં તો આત્મવિચારની વાત અને વળી તેમાં જગતપિતા શ્રીકૃષ્ણ તેના પ્રતિપાદક તથા ભક્તશિરોમણિ અર્જુન શ્રોતા, એટલે પછી પૂછવું જ શું ? જેમ કોકિલનો મંજુલ પંચમ સ્વર અને તેમાં ઉત્તમ સુગંધ અને માધુર્ય એકત્ર બને તો જેવો આનંદ થાય છે, તેવો આનંદ આ ગીતારૂપી કથામૃતથી થાય છે. શ્રોતાઓના સફળાગ્યનો મહિમા તે શું વર્ણવવો ? તમારા અનંત જન્મોનાં જપ-તપનાં ફળ આજે પ્રાપ્ત થઈ અમૃતમય ગગા જ મળી ગઈ છે; માટે સર્વ ઇન્દ્રિયો-એ પોતપોતાના કર્મ છોડી શ્રવણેન્દ્રિયના સ્થળે એકત્ર થઈ કૃષ્ણાર્જુન-સંવાદરૂપી ગીતામૃતનું પાન કરવું. ’ ત્યારે સતમંડળીએ જ્ઞાનેશ્વર પ્રત્યે કહ્યું : ‘ હવે વાગ્મળ અને વિશેષ વર્ણન સમાપ્ત કરી; કૃષ્ણ તથા અર્જુન શું બોલતા હતા તે કહો એટલે થયું. ’ સતમંડળના આવા આશ્ચર્યથી જ્ઞાનદેવ મહારાજ બોલ્યા : સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવા લાગ્યો, કે દેવી સંપત્તિથી યુક્ત એવા અર્જુન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણે અતિ પ્રેમથી કહ્યું. જે શુદ્ધ વાત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના પિતા વસુદેવને, માતા દેવકીને તેમ જ બ્રાતા બલભદ્રને પણ કહી ન હતી તે શુભ વાત અર્જુનને કહી. નિરતર સાન્નિધ્યમાં રહેનારી લક્ષ્મીદેવીને પણ જે પ્રેમનો લાભ મળ્યો ન હતો, તે પ્રેમ આજે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુન પર ખાલી કરી નાખ્યો. અમરત્મકાર શું વર્ણવું ? સનકાદિક પણ આવા પ્રેમને પાત્ર થયા નહોતા; ત્યાર અર્જુને કેટલા સર્વોત્કૃષ્ટ પુણ્યો કર્યા હશે ! મને તો એમ જ જણાય છે, કે ઉભયની સ્થિતિ બિન્ન છે, તોપણ ઉભય એકરૂપ જ છે; જો આમ ન હોત તો જે ભગવાન યોગીઓને પણ પ્રાપ્ત થતા નથી, વેદોના પણ બાણવામાં આવતા નથી અને ધ્યાનથી પણ જેનાં દર્શન થતા નથી; જે ભગવાન આત્મસ્વરૂપ, અનાદિ અને વિકાર રહિત છે, તે અર્જુન પર કયા કારણથી કૃપાવંત થયા છે વાર ? એ ત્રૈલોક્યરૂપ વસ્તુના સંકેત અને વિસ્તારનું અધિષ્ઠાન છે. (ત્રૈલોક્ય

એનું સ્વરૂપ હોઈ તેની ઘડી કરીને એ અવતાર ધારણ કરી અહીં આભ્યા છે.) અને આકારથી પર છે, છતાં અર્જુનને એટલા બધા પ્રેમથી કેમ આધીન થયેલા હશે એ બાબી શકાતું નથી. (૧૫)

શ્રીભગવાનુવાચ—इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

વિવસ્વાન્મનવે ગ્રાહ મનુરિક્ષાકવેઽબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન યોદ્યા : આ નાશરહિત કર્મયોગ પૂર્વે મેં સૂચને કહી સંભળાવ્યો હતો, સૂચે મનુને કહ્યો હતો અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહી સંભળાવ્યો હતો. ૧

પછી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે યોદ્યા : આ કર્મયોગ મેં અગાઉ વિવસ્વાન-સૂચને કહી સંભળાવ્યો હતો; પરંતુ તે બનાવને પુષ્કળ દિવસ વહી ગયા છે. પછી સૂચે આ સર્વ યોગ વેવસ્વત મનુને કહ્યો અને મનુએ એનું આચરણ કરી પોતાના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુને તેનો ઉપદેશ કર્યો. આવી પરંપરા મૂળથી ચાલતી આવી છે. (૧૮)

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

સ કાલેનેહ મહતા યોગો નષ્ટઃ પરન્તપ ॥ ૨ ॥

હે અર્જુન ! આવી પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલો આ યોગ રાજર્ષિઓના બાણવામાં આવ્યો; પરંતુ તે જ યોગ પુષ્કળ કાળ વ્યતીત થઈ જવાથી લોકમાંથી નષ્ટ થયો. ૨

ત્યાર પછી બીજા પક્ષ કેટલાક રાજર્ષિઓને આ યોગ વિદિત હતો; પરંતુ પછી આજ પર્યંત એ યોગ કોઈના પક્ષ બાણવામાં નથી; કારણ કે પ્રાણીમાત્રની રુચિ વિષયસેવનમાં તથા દેહ પર જ વિશેષ પ્રેમ હોવાથી આત્મબોધ વિસારે પડ્યો છે. આસ્તિક્ય બુદ્ધિ આડે માર્ગે જવાથી વિષયસુખને જ ઇતિકર્તવ્ય માનીને લોકો ભવની પેઠે જ વિષયરૂપી ઉપાધિ પર પ્રેમ કરવા લાગ્યા છે. જે ગામમાં લોકો દિગંબર રહેતા હોય, તે ગામમાં ભીંચાં વસ્ત્રોની શી મહત્તા હોઈ શકે ? જન્માંધને સૂચ શા કામનો ? બહેરાઓની સલામ સંગીતને કોણ માન આપશે ? શિયાળને ચાંદનીનાં દર્શનથી શો આનંદ અવાનો હતો ? ચંદ્રોદય પૂર્વે જ જે અંધ બને છે, એવા કાગડા ચંદ્રને શી રીતે ઓળખી શકે ? એ જ પ્રમાણે જેને વૈરાગ્યનો સ્પર્શ પણ થયો નથી અને જેમને વિચારના નામની પણ ખબર નથી, તે સૂખને સુખ પરમેશ્વરનો લાભ કેમ કરીને મળી શકે વારુ ? આ વ્યાસોહ શી રીતે વધ્યો તે તો કોણ બાણ ? પરંતુ તેથી કાળ વ્યર્થ વહી જવાથી

આ લોકમાં એ યોગનો લોપ અથવા નાશ થઈ ગયેલો આપણા ભોવામાં આવી શકે છે. (૨૬)

• સ एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

તે જ પુરાતન અને ઉત્તમ રહસ્યરૂપ (તત્ત્વબોધ) મેં તને આજે કહી સંભળાવ્યો. કારણ કે તું મારો ભક્ત અને સખા (મિત્ર) છે. ૩

હે કુતીસુત ! ખરેખર તે જ યોગ આજે મેં તને કહી સંભળાવ્યો છે. (તેથી તેના સત્ય પર) તારે મનમાં જરા પણ શંકા રાખવી નહિ. આ યોગ મારા જીવ કે પ્રાણ સમાન છે; પરંતુ તે તારાથી ગુપ્ત શા માટે રાખવો ? કારણ તું મારો અત્યંત પ્રિય ભક્ત છે, કેવળ પ્રેમની મૂર્તિ છે, ભક્તિનો સાગર છે, સત્ય મિત્રતાનું કેવળ જીવન છે, વિશ્વાસનું સ્થળ છે; એટલે તારી વંચના કેમ કરીને કરી શકાય ? હમણા આપણે યુદ્ધ માટે તત્પર થયા છીએ, તોપણ ક્ષણભર એ યુદ્ધના કેલાહલને એક ખાબુ રાખીને, જરા પણ ગભરાટમાં ન પડતાં મારે તારું અજ્ઞાન દૂર કરવું જ ભોઈએ. (૩૧)

अर्जुन उवाच-अपरं भवतां जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ૪ ॥

અર્જુન બોલ્યો : હે કૃષ્ણ ! તમારો જન્મ આધુનિક કાળમાં થયો છે અને સૂર્ય તો પ્રાચીન કાળનો છે, એટલે તમે પ્રથમ તેને એ યોગની વાત કહી હતી, એ કેવી રીતે હું સાચી માની શકું ? ૪

તે વેળા અર્જુન બોલ્યો : ‘હે કૃપાનિધે ! હે શ્રીહરિ ! માતા પોતાના બાળક પર પ્રેમ કરે તેમા આશ્ચર્ય જેવું શું હોઈ શકે ? આપ તો સસારમા થાકેલા માટે છાયડારૂપ અને દીનજનોની માતારૂપ છો. ખરેખર અમારો જન્મ તમારી કૃપાના પ્રતાપે જ થયેલો છે. હે દેવ ! માતાને પાગળા છોકરાં થાય તો તેને તેમના જન્મકાળથી કદ વેઠવું પડે છે. એ સર્વે તો તમે જાણો છો ત્યારે અમે તમારી આગળ તમારી મહત્તા શી રીતે વર્ણવી શકીએ ? અત્યારે હવે હું બે કાઈ પૂછવાનો છું તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપો અને જરા પણ ગુસ્સો લાવશો નહિ. હે અનત-સ્વરૂપ ! ભૂતકાળમાં યોગનો બોધ આખ્યાની (સૂર્યને કર્મયોગ કહ્યાની) બે વાત આપે કહી તે મારા મનને રુચી નથી. સૂર્ય કોણ હતા, તેની આપણા બાપદાદાઓ સુદાને ખબર નથી, તો તમે તેને ક્યારે અને કેવો ઉપદેશ આપ્યો ? સૂર્ય તો ઘણા પ્રાચીનકાળથી

અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને આપણે તો હમણાના છીએ; માટે આ વાતમાં મને વિરોધ માલૂમ પડે છે. હે દેવ ! તમારી લીલામાં મને કાંઈ સમજ પડતી નથી; અને આપ જોડું કહો છો, એમ પણ મારાથી એકદમ શી રીતે કહી શકાય ? એટલા માટે તમે પોતે સૂર્યને એ યોગનો ઉપદેશ ક્યોની વાત કરો છો, તે મારા સમજવામાં આવી શકે, એવી રીતે સ્પષ્ટ કરીને કહો. '(૪૦)

શ્રીભગવાનુવાચ-बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परन्तप ॥ ૫ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા હે શત્રુને તારા આપનાર અર્જુન ! મારા અને તારા અનેક જન્મો થઈ ગયા છે તે સર્વ તું સ્મરણ મને છે, તને (માત્ર) તેનું સ્મરણ નથી. ૫

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે અર્જુન ! જે વેળા સૂર્ય હતો તે વખતે આપણે નહોતા, એવી તારા મનમાં શંકા આવેલી છે, છતાં તું એ જાણતો નથી કે, તારા અને મારા તો અનેક જન્મો થઈ ગયા છે; પરંતુ તને એ જન્મોનું સ્મરણ રહ્યું નથી. પણ હે અર્જુન ! મેં જે જે વેળાએ જે જે અવતારો ધારણ કર્યા હતા, તે સર્વે અવતારોનું મને તો સ્મરણ છે. (૪૩)

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ૬ ॥

હું જન્મ-મૃત્યુરહિત અને સર્વ જૂતોનો નિયંતા હોવા છતાં પોતાની પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરીને પોતાની માયાથી જ જન્મ ધારણ કરું છું. ૬

અર્થાત્ મને જૂતકાળની સર્વ વાતોનું સ્મરણ છે. હું જન્મરહિત છતાં માયાના યોગથી અવતાર ધારણ કરું છું. મારું અવ્યયત્વ એથી નષ્ટ થતું નથી, પણ અવતાર ધારણ કરવાનો અને તેની સમાપ્તિ કરવાનો જે ભાસ થાય છે, એ પણ માયાના યોગથી જ મારામાં ભાસે છે. એથી મારા સ્વાતંત્ર્યને ભંગ થતો નથી; છતાં 'કર્મોધીન છું' એમ હોકાને જે ભાસે છે, તે કેવળ ભ્રાંતિને લીધે જ ભાસે છે; વાસ્તવમાં હું કર્મોધીન છું જ નહિ. એક જ વસ્તુ કર્ષણના યોગથી બે સ્થળે દીસે છે; પરંતુ તેથી શું કાંઈ વસ્તુ એકની બે બની જાય છે ? તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન ! હું નિરાકાર હોઈ માયિક દષ્ટિએ જ જગત્કાર્ય માટે માયાને સ્વીકારી, સાકાર બનીને નટની પેઠે નાટકના પાત્ર પ્રમાણે બહારના આકારને ધારણ કરું છું. (૪૮)

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ૭ ॥

હે અર્જુન! જ્યારે જ્યારે ધર્મ ક્ષીણ થાય છે અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું અવતાર ધારણ કરું છું. ૭

જેટલા જેટલા ધર્મો છે તે સર્વનું પ્રત્યેક યુગમા મારે વ્હાણ કરવું જ જોઈએ, એવો આ ક્રમ આનાદિ કાળથી આવ્યો આવે છે. એટલામાં જે જે સમયમાં અધર્મના ચોગે ધર્મનો ક્ષય થાય છે, તે તે સમયમાં હું મારું જન્મરહિતપણું એક બાળુએ મૂકી દઉં છું અને નિરાકારતાનું સ્મરણમાત્ર પણ કરતો નથી. (૫૦)

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ૮ ॥

સાધુજનોનું રક્ષણ કરવા માટે, દુષ્ટોનો જ મૂળથી નાશ કરવા માટે અને ધર્મનું સંસ્થાપન કરવા માટે હું પ્રત્યેક યુગમા અવતાર ધારણ કરું છું. ૮

વળી ભક્તોનું સંરક્ષણ કરવા માટે હું દેહ ધારણ કરી અવતાર લઉં છું અને પછી અજ્ઞાનરૂપી તિમિરને ગળી ભઉં છું. અધર્મની મર્યાદા તોડુ છું, દોષના હસ્તાવેબે ફાડી નાખું છું અને જેઓ સાધુ-જનો હોય છે તેમના હાથે સુખના ઝડા ફરકાવું છું, દૈત્યકુળનો (અધર્મીઓનો) નાશ કરું છું, સજ્જનોના સન્માનની પ્રાપ્તિ કરાવું છું અને ધર્મ તથા નીતિનો પરસ્પર મેળાપ કરાવી આપું છું. અવિવેક-રૂપી દીપકના કાળજીને કાઢી નાખી વિવેકરૂપી દીપકને પ્રજ્વલિત કરું છું. આવો સમય જોઈ ચોગીજનોને તો સર્વથા આનંદરૂપ દિવાળીનો જ ભાસ થાય છે. આ સુખથી સર્વ જગત ઊભરાઈ બાય છે, જ્યાં ત્યાં લોકો ધર્મનું આચરણ કરે છે અને ભક્તો સત્વશુભથી પરિપૂર્ણ થઈ બાય છે. હે અર્જુન! જ્યારે મારો અવતાર પ્રકટ થાય છે, ત્યારે પાપનો પર્વત દોષ પામે છે અને પુણ્યરૂપી સૂર્યનો ઉદય થાય છે. આવા કાર્યો માટે હું પ્રત્યેક યુગમા અવતાર ધારણ કરું છું; પરંતુ જેઓ મને ઉપર કદા પ્રમાણે ઓળખે છે, તેમને જ જગતમા જ્ઞાની સમજવા.

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ૯ ॥

હે અર્જુન! આવી રીતે મારો જન્મ અને મારાં કર્મો દિવ્ય છે. આ વાત જો યથાર્થ જણે છે, તે દેહત્યાગ પછી પુનર્જન્મ પામતો નથી, પરંતુ તે મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯

હું જન્મરહિત હોવા છતાં જન્મ લઉં છું અને અક્રિય હોવા છતાં 'કર્મ' કરું છું; એ વાતને જે નિઃશંકપણે સમજે છે, તે જ પરમ-સુક્ત છે. આલું જ્ઞાન ધરાવનાર દેહસંજન ધરી ચાલતા દેખાય છે, તે પણ વસ્તુતઃ તેઓ ચાલતા નથી અને તે દેહમાં હોવા છતાં પણ વિમુક્ત હોય છે; તે મૃત્યુ પછી મારા સ્વરૂપમાં આવી મળે છે. (૫૯)

વીતરાગમયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ ૧૦ ॥

જેમનાં કામ, ભય અને ક્રોધ નષ્ટ થયા છે અને જે મારા સ્વરૂપમાં ભળી જઈ મારા જ આશ્રયે રહેલા છે, એવા જ્ઞાનરૂપી તપથી પવિત્ર થયેલા પુષ્કળ જ્ઞાનીઓ મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે ૧૦

• વળી સામાન્ય રીતે જે ભૂત અને ભવિષ્યની ઘટનાઓ, વધે શોચ કરતા નથી, તેમ જ જે વાસનારહિત હોય છે; તેઓ કોઈ પણ સમજે ક્રોધના માર્ગે વિચારતા નથી; જે વિષયપ્રીતિથી રહિત હોય છે, જે નિત્ય મારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને લીધે પોતાને ધન્ય અને કૃતાર્થ માને છે; જેઓ મારી જ સેવાને માટે જીવે છે; જે જ્ઞાનના યોગથી જ સંતોષ પામે છે; જે તપના, તેજના શશિરૂપ અથવા જ્ઞાનના ભંડાર છે; તે તીર્થને પણ તપિત્ર કરનાર તીર્થરૂપ છે, તે આનાયાસે જ મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે અને હું અને તે એક જ થઈ જઈએ છીએ; તેનામાં અને મારામાં જરા પણ ભિન્નભાવ રહેતો નથી. પિતૃજનમાંના બધા કાલ સંપૂર્ણ નીકળી બાક, એટલે પછી સુવર્ણની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આમતેજ દોડાદોડ કરવાની શી જરૂર? તેવી જ રીતે જે ચમનિયમાદિ અષ્ટાંગ-યોગમાં થઈ તપ અને જ્ઞાનથી શુદ્ધ થયા હોય છે, તે મારા સ્વરૂપ બની બાક એમાં શકા નથી. (૬૫)

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव मज्जाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ૧૧ ॥

જેઓ જે ભાવનાથી મારું ભજન કરે છે, તેમની ઇચ્છા તે ભાવના પ્રમાણે જ હું પૂર્ણ કરું છું હે અર્જુન! સર્વ લોકો સર્વ પ્રકારે, મારા માર્ગથી જ ચાલનારા છે. ૧૧

જેઓ જે જે ભાવનાથી મને ભજે છે, તે તે ભાવનાથી હું તેમને ફળ આપું છું. મનુષ્યમાત્રની પ્રવૃત્તિ સ્વભાવતઃ જ મારું ભજન કરવા તરફ છે, પરંતુ જ્ઞાનના અભાવે યુદ્ધિમા ભેદ ઉત્પન્ન થતાં, હું જે ખરી રીતે એક છું તે મારામાં તેઓ અનેકત્વની કલ્પના કરે છે, એટલે

કે હું સર્વ ભૂતોથી અભિન્ન હોવા છતાં મારામાં ભેદ કદપે છે. હું નામરહિત હોવા છતાં મને અનેક નામો આપે છે અને શબ્દાતીત હોવા છતાં મને કોઈ દેવ અને કોઈ દેવી વગેરેના નામે ઓળખે છે. હું સર્વ કાળે અને સર્વ સ્થળે એકસરખો છતાં મારામાં તેઓ માયાને આધીન થઈ બ્રાતિથી સારો અને નકારો એવા ભેદ માને છે. (૭૦)

કાશ્ચન્તઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજન્ત ઇહ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્મવતિ કર્મજા ॥ ૧૨ ॥

કર્મનાં કૃણ ભોગવવાની ઇચ્છા રાખનારા લોકો આ લોકમાં દેવતાનું પૂજન કરે છે, કારણ કે આ મૃત્યુલોકમાં એ પ્રકારના કર્મથી કૃણની સિદ્ધિ જલદી થાય છે. ૧૨

પછી મનમાં અનેક પ્રકારના ઉદ્દેશો ધારણ કરી, જેને જે દાવે તે ઉપચાર વડે મને અનેક દેવ માની તેમની ઉપાસના કરે છે. આ પ્રકારે જેને જે ઇચ્છા હોય છે, તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તે તેનાં જ કર્મના કૃણ છે, એમ તું નહીં જાણ. ખરું જોતાં એમાં આપનાર અને લેનાર કર્મ વિના ખીણુ કોઈ છે જ નહિ. આ લોકમાં કર્મ વડે જ કૃણપ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ જમીનમાં જે જાતનું ધાન્ય વાવીએ, તેથી ખીણુ જાતનું ધાન્ય ઉત્પન્ન થતું નથી અથવા દુર્બળમાં જેવી વસ્તુ હોય છે તેવી જ દેખાય છે અથવા હે અર્જુન! ડુંગરની ખીણમાં આપણા બોલેલા શબ્દોનો જ પ્રતિધ્વનિ નીકળે છે; તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન! પ્રત્યેક ઉપાસનાનો હું જ આધારભૂત હોવાથી પ્રત્યેકને તેની ભાવના પ્રમાણે જ કૃણ મળે છે. (૭૧)

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વચ્ચકર્તારિમન્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

શુણુ-કર્મના વિભાગાનુસાર (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર) ચાર વર્ણુ મેં ઉત્પન્ન કરેલા છે (અને તેથી) યદ્યપિ હું એ વર્ણુનો કર્તા દેખાતો હોઉં તથાપિ અકર્તા, નાશરહિત અને અસસારી છું એમનું જાણુ ૧૩

હવે એ જ પ્રમાણે તું એ પણ ધ્યાનમાં રાખ કે, ચારે વર્ણુ શુણુ અને કર્મના વિભાગથી મેં જ ઉત્પન્ન કરેલા છે; અને તે ચારે વર્ણુનાં કર્મોની પોતપોતાના પ્રકૃતિ, કર્મ અને શુણુના તારતમ્ય વડે મેં વ્યવસ્થા કરેલી છે. હે ધનુર્ધર અર્જુન! જો કે એ સર્વ જનેા એક જ છે, પરંતુ શુણુ અને કર્મના યોગથી તેમના ચાર વર્ણુની વ્યવસ્થા થયેલી છે, એટલા માટે હે પાર્થ! એ જ કારણથી આ વર્ણુ-

લેહની રથાપનાનો કર્તા હું છું જ નહીં. (૮૦)

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्धयते ॥ ૧૪ ॥

। કર્મો મને બદ્ધ કરતા નથી અને કર્મના ફળમાં મને આસક્તિ પણ નથી. મને જે આવો બાણ છે, તેને પણ કંઈ બદ્ધ કરતા નથી ૧૪

આ વર્ણલેહ બે કે મારી સત્તાથી થયેલો છે, છતાં તે વર્ણલેહ મારો કરેલો નથી એમ જે બાણ છે, તે જ કર્માતીત થયેલો છે. (૮૧)

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

કુરુ કર્મેવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વેઃ પૂર્વતરં કૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

(હું કર્મ કરવા છતાં અકર્તા છું) એમ મારા વિશે બાણીને જ પૂર્વના મુમુક્ષુઓએ કંઈ કરેલા છે, એટલા માટે તું પણ આગળના લોકો પ્રમાણે જ કર્મ કર. ૧૫

હે અર્જુન ! પૂર્વે મુમુક્ષુઓ થયા તેમણે મને આવો બાણીને જ કર્મ કર્યા હતાં અને જેમ બળેલાં બીજ વાવવાથી સુદલ ઊગતાં નથી, તેમ તેમનાં નિષ્કામ કર્મો જ તેમની મોક્ષપ્રાપ્તિના કારણ થયેલા છે. હે અર્જુન ! વળી એક વાત એવી છે કે, ‘ આ કર્મ છે, કે અકર્મ છે ’ એ વિષેનો વિચાર પોતાના જ મતથી નિશ્ચિત કરવો એ યુદ્ધિ-માન માટે પણ કઠિન કાર્ય છે. (૮૪)

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥ ૧૬ ॥

કર્મ એટલે શું અને અકર્મ એટલે શું, એ બાણવા માટે મોટા મોટા દુરદર્શી લોકો પણ મોહમાં પડી ગયા છે. કર્મ એટલે શું, તે તને બાણાલુ છું, તે બાણવાથી તું સ સારું ખમાથી સુકત થઈશ. ૧૬

કર્મ એટલે શું અને અકર્મ એટલે શું, તે સબંધી વિચાર કરતાં કરતાં મોટા વિદ્વાનો પણ ભ્રમમાં પડી બચ છે. જેવી રીતે ખોટું નાણું ખરા જેવું લાભવાથી શરાફની આંખ પણ ભ્રમમાં પડે છે, તેવી રીતે માત્ર સંકલ્પ દ્વારા પ્રતિસૂષ્ટિ નિર્મોણ કરવાનું જેમનામાં સામર્થ્ય છે, તેવા પણ જેને ભ્રમથી નૈષ્કર્મ્ય સમજે છે, તે વાસ્તવિક કર્મ હોઈને તેઓ સપડાઈ બચ છે. કર્મોકર્મની વિચારણામાં મોટા મોટા જ્ઞાનીઓની પણ સુસ્તી ઊડી બચ છે, તો પછી અજ્ઞાનીઓની તો વાત જ શી ? જ્ઞાની લોકો પણ કેવી રીતે મોહમાં સપડાયા છે, તે વિષેની જ હું વાત કરું છું તે સાંભળ. (૮૮)

કર્મણો હપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥ ૧૭ ॥

કર્મ (સાત્ત્વવિહિત કર્મ), વિકર્મ (સાત્ત્વનિપિદ્ધ કર્મ) અને અકર્મનું (સર્વ કર્મ છોડી ચૂપ બેસવું તેનું) તત્ત્વ યથાર્થ રીતે જાણવું જ જોઈએ; કારણ કે તે કર્મોત્કિન્નું યથાર્થ તત્ત્વ સમજવાનું આતિ કઠિન છે. ૧૭

જીવોનાં કર્મ પ્રમાણે વિશ્વ ઉત્પન્ન કરવાનો ઈશ્વરનો જે સંકલ્પ તેનું નામ કર્મ છે. તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી લેવું જોઈએ; પછી જે કર્મ વર્ણાશ્રમને યોગ્ય અને વેદોક્ત હોય, તેનો અનુષ્ઠાનપ્રકાર અને તેનું કૃણ નિશ્ચિતપણે જાણી લેવાં જોઈએ. હવે જે પરમાત્માના વિષયમાં સઘળાં કર્મોનો નિષેધ કહેવામાં આવ્યો છે, તે પોતાનું સ્વરૂપ જ છે આવી રીતે યથાર્થ દેહ નિશ્ચય થયો; એટલે પુરુષ સ્વાભાવિક રીતે જ કર્મમાં દિપ્ત થશે નહિ. આ કર્મની વ્યાપ્તિ ગહન છે, આમેય સર્વ જગત કર્મોધીન છે; પણ તે હવે રહેવા કઈને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કર્મોત્કિન્નું યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવનારા પુરુષનાં લક્ષણો વર્ણવું છું તે સાંભળ.

કર્મણ્યકર્મ યઃ પર્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૧૮ ॥

જે વિવેકી મનુષ્ય શરીર તથા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર કર્મમાં અકર્મ (આત્માનું અકર્તાપણું) અને અકર્મમાં અર્થાત્ અજ્ઞાની પુરુષ વડે કરાયેલી સઘળી ક્રિયાઓના ત્યાગમાં પણ કર્મ અર્થાત્ ત્યાગરૂપ ક્રિયાને જુએ છે, તે સર્વ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન યોગી અને સર્વ કર્મોના કર્તા છે (૧૮)

કૃણની આશા ન રાખતા જે મનુષ્ય શરીર, મન અને ઇન્દ્રિયોથી કર્મનું આચરણ કરતો રહીને પણ પોતાને અકર્તા માને છે, તેને કર્મોત્તીતપણું અત્યંત સુંદર રીતે સમજાવેલું હોય છે. તેના માટે આત્મ-સ્વરૂપ સિવાય જગતમાં બીજું કંઈ પણ બાકી રહેતું હોતું નથી. એટલે તેને કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. તોપણ તે લોકદંષ્ટિએ સર્વ કર્મો ઉત્તમ રીતે કરતો રહે છે એવું દેખાય છે; એવા પ્રકારનાં લક્ષણોવાળો પુરુષ જ્ઞાની છે એમ જાણવું. જે પ્રમાણે એક મનુષ્ય નદીના કાંઠા ઉપર બેઠો રહી પોતાનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં જોતી વખતે ‘હું પાણીથી ભિન્ન છું’ એમ સમજે છે અથવા નાવમાં બેસીને જનારા માણસને કાંઠા પરનાં વૃક્ષો દોડતાં હોય એમ જણાય છે, પરંતુ સત્ય દંષ્ટિએ જોતાં વૃક્ષો અચળ છે એમ તે માને છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ કર્મો કરવા છતાં તે સર્વે ભિન્ન છે અને કર્મરહિત પરમાત્માને જ પોતાનું

સ્વરૂપ બાણે છે. સૂર્ય અચળ છતાં ઉદય અને અસ્તથી તે આપણને ચાલતો જણાય છે; તે પ્રમાણે શરીરસંઘાતથી કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ પરમાર્થથી પોતે કર્મ કરતો નથી એમ બાણે છે, તે મનુષ્યના જેવો દેખાવા છતાં પણ મનુષ્ય નથી, પણ પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મ જ છે એમ સમજવું. જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડેલું હોય છે, તોપણ તેમાં સૂર્ય હોતો નથી, તેમ આવો મનુષ્ય મનુષ્યકોટિમાં દેખાવા છતાં તેને મનુષ્યનો સ્પર્શ થતો નથી. આવો પુરુષ કાંઈ જોતો નથી, તોપણ અખિલ વિશ્વને બુદ્ધિ છે; કાંઈ કરતો નથી, તોપણ બધું જ કરે છે અને કશાનો ઉપયોગ હોતો નથી, તોપણ સર્વ વસ્તુને લોગવે છે. તે એક જ ઠેકાણે બેસે છે, તોપણ તે સર્વત્ર ગમન કરે છે. વધારે શું કહું ? તે સર્વ વિશ્વરૂપ જ બન્યો છે. (૧૦૨)

यस्य सर्वे समारम्भाः काम सङ्कल्पवर्जिताः ।

જ્ઞાનામિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃ પણ્ડિતં વ્રુધાઃ ॥ ૧૧ ॥

જેનાં સર્વે કર્મોના આરંભ સંસ્કૃતી અને કળેષાર્થી રહિત હોય છે તથા જેના સર્વ કર્મો જ્ઞાનામિથી બળીને અસીમૃત થયાં છે, તેને જ્ઞાનીજનો 'પણ્ડિત' (બ્રહ્મવેત્તા) એવા નામથી ઓળખે છે. ૧૯

જે પુરુષને કર્માચરણ માટે ખેદ થતો નથી (અર્થાત્ કર્મ કરતો બધું પડતો નથી) અને કર્મફળની ઇચ્છા પણ જેને ઉદ્ભવતી નથી; તેમ જ અમુક કર્મ હું કરીશ અથવા તો અમુક શરૂ કરેલાં કામને હું પાર પાડીશ, એવો સંકલ્પ પણ જેના મનને સ્પર્શ કરતો નથી; જ્ઞાનરૂપી અગ્નિના મુખમાં નાખીને બેણે પોતાના સર્વ કર્મોને ભસ્મ કર્યાં છે, એવા પુરુષને તારે મનુષ્યરૂપથી થયેલો પરબ્રહ્મનો અવતાર જ બાણવો. (૧૦૫)

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંશ્ચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

જે કર્મના ફળના ઇચ્છાનો ત્યાગ કરે છે અને આત્માનંદમાં તૃપ્ત રહી અન્ય વિષયનો આશ્રય હોતો નથી, તે સર્વ કર્મો કરતો હોવા છતાં વસ્તુતઃ કંઈ જ કરતો નથી. ૨૦

જે શરીર પ્રત્યે ઉદ્દાગ્રીન હોય છે અને ફળપ્રાપ્તિ વિષે નિષ્કામ હોય છે, તેમ જ જે નિરંતર આનંદસ્વરૂપમાં નિમગ્ન હોય છે; વળી હું પાર્થ ! જે સંતોષના મુખ્ય ગૃહમાં બેસી આત્મબોધનું પકવાન જમતાં કદી ધરાતો નથી, તે સર્વથી મુક્ત જ છે, એમ બાણ. (૧૦૭)

નિરાશીર્યતત્તિત્ત્વાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિપમ્ ॥ ૨૧ ॥

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિવદ્વચતે ॥ ૨૨ ॥

જેણે આશાનો પરિત્યાગ કર્યો છે. પોતાના ચિત્ત અને બુદ્ધિને આધીન રાખ્યા (આવી રીતે નિરિચ્છ થઈને) સર્વ સગ્રહનો પરિત્યાગ કર્યો છે તે શરીર-નિર્વાહાર્યે (બિક્ષાટનાર્થક) કર્મો કરે તોપણ તેને કર્મોનો દોષ લાગતો નથી (સંસાર પ્રાપ્ત થતો નથી) અનાયાસે મળે તેમાં સંતોષ માનનાર, (હું અને મારા એવા) દ્વંદ્વી અતીત મત્સરરહિત અને કર્મ પ્રણી રહે કિંવા અપ્રણી રહે. તેમાં હર્ષ કિંવા ખેદ ન કરનાર પુનઃ સપ્રણી કર્મો કરવા છતાં પણ કર્મબંધન થી લેપાતો નથી ૨૧. ૨૨

જે અહંકાર સહિત આશાનો પરિત્યાગ કરીને અધિકાધિક પ્રેમથી બ્રહ્મસુખની મધુરતાનું આસ્વાદન લે છે, જે વેળાએ જે મળે તેમા સુખ માને છે અને જેને આ મારું અને આ ખીજનું એવો ભેદ નથી; તે જે જે દેખે છે અથવા સાંભળે છે, તે સર્વ મારા જ સ્વરૂપો છે એવી ભાવના કરે છે; તે પગ વડે ચાલે છે, મુખ વડે ખાલે છે અને શરીરના સર્વ વ્યાપારો કરવા જતા સર્વસ્વરૂપ બની જાય છે. વધુ શું કહું ? જગતમા આત્મસ્વરૂપ સિવાય જેને અન્ય કંઈ દેખાતું નથી, તેને કોઈ પણ કર્મ દ્વારા કોઈ પણ જાતની બાધા શી રીતે થઈ શકશે ? મત્સર ભીષજવા જેટલો દ્વેતભાવ જ જેનામા નથી, તે નિમત્સર છે એમ શું વાણીથી કહેવાની જરૂર છે ? તે સર્વ પ્રકારે મુક્ત છે. તે સર્વ કર્મ કરતો હોવા છતાં કર્મરહિત છે. તે સશુભ દેખાય છે, તોપણ શુભાતીત છે, એમા જરા પણ સંશય નથી. (૧૧૪)

ગતસંજ્ઞસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

જે સર્વ સગ વડે ત્યજાયેલો છે અને જે પૂર્વાધર્મના બંધનમાથી પાર પડેલો છે તથા જેનું ચિત્ત જ્ઞાનમાં સ્થિર થયું છે. તે જો યજ્ઞને પ્રણી કરવાના ઉદ્દેશથી (ધર્મશાય) કર્મ કરતો હોય, તોપણ તેના તે કર્મો ક્ષણ સહિત લય પામે છે. ૨૩.

તે દેહધારી હોવા છતાં નિર્શુભ સમાન દેખાય છે. તેને બ્રહ્મની કસોટી પર ચઢાવતા તે તેના જેવો જ શુદ્ધ જણાય છે. આમ જોકે તે કેવળ મુક્ત છે તોપણ કોઈવાર કૌતુકથી યથાવિધિ યજ્ઞાદિક કર્મોનું આચરણ કરે છે, પરંતુ તેના સર્વ કર્મો તેનામા જ લય પામે છે. જેવી

રીતે આકાશમા કવખતે ચઢી આવેલાં વ્યર્થ વાદળાં વૃષ્ટિ કર્યા સિવાય આપોઆપ વિલય પામે છે, તેવી જ રીતે તે જો વેદવિહિત કર્મો યથા વિધિ આચરતો હોય તોપણ તે કર્મોમા તેને દેવભાવ ન હોવાથી તે કર્મ તેનામાં જ લય પામે છે. (૧૮)

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ૨૪ ॥

હોમના સાધન, હોમનુ દ્રવ્ય, અગ્નિ, કોતા અને હવનક્રિયા--એ સર્વ (કારણ કે) બ્રહ્મવેતાની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ જ છે અને બ્રહ્મરૂપી કર્મમા લીન થઈ રહેલા તે બ્રહ્મવેતાને પ્રાપ્ત થનારું ક્ષણ પણ બ્રહ્મ જ છે. ૨૪

આ હવન અને તેનો કર્તા હું છું, અથવા તો આ ચરનો ભોક્તા અચુક છે, એવો ભિન્નભાવ તેની બુદ્ધિમાં હોતો નથી; એટલા માટે તે જે જે ઇષ્ટ થઈ કરે છે, તેમાંનાં હોમદ્રવ્યો અને મત્રો એ સર્વને આત્મસ્વરૂપ અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ સમજે છે; માટે હે અર્જુન! બ્રહ્મ તે જ કર્મ છે એવી સમબુદ્ધિ જેના અતઃકરણમાં વ્યાપી રહી હોય છે, તે કર્મ કરે છે તોપણ વસ્તુતઃ તે તેની નિષ્કર્મતા જ છે. અવિચારરૂપ બાહ્યાવસ્થામાંથી બહાર પડીને સુવાવસ્થામાં વિરક્તિ સાથે જેના લગ્ન થાય છે, તે પછી જીવ-બ્રહ્મની એકતારૂપ યોગાગ્નિની ઉપાસના જ આરંભે છે. (૧૨૨)

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवોपजुहति ॥ ૨૫ ॥

અન્ય કેટલાક યોગીઓ દૈવયજ્ઞ (ઇન્દ્ર આદિક દેવતાઓના નિમિત્તથી કરેલો યજ્ઞ) કરે છે અને અન્ય કેટલાક બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમા (યજ્ઞસંગ્રહ) સ્વધર્મ (આત્મા) વડે જ આત્માનુ હવન કરે છે. ૨૫

જે શત્રિક્ષિવસ ચર કરનારા છે, તેમણે શુરુવાક્યરૂપી અગ્નિમાં મન સંહિત અજ્ઞાનનો હવન કર્યો. હે અર્જુન! જેને આત્મસુખની ઇચ્છા હોય તેણે જ આ યોગાગ્નિનું ચર્ચન કરવું અને તેને જ દૈવયજ્ઞ કહેવામા આવે છે. જેનું ભરણપોષણ પ્રારબ્ધ અનુસાર થાય છે અને જે શરીરના પોષણની ચિંતા કરતો નથી, તેને દૈવયોગે કરીને મહા-યોગી બાણુવો. હવે જે સ્વકર્મ દ્વારા ઇશ્વરાધીન થાય છે, તેમના વિષે વર્ણન કરું છું, તે સાંભળ. (૧૨૬)

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्निपयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ ૨૬ ॥

કેટલાક શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સંયમરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે અને અન્ય કેટલાક શબ્દાદિ પચ વિષયોનો હવન ઇન્દ્રિયરૂપી અગ્નિમાં કરે છે ૨૬

કેટલાક આત્મસંયમરૂપી અગ્નિમાં હોમ કરનારા લોકો કાચિક, વાચિક અને માનસિક-આ ત્રણ યુક્તિ(મૂળબળ, ઉદિયાનબળ અને અને જલધરબળ)મત્રો વડે પવિત્ર ઇન્દ્રિયરૂપી દ્રવ્યથી હવન કરે છે. કોઈક વૈરાગ્યરૂપી સૂર્ય ઉદિત થતાં સંયમરૂપી અગ્નિનું ઉદ્ધરણ કરીને તેના પ્રબલિત થવા પછી ઇન્દ્રિયરૂપી અગ્નિને જ્ઞાન દ્વારા સળગાવે છે. તે ઇન્દ્રિયાગ્નિમાંથી વૈરાગ્યરૂપી જ્વાળા નીકળે છે, કે તરત જ વિષયવિકારરૂપી કાષ્ઠ ભડભડાટ બળવા માટે છે, ત્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયના પાંચ વિષયરૂપી કુડમાંનો આશારૂપી ધૂમ્રનો તત્કાલ લેપ થાય છે. પછી ઇન્દ્રિયરૂપી અગ્નિ જેમાં સળગી રહ્યો છે, એવા કુડમાં શાસ્ત્રવિદ્ધિ મુજબ વિષયોની મોટી આહુતિઓ આપીને તેઓ હવન કરે છે. (૧૩૦)

સર્વાર્ણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગાગ્રૌ જુહ્વતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥ ૨૭ ॥

વળી અન્ય કેટલાક જ્ઞાનથી પ્રદીપ્ત થયેલા મનોનિગ્રહરૂપી અગ્નિમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં અને પ્રાણોના કર્મોનો હવન કરે છે ૨૭

હે પાથ ! આ પ્રમાણે કોઈક પોતાના સર્વ દોષોનું ક્ષાલન કરે છે, તો કોઈક હૃદયરૂપી અરણી પર વિચારકાષ્ટ રેવેયો કરે છે અને તેને ઘેર્યરૂપી ભારથી દાબી શાંતિરૂપી દોરીથી બાંધે છે, પછી શુરુવાક્યરૂપી મંત્રથી મંત્રન કરે છે. આ પ્રકારે સર્વ વૃત્તિઓનું ઐક્ય કરી મંત્રન કરવાથી તત્કાળ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. એટલે જ્ઞાનાગ્નિ પ્રબલિત થાય છે. પ્રથમ સિદ્ધિસિદ્ધિના મોહરૂપી ધૂમ્રનો લેપ થાય છે અને પછી અગ્નિની સૂક્ષ્મ ચિનગારી ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ચમનિયમથી તૈયાર થયેલા મનરૂપ કેયલાની સહાયતાથી તે અગ્નિને સળગાવવામાં આવે છે. એ સળગી ઊઠતાં મોટી જ્વાળા ઉત્પન્ન થઈને વાસનારૂપી લાકડાઓને અનેક પ્રકારના મોહરૂપી ઘૂતનું લેપન કરી તેને ભસ્મીભૂત કરી દેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી જીવનરૂપી દીક્ષિતે જ્ઞાનરૂપ પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં ઇન્દ્રિયકર્મોની આહુતિ આપી, અંતે પ્રાણકર્મરૂપ ‘સૂવા’ નામક યજ્ઞપાત્રની સહાયથી અગ્નિમાં પૂર્ણાહુતિ આપ્યા પછી, ઐક્ય બોધરૂપ અવશ્ય સ્નાન(યજ્ઞના અંતમાં કરવામાં આવતું સ્નાન)નો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી સંયમાગ્નિમાં ઇન્દ્રિયાદિકમાં હોમદ્રવ્યોનો હવન કરતા શેષ રહેલા આત્મમુખનો જ પુરોડાથ (યજ્ઞની પ્રસાદી)

તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. આ રીતે યજ્ઞ કરી કેટલાકો સંસાર-
માંથી મુક્ત થયા છે. આ યજ્ઞક્રિયા બે કે નાના પ્રકારની હોય છે;
છતાં તેની અંતિમ ફળપ્રાપ્તિ તો એક જ જાતની છે. (૧૪૦)

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાસ્પરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાથ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

આરબેલા કર્મને નિશ્ચયથી પાર પાડનારા કેટલાક યોગી દ્રવ્યવાનના સ્વરૂપે
દ્રવ્યયજ્ઞ કરે છે, કેટલાક તપશ્ચર્યાસ્વરૂપે તપોયજ્ઞ કરે છે, કેટલાક યોગસ્વરૂપે
યોગયજ્ઞ કરે છે, કેટલાક વેદાધ્યયનરૂપે સ્વાધ્યાયયજ્ઞ કરે છે; કેટલાક જ્ઞાન-
સપાદનના સ્વરૂપે જ્ઞાનયજ્ઞ કરે છે અને કેટલાક વ્રતધારણના રૂપે વ્રતયજ્ઞ કરે
છે. આવી રીતે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે યોગીઓ અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કરે છે. ૨૮

આ બે યોગો કહ્યા તેમનામાંના એકને ‘દ્રવ્યયજ્ઞ’ કહેવામાં આવે
છે; એકને ‘તપોયજ્ઞ’ કહેવામાં આવે છે અને વળી એક ‘યોગયજ્ઞ’
કહેવાય છે. આ સર્વ યજ્ઞો મેં ‘પૂર્વે’ તને કહ્યા જ છે. કેાઈ શબ્દમાં
શબ્દનો જ હોમ કરે છે. તેને ‘વાગ્યજ્ઞ’ કહેવામાં આવે છે. જે જ્ઞાનથી
જાણવા યોગ્ય હોય, તે જ્ઞાન વડે પ્રાપ્ત કરી લેવાના યજ્ઞને ‘જ્ઞાનયજ્ઞ’
કહેવામાં આવે છે. હે અર્જુન! આ સર્વ યજ્ઞો મહા વિકટ હોવાથી
એમનું આનારણ્ય કરવું બહુ કઠિન છે. પરંતુ ઇંદ્રિયોને સ્વાધીન રાખ-
નારાને જ તે સાધ્ય થઈ શકે છે. યોગસમૃદ્ધિ વડે મુસંપન્ન થયેલા
પુરુષો એ યજ્ઞોને સાધ્ય કરવાની કળામાં કુશળ અને પારંગત હોય છે;
કારણ કે તેમણે પોતાના જીવનું આત્મામાં હવન કરી લીધેલું હોય છે.

• અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં પ્રાણેડપાનં તથાસ્પરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

તે જે પ્રમાણે કેટલાક અપાનવાયુમાં પ્રાણવાયુનો પ્રસેપ (પૂરક) કરે છે,
પ્રાણવાયુમાં અપાનવાયુનો પ્રસેપ (રેચક) કરે છે અને કેટલાકો પ્રાણ અને
અપાન એ ઉભયની ગતિ બંધ કરીને કુંભક (નિરોધ) કરે છે; આવા લોકોને
પ્રાણાયામપરાયણ યોગીઓ કહેવામાં આવે છે. ૨૯

કેટલાકો અભ્યાસના યોગે અપાનવાયુરૂપ અગ્નિમાં પ્રાણવાયુરૂપ
દ્રવ્યનું હવન કરે છે તથા અપાનવાયુને પ્રાણવાયુ સાથે મેળવે છે
અને કેટલાક બંને વાયુનો નિરોધ કરે છે. આવા મનુષ્યોને ‘પ્રાણા-
યામી’ યજ્ઞ કરનારા કહેવામાં આવે છે. (૧૪૬)

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહ્વતિ ।

સર્વેડ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥

ખીજા કેટલાકો આહાર નિયમિત કરી પ્રાણુમા જ (વાયુભેદથી) પ્રાણુનો હવન કરે છે; આ સર્વ યજ્ઞને જાણનારા યોગીઓ યજ્ઞ વડે પાપનો નાશ કરે છે. ૩૦

કેટલાક હૃદયોગના ક્રમથી સર્વ આહારોને છતી પ્રાણુવાયુરૂપી અગ્નિમાં ત્વરાથી પ્રાણુનો હવન કરે છે. આ પ્રકારે મોક્ષપ્રાપ્તિની જ ઇચ્છા કરનારા સર્વ લોકો ઉપર બતાવેલા ચક્રકર્તાઓ છે. તેઓ પોતાના ચક્ર દ્વારા પોતાના કામ-ક્રોધાદિક વિકારો નષ્ટ કરે છે. આ પ્રકારે સર્વ અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેનામાં શુદ્ધ સ્વરૂપ અવશિષ્ટ રહે છે અને પછી અગ્નિ તથા ચક્ર કરનાર એવો દ્વિતીય તેમના મનમાં નહિ રહેતા, ચક્ર કરનારની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ ચક્રક્રિયાની પશુ સમાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે જ જ્યાં સર્વ કર્મો અને કર્તવ્યોનો નાશ થતાં ચિત્તામાં અજ્ઞાનનો તેમ જ કામનાનો પ્રવેશ થતો નથી અને દ્વિતદોષનો પશુ જેને સર્ગ થતો નથી, તે બ્રહ્મત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫૧)

યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥ ૩૧ ॥

હે કુરુકુળપ્રેષ્ઠ ! યજ્ઞનો અવશિષ્ટ પ્રસાદ લેનારા લોક સનાતન બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. યજ્ઞ ન કરનારાને તો આ લોકની પશુ પ્રાપ્તિ થતી નથી, તો પછી પરલોકની તો વાત જ શી ? ૩૧

એટલું જે અનાદિસિદ્ધ તથા શુદ્ધ યજ્ઞને પરિણામે અવશેષ રહેનારું જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, તેણે બ્રહ્મનિષ્ઠ લોકો ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ । હું બ્રહ્મ છું’ એ મત્રથી સેવન કરે છે, આવી રીતે યજ્ઞનું અવશિષ્ટ રહેલું જ્ઞાનરૂપ અમૃત પીને તૃપ્ત થઈને તેઓ અમર બને છે અને સહેજે બ્રહ્મત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમનાથી આ યજ્ઞાચરણ થતું નથી, તેમને વિરક્તિ વરમાળા આરોપતી નથી; જેમનાથી આત્મસંયમ થઈ શકતો નથી, જે જન્મ પ્રાપ્ત થયા છતાં યોગ-અગ્ર કરતા નથી, તેમનો હે અર્જુન ! આ લોકમાં કશો જ દંગધડો નથી, તો પછી તેમના વિષે પરલોકની વાત જ શી ? તેમના વિષે કશી વાત જ કરવાની નથી. (૧૫૫)

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वान् एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ૩૨ ॥

આ પ્રમાણે જે અનેક પ્રકારના યજ્ઞો વેદોએ બતાવેલા છે, તે સર્વે કર્મો-માથી ઉત્પન્ન થનારા છે એમ તું સમજ. તને આપું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તું મોક્ષને

પ્રાપ્ત થશે. ૩૨

આ પ્રકારે જે તને પુષ્કળ (દ્વાદશ) પ્રકારના ચરો કહી સંભળાવ્યા, તે સંબંધી વેદોમાં અતિ વિસ્તૃત અને સુદૂર વર્ણન કરેલું છે; પરંતુ વેદોમાં કહેલું તેમનું વર્ણન સાંભળીને તેની સાથે આપણે શું કામ છે? તેનો સાર એ જ છે, કે આ સર્વ ચરો કર્મથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. આટલું બધા પછી કર્મની બાધા થનાર નથી. (૧૫૭)

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

સર્વં કર્માશિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ૩૩ ॥

હે શત્રુતાપન ! દ્રવ્યથી સાધ્ય થનારા ચરો કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે હે પાર્થ ! સર્વ કર્મોનો જ્ઞાનમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે. ૩૩

હે અર્જુન ! વેદ જે ચરોનું મૂળ છે, જેમાં બાહ્ય ક્રિયાઓની ખટપટ ઝાઝી છે અને જેનું અપૂર્વ દ્વળ સ્વર્ગ છે, તે તો કર્મયજ્ઞ છે અને એ કે તે સત્ય છે, પરંતુ સૂર્યની આગળ નક્ષત્રોનું તે જ જેવી રીતે હોય પામે છે, તેવી રીતે તે ચરો જ્ઞાનયજ્ઞની બરાબરી કરી શકતા નથી. આત્મસુખનો ભંડાર મેળવવાને જે જ્ઞાનનું અબળ કરીને યોગી-જનો રાત્રિદિવસ બગાડ રહે છે; જે જ્ઞાન આરંભેલા કર્મનું પ્રાપ્ત્ય સ્થાન છે; જે જ્ઞાન બ્રહ્મબોધની બાણ છે; જે આત્મપ્રાપ્તિની ક્ષુધાથી ક્ષુધાતુર થયેલા સાધકોને તૃપ્તિનું સ્થાન છે, જ્યાં કર્મની ઇચ્છા શમી જાય છે અને તર્કનો હોય થઈ જાય છે; જેના યોગથી ઇંદ્રિયો વિષય-સેવનને વીસરી જાય છે; જ્યાં મનનું મનપણું સુકાર્ષ જાય છે; જ્યાં શબ્દોની દોડ અટકી જાય છે અને જ્યાં અંતરમાં રહેલા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; જ્યાં વૈરાગ્યની હીનતાનો નાશ થાય છે; જ્યાં વિચારની ઉત્કંઠા પૂરી થાય છે અને જ્યાં અનાયાસે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. (એ જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ છે.) (૧૬૪)

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૪ ॥

(એ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો) તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓને નમસ્કાર કરીને તેમની સેવા કરતાં તથા તેમને પ્રશ્ન પૂછતાં તેઓ તને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે એમ બળુબે. ૩૪

એવું જે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન તે મેળવવાની બે તને ઇચ્છા હોય, તો - તું બ્રહ્મજ્ઞાનસંપન્ન સંતની સેવા કર. જ્ઞાની સંત-મહાત્માઓ જ્ઞાનનું ઘર હોય છે અને સેવાધર્મ એ તે ઘરનો ભિમરો હોય છે; માટે હે

અર્જુન ! તું સેવા કરીને એ જ્ઞાનને સ્વાધીન કરી લે. શરીર, મન અને જીવથી સર્વ પ્રકારે ગર્વરહિત બની તેમની સેવા કરવી. સેવાથી પ્રસન્ન થયા પછી તે સાધુઓને પોતાના ઇચ્છિત પ્રશ્ન પૂછતાં તેઓ તેમના ઉત્તર આપશે. આ ઉપદેશ પામેલા અતઃકરણમાં ફરી સંસારની કલ્પના પણ આવતી નથી. (૧૬૮)

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાણ્ડવ ।

યેન ભૂતાન્યશેષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥ ૩૫ ॥

હે પાંડુપુત્ર ! તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી ફરીથી આવો (બેદશી) મોહ તારામાં ઉત્પન્ન થશે નહિ અને એ જ્ઞાનના યોગથી એ સર્વ જૂતોને તુ તારામાં અને મારામાં જોઈશ ૩૫

જે વેળાએ તેમના (સત્યુરુષોના) ઉપદેશરૂપ પ્રકાશથી તારું ચિત્ત, બ્યારે બ્રહ્મ પ્રમાણે નિઃસંશય નિર્ભય થશે ત્યારે તું અવશ્ય તારી જાત સુદ્ધાં સર્વ જૂતોને મારા અખંડ સ્વરૂપમાં જોયા કરીશ. હે પાંડવ ! આ રીતે બ્યારે સત્યુરુષોની કૃપા થશે, ત્યારે તારા અતઃકરણમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ બ્યાપી જશે અને તેથી મોહરૂપી અધિકારનો સર્વથા લય થશે. (૧૭૧)

અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।

સર્વ જ્ઞાનપ્તવેનૈવ ઘૃજિનં સંતરિણ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

તુ જો બીજા સર્વ પાપીઓ કરતા વધારે પાપી હોઈશ, તોપણ જ્ઞાનરૂપી નૌકાના સાધનથી સફળ પાપરૂપી સમુદ્રને અનાયાસે તરી જઈશ ૩૬

તું જો પાતકનો આગાર, બ્રાતિનો સાગર અથવા બ્રમનો પર્વત હોય, તોપણ જ્ઞાનની શક્તિ આગળ એ સર્વ પદાર્થ તુચ્છ છે. એ જ્ઞાનમાં એટલું બધું ઉત્તમ સામર્થ્ય રહેલું છે, જે પરમાત્મજ્ઞાનનો ઉદય થતાની સાથે જ ‘આ વિશ્વ સત્ય છે’ એવા પ્રકારનો બ્રમ નષ્ટ થઈ જાય છે; તે જ્ઞાનની આગળ મનના અજ્ઞાનની શી વિસાત ? એટલા માટે તારા મનમાં આ શકા આવવી, એ જ પ્રથમ તો મથાર્થ અને યોગ્ય નથી; કારણ કે આ જગતમાં જ્ઞાનની બરાબરી કરી શકે એવી ઇતરે કોઈ પણ વસ્તુ છે જ નહિ. (૧૭૫)

યથૈવાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

હે અર્જુન ! પ્રત્યક્ષિત થયેલો અગ્નિ જેવી રીતે કાષ્ટને ભસ્મ કરી નાખે છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મ કરી નાખે છે. ૩૭

ત્રેલોક્ય સળગવાથી આકાશમાં પ્રસરેલા ધુમાડાને પણ માત્રમાં વિખેરી નાખનાર જે પ્રલયકાળનું વાવાઝોડું છે, તેને એક વાદળીને વિખેરી નાખતાં શી વાર લાગે વારુ ? અથવા પવનની સહાયથી પ્રભવલિત જે અગ્નિ પાણીને પણ બાળી નાખે છે; એવો પ્રલયકાળનો અગ્નિ શું ઘાસ અને કાષ્ટ વડે શાંત થઈ શકે ખરો કે ? (૧૭૭)

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

કારણ કે આ જગતમાં જ્ઞાન સમાન પવિત્ર બીજું કંઈ પણ નથી. વળી યોગથી યુક્ત થયેલો પુરુષ કાળે કરીને તે (આત્મવિપવક) જ્ઞાન પોતે પોતાની મેળે જ મેળવે છે. ૩૮

અસ્તુ. આ બનાવો કદાપિ બનવાના નથી, એટલે એમનો વિચાર કરવો વિસંગત જ કહી શકાય; અર્થાત્ આપણે જ્ઞાનના સંબંધમાં જેમ જેમ વિચાર કરીએ છીએ, તેમ તેમ એમ જ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે તેના જેવી પવિત્ર વસ્તુ અન્ય કોઈ પણ ભેવામાં આવતી જ નથી. જેવી રીતે ચૈતન્યનો બીજો પર્ચાય નથી અર્થાત્ બીજું ચૈતન્ય નથી, તે પ્રમાણે આ લોકમાં જ્ઞાન એક અત્યંત ઉત્તમ વસ્તુ હોવાથી તેની બરાબરી કરી શકે એવી કોઈ પણ બીજી વસ્તુ ક્યાંથી મળી શકે ? જો સૂર્યના તેજની બરાબરી તેના પ્રતિબિંબનું તેજ કરી શકે અથવા જો આકાશને બાથમાં લઈ શકાય અથવા જો પૃથ્વીના જેટલી વજનહાર કોઈ વસ્તુ મળી આવવાનો સંભવ હોય, તો જ હે પાંડુકુમાર ! જ્ઞાનને બીજાની ઉપમા આપી શકાય. એટલા માટે ઘણી ઘણી રીતે વારવાર વિચાર કરી જોતાં એ જ્ઞાનના જેટલી પવિત્રતા કેવળ જ્ઞાનમાં જ રહેલી છે પણ અન્ય કોઈ પણ વસ્તુમાં રહેલી નથી એમ જ કહેવું પડે. જેમ અમૃતના સ્વાદ વિષે કોઈ પૂછે તો તે ‘અમૃત એવો’ એમ જ કહેવું પડે છે; તેમ જ્ઞાનને જ્ઞાનની જ ઉપમા આપવી પડે છે ! ‘આર્ષ કહો છો તે ખરું છે, પણ તે જ્ઞાન શી રીતે પ્રાપ્ત કરવું ?’ એવો પ્રશ્ન અર્જુન પૂછશે એવું અગાઉથી જ જાણી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે જોલ્યા : હે કિરીટ ! જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો જે ઉપાય તે હું તને હવે કહી બતાવનાર છું, તે પ્રત્યે તું લક્ષ આપ. (૧૮૬)

अद्वावैछमते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

પરમ શ્રદ્ધાવાન, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે તત્પર અને જિતેન્દ્રિય પુરુષને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પ્રાપ્ત થયા પછી તરત જ ઉત્તમ શાંતિ મળે છે. x ૩૯

આત્મસુખની મિષ્ટતાનો આ સ્વાદ લીધા પછી જેનું મન સર્વ વિષયો વિષે વિરક્ત થઈ જાય છે અને જેનામાં ઇન્દ્રિયોની જરા પણ પ્રતિક્ષા રહેતી નથી; જે પોતાની ઇન્દ્રિયા પોતાના મનને પણ જાણવામાં આવવા દેતો નથી; પ્રકૃતિની અધીનતાને લીધે શરીર વડે કરાયેલાં કર્મોને જે પોતાના શિર પર લેતો નથી; જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શ્રદ્ધાનો ઉપલોગ લઈ સતોષ માને છે, તે જ પુરુષને શાંતિથી ભરેલું જ્ઞાન શોધતું આવે છે અને પોતાની મેળે જ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ્ઞાન મનમાં સ્થિર થયું એટલે શાંતિનો અંકુર ફૂટી આત્મમોક્ષનો પ્રકાશ થાય છે. આવી શાંતિમાં પોતાનું ને પારકું, એ વાતનો તો અભાવ જ હોય છે. આવી રીતે જ્ઞાનના મહિમાનું જેટલું વર્ણન કરીએ, તેટલું બોધું જ છે. (૧૯૨)

અજ્ઞાશ્રદ્ધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનश्यति ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥ ૪૦ ॥

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંચ્છિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિવશ્નતિ ઘનદ્વય ॥ ૪૧ ॥

ભગવદ્વિષયને ન જાણનારો અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાળુ અને સંશયયુક્ત પુરુષ નાશને પામે છે (સ્વાર્થથી વચિત થાય છે) અને તે શકાશીલ પુરુષ આ લોક, પરલોક તથા મોક્ષસુખ પણ પામતો નથી જે અર્જુન' યોગ દ્વારા જેણે સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરેલો છે ને જ્ઞાન દ્વારા જેના સંશયોનો લોપ થયો છે, અને જેને આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેલું છે, એવા આત્મજ્ઞાનીને કર્મનું બંધન પ્રાપ્ત થતું નથી ૪૦, ૪૧

જે માણસને આવા જ્ઞાન પર પ્રીતિ નથી, તેનું જીવન શા કામનું? એવા જીવન કરતાં તો મરણ જ વધારે સારું! જેમ કોઈ એક ઉભજડ ઘર અથવા પ્રાણ વિનાનું શરીર હોય તેમ જ્ઞાનહીન મનુષ્યનું જીવન મોહયુક્ત હોય છે; સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ન હોય, છતાં તેવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવા માટેની જે ઇન્દ્રિયા ધરાવે છે, તેને તેની કાંઈક પણ પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ છે. જ્ઞાન હોવા વિષેની વાત તો જાણે દૂર રહી

x જ્ઞાનની શુદ્ધિવૃદ્ધિ સાથે અતઃકરણમાં તેમ જ આચરણમાં શુદ્ધિ વધવાથી બ્યાનયોગની યોગ્યતા આવીને સર્વ કર્મો છૂટી જાય છે તથા સર્વ વૃત્તિઓ પરમાત્મસમાધિમા લક્ષીન થઈ, જ્ઞાની જીવન્મુક્ત થાય છે

પરંતુ તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પણ જે ધરાવતો નથી, તે પુરુષ સંશય-
રૂપી અગ્નિમાં જ પડી ગયેલો છે એમ સમજવું; કારણ કે અમૃત ઉપર
પણ જે મનુષ્યને અરુચિ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે મનુષ્યનું મરણ તદ્દન
નિષ્કટ આવ્યું છે, એમ સમજવું. તે જ પ્રમાણે જે વિષયસુખમાં જ
આનંદ માને છે અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સંબંધમાં બેદરકાર હોય છે, અથવા
તો જે સંશયગ્રસ્ત હોય છે, તે પણ નિઃસંશય બ્રહ્મ થાય છે અને
પરલોકના સુખથી વચિત થાય છે. જેને સન્નિપાતબ્ધર લાશુ પડ્યો
હોય છે, તે જે પ્રમાણે શીતળતા અને ઉષ્ણતા સમજી શકતો નથી
અને સૂર્યપ્રકાશ તથા ચંદ્રપ્રકાશને સમાન જ દેખે છે; તે પ્રમાણે
સત્ય અને અસત્ય, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ, હિત અને અહિત આદિને
શંકાશીલ પુરુષ સમજી શકતો નથી. જે પ્રમાણે જન્મોદયને રાત્રિ તથા-
દિવસ સમજતાં નથી, તે પ્રમાણે સંશયી પુરુષને કોઈ પણ વસ્તુની
સાચી ઓળખાણ હોતી નથી; એટલા માટે સંશય જેવું બીજું ભય-
કર પાતક એક પણ નથી. પ્રાણીઓનો નાશ કરનારી એ એક બળ
છે, માટે તું તેનો સગ તણ પ્રથમ તેને છૂટ. એનું સ્થાન જ્ઞાનના
અભાવમાં હોય છે. જ્યારે અજ્ઞાનનો ગાઢ અધિકાર હોય છે, ત્યારે
આ સંશય મનમાં વિશેષ વૃદ્ધિગત થાય છે. તે શ્રદ્ધાની કલ્પના
માત્રને પણ મનમાં પ્રવેશવા દેતો નથી. તે માત્ર મનમાં જ ભરાઈ
રહે છે એમ નહિ, પરંતુ યુદ્ધિને પણ જકડી લે છે અને આ થયું
એટલે મનુષ્યને ત્રણે લોક સંશયવાળા જ દેખાવા માંડે છે. (૨૦૫)

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

चित्तैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ૪૨ ॥

માટે હે અર્જુન! અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા હૃદયના આ સંશયનો જ્ઞાનરૂપી
શસ્ત્રથી વધ કરી, (ઈશ્વરાર્પણરૂપ) કમચોગતુ અવલબ્ધન કર અને યુદ્ધ માટે
હૃદયે બિભો થા. ૪૨

પરંતુ એટલા બધા વધી ગયેલા સંશયને પણ સ્વાધીન કરી
લેવા માટેનો એક ઉપાય છે. જે જ્ઞાનનું ખડ્ગ હાથમાં હશે, તો
તેનો સર્વથા નાશ થશે; માટે હે પાર્થ! મનમાં રહેલા સંશયને
નિર્મૂળ કરવાને જલદીથી તત્પર થા. સંજય જોલે છે : હે રાજા સાંભળ.
જ્ઞાનીજનોના નાથ, જ્ઞાનદીપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આવી રીતે મહાકૃપા
કરી અર્જુન પ્રત્યે જોલ્યા. ત્યારે અર્જુન હવે આ સર્વ પૂર્વોપર કથા
વિશે વિચાર કરી સમયોચિત પ્રશ્ન કરશે. હવે તે કથાની સંકલના,

અભિપ્રાયની શોભા અને રસની મધુરતા વર્ણવવામાં આવશે, જેના શબ્દમાધુર્ય પરથી બાણે આઠે રસ ઓવારી નાખીએ ! જે સજ્જનોની બુદ્ધિનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે, જે શબ્દોમાંથી શાંતિરસનો ઝરો જ પ્રગટ થશે અને જે સમુદ્ર કરતાં પણ ગંભીર હોઈ અર્થપૂર્ણ છે, તે કથા હવે શ્રવણ કરો. જેમ સૂર્યગિર્મળ ખગલમાં સમાઈ બંધ્ય એવું નાનું લાગે છે, પરંતુ તેના પ્રકાશ માટે ત્રિભુવન પણ પૂરાં પડતા નથી; તે પ્રમાણે આ શબ્દોના અર્થની વ્યાપ્તિ અતિ વિસ્તૃત છે. જેમ કલ્પવૃક્ષ કામીજનોની કામના પૂર્ણ કરે છે, તેમ આ વાણી મુમુક્ષુની સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા સમર્થ છે; માટે એ પ્રત્યે લક્ષ આપો. હે શ્રોતા-જનો ! તમને એ સિવાય વિશેષ શું કહેવું ? તમે બાણો જ છો, એટલે એકાગ્ર મન કરી ધરાધર લક્ષ આપવું એ જ મારી વિનંતિ છે. જેવી રીતે કોઈ એકાદ સ્ત્રી સુંદર, શુભવાન અને કુળશીલવતી હોવા સાથે પતિવ્રતા પણ હોય છે, તેવી રીતે આ વાણીમાં સર્વ અલંકાર અને શાંતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મૂળમાં તો ખાંડ પર પ્રીતિ હોય અને વળી તે જ ઔષધ તરીકે આપવામાં આવે, તો તેને વારવાર શા માટે ન ખાવી ? મલયગિરિનો સુગંધિત અને મંદ પવન વાતો હોય, તેમાં વળી અમૃતની મિષ્ટતા બળે અને સૌભાગ્યવશાત્ તેમાંથી પંચમ સૂર જેવો મધુર નાદ નીકળવા લાગે, તો તે વાયુના સ્પર્શથી જે પ્રમાણે સર્વ અંગ શીતળ થઈ બંધ્ય છે, તેમાંની મિષ્ટતાથી જિહ્વાને સંતોષ થાય છે અને તેમાંનો મધુર સ્વર સાંભળવાથી કાનને તૃપ્તિ થાય છે; તે જ પ્રમાણે આ કથા સાંભળવાથી શ્રવણે દ્રિયને પરમ સંતોષ થશે અને સંસારદુઃખોથી કાંઈ પણ વિકાર ઉત્પન્ન ન કરતાં આપોઆપ તેનો નાશ થઈ જશે. જો મંત્રથી જ શત્રુનો નાશ થતો હોય, તો પછી ક્રમરમાં કટાર શા માટે બાંધવી ? તેમ જ જો દ્રુધ-સાકરથી રોગનો નાશ થતો હોય, તો પછી કડવા લીમડાનું સેવન શા માટે કરવું ? તે જ પ્રમાણે મનને છૂટ્યા વિના અને ઇદ્રિયોને દુઃખ દીધા વિના આ કથાના શ્રવણમાં જ પ્રત્યક્ષ મોક્ષ રહેલો છે; માટે નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે, કે ‘તમારા મનમાં જેટલી ઉત્કંઠા હોય તેટલી ઉત્કંઠાથી આ ગીતાર્થને શ્રવણ કરો.’ (૨૨૪)

इति श्रीज्ञानदेवविरचिताया मावार्धदीपिकाया चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

અધ્યાય પમો—કર્મસંન્યાસયોગ

અર્જુન उवाच—संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि मुनिश्चितम् ॥ ૧ ॥

અર્જુન બોલ્યો : ‘હે કૃષ્ણ ! તમે એકવાર કર્મના ત્યાગની પ્રશંસા કરો છો અને તુરત પાછા કર્મયોગની પ્રશંસા કરો છો, તો એ ઉભયમાં જે એક કલ્યાણકારક હોય તે નિશ્ચયપૂર્વક મને કહો. ૧

પછી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યો : ‘ અહો ! આહું તે કેવું આ તમારું દ્વિઅર્થી બોલતું ? જે તમે એક જ વાત કહો તો તેનો અંતઃકરણપૂર્વક કાંઈ વિચાર પણ કરી શકાય. સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરવો એમ તમે પૂર્વે વારંવાર કહ્યું છે અને હવે કર્મ કરવાનો આગ્રહ શા માટે કરો છો ? હે અનંતસ્વરૂપ ! આહું તમારું દ્વિઅર્થી કથન મારા જેવા અજ્ઞાની મનુષ્યથી જોઈએ તેવી રીતે સમજી શકાતું નથી; માટે હે દેવ ! એક તત્ત્વનો બોધ આપવાની ઇચ્છા હોય તો એક જ માર્ગ બતાવવો ઘટે; અન્ય માર્ગ બતાવવાની શી જરૂર છે ? મેં આપને વિનંતિ કરી હતી, કે પરમાર્થનો બોધ ગૃહાર્થમાં આપશો નહિ; પરંતુ હે દેવ તે ભૂતકાળની વાત રહેવા દો અને બેમાંથી ઉત્તમ માર્ગ કયો, તે જ મને સ્પષ્ટ સમજાવો. જે માર્ગ અંત પર્યંત સાથે દેનારો અને અચૂક ફળ આપી શકે એવો હોય અને જે આચરવામાં સુલભ હોય તે જ માર્ગ બતાવો. જેમ સગવડકારક અને સુખાવહ વાહન (પાલખી) માં નિદ્રાનો ભંગ ન થતાં પુષ્કળ માર્ગ (સરળતાથી) કપાય છે તેમ જે માર્ગ હોય તે જ મને કહી બતાવો. ’ આ પ્રમાણે અર્જુને કહ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણદેવ અતિ પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા : તું કહે છે તેવો માર્ગ તને બતાવું છું, તે સાંભળ. જ્ઞાનેશ્વર કહે છે, કે જે પ્રારબ્ધવાન પુરુષને કામધેતુ જેવી માતા મળે, તેને રમવા માટે જોઈએ તો ચક્ર પણ મળી શકે છે. ઉપમન્યુ પર શ્રીશંકર પ્રસન્ન થઈ ગયા, ત્યારે તેમણે તેને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે દ્વંધભાતને બદલે આખો ક્ષીરસમુદ્ર નહોતો આપી દીધો કે ? તે જ પ્રમાણે ઔદાર્યના ભંડારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા તે અર્જુનને પ્રાપ્ત થયા, તો તેને સુખનું કેદ્ર કેમ ન મળે ? અથવા શ્રી લક્ષ્મીકાંત જેવો જેનો સ્વામી હોય, તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વસ્તુ માગે એમા શું આશ્ચર્ય હોઈ શકે ? માટે અર્જુને જે જે માગ્યું, તે તે સુપ્રસન્ન વદને શ્રીકૃષ્ણે આપ્યું. તે સંબંધી હવે કહેવામાં આવશે. (૧૪)

શ્રીમગવાનુવાચ-સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાણુમૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ ઉભય મોક્ષદાયક છે; પરંતુ તે ઉભયમાં કર્મસંન્યાસ કરતા કર્મયોગ (વધુ) શ્રેષ્ઠ છે. ૨

ભગવાને કહ્યું : હે કુંતીસુત ! કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ એ બન્ને મોક્ષદાયક જ છે; તથાપિ જે પ્રમાણે સ્ત્રી અને છોકરાને જળાશયો તરી જવાને નાવ એક સુલભ સાધન થઈ પડે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સર્વને સંસારરૂપી સમુદ્ર તરી જવા માટે કર્મયોગ એ ખરેખર સુલભ સાધન થઈ રહે છે. એવું આચારણ કરતા અનાયાસે કર્મત્યાગનું પણ ફળ મળે છે. આ જ કારણથી હું તને કર્મસંન્યાસ કરનારનાં લક્ષણો કહીશ; એટલે કર્મયોગ અને સંન્યાસયોગ એ ઉભય એક જ છે; એવી તને સહેજે ખાતરી થશે. (૧૮)

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાઢક્ષતિ ।

નિર્વિન્દ્વો હિ મહાવાહો સુખં વન્ધાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

હું અનુન^૧ જે પુરુષ કોઈ નો દેવ કરતો નથી અને અભિલાષો રાખતો નથી, તેને નિત્યસંન્યાસી જ ન જણવો, કારણ કે તે દ્વંદ્વરહિત થઈ સંસાર-બંધનમાંથી સુખપૂર્વક મુક્ત થતો હોય છે. ૩

જે ગઈ ગુજરીતું સ્મરણ કરતો નથી અને અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી; જે ચેરુની પેઠે અતરમા સ્થિર હોય છે અને હે પાથ^૨ ! જેના અંતઃકરણમાં હું અને મારું એની સ્મૃતિ સુદ્ધા પણ થતી નથી તે નિત્યસંન્યાસી છે એમ જાણવું. જેના મનની વૃત્તિ આવી થયેલી હોય છે, તેની જ વિષયેચ્છાનો હોય થાય છે અને તેથી તેને જ આનંદપૂર્વક અખંડ આત્મસુખની પ્રાપ્તિ સહેજે થાય છે. આવા માણસોને ગૃહાદિક છોડવાની કરી જરૂર નથી; કારણ કે તેના મનમાં એવી પૂર્ણ ભાવના હોય છે, કે આ વસ્તુઓની સાથે મારે લેશ પણ સંબંધ નથી, અસિ બુઝાર્થ ગયા પછી શેષ રહેલી રાગ જેવી રીતે પીએલા રૂમા પણ રાખી શકાય છે, તેવી જ રીતે જેની બુદ્ધિમા અહંતા-મમતાનો વિકાર નથી, તે સંસારમાં રહ્યા છતાં પણ કર્મબંધનથી બધાતો નથી. તાત્પર્ય^૩ કે જ્યારે મનમાની સર્વ કલ્પનાઓ હ્રાસ થઈ

૧ મહર્ષિ વસિષ્ઠ, વ્યાસ, પ્રહ્લાદ, જનક, ભીષ્મ, કૃપીર, નાનક, ઉકારામ
૨ ઇલાદિ પ્રમળ વિશુદ્ધાત્માઓ છેવટ સુધી બાહ્ય સંન્યાસ કર્યા સિવાય આત્મિક
૩ ધ્યાનયોગ અને પરમાત્મયોગ સાધીને મુક્ત થયા છે

જાય છે, ત્યારે જ સંન્યાસ સાધ્ય થઈ શકે છે; એ કારણથી કર્મત્યાગ તથા કર્મયોગ એ બંને એક જ છે. (૨૫)

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પષ્ટિતાઃ ॥

एकमप्यास्थितः सम्यग्भुमयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

સાંખ્ય (કર્મનો સર્વવેક સંન્યાસ) અને યોગ (કર્મનું વિધિપૂર્વક આચરણ)-આ બંને માગે કળદષ્ટિથી જુદા છે, એમ અજ્ઞાનીઓ જ કહે છે, જ્ઞાનીઓ તેમ કહેતા નથી, કારણ કે એ ઉભય પૈકી એકનું પણ અનુદાન ઉત્તમ રીતે કરનારને એ બંને યોગોનું ફળ મળે છે. ૪

હે પાર્થ ! અજ્ઞાની મનુષ્ય જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગની વ્યવસ્થા કેમ કરીને સૂઝી શકશે ? સ્વાભાવિક અજ્ઞાનતાને લીધે તેઓ એમ ઓલે છે, કે આ બંને યોગ જુદા છે; પણ વસ્તુતઃ પ્રકાશ કાંઈ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે ? જેમણે સમ્યગ્જ્ઞાન દ્વારા એટલે કે સારી રીતે અનુભવ કરીને પરબ્રહ્મરૂપના તત્ત્વને જાણ્યું છે, તે આ બંને યોગ એક જ છે, એમ જ માને છે. (૨૮)

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

જે પદ જ્ઞાનયોગીઓ દ્વારા પ્રાપ્ત કરાય છે, તે જ પદ નિષ્કામ કર્મ-યોગીઓ દ્વારા પણ પ્રાપ્ત કરાય છે એટલા માટે જ સાંખ્ય તથા યોગને કળદષ્ટિએ જે એક જ સમજે છે તે જ ખરો જ્ઞાની છે. ૫

જ્ઞાનયોગ દ્વારા જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ વસ્તુ કર્મયોગ દ્વારા પણ મળે છે. આ પ્રકારે એ ઉભયમાં સાહજિક ઐક્ય જ છે. આકાશ અને પોલાણમાં જેમ ભેદ નથી, તેમ જ જ્ઞાનયોગ અને કર્મ-યોગમાં પણ ભિન્નત્વ નથી. જે જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગમાં ભિન્નભાવ જોતો નથી, તે જ આ જગતમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ જુઓ છે; (તેને જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયેલી છે) અને તેણે જ આત્મસ્વરૂપને જાણ્યું છે. (૩૧)

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाऽधिगच्छति ॥ ६ ॥

હે મહાબાહો ! કર્મયોગ સિવાય કર્મસંન્યાસ પ્રાપ્ત કરવો મહાદુષ્ટ છે. કર્મયોગયુક્ત મુનિને સંન્યાસ ત્વરિત પ્રાપ્ત થાય છે. ૬

હે પાર્થ ! જે કર્મયોગના માર્ગથી મોક્ષરૂપી પર્વત પર ચડે છે, તે તે પર્વતના બ્રહ્મરૂપી શિખર પર વગર દુઃખે પહોંચે છે. એથી વિરુદ્ધ જે કર્મયોગ આચરતો નથી, તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે બ્યર્થ જ ફાંફાં

‘હું કાંઈ જ કરતો નથી’ એમ માન છે. ૮, ૯
કારણ કે હું પાથું ! તેને પોતાના દેહમાં ‘હુંપણા’નું સ્મરણ
રહેતું નથી, તો પછી ‘હું કરતાં છું’ એવું અભિમાન તો તેને ક્યાંથી
જ હોય ? આ પ્રમાણે શરીરનો ત્યાગ કરેલો ન હોવા છતાં તે યોગ-
યુક્ત પુરુષના અંગમાં નિરાકાર પ્રજ્ઞના શુભો આવે છે. બાકી તો
ધત્વ મનુષ્યોની પેઠે તે પણ શરીરધારી જ હોય છે અને સર્વ વ્યવ-
હાર કરતો નજરે પડે છે. તે મેત્રથી બુદ્ધિ છે, કાનથી સાંભળે છે,
હાર કરતો નજરે પડે છે. તે મેત્રથી બુદ્ધિ છે, કાનથી સાંભળે છે,
તોપણ શરીરભાવમાં લિપ્ત થતો નથી; એ ચમત્કાર તો જો ! તે સ્પર્શ
થયેલો સમજી શકે છે, તે નાક દ્વારા વાસ લે છે, સમયોચિત ભાષણ

પણ કરે છે, તે ભોજન કરે છે, ત્યાગ કરવાની વસ્તુનો ત્યાગ કરે છે; ઊંઘ આવતા સુખથી નિદ્રા લે છે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે; તેમ જ જે જે વખતે જે જે કર્મો કરવાનાં હોય તે કરે છે. એકે-એક કાર્ય તે શું ગણી બતાવું? શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા કરવી, આંખ મીચવી-ઉઘાડવી ઇત્યાદિ સર્વ ક્રિયાઓ તેનામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે; પરંતુ હે પાર્થ! તે સદા કૃતકૃત્ય આત્મામાં પોતાપણું અનુભવી ચૂકેલો હોવાથી કોઈ પણ શુભાશુભ ક્રિયાથી લેપાતો નથી. આત્માનુભવના બળથી તે એ કર્મોનો કર્તા હોતો નથી. બ્યારે બ્રાંતિરૂપી શર્યામાં ઊંઘતો હતો, ત્યારે તે સ્વપ્નભાવમાં રૂપી પોતાની બતવું જ્ઞાન બૂલ્યો હતો; પરંતુ હવે તેનામાં બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી ભગૃતિ આવવાથી તે કર્તા રહ્યો નથી. (એમ જ તે જ્ઞાને છે.) (૪૭)

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यन्ते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ૧૦ ॥

જે મનુષ્ય ક્ષેત્રના ત્યાગી સર્વ ક્રિયા બ્રહ્માપણું બુદ્ધિથી કરે છે, તે કમળ-પત્ર જેમ પાણીમાં હોવા છતાં બિંબતું નથી, તેમ (કર્મ કરવા છતાં તબળન્ય) પાપોથી લિપ્ત થતો નથી. ૧૦

તેની હૃદયે પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ખરી; પરંતુ હીપકના પ્રકાશથી કરાતાં કાર્યો જેમ હીપકને બંધનકારક થતાં નથી અથવા તો જે પ્રમાણે કમળ જળમાં હોવા છતાં બિંબતું નથી, તે પ્રમાણે જ્ઞાની સર્વ કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ કર્મબંધનોથી બધાતો નથી. (૫૦)

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ૧૧ ॥

યોગીઓ માત્ર શરીર; મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોથી ફલાશક્તિ છોડી આત્મ-શુદ્ધિ માટે કર્મો કરતા હોય છે. ૧૧

જે કર્મમાં બુદ્ધિનું ચિહ્ન પણ દેખાતું ન હોય અને જે કામમાં મનનો અંકુર પણ ઊગતો ન હોય, એવો જે વ્યાપાર તે ‘દેહવ્યાપાર’ છે. આ કરતાં પણ વિશેષ સ્ફુટ કરી સમજાવું છું, કે જે પ્રમાણે નાના બાળકના વ્યાપાર, મન કે બુદ્ધિના અભાવ સહિત થાય છે, તે પ્રમાણે જ યોગીઓના દેહવ્યાપાર પણ થાય છે. આ પ્રકારે પંચ-તત્ત્વથી બનેલું શરીર બ્યારે નિદ્રાગ્રસ્ત હોય છે, ત્યારે મન એકલું જ સ્વપ્નવ્યાપાર કરે છે. હે અર્જુન! વળી આ એક બીજો અમત્કાર

સાંભળ. વાસનાની શક્તિ એટલી બધી છે, કે તે દેહને બંધર, પણ ન પડવા દેતાં તેની પાસે જ સુખદુઃખ ભોગવાવે છે. આ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોની જાણમાં આવ્ય વિના જે વ્યાપાર થાય છે, તે માત્ર મનનો જ વ્યાપાર બાજુવો. યોગી લોકો આ મનોવ્યાપાર પણ કરે છે, પરંતુ તેઓ તે કર્મથી બધાતા નથી; કારણ કે તેમણે અહંકારનો ત્યાગ કરેલો હોય છે. જે વખતે એકાદ મનુષ્યનું મન ભ્રમિત થયેલું હોય છે, અથવા ભૂતનું વળગણ વળગેલું હોય છે, ત્યારે તેની ઇંદ્રિયોના મર્મ વ્યાપાર અવ્યવસ્થિત જ હોય છે અને તેની સાથે મન-બુદ્ધિનો સંબંધ નહિ હોવાથી જ્યારે ભ્રમનો નાશ થાય છે, ત્યારે તેનું સ્મરણ પણ રહેતું નથી. સામે આવેલા માણસને તે દેખી શકે છે. કોઈ હાક મારે તો તે સાંભળી શકે છે, તથા પોતે બોલી શકે છે; પરંતુ તેનામાં જ્ઞાનનો તો અભાવ જ હોય છે (તેનું ચિત્ત સ્વસ્થાન પર હોતું નથી) આવા જે જે કર્મો નિષ્કારણ હોય, તે તે કૃત ઇંદ્રિયોના જ કર્મ સમજ જે કર્મો જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તે સર્વ બુદ્ધિના કર્મો છે એમ તું સમજ. યોગીજન અકર્તાપણાની બુદ્ધિને આગળ રાખી કર્મનું આચરણ કરે છે, તેથી તેઓ મુક્ત જ હોય છે. બુદ્ધિથી લઈને દેહ પર્યંત તેની બુદ્ધિમાં અહંકારની સ્મૃતિ મુદ્દાં હોતી નથી; માટે તે કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ શુદ્ધ જ હોય છે. ‘કર્મકર્તા હુ છું’ એવી ભાવના ન રાખતા જે કર્મ કરે છે તે જ નિષ્કર્મ છે, એવું શુરૂ દ્વારા પ્રાપ્ત થતું તત્ત્વ તે બાજુ છે. જે શબ્દોથી પ્રતિપાદન થઈ શકતું નથી, તે તત્ત્વ મેં તમને કહ્યું; તેથી શાતિરસ એટલો બધો વધી પડ્યો છે, કે તેનું ચાત્ર ભિરાઈ ગયું છે અને તે બહાર ઢોળાઈ જાય છે. એ શાતિરસ સાંભળવાને અધિકારી કોણ છે? નાશવત વિષયસુખમાં આસક્તિરૂપી કારિદ્રવ્ય જેનું નષ્ટ થયું છે, એવો જે વૈરાગ્યસંપન્ન થાય છે તે જ. (પછી શ્રોતાઓ જ્ઞાનેશ્વરને કહે છે:) ‘ઝરે, આ વિષય તો પૂરો કરો. કથાની સંકલના તોડી ન નાખો. મનથી સમજવું જે કઠિન છે અને ચત્ત કરવા છતાં પણ જે બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થતું નથી, તે તત્ત્વ દૈવની અનુકૂળતાથી તમે અમને કહ્યું. જે બોલી શકતું નથી, તે જ્યારે શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત થયું, ત્યારે હવે બીજું શું બોધ્યો? પરંતુ એ વાત રહેવા કઈ કથા કહી સંભળાવો.’ શ્રોતાઓની આવી ઉલ્લટ ઇચ્છા બોધ નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનેશ્વર બોલ્યા : જે બે જણનો સવાદ તમે આટલી વાર સાંભળ્યો, તે વિષે મનન કરી પુનઃ તે જ સાંભળો. પછી શ્રીકૃષ્ણ પાર્થ

પ્રત્યે બોલ્યા : પૂર્ણ વ્યક્તિનિષ્ઠનાં ચિત્તો કેવાં છે તે હું કહું છું, તે તરફ બરાબર લક્ષ આપ. (૭૦)

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યજ્યા જ્ઞાન્તિમામોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સત્તો નિવદ્ધયતે ॥ ૧૨ ॥

આત્મનિષ્ઠ પુરુષ કર્મફળનો ત્યાગ કરી પરમ શાંતિ મેળવે છે અને આત્મ-
નિષ્ઠ ન હોય એવો પુરુષ વાસનાથી પ્રેરિત થઈ ફલાસક્ત થવાથી બદ્ધ થાય છે. ૧૨

જે આત્મજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ હોય છે અને કર્મફળ પરથી જેની
આસક્તિ ભીડી ગઈ હોય છે, તેને જ શાંતિ વરમાળા આરોપે છે. હે
અર્જુન ! બીજો જે સંસારી હોય છે, તે કર્મબંધન વડે બંધાઈને ફલા-
સક્તિરૂપી ગાઠથી ફલોપલોગની ખૂટી સાથે સબજડ બંધાઈ બાંધે છે.

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ।

નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

પરમાર્થજ્ઞાનયુક્ત પુરુષ મનથી સર્વ કામોનો ત્યાગ કરી આ નવ દ્વારવાળા
દેહરૂપ નગરમાં કાંઈ પણ નહિ કરતા તથા કાંઈ પણ નહિ કરાવતા આનંદથી
રહે છે. ૧૩

જે પુરુષ કર્મફળની ઇચ્છા રાખનારની પેઠે જ સર્વ કર્મો કરે
છે; પરંતુ તે કર્મોનો ‘હું કર્તા નથી’ એમ સમજીને ફળની ઇચ્છાનો
ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષની યોગ્યતા શી વર્ણવવી ? તે પુરુષ જ્યાં જ્યાં
દષ્ટિ નાખે છે, ત્યાં ત્યાં સૃષ્ટિ સુખમય બની બાંધે છે અને તે જે કાંઈ
કહે છે, તે બોધરૂપ બની રહે છે. માત્ર ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કર્યો
એટલે નવ દ્વારયુક્ત દેહમાં રહેવા છતાં પણ તે તેમાં ન રહેવા બરા-
બર જ છે; એટલે તેને માટે સર્વ કર્મો કરવા છતાં પણ તે ન કરવા
સમાન જ છે. (૭૫)

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રથુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં સ્વમાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

ઈશ્વર જીવનાં કર્મો, તેનું કર્તાપણું અને ફળોના સંબંધને ઉત્પન્ન કરતો
નથી, પરંતુ એ સર્વ માયાનો જ ખેલ છે. ૧૪

ઈશ્વર પણ ખરી રીતે અકર્તા હોઈને તેનામાં માયાનું આરોપણ
કરવાથી જ જગતનો કર્તા કહેવાય છે; પરંતુ એમ કહેવાથી તે કોઈ
પણ જાતનાં કર્મથી વિમુક્ત થતો નથી; કારણ કે તેની વૃત્તિ ઉદાસીન
હોવાથી કોઈ પણ કર્મ તેને સ્પર્શ કરી શકતું નથી. તેની યોગાનિદ્રાનો
જરા પણ લગ થયા વિના અને તેનું અકર્તાપણું જરા પણ ઘટ્યા વિના

તે મહાભૂતોના પ્રચંડ સમુદાયો ઉત્પન્ન કરી દે છે પ્રાણીમાત્રમાં તે રહેલો છતાં તે કદાપિ કોઈનો હોતો નથી; અને આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે તથા લયને પ્રાપ્ત થાય છે, એનું બાન પણ તેને હોતું નથી.

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિદ્યુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુદ્ધન્તિ જન્તવઃ ॥ ૧૫ ॥

ઈશ્વર કોઈનું પાપ અને પુણ્ય પોતાના શિર પર વકોરી લેતો નથી; પરંતુ જ્ઞાન એ અજ્ઞાનથી આવૃત થયેલું હોવાને લીધે સર્વ જીવો મોહ પામે છે. ૧૫

પાપ અને પુણ્ય એ સર્વ તેની પાસે હોવા છતાં તેમને તે જોતો નથી; એટલું જ નહિ પણ તે પાપ અને પુણ્યનો સાક્ષીભૂત પણ હોતો નથી; એટલે પછી અન્ય વિષય વિષે પ્રશ્નનો અવકાશ જ ક્યાંથી હોય ? તોપણ મૂર્તિ ધારણ કરીને તે દેહની સાથે ખેલે છે (અર્થાત્ અવતાર ધારણ કરીને સૃષ્ટિમાં વિચરે છે); છતાં તેનું નિરાકારપણું અંકિત થતું નથી. તે ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર કરે છે એમ જોયો જોલે છે, તે અજ્ઞાનને લીધે જ જોલે છે. (૮૨)

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

જ્ઞેનામાનુ એ અજ્ઞાન આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાન વડે નષ્ટ થયું છે, તેમનું તે સૂર્ય સમાન ઉત્તમજ્ઞાન પરબ્રહ્મને પ્રકાશિત કરે છે. ૧૬

તે અજ્ઞાનનો જ્યારે સંપૂર્ણ લોપ થાય છે, ત્યારે જ પ્રાંતિરૂપી તિમિરનો પણ લય થાય છે. આમ થતાં ઈશ્વરનું અકર્તાપણું સ્પષ્ટતાથી જાણવામાં આવી જાય છે એવી રીતે ઈશ્વર અકર્તા છે, એમ મનનો નિશ્ચય થતાં ‘તે જ હું છું’ એ તો પ્રથમથી સિદ્ધ જ હોય છે. અને ‘હું પણ સ્વભાવતઃ મૂળથી જ અકર્તા છું’ એમ સ્વાભાવિક રીતે જ સિદ્ધ થાય છે. આમ જ્યારે ચિત્તમાં વિવેકનો પ્રકાશ પડે છે, ત્યારે તેને આ ત્રિલોકમાં લેઈ જેવું કર્યું જણાતું નથી અને તે સ્વાનુભવ દ્વારા સર્વ જગતને સુકૃત જ સમજે છે. પૂર્વ દિશામાં સૂર્યોદય થતાં ધીલું દિશાઓના તિમિરનો પણ લોપ થઈ જાય છે; તેમ ચિત્તમાં વિવેકનો ઉદય થતાં જ્ઞાનીના હૃદયમાંના અધિકારનો પણ જ્ઞાનના ઉદયથી સર્વ સ્થળથી નાશ થઈ જાય છે. (૮૬)

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્મૂલકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

તે પરબ્રહ્મા જ જેમની શુદ્ધિ રમમાણુ થઈ છે, તે જ તેમનો આત્મા છે; તેનામાં જ જેમની પૂર્ણ નિષ્ઠા છે જે તત્પરાયણુ-બ્રહ્મપરાયણુ જ થયેલા છે અને આત્મજ્ઞાન વડે જેમના સર્વ પાપો ધોવાઈ ગયેલાં હોય છે, તેઓ જન્મ-મરણની ઘટમાળામાં પડતા નથી. ૧૭

આત્મજ્ઞાનમાં જેની યુદ્ધિ સ્થિર થઈ રહી છે અને જે પોતાને બ્રહ્મસ્વરૂપ જ માને છે, તેમ જ જે રાત્રિદિવસ બ્રહ્મપરાયણુ થઈને પોતાની બ્રહ્મસ્થિતિ પૂર્ણપણે ટકાવી રાખે છે, તેનું આત્મ સર્વવ્યાપક જ્ઞાન જેમને શોધતું આવેલું હોય છે, તેમની દૃષ્ટિ સર્વ પ્રત્યે સમ થાય છે જ, એટલે એ વિષે વધુ કહેવાની જરૂર જ નથી. આવા પુરુષો પોતાની જ પેઠે સર્વ વિશ્વને પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ માને એમાં શું આશ્ચર્ય છે? જેવી રીતે ભાગ્ય કદાપિ કૌતુકથી પણ દીનતાનો અનુભવ લેતું નથી, અથવા જેમ વિવેકને બ્રાતિનો સ્વપ્નમાં પણ પરિચય હોતો નથી, જેમ સૂચ્ય સ્વપ્નમાં પણ અધિકારને ભોતો નથી, જેમ અમૃત મૃત્યુની વાતો કહી પણ સાંભળતું નથી, જેમ ચદ્ર ઉજ્જ્વલતાને જાણતો સુહા નથી, તેવી જ રીતે જે જ્ઞાનીજનો છે તેમને પ્રાણીમાત્રમાં જરા પણ ભેદ દેખાતો નથી. (૯૨)

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પન્ડિતાઃ સમર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

જેઓ જ્ઞાતા-આત્મનિષ્ઠ પુરુષ છે, તેઓ વિદ્યા અને નત્રતા આદિ ગુણોથી વિશ્લેષિત બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, કૂતરાં અને માંડાલ આદિ સર્વમાં એક બ્રહ્મને જ જોયા કરે છે. ૧૮

ત્યાર પછી (ઉપરના શ્લોકમાં કહી એવી સ્થિતિ થયા પછી) આ મન્થર છે અને આ ગજરાજ છે; આ બ્રાહ્મણ છે અને આ અત્યજ છે; તેવી જ રીતે આ મારો પુત્ર છે અને આ બીજાનો પુત્ર છે-એવો ભેદભાવ તેનામાં કેમ કરીને રહી શકે? અથવા તો આ ગાય અને આ કૂતરું છે, આ મહાન છે અને આ લઘુ છે, એવો દ્વેતભાવ અદ્વૈતભેદથી જાણત થયેલા પુરુષને ક્યાથી હોય? જ્યાં દેહમાં હુંપણું રહ્યું હશે, ત્યાં જ ભેદભાવ દેખાશે. પરંતુ જ્યાં ભેદભાવ સર્વોંશે નષ્ટ થયો હોય છે, ત્યાં ભિન્નતા ક્યાંથી હોઈ શકે? (૯૫)

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ૧૯ ॥

જેમનું મન સમત્વમાં (બ્રહ્મા) સ્થિર થયું છે, તેમણે આ જન્મમાં જ

જન્મ અને મરણને છતી લીધાં હોય છે; કારણ કે બ્રહ્મ દોષરહિત અને સમાન હોવાથી ઉક્ત પુરુષ બ્રહ્મમાં સ્થિત થયેલા છે. ૧૯

અર્થાત્ નિરંતર જેની દષ્ટિ સર્વત્ર સમાન છે, તે પોતે જ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે અને એ જ સમદષ્ટિનું પૂર્ણ રહસ્ય છે. જેણે વિષય-સંગ છોડ્યો નથી અને ઇન્દ્રિયોને દંડ લીધો નથી, પણ વાસનારહિત થઈ અકર્તૃત્વનો અનુભવ લીધો છે; જેણે લોકાશ્રયથી વર્તી સર્વ લૌકિક વ્યવહાર કરવા છતાં લૌકિક દશામાં રહેલા અજ્ઞાનનો પરિભ્રાગ કર્યો છે; તે પુરુષ, પિથાચ જેમ સર્વ લોકોમાં હોવા છતાં દેખાતો નથી, તે પ્રમાણે પોતે શરીરધારી હોવા છતાં લોકોથી ઓળખાતો નથી, અને જેમ પવનના આઘાતથી પાણીમાં જ પાણી ઉછાળા મારે છે, પરંતુ તેને જે પ્રમાણે ખીજા લોકો પાણીથી ભિન્ન 'તરંગ' એવા નામથી ઓળખે છે; (૧૦૦) તે પ્રમાણે જેનું મન સર્વત્ર સમતાને પ્રાપ્ત થયું છે, તેનું શરીર અને નામ જો કે જગત પ્રમાણે હોય છે તોપણ તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મ જ છે. તેનું મન સર્વત્ર સમતાને પામેલું હોય છે. ભગવાન કહે છે કે, હે અર્જુન! હવે જે પુરુષને આવી સમદષ્ટિ થઈ હોય છે, તેનાં લક્ષણો સંક્ષેપમાં કહું છું, તે સાંભળ. (૧૦૨)

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરવુદ્ધિરસંમૂઢો વ્રહ્મવિદ્વ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

જેની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલી છે, જેનું સર્વ અજ્ઞાન નષ્ટ થયું છે અને જે બ્રહ્મમાં સ્થિર થયો છે, એવો બ્રહ્મવેદના પુરુષ ઇષ્ટ વિષય પ્રાપ્ત થયા છતાં મુગ્ધ માનતો નથી અને અપ્રિય વિષયની પ્રાપ્તિ થતાં તેના ચિત્તમાં કુંપ્ત થતું નથી. ૨૦

જે પ્રમાણે મૃગજળના પૂરથી પર્વત ઘસડાઈ જતો નથી, તેમ પ્રિય કે અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં જે તેનાથી વિકાર પામતો નથી, તે જ ખરો સમદષ્ટિવાળો છે. શ્રીહરિ કહે છે, કે 'હે અર્જુન! આવો, સમદષ્ટિનું તત્ત્વ જાણનારો પોતે જ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે.' (૧૦૪)

બ્રાહ્મસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્મનિં યત્સુખમ્ ।

સ વ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમશ્વચ્યમશ્રુતે ॥ ૨૧ ॥

જે પુરુષનું મન બ્રાહ્મ વિષયમાં આસક્ત હોતું નથી, તેને જ આત્મામાં રહેલા મુગ્ધની પ્રાપ્તિ થાય છે અને એવો બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો મનુષ્ય અક્ષય સુખ મેળવે છે. ૨૧

જે આત્મસ્વરૂપને છોડી કદી પણ ઇન્દ્રિયાધીન થતો નથી, તે જો વિષયોનું સેવન ન કરે તો એમાં આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે? આત્મ-

સુખની પૂર્ણતાને લીધે તેનું અંતઃકરણ સ્વાભાવિક જ સતુષ્ટ થયેલું હોય છે, માટે તે બહાર પગ કાઢતો જ નથી. (ઈદ્રિયોમાં તેનું મન પરેવાતું નથી.) જે ચક્રોર પક્ષીએ ચંદ્રવિકાસી કમળપત્રમાં ઉત્તમ ચંદ્રકિરણોનું ભોજન કરેલું હોય છે, તે શું રેતીનો આહાર કરશે કે? આત્મસુખની ઉત્પત્તિ થઈને જેને આત્મસ્વરૂપની પોતાની મેળે જ પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે, તેણે જો વિષયોનો સહજ ત્યાગ કર્યો હોય તો તેમાં વિશેષતા જેવું શું હોઈ શકે? હવે વિષયસુખમાં કેણું ફસી જાય છે, તેનો પણ કૌતુક ખાતર વિચાર કરી જો. (૧૦૯)

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

કેમકે હે અર્જુન! ઇદ્રિયો અને વિષયોના સંવધથી થનારા જે ભોગો (સુખાનુભવ) તે સર્વ ઉત્પત્તિ અને નાશને આધીન હોવાથી દુઃખનાં જ કારણ છે એટલા માટે જ્ઞાની પુરુષો તેમાં રમણીય થતા નથી ૨૨

જેવી રીતે હરિદ્રી માણસ ક્ષુધા વડે વ્યાકુળ થવાથી અનાજનાં ફાતરાંને પણ ખાઈ જાય છે, તેવી રીતે જેણે આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ લીધો નથી, તે જ માણસ ઇદ્રિયો દ્વારા મળતા સુખમાં આસક્ત થાય છે; અથવા તૃણાતુર હરણો જ્રમથી ખરા પાણીને ભૂલીને ઝાંઝવાના જળને જ પાણી બાણીને તે તરફ દોડી આવે છે, તેવી જ રીતે જેણે આત્મસુખનો અનુભવ લીધેલો હોતો નથી, તેને જ વિષયસુખ સારું લાગે છે. વિષયમાં સુખ નથી જ, તથાપિ ક્ષણભર માની લઈએ, કે વિષયમાં સુખ છે, તો પછી વિદ્યુતથી થતા અમકારાના પ્રકાશથી જગતનો વ્યાપાર શા માટે ન ચાલે? જો પવન, વર્ષા અને ઉબ્જતાનું નિવારણ વાહનોની છાયાથી જ થઈ જાય, તો પછી ત્રણ મજલાના ઘરો બાંધવાનું પ્રયોજન શું? એટલા માટે વછનાગને જેવી રીતે મિષ્ટ કહેવું એ પણ અજ્ઞાન જ છે, તેવી જ રીતે વિષયમાં સુખ છે એમ કહેવું તે મિથ્યા બડબડાટ જ કહી શકાય અથવા ભૌમગ્રહને ‘મંગળ’ની સંજ્ઞાથી ઓળખવા છતાં વસ્તુતઃ તે મંગળકારક નથી, કિંવા મુગજળને જળ કહેવા છતાં તે વાસ્તવિક જળ નથી; તે પ્રમાણે વિષયોપભોગમાં સુખ છે એમ કહેવું બ્યર્થ છે. નાગની ફેણની છાયા ઉઠરને ક્યાં સુધી સુખાવહ હોઈ શકે વાર? હે અર્જુન! જળની સાથે લગાડેલા માંસને મત્સ્ય જ્યાં સુધી મોં લગાડતું નથી, ત્યાં સુધી જ ઠીક છે; તે પ્રમાણે વિષયસુખનો જ્યાં સુધી અનુભવ લીધો નથી, ત્યાં

સુધી જ સારું છે. હે કિરીટિ ! જો વિરક્તની દૃષ્ટિથી વિષયસુખને જોવામા આવે, તો તે પાંડુરોગથી થયેલી પુષ્ટતા જેવું વૃથા લાગે છે. (પાંડુરોગી અશક્ત હોવા છતાં પણ પુષ્ટ જેવો દેખાય છે.) માટે વિષયોપભોગમા જેને સુખ કહેવામાં આવે છે, તે આદિથી લઈને અંત પર્યંત દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખ જ છે, એમ તું સમજ. બિચારા મૂળજનોને તેનું સેવન કરવા સિવાય બીજો માર્ગ જ સૂઝતો નથી. તેઓએ વિષયસુખના રહસ્યને સમજેલ ન હોવાથી તેમનાથી વિષયોપભોગમા ફસી જવાય છે. પરંતુ રહેનારા કીડાને પરંતુની ધૂણી કદી આવી છે કે ? તેવો જ એમનો પ્રકાર સમજી લેવાનો છે. તે દુઃખિતોને દુઃખ જ પ્રિય (જીવન) હોય છે. કારણ કે તેઓ વિષયરૂપી કાઠવમાંના દેડકા અથવા વિષયોપભોગરૂપી મત્સ્ય જેવાં પ્રાણીઓં વિષયસુખનો પરિત્યાગ શી રીતે કરી શકે ? જો સર્વ વિષયોમાં વિરક્ત ધારણ કરે, તો પછી જેટલી દુઃખયોનિઓ છે તે શું નિરર્થક ન થઈ જાય ? તેમ જ પછી ગર્ભવાસાદિ સંકટ તથા જન્મમરણના કષ્ટથી ભરપૂર માર્ગે કોણ આલશે ? જો વિષયાસક્ત પુરુષ વિષયોને છોડી દે, તો પછી મહાપાપો પોતાને કયા નિવાસ કરે ? અને એમ થતાં સંસાર શબ્દ પણ અસત્ય થઈ જાય, તેનું કેમ ? એટલા માટે જે વિષયોના ભોગથી થનારા દુઃખને જ સુખ માને છે, તે સર્વ અજ્ઞાન એ ‘ સત્ય જ્ઞાન છે ’ એમ અજ્ઞાની મનુષ્યો લોકોને બતાવે છે; માટે હે અર્જુન ! વિચારી જોતાં જણાય છે, કે વિષયસુખ એ અનિષ્ટનું મૂળ છે; માટે તું ભૂલેચૂકે પણ એ માર્ગે જઈશ નહિ. વિરક્ત પુરુષ વિષયસુખને વિષ સમાન ગણી ફરથી જ તેનો ત્યાગ કરે છે અને તે નિઃસ્પૃહ હોવાથી વિષયોનાં સુખરૂપી દુઃખ તેને પ્રિય લાગતાં નથી. (૧૨૮)

શક્નોતીહૈવ યઃ સોદું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોઙ્ગવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥ ૨૩ ॥

દેહપતન પૂર્વે આ લોકમાં જે પુરુષ કામક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા વેગને સહન કરવા સમર્થ થાય છે, તેજયોગી છે અને ખરો સુખી પણ તે જ છે. ૨૩

અજ્ઞાનના સંબંધમાં તો અવશ્ય એ વિષયોની વાત સુદાં પણ નીકળતી નથી; કારણ કે તે દેહધારી હોવા છતાં તેણે ઈંદ્રિયોની વૃત્તિને સ્વાધીન કરી લીધેલી હોય છે. જેમને અંતરમાં આત્મસુખનો લાભ થયો છે, તેઓ તો એ વિષયોના નામ માત્રને પણ જાણતા નથી; પરંતુ આ આત્મસુખનો ઉપભોગ લેવાની તેમની રીત જુદી જ છે.

જેવી રીતે પક્ષી ફળતું જે વેળાએ સુખન કરતું હોય છે, ત્યારે ત્યાં લોકતા, લોભ્યવસ્તુ અને લોભ-એ ત્રિપુટી હોય છે; તેવી ત્રિપુટી આત્મ-સુખના ઉપલોભમાં હોતી નથી, પરંતુ આત્મસુખનો અનુભવ હેનાર જ્ઞાનીઓ તે લોકતૃત્વને પણ ભૂલી જાય છે. આત્મસુખનો ઉપલોભ હેવા માટે જે એક પ્રકારની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે અહંકારનો નાશ કરે છે અને પછી દૃઢતાથી સુખને આલિંગન આપે છે (પોતે સુખ-રૂપ બની જાય છે); અને તે આલિંગનના ઉલ્લાસમાં પોતાની મેળે જ એકરૂપતા થઈ જાય છે. જેવી રીતે પાણીમાં પાણી ભળી જવાથી તેમાં ભિન્નતા જણાતી નથી, અથવા આકાશમાના વાયુનો હોપ થયા પછી આકાશ અને વાયુ એ હેકનો હોપ થાય છે; તેવી જ રીતે આત્મસુખનો અનુભવ હેનારની વૃત્તિ અને આત્મા એકસ્વરૂપ જ બની જઈ તેમાં કેવળ સુખ જ રહે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે દ્વૈતભાવનો નાશ થઈ એકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ એકત્વને જાણનાર સાક્ષી તે વળી અન્ય કોણ હોઈ શકે ? (૧૩૫)

યોન્તઃસુખોન્તરારામસ્તથાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

ભ્રમન્તે બ્રહ્મનિર્વાણમૃપયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

છિન્નદ્વૈધા યત્તાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૨૫ ॥

જે યોગી અંતરમાં સુખી છે, દૃતકૃત્ય બની આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થયો છે અને જેના હૃદયમાં પ્રભનો પ્રકાશ થયો છે, તે પ્રભસ્વરૂપ બની શાંત પ્રભમાં જ નિર્વાણ પામે છે. જેમનાં પાપો નષ્ટ થયા છે. જેમનો દ્વૈતભાવ નિર્મૂળ થયો છે, જેમણે પોતાનું અત કરણ જીત્યું છે, અને જેઓ સર્વ પ્રાણીમાનના હિત માટે તત્પર હોય છે, એવા ઋષિઓ શાંત પ્રભને પામે છે. ૨૪, ૨૫

એટલા માટે એ સર્વ રહેવા ઈર્ષ્ય એ; કારણ કે અહીંયાં (અનુભવ સિવાય) યોલતાં ન આવડે એવી વાત માત્ર યોલી નાખવાથી શો ફાયદો ? જે પોતે આત્મસ્વરૂપ થયેલો હશે તે સહજમાં તેનાં લક્ષણો જાણી લેશે. આત્મસુખથી જે પરિપૂર્ણ થયેલા છે, જે સ્વસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થઈ રહેલા છે, તે મારા સ્વરૂપને પામેલા છે અને પ્રહ્માનંદના સાક્ષાત્ અવતાર જ છે, એમ હું સમજું છું. તેઓ આનંદના અંકુર અથવા આત્મખેધનાં કીડાસ્થાનરૂપ જ છે. તેઓ વિચારોતું નગર અને પરપ્રહ્મનો સ્વભાવ છે, એટલું જ નહિ; પરંતુ પ્રહ્મવિદ્યાના અલકારરૂપ છે. તેઓ સત્ત્વરું પણ સત્ત્વ છે અને ચૈતન્યરૂં સ્વરૂપ છે. મહારાજ

જ્ઞાનદેવ આવા પુરુષનું વર્ણન કરવામાં પૂર્ણ જોશમાં હતા, એટલામાં શ્રી શુરુ નિવૃત્તિનાથ જોલ્યા, કે ‘એ વાત હવે રહેવા દે,’ એવા પુરુષોનું તું કેટલુંક વર્ણન કરીશ ! તું જ્યારે સાધુ પુરુષોની સ્તુતિ કરવા લાગે છે, ત્યારે તને મુખ્ય કથાનું સ્મરણ રહેતું નથી અને અન્ય પ્રસંગોનું વર્ણન કર્યું કરે છે; પરંતુ હવે એ વર્ણન રહેવા દે અને ગીતાર્થરૂપી દીપક પ્રકટાવીને સાધુજનોનાં હૃદયમંદિરમાં મંગળ-દાયક જ્ઞાનનો પ્રકાશ કર.’ આ પ્રમાણે નિવૃત્તિનાથ શુરુનો ઇશારો થતા જ્ઞાનદેવજી જોલ્યા : ‘કૃષ્ણ શું જોલ્યા, તેનું જ વર્ણન હવે સાંભળો. હે અર્જુન ! જેણે આત્મસુખના જળાશયમાં તળિયા સુધી રૂબરૂ મારી છે, તેઓ સ્થિર થઈને આત્મસ્વરૂપ બન્યા છે; અથવા જે આત્માના નિર્મળ પ્રકાશ વડે પોતામાં જ વિશ્વને જુએ છે, તે દેહધારી હોવા છતાં પણ પરબ્રહ્મ છે. જે વિષયોની ઇચ્છાથી રહિત હોય છે, તે જ ખરેખરા અત્યુત્તમ, અવિનાશી અને અમર્યાદ એવા બ્રહ્મ-સુખના અધિકારી થાય છે. આ સુખ મહર્ષિ માટે જ રાખી મૂકવામાં આવ્યું હોય છે, વિરક્તને લાગે જ આ સુખ આવે છે અને નિઃસંદેહ જીવે માટે જ નિરતર પરિપક્વ થઈ રહેલું છે.’ (૧૪૭)

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અમિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

તેઓ કામ-ક્રોધરહિત છે, જેમણે ચિત્તને સ્વાધીન કરેલું છે અને જેમણે આત્મસ્વરૂપને જાણેલું છે એવા યોગીઓ જીવન કાળમાં અને દેહાંત પછી પણ શાંત બ્રહ્મસ્વરૂપ જ હોય છે. ૨૬

જેમણે પોતાના મનને વિષયોમાંથી પાછું વાળી લઈ જીતેલું છે તેઓ જ્યાં સૂઈ જાય છે ત્યાંથી નિશ્ચિત પુનઃ જાગત થતા નથી. (તેઓ બ્રહ્માકાર થયા પછી દેહજ્ઞાનમાં આવતા નથી.) હે પાંડુકુમાર ! તે પુરુષો જ આત્મજ્ઞાનીઓના કારણરૂપ ક્ષેત્ર-કૈવલ્ય પરબ્રહ્મ જ છે. તેઓ એવા કેમ કરીને થયા અને દેહમાં રહેવા છતાં બ્રહ્મત્વ શી રીતે મેળવી શક્યા એવો પ્રશ્ન તું કદાચિત્ કરે; માટે હું તને એ વિષે સંક્ષેપમાં જે કંઈ કહું છું તે સાંભળી લે. (૧૫૦)

સ્પર્શાન્કૃત્વા વહિર્વાહ્યાંશ્ચક્ષુઃશ્રૈવાન્તરે ઋવોઃ ।

પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસામ્પન્તરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેષ્ટામયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

શબ્દાદિક બાબ વિષયોને બહાર કાઢી નાખી (હૃદયમાંથી દૂર કરી) બ્રહ્મદિમાં દષ્ટિ સ્થાપન કરી, નાસિકામાં સંચરનાર પ્રાણપાન વાયુને સમ કરી ઇન્દ્રિયો, મન તથા ચુક્તિને પોતાને સ્વાધીન કરી; ધ્મજા, બય તથા કોષનો નાશ કરી, જે યોગી મોક્ષપરાયણ હોય છે, તે સદા મુક્ત જ છે. ૨૭, ૨૮

વૈરાગ્યની સહાયથી વિષયોને બહાર કાઢી જે અંતરમાં પોતાનું મન એકનિષ્ઠ કરે છે, ઇડાપિંગલાને છોડી સુષુમ્ણામાં પ્રાણ લાવી, લલાટ-ચક્રમાં સ્વરૂપ તરફ દષ્ટિ પાછી, ફેરવી તેને સ્થિર કરે છે. ડાબાજમણા નાસિકાદ્વારમાંના શ્વાસ-ઉચ્છવાસને બંધ કરીને પ્રાણ અને અપાનવાયુને એકત્રિત કરી ચિત્તને ચિદાકાશમાં લઈ જાય છે. પછી ગંગા જે પ્રમાણે રસ્તામાંનાં સારાંનદારાં સર્વ પ્રકારનાં પાણીને ખેંચી જઈ સમુદ્રમાં એક કરી નાખે છે. અને પછી એ પાણી અલગ કરી શકાતાં નથી, તે જ પ્રમાણે 'હે અર્જુન !' જ્યારે ચિદાકાશમાં પ્રાણના નિરોધથી મનનો લય થાય છે, ત્યારે વાસનાનો વિચાર પણ આપોઆપ જ લોપ પામે છે. વળી ત્યારે મનરૂપી પટ પર આલેખાયેલું સંસારરૂપી ચિત્ર પણ આપોઆપ ફાટી જાય છે. જેવી રીતે સરોવરમાંનું જળ સુકાર્થ ગયા પછી તેમાં પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી, તેમ જ્યાં અંતઃકરણનો જ લોપ થઈ જાય છે, ત્યાં અહંકારાદિ રહી જ શી રીતે શકે ? એટલે આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ લેનાર શરીર સહિત બ્રહ્મ જ થાય છે. (૧૫૭)

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમૃછતિ ॥ ૨૯ ॥

સર્વ યજ્ઞ અને તપનો મોક્તા, સર્વ લોકનો મહેશ્વર અને સર્વ જૂતોનો હિતકર્તા એવા જે પ્રભુ તે હું જ છું, એમ જે જાણે છે તે શાન્તિ-સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૯

કેટલાક લોકો પોતાની જીવંત દશામાં જ બ્રહ્મ બની ગયેલા, એમ મેં પૂર્વે તને કહેલ છે, તેઓ આ યોગમાર્ગે આલીને આબ્યાથી જ બ્રહ્મ થયેલા છે. આવા લોકો ચમનિયમરૂપી યોગમાર્ગના પર્વતને ઝાળંગી ગયા હોય છે અને યોગઅભ્યાસરૂપ સાગરને તરી ગયા હોય છે (બ્રહ્મત્વને પામેલા છે); આવા લોકો જ પોતાના આત્માને ઉપાધિ-રહિત કરી પ્રપંચનું ખરું સ્વરૂપ સમજી, પોતે સત્ય બ્રહ્મસ્વરૂપ બની રહ્યા છે. આ પ્રમાણે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે યોગયુક્તિના અભિપ્રાયને પ્રદર્શિત કર્યો ત્યારે અર્જુન માર્મિક જ્ઞાતા હોવાથી તેને મોટો ચમત્કાર ભાસવા લાગ્યો. અર્જુનની આવી સ્થિતિ જોઈ તેના મનનો ઉદ્દેશ જાણી લઈ શ્રીકૃષ્ણ પાથે પ્રત્યે હાસ્યયુક્ત વદને જોડ્યા : 'મેં જે તને કહ્યું તે પરથી તારું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું ખરુંને ?' ત્યારે અર્જુને

પ્રત્યુત્તર આપ્યો : ‘હે દેવ ! સામાના મનના વિચારો બહુ લેનારના આપ શિરોમણિ છે, માટે આપે મારા મનનો અભિપ્રાય સારી રીતે બહુ લીધો છે. હે દેવ ! હું જે આપને વિચારપૂર્વક પૂછવાનો હતો તે આપે અગાઉથી જ બહુ લીધું છે; માટે હવે આપ જે કંઈ કહેો તે વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહેજો. બાકી યોગશાસ્ત્રનો જે માર્ગ આપે બતાવ્યો, તે ઊડા પાણીમાં તરી જવા કરતા છીછરા પાણીમાંથી જવા જેવો સુલભ છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનયોગ કરતા અષ્ટાંગયોગ અમારા જેવા નિર્બળો માટે વિશેષ સુગમ છે. તે યોગ કાલાવધિએ સાધ્ય થાય તેવો હશે, તોપણ ચાલશે માટે હે દેવ ! તે યોગ એકવાર પુનઃ કહી બતાવો. હવે એથી ભેદે વિસ્તાર તો થશે ખરો જ, છતાં પણ એ યોગ આદિથી અત પર્વંત સહજાવો જ. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ, બોલ્યા : ‘તને એ યોગ ઠીક લાગતો હોય, તો તે કહેવામાં મારું શું બળ છે ? હે અર્જુન ! તું જે પ્રમાણે સાંભળે છે, તે જ પ્રમાણે આચરે છે; માટે મારે ન્યૂનતા શા માટે રાખવી ?’ (નિવૃત્તિહાસ કહે છે :) પ્રથમ તો માતાવું કયાળું ચિત્ત અને તેમાં સ્વભાવક નિમિત્ત થયું, એટલે પછી તેના સ્નેહની અફસુતતા કોણ વર્ણવી શકે ? તે સ્નેહને કારણેયરસની વૃદ્ધિ કે અફસુત સ્નેહની સૃષ્ટિ જ કહીશું તોપણ ચાલશે ! અસ્તુ. ભગવાનની કૃપાદષ્ટિનું વર્ણન કરવાનું કૌનામાં સામર્થ્ય છે ? તે દષ્ટિ અમૃતરસથી પરિપૂર્ણ થઈ, અથવા પ્રેમરસ પીને ઉન્મત્ત થઈ, કે કોણ બળે કેમ થયું ? તે અર્જુનના પ્રેમપાશમાં એવી સપડાઈ ગઈ, કે તેમાંથી પછી બહાર નીકળવાની તેનામાં શક્તિ જ રહી નહિ. આ સંબધમાં જે કાંઈ વિસ્તાર કરીશું તે વિષયાતરમા ગણાશે. અને તોપણ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સ્નેહનું પૂરું વર્ણન તો શબ્દો દ્વારા થઈ શકશે જ નહિ. તે અર્જુન પર અત્યંત મોહિત થઈ કહે છે, કે ‘હે અર્જુન ! જે જે પ્રકારે તારા મનને બોધ થાય, તે તે પ્રકારે વિનોદ સહિત હું તને યોગમાર્ગ બતાવીશ. યોગના નામો શાં શાં છે, તેના ઉપયોગ કયા કયા છે અને તેનું આચરણ કરવા માટે કોણ કોણ અધિકારી છે એવી જે બાબતો ઉચિત હશે, તે સર્વ હું તને કહી સહજાવીશ.’ એમ કહી શ્રીહરિએ જે જે વાતો સહજાવી તેનું વર્ણન આવતા અધ્યાયમાં આવે છે. નિવૃત્તિહાસ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે, કે દ્વૈતને કાયમ રાખી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે યોગ કહ્યો તે હું સ્પષ્ટ કરીને કહી બતાવું છું. (૧૮૦)

અધ્યાય ૬ઠ્ઠો—આત્મસંયમયોગ

પછી સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે બોલ્યો : હે રાજા ! હવે ભગવાન યોગ સંબંધી પોતાનો જે અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે છે, તે સાંભળો. નારાયણે અર્જુનને જ્ઞાનરસની ભૂખ ભાગીને પારણા કરાવ્યાં એવા પ્રસંગે અમે પણ ત્યાં અતિથિ તરીકે ગયા હતા. એ ભાગ્યનું મહત્ત્વ શી રીતે વર્ણવી શકાય ? જે પ્રમાણે તૃષાતુર મનુષ્ય પાણીથી ભરેલું પાત્ર હોઈ આગળ લાવે અને મોઢે માંડતા જ તેને પાણીને બદલે અમૃત મળી જાય, અથવા એકાદ મૂલ્યવાન વસ્તુ ચોરામાં જ મળી જાય, તેમ આજે તમને અને મને સહજમાં પરમાત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર સંજય પ્રત્યે બોલ્યો : ‘હું તને બ્રહ્મરસ માટે કાંઈ પૂછતો નથી.’ આ પરથી સંજયે જાણી લીધું, કે ધૃતરાષ્ટ્રનું મન તો માત્ર પોતાના પુત્રની હકીકત સાંભળવા ઉત્કંઠિત થયું છે; આથી તે વિસ્મિત થઈ બોલ્યો કે ‘રે, રે ! આ વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રવાત્સલ્યથી કેવળ ભ્રેલો થયો છે; તેથી અત્યાર લગીના કૃષ્ણાર્જુનના ઉત્તમ સંવાદની મિષ્ટતા તેને કેમ રુચે ? જે જન્મથી જ અંધ છે, તે સૌંદર્યને શી રીતે જાણી શકે ? પણ જો એને આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવશે તો એના હૃદયમાં કોધનો આવિર્ભાવ થશે એવી ભીતિથી સંજયે પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટતાથી ન દર્શાવ્યો; તથાપિ પોતાના મનમાં તે પોતે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદથી અતિ સતુષ્ટ થયો. એ આનંદની તૃપ્તિથી અને પ્રકુલિત અંતઃકરણથી હવે તે મર્યાદાપૂર્વક ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાનું કથન પોતાના અભિપ્રાય સહિત કહી બતાવશે. ક્ષીરસાગરનું મંથન કરતા જે પ્રમાણે અમૃતની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, તે પ્રમાણે ગીતાનો છઠ્ઠો અધ્યાય ઉત્તમ છે અને તે યુદ્ધિના વિકાસ માટે બહુ જ જાણવા યોગ્ય છે. એ અધ્યાય ગીતાના સારસ્વ છે અને આત્મા તથા અનાત્માના વિવેકરૂપી સમુદ્રનો સામો કાંઠો છે; અથવા તો જાણે યોગ્યસંપત્તિનો ભંડાર જ ખૂલ્યો હોય તે પ્રમાણે લાગે છે. જે આદિ-માયાનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે, જેના સંબંધમાં વેદને પણ મૌન ધારણ કરવું પડે છે અને જેની સહાયથી ગીતારૂપી વેદીને અકુર ફૂટ્યા છે, તે આ છઠ્ઠો અધ્યાય સર્વ અલંકારાદિ સામગ્રીથી પરિપૂર્ણ છે. એ અધ્યાયનું હું વર્ણન કરું છું તે ચિત્ત ઘર્ષને સાંભળો; એવી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સંતોને પ્રાર્થના કરે છે. મારા શબ્દો શુદ્ધ પ્રાકૃત છે ખરા,

પરંતુ તે અમૃતને પણ અવશ્ય જીલાવી દે એવા મિષ્ટ અક્ષરોના પ્રયોગથી હું બોલીશ. આ શબ્દોની મુદ્દતા આગળ સમ સ્વર દ્વારા થતો આનંદ પણ ન્યૂન લાગશે; અથવા તો તેમના છંદો આગળ સુગંધ પણ નીરસ અને હતવીય બની જશે. એમની મિષ્ટતાનો આસ્વાદ લેવાની આશાથી કાનોને જ જિહ્વા કૂટી નીકળશે અને ઇદ્રિયો પરસ્પર કલહ કરવા લાગશે. કલહ શા માટે કરશે ? તેનો પ્રત્યુત્તર એ છે, કે શબ્દવિષય કાનનો હોવા છતાં જિહ્વા કહેશે કે, એ રસ મારો છે, અને નાકને પણ સ્પર્શ થશે કે, એ શબ્દવિષય નથી, પરંતુ ગંધવિષય છે; એટલે તે કહેશે કે એ શબ્દવિષય મારો જ છે. એના કરતાં વિશેષ આશ્ચર્ય બીજાં શું હોઈ શકે ? એમના કથનનો હાવભાવ જોઈ આંખને પણ એમ હાગવા માંડશે, કે એ શબ્દ નથી, પરંતુ રૂપની ખાણ જ છે. જ્યારે શબ્દોની સકલના થઈ વાડ્યોની રચના બહાર પડશે, ત્યારે ઇદ્રિયોને પાછળ રાખી મન જ આગળ થશે અને પોતાના બાહ્ય પ્રસારી તે વાડ્યને આલિંગન દેવા દોડશે. એ પ્રમાણે સર્વ ઇદ્રિયો પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે તે શબ્દને પોતાના કરવા ખટપટ કરશે; પરંતુ શબ્દ તો સર્વને સમાન રીતે શાત કરશે. જેવી રીતે એકલો સૂર્ય સર્વ જગતને વ્યવહારમા પ્રવૃત્ત કરે છે, તેવી રીતે શબ્દની વ્યાપ્તિ પણ અતિ વિશાળ અને અલૌકિક બાબુબો. અને વધારે સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં એમ જ જણાવ્યું છે કે, જેઓ તેનો અર્થ સમજે છે, તેમને તો તેમા ચિત્તામણિના ગુણો જ મળી આવે છે. આ શબ્દોના મોટા મોટા થાળ બનોવીને તેમાં મોક્ષરસ પીરસીને નિષ્કામી જનોને આ અથર્પી મિજબાની જ આપવામાં આવી છે. આ મિજબાનીમાં પ્રકાશ માટે નિત્યનવી આત્મજ્યોતિની મશાલ સળગાવી, તેના પ્રકાશમાં ઇદ્રિયોને સમજ પડવા દીધા વિના જ પીરસેલાં પકવાન્નોનું સેવન કરશે, તેમને જ ખરો લાભ થશે; અહીં શ્રવણનું સાધન જે કાન તેને ત્યાગી દઈ શ્રોતાઓએ મન દ્વારા જ ઉપલોગ લેવાનો છે. પ્રથમ શબ્દરૂપી છાલ કાઢી નાખી તેમાંનું જે તત્ત્વ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈને કેવળ સુખ વડે સુખની મિષ્ટતાનો આસ્વાદ લેવા. મન જ્યારે આટલું સૂક્ષ્મ થશે, ત્યારે જ આ બોધનો બરાબર ઉપયોગ થશે; નહિ તો સર્વ કથા મૂગાએ કહી અને બહેરાએ સાંભળી એમ જ થશે; પરંતુ હવે આ વાત બંધ રાખીશું. શ્રોતાની ચિકિત્સા કરવાનો આ સમય નથી. અહીં જેમને સ્વભાવથી જ વિષયોની વાસના નથી તે જ આ વાર્તાને સાંભળવાના અધિકારી છે. જેમણે બ્રહ્મજ્ઞાનની

પ્રીતિને લીધે સ્વર્ગ અને સંસારને ઓવારી નાખ્યાં છે, તેમના સિવાય ખીજાઓ આ શબ્દોના સ્વાદને બાણી શકવાના નથી. જેમ કાગડો ચંદ્રનાં શાંત ફિરજોનો ઉપયોગ લઈ શકતો નથી, તેમ પ્રાકૃત જનોને આ ગીતાગ્રંથના સ્વાદનો પરિચય નથી. પરંતુ તે જ ચંદ્ર જેવી રીતે ચક્રાર પક્ષીનું ખાદ્ય છે, તેવી રીતે જેમને કર્મનાં ફળોની આશા નથી તેઓ જ આ ગીતાગ્રંથના સ્વાદને બાણે છે. તેવી જ રીતે જેઓ જ્ઞાની છે, તેમના માટે જ આ ગીતાગ્રંથ વિશ્રાંતિનું સ્થાન છે. અજ્ઞાનીઓને તો એ અબાણ્યા ગામ સમાન લાગે છે. આ વિષય પર પ્રસંગાનુસાર હું જે કાંઈ બોલ્યો છું, એ માટે સજ્જનોએ મને ક્ષમા આપવી.

હવે શ્રીરંગે અર્જુનને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે વિષે જ વર્ણન કરીશ. એ ઉપદેશને ણુદિ પશુ ક્વચિત જ સમજી શકે છે; માટે મારાથી પણ તેનું વર્ણન મહાસુરકેલીએ થાય તો થાય; પરંતુ શ્રીશુરુ નિવૃત્તિ મહારાજના કૃપારૂપ દીપકના પ્રકાશની સહાયતાથી હું જે કાંઈ બોલીશ તે બાણી તથા સમજીને જ બોલીશ. શુરુકૃપાનું ઐશ્વર્ય શી રીતે વર્ણવવું? ઇંદ્રિયાતીત પ્રજ્ઞાજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે ન દેખાનારી ઇંદ્રિયાતીત વસ્તુ એના વડે જ દષ્ટિ સિવાય દેખી શકાય છે. જો દૈવયોગે પારસમણિ હાથ આવે તો જે સુવર્ણ કીમિયાગરોને પણ મળતું નથી, તે લોખંડમાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે; તે જ પ્રમાણે જો શુરુકૃપા થાય તો પ્રયત્ન કરતા શું પ્રાપ્ત ન થઈ શકે? જ્ઞાનદેવ કહે છે, કે આવી જે સદ્શુરુની કૃપા, તે મારા પર પૂર્ણ છે; તેથી જ હું બોલીશ અને મારા બોલવાથી નિરાકાર વસ્તુ હું સર્વને સુગમ કરી બતાવીશ અને જે વસ્તુ ઇંદ્રિયાતીત છે, તેને ઇંદ્રિયભોગ્ય બનાવી દઈશ. યશ, લક્ષ્મી, ઔદાર્ય, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય—એ છ શુભો જે શ્રીકૃષ્ણમાં વાસ કરે છે અને તેથી જ જેને ભગવાન કહેવામાં આવે છે તથા જેણે સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તે પોતાના મિત્ર પાથર્થ પ્રત્યે બોલ્યા, કે હું જે કાંઈ કહું તે હવે ચિત્ત દઈને સાંભળ. (૩૮)

શ્રીભગવાનુવાચ—अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરર્મિન ચાક્રિયઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા. જે અગ્નિનું સેવન અને વિહિત કર્મો કરતો નથી, તે જ કેવળ સંન્યાસી અને યોગી છે એમ નથી, પરંતુ જે કર્મના ફળની, પ્રયત્નો પરિત્યાગ કરી વિહિત કર્મો કરતો રહે છે, તે જ સંન્યાસી અને તે જ યોગી છે. ૧

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : હે પાથર્થ ! યોગી અને સંન્યાસી આ જગતમાં

એક જ છે. તેઓ એકબીજાથી ભિન્ન છે, એમ માનીશ નહિ; કારણ કે થોડો વિચાર કરતાં તે એક જ હોવાનું જણાય છે; માત્ર એ નામોનો તેના પર જે આરોપ કરવામાં આવે છે, તેને છોડી દે; કારણ કે બ્રહ્મ દ્વિતી જોતા એ બેમાં જરા પણ ભેદ નથી; માટે જે યોગ છે તે જ સંન્યાસ છે. જે પ્રમાણે એક જ માણસને બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામોથી બોલાવવામાં આવે છે; અથવા બુદ્ધા બુદ્ધા માર્ગોથી એક જ સ્થળે પહોંચાય છે; અથવા એક જ પાણી બુદ્ધા બુદ્ધાં પાત્રોમાં ભરવાથી જળમા ભેદ થતો નથી; તે જ પ્રમાણે સંન્યાસ અને યોગમાં ભેદ નથી. હે અર્જુન ! જે પુરુષ કર્મો કરીને તેના ક્ષણની ઇચ્છા રાખતો નથી, તેને જ આ જગતમા સર્વની બુદ્ધિથી યોગી સમજવામા આવે છે. પૃથ્વી વૃક્ષાદિકેને ઉત્પન્ન કરવા માટે કઈ અહંકાર દાખવતી નથી અને તેમાથી ઉત્પન્ન થનારા ક્ષણની પણ ઇચ્છા રાખતી નથી; તે જ પ્રમાણે પોતાની સ્થિતિ અને પ્રકૃતિને અનુરૂપ જે જે કર્મો કરવાનો પ્રસંગ જે જે કાળે આવે, તે સર્વ યથાવિધિ કરવા છતાં પોતામા કર્તાપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી; તેમ જ પોતાના ચિત્તને ક્ષણની આશા પ્રતિ વળવા દેતો નથી. હે પાર્થ ! જે પુરુષ આવો હોય તે જ સંન્યાસી છે અને તે જ નિઃસંશય યોગીશ્વર છે. આવી ભાવના ઊપજ્યા વિના જે કોઈ વિહિત કર્મોને પ્રતિબાધક સમજી તેનો ત્યાગ કરે છે અને પછી પાછો પ્રકૃતિને વશ થઈ અન્ય કર્મો કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે, તે એક લેપ ધોઈ નાખી બીજો લેપ લગાડવા જેટલી વ્યર્થ જ ખટપટમાં પડે છે અને વ્યર્થ પીડા ભોગવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમનો બોલે પ્રથમથી જ સવના શિર પર આવી પડેલો હોય છે; પરંતુ યથાવિધિ ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ ન પાળતાં વગર અધિકારે જે સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે, તે એક ભારને ફેંકી કઈ તરત જ બીજો બોલે પરવશપણે પોતાના શિર પર લઈ દે છે. એટલા માટે શ્રીતસ્માર્ત હોમાદિ કર્મોના યથાવિધિ આચરણનો ત્યાગ ન કરતા કર્મોની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં ન આવે, તો યોગ-સુખ સ્વાભાવિક જ આપણી પાસે છે એમ સમજી લેવું. (૫૧)

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાણ્ડવ ।

ન હ્યસંન્યસ્તસદ્ગુણો યોગી મવતિ કથન ॥ ૨ ॥

હે અર્જુન ! જ્ઞાતાઓ જેને સંન્યાસના નામથી ઓળખે છે તેને તું યોગ જ સમજ, કારણ કે સંકલ્પનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કર્યો વિના કોઈથી યોગી થઈ શકાતું જ નથી. ૨

સાંભળ, ‘જે સંન્યાસી છે તે યોગી જ છે,’ એવો એકવાક્ય-તાનો ધ્વજ આ જગતમાં અનેક શાસ્ત્રોએ ફરકાવ્યો છે. જે પુરુષમાં ત્યાગવૃત્તિથી સંકલ્પનો લોપ થાય છે, તેને જ યોગનો સાર જે બ્રહ્મ તે પ્રાપ્ત થાય છે, એમ અનુભવથી સિદ્ધ થયેલું છે. (૫૩)

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव श्रमः कारणमुच्यते ॥ ૩ ॥

જે મુનિને ધ્યાનયોગ પ્રાપ્ત કરી લેવા હોય, તેને માટે વિહિત કર્મોચ્ચરણ સાધન છે અને યોગપ્રાપ્તિ થયા પછી તેની પૂર્ણતા કરવા માટે કર્મનિવૃત્તિરૂપ —શ્રમસાધન* કહેલું છે. ૩

આ બ્રહ્મારે જેને યોગરૂપી પર્વતના શિખર પર જવાની ઇચ્છા હોય તેણે સરળ સોપાનરૂપ કર્મમાર્ગનો કદાપિ ત્યાગ ન કરવો. આ કર્મમાર્ગે પ્રયાણ કરવાની શરૂઆત થતા પ્રથમ તે પર્વતનાં ચમ-નિયમરૂપી મજલો આવે છે. પછી આસનોની પગવાટે થઈ પ્રાણ-યામરૂપી ટેકરી પરથી ઉપર જવું પડે છે. ત્યાર પછી પ્રત્યાહારરૂપી ટેકરી પરથી ઉપર જવું પડે છે. ત્યાર પછી પ્રત્યાહારરૂપી અઠધો તૂટેલો ટેકરો આવે છે, ત્યાં તો નિરાધાર જ જવું પડે છે. આ સ્થળે તો બુદ્ધિના પગ પથ્થ લપસી પડે છે. આ કઠિન માર્ગે પ્રયાણ કરતા તો હઠયોગીઓ સુદ્ધા પોતાની પ્રતિજ્ઞા છેવટ સુધી પાળી શકતા નથી. તથાપિ અભ્યાસના બળથી જ આ પ્રત્યાહારરૂપી નિરાધાર આકાશમાર્ગમાં તો ફક્ત વૈરાગ્યના ટેકાથી જ મનુષ્યથી ધીમેધીમે ચઢી શકાય છે. એવી રીતે વાયુરૂપી અશ્વની પીઠ પર બેસીને પથ્થ માર્ગક્રમણ કરવું પડે છે અને ચિત્તને સ્થિર કરવાની વિસ્તૃત જગા પર આવ્યા પછી ધ્યાનનું ધ્યેય પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી પંથ કાપવાનું કાર્ય ચાલુ રાખવું પડે છે. પછી જે સ્થળે સાધ્ય અને સાધન એક બની જાય છે, જે સ્થળે માર્ગક્રમણની દોડાદોડી અને પ્રકૃતિની અસ્વસ્થતા સમાપ્ત થાય છે, ત્યાં પહોંચતાં જ બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય થવાથી તેનાથી આગળ વધવાની પ્રવૃત્તિ બંધ પડે છે અને પાછળનું કશું જ સ્મરણમાં રહેતું નથી. એવી સમ-અવિકાર ભૂમિમાં સમાધિનો લાભ થાય છે. આ ઉપાયથી જે યોગારૂઢ થાય છે, તે નિઃસંશય પરિપૂર્ણ થયેલો છે. હવે આવા પુરુષનાં ચિહ્નોનો નિર્ણય હું તને કહું છું, તે સાંભળ. (૬૧)

* શ્રમ એટલે કર્મ અને કર્મક્રમમાં લુબ્ધ ન થવું, સર્વ સંકલ્પો તથા જેવા અને ઇદ્રિયોના વિવરણમાં ફસાવું નહિ તે.

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુપજ્જતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

ત્યારે યોગી વિષયોમાં અને કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી અને સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરે છે. ત્યારે તેને યોગારૂઢના નામથી ઓળખવામા આવે છે. ૪

જેને આત્મજ્ઞાન થયું હોય છે, તેનાં ઇન્દ્રિયરૂપી ઘરોમાં વિષયોનું આવડું-જવું બંધ થયું હોય છે. (તેના પર ઇન્દ્રિયોનો અધિકાર ચાલતો નથી.) યુગ્મ અને દુઃખની ટક્કરોથી તેનું મન ચલિત થતું નથી. વિષયો મૂર્તિમન થઈને તેની સમક્ષ ઊભા રહે. તોપણ તેના પર એમની અસર થતી નથી. આવા પુરુષની ઇન્દ્રિયો કદાચ કર્મ કરવામા પ્રવૃત્ત થાય તોપણ તેના કળના હેતુની તેના હૃદયમાં ઇચ્છા હોતી નથી. દેહના વ્યાપાર ચાલવા છતાં, એટલે કે જે જાગૃત હોવા છતાં સૂતેલાની સ્થિતિ પ્રમાણે ઉઠાસીને દેખાય છે, તેને જ ખરે યોગ સાધ્ય થયો છે, એમ તું સમજ. યોગીઓની આવી સ્થિતિ સાંભળી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહે છે : ‘હે અનંતસ્વરૂપ ! આપ જે કહો છો તે સાંભળીને મને નવાઈ લાગે છે, પરંતુ એ યોગીઓને એવી યોગ્યતા કોણ આપે છે, તે મને કહો.’ (૬૬)

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ૫ ॥

આત્મા વડે જ પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો; પોતાના આત્માને અવસાદનિષ્ઠાએ લઈ જવો નહિ; કારણ કે આત્મા જ આત્માનો હિતકર્તા છે અને આત્મા જ આત્માનો શત્રુ છે. ૫

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ હસીને બોલ્યા : તારા આ બોલવાથી મને આશ્ચર્ય થાય છે. આવી અદ્વૈત સ્થિતિમાં તે કોણ કેને શું આપી શકે ? મનુષ્ય જ્યારે બ્રાંતિરૂપી શય્યા પર પ્રબળ અજ્ઞાનથી નિદ્રિત હોય છે, ત્યારે જન્મ-મૃત્યુનાં દુષ્ટ સ્વપ્નો ભોગવે છે. પછી અકસ્માત્ જાગૃત થતાં તેનાં જન્મમરણરૂપી સર્વ સ્વપ્નો વ્યર્થ થાય છે અને ‘હું નિત્ય ચેતન છું’ એવો તેનો નિશ્ચય થાય છે. આ નિશ્ચય પણ તેને પોતાની જ મેળે જ થાય છે, માટે જીવિત અવસ્થા અને મૃત અવસ્થા એ ઉભયનો આધાર તેના પોતાના પર જ છે; માટે હે ધનંજય ! દેહનું વૃથા અભિમાન ધારણ કરી એટલે અસત્ય દેહમાં સત્ય વિશ્વાસ રાખી મનુષ્ય પોતે જ પોતાનો ઘાત કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. (૭૦)

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

જેણે આત્મા વડે આત્મા(શરીરના ઇન્દ્રિયસમુદાય)ને જીત્યો છે, તેનો આત્મા જ તેનો અધુ અર્થાત્ હિતકર્તા છે, અને જેણે આત્મા(શરીરના ઇન્દ્રિય-સમુદાય)ને જીત્યો નથી, તેનો આત્મા જ તેનો શત્રુ થાય છે. ૬

એવો વિચાર કરીને અહંકારનો ત્યાગ કરીએ એટલે પછી આપણુ પોતાનું મૂળ રૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપ અનુભવમાં આવે છે અને એમ થયું કે સહેજે આપણે આપણુ કદ્યાણુ કર્યું, એમ સિદ્ધ થાય છે. જે સુશોભિત શરીરમાં હુબ્ધ થઈને આત્મસ્વરૂપ ભૂલી જાય છે અને અહં ભાવ ધારણ કરે છે, તે કેશેટામાં રહેતા રેશમના કીડાની પેઠે પોતે જ પોતાનો શત્રુ થાય છે. હતભાગીને લાભનો પ્રસંગ આવતા આંખ મીચીને ચાલવાનું મન થાય અને તે લાભને શુભાવે છે; અથવા કોઈ મનુષ્ય ‘હું ખોવાઈ ગયો છું’ એવો ખોટો ભાવ ધારણ કરી દુઃખી થાય છે; તેમ પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપનું ભાન ન થતાં ‘દુઃખી છું’ એવો ભાસ માણસને થાય છે; પરંતુ ત્યારે પણ તેની બ્રહ્મરૂપતા નષ્ટ થતી નથી. સ્વપ્નમાં થયેલા તલવારના ઘાથી કોઈ ખરેખર મરે છે કે? પોપટને પકડવા માટે વૃક્ષ પર ટાંગેલી નળી જ તેના ભારથી બ્યારે ઊધી કરી જાય છે, ત્યારે પોતે ઊડી ન જતાં ‘હું પોતે જ કરી ગયો છું’ એવી શંકાથી તે નળીને છોડતો નથી, તે નિરર્થક ડોક હલાવ્યા કરે છે તથા છાતી અને પગ વડે ભેરથી તે નળીને ફાળી, ચાચ વડે મજબૂત પકડી રાખી બંધનથી સુકત થવા માટે પોકાર કરે છે. આમ ‘હું નિઃસંદેહ બધાયો છું’ એવી વૃથા સમજથી તે જાણીજોઈને પગના પંજથી વળી વધારે બંધનમાં પડે છે. આવી રીતે અવળી માન્યતાથી નિરર્થક ફસાઈ પડે છે. તેને શું કોઈ બીજાએ બાંધેલો હોય છે? જોઈએ તો તે પોપટને કાપી નાખો, તોપણ તે નળી છોડતો નથી, માટે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, મનમાં જેણે સંકલ્પેને વધારી મૂક્યા છે, તે પોતે જ પોતાનો શત્રુ છે અને જે વૃથાભિમાની નથી તે આત્મજ્ઞાની (અર્થાત્ પોતે જ પોતાનો મિત્ર) છે. (૮૦)

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ૮ ॥

જેણે પોતાના મનને છતી લીધું હોય છે અને જેના મનને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થયેલી છે, તે જીવ પરમાત્મારૂપ જ છે; જિતેન્દ્રિય, બ્રહ્મજ્ઞાન તથા આત્મસાક્ષાત્કારના જ્ઞાનથી તૃપ્ત થયેલો હોય છે; મૃત્તિકા, પાષાણ અને સુવર્ણને એકસરખા સમજે છે; અને શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ તથા માન-અપમાનને સમાન માને છે અને મનને નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં સ્થિર રાખે છે તેને 'યુક્ત' (યોગારૂઢ) નામથી ઝોળખનામાં આવે છે. ૭,૮

જેણે પોતાના મનને છતેલું છે અને જેની સર્વ વાસનાઓ શાંત થયેલી છે, તેને બીજાની પેઠે પરમાત્મા દૂર હોતો નથી. સુવર્ણનો મેલ તાવીને કાઢી નાખ્યો એટલે જેમ તે ઉત્તમ સુવર્ણ બની જાય, તે પ્રમાણે મનમાના સંકલ્પો નષ્ટ થતાં તરત જ છત્રને બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ઘટાકાશને ઘટનો નાશ કયાં પછી મહાકાશને મળવા માટે અન્યત્ર નથી જવું પડતું; તે પ્રમાણે દેહના ખોટા અહંકારનો નાશ થયો એટલે મનુષ્ય પરબ્રહ્મ જ બની રહે છે. આવી સ્થિતિમાં શીતળતા કે ઉષ્ણતા, સુખ કે દુઃખ, માન કે અપમાનનું યોગારૂઢ મનુષ્યને ભાન રહેતું નથી. સૂર્ય જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં ત્યાં તેને પ્રકાશ દેખાય છે, તે પ્રમાણે આવો મનુષ્ય પોતે બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી તેને જે જે વસ્તુ દષ્ટિએ પડે, તે તે સર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ ભાસે છે. મેઘવૃષ્ટિની ધારા જે પ્રમાણે સમુદ્રથી અનાહર પામતી નથી, તે જ પ્રમાણે જે બ્રહ્મરૂપ બની ગયો છે, તેને શુભાશુભ કર્મો પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન લાગતા નથી. પ્રત્યક્ષ દેખાતા સંસાર સબધી વિચાર કરતા તેને સંસાર મિથ્યા ભાસે છે અને જે જ્ઞાનથી સંસારનું મિથ્યાત્વ નિર્દ્ય થયું, તે જ્ઞાન પણ તેને પોતાનું સ્વરૂપ જ ભાસે છે. આવો નિશ્ચય થયો, એટલે હું વ્યાપક છું કે અવ્યાપક, એ વિચારો પણ આપોઆપ શમી જાય છે; કારણ કે તેનો દ્વેતભાવ સર્વાંશે નષ્ટ થયેલો હોય છે. આવી રીતે શરીરમાં રહ્યા છતાં જેણે પોતાની ઇન્દ્રિયોને છતી છે, તેનામાં સહેજે જ બ્રહ્મત્વની યોગ્યતા આવે છે. આવો મનુષ્ય સહેજે જ જિતેન્દ્રિય અને યોગી છે; કારણ કે તેનામાં અલ્પ અને મહાન એવો ભેદ નથી. તે શુદ્ધ સુવર્ણના મેરુ જેવડા પર્વતને અને માટીના એકાદ ઢેકાને સરખા જ માને છે અને પૃથ્વી કરતાં પણ અધિક મૂલ્યવાન રત્નને કેવળ પાષાણ માનવા જેટલો નિરિચ્છ હોય છે. (૯૩)

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્રેષ્યવન્ધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૧ ॥

સુહૃદ (પ્રત્યુપકારની આશા રાખ્યા વિના હિપકાર કરનાર), મિત્ર (સહ-
ગી. ૧૨

વાસથી પ્રેમ રાખનાર), શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ (પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા બન્ને પક્ષતું હિત ધમ્મનાર), દ્રેષ્ટને પાત્ર અને સંબંધી જનમાં તેમજ સાધુ અને પાપીમાં પણ જે યોગીની સમશુદ્ધિ હોય છે, તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ યોગી છે. ૬

એવા યોગીના અંતરમાં આ આત્મ અને આ શત્રુ અથવા આ ઉદાસીન અને આ મિત્ર, એવી કલ્પના ક્યાંથી આવી શકે? હું જ જગતસ્વરૂપ છું એવો જેના અંતરમાં યોધ જાય છે, તેને વળી બંધુ કોણ અને દ્રેષી કોણ? પછી હે અર્જુન! તેની દષ્ટિમાં મોટો અને નાનો એવો ભેદ ક્યાંથી હોઈ શકે? પારસમણિથી થયેલા સોનાની કસોટી કરવાની શી જરૂર હોય? તે જે સુવર્ણ બનાવે છે, તે સર્વોત્તમ જ હોય છે. તે પ્રમાણે તે યોગીની શુદ્ધિ નિરંતર ચરાચરમાં એકત્વ જ અનુભવે છે. વિશ્વમાંના પદાર્થોરૂપી અલંકારોના ઘાટ ભેદે અનેક આકારના છે, તોપણ તે એક પરબ્રહ્મરૂપી સુવર્ણના જ બનેલા છે; આહું શુદ્ધ અને ખરું તત્ત્વ સમજેલા તેઓ ચિત્રવિચિત્ર રચનાઓથી ભ્રમમાં પડતા નથી. વસ્ત્ર તરફ દષ્ટિ નાખતાં જે પ્રમાણે તે તત્ત્વમય દેખાય છે; તે પ્રમાણે તેને બ્રહ્મ વ્યતિરિક્ત જગતમાં અન્ય કંઈ જણાતું નથી. (૧૦૦) આવી રીતે સર્વ વિશ્વને જે બ્રહ્મથી ભરેલું બુદ્ધિ છે, તે જ સમશુદ્ધિવાળો છે. જેનું નામ તીર્થંરાજ છે, જેનું દર્શન કરતાં અંતઃકરણમાં શાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેની સંગતિથી અલંકાર વડે ભ્રમિત થયેલા પુરુષનો ભ્રમ દૂર થઈ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે, જેનું વચન ચેતન આપનારું છે અને જેની દષ્ટિ મહાસિદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ છે તથા સ્વર્ગોદિ સુખો તો જેની રમતમાત્ર છે, એવા બ્રહ્મવેત્તા મનુષ્યનું સહજ રમરણ કરતાં પણ તે પોતાની યોગ્યતા આપણને આપે છે. વધારે શું કહું? તેની સ્તુતિ કરતાં પણ આપણું કલ્યાણ થાય છે. (૧૦૪)

યોગી યુક્તીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

યોગીજને એકલા જ એકાંતમાં નિવાસ કરીને પોતાનું મન અને પોતાનો દેહ સ્વાધીન રાખી, કશાની પણ આશા ન રાખતાં કે કંઈ પણ વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરતાં સતત આત્મધ્યાન કરવું. ૧૦

કદી પણ અરત ન પામે એવો જ્ઞાનસૂર્ય જેના હૃદયમાં ઉદય પામ્યો છે, તે પોતે હમેશાં બ્રહ્માનંદમાં જ વિહરતો હોય છે. હે પાર્થ! આવી બ્રહ્માકાર વૃત્તિવાળો પુરુષ જ અદ્વિતીય છે અને તે જ ત્રણે લોકમાં અસંગ્રહી છે, એમ જાણ. આ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણે યોગીઓનાં

અદ્ભુત લક્ષણોને પોતાના કરતા પણ અધિક બતાવ્યાં. જે સર્વ જ્ઞાની-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, જે સર્વ દ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિનો પ્રકાશક છે, જેના કેવળ
સંકલ્પથી વિશ્વની રચના થાય છે, હેંકારના બબરમાં શબ્દબ્રહ્મરૂપ
વસ્ત્ર નીકળેલું છે તે જેના ચશના આચ્છાદન માટે પૂરું પડતું નથી
અર્થાત્ વેદો પણ જેના ચશનું વર્ણન કરવા માટે પૂરતા નથી; જેના
સ્વરૂપ તેજથી સૂર્ય અને ચંદ્ર જગતને પ્રકાશ આપે છે; જેના કેવળ
નામમાત્રના પ્રભાવ આગળ ગગન તુચ્છ દેખાય છે એવા શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાનના કેટલા ગુણ તું જાણી શકશે? માટે હવે તેની પ્રશંસા પૂરી
કરું છું. આવાં લક્ષણોથી યુક્ત એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ જે સાધુ-
ઓનાં લક્ષણો વર્ણવે છે, તે હું વર્ણવી શકતો નથી; પરંતુ કાંઈ
ઘોલવું જોઈએ, માટે ઘોલવાને તત્પર થયો હતો. જે બ્રહ્મવિદ્યા,
દ્વૈતનો નાશ કરે છે, તે જો સ્પષ્ટ કરીને કહી સંભળાવીશ, તો વહાલા
અર્જુનની પ્રીતિ નાશ પામશે; એમ ધારી બ્રહ્મજ્ઞાન વિષે સ્પષ્ટ ન
ઘોલતા તેની આડે પડદો નાંખીને તેમણે અર્જુનના મનને પરસ્પર
પ્રેમનો ઉપલોગ લેવા માટે જુદું જ રાખ્યું. જે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ના દ્વાર
સુધી આવી પહોંચ્યા છે અને જે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે આતુર થઈ રહ્યા
છે, તેમની દૃષ્ટિ જો અર્જુનના બાહ્ય પ્રેમને લાગશે અને કૃદાચ અર્જુન
‘હુપણુ’ ભૂલી જઈ ‘હું’ તે જ આ અને આ તે જ હું’ એવો
અલેક્ષ્ય મર્મ સમજી જઈ, તે પ્રમાણે વર્તવા લાગશે તો પછી હું
એકલો શું કરીશ? તો પછી હું કેને જોઈને મારા નયનોને શાંત
કરીશ? કેના આગળ ફાવે તેમ ઘોલીશ? અથવા કેને આનંદપૂર્વક
દંડ આલિંગન આપીશ? જો અર્જુનનું અને મારું એકચ થયું, તો
જે મારા મનમાં ન સમાઈ શકે તેવી વાત હું કેના આગળ પ્રકટ
કરીશ? આવા આવા સંકલ્પ-વિકલ્પો કરી, શ્રીકૃષ્ણે સાધુનાં લક્ષણો
વર્ણવી અર્જુનને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો અને તેનું મન તે તરફ
વાળ્યું. શ્રોતાઓને આ વાત અશક્ય જેવી લાગશે; પરંતુ આ વાત
લક્ષ્યમાં રાખજો, કે અર્જુન એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના સુખની જીવંત
પ્રતિમા જ છે. એકાદ વધ્યા સ્ત્રીને ખરો સમય વીતી ગયા પછી એક
જ છોકરું થાય, તો તે જે પ્રમાણે પ્રલક્ષ્ય પ્રેમની પૂતળી બનીને
નાચવા લાગે છે, તેવી જ આ વખતે શ્રીકૃષ્ણની સ્થિતિ થઈ. જો
અર્જુન પરનો તેમનો અતિશય પ્રેમ દૃષ્ટિએ પડ્યો ન હોત, તો હું
આ પ્રમાણે ઘોલત નહિ. જુઓ તો ખરા આ કેવી નવાઈ અને કેવી

પ્રસન્નતા ? પણે યુદ્ધપ્રસંગ કેવો અને એમાં આ બ્રહ્મોપદેશ કેવો ? પરંતુ એ સ્થળે ભગવાન પોતાના પ્રેમની પ્રતિમા જે અર્જુન, તેની આગળ નૃત્ય કરે છે. રુચિને ઠેકાણે લલ્લબા હોય, પ્રીતિને સ્થાને તિરસ્કાર હોય તથા બ્રમિષ્ટને શુદ્ધિ હોય તો પછી તે ત્રણની પ્રતિષ્ઠા (અધિષ્ઠાન) શું ? આ સર્વ વિસ્તારનો સાર એ જ, કે અર્જુન એ શ્રીકૃષ્ણની મૈત્રીનું ઘર અથવા સુખથી શણગારેલું મનને જોવાનું દર્પણ જ હતું. અર્જુન ભક્તિરૂપી બીજ વાવવા માટે ઉત્તમ ક્ષેત્રરૂપ હોવાથી જ તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની કૃપાને પાત્ર થયો હતો. શ્રવણથી તે આત્મ નિવેદન પર્યંતની નવ પ્રકારની ભક્તિમાં જે સખ્ય નામની આઠમી ભક્તિ છે, તેનો અર્જુન સુખ્ય દેવતા છે. ભગવાન પાસે જ હોવા છતાં તેનું વર્ણન ન કરતા હું તેના સેવકનું વર્ણન કરું છું, એનું કારણ શું ? કારણ એ જ, કે તે તેના માલિક (ભગવાન)ને બહુ જ પસંદ પડે એવી યોગ્યતાવાળો છે. તે અર્જુન ભગવાનનો લાડકો સેવક છે; એટલે તેની પ્રશંસા તેને સર્વોચ્ચે રુચશે. જે પતિવ્રતા પોતાના પતિની પ્રેમપૂર્વક સેવા કરે છે અને પતિની પ્રીતિ સંપાદન કરે છે, તે પતિવ્રતા સ્ત્રીની તેના પતિ કરતાં પણ વિશેષ પ્રશંસા શુ નથી કરવામા આવતી ? આથી જ મને અર્જુનની વિશેષ પ્રશંસા કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું; કારણ કે ત્રિભુવનમાં તે સર્વ સૌભાગ્યને પાત્ર બની રહ્યો છે; જેના પરની પ્રીતિની શ્રેણીથી નિરાકાર અને નિરિચ્છ બ્રહ્મને પણ સાકાર બનીને તેની (અર્જુનની) સાથે સખ્ય કરવાની ઉત્કંઠા થઈ, તેની પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. ત્યારે શ્રોતાઓ યોદ્ધા : ‘કેવી સુંદર વાણી ! બાણે નાદબ્રહ્મ અને સૌંદર્ય પર વિજય મેળવીને જ આવી હોય ! બાણ હો તો આવી હો. કેવી મધુરી જ્ઞાનરૂપી આંહની ચમકી રહી છે ! અને કેવી ભાવાર્થરૂપી શીતળતા પ્રસરી રહી છે ! શ્લોકાર્થરૂપી કમલિની કેવી સ્વાભાવિક વિકાસ પામી રહી છે ! તે યોદ્ધાની એવી યોગ્યતા છે, કે બ્રહ્મવિદ્યા સાંભળવાની ઇચ્છા એના શ્રવણથી તૃપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે કથર્નના પ્રભાવથી શ્રોતાઓ અંતરમાં પ્રસન્ન થઈ ડોલવા લાગ્યા. તેમના હૃદયના આવા ભાવો બાણી નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ યોદ્ધા, કે ‘હે શ્રોતાઓ ! આ તરફ લક્ષ આપો. શ્રીકૃષ્ણરૂપી જે દ્વિનકરે પાંડવકુળમાં પ્રકાશ પાડ્યો, તે શ્રીકૃષ્ણ કોણ છે ? કેવો છે ? જેને દેવકીએ પોતાના ઉદરમાં નવ મહિના રાખ્યો, ચંશોદ્ધાએ અતિ-કષ્ટથી તેનું લાલનપાલન કીધું, તે તો આખરે પાંડવને જ ઉપયોગી

થઈ પડ્યો. અરે! પુષ્કળ સેવા તથા વિનતિ કરવા જેટલો પ્રયાસ પણ તે ભાગ્યવાન અર્જુનને કરવો પડ્યો નહિ !' (૧૩૮)

હવે એ વાત રહેવા દઈ કથાભાગ કહું છું, તે સાંભળો. અર્જુને લાડથી કહ્યું : 'હે દેવ ! આપે સતોનાં જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં તે મારા અંગમા વસતાં નથી. હું ખરેખર અયોગ્ય અને અપૂર્ણ છું. પણ તે છતાંયે આપના કથનથી મારામાં કદાચિત્ એ યોગ્યતાનો આવિર્ભાવ થાય તો કહી શકાતું નથી. જો તમે મનમાં આણશો, તો તો હું પોતે પ્રહ્મ પણ થઈ શકીશ ! તમે જે વસ્તુનો અભ્યાસ કરવાનો મને ઉપદેશ આપશો તે અભ્યાસમા મને શી અશક્યતા થવાની હતી વારુ ? આ તમે જેમની વાત કહી, તે હું સમજી શકતો નથી, તોપણ તે માલગવાથી તેની સ્તુતિ કરવાનું મન થાય છે, તો પછી આ યોગ્યતા જેનામા હશે તેના પોતાના આનંદનો તો ખરેખર પારાવાર નહિ હોય ! હે પ્રભો ! મારામા આવી યોગ્યતા આવશે ખરી ?' ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ હસીને બોલ્યા : 'હા, તને હું પ્રહ્મસ્વરૂપ જ બનાવી દઈશ. સતોપની પ્રાપ્તિ નથી થઈ ત્યાં સુધી જ ત્યારે તરફ સુખની ન્યૂનતા દેખાય છે; પરંતુ તે પ્રાપ્ત થયા પછી સુખની ન્યૂનતા રહે ખરી ? તે જ પ્રમાણે જે સર્વેશ્વરનો સંપૂર્ણ સેવક બને છે, તે સહેજે પ્રહ્મ-સ્વરૂપ થઈ શકે છે. પણ અર્જુન પોતાના સુદૈવરૂપી કળોના ભારથી ફેટલો બધો નમી ગયો છે તે તો જુઓ ! જે ઈશ્વર હબરો જન્મ સુધી ઇન્દ્રને પણ મળવા દુર્લભ છે, તે અર્જુનને એવા તો આધીન થઈ ગયા, કે અર્જુનનો એક બોલ પણ નીચો પડવા હેતા નથી; અર્થાત્ અર્જુને પોતે પ્રહ્મ થવાનું જે કહ્યું તે ઈશ્વરે સર્વ સાંભળ્યું. એ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના મનમા વિચાર થયો કે અર્જુનને જે પ્રહ્મ થવા વિષેની આતુરતા લાગેલી છે એનું કારણ એ છે કે એની પુષ્કિના ઉદરમા વૈરાગ્યનો ગર્ભ રહ્યો છે, એ વાત તો નક્કી જ છે. અર્જુન એ નૂનન વૃક્ષ હોવા છતાં પણ વૈરાગ્યરૂપી વસંતને બહારથી અહં બ્રહ્માસ્મિરૂપી મોરથી પરિપૂર્ણ આચ્છાદિત થઈને ઝૂકી રહ્યો છે; માટે એને મોક્ષરૂપી કળની પ્રાપ્તિ ત્વરિત થશે; કારણ કે એ વિરક્ત થયો છે. હવે અર્જુન જે જે અનુષ્ઠાન કરશે, તેનું તેને ત્વરિત કળ મળશે; માટે જો તેને અભ્યાસ કરવાનું કહીશું, તો તે એનો અભ્યાસ વ્યથે ચનાર નથી.

શ્રીકૃષ્ણે આમ વિચાર કરી કહ્યું : 'હે અર્જુન ! હવે તને જે

યોગમાર્ગ ગતાવીશ તે સર્વ માર્ગોના રાજા છે; માટે તું તે સાંભળ. એ યોગ એવો છે, કે જેના પ્રવૃત્તિરૂપી વૃક્ષની નીચે ક્રોધવધિ મોક્ષ-રૂપો નજરે પડે છે. (જેના આચરણથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે) અને એથી જ આ માર્ગના શ્રીશંકર અઘાપિ પ્રવાસી છે. અન્ય યોગીજનો પ્રથમ આરા માર્ગે ચાલવા લાગ્યા; પરંતુ અતે તેમને પણ અનુભવથી આ જ માર્ગ હાથ લાગવાથી તેઓ અજાનરૂપી ખીબા માર્ગો છોડી, આત્મગોધના આ સરળ માર્ગે જ ચાલવા લાગ્યા. પૂર્વે મહર્ષિઓ આ માર્ગે ચાલવાથી જ તેઓ સાધકમાથી સિદ્ધ બન્યા હતા. તત્ત્વજ્ઞાનીઓને પણ આ માર્ગથી જ શ્રેષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત થયું. આ માર્ગે ચાલવાનો વિચાર આવતાં જ તૃપ્તા અને ક્ષુધાનો લય થઈ જાય છે અને રાત્રિદિવસનું જ્ઞાન રહેતું નથી. આ માર્ગે ચાલતાં મનુષ્ય જે ઠંડાણે પગ મૂકે છે, તે ઠંડાણે જાણે રત્નની ખાણ જ ઉત્પન્ન થાય છે અને કદાચ તે આડી વાટે જાય, તોપણ તેને સ્વર્ગસુખની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. તે પૂર્વે દિશાએ આવેલા સ્થાનથી નીકળી એટલે કે પ્રવૃત્તિના માર્ગને ત્યાગીને (ઇદ્રિયોને આકલન કરીને) પશ્ચિમના સ્થાને આવી પહોંચે છે. (પ્રવૃત્તિથી શરૂઆત કરી નિવૃત્તિ-સ્થાને આવી લાગે છે.) પરંતુ હે ધનુર્ધર! આ માર્ગે નિશ્ચય સહી ચાલવું જોઈએ. વળી આ માર્ગે ચાલતાં જે જે સ્થળે મનુષ્ય જાય છે, તે તે સ્થળ તે પોતે જ બની જાય છે; પરંતુ એ સૌ વાત તારા અનુભવમાં આપોઆપ જ આવશે. ત્યારે અર્જુન બોલ્યો : ‘હે દેવ ! ત્યારે આપ મને યોગશાસ્ત્ર ક્યારે કહેશો ? ઉત્કંઠારૂપી સસુદ્રમા બૂટેલો જે હું, તેને આપ ક્યારે બહાર કાઢશો ?’ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનના આવાં વચનો સાંભળી બોલ્યા : ‘હું જાતે તને મારી ઇચ્છાથી આ બોધ આપવાને તૈયાર થયો છું, તોપણ તું પ્રશ્ન પૂછવાની આટલી બધી ઉતાવળ શા માટે કરે છે ?’ (૧૬૨)

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

યોગીએ પવિત્ર પ્રદેશમાં પોતાનું આસન રાખવું (પાથરવું). પ્રથમ દર્શ-તેના પર મૃગયમ્ અને તેના પર વસ્ત્ર પાથરવું અને તે પર સ્થિર થઈ બેસવું. આ આસન વધારે બિચું તેમ જ હલ્કી વધારે નીચું ન થાય, એની સભાળ રાખવી. ૧૧

ત્યારે હવે હું તને યોગમાર્ગ સ્પષ્ટતાપૂર્વક બતાવું છું; પરંતુ

જ્યારે એનો અભ્યાસ કરવામાં આવશે, ત્યારે જ તે ઉપયોગી થઈ પડશે. એટલા માટે એવી રીતે અભ્યાસ કરવા માટે પ્રથમ એક એવું સ્થળ શોધી કાઢવું જોઈએ, કે જ્યાં મનોરજનની ઇચ્છા પૂરી થતી હોવાથી ત્યાંથી ઊઠવાનું મન જ ન થાય અને જેને જોતાં જ વૈરાગ્યની દ્વિગુણ વૃદ્ધિ થાય. આવી જગ્યા પર પૂર્વે સત્પુરુષોનો વાસ થયેલો હોવો જોઈએ. આ સ્થળથી મનના સતોષને સહાય મળવી જોઈએ અને ધૈર્યની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. વળી તે સ્થાનમાં અભ્યાસને ઉત્તેજન મળવું જોઈએ અને મનને અનુભવે પુષ્પમાળા પહેરાવવી જોઈએ. એ પ્રમાણેની રમણીયતામાં એ સ્થાનની યોગ્યતા હોવી જોઈએ. હે પાર્થ ! તે સ્થળ એવું હોવું જોઈએ કે તેની પાસેથી નીકળતા પાપકી પુરુષના મનમાં પણ તપશ્ચર્યા કરવાની આસ્થા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જ એ સ્થાનની મહત્તા ! વળી કેઈ એકાદ મનુષ્ય સહજ પોતાના માર્ગમાં ગમન કરતો અચાનક ત્યાં આવી લાગે અને તે કામેચ્છુ હોઈને પોતાના ઘર તરફ જતો હોય તોય તેને ત્યાંથી જવાનું મન ન થાય ત્યારે જ એ સ્થાનનું ગૌરવ; અર્થાત્ આ પ્રમાણે જેને તે સ્થળે રોકાવાની ઇચ્છા ન હોય, તેને પણ તે જગ્યા રોકીને બેસાડી દઈ તેનામાં વૈરાગ્યવૃત્તિ ઢંઢોળીને જાગત કરે. એકાદ રાજા કે વિલાસી પુરુષને પણ તે જગ્યા જોતા એમ જ લાગે, કે આપણુ રાજપાટ અને લોગવિલાસ છોડીને આ સ્થળે રહીએ તો કેવું સારું ? આ પ્રમાણે જે સ્થાન ઉત્તમ અને અતિ શુદ્ધ હોય તે સ્થળે પ્રદ્ધાનદનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી સાધકે એક બીજી વાત પણ લક્ષમાં રાખવાની એ છે કે, તે સ્થળે નિવાસ કર્યા પછી ત્યાં યોગના અભ્યાસીઓનો જ નિવાસ હોવો જોઈએ, -બીજા મનુષ્યોનો વસવાટ કે આવ-જા હોવાં જોઈએ નહિ. આવા સ્થળે જેના મૂળિયાં પણ અમૃત જેવાં મિષ્ટ હોય અને જે કૃષ્ણેથી નમેલાં હોય, એવા વૃક્ષો અવશ્ય હોવા જોઈએ. ત્યાં પગલે પગલે પાણીના ઝરા હોવા જોઈએ કે જેમનું પાણી વર્ષાઋતુમાં પણ નિર્મળ રહેતું હોય અને પાણીની વિપુલતા હોવા છતાં આવા ઝરા ખાર ઊતરવાને અને પાણી લેવાને સહેલા હોવા જોઈએ. વળી તે ઠંડાણે સૂર્યની ઉજ્જ્વળતા સૌમ્ય હોવી જોઈએ અને સૂર્યકિરણો પ્રકાશમય હોય, તોપણ તેથી તાપ ઉત્પન્ન થાય એવાં તે સખત હોવાં ન જોઈએ. તે સ્થળે વાયુ મંદ અને શીતળ વાતો હોવો જોઈએ. ત્યાં બહુધા ગરબડ તો હોવી ન જ જોઈએ. વળી ત્યાં શ્વાપકો(પશુઓ)ની વિપુ-

લતા પશુ ન હોવી જોઈએ; પરંતુ થોડા પ્રમાણમાં પોપટ અને
 બ્રમર હોવા જોઈએ. તે સ્થળે બતકો, હંસ, બે-ચાર ચક્રવાક પક્ષીઓ
 તથા એકાદ કોદિલ પશુ આવીને બેસે તો ફિક્કર નહિ. મોર ત્યાં
 નિરંતર પડ્યા-પાથર્યાં ન રહેતા હોય, પરંતુ કદી કદી આવ-જા કરતા
 હોય તેની કાંઈ હરકત નથી; પરંતુ હે પાંડુકુમાર! અવશ્યમેવ આવી
 એક જગ્યા શોધી કાઢવી જોઈએ. વળી તે જગ્યામાં એક શુભ શુદ્ધ
 અને એકાદ શિવાલય પણ હોવું જ જોઈએ. વળી આ ઉભયમાથી
 જે આપણને પસંદ પડે તે સ્થળે બહુધા એકાંતવાસ કરીને બેસવું.
 આવી સર્વ સગવડો જોઈ સ્થળ પસંદ કરવું અને પછી તે સ્થળે ચિત્ત
 સ્થિર થાય છે કે નહિ તે તપાસવું. ચિત્ત સ્થિર થયા પછી ત્યાં આસન
 માડવું. તે આસનનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે : ઉપર સ્વચ્છ વસ્ત્રની ગડી,
 તેની નીચે કૃષ્ણમૃગનું ચર્મ અને તેની નીચે સાથ્ર દહાંતું આસન
 હોવું જોઈએ. તે દહાં કોમળ, એકસરખા અને આપોઆપ એક સ્થળે
 રહી શકે એવી વ્યવસ્થાપૂર્વક ચૂંથેલા હોવા જોઈએ. આ આસન બે
 વધારે ઊંચુ થઈ જાય તો તેથી અગ ડોલી જવાનો સંભવ છે અને
 બે બહુ નીચુ હોય તો ભૂમિદોષથી શરીરને પીડા થવાનો સંભવ હોય
 છે; એટલા માટે તેને બહુ ઊંચુ કે બહુ નીચુ ન રાખતા એકસરખું
 રાખવું. અર્થાત્ સમતાથી આસન યોજવું. (૧૮૫)

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

તે આસન પર બેસી, મનને એકાગ્ર કરીને ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોને જીતીને,
 પોતાના અતઃકરણની શુદ્ધિ કરવા માટે યોગનો અભ્યાસ કરવો ૧૨

ત્યાર પછી તે સ્થળે મનની એકાગ્રતા કરી સદ્ગુણનું સ્મરણ કરી,
 આત્મસુખનો અનુભવ લેવો. તે સ્થળે અહંભાવનો લોપ થઈ જાય
 અને અદ્વ સાત્ત્વિકભાવ અતર્બાહ્ય ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી આદરપૂર્વક
 સદ્ગુણનું સ્મરણ કરવું. વિષયોનું સ્મરણ માત્ર પણ ન રહે, ઇન્દ્રિયોની
 વિષયેન્દ્રિયા સર્વાંશે લોપ થઈ જાય અને મનની ચચળતા મટી જઈ
 હૃદયમાં તેની ઘડી વળી જાય; આવી રીતે સહજ ઐક્ય સાધ્ય થાય
 ત્યાં સુધી સ્મરણ કરતા રહેવું જોઈએ. આવી રીતનો અનુભવ થયા
 પછી જ આસન પર બેસવું. ત્યાર પછી અગ વડે અગનો સંકોચ કરવો
 અને પ્રાણાપાન વાયુ વડે પ્રાણાપાનનો નિરોધ કરવો. આવી રીતે
 અનુભવ થવા માટે છે. આ સ્થળે પ્રવૃત્તિ પાછાં પગલાં ભરે છે,

સમાધિ સહજસાધ્ય થાય છે અને આસન પર યોગતા જ સર્વ અભ્યાસ પોતાની મેળે જ પૂર્ણ થાય છે. (૧૯૧)

હવે હું મુદ્રાની મહત્તાનું વર્ણન કરું છું, તે સાંભળ. પેટનો નીચેનો ભાગ જંધાને અડકાડીને આસન જમાવવું. એક પગ ઉપર બીજો પગ આડો રાખી, પગની પાનીને ગુદાસ્થાનને અડકાડી, સ્થિર અને દૃઢ રાખવી. જમણો પગ નીચે રાખી, તે વડે વૃષભથી ગુદાસ્થાન પર્યંત રહેલી વચ્ચેની સધિરેખાને વચ્ચે દબાવવી. ત્યાર પછી હાથા પગને જમણા પગ પર સ્વાભાવિક રીતે ચઢાવવો; અપાનદ્વાર અને શિશ્નની વચ્ચે જે ચાર આગળનું અંતર છે, તેની આગળપાછળની દોઢદોઢ આગળ જ-યા છોડી, મધ્યમા રહેલી એક આગળ જગ્યાને, શરીરને અદ્ધર બિચકી રાખી, પગની પાનીના ઉપરના ભાગ વતી દબાવવી. શરીરને બિચકી રાખ્યું છે એમ જણાવા ન દેતા, પીઠની કરોડના અતિમ ભાગને બિચકવો અને બન્ને પગના ધૂટણને બરાબર રાખવા. પછી હે પાર્થ! એ શરીર બન્ને ધૂટણના અગ્ર પર આધાર વિના પોતાની મેળે જ રહે છે. હે અર્જુન! આ ‘મૂળબધ’ નામક આસનનાં લક્ષણો છે. એનું જ ‘વજાસન’ એવું એક ગૌણ નામ છે. આવી રીતે મૂળાધારની મુદ્રા (મૂળબધ) સાધ્ય થઈ એટલે શરીરના નીચલા ભાગનો વાયુનો રસ્તો બધ થાય છે અને હીતરનો અપાન-વાયુ અંદર ને અંદર રહીને જ ઉપર ચડવા માડે છે. (૨૦૦)

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

સાધકે પોતે સ્થિર થઈ શરીર, મસ્તક અને ગરબને સ્થિર રાખવાં અને પોતાની નાસિકાના અગ્ર પર દૃષ્ટિ રાખીને આમતેમ ન જોતાં યોગાભ્યાસ કરવો. ૧૩

પછી હાથા પગ પર સહજ બને હાથદંડિયાના આકારે કરીને રાખવા અને એથી સ્વાભાવિક રકથ ભાગ ઉચ્ચ થાય છે. પછી શરીર સ્થિર રહેવાથી શિરકમળ અદ્ધર પેસે છે અને આખની પાપણો દબાવા માડે છે. ઉપરની પાપણો નીચે આવે છે અને નીચલી પાપણો પ્રકુલિત થવાથી મોટી થાય છે. એમ થવાથી આખોની અધી° બિઘડેલી અને અધી° મિચાચેલી દૃષ્ટિ રહે છે આવી રીતે દૃષ્ટિ અંદરની અંદર રહે છે અને કંઠાચિત્ કૌતુકથી વધારે બહાર આવે તો નાસિકાએ સુધી જ આવે છે; અર્થાત્ દૃષ્ટિ અંદરની અંદર જ સ્થિર રહેવાથી યુગ્મ બહાર આવતી

નથી, તેથી તે નાસિકાચ પર સ્થાયી થાય છે. આથી અન્ય દિશા તરફ જોવાની કે સ્વરૂપને જોવાની ઇચ્છા આપોઆપ મટી જાય છે. પછી ગળાની નળી અંદર ઢંકાય છે અને હડપચી ગળાની નીચેના ખાડાને વળગે છે તથા ઉર પર દઢ થઈ ઉરને દાબી રાખે છે. પછી કંઠમણિ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આવી રીતે જે સુદ્રા બને છે તેને ‘જલધરબંધ’ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. નાભિ ઊપસી આવે છે, પેટ સપાટ થઈ જાય છે તથા હૃદયકોષ ભીતર પ્રસરે છે. હે અર્જુન ! શુદ્ધાક્ષર પરના ભાગમાં અને નાભિના નીચેના ભાગમાં આ પ્રમાણે જે સુદ્રા બને છે, તેને ‘વોઢિયાણા બંધ’ના નામથી જાણવામાં આવે છે. (૨૧૦)

પ્રજ્ઞાન્તાત્મા વિગતમીર્ઙ્ગચારિત્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥ ૧૪ ॥

યોગીએ અત કરણ શાત રાખી, નિર્ભય થઈને, બ્રહ્મચર્યવ્રત આચરતું, અને મનના સયમ કરીને તથા મારું ચિત્તન કરીને મારામાં પરાયણ બની ધ્યાનસ્થ રહેતું. ૧૪

ઉપર કહ્યા મુજબ શરીરના બાહ્ય અંગથી અભ્યાસક્રમ શરૂ થયો. ‘એટલે મનના ધર્મનું બળ હ્રાસ થાય છે. (તે મનના ધર્મ કયા છે તે સાંભળ. કલ્પના ખૂટી જાય છે, મનની દોડ ઓછી થાય છે) અને મનોવિકાર આપોઆપ નિર્મૂળ થાય છે. હ્રાધાતું શું થયું અને નિદ્રા કઈ દિશામાં ચાલી ગઈ તેનું સ્મરણ માત્ર પણ અવશિષ્ટ ન રહેવાથી તેમનો પત્તો પણ મળતો નથી. ‘મૂળબંધ’થી રોકાયેલો અપાનવાયુ ‘પાછો ફર્યો, એટલે તે સહેજે ઉપર અટકીને ફૂલે છે. તે ક્ષોભ પામી બળવત્તર થાય છે અને જ્યાં અટકેલો હોય છે, ત્યાં ગડગડાટ કરે છે અને રહી રહીને મણિપૂર ચક્ર(નાભિકમળમાં, રહેલા ચક્ર)ની સાથે અથડાય છે. આવી રીતે નિરોધ પામેલો વટોળિયો પેટમાં આરેગમ દોડાદોડ કરીને જ્યાં ત્યાં ખળભળાટ કરી મૂકે છે અને બાહ્યાવસ્થાથી સંચિત થયેલા સહેલા મળને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ વાયુ પેટમાં તળેના ભાગમાં ન વળતાં કેડામાં પ્રવેશે છે અને કક્ષ-પિત્તનો નાશ કરે છે. તે સમઘાતુના સ્થાનને ઓળંગી જાય છે, મેઢના પર્વતો તોડીને ચૂર્ણ કરી નાખે છે અને હાડમાંના રસને બહાર કાઢી નાખે છે. પછી તે નાડીઓને છૂટી પાડે છે, અવયવોને શિથિલ કરે છે અને યોગ સાધન કરનારને ભયભીત કરી મૂકે છે; પરંતુ આથી

જરા પણ ખીલું જોઈએ નહિ. તે વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે અને તરત જ તેનો નાશ પણ કરે છે. તેમ જ કંઈ ઇત્યાદિ લીનાશવાળા અને માંસ વગેરે જડ અથવા શુષ્ક પદાર્થોને એકત્ર કરી દે છે. (૨૨૦)

પરંતુ હે અર્જુન! એટલામાં ખીલ તરફ શું બને છે, તે હવે આપણે જોઈશું. પ્રથમ આસનની ઉચ્ચતાથી 'કુંડલિની' નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે. જેવી રીતે નાગણનાં લાલચોળ બચ્ચાંઓ ગૂચળાં વળીને સૂતા હોય, તેવી રીતે 'કુંડલિની' નાના સાદાતણ આંગળ આડાં ગૂચળાં વાળીને નીચું મોં કરી નિદ્રિત થયેલી હોય છે. તે વિદ્યુદ્ધતાનાં કદબ્ધ કિંવા અસિન્નવાળાની ઘડી અથવા ઘસીને ચક્રચક્રિત કરેલા સુવર્ણના ગૂચળા પ્રમાણે નાભિ સ્કંદમાં જે દબાઈને જોડેલી હોય છે, તે 'મૂળ-બધ'ની ચીમટી લાગવાથી જાગ્રત થાય છે. જાણે નક્ષત્ર ખરી પડયું ન હોય! અથવા જાણે સૂર્ય આસનબ્રહ્મ ન થયો હોય! તે પ્રમાણે ચક્રચક્રાટ મારતી, અથવા જાણે પ્રકાશનાં ખીજને અકુર જ કુટ્યો હોય તેવો ઝગઝગાટ કરતી કુંડલિની આળસ મરડી, પોતાનાં ગૂચળાઓ સીધા કરી, નાભિકમળ પર વેલની પેઠે ઊભી રહેલી દેખાય છે,

૧ 'કુંડલિની'નું લક્ષણ તથા સ્વરૂપ 'હૃદયોગપ્રદીપિકા'ના તૃતીયોપદેશમાં નીચે પ્રમાણે આવ્યું છે

‘સચ્ચેલવનચાત્રીણા ચયાડ્ડચારોડ્ડહિનાયકઃ ।

સર્વેવા યોગત્તત્રાણા તથાડ્ડચારો હિ કુઢ્ડલી’ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્ ‘સર્પોનો નાયક જે શેપ, તે જેવી રીતે સપૂર્ણ પરત અને વનયુક્ત ભૂભાગનો આધાર છે, તેવી જ રીતે ‘કુંડલી’ યોગના સર્વ ઉપાયોનો આધાર છે.’

‘ગુપ્ત ગુપ્તપ્રસાદેન ચદા જાગર્તિ કુઢ્ડલી ।

તદા સર્વાણિ પદ્માણિ મિથતે વ્રવચોડ્ડપિ ચ’ ॥ ૨ ॥

‘ગુપ્ત-નિદ્રિત-કુંડલી ગુરના કૃપાપ્રસાદથી બ્યારે જાગ્રત થાય છે, ત્યારે હૃદયમાના સર્વ ચક્રો અને ગ્રંથિઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન-અર્થાત્-શિથિલ થાય છે.

નાભિની નીચે કુંડલિની નામક એક સર્પાકાર શક્તિ સાદાતણ આંટા વાળીને જોડેલી હોય છે, એને જાગ્રત કરવી એ જ માત્ર યોગનો મુખ્ય અભ્યાસ છે. આસનની સિદ્ધિ થતાં અપાન વાયુ અદર સધાઈને સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર દ્વારા એ શક્તિ પર જઈને અથડાય છે, એટલે એના આઘાતથી તે ધીમે ધીમે જાગ્રત થઈને પોતાના ગૂંછળાને છોડી સરળ થાય છે. એ કુંડલિની સરળ પતા જ સુપુમણી નાડીનું દાર ઊઘડે છે અને તેમાંથી પ્રાણુવાયુ અહરંધ્ર પદ્મનંજના માંડે છે. અધિક માહિતી માટે જુઓ વિવેકાનંદ સ્વામીકૃત રાજયોગ.’

આ ગ્રંથ આ સંસ્થાએ પ્રકાશિત કરેલો છે.

તે સાહજિક રીતે જ ઘણા દિવસોથી ક્ષુધાતુર હોય છે, તેમાં વળી તેને 'બંધત કયાંનું નિમિત્ત થયું, એટલે તે સુખ ફાડીને, આવેશ સહિત બરાબર સીધી ઊભી રહે છે. હે કિરીટિ ! પછી તે હૃદયકમળની નીચે ભરાયેલા પવનને બેરથી ખાઈ બંધ છે. એ પછી સુખમાંની જ્વાળા દ્વારા ઉપર નીચેના માંસાદિકના ગ્રાસ કરી તેને ખાવા માડે છે જે ઠેકાણે માંસ હોય, તેનો તો તે સહજ ગ્રાસ કરે છે અને પછી શેષ રહેલા ભાગોનો પણ ગ્રાસ કરે છે. ઊર્ધ્વ ભાગોના મળનું શોધન કરે છે. પછી પગનાં તળિયા અને હાથની હથેળીનું શોધન કરે છે અને પ્રત્યેક અંગ-ઉપાંગ તથા પ્રત્યેક સાધાની ઝડતી લઈ નાખે છે. પોતાની મૂળ જગ્યા ન છોડતા તે નખમાનુ સત્ત્વ પણ કાઢી નાખે છે અને ત્વચાંત્ર ક્ષાલન કરી, અસ્થિ તથા શિરાઓને એકત્ર કરી નાખે છે. ત્યાર પછી તે અસ્થિની નળીઓમાના રસને બહાર લાવી શિરામાંના ગર્ભને શુષ્ક કરી નાખે છે; આથી બહારના વાળનાં મૂળ ઠરમાઈ બંધ છે. ત્યાર પછી તે સપ્ત ધાતુના સાગરમા પોતાની તુષાની નિવૃત્તિ કરે છે અને શરીરના પ્રત્યેક ભાગને તદ્દન શુષ્ક કરી નાખે છે. નાસિકા-દ્વારમાથી નીકળી ધણું કરીને બાર આગળના વિસ્તારમાં જે વાયુ પ્રસરે છે તે પ્રાણવાયુને મજબૂત પકડીને અંદર ઘુસાડી દે છે. આ વખતે પ્રાણ અને અપાન એ ઉભય પ્રકારના વાયુ આકુચિત થાય છે. પ્રાણ અપાનને દાબી રાખે છે અને આ ઉભયના આલિંગન વખતે ચક્રોના પડદા જ અવશિષ્ટ રહે છે. પ્રાણ અને અપાન એ ઉભય વાયુ તે જ વખતે એકત્ર થઈ જવાનો સંભવ હોય છે; પરંતુ 'કુંડલિની' ક્ષણભર ગભરાઈને તે ઉભયને કહે છે કે, 'તમે પાછા જાઓ; અહીંયાં તમારું શું કામ છે?' હે અર્જુન ! સાંભળ. તે શરીરમત્ના (પચ-તત્ત્વમાથી) સર્વ પૃથ્વીમય (જડ) ભાગને સ્વાહા કરી બંધ છે અને દેશ પણ અવશિષ્ટ રહેવા દેતી નથી. વળી તે જ પ્રમાણે તે સર્વ જળમય ભાગને પણ ચાટી લૂછીને સફાઈ કરી નાંખે છે. આ રીતે તે બન્ને તત્ત્વોને ખાઈ તૃપ્ત થયા પછી સૌમ્ય થઈ, સુષુપ્ત્વા^૧ નાડીની પાસે શાંતપણે રહે છે. તે સ્થળે તૃપ્તિના ઉમળકામાં તે સુખ દ્વારા જે

૧. 'સુપુમ્ના શત્ત્વપદવી મહારવ મહાપથ. ।

મમશાન શામવી મધ્યમાર્ગેત્યેકવાચકા ॥'

અર્થાત્—'શત્ત્વપદવી,' બ્રહ્મરત્ર, મહાપથ, સ્મશાન, શંભવી અને મધ્યામાર્ગ એ સર્વ શબ્દો સુપુમ્ના નાડીના પર્માયવાચક છે; અર્થાત્ એટલા સર્વ શબ્દોનો અર્થ એક જ છે.' હૃદયોગપ્રદીપિકા તૃતીયોપદેશ.

ગરલ (વિષે)ને ઓઢી નાખે છે, તે ગરલરૂપી અમૃતના યોગથી પ્રાણનું સંરક્ષણ થાય છે. તેમાનો ગરલરૂપી અગ્નિ બહાર નીકળી જાય છે અને શરીરનો સર્વ દાહ શાંત થાય છે; આથી શરીરમાંથી પૂર્વે જર્ણુ રહેલું સામર્થ્ય યુનઃ આવવા માંડે છે, નાડીની પ્રવૃત્તિ બધ થાય છે અને નવ વાયુઓના સર્વ વ્યાપારો પણ બધ થવાથી શરીરના ધર્મો અવશિષ્ટ રહેતા નથી. ઈડા^૧ અને પિંગલા એક થઈ જાય છે, ત્રણે અગ્નિ છૂટી પડી જાય છે અને છયે ચક્રોના સંબંધો હુસ્થ થાય છે. પછી ચંદ્ર અને સૂર્ય નામક વાયુ તો શોધ્યા જ જડતા નથી; બુદ્ધિની જ્ઞાનકળા પોતાના સ્થાનમાં જ શમાઈ જાય છે અને નાકમાં શેષ રહેલો સુગંધી વાયુ કુંડલિની સાથે સુષુમ્ણામાં પ્રવેશે છે. તે વખતે જુકુટિચક્રમાં આવેલો ચદ્રામૃતનો તળભાગને ધીમે આઘાત થતાં તે વાંકો થાય છે અને તેમાંનું અમૃત ‘કુંડલિની’ના સુખમાં પડવા માંડે છે; આથી તે અમૃતરસથી પરિપૂર્ણ થઈ સમસ્ત શરીરમાં અમૃત પ્રસારે છે અને આ અમૃત પ્રાણવાયુની સહાયથી સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે. તપાવેલા મૂસમાંથી મીઠું નષ્ટ થયા પછી જે પ્રમાણે રેડેલા રસથી તે મૂસ ભરાઈ જાય છે (મૂસનો આકાર રસને પ્રાપ્ત થાય છે), તે જ પ્રમાણે તે શરીર એટલું તેજસ્વી બને છે, કે જાણે મૂર્તિમત તેજને! અવતાર થયો ન હોય! ઘણીવાર એમ બને છે કે સૂર્ય અબ્રહ્મણથી આત્મછાદિત થઈ જાય છે; પરંતુ જ્યારે તે આત્મછાદન નીકળી જાય છે, ત્યારે તે પૂર્વની પેઠે પ્રકાશવા લાગે છે. તે જ પ્રમાણે શરીર પર ત્વચાનું નિરર્થક ઢાકણ હોય છે, તે જ્યારે છાલની પેઠે નીકળી જાય છે, ત્યારે તે શુદ્ધ સ્ફટિક જેવું અથવા રત્નરૂપ બીજને કૂટેલા અકુર જેવું તેજસ્વી દેખાય છે. તેના પ્રત્યેક અવયવની ક્રાંતિ અપૂર્ણ તેજ ધારણ કરે છે. જાણે સંધ્યાકાળના આકાશના રંગમાંથી તે શરીર બનાવ્યું ન હોય! અથવા આત્મચૈતન્યના તેજની પ્રતિમા જ ગોઠવી દીધી ન હોય! અથવા કુંકુમથી ભરેલી મૂર્તિ અથવા આત્મરસથી પરિપૂર્ણ મૂર્તિમત શાંતિ જ ન હોય! એવી શોભા તે શરીર ધારણ

૧. દેહમાં સાડા ત્રણ લાખ નાડીઓ છે. તેમાં ચૌદ મુખ્ય છે અને તે ચૌદમાંથી પણ ઈડા, પિંગળા અને સુષુમ્ના એ ત્રણ મુખ્ય છે. એ ત્રણમાં પણ વળી સુષુમ્ના મુખ્ય હોઈને તે પરમપદને આપનારી છે. બીજી સર્વ નાડીઓ એના આધારથી જ શરીરમાં રહે છે. એના છ સ્થાનો અને એની છ શક્તિઓ છે. એ ઈડા અને પિંગળાના મધ્યમાં રહેલી છે ડાયા નાસિકારધ્ર-માંની નાડીનું નામ ઈડા અને જમણા નાસિકારધ્રમાંની નાડીનું નામ પિંગળા છે.

કરે છે. તે આનંદરૂપી ચિત્તનો રંગ અથવા પરબ્રહ્મસુખનું સ્વરૂપ અથવા સંતોષરૂપી વૃક્ષનો છાંડવો છે કે શું, એવો તેનો ભાસ થાય છે. તે શરીર સુવર્ણચંપાની પૂર્ણવિકસિત કળી કે અમૃતનું પૂતળું અથવા મદુતાનો ભંડાર જ હોય તેમ ભાસે છે. જે પ્રમાણે શરદ્ઋતુની પૂર્ણિમાની આદ્રંતાથી ચંદ્રબિંબ શોભે છે, અથવા તે જાણે મૂર્તિમંત તેજ આસને ચડીને વિરાજ્યું હોય, તે પ્રમાણે ‘કુંડલિની’ જ્યારે અમૃતપ્રાશન કરે છે, ત્યારે તેનું શરીર અત્યંત તેજથી પ્રકાશવા લાગે છે. અરે! આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં તે શરીરથી ચમ સુદ્ધાં ડરે છે. વૃદ્ધાવસ્થા પાછાં પગલાં ભરે છે; તારુણ્યનો મદ છુપ થાય છે અને ગયેલી બાલ્યાવસ્થા પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. વયમાં તે બાળક જેવડો જ લાગે છે; પરંતુ અતિશય પરાક્રમ કરે છે અને તેનામાં અનુપમ ઘેથું હોય છે. જાણે સુવર્ણવૃક્ષને નવા મોર આવી નિત્ય નવીનવી રત્નકળીઓ ફૂટતી ન હોય! તે પ્રમાણે તે પુરુષને નવાનવા નખો નીકળે છે અને તે સતેજ દેખાય છે. તેને કાંત પશુ નવીન આવે છે; પરંતુ તે અતિશય સૂક્ષ્મ હોય છે અને જાણે બને બાજુએ હીરાની હારો જ શોભતી ન હોય તે પ્રમાણે તે પ્રકાશે^૧ છે. સર્વોગે

૧. જેવી રીતે સર્પ પોતાની કાંચળી(ત્વચા)ને ઉતારી નાખે છે, તે જ પ્રમાણે યોગાભ્યાસના પ્રતાપે મનુષ્ય પણ પોતાના શરીર પરની ત્વચાને ત્યાગીને પાછો તરણ થઈ શકે છે, એ વાર્તા આથી સિદ્ધ થાય છે. વાઙ્મટે એ જ પ્રયોગ રસાયનના સેવનથી સિદ્ધ થવાનું પોતાના અથમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે.

‘દીર્ઘમાયુ’ સ્મૃતિ મેષામારોગ્ય તદ્દગ વય ।

પ્રામાવર્ણસ્વરૌદાર્યં દેહેન્દ્રિયબલોદયમ્ ॥ ૧ ॥

વાર્ધિસદ્ધિઃ કૃષ્ણતાં ક્રાંતિમવાપ્નોતિ રસાયનાત્ ।

લામોપાયો દિ શસ્તાનાં રસાવીના રસાયનાત્ ॥’ ૨ ॥

વાઙ્મટ—રસાયનાધ્યાય—૩૯

‘વિશાળ આયુષ્ય, સ્મરણશક્તિ, ધારણશક્તિ, આરોગ્ય, તાર્પ્ય, ઉત્તમ તેજ, સારો વર્ણ’, મધુર સ્વરૂ, દેહ અને ઇન્દ્રિયોની શક્તિ, વાણીની સિદ્ધિ, વૃષ્ટતા (વીર્યવૃદ્ધિ) અને સૌન્દર્ય’ એ સર્વ રસાયનથી પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે રસાયન, શરીરમાના રસ આદિ ધાતુઓને ઉત્તમતાથી પ્રાપ્ત કરવાનો રામબાણુ ઉપાય છે.’

‘પૂર્વે વયસિ મય્યે વા તત્પ્રયોજ્ય જિતાત્મના ।

સ્નિગ્ધસ્ય સુતરક્તસ્ય વિશુદ્ધસ્ય ચ સર્વથા ॥’ ૩ ॥

‘આત્મસંયમ કરનારા મનુષ્યે પૂર્વવયમાં (૨૫ વર્ષના વયની અંદર) અથવા મધ્યવયમાં (૫૦ની અંદર) સ્નિગ્ધ થઈ ને, રક્ત કાઢીને અને મન વડે શુદ્ધ થઈ ને ત્યાર પછી રસાયન સેવન કરવું.

રોમના અકુર સૂક્ષ્મ માણિક્ય-પાંખડીઓની પેઠે સતેજ દેખાય છે; હાથપગનાં તળિયા કમળવત્ રતાશવાળા દેખાય છે અને આંખના ડોળા સ્વચ્છ તથા તેજસ્વી દેખાય છે. વધારે શું વર્ણન કરીએ ? જે

‘અવિશુદ્ધે શરીરે હિ યુક્તા રાસાયનો વિવિ ।

વાજીકરો વા મલિને વલ્લે રગ દ્વાપલ ॥’ ૪ ॥

‘શરીર શુદ્ધ થયા વિના જે રસાયન અથવા વાણકરણો અયોગ કરવામાં આવે, તો તે મલિન વસ્ત્ર પર અઢાવેલા રંગ પ્રમાણે સર્વથા અફળ-અર્થ જ થાય છે.’

‘રસાયનાના દ્વિવિધ પ્રયોગમુપવો વિદુઃ ।

કુટિપ્રાવેશિક મુદ્ધયં વાતાતપિકમન્યથા ॥’ ૫ ॥

‘રસાયન સેવનના બે પ્રકારના પ્રયોગો ઋષિઓએ કહેલા છે. એક તો ‘પશુકુટિમાં બેસી રહીને ઔષધ લેવું’ અને અન્ય એમ ન કરતાં ઔષધનું સેવન’ કરવું. એમાનો પ્રથમ કુટિપ્રાવેશિક નામનો પ્રયોગ ઉત્તમ છે અને બીજો વાતાતપિક નામનો પ્રયોગ ગૌણ અથવા કનિષ્ઠ છે.’

‘નિર્વાતે નિર્ભયે હમ્યે પ્રાપ્યોપકરણે પુરે ।

દિશ્યુવીચ્યા શુમે ઢેશે ત્રિગર્મા સૂક્ષ્મલોચનામ્’ ॥ ૬ ॥

‘ધૂન્નાતપરજોઆલર્ભમૂર્ખઘવિચ્છિતમ્ ।

સજ્જવૈશોપકરણા મુમૃશ્ય કારયેત્કુટિમ્ ॥’ ૭ ॥

‘જે નગરમાં સર્વ સાહિત્યો-સાધનો મળવાનો સભવ હોય, તે નગરમાંના કોઈ નિર્ભય અને પવન વગરના સ્થાનમાં અથવા મહાલયમાં ઉત્તર દિશાએ પવિત્ર ભૂમિમાં એક પશુકુટિ બાધવી એ પશુકુટિને ત્રણ ગર્ભ હોવા જોઈએ એટલે કે, દેવાલયના ગર્ભભાગ પ્રમાણે અદર એક એરડી, તેની બહાર બીજી ભીત અને તેની આગળ ત્રીજી ભીત એ પ્રમાણે પશુકુટિની રચના કરવી એમાં નાની બારીઓ રાખવી અને ધુમાડો, તડકો, ધૂળ, સર્પ, સ્ત્રી અને મૂર્ખજનો તેમાં પ્રવેશ કરવા ન પામે. ત્યાં વૈજ્ઞની સર્વ સામગ્રી તૈયાર હોવી જોઈએ અને એ પશુકુટિ સારી રીતે લી પેટી અને સ્વચ્છ હોવી જોઈએ.’

‘અથ પુણ્યેઽહિ સપૂજ્ય પૂજ્યાસ્તાનવિપ્રશેચ્છુવિ ।

તત્ર સશોષર્ન શુદ્ધ મુલી જાતવલ પુનઃ ॥ ૮ ॥

બ્રહ્મચારી શ્રતિયુત્ત. શ્દવાનો જિતેન્દ્રિય ।

દાનશીલદયાહસ્ય તત્તર્ષપરાયણ ॥ ૯ ॥

દેવતાનુસ્મૃતિયુતોયુક્તસ્વપ્ન પ્રજાગર ।

ત્રિયૌષ્ઠ પેશલવાક્ પ્રારમેત રસાયનમ્ ॥’ ૧૦ ॥

‘રસાયનસેવનનો નિશ્ચય થયા પછી શુભ મુહૂર્તમાં પવિત્ર ઘર્ષ, દેવ, આલ્મણ અને ગુરુની પૂજા કરીને તે પશુકુટિમાં પ્રવેશ કરવો અને રેચક (બુલામ) સત્યાદિ લીધા પછી પુનઃ શરીરમાં શક્તિ આવે, એટલે ઔષધ લેવાનો આરંભ

પ્રમાણે મોતી પરિપક્વ દશા પ્રાપ્ત થતાં ફૂલવાથી છીપમાં માતાં નથી
અને તેથી છીપના સાંધા તૂટી બચ છે, તે પ્રમાણે દૃષ્ટિ પાંપણની વચ્ચે
ન માતાં તે ફર સુધી પંહોચી બહાર નીકળી પડતી હોય એમ દેખાય
છે. તે દૃષ્ટિ બેઠે પ્રાથમિક જ હોય છે; છતાં સમસ્ત ગગનમંડળને
કરવો. એ રસાયનનું સેવન કરનાર નીરાગી હોવો જોઈએ, તેણે અહ્યયથી
રહેવું, નિત્ય સંતુષ્ટ રહેવું અને ઔપધમા શ્રદ્ધા રાખવી, પોતાની ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીન
રાખવી અને દાન, સુત્રબાવ વ્યા, સત્ય તથા વ્રત આદિમાં તત્પર રહેવું-
‘દેવતાનું નામસ્મરણ કરવું’. યોગ્ય સમયે નિદ્રાધીન થવું અને યોગ્ય વેળાએ
જાગ્રત થવું. ઔપધ વિષે પ્રીતિ રાખવી અને ‘મધુર-મિષ્ટ-માપણ કરવું.’

‘નીરજાર્દ્રપલાશસ્ય છિન્ને શિરસિ તત્ક્રતમ્ ।

અતદ્વિહૃત ગમીર પૂર્વમામલકૈર્નૈવે ॥ ૨૮ ॥

આમૂલ વેણિતદમ પદ્મીનૌપકચેપિતમ્ ।

આલીપ્ય ગોમચંબંધૈર્નિવતિ સ્વેદયેતત્ ॥ ૨૯ ॥

સ્વિન્નાતિ તાન્યામલકાનિ તૃત્યા સ્નાદેન્નર કૌદ્રઘ્નાન્વિતાનિ ।

શીર જૂન ચાનુપિવેન્નક્રામમ્, તૈનૈવ વર્તત ચ માસમેકમ્ ॥ ૩૦ ॥

વજ્યૈર્નિ વજ્યૈર્નિ ચ તત્ર રત્નત્, સ્પૃશ્ય ચ શોભાતુ ન પાણિનાડરિ ।

एकादशाह्वेऽस्य ततो व्यतीति, पतति केसादजनानखैश्च ॥ ૩૧ ॥

અધાત્પકૈરેવ દિને સુસૂપઃ, સ્પૃશ્ય કુજતુલ્યવીર્ય ।

त्रिंशतिमैशवलदुद्विस्तो भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी ॥’ ૩૨ ॥

‘કીડાવડે ન ખવાયલા લીલા પદ્માશ (ખાખરા)ના ઉપરના ભાગને તોડીને
તેને એ હાથ બેટાએ ઊંડો કરી તે કીડાણને નવા આંખળાં વડે બરવું તે
વૃક્ષને થડથી તે ઉપરના ભાગ પર્યન્ત દબ વીટાળવા અને તેનો ઉપરનો ભાગ
કમળની નીચેના ગારા વની લીપી નાખવો એ પછી એની આસપાસ જંગલી
છાણાં ખડકીને તેને વાયુનો સ્પર્શ ન થાય એવી રીતે સળગાવી દેવાં. તે આંખળાં
પાડી (સાંજ) બચ એટલે તેમને બહાર કાઢી તેમની સાથે મધ અને ઘી
મેળવીને ખાવા અને ઉપરથી મથેચ્છ દૂધાણુ દૂધ પીવું એવી રીતે ખીણું કાંઈ પણ
ન ખાતાં કેવળ એના આહારથી જ એક માસ પર્યન્ત ચલાવી લેવું. જે વસ્તુઓ
વળ્ય (ત્યાગ્ય-છોડી દેવાની) કહેલી છે તેમનું કદાપિ સેવન ન કરવું. કંઠ
પાણીને તો હસ્તનો સ્પર્શ સુદ્ધાં પણ કરવો નહિ એવી રીતે એ ઔપધના
સેવનને અગિયાર દિવસ થયા પછી દાન, વાળ અને નખો ખરી પડે છે અને
ત્યાર પછી થોડા દિવસમા તે પુરુષ સુત્રવૃષ અને હાથી પ્રમાણે સામર્થ્યવાન
થઈને ગમે તેટલી સ્ત્રીઓને ભોગવવા છતાં પણ થાકતો નથી અને ક્ષીણ પણ
થતો નથી. તેની ધારણાશક્તિ, બળ, બુદ્ધિ અને શુદ્ધિ આદિ વધે છે અને તે
એક હજાર વર્ષ પર્યન્ત જીવે છે (આ વિષયની વધુ માહિતી મેળવવા માટે
આ સંસ્થાએ પ્રકાશિત કરેલા ‘વાગ્મટ’ અને ‘આર્યભિક’ ગ્રંથો જુઓ.)

વ્યાસ કરી દે છે. હે અર્જુન ! સાક્ષણ. તેના દેહની સુવર્ણ જેવી કાતિ થાય છે અને તે વાયુ જેવું હલકું હોય છે, કારણ કે તેમા પાણી અને પૃથ્વીનો ભાગ રહેતો નથી. પછી તેને સમુદ્રપારની વસ્તુઓ પણ દેખાય છે; તે સ્વર્ગમા ચાલતી મસલતો પણ સમજી શકે છે અને મૂંગાના મનના ભાવ પણ સમજી શકે છે. તે વાયુરૂપ અન્ધ પર સવાર થઈ શકે છે, પાણી પર ચાલી શકે છે અને એ રીતે પ્રત્યેક ગાનુસાર તેને અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણવાયુનો હસ્ત ગ્રહણ કરી હૃદયકાશનાં પગથિયા કરી, સુષુપ્તનાં દાદરેથી હૃદયમા આવેલી અને જીવાત્માને શોભા આપનારી જે કુડલિની જગદંબા, તે જગદ્ગ્રીજનો ગર્ભ જે જીવ, તે પર છાયા કરે છે. તે નિરાકાર પ્રદ્યુમ્ની સાકાર મૂર્તિ પરમાત્મા શિવનું સપ્ત અને ઈંકારની તો સાક્ષાત્ જન્મભૂમિ જ છે. વધારે શું કહેવું ? તે કુડલિની બાલા હૃદયમા બાંધત થઈ છે, એટલે તુરત અખંડ ઈંકારધ્વનિ થવા માટે છે. બુદ્ધિ તે કુડલિની પાસે રહેતી હોવાથી તેના કાનમા કિંચિત્ ઈંકારધ્વનિ જાય છે એ ધ્વનિ એવો થાય છે, કે નાદરૂપી કુડમા જાણે ઈંકારના આકારના ધ્વનિનાં રૂપો આલેખેલા ન હોય ! આ વાતો કલ્પનાથી જ બાણી શકાય છે, પરંતુ તે સમયે કલ્પના કરનાર જ કયાથી આણવો ? (કારણ કે તેનું તો જીવાત્મા બેઠે ઐક્ય થયેલું હોય છે) માટે તે હૃદયકાશમા કેવી ગર્જના થાય છે, તે સમજી શકાતું નથી. હે અર્જુન ! હું તને એક વાત કહેતા વીસરી ગયો છું આ વાન એ છે કે, જ્યાં સુધી વાયુતરવનો લય થતો નથી, ત્યાં સુધી હૃદયકાશમા અવાજ થાય છે. તે અખંડ ઈંકારના મેઘગર્જના જેવા ધ્વનિથી હૃદયકાશ ધમધમી રહે છે; એટલે પ્રદ્યુમ્નનું કાર સહજ ઊઘડી જાય છે. કમળમાના પોલાણની પેઠે હૃદયકાશમાં જે અવકાશ હોય છે, ત્યાં ચૈતન્ય અર્ધાતરે વસે છે (તે પૂર્ણ નથી હોતું) તે આત્માને ઘેર કુડલિની પરમેશ્વરીય મહેમાન આવ્યાથી, તેજરૂપની મિજબાની આપવામા આવે છે. તે વખતે બુદ્ધિરૂપી શાક સહિત થાળ પીરસીને-જેમા દેતનો છાયો પણ ન હોય-એવી મિજબાની આપવામા આવે છે, કુડલિની પોતાની કાતિનો પરિત્યાગ કરી વાયુરૂપ બને છે; તે વખતે તે જાણે પ્રત્યક્ષ વાયુપૂતળી પોતાનાં પીતાબર કાઢીને મૂળ સ્વરૂપમા ઊભો ન હોય એવી લાગે છે ! અથવા સીપકબોલિત પવન લાગવાથી બુદ્ધિ જાય છે, કે વિદ્યુક્ષ્ણતા ગગનમાં ચમકારો મારીને ઝટ વિદ્યુત્ત્થ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે તે હૃદયકમળ પર્યંતની સુવર્ણની બહી કાળી જેવી સતેજ કિંવા

તેજસ્વી પાણીના ઝરા પ્રમાણે વહેતી હોય તેવી દીસે છે. પછી તે હૃદયસ્વી પોકળ ભૂમિમાં અકસ્માત્ સમાઈ જાય છે, તે વખતે કુંડલિની શક્તિનું રૂપ શક્તિમાં જ લય પામે છે. આવી સ્થિતિ થયા પછી પણ તે શક્તિ જ કહેવાય છે, બાકી વસ્તુતઃ તે પ્રાણ જ છે; પરંતુ તે વખતે નાદ, ઊંડું અને કલાન્વિતનો નાશ થઈ જાય છે. ત્યાર પછી મનઃ-સચમ, વાયુનું અદ્ધર રહેલું અથવા ધ્યાન ધરલું એ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે, તથા કલ્પના કરવી અને કલ્પનાને તબવી, એ ખટખટ પણ નાશ પામે છે. આવા બ્યાપારો બંધ થાય છે, માટે કુંડલિની એ કેવળ પચમહાભૂતોને વાટી નાખવાનું મુશળ જ છે. શરીરનો શરીરથી નાશ કરવો એ યોગશાસ્ત્રના સ્વામી જે શંકર તેમણે રચેલા સિદ્ધાંતનો અભિપ્રાય છે. તેનો હેતુ શ્રીમહાવિષ્ણુએ પ્રદર્શિત કર્યો છે. (શ્રી જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે) તે મહાવિષ્ણુના સંકેતથી ગૂઢાર્થસ્વી પોટલાની અંશિઓ છોડી, વસ્ત્રોની થથાર્થસ્વી સત્યસ્વી ગડી ઉઢેલી, શ્રોતાઓ જ મારા મતના આહુક છે એમ સમજી, મેં તે તેમની સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. (૨૯૨)

યુક્તમેવં સદાઽઽત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાન્તિર્નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

આ પ્રકારે સર્વકાળ પોતાનું અત કરણ સમાધિમાં સહજ કરી મનો-નિગ્રહ કરનાર યોગીને. મોક્ષ જ જેનું પરમ ફળ છે એવી મારા સ્વરૂપમાં રહેતી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

જ્યારે (ઉપર કહેવામાં આવેલી ‘કુંડલિની’) શક્તિનું તેજ હ્રુમ થાય છે, ત્યારે દેહનું રૂપ પણ હ્રુમ થઈ જાય છે અને તે યોગી એટલું સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કરે છે, કે તે લોકોને દેખાતો પણ નથી. શરીર પૂર્વવત્ સાવચવ છતાં તે કેવળ વાયુમય જ હોય છે. જે પ્રમાણે કેળની છાલ કાઢી નાખીને કેવળ ગર્ભને જ ઊભો રાખવામાં આવે અથવા જેમ આકાશને અવયવો ફૂટે, તેમ તેના અવયવો હોવા છતાં ન હોવા સમાન જ હોય છે. આ પ્રમાણે શરીરની સૂક્ષ્મ અવસ્થા બન્યા પછી તેને ‘એચર’ એટલે આકાશમાં સંચાર કરનાર કહેવામાં આવે છે અને આવું શરીર પ્રાપ્ત થયા પછી તેનો દેહ લોકોને આશ્ચર્ય-કારક લાગે છે. આવો યોગી ચાલ્યો ગયા પછી પાછળ જે પગલાં પડે છે, તે પ્રત્યેક પગલે અભિમા અન્નિ સિદ્ધિઓ જે હાથ ભેડી ઊભી રહે છે. (૨૯૭)

પરંતુ તે સિદ્ધિઓનું આપણે શું કામ છે? પૃથ્વી, જળ અને તે જ-આ ત્રણે ભૂતોનો દેહમાં ને દેહમાં જ લય થાય છે. પૃથ્વીને ઉદક (જળતત્ત્વ) ખાઈ જાય છે, ઉદકને અગ્નિ સ્વાહા કરે છે અને હૃદયમાં અગ્નિનો વાયુ નાશ કરે છે. પાછળ માત્ર વાયુ અવશિષ્ટ રહે છે, તે શરીરની આકૃતિનો જ હોય છે; પરંતુ તે પણ કેટલીક વારે નીકળીને પ્રહારધ્રૂપી આકાશમાં જઈ મળે છે. તે વખતે ‘કુંડલિની’ નામ નષ્ટ થઈ તેને મારુત (વાયુમય) એ નામ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તે મારુત પ્રહારમાં બળી જાય ત્યાં સુધી તેની શક્તિ કાયમ જ રહે છે. પછી તે બલધર બંધને છોડી કાકીસુખ(કંઠસ્થાન)ને ફોડી, પ્રહારધ્રૂપી આકાશના પર્વત પર પ્રવેશ કરે છે. તે ઍકારની પીઠ પર પગ મૂકી, પશ્યંતી વાચાની સીડી પર પગ રાખે, તરત તેને પણ પાછળ મૂકી દે છે. પછી ઍકારમાની અર્ધવર્તુલાકાર માત્રાને પાછળ નાખી, જે પ્રમાણે નદી સાગરને મળે છે, તે પ્રમાણે તે પ્રહારકાશમાં જઈ મળે છે. તે પછી (મસ્તકના પોલાણ) પ્રહારધ્રૂમાં સ્થિર થઈ ‘હું પ્રહાર છું’ એવી ભાવનારૂપી બાહુ પ્રસારી, તે પરપ્રહારને ભેટી પડીને તેમાં એકરૂપ થઈ જાય છે. એ વેળાએ પંચમહાભૂતોના પટનો નાશ થતાં શિવ-શક્તિનું એકય થાય છે-ત્યાં તે આકાશ સહિત પ્રહારનદીમાં મળી જાય છે. જે પ્રમાણે સમુદ્રનું પાણી મેઘરૂપ બની, પછી જમીન પર વરસી નદીમાર્ગે ફરી સમુદ્રને જ આવી મળે છે, તે પ્રમાણે હે અર્બુન ! દેહનિમિત્તે જીવાત્મા પ્રહારપદમાં પ્રવેશ કરે છે, અને એ એકતા પણ સમુદ્રના જળ જેવી છે. પછી હું ભિન્ન છું અને આત્મા ભિન્ન છે, અથવા અમે ઉભય એક જ છીએ, એવો વાદવિવાદ અવશિષ્ટ રહેતો જ નથી. (નાનું) આકાશ (મોટા) આકાશમાં મળે છે, એ સત્યનો જે અનુભવ લેશે તેને જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે; માટે ત્યાંની વાતો શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાતી નથી. હે અર્બુન ! વાસ્તવિક કહીએ, તો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરવાનો ગર્વ ધરનારી જે વાણી, તેને તો એનો પત્તો સુદ્ધાં લાગતો નથી. બ્રૂકુટિના અંતરમાં મકાર(ઍકારની ત્રીજી માત્રા)નો પણ પ્રવેશ થતો નથી, તેમ એકલા પ્રાણવાયુને પણ પ્રહાર-આકાશમાં જતાં સંકટ પડે છે. ત્યાર પછી તે વાયુ ત્યાં ગયા પછી તદાકાર થાય છે, ત્યારે તેનો મહિમા વર્ણવવાને શબ્દોની શક્તિ પણ ખૂટી જાય છે. આ વખતે આકાશતત્ત્વ પણ સંકોચ પામે છે. જે અવ્યક્ત સ્થિતિના ઊંડાણમાં મહદાકાશનો પણ પત્તો લાગતો નથી, ત્યાં જિયારા શબ્દોની શી વિસાત? એ પ્રહાર અક્ષરની મર્યાદામાં

આવી શકે અથવા શ્રવણકક્ષામાં મૂકી શકાય એમ નથી; એ ત્રણ વાર સત્ય કરીને બાળજે. માટે પ્રહાનો ચતુર્થ પાદ ઇશ્વરસાક્ષી, આત્માનો ચતુર્થ પાદ તુરીય તથા ઈન્કારની ચતુર્થ માત્રા ‘અ’ માત્રા—એ ત્રણેને શુદ્ધ પરબ્રહ્મરૂપ બાળુ. જ્યારે દૈવયોગે એનો અનુભવ મળે છે, ત્યારે અનુભવ લેનાર તેમાં તદ્રૂપ થઈ જાય છે. પછી ત્યાંની સ્થિતિ બાળવાનું કાર્ય એમ આપોઆપ જ અટકી પડે છે; માટે હે ધનુર્ધર! એ વિષે ગમે તેટલું બોલીએ તે સર્વ વ્યર્થ છે. આ પ્રમાણે સર્વ કથન આપો-આપ બંધ પડે છે. સર્વ સંકલ્પો શમી જાય છે; તેમ જ તેથી ત્યાં પ્રહ્નમાં વિચારોની પણ દાઢ લાગતી નથી. તે પ્રહ્નસ્વરૂપ કેવું છે? તે ઉન્નમનિ સ્થિતિનું સૌદર્ય અને તુરિયા (સમાધિ) અવસ્થાનું તારુણ્ય છે. તેને આદિ નથી અને તેનું માપ કરી શકાતું નથી. તે વિશ્વનો આધાર અને યોગરૂપ વૃક્ષનું રૂપ છે, તેમ જ આનંદનું તો કેવળ જીવન છે. ત્યાં આકાશની સીમા આવી જાય છે; અર્થાત્ તે મોક્ષની કેવળ સ્થિતિ હોવાથી, તે સ્થળે આદિ અને અંતનો લય થઈ જાય છે. તે પ્રહ્ન પંચમહાભૂતોનું મૂળ કારણ અને મહાતેજોનું તેજ છે. હે પાર્થ! તે જ પ્રહ્ન મારું મૂળસ્વરૂપ છે. સાધુવૃંદો પર નાસ્તિકોએ અત્યાચાર કર્યો, ત્યારે, તે જ ચતુર્ભુજમૂર્તિ આ સ્વરૂપમાથી આધારને પ્રાપ્ત થઈ. હે અર્જુન! આત્મ એ મહાસુખ અવર્ણનીય છે; પણ તેની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી જે પુરુષો અવ્યાહત પ્રયત્નો કરે છે, તે પુરુષો જ તે સુખ પામે છે. (૩૨૫)

મેં જે અષ્ટાંગયોગનાં સાધનો બતાવ્યા, તે જેઓ પોતે શરીર વડે પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓ યોગનિયુક્ત થવાથી મારી જ યોગ્યતાએ પહોંચે છે. આવા યોગીઓના શરીરો પરપ્રહ્નના રસ વડે તેમની દેહા-કૃતિરૂપી પાત્રમાં બાળે પરપ્રહ્નરસ જ ન ભરી કાલ્યો હોય તેવા સતેજ લાગે છે. જ્યારે અંતરમાં આ અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી આ સર્વ વિશ્વનો તેની આગળ લય થઈ જાય છે. આ કથન સાંભળી અર્જુન બોલ્યો : ‘હે પ્રભો! આપે જે કહ્યું તે સત્ય છે, આપે જે માર્ગ બતાવ્યો તે પ્રહ્નપ્રાપ્તિનું સ્થાન છે અને આ ઉપાય વડે જ પ્રહ્નનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આપે જે આ માર્ગ દેખાડ્યો તેનો દંઢ અભ્યાસ કરનારાઓ ખરેખર પ્રહ્નપદ પામે છે, એ આપના કથનથી મારા બાળવામાં આવ્યું છે. હે દેવ! આપે કહેલી વાત સાંભળતાં જ ચિત્તમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તો પછી તેનો અનુભવ લેનારને તદ્રૂપતા કેમ પ્રાપ્ત ન થાય વાર? એટલા માટે, આપે જે કાંઈ પણ કહ્યું છે,

તેમા સંશય કરવાનું લેશ માત્ર પણ સ્થાન નથી જ. છતાં હું જે પ્રાર્થના કરું છું તે ધ્યાનથી સાંભળો. અત્યારે આપે જે યોગનુ કથન કર્યું, તે યોગ મને ઘણો જ ગમ્યો; પરંતુ મારી યોગ્યતા હોવાને લીધે આપ જે કહો છો તે પ્રમાણે હું કરી શકીશ નહિ; એ યોગ મારાથી સાધી શકાય તેમ નથી. મારા અંગમાં બેટલી શક્તિ છે, તે સઘળી શક્તિને ખર્ચી નાખતાં પણ જો એ યોગ સિદ્ધ થતો હોય, તોય હું મહાસતોષથી એનો અભ્યાસ કરવાને તૈયાર છું. પરંતુ જેમ આપ કહો છો તેમ મારાથી જો કરી શકાય તો મારી યોગ્યતા પ્રમાણે મારાથીજે કાઈ બની આવે તે સંબંધી હું આપને પૂછુ છું. મહારાજ! આપે જે યોગસાધન બતાવ્યા તે મેં સાંભળ્યાં; પરંતુ ગમે તે માણસ એનો અભ્યાસ કરે તો તેને એ યોગની પ્રાપ્તિ થશે? અથવા યોગ્યતા વિના એ પ્રાપ્ત જ થઈ શકશે નહિ એમ છે?’ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : ‘હે અર્જુન! આવા પ્રશ્નો તું શા માટે પૂછે છે? આ યોગાભ્યાસ તો ખરેખર મોક્ષદાતા જ છે; પરંતુ કોઈ સાધારણ બાબત પણ શું અધિકારની યોગ્યતા વિના પ્રાપ્ત થશે ખરી કે? પરંતુ જેને યોગ્યતા કહેવામાં આવે છે, તે પ્રાપ્ત થયા વિના કોઈ પણ વસ્તુ જાણવામાં આવી શકતી નથી. અધિકારી થયા પછી કાર્ય આરંભવામાં આવે તો જ તે સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ આ સ્થળે તેની કાઈ અવ્યવસ્થા નથી. વળી યોગ્યતાની કાઈ એકાદ ખાણ હોય છે કે? જે થોડી શી વિરક્તિ કે ધર્મોચ્ચરણ ધારણ કરી દેહના ધર્મનું વ્યવસ્થિત નિયમન કરશે, તે શું અધિકારી નહિ થાય કે? આ યુક્તિથી તો એ પણ સિદ્ધ થાય છે, કે એટલી યોગ્યતા તો તારામાં છે જ.’ શ્રીકૃષ્ણ બોલવાને આ પ્રમાણે અર્જુનનું તે સમયનું સંકટ દેડ્યું. પછી તે બોલ્યા : ‘હે પાર્થ! આ યોગપ્રાપ્તિની આવી વ્યવસ્થા છે, પરંતુ અવ્યવસ્થિત મનુષ્યને કદી પણ તેની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ હોતો નથી.’ (૩૪૪)

નાત્યશ્નતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનશ્નતઃ ।

ન ચાતિસ્વમ્મશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ૧૬ ॥

હે અર્જુન! અતિશય આહાર કરનારાથી યોગ કદાપિ સાધી શકાતો નથી અને સર્વથા નિરાહાર રહેનારાથી પણ એકાંતવાસ (યોગ) કરી શકાતો નથી તે જ પ્રમાણે અતિ નિદ્રા લેનાર અને જાગ્રત રહેનારાથી પણ યોગસાધન થતું નથી ૧૬ જે જિહ્વા કે નિદ્રાને સર્વથા આધીન થયેલો છે, તેને આ યોગનો અધિકારી કહી શકાતો નથી; અથવા દુરાચરના આવેશમાં જે ક્ષુધા અને તૃષ્ણાનો નિરોધ કરીને અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં ખાય છે

અને નિદ્રાનુ નામ પણ ન હોતાં હઠથી પ્રગળ અભિમાન ધારણ કરે છે, તેનું શરીર સુદ્ધાં તેને આધીન રહેતું નથી; તો પછી તેનાથી યોગ તો શી રીતે જ સાધી શકાય? માટે વિષયનું અતિ સેવન કરવાની અથવા સર્વાંશે તેનો વિરોધ કરવાની ઇચ્છા રાખવી નહિ; અર્થાત્ સર્વ કાર્ય નિયમિત જ હોવાં જોઈએ. (૩૪૮)

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ॥

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ॥ ૧૭ ॥

જેના આહારવિહાર યુક્ત હોય છે, જેના કર્મચરણ-વ્યાપાર યોગ્ય રીતે આદતો હોય છે અને જેની નિદ્રા તથા જાગૃતિ પ્રમાણસર હોય છે, તે પુરુષનો યોગ તેના દુઃખોનો નાશ કરી નાખે છે ૧૭

અન્ન ગ્રહણ તો કરવું, પરંતુ તે યુક્તિથી અને પરિમિતતાથી કરવું; તે જ પ્રમાણે જે જે કર્મો કરવાં તે તે સર્વ યુક્તિથી પ્રમાણમાં લાવી મૂકવાં જોઈએ. ભાષણ પણ પરિમિત હોવું જોઈએ; વ્યાયામ પણ શરીરને માફક આવે તે પ્રમાણે જ કરવો જોઈએ અને નિદ્રા તથા જાગરણ પણ નિયમિત સમય પર્થત જ કરવાં જોઈએ. આથી શરીરમાંની રક્તાદિક સમ ધાતુઓ તથા કક્ષવાતાદિક સમતોલ રહે છે. આ પ્રકારે યુક્તિથી ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવામાં આવે તો આપણું પોતાનું મન જ પોતાની મેળે જ સંતોષની વૃદ્ધિ કરે છે. (૩૫૨)

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥ ૧૮ ॥

જ્યારે યોગીનું નિયત (એકાગ્ર) થયેલું ચિત્ત આત્મામાં જ સ્થિર રહે છે અને જ્યારે તે સર્વ વાસનાઓ પ્રત્યે નિઃસ્પૃહ (નિરિચ્છ) બની જાય છે, ત્યારે તે (યોગી)ને યુક્ત કહેવામાં આવે છે. ૧૮

આ પ્રમાણે બાહ્યેન્દ્રિયોની સ્થિતિ નિયમિત રાખવામાં આવે તો તેથી અંતરમાં સુખ ઉત્પન્ન થતાં તે મનુષ્યને અભ્યાસ કર્યા વિના સહેજે યોગપ્રાપ્તિ થાય છે. જેવી રીતે બાહ્યોદ્ધત થતાં ઉદ્યોગને નિમિત્તે સર્વ સંપત્તિ આપોઆપ ઘેર ચાલી આવે છે; તેવી જ રીતે જે નિયમશીલ હોય છે, તે વિનોદને ખાતર યોગાભ્યાસ તરફ વળ્યો હોય તોપણ તેને આત્મસ્થિતિનો અનુભવ મળે છે; માટે હે અર્જુન! જે ભાગ્યશાળીને યુક્તિની સહાય મળે, તે મોક્ષસામ્રાજ્ય પર શોભે છે. (૩૫૬)

યથા દીપો નિવાતલ્લો નેજ્જતે સોપમા સ્મૃતાઃ ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુક્તો યોગમાત્મનઃ ॥ ૧૯ ॥

જેવી રીતે વાયુ વિનાના સ્થળમાં રાખેલો દીપક હાલતો નથી, તેવી ઉપમા આત્મવિપયક યોગ કરનાર સ્થિરચિત્ત થયેલા યોગીને લાગુ પડે છે. ૧૯

નિયમિતતાથી વર્તનાર મનુષ્યના મનમાં જે યોગાભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તો એવી સંધિને ગંગા અને યથુનાના સંગમ પર આવેલા પ્રયાગતીર્થ સમાન સમજવી. તે આત્મસ્વરૂપી પ્રયાગતીર્થમાં જે મનુષ્યનું મન ક્ષેત્રસંન્યાસવત્ અવિચલ રહે છે, તે જ મનુષ્યને તું યોગી જાણ; અને તેના ચિત્તને વાયુ વિનાના સ્થળમા રહેલા દીપકની ઉપમા લાગુ પડી શકે છે. હવે તારા મનનો ભાવ બાળી હું તને જે વાત કહું છું, તે તું લક્ષપૂર્વક સાંભળ. તું યોગની ઇચ્છા રાખે છે, પરંતુ અભ્યાસ પ્રતિ તારું લક્ષ્ય નથી; તો તે અભ્યાસ કઠિન હોવાની ભીતિ લાગે છે કે કેમ ? હે પાર્થ ! એવી ભીતિ રાખવાની જરૂર નથી; કારણ કે આ હુગ્ધી ધદ્રિયો તે અભ્યાસ સળધી ભયકર આકાર રજૂ કરીને ભીતિ ઉત્પન્ન કરે છે. જે ઔષધ જીવનને લખાવે છે, ને પૂર્ણ થવાની અણી પર આવી પહોંચેલા જીવિતને અટકાવી રાખે છે, મૃત્યુના પ્રસંગને ટાળે છે, તેવા સુધા સમાન ઔષધને પણ જો તે કડવું હોય તો જિહ્વા થતુ સમજતી નથી કે શુ ? તે જ પ્રમાણે પારલૌકિક હિતસાધનમા પણ જે વસ્તુ પરમોપયોગી અને ઉત્તમ હોય છે, તે સદૈવ ધદ્રિયોને દુઃખદાયક લાગે છે. નહિ તો વાસ્તવિક રીતે આ યોગસાધન જેટલું સહેલું અને સાદું બીજુ એક પણ સાધન આ જગતમા છે જ નહીં. (૩૬૩)

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાઽઽત્માનં પश्यन्નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवार्यं स्थितश्चલति तत्त्वतઃ ॥ ૨૧ ॥

યોગાભ્યાસથી સચમિત થયેલું ચિત્ત બ્યારે ક્યંથી ઉપરામ પામે છે, નિવૃત્ત થાય છે અને બ્યારે યોગી પોતાના શુદ્ધ જ્યેષ્ઠા અત કરણમાં પરમાત્મ-સાક્ષાત્કાર પામી પોતાના સ્વરૂપમા જ સંતોષ પામે છે, તથા બ્યારે તે અતિ-સૂક્ષ્મ છુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય અને ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય એવું અપાર મુખ અનુભવે છે, સારે તે સ્થિર થયેલો યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપમાંથી વ્યુત થતો જ નથી ૨૦,૨૧

એટલા માટે આસનના બળથી યુક્ત યોગનો જે ખરો અભ્યાસ કરવાનું મેં તેને જણાવ્યું, તે દ્વારા જ આ ધદ્રિયોનો નિગ્રહ થવાનો સંભવ છે. આ યોગસાધનથી બ્યારે ધદ્રિયોનો સચમ થઈ જાય છે,

ત્યારે ચિત્ત પોતાની મેળે જ આત્માને હોટવા માટે જાય છે. સદૈવ ચિત્તની હોડધામ આગળ ને આગળ જ હોય છે; અને તે જ્યારે પાછું વળીને આત્મા પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરે છે અને ચિત્તને આત્મદર્શન થાય છે, ત્યારે તેને ‘હું જ આત્મતત્ત્વ છું’ એવી પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રતીતિ થતાની સાથે જ તે સુખના સિંહાસન પર આરૂઢ થાય છે અને પછી આત્માનંદમાં જ લય પામે છે. જેના કરતા અધિક કષ્ટ વસ્તુ છે જ નહિ અને જેને ઇદ્રિયો કદી જાણી શકતી જ નથી, એવું જો આત્મસ્વરૂપ અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ તે પોતે જ બની રહે છે. (૩૬૮)

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ ૨૨ ॥

તેમ જ જેની પ્રાપ્તિ થવા પછી ચોગી બીજા કષ્ટ પણ લાભને તેથી અધિક માનતો નથી અને ગમે તેવા દુઃખના કુગરો તેના પર ટૂટી પડે છતાં પણ તેનું ચિત્ત સ્વરૂપાનંદથી હ્રામગતું નથી. ૨૨

આવી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થવા પછી મેરુ પર્વત કરતાં પણ પ્રચંડ દુઃખો તેના શરીર પર આવી પડે, તોપણ તેના ચિત્તને ક્ષોભ થતો નથી; અથવા શસ્ત્રથી દેહને ક્ષિત્તવિગ્નિત્ત કરી નાખવામાં આવે કે અગ્નિમાં નાખવામાં આવે, તોપણ મહાસુખમાં નિમગ્ન થયેલું તેનું ચિત્ત દુઃખ પામતું નથી. આમ આત્મસુખમાં નિમગ્ન થવા પછી તેને દેહસ્મૃતિ રહેતી નથી અને આત્મ અનિર્વાચ્ય બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત થવાથી બીજી વાતોને તે ભૂલી જાય છે. (૩૭૧)

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ ૨૩ ॥

જેમાં દુઃખનો યાત્રિચિત્ત, સચાર થતો નથી અને જે દુઃખના સંબંધને તોડી નાખનારો છે તેને જ યોગ કહેવામાં આવે છે. આ યોગ પ્રસન્ન ચિત્ત વડે અને દૃઢ નિશ્ચયથી સાધ્ય કરવો. ૨૩

સંસારના પંખમાં ફસાયેલું મન જે બ્રહ્મસુખની મિષ્ટતાથી સંસાર-સુખની વાત જ ભૂલી જાય છે; જે સુખ યોગનું ભૂષણ છે, સંતોષનું સામ્રાજ્ય છે અને જેને માટે સર્વ જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે, એવું જો બ્રહ્મસુખ તે અભ્યાસના યોગથી મૂર્તિમંત દેખાવા લાગે છે અને તેમ થતા જ ચોગી તત્કાલ તદ્દૃષ્ટ બની જાય છે. (૩૭૪)

संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ ૨૪ ॥

શનૈઃશનૈરુપમેદુદ્વચા ઘૃતિગૃહીતયા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૫ ॥

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચશ્ચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

સકલ્પમાથી ઉત્પન્ન થનાર સર્વ વાસનાનો સર્વાંશે ત્યાગ કરી, મનથી જ સર્વ ઇન્દ્રિયોને સર્વ બાબતોથી છૂટીને તથા ધૈર્યયુક્ત બુદ્ધિ વડે ધીમે ધીમે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થવું અને મનને એવી રીતે સ્થિર કરી કોઈ પણ વસ્તુનું ચિંતન કરવું નહિ; આ અશ્વિર અને ચચળ મન જે જે સ્થળે જાય ત્યાં તેને નિમગ્ન વડે પાછું વાળી આત્મસ્વરૂપમાં જ સલગ્ન કરવું. ૨૪-૨૬

તથાપિ હે અર્જુન ! એક રીતે આ યોગ સુલભ છે સકલ્પની સંતતિ જે કામ-કેંધાદિક, તેનો નાશ કર્યાથી તે સંકલ્પને જ્યારે સતતિશેષક થશે, ત્યારે જ તે યોગ સાધ્ય થશે. વિષયો લય પામ્યા છે, એવી વાત આ સકલ્પે સાબળી અથવા તેણે ઇન્દ્રિયોને નિયમિત-પણે વર્તતી બેઈ એટલે તેનું હૃદય ફાટી જાય છે અને તે પ્રાણ છોડે છે. આ રીતે વૈરાગ્ય થતા સકલ્પની યાત્રા સમાપ્ત થાય છે અને ધૈર્યના મહિરમા બુદ્ધિ સુખપૂર્વક વસે છે. (૭૭) બુદ્ધિને ધૈર્યનો આશ્રય મળ્યો એટલે તે મનને ધીમે ધીમે બ્રહ્માનુભવની વાટે લાવી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં તેની સ્થાપના કરે છે. આ માર્ગ દ્વારા બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે. વળી જો આ માર્ગ સાધ્ય ન થઈ શકે એમ હોય, તો એથી સુલભ એક બીજો માર્ગ સાબળ. સાધકે પ્રથમ એક નિયમ ચાલ રાખવો કે, કરેલો નિશ્ચય કદી પણ છોડવો નહિ. આવા નિશ્ચયથી જો ચિત્ત સ્થિર થાય છે, તો અનાયાસે જ કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે. પરંતુ જો એમ ન થઈ શકે તો તે ચિત્તને ખુશીથી સ્વતત્ર વર્તન કરવા દેવું. આવી રીતે સ્વતત્ર થતા પછી તે જ્યાં જ્યાં જશે, ત્યાં ત્યાંથી 'નિશ્ચય' તેને પાછું ખેંચી લાવશે અને એ રીતે સ્થિરતાનો અવધાસ થઈ જશે. (૩૮૨)

પ્રજ્ઞાન્તમનસં હૈનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭ ॥

જે યોગીનું ચિત્ત સતોષ પામ્યું છે જોનો રજોગુણ ધુપ્ત થયો છે અને જે બ્રહ્મસ્વરૂપ તથા નિષ્કામ થયો છે તે યોગીને જ નિરતિશય મુખ (બ્રહ્મમુખ) પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭

એક વખતના એવા અનુભવ પછી એ જ પ્રકારે અનેક વેળા

તે ચિત્ત સ્થિર દશાને પ્રાપ્ત થતા, તે સહજ આત્મસ્વરૂપની નિકટ આવે છે અને તે આત્મસ્વરૂપ ભોઈ તેમા તદ્રૂપ બની જાય છે. પછી અદ્વૈતમા દ્વૈત રૂપી જાય છે અને ઐક્યના તેજથી ત્રૈલોક્ય પ્રકાશિત થાય છે. આકાશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં વાદળાં જ્યારે નષ્ટ થાય છે, ત્યારે જ્યાંત્યાં શુદ્ધ આકાશ જ દેખાય છે; તે જ પ્રમાણે ચિત્ત જ્યારે બ્રહ્મમાં લય પામે છે, ત્યારે ત્રૈલોક્ય સહજ બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જાય છે. (૩૮૬)

યુક્તત્તેવં સદાઽઽત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યન્તં સુખમશ્રુતે ॥ ૨૮ ॥

આ પ્રમાણે નિરંતર આત્મવિષયક યોગ કરનાર પાપરહિત યોગી, જેમાં બ્રહ્મનો અનુભવ રહેલો છે, એવું અત્યંત સુખ અનાપાસે મેળવે છે. ૨૮

મનમાના સંકલ્પ-વિકલ્પો છોડી, જેઓ આ સુલભ યોગસ્થિતિને પુષ્કળ અનુભવ લઈ સુખી થયા છે, તેઓ તે સુખના સંસર્ગથી પરબ્રહ્મપદે આવી પહોંચ્યા છે. મીઠું જેવી રીતે પાણીમાં ભળી ગયા પછી તે પાણીને છોડી શકતું નથી, તે પ્રમાણે જીવ અને બ્રહ્મનું ઐક્ય થયા પછી તે બુદ્ધિ થઈ શકતાં નથી. પછી જીવને બ્રહ્માનંદના મંદિરમાં મહાસુખની દિવાળી થવા પ્રમાણે સમસ્ત જગતને બુદ્ધિ છે. એવી રીતે યોગી પોતાના જ પગ પોતાની પીઠ પર ઉપાડીને ચાલે છે. પરંતુ જો એવો કઠિન યોગ તારાથી સાધ્ય ન થઈ શકતો હોય તો તને એક બીજો ઉપાય બતાવું છું. (૩૯૦)

સર્વભૂતસ્યમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ઈસ્યતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ૩૦ ॥

જેની સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ છે, એવો યોગયુક્ત પુરુષ સર્વ ભૂતોમા પોતાના આત્માને અને પોતાના આત્મામા સર્વ ભૂતોને જુએ છે. જે સર્વ ભૂતોમા મને જુએ છે અને મારામાં સર્વ ભૂતોને જુએ છે, તેની દૃષ્ટિથી હું દૂર થતો નથી અને મારી દૃષ્ટિથી તે દૂર થતો નથી (કારણ કે અમે બન્ને એકરૂપ જ હોઈએ છીએ.) ૨૯,૩૦

હું સર્વના દેહમાં છું અને સર્વ દેહો મારામાં છે, એ વિષે તો વાદ જ નથી. આ રીતે જગત અને ઈશ્વર એકત્રિય છે; પરંતુ સાધકની બુદ્ધિએ આ તત્ત્વ ગ્રહણ કરવું ભોઈએ. હે અર્જુન! જે

એકત્વભાવથી સર્વ ભૂતોમાં હું વ્યાપક છું એમ માનીને મને બળ છે, વ્યક્તિઓના અનેકત્વને લીધે જેના અંતઃકરણમાં અનેકત્વ ઉત્પન્ન થતું નથી અને જે સર્વ સ્થળે કેવળ હું જ વ્યાપક છું એમ માને છે, તે અને હું એક જ છીએ. એ વિષે વધારે કહેવું વ્યર્થ છે; કારણ કે હે ધનંજય ! એ વિષે જો બોલવામાં પણ ન આવે તોપણ તેનું અને મારું સ્વરૂપ એક જ છે. જે પ્રમાણે દીપક અને પ્રકાશમાં એકત્વ હોય છે, તે પ્રમાણે તે મારામાં છે અને હું તેનામાં છું. જે પ્રમાણે રસનું અસ્તિત્વ પાણીના યોગે અને અવકાશ(પોલાણ)નું અસ્તિત્વ આકાશના યોગે હોય છે, તે પ્રમાણે તે યોગી મારા જ સ્વરૂપથી સ્વરૂપવાન દેખાય છે.

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં મજત્યેકત્વમાશ્રિતઃ ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥ ૩૧ ॥

જે યોગી એકનિષ્ઠાથી સર્વ ભૂતોમાં, પ્રાણીમાત્રમાં રહેલો જે હું તેને બળે છે, (પછી) તે ગમે તે પ્રકારે વર્તતો હોય તોપણ મારા સ્વરૂપમાં જ રહેલો હોય છે. ૩૧

હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે વજ્રમાં તત્તુ મળી ગયેલા હોય છે, તે પ્રમાણે જેણે ઐક્યદષ્ટિથી સર્વ સ્થળે મારી વ્યાપ્તિ છે એમ જાણેલું છે, અથવા અલકારો અનેક હોય છે, પરંતુ તે સર્વ એક જ સુવર્ણમાંથી બનેલા હોય છે, તેવા અનેકત્વ વિનાના સુવર્ણ પ્રમાણે જેણે પર્વતની માફક સર્વ ઐક્યરૂપે છે એવી સ્થિતિ કરી છે. અથવા તો વૃક્ષનાં જેટલાં પાન હોય છે, તેટલા રોપા કાંઈ વાવેલા હોતા નથી, એવા અદ્વૈતજ્ઞાનના પ્રકાશથી જેની અજ્ઞાનરાત્રિને અત થયેલા છે, તે પચ્ચભૂતાત્મક શરીરમાં રહેવા છતાં પણ તેને સ્વરૂપમાં પાછા આવવામાં લેશ પણ પ્રતિબંધ નહોતો નથી. કારણ કે અનુભવના યોગે જે મારી એકતાને પામે છે, તેના અનુભવે મારું વ્યાપકત્વ સર્વત્ર છે; એમ જાણેલું હોય છે અને એ રહસ્યને જાણનાર સર્વવ્યાપક થયેલો હોવો જ જોઈએ, એ પુનઃ પુનઃ કહી બતાવવાની કરી પણ અગત્ય નથી. તેણે જોકે શરીર ધારણ કર્યું હોય છે, તોપણ શરીર સાથે તેને લેશ પણ સંબંધ હોતો નથી. આ વાત શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય એમ નથી, માટે તેનું વર્ણન શી રીતે કરું ? (૪૦૩)

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ૩૨ ॥

હે અર્જુન' જે યોગી પોતાની પેઠે જ સર્વને સુખ અને દુઃખ થાય છે, એવી સમદષ્ટિથી જુએ છે, તે મને પરમમાન્ય છે ૩૨

જે સમસ્ત જગતને પોતાના સમાન જ માને છે; જે સુખ અને દુઃખના વિકારને ભિન્ન અને શુભ તથા અશુભ એવાં બે પ્રકારનાં કાર્ય છે એમ પોતાના મનમાં સમજતો નથી; જે સમ અને વિષમ એવા ભાવને મનમાં ન લાવતાં ઇતર સર્વ વિચિત્ર વાતોઓને પોતાના શરીરમાંના અવયવો પ્રમાણે એક જ સમજે છે અને જેણે સ્વાનુભવ દ્વારા 'ત્રૈલોક્ય દુઃખ' એમ જાણી લીધું છે, તેને શરીર હોય છે એ વાત જોઈ પરી છે અને તે સુખદુઃખ ભોગવે છે એમ તેને વિષે લોકો બોલે છે પણ ખરા, તોપણ મારા મનથી તો તે પરબ્રહ્મ જ છે; માટે હે અર્જુન! જેના યોગથી પોતાના આત્મામાં સર્વ વિશ્વને બેઈ શકાય તથા પોતે જ વિશ્વરૂપ બની શકાય, તે સમદષ્ટિની તું ઉપાસના કર: એટલા માટે જ મેં તને અનેક પ્રસંગોએ કહ્યું છે, કે સમદષ્ટિ કરતાં આ જગતમાં અન્ય કોઈ વિશેષ વસ્તુ મેળવવા જેવી નથી. (૪૧૦)

अर्जुन उवाच-योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थिति स्थिराम् ॥

‘चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ૩૪ ॥

અર્જુન બોલ્યો 'હે મધુસૂદન' તમે જે આ સમત્વયોગ અર્થાત્ સર્વ બ્રહ્મમય છે, એ પ્રમાણેનો જે યોગ કહ્યો, તે યોગની અચળ સ્થિતિ મનની ત્યજીતાને લીધે રહી શકે એમ મને લાગતું નથી. હે કૃષ્ણ! મન અતિ ચચળ અને કોઈ પણ ઇચ્છાને સિદ્ધ ન થવા દેનાર એવું બળવાન અને અબોલ છે. તેનો નિગ્રહ કરવો એ વાયુને અટકાવવા સમાન દુઃસાધ્ય છે, એમ હું માનું છું ૩૩,૩૪

પછી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યો: 'હે દેવ! આપે મારે માટે મનમાં દયા લાવીને મને 'સમત્વનો માર્ગ' બતાવ્યો; પરંતુ મનના અચળ સ્વભાવ આગળ મારું કોઈ ચાલી શકતું નથી. એ મન કેવું અને કેવડું છે તે જાણી શકાતું નથી અને તેની પ્રવૃત્તિ માટે ત્રૈલોક્ય પણ નાતું પડે છે; માટે માંકડાં(વાહરાં)ને સમાધિ લાગવી કિંવા પ્રચંડ વાવાઝોડોને 'સ્થિર થા' કહેતા જ તેની સ્થિરતા થવી, એ ઘટના એમ અશક્ય છે, તેમ મનને સ્થૈર્ય પ્રાપ્ત થવું પણ અસંભવિત છે. એ મન બુદ્ધિને હગે છે, નિશ્ચયને તોડી નાખે છે અને ધૈર્યને હાથતાળી

આપી છટકી ભય છે. જે મન વિચારને બહેકાવે છે, સતોષને ખડિત કરે છે અને એક સ્થળે નિરાતે બેઠેલા માણસને ઢશે દિશામાં બ્રમણ કરાવે છે. જેને ગોંધી રાખવા જતા તે બિછળીને બહાર નીકળી આવે છે અને નિઘ્રહ કરવા જતાં બિઢટો નિઘ્રહ જ તેને સહાયભૂત થાય છે. આવું જે મન તે શું પોતાનો સ્વભાવ છોડશે કે? એટલા માટે જે એક મન માત્ર જ સ્થિર રહે, તે આપણને સમદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ મનની આવી ચચળ વૃત્તિ હોવાથી તે સમદષ્ટિ અમને પ્રાપ્ત થવી અશક્ય છે. (૪૧૭)

શ્રીમગવાનુવાચ-અસંશયં મહાવાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અમ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા 'કે મહાવાહો' મન ચચળ હોવાથી તેનો નિઘ્રહ કરવો એ અસત કઠિન છે. એ વાત હું નિસશય માનું છું; પરંતુ કે અગ્નુન' વૈરાગ્ય અને અભ્યાસના યોગે તે પણ સ્વાંત્રીન થઈ શકે છે. ૩૫

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : 'તે જે કહ્યું તે સત્ય છે, મનનો સ્વભાવ ચચળ છે; પરંતુ તેને વૈરાગ્યને આધારે અભ્યાસના માર્ગ પર લાવવામા આવે તો તે કાળે કરીને અવશ્ય સ્થિર થશે; કારણ કે આ મન એક ઉત્તમ સદ્ગુણ એ ધરાવે છે, કે જે વસ્તુનો એને ચઢકો લાગે છે, તેમાં જ નિરંતર રહેવાને તે આકર્ષાય છે; એટલા માટે વિનોદ ખાતર પણ એ મનને આત્મસુખ પ્રતિ વાળી દેવું જોઈએ.

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્તિ મે મતિઃ ।

વચ્યાત્મના તુ યતતા શ્વયોજ્વાપ્તિમુપાયતઃ ॥ ૩૬ ॥

જે મનોનિઘ્રહ કરવાનો અભ્યાસ કરતો નથી. તેને યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી જે અત કરણને વશ કરી મનોનિઘ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેનેજ પ્રયત્ન વડે યોગ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો મારો મત છે ૩૬

જેનામા વૈરાગ્ય નથી, અને જે અભ્યાસ પણ કરતો નથી, તેનું મન કદી પણ વશ થઈ શકનાર નથી. વળી જે ચમ, નિચમ, પ્રાણાયામ વગેરેનો અભ્યાસ કરતો નથી, જેને વૈરાગ્યનું સ્મરણ પણ થતું નથી અને જે કેવળ વિષયરૂપી જળમા મત્સ્યની પેઠે ડૂબી રહ્યા છે તથા આવી રીતે વિષયલપટ થયેલા મનને યુક્તિની ચીમટી જ કદી લૂગાવતો નથી, તેનું મન નિશ્ચલ શી રીતે થશે? એટલા માટે મનોનિઘ્રહના જે ઉપાય છે, તેમનો તું આરભ કર. પછી જો, કે તે કેમ વશ નથી થતું? શું યોગસાધનો સર્વ ખોટાં છે? પરંતુ

આપણાથી તેનો અભ્યાસ જ થતો નથી, એમ કહે. જો યોગસાધનાનું બળ હોય, તો મનની ચચળતાની શી વિસાત ? શું યોગબળથી મહેત્તરવાદિક સ્વાધીન નથી થતાં ? આ સાંભળી અર્જુન બોલ્યો : ‘હે દેવ ! આપ જે કહો છો તે સત્ય છે. ખરેખર, યોગબળની સમક્ષ મનની ચચળતાનું બળ ટકી શકનાર નથી; પરંતુ જો યોગ દેવો છે તથા તેને શી રીતે બાણવો, જો વાત મને વિદિત નહોતી; તેથી આટલા દિવસ ‘મન જો નિગ્રહ ન કરી શકાય એવું છે’ એમ હું કહેતો હતો. હે પુરુષોત્તમ ! આપના પ્રસાદથી મારા આખા શ્રવન-કાળમાં આજે જ મને એનો પરિચય થયો.’ (૪૨૬)

अर्जुन उवाच-अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाचलितमानसः ।

अग्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टच्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता नह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

અર્જુન બોલ્યો. ‘હે કૃષ્ણ !’ જે સાધક શ્રદ્ધાવાન છતાં વિશેષ યત્ન કરતો નથી, જેનું મન અંતકાળે યોગમાંથી વ્યૂત થયું છે, એવા જ પુરુષ યોગસિદ્ધિ ન પામતાં કઈ ગતિ પામે છે ? ‘હે કૃષ્ણ !’ બ્રહ્મામાંમાં સ્થિર ન થતાં મોહવશ થયેલો યોગી કમંભાગ અને યોગભાગ એ ઉભયથી ભ્રષ્ટ થઈ છટા પડેલાં વાદળાંની પેઠે શું નાશ પામતો નથી ? ‘હે કૃષ્ણ !’ મારા આ સંશયનું નિરોધ છેદન કરવાને આપ જ યોગ્ય (સમર્થ) છો. આ સંશય દૂર કરવાને આપ વિના કોઈ સમર્થ નથી. ૩૭-૩૯

પરંતુ હે પ્રભો ! મારા મનમાં વળી એક બીજો અંશય સહજ ઉત્પન્ન થયો છે. જો અંશયની નિવૃત્તિ કરવાને આપના વિના અન્ય કોઈ પણ સમર્થ નથી; માટે હે ગોવિન્દ ! જો કોઈ મનુષ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ભક્તિયુક્ત અતઃકર્મથી શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરવા લાગે અને ઇદ્રિયરૂપી ગામમાંથી નીકળી મોક્ષરૂપી નગરમાં જવા માટે ભક્તિરૂપી માર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો હોય પણ મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત ન થાય અને પાછા પણ ફરી ન શકાય, એવી સ્થિતિમાં તેનો આયુષ્યરૂપી સૂર્ય મધ્યમાં જ અસ્ત થાય, તો તેની શી વલે થાય ? કવખતે અહીં આવેલું નાનું ખાતણું વાદળું જેમ ટકતું પણ નથી અને વરસતું પણ નથી, તેમ તે હિલચલક્ષ્યથી વંચિત થાય; અર્થાત્ મોક્ષ તો દૂર રહ્યો, પરંતુ શ્રદ્ધાના

બળે છોડેલો સસારવ્યવહાર પણ ચૂકે. આમ ઉભય લક્ષ્યપ્રાપ્તિથી વંચિત રહે તેની શી ગતિ થાય તે કહો. (૪૩૬)

શ્રીમગવાનુવાચ-પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।

નહિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદ્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

શ્રીમગવાન બોલ્યા હે પાર્થ ! જે આવો યોગેષુ પુરુષ હોય છે તે આ લોક અને પરલોકથી વંચિત રહેતો નથી બાપુ ! સદૃશ્યો કરનાર પુરુષ કદી પણ દુર્ગતિ પામતો નથી ૪૦

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હે પાર્થ ! જેને મોક્ષપ્રાપ્તિની ઇચ્છા છે, તેને મોક્ષ વિના અન્ય ગતિ છે જ નહિ. માત્ર તેને મધ્યમાં વિશ્રાંતિ દેવી પડે છે એ જ, પરંતુ તે વિશ્રાંતિમાં તેને જે સુખ મળે છે, તે દેવને પણ મળતું નથી. જો એ જ મનુષ્ય અભ્યાસ દ્વારા મોક્ષમાર્ગે ગમન કરે, તો તો દિવસ(આયુષ્ય)નો અસ્ત થયા પૂર્વે પણ મોક્ષરૂપી નગરમાં પહોંચી જાય, પરંતુ જો તેનો વેગ તેટલો ન હોવાથી તેને વિસામો દેવો જ પડે છે, તોપણ અતમા તો મોક્ષપ્રાપ્તિ તેને માટે નક્કી છે. (૪૪૦)

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલોકાનુષિન્વા શશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં મેહે યોગગ્રયોઽમિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

યોગબ્રહ્મ પુરુષ મહાન પુણ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થનાર ઇન્દ્રદિ લોકમાં જન્મ લા અનેક વર્ષો સુધી રહી, પછી મૃત્યુલોકમાં આવી પવિત્ર તથા શ્રીમત પુરુષના કુળમાં જન્મ પામી કરે છે ૪૧

અરે આ કૌતુક તો જો ! જે લોકની પ્રાપ્તિ કરવાને સો યજ કરનાર ઇન્દ્રને પણ આચાસ કરવા પડે છે, તે લોક આ મોક્ષેષુ પુરુષ-ને અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે. પછી ત્યાના સફળ અને અપ્રતિમ ભોગ ભોગવતાં તેને કંટાળો આવે છે. તે દિવ્ય ભોગમાં પણ પછી ત્યાં તેને સુખ થતું નથી અને તે નિરંતર પ્રભુને જે હાથ જોડી એવો પશ્ચાત્તાપ કરે છે કે, હે ભગવન્ ! આ ભોક્ષુ વિદ્ય માં મારા માર્ગમાં ક્યાંથી આવ્યું ? પછી તે પુનઃ મૃત્યુલોકમાં જન્મ પામે છે; પરંતુ તે સર્વ ધર્મના ભંડારરૂપ ઉચ્ચ કુળમાં જ અવતરે છે. અહીં તેના ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેના પૂર્વજન્મના ખીજને અકુર કૂટે છે. જે કુળ નીતિમાર્ગે ચાલનાર હોય, સત્ય અને સુમધુર ભાષણ કરનાર તથા શાસ્ત્રોક્ત રીતે વર્તનાર હોય, જે કુળમાં નિત્ય વેદની ધૂન ચાલી રહી હોય અને સ્વધર્મચરણ જે કુળનો વ્યવસાય તથા સારા

સારવિચાર જેનો મંત્રી હોય, જે કુળની ચિંતા ઈશ્વરને વરેલી હોય અને જે કુળમાં વડીલોની પૂજા થતી હોય-આમ જે કુળમાં સર્વ પુણ્યો એકત્ર થયાં હોય અને જ્યાં સર્વ સુખોની સમૃદ્ધિ હોય, તે કુળમાં યોગબ્રહ્મ પુરુષ આનંદથી જન્મ ધારણ કરે છે. (૪૪૮)

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ૪૨ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पार्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ૪૩ ॥

અથવા તો બુદ્ધિમાન યોગીના કુળમાં જ આ યોગબ્રહ્મ પુરુષ જન્મે છે; કારણ કે આવા પ્રકારનો જન્મ આ લોકમાં અતિદુર્લભ છે. આવા યોગીના કુળમાં જન્મ થયો એટલે પૂર્વજન્મની યોગબુદ્ધિનો તેનામાં વિકાસ થાય છે અને તે યોગસિદ્ધિ માટે પુનઃ યત્ન કરે છે ૪૨, ૪૩

અથવા જે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં હવન કરનાર, અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત અને પરબ્રહ્મરૂપ ગામના વતનદાર જે ‘एकमेवाद्वितीयम्’ એ સિદ્ધાંતમાં નિત્ય નિમગ્ન રહી ત્રિભુવનનું રાજ્ય કરતા હોય છે અને સતોષરૂપી વનમાં ઠેકઠિલ જેવો સુંદર ધ્વનિ કાઢે છે, જે વિચારરૂપી વૃક્ષના મૂળ પાસે બેસી બ્રહ્મરૂપી નિત્ય ફળનું સેવન કરતા હોય છે, એવા યોગીના કુળમાં તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ જન્મ ધારણ કરે છે. તેનો જન્મ થયા પછી નાની વયમાં જ તેના આત્મામાં આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ પડે છે અને જે પ્રમાણે સૂર્ય ઉદય પામ્યા પહેલાં તે ચારે તરફ પ્રભા ફેંકે છે, તે પ્રમાણે ઔઠ વયની રાહ ન જોતા, જ્ઞાન તેને બાળવયમાં જ વરે છે. પૂર્વજન્મે સિદ્ધ થયેલી બુદ્ધિના યોગે તેને સર્વ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના સુખમાંથી સર્વ શાસ્ત્રો સ્વયમેવ નીકળવા લાગે છે આવા ઉત્તમ કુળમાં જન્મ લેવાની કામના દેવના મનમાં સુદ્ધાં હોય છે અને તેટલા માટે તેઓ નિત્ય જપહોમ કરે છે હે પાર્થ ! દેવ પણ જેની સ્તુતિ કરે, એવા મૃત્યુલોકના ઉત્તમ કુળમાં યોગબ્રહ્મ પુરુષ જન્મ પામે છે. (૪૫૬)

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ૪૪ ॥

ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામ્યા પછી પરત્ર હોય, તોપણ પૂર્વાભ્યાસના બળે યોગ તરફ વળે છે અને જે કેવળ યોગના જિજ્ઞાસુ હોય, તોપણ તેને વેદાયરણના ફળ કરતા વિશેષ ફળ મળે છે. ૪૪

વળી પૂર્વજન્મમાં આયુષ્યના અંતકાળની સફળુદ્ધિ તેને આ જન્મમાં પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. એક તો પુરુષ ભાગ્યવાન હોય અને વળી પગવાળો હોય, તેમાં વળી તેની આંખમાં દિવ્ય અજ્ઞાન આંજવા- મા આવે એટલે તેને જે પ્રમાણે પૃથ્વીમાં રહેલું દ્રવ્ય સહજ દષ્ટિ- ગોચર થાય છે, તે પ્રમાણે તે યોગબ્રહ્મ પુરુષની યુદ્ધિ શુરુમુખ સિવાય ન સમજી શકાય એવા વિષયોમાં સહજ પ્રવેશ કરી શકે છે. તેની ઇન્દ્રિયો પોતાની મેળે જ તેના મનને આધીન થાય છે, મનનું પ્રાણવાયુ- ની સાથે એકત્ર થાય છે અને પ્રાણવાયુ ચિદાકાશમાં મળે છે. અન્ય વાતનું તો ગમે તેમ. પરંતુ યોગાભ્યાસ તો તેને અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે અને સમાધિ પણ તેના મનનું ઘર પૂછતી આવે છે. તેને જોતાં એવો જ ભાસ થાય છે, કે જાણે યોગસ્થ શકર અથવા યોગનો આરભકાલીન વૈભવ અથવા વૈરાગ્યરૂપી સિદ્ધિનો મૂર્તિમંત અનુભવ જ પ્રગટ થયો છે કે શું ? કે સસારમાપક ચત્ર અથવા અષ્ટાંગયોગ- સાહિત્યનો ભંડાર જ જાણે પ્રગટ થયો ન હોય, એવો ભાસ થાય છે. જાણે સુગંધે અંકનનું રૂપ ધારણ હોય, કશું તેમ સાધકકથાના યોગથી પણ તે એટલો તો યોગારૂઢના જેવો જણાય છે, કે સંતોષ- ની મૂર્તિ સમાન કિંવા સિદ્ધિના ભંડારમાંથી કાઢેલી દિવ્ય મૂર્તિમાં જેવો . તે લાગે છે. (૪૬૪)

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

પરંતુ નિયમપૂર્વક પ્રયત્ન કરનાર સર્વ પ્રકારનાં પાતકોમાંથી યુક્ત થયેલો . અને અનેક જન્મોથી એ જ પ્રયત્ન કરતો આવેલો યોગી પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૫

કારણ કે કોટ્યવધિ વર્ષોથી હજારો જન્મોના પ્રતિબંધને દૂર કરી તે આત્મસિદ્ધિના કિનારા પર આવી પહોંચેલો હોય છે, માટે જ તેને સર્વ સાધનો સ્વભાવતઃ પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી તે સહજ વિવેકના સિદ્ધાસન પર આરૂઢ થાય છે. તે પછી વિચાર કરવામાં પ્રમળ એવો જે વિવેક તે પણ પાછળ રહી જાય છે અને જેનો વિચાર પણ આવવો મુશ્કેલ છે એવું જે બ્રહ્મ, તે તો તે પોતે જ બની જાય છે. આ વખતે મનમાંનાં માદળા દૂર થાય છે, પ્રાણવાયુનું ચાલવું બંધ થાય છે અને ચિદાકાશમાં લીન થઈ સ્વકારના અર્ધબિંદુમાં નિમગ્ન થાય છે. આવી રીતે તેને વર્ણવી ન શકાય તેવું સુખ પ્રાપ્ત ગી. ૧૪

થાર છે; તેથી વાણીવ્યાપાર તો બધ જ થઈ જાય છે. સર્વ પ્રકારની ગતિ અને ગતિ આપનાર જે નિરાકાર પરબ્રહ્મ તેની જ મૂર્તિ તે બની રહે છે, તેણે પાછળના જન્મોમા અંતઃકરણરૂપી જળમાંના વાસનારૂપી વિદ્યેયનું અને પાપરૂપી મળનું નિવારણ કરી નાખ્યું હોય છે, તેથી જન્મ થતાંની સાથે જ તેની લગ્નઘટિકા ફૂળી જાય છે અને તદ્દુપતાની સાથે તેના શુભ લગ્ન થઈ, તે અલેહને પ્રાપ્ત થાય છે. વાદળો નદી થયાં એટલે તેઓ જે પ્રમાણે આકાશરૂપી બની રહે છે, તે પ્રમાણે વિદ્યેયો દૂર થતાં, તે આ શરીર વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જેમાથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જેમાં તે યુગ લય પામે છે, તે આ વિદ્યમાન દેહમા હોવા છતાં જ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બની જાય છે. અર્થાત્ તે સદેહ બ્રહ્મ થાય છે. (૪૭૩)

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी तस्माद्योगी मवार्जुन ॥ ४६ ॥

તપસ્વી, જ્ઞાની તથા કર્મ કરનાર કરતાં યોગી અધિક શ્રેષ્ઠ છે; માટે હે અર્જુન! તું યોગી થા ૪૬

જે લોકની આશાથી કર્મનિષ્ઠ પુરુષ પોતાના બાહ્યબળના ભરોસા પર કર્મમાર્ગના પ્રવાહમાં ઝપલાવે છે, કિંવા જે એક વસ્તુ માટે જ્ઞાની પુરુષ જ્ઞાનરૂપી કવચ ધારણ કરી સમરાગણ્યમાં આવી પ્રપન્થરૂપી શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરે છે, અથવા જેની પ્રાપ્તિને અર્થે તપસ્વી લોકો નિર્જન અને વિકટ પર્વતના બિહામણા માગોમાં પ્રવાસ કરે છે, જે ભક્તોના ભજનનું અધિષ્ઠાન છે અને જે સર્વ પ્રકારે સર્વને પૂજ્ય છે; તથા સાધકોનું સિદ્ધ તત્ત્વ છે, એવું જે કૈવલ્યપદ તે તે પોતે જ બની જાય છે; માટે જ તે કર્મનિષ્ઠોને વંદ્ય, જ્ઞાનીઓને વિચારણીય અને તપસ્વીઓનો મૂળ ગુરુ છે. જીવ અને પરમાત્મા એ ઉભયના સંગમ સ્થળે તેના મનનું ઐક્ય થયેલું હોવાથી, તે દેહધારી હોવા છતાં એટલી બધી યોગ્યતા પામે છે; એટલા માટે હે અર્જુન! આ જ કારણથી 'તું યોગી થા' એમ અંતઃકરણપૂર્વક હું તને નિત્ય કહ્યા કરું છું.

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्मज्जते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

સર્વ યોગીઓમાથી પણ મારી સાથે જે શ્રદ્ધાપૂર્વક ઐક્ય પામી મને બળે છે, તે મને પરમ માન્ય છે. ૪૭

અરે! યોગી એટલે દેવનો દેવ, મારાં સર્વ સુખોનો સાગર

અને મારો પ્રાણ છે, એમ સમજ. તે ભક્ત અને ભગવાન, એ ભક્તિની ત્રિપુટી મને જ સમજે છે. હે સુભદ્રાપતે ! પછી તેની અને મારી પ્રીતિ વર્ણવી શકાય એમ નથી. એમ જ સમજ કે તે એટલે પ્રત્યક્ષ હું જ છું. આવી રીતના પ્રેમના ઐક્યની તુલના માટે ઉપમા જોઈએ, તેા હું દેહ અને તે આત્મા આ સિવાય બીજી ઉપમા ઘટી શકે એમ નથી. સંબંધ કહે છે : હે રાજા ! ભક્તિરૂપી ચક્રોરનો ચંદ્ર અથવા સર્વ ત્રિભુવનના પતિ અને શુભના સાગર જે શ્રીકૃષ્ણ તે આ પ્રમાણે યોદ્ધા; એટલે પૂર્વથી જ યોગનું ઐશ્વર્ય સાંભળવાની ઉત્કંઠા ધરનાર પાથની ઉત્કંઠા બમણી થઈ. શ્રીચંદ્રનાથને અર્જુનનો એ મનોભાવ જાણી આનંદ થયો અને તેઓ મનમાં કહેવા લાગ્યા કે, ‘ હું જે કહું છું, તેનું બરાબર પ્રતિબિંબ અર્જુનના હૃદયરૂપી દર્પણમાં પડી રહે છે. ’ હવે તેઓ આનંદના આવેશમાં આગળ કથા કહેશે. આ કથામાં શાંતિરસનું સ્પષ્ટ દર્શન થશે અને જ્ઞાનરૂપી બીજને અંકુર ફૂટશે. જે જ્ઞાનબીજ ભગવા માટે સર્વશુભની વૃદ્ધિ થઈ, આધ્યાત્મિક તાપનાં તૃણ તણાઈ જઈ, ચતુર શ્રોતાનાં ચિત્તરૂપી ક્ષેત્ર તૈયાર થયાં તથા કાંચન સરખા બીજ વાવવાના સાધનો મળી આવ્યાં છે. આવી સામ-ગ્રીને તૈયાર જોઈ શ્રીનિવૃત્તિનાથને જ્ઞાનરૂપી બીજ વાવવની ઉત્કંઠા થઈ. મહારાજ કહે છે કે તે બીજ વાવવા માટે શ્રીસહ્યુરુએ અતિ વિનોદની સાથે આડાને ઠેકાણે મારી ચોળના કરી અને મારા મસ્તક પર હાથ મૂક્યો; અર્થાત્ આડામા બીજ નાખ્યાં. એ માટે જ મારા સુખમાંથી જે કાંઈ નીકળે છે, તે સતોના મનને રુચે છે. અસ્તુ. હવે શ્રીરંગ જે કાંઈ યોદ્ધા તે હું આગળ વર્ણવીશ; પરંતુ તે યોદ્ધા માનસિક શ્રવણે દ્રિયથી સાંભળજો; યુદ્ધિની આંખથી તેમાના તરવને જોજો અને પછી ચિત્ત દ્વારા તે સંબંધી બિહાપોહ કરજો; તેને લક્ષ્યના હસ્તથી હૃદયમા સચિત કરો એટલે તે સબજનોનાં મનને મુક્તિ કરશે. આ શબ્દો વડે નિત્ય આત્મપ્રાપ્તિ થશે; સકટમાંથી મુક્તિ થશે અને જીવને સુખની પ્રાપ્તિ થશે. હવે શ્રીસુકુંદ વિનોદપૂર્વક અર્જુનને જે સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન આપશે, તે હું તમને જોવીરૂપે કહી સંભળાવીશ. (૪૯૭)

હતિ શ્રીજ્ઞાનદેવવિરચિતાયા માવાર્ચલીપિકાયા ષષ્ઠોઽધ્યાય ॥ ૬ ॥

અધ્યાય ૭મો—જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ

શ્રીમગવાનુવાચ—મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુક્તન્મદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ ॥ ૧ ॥

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા . હે અર્જુન ! મારામાં મનને આસક્ત કરીને તથા કેવળ મારો જ આશ્રય ધરી, યોગાભ્યાસ કરીને નિઃસંશય મારું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જે રીતે તું જાણી શકીશ તે સામળ. હું તને વિજ્ઞાન સહિત તે જ્ઞાન પૂર્ણ રીતે કહું છું. તે જાણ્યા પછી આ લોકમાં અન્ય કાંઈ જાણવા જેવું રહેતું જ નથી. ૧,૨

હે શ્રોતાજનો ! શ્રીઅનંત પાર્થ પ્રત્યે બોલ્યા : અરે ! તું નિઃશ્ચય-પૂર્વક યોગજ્ઞાનસંપન્ન થયો છે. હવે હું તને વ્યાવહારિક જ્ઞાન સહિત બ્રહ્મજ્ઞાન એવી રીતે કહી સંભળાવીશ, કે તેના યોગથી જે પ્રમાણે હૃદયેળીમાંના રત્નને આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ, તે પ્રમાણે તું મને સંપૂર્ણ રીતે જાણી શકીશ. અહીં વ્યાવહારિક જ્ઞાનને શું કરવું છે ? એવો સંશય તારા મનમાં હોય, તો તેને જ ખરેખર સર્વથી પ્રથમ ખરાબર જાણવું જોઈએ. એમ કરવાથી જ્ઞાનના સાક્ષાત્કાર સમયે યુદ્ધિની નજર કુંઠિત થઈ જાય છે; અને જેમ નદીના કિનારા પર નાવનું લાંગર નાખ્યું એટલે તે હાલતી નથી, તેમ જ્યાં યુદ્ધિ પ્રવેશ કરી શકતી નથી, વિચારના યગ પાછા પડે છે અને તર્કનો ઉત્સાહ મંદ પડી જાય છે, તેને જ જ્ઞાનના નામથી જાણખવામાં આવે છે. હે અર્જુન ! શેષ સર્વ પ્રકારના પ્રપંચજ્ઞાનને વિજ્ઞાન^૧ કહેવામાં આવે છે અને એ પ્રપંચને સત્ય માનવો એ ભયંકર અજ્ઞાન છે, એમ જ સંમતી લેવું. હવે એ સર્વ અજ્ઞાનનો જ્યારે લોપ થાય છે, વિજ્ઞાન સમૂળ ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે અને મૂર્તિમંત જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે કે જેના યોગથી વક્તાના શબ્દો ખૂટી જાય છે, શ્રોતાની ઇચ્છા કभी થઈ જાય છે અને અસુક વસ્તુ મોટી ને અસુક નાની એવો ભેદ રહેતો

૧. શ્રીમદ્ધ કરાવ્યાયે^૧ ગીતામાના મૂળ 'સવિજ્ઞાનમ્' શબ્દનો સ્વાનુભવસંયુક્ત^૨ એટલે કે વિજ્ઞાન-અનુભવયુક્ત જ્ઞાન સહિત એવો અર્થ કરેલો છે, છતાં શ્રીમાનેશ્વરે વિજ્ઞાન શબ્દનો પ્રાપચિક જ્ઞાનના અર્થમાં સ્વીકાર કરેલો છે. આ ભેદને ધ્યાનમાં રાખીને વાચકે વાચનમાં આગળ વધવું.

નથી, જેના અલ્પ શ્રવણથી પણ હેતુઓ પૂર્ણ થાય છે, તે શુભ પુત્ર હવે હું તને કહી સંભળાવું છું. (૯)

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્વતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥ ૩ ॥

હજારો મનુષ્યોમાંથી કોઈક જ મારી પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ કરે છે; અને મારે માટે યતન કરનારા સિદ્ધોમાંથી પણ એકાદ જ મને સત્ય સ્વરૂપમાં જાણખી શકે છે. ૩

અરે ! ખરેખર, હજારો મનુષ્યોમાંથી માત્ર એકાદ મનુષ્યને જ આ જ્ઞાનની ઇચ્છા થયેલી હોય છે અને આવી ઇચ્છાવાળા અનેકોમાં પણ કોઈક જ મને જાણનારો મળે છે. હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે મનુષ્ય-થી ભરેલા ત્રિભુવનમાં લાખોમાંથી કોઈક જ સમરાંગણ માટે લાયક હોય છે અને તેવા અનેકોમાં પણ જ્યારે તલવારના ઘાવ શરીર પર પડવા માટે છે, ત્યારે તો એકાદ જ મનુષ્ય નહીં રહીને વિજયશ્રીનો અધિકારી થાય છે, તે પ્રમાણે મારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સંખ્યાથી આસ્થાના પૂરમાં કોટ્યવધિ હોડો ભૂસ્કા મારે છે; પરંતુ સામે કાંઠે તો તેમના-માંનો એકાદ માણસ જ જઈ શકે છે (કોઈ એકને જ મારી પ્રાપ્તિ થાય છે); માટે આ સામાન્ય વાત નથી, પણ અતિ મહાન છે; પરંતુ તેનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે, હમણા તો તને વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહું છું તે સાલળ. (૧૪)

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ૪ ॥

મારી પ્રકૃતિ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ આઠ ભાગમાં વિભક્ત થયેલી છે. ૪

હે ધનજય ! સાલળ. જે પ્રમાણે આપણા અંગનો પડછાયો હોય છે, તે પ્રમાણે આ મહાહિ તત્ત્વો એ કાર્યરૂપે મારી માથા છે, એને જ પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે. એના જુદા જુદા આઠ પ્રકાર છે; એ આઠ પ્રકારમાંથી જ ત્રેલોક્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. જળ, તેજ, આકાશ, પૃથ્વી, વાયુ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ પ્રકૃતિના આઠ પ્રકારો છે; અથવા તેનાં જુદા જુદા આઠ સ્વરૂપો છે. (૧૮)

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं वार्यते जगत् ॥ ૫ ॥

હે મહાબાહો ! એ તો મારી અપરા અર્થાત્ ગૌણ પ્રકૃતિ છે. એનાથી

ભિન્ન એવી જે મારી જીવભૂત પ્રકૃતિ છે, તેને પરા પ્રકૃતિ સમજ, કે જેનાથી આ જગત ધારણ કરાયેલું છે. ૫

હો પાર્થ ! આઠ અપરા પ્રકૃતિની જે સૌમ્ય સ્થિતિ અર્થાત્ એકી-કરણ તે મારી પરમ પ્રકૃતિ છે, તે જ પરમાત્મામાં જીવભાવ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી જ તેને 'જીવભૂતા' એવી સંજ્ઞા મળી છે. એ પ્રકૃતિ અચેતનને જીવન અર્પે છે, જ્ઞાનને ચેતન્ય અર્પે છે અને મનને શોક-મોહાદિને અનુભવ કરાવે છે. એના સાન્નિધ્યથી બુદ્ધિમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને એ અહંકારના કૌશલ્યથી જગતને ધારણ કરે છે. ૨૧

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

આ ઉભય પ્રકૃતિ સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિનું કારણ છે એમ તું સમજ અને એ પ્રકૃતિ દ્વારા હું સર્વ વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને સહારનું કારણ છું. ૬

આ સૂક્ષ્મ (પરા) પ્રકૃતિ બ્યારે સ્વેચ્છાથી સ્થૂળ પ્રકૃતિની સાથે સંયુક્ત થાય છે, ત્યારે સૃષ્ટિમાં પ્રાણીઓની ટંકશાળ શરૂ થઈ જાય છે. આ ટંકશાળમાં સ્વયં ચાર પ્રકારના સિદ્ધા (જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ) પડવા માટે છે. એમાં પચ્ચમહાભૂતોની અવ્યયતા તો સમાન જ હોય છે; પરંતુ માત્ર જાતિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. તેમાં ચોરાશી લક્ષ જાતિ હોય છે અને તે જાતિની ઉપજાતિ કેટલી છે, તેની તો ગણતરી જ નથી. આવી રીતના અનેક પ્રકારના સિદ્ધા-ઓથી નિરાકાર-શૂન્ય-અવ્યક્તનો ગર્ભ ભરાઈ જાય છે. આ પ્રકારે પચ્ચમહાભૂતના એકસરખા અનેક સિદ્ધાઓ બને છે અને તેની વૃદ્ધિને હિસાબ પ્રકૃતિ (માયા) જ રાખે છે. તે આ સિદ્ધા પર છાપ મારી તેનો પ્રચાર કરે છે અને પછી તેને પાછા પણ તે પ્રકૃતિ જ ખેંચી લે છે. આ પ્રમાણે કર્મ-અકર્મના વ્યવહારમાં માયા તે જ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. હવે એ રૂપકને મૂકી દ્રઢશું. તું સ્પષ્ટ સમજી શકે એવી રીતે કહું, તો આ પ્રકૃતિ જ પ્રાણીઓનાં નામરૂપનો વિસ્તાર કરે છે અને એ પ્રકૃતિ મારામાં જ લય પામતી હોવાથી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનું કારણ હું જ છું. (૨૮)

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति घनज्ञय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

હો ધનંજય ! મારાથી પર (બહાર) અને શ્રેષ્ઠ અન્ય કાંઈ નથી. સૂત્રમાં જે પ્રમાણે મણકા પરીવાયેલા હોય છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ જગત મારામાં જ ઓતપ્રોત ગૂંથાયેલું છે. ૭

આ દેશ્ય જગત મૃગજળ જેવું છે! મૃગજળનું મૂળ જોવા જઈએ તો તે કેવળ સૂર્યકિરણ નહિ, પરંતુ પ્રત્યક્ષ સૂર્ય જ છે; તે પ્રમાણે હે અર્બુન! જે પ્રકૃતિમાંથી આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે (પ્રકૃતિ અને) સૃષ્ટિ એ ઉભય દેખાય છે, તેમનો ઉપસંહાર કરીને (અમને બાદ કરીને) જો જોવામા આવે તોપણ એ અસત્ય છે, એવો નિશ્ચય થતાં તેનું અધિધાનતત્ત્વ હું જ છું એમ સમજાય છે. આ પ્રકારે જે ઉત્પન્ન થાય છે, દેખાય છે અને લય પામે છે, તે સર્વે મારામા જ છે. જે પ્રમાણે સૂત્રને આધારે મણકા રહેલા છે, તે પ્રમાણે આ વિશ્વ મારા આધારે છે. સુવર્ણના મણકા કરીને સુવર્ણના તારમાં જ પરોવ્યા હોય તે પ્રમાણે આ સર્વ વિશ્વ અંતર્બોધી મારાથી જ વ્યાપ્ત છે. (૩૨)

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रमाऽस्मि शशिर्द्वयोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृपु ॥ ૮ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ૯ ॥

હે કૌંતેય! જળમા રસ હું છું; સૂર્ય અને ચંદ્રમા પ્રભા હું છું; સર્વ વેદોમા પ્રણવ (ઝંકાર) હું છું, આકાશમા શબ્દ અને પુરુષમાં પરાક્રમ હું છું, તે જ પ્રમાણે પૃથ્વીમા ઉત્તમ ગંધ તે હું છું, અગ્નિમા તેજ હું છું, સર્વ ભૂતોમાં. જીવન હું છું અને તપસ્વીઓમાં તપ પણ હું જ છું. ૮, ૯

માટે પાણીમાં જે રસ છે, કિંવા પવનમાં જે સ્પર્શ છે અને સૂર્ય તથા ચંદ્રમાં જે પ્રકાશ છે, તે હું જ છું; એમ સમજ; તે જ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં રહેલી સ્વાભાવિક સુવાસ અને આકાશમાં રહેલો શબ્દ તે હું છું. વળી વેદમાં જે ઝંકાર છે તે પણ હું જ છું. મનુષ્યમાં રહેલું મનુષ્યત્વ-અહંભાવનું સત્ત્વ-પૌરુષ તે હું જ છું તેજને અગ્નિ એવું જે ઉપમાન છે, તે દૂર કયું, એટલે ત્યાં ખરા સ્વરૂપમાં હું જ પ્રકાશી રહ્યો છું. આ જગતમાં અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓ જન્મ લઈને પોત-પોતાની જાતિ અનુસાર અજ્ઞાદિને આધારે જીવે છે. કોઈ પવનનું સેવન કરીને રહે છે, કોઈ ઘાસ પર ઉપજીવિકા ચલાવે છે, કેટલાકો અન્નનું ભક્ષણ કરીને જીવે છે અને કોઈ માત્ર પાણી પર પોતાનું જીવન નિભાવે છે. આ પ્રકારે સકળ પ્રાણીમાં તેમની પ્રકૃતિ અનુસાર જે જીવડું જીવડું જીવન દેખાય છે, તે સર્વ હું જ છું. (૩૬)

वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामसि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ ૧૦ ॥

• बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ॥

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ૧૧ ॥

હે પાથ! સર્વ ભૂતોનું સનાતન બીજ હું જ છું એમ બધું બુદ્ધિમંતોની બુદ્ધિ, તેજસ્વીઓનું તેજ અને ઇચ્છા-પ્રાતિરહિત બળવાન પુરુષોનું બળ હું હું હું કુરુશ્રેષ્ઠ! સર્વ ભૂતોમાં ધર્માનુકૂળ કામ (અનપાનાદિની ઇચ્છા) તે પણ હું જ છું ૧૦,૧૧

ખરેખર! ઉત્પત્તિકાળે જે આકાશના અંકુરથી વિસ્તાર પામે છે અને જે સંહારકાળે સ્ફારના અક્ષરોને ગળી ભાય છે; જ્યાં સુધી આ જગતને આકાર છે, ત્યાં સુધી તે તેના સમાન જ દેખાય છે; પરંતુ મહાપ્રલયકાળે તે કોઈ પણ આકારરહિત હોય છે; એવું જે આ જગતનું આનાદિ અને સ્વતઃસિદ્ધ બીજ તે હું છું. આ બીજ હું આજે સર્વથા તારા હાથમાં આપું છું. હે અર્જુન! એ વિષે સત્યગ્જ્ઞાન મેળવીને વિચાર કરીશ, ત્યારે તેનાં કેવાં ઉત્તમ ફળ છે તે તું જોઈશ; પરંતુ હવે આ પ્રાસંગિક વાત આપણે કોરે મૂકીશું. હું તને સંક્ષેપ માં જ કહું છું, કે તપસ્વીઓમાં જે તપ છે, તે મારું જ રૂપ છે; બળવાનમાં જે બળ છે, તે હું જ છું અને બુદ્ધિમંતોમાં જે બુદ્ધિ છે, તે પણ હું છું. જેના આચરણથી ધર્મ અને અર્થ એ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે, એવો પ્રાણીમાત્રમાં રહેલો કામ, તે પણ હું જ છું. જે વિકાર ઉત્પન્ન થવાથી ઇદ્રિયો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આચરણ કરવા માંડે, તોપણ તે કામ તેને ધર્મ વિકૃત્ત જવા દેતો નથી. તે કામ નિષેધનો આડમાર્ગ છોડી વિધિના રાજમાર્ગે જ ભાય છે અને વળી તેની સાથે વિવેકરૂપી સળગતી મશાલ પણ હોય છે. આવી રીતે આ કામ ચાલે છે અને તેથી જ ધર્માચરણ બની શકતાં, તે દ્વારા સંસારમાં રહેનારને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. વેદ જેની સ્તુતિ કરી છે, એવા કર્મરૂપી મંડપ પર કર્મફળનાં પાંદડાંઓ મોક્ષનો સ્પર્શ કરે ત્યાં લગી તે કામ પોતાનું કાર્ય કર્યું ભાય છે અને સૃષ્ટિની લતને વધારે છે. ચોગીઓના જનક શ્રીકૃષ્ણ કહે છે: આવા નિયમથી રહેનાર અને પ્રાણીમાત્રને બીજબૃત્ત એવો જે કામ તે હું છું. આ પ્રત્યેક વસ્તુને બુદ્ધિ પાડીને તે તને ક્યા સુધી કહું? સારાંશ કે વસ્તુમાત્ર મારામાંથી વિસ્તરી છે, એમ જ તું સમજ. (૫૨)

ये चैव सात्त्विका मावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ ૧૨ ॥

જે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ વિકારો છે, તે પણ મારાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા સમજ, પરંતુ હું તેમનામા સમાર્થ રહેલો નથી, પણ તેઓ મારામા જ સમાર્થ રહેલા છે. ૧૨

જે સાત્ત્વિક ક્રિયા રાજસ અને તામસ આદિ વિકારો છે, તે સર્વ મારા સ્વરૂપમાથી ઉત્પન્ન થયેલા સમજ. જોકે તેઓ મારામાથી ઉત્પન્ન થયા છે, તોપણ હું તેમનામા નથી. જે પ્રમાણે સ્વપ્નના ખાળો ચિયામા જાગૃતિ દુખતી નથી, ક્રિયા જે પ્રમાણે બીજ રસથી ભરેલું હોય છે અને તેમાથી અંકુર ફૂટી અતે કાષ્ટની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પછી તે કાષ્ટમા બીજ રહેતું નથી, તે જ પ્રમાણે સત્ત્વાદિ સર્વ વિકારો મારામાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તોપણ તેમા હું નથી. ખરેખર, આકાશમા જે વાદળાની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમા શુદ્ધ આકાશ હોતું નથી; ક્રિયા વાદળામા પાણી હોય છે, પરંતુ પાણીમા વાદળા હોતાં નથી. પછી પાણીના ઘર્ષણથી તેજ (વીજળી) ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ તે તેજમાં પાણી હોતું નથી; અગ્નિમાથી જે ધુમાડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમા અગ્નિ હોતો નથી; તે જ પ્રમાણે સત્ત્વાદિક સર્વ વિકારો મારા-માથી ઉત્પન્ન થયા છે, તોપણ હું તેમાં હોતો નથી. (૫૯)

ત્રિમિર્ગુણમયૈર્માર્ગૈરેમિઃ સર્વમિદં જગત્ ।

મોહિતં નામિજાનાતિ મામેમ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

આ ત્રિગુણ વિકારોથી જ સર્વ જગત મોહિત થઈ ગયું અને તેથી રૂરીને શુશ્રુતીત તથા અવિનાશી એવા મને તે જગત ઝાળખતું નથી. ૧૩

તથાપિ જેવી રીતે પાણીમાથી ઉત્પન્ન થયેલી શેવાળ (લીલ), પાણીને આચ્છાદિત કરી દે છે, ક્રિયા અગ્નિના આચ્છાદનથી આકાશ વ્યથા દકાઈ જાય છે, ક્રિયા સ્વપ્ન અસત્ય હોવા છતાં પણ જ્યારે તે નિદ્રાના યોગથી સત્ય ભાસીને આપણું જ્ઞાન ભુલાવી દે છે, અથવા આખમા પાણીનો મોતિયો બધાઈને આપણી દષ્ટિને બધ કરે છે, તે જ પ્રમાણે મારામા ભાસતી સત્ત્વ, રજ અને તમ-એ ત્રણે ગુણોથી સુક્ત એવી મારી પ્રતિચ્છાયા (માયા), તે પદ્ધતી પેઠે જીવને મારા જ સ્વરૂપની આડે આવે છે; એથી પ્રાણીઓ મને ઝાળખતા નથી અને તેઓ મારામાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા હોવા છતાં મારા સ્વરૂપમા અને તેઓ મારામાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા હોવા છતાં મારા સ્વરૂપમા જાળતાં નથી. જે પ્રમાણે પાણીમાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા મોતી પાણીમા પાછા મળતાં નથી અથવા મૃત્તિકામાથી બનાવેલો ઘટ કાચો હોય, ત્યાં સુધી મૃત્તિકામા મળે છે; પરંતુ તેને પકળ્યા પછી તે તેમા જાળતો

નથી; તે જ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓ મારા જ અવયવો છતાં માયાના યોગે જીવપણું પામવાથી, મારામાંથી ઉત્પન્ન થયા છતાં મદ્રૂપ બનતાં નથી અને મારા હોવા છતાં મને ઓળખતાં નથી. 'હું' અને 'મારું' એવી બ્રાતિથી તેઓ નિષયાધ બની ગયેલા છે. (૬૭)

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥ ૧૪ ॥

કારણ કે અતિ દિવ્ય અને ત્રિગુણાત્મક એવી મારી માયા દુસ્તર છે, જેઓ મારા શરણે આવે છે, તેઓ જ એ માયારૂપ નદીને તરી બળ છે. ૧૪

ત્યારે હવે હે ધનજય ! મહત્તરત્વાદિ જે મારી માયા તેને તરીને મદ્રૂપ કેવી રીતે બની શકાય ? જે માયાનદી નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપી પર્વતના તૂટેલા ભાગમાં હોય છે, ત્યારે પ્રથમ સકલ્પરૂપી જળનો ઉદ્ભવ થાય છે અને તેમાં પચ્ચમહાભૂતનો નાનો સરખો પરપોટો ઉદ્ભવ્યો છે જે નદી સપ્તિના વિસ્તારરૂપી પ્રવાહથી અને કાળગતિના વેગથી કર્મ તથા મોક્ષના જિંચા કાંઠા ઉદ્ભવીને ચાલી જાય છે, જે સત્ત્વાદિ ગુણરૂપી મેઘની વૃષ્ટિથી ભરાઈને બ્રાતિરૂપ મહાપૂરથી યમનિયમરૂપી વિશાળ શહેરોને પણ ઘસડી જાય છે, જેમાં દેશરૂપી વમળો પડી જે ભત્સરરૂપી વલ્કલથી વહે છે, જેમાં ઉન્મત્તતા આદિ પ્રચંડ મત્સ્યો તરફડે છે, જેમાં પ્રપંચરૂપી ભેદના પ્રવાહો ચાલે છે અને કર્માકર્મના પૂરમાં સુખદુઃખરૂપી કચરો તણાઈ જઈને કાંઠા પર નીકળી જાય છે, જેમાં વિષયસુખરૂપી ક્ષીપ પર કામરૂપી મોજાઓ અથડાય છે અને જ્યાં જીવસમુદાયરૂપી શ્રીષ્ઠ મોટા પ્રમાણમાં દેખાય છે; અહંકારરૂપી પ્રવાહ અને વિદ્યા, ધન તથા સામર્થ્ય—એ ત્રણ મહના જુરસાથી ત્યાં વિષયતરંગો ઉછાળા મારે છે; ઉદ્ભવ અને અસ્તના પૂરથી જન્મમરણના પાખાણો તૂટી પડી, તે ઠેકાણે શરીરરૂપી પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે, જેમાં મોહ અને બ્રાતિરૂપી મત્સ્યો ઘેર્યે ધરી માંસને સ્વાહા કરી જાય છે, તે ટથળે અજ્ઞાનરૂપી પ્રચંડ વમળો ઉત્પન્ન થાય છે; બ્રાતિરૂપી ડહોળાયેલું પાણી આસ્થા ને શ્રદ્ધાના ખાડામાં ભરાઈ રહે છે અને રળેગુણના ખડખડાટથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિની પ્રચંડ ગર્જના ઉદ્ભવે છે, આવા આ તમોરૂપી પ્રવાહને તરી જવાનું કાર્ય કઠિન છે તથા સત્ત્વરૂપી સ્થિર પાણીનો અહીં ખાડો છે તે તરી જવું બહુ કઠિન છે. વધારે શું કહું ? આ માયાનદી મહાવિનાશકારિણી છે. ખરે-ખર, એમાંના જન્મ-મૃત્યુના પૂરપ્રવાહમાં સલ્લોકના કિલ્લા તણાઈ

જાન્ય છે અને બ્રહ્માદેવે પાપાણા તૃપ્તિને ગળી પડે છે. એ પૂરના પ્રવાહમાં હજી સુધી કોઈના પગ લાગતા નથી. અરે! આત્મ આ માયાપૂર શી રીતે તરી શકાશે? વળી અહીં એક બીજો ચમત્કાર છે. આ નદી તરવાના જે ઉપાયો વગરસમજાયે ચોલ્યો, તે સર્વ અપાય-કારક જ નીવડે છે. કોઈ માણસ હંફાપણના બળ પર એમાં ભુરકે મારે, તો તેનો પત્તો લાગતો નથી; કોઈનો જ્ઞાનરૂપી આભોચિયામાં જ ગર્વ ગળી જાય છે. કોઈ વેદવ્રતીના ત્રાપા પર બેસીને તેને અહંકારના પથ્થર બાધી, આ નદી તરી જવાને નીકળ્યા, તે ઊલટા મદરૂપી મત્સરના પ્રચંડ સુખમાં બિલકુલ શુભ થયા છે. કોઈ તારુણ્યના બળ પર કમર કસી વિષયની પાછળ પડ્યા, તો તેમને વિષરૂપી મગરે જ ચાવી નાખ્યા. પછી તે વૃદ્ધાવસ્થાના તરંગમાં તણાતાં મતિશ્વંસરૂપી જળમાં સપડાઈ જાય છે અને તેથી ચારે તરફથી જખમી થઈ શોકરૂપી પાપાણુ પર અથડાય છે. પછી ક્રોધરૂપી વમળમાં પડીને જશક ડોકું ઊંચું કરવા લાગે, એટલે આપત્તિરૂપ ગીધડાઓ તેને ચારે તરફથી ટોચીટોચીને ખાવા માડે છે. પછી તેઓ દુઃખરૂપી કાઠવમાં ફસાઈ પડી મરણરૂપી રેતીમાં રોળાય છે! આ પ્રકારે જેઓ વિષયનો પાલવ પકડીને તેની પાછળ જાય છે, તેમણે જીવન વ્યર્થ થાય છે. કેટલાક યજ્ઞાદિક ક્રિયારૂપી માટણ પેટ તળે રાખીને જાય છે; પરંતુ તે સ્વર્ગ-સુખરૂપી બખોલ આગળ અટકી રહે છે. કેટલાક મોક્ષપ્રાપ્તિની આશાથી કર્મરૂપ બાહુબળ પર ભરોસો રાખે છે; પરંતુ તેઓ પણ કર્તવ્યકર્તવ્યના વમળમાં સપડાઈ જાય છે. જે નદીમાં વૈરાગ્યરૂપી નાવ ચાલતું નથી અને જ્યાં વિવેકરૂપી વાંસડાનો પણ તાગ લાગતો નથી, એવી નદી કોઈ પણ ઉપાયે તરી જવાશે ખરી? એ નદી તરવી અશક્ય છે; એવી રીતે જીવના પોતાના અગમણથી આ માયારૂપ નદીમાંથી તરીને પાર પડી શકાય છે, એમ કહેવું શાના જેવું છે તે હવે કહું છું. જો પથ્થ ન પાળનારનો વ્યાધિ નાશ થવા શક્ય હોય, જો દુર્જનની યુદ્ધિને સાધુ જાણવાને સમર્થ હોય, વિષયાસક્ત પુરુષ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયા છતાં તેનો ત્યાગ કરે જો ચૌરોની સલા ભરાય અથવા મત્સ્ય ગળને ગળી જઈ શકે, જો બીકણ મનુષ્યથી પિશાચ બીને લાગી જાય, જો હરિણબાળક પારથીની જાળ તોડી નાખવાને સમર્થ થાય અથવા કીડી મેરુ પર્વત ઓળંગી જાય તો જીવો પોતાના હંફાપણથી માયાનદી તરીને પેલે પાર જઈ શકે. માટે હે પાહુસુત! જે પ્રમાણે વિષયી પુરુષ સ્ત્રીને જીતી શકતો નથી, તે પ્રમાણે જીવ આ માયારૂપ નદી તરી શકતો નથી, પરંતુ જે

અનન્યભાવથી મારે શરણે આવે છે, તે જ આ દુસ્તર નદીમાંથી તરીને સહજ પાર પડી જાય છે; એટલું જ નહિ, પણ તેઓ હજી તો આ કાંઠે ઊભેલા હોય છે એટલામાં જ આ માચાડપી જળ હ્રસ્થ થાય છે. જેને સફળરૂપી નાવિક મળ્યો હોય. જેણે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપી શઠ મજબૂત રીતે પકડ્યો હોય, જેને આત્મનિવેદનરૂપી નૌકા હસ્તગત થઈ હોય, જે અહંભાવનો ઓભો ફેંકી દઈ વિકલ્પરૂપી પવનનું તોફાન ચુકાવીને અને શ્રીપુત્રાદિ પ્રતિના પ્રેમરૂપી પાણીના પ્રવાહને ટાળીને, છવાત્માના ઐક્યરૂપી ઉતાર વડે આત્મબોધરૂપી નૌકાના આશ્રયથી નિવૃત્તિને પેઢે પાર જઈ પહોંચે છે; આવા હોકા વૈરાગ્યરૂપી હલેસાંચો વડે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ એ ભાવના બળથી તરી સુક્ષિતતટ પર અવશ્ય આવી પહોંચે છે. આ ઉપાય વડે જેઓ મને ભાગે છે, તેઓ જ આ માચાડપ નદી તરીને પાર પડી શકે છે; પરંતુ આવા ભક્તો વિશેષ હોતા નથી, અહું જ વિરલ હોય છે. (૧૦૨)

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપચન્તે નરાધમાઃ ।

માયયાપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

ચતુર્વિધા મજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ।

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્પમ ॥ ૧૬ ॥

માયાએ જેમના જ્ઞાનને નષ્ટ કરેલું છે તથા આસુરી પ્રકૃતિનો જેમણે આશ્રય કરેલો છે, એવા પાપી મૂર્ખ અને નરાધમ મારે શરણે આવતા નથી. હું ભરતશ્રેષ્ઠ! આર્ત+ (રોગાદિકથી પીડિત), જિજ્ઞાસુ (ભગવત્તત્ત્વ બાણુવા ઇચ્છા

+ (૧) જે રોગ અથવા અન્ય શરીરકુ અર્થે પીડાતો હોય અને તે દુઃખના નિવારણાર્થે પ્રભુને ધણા કરુણભાવથી યાદ કરતો હોય તે આર્તભક્ત કહેવાય છે. જેમ કે દ્રૌપદી, ગજરાજ, સુધન્વા ઇત્યાદિ

(૨) જે રાત્રિદિવસ પ્રભુને શોધવામાં મગ્ન રહે છે, તે જિજ્ઞાસુ ભક્ત કહેવાય છે. જેમકે સાધન કરનારા ઋષિમુનિઓ, પરીક્ષિત રાજા ઇત્યાદિ

(૩) જે શરીરસુખ, ઐસુખ, પુત્રસુખ, રાત્નસુખ, સ્વર્ગસુખ અને બીજા સાંસારિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રભુને યાદ કરે છે, તે અર્થાર્થી ભક્ત કહેવાય છે. જેમકે દ્રુપ, વિભીષણ, સુગ્રીવ આદિ

(૪) જે શરીરનાં સુખદુઃખાદિને સહન કરીને કોઈ પણ ભોગ્ય પદાર્થની ઇચ્છા વિના અને કોઈ પણ અન્ય વસ્તુને બાણુવાની ઇચ્છા વિના ‘પ્રભુનું ભજન કરવું એ મારી ફરજ છે’ એવું સમજીને રાત્રિદિવસ પ્રભુભજનમાં લીન રહે છે, તે જ્ઞાની ભક્ત કહેવાય છે. જેમકે સનહુમાર, નારદ આદિ

એ ઉપરાંત મીરાંબાઈ, શાંતીબા, નરસિંહ મહેતા, તુકારામ, જ્ઞાનેશ્વર,

નાર). અર્થાથી (ભોગેચ્છુ) અને જ્ઞાની-એવા ચાર પ્રકારના લોકો મને બળે છે. ૧૫.૧૬

કારણ કે ભક્ત સિવાય ઇતર સર્વ પ્રાણીઓમાં અનાદિકાળથી અહંકારરૂપી ભૂતનો સંચાર થવાને લીધે, તેઓ આત્મસ્વરૂપને વીસરી ગયેલા હોય છે. તે વખતે તેમને નિયમરૂપ વસ્તુ જ્ઞાન રહેતું નથી, અધોગતિની લાજ હુમ થાય છે અને વેદબાહ્ય વર્તણૂક રાખવામાં તેઓ તત્પર હોય છે. હે અર્જુન ! તેઓ આ શરીરરૂપી ગામમાં જે કાર્ય કરવા માટે આવેલા હોય છે, તે કાર્ય ન કરતા, ઈંદ્રિયસમુદાયરૂપી રાજમાર્ગ પર અહંતા-મમતાની ગડબડ કરવા માટે કામ-કેધાદિ વિકારોનો સમૂહ એકત્રિત કરે છે અને દુઃખ તથા શોકના ઘાવ પડવા છતાં તેમને તેની સ્મૃતિ પશુ હોતી નથી. તેઓ માયાથી અસ્ત હોય છે, તેથી માયાથી વંચિત થાય છે; પરંતુ માત્ર ચાર પ્રકારના ભક્તો-એ જ મારું ભજન કરીને આત્મહિત વૃદ્ધિગત કરેલું છે. આ ચાર-માના પ્રથમને આત્મ, બીજાને જિજ્ઞાસુ, ત્રીજાને અર્થાર્થી અને ચોથાને જ્ઞાની નામથી ઓળખવામાં આવે છે. (૧૦૯)

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥ ૧૧ ॥

તેમાં જ્ઞાનીઓ નિરતર મારામાં રત રહી એકનિષ્ઠાથી મારી ભક્તિ કરે છે, તેથી તે શ્રેષ્ઠ છે. આવા જ્ઞાનીને હું અત્યંત પ્રિય છે અને તે મને અતિશય પ્રિય છે. ૧૭

આત્મ એ દુઃખનિવારણાર્થે મને બળે છે, મુમુક્ષુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે મને બળે છે અને ત્રીજા જે અર્થાર્થી તે દ્રવ્યાદિ પ્રાપ્તિ માટે મને બળે છે; પરંતુ ચોથા જે જ્ઞાની છે, તેને કાંઈ પશુ કર્તવ્ય ન હોવા છતાં પશુ તે મને બળે છે; અને એટલા માટે તે જ્ઞાની પુરુષ જ મારો ખરો ભક્ત છે. તેના જ્ઞાનના પ્રકાશથી લેદાલેદરૂપી અધિકારનો નાશ થાય છે અને પછી તે મારી સાથે ઐક્ય પામી મારા સ્વરૂપ બની રહે છે અને તેની ભક્તિ પશુ તેવી જ સ્થિર હોય છે. પરંતુ સ્કેટિકમણિ જે પ્રમાણે જળમય લાસે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાની ઇતરની દંદિથી દેખાય છે; પરંતુ આ કૌતુક કાંઈ વર્ણવી શકાય એમ નથી. જે પ્રમાણે આકાશમાં પવન શાત થયો એટલે તેણે પવનપણું કાંઈ ભિન્ન લાગતું નથી, તે જ પ્રમાણે તે મારારૂપ બની બાંધ છે, તોપણ દુલ્લસીદાસ સમર્થ રામદાસ, માધવાચાર્ય, શકરાચાર્ય ઇત્યાદિ અગણિત સતો અર્ધ ગયા છે, જે જન્મથી જ ભક્ત હતા

તેની 'ભક્ત' તરીકેની મહત્તા જતી રહેતી નથી. જે પવનને હલાવી-ને જોવામાં આવે તો તે ગગનથી ભિન્ન દેખાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે અને ગગન એકસ્વરૂપ જ છે; તે જ પ્રમાણે તે શારીરિક કર્મો દ્વારા મારો ભક્ત છે એમ ભાસે છે; પરંતુ સ્વાનુભવયોગે તો તે મદ્રૂપ જ હોય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રકાશ દ્વારા હું જ તેનો આત્મા છું, એમ તે જાણે છે; તેથી હું પણ તેનાથી સંતુષ્ટ થઈ તેને મારો આત્મા જ ગણું છું. જે છવપણાની સામી પાર(બ્રહ્મસ્વરૂપ)નાં લક્ષણો સમજી જઈ તેને નિત્ય વ્યવહારમાં આવરે છે, તે શું દેહધારી હોવાથી મારાથી ભિન્ન થઈ શકે ખરો કે? કદાપિ નહિ. (૧૧૮)

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

એ સર્વ એક જ છે, પરંતુ તેમણે જાની તો મારો આત્મા જ છે, એમ નું માનું છું, કારણ કે તે મારામાં ચિત્ત રાખી મને જ સર્વોત્તમ ગતિ માનીને મારો આશ્રય કરે છે. ૧૮

પોતાના હિત માટે તો ગમે તે મનુષ્ય મારો ભક્તિ કરે છે; પરંતુ હું તો માત્ર જાની ઉપર જ પ્રીતિ રાખું છું; રૂઢની આશ્રાએ તો સર્વ દોષો ગાયને દામણુ ખાંધે છે જ; પરંતુ તે પોતાના વાછરડાને તો દામણુ વિના રૂઢ પીવા દે છે; કારણ કે વાછરડો અન્ય કોઈ વાત જાણતો નથી, પરંતુ તે તન-મન-પ્રાણથી પોતાની માતાને જ ઓળખે છે અને જે વસ્તુ જુએ તેને પોતાની માતા જ માને છે. આ રીતે વાછરડો અનન્ય ભક્ત હોય છે; તેથી ગાય પણ તેના પર તેવી જ પ્રીતિ કરે છે. જ્ઞાની સિવાય જે ઇતર ભક્તો તને કહી બતાવ્યા, તે પણ મને પ્રિય તો છે જ. તેમને મારા સંબંધી જ્ઞાન થાય છે, એટલે પછી પુનઃ સંસાર તરફ દૃષ્ટિ નાખતા નથી. જે પ્રમાણે નદી સમુદ્રને મળી એટલે તે પાછી ફરી શકતી નથી, તે જ પ્રમાણે તેના અંતઃકરણરૂપી શુદ્ધિમાંથી અનુભવરૂપી ગંગા નીકળી મારામા આવી મળે છે, તે મદ્રૂપ જ બની જાય છે. એનું વર્ણન કેટલી વાર કરું? જે જ્ઞાની કહેવાય છે, તે દેવળ મારો પ્રાણ છે, એ ન કહેવું જોઈએ; પરંતુ એ ન ઓલવાની વાત પ્રસંગોપાત્ત તને કહી સંભળાવી. (૧૨૬)

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

અનેક જન્મો પછી 'સર્વ' કંઈ વાસુદેવરૂપ છે' એવું જ્ઞાન જેનું પરિપક્વ

થયુ છે એવા જ્ઞાનીને મારી પ્રાપ્તિ થાય છે એવો મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે. ૧૯
 જે વિષયરૂપી ઘાટા જંગલમાંથી કામ-ક્રોધાદિક સકટો ટાળીને
 સદ્કાસનાના પર્વત પર ચડી આવ્યો છે, પછી હે વીરશ્રેષ્ઠ અર્જુન !
 જે સાધુની સંગતિથી સત્કર્મના ચરણ માર્ગમાં, દુરાચરણના આઠ-
 માર્ગને છોડીને ક્ષલાશાની જેડી પગમાં ન ઘાલીને સેકડો જન્મ ભક્તિ-
 વાટે ચાલ્યો બલ્ય છે; એવો જે જ્ઞાની ભક્ત તે કૃણના હેતુને શું હિસાબ-
 મા ગણશે ? આ પ્રમાણે શરીર સંબંધી અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમા ઉપાધિ
 રહિત થઈ, એકલા વાટે ચાલતાં સહેજે કર્મભય થઈ જ્ઞાનોદય થાય
 છે; તે જ વખતે ગુરુકૃપારૂપ ઉષઃકાળ થાય છે અને પછી જ્ઞાનરૂપી
 સૂર્યનાં સુકુમાર કિરણો પ્રસરે છે. આ વખતે અમદંદિનૃ ઐશ્વર્ય તેની
 દંદિએ પડે છે અને તે જ્યાં જ્યાં દંદિ નાખે છે, ત્યાં ત્યાં માગ સિવાય
 અન્ય કોઈ વસ્તુ તેની દંદિએ પડતી જ નથી. તે સ્વસ્થ બેસે છે ત્યારે
 પશુ તેને હું જ દેખાઉ છું. વધારે શું કહું ? એને મારા સિવાય અન્ય
 કોઈ દેખાતું જ નથી. જે પ્રમાણે પાણીમાં ડુબેલા ઘડાની અંદર અને
 બહાર પાણી જ હોય છે, તે પ્રમાણે તે મારી અંદર અને હું તેની
 અંતર્બોધ સર્વ દિશાએ છું. આ પ્રમાણે તેને સર્વત્ર જ્ઞાનનો લડાર જ
 દેખાય છે. તે જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ થઈને જ્યાં જ્યાં સચારુ કરે છે, ત્યાં
 ત્યાં તેને ‘હું જ વિશ્વ છું’ એમ લાગે છે. આ સર્વ વિશ્વમા વાસુદેવ
 ભરેલો છે, એવો તેને અનુભવ થયા કરતો હોય છે; તેથી ભક્તોમા
 તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે અને જ્ઞાની પણ તે જ છે, હે ધનુર્ધર ! જેની અનુભવ
 રૂપી વખારમાં સર્વ ચરાચર વિશ્વ સચિત થયેલું છે, એવો આ મહાત્મા
 અતિ દુર્લભ છે. તેના સિવાય પણ હે અર્જુન ! અનેક મનુષ્યો મને
 ભજે છે, પરંતુ તેમની ભક્તિ કેવળ વિષયસુખની આશાને લઈને
 હોય છે; કારણ કે આશાતિમિરથી તેની દંદિ વિષયાધ થયેલી હોય
 છે. (૧૩૮)

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપચન્તેજ્યવદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાં સ્વયા ॥ ૨૦ ॥

જુદી જુદી કામનાઓથી જેમનું જ્ઞાન નષ્ટ થયેલું છે અને જે અજ્ઞાનીઓ
 પોતપોતાના સ્વભાવને આધીન થયેલો છે, તે જે જે દેવતાની ઉપાસના જે જે
 નિયમ હોય, તે તે નિયમનુ અવલમ્બન કરીને મારા-આત્મરૂપ વાસુદેવથી ભિન્ન
 એવા ઇતર દેવતાઓને ભજે છે. ૨૦

વળી કૃણની ઇચ્છાથી તેના હૃદયમાં કામનો સચાર થયો કે
 તેના સસર્ગથી જ્ઞાનરૂપી દીપક ઓલવાઈ બલ્ય છે, આથી તેમને અંત-

બાંધ્ય અધકાર ઘેરે છે; અને હું તેમની પાસે સમક્ષ હોવા છતાં પણ તેઓ મારાથી વંચિત થાય છે અને પછી તે સર્વ ભાવથી ધતર દેવતાને લજવા લાગે છે. પ્રથમથી જ તેઓ માયાને આધીન થયેલા હોય છે અને વળી તેમાં કૃણપ્રાપ્તિ માટે દીન બનેલા હોય છે. એટલે પછી તેમની અધોગતિનું પૂછવું જ શું? તેઓ લંપટ થઈને મહાકૌતુકથી દેવોની કેવી ભક્તિ કરે છે એ બાજુવા યોગ્ય છે । કયા નિયમથી અને ઉપચારદ્રવ્યથી તેમ જ અથાવિધિ દેવને શી શી વસ્તુઓ અર્પવી જોઈએ એમા બરાબર ધ્યાન આપીને તે દેવને જે જે ઉપચારો ગમતા હોય તે તે ઉપચારો તેઓ કરે છે. (૧૪૨)

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तमेव विदधाम्यहम् ॥ ૨૧ ॥

જે જે ભક્ત જે જે દેવતામા ભક્તિભાવ રાખી શ્રદ્ધાથી તેની આરાધના કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તેની તે શ્રદ્ધાને તે તે દેવતામા હું જ રિથર કરું છું. ૨૧

પરંતુ જે જે મનુષ્ય કેવળ કૃણ માટે જે જે દેવતાની ઉપાસના કરે છે, તેની તે ઇચ્છાને પણ હું જ પૂર્ણ કરું છું. પ્રત્યેક દેવ કે દેવી હું જ છું; પરંતુ તેનો પોતાનો એવો નિશ્ચય (ભાવ) પણ હોતો નથી અને તેથી તે તે વિશિષ્ટ દેવતાઓમાં તેમનો જુદો જુદો ભાવ હોય છે. (૧૪૪)

म तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितानिह तान् ॥ ૨૨ ॥

તે તેવી શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈ તે દેવતાની આરાધના કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પછી મે જ નિર્માણ કરેલી તેની તે કામનાઓ પૂર્ણ થાય છે. ૨૨

ત્યાર પછી તેમને જે જે દેવતા પર શ્રદ્ધા હોય તે તે દેવતાનું પોતાની કાર્યસિદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી તે અથાવિધિ પૂર્વન કરે છે. આ પ્રમાણે જે કોઈ જે જે કૃણની ઇચ્છા રાખે છે, તે ફરી તેને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તે સર્વ મારી પાસેથી મળે છે. (૧૪૬)

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ ૨૩ ॥

(પરંતુ અન્ય દેવતાને ભજનારા તે) અલ્પબુદ્ધિ મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થનાર તે કૃણ નાશવત હોય છે. દેવતાઓના ભક્ત દેવતાઓને જઈ મળે છે અને મારા ભક્તો મને આવી મળે છે. ૨૩

પરંતુ તે ભક્તો મને જાણતા નથી; કારણ કે તે આશાના પાશ-
માથી મુક્ત થતા નથી અને એટલા જ માટે નાશવંત એવાં તેમનાં
ધર્મિક્ષત ફળો તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. વધારે ક્યાં સુધી કહું? આ
પ્રકારનું જે લજ્જન તે સસારનું સાધન જ છે; નહિ તો તેનો ફળભોગ
તો સ્વપ્નમાંના ક્ષણિક સુખ જેવો જ છે. તેનું મનગમતું દૈવત તે ભલેને
હોય; પરંતુ તે દેવતાનું પૂજન કર્યું, એટલે તે દેવત્વને તો પામે જ
છે. નહિ તો તન-મન અર્પણ કરી જે મારી ભક્તિને માર્ગે લાગે છે,
તે દેહાંતે મારી પાસે જ આવે છે. (૧૫૦)

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

પરં માવમજાનન્તો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

મારો ઉત્કૃષ્ટ, અવિનાશી અને અત્યુત્તમ ભાવ ન જાણનારા અજ્ઞાની લોકો,
હું અવ્યક્ત હોવા છતાં પણ મને દેહધારી માને છે. ૨૪

પરંતુ આ પ્રાણી તેમ કરતા નથી અને તેઓ નિરર્થક પોતાનું
હિત બગાડી (ઇતર દેવતાના પૂજનથી અદ્ય ફળપ્રાપ્તિ કરી લઈ),
હથેળીમાના પાણીમા તરવા જેવું કરે છે. અમૃતથી ભરેલા સસુદ્રમાં
બૂડવાનું થાય, તો પછી મોડું ફાળી રાખીને, મનમા ખાઓચિયામા-
ના પાણીની સ્મૃતિ શા માટે રાખવી? અમૃતનિધિમા પ્રવેશ કર્યા
છતાં પણ હાથે કરી મરવાનો ઉપચાર શા માટે કરવો? અમૃતમા
આનંદથી અમૃતરૂપ જ શા માટે ન બની જવું? તે જ પ્રમાણે હે
ધનુર્ધર! ફળાશાસ્ત્રી પિંજર ત્યાગી હઈ, અનુભવરૂપી પખીએ ચિદ્વા-
કાશમાં સચાર કરી, ભગવત્સ્વરૂપના સ્વામી શા માટે ન બની રહેવું?
તે ચિદ્વાકાશ એટલું વિશાળ છે, કે ગમે તેટલે જાંચે જીડવાનો આપણે
મનમાં વિચાર રાખીએ તોપણ સુખપૂર્વક તેટલું જીદાણ કરવા માટે
વિસ્તરેલું છે. હું માપી ન શકાઈ એવો હોવા છતાં પણ મને માપ-
ની મર્યાદામાં શા માટે ઘાલવામાં આવે છે? મને નિરાકારને સાકાર
શા માટે માને છે? હું સિદ્ધ છું તો પછી મને પ્રાપ્ત કરવા માટે
સાધનથી ક્ષીણ શા માટે થવું જોઈએ? પરંતુ હે અર્જુન! વાસ્તવિક
રીતે વિચાર કરીએ તો મારું ઉપર્યુક્ત કથન જીવોને બહુધા અરુચિકર
જણાય છે. (૧૫૭)

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

મૂઢોડર્થ નામિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥ ૨૫ ॥

યોગમાયાથી આવૃત થયેલો એવો જે હું, તે સર્વને સ્પષ્ટ દેખાતો નથી.

આ મૂઠ્ઠા લોકો જન્મ નહિ પામનાર અને અવિનાશી એવા મને ભણતા નથી. ૨૫

કારણ કે યોગમાયાના પડદાથી જેઓ આંધળા થયેલા હોય છે તથા તેમનામાં દેહબુદ્ધિના બળથી પ્રકાશરૂપ જે હું તે મને તેઓ ભેદ શકતા નથી. બાકી હું જેમાં ન હોઈ એવી એક પણ વસ્તુ છે ખરી કે ? કહે તો ખરો, કે કોઈ પાણી રસરહિત છે કે ? પવન કોને સ્પર્શ કરતો નથી ? આકાશ ક્યાં હોતું નથી ? એ જ પ્રમાણે સમસ્ત વિશ્વ મારાથી જ ભરપૂર છે. (૧૬૦)

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ ૨૬ ॥

હે અર્જુન ! આગળ થઈ ગયેલાં વર્તમાન અને હવે પછી થનારાં સઘળાં પ્રાણીઓને હું ભણું છું, પરંતુ મને કોઈ ભણતુ નથી. ૨૬

આ જગતમાં જેટલા પ્રાણીઓ થઈ ગયા છે, તે સર્વમાં હું જ હોતો; હમણા જેટલાં પ્રાણીઓ છે, તેમાં પણ હું જ છું અને ભવિષ્યમાં જે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થનાર છે, તેઓ પણ મારાથી બિન્ન હશે નહિ; પરંતુ એ માત્ર કહેવામાં જ છે. આહું વસ્તુતઃ કોઈ પણ થતું નથી અને કોઈ જતું પણ નથી. જે પ્રમાણે રબળના સર્પ સંબંધી તે શ્યામ, ચિતકાખરો કે ઘઉંવર્ણો-એવી કરી પણ કલ્પના કરી શકાતી નથી, તે પ્રમાણે પ્રાણીમાત્ર મિથ્યા હોવાથી તત્સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારની કલ્પના થવી શક્ય નથી. હે પાંડુસુત ! આ પ્રકારે હું સદા અખંડ વ્યાસ છું. પ્રાણીમાત્રની પાછળ જે સંસારનો ભાર લાગેલો છે તેનું કારણ જુડું જ છે; માટે હું જે સંક્ષિપ્ત વાત કહું છું તે સાંભળ. (૧૬૫)

इच्छाद्वेषसमूत्येन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे-यान्ति परंतप ॥ ૨૭ ॥

હે પરંતપ અર્જુન ! ઇચ્છા અને દ્વેષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મુખડું ખરપી મોહથી સર્વ ભૂતો પ્રમાદી બનીને ઉત્પત્તિસમયે મોટા મોટાળામાં પડી બળે છે. ૨૭

અભિમાન અને શરીર એ બે વચ્ચે પ્રીતિ બાંધાઈ, એ ઉભયની પ્રીતિ દ્વારા ઇચ્છારૂપ કન્યા ઉત્પન્ન થઈ અને તે પોતાના કામરૂપી પૂર્ણ તારુણ્યમાં આવી એટલે દ્વેષની સાથે તેનાં લગ્ન થયાં; આ ઉભય દ્વારા (સુખ-દુઃખરૂપ) દ્વંદ્વમોહ નામક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. પછી તેની

અહંકારરૂપ માતામહે તેની સેવા કરી તેને ઉછેર્યો અને મોટો કર્યો. આ કંદમોહ નિરંતર ધૈર્યને પ્રતિકૂળ હોય છે અને ઇન્દ્રિયકર્મનને અહિતકર્તા હોય છે; કારણ કે તે આશારૂપી દૂધથી પુષ્ટ થયેલા હોય છે. હે ધનુર્ધર! અસંતોષરૂપી મદ્યથી ઉન્મત્ત થવાને લીધે તે વિષય-સેવનથી કંટાળતો નથી. તે શુદ્ધ ભક્તિની વાટ પર વિકલ્પોના કાંટા પાથરી, પછી તેમાંથી કુમાર્ગના આડા માર્ગ કાઢે છે; આથી પ્રાણી-માત્ર ભ્રમિત થઈ સંસારરૂપી અરણ્યમાં અથડાય છે અને તેમને મહા-હુંખોના સપાટા સહન કરવા પડે છે. (૭૧)

येषां त्वन्तर्गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते ब्रह्ममोहनिर्मुक्ता मज्जन्ते मां दृढव्रताः ॥ ૨૮ ॥

પરંતુ પુણ્યકર્મના યોગથી જેના પાતકો લય પામ્યા છે, તે દૃઢનિશ્ચયી પુરુષ સુખ-કુખના મોહમાંથી મુક્ત થઈ મને બળે છે. ૨૮

આ પ્રમાણે વિકલ્પોના તીક્ષ્ણ પરંતુ નિષ્કૂળ કાટા ભેઈ, જેમાંથી મતિભ્રમના પાથ ઉત્પન્ન થાય છે તેને જે માનતા નથી; એકનિષ્ઠ ભક્તિના કદમ ભરી જે સીધા ચાલી, વિકલ્પોના ભાલા સરખા કાંટાને છૂંદીને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, તે મહાપાતકના અરણ્યને ત્યાગીને સરળ માર્ગે ચાલ્યા જાય છે. ત્યાર પછી પુણ્યમાર્ગે ધ્યયધમ કરતા ચાલી મારું સાન્નિધ્ય પામે છે અને એવી રીતે (કામ-ક્રોધાદિક) વાટ-પાડુઓના હાથમાં તેઓ સપડાતા નથી. (૧૭૪)

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ ૨૯ ॥

જેઓ મારા આશ્રયથી જરા અને મૃત્યુથી મુક્ત થવા માટે યત્ન કરે છે, તેઓ જ તે બ્રહ્મને જાણે છે, અને સર્વ અધ્યાત્મ (પ્રત્યગાત્મતત્ત્વને) તથા સર્વ કર્મને પણ જાણે છે. ૨૯

વળી હે પાર્થ! જન્મ-મરણના ફેરામાંથી મુક્ત થવાનાં જે સાધનો છે; તેને પ્રાપ્ત કરવાની જેને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેના તે સળધી પ્રયત્નો કેઈ પણ કાળે ફળદ્રૂપ થઈ તેને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે અને પરિપક્વ થયેલા ફળના રસની પેઠે તે પૂર્ણતા પામે છે. તે વખતે ‘અમારા જીવનને ધન્ય છે’ એવું આત્મભાન થતાં તેઓ સમસ્ત વિશ્વમાં આનંદ, આનંદ અને આનંદનું જ દર્શન કરે છે. પછી તેમની આત્મજ્ઞાનની જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને તેમનાં કર્મો પોત-પોતાને સ્થાને વિરમી તેમનું મન શાંત થઈ જાય છે. હે ધનંજય!

આ રીતે તેમને આત્મજ્ઞાનનો લાભ થાય છે; કારણ કે તેમના આ પરમાર્થરૂપી વ્યાપારમાંની મૂડી હું જ હોઉં છું. તેમને સમદૃષ્ટિરૂપી વ્યાજ મળે છે, તેમની ઐક્યરૂપી સંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેમને લેહરૂપી દીનતાની તો સ્મૃતિ પણ રહેતી નથી. (૧૭૯)

સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।

પ્રયાણકાલેऽપિ ચ માં તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ ॥ ૩૦ ॥

જે (યોગીઓ) અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ સહિત મને જાણે છે, તે સ્વસ્થચિત્ત પુરુષો મરણકાળે પણ મને જાણે છે. ૩૦

જેમણે અનુભવના હાથથી માયાવશ જીવને વશ કરી પાંચભૌતિક શરીરની સાથે મને સ્પર્શ કર્યો છે (આત્માના પ્રથમ પાઠ વિશ્વની અને બ્રહ્માના પ્રથમ પાઠ વિરાટની સ્થૂળ પ્રપંચ સહિત એકતા અનુભવી છે), જેમણે જ્ઞાનના બળથી મને અધિયજ્ઞ (પરમાત્મા) તરીકેની દૃષ્ટિથી જોયેલો છે, તેમને શરીરના વિયોગથી દુઃખ થતું નથી. બાકી આયુષ્યની દોરી તૂટવાની અણી પર આવતાં પ્રાણીઓને જે ગભરાટ પેદા થાય છે, તે જોઈને જીવતા જીવને પણ પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યા જેવું નથી લાગતું કે? પરંતુ તે મારામા કેવી રીતે અને 'કેટલું' ઐક્ય પામ્યો છે, તેનું તો વર્ણન કરવું અશક્ય છે; કારણ કે તે મરણના કઠિન પ્રસંગે પણ મારા સાક્ષિધ્યથી દૂર થતો નથી. આ તત્ત્વ કહી સંભળાવતી વખતે શ્રીકૃષ્ણના સુખના શબ્દરૂપી કુખીની નીચે અર્જુનની અવધાનરૂપી અજલિ (ધ્યાન) નહોતી; કારણ કે તેનું ચિત્ત ગયા રહ્યા શ્લોકના અર્થના ચિંતનમાં રોકાયું હતું. તે ઠેકાણે બ્રહ્મપ્રતિપાદક વાક્યોરૂપી ક્રોધો અર્થરૂપી પુષ્કળ રસથી ભરેલાં હતાં અને તેની ભક્તિરૂપી સુવાસ આરે તરફ પ્રસરી હતી, તે વખતે શ્રીકૃષ્ણની કૃપારૂપી મદ વાયુના યોગથી શ્રીકૃષ્ણરૂપી વૃક્ષ પરનાં વચનરૂપી ક્રોધો અર્જુનના શ્રવણરૂપી જોળામાં સહજ આવીને પડ્યાં. તે ક્રોધો વેદાંતસિદ્ધાંતનાં જ અનેલાં તથા બ્રહ્મરસના સમુદ્રમાં ઝળોળેલાં અને પરમાનંદરૂપી ખાંડની ચાસણીમાં ઝોળેલાં હતાં. આ રીતે તૈયાર થયેલાં નિર્મળ ક્રોધોના અર્થરૂપી ગર્ભ (જ્ઞાન)નો લાભ લેવો એવી ઈચ્છા અર્જુનને ઉત્પન્ન થઈ અને તે વિરમચરણ અમૃતના ઘૂંટણ બરવા લાગ્યો. આ સુખને લીધે અર્જુનના અતઃકરણમાં આનંદનાં એટલાં તો ગલગલિયાં થવા લાગ્યાં, કે તે સ્વર્ગસુખ લોગવનારને પણ તુરંજ માનવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે તે ક્રોધ બાદ સ્વરૂપ

જોઈને તેનો આનંદ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો; એટલે તે વખતે તે કુળનો આસ્વાદ લેવાની જાણને ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ; આથી તે તરત જ અનુમાનરૂપી હાથ પર શ્રીકૃષ્ણવાક્યરૂપી કુળો લઈ અનુભવરૂપી સુખમાં ચપોચપ મૂકવા લાગ્યો, પરંતુ વિચારરૂપી જિહ્વા તે કુળોનો આસ્વાદ લઈ શકશે નહિ અને હેતુરૂપી દાંત તેને ચાવી શકશે નહિ, એમ જાણી સુભદ્રાપતિ અર્જુન તેને મો લગાડતા અચકાયો. પછી તે આશ્ચર્ય પામી જોડ્યો : ‘અહો ! પાણીમા દષ્ટિગોચર થતાં નક્ષત્રો જેવા આ અક્ષરોના સૌંદર્યથી અક્ષરોને કુળ સમજી હું કેવો ફસાઈ પડ્યો ! આ કાંઈ અક્ષરોનાં પદો નથી; પરંતુ કેવળ આકાશની ગદીઓ જ છે અને એમા મારી જુદી ગમે તેટલી દુખડીઓ મારે તોપણ તેનો તાગ જડે એમ નથી; (જે આ કુળો ચાખી શંકાચ એમ ન હોય) તો પછી તેમનો સ્વાદ જાણી શી રીતે શકાશે ? એવો અર્જુન વિચાર કરી પુનઃ ચાલવેંદ્ર શ્રીકૃષ્ણ તરફ નજર કરી. પછી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને વિનંતિ કરી કે, ‘હે દેવ ! આજે એકત્ર થયેલાં સાત’ પદો છે, તેનો કહી પણ કોઈએ સ્વાદ લીધો નથી, એ મોટી આશ્ચર્યકારક વાતો છે. બાકી લક્ષપૂર્વક સાંભળી ન શકાય, તો કેવળ સાધારણ શ્રવણના બળ પર અનેક સાધારણ સિદ્ધાંતોનો તાત્પર્યોર્થ’ કહી ખતાવી શકાય કે ? નહિ જ. વળી તેમાં હે દેવ ! આપનું આ કથન કાંઈ સાધારણ નથી. શ્રવણે દ્રિયરૂપી ઝરૂખામાંથી શબ્દરૂપી કિરણોએ અત-ભોગમાં પ્રવેશ કર્યો ન કર્યો એટલામાં તો મને વિસ્મયતા પ્રાપ્ત થઈ, મારું ધ્યાન ખૂટી ગયું. તે શબ્દોના અર્થ સમજવાની મને ઉત્કંઠા છે, એમ કહેવામા જે વખત ચાલ્યો જાય છે, તે પણ મારાથી સહન થઈ શકતો નથી; માટે હે દેવ ! મને તે કહી સંભળાવો.’ આ રીતે પાછળના પ્રત્યેક તરને લઈ ભવિષ્યના અભિપ્રાય પર દષ્ટિ રાખી અને વચમાં જ પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી અર્જુન પૂછ્યું. અર્જુનની પૂછવાની શૈલી કેવી છે, તે તો જુઓ ! મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થાય તે રીતે શ્રીકૃષ્ણના હૃદયને પ્રેમાલિંગન દેવાને તત્પર થયો છે. અહો ! શ્રીકૃષ્ણને જે વખતે પ્રશ્ન પૂછવાનો હોય છે, તે વખતે આવી જ રીતે પૂછવું પડે છે. મર્યાદા કાયમ રાખીને કેવી રીતે પૂછવું, એ રીત તો ફક્ત સન્ધ-સાચી અર્જુન જ જાણે છે. (૨૦૪)

હવે તે કેવી રીતે પૂછે છે તથા શ્રીકૃષ્ણે તેનો ઉત્તર કેવી રીતે

૧. સાત પદ - ક્ષણ, કર્મ, અધ્યાત્મ, અધિભૂત, અધિદેવ, અધિયમ અને મૃત્યુસમયે ભગવન્વિતનું માહાત્મ્ય સંબંધી જ્ઞાન.

આપે છે અને તેનું વર્ણન સંજય કેવા પ્રેમથી કરે છે તે કહેવાશે; માટે તે તરફ લક્ષ્ય આપજો. જે વાતાં સરળ ભાષામાં કહેવામાં આવવાની છે, તેમાં પૂર્ણ ધ્યાન આપો; અને તે ધ્યાન એવું હોવું જોઈએ કે, જેના યોગે શ્રવણોથી પ્રથમ દ્રષ્ટિ જ તેના અર્થને જોઈ શકે. બુદ્ધિરૂપ જિહ્વાથી તે શબ્દના રસને ન ચાખતાં અક્ષરની શોભાથી જ ઇન્દ્રિયો તટસ્થ થઈ જવી જોઈએ. માલતી પુષ્પની કલિકાઓનો સ્વાદ નાસિકાને તો મળી શકે છે જ; પરંતુ તેમના ઘાદ સૌન્દર્યથી નેત્રોને પણ આનંદ નથી મળતો શું ? એ જ પ્રમાણે ભાષાની શોભાથી ઇન્દ્રિયો સુખનું રાજ્ય કરશે અને ત્યાર પછી તુરત સિદ્ધાન્તના આમમાં જઈ પહોંચશે. એવી સુંદરતાથી જે બોલવું સાંભળવાથી, બોલવું જ બંધ થાય છે, તે સાંભળો; એમ નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે. (૨૧૦)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

અધ્યાય ૮ મો—અક્ષરબ્રહ્મયોગ

અર્જુન ઉવાચ—કિં તદ્બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।

અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

અર્જુન બોલ્યો : હે પુરુષોત્તમ ! તે બ્રહ્મ એટલે શું ? અધ્યાત્મ એટલે શું ? કર્મ એટલે શું ? અધિભૂત શાને કહે છે અને અધિદૈવ કોને કહે છે ? ૧

અર્જુન બોલ્યો : હે દેવ ! સાભાળ્યુ કે ? મેં જે પૂછ્યું તેનો ઉત્તર મને વિસ્તારપૂર્વક આપો. બ્રહ્મ એટલે શું, કર્મ શાનું નામ છે, અથવા અધ્યાત્મ શાને કહેવામાં આવે છે, અધિભૂત કેવું હોય છે અને આ જગતમાં અધિદૈવત શું છે, એ હું સારી પેઠે સમજી શકું એવી રીતે કહો. (૩)

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽન્ત્ર દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥ ૨ ॥

હે મધુસૂદન ! આ દેહમાં અધિયજ્ઞ કહેવાય છે તે કાણુ અને કેવો છે; અને જેણે અત કરણને જીત્યું છે, એવો યોગી મરણકાળે તમને કેવી રીતે બળે છે ? ૨

‘હે દેવ ! અધિયજ્ઞ તે શું, વળી આ દેહમાં તે શી વસ્તુ છે; એ વાત અનુમાનથી બરાબર ધ્યાનમાં આવતી નથી. હે શાર્ફપાણિ ! જેણે અતઃકરણ સ્વાધીન કર્યું છે, તે અતકાળે તમને કેવી રીતે ઝાળખી શકે છે, એનું રહસ્ય મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો.’ (જ્ઞાનેશ્વર કહે છે :) ‘જુઓ, ચિતામણિના મહિરમાં એકાદ દૈવવાન મનુષ્ય નિદ્રા લે અને તે જાંઘમાં લવારો કરે, તો તેનો તે લવારો સુદાં વ્યર્થ જતો નથી; તે જ પ્રમાણે મને આપ કહો.’ અર્જુનના આ વચનો સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા : તે જે પ્રશ્ન કર્યો તેના પ્રત્યુત્તર બરાબર ધ્યાન દઈને સાંભળ. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, કિરીટી અર્જુન કામધેનુનો વાછરડો છે અને તેના પર કલ્પતરુનો મઠય આવી રહ્યો છે; તેથી તેના મનના સર્વ હેતુઓ સિદ્ધ થાય એમાં શી નવાઈ ! શ્રીકૃષ્ણ જેના પર કોષિત થઈને જેનો સંહાર કરે છે, તે સુદાં બ્રહ્મ-સ્વરૂપ પામે છે, તો પછી કૃપાદષ્ટિથી જેને ઉપદેશ કરે છે, તેને શું ન પ્રાપ્ત થઈ શકે ? જે વેળા શ્રીકૃષ્ણ હું જ છું એવો નિશ્ચય થાય છે, તે વેળા આપનું અતઃકરણ પણ શ્રીકૃષ્ણરૂપ બને છે. પછી સકલ્પરૂપી આગણામાં (આપણા મનમાં જે જે સકલ્પોનો ઉદ્ભવ થાય, તે તે

પૂર્ણ કરવા માટે) રિદ્ધિસિદ્ધિ આવીને એ હાથ બેડીને ઊભી રહે છે; પરંતુ આ પ્રકારનો જે નિઃસીમ પ્રેમ તે એક અર્જુનમાં જ છે; માટે તેની ઇચ્છા સદૈવ પરિપૂર્ણ થયા કરે છે. આ કારણથી અર્જુન હવે પોતાના મનમાં જે જે પ્રશ્નો ઉદ્ભવશે તે તે મને પૂછશે, એમ બાણી શ્રીકૃષ્ણે પોતાની મેળે જ ઉત્તરોત્તર પાત્ર પીરસીને અર્જુન સમક્ષ મૂક્યું. સ્તનપાન કરી દૂર રમતા બાળકને ભૂખ લાગવાની કલ્પના જેમ માતા કરી શકે છે; નહિ તો તેના માગ્યા પછી શું માતા તેને દૂધ પાથ છે? અર્થાત્ કૃપાળુ સદ્ગુરુના હૃદયમાં પોતાના શિષ્ય પ્રતિ આવો પ્રેમ હોય એમા કંઈ નવાઈ નથી. અસ્તુ. હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જે કાંઈ બોલ્યા તે સાંભળો. (૧૪)

શ્રીભગવાનુવાચ-અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ।

ભૂતભાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મેસંજિતઃ ॥ ૩ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા - બ્રહ્મ અવિનાશી અને શ્રેષ્ઠ છે.* સ્વભાવ (બ્રહ્મનું શરીરમા રહેલું એટલે હોવું-જીવાત્મા) તે અધ્યાત્મ; અને પ્રાણીની ઉત્પત્તિના કારણસર જે વિસર્ગ, દેવતાઓને ઉદ્દેશીને યજ્ઞમાં ચરુપુરોડાશાદિ દ્રવ્યનું પ્રદાન, તેને કર્મ કહે છે. ૩

પછી સર્વેશ્વર બોલ્યા : જે આ કુટેલા આકાર (દેહ)માં એટલા પ્રોત્ ભરેલો છે અને જે કદી પણ નાશ પામતો નથી; જેનું સૂક્ષ્મપણું એટલું તે શૂન્ય છે એમ જ લાગે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી અને જે આકાશના ગર્ભમાંથી પણ ગાળી શકાય એટલો સૂક્ષ્મ છે, આવો જે વિરલ છે અને જે પ્રાપંચિક જ્ઞાનની આળણીમાંથી (શરીરમાંથી) હલાવ્યા છતાં પણ ગાળી શકાતો નથી, તેને 'પરબ્રહ્મ' કહેવામા આવે છે. તેનો આકાર અર્થાત્ શરીર જન્મ પામ્યા છતાં પણ તે શરીરના ધર્મો બાણીતો નથી અને તે શરીર નાશ પામ્યા છતાં તે કદી નાશ પામતો નથી. હે સુભદ્રાપતે ! બ્રહ્મની આત્મસ્વરૂપમાં જ નિરતર આવી જે સહજ સ્થિતિ હોય છે, તેને અધ્યાત્મ નામથી ઓળખવામા આવે

* જ્ય અક્ષર (નાશરહિત) છે, તો તે પણ પરબ્રહ્મ કેમ નહિ? તેનો ઉત્તર એ છે કે, પરબ્રહ્મની પેઠે જ્ય કાંઈ જગતનું સૂળ કારણ નથી. સ્મૃતિ કહે છે કે, 'एतद्वै तदक्षरं गगिं ब्राह्मणा अमिवदन्ति । अर्थात् 'હે ગગિં' બ્રહ્મવેતાઓ જેને પરબ્રહ્મ કહે છે, તેને જ કારણરૂપ બોલુવા' માટે જ્યનું સ્વરૂપ બેતા તે પરબ્રહ્મરૂપ નથી; બેકે પોતાના સૂળ સ્વરૂપે તો બધું જ પરબ્રહ્મરૂપ છે, પણ અહીં એ વાત કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી, માત્ર એ બને વચ્ચે ફેર શો છે તે કહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

છે. (૧૯)

નિર્મળ આકાશમા નાના રંગનાં વાદળા એકાએક કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે જેમ બાણવામા આવતું નથી; તે જ પ્રમાણે તે નિરાકાર શુદ્ધ બ્રહ્મમાં પ્રકૃતિ અને અહંકારાદિ ભેદથી બ્રહ્માંડના આકારોનો આવિર્ભાવ થવા માટે છે; પરંતુ કલ્પનાતીત શુદ્ધ બ્રહ્મની ખેડ કરવા માટે અપાત્ર એવી ભૂમિમા 'હું અનેક પ્રકારનો થઈશ,' એવા સંકલ્પનો અંકુર ફૂટે છે અને એથી તરત જ તેને બ્રહ્માંડનો આકાર પ્રાપ્ત થતાં તે નમી જાય છે. પ્રત્યેક આકાર જો આપણે તપાસીને જોઈએ તો તે જ બીજથી અર્થાત્ બ્રહ્મથી જ પરિપૂર્ણ ભરેલો છે એમ દેખાય છે. વળી તે પ્રત્યેક આકારમા કેટલા જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને નાશ થાય છે. તેની ગણના પણ કરી શકાતી નથી. પછી તે બ્રહ્માંડના ગોળાના પ્રત્યેક અંગમાંથી અસંખ્ય સંકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે. અસ્તુ. આવી રીતે સૃષ્ટિનો વિસ્તાર થાય છે, પરંતુ અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ સિવાય માત્ર એકલો બ્રહ્મ જ સર્વત્ર ભરેલો છે અને જ્યારે તે અનેકત્વનું પૂર આવે છે, ત્યારે જ તે અનેક સ્વરૂપે ભાસે છે. તે જ પ્રમાણે સ્થાવર-જંગમ વિશ્વની રચના, કારણ ન હોવા છતાં પણ વ્યર્થ શા માટે થાય છે અને તેમાં ન્યૂનાધિકતા શા માટે આવે છે, તેની કાંઈ સમજ પડતી નથી. ચારે તરફ દષ્ટિ ફેંકતા લક્ષ્યાવધિ ભતિઓ ઉત્પન્ન થયેલી જણાય છે. તે સિવાય નાના પ્રકારના જીવોની ગણના થઈ શકે એમ નથી. આ સર્વની ઉત્પત્તિ શામાથી અથવા કોનામાથી થાય છે, એનું જો અવલોકન કરીએ, એમનું મૂળ અવ્યક્ત જ છે, એમ દેખાય છે અર્થાત્ મૂળ(આદિ)મા કર્તાનું કે અતમા કારણનું પણ ઠેકાણું નથી, છતાં પણ વચ્ચે કાર્યની આપોઆપ જ વૃદ્ધિ થાય છે. અવ્યક્તમાં કર્તા સિવાય પણ પ્રત્યક્ષ દેખાતો આકાર ઉત્પન્ન કરવાનો આવો જ વ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે, તેને 'કર્મ' કહે છે. (૨૬)

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતર્મ્મ ॥

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહમૃતાં વર ॥ ૪ ॥

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! નાશવત એવો જે ભાવ (વસ્તુ) તેને અધિભૂત કહેવો; પુરુષને (સમજિતી સૂક્ષ્મ ઉપાધિના અભિમાની હિરણ્યગર્ભ તથા વ્યજિના સૂક્ષ્મ અભિમાની તૈજસને) અધિદૈવત કહેવો; તથા આ દેહમા (કેવળ સાક્ષી-ભૂત) રહેલાને અધિયજ્ઞ કહેવો અને તે હું જ છું. ૪

હવે 'અધિભૂત' જેને કહેવામાં આવે છે તે વિષે હું સક્ષેપમા

કહુ છુ. જે પ્રમાણે વાદળાં ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે, તે પ્રમાણે જેનું અસ્તિત્વ દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં જે વિદ્યમાન નથી, તેને પંચમહાભૂતો એકત્ર મળીને જ રૂપ આપે છે. જે પંચમહાભૂતોને આશ્રયે રહે છે, જે તેના સંયોગથી દષ્ટિએ પડે છે તથા વિયોગથી વિનાશ પામતા જણાય છે, એવા જે નામરૂપ, તેને ‘અધિભૂત’ કહેવામાં આવે છે. પછી અધિદેવત એટલે ‘જીવ’ એમ સમજવું. આ જીવ પ્રકૃતિજન્ય ભોગોનો ઉપભોગ લે છે. જે બુદ્ધિનો દ્રષ્ટા છે, ઈન્દ્રિયરૂપી દેશનો અધિપતિ છે અને જે શરીરને અંતકાળે મનોરથરૂપી પક્ષીઓનું વિશ્રામ લેવાનું વૃક્ષ છે; જે પ્રત્યક્ષ બીજો પરમાત્મા જ છે; પરંતુ અહંકારરૂપી નિદ્રામાં પડેલો હોવાથી જેને સ્વાપ્નની ખટપટને લીધે સંતોષ અને અસંતોષ પણ થાય છે અને જેને સ્વભાવતઃ જ જીવ કહેવામાં આવે છે તથા જે પચ્ચભૂતાત્મક શરીરનો મુખ્ય દેવતા છે, તેને ‘અધિદેવત’ કહેવામાં આવે છે. (૩૬)

હવે હે પાંડુકુમાર ! આ જ શરીરરૂપી ગ્રામમાં જે શારીરિક ઉપાધિનો લય કરે છે, તે ‘અધિયજ્ઞ’ હુ છુ. બાકી અધિદેવ તથા અધિભૂત એ સર્વ ખરેખર હું જ છું. સો ટચનું સોનું હલકી ભતના સુવર્ણ સાથે મળવાથી શું તે હલકું સોનું થતું નથી કે ? તથાપિ તેનું ઉત્તમપણું કંમી થતું નથી અને પેલું હીનત્વ પણ ન્યૂન થતું નથી. જ્યાં સુધી ઉત્તમ સોનું હલકી ભતના સોનાની સાથે એકત્ર હોય છે, ત્યાં સુધી જ તે હલકું ગણાય છે; તે જ પ્રમાણે અધિભૂતાદિ સર્વ જ્યાં સુધી અજ્ઞાનરૂપી આવરણથી આવૃત્ત થયાં છે, ત્યાં સુધી જ તે પૃથક છે. જ્યારે અજ્ઞાનનું આવરણ દૂર થઈ લેહભાવ નષ્ટ થાય છે, ત્યારે તેને ભિન્ન માનવાં ઉચિત નથી. વાળનું ચૂંછળું કરી તે પર સ્ફટિકની શિલા મૂકવામાં આવે, તો ઉપર ઉપરથી ભેતાં તે શિલા ખડિત માલૂમ પડે છે. પછી તે કેશના ચૂંછળાને કાઢી નાખતાં શિલામાંનો કાપ ક્યાં ગયો તે પણ સમજાતું નથી. આથી શું એમ કહે વાશે કે, પહેલાં શિલા ખડિત હતી અને હવે તેને બેડી દેવામાં આવી છે ? ના, કદી નહિ; તે તો મૂળથી જ અખડિત હતી, છતાં કેશની સંગતિથી જ ખડિત લાસતી હતી. કેશ એક બાજુએ કાઢી નાખ્યા, એટલે તે પૂર્વે જેવી હતી તેવી જ દેખાવા લાગી; તે જ પ્રમાણે અહંભાવ નષ્ટ થયો એટલે મૂળનું ઐક્ય સ્પષ્ટ સ્વરૂપે દેખાય છે અને જ્યાં ઐક્યની પ્રતીતિ થાય છે, તે ‘અધિયજ્ઞ’ હું જ છું. જે હેતુ મનમાં ધારણ કરીને મેં તને પૂર્વે (ચતુર્થ અધ્યાયમાં)

‘સર્વં ચક્ષોઃ કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે’ એમ કહ્યું હતું. તે જ આ અધિયજ્ઞ છે. એ સર્વં જીવોનો વિશ્રામ છે અને બ્રહ્મસુખનો આધાર છે.

હે અર્જુન ! હવે હું તને સ્પષ્ટ કરીને કહી સંભળાવું છું. પ્રથમ વૈરાગ્યરૂપી કાષ્ટ ખડકી, ઇદ્રિયસંયમરૂપી અગ્નિ સળગાવી તેમાં વિષય-રૂપી દ્રવ્યની આહુતિ આપવામાં આવે છે. પછી વજાસનરૂપી ભૂમિકા શુદ્ધ કરી તે પર મૂળબધ મુદ્રાની ઝોટલી કરવામાં આવે છે અને તે પર શરીરનો મંડપ બિભો કરવામાં આવે છે. તે ઠંડાણે ઇદ્રિય-નિગ્રહરૂપ અગ્નિના કુંડમાં ઇદ્રિયરૂપ હુંતદ્રવ્યો નાખી યોગમત્રથી હવન કરવામાં આવે છે. તે પછી મન તથા પ્રાણના નિગ્રહરૂપી, હુંતદ્રવ્યોની તૈયારીથી ધૂમ્ર વિનાનો નિર્દોષ એવો જે જ્ઞાનાગ્નિ તેને તૃપ્ત કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ સાહિત્યો જ્ઞાનમાં સમર્પિત થયા પછી તે જ્ઞાન બ્રહ્મમાં લય પામે છે અને પછી સર્વથા શુદ્ધ બ્રહ્મ એ જ કેવળ રહે છે. તેને જ ‘અધિયજ્ઞ’ અર્થાત્ બ્રહ્મ સમજવો એ વાત શ્રીકૃષ્ણ કહે છે. એટલામાં જ મહાબુદ્ધિમાન અર્જુન તે તત્ત્વ સમજી ગયો. અર્જુન બ્રહ્મનું ખરું સ્વરૂપ સમજી ગયો છે એમ જાણી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : તું ઘણા જ ઉત્તમ પ્રકારે શ્રવણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના આવાં વચનો સાંભળી અર્જુનને સંતોષ થયો. તૃષાતુર બાળકની તૃષા-તૃપ્તિ થવાની અથવા શિષ્યોની કૃતાર્થતાથી કૃતાર્થ થવાની રીત માતા અથવા સહુરુ જ જાણે છે; માટે અર્જુનની પૂર્વે જ શ્રીકૃષ્ણના અગમમાં અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવ^૧ ઉત્પન્ન થઈ સમાતા નહોતા; પરંતુ તેમણે વિવેકથી તેમની ગતિને રોકી અને પોતે પૂર્ણતા પામેલા સુખના સૌગંધ્ય જેવા અથવા શીત થયેલા અમૃતના તરંગ જેવા કોમળ અને સુમધુર શબ્દો તે બોલવા લાગ્યા. તેઓ બોલ્યા : હે શ્રોતૃશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! સાંભળ. હે તાત ! માયા બળી ગઈ એટલે તેને બાળનારું જ્ઞાન પોતે પશુ બળી બચે છે.

૧ અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવ આ પ્રમાણે છે -

સ્તમ્મઃ સ્વેદોઽય રોમાઞ્ચ. સ્વરમક્ષોઽય વેપથુઃ ।

વૈવર્ણ્યમશ્રુપ્રલયમિત્યદ્વૌ સાત્ત્વિકા મતા ॥

અર્થાત્ હૃદય ભરાઈ આવવું, પ્રસેદ થવો, રોમાંચ થવો, ગદગદ વાણી થવી, કંપ થવો, નિરતેજ થવું અને અશ્રુ નીકળી પડવો અને મરણ થવું; આ આઠ સાત્ત્વિક ભાવ કહેવાય છે.

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુત્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૫ ॥

વળ જે અંતકાળે મારું સ્મરણ કરતા કરતા દેહ છોડે છે, તે મારા સ્વરૂપમાં મળી જાય છે, એમાં સંશય નથી. ૫

અરે ! મેં હ્રમણાં જ જેને અધિયજ્ઞ કહ્યો, તે અધિયજ્ઞરૂપે મને જે મૂળથી જ બાણે છે તથા પ્રાણાંતસમયે પણ બાણે છે, તે દેહને મિથ્યા માની પોતામાં જ બ્રહ્મરૂપ બની જાય છે. જે પ્રમાણે ઘર આકાશથી ભરેલું હોય છે અને આકાશમાં જ રહેલું હોય છે, તે જ પ્રમાણે અનુભવરૂપી મારા ઘરમાં તેની નિશ્ચયરૂપી ઓરડી હોય છે : માટે તેને બ્રહ્મવ્યતિરિક્ત દેહાદિકૃત સ્મરણ હોતું જ નથી. આ પ્રકારે જે આંતર્બાહ્ય ઐક્યને લીધે મદ્રૂપ જ થઈ રહેલો છે, તે બહારના પંચમહાભૂતોના પાંચ કવચો (શરીરો) પડી જાય, તો તેને તે બાણતો પણ નથી. શરીર છૂવતું હોવા છતાં પણ તેની જે પરવા કરતો નથી, તો પછી તેના પડવાથી તેને દુઃખ કેને થાય વારુ ? અર્થાત્ એથી જ અનુભવના ઉદ્દરમાનુ પાણી ચળવિચળ થતું નથી. આ અનુભવને કેવળ ઐક્યભાવથી ચૂંચી તેને અવિનાશીપણાના હૃદયમાં નાખવામાં આવ્યો છે અને તેને પૂર્ણાનંદરૂપી સમુદ્રમાં ધોવામાં આવ્યો છે; એટલા માટે તે કામાદિક મળથી મલિન થતો નથી. જિહ્વા પાણીમાં ઘડો ડુબાવતાં તેની અદ્ધર અને બહાર પાણી જ હોય છે; છતાં જો હૃદયગતિથી તે પછીથી કૂટી જાય છે, તો શું ઉઠકનો નાશ થાય છે કે ? અથવા સર્પ પોતાની કાચળીને ત્યાગી દે અથવા ઉષ્ણતા (બકારા) ને લીધે કપડા કાઢી નાખવામાં આવે, તો શું તેથી અવયવોમાં કાંઈ બગાડ થાય છે ખરો ? તે જ પ્રમાણે ઉપર ઉપરથી દેખાતું મિથ્યા શરીર નાશ પામે, તોપણ બ્રહ્મ તો સર્વત્ર ભરેલ જ છે. એટલા માટે આ તત્ત્વમાં જો ભુદ્ધિ નિપુણ થઈ જાય તો પછી લય જેવું હોઈ જ કેમ શકે ? એટલા માટે જો પ્રમાણે અંતકાળે મારું સ્મરણ રાખીને જેઓ દેહનો ત્યાગ કરે છે તેઓ મમરૂપ જ થાય છે. નહિ તો સાધારણ નિયમ એવો છે કે, મરણસમયે અંતઃકરણમાં જેવું સ્મરણ થાય છે, તેને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રમાણે એકાદ લયલીત મનુષ્ય વાસુની પેઠે પલાયન કરતાં માર્ગમાં એકાએક કૂવામાં પડી જાય છે; અને આ સ્થિતિમાં કૂવામાં પડવા પૂર્વે દોડવાના વેગનો અવરોધ કરી તેનાથી પડવાનો લય ટાળી શકાતો નથી, તેથી તેને કૂવામાં અવશ્ય પડવું જ

પડે છે; તે જ પ્રમાણે મૃત્યુસમયે જીવની સમક્ષ જે વસ્તુ ઊભી રહે છે, તે જ વસ્તુનું રૂપ મરણ પછી તેને ધારણ કરવું પડે છે આ ઘટના કોઈ પણ ઉપાય દ્વારા ટાળી શકાતી નથી અને મનુષ્ય જાગૃત હોતાં તેના મનમાં જે કલ્પનાઓ આવે છે, તે જ કલ્પનાઓ સ્વપ્નમાં તેની આંખો બેલી હોય છે. (૭૩)

यं यं वापि स्मरन्मावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावमावित्तः ॥ ६ ॥

અથવા હે કૌંતેય' જે મનુષ્યો મનમાં જે જે ભાવ લાવીને અતે શરીરને છોડે છે, તે ખીન્ન જન્મમાં તે તે ભાવથીજ યુક્ત થઈને તે જન્મ લે છે. ૬

તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય જાગૃત હોય છે તે વખતે તેની મનમાં જે કલ્પના નિદ્રામાં ખડી થાય છે; તે જ પ્રમાણે જીવંત દશામાં અતઃકરણમાં જે પ્રત્યે પ્રીતિ હોય છે, તદ્વિષયક પ્રીતિ જ અતઃકાળે વૃદ્ધિગત થાય છે અને મરણ સમયે જે વાતનું સ્મરણ હોય છે, તેની ગતિ તે મરણ પછી પામે છે.

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्ममैवैक्यस्य संशयम् ॥ ७ ॥

એટલા માટે હે અર્જુન' મન અને બુદ્ધિને મારામાં અર્પણ કરીને સદૈવ મારું ચિંતન કર અને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થા; એટલે તું મારામાં જ આવી મળીશ એમાં સંશય નથી ૭

એટલા માટે તું નિત્ય મારું જ સ્મરણ કરતો રહે. આંખો વડે જે દેખાય, કાનો વડે જે સંભળાય, અથવા મન વડે જે ચિંતાય અને વાણી વડે જે બોલાય તથા હૃદયમાં ભાસનારું તથા બાહ્યદૃષ્ટિથી દેખાનારું સર્વ હું જ છું એમ સમજવું, એટલે પછી સર્વત્ર હું જ છું, એમ તને સહજ જણાયે. હે અર્જુન! આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ મદ્રૂપ જ છે, એ વાત તારું મન ગ્રહણ કરશે; એટલે દેહનો પાત થવા છતાં પણ તું મરવાનો નથી, તો પછી યુદ્ધ કરવામાં તને ભય શાનો છે? જો તું મન અને બુદ્ધિને ખરેખર મારા સ્વરૂપમાં જ અર્પણ કરી દઈશ તો તું મદ્રૂપ થઈશ, એ હું તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું. આ કેવી રીતે થઈ શકે, એવો સંશય જો તારા મનમાં આવતો હોય તો પ્રથમ તેનો અભ્યાસ કરી અનુભવ લે અને જો હું કહું છું તે પ્રમાણે ન થાય, તો પછી મારા પર ક્રોધ કર. (૮૦)

૧. અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્યાનુચિન્તયન્ ॥ ૮ ॥

હે પાર્થ! પોતાના ચિત્તને અન્યત્ર ક્યાંય ન જવા દેતાં યોગાભ્યાસના સાધનથી (ચિત્તને) એકાગ્ર કરીને જે મારું ચિત્તન કરે છે, તે પ્રકાશાત્મક પરમ પુરુષમા જઈ મળે છે. ૮

એટલે ઉત્તમ રીતે ચિત્ત અને અભ્યાસની સકલના કરવામાં આવે (મનપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે) તો જે પ્રમાણે લાંગડો માણસ ઉદ્યોગના બળથી પર્વત પર ચઢી શકે છે, તે પ્રમાણે નિરંતર પ્રહ્ન-વિચારનો અભ્યાસ કરીને ચિત્તને આત્માનો છદ્દ લગાવ; પછી શરીર રહે કે જાય, તેની પરવા રહેશે નહિ. અનેક ગતિને પામનારું એવું જે ચિત્ત જો આત્માને વરશે; તો પછી શરીર રહ્યું કે ગયું, તેવું સ્મરણ કોઈ પણ કરવાનું નથી. પાણી નદીના પ્રવાહનું રૂપ ધારણ કરી ‘ધૂ ધૂ’ અવાજ કરતું સમુદ્રને મળવા આવ્યું એટલે પછી પાછળ શું થાય છે, તે જોવા પાછું વળતું નથી; પણ સમુદ્રમાં મળીને સમુદ્ર રૂપ જ બની જાય છે; તે જ પ્રમાણે ચિત્ત આત્મસ્વરૂપ થયું એટલે જન્મ-મરણની ચાતના ટળી જાય છે; કારણ કે ત્યાં પરમાનંદ જ ભરેલો હોય છે. (૮૫)

કવિં પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાંસમનુસ્મરેद्यः ।

સર્વસ્ય ધાતારમચિન્ત્યરૂપમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

પ્રયાણકાલે મનસાચલેન મત્ત્યા યુક્તો યોગબલેન ચૈવ ।

ઋવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

જે અંતકાળે મન નિશ્ચળ કરી ભક્તિયુક્ત થઈને યોગબળથી આરાધ્યકમાં (જે ભ્રમરો વગેરે) પ્રાણને ઉત્તમ પ્રકારે સ્થિર કરે છે, તથા સર્વના, અનાદિ, સર્વના નિયંતા, સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, સર્વના પોષક, અચિત્સ્વરૂપ, સ્વર્ગના જેવા તેજસ્વી અને તમેગુણથી અલિપ્ત એવા દિવ્ય પરમ પુરુષનું નિરંતર ચિંતન કરે છે, તે તે દિવ્ય પરમ પુરુષને જઈ મળે છે. તેનામાં લીન થાય છે. ૯, ૧૦

જેનું અસ્તિત્વ નિરાકાર છે, જેને જન્મ-મરણ છે જ નહિ અને જે સર્વ વ્યાપકતાથી સર્વને ભુજે છે; જે આકાશની પૂર્વે વિદ્યમાન હતો, જે પરમાણુ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે, જેના સાન્નિધ્યથી વિશ્વના સર્વ વ્યાપારો ચાલે છે, જેમાંથી આ સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેની સહાયથી આ સર્વ વિશ્વ જીવે છે અને જે વિષે કશું અનુમાન થઈ શકતું નથી, તે અચિંત્ય જ છે. જેમ કોઈથી પણ અશિના અગારા

કદાપિ ખાર્ધ શકાતા નથી. જેમ તેજમા અંધકારનો પ્રવેશ જતો નથી, અને દેહ વિષેનું અજ્ઞાન જેની ઈષ્ટને દેખાતું નથી, જે સૂર્ય રૂપ નિર્મળ કિરણોનો રાશિ છે અને જે જ્ઞાનીઓને નિત્ય પ્રકાશ આપે છે; જેનો અગ્ત કદાપિ થતો નથી, તે પરિપૂર્ણ બ્રહ્મને જાણી તે મરણકાળ સમીપ આવ્યો હોય ત્યારે જે એકાગ્રચિત્તે તેનું સ્મરણ કરે છે, પશ્ચાત્તન વાળી ઉત્તર દિશા તરફ મુખ કરી યોગાભ્યાસ-ક્રમમાં પ્રાપ્ત થયેલું મુખ અંતઃકરણમા સચિત કરી, અંતરમા એકાગ્ર-ચિત્તે સ્વરૂપપ્રાપ્તિના ઉમળકાથી સ્વયંભૂ બ્રહ્મને ત્વરિત મળવા માટે સપાદન કરેલા યોગ કરા સુપુમ્બા નાડીના મધ્યમાર્ગમા થઈને અગ્નિસ્થાન(નાભિ)માથી બ્રહ્મરૂપમા જવાને નીકળે છે, જેનામા પ્રાણ અને ચિત્તને મસર્ગ નિરર્થક બાહ્યતા જ દેખાય છે, જેના પ્રાણનો લય આકાશમાં થાય છે, પરંતુ મનની સ્થિરતાથી જે બધાયેલો હોય છે અને જેનું અંતઃકરણ ભક્તિમુક્ત થયું છે; વળી જે યોગબળથી તૈયાર થઈ પોતાનું મન પોતાને સ્વાધીન રાખી શકે છે; તે યોગી ચિત્ત અને મનને બ્રૂકુટિમા જ વશ કરી, જે પ્રમાણે ઘટાનો નાદ ઘટામાં જ લય પામે છે. તે પ્રમાણે બ્રૂકુટિમા જ ઉભયનો લય કરે છે. માટલા નીચે ઢાકી રાખવામા આવેલો હીપક ક્યારે યુગાર્ધ બળ્ય છે તેની જેમ બળર પડતી નથી; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! જે કોઈ પોતાના દેહને ત્યાગે છે, (પ્રાણવાયુને બ્રહ્માકાશમાં લઈ જઈને તે આત્મસ્વરૂપમાં ક્યારે લીન થાય છે, એ કોઈની જાણમા ન આવવા દેતા પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે છે), તે કેવળ પરબ્રહ્મ જેને પરમ પુરુષ કહેવામાં આવે છે, તેના (મારા) સ્વરૂપમા જઈ મળે છે. (૯૯)

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विदन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तच्चे पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ૧૧ ॥

વેદવેદાંતો જે તત્ત્વને અક્ષર કહે છે, અને જેમના કામ અને કોષનો લોપ થયેલો છે એવા સ-ચારી જે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે અને જેની પ્રાપ્તિ માટે બ્રહ્મચારીઓ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળે છે, તે પદ હે અર્જુન! તને હું સંક્ષેપથી કહું છું. ૧૧

જે જ્ઞાન સર્વ જ્ઞાનનો અંત છે અને સકળ જ્ઞાનના નિધિરૂપ શુદ્ધિમાન જ્ઞાનીજનો પણ જેને અક્ષર કહે છે, જે પવનના વટોળિયાની સમક્ષ માત્ર ગગન જ અડગ રહી શકે છે; તેની આગળ વાદળાંઓ કેવી રીતે નભી શકે? તે જ પ્રમાણે જ્ઞાની જેને સમજી ચૂક્યો હોય

તે સ્વતંત્ર જ્ઞાનની મર્યાદામાં આવેલી ગયેલી કહેવાય છે અને તેથી તેને 'ક્ષર' (નાશવંત) કહેવામાં આવે છે અને જે બાણી શકાતું નથી તેને સહજ 'અક્ષર' (અવિનાશી) કહેવાય છે. આ અક્ષર (બ્રહ્મ) માયાતીત હોઈ સંનિવૃત્તિરૂપ છે. વિષયેષ્ણા છોડી સર્વ ઇન્દ્રિયોત્તુ દમન કરી, દેહરૂપી વૃક્ષની નીચે ઉદાસીન વૃત્તિથી બેઠેલા વિરક્ત પુરુષ પણ સદૈવ જેની વાટ ભેટા રહે છે અને જે સદાનિરિગ્ધ લોકોને પ્રિય હોય છે, જેનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગીજન બ્રહ્મચર્યાદિ સંકટોને ગણતા નથી તથા નિષ્કુરતાથી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરે છે, એવું જે પરમ હૃદયભય જેનો અંત નથી અને જેનું જ્ઞાન વેદને પણ પ્રાપ્ત થયું નથી, તે પહેલે, જેઓ મારા ઉપયુક્ત કથન પ્રમાણે દેહ છોડે છે, તેઓ સહજ પ્રાપ્ત કરે છે; માટે હે પાર્થ! તે વિષે વળી એકવાર પુનઃ તને કહું છું. ત્યારે અર્જુન બોલ્યો : 'હે ગુરો! હું હમણાં જ આપને પૂછવાનો હતો, પરંતુ આપે મારા પર સહજ કૃપા કરી; માટે આપ કહેવાની શરૂઆત કરો. વળી જે કહેવું હોય તે માત્ર સાદી ભાષામાં જ કહેજો.' આ સાંભળી ત્રિભુવનદીપ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : હું ક્યા તને ઓળખતો નથી? તને સંક્ષેપથી અને સ્પષ્ટતાથી જ કહું છું; માટે મનની બહાર ભટકવાની સ્વાભાવિક ટેવ ભાગી તેને હૃદયમાં સ્થિર રાખવાનો ઉપાય કરજો. (૧૧૧)

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूढवर्धाघायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म वशाहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

જે સર્વ દ્વારોનો નિરોધ કરી, મનને હૃદયમાં સ્થિર કરી, કપાળમાં બ્રહ્મટિના મધ્યભાગમાં પોતાના પ્રાણવાયુને નિશ્ચળ કરી યોગાભ્યાસમાં સ્થિર થાય અને નિર્વિકાર બ્રહ્મનો વાચક એકાક્ષર બ્રહ્મનો ઉચ્ચાર કરીને મારું જે સ્મરણ કરતો દેહનો ત્યાગ કરી નીકળી જાય છે, તે ઉત્તમ ગતિને જઈ પહોંચે છે ૧૨, ૧૩

પરંતુ બ્યારે ઇન્દ્રિયરૂપ દ્વારો નિગ્રહરૂપ તાળા વડે વસાયેલાં હોય છે, ત્યારે જ આ કાર્ય બની શકે છે. આમ થયું એટલે સહજ મન સ્વાધીન થઈ હૃદયમાં સ્વસ્થ થાય છે. જે પ્રમાણે જેના હાથપગ ભાંગી ગયા હોય, તે મનુષ્ય પોતાનું ઘર છોડી શકતો નથી; તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન! ચિત્તની સ્થિરતા થઈ એટલે પ્રાણાયામથી ઝંકારનું ધ્યાન કરવું અને પ્રાણવાયુને કંબેકંબે બ્રહ્મરૂપ થઈત આવવો. પછી અકાર,

ચકાર અને મકાર-એ ત્રણે માત્રાઓનો લય અર્ધમાત્રામાં થાય ત્યાં સુધી ધારણાશક્તિના બળથી પ્રાણવાયુને બ્રહ્માકાશમાં મળવાની તૈયારીમાં હોય તેવી રીતે ધરી રાખો; અર્થાત્ ત્યાં સુધી તે વાયુને મસ્ત-કાકાશમાં સ્થિર કરવો, અને ત્યાર પછી ઈંકારનો અને તેનો સંયોગ થતા મૂળસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તેમાં તે સ્મરણ થાય છે. (૧૧૬) આમ થતાંની સાથે જ ઈંકારનું સ્મરણ બધ પડી જાય છે અને તે વખતે જ પ્રાણનો અત થાય છે. પછી ઈંકારાતીત બ્રહ્માનન્દસ્વરૂપ જ અવશિષ્ટ રહે છે. એટલા માટે પ્રણવરૂપી એકાક્ષર બ્રહ્મ એવા મારા પરમ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરતા કરતા જે શ્રવ તે અવસ્થામાં જ દેહત્યાગ કરે છે, તે નિશ્ચયપૂર્વક મારામાં સમાય છે. હે અર્જુન ! કદાચિત્ તારા મનમાં એવી શકા આવે કે, ‘સ્મરણસમયે મારું સ્મરણ’ કેમ કરીને થઈ શકે ? શ્રવિતનું સુખ નષ્ટ થઈ, ઈંદ્રિયો સકટમાં પડી, અંતર્બોધ મૃત્યુચ્છિન્ને પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ભેદને બેદું કોણ થઈ શકે વારું ? ઈંદ્રિયોનો સંયમ કોણ કરે અને કેના અંતઃકરણથી ઈંકારનું સ્મરણ કરી શકાય ? હે તાત ! આવા સંશયને કદી પણ તું તારા અંતઃકરણમાં સ્થાન આપીશ નહિ આમ જો, મારી જે નિત્ય સેવા કરે છે, તેના અતકાળે હું તેનો હાસ બની રહું છું. (૧૨૩)

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તસ્માદ્દં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥

મામ્પ્રેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશ્વતત્ત્વમ્ ।

નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

હે પાર્થ ! જે યોગી એકાગ્રચિત્તે સદાસર્વદા મારું સ્મરણ કરનાર અને નિરતર સમાધાનયુક્ત હોય છે, તેને હું સહજ પ્રાપ્ત થાઉં છું પરમ સિદ્ધિને પામેલા મહાત્માઓ અને પ્રાપ્ત કર્યા પછી કુળનું સ્થાન અને અશાશ્વત એવા જન્મને પામતા નથી ૧૪,૧૫

જેઓ વિષયોને તિલાંજલિ આપી, વિષયેચ્છાઓનો નિરોધ કરી મને જ હૃદયમાં રાખી તે સુખનો ઉપભોગ લેતા હોય છે, તેમને તે સમાધાનમાં ક્ષુધાદિકની સ્મૃતિ પણ રહેતી નથી, તો પછી ગરીબ બિચારાં નેત્રાદિકનો ત્યાં શો હિસાબ હોઈ શકે ? આવી રીતે નિરતર મારા ઐક્યરૂપને પામેલા પોતાના અંતઃકરણથી મારામાં તદ્દલીન થયેલા તથા મદ્રૂપ બની જેઓ મારી સેવા કરનારા છે, તેઓ જો અંતઃકાળ સમયે મારું સ્મરણ કરે તો જ હું તેમને પ્રાપ્ત થાઉં; તો પછી તેમણે ગી. ૧૬

પૂર્વે જે મારી ઉપાસના કરી તેના ઉપયોગ શો ? સકટને સમયે એકાદ ગરીબ મનુષ્ય પણ દીનતાથી ‘હે દેવ ! મારી વહારે ધાઓ’ એવી મને વિનતિ કરે, તો તેના હુઃખનું નિવારણ કરવા માટે મારે નથી જરૂર પડતું ? તો પછી જેઓ મારા ભક્ત છે, તેમની મરણસમયે હું સંભાળ ન લઈ શકું, તો પછી તેઓ મારી ભક્તિ શા માટે કરે ? માટે આવા આવા સશ્ચાત્મક અભિપ્રાયોના નામ માત્રનો પણ ઉચ્ચાર કરીશ નહિ. તે જે વેળાએ સ્મરણ કરે છે, તે વેળાએ હું તેમને પ્રાપ્ત થાઉં છું. તેમના ભક્તિરૂપી ઉપકારનો જોભો મારાથી સહન થઈ શકતો નથી. આ પ્રકારે હું ઋણી થયો છું એમ જાણી એ ઋણમાંથી મુક્ત થવા માટે હું મારા ભક્તોની અંતકાળે સેવા કરું છું. દેહ (છૂટવાની) વ્હાનિનો સંબંધ મારા ભક્તોના સુકુમાર શરીરને ન લાગે એટલા માટે હું તેમને અંત કાળે આત્મજોધરૂપી પાંજરામાં રાખું છું. તે પાંજરા પર મારા સ્મરણનો આહ્વાનકારક અને શીતળ પડદો રાખું છું. આ પ્રકારે જેની બુદ્ધિ મારામાં નિત્ય સ્થિર થયેલી હોય છે, તેમને હું મારા સ્વરૂપમાં ખેંચી લાવું છું; એટલા માટે દેહના અંતકાળનું હુઃખ મારા ભક્તોને કદી પણ થતું નથી અને તેમને હું સુખપૂર્વક મારા તરફ વાળી લાવું છું. આત્મા પરથી દેહરૂપી આવરણ કાઢી નાખીને તથા મિથ્યા અહંકારની ધૂળ ખેંચીને ભગવત્પ્રાપ્તિની વાસનાથી તેમને તદ્દપ કરું છું અને ભક્તને પણ દેહમાં પ્રેમ ન રહેવાથી તે તેનો ત્યાગ કરે છે. તે વખતે દેહ છૂટી જાય છે, એમ સુઠાં તેને લાગતું નથી; તેમ જ દેહના અંતસમયે ભગવત્પ્રાપ્તિ કરવી અને ઈશ્વરસાન્નિધ્ય કરવું, એવી પણ તેના મનમાં ઇચ્છા નથી; કારણ કે પૂર્વથી જ તે મદ્રૂપ થયેલો હોય છે. વળી તેના શરીરરૂપી પાણીમાં આત્મા છે એમ દેખાય છે ખરું; પરંતુ તે દેખાડું પ્રતિબિંબ પ્રમાણે મિથ્યા હોય છે. આંદરણું બહાર દેખાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેની સ્થિતિ ચંદ્રમાં જ છે. આવા જોધથી જે મારી સાથે યુક્ત થયો છે, તેની નિકટ જ હું હંમેશાં છું; માટે તે મરણ પછી પણ નિઃસંશય મદ્રૂપ જ બને છે. જે શરીર કલેશરૂપી વૃક્ષોનું વન છે, જે તાપત્રયરૂપી અગ્નિની ધગધગતી સગડી છે, જે મૃત્યુરૂપી કાગડોનો બલિ છે, જે દારિદ્ર્યને વધારે છે, જે મૃત્યુના ભયમાં વૃદ્ધિ કરે છે, જે સર્વ હુઃખનો લંકાર છે, જે ખરાબ બુદ્ધિનું મૂળ છે, જે પૂર્વજન્મનાં ખરાબ કર્મોનું ફળ છે, જે પ્રાંતિનું કેવળ સ્વરૂપ જ છે, જે સંસારનો આશ્રય છે, જે અહંકારાદિ વિકારોનું ઉપવન છે, જે સર્વ પ્રકારના વ્યાધિથી

પિરસાયેલો થાળ છે, જે કાળે ચાવી નાખેલો ઉચ્છિષ્ટ ખીચડો છે, તે આશાનું અગબળ છે, જે સ્વભાવતઃ જન્મ-મરણને તાળ કરનાર છે, જે બ્રાંતિથી પરિપૂર્ણ છે, જે ખરાબ કલ્પનાઓથી ઓતપ્રોત ગૂંથાયલું છે; કિંબહુના; જે વીંછીઓનું નિવાસસ્થાન જ છે, જે વ્યાઘ્રની કરાડ છે, જેને વેશ્યા સાથે મૈત્રી છે (અર્થાત્ જે મનને વેશ્યાની પેઠે મોહમાં ફસાવે છે), જે વિષય-પ્રતીતિ કરવાનું ઉત્તમ ચત્ર છે, જે ચક્ષિણીની દયાનું સ્થાન છે, જે વિષયરૂપી શીતળ જળનો ઘૂટડો છે, જે સ્નેહભાવથી વર્તનારા ચોરના દંઠ વિશ્વાસ સમાન છે, જે કૌઠચસ્ત મનુષ્યના આલિંગન જેવું છે, જે મહાવિષધારી સર્પના અગ જેવું સુવાળું છે, જે પારધીના સાહજિક ગાયન જેવું સુમધુર છે, જે વૈરીના આદરશીલ્યની મિજબાની તથા હુજાને કદેલી આગતાસ્વાગતા સમાન છે; વધુ શું કરું? જે પ્રત્યક્ષ અનર્થનો સસુદ્ર જ છે, જે સ્વપ્નમાં આવેલું સ્વપ્ન છે, જે મૃગજળથી પરિપૂર્ણ વન છે અને જે જાડેલી ધૂળની રજથી ઘેરાયલું આકાશ છે-એવું જે આ શરીર તે મદૂપ થયેલા પુરુષોને પુનઃ પ્રાપ્ત થતું નથી. (૧૫૧)

આત્મસ્યુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

હે અર્જુન! બ્રહ્મલોક પર્યંતના સર્વ લોક ઉત્પત્તિ તથા વિનાશને આધીન છે; પરંતુ હે કૌતેય! માત્ર મારી પ્રાપ્તિ થયા પછી પુનર્જન્મ થતો નથી. ૧૬

બ્રહ્મત્વનો ધર્મ સંપન્નનાર બ્રહ્મદેવ સુદ્ધાં પુનર્જન્મના ફેરામાંથી નિવૃત્ત થઈ શકતા નથી; પરંતુ જે પ્રમાણે મૃત મનુષ્યનું પેટ ફૂળતું નથી કિંવા જાગત થયા પછી કોઈ સ્વપ્નમાં મહાપૂરમાં ડૂબતું નથી; તે પ્રમાણે જે મને પામેલા છે, તે સંસારથી વિમ્મ થતા નથી. ચૌદ ભુવનનું જે શિખર, સમ ચિરંજીવમાં જે અગ્રભાગે રહેનાર છે અને ત્રેલોકચર્ય પર્યંતનું મસ્તક એવું જે બ્રહ્મભુવન તેના એક પ્રહર પર્યંત પણ એક ઇંદ્રનું આયુષ્ય ટકતું નથી અને એક દિવસમાં તો ચૌદ

* બ્રહ્મલોક પણ નાશવંત હોવાથી ત્યાં ગયેલા તેના ઉપાસકોનો પણ નાશ જ થાય અને જેઓ ઉપલા ક્રમે પૃથ્વીની મોક્ષદાયક ઉપાસના કરીને બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, તેઓ ત્યાં પૃથ્વીની થઈને બ્રહ્માની સાથે મોક્ષ પામે છે. કૃતિ કહે છે :

‘બ્રહ્માના પરમ આયુષ્યને અતિ મહાપ્રલય થાય છે, ત્યારે જેઓની વૃત્તિ બ્રહ્મરૂપ થયેલી હોય, તે સર્વ મહાત્માઓ બ્રહ્માની સાથે પરમપદમાં પ્રવેશ કરે છે; પણ જેઓ માત્ર કર્મ વડે જ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે તેમને સુક્તિ મળતી નથી’

ઇંદ્રનો અંત આવી જાય છે. (૧૫૫)

સહસ્રયુગપર્યંતમહર્યદ્વજ્ઞાનો વિદુઃ ।

રાત્રિ યુગસહસ્રાં તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

કેમકે સહસ્ર વેળા ચાર યુગોનું વ્યતીત થાય, ત્યારે બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ થાય છે અને પછી તેટલા જ કાળની તેની રાત્રિ આવે છે. આ વાત રાત્રિ-દિવસને જાણનાર લોકો જ જાણે છે ૧૭

ચાર યુગો એક હજાર વાર વીતી જાય ત્યારે બ્રહ્મદેવનો ખરે-ખરે પૂરો એક દિવસ થાય છે અને તે જ પ્રમાણે તેવી હજાર યુગોની ચોકડીની ત્યાં એક રાત્રિ પણ થાય છે. આવો મોટો દિવસ અને મોટી રાત્રિ જ્યાં છે, ત્યાં જે ભાગ્યવાન પુરુષો વસે છે તે મરતા નથી; પરંતુ રાત્રિ-દિવસ જુએ છે. તેઓ સ્વર્ગલોકના ચિરંજીવી છે. નહિ તો જ્યાં ખુદ ઇંદ્રની જ અવસ્થા એવી છે, કે એક દિવસના અવધિમા ચૌદ ઇંદ્ર થઈ બહુલાઈ જાય છે, તો પછી દેવગણની પ્રતિક્ષા જ શી વર્ણવવી ? પરંતુ જેઓ બ્રહ્મદેવના આઠ પ્રહરને પણ પોતાની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તેમને જ (બ્રહ્મદેવના) દિવસ અને રાત્રિ જાણનારા કહેવામાં આવે છે. (૧૫૬)

अव्यक्तादव्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागમે प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ ૧૮ ॥

भूतग्रामः स एवाऽयं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागમેऽवज्ञः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ ૧૯ ॥

દિવસના આગમન સાથે અવ્યક્તમાથી સર્વ વ્યક્તિઓનો ઉદય થાય છે અને પુનઃ રાત્રિનું આગમન થતાં તે જ અવ્યક્તમા તેમનો લય થઈ જાય છે. હે પાર્થ ! તે જ સર્વ ચરાચર વસ્તુઓનો આ સમુદાય પરત્ર હોવાથી

* ઉપર કહેલા યુગ શબ્દને ચાર યુગના અર્થમાં જાણવો. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે, ‘સહસ્રયુગસહસ્રં તુ વ્રજ્ઞાનો દિનમુચ્યતે । અર્થાત્ ચાર હજાર યુગ તે બ્રહ્માનો દિવસ કહેવાય છે.’ એમાં ‘વ્રજ્ઞાન’ શબ્દથી બ્રહ્મા ઉપરાત મહાલોક આદિના નિવાસી પણ સમજવા. બ્રહ્માના આયુષ્યની ગણના આ પ્રમાણે કરી છે :

મનુષ્યોનું વર્ષ તે દેવોનો રાત્રિ-દિવસ છે; એવા દિવસો પ્રમાણે પક્ષ, માસ અને વર્ષની ગણતરી કરતાં બારહજાર વર્ષના ચાર યુગ થાય છે. એવા ચાર યુગ વડે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે અને તેટલી જ તેમની રાત્રિ થાય છે, એવા દિવસ-રાત્રિ વડે પક્ષ, માસ અને વર્ષ ગણતા એવાં સાં વર્ષ જેટલું બ્રહ્માનું પરમ આયુષ્ય છે

કરીકરી ઉત્પન્ન થઈ રાત પડતાં લય પામે છે અને દિવસ થતા પુન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૮,૧૯

તે બ્રહ્મલોકનો જે વેળાએ દિવસ ભોગે છે, ત્યારે તે નિરાકાર-માંથી સાકાર વિશ્વ એવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, કે તેનું માપ કાઢી શકાતું નથી. પછી તે દિવસના ચાર પ્રહરો સમાપ્ત થતા આ વિશ્વ નષ્ટ થાય છે અને પુનઃ પોં ફાટ્યો એટલે અગાઉની પેઠે આ વિશ્વ ભરાવા માડે છે. શરદ્દશતુના પ્રારભમાં વાદળો આકાશમાંથી નષ્ટ થાય છે અને ગ્રીષ્મઋતુને અંતે પાછાં તે ઉત્પન્ન થાય છે; તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવના દિવસના આરભમાં આ ભૂતસૃષ્ટિનો સમુદાય એકત્રિત થાય છે અને તે ચાર યુગો હજારવાર વ્યતીત થાય ત્યાં સુધી રહે છે. પછી બ્રહ્મદેવની રાત્રિનો સમય થતા આ વિશ્વ નિરાકારમાં લય પામે છે અને પૂર્વોક્ત કાળ વ્યતીત થયા પછી પૂર્વવત્ ઉદ્ભવ પામે છે. આવી રીતે વિશ્વની રચના થાય છે, એ કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ એટલો જ કે બ્રહ્મદેવના દિવસ અને રાત્રિના સમયમાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને લયનો વ્યાપાર થઈ જાય છે. તેની મહત્તાની યોગ્યતાનો વિચાર કરતાં એમ જ જણાય છે કે તે બ્રહ્મદેવ સૃષ્ટિના બીજનો ભંડાર છે, તોપણ તે જન્મ-મરણની મર્યાદામાં આવી ગયો છે. હે ધતુર્ધર! આ ત્રૈલોક્ય સૃષ્ટિ સત્યલોકનો પ્રસાર છે અને બ્રહ્મદેવનો દિવસ ભોગતાંની સાથે તે ફેલાવા માડે છે. પછી જ્યારે રાત્રિનો સમય આવે છે, ત્યારે તે આપો-આપ જ અવ્યક્તમાં લય પામે છે અને આ પચભૂતાદિક બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાથી સહજ (લ્યાંના ત્યા જ) વિલય પામી જાય છે. જે પ્રમાણે વૃક્ષ બીજરૂપમાં સમાયેલું હોય છે; અથવા મેઘ આકાશમાં વિલીન થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે જે પ્રકૃતિમાં અનેકત્વનો લય થાય છે, તેને ‘સામ્ય કહેવામાં આવે છે.’ (૧૬૯)

परस्तस्मात्तु मावोऽन्योऽन्यक्तोऽन्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ ૨૦ ॥

સર્વ ચરાચરનો નાશ થાય છતાં પણ જે નાશ પામતો નથી, તે, તે અવ્યક્તથી પર, ઇન્દ્રિયોને અગોચર તથા અવિનાશી એવો બીજો ભાવ (વસ્તુ) છે.

તે સામ્યમાં (અનેકત્વનો લય થઈ ગયા પછી) ન્યૂનાધિક કાંઈ પણ દેખાતું નથી, એથી તે ‘ભૂત’ નામને પ્રાપ્ત થતું નથી. જે પ્રમાણે રૂઢતું ફઢી થયા પછી તે (રૂઢ)નું નામ તથા રૂપ નાશ પામે છે, તે પ્રમાણે આકારનો નાશ થવા સાથે જગતનું જગતત્વ નાશ પામે છે;

પરંતુ જેમાંથી એની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે સ્થળે તો તે જેવું ને તેવું ('તેના મૂળ સ્વરૂપમાં') જ હોય છે. આ વખતે તેને 'અવ્યક્ત' કહેવામાં આવે છે અને જ્યારે સાકાર બની નામરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે તેને જ 'વ્યક્ત' કહેવામાં આવે છે. એકબીજાનાં પ્રતીતિ કરાવનારાં આ બે નામો જ છે; વાસ્તવિક એવા જતાં એકે વસ્તુ નથી. જે પ્રમાણે રૂપાના દાગીનાના ભાંગી નાખેલા આકારને 'લગડી' કહેવામાં આવે છે, પછી તેના દાગીના બનાવવામાં આવતાં તે લગડી નાશ પામે છે; તે જ પ્રમાણે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત-એ બન્ને વિચારો પ્રદ્ધ સંબંધી જ થવા છતાં તે પ્રદ્ધ વ્યક્ત પણ નથી, તે ઉત્પન્ન પણ થતો નથી અને નાશ પણ પામતો નથી; પરંતુ તે ઉભય સ્થિતિથી અતીત અને અનાદિસિદ્ધ છે. તે પ્રદ્ધ વિચારકાર થઈને રહે છે; પરંતુ વિશ્વનો લય થતાં તેનો લય થતો નથી. જેમ અક્ષરો ભૂંસી નાખવાથી તેનો અર્થ ભૂંસાઈ જતો નથી; ઉદક પર તરંગ આવે અને જાય તોપણ ઉદક તો કાયમ જ રહે છે; તે પ્રમાણે ભૂતો નાશ પામ્યા છતાં અવિનાશી પ્રદ્ધ સ્થાયી જ રહે છે; કિંવા અલંકારોનો નાશ થતાં કાંઈ સુવર્ણનો નાશ થઈ જતો નથી; તે પ્રમાણે મૃત્યુ પામનાર શરીરમાં જે અમર છે; (૧૭૮)

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निर्वर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ૨૧ ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ૨૨ ॥

જે અવ્યક્ત ભાવ અક્ષર સંગ્રાથી પ્રસિદ્ધ છે, તેને જ પરમ ગતિ કહેવામાં આવે છે. બધા જ્ઞાનીઓ પહેંચ્યા પછી પુનઃ ત્યાંથી પાછા આવતા નથી, તે જ એ મારું પરમ ધામ છે. હે પાર્થ! જેમાં આ સર્વ ભૂતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને જેનાથી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે, તે પરમ પુરુષ અનન્ય ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧, ૨૨

જેને કૌતુકથી અવ્યક્ત કહેવામાં આવતાં તેની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે એમ લાગતું નથી; કારણ કે જે મન અને યુદ્ધિને ગમ્ય નથી, જેને આકાર પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જેવું નિરાકારપણું નાશ પામતું નથી અને આકારનો નાશ થયા છતાં પણ તેની નિત્યતામાં આત્મી આવતી નથી; માટે જેને 'અક્ષર' (નાશ ન પામનાર) કહેવામાં આવે છે, એવા તે અક્ષરનો 'અક્ષર' કહેવાથી જ યોધ થાય છે;

આથી આગળ કોઈ પણ વસ્તુનો વિસ્તાર જણાતો નથી અને આત્મ જ નામ પરમ ગતિ છે. પરંતુ તે આ શરીરમા વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ નિદ્રિતાવસ્થામાં છે; કારણ કે તે વ્યાપાર કરાવતો પણ નથી અને કરતો પણ નથી. હે મહાવીર અર્જુન ! આમેય શરીરના સર્વ વ્યાપારોમાં એક પણ વ્યાપાર બંધ રહેતો નથી; દશે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર ચાલુ જ રહે છે. વિષયરૂપી બબર ઉઘાડીને મનના ઔઠામા વ્યાપાર શરૂ થયા પછી જ તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ-દુઃખનો હિસ્સો અતઃકરણને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ રાજા સુખથી ભીષતો હોય, તે વખતે કાંઈ તેના રાજ્યમાંના વ્યાપાર અટકતા નથી અને પ્રજા તો પોતાના લાભની ધંધાથી વ્યાપાર કરતી હોય છે, તે પ્રમાણે પુલ્હિની જ્ઞાનશક્તિ, મનની સંકલ્પ-વિકલ્પશક્તિ, ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાશક્તિ અને પ્રાણવાયુની સ્ફુરણ શક્તિ—આ સર્વ દેહવ્યાપારો કરવામાં ન આવતા હોવા છતાં પણ પોતાની મેળે જ થયા કરે છે. જે પ્રમાણે સૂર્ય પોતે ચલાવતો ન હોવા છતાં પણ તેના પ્રકાશથી ત્રણે દોકના વ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે જ, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! તે પરમાત્માને લીધે જ શરીરસંઘાતના વ્યાપાર ચાલ્યા જ કરે છે. એવો તે પરમાત્મા શરીરરૂપી પુરીમાં સૂતો છે; માટે તેને ‘પુરુષ’ કહેવામા આવે છે, એમ તું સમજ અને માયારૂપી પતિવ્રતાના એકપત્નીવ્રતમા નિમગ્ન હોવાને લીધે તેને પુરુષ એ નામ પ્રાપ્ત થયું છે; પરંતુ વેદોએ પુષ્કળ ઉપાયો કર્યા છતાં જેનું આંગણ સુદ્ધાં દષ્ટિએ પડ્યું નથી અને જેમાં આકાશનો સમાવેશ થયો છે, એમ જાણીને જ યોગી દોકો તેને જીવ અને પ્રકૃતિથી અતીત ગણે છે; તે પુરુષ-પરમાત્મા એકનિષ્ઠ ભક્તોની શોધ કરતો તેમને ઘેર આવી લાગે છે. જે એકનિષ્ઠ ભક્ત કાયા, વાચા અને મન વડે કરીને અન્ય કાંઈ વસ્તુ જાણતો નથી, તેની એકનિષ્ઠાનો પાક આપનારું તે ઉત્તમ ક્ષેત્ર છે. હે પાંડવ ! આ ત્રૈલોક્ય ભગવદ્રૂપ છે, એવો જેને સાચો મનોભાવ છે, તે આસ્તિક ભક્તનો તે આશ્રય જ છે, જે નિરભિમાનીઓનો વેશવ છે, જે શુશ્રૂષીતોડું જ્ઞાન છે, જે નિઃસ્પૃહ જનોનું સુખોપલોગ દેવાનું સ્થાન (રાજ્ય છે), જે સંતોષી જનોનું ભોજન છે, જે સંસારની ચિંતા ન રાખનાર શરણગતનું આશ્રયધામ છે અને જે ભક્તિને માર્ગે ચાલનારાની મોક્ષરૂપ ગામની સરળ વાટ છે; હે ધનંજય ! આવા એક એક શુભને વર્ણવી કેટલું સરળ વાટ છે; હે ધનંજય ! આવા એક એક શુભને વર્ણવી કેટલું વર્ણન કરું ? પરંતુ જે સ્થળે જતાં મનુષ્ય તદ્રૂપતા પામે છે, તે સ્થાન

એ જ છે. ટાઢની ઝલકથી જેવી રીતે ઊતું પાણી ઠંડું થાય છે, અથવા સૂર્ય ઊગતાં તિમિર જ પ્રકાશરૂપ થાય છે; તેવી રીતે હે પાંડુકુમાર ! અજ્ઞાન અને તેતું કાર્ય જે જગત, તે પરમાત્મારૂપી ગામમાં જતાં પોતે જ મુક્તસ્વરૂપ બની રહે છે. જે પ્રમાણે કાષ્ઠને અગ્નિમાં નાખતાં તે પોતે જ અગ્નિસ્વરૂપ બની બચ છે અને તેના પાછા વર્ગ પાડવા જતાં તેતું કાષ્ઠત્વ દંષ્ટિએ પડતું નથી; અથવા જે પ્રમાણે ખાંડ થયા પછી પુનઃ આતુર્યથી તેની શેરડી કરી શકાતી નથી; એક વખત પારસમણિના સ્પર્શથી લોખંડનું સુવર્ણ કરવામાં આવ્યું, એટલે પછી બીજો એવો કયો પદાર્થ છે, કે જે તેતું ગયેલું લોખંડપણું પાછું આણી આપે ? માટે ધીતું જે પ્રમાણે પુનઃ ખરેખરું દૂધ થતું નથી, તે પ્રમાણે જેમાં ભળી જવાથી પુનર્જન્મ નથી, તે જ મારું ખરેખર ઉત્તમ સ્થળ છે. આ ચૂંદ તત્ત્વ તને હવે સ્પષ્ટ કરીને કહું છું. ૨૦૩

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

હે ભરતએષ્ઠ ! જે કાળે યોગીઓ મરણ પામીને પાછા જન્મમાં આવતા નથી અને જે કાળે મરણ પામ્યા પછી પુનઃ જન્મમાં આવે છે, તે કાળ હું તને કહી બતાવું છું. ૨૩

તે જ પ્રમાણે દેહાવસાન થયા પછી જે સ્વરૂપને યોગીઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ચૂંદ રહસ્ય અન્ય એક પ્રકારે પણ સરળતાથી સમજી શકાય છે. અથવા અકસ્માત્ એમ બની આવે છે, કે જે યોગીઓ અકાળે દેહ છોડે છે, તેમને પુનઃ દેહ ધારણ કરવો પડે છે; એટલા માટે જો શાસ્ત્રોક્ત શુદ્ધ દેહનું અવસાન થાય, તો તત્ક્ષણ તે યોગીઓ બ્રહ્મરૂપ થાય છે; નહિ તો અકાળે દેહાવસાન થવાથી તેઓ ફરીને જન્મ પામે છે; એ જ પ્રમાણે મોક્ષ અને પુનર્જન્મ—એ ઉભય કાળને આધીન છે. આ કાળ વિષે પ્રસંગોપાત્ત તને વાત કહું છું, તે હે મહાવીર અર્જુન ! તું ક્ષાંભળ. મરણ થતાં પચ્ચમહાભૂત પોતપોતાને રસ્તે ચાલ્યા બચ છે; એવા મરણકાલ પ્રાપ્ત થતાં ભુદ્ધિને ભ્રાંતિ ગળી શકતી નથી, સ્મરણશક્તિ મંદ થતી નથી અને મન પણ મરણ પામતું નથી. આવો એ સર્વ જ્ઞાનસમુદાય મરણસમયે પ્રકાશિત હોય છે અને તેને આગળ અનુભવેલા બ્રહ્મભાવનો ભોધ હોય છે. એવી રીતે એ સમુદાય સાવધ હોય છે; અને જેને મરણ પર્યંત ઇન્દ્રિયોની સહાય હોય છે તે સહાય જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તો જ મળી શકે છે. વાચુ

અથવા પાણીથી જ્યારે ઢીવાનો પ્રકાશ યુગાર્ધ જાય છે, ત્યારે આપણી આંખ સારી હોવા છતાં પણ તેને કાંઈ દેખાય છે કે? તે જ પ્રમાણે દેહાવસાન વખતે વાયુ વૃદ્ધિ પામવાથી શરીર કંઈથી વ્યાપ્ત થાય છે અને જઠરાગ્નિનું તેજ યુગાર્ધ જાય છે, તે વખતે પ્રાણ જ હોતો નથી, તો પછી ત્યાં બુદ્ધિ હોઈને પણ તે શું કરી શકવાની છે? કેમકે અગ્નિ સિવાય દેહમાં ચેતન્ય રહી શકતું નથી. જો શરીરમાંનો જઠરાગ્નિ નષ્ટ થયો તો પછી તે શરીર, શરીર નથી; પરંતુ માત્ર શીનો કાદવ જ છે. આ વખતે સાધક પોતાના આયુષ્યનો કાળ અધારામાં અથડાનો હોય તે પ્રમાણે નિર્ગમન કરે છે. આવી સ્થિતિમાં ગત અભ્યાસનું સ્મરણ રાખી, દેહ છોડી સ્વરૂપમાં બળવું, એ કેવી રીતે બની શકે વાત? તે વખતે તો દેહમાંના કંઈના કાદવમાં ચેતના રૂપી જંવાળી આગળ પાછળની વાતોનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે; એથી પૂર્વે જે યોગાભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોય છે, તેનું સ્મરણ પણ મરણ આવવા પૂર્વે જ નાશ પામે છે. અધારામાં રાખેલી વસ્તુ હાથમાં આવતા પહેલાં ઢીપક બોલવાઈ જાય તે પ્રમાણે જ આ ઘટના થાય છે. આ સર્વનું તાત્પર્ય એ જ છે કે, જ્ઞાનનું મૂળ કારણ જઠરાગ્નિ છે અને મરણસમયે સર્વ બળ એ અગ્નિનું જ હોય છે. (૨૧૯)

અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ વર્ણમાસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥ ૨૪ ॥

અગ્નિ, જ્યોતિ, + સ્વિસ, શુક્લવર્ણ તથા ઉત્તરાયણના છ મહિનામાં મરનાર બ્રહ્મવેતાઓ બ્રહ્મને જઈ મળે છે. ૨૪

શરીરની અંદર જઠરાગ્નિની જ્યોતિનો પ્રકાશ હોય અને બહાર ઉત્તરાયણના છ મહિના પૈકી કોઈ પણ મહિનાનો શુક્લવર્ણનો દિવસ હોય (રાત્રિ ન હોવી જોઈએ)-આ પ્રકારે સર્વ રીતે ઉત્તમ યોગ પ્રાપ્ત થયો હોય, ત્યારે જે બ્રહ્મનો અભ્યાસી પુરુષ પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે છે, તે જ્ઞાની જનો બ્રહ્મસ્વરૂપમાં જઈ મળે છે. હે ધનુર્ધર ! સાંભળ. આ કાળના યોગમાં (તત્કાળાભિમાની દેવતાઓનું)

+ આ -લોક ઉપર શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય કહે છે કે, અગ્નિ જ્યોતિ સ્વિસ, શુક્લવર્ણ અને ઉત્તરાયણના છ માસ-એ બધા સમયોના અભિમાની દેવતાઓના માર્ગે પ્રયાણ કરી ગયેલા બ્રહ્મવેતાઓ બ્રહ્મ પામે છે.

x શ્રીરામાનુજાચાર્ય તથા શ્રીવલ્લભાચાર્ય કહે છે કે, અગ્નિ આદિ સમયમાં ગમન કરનારા બ્રહ્મવેતાઓ જ બ્રહ્મ પામે છે; અર્થાત્ ગ્યા નાનિ સામાન્ય જનો માટે કહી નથી.

વિલક્ષણ સામર્થ્ય હોવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિ સારુ સ્વસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવા માટેનો આ સરળ માર્ગ છે. આ માર્ગમા જઠરાશિ એ પ્રથમ પગથિયું છે, અશિવ સતેજપણું એ બીજું પગથિયું, દિવસ એ ત્રીજું પગથિયું, શુકલપક્ષ એ ચોથું પગથિયું છે અને ઉત્તરાયણના છ માસ પૈકીનો એક માસ, એ નિસરણીનું છેક ઉપરનું પગથિયું છે. આ ક્રમે ચઢવાથી યોગી મોક્ષસિદ્ધિરૂપી ઘરમાં જઈ પહોંચે છે. આ ઉત્તમ કાળ છે, એમ સમજ અને એને જ શાસ્ત્રમા અર્ચિરાદિ માર્ગ કહેવામાં આવે છે. હવે યોગી સાધકના મરણ માટે અયોગ્ય કાળ કયો છે, તે પ્રસંગાનુસાર તને કહુ છું, તે સાભળ. (૨૨૫)

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ પળમાસા દક્ષિણાયનમ્ ।

તત્ર ચાન્દ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિર્વર્તતે ॥ ૨૫ ॥

ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા દક્ષિણાયનના છ મહિનામાં મરણ પામનાર યોગી+ ચંદ્રલોકને ઉપભોગ ભોગવીને આગળ ન વધતાં ત્યાંથી પાછા ફરે છે. x

મરણસમયે કંઈ-વાતાદિ દોષની પ્રબળતાથી અંતઃકરણમાં અધારું બાપી બચ છે; સર્વ ઇંદ્રિયોની ગતિ કુંઠિત થઈ બચ છે; સ્મૃતિમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે; મનમાં ઉન્માદનો સંચાર થાય છે અને પ્રાણ રૂંધાય છે, જઠરાશિ પુગાઈ બચ છે અને ચારે તરફ તેનો ધૂમ પ્રસરી બચ છે; આથી શરીરમાં રહેલું જ્ઞાન આગ્રહાદિત થાય છે. જે પ્રમાણે ચંદ્રની આડે વારિથી ભરેલાં વાહણાં આવવાથી, નહિ અધારું અને નહિ પ્રકાશ એવી ઝાંખીઝાંખી સ્થિતિ થાય છે; તે જ પ્રમાણે તે મરતો

+ આ શ્લોક ઉપર શ્રીમત શંકરાચાર્ય કહે છે કે, ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણ-પક્ષ, દક્ષિણાયનના છ માસ-એ બધા સમયોના અભિમાની દેવતાઓના માર્ગે જનારા યોગી ચંદ્રલોકને પામી છેવટે પાછા અહીં જન્મ ધારણ કરે છે.

* સર્વ કર્મોને ભગવાનના ચરણોમાં સમર્પિત કરવાથી સાત્ત્વિક મોક્ષ થાય છે; પરંતુ જે સકામ કર્મ કરવામાં આવે, તો તેથી તે લોકમાં જુગ્મનો ઉપભોગ લીધા પછી પુનર્જન્મ થવાપછી જે મોક્ષ થાય છે, તેને 'રાજસ મોક્ષ'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ વૈભવ ભોગવવાના સ્થાનને જ આ શ્લોકમાં ચંદ્રલોકનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ચોવીસમો શ્લોક નિષ્કામ કર્મ કરનારને માટે છે અને આ શ્લોક સકામ કર્મચોગીને માટે છે.

x શ્રીરામાનુજાચાર્ય તથા શ્રીવલ્લભાચાર્યનું કહેવું છે કે, જે યોગીઓના હૃદયમળને પૂરે વિકાસ થયો નથી અને જેઓ મનોમળ દ્વારા ઉત્તરાયણ કાળમાં શરીરનો ત્યાગ કરી શક્તા નથી, તેઓ ચંદ્રલોકમાં જઈને કાળાંતરે પોતાની ઉન્નતિ કરવા માટે પુનર્જન્મ લે છે.

પણ નથી અને સાવધ પણ હોતો નથી; એવી સ્થિતિમાં શરીર કેવળ પડેલું હોય છે અને આયુષ્ય મરણની વાટ જોતું હોય છે. આ રીતે મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોની ચારે તરફ અતિશય ધૂમ ફરી વળે છે, અર્થાત્ તેઓ અજ્ઞાન વડે આવૃત્ત થાય છે. ત્યારે આખા જન્મમાં મેળવેલા સર્વ લાભોનો નાશ થાય છે. જે હાથમાં આવેલું જતું રહ્યા પછી ફરીથી બીજા લાભ થશે, એમ કહી જ કેમ શકાય? માટે મરણ-સમયે આવી (પતિત) દશા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે દેહની આતર-સ્થિતિ હોય છે અને બહાર કૃષ્ણપક્ષનું પખવાડિયું હોય છે; તથા તેમાં વળી દક્ષિણાચનના છ મહિના પૈકી એક મહિનો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જન્મ-મરણના ફેરામાં નાખનારા સર્વ યોગો જેના મરણસમયે એકત્રિત થાય છે, તેને કાને મોક્ષપ્રાપ્તિની વાત ક્યાંથી પડે? આ વખતે જે યોગીનું દેહાવસાન થાય છે, તે યોગી હોવાને લીધે અંદરેથી પર્યંત જઈ શકે છે ખરો, પરંતુ (તેના તપનું તેજ નષ્ટ થયા પછી) ત્યાર પછી ત્યાંથી તે પાછા ફરી જન્મ-મરણના ફેરામાં સપડાય છે. હે પાડવ! મેં જે મરણ માટે અયોગ્ય કાળ દર્શાવ્યો, તે આ જ છે એમ સમજ. જન્મ-મરણના ગ્રામમાં લઈ જનારો ધૂમ્રમાર્ગ આ જ છે. આ સિવાયનો બીજો જે (ઉપર કહેલો) અચિંરાદિ માર્ગ છે તે રાજમાર્ગ છે અને તે સુલભ, અતિ ઉત્તમ અને અત્યંત સહેલો છે તથા તે મોક્ષપ્રદેશ પર્યંત લાંબાચેલો છે. (૨૩૭)

શુક્લકૃષ્ણો ગતી દ્યૈતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ ૨૬ ॥

આ જગતની શુક્લ* અને કૃષ્ણ-એવી બે ગતિ શાશ્વત માનવામાં આવી છે. એક ગતિથી જનાર યોગીને પાછું આવવું પડતું નથી અને બીજી ગતિથી જનાર યોગીને (આ જગતમાં) પાછું આવવું પડે છે. ૨૬

આવા બે માર્ગ છે. એક સરળ અને બીજો વક્ર અને તે અનાદિ કાળથી ચાલ્યા આવ્યા છે; માટે હે મહાવીર! તે વૃત્તે બુદ્ધિપુરઃસર બતાવવામાં આવ્યા; કેમકે તે માર્ગ પૈકી ઉત્તમ કયો અને અધમ કયો, એ તને દેખાશે અને એથી ખરો-ખોટો માર્ગ જાણખી પોતાનું હિત સાધવા માટે તારાથી હિત અને અહિત સંબંધી વિચાર પણ કરી શકાશે. ઉત્તમ નાવ (કિનારે) પડેલી જોયા છતાં પણ કોઈ જિંડા જલપ્રવાહમાં કોઈ બુરકો મારશે કે? અથવા કોઈ રાજમાર્ગ છોડીને આડી વાટે જશે કે? જે વિષ તથા

* શુક્લ ગતિ એટલે દેવવાન માર્ગ અને કૃષ્ણ ગતિ એટલે પિતૃવાન માર્ગ.

અમૃતને ઓળખે છે, તે અમૃતનો ત્યાગ કરશે કે ? તે જ પ્રમાણે જે સરળ માર્ગ જુએ છે, તે આડે માર્ગ જશે નહિ; માટે પ્રથમ ખરા-ખોટાની તપાસ કરવી. આ પરીક્ષા કરતા ખરાબર આવડી એટલે મનુષ્ય કદી પણ સંકટમાં આવી પડતો નથી. તે સિવાય મરણસમયે આ માર્ગની પ્રાપ્તિ થવી અતિ દુર્લભ જ છે અને આ સમયે જો તેની પ્રાપ્તિ ન થઈ, તો આખો જન્મ અભ્યાસ કરેલો વ્યર્થ થઈ પડે છે. જો યોગી અર્ચિરાત્રિ માર્ગ મૂકીને ધૂમ્રમાર્ગમાં સપડાઈ જાય છે, તો તે જન્મ-મરણના ફેરામાં ફસાઈ પડે છે અને ફરીફરી તેનું આવાગમન થયા કરે છે. આવાં આ મોટાં સંકટો જોઈને તે એકવાર તો શી રીતે દૂર થાય, તેનો ઉપાય દર્શાવવા ખાતર પ્રસ્તુત બંને યોગમાર્ગોનું ખરાબર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. યોગી એક માર્ગે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે અને બીજે માર્ગે જન્મ-મરણના ફેરામાં આવી પડે છે; પરંતુ દેહાવસાનસમયે પ્રારબ્ધાતુસાર જેને જે પ્રાપ્ત થાય, તે ખરે. (૨૪૬)

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाऽर्जुन ॥ २७ ॥

હે અર્જુન ! આ બે માર્ગ જાણનારો કોઈ પણ યોગી મોહમાં પડતો નથી એટલા માટે સર્વકાળમાં તું યોગયુક્ત થા ૨૭

અકસ્માત્ કઈ વેળાએ શુ પ્રાપ્ત થશે એનો કાંઈ નિયમ હોતો નથી; એટલા માટે આ વાત રહેવા દઈશું; પરંતુ દેહાંતે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરી લેવા માટે કયો માર્ગ છે. તે સંબંધી આપણે વિચાર કરીશું. જ્ઞાનીઓ તો દેહ રહો કિંવા જાઓ, અમે કેવળ બ્રહ્મ જ છીએ, એમ જ સમજે છે. રબળમાં સર્પનો લાસ રબળનું સત્યત્વ જણાતાં નષ્ટ થાય છે. પાણીમાં તરંગો આવે છે અને જાય છે, એવો લાસ પાણી-ને કદી થાય છે કે ? તેને તો ગમે ત્યારે જોઈએ, પણ તે પાણીનું પાણી જ કાયમ હોય છે. તરંગ ઉત્પન્ન થવાથી કાંઈ તે જન્મ પામતું નથી અથવા તરંગોનો નાશ થતાં કાંઈ તે નાશ પામતું નથી; તે પ્રમાણે જે દેહમાં રહી દેહ સહિત બ્રહ્મ થાય છે, તેનામાં દેહનું ઉપનામ સુદ્ધાં રહેતું નથી. વળી ક્યારે કોનો નાશ થાય છે ? જ્યારે દેશ, કાળ ઇત્યાદિ આપણે જ બની રહ્યા છીએ, ત્યાર પછી બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગની શોધ શા માટે કરવી ? વળી શોધ કરવા કોની પાસે કેવી રીતે જવું ? જે વખતે ઘડો ફૂટે છે, તે વખતે તેમાંનું આકાશ ખરાબર રસ્તો હાથ લાગે, તો જ આકાશને મળે છે અને નહિ તો શું

નથી મળતું કે? વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે, તે ઘડાના આકારનો જ નાશ થાય છે, બાકી ઘટાકાશ એ ઘટનિર્માણ થયા પૂર્વે મૂળથી જ આકાશરૂપે છે. આવા જ્ઞાનની પરિપૂર્ણતાથી ‘હુ બ્રહ્મ જ છું’ એવા અનુભવયુક્ત યોગીને સારા અને માઠા માર્ગનું સંકટ ભોગવવું પડતું નથી; માટે હે પાંડુકુમાર! તું યોગયુક્ત થા. આ યોગથી તને સદૈવ આપોઆપ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે. પછી જેઠું ગમે ત્યાં હો વા જાઓ; પરંતુ તેથી નિષ્પ્રતિબંધ તથા નિત્ય બ્રહ્મસ્વરૂપમાં કાંઈ અતરાય થનાર નથી. તે સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં જન્મ પામતો નથી, સૃષ્ટિના અંતમાં મૃત્યુ પામતો નથી તથા સૃષ્ટિની સ્થિતિમાં સ્વર્ગ અને સસારસુખના મોહમાં કદી કસાતો નથી. આ બોધથી જે યોગી સાવધ હોય છે, તેને જ આ બોધની ફળપ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે તે વિષયભોગને ઓળંગી જઈ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં જઈ મળે છે. હે અર્જુન! ઇદ્રાદિક દેવોને સ્વર્ગમાં નિરંતર સર્વ પ્રકારનાં સુખનો લહાવો મળે છે; પરંતુ તેઓ ઓવારી નાખેલા પદાર્થોની પેઠે તે સુખોપભોગને ત્યાજ્ય ગણી તેમને હડસેલી દે છે. (૨૬૦)

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ ૨૮ ॥

(બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિજાત, અધિદૈવ, અધિયજ્ઞ અને મરણસમયે ભગવન્નિયતનનું માહાત્મ્ય) એ સર્વ પૂર્ણતાથી જાણવામાં આવી ગયા પછી વેદ, યજ્ઞ, તપ અને દાન દ્વારા થતી જે પુણ્યફળની પ્રાપ્તિ કહી બતાવી છે તે સર્વ પુણ્યપ્રાપ્તિનું અતિક્રમણ કરીને યોગી આવ્ર તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનને જ પ્રાપ્ત કરે છે.+ ૨૮

વેદનું અધ્યયન કરી (કોઈ મનુષ્ય) વૈદિક બની જાય અથવા યજ્ઞ કરી પુણ્યક્ષેત્રમાં પાક તૈયાર કરે, અથવા તપ તથા દાન કરી સર્વ પુણ્ય સંયુક્ત કરે—આ પ્રકારના સર્વ પુણ્યોનું વૃક્ષ ફળના ભારથી લચી પડે, તોયે નિર્મળ બ્રહ્મની ભરાબરી કોઈથી પણ કરી શકાતી નથી. જેને ત્રાજવામાં મૂકતાં જે નિત્યાનંદની તુલનામાં નાનું દેખાય છે અને જેની પ્રાપ્તિ માટે વેદ-યજ્ઞાદિ સાધનો કરવાં પડે છે, જેથી (સુખ) કંટાળો આવતો નથી અને જેની સમાપ્તિ થતી નથી; જે ભોગવનારની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરે છે અને જે મહાસુખ (બ્રહ્મ

+ તાત્પર્ય કે અધ્યયન, યજ્ઞ, તપ અને દાન આદિથી જે લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે લોકોથી પણ ઉત્તમ લોકમાં યોગીજનો જાય છે.

સુખ, નો કનિષ્ઠ બંધુ જ છે; એવું જે સ્વર્ગસુખ છે, તે બાહ્ય રીતે જ સુખ તરીકે દેખાય છે અને તે મરણ પછી જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સુખ શત વર્ષો પચીત યજ્ઞ કરવાથી પણ સાધ્ય થતું નથી; પરંતુ તેને યોગીશ્વરો પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી—યુક્તિ દ્વારા કૌતુકથી જુએ, તો તે બ્રહ્મસુખ સાથેની તુલનામાં હલકું લાગે છે. પછી હે અર્જુન! તે(યોગી)ઓ સ્વર્ગોદ્દેશ સુખોનાં પગથિયાં કરી, વસ્તુતઃ તેની પામમાલી કરી—તે બ્રહ્મપદ પર આરૂઢ થાય છે. સ્થાવર-જંગમના સુખ્ય સ્વામી બ્રહ્મદેવ અને શંકર જેવાને પણ જે આરાધનીય છે, જે યોગીઓની ભોજ્ય વસ્તુ છે, જે આદ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જે પરમાનંદની કેવળ મૂર્તિ છે, જે વિશ્વતાંગત સર્વ પ્રાણીઓનું જીવન છે, જે સકળ જ્ઞાનનો આત્મા છે, જે ચાહવોના કુળદીપક છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે આ પ્રમાણે બોલ્યા. જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, કુરુક્ષેત્રમાનો જે કથાભાગ સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહી સંભળાવ્યો, તે તમે હવે આગળ સાંભળો. (૨૭૧)

इति श्रीमानदेवविरचिताया भावार्थदीपिकायां अष्टमाऽध्यायः ॥ ८ ॥

મધ્યાય દ્વિતીયો-રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર કહે છે : ‘હે શ્રોતાજનો ! સાલળો. હું પ્રતિજ્ઞા-
પૂર્વક સ્પષ્ટ કહું છું કે, જો તમે કેવળ આ તરફ લક્ષ આપશો તો
સર્વ સુખોને પાત્ર થશો; પરંતુ તમારા જેવા સર્વજ્ઞોની સભા સમક્ષ
આ શબ્દો હું કાંઈ ગર્વપૂર્વક ઉચ્ચારતો નથી. તમે લક્ષ આપો.’
મારી તમારા પ્રત્યે લાડવેલી વિનતિ છે; કારણ કે તમારાં જેવાં સુસંપન્ન
જ્ઞાનસદન જ્યાં હોય છે, ત્યાં મનોગમ્યતા નામની જે વૃત્તિ છે, તેની
મનોગમ્યતા (પસંદગી) પણ પૂર્ણ થઈ જાય છે અને મનોરથની
ધમ્મણ પણ તૃપ્ત થાય છે આપની કૃપાદૃષ્ટિની શીતળતાથી બહારમાં
આવેલા પ્રસન્નતાના છોડ લીલાછમ બની ગયા છે અને તેની શીતળ
છાયા નીચે પરિશ્રમિત થયેલો જે હું તે વિશ્રાંતિ લઉં છું. મહારાજ !
આપ તો સુખામૃતના નિધિ જ છો; તેથી હું મારી ધમ્મણ પ્રમાણે તેમાં
વિહાર કરી શાંતિ પ્રાપ્ત કરું, એવી આપ મને આજ્ઞા આપો. એટલું
જ મારું કહેવું છે. અહીં પણ જો હું મારા મનને સુક્રત કરવામાં
સંકેત્ય કરું, તો પછી મારે તૃપ્ત કયા થવું વારું ? બાળકના તોતડા
બોલોથી અને આહાઅવળા આલવાથી જે પ્રમાણે માતા આનંદ પામે
છે, તે પ્રમાણે આપ સતજનોની કોઈ પણ ઉપાયે મારા પર પ્રીતિ
થાય, એવી પૂર્ણ ધમ્મણથી જ હું આપની જોડે આટલી બધી છૂટ લઉં
છું; નહિ તો આપના જેવા સર્વજ્ઞ શ્રોતાઓને મારા શબ્દોમાંથી કાંઈ
નવીન સમજવાનું હોય ખરું ? સરસ્વતીના પુત્રને તે વળી પાઠો મોઢે
કરીને વિદ્યા સંપાદન કરવી પડતી હશે કે ? આગિયો ગમે તેટલો
મોટો હોય, તોય સૂર્યના પ્રકાશ સમક્ષ તેનું તેજ પડે ખરું ? તેમજ
અમૃતરૂપી થાળમાં પીરસવાને યોગ્ય બીજી પાકસિદ્ધિ કઈ છે વારું ?
શીતળ કિરણોના રાશિ ચંદ્રને પંખા વડે પવન નાખવો અથવા સુસ્વર-
ને સંગીત સંભળાવવું અથવા દાગીનાને અલંકાર પહેરાવવા, એ કાર્ય
ક્યાંય બની શકે ખરું ? પરિમલને વળી અન્ય પુષ્પની સુગંધ લેવાની
શી જરૂર ? સમુદ્ર પોતે કયા જળાશયમાં જઈને સ્નાન કરે ? અને
આ આકાશનો જેમાં સમાવેશ થઈ જાય એવી મોટી વસ્તુ કઈ છે,
તે કહો જોઈએ ! તેમ જ જેથી તમારી ધમ્મણ તૃપ્ત થાય અને તમે
બોલી બોલો કે, ‘વાહ ! ઠીક વ્યાખ્યાન થયું !’ એવું સુયોગ્ય વક્તૃત્વ કેવળ
કોઈ શકે વારું ? ન્યાય તો બાણે કહે છે-એ બનવું અસંભવિત છે;

તથાપિ ભક્તિથી આવી ઘટનાઓ બને છે, એમ મહારાજ કહે છે, માટે શું સર્વ જગતને પ્રકાશમય બનાવનાર સૂર્યની આરતી રૂની વાટ સળગાવીને ન ઉતારવી કે ? અથવા તો સમુદ્રને અંબલિ ભરી પાણીનો અર્ધ ન આપવો કે ? હે સબ્જનો ! આપ તો પ્રત્યક્ષ શંકરના જ અવતાર છો અને હું તો કેવળ ભક્તિથી જ આપની પૂજા કરું છું, માટે આપ મારા જોલણથી બિલ્વપત્રોનો સ્વીકાર કરશો. નાતું બાળક પિતાની થાળીમાં જ જમવા બેસીને પોતાની યોગ્યતા ન હોવા છતાં પણ પ્રેમથી પિતાના મોંમાં કોળિયો આપે છે અને પિતા પણ તે કોળિયો લેવા માટે પોતાનું મોં આગળ ધરે છે, તે જ પ્રમાણે હું આપની સાથે બાળકની જેમ વિનોદાત્મક વર્તન રાખું છું, તો મારા વર્તનથી આપને આનંદ જ થવો જોઈએ; કારણ કે પ્રેમનો એક મોટામાં મોટો એ શુભ છે અને આપ સંતજનોએ ‘મારાપણા’નું અભિમાન રાખી મને અનેક વખત ‘મારો’ કહ્યો છે, તેથી મારી આ ધૃષ્ટતાથી આપને વિષાદ તો થવાનો નથી જ. અહો ! વાછરડું ગાયના આંચળમાં માથું મારે છે, ત્યારે જે પ્રમાણે ગાયને અધિક પાનો ચઢે છે અને દૂધની ધારા વધારે છૂટે છે, તે પ્રમાણે જે મનુષ્ય અત્યંત પ્રિય હોય છે, તેના કેંધથી પ્રેમ દ્વિશુષ્ણ વૃદ્ધિ પામે છે; માટે સુજ બાળકના તોતડા શબ્દોથી આપનું નિદ્રિત કૃપાળુપણ જાગૃત થયેલું છે, એમ જાણીને જ મેં જોલવાનું સાહસ કર્યું છે. બાકી ચંદ્રની ચંદ્રિકાને કોઈએ ક્ષેત્રમાં રોપીને પકવેલી હોય છે કે ? અથવા વાડને વાવા માટે કોઈ ગતિ આપે છે કે ? તેમ જ આકાશને કોઈ બાથ બીડી શક્યું છે ખરું કે ? (અર્થાત્ આકાશને કોઈ બાથમાં સમાવી શકે કે ?) નહિ જ. સાંભળો. પાણીને પાતળું કરવું પડતું નથી અને માખણ તૈયાર થયા પછી પણ કોઈ રવૈયાથી મંથન કર્યો કરતું નથી; તે જ પ્રમાણે આપ લોકોને જોઈને મારું વ્યાખ્યાન લલ્લજરીલ થઈને બહાર નીકળી પડે છે.

અસ્તુ. જેની આગળ વેદોની ગતિ કુંઠિત થવાથી તેઓ પણ જેની શર્યામાં ગાદ નિદ્રા લે છે, (જેની સમક્ષ વેદોની મતિ કુંઠિત થવાથી તેઓ પણ સ્તબ્ધ રહે છે), એવા ગીતાચરને પ્રાકૃત લાખમાં સ્પષ્ટ કરવાનો મારો અધિકાર છે ખરો ? વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ ભવિષ્યની આશાથી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ અને તે આશા એ છે કે, આપની સમક્ષ ગમે તેવું બાળકું-તોતડું જોલીને આપની પ્રીતિ સંપા-

દન કરવી; માટે હવે ચંદ્ર કરતાં પણ વિશેષ શીતોત્પાદક અને અમૃત કરતાં પણ અધિક છવન દેનાર અવધાનથી મારા મનોરથને પુષ્ટિ આપો; કારણ કે જ્યારે આપની કૃપાદંષ્ટિરૂપી વૃષ્ટિ મારા પર પૂર્ણ રીતે થશે, ત્યારે મારી બુદ્ધિરૂપી ભૂમિમાં સકળાર્થરૂપી ધાન્ય પાકશે. બાકી આપ બે ઉદ્ધાસીન વૃત્તિ ધારણ કરશો, તો અકુરિત થયેલું જ્ઞાન પણ શુષ્ક થઈ જશે. વસ્તુત્વરૂપી પક્ષીને અવધાનરૂપી ચારો મળશે, તો તેના પ્રત્યેક અક્ષરરૂપી અવયવને અર્થરૂપી પુષ્ટિ મળશે. અર્થ એ શબ્દ બહાર પડવાની વાટ બુઝે છે; શબ્દ બહાર પડતાની સાથે જ તેમાંથી અર્થ ઉપર અર્થની કળે છે અને બુદ્ધિને નાના પ્રકારના અભિપ્રાયો સૂઝવા માટે છે; એટલા માટે સંવાદરૂપી અતુકૂળ પવન વાવા લાગતા વક્તાના હૃદયાકાશમાં શાસ્ત્રસિદ્ધાંતરૂપી મેઘ ભરાઈ આવે છે અને બ્રહ્મજ્ઞાનની વૃષ્ટિ થાય છે. પણ બે શ્રોતાઓનું ધ્યાન ન હોય, તો વસ્તુત્વને બંધેલા રસ નીરસ થઈ જાય છે. અહો! ચંદ્રકાંતમણિને પ્રસ્વેદ છૂટે છે, એ વાત સત્ય છે; પરંતુ તેમ કરવાની શક્તિ માત્ર એક ચંદ્રમાં જ છે; માટે બે શ્રોતા ન હોય તો વક્તાની કશી જ કિંમત નથી. ‘અમને મિષ્ટ બનાવી આરોગો’ એવી વિનંતિ ચોખાને ખાનારાઓ પ્રત્યે કરવી પડે છે કે? તે જ પ્રમાણે દોરીવાળી પૂતળીઓને ‘અમને ઉત્તમ રીતે નચાવજો’. એવી વિરજિત સૂત્રધાર પ્રત્યે કરવી પડે છે કે? તે સૂત્રધાર પૂતળીઓને નચાવે છે, તે શું તેમના સ્વાર્થ માટે નચાવે છે? નહિ જ, પરંતુ તે તો ચોતાની કુશળતા બતાવવા માટે જ તેમને નચાવે છે; તે પ્રમાણે હું તો એક પૂતળી છું, આપ જેમ બોલાવશો તેમ બોલીશ; માટે મારી પાસે આમ બોલાવો અને તેમ બોલાવો, એવી ખટખટ મારે કરવાની શી જરૂર? તે વખતે ચુરુ શ્રીનિવૃત્તિનાથ જ કહે છે: ‘તારે આટલું વ્યાખ્યાન શા માટે કરવું જોઈએ? તારો સર્વ અભિપ્રાય અમે સમજી ગયા છીએ; માટે હવે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે કહ્યું હોય, તે શ્રોતાઓને કહી સંભળાવ એટલે થયું.’ આ વચ્ચેના સાંભળી નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ સંતોષ પામી મોટ ઉદ્ધાસથી બોલ્યા: જી હા, મહારાજ! સાંભળો. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને એમ કહ્યું કે, (૩૩)

શ્રીમગવાનુવાચ-इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनन्दयवे ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતં યજ્ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા: હવે જેને બધાવાથી તું આ અગુહ્ય સંસારથી મુક્ત

થઈશ, એવું જે અત્યંત શુદ્ધ+ જ્ઞાન તે તારા જેવા એક નિર્મલસરને હું વિજ્ઞાન સહિત કહા સંભળાવું છું. ૧

હે અર્જુન ! મારા અંતઃકરણમાંનું જે અતિ શુદ્ધ જ્ઞાનનું આદિ કારણ રહેલું છે, તે તને પુનઃ કહી સંભળાવું છું. હવે આવી રીતે આ પ્રાણપ્રિય ભેદનો સ્ફોટ હું તારી આગળ શા માટે કરું છું, એવી કદાચિત્ તારા મનમાં સહજ શંકા આવશે, તો હે તાત ! સાંભળ. કારણ એ જ, કે તું સમજી છે અને કેવળ આસ્થાની મૂર્તિ છે અને હું તને જે કંઈ પણ કહું છું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે છે. એટલા માટે મારી શુભ વાતો બહાર પડે તો છો પડતી અને ન બોલવા જેવી વાત પડે તો છો બોલવી પડતી, પરંતુ મારા હૃદયમાંની શુભ વાતો તારા હૃદયમાં ભિતરે, એ જ મારી ઇચ્છા છે (તેથી જ તને આ રહસ્યજ્ઞાન સંભળાવું છું). સ્તનમાં દૂધ સંચિત થયેલું છતાં સ્તન પોતે તેનો આસ્વાદ લઈ શકતું નથી. તે પોતાનાં સ્તનોમાંનું દૂધ ઝરી બીજાં તોય હરકત નથી, પણ તેનું અનન્ય ભાવથી પાન કરનારા વત્સની જ માતાને ઇચ્છા હોય છે. વળી કૌશલમાંથી બી કાઢીને તૈયાર કરેલી જમીનમાં ઓરવામાં આવે, તો તે અથાં વેરાઈ ગયાં એમ કહેવાશે કે ? આટલા માટે જો પ્રશસ્ત અતઃકરણનો, શુદ્ધ બુદ્ધિનો, નિંદા ન કરનારો અને એકનિષ્ઠ ભક્ત હોય, તો તેને શુભ વાત પણ આનંદથી જણાવવામાં કશો પણ વાધો નથી. એવા શુભોથી મંદિત ભક્ત અત્યારે તો તારા જેવો બીજો કોઈ પણ નથી અને તેથી આ શુદ્ધ વાતોને હું તારાથી છાની રાખી શકતો નથી. હવે આ વાતોને વારવાર શુભ શુભ કહેવાથી કદાચિત્ તને મારું બોલવું કંટાળા બરેલું લાગશે, એટલે હવે તને તે શુદ્ધ પ્રાપંચિક જ્ઞાન સહિત બ્રહ્મજ્ઞાન કહું છું; પરંતુ ખરું અને ખોટું નાણું ભેગુ થઈ જતાં તેને પારખી પારખી બુદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે હું તને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બુદ્ધાં કરી બતાવું છું. અથવા રાજહસ્ય પોતાની આંત્રની સાબુસી કરી ક્ષીર અને નીર પૃથક્ કરી નાંખે છે, તે પ્રમાણે આ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને નિરાળાં કરી નાખી સ્વષ્ઠ વિભાગ કરી હું તને બતાવું છું. કૌતરાં અને ધાન્ય ઊપણવા માટે પવન આગળ ધરવામાં આવે છે, એટલે સહેજે ધાન્ય અને કૌતરાં બુદ્ધ થઈ ધાન્યનો પોતાની મેળે નીચે ઢગલો થાય છે અને કૌતરાં ભીડી બીજા છે, તે પ્રમાણે તે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને બાણવાની સાથે જ તે જ્ઞાન સંસારનો નાશ કરીને મોક્ષપદ પર સુમુક્ષુજનને બેસાડી દે છે. (૪૬)

+ ધર્મવિષયક જ્ઞાન ‘શુદ્ધ’ કહેવાય છે, આત્મજ્ઞાન ‘શુદ્ધતર’ અને પરમાત્મજ્ઞાન ‘શુદ્ધતમ’ કહેવાય છે.

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

આ જ્ઞાન સર્વ વિદ્યાનો રાજ છે, સર્વ શુદ્ધિ આ છે, પવિત્ર છે, ઉત્તમ છે. પ્રત્યક્ષ અનુભવ આવી શકે એવું છે, ધર્મને અનુસરનાર છે, સુખપૂર્વક પ્રાપ્ત થનાર અને અવિનાશી છે. ૨

જે જ્ઞાન સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનમાં સુખ્ય છે, જે જ્ઞાન સર્વ શુદ્ધિનો સ્વામી છે, જે જ્ઞાન પવિત્ર વસ્તુઓનો રાજ છે, જે જ્ઞાન ધર્મનું અધિષ્ઠાન છે, જે ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ છે અને જેની પ્રાપ્તિ થવાથી પુનર્જન્મ લેવાનું કારણ રહેતું નથી, એવું જે બ્રહ્મજ્ઞાન તે શુરુના સુખમાંથી હજી વાક્ય દ્વારા બહાર આવે ન આવે એટલામાં જ શિષ્યના હૃદયમાં સ્વયમેવ રહેલ બ્રહ્મ સહજ પ્રત્યક્ષ થાય છે; તે જ પ્રમાણે સુખની ભૂમિકાએ ચડતા જેનો ભેટો થાય છે અને તે ભેટો પછી તેનાથી થનારાં સુખનો જેમા લય થાય છે, જેની પ્રાપ્તિના આ કાંકા પર ભ્રાણ રહેવાથી પણ ચિત્ત આનંદયુક્ત થાય છે, એવું આ જ્ઞાન સહેલું અને સુલભ હોઈ તે સ્વયં પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. વળી આ જ્ઞાનમાં બીજા શુભો એ છે, કે તે એકવાર પ્રાપ્ત થયા પછી કદી પણ નષ્ટ થતું નથી. વારંવાર તેનું આસ્વાદન-અનુભવ લેવા છતાં પણ તે જ્ઞાન ન્યૂન થતું નથી અને એનો અભાવ કે કટાણો પણ આવતો નથી. હેચતુર અર્જુન ! હવે તું જો એવી શંકા કરે કે એક એવી અપ્રતિમ વસ્તુ હોવા છતાં પણ તે સર્વ લોકોને મળ્યા વિના કેમ રહી ગઈ છે ? અર્થાત્ લોકો એટલી બધી ઉત્તમ વસ્તુ તરફ શા માટે જોતા નથી ? કારણ કે જે લોકો કેવળ એક જ ટકો વ્યાજ મેળવવા ખાતર ઠગનેય પૈસા આપવા માટેની આગમી પણ દૂદી પડવા માટે આગળપાછળનો વિચાર કરતા નથી, તેઓ આવી સહેજે પ્રાપ્ત થનારી અને પોતામાં જ-પાસે રહેલી સંપત્તિનો ત્યાગ કેમ કરીને કરતા હશે ? જે જ્ઞાનરૂપી વસ્તુ આટલી બધી પવિત્ર, રમણીય, સુખાવહ, જાણવાને સુલભ, પૂર્ણ રીતે ધર્માતુકુંજ, અને પોતામાં જ પ્રાપ્ત થનાર તથા સર્વ પ્રકારે અતુકુંજ છે, તે છતાં પણ એ જ્ઞાન લોકોના હાથમાં આવ્યા વિના કેમ રહી ગયું ? આ શંકા માટે અવકાશ છે ખરો; પરંતુ તું આવી શંકા કદી પણ લાવીશ નહિ. (૫૬)

અશ્રદ્ધધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્તનિ ॥ ૩ ॥

હે પરંતપ ! આ (આત્મજ્ઞાનરૂપી) ધર્મમાં શ્રદ્ધા ન સંપાદનારા પુરુષો મારી

પ્રાપ્તિ ન થવાથી સૃષ્ટ્યુક્ત સંસારના માર્ગમાં જ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. ૩

જેમ ગાયનું દૂધ પવિત્ર, મિષ્ટ અને તદ્દન નિકટ જ—ત્વચ્ચાના પડકારની અદર જ હોવા છતાં પણ તેનો ત્યાગ કરી, બગાડ કેવળ રક્તનું જ સેવન નથી કરતી કે ? કમળના કંદનું અને દેહકાનું વાસ્તવ્ય (સરોવરમાં) એક જ સ્થળે હોવા છતાં કમળમાંના પરાગનું સેવન તો બહારથી આવીને ભ્રમર જ કરે છે અને દેહકાના નસીબમાં તો કાદવ જ ચૂંથવાનું લાગેલું હોય છે; અથવા તો દુર્ભાગી પુરુષના ગૃહમાં સુવર્ણસુદ્રા આદિ અગણિત દ્રવ્ય ઢાટેલું હોવા છતાં પોતાના એ ગૃહમાં દરિદ્રાવસ્થામાં રહી ઉપવાસ કરીને દુઃખ ભોગવતો હોય છે; તે જ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રના સફળ સુખનું વિશ્રાંતિસ્થાન જે હું ‘રામ’, તે સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં હોવા છતાં, તે અજ્ઞાની જીવોની વિષયો પર જ વાસના લાગી રહેલી છે. (વિપુલ) મૃગજળ દષ્ટિએ પડતાં જેમ મોઢામાં રહેલા અમૃતના ઘૂંટડાને થૂંકી નાંખવામાં આવે, અથવા છીપ મળતાં ગળામાં બાંધેલો પારસમણિ તોડીને ફેંકી દેવામાં આવે, તે જ પ્રમાણે જેના મનમાં અહંતા-મમતાનો પૂર્ણ અધિકાર બનેલો હોય છે તે બિચારાઓ મને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અને એથી તેઓ જન્મ-મરણના એ કાંકાની વચ્ચે જ ડચકાં ખાતા પડી રહે છે. હું કેવો છું ? એવો જો પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો એનો ઉત્તર એ છે કે, સૂર્ય જેવી રીતે ગમે ત્યાંથી જોનારને પોતાના સુખ સમક્ષ સ્થિત દેખાય છે, તેવો જ મારો પ્રકાર છે—તેવો જ હું સ્થિર છું. પરંતુ સૂર્યમાં જે એ એક ન્યૂનતા છે કે તે કદી દેખાય અને કદી ન દેખાય તેવો હું નથી. (૧૩)

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાઽહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥ ૪ ॥

હું અવ્યક્તસ્વરૂપ છું અને સકળ વિશ્વ મારાથી વ્યાપ્ત છે. મારામાં સર્વ ભૂતો વસેલા છે (આત્મામાં આત્મરૂપે રહે છે), પરંતુ હું તેમનામાં (આધેષ ભાવથી) સ્થિત નથી. ૪

આ સર્વ જગત મારા નિર્ગુણ સ્વરૂપનો જ વિસ્તાર છે. જેમ દૂધ સહેજ જામે એટલે તે કદી થાય છે, અથવા જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ થાય છે, અથવા સુવર્ણમાંથી અલંકારો થાય છે, તે જ પ્રમાણે હું નિર્ગુણનો જ વિસ્તાર, તે જ આ સકળ વિશ્વ છે. મારું એ સ્વરૂપ જ્યારે અવ્યક્ત હોય છે, ત્યારે નિરાકાર હોય છે, પણ પછી

તે સૃષ્ટિરૂપે વિસ્તાર પામીને આકાર ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે નિર્ગુણ હોવા છતાં પણ સાકાર થયેલો જે હું, તેણે જ ત્રૈલોક્યની રચના કરી છે. મહત્ત્વથી લઈને દેહ પર્થત આ સર્વ જૂતો, જે પ્રમાણે પાણીમાં ફીણ જણાય છે, તે પ્રમાણે મારા સ્વરૂપનો આભાસમાત્ર છે; પરંતુ ફીણ પાણીનું જ બનવા છતાં તેમાંથી શોધવા છતાંય પાણી હાથ આવતું નથી; અથવા હે અર્જુન ! સ્વપ્નમાં જીવે અનેક રૂપો ધારણ કરે છે, તે બધાં જ બ્રહ્મત થતાં અદૃશ્ય થાય છે; તે પ્રમાણે આ સર્વ જૂતો મારામા જણાય છે, તોપણ હું તેમનામા નથી. આ ઉપપાદન મેં તને પૂર્વે (અ. ૭, શ્લોક ૧૨માં) કહ્યું જ છે; એટલા માટે એક વાર કહેવાયેલી વાતોનું વિષ્ણુપણ ન કરવું એવો નિયમ હોવાથી આ વાતોને આટલેથી જ રહેવા દે. હું તે વિષે અધિક અહીં બોલીશ નહિ. પરંતુ તારી દષ્ટિનો પ્રવેશ મારા અંતઃકરણમાં થથાર સ્વરૂપમાં થવા દે. (૭૦)

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

અને જૂતો મારામાં (વસ્તુતઃ) નથી, એવી મારી ધૃતિરી અદ્વૈત ધટના બે. હું જૂતોને ધારણ કરનારો હોવા છતાં જૂતોમાં હું રહેતો નથી (પરમાત્મા અસંગ હોવાથી જૂતોથી વસ્તુત સખધવાળો થઈને રહેતો નથી) અને મારો આત્મા જૂતોની ઉત્પત્તિ અને સરક્ષણ કરનારો છે. ૫

માયાથી પર એવા મારા સ્વરૂપને કલ્પના વિના જ તું બે બેવા માંડે, તો ‘મારામાં સર્વ જૂતો છે’ એવું મેં તને કહ્યું છે, તે બધું મિથ્યા છે એમ તને જણાશે. કારણ કે સર્વ હું ને હું જ છું. આમ હોવા છતાં સકલ્પરૂપી સંધ્યાકાળના સમયમાં જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુઓ અજ્ઞાનરૂપી અધકારથી કેટલાક કાળ પર્થત અસિત થાય છે તેથી એવા આખા પ્રકાશમા હું અખડ હોવા છતાં જૂતો મારાથી પૃથક્ દેખાય છે. જેમ માળામાંથી સર્પની બ્રાતિ ફર થવાથી માળા જ અવશિષ્ટ રહે છે, તેમ તે સકલ્પરૂપ સંધ્યાકાળનો લેરપ થતાં મારું અખંડિત સ્વરૂપ જ અવશેષ રહે છે. લેદની પ્રતીતિનું કારણ માત્ર દ્રષ્ટાનો સંકલ્પ જ છે. ગાગર, મટકા વગેરેના આકાર શું જમીનમાંથી સ્વયંસિદ્ધ નીકળે છે? પરંતુ કુંભારની પુદ્ધિથી જ તે સર્વ તૈયાર થાય છે. સસુદ્રના પાણીમા શું તરગોની ખાણ છે? શું તે કૃત્ય પવનનું નથી? કપાસના ગર્ભમાં શું કાપડની ગાંસડીઓ ભરી મૂકી છે? વાપરનારની સમજશક્તિથી જ કપાસમાંથી કાપડ બનેલું છે.. સુવર્ણમાંથી ફાળીના

ખત્વાથી કાંઈ સુવર્ણપણું નષ્ટ થતું નથી; એ તો જોનારની કલ્પનાથી જ તે દાગીના દેખાય છે. શબ્દનો એ પ્રતિધ્વનિ સાંભળવામાં આવે છે, અથવા દર્પણમાં આપણે આપણા પોતાના જે સ્વરૂપને જોઈએ છીએ એ વસ્તુતઃ આપણા જોલવાનું અને જોવાનું જ પરિણામ છે; તે આપણા પહેલાં જ ખરેખર ત્યાં રહેલાં હતાં ખરાં કે, એ કહે જોઈએ! તે જ પ્રમાણે મારા નિરુપાધિક સ્વરૂપમાં જૂતોની કલ્પનાનો જે આરોપ કરે છે, તેને તેની કલ્પનાને લીધે જ મારામાં જૂતોનો આભાસ થાય છે. તે કલ્પના કરનારી પ્રકૃતિની સમાપ્તિ થતાં મારામાંનો જૂતવિષયક ભાસ પણ હ્રાસ થાય છે અને એમ થતાં માત્ર મારું નિરુપાધિક શુદ્ધ સ્વરૂપ જ કેવળ અવશિષ્ટ રહે છે. કૂઠડી ફરતાં આપણને ચક્કર આવે છે, ત્યારે આપણી ચારેગમના ડુંગરો વગેરે ફરતા માલૂમ પડે છે, તે પ્રમાણે આપણા મનમાં કલ્પના ઉત્પન્ન થવાથી અખંડ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં જૂતોનો ભાસ થાય છે. આ કલ્પનાનો ત્યાગ કરીને જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે તો ‘હું જૂતોમાં છું’ અને જૂતો મારામાં છે,’ એવી કલ્પના સ્વપ્નમાં સુદાં આવતી નથી; એટલા માટે ‘એક હું જ જૂતોને ધારણ કરનાર છું’ અથવા જૂતોમાં રહેનાર છું,’ એ સર્વ વાતો સંકલ્પરૂપ સન્નિપાત વાયુની લહરીમાંના બડબડાટ જેવી જ છે. માટે હે પ્રિયતમ! સાંભળ કે, એવી રીતે હું સૃષ્ટિનો વિશ્વાત્મા અથવા અસત્ સૃષ્ટિનો આધાર છું. એ કલ્પના પણ મિથ્યા જ છે. જે પ્રમાણે સૂર્યનાં કિરણોમાં વાસ્તવિક નહિ પરંતુ વૃથા જ મુગબળનો ભાસ થાય છે, તે જ પ્રમાણે મારા નિર્જુણ સ્વરૂપમાં સર્વ જૂતો હોવાની ભાવના હોકા કરે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ હું પણ તેમાં છું એવી ભાવના સુદાં તેઓ કરે છે. આ પ્રકારે હું જૂતોની ઉત્પત્તિ કરું છું; એમ તેઓ કહે છે; પરંતુ વાસ્તવમાં જૂતો અને હું એક જ વસ્તુ છીએ. જે પ્રમાણે સૂર્ય અને સૂર્યની પ્રભા ઉભય એક જ વસ્તુ છે, તે પ્રમાણે મારા અને જૂતોના સંબંધમાં પણ સમજવું. આ મારો ઐશ્વર્યયોગ હવે તને બરાબર સમજાયો ને? તો હવે કહે વારુ કે, મારામાં તથા પ્રાણીમાત્રમાં જરા પણ ભેદને અવકાશ છે ખરો? નહિ જ. એટલા માટે સર્વ પ્રાણીઓ મારાથી વસ્તુતઃ ભિન્ન નથી જ અને હું પણ તેમનાથી ભિન્ન છું. એવું ક્યારેય પણ માનીશ નહિ! (૮૮)

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महात् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

જેવી રીતે સર્વગામી પ્રચંડ વાયુ સદા આકાશમાં જ હોય છે, તેવી રીતે સર્વ ભૂતો મારામાં જ છે, એમ તું સમજ. ૬

આકાશનો જેટલો વિસ્તાર છે, તેટલા પ્રમાણમાં જ તેમાં વાયુ ભરાઈને રહેલો છે; પરંતુ તેને હલાવવામાં આવે, ત્યારે જ તે આકાશથી પૃથક્ ભાસે છે; નહિ તો ખરી રીતે તો જે આકાશ છે તેજ તે છે. એ પ્રમાણે જ પ્રાણીઓ મારામાં છે એવી કલ્પના મનમાં આવે છે, ત્યારે જ મારામાં ભૂતો છે એમ ભાસે છે. તે જ કલ્પનાના અભાવમાં સર્વત્ર હું એકલો જ છું, એમ જણાય છે; એટલા માટે ભૂતોનું ન હોવું અને હોવું, એ માત્ર કલ્પનાના સંબંધથી જ ભાસે છે અને કલ્પનાનો લય થતાં તેનો પણ લય થાય છે. કલ્પનાને ઉત્પન્ન કરનાર અજ્ઞાન જ સમૂળ નાશ પામ્યું, એટલે પછી ભૂતોનું ન હોવું અને હોવું ક્યાંથી ભાસે વાર? એટલા માટે હવે પછી હું તને મારી અફ-ભુત કૃતિ કહી સભળાવું છું, તે સાંભળ. આ અનુભવરૂપી સમુદ્રમાં એક તરંગ બનીને રહે, એ પછી જ્યારે તું આ ચરાચરમાં દષ્ટિપાત કરીશ ત્યારે તું જ સર્વત્ર ભરેલો છે, એમ તને દેખાશે! કેવળોત્થા : 'હે અર્જુન! આ જે જ્ઞાન મેં તને કહ્યું, તેનો કાઈ પ્રકાશ તારા મનમાં પડ્યો કે? (અર્થાત્) તું એવું રહસ્ય સમજ્યો કે? જે રહસ્ય સમજાયું હોય તો હવે હું અને વિશ્વ-એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ છીએ એવું જે સ્વપ્ન તને લાઘ્ય હતું, તે જોડું કંઈ? નહિ? પરંતુ તારી બુદ્ધિને પુનઃ જે કલ્પનારૂપી નિદ્રા આવશે, તો પાછો તું લેહરૂપી સ્વપ્નમાં પડીશ અને અલેક્ષનો બોધ નષ્ટ થઈ જશે; માટે આ કલ્પનારૂપી નિદ્રાના માર્ગને બંધ કરીને શુદ્ધ જે બ્રહ્મજ્ઞાન, તે પોતાની મેળે જ તને પ્રાપ્ત થાય, એવું જે જ્ઞાનત્વ એક તત્ત્વ છે, તે હવે હું તને કહું છું.' તો હે ધૈર્યવાન ધનુર્ધર ધનંજય! તું સારી રીતે જાણ કે, પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય-એ ત્રણે અવસ્થાનું કારણ કેવળ માયા જ છે. (૯૭)

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

હે અર્જુન! સર્વ ભૂતો કલ્પને અતે મારી પ્રકૃતિમાં જ લીન થાય છે. અને કલ્પના આરંભમાં હું જ પુનઃ તેમને ઉત્પન્ન કરતો હોઉં છું. ૭

આ માયાને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે અને તે બે પ્રકારની છે, એમ તને પૂર્વે (અ. ૭, શ્લોક ૪, ૫માં) કહ્યું જ છે. એક તો લેહ-

ભાવથી આઠ ભાગમાં વિભક્ત છે અને બીજી જીવરૂપ છે. હે પાંડવ ! આ પ્રકૃતિનો સર્વ વિષય તે 'પૂર્વે' સાંભળ્યો જ છે; માટે તે વિષે ફરી ફરી બોલવાનું પ્રયોજન નથી. મહાપ્રલયને અંતે આ સર્વ ભૂતો મારી પ્રકૃતિરૂપ અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં લય પામે છે, શ્રીધ્મન્નતુના અંતિમ ભાગમાં જે પ્રમાણે ઘાસ બીજ સહિત સુકાર્ધ બચ છે, અથવા વર્ષાકાળના મેઘોનો આડંબર સમાપ્ત થયા પછી શરદઋતુનો અંકુર ફૂટે છે અને તે વેળાએ આકાશમાંનાં સર્વ અબ્જો આકાશમાં જ લય પામે છે, અથવા આકાશના પોલાણમાં જે પ્રમાણે પ્રાણવાયુ ઉત્પન્ન થઈને પુનઃ લુપ્ત થાય છે, કિંવા પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા તરંગો પાણીમાં જ થાય છે, અથવા મનુષ્ય જાગૃત થતાં તેના મનમાંનાં સ્વપ્નો મનમાં જ શરીર બન્ય છે; તે પ્રમાણે મહાપ્રલયને અંતે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સર્વ ભૂતો પ્રકૃતિમાં જ જઈ મળે છે. પછી સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં પુનઃ તે ભૂતોને હું જ નિર્માણ કરું છું એવું શાસ્ત્રમાં જે કથન છે, તે સંખંધી ખરી સ્થિતિ શી છે, એ હું તને કહું છું તે સાંભળ. (૧૦૫)

પ્રકૃતિં સ્વામવદ્યમ્ય વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ।

ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્તમવશં પ્રકૃતેર્વિશાત્ ॥ ૮ ॥

આ પ્રમાણે હું મારી પોતાની પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને સ્વભાવથી પરાધીન એવા આ સર્વ જૂતસમુદાયને ફરી ફરી ઉત્પન્ન કરું છું. ૮

માટે હે અર્જુન ! મારી પ્રકૃતિનો બ્યારે હું સહજ અંગીકાર કરું છું, ત્યારે વસ્ત્ર વણતા જે પ્રમાણે તંતુ સમવાથી અર્થાત્ ઉપાદાનકારણ બને છે એટલે કે તંતુના સમુદાય સળધથી જેવી રીતે વસ્ત્ર પર વણાટ દેખાય છે અને એ પછી તે વણાટના આધારે જે પ્રમાણે નાની નાની ચોકડીઓ પ્રથમ તૈયાર થઈને જેમ વસ્ત્ર તૈયાર થાય છે, તે પ્રમાણે આ પંચમહાભૂતરૂપી કાર્યંતુ ઉપાદાનકારણ એ પ્રકૃતિ જ હોય છે (જે કારણનો કાર્યમાં સમાવેશ થાય તે કારણને 'ઉપાદાનકારણ' કહેવામાં આવે છે-જેમકે 'ઘડો.' તૈયાર થવાનું ઉપાદાનકારણ 'માટી' છે). જે પ્રમાણે મેળવણી નાખવાથી દ્વંધ જામવા માંડે છે, તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ પણ સૃષ્ટિમાંના આકારો ધારણ કરવા લાગે છે. જે પ્રમાણે પાણીના યોગથી બીજને અંકુર ફૂટી તેમાંથી વૃક્ષ થાય છે, તે પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રવિષયક સૃષ્ટિમાંનો પ્રસાર-ઉત્પત્તિ મારા કારણથી જ થાય છે. ફેલાણું શહેર અમુક રાજાએ વસાવ્યું એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ વાસ્તવિક ભેતા તેમાં રાજાના હાથને કાંઈ મહેનત પડે છે કે ? જેવી

રીતે મનુષ્ય સ્વભાવસ્થામાંથી જાત્રાસ્થામાં આવે છે, તેવી રીતે હું પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરું છું. હે પાંડુસુત ! સ્વભાવસ્થામાંથી જાત્રાસ્થામાં આવતાં થાક લાગીને પગ દુખે છે કે ? અથવા તે સ્વભાવસ્થામાં હોય છે, ત્યારે તેને કાંઈ શ્રમ પડે છે કે ? કહેવાનું એ જ છે કે, આ ભૂતસૃષ્ટિનું નિર્માણ કરવામાં મને કાંઈ શ્રમ પડતો નથી. જે પ્રમાણે રાજાની આજ્ઞામાં રહેલી પ્રજા પોતપોતાના સ્વાર્થ માટે પોતપોતાના વ્યાપાર ચલાવે જાય છે; તે પ્રમાણે જ માત્ર મારો અને પ્રકૃતિનો સંબંધ માત્ર છે. બાકી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય—એ સર્વ વ્યાપાર તેના જ છે. પૂર્ણિમાના ચંદ્રને જોતા જ સમુદ્રમાં અપાર ભરતી આવે છે, પરંતુ હે અર્જુન ! તે માટે ચંદ્રને કાંઈ શ્રમ પડે છે કે ? દોઝાંડ જડ હોવા છતાં પણ દોહડ્યુબક નિકટ હોય તો તે હાલે છે; ત્યારે શું દોહડની પાસે રહેવામાં દોહડ્યુબકને કાંઈ પરિશ્રમ પડે છે ? આ પ્રમાણે હું પ્રકૃતિનો અગીકાર કરું છું, એટલે આપો-આપ જ પ્રાણીમાત્રનો વિસ્તાર થવા માટે છે. હે પાંડવ ! આ સર્વ પ્રાણીસમુદાય પ્રકૃતિને આધીન છે. જે પ્રમાણે બીજામાંથી વેલી, પત્રો આદિ ઉત્પન્ન કરવા માટે ભૂમિ સમર્થ છે અથવા બાળપણ, તારુણ્ય તથા વૃદ્ધપણ—એ અવસ્થાઓનું ફેરું જ મુખ્ય કારણ છે અથવા આકાશ માં મેઘમાળા ઉત્પન્ન થવામાં જે પ્રમાણે વર્ષાકાળ કારણ છે અથવા સ્વપ્નનું કારણ જે પ્રમાણે નિદ્રા છે, તે જ પ્રમાણે હે નરેન્દ્ર ! આ સર્વ પ્રાણીસમુદાયનું પ્રકૃતિ એ મુખ્ય કારણ છે. સ્થાવર-જંગમનું, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મનું અને (વધારે શું કહું ?) આ સર્વ જગતનું મૂળ કારણ પ્રકૃતિ જ છે; એટલા માટે પ્રાણીની ઉત્પત્તિ અને પાલનકર્તૃત્વની સાથે મારે સંબંધ નથી. પ્રાણીમાં ચંદ્રનો પ્રકાશ વેલીના વિસ્તાર જેવો લાગે છે, તેની ઉત્પત્તિ ચંદ્રે કરેલી હોતી નથી; તે જ પ્રમાણે આ કર્મોની ઉત્પત્તિનું કારણ હું જ છું, તોપણ તે મારાથી દૂર જ છે. (૧૨૩)

न च मां तानि कर्माणि निब्रह्मन्ति धनञ्जय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ૧ ॥

(હે ધનંજય ! જગતની ઉત્પત્તિ આદિ) કર્મો પ્રત્યે ઉદાસીન પુરુષ પ્રમાણે આસક્તિ વિનાનો જે હું, તે, મને તે કર્મો બંધન કરતાં નથી. ૯

જે પ્રમાણે સમુદ્રમાં ભરતી આવવા માંડતા તેને મીઠાનો બંધ અટકાવી શકતો નથી, તે પ્રમાણે મારામાં લય પામનારા સર્વ કર્મો અને કેવી રીતે બંધનકર્તા થઈ શકશે ? એ ધુમ્મસાનો ગોટો વાતા

પવનને હરકત કરી શકે અથવા સૂર્યગિળમાં અંધકારનો સંચાર થાય અથવા પર્વતના ગર્ભમાંના દ્રવ્યને વરસાદની અતિવૃદ્ધિ બાધા કરી શકે, તો જ પ્રકૃતિનાં કર્મોથી મને બાધા થવાનો સંભવ માની શકાય (પરંતુ એમ થઈ શકતું જ નથી અને તેથી મને કર્મોની બાધા થતી નથી). આમેય પ્રકૃતિના કાર્યનું હું જ એક કારણ છું. છતાં ઉદાસીનની પેઠે હું કંઈ જ કરતો અને કરાવતો નથી. જે પ્રમાણે ઘરમાં રાખેલો દીપક કોઈને અસુક કાર્ય કરવાની કે ન કરવાની આજ્ઞા કરમાવતો નથી; કોણ શું વ્યાપાર કરે છે, તે પણ બાણતો નથી; તે તો માત્ર સાક્ષીભૂત હોઈ ગૃહકાર્યની પ્રવૃત્તિમાં કારણભૂત થાય છે; તે જ પ્રમાણે હું સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય, એ કર્મોમા ઉદાસીન છું અને સર્વ ભૂતોમાં વ્યાપ્ત છું; આ એક જ અભિપ્રાય ખરો છે. ફરી ફરી પુષ્કળ યુક્તિઓથી ક્યાં સુધી કહું ? હે સુભદ્રાપતે ! આ વાત બરાબર લક્ષમાં રાખ. (૧૩૦)

મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સ્વયતે સચરાચરમ્ ।

હેતુનાનેન કૌન્તેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ૧૦ ॥

હે કૌતેય ! મારી અધ્યક્ષતાથી આ ત્રિગુણાત્મક માયા આ ચરાચર- (જગત)ને ઊપન કરે છે અને એ જ કારણથી વિશ્વ ફરતું રહ્યા કરે છે. ૧૦

હે અર્જુન ! સમસ્ત સૃષ્ટિના લોકોના વ્યાપારોમાં જેવી રીતે સૂર્ય કારણભૂત છે, તેવી રીતે જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ હું છું એમ બાણ; કારણ કે માયાનો મેં અંગીકાર કરેલો છે અને તેના થોગે પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે; એટલા માટે આ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ હું છું. એવી લોકોની માન્યતા થયેલી છે. એથી ભેડે ભૂતોની ઉત્પત્તિ મારામાંથી થાય છે, તોપણ હું ભૂતોમાં હોતો નથી, એ મારી અદ્ભુત કૃતિ આ જ્ઞાનના પ્રકાશથી, બરાબર ભેઈ લે. અથવા તો પ્રાણીઓ મારામાં નથી અને હું તેમનામાં નથી, એ રહસ્યને તું કદાપિ ભૂલીશ નહીં. એ મારું મુખ્ય તત્ત્વ તને પ્રકટ કરી બતાવ્યું છે; તો હવે તું તારી ઇદ્રિયોનાં દ્વારો બંધ કરી એટલે વિષયભોગ બંધ કરી, તે ન બાણે એવી રીતે તારા હૃદયમા આ તત્ત્વોનો ઉપભોગ લે. હે પાર્થ ! આ વેદાંતસિદ્ધાંતનું રહસ્ય ક્યાં સુધી હસ્તગત થયેલું ન હોય, ત્યાં સુધી મારું ખરું તત્ત્વ કદી પણ કળી શકાવાનું નથી. જે પ્રમાણે ભૂસામા હાથ નાખતાં દાણાનો એક કણ સુદૃઢ હાથ લાગતો નથી, તે પ્રમાણે પ્રેક્ષાંતરત્ત્વ બાણ્યા વિના મારું સત્ય સ્વરૂપ કદાપિ

કોઈના નાણામાં આવી શકતું નથી. બાકી અનુમાનના ભેર પર મનુષ્યને ખરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એમ લાગે છે, પણ તે તો વ્યર્થ જ છે ! મૃગજળની લીનાશયી પૃથ્વી કદી પણ સ્થિતિ છે ખરી કે ? મત્સ્યને પકડવા માટે પાણીમાં જે જાળો પ્રસારવામાં આવે છે, તેમાં ચંદ્રબિંબ પણ સપડાઈ ગયેલું દેખાય છે; પરંતુ તે જાળ પાણીમાંથી બહાર કાઢી અંખેરતાં તેમાં ચંદ્રબિંબ ક્યાં હોય છે, તે કહે જોઈએ ! તે જ પ્રમાણે ‘અમને અનુભવ મળી ચૂક્યો’ એમ શબ્દ તથા પાણીના યોગે કેટલાક લોકો ઉપર ઉપરથી બતાવતા હોય છે; પરંતુ સત્ય બોધની કસોટીનો સમય આવે છે, ત્યારે તેમનું વાચાળ જ્ઞાન બિલકુલ નિરુપયોગી જ ઠરે છે. (૧૩૯)

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

જે મનુષ્યદેહ ધારણ કરેલો હોવાથી, મૂર્ખ લોકો મારી અવજા કરે છે; કારણ કે હું સર્વ જૂતોનો સ્વામી એવું જે મારું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ, તેનું જ્ઞાન તેમને હોતું નથી ૧૧

કિ બહુના, આ સંસારનો ડર રાખી, તું જે મારી પ્રાપ્તિની ખરી ઇચ્છા ધરાવતો હોય, તો તને જે જે તત્ત્વ બતાવ્યું, તે તારા લક્ષમાં પૂર્ણ રીતે ઠસાવ. આખા કમળો થવાથી મનુષ્ય ચંદ્રિકા શુભ હોવા છતાં તેને પીળી કહે છે, તે પ્રમાણે મારા નિર્મળ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પણ તેને દોષ દેખાય છે. તાવને લીધે સુખ કંડવું થઈ જવાથી મનુષ્યને રૂઝ પણ વિષ સમાન કટું લાગે છે, તે પ્રમાણે હું મનુષ્ય ન હોવા છતાં પણ લોકો મને મનુષ્ય માને છે; માટે હે ધનવ્ય ! હું વારંવાર કહું છું, કે આ અભિપ્રાય કદી પણ વીસરીશ નહિ; માત્ર સ્થૂલ દષ્ટિથી જોઈએ તો વ્યર્થ જ છે. જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાંના અસૃતથી કોઈ અમર થતું નથી, તે પ્રમાણે મને જે સ્થૂલ દષ્ટિથી જુઓ છે, તે વસ્તુતા મને જોતો જ નથી. જોકે કેટલાક અજ્ઞાની લોકો સ્થૂલ દષ્ટિથી મને જાણવાનું કહ્યા કરે છે; પરંતુ તેમને જે જમ ચથાર્થ જ્ઞાનની આડે જ આવે છે. જે પ્રમાણે નક્ષત્રોનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં જોઈ, તેને ચોતી જ સમજી, તે પ્રાપ્ત કરી લેવા માટે હંસ પક્ષી આકાશમાંથી ભુરકો મારી પ્રાણ શુભાવે છે, મૃગજળને ગંગાજળ સમજી તેની પાસે જવાથી કાઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી; તેમ જ બાવળને કદપવૃક્ષ સામે તેને હાથમાં લીધાથી કશો પણ લાભ થતો નથી. લીલા સર્પને નીલમણિનો હાર સમજી પકડવામાં આવે, ખરદેના કકડાને રત્ન

સસંજી ભિંચકી હેવામાં આવે, અથવા તો પૃથ્વીમાંના દ્રવ્યનો ભંડાર બહાર નીકળીને ઉજ્જડ પડ્યો છે, એમ ધારી ખેરનાં લાકડાંના અંગારા-ને પછેડીમાં બાંધી હેવામાં આવે, પોતાનો જ પડછાયો પાણીમાં પડેલા છે, એમ ન જાણીને સિંહ કૂવામાં ભુરકો મારીને જેમ પ્રાણ ગુમાવે છે, તે પ્રમાણે પ્રપંચમાં દેખાઈ છું, તેવો જ સાકાર હું છું, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનીને જેઓ પ્રપંચમાં રચીપચી રહે છે, તેઓ ચંદ્રને બદલે તેના પાણીમાં પડેલા પ્રતિબિંબને પકડવા ઇચ્છનાર અને મથ નાર પ્રમાણે જ ભૂલથાપ ખાતા હોય છે; અર્થાત્ સંસારમાં હું છું એવો જે તેમનો કૃતનિશ્ચય હોય છે, તે સર્વથા નિષ્ક્રમ બળ છે. જેમ કોઈ કાંજી પીને અમૃતપાનથી થતા સુખના દ્વાબની ઇચ્છા રાખે છે, તેવી જ રીતે તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક વિશ્વાસથી નાશવંત સ્થૂલ આકાર-દેહમાં મને અવિનાશીને જુએ છે, એટલે તેમને હું કેવી રીતે દેખાઈ શકું વારુ? કોઈ પશ્ચિમ સસુરના તટ પર જવાના હેતુથી પૂર્વ દિશામાં આવેલા સસુરની વાટે જવા માંડે, તો તેને પશ્ચિમનો સસુર પ્રાપ્ત થશે કે? અથવા હે મહાવીર! ક્રોધરોને ખાંડવા-થી તેમાંથી ધાન્યપ્રાપ્તિ થશે કે? તે જ પ્રમાણે આ વિસ્તાર પામેલા જગતને બાણવાથી મને બાણવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. શીષ્ય પીવાથી શું પાણી જેવી તૃપ્તિ થાય છે ખરી કે? (૧૫૪)

લોકો માયામોહિત મનોવૃત્તિથી સંસારમાં જ હું છું, એમ જ્ઞાતિથી માનીને, ત્યાંની જન્મ-મરણાદિ સ્થિતિ મને પણ વળગેલી છે, એમ વૃથા જ સમજે છે. નામરહિત, ક્રિયારહિત તથા દેહરહિત એવો જે હું, તેને લોકો નામધારી, કર્મકર્તા અને દેહધર્મોથી યુક્ત એવો સમજે છે; તે જ પ્રમાણે તેઓ એવી કલ્પના કરે છે કે, મને નિરાકારને આકાર છે, નિરુપાધિકને ઉપચાર છે, કર્તૃવ્યરહિતને વ્યવ વહાર છે, જાતિરહિતને જાત, ગુણાતીતને ગુણ, ચરણરહિતને ચરણ, હસ્તરહિતને હસ્ત, પરિમાણાતીતને પરિમાણ તથા સર્વવ્યાપકને એક સ્થાનીય છે. જે પ્રમાણે શય્યામાં સૂતેલો માણસ સ્વપ્નમાં વનશોભા જુએ છે, તે જ પ્રમાણે લોકો મને કર્ણરહિતને કાન, નેત્રરહિત-ને નેત્ર, ગોત્રરહિતને ગોત્ર, નિરાકારને રૂપ, અવ્યક્તને વ્યક્તિ, નિરિચ્છને ઇચ્છા અને હું જે સ્વયમેવ તૃપ્ત છું તેને તૃપ્ત કરવાની કલ્પના કરે છે. સર્વ જગતને આવ્યછાદિત કરનાર એવા મને વસ્ત્ર રહિત માનીને તેઓ વસ્ત્ર પહેરાવે છે. હું બૃષણાતીત એટલે નિરાકાર હોવા છતાં મને તેઓ અલંકાર પહેરાવે છે. જગતના ઉત્પન્ન કરનારને મને અન્યનો

ઉત્પન્ન કરેલો માને છે, હું સ્વયમેવ હોવા છતાં મારી મૂર્તિઓ બન્યુંવે છે; હું સ્વતઃસિદ્ધ હોવા છતાં મારી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરે છે અને હું નિત્ય સર્વત્ર હોવા છતાં તેઓ મારું આવાહન-વિસર્જન કરે છે । હું નિરંતર, નિરાકાર, સ્વતઃસિદ્ધને તેઓ બાહ્ય, તારુણ્ય અને વૃદ્ધાવસ્થા લાગુ પાડે છે । હું અદ્વૈત હોવા છતાં મારામાં દ્વૈત માને છે. હું કંઈ પણ ન કરનાર હોવા છતાં મને કર્મ કરનારો અને હું કંઈ પણ ન ખાતો હોવા છતાં ખાનારો માને છે. મને કુળ-ગોત્ર ન હોવા છતાં લોકો મારા કુળનું વર્ણન કરે છે; હું નિત્ય હોવા છતાં હું મરું છું, એમ માનીને મારા મરણનો શોક કરે છે; તેમ જ હું સર્વના અતઃકરણમાં વસી રહેલો હોવા છતાં મને અસુકનો શત્રુ અને અસુકનો મિત્ર કહી લે છે । નિજનંદમા નિમગ્ન રહેનાર એવા મને તેઓ ઇચ્છા કરનારો માને છે અને હું સર્વ સ્થળે સમાન રીતે વ્યાપ્ત હોવા છતાં મને એકદેશીય કિંવા એક સ્થળે વસનારો ધારે છે । હું સર્વ સ્થાવર-જંગમનો આત્મા હોવા છતાં મને એકનો સંરક્ષક અને એકનો સંહારક માનીને સર્વત્ર મારી પ્રસિદ્ધિ કરે છે । આ પ્રમાણે સર્વ ક્ષુદ્ર મનુષ્યધર્મ મને વળગેલા છે, એટલું તેમનું વિપરીત માનવું (જ્ઞાન) હોય છે. તેઓ જે વેળાએ કોઈ એક મૂર્તિને પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ નિહાળે છે, તે વેળાએ તે મૂર્તિને દેવ માનીને ભાવથી ભજે છે અને પછી તે ભાગી જતા તેમનું દેવત્વ નષ્ટ થયેલું માની તેનો ત્યાગ કરે છે. મને તેઓ આ પ્રમાણે મનુષ્ય જ માનતા હોવાથી ખરી રીતે તેમનું તે જ્ઞાન જ સત્ય જ્ઞાનની આડે આવે છે. (૧૭૧)

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિ મોહિનીં ત્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

તે મૂર્ખાઓની આશા, કળી તથા જ્ઞાન-એ સર્વ વ્યર્થ જ હોય છે; તેઓ વિચારશૂન્ય થાય છે અને મોહમાં નાખનારા રાક્ષસી તથા આસુરી સ્વભાવનો જ આશ્રય કરે છે. ૧૨

સારાંશ કે, મારે વિષે જેમની આવી ધારણા હોય છે, તેમનો જન્મ વ્યર્થ જ છે, અથવા જે પ્રમાણે પર્જન્ય કાળ સિવાયનો મેઘ વ્યર્થ છે તેવો છે. કિંવા મૃગજળના તરંગો દ્વરથી જ જોવાને યોગ્ય હોય છે, અથવા મૃત્તિકા પર ચીતરેલા ઘોડેસવાર, કપટવિદ્યા વડે કરાવેલા અલંકાર કે સંઘ્યાકાળે દષ્ટિગોચર થતાં ગંધર્વનગરો⁺ ભાસે છે

+ આકાશ અબ્રોથી આવ્ધાદિત થતાં આપણી પોતાની કલ્પના પ્રમાણે

તેજો વ્યર્થ છે, શ્વેર જોઈ સરળ ભિયું વધે છે, તોપણ તે અંદરથી પોકળ હોય છે અને તેને ફળ પણ આવતાં નથી; તેમ જ બકરીના ગળામાંના આંચળમાંથી દૂધ નીકળતું નથી અથવા હોધરના વૃક્ષને ફળ આવે છે, તોપણ તે કોઈથી લઈ શકાતા નથી; તે પ્રમાણે તે મૂર્ખ-જનોનું જીવન પણ વ્યર્થ છે; તેમનાં કર્મોને પણ ધિક્કાર હો. એટલે એ મૂર્ખજનોએ જે કાંઈ પણ શાઆધ્યયન કર્યું હોય છે, તે વાંદરાએ નારિયેળ તોડ્યું હોય તે પ્રમાણે અથવા તો આંધળાને મોતી જડી આપ્યાં હોય તે પ્રમાણે જ છે; કિબહુના, તેમણે અધ્યયન કરેલાં શાસ્ત્રો નાના બાળકના હાથમાં આપેલાં શસ્ત્રો અથવા અપવિત્ર મનુષ્યને બીજ સહિત શીખવેલા મત્રો પ્રમાણે નિર્રથક જ હોય છે. હે ધનજય! જેનું ચિત્ત યથાર્થ જ્ઞાનસંપન્ન નથી, તેનું સર્વ જ્ઞાન તથા આચરણો વ્યર્થ છે. એવી રીતે તમોજુલુપી રાક્ષસી ઋષ્યુદિને આસ્ર કરીને જ્ઞાનના સ્થાનનો નાશ કરનારી યક્ષિણી જ છે. એ પ્રકૃતિથી જેઓ અસ્ત થાય છે, તેઓ હંમેશાં ચિંતા વડે આકાંક્ષા હોઈને તામસ પ્રકૃતિના જડામાં જઈ અનાયાસે અપહાર જાય છે. પછી આ તામસી પ્રકૃતિ આશાડી લાળમાં હિંસાડી જિહ્વાને પલાળી અન્નતોપડી માંત્રના પિંડ નિરતર ઓચાળતી હોય છે; જે અનર્થડી કણું પર્વત હોઠ ચાટતી ચાટતી બહાર નીકળે છે; જે પ્રમાદરૂપ એટલે કે ભૂલડી પ્રચંડ પર્વતની અધકારમય શુક્ર છે; જેની ટેપડી દાઢો જ્ઞાનને ચાવીચાવીને ભૂકો કરી નાખે છે; અને જે અગત્ય ઋષિના કુલાવરણ પ્રમાણે સ્થૂલ-પુષ્ટિ લોકો માટે આશુરી માયાનું આવરણ છે, એવા પ્રકારની તે રાક્ષસી પ્રકૃતિના મુખમાં જેઓ ગ્રાસરૂપ થઈ પડે છે, તેઓ બ્રાતિરૂપી કુંડમાં આખા ને આખા ડૂબી જાય છે. આ પ્રમાણે જેઓ અજ્ઞાનના અધારકુપમાં પડે છે, તેમને વિચારડી હાથની સહાયતા મળતી નથી; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ દયા જાય છે, તેનો પણ પત્તો લાગતો નથી. આ નિષ્ક્રમ કથા હૃદયે રહેવા દઈશું; કારણ કે મૂર્ખાઓનું વર્ણન કરતા વાણી પણ ક્ષીણ થઈ જશે.

શ્રીકૃષ્ણે એમ કહ્યા પછી અર્જુને ‘હા હા,’ એમ કહ્યું. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પુનઃ કહેવા લાગ્યા: ‘જેનું વર્ણન કરવાથી વાણીને મુખ થાય

હાથી, ઘોડો, નગર, ધનુષ્ય ઇત્યાદિ જે જે ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેને ગાંધર્વનગરના નામથી ઓળખવામાં આવે છે; અને ઘણું કરીને અમુક વસ્તુનું મિથ્યાત્વ દર્શાવતું હોય, સાં એ ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે.

છે, એવા સાધુઓ-મહાત્માઓની કથા હવે સાંભળ.' (૧૮૭) *

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈર્ઘી પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

મજન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમન્યયમ્ ॥ ૧૨ ॥

હે અર્જુન ! જેમણે દૈર્ઘી પ્રકૃતિનો આશ્રય કર્યો છે, એવા એકનિષ્ઠ મહા-
ત્માઓ તો હું જાતોનો આદિ અને અવિનાશી છું, એમ જાણીને મને જ
ભને છે. ૧૩

જે સાધુઓના નિર્ભંજ અતઃકરણમાં હું ક્ષેત્રચંન્દ્યાસી (આજન્મ
એક જ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં રહેવાનો સકલ્પ કરનારો) થઈને નિવાસ કરે
છું અને ઊંઘમાં પણ વૈરાગ્ય જેમની સેવા કરે છે, એટલે કે સ્વપ્નમાં
પણ જેમને વિષયવાસનાનો સ્પર્શ થતો નથી, જેમની પરમાત્મપ્રાપ્તિની
ઉત્કટ ઇચ્છામાં પણ ધર્મનું જ રાજ્ય હોય છે. ધર્મ જેમની સફાસ
નામાં રાજ્ય કરે છે; (જેમને અધર્મની ઇચ્છા માત્ર પણ નથી) અને
જેમનું મન સદા સદ્વિચારોને જ પુષ્ટિ આપતું હોય છે, જે જ્ઞાનરૂપી
ગંગામાં સ્નાન કરી આત્મોદ્ધ શુદ્ધ થયેલા હોય છે, જે પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વ-
રૂપની પ્રાપ્તિથી તૃપ્ત હોય છે અને જેમનાં શરીરો જ બાહ્યે શાંતિને
નવપલ્લવ આવ્યા ન હોય એવા થયેલા છે, તે જ પ્રમાણે જેમનાં
શરીર બાહ્યે બ્રહ્મના અકુર અથવા ઘેરૂંરૂપી મહાપના સ્તંભ જ ન હોય
તેવાં અને આનંદના સમુદ્રમાં ડુબાડીને કાઢેલા કુભની પેઠે આનંદરૂપી
જળથી પૂર્ણ કારેલા હોય છે; અને જેમને ભક્તિની એટલી બધી
પ્રાપ્તિ થઈ હોય છે, કે તે મોક્ષને પણ 'આલો ખસ' એમ કહે છે
અને જેમની સહજ લીલામાં પણ નીતિ બંધાયેલ હોય છે. જેમણે
પોતાના અવયવોમાં શાંતિરૂપી અલકારો ધારણ કર્યો છે અને પોતાના
ચિત્તાથી મને-સર્વવ્યાપકને પણ આવૃત્ત કરી લીધો છે; આવા જે
મહાત્માઓ છે, તે ભગવદ્ભક્તિને અનુકૂળ રહેનારી સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના
પણ શુભગાર(ભાગ્ય)રૂપ જ છે. તેઓ સર્વ દેશ્ય વસ્તુઓને પણ
મારું જ સ્વરૂપ જાણી, દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગતચેતા પ્રેમથી મને બળે
છે; છતાં તેમના મનોધર્મ દ્વેતનો સ્પર્શ સુદા કરેલો હોતો નથી. હે
અર્જુન ! આ પ્રકારે જેઓ મદ્રૂપ બની મારી સેવા કરે છે, તે સેવાની
આશ્રયકારક વાત કહેવાની છે, તે સાંભળ.

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તથ દ્વદ્વત્રતાઃ ।

નમસ્યન્તથ માં મત્તયા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૧૪ ॥

સર્વદા ભક્તિયુક્ત અને સ્વીકારેલા શ્રમાદિ વ્રતને દ્વિતાથી પાળનારા તે

મહાત્માઓ સતત મારું કીર્તન કરી તથા ઇન્ધ્રિયદમન અને નમસ્કાર કરીને મારી જ ઉપાસના કરે છે. ૧૪

તેમણે હરિકીર્તનમાં પ્રેમથી નૃત્ય કરીને પ્રાચશ્ચિત્તના સર્વ વ્યાપારો નષ્ટ કર્યા છે અને પાપનું તો નામ સુઢાં રહેવા દીધું નથી. યમ અને દમની તો તેમણે દયાબળક દશા કરી દીધી હોય છે. તીર્થોના સ્થાન દૂર કર્યા હોય છે અને યમલોકના સર્વ વ્યાપારો બંધ કરી નાખ્યા હોય છે. યમ તેમને કહે છે કે, નિયમન કેનું કરવું? દમ કહે છે કે, છતું કેને? અને તીર્થો કહે છે કે, ક્ષાલન કેનું કરું? કારણ કે પાપ તો આવા પુરુષમાં જરા સરખું રહ્યું હોતું નથી. આ પ્રમાણે તેઓ મારા નામના શોષથી સંસારનાં સર્વ દુઃખો નષ્ટ કરે છે અને સર્વ જંગત બ્રહ્મસુખથી ગાળી રહે છે. આવા પુરુષો પ્રભાત થયા વિના જ લોકોને પ્રકાશ આપે છે, એટલે કે આત્મજ્ઞાનનો લાભ કરાવી આપે છે. અમૃત વિના જ પ્રાણીઓના જીવોનું રક્ષણ કરે છે અને યોગ વિના જ કૈવલ્યદર્શન કરાવે છે. તેમને રાજા અને રાંકનો ભેદ નથી, નાના-મોટાનો ભેદ નથી, સમગ્ર જગત માટે તે આનંદના ભંડારરૂપ થઈ પડે છે. વૈકુંઠમાં તો માત્ર કોઈક જ બઈ થકે છે; પરંતુ આવા પુરુષ તો જ્યાં જાય ત્યાં વૈકુંઠ જ બનાવી દે છે. આ પ્રમાણે નામભજનના મહિમાથી તેઓ સમગ્ર વિશ્વને પવિત્ર કરી દે છે. તે સાધુઓનું તેજ સૂર્ય પ્રમાણે નિર્ભળ હોય છે, પરંતુ તેનામાં પણ અસ્ત થવાનો દોષ રહેલો છે અને જો તેમના તેજને અંદ્ર સમાન કહીએ તો અંદ્ર તો વળી મહિનામા એક વખત જ સંપૂર્ણ હોય છે; પણ આ ભક્ત તો સદાકાળ પૂર્ણ જ હોય છે. એમના ઔદાત્યને જો મેઘ સમાન કહીએ તો તે પણ ઓસરી જતો હોવાથી ભક્તની ઉપમા માટે યોગ્ય કહેવાય નહિ. કિંતુ એ સાધુઓ તો નિઃશંક સપક્ષ (પાંખોવાળા) સિંહ સમાન જ છે. મારા જે નામનો એક વખત ઉચ્ચાર થવા સારું હજારો જન્મ સુધી મારી સેવા કરવી પડે છે, તે મારું નામ જેની વાચા સમક્ષ નિરંતર પ્રેમથી નૃત્ય કરે છે; (મારા જે નામનો આવો મહિમા છે કે) હું વૈકુંઠમાં પણ નથી હોતો, એકાદ વખત સૂર્યમંડળમાં પણ નથી દેખાતો એટલું જ નહિ, પણ કોઈવાર યોગીઓના મનનું પણ ઉદ્ધવન કરી બાઈ છું; પરંતુ હે પાંડવ! જો હું ક્યાંય પણ ન મળું, તોપણ જેઓ મારા નામનો સતત શોષ કર્યા કરે છે, તેમની પાસે તો હું અવશ્ય જ હોઈ છું. અહાહા! તેઓ મારા શુભથી એટલા બધા તૃપ્ત થયેલા હોય છે કે, તેથી તેઓ દેશ અને

કાળને ભૂલીને મારા કીર્તનસુખથી તે સ્વયં પોતામા જ સુખી થયેલા હોય છે. કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, હરિ, ગોવિંદ-એ શુદ્ધ નામોની સકલનાથી અને આત્મા તથા અનાત્માના વિચારથી પૂર્ણ થયેલા પ્રબધને સ્પષ્ટ અને ઉચ્ચ સ્વરે ગાયા કરે છે. વિશેષ શું વર્ણન કરું ? હે પાંડુપુત્ર ! અનેક પ્રકારે તેઓ મારા શુભાનુવાદ ગાતા વિશ્વમાં ઘૂમ્યા કરે છે.

હે અર્જુન ! અને બીજા કેટલાકો મહાયતનથી પંચપ્રાણ અને મનને છૂતી લઈ બાહ્યતા ચમ-નિયમની વાડ કરીને અંદર મૂળબંધનો દુર્ગ તૈયાર કરે છે તથા તેની ઉપર નિરંતર ચાલુ રહેનારી પ્રણયામ-રૂપ તોપો ગોઠવી રાખે છે. ત્યાર પછી કુંડલિની ઊર્ધ્વસુખ થતાં તેના પ્રકાશ વડે મન અને પ્રાણની સહાયથી ચંદ્રામૃતની સત્તરમી કળાનો તલભાગ સ્વાધીન કરી લે છે. એ વેળાએ પ્રત્યાહાર પણ પોતાનું જ પરાક્રમ ખતાવીને કામ-ક્રોધાદિ વિકારોનો સહકુટુંબ નાશ કરી નાખે છે અને ઇન્દ્રિયોને પણ બાંધી-જકડી હૃદયમા લઈ આવે છે. એટલામાં ધારણારૂપી ઘોડેસવારો આક્રમણ કરી પંચમહાભૂતોનું ઐક્ય કરે છે અને સંકલ્પની ચતુરંગી સેના (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર) નો નાશ કરી નાખે છે. એમ થતા ધ્યાન 'વિનય ! વિનય !' કહી રહે છે બળવે છે અને તન્મયતારૂપી ચળકતું એક છત્ર નજરે પડે છે. પછીથી સમાધિરૂપી લક્ષ્મીનો અખંડ આત્માતુલ્યરૂપી રાજ્યસુખના બ્રહ્મરૂપ ઐક્ય વડે રાજ્યાભિષેક થાય છે. હે અર્જુન ! એવું જે મારું કઠિન ભજન તે કેાણુ કરે છે એ મેં તને કહ્યું. હવે એ ઉપરાંત ભજન કરનારા બીજા કેાણુ છે તે સાબળ. (૨૧૯)

વચ્ચના બન્ને પાલવ પર્યંત જેવી રીતે આડો અને ઊભો ભરેલો તંતુ જ હોય છે, તેમ આ જગતમા સર્વત્ર હું જ વ્યાપ્ત થયેલો છું, એવી તેમની માન્યતા હોય છે. બ્રહ્માથી માંડીને કીડી સુધીનાં સર્વને તે મારા સ્વરૂપ જ માને છે અને નાનું-મોટું, સજીવ-નિર્જીવ વગેરે જે કાંઈ જુએ છે, તેને મારું જ સ્વરૂપ સમજીને સાદાગ પ્રણામ કરે છે. તે પોતાની ઉત્તમતાને મનમાં ન લાવતાં તેમ જ સામાની યોગ્યાયોગ્યતા જોવા ન બેસતા, વસ્તુમાત્રને નમન કરવામાં પ્રસન્ન રહે છે. જેમ ઊંચે સ્થાનેથી પડતું પાણી ઢોળાવ તરફ જ વહેવા લાગે છે, તેમ ભૂતમાત્ર દૃષ્ટિએ પડતાં જ તેને નમન કરવાનો તેમનો સ્વભાવ હોય છે. ક્ષણ પામેલા વૃક્ષની શાખાઓ જેમ સ્વભાવતઃ પૃથ્વી તરફ ઝૂકતી રહે છે, તે જ પ્રમાણે તે સર્વ પ્રાણીમાત્રને નમન કરતા રહે છે. તે નિરંતર ગર્વ-

રહિત હોઈ ને, નમ્રતા જ તેમની અખૂટ સંપત્તિ હોય છે અને સર્વ ક્ષેત્રો તેઓ મને ‘જય જય’ મંત્રથી અપૂર્ણ કર્યા કરે છે. નમ્ર થતાં તેમના મનમાંથી માન અને અપમાનનો વિચાર જ જતો રહે છે, તેથી તે સહેજે મદ્રૂપ બની રહે છે. આ પ્રકારે મારાણ્ય થવા છતાં પણ તેઓ નિરંતર મારી જ ઉપાસના કર્યા કરે છે. હે અર્જુન ! આ એક શ્રેષ્ઠ ભક્તિનું વર્ણન થયું. હવે જે ભક્ત જ્ઞાનચક્ષુથી મારી ભક્તિ કરે છે, તે વિષે સાંભળ. (૨૨૮)

પરંતુ હે કિરીટ ! તેમના ભજનની શૈલી તું જાણે છે જ; અને એ વિષે મેં પૂર્વે વર્ણન પણ કરેલું છે. ત્યારે અર્જુને કહ્યું : ‘હાલ, ખરેખર એ ઈશ્વરીય પ્રસાદ જ છે; તોપણ અમૃતનું સેવન કરનારાથી ‘ખસ, ખસ, થયું, પૂરંતુ છે’ એવું ક્યારેય પણ બોલાય છે ખરું ?

આ વચનથી શ્રીકૃષ્ણ તેને ઉત્સુક બાળી આનંદિત ચિત્તે ડોલવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા : ‘હે પાર્થ ! ધન્ય ! જોકે એકવાર કહેલી વાત ફરી કહેવી એ અપ્રાસંગિક જ છે, તોપણ તારી ઉત્સુકતા મને ફરી કહેવામાં પ્રવૃત્ત કરે છે.’

ત્યારે અર્જુને કહ્યું કે, ‘તમે કહો છો તેમ નથી. જુઓ, ચક્રોર પક્ષીની તૃષ્ણને તૃપ્ત કર્યાના કર્તવ્ય વિના ચક્રને ધીમું કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી કે શું ? પરંતુ તેનો સ્વભાવ જ છે કે, જગતને શાંતિ આપવી; એટલે જે કોઈ આહનીતું સેવન કરે, તેને શાંતિ મળે જ છે. એ શાંતિ હોવા સારું ચક્રોર પક્ષી પોતાના સ્વાર્થ માટે જેવી રીતે ચંદ્ર તરફ વારંવાર પોતાની ત્યાગ કરે છે, તેમ હે પ્રભુ ! હે કૃપાસિંધો ! હું પણ આપ હયાસાગર પ્રત્યે જેટલી પણ વિનંતિ કરું તેટલી ઓછી જ છે. મેં પોતાની શ્રેષ્ઠતાથી આખા જગતની તૃષ્ણ દૂર કરે છે અને તે તેની અગાધ વૃષ્ટિના પ્રમાણથી જોતા તેને મન ચાતકની તૃષ્ણ તે કેટલીક હોઈ શકે વારું ? પરંતુ ગંગાજળની માત્ર એક જ અંજલિની ઇચ્છા હોય તોપણ જેમ ગંગાતીરે જ જવું પડે છે, તે જ પ્રમાણે અમારી ઇચ્છા થોડું કે વધારે સાંભળવાની હોય, તોપણ પ્રભુએ તે પૂર્ણ કરવી જોઈએ.

ત્યારે દેવ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ‘હે અર્જુન ! હવે તારું બોલવાનું રહેવા દે. મને જે સ્વાભાવિક સતોષ થયેલો છે, તેની વધુ સ્તુતિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. મારું કથન તું જેમ ધ્યાન આપીને સાંભળી રહ્યો છે, તે જ મારા વક્તૃત્વને ગ્રીત્સાહક થાય છે. તે જ પ્રમાણે ધ્યાનથી હવે પછીનું મારું કથન પણ સાંભળી લે.’ એ પ્રકારે અર્જુનનું સન્માન

કરી, શ્રીહરિએ હવે પોતાના વકતૃત્વનો આરંભ કર્યો. (૨૩૮) *

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્તે યજન્તો મામુપાસતે ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

જ્ઞાનયજ્ઞથી પૂજન કરનારા કેટલાક લોકો એકરૂપથી, ભિન્ન ભિન્ન રૂપથી સર્વતોમુખ બે હતા, તે મારી ઉપાસના કરે છે. ૧૫

જ્યાં બ્રહ્મ બહુવિધ થાય છે, તે જ્ઞાનયજ્ઞનું લક્ષણ છે; ત્યાં આદિ સંકલ્પ જ ચરતરું છે. પંચમહાભૂતો જ્યાં યજ્ઞમંડપ છે, જીવ અને ઈશ્વરની ભિન્નતા પશુ છે, પાંચે મહાભૂતોના વિશેષ ગુણો તે, અથવા તેા પંચ ઇદ્રિયો અને પંચ પ્રાણુ તે યજ્ઞનાં સાહિત્ય છે, બ્રહ્મવિષયક અજ્ઞાન તે જ ઘટ છે; હે બલાત્મ્ય અર્જુન ! તે યજ્ઞમાં મન-બુદ્ધિરૂપી બે કુંડોમાં જ્ઞાનાગ્નિ પ્રહીત કરાય છે. સુખ અને દુઃખમાંની જે સમતા વેદિકા, એટલે કે યજ્ઞકુંડની આસપાસનો પરિઘ છે; આત્મા અને અનાત્માને વિચાર કરવામાં બુદ્ધિની જે કુશળતા તે યજ્ઞમાંના મંત્ર છે. શાંતિ જ સુકુ અને સુવા (નામનાં હવનપાત્રો) છે તથા જીવ યજ્ઞ કરનાર છે. તે જીવ અનુભવરૂપી પાત્રથી બ્રહ્મવિચારરૂપ મહામંત્ર દ્વારા જ્ઞાનાગ્નિરૂપ અગ્નિહોત્ર કર્મ વડે જીવ અને ઈશ્વરના ભિન્નતાની આહુતિ આપીને તે ભેદનો નાશ કરી નાંખે છે. તે વેળાએ અજ્ઞાનનો નાશ થતાં યજ્ઞ કરનાર તથા યજ્ઞનક્રિયા પશુ ત્યાં ને ત્યાં જ રહી જાય છે અને પછી જીવ (યજ્ઞમાન) આત્માનંદરૂપી રસમાં અવભૂથ* સ્નાન કરે છે. એ સમયે તેને ભૂતો, વિષયો અને ઇદ્રિયો ભિન્ન ભિન્ન નથી જણાતાં; પરંતુ બ્રહ્મ સાથે તાદાત્મ્ય થયેલું હોવાથી આત્મબુદ્ધિનાં કારણે તે સર્વને એક જ જાણે છે. હે અર્જુન ! જેમ નિદ્રામાંથી જાગત થયા પછી મનુષ્યને જ્ઞાન થઈ જાય છે; કે સ્વપ્નમાં જોયેલી ચિત્રવિચિત્ર સેના પોતે જ બન્યો હતો; અર્થાત્ તે સેના યથાર્થ સેના ન હતી, કિંતુ તે સર્વ તે પોતે જ બન્યો હતો ! એ પ્રમાણે તે જ્ઞાની પુરુષને સર્વ વિશ્વ એકરૂપ લાગે છે અને પોતાના જીવભાવને પણ વીસરી જઈને તુલ્યથી બ્રહ્મા પર્યંત આત્મા જ ભરેલો છે, એમ માને છે. કેટલાક આ પ્રકારે જ્ઞાનયજ્ઞ વડે ઐક્ય પામીને મારી ભક્તિ કરે છે. જોકે જગતમાં અનાદિકાળથી કાર્ય-કારણ પદાર્થ એકબીજાથી ભિન્ન જ જણાય છે અને સઘળાં

* યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ પછી યજ્ઞમાં થયેલા દોષના નિવારણ અર્થે યજ્ઞના યજ્ઞમાન અને ઋત્વિજો વડે વૈદિક વિધિથી કરવામાં આવતું સ્નાન 'અવભૂથ' સ્નાનને નામે ઓળખવામાં આવે છે

નામરૂપ ઇત્યાદિ પદ્ય જગતમાં બિન્ન બિન્ન દેખાય છે; તથાપિ તે સર્વના અધિષ્ઠાન બાબતમાં ભક્તોનું જ્ઞાન બિન્ન બિન્ન નથી હોતું જેમ અવયવ બુદ્ધા બુદ્ધા છતાં તે સર્વ એક જ શરીરના હોય છે, ડાળીઓ નાની મોટી છતાં તે સર્વ એક જ વૃક્ષની હોય છે, કિરણ પુષ્કળ હોવા છતાં તે સર્વ એક જ સૂર્યના હોય છે, તે જ પ્રમાણે અનેક વ્યક્તિઓ, અનેક નામો તથા અનેક પ્રકારના સ્વભાવો વિશ્વમાં વિદ્યમાન છતાં પણ તે બિન્ન બિન્ન ભૂતોમાં એક અભિન્ન એવો જે હું તેનો જ એ સર્વત્ર ભાવ છે, એમ ભક્ત જાણે છે. હે પાંડવ ! આવી રીતે સર્વ ભૂતોને બિન્ન જાણીને જે ઉત્તમ જ્ઞાનચક્ષુ કરે છે, અને જ્ઞાની હોવાથી તેમના જ્ઞાનમાં ભેદભાવ અવશિષ્ટ રહેતો નથી. જ્યારે અને જે સ્થળે જે જે વસ્તુ જુએ છે, તે તે વસ્તુ મારા સિવાય અન્ય કાંઈ જ નથી, એવો તેમના મનનો નિશ્ચય હોય છે. પાણીમાનો પરપોટો જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં ત્યાં તે પાણીરૂપ જ હોય છે. તે નષ્ટ થાય અથવા રહે, તોપણ તે પાણીરૂપ જ હોય છે. પવનથી મૃત્તિકાના સ્બંધણ ઊંચે ઊડી જાય, તોપણ તેઓ કાંઈ પૃથ્વીધર્મથી છૂટતા નથી અને પુનઃ જ્યારે નીચે પડે, ત્યારે પણ તે પૃથ્વીરૂપ જ હોય છે; તે જ પ્રમાણે ગમે ત્યાં ગમે તે ભાવનાથી, ગમે તે થાઓ અથવા ન થાઓ; પરંતુ તે સર્વ હું જ છું, એવી તેમના મનની વૃત્તિ થઈ ગઈ છે હે અર્જુન ! મારા સ્વરૂપની જેટલી વ્યાપકતા છે, તેટલો જ વિશાળ તેમનો અનુભવ છે; માટે જગત અનેક સ્વરૂપોથી ભરેલું દેખાશે, ત્યારે પણ તે અનેક સ્વરૂપે હું જ છું, એમ જ તેઓ માનતા હોય છે. જે પ્રમાણે સૂર્યભિંબ સર્વને પોતાની સન્મુખ જ દેખાય છે, તે પ્રમાણે તે જ્ઞાની જનો જ્ઞાનથી વ્યાપક હોવાને લીધે નિત્ય જગતની સમક્ષ જ હોય છે. હે અર્જુન ! તેમના જ્ઞાનમાં અંતર્બાહ્ય એવો ભેદ હોતો નથી. હે પાંડવ ! આકાશમાં સર્વત્ર ભરેલા વાયુની પેઠે હું જેમ સર્વત્ર રહ્યો છું, તેમ તે પણ સર્વત્ર રહેલા છે; અર્થાત્ જાણેનાં માપ સરખાં છે. આવો બોધ જેને પ્રાપ્ત થયો છે, તે ભજન ન કરે તોપણ તે ભજન કર્યો જ કરે છે. વાસ્તવમાં હું જ સર્વસ્વ છું; મારી ઉપાસના ક્યારે અને કેણે કરી નથી ? પણ મારું યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાને લીધે જ અજ્ઞાનીઓને મારા પ્રત્યે અપ્રીતિ રહે છે. આ પ્રમાણે યોગ્ય જ્ઞાનચક્ષુથી જે મારી ઉપાસના કરે છે, તે ભક્તો વિષે મેં તને કહ્યું. સદા સર્વકાળે જે જે ક્ષેત્રો થાય છે, તે તે દ્વારા મારી સહજ પ્રાપ્તિ થઈ

શકે છે, પરંતુ મૂર્ખાઓને મારું અર્થ જ્ઞાન ન હોવાને લીધે હું તેમને પ્રાપ્ત થતો નથી. (૨૬૪) -

અહ ઋતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાહમહમૌષધમ્ ।

મંત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં હુતમ્ ॥ ૧૬ ॥

અગ્નિહોત્રાદિ ઔતયજ, વૈશ્વદેવાદિક સ્માર્તયજ, પિતૃને અર્પણેણ સ્વધા નામક અન્ન, ઔષધ (મનુષ્યનું અન્ન), મત્ર, હુતદ્રવ્ય (ઘૃતાદિ હવિ), અગ્નિ અને હવનકર્મ હું જ છું. ૧૬

તે અર્થ જ્ઞાનનો મનુષ્યના મનમાં ઉદય થતાં તેને માટે મુખ્ય વેદ હું જ બનું છું. તેને માટે વિધિ અને અનુષ્ઠાન કહ્યાં છે, તે યજ્ઞ પશુ હું જ છું. પછી હે પાડવ! તે યજ્ઞવિધાનમાથી પ્રગટ થનારો જે યથાવિધિ યજ્ઞ, તે પશુ હું જ છું. દેવતાઓને હવિ આપનારો મંત્ર હું છું. પિતૃશૈને હવિ દેવાનો મંત્ર હું છું, સોમવહ્ની વગેરે નાના પ્રકારની આધધિ હું છું, ઘૃત હું છું, સમિધા હું છું, મંત્ર અને હુતદ્રવ્ય, ઘૃત, સમિધ આદિ હું છું, ઋત્વિજ હું છું, જેમાં યજ્ઞક્રિયા કરાય છે, તે અગ્નિ પશુ મારું જ સ્વરૂપ છે અને અગ્નિમાં હવન કરવાની જે જે વસ્તુઓ છે, તે સર્વ પશુ હું જ છું. (૨૬૮)

પિતાહમસ્ય જગતો માતા ઘાતા પિતામહઃ ।

વેદં પવિત્રમૌંકાર ઋક્ સામ યજુરેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

આ જગતનો પિતા, માતા, પ્રાણીઓને કર્મફળ આપનાર (પિતામહ એટલે બ્રહ્મદેવનો પિતા) બન્યોવા યોગ્ય વસ્તુ, જગતને પાવન કરનારાં યજ્ઞ-યાગાદિક પુણ્યકર્મ, પ્રણવ અને ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા યજુર્વેદ પશુ હું જ છું. ૧૭

જેના અગસગથી અષ્ટવિધ પ્રકૃતિ જગતનો પ્રસવ કરે છે, તે જગતપિતા હું છું. જેવી રીતે અર્ધનારીનટેશ્વરના સ્વરૂપમાં પુરુષ તે જ સ્ત્રી અને સ્ત્રી તે જ પુરુષ છે, તેમ સ્થાવર-જંગમની માતા પશુ હું જ છું; અને ઉત્પન્ન થયેલું જગત જે સ્થળે રહે છે તથા જેના યોગથી પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ થાય છે, તે પશુ નિઃસંશય મારા સિવાય અન્ય કોઈ નથી. પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ ઉભય જેના અતઃકરણોપાધિરહિત સ્વરૂપમાં અર્થાત્ નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિશ્વનો પિતામહ ત્રિભુવનમાં હું જ છું. હે અર્જુન! સર્વ જ્ઞાનમાર્ગો જે ગામમાં આવી મળે છે અને ચારે વેદનાં ચોટાંમાં જેને બાજુવા યોગ્ય કહેવામાં આવે છે, જે સ્થળે પુષ્કળ પ્રકારના મતો ઐક્યને પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યાં શાસ્ત્રોને એકબીબની સાથે ઝોળખાણ થઈ છે અને જ્યાં

ભૂલેલાં જ્ઞાન એકત્ર થયાં છે, તે સ્થાનને પવિત્ર કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મણીજીને પરા, પરચંતી, મધ્યમા તથા વૈષ્ણરી-એ ચતુર્વિધ વાચારૂપ અંકુર ફૂટતાં, તેનું ઈન્કારરૂપ મંદિર પણ હું જ છું. તે ઈન્કારના ગર્ભમાંથી જ, ર અને મ્ તથા અર્ધમાત્રા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉત્પત્તિ પછી ત્રણે વેદનો ઉદ્ભવ થયો છે; માટે ઋક્, યજુર્ તથા સામ એ ત્રણે વેદ પણ હું જ છું. એ પ્રમાણે વેદની વંશપરંપરા પણ હું જ છું, એમ શ્રીકૃષ્ણ જોડ્યા. (૨૭૭)

ગતિર્મર્તા પ્રમુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।

પ્રમવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં વીજમવ્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય કર્મફળ, જગતનું પોષણ કરનાર બધાનો સ્વામી, પ્રાણી-ઓનાં શુભ તથા અશુભ કર્મોને જોનારો સાક્ષી, સર્વનું નિવાસસ્થાન, શરણાગતનો રક્ષક, અનપેક્ષ મિત્ર; જગતનો ઉત્પત્તિ, પ્રલયરૂપ તથા સર્વનો આધાર, નિધાન અને અવિનાશી કારણ પણ હું જ છું. ૧૮

આ સર્વ સ્થાવર-જંગમ વિશ્વ જે પ્રકૃતિના ગર્ભમાં રહેલું છે, તે પ્રકૃતિ શ્રમ પામવાથી જે સ્થળે વિશ્રાંતિ લે છે, તે ઉત્તમ સ્થાન હું છું; અને જેને લીધે એ પ્રકૃતિ જીવે છે, જેના આશ્રયથી વિશ્વ પ્રસવે છે અને જે પ્રકૃતિને સ્વાધીન થઈ સત્ત્વ, રજ અને તમ-આ શુભોનો ઉપલોભ લે છે, તે વિશ્વલક્ષ્મીનો પતિ હું જ છું અને હે અર્જુન ! સર્વ ત્રેલોક્યનો સ્વામી પણ હું જ છું. આકાશે સર્વ સ્થળે હોલું જ જોઈએ, વાયુએ સુષુમાત્ર પણ સ્વસ્થ રહેતું નહિ, અગ્નિએ બાળવાનો ધર્મ સ્વીકારવો, મેઘોએ વૃષ્ટિ કરવી, પર્વતોએ પોતાની જગ્યા છોડવી નહિ, સમુદ્રે પોતાની મર્યાદા જોળંગવી નહિ, પૃથ્વીએ સર્વ જૂતોનો ભાર વહન કરવો-એ સર્વ આજ્ઞા મારી જ છે. મારા જોલાબ્યાથી વેદો જોલે છે, મારા ચલાબ્યાથી સૂર્ય ચાલે છે. સર્વ જગતનો ચાલક જે પ્રાણ, તે પણ મારા આંદોલનથી જ આંદોલિત થાય છે. મારી જ આજ્ઞાથી કાળ જૂતોનો આસ કરી નય છે. હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે આ સર્વ જેની આજ્ઞા શિરચ્ચાવંદ ગણી પોતપોતાનાં કર્મો કરે છે, એવો સમર્થ જગતનો નાય, તે પણ હું જ છું અને આકાશની પેઠે સર્વ સ્થળે રહી સાક્ષીભૂત રહેનારો પણ હું જ છું. હે પાંડવ ! આ પ્રમાણે નામરૂપમા જે સર્વત્ર ભરેલો છે અને જે પોતે જ નામ-

x પ્રલયસમયે સમગ્ર જૂતો સદૃશરૂપથી જેમાં લય પામે છે, તેનું નામ 'નિધાન' છે.

રૂપનો આધાર છે, તે પણ હું જ છું. જે પ્રમાણે તરંગો પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તરંગોમાં પાણી હોય છે, તે પ્રમાણે મારામાં જગત અને જગતમાં હું છું. આ રીતે જગતનું નિવાસસ્થાન હું છું. જે ઓકનિષ્ઠાથી મારે શરણે આવે છે, તેને હું જન્મ-મરણના બંધનથી મુક્ત કરું છું; માટે શરણાગતનું રક્ષણ કરનાર એકલો હું છું. પ્રકૃતિના પૃથક્ શુભોને લીધે હું એક હોવા છતાં અનેકપણથી જગતના પ્રાણીમાત્રમાં પ્રાણરૂપે (જીવંત) છું. સૂર્ય જેમ સમુદ્ર કે ખાખોચિયું ન ભેતાં સર્વમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ બ્રહ્મદેવથી માંડીને હ્રદ્ર કીડી પર્યંત પ્રાણીમાત્રનો હું પરમ મિત્ર છું. હે પાંડવ! આ ત્રિભુવનનું જીવન હું જ છું અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય પણ હું જ છું. બીજામાંથી વૃક્ષ અને શાખા ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછળથી તે સમસ્ત વૃક્ષનો બીજમાં સમાવેશ થાય છે; તે પ્રમાણે જે આદિ સંકલ્પમાંથી સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પુનઃ તે જગત જે આદિ સંકલ્પમાં લય પામે છે, તે અવ્યક્ત વાસનારૂપી જગત-બીજ-સંકલ્પનો પણ કલ્પને અંતે જ્યાં લય થાય છે, તે સ્થાન હું જ છું. જ્યારે નિરાકાર સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે આ સર્વ નાનાવિધ રૂપો લય પામે છે, વર્ણ અને આકાર નષ્ટ થાય છે તથા બલિલેહ પણ અવશિષ્ટ રહેતા નથી, ત્યારે પુનઃ જગતને નિર્માણ કરવા સંસ્કારરૂપી વાસનાશક્તિને ધારણ કરીને જે સ્થળે દેવો રહે છે, તે સ્થળ પણ હું જ છું. (૨૬૫)

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

હે પાંચ! સૂર્યરૂપે તાપ હું જ પાડું છું, વરસાદને અટકાવનાર અને છોડાવનાર હું જ છું, અમૃત હું જ છું, મૃત્યુ હું જ છું અને સત્ એટલે વિષ્ણુનાં વસ્તુ (કાર્ય) તથા અસત્ એટલે તેનું કારણ પણ હું જ છું. ૧૯

હું સૂર્યરૂપે જે વખતે વૃષ્ઠ થાઉં છું, તે વખતે જગત શુષ્ક (કોરું) થાય છે અને પુનઃ ઇંદ્રરૂપે જ્યારે જળવૃષ્ટિ કરું છું, ત્યારે તે પુનઃ સમૃદ્ધ થાય છે. જે પ્રમાણે અગ્નિ કાંઈનું લક્ષણ કરે છે, ત્યારે તે કાંઈ જ અગ્નિરૂપ બની બાય છે; તે પ્રમાણે મરનાર અને મારનાર બંને મારાં જ સ્વરૂપ છે. આ માટે મૃત્યુને ભાગે જે જે રૂપો આવ્યાં છે, તે પણ મારાં જ રૂપો છે અને ન મરનારાં રૂપો તો સ્વભાવતઃ જ મારાં છે. હવે વધારે શું કહું? સર્વ તને એકદમ જ

કહી દઉં છું, કે સત્ તથા અસત્; અર્થાત્ ખરાં અને ખોટાં એવાં અને પ્રકારનાં રૂપો મારાં જ છે, એમ તું જાણ. હે અર્જુન ! જ્યાં હું નહિ હોઉં, એવું કોઈ પણ દેશભૂં જ નથી, છતાં પણ પ્રાણીઓનું કેવું દુર્ભાગ્ય છે, કે જેથી તે મને ભોળાં નથી. જે પ્રમાણે તરંગો પાણી વિના જ સુકાઈ જાય અથવા સૂર્યકિરણ ધ્રુવકના પ્રકાશ વિના જાણે ન જ ભેઈ શકાય, તે પ્રમાણે સર્વ જીવરૂપે હું જ બનેલો હોવા છતાં તેઓ મને જોળખતા નથી, એ જ મહાન આશ્ચર્ય છે. આ સકળ વિશ્વમાં અંતર્બોધ હું જ ભરેલો છું અને આ જગત મદૂપ જ છે; પરંતુ જીવોનાં કર્મો એવાં તો આડે આવે છે કે, તેઓ મને જ ‘નથી’ એમ કહે છે (માને છે). જે અમૃતના દૂપમાં પડ્યા પછી તેમાંથી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરે, તેને કેવો અભાગી કહેવો ? હે કિરીટી ! અજ માટે ભટકતા અંધ મનુષ્યને ચિંતામણિ મળતાં, દીપ્તિ ન હોવાને લીધે જે પ્રમાણે તેને પગથી ખસેડી નાખે છે, તે પ્રમાણે અર્થાથ જ્ઞાન ન હોય તેમની સ્થિતિ ઉપર્યુક્ત અંધ મનુષ્યના જેવી જ થાય છે; એટલા માટે જ્ઞાન વિના જે જે કર્મો કરવામાં આવે, તે તે સર્વ ન કર્યાં સમાન જ છે. અંધ મનુષ્યને ગરુડની પાંખ મળે, તોપણ તે તેના શો ઉપાય કરી શકવાનો હોતો ? તે જ પ્રમાણે અર્થાથ જ્ઞાન સિવાય સત્કર્મોનો શ્રમ વ્યર્થ છે. (૩૦૬)

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિષ્ટા સ્વર્ગતિ પ્રાર્થયન્તે ।

તે પુણ્યમાસાદ્ય મુરેન્દ્રલોકમશ્નન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦

ત્રણ વેદ જાણનારા, સોમપાન કરનારા અને તેના યોગથી નિષ્પાપ થયેલા યાગિકા યજ્ઞ કારા મારું પુણ્ય કરીને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે મારી પ્રાર્થના કરે છે અને તેઓ દીક્ષિત પુણ્યકર્મોથી સ્વર્ગમાં જઈને ત્યાં દેવોના દિવ્ય ભોગોને ભોગવે છે. ૨૦

અરે અર્જુન ! વર્ણવિહિત ધર્મોનું આચરણ કરી જે પોતે જ વિધિમાર્ગની કસોટી બને છે (વેદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અથાવિધિ આચરણ કરે છે), તે યજ્ઞ કરવા માંડે છે, એટલે ત્રણ વેદ સૂતોપ પામી મસ્તક ધુણાવે છે અને તેની સમક્ષ ક્રિયા પણ દૃઢ અહિત આવીને જાણી રહે છે. આ પ્રમાણે યજ્ઞમાંનું સોમપાન કરનાર યજ્ઞકર્તાઓ (દીક્ષિત) જેઓ પોતે જ યજ્ઞસ્વરૂપ થાય છે, તેમણે નામ માત્ર જ પુણ્યનો-વાસ્તવમાં તો પાપનો રાશિ જ સંચિત કર્યો હોય છે એમ જાણ. યજ્ઞ કરીને પણ તે કેવી રીતે પાપ કરે છે ? તેનો ઉત્તર એ

છે કે, ઋક્, યજુષ્ અને સામ-એ ત્રણ વેદોને બાણીને સેકડો યજ્ઞથી તેઓ મારું યજન કરે છે; પરંતુ મારી પ્રાપ્તિની ઇચ્છા નહિ રાખતા તેઓ ક્ષુદ્ર સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે છે. હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે એકાદ હતભાગી મનુષ્ય કલ્પતરુની નીચે બેસી, ઓળી તૈયાર કરી ભિક્ષા માગવાને નીકળે, તે પ્રમાણે તેઓ સેકડો યજ્ઞ દ્વારા મારું યજન કરી સ્વર્ગસુખની જ ઇચ્છા કરે છે; માટે એ પુણ્ય નથી, પરંતુ ખરેખર પાપ જ છે. મારી પ્રાપ્તિની ઇચ્છા છોડી સ્વર્ગસુખની ઇચ્છા કરનારને અજ્ઞાની લોકો પુણ્યવાન કહે છે; પરંતુ જ્ઞાનીઓ તો તેમને જન્મ-મરણના ફેરામાં પડનારા અને હીનદશાને પ્રાપ્ત થયેલા જ માને છે. સહેજ વિચાર કરતા નરકના દુઃખોની તુલના કરતા કદાચિત્ સ્વર્ગપ્રાપ્તિને સુખ કહી શકાય, પરંતુ આ ઉભયથી ભિન્ન, અખંડ, આનંદદાયક અને નિર્દોષ એકું જે સુખ તે તો મારું સ્વરૂપ જ (પ્રાપ્ત કરવામાં) છે. હે મહાવીર અર્જુન ! મારી પ્રાપ્તિના માર્ગમાંની સ્વર્ગ અને નરક-એ બે આડવાટો છે અને તે ચારોને જવાની વાટ છે. સ્વર્ગપ્રાપ્તિ પુણ્યાત્મક^૧ પાપથી થાય છે અને નરકપ્રાપ્તિ પાપાત્મક પાપથી થાય છે, પરંતુ જેના યોગથી મારી પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને જ તું શુદ્ધ પુણ્યકર્મ સમજ. હે પાંડુસુત ! પ્રાણી મારામાં જ રહેતો હોવા છતાં જે કર્મને લીધે તેને મારાથી વંચિત રહેતું પડતું હોય, તે કર્મને પુણ્ય કહેતા જીવ ન કપાઈ જાય ? પરંતુ હવે એ વાત રહેવા હર્ષથી આ પ્રમાણે તે દીક્ષિત મારું યજન કરી સ્વર્ગલોગની ઇચ્છા કરે છે, તે સ્વર્ગલોગનું થોડું વર્ણન સાંભળો.

એ પ્રમાણે તે દીક્ષિત મારું યજન કરીને સ્વર્ગલોગની ઇચ્છા કરે છે. ત્યાર પછી જે પુણ્યથી હું પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, એવા પાપાત્મક પુણ્યને પ્રાપ્ત કરીને તે હોશેહોશે સ્વર્ગમાં જાય છે. જ્યાં અમરત્વ એ જ સિંહાસન છે, જ્યાં ઐરાવત સરખા વાહન છે, જ્યાં અમરાવતી એ પાટનગર છે, જ્યાં અષ્ટમહાસિદ્ધિના ભૂકારો ભરેલા છે, જ્યાં અમૃતના કોઠારો પરિપૂર્ણ છે, જ્યાં કામધેનુના ટોળાના ટોળા છે, જ્યાં દેવોના આકરોને પણ આલવા માટે ચિતામણિથી મઢેલા માર્ગો છે અને વિલાસ માટે કલ્પતરુનાં ઉપવનો બનાવેલા છે, જ્યાં ગંધર્વો ગાયન

૧. પુણ્યાત્મક પાપ એટલે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે જે કર્યો કરવા. તે દેખીતી રીતે પુણ્યકર્મ ગણાય છે, પરંતુ જન્મ-મરણનો એ કર્યોથી ફેરા મટતો નથી. તેથી એ પુણ્યાત્મક કર્યો પાપનાં જ ફળ આપે છે.

કરે છે અને રંભા જેવી અપ્સરાઓ નૃત્ય કર્યા કરે છે, જ્યાં વિદ્યાસિની વનિતાઓમા ઉર્વશી અત્રેસર છે, જ્યાં શયનસદનમાં મદન રાજસેવા કરે છે. જ્યાં ચંદ્ર કચરો કાઢવાનું કાર્ય કરે છે, જ્યાં દોડધામનું કામ વાયુ સરખા અનુચર બનવે છે, જ્યાં ઇંદ્રને આશીર્વાદ આપવા માટે ઐહરપતિ જેવા મુખ્ય પ્રાદાણ છે અને જ્યાં સ્તુતિપાઠક હજારો દેવ છે અને જેની આસપાસ લોકપાલ જેવા રાજાઓ ચાલે છે અને જયને મેળવી ચૂકેલા પદવીધર વિજયવત સરદારો પણ જોવામાં આવે છે અને જ્યાં ઉચ્ચેશ્રવા નામક ખાસ અશ્વરત્ન કોટવાલ છે. ઇંદ્રલોકના આવા આવા દિવ્ય લોગ જ્યાં સુધી પુણ્યનો અંશ અવશિષ્ટ હોય છે, ત્યાં સુધી સકામ યજ્ઞ કરનારા ઇંદ્રના સુખ સમાન લોગવે છે. (૩૨૭)

ते तं भूतञ्च स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विनन्ति ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामाकामा लभन्ते ॥ ૨૧ ॥

તેઓ તે વિસ્તીર્ણ સ્વર્ગલોકનો ઉપભોગ કરી પુણ્ય સમાપ્ત થતાં પાછા મૃત્યુલોકમાં આવે છે. અને આ પ્રમાણે ત્રણ વેદમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં કેવળ વૈદિક કર્મ કરનારા કામુક લોકો જન્મ-મૃત્યુના આવાગમનમાં પડે છે. ૨૧

પછી તેમનાં પુણ્યની પૂંજી સમાપ્ત થતાંવાર જ ઇંદ્રપણના ઐશ્વર્ય પરથી ભીતરી પુનઃ તેઓ મૃત્યુલોકમાં પાછા આવે છે. જેવી રીતે કોઈ એક મનુષ્ય વેશ્યાના નાદમાં પોતાના સર્વ ધનની ધૂળધાણી કર્યા પછી નિર્ધન થાય છે, એટલે તેને વેશ્યાના દ્વારને અશુદ્ધીસ્પર્શ કરવાનો પણ અધિકાર હોતો નથી, તેવી જ રીતે સ્વર્ગસુખ માટે યજ્ઞ કરનારની સ્થિતિ પણ અતિ લબ્ધસ્પર્શ થઈ જાય છે, એ હું તને વિસ્તાર કરીને શું કહું ? એવી રીતે જે વેળાએ સ્મરણ રાખવું જોઈએ તે વેળાએ મને ભૂલી જઈને જેઓએ પુણ્યમાર્ગના આચરણથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરી લીધી હોય છે, તેઓ અમરત્વના લાભને શુભાવી મૃત્યુલોકમાં પાછા આવે છે. પછી માતાના ઉદરથી શુદ્ધામાં-વિષ્ણુના થરમાં નવ માસ સુધી ઉકળી-આકીને જન્મ પામી પાછા મરણ પામે છે. અરે ! જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાં મળેલો ભંડાર જાગ્રદવસ્થામાં આવતાં નષ્ટ થાય છે, તે પ્રમાણે જ યજ્ઞકર્તાઓનું સુખ તું સમજ. હે અર્જુન ! ધાન્ય કાઢી લીધા પછી ફોતરાં વ્યર્થ હોય છે, તે પ્રમાણે મનુષ્યો વેદાર્થજ્ઞાની હોય તોપણ મને જાણ્યા વિના તેમનો જન્મ વ્યર્થ છે, અર્થાત્ ત્રણે વેદોક્ત ધર્મો મારા વિના કેવળ નિરર્થક છે: માટે હવે મને જ યોગખ, અન્ય કોઈ પણ વસ્તુને મનમાં આણીશ નહિ, એટલે

તું સુખી થઈશ. (૩૩૪)

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યામિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥ ૨૨ ॥

જે લોકો એકનિષ્ઠ થઈને મારું ચિંતન કરી મારી ઉપાસના કરે છે, એવા સર્વદા મારી સાથે યુક્ત થયેલા નિષ્કામ ભક્તોના યોગક્ષેમને હું ચલાવ્યા કરું છું. ૨૨

જેમણે પોતાનું ચિન્તા સર્વ ભાવો વડે મારામાં અર્પણ કરી દીધું છે; જેમ ગર્ભમાંનો ગોળો કોઈ પણ ઉદોગ કરવાનું બાંધતો નથી, તે પ્રમાણે જેને મારા સિવાય અન્ય કંઈ જ સારું દેખાતું નથી અને જેમણે દેવળ મારે માટે જ શુભ ધારણ કરી રાખેલો હોય છે, એવી જ રીતે એકનિષ્ઠ અંતઃકરણથી જેઓ મારું ચિંતન કરીને મારી સેવા કરે છે, તેમની સેવા હું જ કરું છું. મારા ભક્તો જે સમયે ઐક્ય પામીને મારા ભજનમાં નિમગ્ન થાય કે તે સમયથી મને તેમની ચિંતા થવા માંડે છે. એ પછી તેઓ જે કંઈ પણ કરવાનું મનમાં લાવે છે, તે તે સર્વ મારે જ કરવું પડે છે. જેમ પાંખ વગરનાં બાળ-પક્ષીઓના શુભન માટે તેમની માતા પક્ષિણી જ બધી ખટપટ કરતી હોય છે; અથવા તો માતા પોતાની ભૂખ-તરસને વિસમીને પોતાના દ્વંધવીતા બાળક માટે સુખકારક ઉપાયો યોજે છે, તે જ પ્રમાણે મનઃ-પૂર્વક પોતાનો સર્વ જોડો મારા પર જ જેમણે નાંખી દીધેલો હોય છે, તેમનાં સર્વ કાર્યો મારે જ કરવા પડે છે. તેમને મારી સાથે જે વાહાત્મ્ય સાધ્ય કરવાની ઇચ્છા થાય, તો હું તેમની ઉત્કંઠા પૂર્ણ કરું છું. કિંવા મારી સેવા કરવાને તેઓ જો આશ્ક કરે તો હું તેમનામાં અને મારામાં પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન કરું છું. એ પ્રમાણે તેઓ પોતાનામાં મનમાં જે જે ઇચ્છાઓ કરે છે, તે તે તેમની સર્વ ઇચ્છાઓ મારે વારંવાર પૂરી કરવી પડે છે અને તેમને જે કંઈ અપાયલું હોય છે, તેનું સંરક્ષણ પણ હું જ કરું છું. હે પાંડવ ! જેમનો સર્વ ભાવ મારામાં જ હોય છે, તેમના યોગક્ષેમનો ભાર પણ મારા પર જ આવી પડે છે. એટલે કે તેમના શુભનનો નિર્વાહ હું જ ચલાવું છું. (૩૩૩)

યેऽપ્યન્યદેવતામક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેઽપિ મામેવ કૌન્તેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૨૩ ॥

અને અન્ય દેવતાની ભક્તિ કરનારા જે લોકો શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ તે દેવતાઓનું યજન કરે છે, તો તે પણ હે અર્જુન ! મારું જ યજન કરે છે; પરંતુ તેમનું

એ આચરણ અવિધિ(અગ્રાન)પૂર્વક હોય છે. ૨૩

હવે હું સર્વ વ્યાપકરૂપે રહેલો છું, એમ ન જાણીને પ્રત્યેક સાંપ્રદાયિક લોક અસિ, ઇદ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર-એમને ‘હું છું’ એમ જાણીને ભજે છે. જોકે એમ કરીને પણ મારું જ પૂજન તેઓ કરે છે; કારણ કે આ સમસ્ત જગતમાં હું જ વ્યાપ્ત છું; પરંતુ તેમનું આ પ્રકારનું પૂજન વિધિપૂર્વક નહિ હોતાં ભૂલભરેલું હોય છે. વૃક્ષોની શાખા, પત્રો આદિ બીજમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં પાણી તો મૂળમાં જ સિંચવું પડે છે. દસે ઇંદ્રિયો એક જ દેહની હોઈને તેમણે સેવન કરેલા વિષયો એક જ સ્થળે તૃપ્તિ કરવાવાળા છતાં ઉત્તમ રસોઈ કરી કાનમાં મૂકવામાં આવતી નથી; તેમ જ સુવાસ માટે પુષ્પોને આંખ પર ધરવામાં આવતાં નથી; અન્નનું સેવન તો મુખથી જ કરવું જોઈએ અને સુવાસ તો નાકથી જ લેવી જોઈએ; તે જ પ્રમાણે મારી પૂજા પણ મારી પ્રીતિ અર્થે જ કરવી જોઈએ. એ પ્રમાણે મને જાણ્યા વિના જેઓ ભજે છે, તેઓનું ભજન વ્યર્થ જ છે; અર્થાત્ એથી કર્મના આચરણમાં જ્ઞાનદષ્ટિ છે અને એટલા માટે તે જ્ઞાન નિર્દોષ થવું જોઈએ. (૩૫૦)

अहं हि सर्वज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ ૨૪ ॥

કારણ કે હું જ સર્વ ચ્છોનો ભોક્તા અને સ્વામી છું, પરંતુ અન્ય દેવતાના ભક્તો મને તત્ત્વત જાણતા નથી, તેથી તેઓ મુખ્ય યજ્ઞક્ષત્રી વંચિત થાય છે (મારી પ્રાપ્તિ તેમને થતી નથી). ૨૪

હે અર્જુન! આમેય વિચાર કર કે, એ સર્વ યજ્ઞોપચારોનો મારા વિના બીજો ભોક્તા કોણ છે વારુ? હું જ આ સર્વ ચ્છોનો આદિ છું અને અજનનો અંત પણ હું જ છું; પરંતુ જેઓ દુર્બુદ્ધિ જનો છે, તેઓ મને ત્યાગીને ઇંદ્રાદિ દેવોને ભજે છે. જેવી રીતે ગંગાનું પાણી દેવ અને પિતૃઓને નામે ગંગામાં જ અર્પણ કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે મારી વસ્તુ તેઓ મને જ અર્પણ કરે છે; પરંતુ તે જુદા જુદા ભાવથી થતું હોવાને લીધે હે પાર્થ! તેઓ મને ક્યારેય પામતા નથી; પરંતુ પોતાના મનમાં તેઓ જે ઇચ્છા ધારણ કરે છે ત્યાં જ તે જાય છે. (૪૫૪)

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन्यान्ति पितॄव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ ૨૫ ॥

દેવોની ઉપાસના કરનારા દેવલોકમાં જાય છે, પિતૃભક્તોને પિતૃલોક પ્રાપ્ત થાય છે, (ક્ષુદ્ર દેવતાદિના) જૂતોના પૂજકોને જૂતોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને મારું બજન કરનારાઓને મારી પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૫

મન, વાચા અને ઇદ્રિયો વડે ઇદ્ર આદિ દેવોને ભજનારા દેવ લોક પામે છે; પિતૃનાં મતો કરનારને પિતૃલોક પ્રાપ્ત થાય છે; અને વૈતાલ, પિશાચ તથા ક્ષુદ્ર દેવોને સાધવા જરણમારણાદિ ઘાતક મત્રો સાધનારાને મરણ પછી પિશાચયોનિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે તેમના સકલ પ્રમાણે તેમના કર્મો તેમને ફળ આપે છે. જેઓ દંષ્ટિથી મને જ જુઓ છે, કાનથી મારું શ્રવણ કરે છે, મનથી મારો જ વિચાર કરે છે, વાચાથી મારું જ વર્ણન કરે છે, સર્વાંગે અને સર્વ સ્થળે મને જ નમસ્કાર કરે છે, હાન્યુષ્ય વગેરે સર્વ કાર્મ મારે જ માટે કરે છે, મારું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે જણાવનારા શાસ્ત્રોનું જ અધ્યયન કરે છે, મારાથી જ અતર્ખોદ્ય તૃપ્ત થાય છે, જેઓનું આયુષ્ય કેવળ મારે માટે જ ખર્ચાયું છે, જેમને મારા સિવાય અન્ય કશાની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોતી નથી, ‘અમે હરિની કીર્તિને વધારનારા છીએ’ એવો ગર્વ ધરાવી જેઓ મારો જ મહિમા ગાતા અને સમભવતા કરે છે, જેઓ મારી ઇચ્છાથી જ સકામ છે, જેઓ મારા પ્રત્યેના પ્રેમથી જ સપ્રેમ છે, જેઓ મારા પ્રેમમા મસ્ત બનીને જગત તરફ બાળતા પશું નથી, મને જ જાણવો એ જ જેમના શાસ્ત્ર છે અને જેમના શુભમંત્ર થી બીજાઓને મારી પ્રાપ્તિ થાય, આ પ્રકારે જેઓ પોતાના સર્વ બ્યવહારોમા મારા સિવાય અન્ય કોઈની ઇચ્છા કે ચિંતાન કરતા નથી, તેઓ મરણ પહેલા જ સદ્રૂપ થઈ જાય છે, તો પછી મૃત્યુ પછી તો મારા વિના તેઓ બીજે સ્થળે જવાના જ ક્યાં છે? એટલા માટે મારું બજન કરનારા અને મને જ સર્વ પ્રકારે સેવાના હેતુથી અર્પણ થઈ રહેનારા, દેહ છતાં તેમ જ દેહ પડ્યા પછી પણ મને જ પામે છે. હે અર્જુન! મારામાં પોતાપણુ અર્પણ ક્યાં વિના, અન્ય કોઈ પણ ઉપચારથી મારામાં તેમનો ખરો પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો નથી; મારા વિષે જ્ઞાન ધરાવવાનું અભિમાન ધરનારને મારા સંબંધી જરા પણ જ્ઞાન હોતું નથી. ‘હું કૃતાર્થ થયો છું,’ એમ જે દર્શાવે છે, તેની કૃતાર્થતામાં ન્યૂનતા સમજવી. ‘હું સુક્ત થયો છું’ એમ જે કહે છે, તે સુક્ત થયો જ નથી એમ સમજવું. હે કિરીટિ! ‘અમે યજ્ઞ કર્યો,’ ‘અમે ધર્મોચરણ કર્યો,’ ‘અમે તપ કર્યો,’ એમ કહીને જેઓ ઘમંડ રાખે છે, તેમને મારી પ્રાપ્તિના પ્રમાણથી બેતાં દેશમાત્ર યોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત

થએલી હોતી નથી. વિચાર કર કે, જ્ઞાનભળમાં વેદ કરતાં કોઈ પણ અધિક જ્ઞાતા છે કે? અથવા સહસ્રમુખી શેષ કરતાં કોઈ સરસ વક્તા છે કે? ના, નથી જ. ત્યારે એવો તે શેષ પણ જેની શય્યા તળે પેસી જાય છે એટલે આતે તે પરમાત્માનું બિછાનું બની રહે છે, અને તે વેદો પણ જેને વિષે 'નેતિ નેતિ' એટલે 'આ વસ્તુ પરમાત્મા નથી,' એમ કહીને અટકી જાય છે અર્થાત્ મૌન રહે છે, એવો જે હું, તેને આવા અભિમાની લોકો શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે? તેમજ સનકાદિક પૂર્ણ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ પણ પરમાત્મસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરતાં ભ્રમિત થઈ ગયા છે. તપસ્વીઓમાં મહાદેવથી અધિક કોણ છે? પરંતુ તેમણે પણ અભિમાન છોડી પરમાત્માનું પાદોદ્ગત અર્થાત્ ભાગીરથીને પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરી છે. સંપન્નતામાં લક્ષ્મી કરતાં કોણ અધિક છે? તેના ઘરમાં સિદ્ધિ સરખી તો હાસીઓ રમતાં રમતાં જે ઘર બનાવે છે, તેનું જ નામ બે અમરપુરી રાખવામાં આવે, તો ઇદ્રાદિક દેવો તે ઘરમાંના પૂતળાં જ કહેવાય. પછી તે હાસીઓને તે ઘર ન ગમવાથી બ્યારે તે તેને ભાંગી નાખે છે, ત્યારે ઇદ્ર રંક બની જાય છે અને તે (હાસી) જે વૃક્ષ તરફ દષ્ટિ નાખે છે, તે વૃક્ષ કદપવૃક્ષ બની જાય છે. આનું તો જેના ઘરની હાસીનું સામર્થ્ય છે, તે ઘરની પટરાણી લક્ષ્મીની પણ આ ઠેકાણે (પરમાત્મસ્વરૂપમાં) પ્રતિષ્ઠા નથી. હે અબુન! બ્યારે તે લક્ષ્મીએ પણ મનોભાવથી સેવા કરી અને સર્વ અભિમાનનો પરિત્યાગ કર્યો, ત્યારે જ તે (મારા) પગ ધોવાના અધિકારને પ્રાપ્ત થઈ! માટે મહત્તાને ત્યજી દઈને અને સર્વશાસ્ત્રીય જ્ઞાનને ભૂલી જઈને તથા વિક્રતાનું અભિમાન મૂકી દઈને બ્યારે નમ્રતાથી વર્તવામાં આવે છે, ત્યારે જ મારો પ્રાપ્તિ થાય છે. હે કિરીટ! સૂર્યના તેજ આગળ ચંદ્રપ્રકાશનો પણ લોપ થાય છે, તો પછી પતંગિયાએ પોતાના તેજનો ધમક શા માટે રાખવો? તે જ પ્રમાણે બધાં લક્ષ્મીનું ઐશ્વર્ય અને શંભુનું તપ પણ કંઈ વિસાતમાં નથી, ત્યાં પછી અજ્ઞાની અને પાખંડીઓ તો મને કેમ કરીને જ બાણી શકે? એટલા માટે સર્વ દેહાભિમાન છોડીને સર્વ શુભોનો ઉતાર કરીને તથા સંપત્તિના મહનો પરિત્યાગ કરીને મનુષ્યે પોતાનો દેહ અને સર્વસ્વ મારા પરથી ઓવારી નાખવું જોઈએ. ૩૮૧

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે મક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદદં મક્ત્યુપહૂતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

જે પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને પાણી ભક્તિપૂર્વક મને અર્પણ કરે છે, તે શુદ્ધિત ભક્તે પ્રેમપૂર્વક આપેલાં (પત્ર, પુષ્પ વગેરે) હું સચ્ચણ રૂપથી પ્રકટ થઈ પ્રીતિપૂર્વક આરોગ્ય છું. ૨૬

ત્યાર પછી દેહ ભક્તિથી મને અર્પણ કરવાના નિમિત્તથી ગમે તે વૃક્ષનાં ગમે તે ફળ મારી સમક્ષ મૂકે, તેને હું જાતે જ મારા ખસે હાથ આગળ કરી ગ્રહણ કરું છું અને તેના હીટાને પણ નહિ તોડતાં તેનું આદરપૂર્વક સેવન કરું છું. ભક્તિભાવથી જો કોઈ મનુષ્ય મને પુષ્પ પણ અર્પણ કરે છે, તો વાસ્તવિક રીતે તેને સૂઝવું જોઈએ પણ હું તો તેને સૂઝવાને બદલે પ્રેમના ઉમળકાથી મારા મુખમાં જ મૂકી દઉં છું. વધારે શું કહું? પુણ્યો તો શું, પણ વૃક્ષનું એક પાંદડું પણ મને તો પ્રિય છે. પછી તે ગમે તે વૃક્ષનું હોય અને તાલુ હોય કે સુકામલુ હોય, એની મને પરવા નથી. પરંતુ તે પૂર્ણ ભક્તિભાવથી અર્પણ કરાયેલું છે એમ જોતા જ, જેવી રીતે કોઈ એક ક્ષુધાતુર મનુષ્ય અમૃત વડે તૃપ્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણે પૂર્ણ ભક્તિભાવથી અર્પણ કરાયેલું તે પાંદડું અમૃત તુલ્ય માનીને એકાદ ક્ષુધિત મનુષ્યની જેમ તેને ખાવા માંડું છું. કદાચ જાહના પત્ર ન મળે ને પાણી મળે, તો તે પાણી પણ જો મને ખરા મનોભાવથી અર્પણ કરવામાં આવે, તો તેથી તેણે મારે માટે વૈકુઠ કરતાં પણ વિશેષ વિશાળ દેવાલય બધાંબધા પ્રમાણે અથવા તો કૌસ્તુભમણિ કરતાં પણ તેજસ્વી અલંકાર મને ચઢાવ્યા પ્રમાણે સતોષ આપ્યો છે એમ હું માનું છું. તેણે જાણે દ્વંધ સમાન સ્વચ્છ અને ક્ષીરસમુદ્રમાંની લહરીઓ પ્રમાણે કૂંગેલા અને મનોહર અગણિત શય્યાસ્થાનો મારા માટે નિર્માણ કર્યાં પ્રમાણે છે કપૂર, ચંદન, કૃષ્ણાગર-એવાં સુગંધી દ્રવ્યોનો મહાચેરુ કરીને તથા હગલાબંધ વાટો સળગાવીને સૂર્યની દીપમાળ સળગાવ્યા જેવું જ તે કાર્ય છે. વળી તે કાર્ય ગરુડ જેવાં વાહનો, કલ્પતરુનાં ઉદ્યાનો અને કામધેનુના ટોળાંઓ મને આપ્યા સમાન છે. મને અમૃતથી પણ મિષ્ટ પકવાનો અર્પણ કરવાથી જેટલો સતોષ થાય છે, તેટલો જ, કિમહુના તેથી પણ વિશેષ સતોષ જો ભક્તિયુક્ત અતઃકરણથી અર્પણ કરેલા જળના બિંદુથી થાય છે. હે કિરીટી! વધારે શું કહું? મને અર્પણ કરવાના ઉદ્દેશથી થોડાક પૌઆના દાણાની પોટલી ૨૩ સુદામા પ્રીતિથી બગલમા મારીને આવ્યા હતા, તેની ગાઠો મેં છોડી હતી એ તે જોયું છે કે નહિ? હું તો ફક્ત ભક્તિને જ ઝોળાયું છું. જગતમા તે નાનો કે મોટો હોય, જો વિચાર મનમાં આણતો નથી. મારા પ્રત્યે

બેનો અનન્ય ભાવ ચોંટ્યો, તેના ઘરનો હું પરોણો જ છું. ખાકી પત્ર, પુષ્પો, ફળ-એ તો મારી ભક્તિ કરવા માટે કેવળ નિમિત્ત માત્ર જ છે; નિષ્કલક ભક્તિ એ જ મારી પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે. એ વિના એટલે કે ભક્તિતત્ત્વ વિના હું અન્ય સર્વ સામગ્રીઓને વ્યર્થ સમજું છું! એટલા માટે હે અર્જુન! સાંભળ; તું તારી યુદ્ધિને સ્વાધીન કરીને નિરંતર તારા મનોરૂપ મહિમા મારું વિસ્મરણ થવા દઈશ નહિ, કિંતુ મારું સ્મરણ કયાં કર. (૩૯૭)

यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यસि कौन्तेय तत्કुरुष्व मदर्पणम् ॥ ૩૭ ॥

હે અર્જુન! તું જે કાંઈ પણ કરે છે, જે કાંઈ ભક્ષણ કરે છે, જે કાંઈ હવન કરે છે, જે કાંઈ દાન આપે છે અને જે કાંઈ સ્વધર્માચરણ તપ કરે છે, તે સર્વ મને અર્પણ કરી દે. ૨૭

એટલા માટે તું જે જે કાંઈ વ્યાપાર કરે, જે જે વસ્તુનો ઉપ-લોગ હે અથવા તો જે પુષ્કળ પ્રકારના યજ્ઞોથી મારું યજન કરે, સત્પાત્રને જે જે દાન કરે, નોકરોને જે પગાર આપે અને જે જે તપ આદિ સર્વ સાધનો તથા મતો કરે તે તે અને તારા હાથથી સહજ રીતે થતા અન્ય પણ સર્વ કર્મો તું મને જ અર્પવાના ઉદ્દેશથી ભક્તિપુર-સર કર. તે કરવા વિષેનું તારા મનમાં સ્મરણ કે અભિમાન રોખીશ નહિ; પરંતુ નિરહંકાર અને નિષ્કામ યુદ્ધિથી સર્વ શુભ કર્મ કરીને તે મને અર્પણ કર (૪૦૧)

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ ૨૮ ॥

આ પ્રમાણે સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરવારૂપ સંન્યાસયોગથી તારું અંતઃકરણ યુક્ત થતા શુભ તથા અશુભ ફળ આપનારા કર્મબંધનોથી તું મુક્ત થઈશ અને આ રીતે મારામાં આવી મળીશ. ૨૮

એમ થવા પછી જે પ્રમાણે અગ્નિમાં ચોકેલા બીજને અંકુર કૂટતા નથી, તે પ્રમાણે મને અર્પણ કરેલાં શુભાશુભ કર્મોની ફળપ્રાપ્તિ તને થનાર નથી. અરે, જે એ આગલા કર્મો અવશિષ્ટ રહ્યાં હોય, તો તે સુખ-દુઃખરૂપે ફળીભૂત થવા પછી તે સુખ-દુઃખ લોગવવા માટે જન્મ ધારણ કરવો પડે છે, પરંતુ તે જ કર્મો જે મને અર્પણ કરવામા આવે, તો તે જ વળતે જન્મ-મરણનો ફેરા ટળી જઈ, સર્વ દુઃખોની પણ આપોઆપ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. એટલા માટે હે અર્જુન! આ

સુલભ સન્યાસયુક્તિનો પ્રયોગ અત્યારથી જ કર; ‘થાય છે,’ ‘કરું છું’ એમ કહીને વખત ગુમાવીશ નહિ. એટલા માટે આ (કર્મ-ફળને ત્યાગવાની) સરળ યુક્તિ મેં બતાવી છે. એથી આ દેહના બંધનમાં ન પડતાં તથા સુખ-દુઃખના સાગરમાં ન ડૂબતાં, તું અનાયાસે જ મારા સુખસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થઈ જા-મારામાં એક થા. (૪૦૬)

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે મજન્તિ તુ માં મત્તયા મયિ તે તેષુ વાઙ્મ્યહમ્ ॥ ૨૯ ॥

હું સર્વ ભૂતોમાં સમાન છું, મારો કોઈ શત્રુ પણ નથી અને કોઈ મિત્ર પણ નથી, પરંતુ જેઓ મને ભક્તિથી ભજે છે, તેઓ મારામાં હોય છે અને હું પણ તેમનામાં રહેલો હોઈ છું. ૨૯

હું સર્વ ભૂતમાં એકસરખો હોવાથી મારામાં મારું અને તારું એ ભેદ નથી. જેઓ મારા એવા સ્વરૂપને જાણે છે અને અહંકારનેા સમૂળ ઉન્ન છેક કરીને કાચા, વાચા તથા મન વડે કમો કરીને મને ભજે છે, તેઓ જગતમાં એકે દેહ વડે વ્યાપાર કરતા હોય છે; છતાં તેમનું ચિત્ત દેહાદિ વ્યાપારમાં હોતું નથી પણ સંપૂર્ણપણે મારામાં જ હોય છે, અને હું પણ તેમના હૃદયમાં પૂર્ણ ભરેલો હોઈ છું. જે પ્રમાણે વહનું વિશાળ વૃક્ષ ખીજમાં હોય છે અને વૃક્ષમાં ખીજ હોય છે, તે પ્રમાણે મારામાં અને તેમનામાં માત્ર નામનું જ અતર હોય છે. બાકી અંતઃસ્થિતિનો વિચાર કરી જોતાં તે અને હું એક જ છીએ. જેવી રીતે પાશકાં ઘરેણાં માગી લાવીને શરીર પર ધારણ કરવાં વ્યર્થ છે, તે જ પ્રમાણે તેમનું શરીર ધારણકાર્ય ઉદાસીનતાનું જ હોય છે; અર્થાત્ તેઓ દેહ રાખી રહે છે. તોપણ તેમનું આચરણ દેહરહિત પુરુષ જેમ કરે તેવું હોય છે. પવનની સાથે જ જેમ પુષ્પની સુવાસ તેની પાછળ પાછળ જ જાય છે અને ડીટા પાસેનું પુષ્પ વાસરહિત રહે છે, તેમ આયુષ્યની સુદત પૂર્ણ કરવાના કાળ સુધી જ તેઓ દેહ ધારણ કરીને રહે છે અને હે યાહવ ! તેમનું જે કાઈ પણ અભિમાન છે, તે સર્વ મારી ભક્તિને લીધે મારામાં મળી જાય છે (૪૧૪)

અપિ ચૈત્સુદુરાચારો મજતે મામનન્યમાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥ ૩૦ ॥

જેવી રીતે પ્રત્ન રૂપથી સર્વત્ર અગ્નિ વ્યાપ્ત થઈને રહેલો હોય છે; છતાં સાધનો વડે પ્રકટ કરવાથી જ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેવી જ રીતે સર્વત્ર રહેલો પરમેશ્વર પણ ભક્તિપૂર્વક ભજન કરનારાના જ અંત કરણમાં પ્રત્યક્ષરૂપથી પ્રકટ થાય છે. ગી. ૧૯

અત્યંત દુરાચારી હોવા છતાં પણ જે એકનિષ્ઠાથી મારું ભજન કરવા માટે, તેને સાધુ જ સમજવો જોઈએ; કારણ કે તે યથાર્થ નિશ્ચયવાળો થયો હોય છે. એટલે કે તેના એવા નિશ્ચય થયો હોય છે કે પરમેશ્વરના ભજન સમાન અન્ય કંઈ જ નથી. ૩૦

એવા પ્રેમભાવથી જેઓ મને લાગે છે અને જેમને આ શરીર પુનઃ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેઓ લાલે ગમે તે જાતિના હોય અને હે મહાવીર ! તેમનાં આચરણો પાપ કરનારાઓમાં પ્રથમ વર્ગમાં આવનારાં હોય; તોપણ જેમણે પોતાના આયુષ્યનો અંત ભક્તિમાર્ગમાં આણ્યો છે, એટલે એ અંતકાળે મનની જેવી વૃત્તિ હોય છે, તેવી જ ગતિ ખરેખર બીજા જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે પોતાના આયુષ્યનો અંતિમ કાળ જે મારી ભક્તિમાં વ્યતીત કરે છે, તે પૂર્વ વયમાં જો દુરાચારી હોય, તોપણ તે સર્વોત્તમ જ છે એમ સમજ. કોઈ એક મનુષ્ય મહાપૂરમાં નહીંને આ કાંઠેથી ભુરકો મારે અને સર્વ મનુષ્યો તેને મરેલો ધારતા હોવા છતાં તે ન મરતા જેમ અચાનક મહાપૂરમાંથી તરીને બીજે કાંઠે નીકળી પડે છે અને તેથી જે પ્રમાણે તેનું દૂષી જતું ખોટું કરે છે, તે જ પ્રમાણે પૂર્વ વયમાં કરેલાં પાતકો ઉત્તર વયમાં કરેલી ભક્તિથી નાશ પામે છે; માટે પાપાચરણ કરનાર પશ્ચાત્તાપરૂપી તીર્થમાં સ્નાન કરી, જો સર્વ ભાવથી મારે શરણે આવે, (અને પશ્ચાત્તાપ પછી દેશ પણ પાપાચરણ ન કરે), તો તેને અને તેના થોગે નિષિદ્ધ કર્મને નિર્મલત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનું કુળ પવિત્ર જન્મમાં આવ્યાનું ખરું કુળ તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને સર્વ શાસ્ત્રો વગેરેનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, તેને તપના આચરણનું શ્રેય પણ મળી જાય છે અને તેને અષ્ટાંગ યોગસાધનની સર્વોત્તમ સિદ્ધિ મળે છે. હે પાર્થ ! વધારે શું કહું ? એકનિષ્ઠારૂપી પેટીમાં મનોબુદ્ધિના સર્વ વ્યાપારોને ભરી દઈને તેને મારા સ્વરૂપમા જ તે મૂકી રાખે છે. આ પ્રકારે જેનો અખંડ પ્રેમ મારામાં જ હોય છે, તે નિશ્ચિત જ સર્વ કર્મોના સપાટામાંથી પાર જીતરી જઈ મત્સ્વરૂપ થઈ જાય છે. (૪૨૪)

ક્ષિપ્રં મવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાન્તિ નિગચ્છતિ ।

કૌન્તેય પ્રતિજાનીહિ ન મે મક્તઃ પ્રણયતિ ॥ ૩૧ ॥

હે અર્જુન ! તે સત્વર જ ધર્માત્મા થઈ જાય છે અને સદા રહેનારી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (સારાશ કે) મારો ભક્ત કદી પણ નાશ પામતો નથી,

એ વું નિશ્ચયપૂર્વક જાણુ ૩૧

તે કેટલોક અવકાશ વીત્યા પછી મારા સમાન થતો હશે, એમ

કદાચિત્ તું ધારતો હોઈશ; પરંતુ તેમ નથી. વિચાર કર કે, જે અમૃતમાં વાસ કરે છે, તેને મૃત્યુ ક્યાંથી જ હોય ? જે વખતે સૂર્ય ઉદય પામતો નથી, તે વખતને જેમ રાત કહેવામાં આવે છે, તેમ મારી ભક્તિ વિનાનું જે કર્મ તે મહાપાપ કહેવાય છે. હે પાંડુસુત ! તેના ચિત્ત સાથે જ્યારે મારો યોગ થાય છે, તેનું ચિત્ત મારામાં લીન થાય છે, ત્યારે જ ખરેખર તે મારા સ્વરૂપને પામે છે. એક દીપકથી બીજો દીપક સળગાવ્યા પછી તેમાં પહેલો દીપક કયો તે જેમ કહી શકાતું નથી, તે પ્રમાણે જે સર્વભાવથી મને બળે છે, તે મદ્રૂપ જ બની રહે છે; પછી તેને મારી સ્થિતિ, મારી કાંતિ અને મારી નિત્ય-શાંતિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. વધારે તો શું, પણ તે મારા જીવનથી જ જીવતો રહે છે. હે પાર્થ ! વારંવાર એની એ જ વાત કેટલી વાર કહું ! પણ જો કોઈને મારી પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય, તો તેણે મારી ભક્તિ ક્યારેય વીસરવી નહિ. એમાં કુલીનતાની આવશ્યકતા નથી, જાતિની ઉત્તમતાનો પ્રશ્ન નથી, તો પછી વિકૃત્તાની વ્યર્થ વાત તો જોઈએ જ શા માટે ? વળી એમાં શરીરનું રૂપ, વયની પ્રતિક્ષા કે સંપત્તિના ડોળની પણ જરૂર નથી; કેમકે જો મારામાં ભક્તિ ન હોય તો એ ખંધુ જ વ્યર્થ છે. દાણા વગરનાં નકામાં (ખાલી) ઋણસલાંનો ઢગ લાગેલો હોય અથવા સુઠર શહેર હોવા છતાં, તે મનુષ્ય વસતિ વિના ઉજ્જડ હોય, તો તેમનો ઉપયોગ શો ? અથવા તો મોટું તળાવ હોવા છતાં સુકાયેલું હોય; અથવા અરણ્યમાં એક ડુંખ અને કદમા પડેલા મનુષ્યને તેવો જ સકટથી ઘેરાયેલો બીજો મનુષ્ય મળે અથવા તો જેમ વાઝિયા પુષ્પોથી એકાદ વૃક્ષ લચ્વી ગયેલું હોય, તો તે જેમ વ્યર્થ છે; તેમ જ-તે પ્રમાણે, સર્વ વૈભવ, કુળ અને જાતિની મહત્તા વ્યર્થ છે. જેમ શરીર સર્વ અવયવોથી યુક્ત હોય; પરંતુ તેમાં જીવ ન હોય, તે જ પ્રમાણે મારી ભક્તિ વિના મનુષ્યનું જીવન વ્યર્થ છે. અરે ! એમ તો પૃથ્વી પર પાષાણ પણ અનેક પડેલા છે. વળી કાંકરાનાં વૃક્ષો-કાટાવાળાં વૃક્ષો પણ પુષ્કળ હોય છે; પરંતુ સજ્જનોએ તેમને નિષિદ્ધ જ માન્યાં છે; તે જ પ્રમાણે જેઓ મારી ભક્તિ કરતા નથી, તેમને પુણ્ય ત્યજી ઈર્ષ છોડીને ચાલી જાય છે. લીમડો લીંબોળીઓના ભારથી નમી જાય, તોપણ તેથી કાગડા-ઓને જ સુકાળ થાય છે; તે પ્રમાણે મારી ભક્તિ ન કરનાર મનુષ્ય પાપ એકઠા કરવા માટે જ જીવે છે. અથવા તો જેની રીતે ષડ્રસથી

જરેલા અન્નના થાળને ચોટામાં મૂકવાથી તે કૂતરાને જ ઉપયોગી થઈ પડે છે, તેવી જ રીતે જે સ્વપ્નમાં પણ પુણ્યમાર્ગના આચરણને બાણતો નથી, તે ભક્તિહીન મનુષ્યનું જીવન સંસારનાં દુઃખો આગળ થાળ પીરસી રાખ્યા પ્રમાણે છે. એટલા માટે કુળ ઉત્તમ ન હોય, કે ભતિનો અત્યંત પણ હોય; અથવા પશુદેહ પ્રાપ્ત થયો હોય, તોપણ તે મનુષ્યનો વ્યવહાર ચાલી શકે છે, પરંતુ ભક્તિ વિના ચાલી શકતું નથી તેથી હૃદયમાં ભક્તિ હોવી જોઈએ. આહે જળેંદ્રને પકડ્યો ત્યારે તેણે દીનપણથી મારું સ્મરણ કર્યું, તેથી તે વખતે તે મને પામ્યાથી તેનું પશુત્વ બચ્યું થયું, અર્થાત્ તે મુક્તિનો અધિકારી થયો. (૪૪૨)

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ૩૨ ॥

ઓઝો, વૈશ્ય, શૂદ્ર વગેરે જે કોઈ પાપયોનિમાં જન્મેલા હોય તોપણ હે કૌતેય ! મારા આશ્રય કરવાથી તેમને પણ ઉત્તમ ગતિ મળે છે. ૩૨

હે કિરીટ ! અધમાધમ અને જેનું નામ પણ લેવું ઉચિત નથી, એવી પાપયોનિમાં જેમનો જન્મ થયો હોય અને જે પ્રત્યક્ષ પાપાણુ જેવા મૂખ હોય; પરંતુ જેઓ મારામાં સર્વભાવે દંઢ હોય છે, જેમની વાણીથી મારા નામનું ઉચ્ચારણ થાય છે, જેમની દષ્ટિ મારા સ્વરૂપનું દર્શન કરી કૃતાર્થ થાય છે, જેમના મનમાં મારા સિવાય અન્ય સંકલ્પ હોતો નથી, જેમના કર્ણુ મારા શુણાનુવાદ શ્રવણ કર્યો કરે છે, જેમના સર્વ અવયવોમાં મારી સેવા એ જ આભૂષણ છે, જેમની ખુદ્ધિને વિષય દેખાતા નથી, પણ હું જ દેખાઈ છું—આવી સ્થિતિ જેમને પ્રાપ્ત થાય તો જ જેઓ જીવે છે, નહિ તો આ વસ્તુઓના વિના મરણ જ જેમને વધારે સારું લાગે છે. હે પાંડવ ! આમ સર્વ પ્રકારે મને જેઓ પોતાનું જીવન સમજે છે, તેઓ પાપયોનિમાં જન્મેલા હોય અને શાસ્ત્રનાં નામ પણ સાંભળ્યાં ન હોય, છતાં પણ મારી સાથે તેમની તુલના કરવાથી તેઓ મારાથી જોછા નથી એમ જ માનજે. જુઓ, ભક્તિના જ બળથી દૈત્યોએ દેવોને પણ પાછળ હસાવી દીધા અને પ્રહ્લાદની ભક્તિના મહિમા માટે મારે નૃસિંહાવતાર ધારણ કરવો પડ્યો. હે કિરીટ ! જે પ્રહ્લાદે મારી પ્રાપ્તિ માટે સદૈવ અનત સંકટો સહન કર્યો, તે પ્રહ્લાદના ચરિત્રનું વર્ણન કરવામાં આવતાં, મારી પ્રસન્નતાથી જે પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પ્રાપ્તિ તે વર્ણનથી થાય છે. બાકી તે દૈત્યકુળમાં જન્મેલો હતો; પરંતુ ઈંદ્રને સુદ્ધાં તેનાથી અધિક મહત્ત્વ

પ્રાપ્ત થયું નથી; માટે મારી પ્રાપ્તિ કરવા માટે એક ભક્તિ જ સાચું સાધન છે, જાતિ વગેરે કાંઈ પણ તેમાં પ્રતિબંધરૂપ નથી. રાજ-આજ્ઞાના અક્ષરો જો એક આમડાના ટુકડા પર લખાયલા હોય; તોપણ તે ટુકડાથી સર્વ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે અક્ષરો સિવાય સોનારૂપાની પણ કશી કિંમત હોતી નથી; કિંતુ રાજ-આજ્ઞા એ જ મુખ્ય હોય છે; અને તે જ રાજ-આજ્ઞાના-રાજસિદ્ધાન્તા આમડાના કકડાથી બધી વસ્તુઓ વેચાતી મળે છે, તે જ પ્રમાણે જ્યારે મન અને યુદ્ધિ મારા પ્રેમથી યુક્ત થાય છે, ત્યારે જ મહત્તા અને જ્ઞાન ઉપ-યોગી થઈ શોભી શકે છે; એથી કુળ, જાત અને વર્ણ નિષ્કારણ છે; તેથી હે અર્જુન! ફક્ત મારી ભક્તિથી જ જીવન સાર્થક થાય છે. આ મારી ભક્તિ ગમે તે મનુષ્ય સાચા મનોભાવથી કરે, તો તે ગમે તે જાતનો હોય, તેની ચિંતા નહિ. જ્યાં સુધી નાળાંઓ ગંગામાં મળ્યા નથી, ત્યાં સુધી જ તેમને નાળાં, ઝરણાં આદિ નામથી ઓળખવામાં આવે છે, પરંતુ તે ગંગામાં મળી ગયાં એટલે તો ગંગારૂપ જ બની રહે છે. કાષ્ઠ જ્યાં સુધી અગ્નિમાં નાખવામાં આવ્યાં નથી, ત્યાં સુધી જ તેને ખેર, ચઢન આદિ નામે હોય છે; તે જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી મદ્રૂપતા પ્રાપ્ત થઈ નથી, ત્યાં સુધી જ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, સ્ત્રી, શૂદ્ર, અત્યંત ઇત્યાદિ જાતિઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. જેવી રીતે સમુદ્રમાં મીઠું નાખવામાં આવતા તે સમુદ્ર સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે મનોભાવપૂર્વક મારે શરણે આવવાથી જાતિ, વ્યક્તિ ઇત્યાદિ ભેદનો દોષ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી સમુદ્રમાં ભળ્યા નથી, ત્યાં સુધી જ નહ, નહીં પૂર્વવાહિની, પશ્ચિમવાહિની આદિ પાણીના પ્રવાહના ભેદ હોય છે, તે જ પ્રમાણે કેઈ પણ રીતે મારા પર ચિત્ત ચોટયું, એટલે પછી સહેજે તેને મદ્રૂપતા જ પ્રાપ્ત થાય છે. અરે! પારસમણિને તોડી નાખવાના હેતુથી પણ જો દોખડ તેનો સ્પર્શ કરે છે, તોપણ દોખડ-નું સુવર્ણ બની જાય છે. ગોપીઓએ પ્રેમના મિષથી મારામાં પોતાના ચિત્તની સલગનતા કરી હતી અને તેથી જ તેઓ મદ્રૂપ થઈ નથી? અથવા તો લયના યોગે કંસ પણ મારા સ્વરૂપને નહોતો પાર્યો? અથવા મારી જોડે અખંડ વૈરભાવ રાખવાથી શિશુપાલ આદિ મદ્રૂપ નથી થયા? એ જ પ્રમાણે પાંડવો અને યાદવોને સગપણના સંબંધથી અને વાસુદેવાદિકને મમતાથી મારું સાચુબ્ધ મળ્યું નહોતું કે? હે ધનુર્ધર! નારદ, ધ્રુવ, અહૂર, શુક અને સનત્કુમારને હું ભક્તિથી પ્રાપ્ત

થયો છું; તેવી જ રીતે ગોપીઓને વિષયબુદ્ધિથી, કંસને ભીતિથી તથા શિશુપાલાદિકને વેરબુદ્ધિથી હું પ્રાપ્ત થયેલો છું. અરે ! હું જ એક-માત્ર નિર્વાણરૂપ સ્થાન છું; માટે મને ગમે તે માર્ગે ભક્તિથી, વિષય-બુદ્ધિથી, વિરક્તિથી અથવા વેર આદિ ગમે તે ભાવથી લાજીને પ્રાપ્ત થાય, તો તેની મને કશી પણ પરવા નથી. હે પાર્થ ! હવે તું વિચાર કરીને જો કે, મારામાં આવી મળવા માટેના ઉપાયોની તો અહીં ન્યૂનતા નથી જ અને ગમે તે ભાવિમાં જન્મ થયો હોય અને તે મારી ભક્તિ કરે અથવા શત્રુતા કરે; પરંતુ ભક્તિ અથવા શત્રુતા જે કસ્વી હોય તે કેવળ મારી જ કરવી જોઈએ. અરે ! જો કોઈ ગમે તે નિમિત્તથી પણ મારે શરણે આવે તો મદ્રપ થવું, એ તેના હાથમાં જ રહેલું છે; માટે હે અર્જુન ! પાપયોનિમાં જન્મ પામેલા અથવા વેશ્ય, શૂદ્ર, સ્ત્રી-એ પણ જો મારી ભક્તિ કરે, તો તે મારું સ્વરૂપ અવશ્ય પામે છે. (૪૭૪)

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ૨૩ ॥

ન્યારે એમ જ છે, ત્યાર પછી પુણ્યવાન હોવા સાથે મારી ભક્તિ કરનારા બ્રાહ્મણ અને રાજર્ષિ* મને પ્રિય હોય, એમાં તો પૂજવાનું જ શું હોય ? એટલા માટે, તું ન્યારે આ અશાશ્વત અને દુઃખદાયક એવા મૃત્યુલોકમાં જન્મ પામેલો છે, તો મારું ભજન કર. ૩૩

એવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી સ્વર્ગલોક તો જેમણે કેવળ ધનામમાં મળેલું ગામ જ છે અને મંત્રવિદ્યાના તો જેઓ જન્મસ્થાન છે; જેઓ સર્વ વસ્તુમાં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ, છે; જેઓ પૃથ્વી પરના દેવ છે; જેઓ તપશ્ચર્યાના મૂર્તિમંત અવતાર છે; જેમના યોગથી સર્વ તીર્થોત્તુ દેવત ઉદય પામ્યું છે; જેમનામાં યજ્ઞોનો આખંડ નિવાસ છે, જેઓ વેદોનાં મજબૂત કવચો છે. અરે ! જેમની દષ્ટિના સંબંધથી સર્વત્ર મંગળની વૃદ્ધિ થાય છે, જેમની આસ્થારૂપ આર્દ્રતાથી સ્તંભોનો પ્રચાર થયેલો છે અને જેમના સુનિશ્ચય-પ્રભાવથી સત્ય અવિચલ રહ્યું છે, જેમના આશીર્વાદથી અસિના આયુષ્યની વૃદ્ધિ થતાં તેમની પ્રીતિને લીધે સમુદ્રે અસિને પોતાના ગર્ભમાં આશ્રય આપેલો છે, જેમની પ્રીતિ માટે મેં લક્ષ્મીને હંડસેલીને દૂર કરી અને કૌસ્તુભ-મણિને ગળામાંથી કાઢીને હાથમાં રાખ્યો અને જેમના ચરણરજની પ્રાપ્તિ માટે મેં મારું વક્ષઃસ્થળ આગળ ધર્યું છે. હે નરેન્દ્ર !* મારી શાંતિ કાયમ રહે

* એક વેળા ઋષિઓ સરસ્વતી નદીને તીરે મોટા મોટા સત્ર (યત્ર) કરતા

એટલા માટે જેના પાદગુ ચિહ્ન અધાપિ હું મારા હૃદય પર રાખીને કરું છું, હે મહાવીર! જેનો કોપ કાળ, અગ્નિ અને રુદ્રનું નિવાસસ્થાન છે; જેની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં સિદ્ધિઓ અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે, એવા પૂજ્ય જે પ્રાણભો અને તેઓમાંથી પણ જેઓ મારી ભક્તિ કરે તો તે મદ્રૂપ થાય, એનું સમર્થન કરવાની શી જરૂર છે? ચંદન-અંગવાયુસ્પર્શિત ઝોછી ચોગ્યતાના લીમડાને પણ દેવના મસ્તક પર ન્યારે સ્થાન મળે છે; ત્યારે ચંદનને ત્યાં સ્થાન નહિ મળે, એવી શંકા જ શા માટે કરવી જોઈએ? અથવા તો ચંદનનો દેવના મસ્તકે નિવાસ થવાનું કહેતાં તે ખરું નહિ તો શું ખોટું ભાસવાનું કે? શંકરે વિષપ્રાશન કર્યા પછી તેના દાહનું શમન કરવાના ઉદ્દેશથી તેમણે મસ્તક

ખેડા હતા, તેવામાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રિમૂર્તિમાંથી સર્વગુણ પ્રધાન મૂર્તિ કોની છે એ વિશે કેટલોક વાદનુવાદ થયો, પરંતુ નિષ્કૃંચ કરી પણ થયો નહિ એટલે અતે એ ત્રણેની પરીક્ષા કરવા માટે સર્વ ઋષિઓએ જૂગુઋષિને તેમની પાસે મોકલાવ્યા. જૂગુઋષિ પ્રથમ બ્રહ્મલોકમાં ગયા અને ત્યાં પોતાના પિતા બ્રહ્મદેવને નમસ્કાર ન કરતાં તેમની સામા જઈને ઊભા રહ્યા. પુત્રે મારું અપમાન કર્યું, એવા વિચારથી બ્રહ્મદેવને ખુબ જ ખેદ થયો, પરંતુ કેટલીકવાર પછી તેમનો કોપ શાંત થયો અને તેમણે જૂગુને તેના અપરાધની ક્ષમા આપી. જૂગુઋષિએ બ્રહ્મદેવના ગુણની પરીક્ષા કરીને કેસાસમાં શ્રી શ કરને મળવા માટે પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં જૂગુઋષિનો સત્કાર કરવાને મહાદેવ પોતે આલી-અલાવીને સામા આવ્યા; એટલે જૂગુઋષિ કહેવા લાગ્યા કે, 'હે શ કર' તું સ્મશાનમાં નિવાસ કરનાર, ગળામાં નરસુડમાળા અને સર્પોને ધારણ કરનાર અને સર્વોગમાં ચિતાભસ્મનું લેપન કરનાર હોવાથી અમંગલ છે એટલા માટે મને સ્પર્શ કરીશ નહિ!' જૂગુનાં એ વાક્યો સાભળી હૃદયમાં કોપનો આવિર્ભાવ થવાથી શંકરનાં નેત્રો આરકત થયાં અને ક્રોધથી પોતાના ત્રિશૂળને ઊગામીને તે જૂગુઋષિને મારવા માટે તેમના અંગ પર ધસી ગયા, પરંતુ પાર્વતીએ તેમના મનનું સાંત્વન કરીને તેમને પાછા વાળ્યા ત્યાર પછી જૂગુઋષિ વિષ્ણુ-લોકમાં ગયા. ત્યાં શ્રી વિષ્ણુ, લક્ષ્મીના અંકમાં શયન કરતા તેમના જોવામાં આવ્યા તુરંત ઋષિએ વિષ્ણુના વક્ષ સ્થળમાં ખણપૂર્વક લતાપ્રહાર કર્યો અને વિષ્ણુભગવાને ઝંઘરાઈ થઈને જોતાં જૂગુઋષિ ઊભેલા દેખાયા. ભગવાન તરત ઊઠ્યા અને કહેવા લાગ્યા. 'હે બ્રહ્મન્' મારાથી આપનું અતિશય અપમાન થયું છે એની ક્ષમા આપશો, એવી પ્રાર્થના છે.' એમ કહીને તેમણે તે ઋષિ-વર્ષની સેવાનો આરંભ કર્યો. એટલે ભગવાનને લાત મારવા છતાં મનમાં જરા પણ કોપ ન કરતાં મનોભાવથી સેવા કરતા જોઈને ઋષિનો એવા નિશ્ચય થયો કે, સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ સર્વગુણ કેવળ વિષ્ણુમાં જ વસેલો છે.

શ્રી ભાગવત, દશાસ્કંધ અધ્યાય-૮૯

પર નિરંતર અર્ધચંદ્રને ધારણ કર્યો; તો પછી ઘાહું શમન કરનાર અને પૂર્ણ તથા સુવાસમાં ચંદ્રથી પણ અધિક એવું જે ચઢન, તે સર્વોંગે ધારણ શા માટે ન કરવું? રસ્તામાના ઉઠકો જેનામાં આવી મળવાથી સહજ જ સમુદ્રમાં જઈને મળે છે, તે ગંગાને સમુદ્ર સિવાય બીજી ગતિ છે કે? એટલા માટે જેમને ગતિ અને જ્ઞાન આપનારો તથા સંરક્ષણ કરનારો એક હું જ છું, તેવા રાજર્ષિ તથા બ્રાહ્મણોને ભક્તિ તથા મુક્તિનું સ્થાનમાત્ર હું જ છું. શતાવધિ છિદ્રવાળી નાવમાં બેસીને આપણે તો ડૂબવાના જ નથી એવા વિશ્વાસથી નિશ્ચિત શી રીતે રહી શકાય? શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ વરસતી હોવા છતાં આપણને તો એથી કરી પણ હાનિ થવાની નથી એવી ધારણાથી તેની વચ્ચે ઉઘાડા અંગે શી રીતે ફરી શકાય? પાષાણવૃષ્ટિ થવા છતાં પણ ઢાલ શા માટે ન ધરવી? રોગ થવા છતાં ઔષધ સેવવામાં ઉઘાડીનતા શા માટે રાખવી? હે અર્જુન! ચારે તરફ દાવાનળ લાગ્યા છતાં તેમાંથી બહાર શા માટે ન નીકળવું? તે જ પ્રમાણે ઉપદ્રવયુક્ત જે આ મૃત્યુલોક, તેમાં જન્મ્યા છતાં મારું ભજન શા માટે ન કરવું? અરે! જે મારું ભજન ન કરતો હોય એવા મનુષ્યના અંગમાં એવું તે કયું સામર્થ્ય છે અને તેના ઘરમાં એવી તે કઈ વસ્તુની સમૃદ્ધિ છે, કે જેથી તે નચિત રહે તો ચાલી શકે? મને ન ભજતાં વિદ્યા, તારુણ્ય આદિ દ્વારા તેમને સત્યસુખની પ્રાપ્તિ થશે, એવો તો તેમને કયો ભરોસો છે? પરંતુ હે ભાઈ! સર્વ ભોગ્ય વસ્તુઓ જે દેહના સુખ માટે છે, તે દેહ તો આ મૃત્યુલોકમાં કાળના સુખમાં સપડાયેલો છે. અરે! આ મૃત્યુલોકના અંતિમ મનુષ્યરૂપી બળરમાં દુઃખરૂપી માલ ભરેલો છે અને મરણરૂપી માપ વાલ્યા કરે છે; ત્યાં બળર ભિંભવાની વેળાએ મનુષ્યરૂપથી આવડું થયેલું છે. માટે હે પાંડુસુત! આવા દુઃખરૂપી બળરમાં જીવને સુખ કારક નીવડે, એવી કઈ વસ્તુ ખરીદી શકાશે? બુઝાઈ ગયેલા અસિની પડી રહેલી રાખને ફૂંકતા બેસી રહેવાથી દીવો સળગશે કે? અરે! વિષના છોડને વાટી તેમાંથી રસ કાઢીએ, તો તેને શું અમૃત કહી શકાશે કે? અને તે રસનું પાન કરીને જેવી રીતે અમર થવાની ઇચ્છા રાખીએ તે પ્રમાણે જ આ વિષયોથી થનારું જે સુખ છે તે કેવળ મહદ દુઃખ જ છે; પરંતુ તે છતાંય અજ્ઞાનીઓથી તેનું સેવન કર્યો સિવાય રહી શકાતું નથી. પગના જખમ પર મસ્તક છેદીને બાંધવું એ જેટલું ઇષ્ટ હોઈ શકે, તેટલી જ ઇષ્ટ આ મૃત્યુલોકની વસ્તુઓને

કહી શકાય. આ મૃત્યુલોકમા સુખની વાતો કોઈ અજ્ઞાનીના મુખમાંથી નીકળતી હોય તો ભલે નીકળે; પરંતુ અગ્નિશય્યા પર શયન કરવાથી સુખયુક્ત નિદ્રા કરી આવે ખરી કે? અરે! જે મૃત્યુલોકનો અંદ્ર ક્ષયરોગી છે, જ્યાં મૂળમાં ઉદય જ અસ્ત માટે થાય છે, જ્યાં હ.ખ જ સુખનો સ્વાગ ધારણ કરીને હુનિયાને છેતરે છે, જ્યાં કલ્યાણનો અકુર ફૂલો ન ફૂલો એટલામાં જ તેના પર અકલ્યાણનું આગ્રહન આવી પડે છે, જ્યાં મૃત્યુ તો ઉદરમાંના ગર્ભની સુદ્ધાં શોધ કરે છે, જ્યાં ચિંતન ન કરવા યોગ્ય વસ્તુનું મનુષ્ય ચિંતન કરે ન કરે, એટલામાં જ ચમદૂત આવીને લઈ જાય છે અને તેઓ કયા જાય છે, તેનો પતો પણ લાગતો નથી. અરે! સર્વ રસ્તાઓ શોધી વળ્યા છતાં મૃત્યુના સુખમાથી પાછા આવવાનો માર્ગ હાથ લાગતો નથી અને જે સ્થળે મૃત્યુ પામેલા લોકોની કથા એ જ પુરાણો ગણાય છે; ત્યાંની અશાશ્વતતાની કીર્તિ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મદેવના આયુષ્યની સમાપ્તિ પર્યંત પણ જે ગાવામા આવે, તોપણ તેનો અત આવે તેમ નથી. જે મૃત્યુલોકની સ્થિતિ આવી અનિત્ય છે, ત્યાં જન્મ લેનારા લોકોનું નિશ્ચિતપણુ જોઈને મહા આશ્ચર્ય થાય છે! પ્રત્યક્ષ અથવા પરલોકના થનારા લાભ માટે જેઓ કોડી પણ ખર્ચતા નથી, તેઓ સર્વ પ્રકારે હાનિ કરનાર વસ્તુઓમા કોટ્યવધિ ધન ખર્ચે છે અને વિષયસુખમા પુષ્કળ કસાર્ધ પડેલા હોય છે, તેને જ્યાં સુખી માનવામાં આવે છે અને મહાલોભિયાને જ્ઞાની માનવામાં આવે છે; જેનું આયુષ્ય શોડુ જ અવશિષ્ટ રહ્યું હોય અને જેની શક્તિ તથા પુદ્ધિ મદ થઈ ગયેલી હોય, તેને ‘વહીલ, શ્રેષ્ઠ, માતામહ, પિતામહ’ કહીને પગે પડવામા આવે છે. નાનું છોકરું જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે, તેમ તેમ લોકો પ્રુશી થાય છે, પરંતુ જેમ જેમ દિવસો જાય છે, તેમ તેમ તેના આયુષ્યની ન્યૂનતા થતી જતી જોઈને તે માટે કોઈ શોક કરતું નથી; મનુષ્યો દિવસાનુદિવસ કાળની નજીક પહોંચતા જાય છે, છતાં જન્મતિથિ ભિન્નવીને આનંદ માને છે: અરે! ‘મર’ એટલો શબ્દ માત્ર પણ તેમનાથી સહન થતો નથી અને તેઓ કોઈનું મૃત્યુ થતા રોદન કરે છે, પરંતુ દરરોજ પોતાનું વિદ્યમાન આયુષ્ય ધીમે ધીમે વીતતું જાય છે, એની તેઓ મૂર્ખતાને લીધે કશી પણ ગણના કરતા નથી; તેનો શો ચમત્કાર વર્ણવવો? દેહકાને સર્પ ગળતો હોય છે, તોપણ તે મરણની કલ્પના સુદ્ધાં મનમાં આણતો નથી અને તે જ

વેળાએ દેહકે યુનઃ પોતાની જાળથી માળીઓને પકડીને ગળી જવાનો વ્યાપાર ચલાવતો હોય છે. તેવી જ રીતે એ પ્રાણીઓ કેણુ જાણે કયા લાલ માટે પોતાની ઇચ્છા વધાર્યે જાય છે! હાય, હાય! આ કેટલી બધી શોચનીય દશા! મૃત્યુલોકનો વ્યવહાર તર્કન વિપરીત અને અનિષ્ટ છે. એ કેટલીક વાર કહું? હે અર્જુન! આવા મૃત્યુલોકમાં તું જો કે યદ્યચ્છાથી જન્મ પામ્યો છે, એ કેટલી અપાયકારક ઘટના છે? આ મૃત્યુલોકમાં સર્વે ઘટના બિધી જ બનતી ચાલી જાય છે. હે અર્જુન! તું અહીં દૈવવશાત્ જન્મ્યો છે, માટે અંગ ખંખેરીને એનાથી વેગળો થા અને જેના યોગથી તું મારા અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત થઈ શકે, એવા ભક્તિમાર્ગને ત્વરિત ગ્રહણ કર. (૫૧૬)

મન્મના મવ મદ્રક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કરુ ।

મામેવૈવ્યસિ યુત્તવૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

હે અર્જુન! તું પોતાના મનને મારામાં સ્થિર કર. મારો ભક્ત થા, મારું યજન કર અને મને જ નમસ્કાર કર. આ રીતે મારામાં ચિત્તને સ્થિર કરી મારામાં પરાયણ થઈશ, એટલે તું મને પરમેશ્વરને જ આવી મળીશ. ૩૪

તું તારું મન મદ્રૂપ કરી મારા ભજનમાં પ્રેમ રાખ અને સર્વ સ્થળે- હું જ છું, એમ સમજીને મને નમસ્કાર કર. મનમાંના સર્વ સંકલ્પો નષ્ટ કરી જે મારા પ્રતિ જ લક્ષ રાખે છે, તે જ મારું નિર્મળ યજન કરનારા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે તું મારામા પરાયણ થઈશ, ત્યારે તરત જ તું મારા સ્વરૂપને પામીશ. આ મારા મનની શુદ્ધ વાત મેં તને કહી દીધી છે; બીજા સર્વથી છુપાવીને રાખી મૂકેલી મારી શુભ વાત તને પ્રાપ્ત થઈ છે, તે વાત જો બરાબર ગ્રહણ કરીશ તો તું સુખી બનીશ. ભક્તોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર કલ્પવૃક્ષ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આ પ્રમાણે બોલ્યા, એમ સંજયે કહ્યું.

હે શ્રોતાઓ! સાંભળો; પાઠો જે પ્રમાણે મહાપ્રવાહની જરા પણ પરવા ન રાખતાં તેવાં-પાણીના પ્રવાહમાં જ-એસી જાય છે, તે પ્રમાણે આ કૃષ્ણાર્જુનસંવાદને સાંભળીને વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર સ્વસ્થ થઈને બેઠો. તે વખતે ડોકું હલાવીને સંજય મનમાં બોલ્યો : ‘અહાહા! આજે અમૃતની વૃષ્ટિ થયેલી છે, પરંતુ આ ગૃહસ્થ જો કે અહીં રહેલ હોવા છતાં પણ તેમની સ્થિતિ અન્ય સ્થળે જોવામાં આવે છે, પણ એ અમારો સ્વામી હોવાથી જો હું આમ બોલીશ, તો મારી વાણી દૂષિત થશે; પરંતુ કરવું શું? એનો સ્વભાવ પડ્યો! પણ સુનિ-

શ્રેષ્ઠ વ્યાસમુનિએ શ્રીકૃષ્ણાન્બુનસંવાદ ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવાને મારી યોજના કરવાથી મારાં તો ભાગ્ય જ ઊઘડી ગયાં છે.’ મનમા આવેા નિશ્ચય કરી મહા આચાર્યથી જોડતાં સંજયને એવો અષ્ટસાત્ત્વિક ભાવજ્ઞ ઉત્પન્ન થયો કે, તેને રોકી શક્યો નહિ. તેની વાણી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ અને નખથી શિખા પથંત રોમાંચ ખડાં થયાં; નયનો અર્ધ ઢંકાયેલાં રહ્યાં અને તેમાથી આનંદાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં; અંતરમા આનંદના એાવ છૂટવાથી શરીર કંપવા લાગ્યું; સર્વ રોમરંધ્રમાંથી નિર્મળ પ્રસ્વેદનાં ભારીક ધિંદુઓનો ઉફ્ફાવ થવાથી, મોતીથી ભરેલો ઝભ્ભો જ પહેયો છે કે શું, એવો ભાસ થવા લાગ્યો-આ મહાનંદથી જીવદશા હ્રુમ થવાને લીધે વ્યાસે સોંપેલું કામ અપૂર્ણ જ રહેશે કે શું, એમ તેને ક્ષણભર લાગ્યું; એટલામાં શ્રીકૃષ્ણાન્બુનસંવાદનો આનંદપૂર્ણ અવાજ તેના કર્ણપટ પર અથડાયો, આ પ્રમાણે થતાં જ તેને પુનઃ દેહભાન આવ્યું અને તે પોતાને સોંપાયેલું કામ કરવા તત્પર થયો. પછી તરત જ નયનાશ્રુ તથા સર્વ શરીરનો પરસેવો લૂછી નાખીને તે ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ જોદ્યો : ‘મહારાજ ! સાંભળો;’ હવે શ્રીકૃષ્ણવાક્યરૂપ ઉત્તમ બીજ અને સંજયના સાત્ત્વિક ભાવરૂપી ખીળ વખતનો પાક લેવા માટે ખેડાયેલું ક્ષેત્ર મળી આવ્યું છે. એટલે કે પૂર્વાર્ધના જ્ઞાનનો પાક સંજયના અંતઃકરણમાં આવી જ ગયો છે અને હવે ઉત્તરાર્ધના જ્ઞાનનો પાક થવા માટે સંજયના અંતઃકરણમાં તૈયારી છે અને તે વડે શ્રોતા-જોને પણ સિદ્ધાંતરૂપી પાકનો સુકાળ થશે. અહો ! સ્વદેપ લક્ષ આપશે, તોપણ આનંદના ઢગલા ઉપર વિરાજમાન થશે; કારણ કે શ્રવણેન્દ્રિયને સુદૃઢ માળા આરોપી છે; અર્થાત્ ઈશ્વરવિભૂતિનાં જે જે રથળો છે, તે સર્વ સિદ્ધ પુરુષોના રાજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અન્બુનને દર્શાવશે. નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, તે કથા શ્રવણ કરો. (૫૩૫).

इति श्रीज्ञानदेवविरचिताया मत्तार्थटीपिकाया नवमोऽध्याय ॥ ૧ ॥

• આ અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવ આ પ્રમાણે છે :

સ્તમ્મ. સ્વેદોડ્ય રોમાઞ્ચ સ્વરમક્કોડ્ય વેષ્યુ ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलयमित्यष्टौ सात्त्विका मता ॥

અર્થાત્ હૃદય ભરાઈ આવવું, પ્રસ્વેદ થવો, રોમાંચ થવા, ગદ્ગદ વાણી થવી, કંપ થવો, નિરતેજ થવું અને અશ્રુ નીકળી પડવાં અને મરણ આ આઠ સાત્ત્વિક ભાવ કહેવાય છે.

અધ્યાય ૧૦મો—વિભૂતિયોગ

નિર્મળ બ્રહ્મજ્ઞાનનો યોગ કરવામાં ચતુર, વિદ્યારૂપી કમળને વિકસિત કરનાર અને પરાવાણીના અર્થરૂપી પ્રમદા સાથે વિલાસ કરનાર હે શુરો! આપને નમસ્કાર હોજો! સંસારરૂપી અંધકારનો અજ્ઞાનનો નાશ કરવામાં સૂર્યની પેઠે અપાર સામર્થ્યવાન તથા તારુણ્યમાં આવેલી તુર્યાવસ્થાની સાથે વિલાસ કરનાર એવા આપને નમસ્કાર હોજો! સર્વ જગતનું પાલન કરનાર, કલ્યાણરૂપી રત્નના ભંડાર, સંબંધનરૂપી વનમાં અંદન સમાન શ્રેષ્ઠ અને જેનું સ્વરૂપ આરાધન કરવાને યોગ્ય છે, એવા જે આપ તેમને મારા નમસ્કાર હોજો! ભક્તનાં ચિત્તરૂપી ચક્રોરના ચક્ર સમાન તુર્મિદ્ધાતા, બ્રહ્માનંદરૂપ અનુભવના રાજા, શ્રુતિઓના જ્ઞાનના સમુદ્ર અને મહંનના ગર્વનો નાશ કરનારા એવા આપને મારા નમસ્કાર હોજો! બાવયુક્ત જ્ઞાનીઓના ભજનને પાત્ર, સંસારરૂપી હાથીના ગંડસ્થળને વિહારનાર અને જગતના ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ એવા આપને મારા નમસ્કાર હોજો! હે શુરો! આપના કૃપારૂપી ગણેશ જ્યારે પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે નાના બાળકને પણ સર્વ શાસ્ત્રોના ગુહ્ય સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન થાય છે. શુરોની ઉઠાર વાણીથી જ્યારે અભયવચન મળે છે, ત્યારે નવરસામૃતના સમુદ્રનો પણ પાર પાસી શકાય છે. જ્યારે આપની પ્રીતિરૂપી સરસ્વતી મૂક જનનો પણ અંગીકાર કરે છે, ત્યારે તે પણ અથરવચનાની બાળતમાં બૃહસ્પતિ સાથે પણ હોડ કરી શકે છે. વધારે તો શું પરંતુ જેના પર આપની કૃપાદષ્ટિ થાય છે, અથવા જેના મસ્તક પર આપનો વરહ હસ્ત સુકાય છે, તે જીવ હોવા છતાં પણ ઈશ્વર સમાન બની જાય છે. આવો જે શુરકૃપાનો મહિમા, તેનું વર્ણન કઈ વાચના સામર્થ્યથી હુ કરી શકું? સૂર્યનાં અગ્નિ દ્રવ્યોનું મહંન કરી સ્વગ્ધ કરવાનું સંભવિત હોય ખરું કે? કલ્પતરુને પુષ્પો આવે એવી ઇચ્છા કરવી પડતી નથી (કારણ કે તે સર્વદા કૃણદ્રૂપ જ છે). ક્ષીરસાગરને તે શી વસ્તુની મિજબાની આપી શકાય? કપૂરને અન્ય કઈ વસ્તુની સુવાસ આપી શકાય? અંદનને કઈ વસ્તુનું હોપન કરીએ? અમૃતને તે શી રીતે પકાવવું? અને ગગન કરતા પણ અન્ય કોઈ વસ્તુને વધારે ઊંચી બનાવવાનો પ્રયત્ન સિદ્ધ થાય ખરો? તે જ પ્રમાણે શ્રીશુરના મહિમાને બાણવાનું સાધન જ કયાં ખરો? તે જ પ્રમાણે શ્રીશુરના મહિમાને બાણવાનું સાધન જ કયાં ખરો? એ વાત બાણીને જ મે મૌન રહીને શુરને નમસ્કાર માત્ર કર્યા છે.

એ યુદ્ધિના બળથી ગુરુના સામર્થ્યનું વર્ણન કરવાની વાત કરીએ, તો તે કાર્ય મોતીને તેજસ્વી બનાવવા માટે તે પર પાણી ચઢાવવા જેવું થશે (કારણ કે મોતી તેજસ્વી અને પાણીદાર જ હોય છે; તેથી તેના પર પાણી ચઢાવવાની આવશ્યકતા હોતી જ નથી, તેમ કરવું એ વ્યર્થ હોય છે); અથવા ઉત્તમ સુવર્ણ પર રૂપાનો ઢોળ ચઢાવવાની પેઠે જ શ્રી. ગુરુની સ્તુતિ કરવાનું કાર્ય નિર્થક છે; માટે ગુરુચરણમાં એ હાથ ને ત્રીજું મસ્તક મૂકવું, એ જ યોગ્ય છે. (૧૫)

પછી શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ યોગ્યા : ‘હે સ્વામિન્ ! આપે મારા પર કૃપાદષ્ટિ કરવાથી જ શ્રીકૃષ્ણાનું ના સંવાદરૂપી સંગમમાં હું પ્રયાગના વટવૃક્ષ સમાન વિસ્તાર કરવાને સમર્થ થયો છું. આપ કૃપાદષ્ટિથી શું નહિ કરી શકો ? પૂર્વે ઉપમન્યુએ દૂધ માગતાં શંકરે જેમ સમસ્ત દ્ધીરસસુદ્ર તેની સમક્ષ મૂકી લીધો હતો, અથવા ધ્રુવે* રૂસણું લીધું,

* ધ્રુવ, સૂર્યવંશીય ઉત્તાનપાદ રાજની અણુમાનીતી પદરાણીનો પુત્ર હતો. તે એકવાર પિતાના અકમા બેસવાની ઈચ્છાથી સભામાં આવ્યો, પરંતુ રાજાએ તેને પોતાના બોળામાં બેસવા ન દીધો. તેનું આ બપમાન થયેલું જોઈને રાજની બીજા એક માનીતી રાણીએ તે બાળકને પતિ સમક્ષ અનેક અપશબ્દો સંભળાવ્યા અને કહ્યું કે, ‘હે બાળક !’ તું રાજના બોળામાં બેસવાને યોગ્ય નથી, જો રાજના બોળામાં બેસવાની જ તારી ઈચ્છા હોય, તો સે મદિ ઘેર અરણ્યમાં જઈને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કર અને મારા ઉદરમાંથી ફરી અવતાર લેવાનું માગી લે, એટલે રાજના બોળામાં બેસવાની તારી ઈચ્છા પૂર્ણ થશે.’ સાવકી માતાનું એ બાળક સામળીને તે બાળક રાજકુમાર રડતો રડતો પોતાની માતા પાસે ગયો અને ત્યાં બનેલો સર્વ વૃત્તાન્ત તેણે માતાને કહી સંભળાવ્યો. માતાને એથી ઘણું જ માફ લાગ્યું અને તે જલેવા લાગી કે, ‘હે પુત્ર ! તારી સાવકી માતાના ઉપદેશ પ્રમાણે તું ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કરી લે, એટલે અવશ્ય સુખી થઈશ.’

ધ્રુવ પોતાની જાનની સાજાગ નમસ્કાર કરી અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો. અરણ્યમાં કેટલેક અંતરે ગયા પછી તેની સાથે નારદનો મેળાપ થયો અને તેણે નારદને પૂછ્યું કે, ‘પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે અને ક્યાં જઈને તપશ્ચર્યા કરવાથી થઈ શકશે ?’ નારદે એ બાળકની અવસ્થા અલ્પ હોવાથી તેને અલ્પ વયમાં વિરક્તતા થવાનું કારણ પૂછ્યું અને એના ઉત્તરમાં ધ્રુવે પોતાને ત્યાં બનેલો સઘળો બનાવ નારદ સુનિને કહી સંભળાવ્યો. નારદે તે બાળકને કહેવા લાગ્યો કે, ‘હે બાળક આવી અજ્ઞાન અવસ્થામાં તને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થવી કઠિન છે, એથી તું માન-અપમાનનો વિચાર ન કરતાં પાછો ઘેર જા !’ ધ્રુવે જણાવ્યું કે ‘હે સુનિરાજ ! આપ કહો છો તે વાત ખરી છે, પરંતુ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થયા વિના ઘેર પાછો જવું એ મને તો યોગ્ય લાગતું નથી. મને તો આપ ઉપદેશ આપો એટલું થયું.’ નારદે તે બાળકના ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેના અચળ નિશ્ચયને,

તે તેને અચળપદ્મરૂપી મીઠાઈ આપી શ્રીવિષ્ણુએ મનાવ્યો, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ અને સકળ શાસ્ત્રોનું વિશ્રાંતિસ્થાન એવી જે અધ્યાત્મવિદ્યારૂપી ભગવદ્ગીતા, તેનું એવીરૂપે વર્ણન કરવાની આપે જોઈને તેને ‘હું નમો ભગવતે વાસુદેવાય’ એ મંત્ર શીખવીને કહ્યું કે, ‘મધુ-વનમાં જઈને ઈશ્વરની નિસ્સીમ આરાધના કર!’ આગામી સાર મુવે મધુ-વનમાં જઈ અજનો ત્યાગ કરી, આત્માને બ્રહ્માંડમાં સ્થિર કરીને ઈશ્વર-આરાધનાનો વ્યાપાર ચલાવ્યો. મુવની આવી અખંડ તપશ્ચર્યાને જોઈને ‘કદાચિત આપણી પદ્મી એ છીનવી લેશે.’ એવા ભયથી સર્વ દેવો મળીને ભગવાન શ્રી વિષ્ણુને શરણે ગયા. ભગવાને તેમને આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે, ‘એ બાળક મારો અનન્ય ભક્ત છે, એટલે હું પોતે મધુવનમાં જઈ તેને દર્શન દઈને તમારા દુઃખનું નિવારણ કરી નાખું છું.’ મુવ બન્ને નેત્રોને બંધ કરી, શ્રી વિષ્ણુની મૂર્તિને ધ્યાનમાં ધારીને પ્રભુસ્તવન કરતો હતો, એવામાં શ્રી વિષ્ણુએ ત્યાં પધારીને તેના ધ્યાનમાંના પોતાના સ્વરૂપનો અચાનક લોપ કરી નાખ્યો. એથી મુવે નેત્રો ઉઘાડીને જોયું તો જે મૂર્તિના સ્વરૂપના ધ્યાનમાં તે નિમગ્ન હતો તે મૂર્તિ તો સાક્ષાત્ પોતા સમક્ષ જીભેલી છે, એમ તેના જોવામાં આવ્યું. તે વિષ્ણુમૂર્તિને જોતાં જ આનંદથી તે તેના ચરણોમાં આજીવવા લાગ્યો અને પોતે હજી ગાનહીન હોવાથી ઈશ્વરની સ્તુતિ ક્યા શબ્દોથી અને કેવી રીતે કરવી એની તેને સૂઝ ન પડી. તેને આવી સ્થિતિ જોઈને ઈશ્વરે તેના ગાલનો પોતાના શંખ વડે સ્પર્શ કર્યો, એટલે તરત તે બાળકના હૃદયમાં ગાનનો ઉદય થયો અને તે તત્કાળ પ્રભુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. એથી પરમેશ્વરે પ્રસન્ન થઈને તેને કહ્યું કે, ‘આજ સુધીમાં જે વસ્તુ મેં બીજા કોઈને પણ આપી નથી, તે આજે તને હું આપું છું. પરંતુ તું હવે પાછો તારે ઘેર જ. તારો પિતા તને રાત્ર્યાભિષેક કરીને તપશ્ચર્યા કરવા માટે જશે અને તું છત્રીસ હજાર વર્ષ પર્વન્ત રાત્ર્યશાસન કરીશ.’ એમ કહીને શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન અંતર્ધીન થયા ત્યાર પછી મુવ પાછો ઘેર આવ્યો, પરંતુ તેને થોડોક પશ્ચાત્તાપ થયો અને તેનું કારણ એ કે, તે સમયે તેને સૂઝ ન પડવાથી ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવા છતાં સુકિતનો આગે તે ન મેળવી શક્યો. આથી તેને ધણ જ માફ લાગ્યું તે બ્યારે અરણ્યમાં માર્ગે તે ન મેળવી શક્યો. આથી તેને ધણ જ માફ લાગ્યું તે બ્યારે અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો હતો, તે વેળાએ તે વિશેના સમાચાર નારદ મુનિએ ઉત્તાનપાદ રાજાને જણાવ્યા અને તેથી રાજાને પોતાના કૃતકર્મનો અને પોતા સમક્ષ પોતાની માનીતી રાણીએ પ્રવનો નાશ કરવા માટે કરેલી સુકિતનો પોતે ભોગ બન્યો તેનો પશ્ચાત્તાપ થવા માફો હતો, એટલે બ્યારે પોતાના પુત્રના પુત્ર આગમનની ખબર તેના સાબળવામાં આવી, ત્યારે પ્રથમ તો તેણે તે ખબરને ખોટી જ માની; પરંતુ મુવને આવેલો જોઈને સર્વને આનંદ થયો અને રાજાએ મુવને રાત્ર્યાભિષેક કરીને તપશ્ચર્યા કરવા માટે અરણ્ય પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું. મુવકુમારે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર રાત્ર્ય કરીને અતે અચળપદ્મે ગમન કર્યું. એ મુવનો તારો આજે પણ આકાશમાં દેખાય છે. (શ્રીમદ્ ભગવત, ચતુર્થ સ્કંધ, અ. ૮-૧૨)

મને શક્તિ આપી છે. જે ભાષણના વનમા જામણ કરતાં એક પક્ષ કળદ્રૂપ અક્ષર સાંભળવામાં આવતો નહોતો, એવી કળદ્રૂપ વિચારયુક્ત મારી વાણીને આપે કદપક્ષતા જ કરી મૂકી છે. જે મારી યુદ્ધિની ગતિ દેહ બહાર પડોચતી નહોતી, તે જ યુદ્ધિને આપે પ્રજ્ઞાનંદરૂપ ભંડારની ચોરડી જ બનાવી મૂકી છે અને મારા મનને ગીતાર્થરૂપી ક્ષીરસાગરમાં બાણે જળમંદિર જ બંધાવી આપ્યું છે. આ પ્રમાણે ગુરુની એકેએક કૃતિ અગાધ હોવાથી, મારાથી તેમના અપાર સામર્થ્યનું વર્ણન શી રીતે કરી શકાય ? માટે મહારાજ ! હું ધૃષ્ટતાથી જે કાંઈ બોલી ગયો હોઈ તે માટે મને ક્ષમા કરશો. અત્યાર પર્યંત આપના કૃપાપ્રસાદથી મેં ભગવદ્ગીતાના પૂર્વબદ્ધ ચોવીબદ્ધ વર્ણન આનંદથી કર્યું.’

પ્રથમ અધ્યાયમાં આપ અને સ્વકીય જનો સાથે યુદ્ધ કરવું અયોગ્ય છે એમ લાગવાથી અર્જુનને ખેદ ઉત્પન્ન થયો હતો તથા બીજા અધ્યાયમાં યોગ સ્પષ્ટતાથી કહેલો છે; પરંતુ તેમાં જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગના ભેદ દર્શાવ્યા છે; ત્રીજા અધ્યાયમાં કેવળ કર્મ-મહિમાનું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે; ચોથા અધ્યાયમાં તેનું જ્ઞાન સહિત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે અને પાંચમા અધ્યાયમાં યોગસ્થવનો આરંભ કરેલો છે. તે જ યોગતત્ત્વ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આસનવિધિથી લઈને જીવનું પ્રજ્ઞ સાથે એકથ થવા પર્યંત સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે અષ્ટાંગયોગ, સ્થિતિ અને યોગપ્રજ્ઞને મળતી ગતિ, એ સંબંધી પણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પછી સાતમામાં પ્રકૃતિનો ઉપક્રમ તથા પરિહાર બતાવી તે પછી ઈશ્વરનું ભજન કરનારા ચાર પ્રકારના ભક્તોનું એટલે કે આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાનીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પછી સાતમી પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી મરણકાળની સ્થિતિ અર્થાત્ પ્રયાણસમયે ચિત્તશુદ્ધિ કરવાનો નિર્ણય વગેરે આઠમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. પછી અગાધ વેદોમાં જેટલો સાર ભરેલો છે તે સર્વ મહાભારતના એક લાખ શ્લોકમાં લાવી મૂકવામાં આવ્યો છે અને મહાભારતમાં ભરેલું સર્વ જ્ઞાન શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદરૂપી ગીતાના સાતમો શ્લોકમાં છે તથા ગીતાનું સર્વ જ્ઞાન એકલા નવમા અધ્યાયમાં આજ્ઞવામાં આવ્યું છે; માટે નવમા અધ્યાયનું જ્ઞાન સમજવાને લ્યાં અર્જુન પણ અશક્ત થયો. તો પછી તેને સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવવાનો ગર્વ હું

શૂ માટે ધારણ કરું? અહો! ગોળ અને સાકરના ગાગડા એક જ રસમાંથી તૈયાર કરવામાં આવે છે, તોપણ તેની મિષ્ટતા બુદ્ધી બુદ્ધી હોય છે; (તે જ પ્રમાણે ગીતાના સર્વ અધ્યાયોમાં બે કે પ્રહારતરવનુ જ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે; તોપણ) કેટલાક અધ્યાયો પ્રહારને પ્રથમથી ઓળખેલ હોય તે પ્રમાણે પ્રહારનું પ્રતિપાદન કરે છે, કેટલાક પ્રહારનું સ્થળ દર્શાવે છે અને કેટલાક પ્રહારને બાણવા જતા જ્ઞાન અને શુભો સહિત મનુષ્ય પોતે જ પ્રહારૂપ જ થાય છે, એમ દર્શાવે છે. એ પ્રમાણે ગીતાના અધ્યાયો છે: પરંતુ નવમો અધ્યાય તો અવર્ણનીય જ છે. છતાં તેનું મેં વર્ણન નિરૂપણ કર્યું, એ હે પ્રભો! કેવળ આપનું જ સામર્થ્ય છે. અહો! વસિષ્ઠે સાદીન નામે વસ્ત્ર વડે સૂર્ય સમાન પ્રકાશનો વિસ્તાર કર્યો, વિશ્વામિત્રે પ્રતિસૂષ્ટિ નિર્માણ કરી, રામચંદ્રે સસુદ્ર પર પાપાણુનો સેતુ બાધી સર્વ સૈન્ય પાર ઉતાર્યું, મારુતિએ જન્મતાં વાર આકાશમાં ઉડ્યન કરી સૂર્યને કળની પેઠે હસ્તમાં ધર્યો અને અગસ્ત્યઋષિએ એક જ આચમનથી સસુદ્રનું પ્રાશન કર્યું; તે જ પ્રમાણે આપે મારા જેવા મૂક મનુષ્યની વાણીથી અનિર્વાચ્ય પ્રહારનું વર્ણન કરાવ્યું છે. જેમ રામ-રાવણના યુદ્ધને રામ-રાવણના યુદ્ધની જ ઉપમા છે (અર્થાત્ તે અનુપમ જ છે), તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનું નવમા અધ્યાયમાંનું કથન પણ નવમા અધ્યાયના જેવું જ એટલે કે અનુપમ જ છે. ગીતાનું ખરું રહસ્ય જે તત્ત્વજ્ઞાનીઓના સમજવામાં આવેલું છે, તેઓ જ એના નિર્ણયને બાણી શકે છે.

આ પ્રકારે પ્રથમ નવ અધ્યાયોનું મેં યથામતિ વર્ણન-નિરૂપણ કર્યું છે; હવે અહીંથી ઉત્તરખંડનો પ્રારંભ થાય છે, તે સાંભળો. એ ઉત્તરખંડના પ્રારંભના અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પોતાની સુખ અને ગૌણ વિભૂતિઓનું વર્ણન કહી સંભળાવશે. તેની ઉત્તમ રસભરી કથા હું આપને કહું છું. ભાપાના સુંદરપણાથી શાતરસ શૃંગારરસને છુટી દેશે અને ઓવીઓ અલંકારશાસ્ત્રના આભૂષણરૂપે દીપી નીકળશે. મૂળ સંસ્કૃત અથવા અને તે પરની આ પ્રાકૃત ટીકા વાચવાથી બે તેનો ખરો અર્થ મનમાં ભિતરશે, તો તે ખેમાનો મૂળ અંથ કયો છે તેની પણ સમજ પડનાર નથી. જે પ્રમાણે શરીરના સૌંદર્યથી શરીર જ અલંકારને શોભાવે છે, તે સ્થળે કોણ કોને શોભા આપે છે, તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી; તે પ્રમાણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા બે એક જ અથવા ભાવાર્થનું વર્ણન કરી એક સ્થળે કેવી રીતે શોભે છે, તે તમે નિર્માણ બુદ્ધિથી સાંભળો. કોઈ પણ ભાવ પ્રકટ

કરતાં જ્યારે રસની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે જ આતુર્ય ને શોભા આપે છે; તે જ પ્રમાણે પ્રાકૃત ભાષાનું સૌંદર્ય તથા તારુણ્ય લૂટી તેના યોગથી અગણિત ગીતાતત્ત્વની રચના કરવામા આવી છે. જે સ્થાવર-જંગમનો પરમ શુરુ છે અને જે ચતુર જનના ચિત્તને આનંદ આપનારો છે, તે ચાહવેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ શું બોલ્યા હતા તે હવે સાંભળો. ‘હે અર્જુન! શ્રવણ કરવા માટે સર્વ પ્રકારે તારું અંતઃકરણ યોગ્ય છે.’ એવું ભગવાન બોલ્યા હતા એવું નિવૃત્તિદાસ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર કહે છે. (૪૬)

શ્રીમગવાનુવાચ-ભૂય एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા હે મહાબાહો! ફરી પણ મારાં પરમ વચન સાંભળ. તું મારા ભાષણથી સંતુષ્ટ થાય છે, એટલા માટે તારું હિત થાય એવી ઠંઠાથી આ હું તને કહું છું. ૧

મેં આગળ નવ અધ્યાયમાં જે કંઈ કહેલું છે. તેમાં મારા ભાષણમા તારું કેવુંકે ધ્યાન છે તે મેં બોધ લીધું છે; તેથી મારી ખાતરી થઈ કે, તારું ધ્યાન પરિપૂર્ણ છે. માટલામા થોડું પાણી રેડી પ્રથમ ખાતરી કરવામાં આવે છે કે, પાણી ગળે છે કે નહિ, તે પછી જ તેને પરિપૂર્ણ ભરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે પ્રથમ મેં તને થોડું કહી સંભળાવ્યું, પછી મારે બોધ તું અહં છુ કરી શકે છે, એવી ખાતરી થઈ; તેથી તને વધારે સંભળાવવું એમ મને લાગવા માંડ્યું. જે ચાકરને રાખ્યા પછી તેની કસોટી કરવા માટે તેના આવવા-જવાના માર્ગમા ગમે તે વસ્તુ નાખવામાં આવે છે, તે વસ્તુને લઈ ને પોતાની પાસે ન રાખતા સ્વામીને તે સ્વાધીન કરે, તો તેને ખજાનચી બનાવી દેવામાં આવે છે; તેમ હે અર્જુન! તું પણ મારી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયેલો હોવાથી મારા જ્ઞાનભાસનો સ્વામી થયો છે. હું ગરને બોધને જેમ મેલ ભરાઈ આવે છે, તેમ કૃપાસાગર શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને બોધ આ પ્રમાણે બોલ્યા : ‘હે અર્જુન! પૂર્વે કહેલો અભિપ્રાય તને પુનઃ કહું છું. પ્રતિ વર્ષ અનાજ વાવવાથી પાક સારો આવતો જાય, તો પુનઃ અનાજ વાવવાનો કંટાળો આવતો નથી; અથવા હે પાંડુસુત! જે પ્રમાણે ઉપરાઉપરી તાય આપવાથી સુવર્ણનો કસ વધે છે, તેથી સોની તેને અધિક શુદ્ધ કરે છે; તે પ્રમાણે હે પાર્થ! મારે અભિપ્રાય કહેવામા હું તારા પર જરા પણ ઉપકાર કરતો નથી; પરંતુ મારા સ્વાર્થને જ માટે કથન કરું છું. જે પ્રમાણે બાળકને અલંકાર પહેરા-

વેદા હોય તો ચ તેનું સુખ બાળકને હોતું નથી; પણ તેની માતાને જ તેના સૌહર્દથી સુખ થાય છે, તે જ પ્રમાણે જેમ જેમ તારું હિત સાધ્ય થતું જશે, તેમ તેમ મારું જ સુખ અનેકગણું વૃદ્ધિ પામતું જશે. હે અર્જુન ! હવે આપણે આ અલંકારી ભાષા રહેવા દઈશું. ખરી વાત એમ છે કે, મારો તારા પર અત્યંત પ્રેમ હોવાથી હું તારી સાથે ગમે તેટલું બોલું, તોપણ મને તૃપ્તિ થતી નથી. અને એ માટે જ એની એ જ વાત મારે તારી આગળ કરવી પડે છે, તો હવે મારા ભાષણમાં અંતઃકરણપૂર્વક ધ્યાન આપ. હે માર્મિક અર્જુન ! મારાં અતિ ઉત્તમ વાક્યો શ્રવણ કર. એ વાક્યો નથી; પરંતુ અક્ષર રૂપથી પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મ જ તને આલિંગન આપવા માટે આવ્યો છે. હે કિરીટી ! તું મને વસ્તુતઃ બાણુતો નથી ને ? જો એમ જ હોય, તો જે હું તને કેખાઈ છું, તે જ આ સમસ્ત વિશ્વ છે ! (૧૩)

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

દેવગણોને તથા મહર્ષિઓને પણ મારી ઉત્પત્તિ યાત નથી; કારણકે હું સર્વ પ્રકારે દેવો અને મહર્ષિઓનું આદિ કારણ છું. ૨

આ મારું સ્વરૂપ બાણુવામાં વેદની વાણી પણ કુંઠિત થઈ છે; મન અને પ્રાણની ગતિ પણ ખૂટી ગઈ છે અને મારા તેજની આગળ શત્રિ થયા સિવાય જ સૂર્ય અને ચંદ્ર અસ્ત પામી ગયા છે. અરે ! જે પ્રમાણે ઉદ્દશ્માનો ગર્ભ પોતાની માતાનું વય બાણુવાને અસમર્થ હોય છે, તે પ્રમાણે મારામાંથી ઉદ્ભવેલા દેવો મને બાણુવાને સમર્થ નથી. જળચરો જે પ્રમાણે સમુદ્રનો અંત બાણુતા નથી તથા મન્થર જે પ્રમાણે આકાશને ઓળંગી શકતું નથી, તે પ્રમાણે મહર્ષિઓનું જ્ઞાન પણ મને બાણી શકતું નથી. હું કોણ છું, કેવડો છું, કેનો છું, શામાંથી ઉત્પન્ન થયો છું; આ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરતાં કરતાં તેમને યુગોના યુગો વહી ગયા છે; કારણ કે હે અર્જુન ! આ સર્વ મહર્ષિઓ, દેવો અને ઈતર પ્રાણીઓનું મૂળ હું હોવાથી મને બાણુવાનું કાર્ય તેમને માટે કઠિન થઈ પડે છે. પર્વત પરથી નીચે આવેલું પાણી પુનઃ ઉપર ચડે અથવા વૃક્ષ વધતાંવધતાં ફરીથી મૂળને સ્પર્શ કરે, તો જ મારામાંથી ઉત્પન્ન થઈ મારામાં રહેલું જગત મને બાણી શકે. જો વૃક્ષમાંનો ગર્ભ વૃક્ષ તથા વનને વીંટાઈ વળે અથવા તરંગમાં સમુદ્ર સમાઈ બાથ, અથવા તો પરમાણુઓમાં જગત સમાઈ બાથ,

તો જ મારામાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવો, મહર્ષિઓ કે દેવો મને બહુ શકે. આ પ્રમાણે જો કે મને બહુવો જો કઠિન છે, તોપણ જો કોઈ કદાચિત્ સહજ ભૂલથી બાહ્ય પણ્ય પ્રવૃત્તિનો માર્ગ છોડી ઇંદ્રિયોને વશ કરે છે, તો તે દેહને પાછળ મૂકી (દેહભાવ છોડી) ને પંચમહાભૂતોનું અતિક્રમણ કરે છે. (૭૩)

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

જે મને અજન્મા અર્થાત્ ઉત્પન્ન ન થનારો, અનાદિ તથા સર્વ લોકોનો મહાન અધિપતિ ઇશ્વરતત્ત્વથી જાણે છે, તે મનુષ્યોમાં જ્ઞાનવાન પુરુષ સર્વ પાપોના પાશથી મુક્ત થઈ જાય છે. ૩

મનની આવી સ્થિતિ સ્થાયી થયા પછી જ નિર્મળ આત્મ-પ્રકાશ વડે મારા ઉત્પત્તિરહિત સ્વરૂપને પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ તે જુએ છે તથા હું સર્વના આરંભથી અગાઉનો અને સર્વ લોકોનો મહેશ્વર છું એવું મારું સ્વરૂપ જો બાણે છે, તે પાપાણ્યમાં જેવો પારસમણિ અથવા છ રસોમાં જેવું અમૃત છે, તે પ્રમાણે મનુષ્યોમાં મારો અંશ છે, એમ તું સમજ. તે બાલતાંચાલતાં જ્ઞાનની કેવળ મૂર્તિ છે અને તેના અવયવો તો બાણે સુખના અંકુર જ છે; બાકી લોકલેષ્ટીઓનું જે મનુષ્યત્વ જણાય છે, તે તો કેવળ ભ્રમ જ છે. અરે, કપૂરમાંથી એચિતો હીરો મળી આવે અને તેના પર જો પાણી પડે, તો શું તે હીરો કપૂરની પેઠે પીગળી જશે કે ? અને તે હીરો હીરા પ્રમાણે જ તે કપૂરના લગભાથી બહાર નીકળી આવવાનો નથી કે ? તે પ્રમાણે જ મનુષ્યલોકમાં તે મનુષ્ય સાધારણ મનુષ્યની પેઠે વસે છે, તોપણ તે માયાની બાધાને તો બહુતો જ નથી; કારણ કે પોતાના નાશના ભયથી પાપ તેને છોડી દઈ પલાયન કરી જાય છે. જેમ સર્વ પોતાના નિવાસસ્થાનરૂપ બળતા અંદન વૃક્ષનો ત્યાગ કરે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનાશિના પ્રકાશ વડે જે મને ઝોળખે છે, તેને સર્વ સંકલ્પો ત્યાગી જાય છે. મને કેમ બહુવો, એમ તારા મનમાં આવતું હોય, તો હું કેવો છું અને મારા વિકાર કયા છે, તે તું સાંભળ. એ વિકારો જુદાં જુદાં પ્રાણીઓમાં તેમની પ્રકૃતિના જેવા બનીને ત્રણે લોકમાં પ્રસરેલા છે. (૮૨)

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः क्षमः ।

सुखं दुःखं भवोऽमावो मयं चामयमेव च ॥ ४ ॥

અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યજ્ઞોઽયજ્ઞઃ ।

મવન્તિ માવા મૃતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિદ્યાઃ ॥ ૫ ॥

બુદ્ધિ (નિશ્ચય કરવાની શક્તિ), તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાન અસમોહ, (અમૂઢતા ક્ષમા, સત્ય, દમ, (દીર્ઘચિન્તિત) ક્ષમ, (મનનો નિગ્રહ) સુખ, દુઃખ ઉત્પત્તિ વિનાશ, ભય, અભય, અહિંસા, સમતા, સંતોષ, તપ, દાન, યજ્ઞ તથા અપ યજ્ઞ-એ સર્વ ભિન્નભિન્ન પ્રકારના પ્રાણીઓના ભાવ મારા વડે જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪, ૫

આ વિકારોમાં પ્રથમ બુદ્ધિ છે. પછી અમર્યાદ જ્ઞાન, નિમોહતા સહનશીલતા, ક્ષમા તથા સત્ય; પછી મનોનિગ્રહ અને દીર્ઘચિન્તિત એ ઉભય છે; અને હે અર્જુન! જગતમાંનાં સુખ-દુઃખ તથા જન્મ-મરણ એ સુજ પરમાત્માના ભાવરૂપ સ્વરૂપમાં છે. હે પાડુસુત! ભીતિ અને નિર્ભયતા, અહિંસા, સમતા અને સંતોષ, તપ અને દાન, યજ્ઞ તેમ જ અપકીર્તિ-એ ભાવો જે સર્વત્ર દૃષ્ટિએ પડે છે, તે સર્વ મારા વડે જ જૂતોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જૂતો જેમ નિરનિરાળાં છે, તેમ તે વિકાર પણ ભિન્નભિન્ન છે, એમ સમજ. એમાંના કેટલાકોને મારું જ્ઞાન થાય છે અને કેટલાકને નથી થતું. જેમ પ્રકાશ તથા અંધકાર સૂર્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; પ્રકાશ ઉદયની સાથે અને તિમિર અસ્તની સાથે દૃષ્ટિએ પડે છે, તે જ પ્રમાણે મારું જ્ઞાન થતુ કે ન થતુ, એ પ્રાણી-ઓનાં પોતાનાં જ કર્મનું ફળ છે; એટલા માટે જ તેમનામાં જુદાજુદા વિકારોનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ પ્રમાણે હે અર્જુન! આ સર્વ જીવ સૃષ્ટિને મારા જ વિકારોથી બારેલી છે એમ સમજ. હવે જેઓ આ પૃથ્વીના પાલક છે અને જેમની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ લોકો વર્તે છે, એવા બીજા અગિયાર ભાવો છે, તે હું તને કહું છું. (૯૧)

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોકે દમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૬ ॥

પ્રાચીન (જૂઠું આદિ) સાત મહર્ષિઓ અને તેમની પણ પૂર્વે થઈ ગયેલા (સનક, સનદન, સનાતન અને સનત્કુમાર આદિ) બ્રહ્મદેવના ચાર (માનસ) પુત્રો તથા (સ્વાયંભુવ, સ્વારોચિષ, ઉત્તમ અને તામસ આદિ) ચૌદ મનુષ્યો

× સાત મહર્ષિઓનાં નામ-જૂથ, મરીચિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કપુ, અત્રિ અને વસિષ્ઠ.

+ ચૌદ મનુષ્યો.-સ્વાયંભુવ, સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, દેવત, આશુપ, દૈવસ્વત, સાવર્ણિ, ધક્ષસાવર્ણિ, બ્રહ્મસાવર્ણિ, ધર્મસાવર્ણિ, રુદ્રસાવર્ણિ, દેવસાવર્ણિ, ઇન્દ્રસાવર્ણિ.

એ મારામાં ભાવવાળા બધા જ મારા સકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અને તેમનામાંથી જગતનાં આ સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ૬

સર્વ યુષ્ણેથી યુક્ત અને મહર્ષિઓમાં જેઓ જ્ઞાતા છે એવા જે કશ્યપાદિ પ્રખ્યાત સાત ઋષિઓ થયા છે અને ચૌદ મનુષ્યોમાં સ્વાયંભુવાદિ મુખ્ય જે ચાર છે, તે હું તને કહું છું. હે ધનુર્ધર ! એવા આ એકાદશ ભાવો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માટે મારા મનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. જ્યારે લોકોની વ્યવસ્થા થયેલી નહોતી અને ત્રિભુવનની રચના થયેલી નહોતી, ત્યારે પંચમહાભૂતોનો સમુદાય ક્રિયારહિત હોઈ પોતાના સ્થાનમાં જ સ્તબ્ધ હતો. ત્યાર પછી આ સત્ત્વઋષિ અને ચાર મનુ ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે અષ્ટ લોકપાલ ઉત્પન્ન કરીને તેમને સમસ્ત જગતમા મુખ્ય કરી રાખ્યા. એટલા માટે આ એકાદશ જન રાજ સમાન હોઈ ઇતર સર્વ જગત તેમની પ્રભા છે અને આ રીતે આ સર્વ વિશ્વ-વિસ્તાર મારો જ છે, એમ તું સમજ. પ્રથમ બીજ એકલું જ હોય છે, પછી તે વૃદ્ધિગત થતા તેને અકુર કૂટે છે; અકુરમાંથી થડ બને છે અને થડમાંથી શાખાઓ કૂટે છે; શાખાઓમાંથી અનેક પાંખડીઓ કૂટી તેને કોમળ પશુવ આવે છે અને તેનાં પાદડાં થયા પછી તેને પુષ્પો અને ફળો આવે છે. આ પ્રમાણે સમસ્ત વૃક્ષની રચના થયા પછી તેને કારણદૃષ્ટિથી જોતા તે સર્વ બીજરૂપ જ છે; એમ સિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે મૂળ આરભમાં હું એકલો જ હતો, મારામાંથી મનની ઉત્પત્તિ થઈ અને મનમાંથી સપ્ત ઋષિ તથા ચાર મનુ ઉત્પન્ન થયા, તેમાંથી ઇદ્રાદિ અષ્ટ લોકપાલ ઉત્પન્ન થયા અને તે લોકપાલોએ અનેક પ્રકારના લોકો ઉત્પન્ન કર્યા અને લોકોમાંથી સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થઈ. આ પ્રમાણે ખરેખર સર્વ વિશ્વરૂપે હું જ વિસ્તરેલો છું; પરંતુ આ એકાદશ ભાવની વાત જેને શ્રદ્ધાપૂર્વક માન્ય હશે તેના જ સમજવામાં આવી શકશે. (૧૦૩)

एतां विभूति योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

સોડવિક્રમ્પેન યોગેન યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૭ ॥

અને જે પુરુષ આ મારી પરમ ઐશ્વર્યરૂપ વિભૂતિને એટલે આ મારા વિસ્તારને અને યોગશક્તિને એટલે તેને ઉત્પન્ન કરવાના આતુર્યને તત્ત્વથી જાણે છે, + તે પુરુષ નિશ્ચલ ધ્યાનયોગ વડે મારામાં જ એકાભાવથી સ્થિત થઈ સમ્યગ્દર્શનના યોગથી યુક્ત (પૂર્ણ જ્ઞાની) થાય છે, એમાં સંશય નથી. ૭

+ જે કાંઈ દ્રશ્ય માત્ર સસાર છે, તે બધી ભગવાનની માયા છે અને એક વાસુદેવ ભગવાન જ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે, આ જાણુ તુ જ તત્ત્વથી જાણુ છે.

માટે હે સુભદ્રાપતે ! આ મારા વીસ ભાવો અને અગિયાર વિભૂતિઓ છે, કે જેમણે આ સર્વ જગતને વ્યાપી નાખેલું છે. માટે બ્રહ્માથી માંડીને કીડી પર્યંત મારા વિના અન્ય કંઈજ નથી. આ રીતે જે મારા સત્ય સ્વરૂપને બાણે છે, તેનામાં જ સત્ય જ્ઞાનની જાગૃતિ થાય છે અને તેટલા માટે જ ઉત્તમ અને અધમ એવાં પ્રાણીઓમાંના ભેદનું તેને સ્વપ્ન પણ આવતું નથી. હું, મારી વિભૂતિ અને મારી વિભૂતિથી યુક્ત થયેલાં પ્રાણી—એ યોગાનુભવ સર્વ એક જ છે, એમ તારે સમજવું; અર્થાત્ જે આવા જ્ઞાનયોગથી મનોભાવપૂર્વક ખરેખર મદ્રૂપ થયેલો છે, તે કૃતાર્થ થયો છે એમાં સંશય નથી; કારણ કે હે અર્જુન ! અલેક્ષ્ટદૃષ્ટિથી જે મને બાળે છે, તેના ભજનના છંદથી હું તેના પાશમાં બંદ થઈ છું; માટે જે મારી અલેક્ષણવથી ભક્તિ કરે છે, તેને મારી પ્રાપ્તિમાં ખરેખર જરા પણ વિઘ્ન નહતું નથી અને આવી ભક્તિ કરતો જો તે મરણ પામે તો તેનું તે મરણ પણ ઉત્તમ જ થાય છે, એમ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં મેં પૂર્ણતાથી કહ્યું છે જ. હવે આ અલેક્ષભક્તિ કેવી હોય છે, એ બાણવાની જો તારા મનમાં ઇચ્છા થઈ હોય, તો હું કહું છું તે સાંભળ.

— अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा मज्जन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

હું વાસુદેવ જ સંપૂર્ણ જગતની ઉત્પત્તિનો કારણ છું અને મારાથી જ સર્વ જગત પ્રવૃત્ત થાય છે, એમ તત્ત્વથી બાણીને શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી યુક્ત થયેલા શાતાજનો મને પરમેશ્વરને જ નિરન્તર બાળે છે. ૮

હે અર્જુન ! આ સર્વ જગતનો ઉત્પન્નકર્તા અને પાલનકર્તા પણ હું જ છું અને જેમ પાણીના અનેક તરંગોનો જન્મ જળમાં જ થાય છે, તેમને આશ્રય પણ પાણીનો જ હોય છે અને તેમનું જીવન પણ પાણી જ હોય છે. અને જો પ્રમાણે તેમને સર્વત્ર જેમ પાણી જ હોય છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ વિશ્વમાં મારા સિવાય અન્ય કંઈ પણ નથી. આ પ્રકારે મને સર્વવ્યાપક બાણી જેઓ ખરી ઉત્કંઠથી અને પ્રેમભાવથી સર્વ સ્થળે મને બાળે છે અને દેશકાળ-વર્તમાન આદિથી હું ભિન્ન નથી (એમ જેઓ બાણે છે) અને વાચુ જેમ આકાશરૂપ થઈને આકાશમાં જ સંચાર કરે છે, તેમ જે આત્મજ્ઞાનીઓ મને સર્વવ્યાપકને મનમાં સંભારીને સુખપૂર્વક ત્રિભુવનમાં કાળક્રમણ કરે છે; અને જે જે પ્રાણી દૃષ્ટિએ પડે છે, તે તે ઇશ્વરનાં સ્વરૂપો છે

એમ જાણે છે, તે જ મારા ખરા 'લક્ષ્મિયોગ'ને આપરે છે, એમ તારે સમજવું. (૧૧૮)

મચિત્તા મદ્રતપ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।

કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥ ૧ ॥

અને તે (જ્ઞાની પુરુષો) નિરંતર મારામાં જ ચિત્ત લગાડનારા અને મારામાં જ રહીને પ્રાણને અર્પણ કરનારા ભક્તજન એકબીજાને મારે વિષે બોધ કરતા તથા શુભ અને પ્રભાવ સાથે મારું કીર્તન કરતા સર્વકાળ સંતુષ્ટ રહે છે અને મારામાં નિરંતર રમવાનું થાય છે. ૯

આગળ કહ્યું તેમ જે ચિત્તથી મદ્રૂપ જ થયેલા છે અને મારા જ યોગથી જેમના પ્રાણ તૃપ્ત છે તથા જે જ્ઞાનના નાદમાં જીવંતપણાનું તથા મરણનું પણ તેમને જ્ઞાન નથી, તે પછી બોધના બળ પર વિનોદથી સવાહસુખમાં નાચવા લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં એકબીજા વચ્ચે આપલેનો વ્યવહાર પણ જ્ઞાનનો જ હોય છે. જે પ્રમાણે પાસે પાસેનાં તળાવો પાણીથી છલકાઈ ગયા પછી, તેમના પાણી એકબીજા સાથે ભેળાઈ જાય છે, અને પછી તરંગોને તરંગો જ આશ્રયભૂત બને છે તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનીઓના એકત્ર મળવાથી પ્રજ્ઞાનંદરૂપી તરંગો એકબીજા સાથે મળે છે, ત્યારે જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપે પ્રકાશી જ્ઞાનના અવ્યયકાર ધારણ કરે છે. જેમ સૂર્ય સૂર્યના જ આવારણા લે અથવા ચંદ્ર ચંદ્રને આલિંગન આપે અથવા ચોખ્ખતામાં સમાન એવા બે પ્રવાહ એકબીજામાં મળે, તેમ પ્રજ્ઞાની એકતારૂપ સંગમથી પૂર આવી તેમાં અદ્વિત્વાત્મક બાવરૂપ કથરો તરી નીકળ્યો કે પછી તે જ્ઞાતાઓ સંવાદરૂપી ચાર રસ્તાના ગણપતિ (અગ્રણી) બની જાય છે. પછી તેઓ પ્રજ્ઞાનંદના આવેશમાં દેહરૂપી શ્રામની બહાર દોડવા લાગીને મારી પ્રાપ્તિથી તૃપ્તિસૂચક ઉદ્દગારોની મોટેથી ગર્જનાઓ કરવા લાગે છે. શુરુ-શિખરમાં એકાતમાં જ જે એકાક્ષરી મંત્ર કહેવાવો જોઈએ, તે સર્વ જણ મેઘની પેઠે ત્રિલોકમાં ગર્જના સમાન પોકાર કરવા મારે છે. જેમ કમળની કળી વિકસિત થયા પછી પોતામાં રહેલા મકરંદને ઢાકી રાખી શકતી નથી અને રાજથી તે રંક સુધી સર્વને પોતાની સુવાસની મિજબાની પીરસે છે, તે જ પ્રમાણે જગતમાં મારા શુભો ગાઈને ગાવાના ઉમળકામાં તેઓ સ્તબ્ધ રહે છે અને તે સ્થિતિમાં તેમના જીવલાવ તથા

× મારા-વાસુદેવ-માટે જ જેમણે પોતાનું જીવન અર્પણ કરી દીધું છે, તેમનું નામ છે 'મદ્રતપ્રાણા'

દેહભાવ-એ ઉભયનો હોય થઈ જાય છે અને આવા પ્રેમાવેશમાં તેમને રાત્રિ-દિવસનું ભાન રહેતું નથી. એ રીતે તેઓ આત્મત્વથી મારા સુખનો સંપૂર્ણ સ્વાદ અનુભવે છે.

તેષાં સતતયુક્તાનાં મજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં येन मामुपयान्ति ते ॥ ૧૦ ॥

આ પ્રમાણે સદૈવ મારા ધ્યાનમાં હોયલા અને પ્રીતિપૂર્વક મને ભજનાર એવા જે જ્ઞાનીઓ હોય છે, તેમને જે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ યોગથી હું પ્રાપ્ત થઈ શકું એવો બુદ્ધિયોગ (હું તેમને) આપું છું. ૧૦

આ પ્રકારે જેઓ આત્મતત્ત્વથી મારું પરિપૂર્ણ સુખ ભોગવે છે, તેમને હે અર્જુન ! મારે જે કંઈ આપવાનું હોય છે, તે સ્થાનનો મારો જ તેમણે સ્વીકારેલો હોય છે; કારણ કે હે અર્જુન ! તેઓ જે મારાંને સ્વીકારીને મારી પાસે આવવા નીકળેલા હોય છે, તે મારાંની દૃષ્ટિથી જોતાં સ્વર્ગ અને મોક્ષના મારો એ તો આદ્યમાર્ગ જેવા જ તેમને લાગે છે. અર્થાત્ તેમણે મારામાં રાખેલી ભક્તિના ખડલામાં મારે તેમને જે કંઈ આપવાનું હોય છે, તે તો તે ભક્તોએ પોતે જ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધેલું હોય છે. હવે મારી ભક્તિનું જે પ્રેમસુખ છે તેને વૃદ્ધિગત કરવું અને મારા તે ભક્તો પર કાળની દૃષ્ટિ ન પડે એની સંભાળ રાખવી એ જ મારું કર્તવ્ય છે, હે કિરીટ ! જેવી રીતે લાડકું બાળક રમતું હોય. ત્યારે માતા તેનામાં પ્રેમદૃષ્ટિ રાખી તેની પાછળપાછળ દોડ્યા કરે છે અને બાળક જેમ જેમ કોઈ નવીન રમકડું જુએ છે તો તે બાળકનો આગ્રહ પૂર્ણ કરવા તેને રમવાને માટે એકએકથી નવીન ઉત્તમ પ્રકારનાં રમકડાં આણી આપે છે, તેવી જ રીતે મારા ભક્તોની ઉપાસનાના સંપ્રદાય મારે વધારવા પડે છે. જે સંપ્રદાયની વૃદ્ધિ કરવાથી મારા ભક્તો મને સહજ આવીને મળે છે, તે સંપ્રદાયનું સંરક્ષણ કરવું-ખાસ કરી તેની વૃદ્ધિ કરવી, એવી ઇચ્છા મને થયા કરે છે. ભક્તોનો મારા પ્રત્યે પ્રેમ હોવાથી મને પણ તેમના પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે મારે ઘેર પ્રેમી ભક્તોની ઘણી ન્યૂનતા છે. મેં ઉપલક્ષ્ય ભક્તિ કરનારાઓ માટે સ્વર્ગ અને મોક્ષ એવા બે પદાર્થ ઉત્પન્ન કરેલા છે અને મારું શરીર લક્ષ્મી સહ શેષને સ્વાધીન કર્યું છે; પરંતુ બાહ્ય શરીર ઉપરાંત જે એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ આત્મસુખ-એ, તે તો કેવળ પ્રેમાળ ભક્તો માટે જ ચત્ન કરીને ખાસ રાખી મૂકવામાં આવ્યું છે. હે અર્જુન ! પ્રેમાળ ભક્તોને હું અતિશય મારા નિકટમાં રાખું છું, એ વાત સુખથી ઉચ્ચારવા યોગ્ય નહિ,

કિન્તુ અનુભવથી જ સમજાય એવી છે. (૧૪૦)

તેષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્યો જ્ઞાનદીપેન માસ્રતા ॥ ૧૧ ॥

તેમના પર અનુગ્રહ કરવા માટે જ તેમના અત કરણમાં એકીભાવથી સ્થિત થઈને સુપ્રકાશિત તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ દીપકના યોગથી તેમના અજ્ઞાનજન્ય અંધકારનો હું નાશ કરું છું. ૧૧

આત્મા જે હું તેની ભક્તિ, એ જ જીવનનું પ્રયોજન, માની જેમણે મારા સિવાય ઈતર સર્વ વસ્તુઓ વ્યર્થ માનેલી છે, તે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનીઓ માટે હું કપૂરની મશાલ સળગાવી મશાલની બની તેમની આગળ આગળ ચાલ્યા કરું છું; કારણ કે અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં વિસ્તરેલા ગાઢ તિમિરનો નાશ કરી, તે ભક્તો માટે હું નિરતર જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉદય કરું છું. પ્રેમાળ ભક્તોને પ્રિય એવા પુરુષોત્તમ જ્યારે આ પ્રમાણે બોલ્યા, ત્યારે અર્જુને કહ્યું : 'હે દેવ ! મારા સર્વ મનોરથો પૂર્ણ થયા છે આપે મારા પરના સંસારરૂપી કચરાને સારી પેઠે બાટકી કાઢ્યો છે અને હે પ્રભો ! તેને લીધે હું પુનર્જન્મના બંધનમાંથી મુક્ત થયો છું. અહો ! મારા જન્મોને આજે મેં મારી પોતાની આ આખોથી જોયા છે અને મારું જીવિત આજે મારા હાથમાં આવ્યું છે, એમ મને લાગે છે. હે પ્રભો ! આપના મુખમાંથી આ બોલવું સાંભળીને આજે મારા જીવનનું સાર્થક્ય થયું છે અને મારા ભાગ્યનો ઉદય થયો છે. હવે આ વચનરૂપી સૂર્યથી મારા અત-બોધ અજ્ઞાનાંધકારનો નાશ થયો છે; તેથી હે પ્રભો ! આપનું ચથાર્થ સ્વરૂપ મને દેખાવા માડ્યું છે.' (૧૪૮)

અર્જુન ઉવાચ-પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં મવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમર્જં વિશ્રુમ્ ॥ ૧૨ ॥

આવી રીતે ભગવાનના વચનોને સાંભળીને અર્જુન બોલ્યો. 'હે દેવ ! આપ પરમ બ્રહ્મ, ઉત્તમ સ્થાન અને પરમ પવિત્ર છો. આપ સનાતન, દિવ્ય પુરુષ, સર્વ દેવોના આદિદેવ, ઉત્પત્તિરહિત અને સર્વવ્યાપક છો. ૧૨

'હે કૃષ્ણ ! આપ પરબ્રહ્મ છો અને સર્વ મહાભૂતોનું વિશ્રાંતિ સ્થાન હોઈ પવિત્ર અને સર્વ જગતના પાલનકર્તા છો. આપ બ્રહ્મા, વિશ્ણુ અને મહેશ-એઓના પરમ દેવત છો. હે દેવ ! પચીસમું તત્ત્વ જે પુરુષ તે આપ જ છો અને માયાથી અતીત જે દિવ્યભાવ, તે પણ આપ જ છો. હે સ્વામી ! આપ અનાદિસિદ્ધ હોઈ આપને

જન્માદિ ધર્મ નથી; આપ આ સર્વ શુભેથી યુક્ત છો એવી સમજ મને હમણાં પડી છે. આપ જ ત્રણે કાળના ચાલક છો; આપ જીવન-કાળના સુખ્ય દેવતા છો, આપ જ પ્રજ્ઞાંડના આશ્રયભૂત છો, એમ સ્પષ્ટ રીતે હું અત્યારે જ જાણી શક્યો. (૧૫૨)

આહુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિનારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ વ્રવીષિ મે ॥ ૧૩ ॥

આપ એવા છો એટલા માટે જ સર્વ ઋષિ-દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ તથા વ્યાસ, એ સર્વ ઋષિ—મહર્ષિઓ આપ એવા હોવાનું કહે છે અને આપ પોતે પણ મને તે જ કહો છો ૧૩

‘અને બીજી પણ એક રીતે એ વાત સત્ય હોવાની પ્રતીતિ થાય છે અને તે એ છે કે, પૂર્વે આપના મંબંધમાં એવી જ વાત અનેક ઋષિઓએ કહેલી છે. પરંતુ તેમણે કહેલી વાતની સત્યતા આજે જ મને સમજાઈ, અને તે પણ આપે કૃપા કરી તેથી જ જાણી શક્યો છું. બાકી નારદસુનિ મારે ઘેર સદેવ આઘ્યા કરે છે, તેઓ પણ એ જ વાતનું ગાન કર્યાં કરે છે; પરંતુ આજ સુધી હું તેનો અર્થ સમજતો નહોતો. માત્ર તે ગાયનથી થતો સંગીતનો આહ્વાદ જ હું ભોગવતો હતો. મહારાજ ! અંધોના આમમાં સૂર્ય પોતે પ્રકટ થાય, તોપણ તેમને તો માત્ર ઉજ્જ્વલાની જ પ્રતીતિ થાય છે, પણ પ્રકાશનો અનુભવ થઈ શકતો નથી; તે જ પ્રમાણે નારદ એ અધ્યાત્મગાયન કરતા હતા, ત્યારે તેની રાગ-રાગિણીનું માધુર્ય જ મને ઉપરટપકેથી સમજાતું હતું, પરંતુ અન્ય કંઈ પણ હું સમજી શકતો ન હતો; તે જ પ્રમાણે અસિત અને દેવલના સુખથી પણ આપના આ જ પ્રકારના શુભાનુવાદ હું સાંભળતો હતો, પરંતુ તે વખતે મારી બુદ્ધિ વિષયરૂપી વિષયી વ્યાસ થઈ હતી. વિષયરૂપી વિષયો મહિમા જ એવો છે કે, પરમાર્થ મિષ્ટ હોવા છતાં પણ તે જીવને કટુ લાગે છે અને વિષય કટુ હોવા છતાં તે મિષ્ટ લાગે છે. બીજા ઋષિઓ વિષે શું કહું ? પરંતુ સર્વશ્રેષ્ઠ વ્યાસસુનિ પોતે ‘અમારા રાજમહાલયમાં આવીને આપના સ્વરૂપનું એવું જ વર્ણન કરતા હતા; પરંતુ એકાદ અજ્ઞાની માણસને અધારામાં ચિંતામણિ મળતાં તે તેને ફેંકી દે છે અને દિવસ ભિગતા તે ચિંતામણિ છે એમ તેને ઝાળળે છે, તે જ પ્રમાણે હે કૃષ્ણ ! વ્યાસાદિક સુનિઓનાં ભાષણો જ્ઞાનરૂપી રત્નોની ખાણ સમાન હોવા છતાં આપના ઉપદેશરૂપી સૂર્યના પ્રકાશ વિના એ તેમનો ત્યાગ-અસ્વીકાર-કરી તેમને એ ફેંકી દીધાં હતા. (૧૬૨)

સર્વમેતદ્દતં મન્યે યન્માં વદસિ કૈશવ ।

ન હિ તે મગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥ ૧૪ ॥

હે કૈશવ' આપ આ જે કંઈ પણ મને કહો છે, તે સર્વ હું' સત્ય માત્ર હું' હે ભગવન્' દેવો અને દૈત્યો પણ આપનું સ્વરૂપ જાણી શક્યા નથી ૧૪

હવે આપનાં વાક્યરૂપી કિરણો મારા હૃદયમાં ફેલાઈ ગયાં છે અને ઋષિઓએ કહેલા માર્ગ વિષેના મારા અજ્ઞાનનો સર્વથા લોપ થઈ ગયો છે. હે મહારાજ! તેમના શબ્દ એટલે જ્ઞાનના બીજ-શબ્દ-બીજ-મારા હૃદયરૂપી જીંડી જમીનમાં પડ્યાં હતાં, તે અત્યારે આપની કૃપારૂપી ભીનાશથી તેને સંવાદરૂપી કળો આવ્યાં છે. હે અનત! નારદાદિક સંતોનાં ભાષણરૂપી નદીઓને માટે આપના તથા મારા વચ્ચેના સંવાદરૂપી સુખનો હું સમુદ્ર થયેલો છું. હે પ્રભો! હે સદ્ગુરો! મેં જન્મજન્મમાંતરે જે જે પુણ્યો કર્યા હશે, તે તે સર્વેએ આપની પ્રાપ્તિ કરાવી આપી છે અને તે સર્વ મારા ઋણમાંથી મુક્ત થયાં છે. બાકી પુણ્ય વચનાં મનુષ્યો દ્વારા આપના શુભાનુવાદ મારે કાને પડતા હતા, પરંતુ જ્યાં સુધી આપે મારા પર કૃપા કરી નહોતી, ત્યાં સુધી હું' તેવું રહસ્ય સમજ્યો નહોતો; અર્થાત્ જ્યારે ભાગ્ય અનુકૂળ થાય છે, ત્યારે જ કરેલા ઉદ્યોગો સફળ થાય છે. તે પ્રમાણે શુભકૃપા થાય છે, ત્યારે જ શ્રવણ કરેલું અને અધ્યયન કરેલું સર્વ ખરું છે, એવો અનુભવ થાય છે. માળી સદાચ તનતોડ મહેનત કરીને ઝાડને પાણી પાચ છે, પણ તેને ઋતુ આવ્યા સિવાય ફળ આવતા નથી. અહો! જ્યારે વિષમ જ્વર ઊતરે છે, ત્યારે જ જેમ મિષ્ટ વસ્તુ મિષ્ટ લાગે છે, આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે જ જેમ ઔષધને સારું ગણવામાં આવે છે, અથવા ઇંદ્રિયો, વાચા અને પ્રાણમાં જ્યારે ચૈતન્ય આવીને સંચાર કરે છે, ત્યારે જેમ તે સાર્થક થાય છે, તે જ પ્રમાણે વેદશાસ્ત્રનો અથવા યોગાદિકનો અભ્યાસ કર્યો છતાં પણ જ્યારે ગુરુની કૃપા થાય છે, ત્યારે જ તેમની સાર્થકતા થાય છે. આ પ્રમાણે અનુભવના કેંદ્રમાં આવી અર્બુન સતોષથી નૃત્ય કરતો દેવ પ્રત્યે જોદ્યો : આપના કથનની પ્રતીતિ હવે મને થઈ છે, માટે હે મુક્તિદાતા શ્રીકૃષ્ણ! મને ખરેખર એવી પ્રતીતિ થઈ છે કે દેવ કે જ્ઞાનવની પુદ્ધિ આપને જાણી શકે એમ નથી. હે દેવ! આપના કથનનો અનુભવ ધ્યાનમાં ન આવતાં છતાં જે કંઈ પોતાના જ્ઞાનથી જ આપને જાણવાની કલ્પના કરે છે, તેને કદી આપનું જ્ઞાન થતું નથી, એવો મારો તો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે. (૧૭૫)

સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ।

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

હે પુરુષોત્તમ! હે ભૂતભાવન! હે ભૂતેશ! હે દેવાધિદેવ! હે જગત્પતે!
આપ પોતાના સામર્થ્યથી જ આપને જાણો છો. ૧૫

‘જેવી રીતે આકાશની વિશાળતાને આકાશ જ જાણે છે, અથવા પૃથ્વીના વજનની જેમ પૃથ્વીને જ માહિતી હોય, તેમ હે લક્ષ્મીપતે! આપની સર્વ શક્તિ આપ જ જાણો છો. ખાકી આપની શક્તિ અમારા જાણવામાં આવી છે એવો વૈજ્ઞાનિક અર્થ ગર્વ ધરાવે છે. અહો! મનની ગતિને કેવી રીતે પાછી ઠેલી શકાય વારુ? પવનને શી રીતે વહન કરતો રોકી શકાય? બાહુ વડે માચારૂપી સાગરને કેવી રીતે તરવો? તે જ પ્રમાણે આપનું જ્ઞાન થતું અતિ દુર્ઘટ છે તેથી આપનું જ્ઞાન કોઈને થતું નથી. મહારાજ! આપનું જ્ઞાન આપને જ છે અને તે અન્યને આપવાને પણ આપ જ સમર્થ છો; તો એકવાર મારી આકાંક્ષાના કપાળ પરના પ્રસ્વેદને લૂંછી નાખો. માટે હવે એકવાર મારી સાંભળવાની ઉત્કંઠા પૂરી કરો. હે પ્રાણીમાત્રના ઉત્પાદક! હે સંસારરૂપી ગજને નાશ કરનાર સિંહ! હે સર્વ દેવોના પૂજ્ય જગદ્ધિપતે! આપે સાંભળ્યું કે? આપની મહત્તાને અમે ઓળખવાને બદલે હંસ બતાવીએ પણ ખરી રીતે તો અમે આપની પાસે ઊભા રહેવાની પણ યોગ્યતા ધરાવતા નથી; પરંતુ તે કારણને લીધે જો આપને વિનતિ ન કરીએ, તો અમારા માટે બીજો ઉપાય જ નથી. ચારે તરફ સમુદ્ર અને નદીઓ પાણીથી ઊભરાઈ જતા હોય તોપણ ચાતકને તેમનો શો ઉપયોગ? કારણ કે તેને તો જ્યારે સૂર્યનું ભ્રમણ સ્વાતિ નક્ષત્રમા થતું હોય, ત્યારે મેઘના બિન્દુ પડે છે તો જ પીવા માટે જળની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ત્યારે જ તેની તૃપ્તિ શાંત થાય છે; તે જ પ્રમાણે હે કૃષ્ણ! જગતમાં જોકે ચારે તરફ સુરુઓ પ્રસરેલા છે, છતાં મારો તો આપના વિના બીજો કોઈ પણ સુરુ નથી; તેથી મારી ગતિ તો આપ જ છો. અસ્તુ, હવે આપની વિશ્વૃતિનું વર્ણન કરો. (૧૮૪)

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

યામિર્વિભૂતિમિર્લોકાનિમાસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥ ૧૬ ॥

(એટલા માટે) જે વિશ્વૃતિઓના યોગથી આપ આ સર્વ લોકોને વ્યાપીને રહેલા છો, તે આપની સર્વ દિવ્ય વિશ્વૃતિઓને કહેવા માટે આપ જ યોગ્ય છો. ૧૬

‘હે મહારાજ ! આપની અનંત વિભૂતિઓમાંથી જેટલી વ્યાપક, શક્તિવાન અને સતેજ હોય, તે સર્વ આપ મને દેખાડો. હે અનંત ! આપની જે વિભૂતિઓ ત્રણે દોકને વ્યાપીને રહેલી છે, તેમાંની મુખ્ય-મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ હોય તે મને કહો. (૧૮૬)

કથં વિદ્યામહં યોગિસ્ત્વાં સદા પરિચિન્તયન્ ।

કેષુ કેષુ ચ માવેષુ ચિન્ત્યોઽસિ મગવન્મયા ॥ ૧૭ ॥

હે યોગિન ! આપનું સતત ચિંતન કરનારો હું આપને શી રીતે જાણી શકું ? અને હે ભગવન ! આપ ક્યા ક્યા ભાવોમાં મારા વડે ચિંતન કરવા-યોગ્ય છો ? ૧૭

‘હે મહારાજ ! હું આપને શી રીતે જાણી શકું ? અને સદા શાનું ચિંતન કરું ? જો સર્વત્ર આપ જ છો, એમ કહીએ તો તો પછી મારાથી આપનું ચિંતન થવાનું જ નહિ; માટે પૂર્વે (૪-૫-૬ શ્લોકોમાં) સંક્ષેપથી આપે જે વિભૂતિઓ કહેલી છે તેનો વિસ્તાર-કરી એકવાર કરો. જે જે વિભૂતિઓમાં આપનું ચિંતન કરવામાં શ્રમ પડે નહિ, એવી આપની પ્રાપ્તિની જે યુક્તિ હોય તે મને સ્પષ્ટ કરીને કહો. (૧૮૬)

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિ ચ જનાર્દન ।

મૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

(અને) હે જનાર્દન ! તે તમારો યોગ અને વિભૂતિ મને પુનઃ વિસ્તાર-પૂર્વક કહો, કારણ કે તમારું અમૃતમય વક્તવ્ય ગમે તેટલી વાર સાંભળવા છતાં મને તૃપ્તિ જ થતી નથી (અર્થાત્ સાંભળવાની ઉત્કંઠા જાગત જ રહેલી હોય છે). ૧૮

‘હે ભૂતપતે ! મેં આપને જે વિભૂતિ વિશે પ્રશ્ન કરેલો છે તે મને કહો. તેની તે જ વાત ફરીફરીને શું કહેવી એમ કદાચિત્ આપ કહેશે તો હે જનાર્દન ! એવી શકાને આપ મનમાં લાવશો નહિ; કારણ કે જગતમાંના સાધારણ અમૃતપાન બાટે પણ ‘હવે બસ થયું’ એમ કોઈથી કહેવાતું નથી. જે અમૃત હુળાહુળ વિષનો સગો ભાઈ છે, અને તેનું મરણની ભીતિથી દેવોએ પ્રાશન કર્યું, તોપણ બ્રહ્મ-દેવના એક દિવસમાં ચૌદ ઇંદ્રનો લય થાય છે ! એ લૌકિક અમૃત તો માત્ર ક્ષીરસાગરમાંનો એક જાતનો રસ જ છે; એને વ્યર્થ જ અમૃતનું નામ મળ્યું છે, તોપણ તેના સ્વાદથી પણ બ્યારે કોઈની તૃપ્તિ થતી નથી, તે તુચ્છ અમૃતનો બ્યારે આટલો બધો મહિમા

છે, ત્યારે આપતું કથન તો ખરેખરું પરમામૃત જ છે ! એ તો મંદરા-
ચલ ન હલાવતાં અને ક્ષીરસાગરનું મથન ન કરતાં, સહજ પ્રાપ્ત
થનાર અનાદિ, સ્વાભાવિક અને સ્વયમેવ છે. વળી એ પ્રવાહી પણ
નથી અને ઘટ્ટ પણ નથી, એમાં નથી મિષ્ટતા કે નથી સુવાસ
અને તે સ્મરણ કરતાંની સાથે જ ગમે તે મનુષ્યને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.
જેની વાત સાંભળતાં વાર જ સર્વ સંસાર મિથ્યા ભાસવા માંડે છે,
અને એના યોગે અમૃતત્વ હક કરીને પોતાની મેળે જ આવે છે;
એના યોગે જન્મમરણની ઘટમાળાનો સમૂળ ઉચ્છેદ થાય છે અને
અંતર્બોધ મહાસુખની વૃદ્ધિ થવા લાગે છે, પછીથી તેનું દૈવયોગે
જો સેવન કરવામાં આવે છે, તો તે મનુષ્યને તદ્દપ બનાવી દે છે.
આપું જે આપતું પરમામૃત, તેનું પાન આપ મને કરાવો છો, ત્યારે
મારાથી ‘બસ થયું’ એમ નથી કહી શકાતું. પ્રથમ તો આપતું
નામ જ મને પ્રિય છે; તેમાં વળી આપનો ભેટો થયો અને સહવાસનો
લાભ મળ્યો. વળી આપ આનંદપૂર્વક મને તે ઉપદેશામૃત પાવા
લાગ્યા; એટલે હવે એ સુખ કેના જેવું છે, તે મારાથી કહી શકાતું
નથી; છતાં મને અંતરમાં ઘણો જ સંતોષ થાય છે, માટે હવે આપના
સુખે આપની વિભૂતિ એકવાર ફરીથી સાંભળવા ઇચ્છું છું. આપના
‘મનમાં એમ આવે કે એકવાર કહેલું’ કથન વારંવાર શું કહેવું ? પરંતુ
હે મહારાજ ! જુઓ, સૂર્યનો પ્રકાશ નિત્ય મળે છે છતાં તેને કદી
વાસી કહી શકાશે ખરું ? અગ્નિને અપવિત્ર કહી શકાશે ખરું ? અખંડ
પ્રવાહિત ગંગોદકમાં વાસીપણું હોય છે ખરું ? આપે આપના સુખ
દ્વારા જે જ્ઞાન કહી સંભળાવ્યું છે, તે સાંભળીને મને તો એવો જ
ભાસ થયો કે, નાદબ્રહ્મ મૂર્તિમાન થઈને મારા સમક્ષ ઊભો છે;
તેમજ જાણે કે દુર્લભ અંહનપુષ્પની હું સુવાસ લઈ રહ્યો છું.’
અર્જુનનું આ કથન સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ સર્વોંગે ડોલવા લાગ્યા અને
ઐહ્યા : ‘આ પાર્થ હવે ભક્તિ અને જ્ઞાનની ખાણ જ થયો છે.’
આ પ્રમાણે પોતાના ભક્ત અર્જુનને જે આનંદ થયો તે જોઈ દેવને
પણ અનુભવના સંતોષમાં પ્રેમનો ઉમળકો આવ્યો; પરંતુ તેને મહા-
શ્રમથી દાખીને શ્રી અનંત જોલવા લાગ્યા. (૨૦૫)

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ—હન્ત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિમૂતયઃ ।

પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે ॥ ૧૯ ॥

(આવી રીતે અર્જુનના પૂછવાથી) શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન જોત્યા હે કુરુશ્રેષ્ઠ

વહાલા અર્જુન! હવે મારી સુખ્ય સુખ્ય વિભૂતિઓ હું તને કહીશ; કારણ મારા (વિભૂતિના) વિસ્તારનો અંત નથી. ૧૯

પોતે બ્રહ્મદેવના પિતા છે, એ વાત બાણવા છતાં પણ તેવું સ્મરણ ન રહ્યાથી ભગવાન યોદ્યા : ‘હે તાત અર્જુન! બહુ સારું કર્યું!’ ભગવાને અર્જુનને તાત કહ્યો, તેથી આશ્ચર્ય પામવાનું પ્રયોજન નથી; કારણ કે ભગવાન પોતે નંદપુત્ર થઈને રમત રમ્યા નથી કે ? વિશેષ પ્રેમને લીધે જ એવું બને છે. પછી ભગવાન યોદ્યા કે, ‘હે ધનુર્ધર! સાંભળ; હે સુહૃદ્રાપતે! તે પૂછેલી મારી વિભૂતિઓ અગણિત છે. તે બેઠે મારી જ વિભૂતિઓ છે; છતાં તેમની ગણના મારી ભુદ્ધિથી પણ કરી શકાતી નથી. જેવી રીતે કોઈથી પણ પોતાના અગ પરના વાળ ગણી શકાતા નથી, તે જ પ્રમાણે મારાથી મારી વિભૂતિઓ પણ ગણી શકાતી નથી. અર્થાત્ હું પોતે કેવો અને કેવડો છું, તે વાતની મને પોતાને જ સમજ પડતી નથી; એટલા માટે મારી જે જે સુખ્ય સુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ વિભૂતિઓ છે તે તને કહું છું, તે સાંભળ. હે કિરીટિ! એ વિભૂતિઓને બાણવાથી બીજી સર્વ વિભૂતિઓ તારા બાણવામાં આવી જશે. જેમ વૃક્ષનું બીજ હાથમાં આવતાં વૃક્ષ જ હાથમાં આવ્યા જેવું થાય છે, અથવા બાગ હાથમાં આવવાથી ફળો અને ફૂલો પણ આપોઆપ હાથમાં આવે છે, તેમ તે વિભૂતિઓને જોવાથી સર્વ વિશ્વ જોવામાં આવ્યા પ્રમાણે થાય છે. હે ધનુર્ધર! ખરી રીતે તો મારા વિસ્તારનો અંત જ નથી! આ બે, ગગન સમાન મહાન પદાર્થો પણ મારામાં સમાઈ જાય છે. (૨૧૪)

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताश्च यस्थितः ।

अहमादित्र मध्यं च भूतानामंत एव च ॥ २० ॥

હે ગુડાકેશ! સર્વ જુતોના અંતરમાં રહેલો સર્વનો આત્મા હું છું; અને સર્વ જુતોનો આદિ મધ્ય ને અંત પણ હું જ છું. ૨૦

હે ગુડાકેશ! હે ધનુર્વિદ્યામાં શિવના જેવા નિષ્ણાત અર્જુન! સાંભળ; પ્રત્યેક પ્રાણીમાં જે આત્મા છે, તે હું છું; શરીરના અંદરના ભાગના અંતઃકરણમાં હું જ છું અને પ્રાણીમાત્રની બાહ્ય બાબતોએ પણ મારું જ આરછાદન છે, અને પ્રાણીમાત્રના આરંભમાં. અંતમાં તથા મધ્યમાં પણ હું જ છું. જેમ મેઘની નીચે, ઉપર, અંદર તથા બહાર-સર્વત્ર આકાશ જ હોય છે અને તે આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થઈ આકાશમાં જ રહે છે, અને પછી જ્યારે તે મેઘો લય પામે છે, ત્યારે પણ આકાશ જ થઈને રહે છે; તે પ્રમાણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય-

એ ત્રણે ગતિઓ પ્રાણીમાત્રને આપનાર હું જ છું. આ પ્રમાણે મારું અનંતત્વ અને વ્યાપકત્વ મારી વિભૂતિના યોગથી જ સમજવામાં આવી શકે છે; માટે જીવને જ કાન બનાવીને પૂર્વે સાંભળેલી વાતોના અનુસંધાનમાં ધ્યાન રાખીને આગળ સાંભળ. હે સુભદ્રાપતે! હવે પછી તને કહેવાની વિભૂતિઓ જે સંભળાવવાનું મેં તને કહ્યું હતું, તેમાંની મુખ્ય વિભૂતિઓનું શ્રવણ કર. (૨૨૦)

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।

મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

અને હે અર્જુન! અદિતિના બાર પુત્રોમાં એટલે દ્વાદશ* આદિત્યોમાં વિષ્ણુ અર્થાત્ વામન અવતાર તે હું છું, પ્રકાશવ તોમાં કિરણોવાળો સૂર્ય તે હું છું; તથા યોગણપચાસ વાયુદેવતાઓમાં એટલે મરુદ્ગણોમાં મરીચિ નામનો વાયુદેવતા તે હું છું અને નક્ષત્રોમાં નક્ષત્રોનો અધિપતિ ચંદ્રમા તે હું જ છું. ૨૧

પછી કૃપાવંત શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : ‘બાર આદિત્યોમાં વિષ્ણુ હું છું, તેજસ્વી વસ્તુઓમાં કિરણવાળો સૂર્ય હું છું, યોગણપચાસ મરુદ્ગણોમાં મરીચિ હું છું અને આકાશમાંનાં નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર હું છું. (૨૨)

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।

દ્વિન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ મૃતાનામસ્મિ ચેતના ॥ ૨૨ ॥

વેદોમાં સામવેદ† હું છું. દેવોમાં ઇંદ્ર હું છું ઇન્દ્રિયોમાં મન‡ હું છું અને મૃતપ્રાણીઓમાં ચેતના અર્થાત્ જ્ઞાનશક્તિ હું છું. ૨૨

શ્રી ગોવિંદ બોલ્યા : વેદોમાં સામવેદ હું છું, દેવોમાં મરુદ્ગણો જે ઇંદ્ર તે હું છું, ઇન્દ્રિયોમાં અગિયારમું જે મન તે હું છું અને તે જ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રમાં જે મૂળ જીવકળા છે તે હું છું. (૨૨૪)

રુદ્રાણાં શક્કરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।

વસનાં પાવકશ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિશ્વરિણામહમ્ ॥ ૨૩ ॥

એકાદશ રુદ્રોમાં શંકર હું છું. યક્ષ તથા રાક્ષસોમાં ધનનો સ્વામી કુબેર હું છું, અથ વસુઓમાં અગ્નિ હું છું અને શિખરવાળા પર્વતોમાં મેરુ પર્વત હું છું. ૨૩

* બાર આદિત્ય—ધાતા, મિત્ર, અથમા, શક, વરુણ, અંશ, ભગ, વિવસ્વાન, પૂષા, સપિતા, ત્વષ્ટા અને વિષ્ણુ.

† સામવેદની ઉચ્ચ ભાવનાઓ તથા પ્રાર્થનાઓમાં સમજીને અસરકારક સંગીતની પેઠે ગાવા—સાંભળવાથી શ્રદ્ધાભક્તિની અસર વધારે થાય અને પરિણામ વહેલું આવે એ સ્વાભાવિક જ છે.

‡ ક્રમકે મન—મનન—વિચાર જે રસ્તે ગ્રેષે, તે જ રસ્તે માણસની શુદ્ધિ થિત અને ઇન્દ્રિયો પ્રેરાય છે.

સર્વ રુદ્રોમા કામદેવનો શત્રુ જે શંકર તે હું છું, એ વિશે મનચં જરા પણ શકા કરીશ નહિ. શ્રી અનંત કહે છે કે, ચક્ષુ-રાક્ષસોમાં શંકરનો મિત્ર જે ધનવાન કુબેર તે હું છું, આઠ વસુઓમાં અગ્નિ હું છું અને શિખરધારી સર્વ પર્વતોમાં ઉચ્ચ મેરુપર્વત હું છું. (૨૨૭)

પુરોધસાં ચ મુલ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ બૃહસ્પતિસ્ ।

સેનાનીનામહં સ્કંદઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥ ૨૪ ॥

મહર્ષીનાં મૃગુરુહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપ્યજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥ ૨૫ ॥

હે પાર્થ' પુરોહિતમા મુખ્ય અર્થાત્ દેવતાઓનો પુરોહિત જે બૃહસ્પતિ તે હું છું એમ જાણ. સેનાપતિઓમા કાર્તિકસ્વામી હું છું અને જળાશયોમાં સમુદ્ર હું છું. સિદ્ધ મહર્ષિઓમા ભૃગુ હું છું, વાણીમા એક અક્ષર અર્થાત્ ઈંકાર હું છું, તથા સર્વ પ્રકારના યજ્ઞોમાં જપ્યજ્ઞ હું છું અને અયજળ વસ્તુઓમાં હું હિમાલય હું છું. ૨૪, ૨૫

ઇંદ્રનો જે સચિવ (પ્રધાન) છે, સર્વ જ્ઞાનનો જે આદિપીઠરૂપ છે અને સર્વ પુરોહિતોમાં શ્રેષ્ઠ એવો જે બૃહસ્પતિ તે હું છું. હે અર્જુન! જે શંકરના વીર્યથી, અગ્નિના સગથી, કૃત્તિકાના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયો છે અને જે ત્રિભુવનમાના સર્વ સેનાપતિઓમા મુખ્ય મનુષ્ય છે, એવો જે કાર્તિકસ્વામી, તે હું જ છું. સર્વ સરોવરોમા જળનિધિ જે સમુદ્ર તે હું છું અને મહર્ષિઓમાં તપોરાશિ જે ભૃગુ તે હું છું, વૈકુંઠ-વાસી શ્રી વિષ્ણુએ કહ્યું કે, સર્વ બાષ્પમાં જે સત્ય વડે વ્યવહાર થાય છે, તે સત્ય એકાક્ષર ઈંકાર હું છું. સર્વ યજ્ઞોમા કર્મત્યાગ કરીને ઈંકારાદિથી ઉત્પન્ન થતો જે જપ્યજ્ઞ, તે હું છું. (ઇંદ્રના) નામરૂપ જપ્યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ હોવાથી જે જપ્યજ્ઞને સ્નાનાદિક કર્મોની અપેક્ષા નથી અને જેના નામમાત્રથી ધર્મ તથા અધર્મ પવિત્ર થાય છે અને વેદોમાં પણ જે નામને પરબ્રહ્મના નામથી જોળખવામાં આવે છે, એવો જે પરમાત્માના નામરૂપી જપ્યજ્ઞ છે, તે હું છું. લક્ષ્મીપતિ કહે છે કે, સ્થાવર પર્વતોમા જે પુણ્યરાશિ કહેવાય છે તે હિમાલય પર્વત હું છું. (૨૩૪)

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગંધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥ ૨૬ ॥

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।

પૈરાવર્ત ગજેન્દ્રાણાં નરાણાં ચ નરાધિપમ્ ॥ ૨૭ ॥

સર્વ વૃક્ષોમા પીપળો હું છું અને દેવર્ષિઓમા નારદ હું છું; ગંધર્વોમા ચિત્રરથ હું છું અને સિદ્ધોમા કપિલમુનિ હું છું. અશ્વોમા ક્ષીરસાગરમાથી નીકળેલો ઉચ્ચૈશ્રવા નામનો અશ્વ હું છું; અને ઉત્તમ હાથીઓમા ઐરાવત નામનો હાથી હું છું. અને મનુષ્યોમા હું રાજા છું એમ જાણ ૨૬, ૨૭

કલ્પવૃક્ષ, પારિજાતક તથા અંદનતરુ એ ગુણુમાં શ્રેષ્ઠ હોવાની વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ આ સર્વ વૃક્ષોમાં જે પીપળાનું વૃક્ષ છે, તે હું છું. હે પાંડવ! સર્વ દેવર્ષિઓમાં નારદઋષિ મને જ જાણ અને સર્વ ગંધર્વોમા ચિત્રરથ નામનો જે ગંધર્વ છે તે પણ હું છું. હે જ્ઞાનવંત! સર્વ સિદ્ધોમાં હું કપિલાચાર્ય છું. સર્વ પ્રખ્યાત અશ્વોમાં હું ઉચ્ચૈશ્રવા નામનો અશ્વ છું. રાજાને ભૂષણ આપનારા હાથીઓમા ઐરાવત નામનો હાથી હું છું. દેવોએ ક્ષીરસાગરનું મંથન* કરી કાઢેલા સર્વ રસોમાં ઉત્તમ એવો જે અમૃતરસ તે હું છું. સર્વ લોકો આશાધારક થઈને જેની સેવા કરતા હોય છે, તે સર્વ પુરુષોમાનો શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે રાજા, તે પણ મારી વિશેષ વિભૂતિ છે. (૨૩૯)

આયુધાનામહં વજ્રં ધેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ।

પ્રજનશ્ચાસ્મિ કંદર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥ ૨૮ ॥

અનંતશ્ચાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ।

પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥ ૨૯ ॥

આયુધોમા હું વજ્ર નામનું આયુધ છું; ગાયોમા હું કામધેનુ છું, પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનાર જે મદન, તે હું છું; સર્પોમા હું વાસુકિ નામનો સર્પ છું, નાગોમા હું નાગરાજ અનંત છું, જળદેવતાઓમાં હું વરુણ છું, પિતરોમા હું અર્ધમા નામનો પિતર છું, અને નિયમન કરનારાઓમા હું યમ છું. ૨૮, ૨૯

હે અર્જુન! જેણે સો યજ્ઞો પરિપૂર્ણ કર્યા છે, એવા ઇંદ્રના હાથમાં રહેલાં આયુધોમાં જે શ્રેષ્ઠ આયુધ વજ્ર, તે હું છું. (ચારે તરફ જેની સેના છે એવા) શ્રીવિષ્ણુ બોલ્યા કે, સર્વ ગાયોમાં જે કામધેનુ, નામની ગાય છે) તે હું છું અને જગતનાં પ્રાણીઓની

* દેવોએ તથા અસુરોએ એકવાર એક પર્વતને મંથનદંડ બનાવી વાસુકિ નાગને જોતરું બનાવી તથા મથનદંડને કચ્છપ ભગવાનની પીઠ પર મૂકી, ક્ષીરસાગરનું મથન કર્યું આ મથનથી લક્ષ્મી આદિ ઔદરનો-લક્ષ્મી, નૈમિશ (મણિ), પારિજાતક (તરુ), સુરા, ધન્વતરિ, ચંદ્રમા, કામદુધા (ધેનુ), ઐરાવત (ગજ), રામા, ઉચ્ચૈશ્રવા (સાતયુષી ઘોડો), કાલ્કટ (ઝેર), શાર્ગ્ગ (ધનુષ્ય), પાચજન્ન શખ, અમૃત નીકળ્યાં, જેમાં અમૃત તેમ જ ઐરાવત આદિ રત્નો હતાં.

ઉત્પત્તિ કરનારાઓમાં જે મદન, તે હું છું. હે કુંતીસુત ! સર્પકુળનો નાયક જે વાસુકિ તે હું છું અને સર્વ નાગોમાં હું સર્વશ્રેષ્ઠ અનંત (શેષ) નામનો નાગ છું. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : સર્વ જળદેવતાઓમાં હું પશ્ચિમ દિશાનો પતિ વરુણ છું. સર્વ પિતૃગણોમાં હું પિતૃદેવતા અર્ધમા છું. આ વાત યથાર્થ રીતે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ કહું છું. જેઓ જગતનાં શુભાશુભ કર્મો લખી રાખે છે, જેઓ પ્રાણીઓનાં માનસિક અને શારીરિક કર્મોની ગઠતી લે છે તથા જે કર્મોનુસાર લોકોનાં કૃપા આપે છે, તે નિયંત્રકોમાં હું પ્રાણીઓનાં કર્મોનો સાક્ષીભૂત ચમ-ધર્મ છું, એમ રમાપતિ આત્મારામ બોલ્યા.

પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।

મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥ ૩૦ ॥

દૈત્યોમાં હું પ્રહ્લાદ છું, ગણુતરી કરનારાઓમાં હું કાળ છું (ક્ષણ, ધડી. દિન, પક્ષ, માસ આદિમાં જે સમય તે હું છું), પશુઓમાં મૃગરાજ (સિંહ) હું છું અને પક્ષીઓમાં હું ગરુડ છું. ૩૦

અરે ! દૈત્યકુળમાં જે પ્રહ્લાદ નામનો (સક્તરાજ) દૈત્યનો અવતાર થયો હતો તે પ્રહ્લાદ હું છું એમ સમજ અને તેથી જ તે દૈત્યોના સ્વાભાવથી લિપ્ત થયો ન હતો. શ્રીગોપાળકૃષ્ણ કહે છે : હરણુ કરનારાઓમાં હું મહાકાળ છું અને સર્વ પશુઓમાં હું સિંહ છું; એમ જાણ. હે અર્જુન ! વળી સાલજ, સર્વ પક્ષીઓમાં હું ગરુડ પક્ષી છું; માટે જ તે મને પોતાની પીઠ પર વહન કરી શકે છે.

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રસૃતામહમ્ ।

જ્ઞાણાં મકરશ્ચાઽસ્મિ સ્ત્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥ ૩૧ ॥

પવિત્ર કરનારી વસ્તુઓમાં હું વાયુ છું, શસ્ત્રધરોમાં રામ હું છું. મત્સ્યોમાં હું મકર છું અને નદીઓમાં ભાગીરથી (ગંગા) છું. ૩૧

હે ધનુર્ધર ! જે એક ઘડીથી પણ જોછા વખતમાં આ પૃથ્વીની આસપાસ ફરી વળે છે અને એક દોડમાં સાતે સમુદ્રની પ્રદક્ષિણા કરી આવે છે એવા વેગવાન તસ્વોમાં શ્રેષ્ઠતમ જે વાયુ તે હું છું; અને હે અર્જુન ! સર્વ શસ્ત્રધરોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીરામ હું છું. જે રામે ત્રેતાયુગમાં સકટમાં પડેલા ધર્મની દયા ખાઈને, પોતાના સ્વરૂપનું જ બીજું ધનુષ્ય બનાવી, વિજયશ્રી માટે પોતાના વિના બીજો માર્ગ જ રાખ્યો ન હતો; અને ત્યાર પછી સુવેલાચલ પર બિથા રહીને લંકાધીશ રાવણના મસ્તકોની પંક્તિને ગગનમાં જયઘોષ કરનાર ભૂતોને બલિ તરીકે અર્પણ કરી લીધો હતો; જે રામે દેવોને માન પ્રાપ્ત કરાવી

આપ્તું, ધર્મનો અર્થોદ્ધાર કર્યો અને જે રામ સૂર્યવંશમાં કેવળ પ્રતિ-
સૂર્ય તરીકે ઉદિત થયો હતો, તે શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ
સીતાપતિ જે રામચંદ્ર, તે હું જ છું. પુત્રધવાળાં જળચરોમાં હું
મકર છું. વહન કરતી સર્વ નદીઓમાં, જે ગંગાને ભગીરથ રાજા
સ્વર્ગમાંથી (આ પૃથ્વી પરનાં પ્રાણીઓના કન્યાણુ માટે) લાવતો
હતો, એટલામાં જહ્નુઋષિ જેને ગળી ગયો અને પુનઃ પોતાની સાથળ
ફેાડીને માર્ગ આપ્યો હતો; તે ત્રેલોક્યમાંની સર્વ નદીઓમાં જે સુખ નદી
બહનવી તે હું છું, એમ હે અર્જુન ! તું જાણ. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિમાંની
મારી એકેએક વિભૂતિનું વર્ણન કરવા બેસું, તો હજાર જન્મોમાં અર્ધી^૧
સંખ્યાની વિભૂતિઓનું પણ વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. (૨૫૮)

સર્વાણામાદિરન્તથ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥ ૨૨ ॥

અશ્વરાણામકારોઽસ્મિ દ્વન્દ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અહમેવાક્ષયઃ કાલો ઘાતાહં વિશ્વતોમુખઃ ॥ ૨૩ ॥

હે અર્જુન ! હું સૃષ્ટિઓનો આદિ, અંત અને મધ્ય છું; સર્વ વિદ્યાઓ-
માં આત્મા-અનાત્માનો બેદ દર્શાવનારી જે અધ્યાત્મવિદ્યા, અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા, તે
હું છું; તેમ જ પરસ્પર વાદવિવાદ કરનારાઓમાં તત્ત્વનિર્ણયને જાણવાની ધ્વજાથી
કરવામાં આવતો વાદ^x તે હું છું, અક્ષરોમાં ‘અ’કાર હું છું; સમાસોમાં દંદ
નામનો સમાસ હું છું; તથા અક્ષયકાળ અર્થાત્ કાલનો પણ મહાકાલને અને
વિરાટ સ્વરુપ સર્વને ધારણ અને પોષણ કરનારો પણ હું જ છું. ૩૨, ૩૩

જે પ્રમાણે સર્વ નક્ષત્રોને વીણી લેવાની ધ્વજા ઉત્પન્ન થતાં
આકાશની પોટલી ખાંધવામાં આવે, તો તે સર્વ હાથમાં આવે છે,
અથવા પૃથ્વીના પરમાણુઓની ઝડતી લેવી હોય, તો ભૂગોળને જ
ઝગલમાં મારી લેવી જોઈએ, તે પ્રમાણે મારો વિસ્તાર જોવાની-જાણ-
વાની ધ્વજા હોય, તો મને પોતાને જ પ્રથમ જાણી લેવો જોઈએ
(એટલે તે સર્વ દષ્ટિગેહચર થશે). શાખા, ફળો અને ફૂલો-એ સર્વને
સામઠાં લઈ લેવાં હોય, તો જે પ્રમાણે વૃક્ષને જ ઉખારી લેવું જોઈએ,
તે પ્રમાણે મારી સર્વ વિભૂતિઓ જાણવાની ધ્વજા થાય, તો મારું
નિદોષ (ઉપાધિરહિત જ) સ્વરૂપ જ જાણી લેવું જોઈએ. બાકી હે

^x તત્ત્વના નિર્ણય માટે ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે અથવા સંબંધનો વચ્ચે કશા
પણ રાજ-રૂપ વિના જે ચર્ચા થાય, તેને ‘વાદ’ કહે છે. આ પ્રમાણે તે બીજા
વાદે દરતાં શ્રેષ્ઠ ફેવાયા પરમેશ્વરની વિભૂતિ ગણાય છે.

અર્જુન ! મારી ભિન્નભિન્ન વિભૂતિઓ તું ક્યાં સુધી સાંભળીશ ? માટે એકવાર તેં મને બાણી લીધો; કે તે સર્વ વિભૂતિઓ પોતાની મેળે જ તારા બાણવામા આવી જશે, એટલે સર્વત્ર હું જ વ્યાસ છું, એમ તું બાણ. હે કિરીટિ ! હું સર્વ સૃષ્ટિનો આદિ, મધ્ય અને અંત છું. જે પ્રમાણે વસ્રમાં આડા અને ઊભા તંતુ જ લારેલા હોય છે, તે પ્રમાણે સર્વત્ર હું જ વ્યાપક છું એમ જે બાણ છે, તેણે મારી વિભૂતિઓ બાણીને શું કરવું છે ? પરંતુ એમ કરવાની તારી યોગ્યતા નથી, માટે એ વાત હવે રહેવા દઇએ. હે સુભદ્રાપતે ! મારી વિભૂતિઓ કઈ છે એમ પૂછ્યું છે, તો તે તું સાંભળ. (આત્મજ્ઞાન કરાવનારી) સર્વ વિદ્યાઓમાં વેદાંતવિદ્યા હું છું. અરે ! યોદ્ધાનાઓમાં જે સર્વ શાસ્ત્રોની સંમતિથી કદાપિ સમાપ્ત થતો નથી તે વાદ હું છું. વિચાર કરતાં જે ઊલટો વૃદ્ધિંગત થાય છે, વળી જેથી શ્રોતાઓના તર્કને પુષ્ટિ મળે છે અને તે તર્ક પર વક્તાઓનાં મધુર બાધણો થાય છે; શ્રી ગોવિંદે કહ્યું એવો જે ઊઠાપોહ અને ચર્ચાચુક્રવાહ તે હું છું; અને અક્ષરોમા હું સર્વથી વિશેષ ઢેંખાં અ-ઉ-મ તેમાં સ્પષ્ટ જે મૂળ અક્ષર 'અ'કાર તે હું છું. વ્યાકરણમાં જે શબ્દોનો સમાસ આવે છે તે સમાસોમાં દ્વંદ્વ સમાસ હું છું, એમ તું બાણ; અને મુક્તકથી લઈને પ્રહ્લદેવ પર્થેત સર્વને અસનાર જે કાળ, તે પણ હું જ છું. મેરુમંદરાદિક સહિત જે પૃથ્વીનો નાશ કરે છે અને પ્રલયકાળે જળ-મય થયેલા જગતને જે તેના સ્થાનમા જ શમાવી દે છે તથા હે કિરીટિ ! તેવા પ્રલયકાળના તેજને જે બાથમાં લીડી લે છે, સર્વ પવનને જે ગળી નાથ છે અને જેના ઉદરમાં આકાશ પણ સમાઈ જાય છે, એવો અપરિમિત કાળ તે હું છું, એમ લક્ષ્મીની સાથે વિલાસ કરનારા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું. પછી તેઓ પુનઃ કહેવા લાગ્યા કે, રે ! સૃષ્ટિનો ઉત્પન્નકર્તા ચે હું છું. (૨૭૩)

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાદમુદ્ગ્રવશ્ચ મવિષ્યતામ્ ।

કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ષ નારીણાં સ્મૃતિર્મેઘા ઘૃતિઃ ક્ષમા ॥ ૩૪ ॥

સર્વતું હરણ કરનાર મૃત્યુ હું છું; મવિષ્યમા થનારાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનો તેમ જ ઉત્તિની પ્રાપ્તિનો હેતુ હું છું; અને સ્ત્રીલિંગીમાં વિભૂતિઓમાં* કીર્તિ, લક્ષ્મી, વાણી, સ્મૃતિ, શુદ્ધિ, ધૃતિ-ધૈર્ય અને ક્ષમા હું છું. ૩૪

* કીર્તિ વગેરે આ સાત દેવતાઓની સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીવાચક નામવાળા ગુણો પણ પ્રસિદ્ધ છે, એટલા માટે અને પ્રકારે જ ભગવાનની વિભૂતિઓ છે.

ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણીમાત્રને ધારણ કરનાર હું જ છું, સર્વતું
જીવન હું જ છું અને અતે સર્વનો સંહાર પણ હું જ કરતો હોવાથી
મૃત્યુ પણ હું જ છું, એમ તું સમજ. હવે સ્ત્રીભક્તિમાંની મારી બીજી
સાત વિભૂતિઓ છે, તેમણે હું કૌતુકથી વર્ણન કરું છું તે સાંભળ.
હે અર્જુન! નિત્યનવીન એવી જે કીર્તિ, તે મારી જ મૂર્તિ છે.
ઔદાર્યશુક્ત જે સંપત્તિ, તે પણ હું જ છું. ન્યાયસિંહાસન પર
ઘેસીને વિવેકના માર્ગ પર ચાલનારી વાણી, તે પણ હું જ છું. પદાર્થ
જોવામાં આવતાં જે સ્મૃતિ થઈ આવે છે, તે સ્મરણશક્તિ પણ હું જ
છું. આ લોકમાં સ્વહિતને અનુકૂળ એવી યુદ્ધિ હું છું તથા ત્રિભુવનમાં
ધૃતિ પણ હું છું અને ક્ષમા પણ હું છું. સંસારરૂપી ગળેંદ્રનો નાશ
કરવામાં કેવળ સિંહ એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા કે, આ
પ્રમાણે સ્ત્રીભક્તિની જે સાત શક્તિઓ છે, તે સર્વ હું જ છું, એમ તું
સમજ. (૨૮૦)

वृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

ગાયન કરવા યોગ્ય શ્રુતિઓમાં (સામોમાં) વૃહત્સામ હું છું, ઇંદોમાં હું
ગામ્ત્રી છું. માસોમાં માર્ગશીર્ષ માસ હું છું અને ઋતુમાં હું વસંતઋતુ છું. ૩૫
શ્રીરમાપતિ કહે છે : ‘હે મિત્રશ્રેષ્ઠ! વેદો પૈકી સામવેદમાંનો
વૃહત્સામ હું છું, સર્વ ઇંદોમાં ગાયત્રી છું તે હું છું. અર્થાત્ તે
મારું સ્વરૂપ છે, એમ તું નિઃસંશય જાણ. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે,
‘સર્વ મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષ માસ હું છું અને સર્વ ઋતુઓમાં
પુષ્યોની વૃદ્ધિ કરનાર વસંતઋતુ હું છું.’ (૨૮૩)

द्वृतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुग्रना कविः ॥ ३७ ॥

છળ કરનારાઓમાં હું જુગાર છું અને પ્રભાવશાળી પુરુષોનો પ્રભાવ હું છું;
તનારાઓનો વિજય હું છું, નિશ્ચય કરનારાઓનો નિશ્ચય હું છું, તેમ જ
ત્વિક પુરુષોનો સાત્ત્વિકભાવ હું છું, યાદવોના જ અંતર્ગત વૃષ્ણિવંશીઓમાં
સુદેવ અર્થાત્ હું પોતે તમારો સખા અને પાંડવોમાં ધનંજય એટલે અર્જુન
છું, મુનિઓમાં વેદવ્યાસ હું છું અને કવિઓમાં ઉગ્રના (શુક્રાચાર્ય) કવિ
હું જ છું. ૩૬, ૩૭

હે વિદ્વાન અર્જુન ! અન્યને કસાવવાના જે પ્રકાર છે, તેમાં જે દૂત નામની વિદ્યા છે તે મારી વિભૂતિ છે; તેથી જ ચકલા પર આ જુગારરૂપી ચોરી ચાલતી હોય, તોપણ તેનો પ્રતિષેધ કોઈ કરતું નથી. સર્વ સતેજ પદાર્થોમાં જે તેજ છે, તે હું છું અને સર્વ આરંભેલાં કાર્યોમાં જેની ઇચ્છા રાખવામા આવે છે, તે જય હું જ છું. દેવશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા કે, નીતિને ન ત્યાગનારો સર્વ ઉદ્યોગોમાં નીતિયુક્ત જે ઉદ્યોગ છે, તે હું જ છું; સત્વધીરોમાં હું સત્ત્વ છું અને યાદવોમાં (હું વાસુદેવ એટલે) શ્રીમત હું છું, એમ શ્રી અનંતે કહ્યું. જે દેવકી તથા વસુદેવ માટે જન્મ ધારણ કરી યશોદાની પુત્રી માટે ગોકુળમાં ગયા હતા અને જેણે સ્તનપાન કરવાના નિમિત્તથી પૂતના રાક્ષસીના પ્રાણ હચાં હતા, તે હું છું. હજી તો બાળપણની કળી પૂરી વિકસિત થઈ ન હતી, એટલામાં તો જેણે પૃથ્વીને દૈત્યરહિત કરી અને હસ્તમાં ગોવર્ધન પર્વત ધારણ કરીને ઇંદ્રનો ગર્વ ઉતાર્યો, જેણે યમુનામાના કાલીયનાગનું મર્દન કરી તેના (યમુનાના) હૃદયમાના દુઃખનું નિવારણ કર્યું હતું (કાલીયમર્દનના સમયમા સર્વ લોકો ગોકુળને ત્યાગીને યમુનાના તીરે આવ્યા હતા, તે વેળાએ તેમને બાળનારા અસિતુ ભક્ષણ કરીને તેમનું સરક્ષણ કર્યું હતું); અને પ્રહ્લદેવે ગોપબાળકો તથા વાછરડાઓનું હરણ કર્યું, તે વખતે તે સર્વને નવા ઉત્પન્ન કરી તેને જેણે ગાઠો બનાવી દીધો; બાલકદાના આરભકાળમા જ જેણે કસ-આણુશદ્ધિક મોટા મોટા પ્રચર ચોદ્ધાઓને સહજમાં જ વિદારી નાખ્યા હતા. એવી એવી તને કેટલીક વાતો કહી સંભળાવુ ? તે પોતે પણ એવી અનેક વાતો સાંભળી અને જોઈ છે. અર્થાત્ યાદવવંશમા આવી જેની કૃતિ છે તે જ મારું સ્વરૂપ છે; અને સોમવંશીય તમારા પાંડવોમા હું તું-જે અર્જુન છે તે હું જ છું, એમ તું સમજ. હું પડે પણ અર્જુન હોવાથી જ તારા-મારા પ્રેમ-ભાવમા અતર પડતું નથી. તું લોકદંષ્ટિથી સન્યાસી બનીને મારી ભગિની સુભદ્રાને હરી ગયો હતો; તોપણ તારે વિષે મારા મનમાં સશય ઉત્પન્ન થયો નહિ; કારણ કે તારું અને મારું સ્વરૂપ એક જ છે. વળી સર્વ સુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા જે વ્યાસમુનિ, તે હું છું તથા સર્વ ધર્મિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા જે ઉશનાચાર્ય* તે હું છું, એમ યાદવ-

* એને શુક્રાચાર્ય પણ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ સોમવંશીય યર્ષાતિ રાજની પત્ની જે દેવયાની તેનો પિતા જે શુક્રાચાર્ય તે આ નહિ. આ વારુણ કવિનો પુત્ર હતો અને દેવયાનીના પિતા વારુણ બૃહુનો પુત્ર હતો

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. (૨૯૫)

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥ ૩૮ ॥

દમન કરનારોમાં પંડ અર્થાત્ દમન કરવાની શક્તિ તે હું છું, જય મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારાઓની હું નીતિ છું; ગુહ્ય અર્થાત્ શુભ રાખવા યોગ્ય ભાવોમાં હું મૌન છું અને જ્ઞાનવાનોનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ હું જ છું. ૩૮

અરે! શિક્ષામાં જે અનિવાર્ય શિક્ષા, ક્રીડીથી લઈને બ્રહ્મદેવ પર્યંત સર્વને સમાન શાસન કરે છે, તે હું છું, એમ સમજ. સારા-સારનો વિચાર કરીને જે શાસ્ત્રોમાં ધર્મનું અનુકરણ કરેલું હોય છે, તે સકલ શાસ્ત્રોમાંનું નીતિશાસ્ત્ર હું છું. હે બળવાન અર્જુન! સર્વ શુભ વાતોમાં હું મૌન છું; એટલા માટે મૌન ધારણ કરનાર સમક્ષ બ્રહ્મદેવ સુદ્ધાં અજ્ઞાની કરે છે. અરે! જ્ઞાનીઓમાં જે જ્ઞાની છે તે હું છું, એમ સમજ. હવે વિભૂતિવિસ્તાર રહેવા ઈર્ષ્યું; કારણ કે ગમે તેટલો શ્રમ કરવા છતાં પણ વિભૂતિઓનો અંત નથી જ આવવાનો.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ૩૯ ॥

નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનાં પરંતપ ।

एष तद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरો मया ॥ ૪૦ ॥

હે અર્જુન! જે સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિનું કારણ છે તે પણ હું જ છું. મારા સિવાય હોઈ શકે એવાં ચરાચર જૂતો કોઈ જ નહિ. હે શત્રુઓને તાપ આપનાર! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી. આ જે વિભૂતિઓનો વિસ્તાર છે, તે મેં તને સક્ષેપથી કહી સંભળાવ્યો છે. ૩૯, ૪૦

હે અર્જુન! કદાચ વર્ષોની બળધારાઓની ગણના થઈ શકશે, અથવા પૃથ્વી પરના ઘાસનાં તૃણોની ગણતરી થઈ શકશે; પરંતુ સમુદ્ર પરના તરંગોની ગણતરી તો ક્યારેય કરી શકાતી નથી, તેવી જ રીતે મારી શુભવિશેષ વિભૂતિઓની ગણતરી પણ કહી થઈ શકતી નથી. હે અર્જુન! વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ મેં તને મારી મુખ્ય મુખ્ય પંચોતેર વિભૂતિઓ કહી સંભળાવી. પરંતુ મારી વિભૂતિઓ સમજી દેવા માટેની તારા મનમાં જે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ, તે મને તો વ્યર્થ જ લાગી; કારણ કે મારી બીજી વિભૂતિઓનો કેટલો બધો વિસ્તાર છે, એનો પતો ન હોવાથી તું કેટલુંક સાંભળી શકે અને હું કેટલુંક કહી શકું! એટલા માટે હું એક વાર તને મારો ભેદ બજાવી દઈ

હું કે જે બીજામાંથી ભૂતોના અંકુરો ફૂટે છે, તે બીજા હું છું; માટે લઘુ કે શુરુ એવું કાંઈ પણ ન માનતાં, ઉચ્ચ-નીચ એ સર્વ ભાવનો પરિત્યાગ કરી, સર્વ વસ્તુમાં હું જ છું એમ તું માન. હે અર્જુન! એના કરતાં પણ એક સર્વસાધારણ સંકેત હું તને કહું છું તે સાંભળ. એ સંકેતના યોગે તું મારી વિભૂતિઓને તત્કાળ ઓળખી શકીશ. (૩૦૬)

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽश्रयसंभवम् ॥ ૪૧ ॥

(એટલા માટે) હે અર્જુન! જે જે પણ વિભૂતિયુક્ત અર્થોત્ત અર્થયુક્ત તેમ જ શોભાયુક્ત અથવા અન્ય કોઈ પણ પ્રભાવથી યુક્ત હોય, તે તે મારા તેજના અંશમાંથી જ (ઉત્પન્ન) થયેલી છે, એમ તું જાણ. ૪૧.

હે ધનંજય! જે જે સ્થાનમાં સંપત્તિ અને દ્વંદ્વવાસ્તવ્ય હોય તે તે સ્થાનમાં મારો અંશ છે, એમ તું જાણ. (૩૦૭)

अथवा बहूनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टम्याहमिदं कुत्स्नમેकांશેन स्थितो जगत् ॥ ૪૨ ॥

અથવા હે અર્જુન! આ જે પુષ્કળ વાતો મેં તને કહી, તે જાણવાથી તને શું પ્રયોજન છે? હું આ સંપૂર્ણ જગતને પોતાની યોગમાયાના એક અશમાનથી ધારણ કરીને સ્થિત છું; એટલા માટે મને જ તત્ત્વથી જાણવો જોઈએ. ૪૨.

આકાશમાં સૂર્યચંદ્ર એક જ હોવા છતાં તેની પ્રભાનો જેમ ત્રિભુવનમાં પ્રસાર થાય છે, તેમ જે એકલાની જ આજ્ઞા સર્વ જનો પાળે છે, તે મહાનુભાવને એકલો જાણીશ નહિ અને નિર્ધન પણ માનીશ નહિ. બીજાની ઈચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે કામધેનુને પોતાની સાથે કાંઈ સામગ્રી લેવી પડે છે ખરી કે? તેની પાસેથી તો જે વેળાએ જે કોઈ જે વસ્તુની માગના કરે છે, તેને તે તત્કાળ તે વસ્તુ આપીને સંતોષે છે, તે જ પ્રમાણે મારી વિભૂતિના અંગમાં સર્વ જોઈએ ભરેલું છે. મારી વિભૂતિને ઓળખવાનો એ જ સંકેત છે, એમ તું જાણ. હે અર્જુન! જેમની આજ્ઞાએ સર્વ લોકો વડે જ શિરસામાન્ય કરાવી તારી દૃષ્ટિએ પડે, તેઓ વિભૂતિ એટલે કે મારા જ અવતાર છે એમ જ તું સમજજે. મારી વિભૂતિમાં આ સામાન્ય વિભૂતિ અને આ વિશેષ વિભૂતિ એવો ભેદ માનવો એ એક મહાદોષ છે; કારણ કે આ સર્વ વિશ્વમાં હું જ એકલો વ્યાપ્ત છું. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી સામાન્ય વિભૂતિ અને અસામાન્ય વિભૂતિ એવો ભેદ કદાપિ મિથ્યા જ આપણી યુદ્ધિને કલકિત શા માટે કરવી જોઈએ?

કૈરંતુ વ્યથે મંથન શા માટે કરવું ? અમૃતને ઉકાળીને અધુ સૂકવી દેવાનો હેતુ શો ? વળી વાયુને જમણું અને ડાણુ અંગ હોય છે કે ? સૂર્યગિંબનો આગલો અને પાછલો ભાગ એવા જતાં આપણી દષ્ટિ જ હ્રસ્ત થાય છે (તે સર્વ પ્રકાશમય હોવાથી તેને આગળ અને પાછળના ભાગો જ નથી અને તેથી તેની તરફ જોતાં નેત્રો અંધ બની જાય છે). તે પ્રમાણે મારા સ્વરૂપમાં સાધારણ અને વિશેષ એવો ભેદ નથી અને હે સુભદ્રાપતે ! મારી જે ભિન્ન ભિન્ન અનંત વિભૂતિઓ છે, તેમની તું કેટલીક ગણના કરી શકવાનો હતો ? માટે હવે મારી વિભૂતિ બાણવાની ધમ્મા રહેવા દે; મારા માત્ર એક જ અંશથી આ સર્વ વિશ્વ વ્યાપ્ત છે; માટે સર્વત્ર હુ જ છું, એમ અલેક્ષ્યુદ્ધિથી મને ભજ. જ્ઞાનરૂપી વનને વસંતઋતુની પેઠે આનંદ આપનાર અને વિરક્તોને એકાંતમાં સમાગમસુખ આપનાર સકલઐશ્વર્યસંપન્ન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ પ્રમાણે બોલ્યા. (૩૧૮)

એટલે અર્જુન બોલ્યો : ‘ હે પ્રભો ! ‘ મારી વિભૂતિઓમાં ભેદ માનીશ નહિ ’ એમ જે આપે કહ્યું, તે આપની મહત્તાને બુધ્ધિરૂપ જ છે; કારણ કે જો ભેદ માનવામાં આવે તો ભેદ ભિન્ન અને તેના ત્યાગ કરનાર અમે ભિન્ન એમ થવાનો સંભવ છે. શું સૂર્ય ઉદય પામ્યા પહેલાં જગતને એમ કહે છે કે, હુ આત્મ છું માટે અંધારાને એક બાબુ ખસેડી દો (કારણ કે સૂર્ય ઉદિત થવા સાથે જ અંધકારનો આપોઆપ જ લોપ થઈ જાય છે; તે જ પ્રમાણે સર્વ જગત ઈશ્વરમય છે, એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ ઈશ્વરને બાણનાર પણ તદ્રૂપ જ થઈ જાય છે). પરંતુ હે દેવ ! જો આ વિષયમાં આપને અવિચારી કહીએ, તો તો અતિપ્રસંગ કયો જ કહેવાય. હે પ્રભો ! જો તમારું નામ જ કોઈ એકવાર મુખથી ઉચ્ચારે અથવા કંઈ દ્વારા સાંભળે, તો તેના મનમાંથી ભેદનો ખરેખર જ લોપ થઈ જાય છે; તો એવા તમે પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મ જ સદ્ભાગ્યે મારા હાથમાં આવ્યા છો, એટલે પછી તમારા અને મારામાં નામ માત્રનો ભેદ ક્યાથી જ હોઈ શકે ? અને તે ભેદ કોઈ જોઈ જાણી પણ ક્યાથી શકે (મૂળ ન હોય ત્યાં શાખાનો સંભવ જ ક્યાં રહ્યો) ? ચદ્રગિંબની સીમાંમાં પ્રવેશ કર્યા પછી પણ ઉજ્જ્વળતા કે તાપથી કોઈ પીડાય ખરું ? નહિ જ ! પરંતુ હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપ મહાન અને સમર્થ છો, એટલે ગમે તેમ બોલો ! ’ અર્જુનનું એ બોલવું સાંભળતા જ શ્રીકૃષ્ણને અતિશય સંતોષ થયો અને તેમણે અર્જુનને અંતઃકરણપૂર્વક આલિંગન આપીને કહ્યું કે,

‘મારા બોલવાથી તું કંઈ કરીશ નહિ. બેઠોની પરપરા કહી સંભળાવવાના પ્રવાહમાં મેં વિભૂતિઓના જે જે પ્રકારો કહ્યા તે તે અલેક્ષણવથી તારા મનમાં ઠંસ્યા છે કે નહિ, એ જાણવા માટે જ ક્ષણભર ઉપર ઉપરથી હું એમ બોલ્યો, તો મારી વિભૂતિ વિષે તને સારો બોધ થઈ ગયો છે, એવો મારો અનુભવયુક્ત નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે !’ એટલે અર્જુન બોલ્યો : ‘હે દેવ ! એ બધું આપ પોતે જોઈ લ્યો; પરંતુ આ વિશ્વમાં સર્વત્ર આપ જ ભરેલા છો, એમ જ મને તો દેખાય છે.’

એવી રીતે અર્જુનની યોગ્યતામાં આવવાની વાર્તા સંજય કહેતો હતો, ત્યારે પણ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર સ્તબ્ધ જ થઈને બેઠો હતો. એથી સંજયના મનમાં એક ઉત્પન્ન થયો અને તે કહેવા લાગ્યો : સહજ લાભ થતો હોવા છતાં લતાપ્રહાર કરવો, એ આશ્ચર્ય નથી કે શું ? ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની જ્ઞાનદૃષ્ટિ સાચી છે, એમ હું અત્યાર લાગી સમજતો હતો; પરંતુ મારી એ ધારણા ભૂલભરેલી નીવડી છે-વસ્તુતઃ એ બાહ્ય દૃષ્ટિ પ્રમાણે જ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી પણ અધ જ છે. પણ હવે આપણે ધૃતરાષ્ટ્રની વાત રહેવા દઈશું. અર્જુન કેવળ પોતાના હિતની યોગ્યતાને વધાયા કરે છે; કારણ કે એ વાતો કરતાં પણ એક બીજી ઉત્તમ વાત વિષે, તેના મનમાં ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થવા લાગી, તેથી તે બોલ્યો : ‘સર્વ જગત ધર્મિરમય છે, એવો મારા અંતઃકરણને જે અનુભવ થયો છે, તે મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થવી જોઈએ. એ ઇચ્છાને પગલે તેની ભુદ્ધિ ચાલવા લાગી છે; અધિક દૈવવાન હોવાથી તે એવી ઇચ્છા કરવા લાગ્યો કે આજ મારી બન્ને આંખોથી મારે સકળ વિશ્વરૂપ જોવું છે. આજે અર્જુન એટલે કલ્પતરુની કેવળ શાખા જ છે; એટલા માટે તેને વાંચિયા પુષ્પો આવવાનો કદી સંભવ જ નથી; કારણ કે તેના મુખમાથી જે જે વચન નીકળે તે તે શ્રીકૃષ્ણ સત્ય કરી આપે છે. જે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પ્રહ્લાદના વચનને અનુસરીને પોતે જ વિષરૂપે બન્યા હતા (અર્થાત્ હિરણ્યકશિપુના કહેવાથી કયાધુએ પ્રહ્લાદને વિષ આપ્યું હતું, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ વિષરૂપે થયા હતા), તે જ સફળરૂપે અર્જુનને અત્યારે પ્રાપ્ત થયેલા છે, એટલા માટે નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, ‘વિશ્વરૂપ વિષેના પ્રશ્નનો પ્રારંભ પાર્થ દેવી રીતે કરે છે, તે કથા હવે પછીના પ્રસંગમાં કહેવામાં આવશે’ (૩૩૫)

અધ્યાય ૧૧ મો—વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

હવે આ પછી અગિયારમા અધ્યાયમાં જે કથાભાગ છે, તે શાંત અને અફભુત એ બે રસથી પરિપૂર્ણ છે અને એમાં પાર્થને શ્રીભગવાનનું વિશ્વરૂપ દંષ્ટિગોચર થવાનું છે. આ પ્રસંગે શાંત રસને ઘેર અફભુત રસ અતિથિ તરીકે આવેલો હોવાથી, તેની સાથે ઇતર રસોને પણ પંક્તિનો લાભ મળ્યો છે. લગભગ વધુવરને જેમ સારાં આભૂષણો પહેરી ફરવાનો લહાવો મળે છે તથા તેમની જ સાથે જાનૈયાઓને પણ વસ્ત્રાલંકારોથી ભૂષિત થઈ ફરવાહરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણે ભાષાને જેવો સુખાસન પર બેસવાનો લાભ મળે છે, તેવો સર્વ રસોને પણ આનંદમાં મહાલવાનો લાભ મળેલો છે. પરંતુ તે સર્વમાં શાંત રસ અને અફભુત રસ એવા તો શોભી નીકળ્યા કે જાણે શંકર અને વિષ્ણુ પરસ્પર પ્રેમભાવથી એકબીજાને આદિગન આપવાને જ આવ્યા ન હોય, એવો જ ભાસ થાય છે. અથવા તો અમાવાસ્થાને દિવસે જે પ્રમાણે સૂર્ય અને ચંદ્ર એ ઉભય બિંબોનો એક જ સમયે જેમ ભેટો થાય છે, તે જ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં શાંત અને અફભુત રસનું ચૈકથ થયું છે. અથવા તો જેમ ગંગા અને યમુના-એ બન્ને નદીના ઓઘ પ્રયાગક્ષેત્રમાં આવીને મળ્યા છે, એ જ પ્રમાણે શાંત અને અફભુત-એ બન્ને રસ એકત્ર મળી અગિયારમો અધ્યાય સાક્ષાત્ પ્રયાગરૂપ જ બન્યો છે અને તેથી આ અધ્યાય સાંભળવાથી જગત માંના સર્વ સુસુક્ષ્મનો પવિત્ર થાય છે. આ ઉભય રસના સંગમમાં ગીતારૂપી ત્રીજી સરસ્વતી શુભ છે અને શાંત તથા અફભુત, એ બન્ને રસો ગંગા-યમુનાના ઓઘની ચેઠે મૂર્તિમંત છે; એટલે બંધુઓ ! અગિયારમા અધ્યાયમાં એ ત્રિવેણીસંગમનો યોગ જ આવેલો છે, એમ સમજો. આ પ્રસંગે શ્રવણેન્દ્રિયનાં દ્વારથી આ તીર્થમાં પ્રવેશ કરવો અતિ સુલભ છે (અર્થાત્ ત્રિવેણીસંગમ પ્રમાણે અહીં દુબવાની ધાસ્તી જરા પણ નથી). જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, આ માર્ગને આટલો બધો સરળ મારા શુરુદેવ નિવૃત્તિનાથે જ બનાવ્યો છે. આ ગીતારૂપી તીર્થનો સંસ્કૃતભાષા રૂપી તીરપ્રાંત કઠિન હોવાથી, તેને તોડી નાંખીને અને ત્યાં મરાઠી ભાષારૂપી પગથિયાંનો સરળ ઓવારો બાંધીને શ્રીનિવૃત્તિદેવે કેવળ ધર્મનિસરણી જ બનાવી છે; એટલા માટે આ તીર્થમાં ભક્તિભાવથી ગમે તેણે સ્નાન કરવું અને જે પ્રમાણે

પ્રયાગમાં માધવનું દર્શન થાય છે, તે પ્રમાણે અહીં શ્રીભગવાનની વિશ્વરૂપનું દર્શન કરવું અને જન્મ-મરણરૂપી સંસારને તિલાંજલિ આપી દેવી. વધારે શું કહું ? આ અગિયારમા અધ્યાયમાં સર્વ રસો આવીને મૂર્તિમંત ઊભા રહેલા છે અને તે સ્થળે જગતના શ્રવણસુખની રેલમછેલ ચાલી રહી છે. આ ઠેકાણે શાંત અને અદ્ભુત રસ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને ઇતર રસોની શોભા પણ દષ્ટિએ પડે છે; પરંતુ એ ઉપમા પણ હીન જ છે. અરે ! આ સ્થળે તો પ્રત્યક્ષ મોક્ષસુખ જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અગિયારમો અધ્યાય દેવોનું પોતાનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે. અર્જુન ભાગ્યવતોનો સુકુટમણિ જ છે; કારણ કે તે આવા અલૌકિક સ્થાનમાં આવી પહોંચવાના ભાગ્યને પણ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે, પરંતુ આ ઠેકાણે એકલો અર્જુન જ આવ્યો છે, એમ શા માટે કહેવું જોઈએ ? ગીતાના અર્થનો પ્રાકૃત ભાષામાં વિસ્તાર થયેલો હોવાથી ગમે તે મનુષ્યને માટે એના ઉપસોગનો સુકાળ થયેલો છે; એટલા માટે મારી વિનંતિ છે કે, આપ સજ્જનો આ તરફ લક્ષ આપો. આપ સંતોની સલા સંસુખ આટલી છૂટથી મોલવું મને ઉચિત નથી; પરંતુ આપ મને પ્રેમથી આપના બાળક પ્રમાણે ગણજો. અહો ! પોપટને આપણે જ બણાવીએ છીએ અને આપણા જ બણાવેલા શબ્દો જ્યારે તે જોલે છે, ત્યારે આપણે મસ્તક ડોલાવીએ છીએ. માતાને પોતાના બાળક પાસે કરાવેલું કુતૂહલ જોઈ આનંદ નથી થતો ? તે જ પ્રમાણે હે પ્રભો ! હું જે કાંઈ પણ જોલીશ, તે આપે જ મને શીખવેલું છે; અને તેથી હે દેવ ! આપનું કથન આપ પોતે જ શ્રવણ કરો. મારું ભાષણ એટલે આપે પોતે જ રાપેલું જ્ઞાનનું એક મિષ્ટ વૃક્ષ છે એટલે એને એકાગ્ર અંતાઃકરણરૂપ જળના સિંચનથી વધારો; એથી એ વૃક્ષને જ નવરસાદિ પુખ્તો આવીને તે ફૂલશે તથા પુષ્કળ પ્રકારના અર્થ-રૂપી ફળના ભારથી તે નમી પડશે અને આપની એ કૃતિથી સર્વ જગતને સુખ પ્રાપ્ત થશે. (શ્રીસાનેશ્વરના) એમ જોલ્યા પછી, સત-જનો પ્રસન્ન થઈ કહેવા લાગ્યા કે, ‘એમે તારા કથનથી સતોષ પામ્યા છીએ; એટલે હવે અર્જુન શું જોલ્યો તે માત્ર કહે.’ (૨૧)

ત્યારે નિવૃત્તિના ઠાસ જ્ઞાનદેવ જોલ્યા : શ્રીકૃષ્ણાર્જુનનો સંવાદ મને પ્રાકૃત પ્રાણીને શી રીતે કહેતાં આવડે વારું ? પરંતુ આપ જો મને શક્તિ આપો તો હું કહી શકીશ. અહો ! વનવગડામાનો ઝાંઝપાલો ખાનારા વાંદરાઓ પાસે જે રામે લંકાધીશ રાવણનો પણ પરાભવ.

કરાવ્યો હતો; તેણે જ એકલા અર્જુન દ્વારા કૌરવોના અગિયાર અક્ષૌ-
હિણી સૈન્ય પર વિજય પ્રાપ્ત કરાવ્યો ન હતો કે? જગતમાં સમર્થ
પુરુષો જે કાંઈ પણ કરવાનું મનમાં ધારે, તે ન થાય એમ બને જ
નહિ; અર્થાત્ જે કામ સમર્થ ભગવાન કરી શકે છે, તે સર્વ પ્રાણી
• ઓના હાથે થઈ શકતું નથી; તે જ પ્રમાણે આપ પણ સમર્થ જ છે,
એટલે કૃપા કરીને મારા મુખ દ્વારા ગીતાનો ઉચ્ચાર કરાવો—ગીતાના
અર્થનો વિસ્તાર કરાવો. હવે વૈકુંઠનાયક શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી ગીતાનો
જે ખરો ભાવાર્થ નીકળ્યો હતો, તે હું તમને કહી સંભળાવું છું. માટે
મારા કથનમાં ધ્યાન રાખો. ધન્ય ભાગ્ય તે ગીતાના કે વેદો જે પર-
માત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે, તે પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે જ પોતાના મુખથી
તેનું નિરૂપણ કર્યું. એ ગીતાની મહત્તાનું શું વર્ણન કરીએ વારુ?
કારણ કે તે ગીતાશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ શકરની ભુદ્ધિને પણ ગમ્ય થયું નથી.
એટલા માટે તે ગીતાશાસ્ત્રને જીવભાવથી વંદન કરવું, એ જ વધારે
સારું છે, અસ્તુ. પછી અર્જુને વિશ્વરૂપ ભોવાની પોતાના મનની ઇચ્છા
તૃપ્ત કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણની સાથે ચાતુર્યથી ભાલવાનો ઉપક્રમ કેવી
રીતે કર્યો તે સાંભળો. આ સર્વ જગત ઇશ્વરરૂપ જ છે, એવી પ્રતીતિને
પ્રાપ્ત થયેલો અર્જુન એવી ઇચ્છા ધરાવતો હતો કે, મને બાહ્ય દૃષ્ટિથી
‘પણુ’ ઇશ્વરપ્રતીતિ થાય; પરંતુ આ વાત સ્પષ્ટ કહેવાની તેની હિંમત
આલી નહિ; કારણ કે દેવને એકદમ એમ કેમ કહેવાય કે, ‘મને
આપના ગૂઢ વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવો.’ તેણે વિચાર કર્યો કે, ‘પૂર્વે
કેઈ પણ પ્રિય ભક્તો જે વાત ક્યારેય પૂછી નથી, તે વિશ્વરૂપ મને
અતાવશે કે કેમ, એમ મારાથી એકાએક કેવી રીતે પૂછી શકાય
વારુ? હું ભેડે શ્રીકૃષ્ણદેવનો વિશેષ સ્નેહપાત્ર છું, તોપણ માતા
યશોદા કરતાં તો સ્નેહમાં મારી અધિકતા ન જ હોય, એ સ્વાભાવિક
છે. પરંતુ માતા યશોદા પણ તે વાત પૂછતાં ભયભીત થઈ હતી!
મેં એમની ગમે તેવી સેવા કરી હશે, તોપણ મારાથી ગરુડની ખરા-
બરી કરી શકાશે કે? પણુ તે ગરુડે પણુ વિશ્વરૂપના નામનો કદાચિ
• ઉચ્ચાર કર્યો નથી. તેમ જ હું શું સનકાદિકો કરતાં તો વધારે દેવની
સમીપ નિવાસ કરનારો નથી જ? પરંતુ તેમને પણુ આ એટલા સૂઝી
નહોતી! તેમ જ શું હું ગોકુળના ભાવિક ગોપ-ગોપીઓ કરતાં દેવને
વિશેષ પ્રિય છું કે? પરંતુ તે ગોકુળના લોકોને પણુ ‘હું તો એક
• બાળક છું,’ એમ સમજાવીને ભગવાને ભ્રમમાં નાખ્યાં હતાં અને

અંબરીષ રાજા* માટે દશવાર ગર્ભવાસ લોગળ્યો, પરંતુ પોતાનું વિશ્વરૂપ કોઈને પણ ન દેખાડતા તેમણે અત્યાર લગી શુભ જ રાખી મૂક્યું છે! માટે એવી શુભ વાત મારાથી શી રીતે પૂછી શકાશે? પરંતુ નહિ પૂછું તો ભગવાનનું વિશ્વરૂપ જોયા સિવાય મને એનું પણ પડ નાર નથી; એટલું જ નહિ, પણ તેમ કયાં સિવાય હું જીવત રહીશ

* અંબરીષ નામના એક ભક્ત રાજાએ એકાદશીવ્રતના પાલન માટે ત્રિપુરને પણ અવતાર ધારણ કરાવ્યા હતા એ વિષ્ણુના અવતાર ધારણનું કાળ્ય આ પ્રમાણે છે

અંબરીષ રાજા નિત્ય નિયમિત એકાદશીવ્રત કરતો હતો અતિથિ અભ્યાગતની સેવા કરતો અને દર નિવ્રવથી નિત્ય હસ્તિચિત્તના નિમગ્ન રહેતો હતો. એકવાર દુર્વાસાઋષિ ખાસ તેના વ્રતનો ભંગ કરવાના ઉદ્દેશથી જ અનિયત થઈને તેને ત્યાં આવ્યા ને દિવસ સાધનદ્વારથી માત્ર એક ઘડી જ ખાકી હતી, એટલે એવી વેળાએ અચાનક એ અતિથિને આવેલા જોઈ કેમ યશે અને કેમ નહિ. એનો વ્રતચારી અંબરીષને મોટો વિચાર બધું પડ્યો છતાં આવેલા અતિથિ ઋષિ દુર્વાસાનું અભિવદન કરી તેને અર્ધપાદ આપી તેમની ઉપચારપૂર્વક પૂજા કરી અને ત્યાર પછી ઋષિને પ્રાર્થના કરી કે ‘કૃપા કરીને આપ શીઘ્ર સ્નાન કરી આવો, કારણ કે દ્વાદશી એક ઘટિકા માત્ર અવશિષ્ટ છે માટે અનુદાન કરીને પાછા સત્વર પધારો.’ ઋષિ નદીતીરે ગયા અને ત્યાં વિધિ-પૂર્વક અનુદાન કરવા લાગ્યા એમાં વિલબ થતા સાધનઘટિકા આવી લાગી, વ્રતભંગ થવાના ભયથી અંબરીષ તીર્થોદ્ધક લઈને પારણું કરી નાખ્યું ને ઋષિ માટે નાના પ્રકારના પકવાનો તૈયાર કરાવ્યા એ પછી સ્નાન આદિથી મુક્ત થઈને દુર્વાસા ઋષિ પાછા આવ્યા અને અંબરીષના મુખને જોઈને પૂછ્યું કે, ‘તે ભાળન કયું કે શું? કે દુઃખમન’ અતિથિને જમાણા પૂર્વે જ તું જમી બેઠો કે?’ એમ કહી ઋષિએ તેને શાપ દીધો અને તેથી અંબરીષ શાર્ફધર ભગવાનનું સ્મરણ કરતા ભગવાન વિષ્ણુ ભક્તના ભયનું ભંજન કરવા માટે વૈકુંઠને ત્યાગીને ત્યાં આવી લાગ્યા, કારણ કે શ્રી નારાયણ ભક્તવત્સલ કેડેવાય છે અને શરણાગતનું સરક્ષણ કરવું એ તેનો પરાપૂર્વનો ધર્મ છે. સર્વ યુગલોનું એ જ કથન છે કે, પોતાતા વત્સના ધ્વનિને સાભળી ગાય જેવી રીતે તરત દોડી આવે છે, તેવી જ રીતે ભક્તના પોકારને સાભળી ભક્તવત્સલ ભગવાન પણ તેના ઉદ્ધાર માટે તરત દોડીને આવે છે ઋષિએ અંબરીષને એવો શાપ આપ્યો હતો કે, ‘જગતમાની અખિલ યોનિઓમાં તારો જન્મ થાઓ અને તું અનેક કાળ પર્વત અનંત પ્રકારના ગર્ભવાસના દુષ્ટો ભોગવ.’ એટલામાં ભગવાન હાથીકેશ પાસે આવીને ઊભા રહ્યા અને ઋષિનું વચન મિથ્યા નહિ થાય એમ જાણીને અંબરીષ ભક્તભયભંજક ભગવાનનાં ચરણોમાં પડી ગયો એટલે વિષ્ણુ ભગવાને દુર્વાસા ઋષિને કહ્યું કે ‘તમે અંબરીષને શાપ દીધો છે પણ મારી

કે નહિ, એ વાતની શંકા જ છે; માટે હવે પૂછવાની શરૂઆત તો કરવી જ; પછી ભલે દેવની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરે. એમ વિચાર કરી અર્જુન ખીતો ખીતો બોલવા લાગ્યો; પરંતુ તે એવી ખૂબીથી બોલ્યો કે, દેવ એકબે પ્રશ્નોત્તરમાં જ તેને પોતાનું સર્વ વિશ્વરૂપ બતાવી દે. શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન માટે આમ કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? વાછ રહાને જોતાંની સાથે ગાય પ્રેમાવેશમાં આવી જીડીને જીલ્લી થઈ જાય છે, તો પછી વાછરડાનું મુખ તેના સ્તનની સાથે સ્પર્શ કરે, ત્યારે તે પોતાના દૂધના પ્રવાહને અટકાવી શકતી નથી. જે પાંડવોનું રક્ષણ કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જંગલો અને યવંતોમાં પણ રખડ્યા હતા, તેઓ અર્જુનના પ્રશ્નો ઉત્તર આપ્યા વિના કોઈ પણ રીતે રહી શકે ખંરા ? શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સ્વભાવથી જ પ્રેમમૂર્તિ છે અને તે પ્રેમને અર્જુનરૂપી પાત્ર મળ્યું, એટલે ભેદભાવ રહી શકે જ કેમ ? માટે અર્જુને પૂછતાંવાર જ દેવ આપોઆપ વિશ્વરૂપ ધારણ કરશે; માટે હવે આરંભના તે પ્રસંગનું શ્રવણ કરો. (૪૩)

અર્જુન ઉવાચ-મદતુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્ ।

યસ્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોઽયં વિગતો મમ । ૧ ॥

• - અર્જુન બોલ્યો હે ભગવાન ! મારા પર અનુગ્રહ કરવા માટે આપે આત્મ-તત્વના પ્રકાશક-આધ્યાત્મ નામક અતિશય ગુહ્ય તથા ભ્રમનાશક જે વચનોનો મને ઉપદેશ આપ્યો, તેના યોગે મારા સર્વ મોહ (ચિત્તભ્રમ)નો લોપ થયો છે. ૧

ત્યાર પછી પાઠ્ય બોલ્યો : હે કૃપાનિધે ! આપે કેવળ મારા લાભ

એને રક્ષવાની ઇચ્છા હોવાથી એ શાપ આપ મને દો. 'દુર્વાસા ઋષિ મહાવાની હોવાથી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે 'જે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર દેવોને પણ દુર્લભ છે, તે ભગવાનનો મારા શાપના યોગે અધ્યાત્મક ચૃતસૌકન્ય પ્રાપ્તિ-ઓને પણ સાક્ષાત્કાર થતાં તેમનો ઉદ્ધાર થશે. એવી પરાપકારમય ભાવનાથી તેમણે વિષ્ણુ ભગવાનને શાપ દેતા કહ્યું કે, તું ભૂમિમાં અવતરીને નાના ગ્યાન-માં જન્મ ધારણ કરજે. દશ વાર જન્મ-અવતાર ધારણ કર્યો પછી મારા શાપથી તું મુક્ત થઈશ. તું સહજ મહા વિશ્વાત્મા હોવાથી સ્વૈયં અને સદૃશમાં તારો જ નિવાસ છે, એટલે તારા અવતારથી જગતનો ઉદ્ધાર થશે અને ભૂમિનો ભાર ઊતરશે.' ભગવાને-જગત્પિતાએ દુષ્ટોના દમન અને સૃષ્ટિના પાલન માટે એ કાર્યકારણ શાપનો સ્વીકાર કર્યો અને તેથી ભગવાનના પ્રસિદ્ધ મત્ય, કૃમ, વરાહ, વૃષિહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ અને શુદ્ધ એ નવ અવતાર થયા છે અને દશમો કલ્કિ અવતાર થવાનો છે, એવી માન્યતા છે. ભગવાનને એ ગર્ભવાસની ગંભીર પીડા કેવળ ભક્તના દુર્અનિવારણાર્થે જ ભોગવવી પડે છે.

માટે શબ્દાતીત શુદ્ધ રહસ્યતુ નિરૂપણ કરી બતાવ્યું છે. જ્યારે પંચ-
મહાભૂતો પ્રકાશમાં લીન થાય છે અને જીવ તથા માયા લય પામે
છે, ત્યારે પરમાત્મા જે સ્વરૂપને ધારણ કરીને રહે છે, તે અતિમ
સ્વરૂપને કૃપણની પેઠે હૃદયમાં સંગ્રહેલું હોઈને વેદોદી પણ શુભ રાખ્યું
હતું, તે આજે મારી સમક્ષ આપે હૃદય જોડીને પ્રકટ કર્યું છે. જે
અધ્યાત્મજ્ઞાન માટે શ્રી શકરે પોતાનું ઐશ્વર્ય છોડી રમશાનમાં વાસ
કર્યો, તે જ્ઞાન હે પ્રભો ! આપે મને ક્ષણમાત્રમા આપ્યું છે; પરંતુ જો
એમ કહેવામાં આવે, તો પછી આપની જોડે ઐક્ય થવાની શી સાથ-
કતા વારુ (ઐક્ય થવા પછી આપવા અને લેવાનો સંબંધ બાકી
જ ક્યાથી રહે વારુ) ? પરંતુ મહામોહના પૂરમા મને માથા સુધી
દૂબેલો જોઈને, આપે પોતે પૂરમા ભૂસકો મારીને મને બંહાર જેવી
કાઢ્યો છે. આપના સિવાય આ જગતમાં અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ નથી;
પરંતુ અમારા કમોનું પ્રાગલ્ભ્ય તો જીવ્યો કે, અમે ‘દેહ હું છું’
એવા મોહના ચક્રમાં પડીને આપનાથી ભિન્ન છીએ એમ ખુલ્લેખુલ્લું
કહીએ છીએ. હું આ જગતમાં કોઈ એક અર્જુન છું, એવું દેહ-
ભિમાન ધરાવતો હતો તથા કૌરવોને આમ માનતો હતો; તેમ જ
એમને મારીશ તો તેથી થનારાં પાતક માટે કોણ બાણે મને શી
શિક્ષા થશે, એવાં ખરાબ સ્વપ્ન જોતો હતો; પરંતુ હે પ્રભો ! આપે
મને જાગૃત કર્યો છે. હે દેવ ! હે લક્ષ્મીપતે ! ગધર્વનગરીની વસતી
છોડી હું પાણી પીવાની ઇચ્છાથી મૃગજળ પીતો હતો, અથવા વચ્ચના
બનેલા સર્પના દશવાથી મને મરણની ખરી લહરીઓ આવતી હતી.
આ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી મરવા પડેલા મને જીવનજ્ઞાન આપવાનું પુણ્ય
આપે સંપાદન કર્યું છે. કૂવામાં પોતાના પડેલા પ્રતિબિંબને ન જોળ
ખતા સિંહ કૂવામાં ફૂદી પડવાની તૈયારીમાં હોય અને તેને એવી
અવસ્થામાં જોઈ અચાનક કોઈ આવીને તેનું જેમ રક્ષણ કરે, તેમ હે
અનત ! અજ્ઞાનસાગરમાં ડૂબતો મને અટકાવીને આપે મારું સરક્ષણ
કર્યું છે, બાકી અત્યાર પર્થ ત મારો તો એવો જ નિશ્ચય હતો કે,
ભલે સમ સમુદ્ર આ ક્ષણે જ એકત્ર થઈ જાય, અથવા આ સર્વ જગત
દૂબી જાય કે તૂટી પડે; (તોય ચિંતા નહિ) પણ ગોત્રજો સાથે મને
સુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ ન આવે ! આવા અહંકારના યોગથી મેં આગહરૂપી
જળમાં ડૂબકી મારી હતી; પરંતુ આપ નિકટ હતા તો મારું થયું;
નહિ તો તેમથી મને કોણ બંહાર કાઢત વારુ ? વાસ્તવિક રીતે હું
ન હોવા છતાં કોઈ છું એમ માનવાનો અને જે કોઈ પણ નથી તેને

ધોત્રજ નામ આપવાનો મને મોટો ઉન્માદ થયો હતો ! પરંતુ એ ઉન્માદમાંથી આપે મારું રક્ષણ કર્યું ! પૂર્વે અમે લાક્ષાગૃહમાં બળતાં હતાં તેમાંથી અમને બહાર કાઢી આપે અમારું સંરક્ષણ કર્યું હતું ખરું; પણ ત્યારે તો અમને કેવળ દેહનો જ ભય હતો; પરંતુ અત્યારે આ બીજા લાક્ષાગૃહમાં તો મારું ચૈતન્ય નષ્ટ થવાની આશી પર આવી લાગ્યું હતું; તેમાંથી પણ આપે મને ઉગાર્યો. દુરાચરૂંથી હિરણ્યાક્ષ દૈત્ય મારી બુદ્ધિરૂંથી પૃથ્વીને બગલમાં મારીને મોહરૂંથી સસુદ્રના ઊંડા પાણીમાં લઈ ગયો હતો; એટલામાં આપના બોધના સામર્થ્યથી હું એકાએક શુદ્ધિમાં આવ્યો છું. આ તો આપને આ વરાહનો બીજો અવતાર જ ધારણ કરવો પડ્યો છે. આવા આપનાં મહત્કૃત્યો અપાર છે, તે મારી, એકની એક વાણી શી રીતે વર્ણવી શકે ? વધારે શું કહું ? આપે આપના પાંચે પ્રાણ મને અર્પણ કરી દીધા છે. હે દેવ ! આપનો તે શ્રમ વ્યર્થ ન જતાં આપને યશની પ્રાપ્તિ થયેલી છે અને તે એ કે, મારા અજ્ઞાનનો સમૂળ નાશ થયો છે. હે મહારાજ ! આનંદસરોવરમાંનાં કમળ જેવા આપનાં આ નેત્રો જેને માટે પોતાના કૃપાપ્રસાદનાં મંદિરો તૈયાર કરે છે (જેની ઉપર આપની કૃપાદષ્ટિ થાય છે), તેની સાથે મોહનો મેળાપ કદાપિ થતો જ નથી. મહારાજ ! મૃગજળની વૃષ્ટિ વડવાનળને શું કરી શકવાની હતી ? તેમ હે હાતાર ! હું આપના કૃપામંદિરમાં પ્રવેશ કરી બ્રહ્મજ્ઞાનનો પૂર્ણ અનુભવ લીધા કરું છું; એટલે મારા મોહનો નાશ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ખરેખર હું આપના ચરણનો શપથ લઈને કહું છું કે, મારો હવે ઉદ્ધાર થઈ ગયો છે. (૬૮)

મવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।

ત્વત્તઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

હે કમળપત્રાક્ષ ! સકલ ચરાચરની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ આપ પડે જ થાય છે અને આપ જ સર્વાત્મા તથા સર્વેશ્વર છો, એ બધું વિસ્તારપૂર્વક મેં આપના મુખથી સાંભળ્યું છે. ૨

હે કમળનયન ! હે કોટિ સૂર્યના પ્રકાશવાળા ! હે મહેશ ! આજે મેં આપના મુખથી સાંભળ્યું છે કે, આ સર્વ ભૂતો જેનામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જેનામાં લય પામે છે, એવી જે માયા, તે માયા દેવે અર્થાત્ આપે મને વિસ્તારપૂર્વક કહી સંભળાવી છે. એવી રીતે તે માયાનું મૂળ બતાવીને પરમાત્માનું મૂળ સ્થાન પણ બતાવી દીધું છે,

કે જેના ચશરૂપ વસ્ત્રને પરિધાન કરીને વેદો વસ્ત્રચુક્ત થયેલા છે (વેદો જે પરમાત્માના ચશો ગાય છે). જે વેદો ઉત્પન્ન થઈને અસ્તિત્વમા છે અને જેમનામાંથી ધર્મ જેવા રત્નો નીપજે છે; પરંતુ હે દેવ ! એ સર્વ કાર્યો આશ્રય કરતા હોવાથી જ બને છે. હે દેવ ! આપનું જે અગાધ માહાત્મ્ય જે સર્વ માર્ગો દ્વારા બહુવાને યોગ્ય છે અને જે આત્માનુભવથી પરિપૂર્ણ છે, તે આપે મને બતાવી દીધું છે. જેમ વાહણોનો હોપ થતાં જ આકાશમાં સૂર્યમંડળ દંદિગોચર થાય છે, અથવા તો હાથ વડે લીલને દૂર કરતા જ સ્વચ્છ જળ દેખાય છે, અથવા ચંદનના વૃક્ષને સર્પોએ નાંખેલો ઘેરો નીકળી જતાં તેને આલિંગન આપી શકાય છે, અથવા પિશાચનો નાશ થયા પછી તરત જ દ્રવ્ય હસ્તગત થાય છે, એવી જ રીતે જ્ઞાનને આવરણરૂપ ઠાંકી દેનારી જે માયા હતી, તેને શ્રીકૃષ્ણદેવે બાબુએ હઠાવી દીધી હોવાથી મને બ્રહ્મત્વનો મેળાપ થયો છે; એટલા માટે હે દેવ ! આપની અગાધ શક્તિનો હવે મારા જીવમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ બેઠો છે; પરંતુ મારા મનમાં બીજી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે. જો શરમ રાખીને એ વિષે આપને ન પૂછુ તો પછી બીજા કોને પૂછુ ? કારણ કે આપના સિવાય મારું બીજું કોઈ સ્થાન જ નથી. મત્સ્ય જો જળનો આભાર માનીને તેને પરિશ્રમ ન આપતાં બહાર રહેવાનો મનમાં ઉદ્દેશ રાખે અથવા તો બાળક જો માતાની પાસે સ્તનપાન કરવામાં લાગ્યું હોય, તો હે શ્રીહરિ ! તેમના બચવાનો બીજો કોઈ ઉપાય છે ખરો ? એટલા માટે સંકેત્ય ન ધરતાં મનમાં આવે તે પ્રશ્ન આપને પૂછવો જ; આ પ્રમાણે અર્જુન હજી તો કહેતો હતો, એટલામાં તો તરત જ શ્રીકૃષ્ણદેવે બોલી બોલ્યા કે, તારું એ લાવણ્ય હવે રહેવા દે અને તને શી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે, તે મને કહે. (૮૦)

एवमेतद्यथाऽस्त्य त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ૩ ॥

હે પરમેશ્વર ! આપના સ્વરૂપનું જેવું વર્ણન કર્યું તે બરાબર તે જ છે; પરંતુ હે પુરુષોત્તમ ! આપના જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બલ, વીર્ય અને તેજ્યચુક્ત રૂપને પ્રત્યક્ષ જોવાની ઇચ્છા છે. ૩

પછી અર્જુન બોલ્યો : હે દેવ ! આપે મારી જે જે વાતો કહી, તેમના અનુભવથી મારી દંદિ શાંત થઈ છે. હવે જેની ઇચ્છાથી આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ તથા લય થાય છે અને જે સ્થાનને આપ

‘પોતાના સ્વરૂપ તરીકે જોળખાવો છો, તે આપનું મુખ્ય સ્વરૂપ કૃપા કરી દેખાડો. બ્યાંથી આપ દેવોનાં સંકટોનું નિવારણ કરવાના નિમિત્તથી દિલ્લુજ, ચતુર્ભુજ ઇત્યાદિ રૂપો ધારણ કરીને પધારો છો; ક્ષીરસમુદ્રમાંના શેષશયનના આરંભથી મત્સ્ય-કૂર્માદિ અવતાર ધારણ કરી, સર્વ અવતારકૃત્યોની સમાપ્તિ થયા પછી હે ગારુડી શ્રીકૃષ્ણ ! જે સ્થળે આપ પુનઃ પ્રયાણ કરો છો; ઉપનિષદો જેના શુભાનુવાદ કરે છે; યોગીજન હૃદયમાં સ્મરીને જેનું ધ્યાન ધરે છે અને જેને સનકાદિક ઋષિઓ નિત્ય આલિંગન આપીને રહે છે; જોવા જે આપના અગાધ વિશ્વરૂપની કીર્તિ અમે સાંભળીએ છીએ, તે જોવા માટે હે દેવ ! મારું મન ઘણું અધીરું થઈ રહ્યું છે. આપે મારો સંકોચ દૂર કરી ઇચ્છા પૂછી, તેથી હું કહું છું કે, મારી આજ એક ભક્તવત્તર ઇચ્છા છે. આપના સર્વ વિશ્વસ્વરૂપને મારી દૃષ્ટિથી જોવાનો મારા મને અખંડ ધ્યાસ લીધો છે. (૮૯)

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वरं ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ૪ ॥

હે પ્રભો !+ તે આપનું રૂપ મારા વડે જ જોવાનું શક્ય છે એમ જો આપને લાગતું હોય, તો હે યોગેશ્વર ! આપના તે અવિનાશી સ્વરૂપનું મને દર્શન કરાવો. ૪

પરંતુ હે શાર્દૂળધર ! મારા મનમાં હજી એક એવી શંકા છે કે, આપનું વિશ્વરૂપ જોવાની મારામાં યોગ્યતા છે કે નહિ, તે મને પોતાને સમજાતું નથી; અને એનું કારણ પૂછો તો તે એ જ છે કે, શું રોગી પોતાના રોગના નિહાનને જાણી-જોળખી શકે છે ખરો ? તેમ જ વળી હે મહારાજ ! જેમ આસક્તિ પ્રમળ થવાથી મનુષ્ય પોતાની યોગ્યતા વીસરી જાય છે, અથવા તૃષાતુરને તેની તૃષા શાત કરવા માટે સમસ્ત સમુદ્ર પણ શક્તિમાન થવાનો નથી એમ લાગે છે, તે જ પ્રમાણે તેવી જ પ્રમળ ઇચ્છાથી હું પણ ભુલાવામાં પડી ગયેલો હોવાથી મારી ઇચ્છાને હું ઠાળી શકતો નથી, એટલા માટે માતા પોતાના સંતાનની યોગ્યતાને જાણીને જેવી રીતે તેની ઇચ્છાને પૂરી કરે છે, તેમ હે જનાર્દન ! મારા અધિકારનો વિચાર કરીને પછી આપ આપના વિશ્વરૂપનું મને દર્શન આપવાનો આરંભ કરો. જો મારો અધિકાર હોય

+ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય તથા અંતર્યામીરૂપથી શાસન કરનારા હોવાને લીધે ભગવાનનું નામ ‘પ્રભુ’ છે.

તો મારા પર કૃપા કરો અને જો મારો અધિકાર ન હોય તો સ્પષ્ટ મને ના પાડી દો. પંચમ સ્વરમય ઉત્તમ સંગીતના શ્રવણથી ખદેશને આનંદ ક્યાંથી મળી શકે? એકલા ચાતકની જ તૃષા શાંત કરવા માટે જ મેઘ જળવૃષ્ટિ કરે છે, પણ જગત માટે કરતો નથી, એવો કાંઈ પ્રકાર નથી, પરંતુ મેઘ તો સર્વને જ માટે જળ-વૃષ્ટિ કરે છે; પણ તે વૃષ્ટિ ખડક પર થતાં વ્યર્થ જ બચે છે. ચંદ્રપ્રકાશથી કેવળ ચક્રોરને જ અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે અને બીજાને તેવી પ્રાપ્તિ ન થાય એવા શપથ આપેલા છે કે? ના. પણ (ચક્રોરના જેવી અમૃતપાન કરવાની યુક્તિને બીજાઓ બાણતા નથી, તેથી તેમને જેમ તેનો કશો લાભ મળતો નથી તેજ પ્રમાણે) દષ્ટિ વિના પ્રકાશ વ્યર્થ છે (છતાંય ચંદ્ર તો પ્રકાશે છે); અર્થાત્ આપ ઘણું કરીને પોતાનું વિશ્વરૂપ મને દેખાડશો જ એવો મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે; કારણ કે બચકર અથવા સુહર સ્વરૂપ બતાવવાની આપની શક્તિ અલૌકિક છે! કારણ કે આપનું ઔદાર્ય સ્વતંત્ર છે અને આપની, બ્યારે કોઈ એક વસ્તુ આપી દેવાની, ઇચ્છા થઈ બચે છે, તે વેળાએ પાત્રતા કે અપાત્રતાનો લેહ આપ માનતા નથી, પણ આપ સર્વ પ્રત્યે સરખા ઉદાર રહો છો. એનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ એ છે કે, મોક્ષ સમાન આપનું પવિત્ર ધામ મોક્ષ આપે પોતાના શત્રુઓને પણ આપી દીધું છે! ખરેખર જોકે એ દુઃખાપ્ય વસ્તુ છતાં તે પણ આપના ચરણની સેવા કરે છે અને તેને જ્યાં જવાની આજ્ઞા કરો, ત્યાં જઈને તે હાસ પ્રમાણે આપની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે. જે પૂતના સ્તનમાં વિષ ચોપડીને આપને મારી નાખવાના હેતુથી સ્તનપાન કરાવવા આવી હતી, તેને પણ આપે સનકાદિકની ખરાબર સાચુબધ યુક્તિ આપી છે. (૧૦૦)

હે મહારાજ! ધર્મરાજના રાજસૂય યજ્ઞમાં ત્રિભુવનમાંના દેવો, ઋષિઓ તથા રાજાઓ એકત્ર થયા હતા. તે વેળાએ જેણે હુવીકચો ઉચ્ચારીને આપનું અપમાન કર્યું હતું, તે મહા અપરાધી* શિશુપાલને

× જે વેળાએ ધર્મરાજાએ ઇદ્રપ્રસ્થમાં રાજસૂય યજ્ઞનો આરંભ કર્યો હતો, તે વેળાએ ત્યાં દેશદેશના રાજાઓ એકત્ર થયા હતા અને તેમનામાં શિશુપાલ પણ હતો ત્યાં અગ્રપૂજા ફોની કરવી, એ વિષે વાદવિવાદ થતાં બીજામંપિતા-મહાના અભિપ્રાયથી શ્રીકૃષ્ણની અગ્રપૂજા કરવાનો નિશ્ચય થયો અને તેથી ધર્મ રાજા શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરવા લાગ્યા. શિશુપાલથી એ સહન ન થતાં તે બીજા અને કૃષ્ણની નિંદા કરવા લાગ્યો, પણ તેના બોલવા તરફ કોઈએ કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એટલે તે વધારે ઉસ્કેરાઈને સભામાં બોલવા લાગ્યો કે,

પણ આપે સાદૃશ્ય-સુક્તિ પ્રદાન કરી હતી અને હે ગોપાળકૃષ્ણ ! ઉત્તાનપાદ રાજાના પુત્ર ધ્રુવને અચળ પદની ઇચ્છા હતી કે ? પિતાના અંક પર બેસવાનું સુખ મળે એ જ ઇચ્છાથી તે વનમાં અબ્ધે હતો; પરંતુ આપે તેને ચંદ્ર-સૂર્યોદ્દેશ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ સ્થાને સ્થાપિત કર્યો. આ પ્રમાણે હું ખી જનોને ઉદ્ધારતાપૂર્વક જ્ઞાન આપનારા એક આપ જ છો. અભમિલે* મૃત્યુસમયે પુત્રમિથે નારાયણ નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી,

‘અહીં દેવર્ષિ, રાજર્ષિ અને મોટા મોટા બ્રહ્મર્ષિઓ પધારેલા હોવા છતાં આ ગોપપુત્રની પૂજા થાય છે એ યોગ્ય નથી !’ એમ કહીને તે ભીષ્મને ઉદેશીને અનેક દુવચનો ઉચ્ચારવા લાગ્યો અને અતે હાથચાલાકી પર આવી લાગ્યો. એટલે ભીષ્મનો કોપ અનિવાર્ય થતાં શિશુપાલના શરીર પર તે ધસી ગયો; પણ ભીષ્મપિતામહે તેને અટકાવ્યો અને તેને શિશુપાલની મૂળ કથા સંભળાવી એટલે તે શાંત થયો, એથી વિશેષ રોષમાં ભરાઈને શિશુપાલ ભીષ્મને ઉદેશીને કહેવા લાગ્યો કે, ‘હે ભીષ્મ ! તે ભીષ્મને બેસાડી શા માટે દીધા ? એને મારી બેઠે લડવા દે; હું એક ક્ષણમાં જ એનો પરાભવ કરીને એને પરલોકમાં મોકલી દઉં છું !’ એમ કહીને વળી તે વધારામાં ભીષ્મને કહેવા લાગ્યો કે, ‘ઓ મૂર્ખ-શિરૌમણિ ! આ સ્થાનમાં મોટા મોટા બ્રહ્મર્ષિઓ હોવા છતાં આ ગોવાળિયાના છોકરાની પૂજાનો તે આરંભ કરાવ્યો છે, એ તારી કૃતિ મને યોગ્ય લાગતી નથી. એટલા માટે જે એની પૂજા કરશે તેનો હું અવશ્ય વધ કરીશ અને મારી બેઠે જે કોઈ યુદ્ધ કરવા આવશે, તેને પણ નિઃસંશય મારી નાખીશ’ તેમ જ કૃષ્ણનો વધ કરવામાં પણ હું આગળપાછળને વિચાર કરવાનો નથી !’ શિશુપાલના એ અતિમ વાક્ય પૂરું થતા શ્રીકૃષ્ણ મૃદુ અને શાંતવાણીથી બોલ્યા કે, ‘શિશુપાલ મારી ફોઈનો પુત્ર થાય છે અને એણે મને અનેક અન્યાયો કરેલા છે. એને દારિકાપુરીને જીત કરી હતી; ભોજ રાજાને રૈવતક પર્વત પરથી બાંધીને લઈ ગયો હતો અને વસુદેવના યજ્ઞમાના અશ્વને મારી નાખ્યો હતો; પરંતુ મારા ફોઈને મેં આશ્વાસન આપેલું હોવાથી એના સર્વ અપરાધોને આજ સુધી મેં ક્ષમા કર્યાં હતા, કિંતુ આજનું અપમાન મારાથી સહન કરી શકાય તેમ નથી, આજે એના સૌ અપરાધ પૂરા થયા છે !’ એટલું કહીને શ્રીકૃષ્ણે શિશુપાલ પર પોતાનું દિવ્ય ચક્ર ચલાવી તેના માથાને ધડથી વેગળું કરી નાખ્યું અને તેનો ઉદ્ધાર કર્યો’ કારણ કે તેની ભક્તિ (વિરોધભક્તિ) પરિપૂર્ણ હતી અને તેથી જ તેને સાધુન્ય સુક્તિ આપવામાં આવી હતી.

* કાન્યકુબ્જ દેશમાં પરનારીલપટ અને અતિશય દુરાચારી અભમિલ નામનો એક બ્રાહ્મણ વસતો હતો. તે ચોરી ઇત્યાદિ નીચ કર્યો કરીને પોતાનું અને પોતાની પ્રિયતમાના કુટુંબનું પોષણ કરતો હતો. તેને પોતાની અતીથ દશ સંતાનો થયાં હતાં અને તેમાં નારાયણ નામનો એક સર્વથી નાનો પુત્ર હતો. તેના પદ

તેને તમે સુક્તિ આપી હતી. હે પ્રભો ! જે ભુશુન્ધિએ આપના હૃદય પર લાત મારી હતી, તેનું શ્રીવત્સલાંછન ચિહ્ન આપે આપના હૃદય પર ભૂષણ તરીકે ધારણ કર્યું છે. આપના વેરી શંખાસુરના શરીરને આપે આપના હાથમાં ધારણ કર્યું છે. આ પ્રમાણે અપકાર કરનારા ઉપર પણ આપ ઉપકાર જ કરો છો અને અપાત્ર મનુષ્યને પણ આપ ઔદાર્યથી દાન આપો છો. આપ બહિરાંગ પાસે દાન માગવા જઈને તેના દ્વારપાળ થયા હતા. જે ગણિકા આપને પૂજતી નહોતી અને આપના શુભાનુવાદ પણ સાંભળતી નહોતી, તેણે પોપટને જ બોલાવવા સારું કેવળ આપના નામની હાક મારી; એટલે આપે તેને વૈકુઠસુખની પ્રાપ્તિ કરાવી આપી હતી. આવાં ક્ષુલ્લક કારણેથી પણ આપ સ્વસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવી આપો છો. તે આપ મને લિપ્ત પ્રાપ્તિ કેમ કરવા દેશો વારુ ? જે કામધેનુ પોતાના દૂરતાપણાની અધિકતા વડે જગતનાં સંકટોનું નિવારણ કરે છે, તેનાં પોતાના જ વાછરડાં ક્યારેય ઉપવાસી રહે ખરાં ? તેથી મેં જે વસ્તુ માટે વિનંતિ કરેલી છે, તે વિશ્વરૂપનું, દેવ મને દર્શન ન કરાવે એમ કહી બનવાનું નથી; પરંતુ વિશ્વરૂપ જોવાની ચોગ્યતા મને આપો. આપના વિશ્વરૂપને મારી આપો જોઈ શકશે, એમ જો આપની ખાતરી હોય, તો હે દેવ ! વિશ્વરૂપને જોવાની મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરો. (૧૧૧)

અર્જુને આવી વિનંતિ કરી, ન કરી, એટલામા વડુશુભૈશ્વર્યના રાજા જે શ્રીકૃષ્ણ તેમનાથી તે પ્રાર્થના સહન કરી શકાઈ નહિ. અર્જુન વર્ષાકાળ સમાન અને શ્રીકૃષ્ણ વર્ષાકાળે ઉત્પન્ન થતા કૃપામૃતસ્રુક્ત મેઘ સમાન દેખાવા લાગ્યા; અથવા અર્જુન વસંતઋતુવત્ અને શ્રીકૃષ્ણ

તેની ધણી જ પ્રીતિ હતી એટલે સુધી કે, નારાયણ વિના એક પળવાર પણ તેને ગમતું નહોતું. અતઃ જ્યારે તેના મૃત્યુનો સમય પાસે આવ્યો અને થમના દૂતો આવીને તેના પંચ પ્રણયોને હરવા લાગ્યા, ત્યારે પણ તે પોતાના પુત્રના નારાયણ નામનો વારંવાર ઉચ્ચાર કરીને તેને બોલાવતો જ રહ્યો. આવી સ્થિતિને જોઈ પ્રત્યક્ષ વિષ્ણુએ ત્યાં પધારીને તેના પ્રાણ બચાવ્યા અને વિષ્ણુના પાર્શ્વે તેને વૈકુંઠમાં લઈ ગયા. સારાસ કે, ઈશ્વરના નામનો મહિમા અગાધ છે. કારણ કે અભગિધ જો કે અત્યંત નીચ હતો અને પાપી હતો, તોપણ તેના મુખે નિરંતર ‘નારાયણ નારાયણ’ એ નામનો શ્લોક થતો હોવાથી પાપી હોવા છતાં પણ તેનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો. તે સંસારસાગરમાંથી તરીને સુખરૂપ નિર્વિઘ્ન પાર થઈ ગયો. એટલા માટે જ કહેલું છે

‘સર્વ પાપ ભતાં દળી, લેતાં પ્રભુનું નામ;
અધિકારી જે નરકનો, પામે સાશ્વત ધામ !’

તેમાં મંજુલ શબ્દ કરનાર કૌકિલ પક્ષી હોયને એવો ભાસ થવા લાગ્યો. પૂર્ણ ચંદ્રના પ્રતિબિંબને જોઈને જેમ ક્ષીરસાગરમાં ભરતી આવે છે, તેમ તે સસુદ્રથી ગમભી કરતાં પણ વધારે પ્રેમભરતીથી શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય ઉછાળા મારવા લાગ્યું. પછી શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્નતાના ઉભરામાં મોટા ધ્વનિથી બોલી બોલ્યા : ‘હે પાર્થ ! મારાં અગણિત સ્વરૂપોને નિહાળ. અર્જુનના મનમાં તો દેવના એક વિશ્વરૂપને જોવાનો જ ઉદ્દેશ હતો; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે તો સર્વ જગત વિશ્વરૂપ છે, એમ બતાવ્યું. ધન્ય છે, પ્રભુના ઔદાર્યને ! ઔદાર્ય અપરિમિત હોવાથી, તે ચાચકોને તેમની માગણી કરતાં પણ હજારોગણું આપે જ બાક છે. અહો ! જે શુદ્ધ વિશ્વરૂપ શેષની બે હજાર આંખોને પણ બતાવ્યું નહોતું, જેનાથી વેદો પણ વંચિત છે અને લક્ષ્મીથી પણ જે શુભ રાખ્યું હતું તે વિશ્વરૂપ હવે અનેક પ્રકારે પ્રકટ કરીને પ્રભુએ પાર્થને દેખાડવાનો વ્યવસાય આરંભ્યો છે. ધન્ય છે, તે અર્જુનના લાગ્યને ! કોઈ મનુષ્ય જાગ્રદાવસ્થામાંથી સ્વભાવસ્થામાં બાક છે, ત્યારે જેમ સ્વપ્નમાં દૃષ્ટિગોચર થતા સર્વપદાર્થરૂપ તે પોતે જ બની બાક છે, તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ બ્રહ્માંડ થયા છે ! પ્રભુએ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપને ત્યાગીને જે અજ્ઞાન દૃષ્ટિના યટલથી લોકોને મનુષ્યરૂપ દેખાતા હતા, તે યટલને ખસેડી પોતાના સમસ્ત યોગબળને પ્રકટ કર્યું; પરંતુ અર્જુનથી એ રૂપ જોઈ શકાશે કે નહિ, તેનું સ્મરણ સુદ્ધાં ન રહેવાથી, તેઓ પ્રેમાવેશમાં એકાએક, મારા રૂપને નિહાળ, એમ કહેવા લાગ્યા. (૧૨૨)

શ્રીમદ્ગવાનુવાચ—પદ્મ મે પાર્થ રૂપાણિ શ્વતશોઽય સહસ્રશઃ ।

નાનાવિવાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતિનિ ચ ॥ ૫ ॥

(આ પ્રકારે અર્જુનને પ્રાર્થના કરવાથી) શ્રી ભગવાન બોલ્યા. ‘હે પાર્થ ! અનેક પ્રકાર, અનેક વર્ણ અને અનેક આકારનાં મારાં સેકડો અને હજારો અલૌકિક રૂપોને નિહાળ. ૫

હે અર્જુન ! તે મારા એક જ વિશ્વરૂપને જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી ને તેથી જો હું એક જ રૂપ તને બતાવું તો તેમાં આશ્ચર્ય શું ? માટે મારા સ્વરૂપમાં જ સર્વ જગત ભરેલું છે, તે તું નિહાળ. મારાં રૂપો કેવાં છે એમ જો તારા મનમાં આવે, તો તે ઇચ્છાને પ્રત્યક્ષ તે રૂપોને જોઈને જ તૃપ્ત કરી લે. મારાં કેટલાંક રૂપો કૃશ, કેટલાંક સ્તૂળ, કેટલાંક હીંગણાં, કેટલાંક જીયાં, કેટલાંક ભડા, કેટલાંક પાતળાં અને કેટલાંક અમર્યાદ છે; કેટલાંક વિસ્તૃત, કેટલાંક નિષ્કપટી, કેટલાંક ઉદ્યોગ કરનારાં, કેટલાંક સ્વસ્થ જોતી રહેનારાં, કેટલાંક ઉદાસી,

કેટલાં પ્રેમયુક્ત અને કેટલાક તીવ્ર બુદ્ધિનાં છે, કેટલાંક અસાવધ, કેટલાંક સાવધ, કેટલાંક સુંદર, કેટલાંક ગંભીર, કેટલાંક ઉદાર, કેટલાંક કૃપણ, કેટલાંક ક્રોધી, કેટલાંક શાંત, કેટલાંક ઉત્તમ મઠથી યુક્ત, કેટલાંક નિરુપયોગી, કેટલાંક આનંદયુક્ત, કેટલાંક પોકાર કરનારાં અને કેટલાંક ન બોલનારા છે; કેટલાંક સૌમ્ય, કેટલાક લોભી, કેટલાક વિરક્ત, કેટલાંક ભયત, કેટલાંક નિદ્રિત, કેટલાક સ્વતોષી, કેટલાંક હુઃખી, કેટલાક પ્રસન્ન, કેટલાંક નિઃશસ્ત્ર, કેટલાંક શસ્ત્રધારી, કેટલાક ઉશ્ચ, કેટલાંક રનેહાળ, કેટલાંક ભયંકર, કેટલાંક ચિત્રવિચિત્ર, કેટલાંક સમાધિસ્થ, કેટલાંક ઉત્પત્તિની લીલામાં નિમગ્ન, કેટલાંક પ્રીતિથી પાલન કરનારાં, કેટલાક ક્રોધથી સંહાર કરનારાં અને કેટલાંક સાક્ષી-ભૂત-આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારનાં, અનેક અને તેજસ્વી તથા બિન્ન બિન્ન વર્ણોનાં મારાં રૂપો છે. કેટલાંક તમ સુવર્ણ જેવાં, તે જ પ્રમાણે સેકડો પીળા રંગનાં, કેટલાંક સૂર્યના અસ્તસમયે આકાશ જેવું સુશોભિત દેખાય છે તેવાં, કેટલાંક રક્તવર્ણનાં, કેટલાંક અતિ સુંદર, કેટલાંક માણિક્યખચિત બ્રહ્માંડ જેવાં સુશોભિત, કેટલાંક અરુણોદયના જેવાં રક્ત વર્ણનાં, કેટલાંક શુદ્ધ સ્ફટિકના જેવાં સ્વચ્છ અને શુભ્ર વર્ણનાં, કેટલાંક ઇંદ્રનીલમણિના જેવાં લીલા, કેટલાક કાજળ જેવાં કાળાં, કેટલાંક રક્ત જેવાં લાલ, કેટલાંક તાવેલા સુવર્ણ જેવા પીળાં, કેટલાંક નવા મેઘ જેવાં શ્યામ વર્ણનાં, કેટલાંક ચંપાના પુષ્પ જેવાં પીળાં, કેટલાક લીલાછમ, કેટલાંક તમ તાંબાના જેવા લાલ અને કેટલાંક ચંદ્ર જેવા અતિ શુભ્ર-આવાં મારાં નાના પ્રકારનાં રૂપોને નિહાળ. જેમ આ બિન્ન બિન્ન રંગો છે, તે પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન આકૃતિઓ પણ છે કે જે આકૃતિઓના સૌંદર્ય આગળ પોતે મહન પણ લજવાઈને શરણે આવ્યો છે. કેટલાક મૂર્તિમાન સૌંદર્ય, કેટલાંક તેજઃપુજ તથા કેટલાંક એવાં મનોહર છે, કે બાણે શૃંગારલક્ષ્મીનો ભંડાર જ ખુલ્લો ન થઈ ગયો હોય ! કેટલાક મૃદુ, કેટલાક ખરણચકાં, કેટલાંક અતિ વિક-રાળ, કેટલાંક બિચી ઠોકવાળા અને કેટલાક પ્રચંડ મસ્તકવાળા ભયંકર છે. હે સુભદ્રાપતે ! આ પ્રમાણે મારા રૂપની સેકડો આકૃતિઓ છે, અને તેમને જોવા જતા તેમનો પાર આવે તેમ નથી. એ એક એક રૂપના એક એક અવયવમાં સમસ્ત જગત ભરેલું છે તે નિહાળ. (૧૪૦)

પદ્યાદિત્યાન્વલ્લન્દ્રાનશ્ચિનો મરુતસ્તથા ।

વહૂન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ પદ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત ॥ ૬ ॥

હે ભારત ! તાર આદિત્ય, આઠ વસુ, અગિયાર રુદ્ર, બે અશ્વિનીકુમાર, ઓગણપચાસ સરહગણ અને પૂર્વે કદી પણ જોયાં ન હોય એવાં અનેક આશ્ચર્યકારક રૂપો મારામાં છે, તેમને નિહાળ. ૬

મારી દષ્ટિ ઊઘડતાંની સાથે આદિત્યાદિ દેવોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પુનઃ તે જ દષ્ટિ બંધ થતાં સર્વ દેવો લથ પાથે છે. મારા મુખ-માંના શ્વાસોચ્છવાસ સાથે સર્વ જ્વાલામય ચર્ધને જ્વાલામાંથી અષ્ટ વસુનો સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે અને મારી બૂકુટિના છેડા કોપથી એક સ્થાનમાં મળી જતાં દેખાય કે, તરત એકાદશ રુદ્રગણ ઉત્પન્ન થયેલા દષ્ટિએ પડે છે. મારી સૌમ્ય મુદ્રામાંથી અસંખ્ય અશ્વિનીકુમારો ઉત્પન્ન થાય છે અને હે પાંડવ ! મારા કાનમાંથી અનેક વાયુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે મારા એક એક અવયવની લીલામાંથી દેવ અને સિદ્ધોના કુળો ઉત્પન્ન થાય છે. તે અપાર અને વિશાળ રૂપોને આ સ્થળે જો. જે રૂપોનું વર્ણન કરવામાં વેદોની પણ વાણી કુટિત થયેલી છે અને જે રૂપોને નિહાળવામાં કાળનું આયુષ્ય પણ ખૂટી પડ્યું છે, તેમ જ જે રૂપોનો અત પ્રહ્લાદેવથી પણ લઈ શકાયો નથી અને જેમનું નામ ત્રણ વેદોએ પણ કદી સાલ્યું નથી, તે મારા અનેક રૂપોને આ સ્થળે પ્રત્યક્ષ જોઈ લે અને તેમનાં દર્શન દ્વારા આશ્ચર્યકારક લીલાનો તથા મહાસિદ્ધિનો ઉપભોગ કર. (૧૪૭)

इहैकस्यं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

હે ગુડાકેશ ! ચરાચર સહિત આ સર્વ જગત અને અન્ય જે કંઈ તું જોવા ઇચ્છે છે, તે સર્વ આજે મારા દેહમાં એક જ સ્થળે રહેલું જોઈ લે. ૭

હે કિરીટ ! એ રૂપના પ્રત્યેક રામના મૂળમાં જે સ્પષ્ટિ રહેલી છે, તે નિહાળ. એ બાણે કલ્પતરુના થડની આસપાસ કુમળું ઘાસ જ ન ઊગ્યું હોય, તેવો જ ભાસ થાય છે ! જેવી રીતે જંગવાતના યોગથી જેમ પૃથ્વી પરના પરમાણુઓ પ્રકાશમાં ઊઠતા હોવાનું દેખાય છે, તેવી જ રીતે આ રૂપોના પ્રત્યેક અવયવના સાંધેસાંધામાં પ્રહ્લાદનાં સમૂહોના સમૂહો બ્રમણ કયાં કરે છે. એ એક એક સ્વરૂપના અવયવોમાં સમસ્ત પ્રહ્લાદ ભરેલું છે તે જો; અને જો તને કદાચિત્ વિશ્વથી પણ પર વસ્તુને જોવાની ઇચ્છા થાય, તો તે માટે પણ સંકટ સહન કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. તને જે ગમે, તે તું આ મારા શરીરમાં સુખથી જોઈ લે. આ પ્રમાણે તે વિશ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પ્રેમથી જોલ્યા.

પછી પોતાનું સ્વરૂપ અર્જુન જુઓ છે કે નહિ, તેની તપાસ કરતાં તે તો સ્વસ્થ બેસી રહેલો તેમને દેખાયો. એ આમ સ્વસ્થ થઈને કેમ બેસી રહેલો છે, તેનું કારણ તપાસતાં તેમને, તે તેમનું વિશ્વરૂપ જોવાની આશામાં જેવો મગ્ન થઈ ગયો હતો, તેવી જ સ્થિતિમાં દેખાયો. (૧૫૩)

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ૮ ॥

પરંતુ આ તારાં ચમત્ક્રમો વડે તું મને જોઈ શકવાનો નથી એટલા માટે હું તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું; અને પછી તું મારી ઈશ્વરીય શક્તિઓનું અવલોકન કર. ૮

ત્યાર પછી તેઓ મનમાં જ કહેવા લાગ્યા કે, આની ઉત્કંઠા અદ્વાપિ ઓછી થઈ નથી અને આને (વિશ્વરૂપદર્શનથી) આનંદ પણ થયો નથી. મેં એને વિશ્વરૂપનું દર્શન તો કરાવ્યું, પણ તે એનાથી જોઈ શકાયું નથી. એમ સ્વગત વિચાર કરી દેવ હસ્યા અને અર્જુન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા કે, ‘મેં તો તને વિશ્વરૂપ બતાવ્યું; પણ તું તો તેને જોતો જ નથી, એ શું?’ એ બોલવું સાંભળી યુદ્ધિમાન અર્જુન કહેવા લાગ્યો કે, ‘હે મહારાજ! એ દોષ કોનો છે? તમે બગલા પાસે ચંદ્રામૃતપાનનો પ્રયત્ન કરાવો છો! (ચંદ્રામૃતના લોકતા ચક્રોર પક્ષી છે, બગલા નથી.) મહારાજ! આપ દર્પણને લૂછી સ્વચ્છ કરીને તે અંધ મનુષ્યને બતાવવાની ખટપટ કરો છો અને હે હૃષીકેશ? બહેરાની આગળ ગાયન લલકારવા બેઠો છો. હે શાર્કુંધર! આપ જાણી જોઈને પુષ્પ-પરાગનો ચારો ભ્રમરને ન નીરતાં દેડકાને નીરો છો અને તે વ્યર્થ થાય-તેવો લાભ ન લેવાય તો તેથી બીજા પર કોપ શાને કરવો જોઈએ? જે વિશ્વરૂપ ઇન્દ્રિયોને અગોચર છે, એવું શાસ્ત્રોએ પણ વર્ણન કર્યું છે અને જેને કેવળ જ્ઞાનદંષ્ટિ જ જોઈ શકે છે, તે રૂપને જો તમે મારાં ચમત્ક્રમો સમક્ષ રજૂ કરો, તો હું તેને કેવી રીતે જોઈ શકું? પરંતુ તમારી આ ચૂક વિષે જરા પણ ઉત્તર ન કરતાં સ્વસ્થ થઈને બેસી રહેવું એ જ ઠીક છે. એમ ધારી હું સ્વસ્થ જ બેઠો.’ અર્જુનનું આ કથન સાંભળી દેવ બોલ્યા : ‘ભાઈ અર્જુન! તારું બોલવું મને માન્ય છે. તને જો વિશ્વરૂપ બતાવવાની જ મારી ધારણા હોય, તો મારે તને પ્રથમ તે જોવાનું સામર્થ્ય આપવું જ જોઈએ; પરંતુ પ્રેમના ઉમળકામાં બોલતાં બોલતાં તને જ્ઞાનદંષ્ટિ આપવાનું મને વિસ્મરણ જ થઈ ગયું હતું! ખેડ કર્યો સિવાય બીજા વાવવાથી તેટલો સમય જેમ વ્યર્થ જાય છે, તેમ તને દિવ્ય

અક્ષુ આપ્યા સિવાય વિશ્વરૂપ બતાવવાની મારી ખટપટ પણ વ્યર્થ થઈ છે. માટે હવે તને એવી દૃષ્ટિ આપું છું, કે જેના યોગથી તું મારું વિશ્વરૂપ સારી રીતે જોઈ શકીશ. પછી હે પાંડવ ! તે દૃષ્ટિથી મારો સર્વ (અઘટિત ઘટનારૂપ) ઐશ્વર્યયોગ જોઈ તેને પૂર્ણ અનુભવમાં ઉતારજે. જે માત્ર વેદોથી જ બાણુવા યોગ્ય છે અને જે સકળ લોકોના આદિ પુરુષ છે, તેમ જ જે સર્વ જગતના પરમપૂજ્ય છે, તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા એ પ્રમાણે જોવા. (૧૬૪)

સંજય उवाच-एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

સંજય બોલ્યો : હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! એ પ્રમાણે બોલીને ત્યાર પછી મહા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પાર્થને પોતાનું પરમ શ્રેષ્ઠ વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું. ૯

સંજયે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું : હે કૌરવકુળમાંના અકેવર્તી ધૃત રાષ્ટ્ર રાજા ! મને વારંવાર એ જ આશ્ચર્ય થાય છે, કે આ ત્રણે લોકમાં લક્ષ્મી કરતાં પણ અધિક કોઈ ભાગ્યશાળી છે કે ? અથવા આ જગતમાં શ્રુતિ સિવાય અન્ય કોઈ પણ સંકેતથી વર્ણન કરનાર છે કે ? અથવા જેને હાસત્વ કહેવામાં આવે છે, તે કેવળ એક શેષ સિવાય અન્ય કોઈના અંગમાં છે કે ? અહો ! ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટે યોગીના જેવી આઠે પ્રહર સેવા, કરનાર ગરુડ સમાન ધત્તર કોઈ છે કે ? પરંતુ તે સર્વ તો એક બાબતે રહી ગયા અને જે દિવસે પાંડવોનો જન્મ થયો, તે દિવસથી સર્વ કૃષ્ણ-સુખ કેવળ પાંડવોમાં જ આવીને એકત્ર થયેલું છે; તથાપિ પાંચે પાંડવોમાંથી અર્જુને, જેવી રીતે કોઈ કામાતુર પુરુષને કોઈ એક સ્ત્રી પોતાને સ્વાધીન કરી લે છે, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને સ્વાધીન કરી લીધા છે. (તે એટલે સુધી કે) ભણાવેલો પોપટ પણ એટલું જોલે નહિ અથવા જેલ કરવાને કેળવેલો પશુ પણ એટલો બધો આજ્ઞામાં આવે નહિ, તેવા જોલ શ્રીકૃષ્ણ જોલતા હતા અને તેની આજ્ઞામાં તેઓ રહેતા હતા. કોણ જાણે અર્જુનને તે કેલુંક દેવ અનુકૂળ થયું હશે ! એ જાણી શકાતું નથી. આજે પૂર્ણબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય લોગવવાને માત્ર ભાગ્યવાન અર્જુનનાં જ નયનો યોગ્ય છે; માટે જ તેનો પડતો જોલ પણ શ્રીકૃષ્ણ ઝીલી લે છે. અર્જુન કોંઈત યાય છે, તોપણ દેવ સ્વસ્થતાથી સહન કરે છે અને તે રસણું લે છે, તો પરમાત્મા તેને મનાવે છે. શું દેવ અર્જુનની આછળ ગાંડા થયા છે ? અર્જુનની વાત બાબતે રાખીએ તો શ્રીકૃષ્ણની

યોગ્યતાનું વર્ણન પણ થતું અશક્ય છે. (તે કૃષ્ણ ક્યાં અને અર્જુન ક્યાં!) જે સમર્થ શુકદેવજીએ બાર વર્ષ પથંત માતાના ઉદરમાં રહી વિષયને જીત્યો, તે એમના વિષય(રસકીડા)નું વર્ણન કરી કૃતાર્થ થવાની ઇચ્છાથી એમના સ્તુતિપાઠક બન્યા! હે રાજા! શ્રીકૃષ્ણ પર-માત્મા જે યોગીઓનું સમાધિધન છે, તે અર્જુનને સ્વાધીન થયા, એ મને મહાન અમત્કાર લાગે છે! આટલું યોદ્ધા સજયે યુનઃ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું : હે રાજા! આમાં આશ્ચર્ય કે અમત્કાર જેવું શું છે? શ્રીકૃષ્ણ જેનો અગીકાર કરે, તેનો આવો જ લાગ્યોદય થાય; માટે તે દેવાધિદેવે પાર્થને કહ્યું : ‘હું તને દિવ્ય દંષ્ટિ આપું છું.’ તેના યોગથી તું મારું અખંડ વિશ્વરૂપ જોઈ શકીશ.’ શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી આ અક્ષરો નીકળતાં જ એકદમ અર્જુનનું સર્વ અજ્ઞાન હ્રાસ થઈ ગયું. (૧૭૭)

જ્ઞાનેશ્વર કહે છે : ‘તને દિવ્ય દંષ્ટિ આપું છું,’ એ અક્ષરો નહિ પરંતુ બ્રહ્મનું ઐશ્વર્ય દર્શાવનાર જ્ઞાનરૂપી મશાહો જ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુન માટે પ્રદીપ્ત કરી હતી. ત્યાર પછી દિવ્ય દંષ્ટિનો પ્રકાશ પડતાની સાથે જ અર્જુનની જ્ઞાનદંષ્ટિનો ચોતરફ વિસ્તાર થવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે તેને પોતાના ઐશ્વર્યનું દર્શન કરાવ્યું. લગવાનના સર્વ અવતારો જે વિશ્વરૂપ સમુદ્રના તરંગો છે, કિંવા જેના તેજરૂપી સૂર્ય-કિરણોને લીધે આ સર્વ જગત મુગજળ પ્રમાણે લાસે છે, જેની અનાદિસિદ્ધ સત્સ્વરૂપ ભૂમિકા પર સ્થાવર-જગમરૂપ ચિત્રો ઊઠે છે, એવું જે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ તે શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું. પૂર્વે બાળવયમાં જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે એક વખત માટી ખાધી હતી, ત્યારે યશોદાએ ક્રોધિત થઈને તેમને પકડી રાખ્યા હતા. આ વખતે શ્રીકૃષ્ણે બીતાં બીતાં ‘મેં માટી ખાધી નથી’ એમ કહીને પોતાના ચોદાની ઝડતી આપવાના નિમિત્તે અથવા અન્ય કોઈ નિમિત્તથી તે ઉઘાડીને તેમાં માતા યશોદાને ચોદ ભુવનોનું વિસ્તારથી દર્શન કરાવ્યું હતું! અથવા મધુવનમાં બાળક ધ્રુવના મનમાં દેવની સ્તુતિ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ હતી; પરંતુ સ્તુતિ કેવી રીતે કરવી તે ન આવડવાથી, દેવે તેના ગાલને પોતાના શંખનો સ્પર્શ કરાવ્યો, કે તરત જ વેદ પણ જેવી સ્તુતિ કરી ન શકે, તેવી સ્તુતિ તે કરી શક્યો. હે રાજા! શ્રીહરિએ ધનંજયને ઉપદેશ કરતાંની સાથે જ માયા કૌણ્ડ બાણે ક્યાં પલાયન કરી ગઈ તેનો પત્તો જ લાગ્યો નહિ. એકાએક ઐશ્વર્યતેજનો પ્રકાશ વિસ્તરતા તેને સર્વ અમત્કારમય જ દેખાવા લાગ્યું તથા તેનું ચિત્ત આશ્ચર્ય-

નિમગ્ન થયું. નદીકિનારે માઈડેય ઋષિએ સંધ્યા કરતાં દેવને એવી વિનંતિ કરી કે, ‘મને આશ્રય જતાવો;’ ત્યારે પૃથ્વીથી આકાશ પર્યંત સર્વત્ર જળ જળ જ થઈ રહ્યું અને તેમાં તે એકલા જ તરવા લાગ્યા; તે પ્રમાણે વિશ્વરૂપના કૌતુકમાં પાર્થ નિમગ્ન થયો. (૧૮૭)

તે બોલ્યો : આ સ્થળે કેવડું મોટું આકાશ દૃષ્ટિએ પડતું હતું. તે કૌણ જાણે ક્યાંય ગયું ! તે જ પ્રમાણે સ્થાવર-જંગમ મહાભૂતો પણ ક્યાં ગયાં ? દિશાને તો પત્તો જ લાગતો નથી; આકાશ અને પાતાળ ક્યાં, તે પણ સમજાતું નથી અને જાણતું થયેલા મનુષ્યને જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થો દૃષ્ટિએ પડતા નથી, તે પ્રમાણે આટલા વખત સુધી દૃષ્ટિએ પડતી સૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ છે; અથવા સૂર્યના તેજથી જે પ્રમાણે ચંદ્ર અને તારાઓ દોપ પામે છે, તે પ્રમાણે સૃષ્ટિની સર્વ રચનાનો વિશ્વરૂપના પ્રભાવે દોપ કરી નાખ્યો છે, આ વખતે અર્જુનના મનમાંથી મનની સ્મૃતિનો દોપ થતાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ વડે વશ કરી શકાતી ન હતી. તથા ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ પાછી ફરીને હૃદયમાં આવીને છુપાઈ ગઈ હતી ! અર્થાત્ સ્તબ્ધતાને સ્તબ્ધતા પ્રાપ્ત થઈ, એકાગ્રતામાં એકાગ્રતાનું આગમન થયું અને જાણે સર્વ જ્ઞાન પર મોહિની અસ્રનો જ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય, એવો જ ભાસ થવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે તે આ આશ્રયયુક્ત કૌતુકથી ચારે તરફ જવા લાગ્યો, તો તેને પોતાની સમક્ષ જે નાની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ હતી, તે જ વધીને અનેક રૂપે ચોતરફ પ્રસરી ગઈ છે એમ દેખાયું. જેમ વર્ષાકાળના મેઘ કે મહાપ્રલયકાળના સૂર્યનું તેજ એકાએક ચારે તરફ પ્રસારે છે, તે પ્રમાણે ભગવાને કોઈ પણ સ્થાનમાં કેવળ પોતાના વિના અન્ય કોઈ પણ અવશિષ્ટ રહેવા દીધું નહિ. પ્રથમ તો શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ જોઈ અર્જુનને પરમ સંતોષ થયો; પરંતુ ક્ષણધર્મમાં નેત્રો ઉઘાડીને જુએ છે તો વિશ્વરૂપ તેના જોવામાં આવ્યું. એવી રીતે આ બન્ને નેત્રો વડે સર્વ વિશ્વરૂપને જોવાની અર્જુનની જે ઈચ્છા હતી, તે સવ આશા આ રીતે શ્રીકૃષ્ણે પૂર્ણ કરી. (૧૮૬)

अनेकवक्त्रनयनमनेकाङ्गतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुग्मम् ॥ १० ॥

તે વિશ્વરૂપમાં અનંત મુખ, અનંત નેત્ર, અને અનંત અદ્ભુત દર્શનીય પ્રકારો હતા, તેમાં અનંત સુપ્રકાશિત અલંકારો હતા અને અનંત ચક્રચકિત આયુધો હિપાડીને પકડવામાં (ધરી રાખવામાં) આવ્યાં હતાં. ૧૦

ત્યાર પછી (અર્જુને તે વિશ્વસ્વરૂપમાં) અનેક મુખો જોયાં અને તે કેવળ શ્રીવિષ્ણુના રાજમહેલ સમાન દેખાતાં હતાં-જાણે લાવણ્ય-શ્રીના ભરાર જ પ્રહ્લા થયા હોય તેવાં દીપતાં હતાં; અથવા તેા આનદરૂપી વનો જ બહારમા આવ્યાં હોય, તેવાં દેખાતાં હતાં. જેમ સૌદર્ભને રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત થાય, તેમ શ્રીહરિનાં આહ્વાદકારક મુખો અર્જુને જોયાં અને તે જ પ્રમાણે તે મુખોમાંનાં કેટલાંકમાં જાણે ભયંકર કાળરાત્રિનાં સૈન્યો જ ઉદ્ભવ્યાં હોય ને, એવાં પણ કેટલાંક મુખો ભયંકર દેખાયાં. જાણે મૃત્યુને જ મુખો ઉત્પન્ન થયાં હોય, ભયના કિહ્વા જ ઊભારાઈ નીકળ્યા હોય, અથવા પ્રલયાગ્નિના મહાકુંડો જ સળગી ઊઠ્યા હોય, તેવાં અદ્ભુત અને ભયંકર મુખો અર્જુને તે રથે જોયાં. તેમ જ અનેક સૌમ્ય અલંકારયુક્ત તથા ચમત્કારિક મુખો પણ અર્જુને તે રથે જોયા. પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોવા છતાં પણ તે મુખોનો અત તે પામી શક્યો નહિ, તેથી તે કાર્ય છોડી દઈ ને તેની આખો ક્યા છે, એની તે કૌતુકથી શોધ કરવા લાગ્યો; એટલે નાના પ્રકારના રંગના કમળનાં વનો જ જાણે વિકસિત થયાં હોય, એવી સૂર્યના તેજના જેવી ચમકતી આંખોની હારની હારો જ તેની દૃષ્ટિએ પડી; તેમ અતિ શ્યામ વર્ણના મેઘસમુદાયમા કલ્પના અંતસમયે જેવી રીતે વીજળી ચમકે છે, તે પ્રમાણે ધૂકટિની નીચે પીળા વર્ણનાં નેત્રો અગ્નિની પેઠે ચળકતાં હતાં, તે એક જ રૂપમાં જુદાં જુદાં અનેક આશ્ચર્યો જોઈને વિશ્વરૂપમાં અનેક વિષયો ભરેલા છે, એવો તેને અનુભવ થવા લાગ્યો. ત્યાર પછી આ વિશ્વરૂપના પગો ક્યાં છે, મુકુટ ક્યાં છે તથા આહુદક ક્યાં છે, તે જોવાના કૌતુકથી તેની ઇચ્છા વધતી આવી. શું ભાગ્યવાન પાર્થના મનોરથ કદી વિક્ષણ થાય ખરા ? શંકરના ભાષામાં કદી પણ નિષ્ફળ ગાણો હોઈ શકે છે કે ? અથવા બ્રહ્મદેવની વાચામાં કદી નિરર્થક શબ્દોનો સમાવેશ હોય ખરો ? કદી જ નહિ; અર્થાત્ અર્જુને તે અપાર વિશ્વરૂપના આદિ અને અંતરુ નિરીક્ષણ કરી લીધું. જે રૂપનો તાગ વેદોને પણ લાગ્યો નથી, તેના સર્વ અવયવો અર્જુને પોતાની બન્ને આંખોથી અલ્પ સમયમાં જોઈ લીધા. જે વિશ્વરૂપ નાના રત્નોના અલંકારથી શોભાયમાન હતું, તેના ચરણોથી લઈને મુકુટ પર્યંતના મહિમાને તેણે જોઈ લીધો. પરબ્રહ્મ પોતે જ સ્વસ્વરૂપ ધારણ કરે અને તેના પર પરબ્રહ્મરૂપી જ અલંકારો ધારણ કરવાથી તે અલંકારો શાના જેવા શોભે છે, એ હું શું કરું ? જે મહા-તેજથી સૂર્ય અને ચંદ્રના મંડળો પ્રકાશિત થાય છે અને જે મહા-

તેજ વડે વિશ્વ પ્રકાશિત થાય છે, તેવું જે જીવન, તે બ્રહ્મ. બ્રહ્મરૂપી અલંકાર ધારણ કર્યા પછી તેને જાણવાની કૌની શક્તિ હોઈ શકે ? છતાં પણ બ્રહ્મે બ્રહ્મરૂપ અલંકારો જ ધારણ કરવાનું અર્જુનની દૃષ્ટિએ દેખાયું. પછી તે પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી વિશ્વરૂપના હાથ જોવા લાગ્યો, તો તે સાદા ને સરળ જોવામાં આવ્યા અને તેમાં કલ્પાંતની ભવાણીઓને ભેદનારાં શસ્ત્રો અમકતાં હતાં. પોતે જ અંગ, તે પર ધારણ કરેલા અલંકારો પણ પોતે જ, પોતે જ હાથ, પોતે જ હથિયાર, પોતે જ જીવ અને શરીર પણ પોતે જ; અરે વધારે શું ? ચરાચર વિશ્વ પણ પોતે પરમાત્મા જ છે, એવું દશ્ય અર્જુને જોયું. તે રૂપનાં કિરણોની પ્રખરતાને લીધે નક્ષત્રો પણ વિખેરાઈ ગયાં અને તે વિશ્વરૂપના તેજથી અસિ પણ અંબઈ જઈને સસુદ્રમા પેસી ગયો. જાણે હળાહળ વિષના તરંગો જ ભીછળતા ન હોય, કે મહાવિદ્યુતના અરણ્યો જ ઉડ્ડભંચાં ન હોય ! એવા આયુધો હાથમાં ગ્રહણ કરીને, અન્યને મારવા માટે જાણે અપરિમિત હાથો ઉગામ્યા હોય, એવું દશ્ય અર્જુનની દૃષ્ટિએ પડ્યું. (૨૧૭)

દિવ્યમાલ્યામ્बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोयुखम् ॥ ११ ॥

અંગ પર સુપ્રકાશિત પુષ્પો અને વસ્ત્રો હતા તથા અંગોને સુગંધી દ્રવ્યો લગાડેલા હતા. એવાં સર્વ આશ્ચર્યોથી ભરેલા તથા સર્વ બાજુએ સુખવાળા, વિશ્વરૂપ ધારણ કરેલા દેવને અર્જુને જોયા. ૧૧

તે હાથમાંના અસંખ્ય શસ્ત્રોના ભયથી અર્જુને પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી લીધી અને પછી કંઠ તથા મુકુટ તરફ જ જોવા લાગ્યો; તો તેને એમ લાગ્યું કે, કલ્પતરુની ઉત્પત્તિ આમાંથી જ થયેલી હશે ! મહાસિદ્ધિના અધિષ્ઠાનરૂપ લક્ષ્મી શ્રમિત થતાં જ્યાં વિશ્રાંતિ લે છે, એવાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ કમળોની સુવાસ ભગવાન લેતા હોય એવું તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું. મુકુટ પર પુષ્પોના ગુચ્છો એક પર એક ગોઠવેલા હોઈને કંઠમાં અવર્ણનીય પુષ્પમાળાઓ ધારણ કરેલી હતી. જાણે સ્વર્ગ પર સૂર્યતેજ પથરાયેલું હોય કે મેરુ પર્વત સુવર્ણથી મહેલો હોય, તેમ કમ્ભરની આસપાસ ધારણ કરેલું પીળું પીતાંબર જળકી રહ્યું હતું. જે પ્રમાણે દેવને કપૂર વડે લિપ્ત કરીએ, અથવા કૈલાસપર્વતને પારા વડે મલીએ, કિંવા ક્ષીરસાગરને શુભ્ર સ્વગ્ધ જળથી આચ્છાદિત કરી દઈએ, અથવા ચંદ્રની ઘડીને ઉકેલીને આકાશને તેનો ધુરંગો પહેરા-

વીએ, તે પ્રમાણે તે શરીરમાં સર્વોંએ અતિ શુભ ચંદનનો લેપ દેખાયો. જેના યોગે પ્રકાશ આપનારી વસ્તુઓમાં તેજનો આવિર્ભાવ થાય છે અને જે ‘અદ્વાનંદ’ જે સ્વભાવતઃ શીતલ છે તેના દાહનો પણ જેના યોગે નાશ થાય છે અને જેની સુગંધથી સ્વાભાવિક રીતે જ સુગંધવાળી પૃથ્વી પણ સુગંધિત થાય છે, નિર્લેપ એવો જે પરમાત્મા તે પણ જે ગંધને ધારણ કરે છે અને મદન પણ જે સર્વોંએ ધારણ કરે છે, તે સુગંધના મહત્ત્વને કોણ વર્ણવી શકે? આમ એકેએક અલંકારની શોભા જોઈ અર્જુન બ્રમમાં પડ્યો; તેથી દેવ ખેડેલા છે કે ભિલા છે, સૂતેલા છે અથવા તો તેઓ શાના ઉપર છે તેની પણ તેને સમજ પડી નહિ. આખ ઉઘાડીને તે આમતેમ જોવા લાગ્યો, તો તેને સર્વ વિશ્વરૂપ વડે ભરપૂર જ દેખાયું. આથી તેણે તે તરફ ન જોતા સ્વસ્થ બેસવાનો વિચાર કરી આખો મીચી, તો અતરમાં પણ તેને વિશ્વરૂપ જ દ્રષ્ટિગોચર થયું! સામે ભયંકર સુખો જોઈ મીતિથી પાછળ જોયું, તો ત્યાં પણ વિશ્વરૂપનાં ગુણ, હાથ અને પગ તેવી જ અવસ્થામાં દેખાવા લાગ્યાં! અહો! આંખો ઉઘાડી રાખીને જોતા સર્વત્ર વિશ્વરૂપ જણાય એમાં આશ્ચર્ય તો શાનું હોય વારુ? પરંતુ આખો બંધ કરવા છતાં પણ તે દેખાય, એ તો આશ્ચર્યકારક ખરું જ! પ્રભુના અનુચ્છેદનો એવો પ્રભાવ છે, તે જુઓ કે પાર્થનાં જોવામાં અને ન જોવામાં શ્રીકૃષ્ણ વ્યાપી રહ્યા છે; અર્થાત્ અર્જુન એક આશ્ચર્યના પૂરમાં પડી પાછો કિનારે આવે છે, તેટલામા જ વળી બીજા ચમત્કારના મહાસાગરમાં પડે છે. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને અસાધારણ કુશળતાથી વિશ્વરૂપ દેખાડી સર્વત્ર તેના જ દર્શનમાં ડુબાડી દીધા. તે સર્વવ્યાપી અને સ્વભાવતઃ વિશ્વતોમુખ હોવાથી અને એ જ જોવા માટે અર્જુનને પ્રાર્થના કરી હતી; તેથી પોતે જ સર્વ રૂપો ધારણ કરી ચબચ થયા. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે દિવ્ય દ્રષ્ટિ આપી હતી, તે એવી ન હતી કે ક્ષીપકનો કે સૂર્યનો પ્રકાશ હોય તો જ જોઈ શકાય અથવા આંખ બંધ કરવાથી દેખાતું બંધ પડી જાય; માટે અર્જુનને તો આંખો ઉઘાડી હોય, બંધ હોય કે અધારામા પણ તે દિવ્ય દ્રષ્ટિ વડે દેખાતું હતું; એમ હસ્તિનાપુરમાં સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું તથા ઉમેર્યું કે, હે રાજા! સાંભળ્યું કે? નાના અલંકારથી ભરેલું તથા જેને સર્વ ખાનુઓ આંખો છે, એવું વિશ્વરૂપ પાર્થ જોયું. (૩૬)

દિવિ સૂર્યસહસ્રસઃ મવેદ્યુગપદુત્પિતા ।

यदि माः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ ૧૨ ॥

આકાશમાં જે એકીવેળાએ સહસ્ર સૂર્યની પ્રભા પ્રસરે, તેા તે પશુ તે વિશ્વરૂપ પરમાત્માના પ્રકાશ તુલ્ય કદાચિતજ થાય. ૧૨

હે રાજા ! તે વિશ્વરૂપનું તેજ શાના જેવું હતું એમ કહું ? પ્રલય-કાળે જેવી રીતે ક્ષાદશ સૂર્યો એકત્ર મળે છે, તેમ સહસ્રાવધિ સૂર્યો જે એક જ વેળાએ ઉદય પામે, તોપણ તે વિશ્વરૂપના તેજની ભરોભરી તેમનાથી કરી શકાય તેમ નથી જ. સર્વ વીજળીઓને એકત્ર કરીને તથા પ્રલયકાળના અગ્નિનાં સર્વ સાહિત્યોને એકઠાં કરીને, તેમાં જે ઉદક કરતાં દશગણું વધારે મહાતેજ મેળવી તે વિશ્વરૂપના અંગમાંના તેજની કાંઈક અંશે ભરાભરી કરી શકાય, પરંતુ તેની સાથે સંપૂર્ણ ભરાભરી થવી, એ તો અસંભવિત જ છે. આલું તે શ્રીહરિના મહિમા-વાણું સર્વોંગ તેજસ્વી વિશ્વરૂપ વ્યાસની કૃપાથી મારી દષ્ટિએ પડ્યું. (૨૪૧)

તत्रैकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविमक्तमनेकधा ।

अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

અનેક વિભાગોમાં વિભક્ત થયેલું સર્વ જગત તે દેવાધિદેવ(શ્રીકૃષ્ણ ભગ-વાન)ના શરીરમાં અનુને તે સમયે એક જ સ્થળે સ્થિત થયેલું ભેયુ. ૧૩

વળી તે વિશ્વરૂપમાં સર્વ જગત એક બાબુએ દેખાતું હતું; જેમ સમુદ્રમાં પાણીની સપાટી પર ભિન્ન ભિન્ન પરપોટા દષ્ટિગોચર થાય છે, અથવા આકાશમાંનાં અબ્રોમાં જેમ ગંધર્વનગર જણાય છે, પૃથ્વી પર કીડીઓના રાફડા અથવા ડુંગર પર સૂક્ષ્મ માટીના કણ હોય છે, તે પ્રમાણે તે સમયે દેવાધિદેવ શ્રીકૃષ્ણના શરીરમાં અનુને સર્વ જગતને ભેયું. (૨૪૪)

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

તે વખતે ધનંજય આશ્ચર્યચકિત થયો અને તેના અંગ પર રોમાંચ ખડા થયાં અને તે નમસ્કાર કરી તથા હાથ ભેડી દેવને કહેવા લાગ્યો. ૧૪

એટલે પછી વિશ્વ ભુકું અને આપણે જુદા એવું જે થોડુંઘણું તેનામાં ફેલ હતું, તેના પશુ હવે લોપ થતાં અનુનનું મન સહજ વિરામ પામી ગયું. તેના અંતરમાં બ્રહ્મનો આનંદ જાગત થતાં તેના આદ્ય અવયવો ઢીલા પડ્યા અને નખથી શિખા પર્યંત રોમાંચ ખડાં થયાં. વર્ષાઋતુની ચડ્યાતમાં પર્વત પરનો સર્વ મળ વહી ગયા પછી, જેમ ઘાસ ઊગી નીકળે છે, તેવી જ રીતે અનુનનાં સર્વોંગ પર રોમાંચ ખડાં થઈ ગયાં. ચંદ્રકિરણોનો સ્પર્શ થતાં જેમ ચંદ્રકાંતમણિને પ્રસ્વેદ

છૂટે છે, તેમ અર્જુનના શરીર પર સ્વેદબિંદુઓ કૂટી નીકળ્યાં. કમળ-
ની કળીમાં ઊંમર સપડાય ચોટલે તે કળી કંપિત થવા માંડે છે, તેમ
અંતરસુખની લહરીઓ વડે અર્જુનનું શરીર કંપવા લાગ્યું. કર્પૂરની
ફેળના ગર્ભમાંના પાલવને છોડવા માંડતાં કર્પૂરકળીનાં પડો ઉઠેલાઈ
જઈ તેમાંથી જેમ કર્પૂરના રસની ધારાઓ વહેવા માંડે છે, તેમ તેની
આંખોમાંથી આનંદાશ્રુની ધારાઓ વહેવા લાગી. સમુદ્ર ભરેલો હોવા
છતાં પણ અંદ્રોદય થતાંની સાથે તેમા ભરતી આવે છે, તેમ અંતર-
સુખના તરંગોથી તે વારંવાર ડોલવા લાગ્યો. આમ તેના હૃદયમાં
અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવોની પરસ્પર હોંસાતોંચી થવા માંડી અને અર્જુનને
બ્રહ્માનંદની શાન્ત્યપ્રાપ્તિ થઈ, તેમ જ બ્રહ્માનંદસુખની પછી તરત દેવ
અને હું એવું દેવ કાયમ રહેવાથી અર્જુન શ્વાસોચ્છવાસ મૂકીને એક-
દષ્ટિથી જોવા લાગ્યો અને જે બાબુએ દેવ બેઠા હતા, તે બાબુએ
વળીને મસ્તક નમાવીને હાથ જોડી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. (૨૫૪)

અર્જુન ઉવાચ-પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે સર્વાસ્તથા ભૂતવિશેષજ્ઞાન।

ब्रह्माण्मीशं कमलासनस्थमूर्ध्निश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥

અર્જુન બોલ્યો : હે દેવ ! તમારા દેહમા હું સર્વ દેવોને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર-
ના (જરાયુજ, અઙ્ગ, સ્વેદજ, ક્ષિભિન્નજ) પ્રાણીઓના સમુદાયને કમલાસન
પર બેઠેલા સર્વપ્રાણીઓના નિયંતા પ્રળયતિ બ્રહ્મદેવ સર્વ ઋષિઓને (શૈષ, પાસુકિ, તક્ષક, આદિ) દિવ્ય સર્પોને બેઠે છુ. ૧૫

અર્જુન બોલ્યો : હે પ્રભો ! આપનો જબજબકાર ચાઓ. આપની
અમે પ્રાકૃતજનો પર મોટી કૃપા થઈ કે, અમને વિશ્વરૂપ જોવાનો
પ્રસંગ મળ્યો. હે ભગવાન ! આપે આ ધણી સારી વાત કરી કે જેના
ચોગથી મને સ્વાભાવિક જ અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયો છે. અને એ કે સર્વ
સૃષ્ટિને આપનો જ આશ્રય છે, એમ મેં આજે મારી પોતાની દષ્ટિથી
પ્રત્યક્ષ જોયું. હે દેવ ! પર્વતોના સંબંધથી જેમ સ્થળે સ્થળે શુક્રાઓમાં
શ્વાપહોના અરણ્યો હોય છે, તેમ આ આપના શરીરમાં સેંકડો ધ્રુ-
અંદ્રાદિ લોકો મારી દષ્ટિએ પડ્યા છે. અહો ! આકાશમાં ગ્રહોના સમુદાય
દેખાય કે વિશાળ વૃક્ષ પર પક્ષીઓના માળા દષ્ટિએ પડે, તેમ હે શ્રીહરિ !
આપના આ વિશ્વરૂપી શરીરમાં દેવો સહિત સ્વર્ગ દેખાય છે. હે
પ્રભો ! પંચમહાભૂતો તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારા ભૂતસૃષ્ટિમાંના
પ્રાણીમાત્ર-એ સર્વને હું આપના શરીરમાં જોઈ રહ્યો છું, તે જ પ્રમાણે
આપના શરીરમાં સત્યલોક પણ છે અને ત્યાંના બ્રહ્મદેવ પણ આ જ
છે ને ? બીજી તરફ જોઈએ તો કૈલાસ પણ દેખાય છે. પાર્વતી સહ

શ્રીશંકર આપના શરીરના એક ભાગમાં દેખાય છે. હે હૃષીકેશ ! આપને પોતાને પણ આપણા આ શરીરમાં હું જોઈ છું, કશ્ચપાદિ ઋષિનાં સર્વ કુળો તથા સર્વો સહિત પાતાળ પણ આપના વિશ્વરૂપમાં દેખાય છે; કિંબહુના. હે ત્રેલોક્યપતે ! આપના આ એકેએક અવયવ-રૂપી ભીંત ઉપર ચૌદ ભુવનો ચિત્રની પેઠે આલેખાયેલાં જેવાં દેખાય છે અને તે ભુવનોમાંના જે જે લોકો છે, તેઓ પણ તે ચિત્રોમાં દેખાય છે. આવું આપનું અલૌકિક વિશાળપણું પ્રત્યક્ષ દષ્ટિએ પડે છે. (૨૬૫)

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मर्द्यं न पुनस्तवादिति पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥१६॥

હે વિશ્વેશ્વર ! હે વિશ્વરૂપ ! આપને અનેક બાહુ, અનંત ઉદરો, અનંત મુખો તથા અનંત નેત્રો હોઈ, સર્વ બાબુઓથી આપ અનંત રૂપો ધરાવો છો એમ હું જોઈ છું; પરંતુ આપનો આદિ, મધ્ય તથા અંત હું જોઈ શકતો નથી. ૧૬

આપે આપેલાં દિવ્ય ચક્ષુના બળથી આપના બાહુદંડમાં આકાશ ના અંકુરો ફૂટ્યા છે કે શું, એવો જ મને ભાસ થાય છે. તે જ પ્રમાણે હે દેવ ! આપના હાથો વડે એક જ સમયે સર્વ વ્યાપારો થતા દેખાય છે તથા આકાશમાં જેમ પ્રકાંડના ભડારો ઊઘડ્યા હોય, તેમ આપના શરીરમાં અપાર ઉદરો દેખાય છે. આપના હજારો મસ્તકોના કોટ્યવધિ મુખો, બાજુ પરબ્રહ્મરૂપી વૃક્ષ, વદનરૂપી ફળોથી લચી પડ્યાં હોય તેમ દેખાય છે; તે જ પ્રમાણે આપની વિશ્વમૂર્તિ પર જ્યાં ત્યાં મુખો દેખાય છે અને નેત્રોની પણ અનંત પક્ષિઓ દેખાય છે. કેવળ એટલું જ નહિ, પણ સ્વર્ગ, પાતાળ, ભૂમિ, દિશા કે આકાશ—એ સર્વ લોકોનો લોપ થઈને એ સર્વ વિશ્વમૂર્તિમય દેખાય છે. કોઈ પણ બાબુએ આપ વિનાની એકાદ પરમાણુ જેટલી જગ્યા પણ કૌતુકથી જોતા દેખાતી—મળી શકતી—નથી. આ રીતે આપ સર્વમાં વ્યાપેલા છો. થોડા વખત પર નાના પ્રકારનાં અપરિમિત મહાભૂતોથી આ સર્વ જગત વ્યાપ હવું, તે સર્વ હે અનંત ! આપનાથી વ્યાપેલા દેખાય છે. આપ કયાથી પ્રકટ થયા, અહીં આપ એકા છો કે ઊભા છો; કઈ માતાના ઉદરમાં હતા, આપની આકૃતિ એવી છે, આપનું રૂપ કેવું છે, વય કેટલું છે, આપની પેલી પાર શું છે અને આપનું અધિકાન શું છે, એ જેમ જેમ હું જોવા લાગ્યો, તેમ તેમ એમ જ મારા જોવા અને જાણવામાં આવ્યું કે, આપ

સર્વત્ર છે અને આપનું અધિષ્ઠાન આપ જ છો; આપ કોઈના ઉદર-
માંથી ઉત્પન્ન થયા નથી, પણ આપ જન્મરહિત તેમ જ સ્વયંભૂ છો.
હે દેવ! આપ ઊભા પણ નથી અને ઝેઠેલા પણ નથી; આપ ઊંચા
પણ નથી અને ઠીંગણા પણ નથી; તેમ જ આપની ઉપર અને આપની
નીચે આપ પોતે જ છો. હે દેવ! આપનું સ્વરૂપ આપના પોતાના
સ્વરૂપ જેવું જ છે (અર્થાત્ આપનું સ્વરૂપ અનુપમેય છે.) અને
આપનું વય પણ આપના વય જેટલું જ છે. હે દેવાધિદેવ! આપની
પીઠ અને આપનું પેટ આપ પોતે જ છો, વધારે તો શું કહું? પણ
હે અનંત! હું જેમ જેમ વધારે વધારે જોવા લાગ્યો, તેમ તેમ આપના
જેવા આપ પોતે જ છો; એમ વિશેષતાથી મારા જાણવામાં આવે છે.
પરંતુ આપના વિશ્વરૂપમાં મને એક જ ઊણુપ લાગે છે અને તે એ
કે તેને આદિ, મધ્ય અને અંત-એ ત્રણે નથી (એટલે આપનું મૂળ
ક્યાં છે, મધ્ય ક્યાં છે અને અંત ક્યાં છે, તે તો જણાતાં જ નથી).
મેં સર્વ સ્થળે તેની તપાસ કરી જોઈ; પરંતુ મને તેનો કશો પણ
પતો મળ્યો નહિ; એટલા માટે આદિ, મધ્ય અને અંત-એ ત્રણે
આપનાં સ્વરૂપમાં નથી, એમાં તો લેશમાત્ર સશય નથી. હે આદિ-
મધ્યંતરહિત! હે અપરિમિત જગદીશ! ખરેખર, આ પ્રમાણે હું,
આપનું વિશ્વરૂપ જોઈ છું. આપના વિશ્વરૂપમાં સેંકડો સિદ્ધ સિદ્ધ મૂર્તિઓ
જિમટેલી છે; તેથી આપે અગ પર નાના પ્રકારના રંગોથી વિભૂષિત
અગરખું જ જાણે પહેયું હોય, એવા જ આપ દેખાઓ છો. આપના
વિશ્વરૂપી પર્વતમાં જે જે ભાવભાવની જુદી જુદી મૂર્તિઓ છે, તે વૃક્ષ
અને વેલીની પેઠે શોભે છે અને મૂર્તિઓ પર જે અલંકારો છે, તે
ફળો તથા ફૂલો છે. હે દેવ! આપ જાણે મહાસસુરુ છો અને મૂર્તિ-
રૂપ તરંગોથી ખળભળેલા દેખાઓ છો; અથવા આપ ઉત્તમ વૃક્ષ છો
અને મૂર્તિરૂપી ફળોથી ભરેલા દેખાઓ છો. જે પ્રમાણે પૃથ્વી ભૂતોથી
ભરેલી છે અથવા આકાશ જેમ નક્ષત્રોથી વ્યાપ્ત છે, તેમ આપનું
વિશ્વરૂપ મૂર્તિઓથી ઊભારાઈ જતું દેખાય છે. જે એકેક મૂર્તિના
અંગમાંથી ત્રેલોક્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને પુનઃ તેમાં જ લય પામે છે,
તેવી મૂર્તિઓ તો આપના શરીરમાંના એક રોમમાં જ રહેલી છે.
એવા આ જગતનો વિસ્તાર કરનાર આપ કોણ છો અને ક્યાંથી ઉત્પન્ન
થયા, તે જેમ જેમ હું જોવા લાગ્યો, તેમ તેમ મને જણાયું કે જે
મારા સારથિ હતા તે આપ જ છો. તો હે સુકૃદ! આપ સદા-સર્વદા
આવા જ સર્વવ્યાપક છો; પરંતુ ભક્તો પર કેવળ અનુગ્રહ કરવા માટે

જ સચ્ચિદ્રૂપ ધારણ કરે છે, એમ જ મને લાગે છે. આપની તે ચતુર્ભુજ શ્યામ મૂર્તિ જોતાં મન તથા આંખ કેવાં તૃપ્ત થાય છે ! તેને આલિંગન આપવાથી તેને ખસે હાથોમાં પકડી શકાય છે. હે વિશ્વરૂપને ધારણ કરનાર દેવ ! આપું મનોહર રૂપ આપ દેવળ ભક્તો પર કૃપા કરવા માટે જ ધારણ નથી કરતા કે ? ધારણ કરે છે; પરંતુ અમારી દૂષિત દૃષ્ટિથી આપના તે રૂપને જ્યારે એક સામાન્ય મનુષ્ય-સ્વરૂપ સમાન માનીએ છીએ. આપે સહજ દિવ્ય ચક્ષુ આપીને મારી દૃષ્ટિનો દોષ દુર કર્યો છે; તેથી જ આપનો મહિમા ચથાર્થ દિગ્ગોચર થઈ શક્યો છે. પરંતુ રથની મકરાકાર ધ્વસરીના પાછલા ભાગ પર જે આપ બેઠા હતા, તે જ આપે આવડું અમાપ વિશ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે, એટલું તો હું સારી રીતે નિશ્ચયપૂર્વક બાળી શક્યો છું. (૨૯૩)

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

હે ભગવન્ ! મસ્તકે સુકુટયુક્ત, હાથમાં ગદા તથા ચક્રવાળા, તેજના સમહ-રૂપ, સર્વ દિશાએ દેહીપ્રમાન, પ્રદીપ્ત અગ્નિ અને સૂર્યની પ્રભા સમાન પ્રભાવાળા તે અગ્રેભય (અસુક પ્રકારના છે એવો નિશ્ચય કરવાને માટે અશક્ય) તથા (દિવ્ય ચક્ષુ વિના) જોવાને માટે અશક્ય એવા આપને સર્વ બાજુએ જોઈ છું. ૧૭

હે શ્રીહરિ ! આપે મસ્તક પર જે સુકુટ ધારણ કર્યો હતો, તે જ આ નથી કે શું ? પરંતુ અત્યારનું તેવું તેજ અને આકાર વિશેષ છે એ જ મોટું આશ્ચર્ય છે ! ઉપરના હાથમાંનું ફરતું ચક્ર પણ આ જ નથી કે શું ? કારણ કે હે વિશ્વમૂર્તે ! તેને તમે ગતિહીન કરીને હાથમાં ધારણ કરે છે. તે ચિહ્ન અદ્યાપિ કાયમ જ છે. બીજા હાથમાંની આ ગદા તેની તે જ નથી કે શું ? હે ગોવિંદ ! નીચેના બે હાથો અશ્વોની લગામ ધરવા માટે તૈયાર હોઈ ને નિઃશસ્ત્ર નથી કે ? અને હે વિશ્વેશ ! વિશ્વરૂપ જોવાની મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા માટે જ આપે એકાએક આ વિશ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, એ હું બાળું છું; પરંતુ હે દેવ ! આપના આ રૂપને વિષે આશ્ચર્ય માનવાની પણ મારી ચોખ્ખતા નથી. આ આશ્ચર્યથી મારું મન દિરૂમૂઠ જેવું થઈ ગયું છે, તો તેમાં નવાઈ શી વારુ ? આ તમારું વિશ્વરૂપ અહીં છે કે નહિ, એવો વિચાર કરવા માટેનો પણ અવકાશ નથી. તે રૂપના તેજનો અમતકાર એવો છે, કે તે સર્વત્ર ભરેલું દેખાય છે. આ રૂપના તેજની એવી અલૌકિક બળવદ્યતા છે, કે તેની સમક્ષ અગ્નિની જ્યોતનો પ્રકાશ પણ ઝાંખો

થઈ જાય છે અને સૂર્ય પણ 'આગિયા' નામક જંતુની માફક મંદ પ્રકાશવાળો બની જાય છે. એમ જ લાગે છે કે, સર્વ સૃષ્ટિ મહાતેજના મહોદધિમાં ડૂબી ગઈ છે; અથવા તો કલ્પાંતસમયની વીજળીએ સર્વ આકાશને ઢાંકી દીધું છે કે શું? અથવા તો પ્રલયકાળના તેજની જ્વાળાઓ વડે આકાશ વ્યાપ્ત થઈ ગયું છે કે? આવું આપતું તેજ હવે તો મારી દિવ્ય દૃષ્ટિથી પણ ભેઈ શકાતું નથી. તે તેજ અધિક પ્રખર હોવાથી શરીરમાં ઢાહ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેની તરફ ભેતાં, મારાં દિવ્ય ચક્ષુને પણ ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે. અહો મહારાજ! પ્રલયકાળનો અગ્નિ જે કાળાગ્નિ, રુદ્રમાં શુભ હોય છે, તે પ્રલયરુદ્રની જ કલિકા ભણે વિકસિત થઈ હોય એમ જ લાગે છે; તેમ જ આપના પ્રસરેલા વિશ્વરૂપના તેજના વહ્નિમાં પંચમહાભૂતાત્મક શરીરો બળીજળીને ધ્રુવાંડના ઠેલસા થતા ભેવામાં આવે છે. જે આપના રૂપની વ્યાપ્તિને તથા આપના તેજને અત નથી, એવું જે આ અદ્ભુત રૂપ, તે મેં આવજનનમ્ બોલ્યું નથી. (૩૦૬)

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતર્ધર્મગોપ્તા સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

હે પ્રભુ આપ જ બાલુવા યોગ પરમ અક્ષર છો, અર્થાત્ પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા છો; અને આપ જ વિશ્વના મહા આધારભૂત છો; આપ અવિનાશી હોઈ નિત્યધર્મના રક્ષક છો અને આપ ચિરકાળ રહેનાર પુરુષ છો, એવો મારો મત છે. ૧૮

હે દેવ! આપ પરબ્રહ્મ હોઈને સાહસથી માત્રાનો જે હેંકાર છે તેનાથી પણ પર છો. આપતું સ્થાન શોધીશોધીને શ્રુતિ થાકી ગઈ, પણ તેનો પત્તો મળ્યો નહિ. આપનામાં પ્રાણીમાત્ર લય પામે છે અને આપ વિશ્વનો સમાવેશ કરવાતું સ્થાન હોવાથી ગહન, અવ્યય તથા અવિનાશી છો. આપ ધર્મના જીવન છો, અનાદિસિદ્ધ છો અને નિત્યનવા છો તથા છત્રીસઃ તત્ત્વોથી પણ, પર સાહસીસમા પુરુષ હોઈને આ જગતના ઈશ્વર છો. (૩૦૬)

અનાદિમધ્યાન્તમનન્તવીર્યમનન્તવાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।

પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહૃતાશ્વવત્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તમ્ ॥ ૧૯ ॥

હે પ્રભો! જેને આદિ, મધ્ય અને અંત નથી, જેની શક્તિનો અંત નથી. જેને અનંત કાલો છે, સૂર્ય અને ચંદ્ર જેની આંખો છે, પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેનું

× છત્રીસ તત્ત્વોનું વર્ણન ૧૩મા અધ્યાયના શ્લોક ૬-૭માં છે.

સુખ છે અને જે પોતાના તેજથી આ વિશ્વને તપ કરે છે, એવા આપને હું જોઈ છું. ૧૯

આપ આદિ, મધ્ય અને અંતરહિત હોઈ આપના પરાક્રમથી અપાર છો. આપને ચારે બાજુએ અસંખ્ય હાથ તથા પગ છે; ચંદ્ર અને સૂર્ય આપની આંખો છે અને તે શાંતિ તથા કોપની લીલા દર્શાવે છે. આપ તમોડપી નેત્ર વડે એકતું શાસન કરો છો અને ક્રુપાડપી નેત્ર વડે એકતું પાલન કરો છો. ખરેખર, આવા અનેક પ્રકારે આપ મને દૃષ્ટિગોચર થાઓ છો. જેવી રીતે પ્રલયાગ્નિ સળગ્યા પછી ચોતરફ પ્રકાશ ફેલાય છે, તે પ્રમાણે આપનું સુખ મહાતેજસ્વી દેખાય છે. ઠાવાનળથી પર્વત સળગી બિઠતાં જેમ પર્વત પરના સર્વ પક્ષાદિ સળગવાથી જ્વાળાઓ બહારી જાય છે, તેમ તમારી શુભ અને દાઢો હાંતને આટલી હોય તેમજ દેખાય છે. તમારા આ સુખમાંના અગ્નિની ઉજ્જ્વળતાથી તથા તમારા વિશ્વરૂપના તેજથી સર્વ વસ્તુઓ કરમાઈ ને નાશ પામતી દેખાય છે. (૩૧૪)

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ ૨૦ ॥

હે મહાત્મન! આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું આ અંતર તથા સર્વ દિશાઓ કેવળ આપથી જ વ્યાપ્ત છે, આપના આ અદ્ભુત ઊંચ રૂપને જોઈને આ સર્વ ત્રેલોક્ય અતિશય ભયભીત થઈ ગયું છે. ૨૦

અથવા સ્વર્ગ, પાતાળ, પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ, તેમ જ દશે દિશા અથવા સર્વ દિશાચક્ર—એ સર્વ તમારા એક રૂપથી જ વ્યાપ્ત થયેલાં છે, જેમ કૌતુકથી હું જોયા કરું છું! આકાશ સહિત સર્વ વિશ્વ આપના ભીષણ રૂપમાં રૂળે છે કે શું? અથવા આપના અદ્ભુત રૂપના રસના થાળમાં ચૌદે ભુવનો આવીને સપડાયાં હોય એવું આપનું રૂપ આશ્ચર્યકારક છે! એટલે તે કેવી રીતે જોઈ શકાય? આપના ભવ્ય રૂપની પ્રાપ્તિની કલ્પના કરી શકાતી નથી, આપના રૂપનું તેજ પણ સહન કરી શકાતું નથી અને આપના આ રૂપના દર્શનથી જગતને સુખની પ્રાપ્તિ થવી તો એક બાજુએ જ રહી; પરંતુ એથી વિરુદ્ધ તે મહાકષ્ટથી પ્રાણુ ધારણ કરી રહે છે (એવી જગતની સકટગ્રસ્ત અવસ્થા થયેલી છે). હે દેવ! આવું આપનું અદ્ભુત રૂપ જોઈ ભીતિની કમકમીઓ કેમ આવે છે, તે સમજાવું નથી; કારણ કે ભીતિથી થતા દુઃખના તરંગોમાં ત્રેલોક્ય રૂળે છે. નહિ તો આપના જેવા મહાત્માના

દર્શનથી ભય અને દુઃખની પ્રાપ્તિ કેમ સંભવે? પરંતુ આપના આ રૂપને જોઈને સુખ કદી થવાનું જ નથી, એમ મને લાગે છે. જ્યાં સુધી આપનું રૂપ જોવામાં આવ્યું ન હતું, ત્યાં સુધી જગતને સંસારસુખ જ ઉત્તમ લાગતું હતું; પરંતુ આપનું રૂપ જોવાથી વિષયવાસનાઓને પણ કંટાળો આવ્યો છે અને ત્રાસ પણ ઉત્પન્ન થયો છે. તેમજ આપના આ ભયંકર વિશ્વરૂપને જોઈને તેને એકદમ ભેટી શકાશે કે? અને જો ભેટી ન શકાતું હોય, તો આપના આવા ભયંકર વિશ્વરૂપ-દર્શનના દુઃખમાં કેવી રીતે રહી શકાય? જો પાછળ હટીએ, તો અનિવાર્ય જન્મ-મરણરૂપી સંસાર દુઃખ દે છે અને આગળ વધીએ તો આ પ્રચંડ વિશ્વરૂપને આપે ધારણ કરેલું હોવાથી આપને આલિંગન આપી શકાતું નથી. આવી રીતે બન્ને સકટોની લીંસમાં સપડાઈને બિચારું ત્રૈલોક્ય ચગદાઈ મરે છે. આપનું વિશ્વરૂપ જોવાની મારી ત્રિમ ઉત્કંઠાનું રૂળ આખરે આતું જ આવ્યું છે, જેમ એકાદ મનુષ્ય અસિમાં દાઝવાથી દાહતું શમન કરવા સસુદ્ર તરફ દોડી જાય છે, પણ ત્યાં સસુદ્રના પ્રચંડ તરંગો જોઈને તેને વિશેષ ભીતિ લાગે છે, તે જ પ્રમાણેની આ જગતની સ્થિતિ થયેલી છે. આપને જોઈને જગત તરફડવા લાગ્યું છે. (૩૨૫)

अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति । . .

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलामिः ॥

હે પ્રભો! પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે અવતરેલા દેવોના અંશરૂપી કેટલાક ચોક્કસો આપના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે, કેટલાક ભયભીત થઈને હાથ જોડીને આપની સ્તુતિ કરે છે, તથા મહર્ષિ અને સિદ્ધોના સમુદાયો 'સ્વસ્તિ' શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરી સખૂર્ણ સ્તુતિ વડે આપની પ્રશંસા કરે છે ૨૧

હવે આ ત્રૈલોક્યથી પર જ દેવો તે દેવોના સમુદાયોની સ્થિતિને જુઓ. આપના આંગના તેજથી એ દેવો સર્વ કર્મોના બીજને આળી નાંખીને સદ્ભાવથી આપના સ્વરૂપમાં લીન થાય છે અને બીજા કેટલાકો અત્યારે આપના આ રૂપને જોઈને ભયભીત થઈ, આપનામાં જ સઘળો વિશ્વાસ રાખીને આપ સમક્ષ હાથ જોડીને આપની પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે કે, 'હે દેવ! અમે અજ્ઞાનરૂપી સસુદ્રમાં પડીને વિષય ભાગમાં સપડાયા છીએ અને સ્વર્ગસુખ તથા સંસારની વચમાં દબાયા છીએ. આવા સંકટમાંથી આપ સિવાય અમને કોણ છોડાવશે? એટલા માટે જ હે દેવ! અમે સર્વભાવે આપને શરણે આવ્યા છીએ,' એમ તેઓ કહે છે અને કશ્ચપાદિ મહર્ષિ તથા કપિલાદિ સિદ્ધ અને

વિદ્યાધરાદિ ગંધર્વોના સમુદાયો ‘આપનું કલ્યાણ થાઓ’ એમ કહી આપની પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે. (૩૩૧)

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનો મરુતશ્યોષ્મપાશ્ચ ।

ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસદ્ધા વીક્ષન્તે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

હે પ્રભો ! રુદ્ર, આદિત્ય, વસુ, સાધ્ય (રુદ્રગણ), વિશ્વદેવો, અશ્વિનીકુમાર મરુતગણ, પિતર, ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર, તથા સિદ્ધગુણોના સમુદાયો એ બધાં જ વિસ્મિત થઈ આપના રૂપ પ્રતિ ટગટગર બોલ્યા કરે છે. ૨૨

હે પ્રભો ! એ અગિયાર રુદ્ર, બાર આદિત્ય, આઠ વસુ, સાધ્ય નામક સર્વ દેવતાઓ, અશ્વિનીકુમાર તથા યોગગુપ્ત્યાસ મરુદ્ગણ—એ સર્વ પોતાના વૈભવથી તેમજ પિતર, ગંધર્વ, યક્ષ તથા સર્વ રાક્ષસ-ગણ, ઇદ્રાદિક મુખ્ય દેવ તથા સર્વ સિદ્ધ—એ સર્વ પોતપોતાના લોકમાંથી તીવ્ર ઉલ્કંઠાથી આપનું વિશ્વરૂપ જુઓ છે, તે જુઓ ! અને હે પ્રભો ! આપને જોઈને ક્ષણેકષણે મનમાં આશ્ચર્ય પામીને તેઓ આપની સમક્ષ પોતાનાં મસ્તકો નમાવે છે. તે સર્વ મંજુલ શબ્દથી સ્વર્ગમાં આપનો જયજયકાર કરે છે અને જોડેલા હાથો મસ્તક ઉપર મૂકીને આપને નમસ્કાર કર્યા કરે છે. તે દેવનાં નમ્રતારૂપી વૃક્ષની પાસીમાં અપ્પસાત્વિકભાવરૂપી વસંતઋતુ ખીલીને તથા તે વૃક્ષોને કર-સંપુટરૂપી પક્ષ્વો કૂટીને આપની પ્રાપ્તિ તેમને રૂળરૂપે થઈ છે. (૩૩૭)

રૂપં મહત્તે बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहुरपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रच्यथितास्तथाऽहम् ॥ ૨૩ ॥

હે મહાબાહો ! આપનું અનેક મુખવાળું, અનેક નેત્રવાળું, અનેક હસ્ત-વાળું, અનેક સાથજોવાળું, અનેક પગવાળું, અનેક પેટવાળું, અનેક દાદવાળું, વિકરાળ તથા વિશાળ રૂપ જોઈને સર્વ લોકો અત્યંત ભયભીત થયા છે અને તે જ પ્રમાણે હું પણ ભયભીત થયો છું. ૨૩

જાણે તેમનાં નેત્રોનું ભાજ્ય જ ઉદય પામ્યું હોય, તેમ આપના અગાધ વિશ્વરૂપને જોઈને, તેઓના મન વડે આજે સુખનો સુદિન ભોગ્યો છે. આ ત્રૈલોક્યને વ્યાપ્ત કરનાર આપનું સ્વરૂપ જોઈને દેવો

+ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, અજ ભનું હોય અને શ્રાદ્ધમાં જમનાર વેદવેતાએ ભ્યાં સુધી વાણીનું માન રાખીને જમે છે તથા હવિષ્યાત્રના સારાનરસા સ્વાદની વાત કરતા નથી, ત્યાં સુધી જ પિતૃઓ જમે છે. વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, ‘હૃષ્મા દિ પિતરઃ ।’ અર્થાત્ પિતૃઓ ઉપ્પુ અજના બોક્તા છે; આથી જ શ્લોકમાં પિતૃઓને ‘ઉષ્મા’ કહ્યા છે.

પણ ચક્રિત થયા છે; કારણ કે એ સ્વરૂપ ગમે ત્યાંથી ભેતાં પ્રત્યેક પ્રેક્ષકને, જાણે તે પોતાની સાથે જ હોયને તેમજ દેખાય છે. આ પ્રમાણે એ રૂપ એક જ હોવા છતાં વિચિત્ર અને ભીષણ છે. એને પુષ્કળ સુખો છે, પુષ્કળ નેત્રો છે અને અનંત હાથો છે. તેમાં શરૂો ધારણ કરેલાં છે; તે જ પ્રમાણે તેને અનંત ઉત્તમ બાહુ, પગ તથા ઉદર છે; અને તે નાના વર્ણોથી યુક્ત છે, તથા તેનું પ્રત્યેક સુખ જાણે ખાવા ધાતું હોય તેનું દેખાય છે. મહાકલ્પને અંતે કોષિત થયેલાં યમ જ્યાં ત્યાં પ્રલયાગ્નિની હોળીઓ પ્રસારી દે છે અથવા શંકરનાં સંહારક થતો તથા પાત્રો, પ્રલયભૈરવનાં મંડળો અથવા વધ કરનારી જગદંબાની વિભૂતિઓ સંહાર કરવા માટે આવી હોય, તેમ જ્યાં ત્યાં આપનાં અચંદ્ર સુખો દેખાય છે અને શુક્ષ્માં જેમ સિંહ માતો નથી, તેમ આપના કાંતો સુખમાં ન સમાતાં (સુખની બહાર નીકળેલા હોવાથી) ભયંકર દેખાય છે. પ્રલયરાત્રિના તિમિરમાં સંહારક પિશાચો બહાર નીકળી પડે છે, તેમ પ્રલયકાળના સંહારના રક્ત વડે આપની કાઠો ખરડાયેલી દેખાય છે. વધારે શું કહું? કાળ જેમ યુદ્ધને આમંત્રણ આપે, કે સર્વ સંહારમાં જીવોનો નાશ થઈ જાય, તે પ્રમાણે આપના સુખમાં અત્યંત ભયંકરપણું દેખાય છે. શું કહું? આ સર્વ જગત અતિ દીન દેખાય છે, જે કોઈ જગત પ્રતિ કેરફ દંષ્ટિ નાખી ભેશે, તેને તે હુઝારૂંપ યસુના નહીના કાંકા પરનાં વૃક્ષો સમાન ભણું રહેલું છે, એમ જ ભોવામાં આવશે. આપના આ મહામૃત્યુરૂપી સાગરમાં જગતનું આયુષ્યરૂપી નાવ શોકરૂપી તોફાનના અપાટથી હિલોળા ખાય છે. હે દેવ! કદાચિત્ આપ એમ કહેશો કે, 'તને લોકોની ભીતિ માટે ચર્ચા કરવાનું શું પ્રયોજન છે? હમણાં જે વિશ્વરૂપ ભોયું, તેનું તું તારે ધ્યાન ધરી સુખોપભોગ લે;’ તો હવે મારે ખરેખરું કહેવું ભેઈએ, કે લોકોની ભીતિનું તો માત્ર મેં બહાણુ જ બતાવ્યું છે, પણ વાસ્તવમાં તો અતિભયથી મારા જ હાંબ ગગડી ગયા છે. જો કે પ્રલયકાળનો રુદ્ર પણ મારાથી બીજો છે અને મારી ભીતિથી મૃત્યુ લપાઈ જાય છે; પરંતુ આવો બળવાન છતાંયે હું તમારું અંતર્ગાહ સ્વરૂપ ભેઈને કંપાયમાન થયા કરું એવી તમે મારી સ્થિતિ કરી મૂકી છે; પરંતુ હે પ્રભુ! આપનું આ ભયંકર રૂપ કે જે આપના ઉઘ તેજ વડે ભયને પણ જીતી લે છે, તેને વિશ્વરૂપ કહેવું, એ શું આશ્ચર્યકારક નથી? એ વિશ્વરૂપ નહિ પણ મહામારિકા-મરકી જ છે. (ઉપર)

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણં વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।

દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા ઘૃત્તિં ન વિન્દામિ શ્મં ચ વિષ્ણો ॥

હે વિષ્ણો! આકાશ પર્યંત પહોંચેલા પ્રકાશમાન, અનેક વર્ણોયુક્ત પ્રસ-
રેલા મુખવાળા તથા પ્રદીપ્ત વિશાળ નેત્રોવાળા આપના આ સ્વરૂપને જોઈને
મારો અંતરાત્મા ભયભીત થઈ ગયો છે. મારું ધૈર્ય ટકતું નથી અને મને
શાંતિ પણ વળતી નથી. ૨૪

આપનાં કેટલાંક ક્રોધિત મુખો જાણે મહાકાળની સાથે સ્પર્ધા
કરીને લડતાં હોય અને જાણે તેમણે પોતાની વિશાળતા વડે આકાશને
પણ પાછળ હઠાવી દીધું હોય એમ લાગે છે. તેઓ આકાશની વિશાળતા-
થી પણ દુખાતાં નથી અને તે મુખોનું ત્રિભુવનના પવનથી પણ
આગ્રહાન થઈ શકતું નથી; જિલ્ડાં તે જ પોતાની ખાકથી અગ્નિને
પણ આળીને સર્વત્ર લડકા ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ તે સર્વ સમાન નથી,
પરંતુ તે પ્રત્યેક મુખમાં રંગરૂપનો ભેદ છે અને પ્રલયકાળનો અગ્નિ
ઉત્પન્ન થાય છે, તે વેળાએ તે અગ્નિ પણ તે મુખોની જ સહાયથી
પૃથ્વીનો પ્રલય કરતો હશે કે કેમ, એ કલ્પી શકાતું નથી. એમના
અંગમાં એટલું બધું તેજ હોય છે કે, તેથી ત્રૈલોક્ય બળીને રાખ થઈ
જાય છે. તે મુખોમાં બીજાં પણ મુખો છે અને તેમાં પણ દાંત તથા
દાંઠો છે. જાણે વાયુને ધનુર્વાત થયો, અથવા સસુદ્રમાં મહાપૂર આવી
તે મચીલા છોડી વહેવા લાગ્યો કે શું? અથવા વડવાનલની સહાયથી
વિષરૂપ અગ્નિ જગતનો સંહાર કરવાને પ્રવૃત્ત થયો છે કે શું? અગ્નિ
હળાહળ વિષનું પાન કરતો હોય, અથવા મરણ પોતે જ સૃષ્ટિનો સંહાર
કરવાને ઉદ્યુક્ત થાય, તે પ્રમાણે આ વિશ્વરૂપનું તેજ પ્રખર હોઈ તેને અન્ય
મુખો પણ લાગેલાં છે. પરંતુ તે મુખો કેવલાં મોઢાં છે? એમ પૂછતાં કહેવું
પડે કે અંતરિક્ષ પોતે જ તૂટીને જાણે આકાશની મધ્યમાં ખીણ પડે
તેવાં તે પ્રચંડ દેખાય છે; અથવા હિરણ્યાક્ષ રાક્ષસ પૃથ્વીને બગલમાં
મારી જે વખતે પાતાળમાં જવા નીકળ્યો, તે વખતે હાટકેશ્વરે (સમ
પાતાળના મહાદેવના અવતારે) જેમ પાતાળનાં બારણાં ઉઘાડી નાખ્યાં
હતાં, તે પ્રમાણે તમારાં આ મુખો પ્રસરેલાં છે અને તેમાં જિહ્વાઓ
વેગને લીધે લળડ્યા કરે છે અને આ સમસ્ત વિશ્વ પોતાના એક
કોળિયા માટે પણ પૂરતું થઈ પડનાર નથી, એમ જાણી કૌતુકથી પણ
તે જિહ્વાઓ વિશ્વનું ભક્ષણ કરી જતી નથી. પાતાળમાંના નાગો
તે જિહ્વાઓ વિશ્વનું ભક્ષણ કરી જતી નથી. આકાશને સ્પર્શે છે, તે
કૂંકડાથી જે પ્રમાણે વિષની જવાળા નીકળી આકાશને સ્પર્શે છે, તે
પ્રમાણે આ મુખોની શુક્રમાં જિહ્વાઓ લાગે છે! પ્રલયકાળની વીજળી-

એને એકત્રિત કરી, જેમ ગગનના કિલ્લાઓને શશુગારીએ, તે જ પ્રમાણે એાણેની યજ્ઞે યાજ્ઞુએ આપની દાઢોના આંકડા ઝળહળતા દેખાય છે; અને કપાળના ભાગમાંના ઊંડાણમાં લયને પણ બિવડાવનારી આંખો દેખાય છે. તે બધું મહામૃત્યુનો પ્રવાહ અધારામા છુપાઈ ને એકો હોય તેવી જ દેખાય છે આ પ્રમાણે ભીતિહુ કૌતુક કરીને આપ શાની પ્રાપ્તિની આશા રાખો છો, તે હું સમજી શકતો નથી; પરંતુ મને તો માત્ર મરણની ભીતિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. હે દેવ ! મને વિશ્વરૂપ જોવાની જે આકાંક્ષા થઈ હતી, તે મને કૃણી અને તે રૂપ જોઈને આંખોને જે શાંતિ પ્રાપ્ત થવી જોઈતી હતી તે થઈ છે. હે દેવ ! માટીના શરીરનો નાશ થાય તેની પરવા નથી; પરંતુ મારું તો ચૈતન્ય પણ રહેશે કે નહિ, એનો જ મને તો ભરોંસો નથી. (આપના એ રૂપનાં દર્શનથી) મનમાં પણ થોડોઘણો તાપ ઉત્પન્ન થાય છે અને બુદ્ધિમાં ભીતિ ઉત્પન્ન થતાં અભિમાનની પણ વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇંદ્રિયોથી ભિન્ન એવો જે આનંદસ્વરૂપ નિશ્ચળ આત્મા, તેને પણ કંપારી છૂટવા માંડી છે. હે દેવ ! વિશ્વરૂપના સાક્ષાત્કારના મહિમાને શું વખાણું, કે જેના દર્શનથી મારું જ્ઞાન પણ પલાયન કરી ગયું છે અને આપનો તથા મારો જે શુર-શિખ્યનો સબંધ છે, તે પણ આ જગતમા રહેશે કે નહિ, એનો પણ મને સશય અપવા લાગ્યો છે. હે દેવ ! આપના વિશ્વરૂપનાં દર્શનથી વ્યાકુળ થયેલા મારા અંતઃકરણને શાત રાખવાને ધૈર્ય આપવાનો હું ચત્ન કરું છું. પ્રથમથી જ મારામા ધૈર્યનો અભાવ છે, તેમા વળી આ વિશ્વરૂપ જોયું, એટલે પૂછવું જ શું ? આપે મને ઉપદેશના ગોટાળામા ઠીક નાખી દીધો. મારો જીવાત્મા વિશ્રાંતિ હેવાના નિમિત્તથી બિચારો ચારે તરફ ઢોડી રહ્યો છે; પરંતુ ક્યાંય તેને વિશ્રાંતિસ્થાન મળતું નથી. આ પ્રમાણે આપના આ વિશ્વરૂપી મહામારીના દર્શનથી સ્થાવર-જંગમાદિ સૃષ્ટિમાની સર્વ વસ્તુઓ જીવન નષ્ટ થયેલું છે. હું પણ જો આપને શરણે નહિ આવું, તો જીવતો પણ કેમ રહી શકું ? (૩૭૪)

દંટાકરાલાનિ ચ તે મુખાનિ દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસન્નિમાનિ ।

દિશો ન જાને ન લમે ચ શર્મ પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

હે દેવાધિદેવ ! હે જગન્નિવાસ ? પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવી પ્રદીપ્ત અને (ભયકર) એવી દાઢોથી વિકરાળ બનેલાં આપના મુખોને જોતાં જ હું દિશાઓને પણ જોળખી શકતો નથી અને મને મુખ ભાસતું નથી; એટલા માટે મારા પર આપ કૃપા કરો ૨૫

જેવી રીતે મહાભયરૂપ કાંઈ ચોટું વાસણ કૂટી જઈને આપણી આંખો સમક્ષ પ્રત્યક્ષ દેખાય, તે પ્રમાણે આપનાં અતિ વિકરાળ પ્રચંડ સુખો પ્રસરેલાં દેખાય છે અને તેની અંદર ઢાંત તથા ઢાંઢો એટલાં અધાં ખીચોખીચ આવેલાં છે, કે તે બન્ને હોઠોની અંદર સમાતાં નથી (પણ તે બહાર નીકળેલાં છે), તેના ચોગે ચારે તરફથી પ્રલયકાળનાં શત્રોની ઘટ વાડ કરી લીધી હોયને, એવો જ ભાસ થાય છે. તક્ષક નાગ પૂણું વિષથી ભરેલો હોવા છતાં તેના સુખમાં જેમ વિષનો જ ભંડાર ભરવામાં આવે, અથવા અમાવાસ્થાની રાત્રિમાં ભૂતોનો સંચાર થાય અથવા પ્રલયાગ્નિ આગ્નેચાત્ર ચલાવે, તે પ્રમાણે આપનાં વિશાળ સુખોમાંથી આવેશ ઊભરાઈને બહાર નીકળે છે અને તેથી અમારા પર મરણરૂપી જળનાં પૂરો જ ચઢી આવ્યાં છે કે શું, એવો જ પ્રત્યક્ષ ભાસ થાય છે. સર્વ પ્રહ્લાડનો નાશ કરનાર પ્રલયાગ્નિ ઉદ્ભવે અને તેને પ્રલયકાળનો પ્રચંડ પવન સહાય આપે, તેના જેવાં આપનાં આ સંહારક સુખો ભોઈ મારું ધૈર્ય તર્કન હ્રાસ થઈ ગયું છે, હું ઉન્મત્ત થવાથી મને દિશાઓનો પણ ભ્રમ થઈ ગયો છે અને મને પોતાને પણ વીસરી ગયો છું. આપનું વિશ્વરૂપ હજી તો મેં નેત્રો વડે પૂરું જોયું પણ નહોતું, એટલામાં જ તેથી ઊપજનારા સુખનો દોષ થઈ ગયો પણ નહોતું, એટલામાં જ તેથી ઊપજનારા સુખનો દોષ થઈ ગયો હતો. એટલા માટે હે મહારાજ! આપના આ વિરાટ સ્વરૂપને હવે સંકેલી લો. આવી રીતે આપ મને ડરાવશો, એવી જો પ્રથમથી મને ખબર હોત, તો મને વિશ્વરૂપ દેખાડો, એમ હું આપને ક્યારેય પણ કહેત ખરો કે? માટે હવે આપના આ વિશ્વસ્વરૂપી પ્રલયાગ્નિથી એક વાર મારો પ્રાણ બચાવો. હે અનંત! આપ જો અમારા ખરેખરા સ્વામી હો, તો મારા મરણનો અટકાવ કરીને પછી આ આપના મહા-મારિકારૂં વિશ્વરૂપના પ્રસારને સંકુચિત કરો. હે દેવાધિ દેવ! સર્વ વિશ્વનું નિવાસસ્થાન એવા આપ સર્વ જગતનું પાલન કરવાને બદલે ઊલટો તેનો સંહાર કરવા માગો છો? એટલા માટે હે દેવરાયા! જલદી પ્રસન્ન થઈ આપની આ માયા સંકેતી લો અને મને આ મહાહું-ખમાંથી ઉગારો. આટલા સમય સુધી અત્યંત આર્જવતાપૂર્વક આપને વારંવાર જે પ્રાર્થના કરી રહ્યો છું, તેનું કારણ એટલું જ કે આ વિશ્વરૂપને જોઈને હું અતિશય ભયભીત થઈ ગયો છું. જે વેળાએ અમરાવતીમાં રાક્ષસોનો છાપો પડ્યો હતો, ત્યારે તેમનો પરાભવ મેં એકલાએ કર્યો હતો. હું કાળના સુખમાં જતાં પણ ભયભીત થાઉં તેવો નથી; પરંતુ હે દેવ! આપનું આ વિશ્વરૂપ તેવા વિધ્યોમાંનું

નથી. અહીં તો મૃત્યુ પર પણ સરસાર્થ કરીને સકળ વિશ્વ સહિત અમારું ભક્ષણ કરવાના હેતુથી જ આપ પ્રાપ્ત થયા છો (એમ હું દેખું છું) ! આ બુદ્ધિ, પ્રલયકાળનો સમય ન હોવા છતાં પણ આપ જગતના રક્ષણકર્તા જ કાળરૂપે આવીને પ્રાપ્ત થવાથી આ બિચારા ત્રિભુવનનાં મો વર્ષો આજે જ ભરાઈ ચૂક્યાં (જણાય) છે ! અહો ! રે દેવ ! તારી ગતિ કેવી અને કેટલી વિપરીત છે ! વિશ્વરૂપનાં દર્શનથી શાંતિ થશે, એવી આશાથી મેં આપ જે દેવરૂપ છો, તેને વિશ્વરૂપ દેખાડવાનું કહ્યું, પણ તેથી સુખ થવાને બદલે ઊલટી વિધોની જ ઉત્પત્તિ થઈ ! અરેરે દેવ ! હવે તો ખરેખર આ વિશ્વ દુખનું જ ! કારણ કે, જ્યાં આપે જ આ વિશ્વનો શાસ કરવા માંડ્યો, ત્યાં પછી તેનો બચાવ ક્યાંથી થઈ શકે ? હે દેવ ! આપ જ અનેક મુખો પ્રસારીને આ સર્વ સૈન્યનું ચારે તરફથી ભક્ષણ કરી રહ્યા છો, એ હું પ્રત્યક્ષ મારી દષ્ટિથી જોઈ શકું છું. (૩૯૧)

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंवैः ।

मीमो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ ૨૬ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्वિભ્રા દશનાન્તરેષુ સંદશ્યન્તે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાઙ્ગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

અને હે પ્રભો ! આ ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ સર્વ પુત્રો રાજાઓના સમુદાયો અને બીજા, દ્રોણ તથા કર્ણ અને અમારા પક્ષના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ સહિત સર્વ યોદ્ધાઓ વિકરાળ દાઢવાળા આપનાં મુખોમા ત્વરાથી પ્રવેશ કરે છે. તેમાંના કેટલાક આપના દંતોમાં સપડાયા છે એમ દેખાય છે અને કેટલાકનાં મરતકોનો ચૂરેચૂરો થઈ ગયેલો જોવામાં આવે છે. ૨૬, ૨૭

અહો ! કૌરવ કુળના વીરો તથા અથ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો આવા આ જ છે ને ? અરેરે ! એઓ તો ગયા ! મુઆ ! પરિવાર સહિત એ તમારા મુખમાં (ગેળ થઈ) ગયા ! અને બીજા જે દેશદેશના રાજાઓ તેમની કુમકે (અમારી સામે લડવા) માટે આવેલા છે, તેમના મરણનો સંદેશો બેર જઈને કહેવા માટે પણ કોઈ મનુષ્ય અવશિષ્ટ રહ્યો નથી ! આવી રીતે આપ સર્વને ગળી બાળ્યો છો. વળી આ રણમાં તમે મહાઠાઠવાળા મોટા મોટા ગજોના સમુદાયને પણ ગટાગટ શાસ કરી જવાનો આપે એકસરખો સપાટો ચલાવ્યો છે ! બંદૂકો તથા તોપોનો મારો ચલાવનારાઓનાં અને પાચદળ સેનાનાં ઝુંડનાં ઝુંડ આપના મુખમા અદશ્ય થતાં દેખાય છે ! કૃતાંત કાળના

મુખ સમાન અસ્રોમાંનું એક જ અસ્ર જે સર્વ વિશ્વનો વિનાશ કરવા માટે પૂરતું ગણી શકાય, તેવાંમાંનું એક અસ્ર પણ સર્વ વિશ્વનો નાશ કરવા મમર્થ છે, એવા કોટ્યવધિ અસ્રોને પણ આપ ગળી બાંધ્યો છો. ચતુરંગ સેના, અશ્વ બેઠેલા રથો, એ સર્વને હાતનો પણ સ્પર્શ ન થવા હેતા આપ ગટ દઈને ગળી બાંધ્યો છો! તો હે દેવ! આથી આપને કેવો સંતોષ થાય છે? અહો! સ્ત્રીભ્રમ જેવો સત્યવાદી, અને શૌર્યનિપુણ ખીલો કયો પુરુષ છે? છતાં તેનો તથા દ્રોણ જેવા બ્રાહ્મણનો પણ આપ શ્રાસ કરી ગયા! અરેરે! અહો! સૂર્યપુત્ર મહાવીર કહ્યું, તે પણ ગયો! અને હવે અમારા પક્ષના યોદ્ધાઓનો વારો આવતાં આપે એમની અડચણ પણ દૂર કરી દીધી! હાય! હાય! બ્રહ્મદેવ! આ પ્રભુની પ્રસન્નતાથી આ કેવી અયોગ્ય ઘટના થઈ રહી છે કે પછી હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરીને માત્ર બિચારા જગતના સંહારનું કારણ જ થઈ પડ્યો છું? પ્રથમ થોડા ઘણા પ્રકારથી પ્રભુએ પોતાની વિભૂતિઓ કહી સંભળાવી હતી, પણ તેટલીથી જ સંતોષ ન પામતાં, 'મેં' વિશ્વરૂપ બેવાનો દુરાગ્રહ સેવ્યો; અર્થાત્ લોકાત્મ્ય કદી પણ ટળતું નથી એમ જે કહેવામાં આવે છે તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે! અને (જેવું લોકાત્મ્ય હોય) તેવી યુદ્ધિ પણ થાય છે, એ પણ સત્ય જ છે. લોકોએ પોતાના મરણનું ઠીકરું મારા શિર પર ફોડવું, એવો વિધિનો લેખ લખાયેલો જ હશે તે કેમ કરીને મિથ્યા થાય? પૂર્વે સમુદ્રમંથનમયે હાથમાં અમૃત આવેલું હોવા છતાં પણ દેવોએ સમુદ્રમંથનની ક્રિયાને બંધ ન કરતાં વિશેષ મેળવવાનો લોભ રાખ્યો, એટલે છેવટે તેમના હાથમાં હળાહળ વિષ જ આવ્યું! પરંતુ તે સંકટ પણ મારા સંકટ કરતાં તો એક પ્રકારે ઓછું ભયાનક હતું અને તેનું તો નિવારણ પણ કરી શકાય તેમ હતું અને તે સમયનું દેવોનું તે સંકટ તો શિવે દૂર પણ કર્યું હતું. પરંતુ અત્યારનો જે આ વિશ્વરૂપનો પ્રકાર છે એટલે કે આ અગ્નિને સાદ્ય કરનાર વાયુ નહિ, પણ પોતે જ પ્રબલિત થયેલો વાયુ છે, એટલે એનો પ્રતિકાર કેનાથી કરી શકાય? તેમજ જે વિષ સમસ્ત ગગનમા પ્રસર્યું છે, તેને કેણું ગળી શકે? મહાકાળની સાથે રમવાનું કેનું સામર્થ્ય હોઈ શકે? ૪૦૫

જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે, અર્જુન આ પ્રમાણે દુઃખથી વ્યાપ્ત થઈ મનમા ને મનમા જ શોક કરવા લાગ્યો; પરંતુ દેવના મનમાંનો અભિપ્રાય તે બહુ શક્યો નહિ. હું મારનારો અને આ કૌરવો મરનારા એવા જે મોહથી તે વ્યાપ્ત થયો હતો, તેનો તે મોહ નષ્ટ કરવા

માટે જ શ્રીઅનંતે તેને પોતાનું આ વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું અને કોઈને કોઈ મારતો નથી, પરંતુ સર્વનો સંહાર કરનાર હું જ છું, એ તત્ત્વને તેમણે તે વિશ્વરૂપના યોગે વ્યક્ત કર્યું હતું, પરંતુ એ અર્જુનના સમજવામાં ન આવતાં તે વ્યર્થ વ્યાકુળ બની પોતાના મનમાં વિના કારણ હીતિ ધરવા લાગ્યો. (૪૦૯)

તે વેળાએ અર્જુન પુનઃ કહેવા લાગ્યો : ‘અહો ! આકાશમાં જેમ વાદળો હ્રસ્ત થાય, તેમ શિરપેચ તથા કવચ સાથે ઉભય પક્ષની સેનાઓ આપના સુખમાં ગરક થઈ ગઈ. એ જાણે મહાપ્રલયને સમયે થમનો કોપ થતાં તે જેમ એકવીસે સ્વર્ગને પાતાળ સહિત ગળી જાય છે અથવા દૈવ પ્રતિકૂળ થતાં જેમ સગ્રહ કરનારનું ઐશ્વર્ય જ્યાંતું ત્યાં જ પોતાની મેળે જ નષ્ટ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે આ કર્મની ગતિ કેવી વિલક્ષણ છે તે તો જુઓ કે, આ એકત્રિત થયેલાં સન્યો એકાએક આ સુખમાં પ્રવેશ કરીને તેમાંથી એક પક્ષ સૈનિક બહાર નીકળી શકતો નથી ! જિંટના સુખમાં અશોકવૃક્ષની ડાળીઓ જેવી રીતે ચવાતી જોવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ લોકો આ સુખમાં લીન થતા દેખાય છે; પરંતુ સુગટ સહિત મસ્તકો ફાટોના ચીપિયામાં સપડાતાં, તેમનો ફગાઈને કેવો આટો થઈ જાય છે તે નિહાળો ! એ માથાં ફાંતોના અંદરના બાગમાં રત્નોની પેઠે ચમકે છે અને તેમનો ભૂકો જીભના તાળવાને કિચિત્ ચોંટેલો જણાય છે. તે મસ્તકોમાંનાં જે વજનદાર અને ભરાવદાર હતા, તેમનામાંના લોહીથી ફાટો સહેજ ખરડાયેલી દેખાય છે ! આ વિશ્વરૂપ કાળે, જે બળવાન લોકોનાં શરીરો અસ્થાં છે, તેમના દેહોનાં અસ્થિપિંબર, જીવનનો નાશ કરીને, ખાસ રાખી મૂક્યાં છે, તેમ જ શરીરમાને ઉત્તમ બાગ જે મસ્તકો, તે જો કે મહાકાળનાં સુખમાં સપડાયાં હતા; છતાં અતે ખાસ કરીને તેમને જાળવી રાખવામાં આવ્યાં છે. (૪૧૮)

વળી પાછો અર્જુન કહે છે કે, ‘શે અમહાર છે ! આ જગતમાં જન્મ લેનારને મરણ સિવાય બીજો માર્ગ જ નથી, તેથી સર્વ જગત આ વહનરૂપી કૂવામાં પડીને આપોઆપ જ ડૂબી જાય છે. આ સર્વ સૃષ્ટિ આપોઆપ જ આ સુખના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈ છે અને આ પરમાત્મા એક જ સ્થળે સ્વસ્થ રહી સર્વ જગતને સહેજમાં જ ગળી જાય છે. બ્રહ્મદેવ સરખા મોટા મોટા દેવો પણ આ વિશ્વરૂપના સર્વથી જિયા સુખમાં દોડતા નજરે પડે છે; બાકી બીજાઓ તો બીજા બાળનાં મુખોમાં પ્રવેશ કરે છે અને ઇતર પ્રાણી માત્ર તો જ્યાં જન્મે

છે, ત્યાં જ નાશ પામે છે; પરંતુ આ વિશ્વરૂપના સપાટામાંથી તો નિઃસંશય કોઈ પણ છટકી જઈ શકતું નથી. (૪૨૨)

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाम्बुखा द्रवन्ति ।

તથા તવામી નરલોકવીરા વિશન્તિ વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલન્તિ ॥ ૨૮ ॥

હે પ્રભો! જે પ્રમાણે નદીઓના મોટા મોટા પ્રવાહો એક વખતે વહેવા માંડતાં જેમ સમુદ્ર તરફ જ દોડતા દોડતા જાય છે, તે જ પ્રમાણે આ મૃત્યુલોકના વીરો પણ આ તમારા પ્રભવલિત મુખોમાં પ્રવેશ કર્યો કરે છે. ૨૮

જેવી રીતે મહા નદીઓના પ્રવાહો સહજ-સ્વાભાવિકપણે સમુદ્ર તરફ વળે છે, તેવી જ રીતે સર્વ આ જગત ચારે તરફથી આવીને આપના મુખમાં જ પ્રવેશ કરે છે; અને સર્વ પ્રાણીઓ આમુખરૂપી માર્ગમાં શાન્તિહિંસરૂપી પગલાંથી ત્વરાથી તમારા મુખમાં આવી પડવાના યોગને સાધે છે. (૪૨૪)

यथा प्रदीपं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समुद्रवेगाः ।

તથૈવ નાશાય વિશન્તિ લોકાસ્તવાપિ વક્ત્રાણિ સમુદ્રવેગાઃ ॥ ૨૯ ॥

હે પ્રભો! જેમ પ્રલ્વળેલાં અગ્નિમાં નાશ પામવા માટે જ પતંગિયાં મહા-વેગથી પ્રવેશ કરતાં હોય છે, તેમ આ સર્વ લોકો પણ આપના મુખમાં નાશ પામવા માટે જ મહાવેગથી પ્રવેશ કર્યો કરે છે. ૨૯

જેવી રીતે હાવાનળથી સળગેલા પર્વતની શુક્રમાં પતંગિયાં ફૂંદીફૂંદીને પડે છે, તેમ આ સર્વ લોકો આપના મુખમાં આવી આવીને પડે છે અને તમ થયેલા તવા પર પાણી પડતાં તે બળીને લક્ષ્મ થઈ જાય છે, તેમ જેણે જેણે આપના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો છે, તેમનાં નામ અને રૂપો બ્વહારમાંથી સમૂળા નાશ થઈ ગયાં છે; અર્થાત્ તેમનાં નામ અને રૂપનો પત્તો જ મળતો નથી. (૪૨૬)

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।

તેજોમિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં માસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપન્તિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

હે વિષ્ણો! પ્રભવલિત મુખો વડે સર્વ લોકોને ગ્રસતા આપ સર્વ પાણુ-ઓથી વારંવાર ચાટી રહ્યા છો અને આપની ઉગ્ર પ્રભા સંપૂર્ણ જગતને તેજ વડે વ્યાપ્ત કરીને તેને તપાવે છે. ૩૦

અને આ પ્રમાણે સર્વ જગતનું ભક્ષણ કર્યો છતાં પણ આપની ક્રુધા ઓછી થતી નથી! આપનો બહુશક્તિ આટલો બધો પ્રદીપ કેમ થયો વારુ? જેવી રીતે કોઈ રોગિષ્ઠ મનુષ્યને તાવમાંથી સાજો થયા પછી ખૂબ ભૂખ લેણે છે અથવા કોઈ એક સિંહારી હુબ્બાળમાં

સપડાયો હોય (ને ગમે તેટલું ખાતાં છતાં તેની તૃપ્તિ જ થતી નથી), તે પ્રમાણે સર્વ જગતનો લય કરવા છતાં હજી પણ આપ જીભલીઓને જ આટલા કરો છો ! આ જ કારણથી આપના મુખ આગળ ખાવાની એક પણ વસ્તુ અવશિષ્ટ રહેવા યામી નથી. આપની આ પ્રખર ક્ષુધાનો મહિમા શી રીતે વર્ણવવો ? સમુદ્રનો ઘૂંટડો કરી બાઉ કે પર્વતનો કોળિયો કરી ખાઉ કે આ સર્વ બ્રહ્માંડને ડાહ નીચે દબાવી હઉં ? સર્વ દિશાઓને ગળી બાઉ અને ચટ દેતો બધી ચાંદનીઓને ચાટી બાઉ ! આ પ્રકારનું આપનું ખાઉધરાપણું નજરે પડે છે ! જેવી રીતે હોગડું વિશેષ સેવન કરવાથી કામની વૃદ્ધિ થાય છે અથવા અગ્નિમાં જેમ જેમ કાષ્ટ વધારે નાખીએ, તેમ તેમ તે (શાંત પડતો નથી પણ) વિશેષ પ્રદીપ્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ જગતનું ભક્ષણ કરવા છતાં પણ આપનાં મુખો બસ ખાઉ-ખાઉ જ કરી રહ્યાં છે ! જેમ દાવાનળમાં કોઈ નાખવાથી અગ્નિ સંતુષ્ટ થતો નથી, તે પ્રમાણે આપનું આ એક જ મુખ એટલું બધું પ્રસરેલું છે કે, તેની જીભના ટેરવાને ત્રિભુવન પણ પૂરતાં થઈ શકતાં નથી ! જ્યારે આપના આ એક જ મુખની આવી ઉચ્ચતા છે, તો પછી આપનાં આ અગણિત મુખોને પૂરાં પડે તેટલાં ત્રિભુવનો ક્યાંથી લાવવાં ? એવી રીતે એ મુખોને ખાવાનું મળવાનો સંભવ નથી, તો પછી એટલા બધાં મુખો આપે ઉત્પન્ન શા માટે કર્યાં છે ? જેવી રીતે ચારે તરફથી દાવાનળ સળગતાં તેની વચ્ચે હરણો સપડાઈ બચ, તે પ્રમાણે આ સર્વ જગત આપના આ વહનરૂપી (દાવાનળની) જ્વાળાની મધ્યે સપડાઈ ગયું છે. આ વિશ્વની સ્થિતિ એવી થઈ છે કે આપ તેના દેવ નથી; પરંતુ આ વિશ્વરૂપે તેના કાળ જ થઈને આવ્યા છો, અથવા જગતરૂપી જલચર માટે આપે વહનરૂપી કાળબળ જ પ્રસારેલી છે; તેથી આપના વિશ્વરૂપની તેજરૂપી બળમાથી સ્થાવર-જંગમ વસ્તુઓ કોઈ પણ સ્થળેથી બહાર પડી છટકી બઈ શકે તેમ નથી. આ આપનાં મુખો નથી, પરંતુ જગતનો નાશ કરનારાં લાક્ષાગૃહો જ નિર્માણ થયેલાં છે ! આપના પ્રખર તેજથી પ્રાણીમાત્રના અંગો કેવાં બળતા હોય છે, તે વાત અગ્નિ પોતે સમજી શકતો નથી; તોપણ જેને તેનો સ્પર્શ થાય છે, તેનો તો પ્રાણ ગયા સિવાય રહેતો જ નથી, અથવા પોતાની વીક્ષુ ધારથી બીજાને મરણ કેમ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જેમ શસ્ત્ર બાણનું નથી, અથવા તો પોતાનું સેવન કરવાથી લોકોના પ્રાણ કેવી રીતે હરાઈ બચ છે, એનું વિધને જેમ સ્વપ્ન માત્ર પણ હોતું નથી, તે જ પ્રમાણે આપના મુખની

પ્રખરતાની આપને સ્મૃતિ જ નથી; પરંતુ આપના આ આણી તરફના સુખમાં જ સર્વ જગત નાશ પામ્યું છે. હે દેવ! જેને સર્વના આત્મા કહેવામાં આવે છે, તે આપ એક જ છો અને સર્વ વિશ્વના વ્યાપક પણ છો; તો પછી અમારો નાશ કરવા શાને માટે પ્રવૃત્ત થયા છો? મેં પોતે તો મારા જીવની આશા છોડી દીધી છે અને તેથી આપ પણ સંકેત ન રાખતાં આપના મનમાં જે કંઈ પણ હોય તે ખુશીથી ખુલ્લું કરીને કહી દો. હજી પણ આપ પોતાના વિશ્વરૂપની ઉચ્ચતાને કેટલી વધારશો? હે દેવ! આપમાં જે જગતનું પાલકપણું રહેલું છે, તેનું તો જરા સ્મરણ કરો અને બીજું કંઈ નહીં તોય છેવટે મારા પર તો કૃપા કરો. (૪૪૩)

आख्याहि मे को मवानुग्रहो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमार्थं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

હે પ્રભો! આપને નમસ્કાર હો; આપ પ્રસન્ન થાઓ, આવું ઉમ રૂપ ધારણ કરનારા આપ કોણ છો, તે મને કહો. આપ સર્વના આદિ છો, તે આપને હું તત્ત્વથી જાણવાની ઇચ્છા ધરાવું છું, કેમકે આપની પ્રવૃત્તિઓને મેં જાણતો નથી.

‘અહો વેદવંશ (વેદને નમવા યોગ્ય), ત્રિભુવનના એક આદ્ય (ત્રિભુવનને વિષે એક તથા આદિ) વિશ્વવંશ મહારાજ! મારી એક પ્રાર્થના સાંભળો.’ આ પ્રમાણે બોલી અર્જુને ભગવાનના ચરણ પર મસ્તક મૂક્યું અને કહ્યું કે, ‘હે દેવાધિદેવ! સાંભળો. મારા સમાધાન માટે ‘વિશ્વરૂપ બતાવો’ એમ મેં કહ્યું હતું, પણ આપે તો એકદમ ત્રિભુવનને ગળી જવાના હેતુથી મહા ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું! કહો, આપ કોણ છો? આવાં અને આટલાં બધાં ભયંકર સુખો આપે શા માટે ધારણ કર્યાં છે? તેમ જ આ સર્વ હાથોમા શરો શા માટે લીધાં છે? વારંવાર ક્રોધિત થઈને, ગગન કરતાં પણ વિશેષ ઉચ્ચ થઈને તથા આખો લાલચોળ કરીને લીલિતું દર્શન આપ મને શા માટે કરાવો છો? હે દેવ! અહીં આપ ચમતો દ્રેષ શા માટે કરો છો (અર્થાત્ ચમતું સ્થાન શા માટે સાચવો છે)? આવું ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધરવામાં આપનો શો હેતુ સમાચરો છે?’ અર્જુનનાં આ વચનો સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : ‘હું કોણ છું અને શા માટે ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરીને આવડો મોટો થયેલો છું, એ જ તું જાણવા માગે છે ને? તો સાંભળ.’ (૪૫૦)

શ્રીમગવાનુવાચ-કાલોઽસ્મિ લોકસ્યકૃતપ્રવૃદ્ધો લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।

ઋતેઽપિ ત્વાં ન મવિષ્યન્તિ સર્વે ચેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા લોકોનો ક્ષમ કરનારો વૃદ્ધિ પામેલો હું મહાકાળ છું; અત્યારે આ લોકોનો નાશ કરવાને માટે હું અહીં પ્રવૃત્ત થયેલો છું. ઉભય સૈન્યમાં જે યોદ્ધાઓ ભેલેલા છે, તે સર્વ તારા સિવાય પણ જીવંત રહેવાના નથી (અર્થાત્ તુ યુદ્ધ નહિ કરે તોપણ એ બધાનો નાશ થઈ જશે). ૩૨

‘હું ખરેખરો કાળ છું, લોકોનો સંહાર કરવા માટે જ પ્રચંડ સ્વરૂપ ધારણ કરીને મેં આરે તરફ મારાં સુખોનો પ્રસાર કરેલો છે અને હવે અત્યારે જ હું સર્વ વિશ્વને ગળી જવાનો છું.’ ત્યારે અર્જુન બોલ્યો : ‘અરેરે ! પાછળના સંકટથી ત્રાસીને મેં આની પ્રાર્થના કરી, તો આ તો વળી તેથી પણ અધિક ભયંકર સંકટ આવીને પ્રાપ્ત થયું.’ પણ મારા આવા કઠોર ભાષણથી અર્જુન કંઠાચિત્ ખિન્ન થશે, એમ ધારીને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રતિ પુનઃ બોલ્યા : ‘પરંતુ એક સંગવડ છે અને તેથી તમે પાંડવો આ સંહારરૂપી લાક્ષાગૃહમાંથી ક્ષેમકુશળ બહાર નીકળી જશો.’ આટલું સાંભળતાં જ અર્જુનના જીવમાં જીવ આવ્યો. તે મૃત્યુરૂપી મહામારીના સકંભમાં જ સપડાયો હતો; પરંતુ આ (આત્માસનાત્મક) શબ્દો સાંભળતાં તે પુનઃ સાવધ થયો અને શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોને લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યો. દેવ બોલ્યા : ‘હે અર્જુન ! અરે ! તમે પાંડવો તો મારા જ છો, એ વાત લક્ષમાં રાખ; બાકી તો આ સર્વ જગતને ગળવા માટે જ હું ઉપરિચિત થયો છું. પ્રલયકાળના પ્રચંડ અગ્નિમાં માખણનો લોંઘો નાખવાથી જેમ તે નાશ પામે છે, તે જ પ્રમાણે તે મારા સુખમાં આ સર્વ જગતને ગયેલું જોયું છે, તો હવે એ સર્વ જગતનો નાશ થશે જ એમ તું નિઃસંશય બણ ! આ સર્વ સૈન્ય (લડવાનો અને લડીને મરવાનો) વ્યર્થ ક્ષય કરે છે. આ સ્થળે એકત્ર થયેલું આ સર્વ સૈન્ય વીરવૃત્તિના બળ પર મહા ગર્વથી ભેલે છે કે, ચમ પણ અમારા આગળ તુચ્છ છે ! તેઓ કહે છે કે, અમે સૃષ્ટિ પર અતિસૃષ્ટિ નિર્માણ કરીશું ! શરતમાં મૃત્યુને પણ હરાવીશું. જગતનો સંહાર કરી નાખીશું અને સર્વ પૃથ્વીને ગળી જઈશું. આકાશને ઉપર ને ઉપર જ બાળી નાખીશું અને બાણોના ચલનથી પવનને હાલવા દઈશું નહીં ! એ પ્રમાણે આવી અતુરંગ સેનાની સંપત્તિના બળ પર કૂંઠકા મારીને કૃતાંત(કાળ)ની સાથે પણ જેઓ સ્પર્ધા કરે છે તથા પરાક્રમના ગર્વથી જેઓ આક્રમ આસમાન પર ચઢી ગયા છે, શત્રો કરતાં પણ જેમના બોલ અતિ

તીક્ષ્ણ છે; જેઓ અગ્નિ કરતાં પણ અધિક દાહક છે અને મારવાના કામમાં જેઓ હળાહળ વિષને પણ મધુર કહેવકાવે છે; તોપણ જેમ ગંધર્વનગરીના વૈભવ અથવા તો પોકળીનાં (આકાશનાં) વળેલાં વીંટળાં અથવા ચિત્રોમાંનાં પૂતળાં જેમ હોય છે, તે પ્રમાણે એ વીરો નિર્લવ છે, એમ તું સમજ. અરેરે! જેવું મૃગજળનું પૂર આવે, તેવી જ એ સૈન્યની સ્થિતિ સમજ લેવી; અથવા તો વસ્ત્રનો સર્પ બનાવીએ અથવા અલંકાર પહેરાવીને જેમ પૂતળી બિલી રાખીએ, તેવી જ સૈન્યની દશા સમજ રાખજે. (૪૬૫)

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रूंश्च दृक्स्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

એટલા માટે હે અર્જુન! તું બિઠ, યશ મેળવ અને શત્રુને જીતીને સર્વ રાજ્યનો ઉપભોગ લે, એમને તો મેં પૂર્વથી જ મારી નાખેલા છે. તું કેવળ નિમિત્તરૂપે જ આગળ ચા. ૩૩

બાકી તો જે બળથી શરીરની એટલાઓ ચાલ્યા કરે છે, તે સર્વ બળનો તો હું પ્રથમથી જ કોળિયો કરી ચૂક્યો છું. હવે તો આ સર્વ સૈન્ય કુંભારના ઘરમાં પૂતળાંની પેઠે સર્વ નિર્લવ જ છે. કળસૂત્રી (પૂતળીઓને નથાવનારી દોરી) તુટી જતાં તે પૂતળીઓને ગમે તે માણસ હડસેલે એટલે તે પડી બાચ છે, તેમ આ સર્વ સૈન્યનો આકાર તોડી નાખતાં કાંઈ જ વાર લાગવાની નથી; એટલા માટે હે અર્જુન! સત્વર બિલો થા અને શુદ્ધિમાં આવ ! ઉત્તરની ગાયો શત્રુઓ લઈ જવા લાગ્યા, તે સમયે તે શત્રુનાં સર્વ સૈન્યો પર મોહનાસ્ત્ર ફેંકી વિરાટ રાજાના કરપોક કુમાર ઉત્તરના હાથે તેમનાં (શત્રુઓનાં) વસ્ત્રોનું હરણ કરાવ્યું હતું, તે જ સૈન્ય અત્યારે તે સમય કરતાં પણ નિકૃષ્ઠ થઈ ગયું છે અને અનાચારો રણક્ષેત્રમાં આવી લાગ્યું છે, તો તેનો સંહાર કર અને ‘એકલા અર્જુને શત્રુઓને જીત્યા’ એવો યશ મેળવ. આ યશ કાંઈ લૂપ્તો નથી, પરંતુ તેની સાથે રાજ્ય પણ તને મળશે. હે સવ્ય-સાચિન! તું નિમિત્તમાત્ર થઈને શત્રુઓનો સંહાર કર.

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेताऽसि रणे सपत्नान् ॥

દ્રોણ, भीष्म, જયદ્રથ, કર્ણ અને અન્ય પરાક્રમી યોદ્ધાઓને તો મેં પ્રથમથી જ મારેલા છે. એમને તું માર, ખિન્ન ન થા. યુદ્ધ કર; રણમાં તું શત્રુઓને જીતીશ. ૩૪

તું દ્રોણની પરવા ન કર, લીજ્ઞનો લય રાખીશ નહિ અને કશું ઉપર શક્તો કેમ ચલાવું એમ પણ ન કહે તથા જ્યદ્રથને મારવા માટે શી યોજના કરવી, તેનો પણ વિચાર કરીશ નહિ. એ સિવાય બીજા નામાકિત યોદ્ધાઓને પણ લીંતમાંનાં ચિત્રોમાંના સિંહ પ્રમાણે નિર્જીવ સમજ. તેમને તો મસોતાથી જ લૂછી નાખ્યાં એટલે થયું ! અર્થાત્ હે અર્જુન ! યુદ્ધ માટે એકવ્ર થયેલા આ અન્ય સાધારણ યોદ્ધાઓની તો વિસાત જ શી ? એ સર્વ હવે મિથ્યાભાસ જ છે; ખરેખર તો મેં તેમને અસી લીધા જ છે. જ્યારથી તે સઘળાઓને તે મારા મુખમાં ગયેલા લાખ્યા; ત્યારથી જ તેમના આયુષ્યની પરિ-સમાપ્તિ થઈ ચૂકી છે. એ તો હવે ખાલીખમ ખોળિયા સમાન છે; એટલા માટે હે અર્જુન ! તું સત્વર છિદ્ર અને મેં જેમને મારેલા છે, તેમનો તું સંહાર કર; નકામા શોક—સકટમાં દૂખી રહીશ નહિ. જે પ્રમાણે એક નિશાન તારીને આપણે પોતે જ કૌતુકથી તેને લેદી નાખીએ છીએ, (ખાણુ તો નિમિત્ત જ છે) તે પ્રમાણે આ સર્વનો નાશ કરવા માટે તું તો કેવળ નિમિત્તમાત્ર જ છે. અરે ! જેઓ તારી સાથે વૈરભાવ રાખતા હતા, તેમને તો જન્મતાની સાથે જ આ કાળ-રૂપી વાઘ ઉપાડી ગયો છે, તો હવે રાજ્ય સહિત યશ પ્રાપ્ત કરી તું તેનો ઉપયોગ લે. સ્વભાવતઃ ઉન્મત્ત, સર્વ જગતમાં ખળવાન, હુંદ્ર અને વિષનો ઉપયોગ કરનારા જે તારા પિતરાઈ. તેમને તો વિદ્વંષ ન કરતાં મારી નાંખ્યા એવા પ્રકારની આ વાત હે અર્જુન ! જગતના વાક્યપટમાં લખી રાખ (લોકોની ચચાનો વિષય કરી રાખ) અને વિજયી થા. (૪૮૧)

સંજય उवाच—एतच्छ्रुत्वा वचनं कैशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं सीतभीतः प्रणम्य ॥

સંજયે કહ્યું : કેશવનું આવું કથન સાંભળીને થરથર કંપતા કિરીટી હાથ બેઠી પુનઃ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરીને બીતો બીતો ગદ્ગદિત અંત કરણથી નમ્ર થઈ કહેવા લાગ્યો કે— ૩૫

(જ્ઞાનદેવ કહે છે કે) આ પ્રમાણે સર્વ કથા સંજયે અપૂર્ણ મનોરથવાળા ધૃતરાષ્ટ્રને કહી સલાજાવી. વળી તે કહે છે કે, સત્યલોકમાંથી ગંગાનો પ્રવાહ નીકળ્યા પછી જે પ્રમાણે ખળખળ ધ્વનિ કરે છે, તે પ્રમાણે ગંભીર વાણીથી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા; અથવા એવના પાણીની ધારાઓ જે પ્રમાણે એકદમ ગડગડાટ કરતી છૂટે છે, અથવા સમુદ્ર-

મંથન સમયે ક્ષીરાબ્ધિ જેમ મંદરાચળના રવૈયાથી ઊભરાઈ જતો હતો, તે પ્રમાણે અનંતસ્વરૂપ, વિશ્વના મૂળ શ્રીકૃષ્ણ ગંભીર વાણીથી જે વાક્ય બોલ્યા, તે અર્જુને થોડુંક સાંભળ્યું; પણ તેથી તેના સુખની કે દુઃખની વૃદ્ધિ થઈ, તે કાંઈ બાણવામાં આવી શક્યું નહિ; પરંતુ તેનું સર્વોગ કંપવા લાગ્યું. તે અતિ નમ્રતાથી નમી બે હાથ બેઠી વારંવાર શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં મસ્તક નમાવવા લાગ્યો; અને કંઈક બોલવા જતો હતો, એવામાં તેનો કંક ભરાઈ આવ્યો. હે શ્રોતાજનો! આ સ્થિતિ સુખથી થઈ કે દુઃખથી, તેનો આપ પોતે જ વિચાર કરી લ્યો! પરંતુ દેવના બોલવાથી જ અર્જુનની આવી સ્થિતિ થઈ, એમ શ્લોકમાંના પદના અર્થના આધારે જ હું કહું છું. પછી બીતાંબીતાં તેણે ભગવાનના ચરણોમાં પુનઃ મસ્તક નમાવ્યું અને તે કહેવા લાગ્યો કે, હે મહારાજ! આપે એમ જ કહ્યું ને કે હે અર્જુન! હું કાળરૂપે હોઈને આ સર્વને મેં જે અગ્ની નાખ્યા છે, તે તો કેવળ માથા ખેલ જ છે; તો હે દેવ! આ આપનું બોલવું નિશ્ચિત્તમક સત્ય છે, એમ હું માનું છું. (૪૯૧)

અર્જુન લવાચ—સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા જગત્પ્રહૃષ્યત્યનુરજ્યતે ચ ।
 રક્ષાંસિ મીતાનિ દિશો દ્રવન્તિ સર્વે નમસ્યન્તિ ચ સિદ્ધસંઘાઃ ॥૩૬॥

અર્જુન બોલ્યો : હે હૃષીકેશ! આપના નામ અને પ્રભાવના કીર્તનથી સર્વ જગત આનંદપૂર્ણ થાય છે અને આપના પર પ્રેમ કરે છે, તેમ જ રાક્ષસો ભયભીત થઈને દશ દિશાઓમાં પલાયન કરી જાય છે અને સર્વ સિદ્ધોના સમુદાય આપને નમસ્કાર કરે છે, એ થોડું જ છે. ૩૬

પરંતુ આપ કાળરૂપ પરમેશ્વર આમ શાંતિના સમયમાં જગતનો પ્રલય કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી, જગતનો આસ કરી બધો એ વાતોનો મારા વિચાર સાથે મેળ થતો નથી. કાંઈ મનુષ્યના અંગમાંથી તારુણ્યને કાઢી લઈ તેના સ્થાનમાં વૃદ્ધત્વને જોડાએક કેમ કરીને નાખી શકાય? એટલા માટે આપ જે કરવાનું કહો છો, તે બહુધા અસંભવિત છે. બુદ્ધો, હે અનંત! દિવસના ચાર પ્રહરની સમાપ્તિ થયા સિવાય ખરે ખપોરે જ સૂચ કદી અસ્ત પામે ખરો કે? (એટલું જ નહિ, પણ) આ બુદ્ધો! આપ જે અખંડિત કાળ છો, તેને પણ ત્રણ અવ-પણ) આ બુદ્ધો! આપ જે અખંડિત કાળ છો, તેને પણ ત્રણ અવ-સ્થાઓ હોય છે અને તે પ્રત્યેક પોતપોતાના સમયમાં બળવાન હોય છે. જે સમયે ઉત્પત્તિ થવા માંડે, તે સમયે સ્થિતિ અને પ્રલયનો દોષ થાય છે; અને સ્થિતિના સમયમાં ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયનું (બળ)

કાંઈ ચાલતું નથી અને પ્રલયના સમયમા ઉત્પત્તિનો અને સ્થિતિનો આપોઆપ જ લય થાય છે. આ અવસ્થાઓ અનાદિ અને અનિવાર્ય છે; માટે આજે આ જગત સ્થિતિનો ઉપભોગ લેવાના આનંદમાં હોતું, જોવામાં તેને ગ્રસ્તું, જોમ જે કહેો છો, જો વાત મને રચતી નથી. ત્યારે દેવ સંકેતથી કહેવા લાગ્યા કે, ‘અરે! આ ઉભય સૈન્યોનું આયુધ્ય તો મેં તને પ્રત્યક્ષ દર્શાવી આપ્યું તેમ જૂદી ચૂક્યું જ છે; બાકી બીજા હોકો તો યથાકાળે જ મરણ પામશે જોમ તું સમજ.’ જોમ શ્રીકૃષ્ણ જોલતા હતા, એટલામાં જ સર્વ સૈન્ય પૂર્વવત્ તેના સ્થાનમાં જ છે, જોમ અર્જુને જોયું. પછી તે જોલ્યો : ‘હે દેવ! આપ વિશ્વના ચાલક અને સૂત્રધાર છો અને તેથી જ આ જગત પૂર્વ સ્થિતિને પુનઃ પ્રાપ્ત થયું છે. હે શ્રીહરિ! આપ દુઃખસાગરમાં રૂપેલા-ઓને બહાર કાઢો છો, જોવી આપની કીર્તિનું અમને પૂર્ણ સ્મરણ છે. આપની કીર્તિનું વારવાર સ્મરણ થતાં મહાસુખ ભોગવતો હું આનન્દ-સમુદ્રના તરંગોમાં વિહરું છું. હે દેવ! આ જગત જીવતું રહેવાથી આપ ઉપર પ્રેમભાવ રાખીને સુખમાં રહે છે અને જેઓ દુષ્ટ છે, તેમનો આપ નાશ કરો છો જ; પણ હે હૃષીકેશ! ત્રિભુવનમાના રાક્ષસોને આપનો લાય લાગે છે અને તેથી તેઓ આપનાથી દુશે દિશામાં ફર લાગી જાય છે. બાકી તો દેવ, મનુષ્ય, સિદ્ધ, યક્ષ, કિબ્હુના સર્વ સ્થાવર-જંગમ આપને જોઈને હર્ષયુક્ત થઈને આપને જ વંદન કરે છે.’ (૫૦૬)

कस्माच्च ते न नमस्कृतमहात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्तदेवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

હે મહાત્મન હે અનન્ત! હે દેવાધિદેવ! આપ શ્રેષ્ઠ છો અને બ્રહ્મદેવના પણ ઉત્પત્તકર્તા છો, તો પછી તેઓ આપને શાને નમસ્કાર ન કરે? હે જગન્નિવાસ! જે સત્ અને અસત્ છે, તેથી પર જે અવિનાશી બ્રહ્મ તે આપ છો ૩૭

હે નારાયણ! શા કારણથી રાક્ષસો અપને નમસ્કાર ન કરતાં ફર નાસે છે? એવું કારણ આપને પૂછવું પડે તેમ નથી, કારણ કે એટલું તો અમે પણ જાણી શકીએ છીએ. આ જુઓ! સૂર્યોદય થયા પછી અધિકાર કેમ કરીને રહી શકે? જો જ પ્રમાણે, આપના સમક્ષ રાક્ષસો કેમ કરીને ભિભા રહી શકે? સ્વપ્રકાશનું સુખ્ય સ્થાન જે આપ તે દિગ્ધોચર થતાં નિશાચરો સહજ નાશ પામે છે. હે શ્રીરામ! આટલા દિવસ જો વાત અમારા સમજવામાં આવી નહોતી; પરંતુ હવે આપનો

અલૌકિક મહિમા અમારા બોવા ને બળવામાં આવી શકે છે. જે સ્થાનમાંથી અનેક સૃષ્ટિની પદ્ધતિઓ અને પ્રાણીમાત્રની વેલીઓ સમસ્ત વિશ્વમાં પ્રસરે છે, તે માયાનું આદિસ્થાન આપની ધરણા જ છે. આપ અગણિત, સત્વોથી નિત્ય પરિપૂર્ણ છો, આપનામાં પરમાવધિ અનંત ગુણો ભરેલા છે. આપ દેવોના પશુ દેવ છો. હે સહાશિવ ! આપ સકળ પ્રજાંડના નિવાસસ્થાન છો અને અવિનાશી છો. અને હે દેવ ! આપ જ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત છો તથા તેનાથી પર એવું જે જ્ઞેય તત્ત્વ છે, તે પશુ આપ જ છો. (૫૧૩)

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

વેત્તાઽસિ વેદં ચ પરં ચ ધામ ત્વયા તતં વિશ્વમનન્તરૂપ ॥ ૩૮ ॥

આપ આદિ દેવ અને પુરાણપુરુષ છો, આપ વિશ્વનું લયસ્થાન છો. આપ જ્ઞાતા છો, આપ બળવા યોગ્ય વસ્તુ છો અને આપ પરમ પદ છો. હે અનંત-રૂપ ! આપ વડે આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે. ૩૮

આપ શિવ (પુરુષ) અને શક્તિ(પ્રકૃતિ)થી પશુ આગળના હોઈને માયાની મર્યાદા પશુ આપ જ છો; અને આપ પુરાતન છો અને આ આપનાથી પૂર્વેના હોય એવો બીજો કોઈ પશુ નથી. આપ જ સર્વ વિશ્વના આલોક છો અને સર્વ જીવોનું અધિષ્ઠાન છો, તથા ભૂત અને ભવિષ્યના જ્ઞાતા આપ જ છો. શ્રુતિનાં નેત્રને જે સ્વરૂપથી સુખ થાય છે, તે આપનું અભિન્ન સ્વરૂપ જ છે અને જે માયા વડે આ સકળ જગત વ્યાપ્ત છે, તે માયાને પશુ આપનો જ આશ્રય છે; એટલા માટે આપ સર્વ સૃષ્ટિનું આશ્રયસ્થાન હોઈ પરમ શ્રેષ્ઠ છો અને પ્રજાંડના અંતકાળે માયા પશુ આપનામાં જ લય પામે છે. વિશેષ શું કહું ? હે દેવ ! આ સર્વ જગત આપે જ વિસ્તાર્યું છે; એટલે અનંત-સ્વરૂપ એવા આપનું વર્ણન કરવા કોણ સમર્થ છે ? (૫૧૮)

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાઙ્કઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રયિતામહશ્ચ ।

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રઋત્વઃ પુનશ્ચ મૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

નમઃ પુરસ્તાદયઃ પ્રૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વતઃ એવ સર્વ ।

અનન્તવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં સર્વં સમામોપિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર, કસ્મપાદિ પ્રજાપતિ અને બ્રહ્મદેવના પિતા પશુ આપ જ છો. આપને હજારો વાર નમસ્કાર હો અને ફરીફરી પશુ નમસ્કાર હો. હે સર્વરૂપ પરમેશ્વર ! આપને સામેથી, પાછળથી અને સર્વ બાજુ-એથી નમસ્કાર હો. જેનાં બળ અને પ્રસન્નમનો પાર નથી, એવા આપ છો

અને આપે જ ન્યારે સર્વ જગતને વ્યાપી લીધુ છે, તો પછી આપ જ સર્વસ્વ-
રૂપ છો. ૩૬, ૪૦

જેમાં આપ ન હો, એવી આ જગતમાં કઈ વસ્તુ છે? અને
ન્યાં આપ ન હો, એવું કયું સ્થાન છે? માટે આપ ન્યાં ન્યાં હો,
ત્યાં ત્યાં આપને મારા નમસ્કાર હો. હે શ્રીઅનંત! આપ જ વાયુ
છો, શાસન કરનાર જે યમ તે પણ આપ જ છો, પ્રાણી માત્રમાં
રહેલો જઠરાશિ પણ આપ જ છો; આપ જ વરુણ, ચંદ્ર તથા સપ્તિ
નિર્માણ કરનાર બ્રહ્મદેવ છો અને બ્રહ્મદેવને પણ જે ઉત્પન્ન કરનાર
છે, તે પણ આપ જ છો. હે શ્રીજગન્નાથ! આ સિવાય પણ બીજી
આપની જે જે વિભૂતિ સાકાર હોય કે નિરાકાર હોય, તેમને મારા
નમસ્કાર હો. આ પ્રમાણે અર્જુને પ્રેમભરેલા હૃદયે નમસ્કાર કર્યા
અને ફરીથી 'હે પ્રભો! આપને નમસ્કાર કરું છું, નમસ્કાર કરું
છું,' એમ તે કહેવા લાગ્યો. ફરીથી શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિને સારી રીતે
ધારી ધારીને જોવા લાગ્યો, પછી પુનઃ 'હે પ્રભો! આપને નમસ્કાર
હો, નમસ્કાર હો।' એમ તે જોલવા લાગ્યો. એકેએક અવયવને
જોઈને અને ચિત્તમા સમાધાન પામી તે પુનઃ 'હે પ્રભો! આપને
નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો।' એમ જોલવા લાગ્યો. સ્થાવર-જંગમ
પદાર્થ અને પ્રાણીઓને તે સ્વરૂપમાં જોઈને હે પ્રભો! આપને નમસ્કાર
કરું છું! નમસ્કાર કરું છું! એમ જ તે કહેવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે
શ્રી અનંતનાં અદ્ભુત રૂપોને આશ્ચર્યથી જોઈને 'નમસ્કાર હો, નમ-
સ્કાર હો।' એમ તે જોલવા લાગ્યો. એના કરતાં વિશેષ સ્તુતિ કેવી
રીતે કરવી, તે પણ સૂઝે નહિ અને સ્વસ્થ પણ જોસી શકાય નહિ.
એવી સ્થિતિ અર્જુનની થઈ, જેથી તે પ્રેમભાવથી વધારે અને વધારે
સ્તુતિ કરવા લાગ્યો કે જેતું વર્ણન થવું અશક્ય છે. આ પ્રમાણે તેણે
હજારો વાર નમસ્કાર કર્યા અને તે પુનઃ તે શ્રીહરિને કહેવા લાગ્યો
કે, મારી સન્મુખ જે આપ દેખાઓ છો, તેને મારા નમસ્કાર હો.
દેવને પીઠ અને પેટ છે કે નહિ, એની તપાસ કરવાથી અમને શો
લાભ થવાનો હતો? તથાપિ હે સ્વામી! મારી પીઠ પાછળ જે આપ
છો, તે આપને નમસ્કાર કરું છું. આપ મારી પીઠ પાછળ બિભા છો,
એટલા માટે જ આપને પૃષ્ઠસ્પર્શ કહી શકાય છે; પરંતુ ખરી રીતે
આપ જગતની પીઠ પાછળ છો કે આગળ છો, એવું કાંઈ પણ કહી-
શકાતું જ નથી. આપના ભિન્ન ભિન્ન અવયવોની ગણતરી કરી શકાતી
નથી; એટલા માટે સર્વસ્વરૂપ જે આપ તેનાં સર્વોગ્ને નમસ્કાર કરું

હું! હે દેવ આપ જે અનંત બળના ભંડાર છો, આપ અગણિત પરાક્રમી અને સર્વ રૂપો ને સર્વકાળમાં સમ છો! હે સર્વવ્યાપી! આપને નમસ્કાર કરું છું. જેવી રીતે સમસ્ત આકાશમાં આકાશમય હોઈને આકાશ જ હોય છે, તેમ સર્વ સ્થળે આપ જ વ્યાપી રહેલા હોવાથી, સર્વમાં આપ વ્યાપક છો. આમ સર્વત્ર આપ જ કેવળ ભરેલા છો અને જે પ્રમાણે ક્ષીરસાગરમાં તરંગો પણ દૂધના જ આવે છે, તે પ્રમાણે આપ છો! એટલા માટે હે દેવ! સર્વ પદાર્થોથી આપ ભિન્ન નથી, એવી મને પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે; માટે હવે સર્વત્ર અને સર્વમાં આપ જ ભરેલા છો, એ મારા અનુભવમાં આવ્યું છે. (૫૩૬)

સखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ૪૧ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि बिहारञ्चय्यासनमोजनेषु ।

एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षામયે ત્વામહમપ્રમેયમ્ ॥ ૪૨ ॥

હે પ્રભો! આપનો આ મહિમા ન બાણતા હું આપને મિત્ર સમજી, હે કૃષ્ણ! હે યાદવ! હે સખા! આવું અમર્યાદાથી અથવા પ્રીતથી જે ઉદામ ભાવથી બોલ્યો છું. વળી હે અચ્યુત! બોલતાં, સૂતાં, બેસતાં અને જમતાં, આપણે બેને જણા એકલા હોતાં કે અન્ય કોકોની સમક્ષ મસ્કરીમાં જે આપનું મેં અપમાન કર્યું હોય, તે માટે હું આપને-અનંતસ્વરૂપને 'ક્ષમા કરો' એવી પ્રાર્થના કરું છું. ૪૧, ૪૨

પરંતુ હે પ્રભો! આપની આવી યોગ્યતા છે, એમ હું જરા પણ બાણી શરૂએ ન હતો અને તેથી જ હું આપની સાથે સગપણના સંબંધથી અમર્યાદાથી-તોછડાઈથી બોલ્યા કરતો હતો. અરેરે! મારા હાથે એ ઘણું જ અયોગ્ય થયું છે. મેં અમૃતનો ઉપયોગ લીંપવા-ગૂંપવામાં કર્યો અને કામધેનુને આપીને તેના બદલામાં વાછડો લીધો! પારસ મણિના પહાડ મળેલો હોવા છતાં તેને તોડીને તેનાથી અસે ધરનો પાથો પૂર્યો છે, તેમ જ કલ્પતરુને તોડીને તેની ખેતરને ફરતી વાડ બનાવી છે. ચિંતામણિની ખાણ હાથ લાગી, તો તેના પથ્થરો ગોદાવરીમાં ઘાલીને ધણી વગરનાં ભટકતાં દોરેને હાકી કાઢવામાં તેનો ઉપયોગ કર્યો; તે જ પ્રમાણે આપની સાથેના અતિ સ્નેહનો ખરો ઉપયોગ ન કરી દેતાં, મેં આપને દૂર કર્યા. આ આજનું જ પ્રકટ ઉઠાડેરણુ બુઝ્યો કે, આ શુદ્ધ એટલું બધું તે શું મોટું અને શી કિંમતનું! છતાં મેં આપ પરબ્રહ્મને મારા સારથિ બનાવ્યા છે! હે કૃપાસાગર! હું

કૌરવોની સલામાં વિદિ કરવાને માટે અમે આપને દ્વંત બનાવીને દોડાવ્યા હતા. આ પ્રમાણે હે જગદીશ્વર ! અમે અમારા કામ માટે આપનો ઉપયોગ કરી લીધો છે. આપ યોગીઓનું સમાધિસુખ હોવા છતાં હું મૂર્ખ આપને બાણી શક્યો નહિ અને આપની સાથે વિનોદાત્મક સલામણો કર્યો. (૫૪૩)

આપ વિશ્વના આદિ પુરુષ છો, આપની પૂર્વે બીજું કોઈ પણ થયું નથી, એવા જે આપ બ્યારે સલામાં વિરાજતા હતા, ત્યાં આપ અમારા સંબંધી છો, એવા સબંધથી આપને સગા ગણીને હું આપની સાથે વિનોદથી બોલતો હતો. કહાચિત્ આપને ઘેર આવતો, ત્યારે આપની બરોબરનું માન મેળવતો હતો અને જો તે તમે ન આપો તો સ્નેહીના સંબંધથી હું રિસાઈ ને ઘેર પાછો જતો અને હે શાહગં-પાણિ ! આપ મારા પગો પકડીને મને મનાવતા હતા. આ પ્રમાણે જેમ ક્ષેત્રે તેમ અમે આપનો અનાદર કર્યો હતો; શાશ્વપણના ધ્વજથી અમે આપની સામે પીઠ કરીને પણ બેઠેલા છીએ. તો હે શ્રીકૃષ્ણ ! અમારી એવી યોગ્યતા છે ખરી કે (આપની સાથે આવી અમર્યાદાથી વર્તીએ) ? નહિ જ. અમારી એ એક ચોટામાં મોટી ભૂલ જ થયેલી છે. હે દેવ ! આપની સાથે પટાબાજી બેલતા, અખાડામાં કુસ્તી કરતાં અને શેતરજ બેલતાં આપનો તિરસ્કાર કરીને આપની બેઠે ધૂળ તર્ક-શર કરી છે. વળી જે ઉત્તમ વસ્તુ હોય તે સર્વથી પ્રથમ અમને આપો એમ કહીને હું માગી લેતો હતો. વળી આપે સર્વસને હું અનેકવાર યુક્તિની ખોટી ખોટી વાતો સભળાવતો હતો; તેમ જ આપના અમે શું સગાસબંધી છીએ એવી પૃષ્ઠા પણ કરી છે. આ રીતે ત્રિભુ-વનમાં પણ ન સમાય એવા અપરાધ અમારે હાથે થયેલા છે; પરંતુ આપના જ ચરણના સોગંદ છે કે, એવું વર્તન આપની બેઠે, અમે આપને ન યોગબી શકવાથી જ કર્યું છે. હે દેવ ! આપ લોબન-સમયે પ્રેમલાવે મારું સ્મરણ કરતા; પરંતુ હું વ્યર્થ ગર્વ કરીને રિસાઈ બેસતો. આપના અંતઃપુરમાં બેલતાં પણ મને સંકેત થતો નહોતો અને શય્યા પર પણ આપની સાથે જ હું નિદ્રા લેતો હતો. હું આપને ‘ઓ કૃષ્ણ’ કહીને બોલાવતો અને બીજા યાદવોના જેવા જ માનતો હતો; અને બ્યારે આપ જવા માંડતા, ત્યારે હું સોગંદ ખાઈને આપને રોકતો હતો. અતિ પરિચયને લીધે અનેક વેળા હું આપના આસન પર બેઠો છું અને આપના શબ્દોનો અનાદર કર્યો છે; માટે હે અનંત ! આવી અમર્યાદાની બીજી કેટલી વાતો આપને કહું ? હું

સર્વ અપરાધોનો ભંડાર જ છું; માટે હે પ્રભો ! આપની સમક્ષ અથવા પીઠ પાછળ મારે હાથે જે કાંઈ અપરાધ થયા છે, થાય છે ને હવે પછી થવાના હોય તે સર્વ અપરાધોને માતા જેમ પુત્રના અપરાધ, પેટમાં સમજી બેસી રહે છે, તેમ તમે પેટમાં રાખજો (પણ તે માટે મારા ઉપર ક્રોધ ન કરતા). કોઈ એક વેળાએ નદીનું પાણી ગંદું થઈને પણ સમુદ્રને મળવાને બાધ છે, તોપણ સમુદ્રને તેનો અંગીકાર કર્યા વિના બીજો ઉપાય જ હોતો નથી; તેવી જ રીતે પ્રીતિથી તથા ભૂલથી હે દેવ ! હું આપની વિરુદ્ધ જે જે બોલ્યો હોઉં તે તે હે સુકુંદ ! પેટમાં શમાવી દો ! હે દેવ ! આપની સહનશક્તિના પ્રતાપથી જ આ પૃથ્વી પ્રાણીમાત્રનો ભાર સહન કરવા સમર્થ થયેલી છે. હે પુરુષોત્તમ ! આપને જેટલી પ્રાર્થના કરું એટલી થોડી જ છે; તો હવે હે અતકથાં કૃષ્ણ ! આપનો જ કહેવાયેલાં હું આપને શરણે આવ્યો છું, માટે મારા સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરો. (૫૬૦)

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્ ।

ન ત્વત્સમોઽસ્યમ્યધિકાઃ કુતોઽન્યો લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવઃ ॥ ૪૩ ॥

હે દેવ ! જેના સામર્થ્યની ઉપમા નથી એવા આપ આ અરાચર જગતના ઉત્પાદક તથા અતિ શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય ગુરુ છો, આપ સમાન આ ત્રેલોક્યમાં અન્ય કોઈ પણ નથી, તો પછી આપના કરતા અધિક તો ક્યાંથી જ કોઈ શકે ? ૪૩

હે શ્રીકૃષ્ણ ! હવે જ મેં આપનો મહિમા ચથાર્થ બોલ્યો છે. હે દેવ ! આપ જ આ અરાચરનું ઉત્પત્તિસ્થાન છો. આપ જ વિષ્ણુ, શંકર વગેરે સર્વ દેવોના પરમ દેવતા છો અને તે બ્રહ્મદેવને વેદ ભણાવનાર મૂળ ગુરુ પણ આપ જ છો. હે શ્રીરામ ! આપ ગંભીર છો અને સર્વ ભૂતો પ્રત્યે આપની સમદષ્ટિ છે. આપ સર્વ શુભોમાં અપ્રતિમ અને અદ્વિતીય છો. આપની બરોબરીનો બીજો કોઈ પણ નથી; એટલે તે બરોબરીનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે કરી શકાય ? કારણ કે આપે જે આકાશ ઉત્પન્ન કરેલું છે, તેમાં સર્વ જગતનો સમાવેશ થાય છે; આવા જે આપ તેની બરોબરીનો બીજો કોઈ છે, એ બોલવું જ લઘ્વ-સ્પદ થઈ પડે છે, તો પછી આપનાથી બીજો કોઈ અધિક છે, એમ તો કહેવાય જ કેમ ? સર્વ ત્રિલુપતમાં આપ એક જ રહેલા હોઈ, આપની બરોબરીનો અથવા આપનાથી અધિક બીજો કોઈ જ નથી. આપનો મહિમા અગાધ છે અને તેનું વર્ણન કરવાને અમે અસમર્થ છીએ. (૫૬૬)

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાર્યં પ્રસાદયે ત્વામહમીશીશીલ્યમ્ ।
પિતેવ પુત્રસ્ય સત્તેવ સત્ત્યુઃ પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોદ્ભુઃ ॥ ૪૪ ॥

એટલા માટે હે દેવ' હું સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને સ્તુત્ય અને સમર્થ એવા આપને પ્રસન્ન થવા માટે પ્રાર્થના કરું છું. જેમ પિતા પુત્રના અપરાધ, મિત્ર મિત્રના અપરાધ અને પુરુષ પોતાની પ્રિયાના અપરાધ સહન કરે છે, તે પ્રમાણે આપ મારા અપરાધને સહન કરવાને યોગ્ય છો ૪૪

આ પ્રમાણે જોહીને અર્જુને હાગવાનને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા અને આ વખતે તેને અષ્ટ સાત્ત્વિક લાવો ઉત્પન્ન થયા. પછી તે ગદ્ ગદ્ થઈ કહેવા લાગ્યો : પ્રસન્ન થાઓ ! પ્રસન્ન થાઓ ! મને અપરાધ રૂપી સમુદ્રમાંથી બહાર ખેંચી કાઢો. આપ અમારા સભાધી છો, એમ માનતો હોવાથી, વિશ્વના સુહૃદરૂપ આપને મેં કદાપિ માન આપ્યું નથી અને આપ સર્વ વિશ્વના ઈશ્વર છો, એમ જો કોઈ કહેતું તો સામા અમે આશ્ચર્ય બતાવતા હતા ! અમારે જ આપનું વર્ણન કરવાનું યોગ્ય હોવા છતાં પણ સભામા આપ જેમ જેમ પ્રેમથી મારા શુભનું વર્ણન કરતા જતા હતા, તેમ તેમ ભિલટો હું કોપિત થઈને અધિકાધિક બડબડાટ કર્યો કરતો હતો. હે સુકુન્દ ! મારા હાથથી આવા જે અમર્યાદ અપરાધ થયા છે, તેમાંથી મારે રક્ષણ કરો. અરે ! આવા પ્રકારે આપની પ્રાર્થના કરવાની પણ યોગ્યતા મારામાં નથી; પણ નાનું બાળક પિતાની સાથે જેમ લાડથી જોલે છે તેમ જ જોહું છું કે, હે પ્રભો ! પુત્રના હાથે પુષ્કળ અપરાધ થયા હોય, તોયજી પિતા દ્વૈતભાવ છોડીને તેને જેમ સહન કરે છે, તેમ મારા સર્વ અપરાધોને આપ સહન કરો. હે દેવ ! મિત્રની ઉદ્ધતાર્થને મિત્ર જેમ શાંતિથી સહન કરે છે, તેમ મારા અપરાધોને આપ સહન કરો. જેવી રીતે પોતાના મનને ગમતા મિત્ર પાસેથી સન્માન મેળવવાની કોઈ અપેક્ષા રાખતું નથી, તેમ આપે (રાજસૂય યજ્ઞમા) અમારે ઉગ્રિષ્ઠ ઉકાળ્યું છે, તે બદલ ક્ષમા કરો. જેમ પ્રિય રનેહીનો મેળાપ થતાં પોતાને વીતેલા સકટો તેને કહેવામાં જરા પણ સંકેત થતો નથી, અથવા જેણે પોતાના તન, મન અને આત્મા સુદ્ધાં પોતાના પતિને અર્પણ કર્યો છે, એવી પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિને મળતાં, જેમ પોતાના મનની વાત તેને કહ્યા વિના રહી શકતી નથી, તેમ જ હે પ્રભો ! મારા અપરાધો ક્ષમા કરવા માટે મેં આપને વિનંતિ કરી, પરંતુ જો સિવાય એક બીજો પ્રશ્ન આપને પૂછવાનો મારો મનોભાવ થયો છે. (૫૭૮)

અદૃષ્ટપૂર્વં હૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા મયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે ।

તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં પ્રસીદ દેવેશ્ચ જગન્નિવાસ ॥ ૪૫ ॥

હે દેવાધિદેવ ! હે જગન્નિવાસ ! પૂર્વે કદી ન જોયેલા એવા આપના આ વિશ્વરૂપને જોઈને મને હર્ષ થયો છે અને ભયથી મારું મન અતિ વ્યાકુળ થયું છે, એટલા માટે હે દેવ ! પ્રસન્ન થાઓ અને આપણું તે પ્રથમનું ગ્રહણ મને દેખાડો. ૪૫

હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપની જોડે મૈત્રી કરીને ‘મને વિશ્વરૂપ બતાવો’ એવો આશ્લેષ મેં સેળ્યો હતો, તે અત્યંત દયાળુતાથી આપે પૂર્ણ કર્યો. આગણ્યામા કદપતરુ વાવવાની અને કામધેનુના વાહરડાને રમાડવા દેવાની મારી હોંશ આપે પૂરી કરી. મને રમવા માટે પાસાને બદલે નક્ષત્રો અને દડાને બદલે ચંદ્ર મેળવવાની આકાંક્ષા હતી, તે આપે જાણે માતાની પેઠે પૂર્ણ કરી. જે અમૃત થોડું સરખું મેળવતું પણ અશક્ય છે, તેની આપે ચાર મહિના સુધી વૃષ્ટિ કરી, ઉત્તમ રીતે જમીન તૈયાર કરીને તેના પ્રત્યેક ભાગમા આપે ચિંતામણિની વાવણી કરી દીધી. આ પ્રમાણે હે પ્રભો ! આપે મારા સર્વ લાડકોડ પૂરા કરવાથી, હું કૃતકૃત્ય થયો છું. જે વિશ્વરૂપ આપે મને પ્રત્યક્ષ બતાવ્યું, તેની વાત સુધાં શંકર તથા બ્રહ્મદેવે સાંભળી નથી; તો પછી તેને તેમણે કૃષિથી તો ક્યાંથી જ જોયું હોય ? ઉપનિષદને પણ જેનો ભેટો થયો નથી, એવું આપણું આંતરસ્વરૂપ આપે મને પ્રત્યક્ષ બતાવ્યું. કદપના આદિથી આજ ઘડી પર્યંતમાં મારા જેટલા જન્મો થઈ ગયા છે, તે સર્વ જન્મોમાંના પ્રત્યેક જન્મની સ્થિતિનો હું વિચાર કરી જોઈ છું, પરંતુ આ સ્વરૂપની વાર્તા મેં કદાપિ સાંભળી હોય અથવા તો આણું રૂપ કદી જોયું હોય, એમ મારા સ્મરણમાં આપણું નથી. આ વિશ્વરૂપના આંગણામાં પણ યુદ્ધિની કદપના ગયેલી નથી, તો પછી મનમાં તો તેની સ્મૃતિ હોય જ ક્યાંથી ? આવી સ્થિતિમાં તે વિશ્વરૂપ નજરે જોવાની તો વાત જ શી કરવી ? વિશેષ શું કહેવું ? એવું પૂર્વે કદાપિ સાંભળ્યું પણ નથી અને જોવામાં પણ આવ્યું નથી. હે દેવ ! આ આપણું વિશ્વરૂપ આપે મને દેખાડવાથી મારું મન ચક્રિત થયું છે; પરંતુ અત્યારે હવે મારા મનમાં એક એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે કે, આપની સાથે વાર્તાલાપ કરીને આપના સ્નેહનો ઉપભોગ લેવો અને આપને આલિંગન આપવું. તે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા છતાં આપની આવી સ્થિતિમાં આપના કયા સુખની સાથે વાર્તાલાપ કરવો અને કેને આલિંગન દેવું ? કારણ કે આપનાં રૂપો તથા સુખોનો

તો પાર નથી. જેમ પવન સાથે દોડવું અથવા ગગનને આદિંગન દેવું બની શકતું નથી, જેમ સસુદ્રમાં જળક્રીડા થઈ શકતી નથી, તેમ આપના વિશ્વરૂપનો ઉપલોગ લઈ શકાતો નથી. ઊલટી તેની મને ભીતિ લાગે છે; એટલા માટે હે દેવ ! એ સ્વરૂપને આપ આટોપી દો અને એટલી મારી ઇચ્છા પૂરી કરો. કૌતુકથી આ ચરાચરનું અવલોકન કરીને પણ જેમ ઘરમાં જ રહેવાની ઇચ્છા થયા કરે છે, તેમ આપનું ચતુર્ભુજ રૂપ જ અમારું વિશ્રાંતિસ્થાન છે. મેં સર્વ યોગનો અભ્યાસ કર્યો છે તોપણ તે યોગ વડે જે દર્શનીય રૂપ છે તે એ જ છે અને મને એનું જ દર્શન થયું છે અને શાસ્ત્રોનો વિચાર કરતાં પણ તે જ સ્વરૂપનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત થાય છે. અમે સર્વ યજ્ઞો કયાં, તોપણ તેની ફળપ્રાપ્તિમાં પણ એ જ રૂપ છે અને એ જ રૂપ માટે સર્વ તીર્થો કરવાં પડે છે. જે જે પુણ્યહાન અમે કરીએ છીએ, તેમની ફલપ્રાપ્તિ કેવળ આપના ચતુર્ભુજરૂપની પ્રાપ્તિમાં સમાયલી છે. આ પ્રમાણે તે ચતુર્ભુજરૂપના દર્શન માટે મારા મનમાં ગ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે અને તે જોવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા ઉદ્ભવી છે; માટે મારી એ ઉત્કંઠા સત્વર પૂર્ણ કરો. અહો ! બીજાના મનોગત ભાવને જાણનાર જગન્નિવાસ ! હે પરમપૂજ્ય દેવાધિદેવ ! પ્રસન્ન થાઓ ! પ્રસન્ન થાઓ. (૫૬૬)

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્તમિચ્છામિ ત્વાં દ્રુપ્તમહં તથૈવ ।

તેનેવ રૂપેણ ચતુર્ભુજેન સહસ્રવાહો મવ વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬ ॥

‘હે સહસ્રબાહો ! વિશ્વમૂર્તે ! આપને સુકુટધારક અને હાથમાં ગદા તથા ચક્ર ધારણ કરેલા જોવા, એવી મારી ઇચ્છા છે; એટલા માટે આપ તે જ ચતુર્ભુજ રૂપવાળા થાઓ. ૪૬

‘હે દેવ ! જેની આગળ ઇંદ્રનીલમણિ પણ ઝાળો પડી જાય છે, એવા આપના અંગની કાંતિનું કયા સુધી વર્ણન કરું ? આપની કાંતિને લીધે જ નીલકમળમાં તથા આકાશમાં પણ નીલતા આવે છે. જેમ મરકતમણિમાં સુગંધ આવે કે આનંદને હાથ કૂટે, તે પ્રમાણે પ્રભુના શુભલક્ષી મહનને શોભા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુએ મસ્તક પર ધારણ કરેલ સુકુટને મસ્તકના સૌંદર્યથી વિશેષ શોભા પ્રાપ્ત થાય છે અને અંગની પ્રભાથી શબ્દગારને શોભા મળે છે. ગળામાં ધારણ કરેલી વૈભવ્યતી માળા ઇંદ્રધનુષ્યના મધ્ય ભાગમાં આકાશમાંનાં વાદળ સમાન શોભે છે. રાક્ષસોને પણ ચોક્ષપદ આપનાર પ્રભુના હાથમાંનાં ગદા તથા ચક્ર કેટલાં સૌમ્ય દેખાય છે ! માટે હે પ્રભો ! આવી આપની સર્વ શોભા

જોવાને હું ઉત્સુક થયેલો છું; તો હવે તે રૂપ ધારણ કરો. વિશ્વરૂપ દર્શનના ઉપલોગને લોગવીને મારાં નેત્રો તૃપ્ત થયાં છે અને હવે તેમને કૃષ્ણની (ચતુર્ભુજ) મૂર્તિને જોવાની, જેમ લુખાળવા મનુષ્યને ક્ષુધા ઉત્પન્ન થાય, તેમ આતુરતા થઈ છે. હવે આપના સુમધુર કૃષ્ણરૂપને જોવાની ઇચ્છા વિના મારી બીજી કોઈ પણ ઇચ્છા નથી. જો તે રૂપ ચાહું ક્ષિપ્રોત્તર ન થાય, તો પછી આ વિશ્વરૂપની કિંમત પણ ઓછી જ સમજું છું. અમને આપની મૂર્તિ વિના ભક્તિ (લોગ) અને સુક્તિ દેનારું બીજું કંઈ પણ નથી; માટે હવે આ વિશ્વરૂપ સંકોચી લઈ માધુર્યપૂર્ણ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપને ધારણ કરો. (૬૦૮)

શ્રીભગવાનુવાચ—મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।

તેજોમયં વિશ્વમનન્તમાદ્યં યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું હે અર્જુન! જે વિશ્વરૂપને તારા સિવાય પૂર્વે બીજા કોઈએ પણ જોયું નથી એવું મારું આ દિવ્ય (તેજોમય) સર્વવ્યાપક, અપાર, સર્વના રૂપરૂપને ઉત્કૃષ્ટ રૂપ મેં પ્રસન્ન થઈને મારા ચોગસામથ્યથી તને દેખાડ્યું છે. ૪૭

જો પ્રમાણેનું અર્જુનનું બોલવું સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણને મહા 'આશ્ચર્ય' લાગ્યું અને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, 'તારા જેવો અવિચારી મનુષ્ય મેં જોયો નથી. તને જે આ અદ્વિતીય લાભ થયો છે, તેથી સંતોષ ન માનતાં શીતિથી હઠવાહી મૂઢ મનુષ્ય પ્રમાણે કેમ બોલે છે? હું કોઈના ઉપર પણ પ્રસન્ન થાઉં છું તો બહારથી જ પ્રસન્ન થાઉં છું; અર્થાત્ મનઃપૂર્વક કોઈ પર પણ હું પ્રસન્ન થતો નથી. તે મારી મનઃપૂર્વક પ્રસન્નતા કેવળ તારા માટે જ થઈ હોવાથી, અંતઃકરણમાંના શુભ ભાવોને ક્રમાવીને સર્વ જીવોના સસુદાયને એકત્ર કરી મેં આટલું ચોટું ધ્યાન તૈયાર કર્યું છે. મારું મન તારી પ્રેમભક્તિથી આટલું બધું ઉન્નત કેમ બની ગયું એ હું ચોતે પણ લાગી શકતો નથી અને તેથી જ મહારા પરમશુદ્ધ વિશ્વરૂપનો ધ્વજ જગતમાં ચઢાવી દીધો છે. જો મારું અખડ અને અનાદિ સ્વરૂપ કોઈ એમાંથી જ કૃષ્ણાર્દિકે અવતાર ઉત્પન્ન થાય છે. જો સ્વરૂપ કેવળ જ્ઞાનતેજથી ભરેલું, વિશ્વવ્યાપક, અનંત અને અચળ કોઈ સર્વત્ર આદિ કારણ છે. હે અર્જુન! તારા સિવાય બીજા કોઈએ આ રૂપ વિશે પૂર્વે કાંઈ સાંભળ્યું પણ નથી અને જો રૂપને જોયું પણ નથી; કારણ કે એ રૂપ સાધનોથી પ્રાપ્ત થનારું નથી. (૬૧૬)

ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈર્ન ચ ક્રિયામિર્ન તપોમિરુદ્રૈઃ ।

एवं रूपः शक्य अहं नूलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ૪૮ ॥

હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! આ સૃષ્ટ્યલોકમા તારા સિવાય બીજા કોઈને પણ આ પ્રકારનું મારું વિશ્વરૂપ, વેદાધ્યયન, યજ્ઞાચરણ, દાન તથા કર્માચરણ વડે, તેમ જ ઉચિત તપશ્ચરણથી પણ દેખાવું શક્ય નથી. ૪૮

આ સ્વરૂપના સ્થાનપર્યંત આવતાં આવતાં જ વેદોએ પણ મૌન ધારણ કર્યું છે. ચરૂ કરનારાઓ પણ સ્વર્ગ પર્યંત જઈ પાછા ફર્યા છે. સાધકોએ યોગાભ્યાસમાં શ્રમ પડે છે તેથી અતિ મહેનતવાળો જાણીને યોગાભ્યાસ જ છોડી દીધો અને અધ્યયન કરનારાઓને માટે પણ આ સ્વરૂપ પર્યંત આવી પહોંચવાનું સુલભ નથી. પૂર્ણત્વને પ્રાપ્ત થયેલાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોએ પોતાની શ્રેષ્ઠતાના બ્રમથી દોડાદોડ કરી મૂકી, તોયે તે મહાશ્રમથી સત્યલોક પર્યંત જ પહોંચી શક્યાં છે. તપસ્વીઓએ એવું ઐશ્વર્ય જોઈને ઊભાં ઊભાં જ પોતાનું ઉચ્ચપણું છોડી દીધું. આ પ્રમાણે તપાહિ સાધન કરનાર પણ એથી દૂર રહ્યા છે. આતું જે વિશ્વરૂપ તારી દષ્ટિએ સહજમાં પડ્યું, તેવી રીતે આ મનુષ્યલોકમાં થીજા કોઈના પણ જોવામાં આવ્યું નથી, આજે આ જગતમાં ધ્યાન-સંપત્તિને યોગ્ય પાત્ર એવો તું એક જ માણસ છે. બ્રહ્મદેવના નસીબમાં . . . પણ આ વિશ્વરૂપદર્શનનો લાભ લખાયેલો નથી. (૬૨૨)

मा ते व्यथा मा च विमूढमावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृज्जमेदस् ।

व्यपेतमीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ૪૯ ॥

હે અજ્ઞાન ! આ મારું આતું ઘોર રૂપ જોઈને તને ભય અને મૂઠતા ન થાઓ. તું હવે ભયરહિત થઈ પ્રેમપૂર્વક સંતુષ્ટ મનથી મારું આ રૂપ પુનઃ નીરખી નીરખીને જો. ૪૯

‘અર્થાત્ વિશ્વરૂપદર્શનના લાભથી આજે તું ધન્ય થયો છે. ભાઈ રે ! આ રૂપનો ભય ધરીશ નહિ. એના કરતાં કોઈ પણ વસ્તુને ઉત્તમ માનતો નહિ. અમૃતથી ભરેલો સમુદ્ર ક્રાંત થતાં, તેમાં દુબી મરવાના ભયથી કોઈ તેના ત્યાગ કરે ખરો ? અથવા સુવર્ણનો ડુંગર દષ્ટિગોચર થતા ‘આ આટલા મોટા પર્યંતને કેમ કરીને લઈ જઈ શકાશે,’ એમ કહીને કોઈ તેને છોડી બચ છે ખરું ? દૈવયોગે ચિતામણિ પ્રાપ્ત થતાં, તેને અંગ પર ધારણ કરવાથી જોજો લાગશે, એમ જાણી કોઈ તેને ફેંકી દેશે ? કામધેનુ પ્રાપ્ત થતા, આપણાથી તેનું પોષણ થઈ શકશે નહિ, એમ ધારીને કોઈ તેના અસ્વીકાર

કરશે ખરે? કંડક આપનારો ચંદ્ર એ આપણા ઘેર આવે, તો તેનાં ઉજ્જ્વળતા થવાનો ભય લાવીને ‘તું બહાર ચાલ્યો જા’ એમ કોઈ તેને કહેશે ખરે? ‘તું છાયા ફેલાવે છે, માટે ફર ચાલ્યો જા,’ એમ સૂર્યને કોઈથી કહી શકાશે? નહિ જ. તે જ પ્રમાણે આ વિશ્વરૂપમાં એશ્વર્ય આજે તારા હાથમાં સહેજ આવેલું હોવા છતાં તારા અંગમાં આવો ગભરાટ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે? પણ હે અર્જુન! તું સર્વથા મૂઠ હોવાથી તારાથી કાંઈ પણ સમજી શકતું નથી. એટલે તને વધારે શું કહેવું? અરે! તું અંગને છોડીને પરજાયાને જ આલિંગન આપે છે કે? તું પોતાના મનને અધીર બનાવીને સાકાર ચતુર્ભુજ સ્વરૂપમાં સ્નેહ રાખે છે; પરંતુ તે મારું સભ્ય સ્વરૂપ નથી; એટલા માટે હે પાર્થ! હજી પણ તે ચતુર્ભુજસ્વરૂપમાંની આસ્થાને છોડી દે અને મારા વિશ્વરૂપમાં અનાસ્થા ધરીશ મા, અર્થાત્ મારા વિશ્વરૂપમાં જ આસ્થા રાખજે. આ વિશ્વરૂપ એકે ભયંકર અને વિશાળ છે, તોપણ તે જ મારું નિત્યસ્વરૂપ છે, એમ તું તારો પૂર્વ નિશ્ચય રાખ. જે પ્રમાણે કૃષ્ણ પોતાનું મન દ્રવ્યના બાંદરમાં રાખી માત્ર શરીરથી જ જગતમાં વ્યાપાર કરતો હોય છે, અથવા પાંખો ફેટ્યા વિનાનાં પોતાનાં બન્ધ્યાં પાસે માળામાં જ જીવ રાખીને પક્ષિણી સર્વત્ર ભ્રમણ કરે છે, અથવા ગાય એકે ડુંગર પર ચરતી હોય છે, છતાં તેનું ચિત્ત તો ઘેર બાંધેલા વાછરડા કે વાછરડીમાં જ લાગેલું હોય છે; તે જ પ્રમાણે તારો પ્રેમ મારા વિશ્વરૂપમાં દહ અને અવિચળ રાખ; બાકી મનના સમાધાન માટે જ ભલે ઉપર ટપકેથી મારી ચતુર્ભુજમૂર્તિનું ધ્યાન કર. હે પાર્થ! વારંવાર આ મારાં વાક્યો વીસરીશ નહીં અને તેમને તું સ્મરણમાં રાખ તેમ જ આ મારા સ્વરૂપમાંથી તું તારા ભાવને અન્ય સ્થળે જવા દઈશ નહિ. એ સ્વરૂપ તે કદી ભેદ નહોતું; તેથી તને લીલિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, પણ તેને છોડી દે. અને આ વિશ્વરૂપમાં તારા સ્નેહને અવિચળપણે રહેવા દે. ત્યાર પછી વિશ્વરૂપને ધારણ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ ભર્ગવાન કહેવા લાગ્યા : ‘હે અર્જુન! તારા કહેવા પ્રમાણે હું હવે મારું, પૂર્વનું ચતુર્ભુજસ્વરૂપ ધારણ કરું છું, તે તું આનંદથી નિહાળ.’ (૬૩૯)

સંજય ઉવાચ-इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

સંજય બોલ્યો : ભગવાન વાસુદેવે આ પ્રમાણે ભાષણ કરીને પુનઃ પોતાનું

મૂળરૂપ અભ્યુત્પન્નને દેખાડ્યું અને સૌમ્યરૂપવાળા થઈને ભયભીત થયેલા અભ્યુત્પન્નના મનને પુનઃ ધૈર્ય આપ્યું. ૫૦

આટલું વાક્ય ઉચ્ચારીને દેવે પુનઃ તરત જ મનુષ્યરૂપ ધારણ કર્યું; પરંતુ એમાં કશું આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી; એ તો દેવના ભક્તો પરના પ્રેમનો પ્રભાવ છે. ભગવાન ભક્તોની ઇચ્છાનુસાર ચાહે તે સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કેવળ પરબ્રહ્મ હોવાથી, તેમણે વિશ્વરૂપ સમાન પોતાનું સર્વસ્વ અભ્યુત્પન્નના હાથમાં આપ્યું; પરંતુ તેને ગમ્યું નહિ. પોતાને કોઈ વસ્તુ ભોંધતી હોય એટલે તે માગી લઈને પછી તેને નાંખી દેવી, અથવા રત્નમાં દૂધણુ ભતાવવું, અથવા એકાદ રૂપવાન કન્યાને બેચા પછી ‘મને એ ગમતી નથી’ એમ કહેવું, એવો પ્રકાર આ થયો. શ્રીકૃષ્ણે અભ્યુત્પન્નને પોતાના ઉપદેશનો જે ઉત્તમ ભાગ વિશ્વરૂપ તે બતાવ્યું (કે સામે લઈવાને બિલા છે તેમને તું માર કે નહિ માર, પણ તે સર્વ તો મરી ગયા જ છે). એથી વધારે તેઓ તેના પ્રતિ શી પ્રેમભાવના દર્શાવે વારુ? સુવર્ણની હાલડીને બાંગીને તેનો મનગમતો હાગીનો ઘસાવ્યા પછી, તે જે મનને પસંદ ન પડે, તો જેમ તેની પુનઃ હાલડી બનાવવામાં આવે, તે જ પ્રમાણે અભ્યુત્પન્નની પ્રીતિ માટે શ્રીકૃષ્ણે વિશ્વરૂપ ધારણ કર્યું પરંતુ તે તેના મનને રુચ્યું નહિ; તેથી પુનઃ કૃષ્ણરૂપનો સ્વીકાર કર્યો. આ પ્રકારે શિષ્યની હંક સહન કરનારા શુર કોઈ પણ દેશમાં ભોવામાં આવ્યા છે અથા? આ પ્રમાણે દેવ પોતાના ભક્ત પર કૈટલી પ્રીતિ રાખે છે, તેનું વર્ણન પણ થઈ શકતું નથી, એમ સંજય જાણે. પછી ભગવાને વિશ્વને વ્યાપીને વિશ્વરૂપનું જે દિવ્ય તેજ પ્રકટ કર્યું હતું, તેનો પુનઃ તે જ કૃષ્ણરૂપમાં સમાવેશ કરી નાખ્યો. જે પ્રમાણે પરમાત્મસ્વરૂપમાં સર્વ જીવસ્વરૂપનો સમાવેશ થાય છે, અથવા બીજામાં વૃક્ષનો આકાર સમાઈ જાય છે, અથવા તો સ્વપ્નનો વિચાર બ્રહ્મવસ્થામાં નષ્ટ થાય, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પાછી અતુલ્યજૂમૂર્તિ ધારણ કરીને વિશ્વરૂપના યોગનો લોપ કરી નાંખ્યો. જેમ સૂર્યની પ્રભા સૂર્યમાં જ લય પામે છે, મેઘ આકાશમાં જ લય પામે છે, સસુદ્રની ભરતીને સસુદ્ર જ જીરવે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અભ્યુત્પન્નની રુચિ માટે શ્રીકૃષ્ણરૂપ આકૃતિમાં જે વિશ્વરૂપ વસ્ત્રની ઘડી નાંખવામાં આવી હતી, તે ઉકેલીને બતાવવામાં આવી; પરંતુ તે વસ્ત્રની લાભાઈ, પનો અને રંગ વગેરે બધું બરાબર રીતે ભોંઈ લીધા પછી, અભ્યુત્પન્નની ગ્રાહકને તે વસ્ત્ર ખરીદવાની ઇચ્છા ન હોવાથી

વ્યાપારી શ્રીકૃષ્ણે પુનઃ તેની ઘડી વાળીને તે વસ્ત્ર મૂકી દીધું. આ પ્રમાણે વિશ્વરૂપની અતિવૃદ્ધિ થવાથી સર્વ જગત તેથી બચામ થઈ ગયું હતું; પરંતુ હવે તે જ વિરાટ સ્વરૂપ મોહક અને મધુર ચતુર્ભુજ-સ્વરૂપ બની ગયું; કિંબહુના, અનંતે જ પુનઃ લઘુ સ્વરૂપ ધારણ કરીને ઠરી ગયેલા અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું. એકાદ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં સ્વર્ગે જઈ, એકાએક ભગત થવાથી ચકિત થાય છે, તે પ્રમાણે અર્જુન ચકિત થયો; અથવા શુરુકૃપા થતાવેત જ સર્વ પ્રપંચજ્ઞાન લય પામી જેમ પરમાત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને ભોવાથી અર્જુન ની સ્થિતિ થઈ. અર્જુનના મનને એમ લાગ્યું કે, આ ચતુર્ભુજ મૂર્તિની આડે જે વિશ્વરૂપનો પડદો હતો તેનો હોપ થયો, એ બહુ સારું થયું. જે પ્રમાણે કાળને છૂતવામાં આવે, કે ભયંકર પવનમાંથી છૂટકે થાય, અથવા સાતે સમુદ્ર તરી ગયા પછી જેવો આનંદ થાય, તે જ પ્રમાણે વિશ્વરૂપ ભેગા પછી શ્રીકૃષ્ણરૂપનાં દર્શન થતાં અર્જુનના ચિત્તમાં અતિ આનંદ થયો. સૂર્યાસ્ત થયા પછી જેમ આકાશમાં નક્ષત્રો પુનઃ પ્રકાશવા માટે છે, તે પ્રમાણે વિશ્વરૂપ નષ્ટ થયા પછી અર્જુનને સર્વ હોકસમુદાય સાથે વર્તમાન પૃથ્વી દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી અને જુએ છે તો હવે તેને જ કુરુક્ષેત્ર દેખાવા માંડ્યું તથા પોતાના અને શત્રુના સૈન્યમાં સર્વ ગોત્રજે એકબીજા પર શસ્ત્રાશ્રોની વૃદ્ધિ વરસાવતા હતા અને તેમણે વરસાવેલાં બાણોના માળખા હેઠળ પોતાનો રથ પણ તેને તે જ ઠેકાણે બિલો છે તથા ભગવાન લક્ષ્મીપતિ ધૂંસરી પર બેઠેલા છે તથા પોતે રથની નીચે બિલેલા છે (એવો દેખાવ તેનાં ભેગામાં આવ્યો). (૬૬૨)

અર્જુન ઉવાચ-દૃષ્ટ્વદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં જનાર્દન ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

અર્જુન બોલ્યો - હે જનાર્દન! આ આપનું સૌમ્ય માનવસ્વરૂપ ભેષ્ટને હવે હું સાવધ થયો છું અને મારું મન પૂર્વવત સ્વસ્થ બન્યું છે ૫૧

એ પ્રમાણે વીરશ્રેષ્ઠ અર્જુનને જેવી યાચના કરી હતી, તેવા પ્રભુના પૂર્વવત સ્વરૂપને ભેગા પછી તે કહેવા લાગ્યો કે, 'હે મહારાજ! ખરેખર હવે હું બચી ગયો છું' એમ અને લાસે છે.' તેણે જ્ઞાન યુદ્ધને છોડીને ભયથી અરણ્યમાં જઈ રહ્યું હતું. અહંકાર સહિત મન બ્રમણ કર્યા કરતું હતું. ઇદ્રિયોના વ્યાપાર બંધ પડી ગયા હતા. વાચા બોલવાનું ભૂલી ગઈ હતી અને આ પ્રમાણે શરીરરૂપી આમમાં અવ્યવસ્થા ચાલી

રહી હતી; તે સર્વ મટી જઈને હવે તેની ઈદ્રિયો પોતપોતાનો વ્યાપાર કરવા લાગી અને તેથી કરીને શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિનાં દર્શનથી હું ખચી ગયો, એ પ્રમાણે તેને ભાસ થવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે સુખ થવાથી અર્જુન યોદ્ધો: ‘હે દેવ! આપે જે આ માનવરૂપ ધારણ કર્યું, તેને મેં આંખો ભરીને જોયું. હે દેવરાય! આપે આ રૂપનું દર્શન મને કરાવ્યું, એ આપે ભૂલેલા બાળકને સમજાવીને જેમ માતાએ બાળે સ્તનપાન કરાવ્યું હોય, તેના જેવું છે. વિશ્વરૂપના સમુદ્રમાં જે હું હાથ વડે તરગોતું પાણી કાપતો હતો, તે હું હવે આપની આ ચતુર્ભુજ મૂર્તિરૂપી તીરભૂમિ પર આવી પહોંચ્યો છું. હે દ્વારકાવાસી વીરશ્રેષ્ઠ! આપે મને માત્ર દર્શન આપ્યું છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સુખ સુકાતા જતા વૃક્ષ પર મેઘવૃષ્ટિ જ કરી છે. હે મહારાજ! સહજ રીતે તૃપ્તાતુર થયેલા મને અમૃતસિંધુની જ પ્રાપ્તિ થઈ અને હું હવે જીવતો રહીશ એવો વિશ્વાસ ઝેઠો છે, અર્થાત્ મારા મરણની મારી ભીતિ દૂર થઈ છે. મારા હૃદયરૂપી આંગણમાં હર્ષરૂપી વેલી રોપાઈ, તેથી મને આનંદ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે.’ (૬૭૨)

શ્રીમગવાનુવાચ-સુદુર્દર્શમિદં રૂપ દદૃશ્વાનસિ યન્મમ ।

દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાક્ષિણઃ ॥ ૫૨ ॥ .

શ્રીભગવાન યોદ્ધા • હે અર્જુન! જોવાને અતિ અશક્ત એવું જે મારું રૂપ તેં જોયું, તે રૂપ જોવાની દેવા પણ નિરતર ઇચ્છા કરી છે. ૫૨

અર્જુનનું ભાષણ સાંભળીને ત્વરિત જ શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા કે, ‘અરે! આ શું? વિશ્વરૂપમા પ્રેમ રાખીને જ પછી આ ચતુર્ભુજ મૂર્તિને ભેટવા કેવળ શરીર દ્વારા આવ, એમ જે મેં તને પૂર્વે શીખવ્યું હતું તે તું ભૂલી ગયો. કે શું? અરે અર્જુન! અંધના હાથમાં સુવર્ણનો મેરુપર્વત આવે તોપણ તેને તે નાનો જ લાગે, તેવું જ તને થયું છે. પણ એ ભૂલ મનની ભાવનાની છે. બાપુ! મેં જે વિશ્વરૂપનું તને દર્શન કરાવ્યું, તે વિશ્વવ્યાપક રૂપ તપ કરવા જતાં શકરને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. હે કિરીટિ! અષ્ટાંગયોગસાધનથી યોગસાધના કરતા યોગીઓ ભલેને કાયાથી ક્ષીણ થાય, તોપણ તેમને પણ આ વિશ્વરૂપના દર્શનનો યોગ મળી શકતો નથી. એ વિશ્વરૂપ એકવાર પણ ક્ષણભર જોવા મળે તો સારું, એવું ગોખતાં ગોખતાં દેવોત્તુ આયુધ્ય પણ ખપી જાય છે. આશારૂપ અંજલિને હૃદયરૂપી કપાળ પર રાખી અર્થાત્ અતિશય આશાખંડ થઈ આતંક પક્ષી જે પ્રમાણે મેઘની વાટ જોતો

આકાશ તરફ જોઈને જોડી રહે છે, તે પ્રમાણે દેવો અને મનુષ્યો ઉત્સુક થઈને જેની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આઠે પ્રહર ઇચ્છા કરે છે, પણ તેમનામાંથી કોઈએ સ્વપ્નમાં પણ જે સ્વરૂપને જોયું નથી, તે વિશ્વરૂપનું તે પ્રત્યક્ષ મહાઆનંદથી આવલોકન કર્યું છે. (૬૮૧)

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચૈજ્યયા ।

શક્ય एवંविद्यो द्रष्टुं द्रष्टवानसि मां यथा ॥ ૫૨ ॥

હે અર્જુન ! તને જેની રીતે મારું દર્શન થયું છે, તેવું દર્શન વેદાધ્યયનથી, તપથી, દાનથી કે યજ્ઞથી પણ કોઈને થઈ શકવાનું નથી. ૫૨

હે અર્જુન ! આ વિશ્વરૂપનું દર્શન થવાનો એક પણ ઉપાય નથી, એટલા માટે આરે વેદોએ પણ ૪૮ શાસ્ત્રો સહિત પરાજય માની લીધો છે. હે ધનુર્ધર ! મારા વિશ્વરૂપની સમક્ષ આવવાને અનેક તથો પણ સમર્થ નથી. જેવી રીતે મારા વિશ્વરૂપનું અનાધારે તને દર્શન થયું છે, તેવી રીતે તે રૂપ, જ્ઞાન તથા યજ્ઞો કરનારને પણ હૃદયે પહોંચી શકે છે. આવા સ્વરૂપવાળો જે હું, તે કેવળ એક જ ઉપાયથી પ્રાપ્ત થઈ શકું છું, તે ધ્યાનમાં રાખ. તે ઉપાય એ કે, જો મનુષ્યનું અંતઃકરણ ભક્તિથી તરબોળ બની જાય, તો જ જોને મારા વિશ્વરૂપનું દર્શન થાય છે.* (૬૮૫)

મत्तया त्वनन्यया शक्य अहमेवंविद्योर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ૫૪ ॥

હે પરંતપ અર્જુન ! મારા વિશ્વરૂપને અરેખર જાણવાનું, જોવાનું અને તદ્દપ થવાનું એક માત્ર સાધન કેવળ અનન્ય ભક્તિ જ છે. ૫૪

* આ શ્લોકનું રહસ્ય એવું છે કે, ભગવાન પોતે અનુગ્રહથી જોના અંગીકાર કરે છે, તેને જ તે ભગવત્સ્વરૂપ-વિશ્વરૂપના દર્શનનો લાભ મળી શકે છે. કેવળ સાધનોના યોગે જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. હા, સાધનોના ઉપચારથી કદાચિત્ દોષરહિત એટલે કે શુદ્ધ થઈ શકાય છે; પરંતુ પરમેશ્વરના પૂર્ણ અનુગ્રહ વિના પૂર્ણ-પૂર્ણ ગુણત્વનો આવીર્ભાવ તો થઈ શકતો જ નથી. સારાંશ એટલો જ કે, વિશ્વરૂપના દર્શનનો લાભ થવામાં મુખ્યત્વે તે કોઈ વસ્તુની અપેક્ષા હોય. તો તે કેવળ પરમાત્માના અનુગ્રહની જ છે.

+ ભક્તિ સર્વસમર્થ હોવાથી તે સાધનની આવશ્યકતાને પણ પૂર્ણ કરે છે. અનન્ય-કેવળ પ્રમેયરૂપિણી-ભક્તિ વડે પરમાત્માના વાપ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, વિશ્વસ્વરૂપનું દર્શન થાય છે અને યજ્ઞી હૃદયમાં સહજ તે સ્વરૂપનો પ્રવેશ પણ થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ માટે તાદાત્મ્યભક્તિની જ આવશ્યકતા છે. 'પરંતપ હોવાથી તને તે તાદાત્મ્યભક્તિનું પણ જ્ઞાન કરવાનો

પરંતુ તે ભક્તિ, જે પ્રમાણે વર્ષાની ધારાઓ આકાશમાંથી છૂટી, એટલે સીધી પૃથ્વી પર જ જઈને પડે છે અને તે સિવાય તેમના માટે બીજી ગતિ જ નથી હોતી, તે પ્રમાણે જો એકનિષ્ઠ હોય; અથવા ગંગાનો પ્રવાહ આદિ થયા પછી અન્ય સર્વ પ્રવાહોને સાથે લઈ સમુદ્રને જ મળવા માટે જાય છે, અને તેના પ્રવાહ તથા સમુદ્રમાં મળવાના કાર્યમાં ખંડ નથી પડતો એટલે કે સમુદ્રમાં મળ્યા વિના તેની જેમ બીજી ગતિ જ નથી હોતી, તેમ સર્વ ભાવે મારા તરફ અનન્ય વેગવાળી હોવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે જે અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવથી જે સર્વત્ર સમાન પ્રેમ રાખે છે, તે મને પ્રાપ્ત થઈને મદૂપ જ બની જાય છે; અને જે પ્રમાણે ક્ષીરસમુદ્રકાંડા ઉપર તેમ જ મધ્ય ભાગમાં સર્વત્ર સરખો જ મિષ્ટ હોય છે, તે પ્રમાણે હું સર્વત્ર સરખો—સમાન જ છું. તે જ પ્રમાણે મારાથી લઈને કીડી પર્ચીત, કિંબહુના, સ્થાવર—જંગમ પ્રાણી માત્રમાં મને ભજવા માટેનો દ્વૈતભાવ—મારા સિવાય બીજો ભાવ—અવશિષ્ટ હોતો જ નથી, તે જ મનુષ્ય મારું વિશ્વરૂપ જાણવા યોગ્ય છે. ત્યારે આવી ચિત્તવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે જ મારા વિશ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાન થયું એટલે દર્શન પણ થાય છે જ. પછી જ પ્રમાણે કાષ્ઠમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થઈ કાષ્ઠ સળગે છે, ત્યારે કાષ્ઠનું નામ પણ ન રહેતાં તે અગ્નિરૂપ બની જાય છે, અથવા સૂર્ય અને ચંદ્ર ઉદય પામતાં, અધકારથી પરિપૂર્ણ આકાશમાં સર્વત્ર પ્રકાશ થઈ રહે છે, તે પ્રમાણે મારા વિશ્વરૂપની પ્રતીતિ થતાં મારા ભક્તોનો અહંકાર નષ્ટ થાય છે. અહંકારનો નાશ થતાં દ્વૈતભાવ જતો રહે છે; એટલે પછી ‘હું’ અને ‘તે’ એ સર્વ ભાવ ટળી જઈ સર્વત્ર હું જ ભરેલો છું, એવો ભાવ ચિત્તમાં દહ થાય છે, ત્યારે જ તેના અંગમાં પૂર્ણ એકત્વનો આવિર્ભાવ થાય છે અને તે ભક્ત મારામાં એક્ય પામે છે. (૬૯૫)

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મહ્નક્તઃ સજ્જવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાણ્ડવ ॥ ૫૫ ॥

હે પાન્ડવ ! મારી જ પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી કર્મ કરનાર, મને જ સર્વસ્વ માન-

મે નિશ્ચય કરેલો છે એટલે કે તને પૌષ્ટિક સાધનથી હું મર્યાદામાગીય ફળનું પણ દાન આપીશ. એવો શ્રીકૃષ્ણના બોલવાનો આશય છે. સારાંશ કે ઉત્તમાધિકારીને ફળ પણ તેવું જ ઉત્તમ પ્રાપ્ત થાય છે અને મર્યાદિત ફળની પ્રાપ્તિ કરનાર અધિકારી મધ્યમ જ હોય છે. એવો વિવેક સર્વત્ર જાણી લેવાનો છે.

નાર, ઉપાધિરહિત અને પ્રાણીમાત્રની સાથે વૈરભાવ ન રાખનાર જે મારે ભક્ત છે, તે જ મને પામે છે. ૫૫

જે મને એકલાને જ, પોતે કરેલાં કર્મો અર્પણ કરે છે અને જેને જગતમાં મારા સિવાય અન્ય કાંઈ પ્રિય નથી; જે મને જ આ લોક અને પરલોકના ફળરૂપ માને છે; જેણે જીવનનું ફળ પણ્ય મને જ માનેલો છે; જે ‘પ્રાણીમાત્ર’ એ નામને ભૂલીને મને જ સર્વત્ર જીએ છે અને તેથી નિર્વૈર થઈને જગતમાં જે જે વસ્તુ દષ્ટિગોચર થાય છે, તે સર્વને ભજે છે; હે પાંડવ! જે ભક્તાની વૃત્તિ આવી બને છે, અને તેનું કંઈ, પિત્ત ને વાતાત્મક શરીરનો બ્યારે લોપ થાય છે, ત્યારે તે પોતે મદૂપ જ બની જાય છે. સંજય કહે છે: ‘હે ધૃતરાષ્ટ્ર! જેના ઉદરમાં સર્વ જગત ભરાયતું હોવાથી જેનું ઉદર મોટું થયું છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કરુણાયુક્ત વાણીથી અર્જુનને ઉદેશીને આત્મ ભાષણ કર્યું. આનંદરૂપ સંપત્તિથી શ્રીમાન અને સમસ્ત જગતમાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવામાં ચતુર એવા અર્જુને દેવની બન્ને મૂર્તિઓને નિહાળી નિહાળીને બેઠો; પરંતુ વિશ્વરૂપ કરતાં કૃષ્ણમૂર્તિમાં જ વિશેષ લાભ છે, એવી તેની માન્યતા થઈ. અર્જુનની આ માન્યતાનો શ્રીકૃષ્ણે અગ્રહ કર્યો નહિ; કારણ કે વ્યાપક રૂપ કરતાં એકદેશીય રૂપ ઉત્તમ (સત્ય) નથી. પ્રસ્તુત વાત સિદ્ધ કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે એકબે ઉત્તમ દષ્ટાંતો આપ્યાં. તે સાંભળી અર્જુન પોતાના મનમાં એમ કહેવા લાગ્યો કે, ‘આ બન્ને રૂપોમાં ઉત્તમ રૂપ કયું, તે વિષે હવે પ્રશ્ન કરીશ.’ મનમાં આવો વિચાર કરીને હવે તે શ્રીકૃષ્ણને કેવા પ્રશ્ન કરે છે, તે કથા સાંભળો. જ્ઞાનદેવ કહે છે, કે જે કથા એવી-પ્રબંધમાં વિનોદપૂર્વક કહેવામાં આવશે, તે જ્ઞાનંદયુક્ત અંતઃકરણથી સાંભળજો. સદ્ભાવની અંજલિ ભરીને એવીરૂપી ખીલેલાં પુષ્પોને વિશ્વરૂપના બન્ને ચરણોમાં મેં અર્પણ કર્યો છે. (૭૦૮)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां एकदशोऽध्याय ॥ ११ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો—ભક્તિયોગ

(હે શુરુકૃપાદષ્ટિ !) તારો જ્યજ્યકાર થાઓ. તું નિર્મળ, ઉદાર અને નિરંતર અજ્ઞાનરહિત આનંદની વૃદ્ધિ કરનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. વિષયરૂપી સર્પના વીંટળાઈ જવાથી મૂર્ચ્છિત થયેલા મનુષ્યનું વિષ તારા યોગથી ઊતરી જાય છે. તારા પ્રસાદરૂપી તરંગોનું પૂર આવે, તો તો પછી સંસારના તાપથી કેને ત્રાસ થાય એમ છે અને શોકથી કાણ પીડા પામે એમ છે ? હે સ્નેહમૂર્તિ ! તારાથી સેવકને યોગસુખના ચમત્કારોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ‘ હું બ્રહ્મ થાઉં ’ એવી સેવકની જે ઉત્કંઠા, તેને પણ તું જ પૂર્ણ કરે છે. ભક્તને તું કૌતુકથી તારી આધાર-શક્તિના ખોળામાં ખેસાડીને હૃદયાકાશરૂપી પારણ્યામાં પોતાના ઉપદેશથી સુવાદી હીંચકો નાખે છે. મનને વિષયોથી પરાડ્યુખ કરીને, આત્મ-જ્યોતિનાં આવારણાં લઈને, મન અને પવનની રમત કરાવે છે. સેવકને આત્મસુખનો ઉપલોગ આપે છે. રે ! જીવનકળાનું અમૃતપાન કરાવીને ‘ હંસઃ સોઽહં ’ એ અખંડ ધ્વનિનો ધૂધરો હાથમાં આપીને, સમાધિ-સુખનો ભોધ આપી નિદ્રામાં નાંખે છે. એટલા માટે તું સાધકોની માતા છે અને તારા ચરણોનું શરણ લેવાથી જ્ઞાનમાત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે; માટે જ હું તારો આશ્રય છોડતો નથી, હે સફ્ફુરુકૃપાદષ્ટે ! જેના પર તારી હયા થાય છે, તે સર્વ વિદ્યારૂપી સૃષ્ટિનો ઉત્પાદક જ થાય છે; માટે હે શ્રીમતી અંખે ! હે સેવકના મનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારી ઠંઠપક્ષતા ! આ ગીતાના અર્થને વિસ્તારવાની મને આજ્ઞા આપ. હે માતા ! આ મારા અંતમાં નવ રસના સાગરો, અલંકારોની ખાણો અને ભાવાર્થના પર્વતોને નિર્માણ કર. દેશભાષારૂપી જમીનમાં અલંકારરૂપી સુવર્ણની ખાણો ઉઘાડીને વિચારરૂપી લતાઓની ગાઢ રોપણી કર. તેમાં સ્વાદરૂપ ફળોના સમૂહો અને માર્મિક અર્થરૂપી સતત ટંકનારાં પુષ્કળ ઉપવનો કરી દે. પાખંડરૂપી ટેકરા અને વિતંડાવાદરૂપી આઠમાર્ગોને તોડી, કુતર્કરૂપી હિંસક પશુઓનો નાશ કર. મને શ્રીકૃષ્ણના શુભ સદા ગાવાને માટે તત્પર રાખ અને શ્રોતાઓને શ્રવણરૂપ રાજ્યાસન પર આરૂઢ કર. મરાઠી ભાષારૂપી નગરમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો સુકાળ કર અને સર્વ લોકો બ્રહ્મવિદ્યારૂપ સુખનો આપવા-લેવાનો વ્યાપાર ચલાવતા થાય, એવી વ્યવસ્થા કર. હે નિત્ય શુરુકૃપાદષ્ટિ માતા ! તું તારા કૃપારૂપી પદ્મવતું મારા પર આચ્છાદન કરીશ તો આ પ્રમાણે અંતરિયુગ્મ વગેરે

સર્વ હું ઉત્પન્ન કરીશ. આટલી વિનતિ સાંભળતાં જ શ્રીગુરુએ કૃપાદષ્ટિ-થી જ્ઞાનેશ્વર પ્રતિ જોઈ કહ્યું કે, ‘હવે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. હવે ગીતાર્થ કહેવાનો પ્રારંભ કર.’ ત્યારે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કહ્યું : ‘આ મારા પર મહાપ્રસાદ જ થયો છે, તેથી હવે હું આનંદ પામીને ગીતાનો અર્થ દર્શાવનારી કવિતા બોલું છું, તે (સાંભળવા)માં ધ્યાન આપો.’ એવી તેમણે શ્રોતાઓને પ્રાર્થના કરી. (૧૯)

અર્જુન ઉવાચ—एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यश्वरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ ૧ ॥

અર્જુન બોલ્યો : હે દેવ ! આ પ્રમાણે એકનિષ્ઠ બની જેઓ આપના સશુષ્ણ રૂપની ઉપાસના કરે છે અને જેઓ અવ્યક્ત, અવિનાશી તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તે બંને પ્રકારના ભક્તોમાંથી ભક્તિનું ખરું તરવ કેના સમજવામાં આવ્યું છે વારુ ? ૧

સકળવીરશિરોમણિ અને સોમવંશના વિજયધ્વજરૂપ પાંડુપુત્ર અર્જુન કહેવા લાગ્યો : ‘હે શ્રીકૃષ્ણ ! સાંભળ્યું કે ? આપે મને જે વિશ્વરૂપ બતાવ્યું, તે અદ્ભુત હોવાથી મારા ચિત્તમાં ભય ઉત્પન્ન થયો હતો અને મને આપની આ સશુષ્ણ મૂર્તિનાં દર્શન કરવાની ટેવ હોવાથી મારાં મનમાં એનાં દર્શનની જ ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ હે દેવ ! આપે મારો નિષેધ કર્યો; તથાપિ વાસ્તવિક દષ્ટિએ એતાં સાકાર અને નિરાકાર—એ ઉભય રૂપો નિઃસંશય આપનાં જ છે. ભક્તિથી આપના સશુષ્ણ રૂપની અને યોગથી નિર્ગુણ રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે વૈકુંઠનાયક શ્રીકૃષ્ણ ! આપની પ્રાપ્તિ કરી લેવા માટેના આ બે માર્ગો છે. સાકાર તથા નિરાકાર : એ બે દેહલી (ઉંબરા)ઓ છે. સો ટંચના સોનાની લગડીમાં જે કસ ભિતરે છે, તે જ કસ તે લગડીમાંથી એક ટુકડો કાપી લેવામાં આવે, તો તેમાંથી પણ ભિતરે છે; એટલા માટે આપના વ્યાયક અને એકદેશીય રૂપની યોગ્યતા સરળી જ છે. અમૃતના સમુદ્રમાં જે સામર્થ્ય રહેલું છે, તે જ સામર્થ્ય અંબલિ એટલા પ્રમાણના અમૃતમાં પણ રહેલું હોય છે અને મારા મનનો તો ખરેખર એ અનુભવ છે. પરંતુ હે દેવ ! આપે હણુહર જે વ્યાયક રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તે આપણું ખરું સ્વરૂપ છે કે માત્ર લીલા જ છે, એ રહસ્યને જાણવાની મારી ઇચ્છા છે; અર્થાત્ જે પોતાના સર્વ કર્મો કેવળ આપને માટે જ કરે છે, જેને મન આપના સિવાય ખીલ વસ્તુ જગતમાં શ્રેષ્ઠ નથી અને જેણે પોતાના સર્વ મનોધર્મ આપની ભક્તિને

વેચાતા આપી દીધા છે; અને આ પ્રમાણે હે શ્રીહરિ ! જે ભક્તો આપની મૂર્તિને હૃદયમાં ધારણ કરીને આપની જ ઉપાસના કરે છે અને આપનું જે સ્વરૂપ કંકારથી પણુ પર છે તેમ જ જે સ્વરૂપનું વાણીથી વર્ણન થવું અશક્ય છે અને કોઈ પણુ વસ્તુની સાથે જેની તુલના કરી શકાતી નથી; તેમ જ જે સ્વરૂપ અવિનાશી, નિરાકાર, સ્થળરહિત તથા નામરહિત છે અને જ્ઞાની લોકો જેની ‘સોડ્દૃમાવ’થી (તે હું છું) ઉપાસના કરે છે, એવા તે જ્ઞાનીઓમાં તથા ભક્તોમાં હે શ્રીઅનંત ! ખરા યોગને કોણુ જાણી શક્યું છે, તે મને કહો.’ અર્જુનનાં આ વચ્ચનોથી જગદ્ગુપ્તુ શ્રીકૃષ્ણ સંતોષ પામીને કહેવા લાગ્યા : ‘વાહ ! વાહ ! પ્રશ્ન કરવાની શૈલી તો તેં ઉત્તમ રીતે સાધ્ય કરી છે !’

શ્રીમગવાનુવાચ-મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તમા મતાઃ ॥ ૨ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા હે અર્જુન ! મારામા ચિત્તને સ્થિર કરીને નિત્યયુક્ત થઈ જેઓ ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધાથી મને ભજે છે, તેમણે ભક્તિયોગને ખરી રીતે જાણ્યો છે, એમ હું માતું છું. ૨

આ જો ! અસ્ત થવાના સમયે સૂર્યોદયનો લોપ થવાની સાથે જ તેનાં કિરણો પણુ તેની પાછળ પ્રયાણ કરી જાય છે; અથવા હે અર્જુન ! વર્ષાઋતુમાં નદી જેમ અધિક વધે છે, તે પ્રમાણે મારી ભક્તિ કરતાં જેનામાં નિત્ય નવીન શ્રદ્ધા જોવામા આવે છે; અથવા સસુદ્રમાં મળી ગયા પછી પણુ જેનામા અનિવાર્ય લહરીઓ ઉત્પન્ન થતી જ હોય છે, તેવી પવિત્ર ગંગા પ્રમાણે જેના હૃદયમાં પૂર્ણ પ્રેમભાવ ઊભરાતો હોય છે, તેમ જ દિવસ અને રાત્રિનો મનમાં વિચાર ન લાવતાં કાયા, વાચા અને મનથી મારામા જ ચિત્ત રાખીને જેઓ મારી ઉપાસના કરે છે અને એ પ્રમાણે જે ભક્તો પોતાનો મારામા જ સમાવેશ કરી દે છે, તેમને જ-તે ભક્તોને જ-હું ‘પરમ યોગયુક્ત’ થયેલા માતું છું. (૩૯)

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ૩ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते ग्रामुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ૪ ॥

પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવામાં તત્પર અને સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળા જે પુરુષો સર્વ ઇન્દ્રિયોનું યથાર્થ નિયમન કરીને અનિર્દેશ્ય, અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપી, અચિંત્ય,

કૃતરથ, અચળ, સાશ્વત તથા નાશરહિત બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તેઓ મારા-
માં જ આવી મળે છે; અર્થાત્ મારા સ્વરૂપ જ યાદ બન્ય છે. ૩,૪

અને હે અર્જુન ! ખીબા જે મારા જ્ઞાની ભક્તો છે, તે ‘આપણે
બ્રહ્મ છીએ’ એવી વૃત્તિ ધારણ કરીને નિરાકાર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી લેવાની
ખટપટ કરે છે; પરંતુ જે બ્રહ્મ મનથી અચિંત્ય અને બુદ્ધિથી અગ્રાહ્ય
છે, તેને ઇદ્રિયો કઈ રીતે બાણી શકે વાત ? અને જે ધ્યાન માટે
પણ ગૂઢ હોવાથી એક સ્થળે મળી આવતો નથી અને જેનો કોઈ
પણ આકાર નથી, જે સર્વત્ર, સર્વદા, સર્વરૂપે નિત્ય રહેલો છે અને
જેની પ્રાપ્તિ થતાં ચિંતન પોતાની મેળે જ થઈ બન્ય છે, જે કદી
થયો નથી અને થવાનો પણ નથી, તેમ જ જે છે એમ પણ નથી
અને નથી એમ પણ નથી, એટલે કે જેની પ્રાપ્તિને કોઈ ઉપાય જ
નથી, જે ચાલતો પણ નથી અને હાલતો પણ નથી, જે પૂર્ણ થતો
નથી અને દૂષિત પણ થતો નથી એવા બ્રહ્મને જેણે પોતાના અંગ-
બળથી સ્વાધીન કરી લીધો છે, વૈરાગ્યરૂપી પ્રચંદ અગ્નિથી વિષયરૂપી
સૈન્યને બાળીને જેઓ પોતાની ભરકેલી ઇદ્રિયોને મહાકલ્પપૂર્વક ધારણ
કરી રહેલા હોય છે અને પછીથી જેઓ આત્મસંયમના પાશથી તેમને
‘લલટાવી’ દર્ધને હૃદયચુકામાં પૂરી દે છે, (ચોગ કરતી વખતે) અપાન
ચાતુના દ્વારને આસનની બળવતી સુદ્રા લગાડીને જેઓ મૂળબંધને
મિનારો ઊભો કરે છે; આશાના સંબંધને તોડી નાખીને તથા અધી-
રાઈનો ડુંગર દૂર કરીને, નિદ્રારૂપી અંધકારનો જેઓ નાશ કરી
નાંખે છે, મૂળબંધ આસનના જ્વાળાશિથી શરીરમાંની સમ ધાતુની
હોળી કરીને, જેઓ વ્યાધિનાં મસ્તક ષટ્ચક્રને અર્પણ કરી દે છે,
ત્યાર પછી કુંડલિનીની મશાલને આધારચક્ર પર ઊભી રાખીને તેના
પ્રકાશમાં આનંદથી મસ્તક પર્યંત આલ્સા બન્ય છે; નવ દ્વારની ચોક્કીમાં
ઇદ્રિયનિગ્રહને ખીલો ઠોકી, સુષુપ્તના નાડીનો માર્ગ જે ખુલ્લો કરી
દે છે; પ્રાણશક્તિરૂપી આયુઃકાદેવીની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સંકલ્પ-
રૂપી મેંદાનો લોગ આપીને, મનોરૂપી, સહિષાસુરનાં મસ્તકોતું બલિ-
દાન આપે છે; ઇંદ્ર અને પિંગલા એ નાડીઓતું ઐક્ય કરીને, અના-
હત ધ્વનિની ગર્જના કરીને જીવનકલાના તળાવ પર્યંત જઈ પહોંચે
છે, ત્યાર પછી સુષુપ્તના નાડીના મધ્ય ચોરડામાંના કેરેલા દાદર પરથી
ઉપર ચડીને મસ્તકમાંના પ્રહારધ્ર પર્યંતની મજલ પર પહોંચી બન્ય
છે; ત્યાર પછી મહારૂપ (તુર્યાવસ્થારૂપ) કઠિન નિસરણી પર ચડી
માથાને કાખમાં દબાવીને બ્રહ્મને જઈ મળે છે; આ પ્રમાણે જેઓ

સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિ રાખીને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરી લેવા માટે વખત ન ખોતાં યોગાદિક કઠિન માર્ગ સ્વાધીન કરી લે છે; આ પ્રકારે હે અર્જુન ! જેઓ પોતાને નિરવયવ સાથે પોતાની અહલાળદલી કરે છે, તેઓ પણ મારામાં જ આવીને મળે છે, બાકી યોગના બળથી તેમને કાંઈ પણ અધિક પ્રાપ્તિ થાય છે એમ નથી જ; બિલટી તેમને વધારે ચાતનાઓ જ સહન કરવી પડે છે. (૫૯)

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવઙ્ગિરવાપ્યતે ॥ ૫ ॥

નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા દેહધારી પુરુષોને ઉપાસનાનું કષ્ટ થાય છે અને અવ્યક્ત ગતિ મહાપ્રયાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૫

પ્રાણીમાત્રનો પ્રિય, આશ્રયથી રહિત અને અવ્યક્ત (દૃષ્ટિથી અગોચર) જે બ્રહ્મ તેને ભક્તિ સિવાય જ પ્રાપ્ત કરી લેવાની જેઓ ઇચ્છા કરે છે, તેમને માર્ગમાં લુટારાડૂપ ઇદ્રાદિકની પદવીઓ આ વરમાળા પહેરાવે છે; અને રિદ્ધિસિદ્ધિની ભેડી બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આડે આવે છે. કામ-ક્રોધાદિ પુષ્કળ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરાકાર પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવા માટે તેમને શૂન્ય વસ્તુ(આકાશ)ની સાથે ઝઘડો કરવો પડે છે; તૃષ્ણાને તૃષ્ણાનું પાન કરીને તૃપ્ત કરવી પડે છે, ક્ષુધા લાગી હોય તો તે ક્ષુધાને ખાઈને જ ક્ષુધા શાંત કરવી પડે છે અને નિરાકારની પ્રાપ્તિ માટે રાત્રિ-દિવસ હાથેના અપાટાથી વાચુની જ ગણતરી કરવી પડે છે. દિવસે તડકામાં સૂવું, સ્વચ્છદ ઇન્દ્રિયોના નિરોધ રૂપી ઉપભોગ લેવો અને વૃક્ષોની સાથે મિત્રભાવથી ખેલવું; શીતળતા-રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, ઉષ્ણતારૂપ વસ્ત્ર ઝોલવું અને જળવૃષ્ટિરૂપી ગૃહમાં નિવાસ કરવો; કિંબલૂના, હે અર્જુન ! સતી સ્ત્રીને જેમ પતિ સિવાય જ રાજ કાષ્ઠ બક્ષણ કરીને સતી થઈ પડવા જેવો જ આ યોગ છે. આ સ્થળે જો કે પતિની પાછળ સતી થવા માટે અગ્નિપ્રવેશ કરવાનું કાર્ય નથી, તેમ કેવો તથા પિતૃઓ માટે બલિ આપવાનું હવ્ય-કવ્યનું નિમિત્ત પણ નથી, તોપણ મૃત્યુની સાથે નિત્ય નવી નવી લડાઈ કરવી પડે છે. આનું મૃત્યુ કરતાં પણ તીક્ષ્ણ અને ઊકળતું જે વિષ છે, તેને કેાઈ ગળી શકશે કે? અરે, ડુંગરને ગળવા જતાં શું મુખ ફાટી નહિ બાથ કે? માટે હે મહાવીર ! આનું યોગસાધન કરવા જે નીકળ્યા છે, તેમના નસીબમાં દુઃખરૂપી શુષ્ક ભાગ જ લખેલો છે. ઓખા માણસને લોખંડના ચણા ખાવાનો વખત આવે, ત્યારે તેનાથી તેનું પેટ ભરાશે

કે પ્રાણ જશે, એ કાંઈ સમજતું નથી. કોઈ મનુષ્ય પોતાના બાહ્ય સમુદ્ર તરી ગયો છે કે ? અથવા આકાશમાં કોઈ પગેથી ચાલી શક્ય છે કે ? સમરાંજણમાં ગયા પછી સામા ધા ઝીલ્યા વગર સૂર્યદેહની પ્રાપ્તિ થાય છે કે ? એટલા માટે હે અર્જુન ! પાંગળો આદમી જેમ વાયુની સાથે દોડવાની હોડ કરી શકતો નથી, તેમ દેહાભિમાની જીવને નિરાકારની પ્રાપ્તિ થનાર નથી. આમ હોવા છતાં પણ મનમાં ધૃત્વા ધારણ કરીને અવ્યક્ત (દૃષ્ટિથી અગોચર) બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે જ જેઓ આથડ્યા કરે છે, તેઓ માત્ર કલેશને જ પ્રાપ્ત થાય છે; એટલા માટે હે પાર્થ ! જેમણે ભક્તિમાર્ગનો સ્વીકાર કરેલો છે, તેમને આવાં કષ્ટ ખમવાં પડતાં નથી. (૭૫)

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां व्यापन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

પરતુ જેઓ મત્પરાયણ થઈને સર્વ કર્મો મને જ અર્પણ કરી દે છે અને મારું ધ્યાન કરીને અનન્ય ભાવથી મારી જ ઉપાસના કરે છે તથા મારામાં જ જેમણે પોતાનું ચિત્ત સમર્પણ કર્યું છે, એવા મારા ભક્તોનો, હે પાર્થ ! હું જન્મ-મરણચક્રના સંસારસમુદ્રમાંથી સત્વર જ ઉદ્ધાર કરું છું. ૬, ૭

પોતાના વર્ણશ્રમધર્મ પ્રમાણે કરવાનાં બે બે કર્મો પોતાના ભાગમાં આવેલાં હોય, તે સર્વ કર્મો કર્મેદ્રિયો સુખથી કરે છે, સર્વ કર્મો યથાવિધિ મને અર્પણ કરીને અને નિષિદ્ધ કર્મોનો પરિત્યાગ કરીને કર્મ દ્વારા ઉત્પન્ન થનારાં ક્રોધોને બાળીને ભસ્મ કરી નાંખે છે. આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરીને તેમનો જેઓ નાશ કરે છે તેમજ કાચિક, વાયિક અને માનસિક બે બે કર્મો કરવાની ધૃત્વા જેમને હોય છે, તેમને પણ મારા વિના બીજી સગવડ જ હોતી નથી; એવા જેઓ નિરંતર મારી સેવા કરીને મત્પરાયણ થાય છે, તેઓ મારા ધ્યાનના નિમિત્તથી મારું નિવાસસ્થાન જ બની રહે છે. એમની પ્રીતિ મારી સાથે વ્યવહાર કરીને બિચારી સુક્તિ અને ભુક્તિ (ભોગ)ને પણ ત્યાગી દે છે. એવી રીતે અનન્ય ભાવથી જેમણે મન, બુદ્ધિ અને શરીરથી પોતાનું સર્વસ્વ મને અર્પણ કરી દીધું છે, તેમની શી ધૃત્વા હું પરિપૂર્ણ નથી કરતો વાર; અર્થાત્ તેમની તો સર્વ ધૃત્વાઓ ગમે તેમ કરીને પણ અવશ્ય મારે પૂર્ણ કરવી પડે છે. (૮૨)

વધારે શું કહું ? હે પાર્થ ! જે પોતાની માતાના ઉદરથી જન્મ

લે છે, તે માતાને કેટલો ગમે પ્રિય હોય છે ! એ કહેવાની કશી પણ અગત્ય નથી. તે જ પ્રમાણે મારા ભક્તો ગમે તે હોય અને ગમે તેવા હોય, છતાં તેમને હું પ્રિય છું અને મને તેઓ પ્રિય છે; અને તેમને જેઓ ત્રાસ આપનારા હોય, તેમનો નાશ કરવાની તો મેં પ્રતિજ્ઞા જ લીધી છે. મારા ભક્તોને સંસારની ચિંતા શા માટે હોવી જોઈએ ? શ્રીમંતની પત્નીને કદી અન્નની લીખ માગવાનો પ્રસંગ આવે છે ખરો કે ? કદી પણ આવતો નથી ! એ જ પ્રમાણે મારા ભક્તો, તે મારા કુટુંબીજનો છે એમ જ હું સમજું છું; અર્થાત્ જો તેમના પર કોઈ સંકટ આવી પડે, તો તેથી મને જ લાજા ભાવે છે. આ સૃષ્ટિમાં મારા ભક્તોને જન્મ-મૃત્યુના તરંગોમાં દૂબતા જોઈ, મારા મનમાં કંઈ કંઈ થઈ જાય છે. ભવસાગરના તરંગો જોઈને કોને ભય લાગતો નથી ? અર્થાત્ એ ભવસાગરના તરંગોથી મારા ભક્ત-જનો પણ ભયભીત બને છે અને તેથી જ હે અર્જુન ! રામ-કૃષ્ણાદિ અવ-તારો ધારણ કરીને, આ મૃત્યુલોકમાં હું તેમના ઉદ્ધાર માટે જ આવ્યા કરું છું. મારાં હજારો નામરૂપી નૌકાઓ તૈયાર કરીને, આ સંસારરૂપી સાગરમાંથી હું તેમનો તારક થયો છું, એમ તારે નિશ્ચયપૂર્વક સમજવું. જે ઉપાધિરહિત હોય છે, તેમને હું મારું ધ્યાન ધરવાનો યોગ આપું છું અને પરિવારવાળાઓને નામરૂપી નૌકા પર બેસાડું છું; અર્થાત્ તેમને મારા નામસ્મરણનો ઉપદેશ કરું છું. કેટલાક ભક્તોનાં પેટ સાથે પ્રેમરૂપી તુબડું બાંધીને તેમને સુક્તિરૂપી તટ પર લઈ આવું છું. પરંતુ જેમણે પોતાને મારા ભક્તના નામથી યોગબાવ્યા હોય-પછી બહોને તેઓ ચતુષ્પદાદિ અર્થાત્ પશુ આદિ હોય ને તેમને પણ મેં વૈકુંઠના રાજ્યાસનને યોગ્ય બનાવ્યા છે; એથી મારા ભક્તોના મનમાં કશી પણ ચિંતા ઉત્પન્ન થતી નથી; કારણ કે તેમને તારવાને હું સદા સજ્જ ભલો હોઉં છું અને જે વેળાએ ભક્તો પોતાની ચિત્ત-વૃત્તિ મારામાં અર્પણ કરે છે, તે વેળાએ તેમનામાં મારો પ્રવેશ થાય છે. એ જ કારણથી હે ભક્તરાજ ધનંજય ! એ ભક્તિમાર્ગ અહંજી કરવાની તારી ઇચ્છા હોય તો સર્વ ચિત્તવૃત્તિ મને અર્પણ કરવાનો આ મંત્ર શીખી લે; અર્થાત્ હું તને ‘ભક્તિમાર્ગમાં સંચર’ એ મંત્રનો ઉપદેશ આપું છું. (૯૬)

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ જુદ્ધિ નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અતઃ સર્વં ન સંશયઃ ॥ ૮ ॥

હે અર્જુન ! તું મારામાં જ મન રાખ તથા મારામાં જ બુદ્ધિની સ્થાપના કર. એમ કયો પછી તું મારામાં જ વાસ કરીશ એમાં સંશય નથી. ૮

મન અને બુદ્ધિને નિશ્ચયપૂર્વક મારા સ્વરૂપમાં જ સર્વદા સ્થિર કરીને રાખ. એ બન્ને ગ્રેમપૂર્વક મારા સ્વરૂપમાં અથર્થતાથી એકત્ર થઈને મારામાં પ્રવિષ્ટ થયા કે પછી તરત જ તું મારામાં આવી મળીશ. કારણ કે મન અને બુદ્ધિએ મારામાં વસવાટ કર્યો પછી, તારા અને મારા વચ્ચે દ્વૈતભાવ રહેવાનો સંભવ નથી. અર્થાત્ દીપક બુગ્ધઈ જતાં જેમ તેણે તેજ હ્રાસ થાય છે, અથવા સૂર્યગિર્મ અસ્ત થતાંની સાથે તેનો પ્રકાશ દોષ પામે છે, અથવા પ્રાણુ જવાની સાથે જ ઇંદ્રિયો પશુ પ્રયાણુ કરવા માંડે છે, તે પ્રમાણે મન તથા બુદ્ધિ એકત્ર થઈને જ્યાં નીકળી જાય છે, ત્યાં અહંકાર પણ પોતાની મેળે જ તેમની સાથે આલ્થો જાય છે; માટે મન તથા બુદ્ધિને મારા સ્વરૂપમાં સ્થિર કર; એટલે તું પણ સર્વવ્યાપક બની જઈશ. હે અર્જુન ! હું મારા ગળાના શપથ સાથે કહું છું કે, મારા આ બોલવામાં એક અક્ષર માત્ર પણ અસત્ય નથી. (૧૦૩)

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥ ९ ॥

હે ધનંજય ! જો તું તારું ચિત્ત મારામાં સ્થિર કરવા સમર્થ ન હોય, તો અભ્યાસયોગના યોગથી મને પ્રાપ્ત કરી લેવાની ઇચ્છા ધરાવ. ૯

અથવા જો તું મન અને બુદ્ધિ સહિત તારું ચિત્ત મારામાં સંપૂર્ણ રીતે અર્થણુ કરવા સમર્થ ન હોય, તો દિવસના આઠ પ્રહરમાં એક ક્ષણભર પણ મન અને બુદ્ધિને મારામાં લગાડ. આથી જેટલી વાર સુધી તારા મનને મારા સમાગમસુખનો અનુભવ થશે, તેટલી વાર તો તને વિષયો પ્રતિ અવશ્ય અરુચિ ઉત્પન્ન થશે. જેમ શરદ ઋતુનો પ્રારભ થતાં જ નદીઓમાં પાણી આછાં થવા માંડે છે, તેવી જ રીતે જેમ જેમ મારામાં તારું ચિત્ત વધારે અને વધારે પરોવાતું જશે, તેમ તેમ તું પ્રપંચથી સુક્ત થતો જઈશ અથવા પૂર્ણિમા પછી ચંદ્રગિર્મ જેમ દિવસે દિવસે ન્યૂન થતું થતું અંતે અમાવાસ્યાએ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તેમ હે અર્જુન ! તે ચિત્ત ધીમે ધીમે વિષયોપલોગો-

— પરમેશ્વરના અપાર શુણ્ય, મહિમા ઇત્યાદિ ચિંતન, કીર્તન, શ્રવણ, અન્વેન્ય પ્રબોધન તથા ભગવદ્વિપયગ્રથોત્ત્વ પઠન-પાઠન ઇત્યાદિ જો કાળજી પૂર્વક અને લૌકિક કામના વિના કરાય, તો તે પણ અભ્યાસયોગ જ છે.

માથી નીકળીને મારામાં લાગતાં લાગતાં અતે મદ્રૂપજ થઈ જશે. જેને અભ્યાસયોગ કહે છે તે આ જ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજ. એનાથી પ્રાપ્ત ન થઈ શકે એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. અભ્યાસના અળથી કોઈ અતરિક્ષમાં ભ્રમણ કરે છે, કોઈ વાઘસપોદિને પણ નિવેરે અનાવે છે, કોઈ વિષને પણ પચાવી શકે છે, કોઈ સમુદ્ર પર પણ પગ વડે ચાલવાનો માર્ગ બનાવી શકે છે અને કોઈ કોઈ તો અભ્યાસના યોગથી વેદોને પણ હસ્તગત કરી લે છે; અર્થાત્ અભ્યાસ કયાં છતાં કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય એમ નથી; અર્થાત્ અભ્યાસના યોગથી તુ મારામાં આવી મળીશ. (૧૧૩)

અમ્યાસેઽપ્યસમયોઽસિ મત્કર્મપરમો મવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્તિદ્વિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

અભ્યાસ કરવાનું પણ જે તારામાં સામર્થ્ય ન હોય, તો મારા ઉદ્દેશથી જ કમી કરતો રહે જે મારા ઉદ્દેશથી કમી કરીશ તોપણ તને યોક્ષપ્રાપ્તિ થશે જ. ૧૦

અથવા તારા અંગમાં અભ્યાસ કરવાની શક્તિ પણ ન હોય, તો તારા આચરણનો જે ક્રમ હોય તે જ ચાલુ રાખ. ઈંદ્રિયોનો નિરોધ કરીશ નહિ, ઉપશોગો ઓછા કરીશ નહિ અને પોતાની ભતિષ્ટ અભિમાન પણ છોડીશ નહિ. પોતાના કુળધર્મ અને કુળાચારોનું ચથાવિધિ પાલન કયાં કરજે. જે કચો કરવાને યોગ્ય હોય તે કરતો રહેજે અને અનુચિત કચો કરીશ નહિ. આ પ્રમાણે સુખથી વર્તવાને તું પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે; પરંતુ મન, વાણી અને કાયા દ્વારા જે જે કાંઈ વ્યાપારો થાય, તે 'હું કરું છું' એમ હુપણાનું અભિમાન કરીશ નહિ. જે પરમાત્મા આ વિશ્વનો ચાલક છે તે, કર્મનો કર્તા કોણ છે અને અકર્તા કોણ છે, તે સારી રીતે જાણે છે. અસુક કમી ઓછાં થયાં કે અસુક અધિક થયા, એ વિષે ખેદ પામીશ નહિ. કારણ કે જેવા પ્રાચીન સંસ્કાર હશે તેવાં તે કચો થશે. આ પ્રમાણે મનમાં નક્કી માન. બીજે કોઈ પણ પ્રકારનો આચક સેવીશ નહિ. પોતાનો અહંભાવ પરમાત્મામાં ભેડી દેજે. જે પ્રમાણે જે માર્ગે માળી પાણીને લઈ જાય છે, તે માર્ગે તે પાણી નમ્રપણે ચાલ્યું જાય છે; તેમ તું મનમાંના કર્તૃત્વાભિમાન છોડી દેજે. એમ કરવાથી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો એજે ભુદ્ધિ ઉપર પડતો નથી (અસુક સાર અને અસુક નકાર એવો ભેદ અવશિષ્ટ રહેતો નથી)-અને ચિત્તવૃત્તિ મારામાં અખંડ રહે

છે તથા કર્મનું શુભાશુભ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. હે અર્જુન ! માર્ગ સરળ છે કે વક્ર છે, તે વિષે રથને કશી પણ ચિંતા હોય છે ખરી ? તેને તો જ્યાં જ્યાં લઈ જવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં તે જાય છે; તે જ પ્રમાણે જે જે કર્મો તું કરે, તે થાકાં છે કે પુષ્કળ છે, તેનો વિચાર ન કરતાં તે મને જ એકનિઃશયી અર્પણ કર. હે અર્જુન ! આ પ્રકારે સર્વ કર્મો વિશેની મારામાં જ ભાવના ધરવાથી (સર્વ કર્મો મને જ અર્પણ કરવાથી) શરીરત્યાગ પછી તું મારા પદને પામીશ. (૧૨૪)

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

હવે એટલું કરવામાં પણ જો તું અસમર્થ હોય, તો મનનો સંયમ કર; અને અનન્ય ભાવે મારે શરણે આવી સર્વ કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરી દે. ૧૧

અથવા હે પાંડુકુમાર ! જો આ પ્રમાણે તારાથી મને કર્મો પણ અર્પણ કરી શકાય તેમ ન હોય, અર્થાત્ ‘હું કરું છું’ હું કરું છું’ એવું અભિમાન જો છોડી શકાતું ન હોય, તો તું આ માર્ગ અંતરૂપ કર. કર્મ કરવાને પ્રેરનારી જે બુદ્ધિ, તેની પૂર્વે કે પછી અથવા કર્મોચરણની પૂર્વે કે તેને અંતે, મારું સ્મરણ કરવાનું અર્થાત્ કર્મ કરતાં જે હુંપણાનું અભિમાન છે, તે ન જઈ શકતું હોય અને તે જો તને કઠિન લાગતું હોય, તો મારું વારંવાર સ્મરણ કરવાના વ્યવસાયને પણ એક બાળુ રહેવા દે અને તારી બુદ્ધિને ઇદ્રિયનિગ્રહ કરવામાં શક્ત અને જે જે વખતે જે જે કર્મો અને તે સર્વ કર્મોનાં ફળોની આશાને મનમાં સ્થાન ન આપીશ એટલે કે સઘળાં કર્મો નિષ્કામ ભાવથી જ કર. જે પ્રમાણે વૃક્ષ કે વેદીને ફળો આવતાં જ, તેઓ તેમની આશા ન રાખતાં તેમને નાળી દે છે, તે જ પ્રમાણે જે જે કર્મો પૂર્ણ થાય તે સર્વના ફળની આશા છોડી દે. પરંતુ મનમાં મને સ્મરીને અથવા મને ઉદ્દેશીને કોઈ પણ કર્મ કરવાની ખટખટ ન કરતાં, સર્વ કર્મોને નિષ્કળ જ થવા દે—કર્મના ફળની આશા જ ન કર, પણ જે કર્મ કરે તે નિષ્કામપણાથી—હું કરું છું એવા અભિમાનનો ત્યાગ કરી કર. જે પ્રમાણે ખડક પર વૃદ્ધિ થવાથી અને અગ્નિમાં ધી વાવવાથી તે નિષ્કળ જ જાય છે, તે પ્રમાણે જે જે કર્મો તું કરે, તે સર્વને સ્વમત્ત માન. અરે ! જે પ્રમાણે પિતા પોતાની કન્યા અત્યે નિષ્કામ રહે છે, તે પ્રમાણે જે જે કર્મો તું કરે, તેના ફળની કામના શપીશ નહિ. જે પ્રમાણે અગ્નિની જ્વાળા આકાશમાં વ્યર્થ જાય છે, તે પ્રમાણે કર્મોથી

ઉત્પન્ન થનારાં કૃણોને જતાં કર. હે અર્જુન ! કર્યો કરીને તેમના કૃણની ઇચ્છા ન રાખવી, એ માર્ગ સામાન્ય જેવો લાગે છે, પણ સર્વ યોગોમાં તે યોગ શ્રેષ્ઠ છે. આ પ્રમાણે કર્યો કરીને તેમના કૃણનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો તે કર્યો પુનર્જન્મના કારણભૂત થતાં નથી. જેમ વાંસ એકવાર ફલિત થયા પછી પુનઃ કૃણતો નથી, તેવી જ રીતે આ દેહ વડે (આ જન્મમાં જ, ફરીથી) દેહ ધરવાની ક્રિયા સમાપ્ત થઈ જાય છે. કિંબહુના, જન્મ-મરણના બંધનમાંથી સદાને માટે સુક્તિ મળી જાય છે. પછી હે અર્જુન ! અભ્યાસના યોગથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં ધ્યાન ધારી શકાય છે. ત્યાર પછી સર્વ મનોવૃત્તિઓ અને ધર્મ, ધ્યાનને આલિંગન આપે છે અને તે વેળાએ કર્યો આપોઆપ જ ફર રહી જાય છે. ત્યારે કર્મ આપો-આપ ફર રહે છે, ત્યારે કૃણની ઇચ્છાનો પણ લોપ થઈ જાય છે અને તેમ થતાં સર્વ શાંતિ સ્વાધીન થાય છે; માટે હે સુભદ્રાપતે ! શાંતિ ઉત્પન્ન થવાનો આ જ એક માર્ગ છે, માટે તારે પ્રથમ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. (૧૪૦)

શ્રેયો हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્ ॥ ૧૨ ॥

અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાન કરતાં (જ્ઞાન સહિત) ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે અને ધ્યાન કરતાં (જ્ઞાનધ્યાનયુક્ત) કર્મના કૃણનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે કર્મ-કૃણના ત્યાગથી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨

હે પાર્થ ! અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન કઠિન છે અને જ્ઞાન કરતાં ધ્યાન અધિક કઠિન છે. કર્મકૃણની ઇચ્છાનો ત્યાગ એ ધ્યાન કરતાં પણ ઉત્તમ છે અને ત્યાગ કરતાં પણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું સુખ વિશેષ છે. હે મહાવીર ! બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો આ જ માર્ગ છે અને એ જ માર્ગથી શાંતિની પ્રાપ્તિ કરી લે છે; (૧૪૩)

अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ ૧૩ ॥

જે કાઈનો પણ દ્વેષ કરતો નથી, જે સર્વ જુતોનો મિત્ર છે, જે દયાળુ છે, જે મમત્વશૂન્ય છે, જે નિરહંકાર છે, જેને સુખ અને દુઃખ-એ ઉભય સમાન છે, જે ક્ષમાવાન છે, ૧૩

તેના મનમાં ભૂતમાત્ર પ્રત્યે દ્વેષભાવ હોતો નથી તથા ચૈતન્ય આત્મા-ને જેવી રીતે પોતાનું અને પારકું એવો ભાવ હોતો નથી. જે પ્રમાણે પૃથ્વી ઉત્તમ મનુષ્યનો ભાર સહન કરવો અને અપાત્ર

મનુષ્યનો ભાર સહન કરવો નહિ, એવો ભેદભાવ ધરાવતી નથી; અથવા પ્રાણને જે પ્રમાણે રાખના દેહમાં રહેલું અને રંકના દેહમાં ન રહેલું, એવો ભાવ હોતો નથી; અથવા પાણીને જેમ ગાયની તૃષા તૃષ કરવી અને વાધને વિષ બની મારી નાખવો, એવી ઈચ્છા હોતી નથી; તે જ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્ર સાથે જેની સમાન મૈત્રી છે અને જે કૃપાને પણ આધારભૂત થાય છે, તથા જેના મનમાં ‘હું અને મારું’ એવો ભાવ ઉદ્ભવતો નથી અને જેના મનથી સુખ-દુઃખ બન્ને સરખાં છે, તે જ પ્રમાણે ક્ષમામાં જે પૃથ્વી સમાન છે અને સંતોષને જેણે પોતાના ખોળામાં સ્થાન આપ્યું છે (તે જ યોગી છે અને તે જ મને પ્રિય છે).

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

‘મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

જે સર્વદા સંતુષ્ટ છે, જે સ્થિરચિત્ત છે, જેના મનનો સંયમ થયેલો છે, જેનો નિશ્ચય બળવાન છે અને જેણે પોતાનું મન તથા બુદ્ધિ મને અર્પણ કર્યું છે, એવો જે મારો ભક્ત છે; તે મને પ્રિય છે. ૧૪

વર્ષાઋતુ સિવાય પણ સસુદ્ર જેમ સદાકાળ પાણીથી ભરેલો જ હોય છે, તે જ પ્રમાણે આનંદના ઉપચારો કર્યો વિના પણ જે સહેજે આનંદમાં નિમગ્ન રહે છે; જે દૃઢતાથી મનને સ્વાધીન રાખે છે અને જેના મનના નિશ્ચયને નિશ્ચયના બળથી સત્યતા પ્રાપ્ત થાય છે; જેના હૃદયમંદિરમાં શુભ અને પરમાત્મા-એ ઉભાય એક જ આસન પર વિરાજે છે, એવો યોગસંપન્ન બનીને જે મન તથા બુદ્ધિને મારામાં સ્થાપિત કરી દે છે અને અંતરમાં ધ્યાનયોગથી તથા બાહ્ય રીતે અષ્ટાંગયોગથી સિદ્ધ થયો હોય, તોપણ જે પ્રેમપૂર્વક મારામાં તહીન રહે છે; હે અર્જુન ! એવો જે મારો ભક્ત છે, તે જ યોગી છે અને તે જ સુકૃત છે. વધારે શું કહું ? તે સ્ત્રી અને હું પતિ હોઈ, એટલો બધો તે મને પ્રિય છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ તે મારા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે, એમ કહેલું એ પણ અપૂર્ણ જ છે. ખરી રીતે જોતાં પ્રેમી ભક્તની વાત, એ કેવળ જમમાં નાખનારી જ વાત છે અને શબ્દ દ્વારા કહી સંભળાવવા જેવી ન હોવા છતાં પ્રેમ જ એવો ઉચ્ચાર કરાવે છે અને એટલા માટે જ હું એને એવી ઉપમા આપી ગયો. બાકી શું પ્રેમનું વર્ણન કરી શકાય ખરું ? પરંતુ હે અર્જુન ! હવે આ સર્વ વાત રહેવા દે; કારણ કે પ્રિય મનુષ્ય વિશે વાત નીકળતાં પ્રેમ બમણો, અરે ચારગણો વધી જાય છે; તેમાં વળી તો શ્રોતા

પણુ પ્રેમી મનુષ્ય જ હોય, તો તો પછી તેના માધુર્યને શાની ઉપમા આપી શકાશે ? હે અર્જુન ! તું જ મારો પ્રિય છે અને શ્રોતા પણ તું જ છે અને તેમાં વળી મારા પ્રિય ભક્તોની જ વાત નીકળી છે, તો હવે જે થવાનું હોય તે થાઓ; પરંતુ હું ગોલીશ જ અને બોલવાનો પ્રસંગ મળ્યો, એને પણ હું સફલાગ્ય જ સમજું છું; એમ કહી દેવ ડોલવા લાગ્યા. પછી તેઓ કહેવા લાગ્યા : જે ભક્તને હું મારા હૃદયમાં સ્થાન આપું છું, તેનાં લક્ષણો હવે હું કહું છું, તે સાંભળ. (૧૬૪)

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकानोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षमयोद्वेगैर्मूर्क्तो यः स च मे प्रियः ॥ ૧૫ ॥

જેનાથી લોકોને ઉદ્વેગ થતો નથી અને લોકોના સંસર્ગથી જેને સંતાપ થતો નથી તેમ જ જે (વિષય સબંધી) આનંદ, ક્રોધ, ભય તથા ત્રાસથી મુક્ત હોય છે, તે મને પ્રિય હોય છે. ૧૫

જે પ્રમાણે સમુદ્ર ધ્રુવ થાય તોપણ જળચરો ભય નથી પામતાં અને જળચરોના સમુદાય પુષ્કળ વધ્યા છતાં સમુદ્રને પણ તેનો કંટાળો આવતો નથી; તે જ પ્રમાણે આ ઉન્મત્ત જગતથી જે ખેદ પામતો નથી અને જેનાથી લોકોને પણ ત્રાસ થતો નથી; વધારે શું કહું ? શરીર જે પ્રમાણે અવયવોથી કંટાળતું નથી તે જ પ્રમાણે ‘હું જ સર્વનો આત્મા છું’ એમ માની જે પ્રાણીમાત્રથી કંટાળતો નથી, સમગ્ર જગતને પોતાનું શરીર માનવાને લીધે જેને પ્રિય અને અપ્રિય એવો ભેદ રહેતો નથી અને આ પ્રકારે દ્વેષભાવનો હોય થતાં થતાં જેનામાંથી આનંદ અને ક્રોધાદિ વિકાર નષ્ટ થાય છે, આ પ્રમાણે સુખ-દુઃખની જેને બાધા થતી નથી; જે ભય, ઉદ્વેગ ઇત્યાદિકથી રહિત હોય છે અને એટલી બધી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેલી હોવા છતાં પણ જે મારી ભક્તિ કરે છે, તે મને અતિ પ્રિય થઈ પડે છે. આ પ્રેમનું હું શું વર્ણન કરું ? અરે ! તે તો મારા પ્રાણનો પૂણ પ્રાણ છે. જે આત્માનંદથી તૃપ્ત થયો છે અને જે રૂપાંતર કરીને જન્મ પામ્યો છે, તે પૂર્ણતારૂપી તરુણ સીનો પતિ જ છે. (૧૭૧)

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्ययः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मङ्गलतः स मे प्रियः ॥ ૧૬ ॥

મારો જે ભક્ત નિઃસ્પૃહ, અંતર્ગૃહ પવિત્ર, દક્ષ, ઉદાસીન, નિર્ભય અને કળની ધમ્મગથી કોઈ પણ કર્મ ન કરનાર હોય છે, તે મને પ્રિય છે. ૧૬

હે અર્જુન! તેનામાં કામનાનો સર્વથા અભાવ હોય છે અને તેની વૃત્તિમાં નિરંતર સુખની વૃદ્ધિ જ થયા કરે છે. કાશીક્ષેત્ર સુક્તિ પ્રાપ્ત કરી આવવા માટે પ્રખ્યાત છે; પરંતુ ત્યાં દેહ પાડ્યા વિના સુક્તિ મળતી નથી. હિમાલયમાં જવાથી દોષો ધોવાય છે, પરંતુ ત્યાં પણ હવા અતુકૂળ ન આવવાથી જીવની હાનિ થાય છે; પરંતુ સંજ્ઞનના સમાગમથી કશી જ હાનિ ન થતાં પવિત્રતા જ પ્રાપ્ત થાય છે. પતિતપાવની ગંગાનું ઉદ્ધક પણ પવિત્ર છે અને તેના જળમાં સ્નાન કરવાથી પાપ અને મનના તાપ દૂર થાય છે; પરંતુ તેના જળપ્રવાહમાં દૂબી જવાની ક્ષીતિ હોય છે; તેવી જ રીતે લક્ષ્મણી નદી જાંડી છતાં પણ મનુષ્ય જો તેમાં પ્રવેશ કરશે, તો તે દૂબશે નહિ અને પ્રાણને હાનિ પણ થશે નહિ અને તેને અવિચ્છિન્ન શોભાની પ્રાપ્તિ થશે. જે સંતોના સમાગમથી ગંગાનાં પાતકો પણ નષ્ટ થાય છે, તે સંતના સમાગમથી પવિત્રતા પ્રાપ્ત થશે કે નહિ, એવો સંશય રાખવો બ્યર્થ અને નિષ્કારણ છે. માટે જે સાધુ છે તે પોતાની પવિત્રતાથી તીર્થને પણ આશ્રયભૂત થઈને મનના સર્વ વિકારોને વિષેરી નાંખે છે. તે સૂર્યની પેઠે અંતર્બોહા નિર્મળ હોય છે અને પગીને જેવી રીતે દ્રવ્યને જોવાની દૃષ્ટિ હોય છે, એટલે ભૂમિમાં દ્રવ્ય ક્યાં છુપાવ્યું છે, તે પોતાની દૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેવી રીતે તેને બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. જેમ આકાશ સર્વવ્યાપક છતાં પણ સર્વથી અલિપ્ત હોય છે, તેમ તેમણું મન સર્વ કાંઈ સમજવા છતાં પણ કરી વસ્તુથી લિપ્ત થતું નથી. જેવી રીતે પારધીના હાથમાંથી જૂટી જવા પછી પક્ષી નિર્ભય અને છે, તેમ તે સંસારની ચિંતાથી અલિપ્ત થઈ નિશ્ચિન્ન બની રહે છે. મરી ગયેલા માણસને પોતાનું અંગ નાશ પડેલું હોય તેની લગ્ન હોતી નથી, તેમ જે નિત્ય સુખી હોય છે, અને જેને સારા કે નકારાની પરવા હોતી નથી, તેને કોઈ પણ તુચ્છ જણાતું નથી; અને કોઈ પણ કર્મ કરવામાં તેના મનમાં કર્તૃત્વાભિમાન બિલકુલ હોતું નથી. આશિ જેમ બળતણ વિના આપોઆપ યુગ્મ થાય છે, તેમ શોભાપ્રાપ્તિ માટેનાં કહેલા અંગોમાંનું ઉપશ્યમ (શાંતિ) નામક અંગ તેને પ્રાપ્ત થયું હોય છે. હે અર્જુન! આ પ્રકારે આત્મસ્વરૂપથી એતદ્ગોત્ર થયેલા પુરુષ દ્વૈતની પેલી પાર નીકળી બાંધ છે અથવા લક્ષ્મી દ્વારા ઉત્પન્ન થતું સુખ ભોગવવા માટે તે પોતે જ પોતાની બે સ્થળે વહેંચણી કરી ને એકનું નામ 'સેવક' અને બીજાનું નામ 'દેવ' રાખે છે. આ પ્રકારે જે, લક્ષ્મી ન કરનાર લોકોને લક્ષ્મીમાર્ગનું આચરણ કરી બતાવે છે,

તેના પર જ મારી પ્રીતિ હોય છે, તે મારા નિજ સ્વરૂપનું ધ્યાન થાય છે; વધુ શું કહેવું, પણ બ્યારે તે મને આવી મળે છે, ત્યારે જ મને આનંદ થાય છે. તેને માટે જ મારે અવતારો ધારણ કરવા પડે છે. તેને જ માટે મારે અહીં નિવાસ કરવો પડે છે અને તેના પરથી હું પંચ પ્રાણને ઓવારી નાખું છું, એટલો બધો તે મને પ્રિય હોય છે. (૧૮૬)

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

શુમાશુભપરિત્યાગી મક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

જે ઇષ્ટ વસ્તુના લાભથી હર્ષ પામતો નથી, તે ન મળવાથી ખેદ પામતો નથી, તેનો વિરોધ થતા શોક કરતો નથી અને તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા ધરાવતો નથી તથા શુભાશુભ કર્મોનો ત્યાગ કરે છે અને મારી ભક્તિ કરે છે, તે મને પ્રિય છે. ૧૭

જે આ વિશ્વમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિના લાભ સમાન બીજી કોઈ પણ વસ્તુ ઉત્તમ માનતો નથી, તેને કોઈ પણ બીજા ઉપલોગથી આનંદ થતો નથી, તે પોતે જ બ્રહ્મ થવાથી દ્વેષભાવને વીસરી બાંધે છે; જેથી તેના મનમાંથી દ્વેષ પણ નષ્ટ થાય છે, જે ખરેખર પોતાની જ વસ્તુ છે, તે કદ્દપાંતે પણ નષ્ટ થનાર નથી, તે ગત વસ્તુનો શોક કરતો નથી. જે સ્વરૂપ કરતાં ઉત્તમ વસ્તુ આ બગતમાં બીજી કોઈ પણ નથી, તે ઉત્તમ વસ્તુ જે પોતે જ બની રહેવાથી, તે કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી; તેને કોઈ પણ વસ્તુ સારી અથવા માઠી લાગતી નથી. જેમ સૂર્યની પાસે રાત્રિ તથા દિવસનો ભેદ ભેદ શૂન્ય હોતો નથી, તેમ તે કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં પણ પોતાનો કાળ ભજનમાં વ્યતીત કરે છે. હું તારા ગળાના સમ આદર્શને કહું છું કે, આવા ભક્તાના જેવી પ્રિય મને બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. (૧૮૬)

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

શીતોષ્ણસુखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ ૧૮ ॥

જે શત્રુ અને મિત્રની સાથે સમાનતાથી વર્તે છે, જે માન અને અપમાનને સમાન માને છે, જે શીત અને ઉષ્ણ તથા સુખ અને દુઃખને એકસરખાં જ ગણે છે અને જે કોઈ પણ વસ્તુમાં આસક્તિ ધરાવતો નથી; ૧૮

હે અર્જુન! જેના મનમાં વક્તાનો વિચાર માત્ર પણ હોતો નથી અને જે શત્રુ તથા મિત્ર ઉભયને સમાન જ માને છે, અથવા હે અર્જુન! જેમ દીપક ઘરનાં માણસોને જ પ્રકાશ આપવો અને પરાચાને ન આપવો એવો ભેદભાવ રાખતો નથી; સૂક્ષ્મ જેમ પોતાના

પર ધા મારનારને અને પોતાને રાપનારને એકસરખી જ છાયા આપે છે; શેરડી પોતાને પાણી પાવાવાળાને મિષ્ટ અને ચત્રમાં ધાણીને પીલનારને કટુ સ્વાદ કઢી આપતી નથી; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! શત્રુ અને મિત્રભાવ જેના મનમાં હોતો નથી અને માનાપમાનમાં જે સમબુદ્ધિ રાખે છે, આકાશ જેમ ત્રણે ઋતુમાં સમાન હોય છે, તેમ જે શીતઋતુ અને ગ્રીષ્મઋતુને સરખી જ માને છે. હે અર્જુન! સેરુપર્વત જેમ ઉત્તર અને દક્ષિણ બંને દિશા તરફના વાયરાને સરખો જ માને છે, તેવી જ રીતે સુખ અને દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં જે પોતાના મનની સમતા ડગમગવા દેતો નથી; રાયથી રંક પર્વત સર્વને અંદરકરણો જે પ્રમાણે એકસરખાં જ સુખકર હોય છે, તે પ્રમાણે જે પ્રાણીમાત્રને સમાન માને છે; સર્વ જગતને પાણી એકસરખું જ સેવ્ય છે, તે પ્રમાણે તે સર્વ પ્રત્યે સમાન રહે છે અને ત્રણે લોકો જેની ઇચ્છા કરે છે, જે અંતર્બોધ થનારા વિષયોના સંબંધને તેમ જ ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારા વિષયોના સંબંધને છોડી દે છે અને એકાતમાં રહી પોતાના મનને મનમાં જ સ્થિર કરી સુખ અનુભવે છે. (૨૦૬)

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિમૌની સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્મક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

જેને નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે, જે મૌન ધારણ કરે છે, યદ્વચ્ચા જે કોઈ પ્રાપ્ત થાય, તેથી જ જે સંતુષ્ટ રહે છે, જેનું કોઈ પણ સ્થાન નિશ્ચિત હોતું નથી, જેની બુદ્ધિ સ્થિર હોય છે અને જે મારી ભક્તિ કરે છે, તે મનુષ્ય મને પ્રિય છે. ૧૯

ખીબ્બ કોઈ એ પોતાની નિંદા કરી હોય, તેથી જે કુદ્દ થતો નથી અને સ્તુતિ કરવાથી જે કુલાઈ જતો નથી, આકાશ સર્વવ્યાપક હોવા છતાં તેને કશાનો પણ સંસર્ગ થતો નથી, તેવી જ રીતે જે નિંદા અને સ્તુતિને સરખી જ ગણીને પ્રપંચમાં-સંસારમાં રહ્યો હોય અને પરમાર્થમાં-વનમાં રહ્યો હોય તોપણ પોતાની વૃત્તિને સમાન રાખીને જ વર્તે છે; સંકલ્પવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી સત્ય કે અસત્ય ભાષણ સુખમાંથી નીકળવા છતાં જે મૌની થઈ રહે છે અને બ્રહ્મ-સ્થિતિના ઉપલોગથી દ્વર થતો નથી; જેમ વૃષ્ટિ ન થવાથી પણ સસુદ્ધ સુકાર્ષ જતો નથી, તેમ પોતાની ઇચ્છા અનુસાર બંને તોપણ જે હર્ષ પામતો નથી અને ન બંને તો ખેદ પણ પામતો નથી; અને જે પ્રમાણે વાયુ એક જ સ્થાને રહેતો નથી, તે જ પ્રમાણે જે કોઈ પણ એક

વિશિષ્ટ સ્થાનમાં આશ્રય કરીને રહેતો નથી, જેમ વાયુ આકાશમાં નિત્ય સર્વત્ર રહે છે, તેમ સર્વ જગત જેનું રહેકાણુ છે, આખું વિશ્વ મારું ઘર છે એવો જેનો પાકો નિશ્ચય થયેલો છે; કિંમહુના ! સ્થાવર જંગમ વિશ્વ જ જે પોતે બન્યો છે અને હે અર્જુન ! આવી પૂર્ણતાએ પહોંચ્યા છતાં પણ જેની મારા ભજનમાં પૂર્ણ ઇચ્છા છે, તેને હું મારા મસ્તક પર મુકુટની પેઠે ધારણ કરું છું. ઉત્તમ પુરુષ આગળ મસ્તક નમાવવું એમાં તો આશ્ચર્ય જ નથી. ત્રણે લોકમાં વસતાં સ્ત્રી-પુરુષો જેનાં (મારાં) ચરણોનું તીર્થોદ્ધક લઈ પોતાને ધન્ય માને છે એવો જે હું, તે તેને (મારા ભક્તને) મસ્તક પર ધારણ કરું છું. અર્થાત્ જેની પૂર્ણ શ્રદ્ધા મારામાં છે, તેનો આદરસત્કાર કેવી રીતે કરવો, તે વાત શ્રીશંકર ગુરુ હોય, તો જ સમજી શકાય એવી છે; પરંતુ હવે એ વાત રહેવા દો; કારણ કે શ્રીશંકરની શ્લાઘા કરવા જતાં આત્મસ્તુતિ કરવા જેવું થશે; માટે હે અર્જુન ! આ દૃષ્ટાંત આ સ્થળે યોગ્ય નથી. રહસ્ય સમજી લે કે, મારા ભક્તોને હું મારા મસ્તકે ધારણ કરું છું. તે ચોથી* પુરુષાર્થસિદ્ધિ જે મોક્ષ તેને હાથમાં લઈ ને ભક્તિમાર્ગે જ જગતને ભક્તિનો પાઠ ભણાવતો હોય છે. તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો પૂર્ણ અધિકારી હોવા છતાં મુક્તિની બાંધછોડ કરે છે, પરંતુ તે પાણી જેવો નમ્ર હોય છે. એટલા માટે જ હું તેને નમસ્કાર કરું છું, તેને મારા મસ્તક પર ધારણ કરું છું અને તેના લતા-પ્રહારને અર્થાત્ શ્રીવત્સલાંચન-ચિન્નને હું મારા હૃદય પર ધારણ કરું છું. તેના ગુણરૂપી અલંકારો હું મારી વાણીને ધારણ કરાવું છું (તેના ગુણાનુવાદ ગાઉં છું) અને તેની કીર્તિરૂપી અલંકારો શ્રવણેન્દ્રિયને ધારણ કરાવું છું (તેના ચશ સાભળું છું), આવા જે મારા ભક્તો છે, તેમને જોવા માટે ઉત્કંઠા થવાથી નેત્રરહિત એવો જે હું, તે અવતાર ધારણ કરીને તેમને જોઉં છું અને મારા હાથમાંના કમળથી તેમની પૂજા કરું છું. જે હાથ પર બીજા જે હાથ ધારણ કરી તેમને આદિંગન આપવા માટે હું અવતાર ધારણ કરું છું. તેમની સંગતિના સુખાતિશયથી મારે-નિરાકારને પણ દેહ ધારણ કરવો પડે છે. વધારે શું કહું ? તેઓ મારો જીવ અથવા પ્રાણ જ છે, તે આજ એકલાં મારા પરમ મિત્રો છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ શી છે ? એટલું જ નહિ, પરંતુ જેઓ તેમના ચરિત્રને શ્રવણ કરે છે, અને

* પુરુષાર્થ ચાર છે : ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ.

જેઓ મારા ભક્તોનાં ચરિત્રોની જ પ્રશંસા કરે છે, તેઓ પણ મારા પ્રાણ કરતાં મને વધિક પ્રિયકર લાગે છે. હે અર્જુન ! તને આ જે સંપૂર્ણ યોગ મેં કહી સંભળાવ્યો, તે ભગવદ્પ્રાપ્તિના ઉપાયોથી ભરેલો 'ભક્તિયોગ' છે. આ યોગસ્થિતિનું મહત્ત્વ જોટલું વિશેષ છે કે, તેના પર હું અત્યંત પ્રીતિ કરું છું અને તેને મારા મનમાં તથા અસ્તક પર ધારણ કરું છું. (૨૨૬)

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

શ્રદ્ધાના મત્પરમા મક્તાસ્તેષ્ટીવ મે પ્રિયાઃ ॥ ૨૦ ॥

પણ મારામાં શ્રદ્ધા રાખીને અને મત્પરાયણ થઈને મારા જે ભક્તો અત્યાર સુધીમાં વર્ણવેલા ધર્મોચ્ચતનું સેવન કરે છે, તેઓ મને અતિશય પ્રિય છે.* ૨૦

આ ૨૨મ્ અને અમૃતવૃષ્ટિ કરનારી તથા ધર્મોત્કૃષ્ણ યોગની વાત સંભળી જે તેના અનુભવ લે છે તથા પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી જે તેને મનમાં ઠસાવે છે અને પૂર્ણ વિચાર કરી જે તેનું આચરણ કરે છે, તેને જેમ ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં બી વાવવાથી ઉત્તમ પાક ઊતરે છે, તેમ ઉત્તમ કૃષ્ણ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓ મને શ્રેષ્ઠ તથા સર્વસ્વ માની મારા પ્રત્યે પ્રેમ ધરે છે, તેઓ જ આ જગતમાં મારા ખરા ભક્તો અને ખરા યોગી છે અને જોટલા માટે જ હે પાર્થ ! તેમના વિશે મારા દિલમાં અતિશય પ્રેમ વસતો હોય છે. જેમને ભક્તિકથા અત્યંત પ્રિય હોય છે, તેઓ જ આ જગતમાં મારાં તીર્થસ્થાન છે; તેઓ જ પુણ્યક્ષેત્ર છે અને તેઓ જ પવિત્ર પુરુષ છે. હું તેમનું ધ્યાન ધરું છું, કેમકે તેઓ જ મારું પૂર્ણ દેવતા અને તેમના વિના મને બીજી પ્રિય વસ્તુ જોઈ પણ નથી. મને તેમનો જ છંદ લાગે છે અને તે જ મારા સુખના ભંડાર છે, વધુ શું કહું ? તેમનાં દર્શન સિવાય મને સંતોષ થતો નથી. હે પાંડુસુત ! મારા પ્રેમાળ ભક્તોની કથા, જેઓ કહે છે તેઓ જ મારા પરમ દેવતાઓ છે એમ હું મારું છું.

સંજય કહે છે : ' સર્વ જગતને આનંદ આપનાર અને સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરનાર જે સુકુંડ તે આ પ્રમાણે જોવા : હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! જે નિર્મળ, નિષ્કલંક, લોકો પર કૃપા કરનાર, શરણાગતનું

* ઉપર જણાવેલાં લક્ષણોવાળાં આઠે પ્રકારના ભક્તોને ઉત્તમ સમજવા; પરંતુ એ ધર્મોચ્ચતને જાણી માત્ર વાતો અને દેખાવમાં ઊતરવાથી સર્વમ્ સ્થિર કર્મ ઇલાતો નથી; કદાચ દુનિયા અંબર્ષ જાય, તો તે પણ સંપ્રદાય ઇલાયેલી રહેતી નથી.

રક્ષણ કરનાર અને શરણે જવા યોગ્ય છે, દેવોને સહાય કરવી, એ જ જેનું શીલ, લોકોનું લાલન કરવું એ જ જેની લીલા અને શરણાગતનું સંરક્ષણ કરવું, એ જ જેનો ખેલ છે; જે ધર્મ અને કીર્તિથી શોભનાર અને દાન કરવામાં જે સરળ છે અને જે નિરુપમ બળવાન હોવા છતાં પણ બલિના પ્રેમબંધનથી બદ્ધ છે; જે ભક્તજનો પર પ્રેમ ધરનાર ભક્તોને અનાયાસે પ્રાપ્ત થનાર, સત્યથી ચાલનારને તારનાર અને ચૌદ વિદ્યા તથા ચૌસઠ કળાના ભંડાર છે, એવા ભક્તોના રાજા વૈકુંઠનાયક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ભાગ્યશાળી અર્જુન પ્રત્યે બોલતા હતા અને અર્જુન સાંભળતો હતો. વળી સંજયે કહ્યું કે, હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! હવે પછીનો કથાનો પ્રકાર સાંભળો. જ્ઞાનદેવ કહે છે, તે જ રસ-ભરિત કથા પ્રાકૃત ભાષામાં કહું છું તે સાંભળો. હે શ્રોતાજનો ! મારે આપના જેવા સંતોને શરણે જઈ આપની સેવા કરવી, એ જ મને મારા શુર નિવૃત્તિશાસે શીખવ્યું છે. (૨૪૭)

इति श्रीह्यानदेवविरचिताया मावार्थवीणिकाया द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

અધ્યાય ૧૩ મો—ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ

આત્મરૂપ ગણેશનું સ્મરણ કરી સર્વ વિદ્યાઓના આશ્રયસ્થાન જે શ્રીશુરનાં ચરણો તેમને મારા નમસ્કાર હો । તેમનું સ્મરણ કરવાથી સર્વ કવિતાશક્તિ સ્વાધીન થાય છે અને સર્વ વિદ્યા જિહ્વાએ આવે છે, તેમજ ભાષણમાં એટલું બધું માધુર્ય આવે છે કે, તે અમૃતને પણ અરુચિકર બનાવી દે છે. અને સુખમાંથી નીકળતા પ્રત્યેક અક્ષરને રસો આનુકૂળ થાય છે. ગર્ભિત અર્થોની રેલમછેલ થઈને તેવા અર્થો એક પછી એક સૂઝતા આવે છે અને આત્મજ્ઞાનનું રહસ્ય ઊઠ સમજવામાં આવી જાય છે. જે મનમાં શ્રીશુરના ચરણોનું અખંડ સ્મરણ રાખવામાં આવે, તે એવા પ્રકારે જ્ઞાનનો ભાગ્યોદય થાય છે, તે શુરના ચરણોમાં હું નમસ્કાર કરું છું. (૫)

અર્જુન ઉવાચ—પ્રકૃતિ પુરુષં ચૈવ ક્ષેત્રં ક્ષેત્રજ્ઞમેવ ચ ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं हेयं च केशव ॥ १ ॥

અર્જુન બોલ્યો : હે કેશવ । પ્રકૃતિ તથા પુરુષ, ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ અને જ્ઞાન તથા જેયને જાણવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. ૧

ત્યારે અર્જુન કહેવા લાગ્યો કે, ‘હે દેવ । પ્રકૃતિ તથા પુરુષ અને ક્ષેત્રજ્ઞ તથા ક્ષેત્રજ્ઞ વિશેષ આદિને આપની પાસેથી સંપૂર્ણ રીતે જાણી લઉં એવી મારી ઇચ્છા છે.’* (૬)

* સામ્યે મહારાજ તથા રા. આદિત્યેની પ્રતિજ્ઞામાં પ્રવૃત્ત તેરમા અધ્યાયના પ્રારંભમાં જ્ઞાનેશ્વરકૃત ગુરુવંદનારૂપ મંગલાચરણની છ ઓવી આપેલી છે અને તેમાંની છઠી ઓવી આ પ્રમાણે છે. ‘તે નમસ્કારહિ આતાં જો પિતામહાના પિતા । ભક્તીચેત્તા મર્તા । એવું મ્હજે ॥ એનો અર્થ એવો થાય છે કે, ‘એવાં જે ગુરુચરણોને વંદન કરીને (જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે) બ્રહ્મદેવના પિતા અને થી લક્ષ્મીના નાથ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એમ બોલ્યા કે, પરંતુ મંગલાચરણમાંની આ છઠી ઓવીને કાયમ રાખવાથી તરત તેમાં સ્પર્શવેલા શ્રીકૃષ્ણ ઉનાચના સંબંધને લીધે કૃષ્ણવચનથી જ તેરમા અધ્યાયનો આરંભ કરવો પડ્યો છે અને તેથી અર્જુનના પ્રશ્નથી આરંભાતા પ્રવૃત્ત અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકનો એ બન્ને પ્રતિજ્ઞામાં અભાવ અથવા લોપ થઈ ગયો છે. પરંતુ રા. વિશ્વનાથ કાશીનાથ રાજવાડેએ ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ જે એક સંશોધિત શુદ્ધ આદિત્ય પ્રકટ કરી છે, તેમાં તેરમા અધ્યાયના મંગલાચરણમાં માત્ર પાંચ જ ઓવી આપેલી છે અને પ્રથમ શ્લોકના અર્થની ઓવી છઠી આવે છે, તે આ પ્રમાણે ‘તેવ જનું મ્હજે પ્રકૃતિ પુરુષ । ક્ષેત્રજ્ઞ આણિ ક્ષેત્ર વિશેષ । હું તુજ પાસાવ અરોપ । દક્ષિણ અર્ધ જાણું ॥

શ્રીમગવાનુવાચ—ઈદં શરીરં કૌન્તેય ક્ષેત્રમિત્યભિધીયતે ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ २ ॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા હે કુતીપુત્ર' આ શરીરને 'ક્ષેત્ર' કહેવામાં આવે છે અને જે એને જાણે છે, તેને તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો 'ક્ષેત્રજ્ઞ' કહે છે. ૨

હે પાર્થ' ! સાંભળ; આ દેહને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે અને જે એ ક્ષેત્રને જાણે છે, તેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. (૭)

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यच्च ज्ञानं मतं मम ॥ ૩ ॥

હે અણુનં' સર્વ ક્ષેત્રોમાં જે ક્ષેત્રજ્ઞ, તે પણ હું જ છું એમ જાણુ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ વિષેનું જે જ્ઞાન છે, તેજ ઉત્તમ જ્ઞાન છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે. ૩

અને જેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે અને જે સર્વ ક્ષેત્રોનું પોષણ કરે છે, તે હું જ છું, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણુ. જે જ્ઞાન વડે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞને યથાર્થ રીતે જાણી શકાય છે, તેને જ હું સાચું અને ઉત્તમ જ્ઞાન સમજું છું (૮)

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ૪ ॥

તે ક્ષેત્ર શું, કયા પ્રકારનું અને કયા વિકારનાળું છે અને તેમાંથી શાં શાં કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે ક્ષેત્રજ્ઞ કોણ છે અને તેનું સામર્થ્ય શું છે; તે સર્વ મારી પાસેથી સંક્ષેપમાં સાંભળ. ૪

ત્યારે હવે આ શરીરને જે અભિપ્રાયથી 'ક્ષેત્ર' નામ આપવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ અભિપ્રાય હું કહી સંભળાવું છું. એને ક્ષેત્ર શા માટે કહેવું? એ કેવી રીતે અને ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે? કયા કયા વિકારોથી એની વૃદ્ધિ થાય છે? એ સાદાત્રણ હાથનું નાનું સરખું હોવા છતાં કેટલું બધું મોટું અને કેટલું બધું ભારી છે, તેમ જ ફળદ્રુપ અને અફળદ્રુપ શરીર-ક્ષેત્ર કોણું છે? ઇત્યાદિ જે જે એના શુભો છે, તે કેમશઃ હું વર્ણવું છું, તે પ્રતિ તું લક્ષ આપ. એ જ ક્ષેત્ર માટે શ્રુતિની બહુબલ નિરતર ચાલુ છે અને તર્કશાસ્ત્ર પણ એનો

એટલે હવે સાંભરે અને આહ્યેની પ્રતિમાંના પાઠનો સ્વીકાર કરવાથી ગીતાનો આખો પ્રથમ શ્લોક જીડી જતો હોવાથી અહીં રા. રાજવડેની આવૃત્તિમાંના પાઠનો જ સ્વીકાર કરેલો છે અને તે જ અધિક યોગ્ય છે; કારણ કે 'જ્ઞાનેશ્વરી' મા કેટલીક પ્રક્ષિપ્ત ઝોલી પણ પછીથી દાખલ થયેલી છે અને આ પ્રકાર પણ તેવા જ હોય એમ દેખાય છે.

જ નિશ્ચય કરવા માટે જ એકસરખો જિહ્વાપોહ કર્યો કરે છે, એ જ વાતને વાટતાં વાટતાં ષટ્ શાસ્ત્રો^x થાકીને બેઠાં છે અને એટલા માટે જ અઘાપિ તેમનામાં એકમ થયું નથી. એ ક્ષેત્ર વિષે એકમતત્ત્વ^૧ સ્થાપન કરવા માટેના અખિલ જગતમાં શાસ્ત્ર સંબંધ યુક્ત વાદવિવાદ ચાલુ જ છે; પરંતુ અઘાપિ એકબીજાનાં મુખેમુખ મળ્યાં નથી અને એકમ પણ થયું નથી. એના જ સંબંધમાં યુક્તિપ્રયુક્તિઓ લડાવતાં લડાવતાં અતે તેમનો પરાભવ થયો છે. એ ક્ષેત્ર કેળું છે, તે કોઈ બહુતું નથી; પરંતુ તેની ઐહંતાની મહત્તા એટલી બધી છે કે, જેના ચેગે નિત્ય ઘેરઘેર એની જ માથાફોડ ચાલતી બેવામાં આમ્મા કરે છે. નાસ્તિકોત્તું મુખ બંધ કરવા માટે વેદ અતીવ પ્રબળ છે. એવી સ્થિતિ બેઈને પાખંડીઓ વેદ વિષે જુદા જ પ્રકારનો બકવાદ કર્યો કરે છે. તેઓ કહે છે કે, તમે વેદો નિર્મૂળ છો અને વ્યર્થ બકબકાટ કર નાશ છો. બે આ વાતનો તમે અસ્વીકાર કરતા હો, તો તેને સિદ્ધ કરવાનું અમે પ્રતિજ્ઞા સહ બીડું ઝડપીએ છીએ. આવા પાખંડીઓના સમૂહોના સમૂહો દષ્ટિગોચર થાય છે. કોઈ વસ્તુવિહીન થઈ કેશહુંસન કરાવી ફરે છે, પણ તેમણે ઠરાવેલા સર્વ વિતંડાવાદો આપોઆપ જ જમીનદોસ્ત થાય છે. એ ક્ષેત્ર મૃત્યુના પંખમાં સપડાઈને નિરર્થક બંધે, એવા ભયથી (આત્માને બ્રહ્માંડમાં લઈ જઈ તેડું સંરક્ષણ કરવા માટે) ચોગીઓ આગળ વધે છે. જેઓ મૃત્યુથી ભીતિ પામે છે, તેઓ એકાંતવાસ સેવી યમ-નિયમોના સાધનસમુદાયને એકત્રિત કરે છે. એ જ ક્ષેત્રના વિચારના અભિમાન માટે શ્રીશંકરે રાજ્યનો પરિત્યાગ કર્યો હતો અને તેને ઉપાધિ સમજી સમશાનવાસ સ્વીકાર્યો હતો. આ ક્ષેત્રનું જ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત કરીશ જ, એવી પ્રતિજ્ઞા લઈ શંકરે વનમાં વાસ કરી, કશું દિશાને જ પોતાનું આનંદજન માની લીધું અને કામને યોગથી બ્રહ્મ કરનાર બહુને તેને બાળી નાખ્યો. આ જ વસ્તુનો નિશ્ચય કરવા માટે બ્રહ્માને ચાર મુખો ઉત્પન્ન થયાં; છતાં તેમનાથી પણ એ ક્ષેત્રનું જ્ઞાન મેળવી શકાયું નહિ. (૨૬)

ઋપિર્ભિર્વેદુષા ગીતં છન્દોર્ભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ।

બ્રહ્મણ્વેદૈશ્વેવ હેતુમઙ્ગિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૫ ॥

આ ક્ષેત્રક્ષેત્ર-જ્ઞાન ઋષિઓએ બહુ પ્રકારે કહેલું છે, ઋગ્વેદાદિ વેદોએ

x ષટ્ શાસ્ત્ર : ન્યાય, વેદોપનિષદ, યોગ, સાંખ્ય, પૂર્વ સૂત્રોમાં આને ઉત્તર સૂત્રોમાં (વેદાન્ત) .

ભિન્ન ભિન્ન વિભાગપૂર્વક એનું નિરૂપણ કરેલું છે અને યુક્તિથી યુક્ત તથા નિશ્ચયાત્મક બ્રહ્મસૂત્રના પદો દ્વારા પણ (એ જ્ઞાન) વર્ણવાયેલું છે. ૫

કર્મવાદીઓ કહે છે કે, આ સમગ્ર ક્ષેત્ર જીવના તાબામાં છે અને તેની સર્વ વ્યવસ્થા પ્રાણને સોંપવામાં આવી છે; જે પ્રાણને ઘેર તેના ચાર બંધુઓ (અપાન, વ્યાન, સમાન તથા ઉદ્ધાન) અંગમહે-નતથી પ્રયત્ન કરતા રહે છે અને તેના પર દેખરેખ રાખનારો અધિ-કારી મન છે; તે જીવ પાસે પંચ જ્ઞાનેદ્રિયો તથા પંચ કર્મેદ્રિયો મળી દૃશ્ય ઇન્દ્રિયોરૂપ બળહોની બેડી હોય છે અને તેથી તે રાત્રિદિવસ તેમની પાસે મહેનત કરાવીને વિષયરૂપી ક્ષેત્રને ખેડાવ્યા કરે છે. પછી કર્તૃવ્યથી અંતઃકરણમાંથી દોષ દૂર કરવાની તક ચૂકવીને (વિહિત કર્મોચરણની સધિ ખોઈ નાખીને) તથા અન્યાયના બીજ વાવીને તેમાં દુષ્કર્મોનું ખાતર પૂરે છે. આથી તેવાં જ કૃણો આવીને કૌટ્યવધિ જન્મ પર્થત જીવ દુઃખ ભોગવ્યા કરે છે; અથવા વિહિત કર્મોચરણરૂપી તક સાધી લઈને સત્કર્મોરૂપી બીજ વાવીને કૌટ્યવધિ જન્મ પર્થત સુખ ભોગવતો રહે છે. (૩૨)

પરંતુ સાંખ્યમતવાદીઓ આ અભિપ્રાયને સ્વીકાર કરતા નથી. તેઓ કહે છે કે, ક્ષેત્ર એ જીવના અધિકારમાં નથી, જીવ તો એક વટેમાશુ છે અને તે જમણ કરતો કરતો ક્ષેત્રમાં માત્ર અમુક સમય માટે જ વાસ કરે છે અને પ્રાણ તો પહેરેગીર હોવાથી સર્વદા જાગ્રત રહીને ક્ષેત્રનું રક્ષણ કરે છે.

સાંખ્યમતવાદીઓ જે અનાદિસિદ્ધ પ્રકૃતિની સ્તુતિ કરે છે, તે પ્રકૃતિની વૃત્તિ આ ક્ષેત્રમાં છે, એમ તું જાણ અને તે પ્રકૃતિનાં જ ઘરનાં સર્વ રાચરચીલાં હોવાથી, ક્ષેત્રનો સર્વ વહીવટ પ્રકૃતિના ઘરમાં જ થયા કરે છે. આ ક્ષેત્રમાં મૂળ વાવણી કરનાર જે આ સૃષ્ટિના સુખ્ય ત્રણ શુભો છે, તે પ્રકૃતિના ઉદરમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. એમાંનો રજોશુભ વાવણી કરે છે, સત્ત્વશુભ સંરક્ષણ કરે છે અને તમો-શુભ સર્વ પાક એકઠો કરે છે. પછી મહત્તત્ત્વનાં ખર્ચાં કરીને કાળ નામક જબરહસ્ત સામેકા વડે ફાતરામાંથી જેમ દાણા છૂટા પાડવામાં આવે, તેમ સસારરૂપી ખળામાં જીવને રગડવામાં આવે છે અને એટલામાં જ અવ્યક્ત રૂપ સંધ્યાકાળ (મરણ) અનાયાસે આવી પહોંચે છે.

પરંતુ બુદ્ધિમાન સંકલ્પવાદીઓને આ વાત નહિ રચવાથી તેઓ કહે છે કે, આ તમારી કલ્પનાઓ સર્વથા પ્રાકૃત છે. અહો! બ્રહ્મની આગળ વળી પ્રકૃતિનો શો હિસાબ? આ ક્ષેત્રની ખરી વાત અમે ગી. ૨૭

કહીએ છીએ તે જરા સંભળો તો ખરા. લયરૂપી પદ્મ પરની શૂન્ય રૂપી શય્યામાં બળવાન સંકલ્પ ઉઘટો હોતો. તે અકસ્માત્ બચત થયો અને તે પોતાના વ્યાપારમાં સર્વદા ઉદ્યમી હોવાથી, તેણે પોતાની ઇચ્છાનુરૂપ ધન પ્રાપ્ત કર્યું અને તે સંકલ્પના નિર્જીવ સ્વરૂપનું ત્રિભુવન જેવડું ઉપવન તેની જ ખટપટથી જ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયું. ત્યાર પછી ભિન્ન ભિન્ન પંચમહાભૂતોને એકત્ર કરી ભૂતઆમના જરાયુજ, સ્વેદજ, અંડજ અને ઉદ્ભિજજ-જોવા ચાર ઘાટ રચવામાં આવ્યા. ત્યાર કેડે પ્રથમ પંચમહાભૂતના ભુદા ભુદા પેટાલેદો વડે બંધ (પાળ) તૈયાર કરવામાં આવ્યા અને તેની ઉભય બાજુએ કર્મ-અકર્મના ઢગલા ખડકીને, તેની વચ્ચે કેવળ નિઃસ્ત્વ જમીનનાં એટલે કે પથુ-પક્ષી આદિનાં અરણ્યો બનાવ્યાં. પછી એ જ સંકલ્પના યોગથી જન્મ-મૃત્યુને આવવા-જવા માટે સુલભ અને કહી બંધ ન પડે એવી વાટ તૈયાર કરવામાં આવી. પછી તે જ સંકલ્પે અહંકારની સાથે ઐક્ય સાધી આયુષ્ય હોય ત્યાં સુધી સ્થાવર અને જંગમરૂપી વૃક્ષનું આરોપણ કરી ભુદિ મારફત તેનો વહીવટ કરાવવા માંડ્યો. આ પ્રમાણે ચિદાકાશમાં સંકલ્પરૂપી શાખાની વૃદ્ધિ થવાથી, સર્વ પ્રપચ્ન-સંસારબંધનું મૂળ કારણ તે (સંકલ્પ) થયો. (૫૦)

આ પ્રમાણે સંકલ્પવાદીઓનાં સુક્તાદ્વોનું શ્રવણ કરી, તે સ્થળે જે ઇતર (સ્વભાવવાદી) જનો હતા, તેઓ આગળ આવી ભાદયા કે, આપ તો મહાસમર્થ વિકાન છો, તેથી આપનો અભિપ્રાય આપની પાસે જ રહેવા લો. પરબ્રહ્મના ગામમાં સંકલ્પનું ગૃહ છે, એમ જે માનવામાં આવે, તો પછી સાંખ્યોની પ્રકૃતિને શા માટે ન માનવી ? પરંતુ તમે કહો છો તેવી વસ્તુસ્થિતિ જ નથી. તમે સંકલ્પના છદ્મે છોડી લો. એ પ્રકરણ શું છે, તે અમે જ કહી શકીશું. ભુજો, આકાશનાં અબ્રોમાં પાણી કોણે ભરે છે ? આકાશમાંથી નક્કરો નીચે પડી જતાં નથી, તેમને કેનેા આધાર છે ? આકાશરૂપી છત્ર વચ્ચે જોલાં ન ખાતાં એકસરખું ટંદાર તણાણેલું રહે છે, તેને કોણે અને કયારે તાણ્યુ છે ? પવનને નિરંતર નિયમિતતાથી વહન કરવાની આજ્ઞા કોણે કરી છે ? શરીર પર જે રોમ દેખાય છે, તેની વાવણી કોણે કરે છે ? સસુદ્ર કહી ઘટતો નથી, તેમાં પાણી કોણે ભરે છે ? વર્ષાની ધારા કોણે ઉત્પન્ન કરે છે ? આ ઘટનાઓ પ્રમાણે તો ક્ષેત્ર એ સ્વભાવસિદ્ધ જ છે, તેનો કોઈ પણ વતનદાર-ઉત્પન્નકર્તા નથી. જે એમાં રહીને પરિશ્રમ કરશે, તેને જ એ ક્ષણ આપશે અને જે પરિશ્રમ કરશે નહિ, તેને ક્ષણ

આપશે નહિ. (૫૭)

એટલામાં બીજા એક (કાળવાદી) કોપિત થઈને કહેવા લાગ્યા કે, તમે કહો છો એ બે સત્ય હોય, તો આ ક્ષેત્ર પર કાળની સત્તા કેમ ચાલે છે? કાળનો સપાટો અનિવાર્ય છે એમ બાણ્ય છતાં બે મિથ્યાભિમાની છે, તે તેનો આદર નહિ કરતાં પોતાના જ મતનું સમર્થન કરે છે. સિંહની શુકાની પેઠે મૃત્યુ બચકર છે, એમ સમજવા છતાં પણ બે તમે આ ક્ષેત્ર વિષે વ્યર્થ બકવાટો કરશો, તો શું તે કામ લાગવાનો છે? આ કાળ મહાકલ્પની પણ પેલી તરફ જઈને બ્રહ્મદેવનું સ્થાન બે સત્યલોક, તેને પણ પોતાના સપાટામાં લઈ લે છે. સ્વર્ગના અરણ્યમા પ્રવેશ કરી નિત્ય નવા નવા અષ્ટલોકપાલ ઉત્પન્ન કરે છે અને આઠ દિશા પર રહેલા આઠ ઐરાવતોનો સહાર કરે છે. એના જ અગવાયુથી જીવરૂપી મૃગો જન્મ-મૃત્યુના ખાડામાં પડી નિર્જીવ થઈને બ્રમણ કરે છે. એ કાળે પોતાના હાથનો કેટલો મોટો પંખો પ્રસાર્યો છે, તે તો જુઓ! જગતરૂપી ગજરાજને તો એણે તે પંખામાં જ પકડી રાખ્યો છે; એટલા માટે સર્વ ઉપર કાળની સત્તા કહેવાય છે, તે સત્ય જ છે. આ પ્રમાણે હે અર્જુન! આ ક્ષેત્ર વિષે અનેક મતલેહ છે. (૬૫)

ઋષિઓએ નૈમિષારણ્યમા આવા પુષ્કળ વાદવિવાદ કર્યા હતા, એમ પુરાણો કહે છે. વેદમાંના અનુષ્ટુપાદિ છંદોમાં પણ એ વિષે પુષ્કળ ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને અઘાપિ એ ક્ષેત્ર વિષે ગર્વથી થયેા રચવામા આવે છે. વેદમાંનું ધૃક્તસામ સૂત્ર કે બે જ્ઞાનદષ્ટિએ બેતા અતિ પવિત્ર છે, તે પણ ક્ષેત્ર એટલે શું, તે સમજી શક્યું નથી; અને બીજા પણ પુષ્કળ દ્વરદર્શી મહાકવિઓ-જ્ઞાનીઓ આ ક્ષેત્ર વિષે વાદવિવાદ કરી કરીને થાકી ગયા છે. એનું જ્ઞાન મેળવવું એટલું બધું વિકટ છે કે, ખરેખરી રીતે એ (ક્ષેત્ર) કોનું છે, તે કોણથી પણ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી અને એ કોઈને પણ સ્વાધીન થતું નથી. માટે હવે એ ક્ષેત્ર એટલે શું, એ વિષેનો આદિથી અંત સુધીનો વિચાર હું તને કહી સંભળાવું છું. (૭૧)

મહાભૂતાન્યર્હકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ૬ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ૭ ॥

પંચ મહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ, મહત્ત્વ અને દશે ઇન્દ્રિયો, મન અને ક્ષેત્રાદિક જ્ઞાનેન્દ્રિયોના શબ્દાદિક પાંચ વિષયો^૧ અને વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો; ઇન્દ્રિય, દેવ, સુખ, દુઃખ, સંઘાત (સમુદાય), ચેતનાર (ચૈતન્યની સત્તાપ્રકૃતિ^૨) તથા ધર્મ, એ વિકારથી યુક્ત આ ક્ષેત્ર (શરીર)^૩ છે; તે મેં સંક્ષેપમાં કહ્યું.^૪ ૧, ૭

પંચમહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ, પ્રકૃતિ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળી દશ ઇન્દ્રિયો; એક મન, જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પાંચ અને કર્મેન્દ્રિયોના પાંચ મળી દશ વિષયો; સુખ, દુઃખ, દેવ, સંઘાત, ઇન્દ્રિય, ચેતના અને કૃતિ-આ રીતે આ ક્ષેત્રના છત્રીસ તરવો છે, તે સર્વ તને મેં કહી સંભળાવ્યા છે. હવે મહાભૂતો કયાં, વિષયો કયા, ઇન્દ્રિયો કઈ, એ વિષે જુદું જુદું વર્ણન કરી તને કહું છું. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ-એ ‘પંચ મહાભૂતો’ છે, એમ સમજ. (૭૬)

અહંકારનું રૂપ હવે દર્શાવેલું સહિત કહી બતાવું છું. ભગવદ્વસ્થામાં સ્વપ્ન જેમ શુષ્ક હોય છે, અમાવાસ્યાને દિવસે ચંદ્ર જેમ શુષ્ક હોય છે, નાના બાળકમાં તારુણ્ય જેમ શુષ્ક હોય છે, પુષ્પની કળીમાં સુગંધ જેમ શુષ્ક હોય છે અને કાષ્ઠમાં જેમ અગ્નિ શુષ્ક હોય છે, તે જ પ્રમાણે માયાના ઉદરમાં એ અહંકાર શુષ્ક હોય છે. જેમ હાડબવર ‘કુપથ્યનું’ બહાનું શોધે છે અને કુપથ્ય થતાં જ શરીરના અંતર્બાહ્ય ભાગમાં વ્યાપી બળ્ય છે, તેમ પંચ મહાભૂતોના સંયોગ થઈ જ્યારે

૧. શબ્દ, રૂપ, સ્પર્શ, રસ અને ગંધ.

૨. દેહ-ઇન્દ્રિયોના સમુદાયમાં જણાતી અંત કરણની વૃત્તિ

૩. પહેલા શ્લોકમાં શરીરને (ક્ષેત્ર) કહ્યું છે અને અહીં ચોવીસ તરવોવાળી પ્રકૃતિને ‘ક્ષેત્ર’ કહ્યું; તેથી પરસ્પર વિરોધ ભાસે છે, પણ તેમ નથી; કેમકે ચોવીસ તરવોવાળી પ્રકૃતિને જ ક્ષેત્ર કહેવાનો ભગવાનનો અભિપ્રાય છે. શરીરને ‘ક્ષેત્ર’ કહ્યું છે, તે તો આત્માના અગ્નિને લીધે. શરીરરૂપે પરિણામ પામતી પ્રકૃતિ સાથે જીવને જે અહંતા-મમતા બંધાર્થ ગર્ભ છે, તે અધ્યાસ દ્વર કરવા માટે તથા શરીરરૂપી પ્રકૃતિથી આત્માની ભિન્નતા સમજાવવા માટે.

૪. તત્ત્વજ્ઞાનના અભાવે જ પ્રકૃતિ શરીરરૂપે પરિણામ પામેલી છે અને તેની સાથે જીવને અહંતા-મમતા બંધાર્થ ગર્ભ છે; માટે તેને ટાળવા સારુ અહીં સુધીના શ્લોકોમાં ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજની ભિન્નતા ટૂંકમાં સમજાવી. હવે એ ક્ષેત્રજ અથવા જીવાત્મા, એ જ્ઞાનને અનુસરતો પ્રયત્ન કરીને કેવી રીતે આગળ વધે છે તથા કઈ કઈ યોગ્યતાઓ પામીને તત્ત્વદર્શી સિદ્ધજ્ઞાની થઈ શકે છે, તેની સમજણ આપે છે.

દેહનેા આકાર બંધાય છે, ત્યારે જે દેહને ચોતરફ નચાવે છે, તેને જ ‘અહંકાર’ કહેવામા આવે છે. આ અહંકારની ગંભીર ઓવી છે કે, તે અજ્ઞાનની પાછળ ન પડતાં, સંજ્ઞાનની જ પાછળ લાગે છે અને તેને નાના પ્રકારના સંકટોમા નાખી દે છે. (૮૨)

ચંદ્રરાજ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : હે અર્જુન ! હવે જેને યુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે, તેનાં આ લક્ષણો છે. કામનું ભેર ઉત્પન્ન થતાં જે ધ્રિયોની સહાયથી વિષયોના સમુદાયને છતી લાવે છે અને સુખ-દુઃખની ભૂટનો બ્યારે છવને અનુભવ લેવો પડે છે, ત્યારે સુખ અને દુઃખ-એ ઉભયમાં વિશેષ ચોગ્યતા કોની છે, એ જેના ચોગથી સમજી શકાય છે; આ દુઃખ છે, આ સુખ છે, આ પુણ્ય છે, આ પાપ છે, આ સત્કાર્ય છે, આ દુષ્કાર્ય છે, એ બધાવાનો વિવેક જેના ચોગથી આવે છે, જેના ચોગથી ઉચ્ચ-નીચને ઓળખી શકાય છે, નાનાં-મોટાને બાણી શકાય છે અને જેની દષ્ટિથી જીવ વિષયોને ઓળખી શકે છે; જે જ્ઞાનતત્ત્વનું મૂળ છે, જે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ પામતી કશા છે અને જે આત્મા તથા જીવ એ ઉભયની સંધિમાં વસે છે; તે જ હે અર્જુન ! ‘યુદ્ધિ’ છે એમ સમજ. હવે અવ્યક્તાનાં લક્ષણ સંભળ. (૮૬)

હે મહાયુદ્ધિમંત ! સાંખ્યોએ જેને ‘પ્રકૃતિ’-એ સંજ્ઞા આપી છે, તેને જ તું હાલ ‘અવ્યક્ત’ નામથી ઓળખ અને પૂર્વે (સાતમા અધ્યાયમા) સાખ્ય તથા ચોગ-આ મતો પૈકી પ્રકૃતિના જે જે પ્રકારે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવ્યા છે, તેમાંની બીજી જે જીવદશા-તેને જ, હે વીરશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! અવ્યક્ત-એ પર્યાયથી ઓળખવામાં આવે છે. પ્રભાત થતાંની સાથે જેમ આકાશમા નક્ષત્રો અદૃશ્ય થાય છે, સૂર્યાસ્ત થતાંની સાથે પ્રાણીમાત્રના વ્યાપાર બંધ પડે છે, દેહ નષ્ટ થયા પછી દેહથી લઈને વાસના પર્યંત સર્વ વિકારો જેમ કરેલાં કર્મોમાં ગુમ હોય છે, બીજના આકારમાં જેમ વૃક્ષ અંતર્ગત હોય છે અથવા તત્તુઓમાં જેમ વસ્ત્ર અંતર્ગત હોય છે, તે પ્રમાણે મહાભૂતો તથા ભૂતોનો સમુદાય ચોતાનો સ્થૂળ ધર્મ છોડી જે સ્થળે સૂક્ષ્મ બનીને જેમાં અંતર્ધાન પામે છે, તે જ હે અર્જુન ! ‘અવ્યક્ત’ છે, એમ તું સમજ. હવે સર્વ ધ્રિયોના ભેદ કહું છું તે સંભળ. (૯૭)

કર્ણ, નેત્ર, ત્વચા, નાક તથા બિહ્વા-એ પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. આ પાચ પૈકી જેની સાથે યુદ્ધિ ભળે છે, તેના દ્વારા તે સુખ-દુઃખનો

વિચાર કરે છે. વાચા (વાણી), હસ્ત (હાથ), પાદ (પગ), શુદ્ધ અને શિશ્ન-એ ઇન્દ્રિયોના બીજા પાંચ પ્રકાર છે, તેને કર્મેન્દ્રિયો કહે છે. પ્રાણની સ્ત્રી ક્રિયાશક્તિ કે જે આ શરીરમાં નિવાસ કરે છે, તે પેલી પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના દ્વારથી અંતર્બોદ્ધ જવા-આવવાનો વ્યાપાર કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : આ પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને દશ ઇન્દ્રિયોતું વર્ણન કર્યું; હવે મન એટલે શું તે કહું છું. (૧૦૩)

જે ઇન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિ એ ઉભયના સંગમમાં રજોશુણ્ની ખાંધ પર પ્રકાશે છે, જેમ આકાશનો નીલવર્ણ તથા સૃગજળના તરંગો વ્યર્થ બાંસે છે, તે જ પ્રમાણે વાયુનો જે વ્યર્થ ચમકાટ તે જ મન છે; અને શુક્ર તથા શોણિતતું ઐક્ય થઈ જ્યારે પંચ તત્ત્વોનો આકાર બને છે; ત્યારે એક વાયુતત્ત્વના સ્થાનલેહથી પાંચ પ્રાણ અને પાંચ ઉપપ્રાણ એવા દશ પ્રકાર થાય છે. પછી તે દશ ભાગ પોતપોતાના ધર્મના બળથી દેહમાંના એકએક ભાગમાં વસતિ કરે છે; તેમનામાં કેવળ આંચલ્ય રહેલું હોવાથી તેના અંગમાં રજોશુણ્નું જે બળ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બુદ્ધિના બાહ્ય ભાગ પર અને અહંકારના મધ્ય ભાગમાં બળવાન થઈને રહે છે. તેનું ‘મન’ એ નામ તો વ્યર્થ આપવામાં આવ્યું છે, બાકી તે મૂર્તિમંત કલ્પનારૂપ જ છે. જેના યોગથી બ્રહ્મને જીવદશા સ્વીકારવી પડી, જે કોઈ પણ કાર્યનું મૂળ કારણ છે, જેના યોગથી વાસના ઉત્પન્ન થાય છે, જે સદૈવ અહંકારની સાથે સ્પર્ધા કરે છે, જેના યોગથી ઇચ્છાની વૃદ્ધિ થાય છે, આશા પ્રબળ થાય છે અને ભયને સહાય મળે છે; જેમાં દ્વૈતભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, જેના યોગથી અજ્ઞાનને જોર મળે છે, જે ઇન્દ્રિયોનો વિષયમાં પ્રવેશ કરાવે છે, જે ક્ષણમાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે અને નાશ પણ કરે છે, જે મનો-રથોની ઉતરડો ખડકીને તેને પાછી ઉતારીયે નાંખે છે; જે બ્રહ્મોનો ભંડાર અને વાયુતત્ત્વનો અર્ક છે અને જે બુદ્ધિનું કોઈ પણ ચાલવા દેતું નથી; અર્થાત્ તેને ગોંધી રાખે છે; તેને જ હે અર્જુન ! ‘મન’ કહેવામાં આવે છે, એ નિઃસંશય છે. હવે વિષયોના લેહ કેવા છે તે સાંભળ. (૧૧૬)

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ-એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો છે. જે પ્રમાણે પશુ ક્ષીલા ચારા તરફ દોડ્યું જાય છે, તે પ્રમાણે આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના દ્વારથી (સદસદ્ વિચારનું) જ્ઞાન બહાર

દોડી જાય છે. પછી સ્વર તથા વર્ણનો ઉચ્ચાર, વસ્તુનું ગ્રહણ અને પરિત્યાગ, ચાલવું અને મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો—એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો છે, જેના ચોગે ક્રિયા બહાર દોડી જાય છે, એવા જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અને કર્મેન્દ્રિયોના દશ વિષયો આ દેહમાં રહેલા છે. હવે ઇચ્છા એટલે શું, તે કહું છું. (૧૨૧)

પૂર્વે જે પદાર્થનો ઉપભોગ લીધો હોય, તેનું સ્મરણ થવું, કર્ણપટ પર શબ્દ પડતાંની સાથે જ પ્રકાશિત થનારી જે વૃત્તિ, ઇન્દ્રિયો અને વિષયોનો મેળાપ થતાં જ કામનો ટેકો લઈને જે વૃત્તિ તરત જ ઊપજે છે, જે વૃત્તિનો ઉદ્ભવ થવાથી મન આમતેમ બ્રમણ કરવા માંડે છે અને જ્યાં જવું ન જોઈએ એવા સ્થળે ઇન્દ્રિયો મોં બાંહે છે, જે વૃત્તિની સંગતિથી બુદ્ધિ ઉન્મત્ત બની જાય છે અને જેની વિષયો પર પ્રીતિ હોય છે, તે વૃત્તિને ‘ઇચ્છા’ કહેવામાં આવે છે. ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ ઇન્દ્રિયોને પોતાના ઉપભોગ માટે જે વિષયો ન મળે તો તે વેળાએ ઇન્દ્રિયોની જે વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ‘દ્રેષ’ કહેવામાં આવે છે. હવે સુખનું લક્ષણ એ છે કે, તે પ્રાપ્ત થતાં જીવને બીજી સર્વ વસ્તુની વિસ્મૃતિ થાય છે, જે કાયા, વાચા અને મનને પોતાના સોગંદ આપી દેહની સ્મૃતિનો નાશ કરે છે, જે પ્રાપ્ત થતાંની સાથે પ્રાણ પાંગળો બની જાય છે અને સાત્ત્વિક વૃત્તિ પૂર્વ કરતાં દ્વિગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, જે ઇન્દ્રિયોની સર્વ વૃત્તિઓને હૃદયના એકાંતમાં થાળડી નિદ્રાગ્રસ્ત કરે છે; વધારે શું કહું? જીવને આત્માનો લાભ થતાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેને જ ‘સુખ’ કહેવામાં આવે છે; અને હે પાર્થ! એવા લાભ વિનાની જે સ્થિતિ છે, તે જ ‘દુઃખ’ છે, એમ સમજ. જ્યાં કલ્પના ઉત્પન્ન થાય છે, તે સ્થળે સુખ થતું નથી, બાકી કલ્પનાનો લોપ થતાંની સાથે તે સહજ પ્રાપ્ત થાય છે; એટલા માટે કલ્પના દુષ્પ્ર થવી અને ઉત્પન્ન થવી, એ જ સુખદુઃખનું કારણ છે. (૧૩૩)

હવે હે અર્જુન! અદિષ્ઠ અને સાક્ષીભૂત એવા બ્રહ્મની (ચૈતન્યની) જે આ દેહમાં સત્તા છે, તેને ચૈતના કહેવામાં આવે છે. આ શરીરમાં જે નખથી શિખા પર્યંત સર્વદા બંધત હોય છે અને બળવૃત્તિ, સ્વપ્ન તથા સુષપ્તિ—આ ત્રણે અવસ્થામાં જેનામાં ફરક પડતો નથી, એટલે જે સમાન અને વિકારરહિત હોય છે; જેના ચોગથી મન, બુદ્ધિ ઈત્યાદિકને ચૈતના મળે છે અને જે માયારૂપી વનને સર્વદા

વસંતઋતુ સમાન પ્રકૃષ્ટિત રાખે છે અને જેનો જડ તથા ચેતન વસ્તુ-ઓમાં અંશરૂપે એકસરખો સંચાર હોય છે તેને ચેતના કહેવામાં આવે છે. રાજા પોતાના સૈનિકોને ન ઝોળખતો હોવા છતાં પણ ફક્ત તેની આજ્ઞાથી જ તેની પ્રજા પરચક્રને છૂટી દે છે, અથવા ચંદ્રના યોગથી જેમ સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે, લોહચુંબકના સાન્નિધ્ય માત્રથી જેમ લોખંડમાં ચંચળપણું આવે છે. સૂર્યનો પ્રકાશ માત્ર જ જે પ્રમાણે સર્વ જીવો પાસે વ્યાપાર કરાવે છે, સ્તનને મુખ લગાડવા દીધા સિવાય કાચળી જેમ કેવળ નજરથી પોતાનાં ભચ્યાંતું પોષણ કરે છે; તે પ્રમાણે અર્જુન! આ શરીરમાં આત્માની સંગતિથી જડ વસ્તુઓમાં પણ જે સજીવતા લાવે છે, તેનું નામ ‘ચેતના’ છે. હવે ધૈર્યના લોક કયા છે, તે સાંભળ. (૧૪૨)

પંચ તત્ત્વોને બાતિસ્વભાવથી જ એકબીજાની સાથે પ્રકટ વેર હોય છે; જેમકે પાણી પૃથ્વીનો નાશ કરે છે, તેજ પાણીનું શોષણ કરે છે, તેજનું વાયુની સાથે સુદ્ધ ચાલે છે અને આકાશ વાયુનું સહેજે ભક્ષણ કરી બાક છે, જેમ આકાશ સર્વત્ર ભરેલું હોવા છતાં કદી પણ કોઈ વસ્તુની સાથે ન ભળતાં, સર્વથી બિન્ન જ હોય છે, તેમ પંચ મહાભૂતો એકબીજાથી વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ દેહમાં એકત્ર રહે છે; અને બિન્ન ભાવનો વિવાહ છોડી પોતાના ગુણો દ્વારા એકબીજાનું પોષણ કરે છે. આ પ્રમાણે વિરોધ છતાં પણ જેના યોગથી પાંચેમાં મૈત્રી થાય છે અને ધૈર્ય કાયમ રહે છે, તે વૃત્તિને હું ‘ધૃતિ’ કહું છું. (૧૪૮)

અને હે પાંડવ! જીવની સાથે છત્રીસ તત્ત્વોનું જે ઐક્ય થાય છે; તેને જ ‘સંઘાત’ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ છત્રીસ લોક તને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યા અને એ સર્વના સમુદાયને જ ‘ક્ષેત્ર’ નામ પ્રાપ્ત થયું છે. હે તાત અર્જુન! રથના સર્વ ભાગો મળવાથી જે પ્રમાણે ‘રથ’ નામની ઉત્પત્તિ થાય છે; જેમ પગથી લઈને મસ્તક પર્યંત સર્વ અવયવો મળીને જ ‘દેહ’ નામ ઉત્પન્ન કરે છે; હાથી, घोडा, રથ અને પાચદળ-એ સર્વના સમુદાયને જે પ્રમાણે ‘સેના’ નામ પ્રાપ્ત થાય છે; અક્ષરોના સમુદાયને જેમ ‘વાચ્ય’ કહેવામાં આવે છે; મેલોના સમુદાયને જેમ ‘અન્ન’ કહેવામાં આવે છે; સર્વ લોકોના સમુદાયને જેમ ‘જગત’ કહેવામાં આવે છે; તેલ, વાટ અને અગ્નિ એકત્ર મળવાથી તે જેમ ‘દીપક’ કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે આ છત્રીસ તત્ત્વો જ્યારે એક સ્થળે મળે છે, ત્યારે તે સર્વના સમુદાયને

‘ક્ષેત્ર’ કહેવામાં આવે છે અને સર્વ પ્રાણી જગતમાં રહીને જે પાપની કે પુણ્યની કમાઈ કરે છે, તેને પાક સમજીને મેં તેને વિનાદથી ‘ક્ષેત્ર’ નામ આપ્યું છે. કોઈ આ ક્ષેત્રને દેહ પણ કહે છે અર્થાત્ જોનાં અનેક નામો છે. બ્રહ્મની આ બાબતોએ બ્રહ્માથી લઈને સ્થાવર-જંગમ પર્યંત જે કાંઈ પણ નિર્માણ થાય છે અને લય પામે છે, તે સર્વ ક્ષેત્ર જ છે; પરંતુ દેવ, મનુષ્ય, સર્પ-એવી જુદી જુદી યોનિઓમાં જેઓ નિર્માણ થાય છે, તે સર્વ સત્ત્વ, રજ અને તમ-એ ત્રણ ગુણોની સંગ તિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

હે અર્જુન ! આ શુભો વિષેનો વિચાર આગળ (ચૌદમા અધ્યાય-માં) કહીશ. આ સ્થળે તો જ્ઞાનતુ સ્વરૂપ શું છે એ જ હું તને કહી સંભળાવું છું. ક્ષેત્રના સર્વ લક્ષણો વિકાર સહિત તને કહી સંભળાવ્યાં અને હવે જે દ્વારા મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે, તે ઉદ્ધાર જ્ઞાન વિષે કહું છું, તે તું સાંભળ. જે જ્ઞાન માટે યોગી હોડો સ્વર્ગનો વક્ર માર્ગ જોળીને બ્રહ્મરંધ્રરૂપ આકાશને પણ ગળી જાય છે તથા સિદ્ધિની ગરજ રાખતા નથી, સિદ્ધિની પરવા કરતા નથી અને કઠિન યોગસાધન આચરે છે; તપરૂપી કિલ્લા ઉલ્લાંઘી કોટચરધિ ચણો ઓવારી નાખી કમંકાડરૂપી વેલીને ઉગેડી નાખે છે; પુષ્કળ પ્રકારના ઉપાસનામાર્ગો સ્વીકારી કોઈ નમ્ર દેહ કરે છે અને કેટલાક સુષુમ્ણાના શુભ માર્ગમાં જ સંચાર કરે છે; જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે સર્વ ઋષિઓ મનમા ઉત્કટ ઇચ્છા ધારણ કરી વેદરૂપી વૃક્ષના પાન પર ચાલે છે; અર્થાત્ વેદોએ કહેલા સર્વ માર્ગોને શોષે છે; કેટલાક શુરુસેવાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થશે એવી શુદ્ધિથી અનેક જન્મોને શુરુસેવા પર ઓવારી નાખે છે. જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી અજ્ઞાનનો હોપ થાય છે અને જીવ તથા આત્માનું ઐક્ય થાય છે; જે જ્ઞાન ઇદ્રિયોને વિષયની ઇચ્છા થવા દેતું નથી, કર્મોની ઉત્કંઠાને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે અને મનની ચિંતાને દૂર કરે છે; જે જ્ઞાનનો લાભ થવાથી દ્વૈતનો અભાવ થાય છે અને અદ્વૈતનો સુકાળ થઈ રહે છે; જેના યોગથી ગર્વનો સર્વથા નાશ થઈ જાય છે; જે જ્ઞાન માયાને આશ્રય આપતું નથી અને જેનામા પોતાપારકાનો ભાવ પ્રવેશતો નથી. જે સંસારને સમૂળ ઉગેડી નાખે છે, સંકલ્પરૂપી કાઠવ-ને ધોઈ નાખે છે અને સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મનો મેળાપ કરાવી આપે છે, જેની પ્રાપ્તિ થતાં પ્રાણ પાંગળો બની જાય છે; અર્થાત્ ઇદ્રિયો, પાસેથી વિષયોપસોગ મેળવવા માટેની તેની ઉત્કંઠા. મટી જાય છે અને

જે જ્ઞાનની સત્તાથી જ જગતમાના સર્વ વ્યાપારો ચાલતા હોય છે અને જેના પ્રકાશથી જ ભુદ્ધિ પ્રૌઢ થઈને જીવ આનંદમય થાય છે; એવું જે જ્ઞાન તે પવિત્રતાનો ભંડાર છે અને તેની પ્રાપ્તિ થતાં વિષયોથી આવૃત્ત થયેલું મન નિર્મળ બને છે. હું જીવ છું એવો આત્માને જે ક્ષયરોગ લાગેલો હોય છે, તે તેની પ્રાપ્તિથી લય પામે છે. તે જ્ઞાનનું નિરુપણ કરવું અશક્ય હોવા છતાં પણ હું તને તે સમજાવીને કહું છું, તો તે બરાબર સમજી લે; બાકી તે આંખ વડે દેખાય એવી વસ્તુ નથી. એ જ્ઞાન બ્યારે આ શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે; ત્યારે તે ઇન્દ્રિયોના આચરણ પરથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વૃક્ષોની પ્રકુલ્લતાથી જેમ વસંત ઋતુનો પ્રારંભ સમજાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રતીતિ થાય છે. વૃક્ષના મૂળમાં પાણી પહોંચ્યું એટલે જેમ તેની શાખાઓના વિસ્તારમાં પણ પ્રકુલ્લતા જણાય છે; અંકુરની કોમળતા ઉપરથી જેમ જમીનની મૃદુતા જણાઈ આવે છે, અથવા કુલીન મનુષ્યની વર્તણૂક ઉપરથી જેમ. તે માણસનું શ્રેષ્ઠ જણાઈ આવે છે, આદરાતિથ્ય પરથી જેમ સ્નેહભાવ જણાઈ આવે છે, એકાદ માણસનું હર્ષન થતાં જ મન પ્રકુલ્લિત થવાથી તે કોઈ પવિત્ર પુરુષ છે, એવું તરત જણાઈ આવે છે, કેળમાં ઉત્પન્ન થયેલું કપૂર જે પ્રમાણે તેની વાસ પરથી જોળખાઈ આવે છે; અથવા બારીના કાચની પાછળ રાખેલા દીપકનો જેમ બહાર પ્રકાશ પડે છે, તે પ્રમાણે હૃદયમાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવા પછી શરીર પર તેનાં જે લક્ષણો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે હવે કહી સંભળાવું છું, તે લક્ષ હઈને તું ઉત્તમ રીતે સાંભળ. (૧૮૪)

અમાનિત્વમદમ્મિત્વમહિસા જ્ઞાન્તિરાર્જવમ્ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥ ૮ ॥

માનની કચ્છાનો લોપ, દાભિકતાનો અભાવ, અહિંસા, (પ્રાણીમાત્રને કોઈ પણ રીતે ન સતાવવું), ક્ષમાભાવ-શાંતિ (મન, વાણીની) સરળતા, આચાર્યોપાસન, શ્રદ્ધા-ભક્તિ સહિત ચુરની સેવા, અંતઃપ્રાણ પવિત્રતા, સ્થિરતા અને આત્મસંયમ. ૮

* સત્યતાપૂર્વક શુદ્ધ વ્યવહારથી દ્રવ્યની અને તે દ્રવ્ય વડે ખરીદાયેલા અન્યથી આહારની, તેમ જ યોગ્ય રીતમાત્રથી અને વર્તનથી આચરણોની અને પાણી તથા માટી વગેરેથી કરાયેલી શરીરની શુદ્ધિને બહારની શુદ્ધિ કહે છે, રાગ, દ્વેષ, કપટ વગેરે વિકારોનો નાશ થઈ અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય, તેને અંદરની શુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે.

કોઈ પણ રીતે વ્યવહારમાં સઘળી વાતો અનુકૂળ થઈ પડવામાં જેને રુચિ નથી અને હોકો તરફથી થતાં પોતાનાં વખાણુ જેને અસહ્ય ઓખ જેવાં લાગે છે, પોતાના શુભોર્તુ કોઈ વર્ણન કરે કે પોતાનું કોઈ સન્માન કરે અથવા પોતાના અંગની ચોગ્યતાનું કોઈ વર્ણન કરે, તો વ્યાધે સપડાવેલા હરિણની પેઠે અથવા નદીને તરીને પેલે પાર જતાં વચ્ચે પૂરમાં સપડાયેલા મનુષ્યની પેઠે જે ગભરાઈ જઈ પોતાની પાસે મોટાઈને આવવા દેતો નથી; હોકોએ પોતાને પૂજ્ય માનેલો છે એમ ન જોઈ, પોતાની કીર્તિ ન સાંભળવી અને આપણે અમુક છીએ તેની હોકોને સ્મૃતિ પણ ન થાય તો સારું એવી જેની ઇચ્છા હોય; તે પુરુષ વિશે સત્કાર કે આદરની વાત જ શાને કરવી જોઈએ ? અને તે આદરને પણ આવકાર કેમ કરીને આપે ? અર્થાત્ કોઈ તેને નમસ્કાર કરે, તો તે તેને મૃત્યુ સમાન લાગે છે. પૃહસ્થતિના જેવી સર્વજ્ઞતા હોવા છતાં પણ તે પોતાનું માહાત્મ્ય હોકોમાં વધવાની ભીંતિથી જે ઉન્નત પ્રમાણે જ વર્તે છે. પોતાનું શાણપણ જે બતાવતો નથી અને શ્રેષ્ઠતાનો ત્યાગ કરે છે અને અતિ પ્રેમથી ગાંડપણને-ઉન્માદને સ્વીકારે છે. જેને કીર્તિનો કંટાળો અને પ્રવૃત્તિશાઓના વાદવિવાદ તરફ ઉઠાસીનતા હોઈને સ્વસ્થતાપૂર્વક બેસી રહેવા પર જ અતિ પ્રીતિ હોય છે; હોકો ભલે પોતાનું અપમાન કરે અને આસવર્ગ પોતાની સંગતિ કરે નહિ, એવી જેની ઇચ્છા હોય છે; જેના અંગમાં નમ્રતાનો ભંડાર ભરેલો હોવા છતાં પણ હીનતાને જ જે પોતાનું ભૂષણ બનાવવાના ચત્નો કરે છે, ‘હું છપતો છું કે નહિ’ એવા ભાસને, હોકોના મનમાં જન્મ આપનારું પોતાનું વર્તન હોઈ જોઈએ, એવી જ જે વાંચના રાગે છે; ‘આ તે પોતાના પગ વડે ચાલતો હશે કે વાચુની ગતિ વડે ધકેલાતો હશે,’ એવો જ ભાસ હોકોને થાય એવું જે પોતાનું વર્તન રાખવા ઇચ્છે છે; પ્રાણીમાત્રને પોતાથી ભીંતિ ઉપજા ન થાય, પોતાના અસ્તિત્વ અને નામરૂપનો લોપ થાય એવી જ જેની ઇચ્છા-ચરણોમાં નિરંતર પ્રાર્થના હોય છે; જે નિત્ય એકાંતવાસ સેવે છે અને અમુક સ્થાન નિર્જન છે એમ સાંભળતાં જ જે આનંદ પામે છે, જે વાચુના અનુરોધથી વર્તે છે, જેને આકાશ સાથે વાર્તાલાપ કરવો પ્રિય લાગે છે અને વૃક્ષો જેને પ્રાણુ સમાન જ પ્રિય લાગે છે, આવાં લક્ષણો જેનામાં દેખાય, તે જ જ્ઞાનની શય્યા પર વિરાજિત છે અને તેને જ જ્ઞાન હસ્તગત થયું છે એમ તું સમજ;

એટલા માટે ‘અમાનિત્વ’ (અભિમાનરહિત) મનુષ્યને આ લક્ષણોથી ઓળખવો. હવે અહાંભિકત્વને ઓળખવાનાં લક્ષણો બતાવું છું. (૨૦૨)

અહાંભિકત્વ કૃપણના મન જેવું હોય છે. જીવ જાય તોપણ કૃપણ પુરુષ પોતાના દાટી મૂકેલા પૈસા કોઈને બતાવતો નથી, તેમ હે અર્જુન ! પોતાના પ્રાણ પર પણ સંકટ આવી પડે, તોપણ અનભિમાની પુરુષો પોતાનાં સુકૃત કોઈને પોતાના સુખથી કહી બતાવતા નથી; દૂધનો પાનો ચઢાવી જનારી ગાય જેમ પોતાનો પાનો ચઢાવી લે છે, અથવા વેશ્યા જેમ પોતાની પ્રૌઢ વય-મોટી ઉમરને છુપાવે છે, કોઈ ધનવાન મનુષ્યને જંગલમાં ચારોનો ભેટો થતાં તે જેમ પોતાની શ્રીમંતાઈ બતાવતો નથી, કુલીન કન્યા જેમ પોતાના વિશેષ અવયવોને વસ્ત્રોથી ઢાંકી રાખે છે, અથવા ધાન્યની વાવણી કર્યા પછી તેને પાવડા વડે ખેંદીત જેમ માટી વાળીને તેને ઢાંકી દે છે, તેમ પોતે કરેલાં દાન અને પુણ્યને જે કોઈના બલ્લવામાં આવવા દેતો નથી; જે પોતાના દેહને શલ્યગારી સુશોભિત કરતો નથી, જે લોકોની આજર્વાતા કરતો નથી, પોતાના દાન-ધર્મનાં ઢોલ વગાડતો નથી, કરેલા ઉપકારો ઓલી બતાવતો નથી, કરેલા અભ્યાસની ખડાઈ હાંકતો નથી અને પ્રતિષ્ઠાને પ્રહલે પોતાની વિદ્યા વેચતો નથી; પોતાના શરીરના ઉપભોગ માટે કૃપણ પ્રમાણે કાંઈ જ ખર્ચ કરતો નથી; પણ ભ્યાં ધર્મનું કાર્ય કરવાનું હોય છે, ત્યાં આગળ પાછળનો જરાય વિચાર ન કરતાં હડાઉ-પણાથી ધન વાપરે છે; ઘરમાં અઢારે પ્રકારની અડચણ હોય અને પોતાના શરીરમાં ક્ષુધા હોવા છતાં પણ દાન કરવાનો પ્રસંગ મળતાં જે કલ્પવૃક્ષને પણ પાછળ હઠાવી દે છે; વધારે શું કહું ? જે સ્વધર્મોચ્ચરણમાં ગંભીર હોઈ પ્રસંગ આવતાં અતિ ઉદાર બની જાય છે, અને આત્મા તથા અનાત્માની ચર્ચા ચાલતી વેળાએ તે વિષેના વાદ-વિવાદમાં જે અતિ નિપુણ હોય છે અને બીજી બાબતમાં ગાંડા જેવો જ લાગે છે, કેળનાં થડ હલકાં અને પોકળ દેખાય છે, તોપણ તેનાં ફળ માવાદાર અને અતિરસાળ હોય છે; અથવા મેઘ ભોવામાં હલકો અને સહજ પવન આવતાં વેરાઈ જાય છે; પરંતુ વૃષ્ટિ વખતે તે સર્વત્ર જળ જળ કરી મૂકે છે, તે જ પ્રમાણે જેને પૂર્ણતાથી ભેતાં બુદ્ધિને સમાધાન લાગે છે; તે જ પુરુષ વર્ણનીય છે-પ્રશંસા કરવાને યોગ્ય છે. અસ્તુ. જેનામા આવાં ઉત્તમ લક્ષણો દેખાય તેનામાં જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થયેલો છે, એમ તું સમજ. જેને ‘અહાંભિકત્વ’ કહેવામાં

આવે છે, તે એ જ છે. (૨૧૬)

હવે હું અહિં સાના લક્ષણો કહું છું, તે સાબળ. અનેક પ્રકારના મતવાદીઓએ પોતપોતાના અભિપ્રાય અનુસાર અહિં સાનું વર્ણન કરેલું છે તે સાબળ. જેવી રીતે વૃક્ષોની શાખાઓ તોડીને તે જ વૃક્ષના થડની આસપાસ તેની વાડ કરવામા આવે, અથવા પોતાના જ હાથોને કાપી તેમને રાધીને તેમના આહારથી જ આપણી છુધાતું શમન કરીએ, અથવા દેવાદાય ભાગીને તેના જ સામાન વડે દેવના ગોખ અણુવામા આવે, તે પ્રમાણે યજ્ઞાદિ કર્મમા હિંસા કરીને પછી તેમાથી અહિંસા ઉત્પન્ન કરવી એવો વિચિત્ર નિર્ણય કર્મકાંડકારોએ આપ્યો છે. કહે છે કે, વરસાદના અભાવથી સર્વ સૃષ્ટિ ખળભળી ઊઠે છે, ત્યારે જળવૃષ્ટિ માટે પર્વત્યેષ્ટિ આદિ અનેક યજ્ઞો કરવામા આવે છે, પરંતુ આ યજ્ઞોના મૂળમા દંષ્ટિપાત કરતાં પશુની હિંસા પ્રકટ રીતે જ થાય છે, તો પછી તનાથી અહિંસાનો પેલી તરફનો તીરપ્રાન્ત ક્યાથી અને કેમ કરીને દેખાય ? કેવળ હિંસા જ રોપવામા આવે, તો તે ઠેકાણે અહિંસા ઊગશે કે ? પરંતુ હે અર્જુન ! આ યાસિકોની ઉત્કંઠા તો પરાકાષ્ઠાએ જ પહોંચી છે. હે પાડવ ! સર્વ વૈદ્યક્રિયો પણ એવા જ કથનથી પરિપૂર્ણ છે કે, એક જીવનું રક્ષણ કરવા માટે ખીજા જીવનો નાશ કરવો. નાના પ્રકારના રોગોથી અસ્ત થઈ અનેક જીવો સખડે છે, એ દ્રવ્ય ભેઈ, એ થતી હિંસાના નિવારણ અર્થે રોગની પરીક્ષા કરી ઔષધિની યોજના કરવામા આવે છે; તેને માટે એકાદ વૃક્ષનું મૂળ ખોદી લાવવામા આવે છે, ખીજા રોપાને સમૂળ ઉખેડી લાવે છે, એકાદ વૃક્ષને વચ્ચેથી જ કાપી નાખવામા આવે છે, એકાદ પ્રચંડ વૃક્ષની છાલ કાઢી નાખવામાં આવે છે, કોઈ સગર્ભ જીવને નીચે ઉપર આચ્છાદન નાખીને ઉખેડી કાઢે છે. ગિચારા અજાતશત્રુ વૃક્ષના સર્વોંગે ઘાવ કરી તેમાંથી નીકળતું દૂધ કેટલાકો કાઢી લે છે; આ પ્રમાણે હે ધનુર્ધર ! અનેક વનસ્પતિઓનું જીવન નષ્ટ કરી, તેમને શુષ્ક કરી નાખવામાં આવે છે; સજીવના અંગમાં હાથ ઘાલીને તેના ઉદરમાના પિત્તને કાઢી લેવામા આવે છે અને તે દ્વારા પીડિત થયેલા અનેક જીવોનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે. અહો ! સુખપૂર્વક રહેવા માટેનાં ઘરોને તોડીને તેમનાં મંદિરો બાંધવામાં આવે, શાહુકારને રડાવી સદામતો ઉઘાડવામાં આવે, મસ્તકને વસ્ત્રો વડે વીંટીને ઢાંકવા જતાં નીચેનાં અંગો નક્ક થઈ જાય અથવા આગળનું આંગણું ઉઘાડું

હોવાથી ઘર તોડીને તેના પર મંડપ બાંધવામાં આવે, શાલકુશાલા બાળી તાપણું કરવામાં આવે, હાથીને સ્નાન કરાવવામાં આવે, તે વ્યર્થ છે; કારણ કે તેને સ્નાન કરાવી, ઘોઈને સ્વચ્છ કંચાં પછી પાણીમાંથી નીકળીને બહાર જમીન ઉપર આવતાં જ તે જેમ સૂંઢમાં કાઠજ-ધૂળ લઈને પોતાના અંગને તરત જ બગાડી નાખે છે, બળદને વેચી નાખીને તેના દ્રવ્ય વડે કોઢ બાંધવામાં આવે, અથવા પોપટને હાંકી કાઢ્યા પછી તેના માટે પાવજ તૈયાર કરવામાં આવે, એનું નામ તે કર્મ છે કે કર્મની યોજા? અને એવી બુદ્ધિને જોઈને શું કર્તવ્ય છે વારુ-હસવું કે રડવું? કેટલાકે કર્મસંપ્રદાય પ્રમાણે પાણી ગાળીને પીએ છે; પરંતુ ગળણામાંથી પાણી નિચોવી દેતી વેળાએ જીવો મરે છે. કેટલાકે હિંસા થવાની બીતિથી ધાન્યને ન રાધતાં ઉપવાસી જ રહે છે; પરંતુ તેથી તેમના પ્રાણ વ્યાકુળ થાય છે; એ પણ એક પ્રકારની હિંસા જ છે. આ પ્રમાણે હે પ્રસન્ન મનવાળા અર્જુન! કર્મ કાંડમાં હિંસાને જ અહિંસા માનીને જે સિદ્ધાંત કરવામાં આવ્યો છે, તે તું સારી રીતે સમજી લે. અહિંસાનાં લક્ષણો કહેવાની જ્યારે મેં મનમાં ધ્યાન કરી, ત્યારે મારી બુદ્ધિને એમ લાગ્યું કે, પ્રારંભમાં ખરી અહિંસાના લક્ષણો કહી સંભળાવવાં, ત્યારે અહિંસાનું વર્ણન કરવાની મારી બુદ્ધિની ધ્યાનને પૂર્ણ કર્યા વિના મારાથી કેમ કરીને રહી શકાય? આથી મારે તેનું વર્ણન કરવું પડ્યું. તને પણ તે અરાખર સમજાય એવો પણ મારો મનોભાવ હતો. હે અર્જુન! મુખ્ય કરીને એ જ હેતુનો મનમાં આવિકોવ થતા, મેં તને અહિંસાનાં લક્ષણો કહ્યાં. બાકી કોઈ વિનાકારણ અવળે માર્ગે ચાલે ખરું કે? અને હે અર્જુન! આપણો મત સ્થાપવા માટે પ્રથમ અન્યનો મત કેવો છે, તે વિષેનો વિચાર કરવો પડે છે. એ પ્રમાણે પોતાના મતને સ્પષ્ટ કરીને કહેવાની આ રીત છે. હવે એ વિષે મારો જે મુખ્ય મત છે તે સાંભળ. (૨૪૨)

મારો તે મત સ્પષ્ટ રીતે કહીને પછી હું અહિંસાનાં લક્ષણો કહીશ. જેના અંગમાં અહિંસાનાં એ લક્ષણો દેખાવા માંડે, તેને સભ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું છે એમ તરત અનુભવવામાં આવી જાય છે. જેના મનમાં અહિંસાનો પૂર્ણ વિસ્તાર થયેલો હોય છે, તે તો અહિંસાનું સ્વરૂપ તેની શરીરરચના અને તેનાં આચરણ ઉપરથી જ ઓળખાઈ આવે છે. જેમ સુવર્ણને કસોટી પર ચઢાવતા તેનું મૂલ્ય સમજાઈ

જાય છે, તેમ જ્યારે જ્ઞાન અને મનનો મેળાપ થાય છે, ત્યારે જ મનમાં અહિંસાની છાપ પડી જાય છે. હે અર્જુન! આ અહિંસાની છાપ કેમ અને કેવી રીતે પડે છે, તે સાંભળ. બગદો. જેવી રીતે પાણીની હાલેરોને ન ઝોળંગતાં અને પગ વડે તેમને ન તોડતાં, તેને હલવા દેતો નથી, પરંતુ પોતાના ખાદ્ય પદાર્થ મત્સ્ય પર ધીમેથી નજર રાખીને વેગથી પાણીમાં ચાલે છે; અથવા અંદરના કેસરને બાંગ થશે, એવી લીતિથી જાંગ જે પ્રમાણે કમળ પર ધીમેથી પગ મૂકે છે, તે જ પ્રમાણે જે માણસ પરમાણુમા પશુ અતિ સૂક્ષ્મ જીવો ભરેલા છે, એમ જાણીને તેઓ ન મરે તો સારું એવી કષ્ટણોનો મનમાં ઉદ્ભવ થતાં તે જમીન પર ઘણી જ સંભાળપૂર્વક પગ મૂકીને ચાલે છે. તે જે રસ્તે જાય છે, ત્યાં સર્વત્ર કૃપાદૃષ્ટિથી જોતો જ ચાલે છે અને જે દિશામાં જાય છે, ત્યાં મનમાં સ્નેહભાવ રાખીને, ઉપદ્રવ ન થાય એટલા માટે પોતાના જીવ કરતાં પશુ બીજા જીવોની ઘણી સંભાળ રાખે છે. એવી રીતે હે અર્જુન! એવી રીતે જેઓ સંભાળ રાખીને ચાલે છે, તેમની અહિંસાનું માપ શબ્દો દ્વારા કરી શકાય તેમ નથી જ. માયાના યોગે બિલાડી પોતાનાં બચ્ચાને સુખમાં આવી રાખે છે, ત્યારે હાંતનો સ્પર્શ પશુ તેમને થતો નથી. અથવા તો જેમ મમતાળુ માતાની પોતાના બાળકના માર્ગ પરની દૃષ્ટિમાં સર્વથા પ્રેમ અને પ્રેમ જ ભરેલો હોય છે, અથવા કમળપત્રથી વાયરો ખાતા જેમ નેત્રોની કીકીઓનું સમાધાન થાય છે, તેમ તે મનુષ્ય જમીન પર પોતાનો પગ ધીમેથી મૂકીને ચાલે છે અને તેના પગો બે કોઈ જીવોને હાગે છે, તોપણ તેમને તેનાથી ત્રાસ ન થતા સુખ જ થાય છે વળી હે અર્જુન! આવી રીતે ધીમેથી ચાલતી વખતે જમીન પર જરૂર અથવા કીકી પશુ તેના જોવામાં આવે તો તરત તે ધીમેથી ત્યાંથી પાછો ફરે છે; એમ સમજીને કે બે સેવકરૂપ એવા આપણે પગ પછાડતા આવીશું તો અવાજ થશે, અને તે સ્વામીરૂપ પ્રાણીની નિદ્રાનો બાંગ થશે અને તેના સ્વાસ્થ્યને ધક્કો લાગશે. એવી કયા મનમાં ઉત્પન્ન થવાથી કોઈ પશુ પ્રાણીનું ઉદ્ભવન ન કરતા તે પાછો ફરે છે. જીવનાશના કાયથી તે ઘાસ પર પશુ પગ મૂકીને ચાલતો નથી. એટલે પછી કોઈ પ્રાણીને જોવા છતાં પશુ તે પ્રાણીની દરકાર ન રાખે અને માર્ગમાં આગળ વધે એ તો બને જ કેમ? જેમ કીકી ચેરને ઝોળંગી શકતી નથી, મચ્છરથી સસુર તરી જઈ શકાતો નથી, તેમ કોઈ પશુ પ્રાણીનો મેળાપ થતાં

તેનાથી તે ઉલ્લંઘી શકાતું નથી. એવું તેનું વર્તન કૃપારૂપી કૃલક્ષ્ણોથી ફળદ્રૂપ થાય છે અને તેની વાણીમાં પણ મૂર્તિમંત હયા બેવામાં આવે છે. તે શ્વાસોન્નવાસથી પણ બીજાને ત્રાસ આપતો નથી અને તેનું સુખ કેવળ પ્રેમના ભંડાર સમાન જ દેખાય છે, તેમજ તેના હાંત જાણે માધુર્યને અંકુર કૃત્યા હોય તેવા ભાસે છે. સુખમાંથી અક્ષરો બહાર પડ્યા પૂર્વે, તેની સુખસુદ્રા પર સ્નેહલાવ દંષ્ટિગોચર થાય છે, હૃદયમાં પ્રથમ હયા ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી કૃપાથી પરિ પૂર્ણ શબ્દો બહાર નીકળવા માંડે છે. તે પોતાથી બને ત્યાં સુધી તો કોઈની ભેડે બોલતો જ નથી અને કદાચિત્ બોલતું પડે, તો આપણા બોલવાથી કોઈને સંતાપ તો નહિ થાય, એવી તેના મનમાં ભીતિ થયા કરે છે; બોલતાં બોલતાં જો પોતાના સુખમાંથી વધારે ઓછા શબ્દો નીકળે, તો તે શબ્દો કોઈના હૃદયમાં ખૂંચે નહિ, અને તે શબ્દોથી કોઈના મનમાં કાંઈ પણ શકા ઉત્પન્ન ન થાય. કોઈનું નક્કી કરેલું કાર્ય ખગડે નહિ, કોઈને ભીતિ લાગે નહિ, કોઈ હબકીને જાગી જાય નહિ, તેમ જ જો કોઈ તેના બોલવાનો તિરસ્કાર કરે તો-પણ કોઈને પીડા ન થાય, કોઈ આખો કાઢીને મારા તરફ ન જુઓ, એમ મનમાં ધારીને જે બોલતો નથી; અને પછી કોઈની પ્રાર્થના સાંભળીને પ્રેમભાવથી કદાચિત્ તે બોલવા માંડે તો તેનું બોલતું શ્રીતાને માખાપના બોલની પેઠે આનન્દહાસક થઈ પડે છે. અથવા તો જાણે નાહબ્રહ્મ મૂર્તિમંત થઈ ઊભો હોય, અથવા સ્વચ્છ ગંગોદક ઊછળ્યું હોય, અથવા પતિવ્રતા સ્ત્રીને વૃદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ હોય, તે પ્રમાણે સત્ય, કૌમળ, પરિમિત તથા મધુર-એવા અમૃતના તરંગોના જેવા શબ્દો તેના સુખમાંથી નીકળે છે. પણ જે શબ્દો બ્યાજસ્તુતિથી ભરેલા હોય, વાદ અને છળ ઉત્પન્ન કરનારા, બીજાને ત્રાસ આપનારા હોય, નિંદા અને છળથી ભરેલા, અન્યના હૃદયને ડંખે એવા; તેમ જ પ્રતિજ્ઞા, દંભ, હિંમત, કપટ, આશા, શંકા અને ઠગબાજીથી ભરેલા હોય એવા શબ્દો તે ક્યારેય બોલતો નથી. તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન ! તેની દંષ્ટિ રિથર હોઈ બ્રહ્માગ સુક્ત હોય છે, એટલે કે તેના કપાળમાં કોઈની કસ્યલીઓ પડતી નથી. પ્રત્યેક પ્રાણીમા બ્રહ્મ બ્યાસ છે, તેને કદાચિત્ ત્રાસ થશે એમ જાણી તે બહુધા કોઈની તરફ જોતો પણ નથી. એમ હોવા છતાં પણ કોઈ વેળાએ અતરકૃપાના બળથી જો તે આંખો ઉઘાડીને કોઈ તરફ જુઓ છે, તો ચંદ્રબિંબમાંથી નીકળતી

અમૃતધારાઓ બેઠે કોઈની દૃષ્ટિએ પડતી નથી, તોપણ ચક્રોર પક્ષીને તેની પ્રતીતિ થઈ આનંદ થાય છે, તે જ પ્રમાણે તે અહિંસાનૃત્યાર્થો મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રાણીને બુદ્ધિ, ત્યારે તેને આનંદ થાય છે. તેની દૃષ્ટિમાં જેટલો પ્રેમ છે, તેટલો પ્રેમ પોતાનાં બચ્ચાં પ્રત્યે કાચબીનો પણ હોતો નથી. (કાચબીની કેવળ દૃષ્ટિથી જ તેનાં બચ્ચાં મોટાં થાય છે, એટલું બધું તેની દૃષ્ટિમાં પ્રેમપોષણનું સામર્થ્ય છે.) કિખ-હુંના, ભૂતમાત્ર તરફ આવી પ્રેમાળ દૃષ્ટિથી તે બુદ્ધિ છે. તેના હાથ પણ તેવા જ પ્રેમપોષક હોય છે. જે પ્રમાણે પ્રજ્ઞાનિષ્ઠના મનોરથ પૂર્ણ થયેલા હોય છે, તે પ્રમાણે જેના હાથ કાંઈ પણ કરવાની ઇચ્છા ન હોવાથી નિર્બ્યાપાર હોય છે, જેમ જન્માષ્ટિ જેવાની ક્રિયા છોડી દીધી હોય છે, અથવા જેમ કાષ્ટ વિનાની આગ પુગાઈ જાય છે. અથવા મૂંગાએ મૌન મત લીધું હોય, તે પ્રમાણે જેના હાથોને કંઈ પણ કરવાનું બાકી રહેલું હોતું નથી; તેમ જ તેઓ અકર્તા બનીને સ્વસ્થ થઈને બેસી રહે છે. પવનને આઘાત થશે અથવા આકાશને નખ વાગી જશે એમ ધારીને જેઓ પોતાના હાથ-પગોને પણ હલાવતા નથી, તો પછી શરીર પર બેઠેલી માંખ ઉઠાડવી, આખમાં જતી રબ-કણોને દૂર કરવી અને આખોથી પશુપક્ષીઓને ભીતિ બતાવવી, એ વાત તો ક્યાંથી જ બની શકે? હે કિરીટિ! તેને હાથમાં ઢંડ કે લાકડી લેવાનું પણ પસંદ નથી, તો પછી શસ્ત્રો તો ક્યાંથી જ ઉપાડે? વિનોદ ખાતર પણ હાથમાં કમળ લઈને ફેરવવાથી અથવા પુષ્પને હાર ઉછાળીને ઝીલવાથી, તે સુકોમળ વસ્તુ પણ ગોદેણુ પ્રમાણે કઠા-ચિત્ કોઈ જીવને વાગી જઈ તેને ઈર્ષ થાય એમ બાણીને હાથ વડે તે ક્રિયા કરતો નથી. અંગ પરનાં રોમને ઈર્ષ થવાની ભીતિથી જે અંગ પર હાથ ફેરવતો નથી અને આંગળીઓના નખ કપાવી નાખવાથી હિંસા થશે એમ બાણી, તે તેને પણ વધારે છે. પ્રથમ તો કોઈ પણ ક્રિયા હાથ વડે કરવી જ નહિ, એવો જેનો નિશ્ચય હોય છે પરંતુ બે એવો જ પ્રસંગ આવી પડે, તો હાથ બોડવા સિવાય બીજો કશો અભ્યાસ જ જેને હોતો નથી, અથવા તેને હાથથી બ્યાપાર કરવા જ પડે તો તે માત્ર એ જ કે હાથ જીંચકીને બીજાને અભય-વચન આપતું, કોઈ પડી જતું હોય તો તેને હાથનો આધાર આપવો અથવા પીડિત મનુષ્યના અંગ પર ધીમે રહીને હાથ ફેરવવો-આ ક્રિયાઓ પણ તે મહા સકટથી કદે છે; તથાપિ જે દુઃખી પ્રાણીની

ચિંતાને દૂર કરે છે અને તેની એ કૃતિથી કૃપાને જે ઝરે છૂટે છે તેવો ઝરો અંદરનાં કિરણોમાંથી છૂટવો પણ કઠિન છે; તેના હાથનો સ્પર્શ થતાં જ મલય પર્વતનો પવન પણ પીડિત મનુષ્યને કઠિન લાગે છે અને એવા જ મૃદુ હાથ વડે પસવારવાથી પશુને પણ આનંદ થાય છે. જે હાથો સદૈવ ચોકળા હોય છે, અને અંદરના વૃક્ષનો કોઈ પણ ભાગ શીતળ જ હોય છે અને તેને ક્ષુન્ધ નથી આવતાં, તોપણ કોઈને તે નિષ્કુળ (અર્થ) ભાસતું નથી, તેમ તેના અક્રિય હાથ પણ નિષ્કુળ હોતા નથી (એ અહિંસકનું લક્ષણ છે). (જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના શ્રોતાઓ કહે છે:) હવે એ વક્ષાંડિત્યને રહેવા દો—કારણ કે સબજનોનાં શીલ અને સ્વભાવ જેવાં હોય છે, તેવાં જ તેના હાથો, આચરણો પણ થાય છે. (૨૯૧)

હવે તેનું મન કેવું હોય છે, એ વિષે કાંઈ કહેવાનો વિચાર કરીએ તો એ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે કે, જે આ સર્વ વાર્તાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તે સર્વ કૃતિ કોની છે વારુ? વૃક્ષની શાખાઓ એટલે તે વૃક્ષ નહિ કે શું? પાણી વિના સમુદ્ર હોઈ શકે ખરો? તેજ અને સૂર્ય ભિન્ન ભિન્ન છે ખરા? અવયવ અને શરીર નિરાળાં છે ખરાં? અથવા પાણી અને પાણીનું માધુર્ય ભિન્ન છે ખરું? માટે આગળ જે ઇંદ્રિયોના બાહ્ય વ્યાપાર કહી સંભળાવ્યા, તે પણ મનોવ્યાપાર છે, એમ તું સમજ. જે બીજ જમીનમાં વાવ્યું હોય, તે જ પૃથ્વીની ઉપર વૃક્ષના રૂપમાં દષ્ટિગોચર થાય છે, તે જ પ્રમાણે ઇંદ્રિયો દ્વારા જે વ્યાપાર થાય છે, તે મનની જ પ્રેરણાથી થાય છે. મનમાં જે અહિંસાનો ઉદય નહિ થયો હોય, તો ઇંદ્રિયો દ્વારા તે કેવી રીતે બહાર આવશે? હે અર્જુન! કોઈ પણ વૃત્તિ પ્રથમ મનમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી જ તે વાચાથી, દષ્ટિથી તથા હાથથી કૃતિમાં આવે છે. બાકી જે વાત મનમાં ઊપજતી નથી, તે શું સુખ દ્વારા ખોલી શકાશે કે? બીજ સિવાય જમીનમાં અંકુર ઊપજશે કે? જેમ સૂત્રધાર સિવાય 'કળસૂત્રી'—સાચાવાળી પૂતળી ક્રિયા કરી શકતી નથી, તે જ પ્રમાણે મન બ્યારે કોઈ પણ વ્યાપાર કરવાને માટે પ્રવૃત્ત હોતું નથી, ત્યારે ઇંદ્રિયો પ્રથમથી જ નિર્જળ બની જાય છે. જે પાણી ઉદ્દગમરથાનમાંથી જ સુકાઈ જાય છે, તેનો નદીના ગર્ભમાં ઝોલ ક્યાથી વહી શકે વારુ? પ્રાણ નીકળી ગયા પછી દેહ કાંઈ પણ વ્યાપાર કરી શકે છે કે? તે પ્રમાણે હે પાર્થ! મન એ જ ઇંદ્રિયોના વ્યાપારનું

મૂળ કારણ છે અને સર્વ ઇંદ્રિયોને વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરનાર પણ એ જ છે. પરંતુ મનમાં જે વાસના જે વખતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વખતે તે પ્રમાણેના વ્યાપારો ઇંદ્રિયો દ્વારા થતા હોય છે; માટે જેમ પક્વ ફળની વાસ પોતાની મેળે જ ચારે તરફ પ્રસરે છે, તેમ મનમાં ખરેખરી અહિંસા અવિચળ અને બળવતી હોય, તો ઇંદ્રિયોમાં વ્યાપારમાં અહિંસા જ દૃષ્ટિએ પડે છે. (૩૦૫)

અર્થાત્ ઇંદ્રિયો સર્વ રીતે કેવળ અહિંસાને જ પોતાની સંપત્તિ માનીને તેની દેવડદેવડનો વ્યાપાર કરતી હોય છે. જેવી રીતે સસુદ્રમાં ભરતી આવતાં સસુદ્રના પાણી વડે ખાડીઓ ભરાઈ જાય છે, તેમ મનમાં આવેલી અહિંસાની ભરતી જ ઇંદ્રિયોના વ્યાપારમાં પણ દેખાય છે. વધારે શું કહું? મહેતાણ જેવી રીતે નાના બાળકનો હાથ બાંધીને તેના હાથે સુંઢર અક્ષરો લખાવે છે, તે પ્રમાણે મન જ પોતાનામાં પૂર્ણ વિકાસને પામેલી કથાને, હસ્તપાઠાદિ ઇંદ્રિયોમાં આણીને તેમનામાં અહિંસા ઉત્પન્ન કરે છે (તે ઇંદ્રિયોને અહિંસાનાં આચરણોમાં પ્રેરે છે); માટે હે અર્જુન! ઇંદ્રિયો દ્વારા થતી અહિંસાની ક્રિયાઓ મનની જ છે, જોમ સમજ. આ રીતે જેણે કાયા, વાચા અને મનથી હિંસાને ત્યાજ્ય છે, એવા પુરુષને જ્ઞાનનો વિહારી અને જ્ઞાનવૃદ્ધિ થતી સમજવો. વધારે શું કહું? તે મૂર્તિમંત જ્ઞાન જ છે. જે અહિંસા આપણે સાબળીએ છીએ અને પ્રયાધારે જેવું નિરૂપણ કરીએ છીએ, તે અહિંસાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાની આકાંક્ષા થાય, તો તે પુરુષના દર્શનનો લાભ લેવો. (૩૧૩)

જ્ઞાનદેવ કહે છે કે : આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે જે વાત અર્જુનને કહી, તે મારે તમને એક જ શબ્દમાં કહેવી એઈતી હતી; પરંતુ તેનો વિસ્તાર અતિ વધી ગયો, તે માટે તમે મને ક્ષમા કરો. તમે કહેશો કે, પશુઓએ લીકું ઘાસ ખાવા માડતાં તે ચરતાં ચરતાં આગળ વધી જઈ ત્યાંથી પાછાં ફરવાનું ભૂલી જાય છે, અથવા પક્ષી આકાશમાં ઊડવા માંડ્યું એટલે પવનના વેગથી ઉપર અને ઉપર જ ઊડતું ચાલ્યું જાય છે, તેમ પ્રેમના ભિભારમાં રસવૃત્તિ પ્રવૃત્ત થતાં મારી બુદ્ધિને હું જ સ્વાધીન રાખી શક્યો નથી. કિંતુ ખરી રીતે જોતાં એવો પ્રકાર અહીં નથી; પરંતુ વિસ્તાર કરવાનું અહીં સ્પષ્ટ કારણ છે. બાકી અહિંસા શબ્દ ત્રણ જ અક્ષરોનો હોઈ, તેનું વર્ણન ચોડા જ શબ્દોમાં થઈ શકે એમ છે; પરંતુ હિંસાને જ અહિંસા કહેનારા ઘણા મતોનું

ખંડન કરવામાં આવે, ત્યારે જ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. અહિંસા સંબંધી જે ઉપલબ્ધ મતો છે, તે જેવા ને તેવા જ રહેવા હર્ષ, બે હું અહિંસાનું વર્ણન કરીશ, તો તે તમારે ગળે ઊતરશે નહિ; રત્નપરીક્ષકોના ગામમાં શાલિગ્રામ શિલાઓ બે વેચાય એમ હોય તો જ તેમની ગાંસડી છોડવી. સરસ્વતીની સમક્ષ જેમ કોઈની પણ વક્તૃત્વ કરવાની શક્તિ નથી; અથવા જે સ્થળે દોટનો જ વિક્રય બોલે થતો હોય, તે સ્થળે કપૂરની વાસનો ભાવ કેાણ પૂછે ? માટે હે શ્રીતાબનો ! આ સભામાં હું મોટો વક્તા છું, એવું અભિમાન બે હું ધરીશ, તો મારું બોલવું તમને રુચનાર નથી. સામાન્ય અને વિશિષ્ટ વાત બે એકસરખી રીતે જ કહેવામાં આવે, તો તેને તમે પોતાના કાન સુધી પણ લઈ જશો કે નહિ, તેની શંકા જ છે (અર્થાત્ તે તમે સાંભળવાના નહિ જ). બે કોઈ પણ વસ્તુના સત્ય સ્વરૂપના વર્ણનમાં શંકાને અવકાશ રહે, તો તમે જે મારા પ્રતિ લક્ષ આપો છો, તે પાછે પગલે જ પલાયન કરી જશો. જે પાણી પર શેવાળ પથરાયેલી હોય છે, તે પાણી પાસે હંસ પક્ષીઓ ભય છે કે ? અથવા અબ્બની પેલી તરફ બે ચંદ્રકિરણ સુંદર રીતે પ્રકાશતાં હોય, તોપણ શું ચક્રોર પક્ષી તેને ભક્ષણ કરવા માટે પોતાની ચાચ ઉઘાડે છે ખરો ? નહિ જ. તે પ્રમાણે બે નિરૂપણ નિર્દોષ નહિ હોય, તો તમે મારા પ્રતિ લક્ષ આપશો નહિ અને આ અંથને હાથમાં પણ ઝાલશો નહિ. એટલું જ નહિ, પરંતુ ઊલટા મારા પર ખિન્ન થશો. અહિંસા વિષે જુદા જુદા અભિપ્રાયો અને આક્ષેપોનું નિરસન ન થાય, તો તે વ્યાખ્યાન મને, તમારા સમાગમનો લાભ મળવા કે તેમ નથી જ (અર્થાત્ તમે મારા તે શુદ્ધ વ્યાખ્યાનને સાંભળતા બેસો તેમ નથી). વળી મારું આ સર્વ પ્રતિપાદન તો તમે સંતબનો સદૈવ પ્રસન્ન રહો એટલા માટે જ છે. બાકી ખરેખર બેતાં તો તમે ગીતાના અર્થના લોકતા છો, એમ બાણીને જ મેં ગીતાના વ્યાખ્યાનને એક-સરખું પકડી રાખ્યું છે. તમે ગમે તેવી હાનિ સ્વીકારીને પણ એ સાંભળવામાં પોતાનું ધ્યાન આપશો અને ભગવદ્ગીતાનું રહસ્ય પૂર્ણતાથી તમારા બાણવામાં આવવી જશે. એટલા હેતુ માટે આ બધો અથ-વિસ્તાર નથી, પરંતુ તમારા સર્વસ્વનું આ તારણ જ છે. અથવા તો પોતાના સર્વસ્વનો દોલ રાખીને બે તમે આ તારણની આશા છોડશો, તો ગીતાની અને મારી એક જ ગતિ થશે, એમ તમે નિશ્ચયપૂર્વક

સમજાવે. તાત્પર્ય એ છે કે, તમારા કૃપાપ્રસાદની મને આવશ્યકતા હોવાથી જ, મેં ગીતાના અર્થને કહેવાનું એક નિમિત્ત શોધી કાઢ્યું છે. એટલે તમારા જેવા રસિક શ્રોતાઓને રુચે એવું જ વ્યાખ્યાન કરીને મેં અહિંસા વિષેના જુદા જુદા અભિપ્રાયો તમને કહી સંભળાવ્યા. આથી કથાનો વિસ્તાર થયો અને શ્લોકોનો અર્થ બાજુએ રહી ગયો, તે માટે મને-બાળકને આપ સૂમા કરો. જમતાં જમતાં કેળિયામાં કાંકરો આવી જાય, તો તેને કાઢી નાખવામાં ગયેલો સમય વ્યર્થ ગયેલો કહેવાતો નથી. કારણ કે તે કાંકરાને કાઢી નાખવો જ જોઈએ. અથવા કેઈ ગામથી પોતાનો પુત્ર આવતો હોય, અને માર્ગમાં ચોરોને ભૂલથાપ આપીને આવતાં વિલંબ થાય, તો માતાએ તેના પર ક્રોધે બારાતું કે તે જીવતો ક્ષેમકુશળ પાછો થેર આવ્યો એટલે તેની અલાખલા કાઢવી જોઈએ, એનો વિચાર આપ પોતે જ કરવા સમર્થ છો. પરંતુ આ દૃષ્ટાંતો આપવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી; કેમકે મારા વધેલા વ્યાખ્યાન માટે આપે મને પ્રથમથી જ સૂમા કરી છે. એ આપની મહત્તા અને ઉદારતા છે. હવે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને શું કહ્યું તે સાંભળો. (૩૩૮)

શ્રીભગવાન યોદ્યા : હે જ્ઞાનોત્તમનયન અર્જુન ! સાવધ થા. તને હવે જ્ઞાનની સારી પ્રતીતિ કરાવી દઉં છું. જે સ્થળે ખેતરહિત ક્ષમા વસે છે, તે જ સ્થળે જ્ઞાન રહે છે, એમ તું સમજ. અગાધ સરોવરમાં જેમ કમળો હોય છે કે ભાગ્યવાનને થેર જેમ લક્ષ્મી નિવાસ કરે છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! જેના ચોગે ક્ષમાની વૃદ્ધિ થાય છે, તેવા જ્ઞાનનાં અને જ્ઞાનીનાં લક્ષણો કહી બતાવું છું એટલે તે સંપૂર્ણ રીતે તારા લક્ષમાં આવશે. પોતાના વહાલા બાળકના શરીર પર માળાપે પહેરાવેલા અલંકારોને જેમ તે બાળક ઉઠાસીને વૃત્તિથી ધારણ કરી રાખે છે, તેવી જ રીતે આવી પડનારા સઘળા ભોગોને જ્ઞાની સહન કરે છે. આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિ-ભૌતિક-આ ત્રણે પ્રકારનાં તાપોના ઉપદ્રવોથી પણ જે દુઃખ માનતો નથી; અને ઇચ્છેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં જેટલો સતોષ થાય, તેટલો જ સતોષ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થતાં પણ જેને થાય છે; જે માન અને અયમાન સહન કરે છે, સુખ અને દુઃખને સ્થાન આપે છે, નિંદા કે સ્તુતિ જેને ડગાવી શકતી નથી, શ્રીખન્નતુષ્ટી જેને તાપ લાગતો નથી, શીતન્નતુષ્ટી જેને ઠંડી લાગતી નથી; ગમે તેવા સંકટથી જે ડરતો

નથી, મેરુ પર્વતને જે પ્રમાણે પોતાના શૃંગનો ભાર લાગતો નથી, કે ચક્ષુવરાહ જે પ્રમાણે દંતાએ ધરેલી પૃથ્વીનો ભાર લાગે છે, એમ કહેતો નથી; અથવા સ્થાવર-જંગમ જૂતોનો જોએ જેમ પૃથ્વીને લાગતો નથી, તેમ અનેક પ્રકારનાં સુખ-દુઃખો પ્રાપ્ત થાય, તોપણ જેના અંતઃકરણમાં કષ્ટ થતું નથી; નદી અને નદના પ્રચંદ પ્રવાહોના પ્રવાહો વ્યાધ્યા આવે, તે છતાં પણ તેને ક્યાં રાખીશું એવી ચિંતા ન કરતાં, જે પ્રમાણે સમુદ્ર તેને પોતાના ઉદરમાં સહજમાં સમાવી દે છે, તે પ્રમાણે જેને કોઈ પણ વસ્તુ અસહ્ય હોતી નથી તથા પોતે સર્વ વાત સહન કરે છે, એવું સ્મરણ પણ જેને હોતું નથી; દેહને જે જે ઘટનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ આપણે જ છીએ એમ ધારી આપણે જ બધું સહન કરીએ છીએ એવું અભિમાન જેનામાં ઉત્પન્ન થતું નથી, એવી ખેદરહિત ક્ષમા જે પુરુષમાં નિવાસ કરતી હોય છે, તે પુરુષના યોગે હે અર્જુન! જ્ઞાનને પણ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૫૩)

હે પાંડવ! એવો જે પુરુષ છે, તે ખરેખર જ્ઞાનનો પ્રિયતમ સુહૃદ જ છે. હવે આજેવ (સરળતા)નું વર્ણન કરું છું, તે સાંભળ : જમ્મે તે ઉદેશથી મનુષ્ય ભલે જમ્મે તે આચરણ કરે, તોપણ જેમ તેને પ્રાણ અનુકૂળ હોય છે; અથવા સૂર્ય જેમ સારી અને માઠી વસ્તુનો લેહભાવ ન ધરતાં સર્વત્ર એકસરખો પ્રકાશ આપે છે; પણ મનુષ્યના મુખને જોઈને પ્રકાશ પાડતો નથી અથવા વ્યાકાશનો જેમ સર્વ જગતમાં એકસરખો વિસ્તાર થયેલો છે, તે પ્રમાણે જેનું મન પ્રાણી પ્રાણીમાં લેહભાવવાળું નથી; પરંતુ સમાન હોય છે અને સર્વ જગત જેને પરિચિત હોય છે અને જેને આ મારો અને આ પરાયો, એવો ભાવ હોતો નથી, પણ સઘળું જગત જાણે પોતાનું સથું જ છે એમ માનીને જે વર્તેતો હોય છે; જેને જમ્મે તે મનુષ્યની સાથે મૈત્રી થાય છે. પ્રાણીને જેવી રીતે ઢાળ હોય છે તેવો જ જેનો સ્વભાવ હોય છે અને કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં જેનું મન આડે આવતું નથી, પવનના વેગ જેવું જેના મનનું સરળપણ હોય છે અને જેનામાં શંકા તથા ધ્રુષ્ટાનો નિવાસ જ નથી; જેવી રીતે માતાના જોળામાં ખેસવામાં બાળકને શંકા થતી નથી, તેવી રીતે જે બીજાઓને સંમતિ આપવા માટે વિચાર કરતો બેસી રહેતો નથી, હે ધનુર્ધર! વિકાસ પામેલા કમળથી જે પ્રમાણે પોતાની સુવાસુ શુભ રાખી શકાતી નથી, તે જ

પ્રમાણે બહાર એક અને અદર બીજી એવા વિચારો જેના મનમાં કદાપિ હોતા નથી; જેમ રત્નનું સૌંદર્ય દેખાવા પૂર્વે જ તેના તેજનો વિસ્તાર થાય છે, તેમ જ કોઈ પણ કાર્યનો પ્રારંભ કરવા પૂર્વે જ જેના મનની દોડ આગળ પડતી હોય છે અને વ્યવહાર પાછળ હોય છે; જેને શકાશીલ થઈને વિચાર કરવાનું આવડતું જ નથી અને સદોદિત તૃપ્ત રહેવું, એ જ જેનો અનુભવ છે; અમુક કાર્ય કરવું અને અમુક ન કરવું એવો જેના અંતઃકરણમાં વિચાર માત્ર પણ હોતો નથી, જેની દષ્ટિ કપટચુકા નથી, જેનું મોલવું સદ્વિધ નથી તથા જે કોઈનો પણ સાથે ખરાબ બુદ્ધિથી વર્તતો નથી; જેની કશ ઇદ્રિયો તથા પંચ પ્રાણ સદા નિષ્કપટ બુદ્ધિથી જ વર્તન કરતાં હોય છે. અમૃતની ધારાની પેઠે જેનું મન સરળ હોઈને જે આ સર્વ લક્ષણોનું જન્મસ્થાન જ હોય છે. હે વીર! આવો પુરુષ મૂર્તિમત આર્જવ જ છે અને તેનામાં જ સાને પોતાના કુટુંબ સાથે નિવાસ કરેલો છે, એમ બાણ. (૩૬૮)

હે ચતુરશ્રેષ્ઠ! હવે હું તને શુરુભક્તિનું વર્ણન કરું છું; તે સાંભળ. આ શુરુસેવા સર્વ ભાગ્યોની જન્મભૂમિ છે, કારણ કે શોકથી ભસ્ત થયેલા જીવને તે પ્રહસ્વરૂપ બનાવે છે. આવી જે શુરુસેવા, તે વિશે હવે તને કરું છું, તે તરફ પૂર્ણ લક્ષ આપ. જે પ્રમાણે ગંગા પોતાનું સર્વ ઉદ્ભવ લઈને સમુદ્રને મળે છે, અથવા શ્રુતિ જે પ્રમાણે સર્વ અભિપ્રાયો સહિત પ્રહ્મપદમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે, અથવા પતિવ્રતા સ્ત્રી જે પ્રમાણે પોતાનું જીવન અને શુભાવશુભ-એ સર્વ પોતાના પ્રિય પતિને અર્પણ કરે છે, તે પ્રમાણે જેણે પોતાનું સર્વસ્વ શુરુકુળમાં અર્પણ કરી દીધું છે અને જેણે પોતાના શરીરને શુરુભક્તિનું ધર બનાવ્યું છે, જેવી રીતે વિરહિણી પતિવ્રતા નિરંતર પતિનું જ ચિંતન કરે છે; તે પ્રમાણે જે દેશમાં શુરુનું ગૃહ હોય, તે જ દેશ જેના મનમાં નિરંતર ઘેળાયા કરે છે, તે દિશામાંથી આવેલા પવનને પણ જે સામે જઈ નમસ્કાર કરે છે અને ‘મારે ઘેર પધારો’ એવી પ્રાર્થના કરે છે; ખરી પ્રીતિથી ગાંઠા બનીને જે દિશામાં શુરુ રહેતા હોય, તે દિશા સાથે જ વાર્તાલાપ કરવામાં જેને પ્રીતિ હોય છે અને જે પોતાના જીવને શુરુગૃહનો વતનદાર કરી મૂકે છે; પરંતુ જેવી રીતે વાહરહાને દામણ બાંધેલું હોવા છતાં તેનું સર્વ લક્ષ ગાય પ્રતિ જ લાગેલું હોય છે, છતાં તેનું શરીર તો ગોઠામાં જ હોય છે, તે પ્રમાણે કેવળ શુરુની

આજ્ઞાને લીધે જ જેનો દેહમાત્ર પોતાના ગામમાં વસે છે; પણ જેને એમ ભાસતું હોય છે કે આપણા ગણામાંથી આ શુરુઆસાદ્ધી તો ક્યારે નીકળશે અને શુરુનો મેળાપ ક્યારે થશે ? આવી ચિંતામાં જેને એક એક ક્ષણ પણ એક એક યુગ કરતાં મોટી ભાસે છે, અને એટલામાં જો તેના શુરુના ગામમાંથી કોઈ માણસ આવે કે પોતે શુરુએ જ એકાદ મનુષ્યને મોકલ્યો હોય, તો ગતાયુ મનુષ્યને જાણે વધુ આયુષ્ય ન મળ્યું હોય કે શુષ્ક થઈ ગયેલા અંકુર પર અમૃતધારા ન પડી હોય ! અથવા માછલું ખાળોચિયામાંથી સમુદ્રમાં ન આવ્યું હોય ! એકાદ કંગાલ મનુષ્યને દ્રવ્યનો લંડાર હાથ ન લાગ્યો હોય કે જન્મધાને એકાએક દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ! અથવા ભિખારીને ઈંદ્રપદ ન મળ્યું હોય ! તે પ્રમાણે શુરુના કુળતું નામ સાંભળતાં જ, તે મહાસુખથી અતિશય પ્રકુલિત થાય છે કે, જાણે આકાશને પણ બાથમાં ભરી લે. શુરુકુળ પ્રતિ આવી પ્રીતિ ધરાવનાર કોઈ પણ મનુષ્ય તારી દૃષ્ટિએ પડે, તો તું એમ સમજજે કે, તેનામાં જ્ઞાન તો સેવક તરીકે રહેલું હોય છે. અંતઃકરણમાં અત્યંત પ્રેમયુક્ત થઈ જે શ્રીશુરુની મૂર્તિની ધ્યાનોપાસના કરે છે, પોતાના શુદ્ધ હૃદયરૂપી મંદિરમાં પોતાના આરાધ્ય દેવતા શ્રીશુરુની સ્થાપના કરીને પોતે જ પોતાની ભાવનાથી પૂજાનું સાહિત્ય જે બને છે અથવા જ્ઞાનરૂપી કિલ્લામાં આનંદરૂપી દેવાલય ખાંધીને તેમાં શ્રીશુરુરૂપ શિવલિંગની સ્થાપના કરીને તે પર ધ્યાનરૂપી અમૃતથી અભિષેક કરે છે; અથવા યોધારૂપી સૂર્ય ઉદિત થતાં સાર્વિક બુદ્ધિરૂપી મસૂરની ફાળોને ખોળા ભરીને જે શિવરૂપી શુરુને અર્પણ કરે છે; ઉત્તમ સમયને જ શિવની પૂજના ત્રણે કાળ માની, તે સમયે જે દેહાભિમાનરૂપી ધૂપ ખાળે છે અને જ્ઞાનરૂપી લીપક વડે જે શુરુરૂપી શ્રીશંકરની નિત્ય નિયમિતતાથી આરતી ઉતારે છે; અખંડ ઐક્યરૂપી નૈવેદ્ય શુરુને સમર્પણ કરી પોતે પૂજારી બની, શુરુને શંકરના સ્થાનમાં માની જે તેનું સ્તવન કરે છે અથવા પોતાના અંતઃકરણની શધ્યા કરી શુરુને પોતાનો પતિ માની જે તેના ઉપભોગ લે છે; અને જો રીતે પ્રેમના યોગથી જે પોતાની બુદ્ધિમાં એવાં એવાં કૌતુકો ધારણ કરે છે; એકાદ વેળાએ મનમાં શુરુ પ્રત્યેની પ્રીતિનો ઉમળકો આવતાં તે ઉમળકાને જ જે ક્ષીરાબ્ધિ માને છે; શુરુધ્યાનથી ઉત્પન્ન થનાર સુખરૂપી શેષશય્યામાં શુરુ, જો જાણે વિષ્ણુ જ નિદ્રાગ્રસ્ત થયેલા છે અને તેના ચરણ સેવનારી લક્ષ્મી પોતે છે એવું જે

સમજે છે અને ગરુડ પશુ પોતે જ બની બે હાથ જોડી શુરુની સમક્ષ બિલો રહે છે; અથવા પોતે શુરુરૂપી વિષ્ણુની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થનાર બ્રહ્મદેવ બની, શુરુમૂર્તિના પ્રેમથી પોતાના મનમાં જે ધ્યાનસુખનો અનુભવ લે છે; કેાઈ વેળા લક્ષ્મિના પ્રેમથી શુરુને માતારૂપ કલ્પીને સ્તનપાનથી થતા સુખનો અનુભવ લેતો તેના ખોળામાં આળોટે છે; અથવા હે અર્જુન! જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષની નીચે શુરુને જ ગાય માની, પોતે તેની પાછળ હાગેલો વાછરડો બને છે; અથવા શુરુકૃપાના સ્નેહરૂપી ઉક્કમાં બાંધે પોતે મત્સ્ય જ બન્યો હોય તેવી ભાવના તે કેાઈ વેળા કરે છે; શુરુકૃપા એ જ અમૃતની વૃષ્ટિ છે અને પોતે શુરુસેવકરૂપી છાંડ છે, એવા જુદા જુદા સંકલ્પો તેના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેના પ્રેમની અગાધતા તો જુઓ! કેાઈવાર તે આંખ અને પાંખ વિનાનું પક્ષીનું બચ્ચું જ બની જાય છે અને શુરુને પક્ષિણી બનાવી, તે પક્ષિણીરૂપી માતાની આંધમાંથી પોતે ચારો ગ્રહણ કરે છે; અથવા શુરુ એ તારક છે, એમ માની પોતે તેનો પાલવ પકડે છે. આ પ્રમાણે જેમ સસુદ્રમાં ભરતી આવવાથી તરંગો પર તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે તેમના બળથી શુરુના ધ્યાન પરથી અનેક ધ્યાનો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંનાં કેટલાંકનું વર્ણન કરું? આવી રીતે શુરુમૂર્તિને અંતરમાં ધારણ કરીને તે શુરુભક્ત ધ્યાનસુખનો અનુભવ લે છે. આવી જીવ હવે તે શ્રીશુરુની ખાદ્ય સેવા કેવા પ્રકારથી કરે છે, તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. (૪૦૩)

તે મનમાં એવો નિશ્ચય કરે છે કે, હું શુરુની એટલી ઉત્તમ સેવા કરીશ કે, જેથી શુરુ સંતુષ્ટ થઈ ‘કાંઈ માગ’ એમ મને કહેવાના જ. એવા પ્રકારની મારી કરેલી શુદ્ધ સેવાથી શુરુ પ્રસન્ન થશે, ત્યારે હું તેમની પ્રાર્થના કરીને એમ કહીશ કે, હે પ્રભો! જેટલો આપનો પરિવાર છે તે સર્વ પરિવારનાં રૂપો હું એકલો જ ધારણ કરું; અને આપના ઉપલોગનાં જેટલાં સાધનો હોય તે સર્વ સાધનોનાં સ્વરૂપો પશુ હું જ ધારણ કરું અને આપની સેવા કરું, એવો વર મને આપો. પછી શ્રીશુરુ કહેશે કે, ‘લકે તેમ થાઓ.’ પછી હું તેમનો સર્વ પરિવાર બનીને તેમની સર્વ પ્રકારે સેવા કરીશ. તેમના ઉપયોગમા આવે એવી જે જે વસ્તુઓ છે, તે પ્રત્યેક વસ્તુ હું જ બનીશ, ત્યારે જ મારી શુરુસેવાનો ચમત્કાર દૃષ્ટિએ પડશે. શુરુ જોડે અનેક લક્ષ્મીની માતા છે, તોપણ તે શુરુકૃપાને હું મારા શપથ આપીને

મારી એકલાની જ માતા કરી લઈશ. શુરુપ્રેમને મારો ઉન્માદ લગાડીને તેની પાસે એકપત્નીમતનું આચરણ કરાવીશ; શુરુની પ્રીતિ પાસે મારામાં જ નિવાસ કરવા માટે અન્ય ક્ષેત્રોનો સંન્યાસ લેવડાવીશ, પવન ગમે તેટલો વાય, તોપણ તે ચારે દિશાની અંદર વાય છે, તે પ્રમાણે હું પિંજરું બની જઈ શુરુકૃપાને ચારે તરફથી ઘેરી લઈ મારી સ્વામિની જે શુરુસેવા, તેને હું મારા શુભોની શિષ્યકળાથી વિભૂષિત શુદ્ધ બનાવીશ. વધારે તો શું ? પરંતુ શુરુભક્તિની દાસી હું જ બનીશ (એટલે કે મારા સિવાય અન્ય કોઈને પણ શુરુસેવા કરવા દઈશ નહિ). અને શુરુનેહરૂપી વૃદ્ધિની નીચે હું પૃથ્વી બનીશ. આ રીતે નાના પ્રકારની કલ્પના તે પોતાના મનમાં કરે છે અને કહે છે કે, હું જ શ્રીશુરુનું નિવાસગૃહ થઈશ અને ત્યાં દાસ બનીને તેમની સેવા કરતો રહીશ. જતાંઆવતાં શુરુ જે ઉંબરાને ઓળંગે છે તે ઉંબરા પણ હું જ થઈશ અને દારો પણ હું જ થઈશ તથા દારપાળ પણ હું જ બનીશ. હું શુરુની પાડુકા થઈને તે પાડુકા શુરુના ચરણોમાં પણ હું જ પહેરાવીશ અને છત્ર પણ હું જ બનીને, તેને શુરુના મસ્તક ઉપર હું જ ધરીશ. આ ઠેકાણે ખાડો છે, આ ઠેકાણે બિંડો ખાડો છે અને અહીં ટેકરો છે, એવો શુરુને ઇશારો આપનાર ચોપદાર પણ હું જ બનીશ અને શુરુ પર ચમ્મર ઢોળનાર, શુરુને હાથનો આધાર આપનાર અને શુરુની આગળ ઢોળનાર હજૂરિયો પણ હું જ બનીશ. શુરુની ઝારીને હાથમાં ઉપાડનાર ચાકર હું થઈશ. અને કોંગળો કરવા માટે શુરુને જળ પણ હું જ આપીશ. તેમ જ કોંગળાને કાઢી નાખવા માટે શુરુને ચૂકલાની પણ હું જ આપીશ. શુરુને પીટી ચોળીને સ્નાન પણ હું જ કરાવીશ અને તેમનાં આસન, અલંકાર. વસ્ત્ર, અંઠનાદિક સર્વ ઉપચારોનું રૂપ પણ હું જ ધારણ કરીશ. હું રસોઈયો થઈને શુરુને ખાવાના પદાર્થો પીરસીશ અને આત્મત્વથ શુરુને ઓવારીશ (શ્રીશુરુનાં હુખડાં લઈશ); એટલે તેમના પરથી અલાખાલા ઉતારીશ. જે વેળાએ શુરુ મહારાજ ભોજન કરશે તે વખતે હું તેમની પક્તિનો લાભ લઈશ અને આગળ થઈને તેમને પાનળીડું પણ હું જ આપીશ. શુરુનો એકવાહ હું જ કાઢીશ, શુરુની શમ્યા હું જ ઝાડીશ અને શુરુની પાલસેવા પણ હું જ કરીશ. શુરુનું સિંહાસન હું જ થઈશ અને પછી તે પર શુરુ આરૂઢ થશે. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે હું શુરુની સેવા કરીશ. જે ચમત્કાર પ્રતિ શુરુનું લક્ષ જશે, તે ચમત્કાર પણ હું જ

બનીશ. ગુરુના શ્રવણરૂપી આંગણામા શબ્દોનો અસખ્ય સમુદાય હું જ બનીશ અને જે સ્થળે ગુરુના અગનો સ્પર્શ થશે, તે સ્થાન પણ હું જ બનીશ. શ્રીગુરુનાં નયનો જે જે રૂપે સુ પ્રેમથી અવલોકન કરશે, તે સર્વ રૂપો પણ હું જ બનીશ. અને તમની જિહ્વાને જે જે પદ્મથી ભાવશે, તે તે સર્વ હું જ થઈશ. હું જ સુવાસરૂપ બનીને તેમની પ્રાણેદ્રિયની સેવા કરીશ; એવી રીતે સર્વ પ્રકારે ગુરુની બાહ્ય સેવા કરીને ગુરુને જોઈતી સર્વ વસ્તુઓ હું જ બનીને સર્વ તરફથી તેમને આપી લઈશ. ' (૪૩૦)

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે : જ્યાં સુધી આ દેહ છે, ત્યાં સુધી ગુરુની આવી જ સેવા કરીશ એમ તે કહે છે. દેહ પડ્યા પછી તેની ભુદ્ધિ ગુરુસેવા વિષે જે આસ્થા રાખે છે તે આશ્ચર્ય હવે સાબળો.

તેવો જીવ કહે છે કે, ' આ શરીરની માટીને પૃથ્વીના તે ભાગમાં મેળવી દઈશ કે, જ્યાં શ્રીગુરુનાં ચરણોનો સ્પર્શ થશે. મારા ગુરુ વિનોદથી જે ઉદ્ધકને સ્પર્શ કરશે, તે ઉદ્ધકમાં હું મારા શરીરમાંના જળ-ભાગને લેળવી દઈશ. જે દીપકથી લોકો શ્રીગુરુની આરતી ઉતારતા હશે અથવા જે દીપક શ્રીગુરુના મંદિરમાં પ્રકાશતા હશે, તે દીપકમાં હું મારા શરીરનું તેજ મેળવી દઈશ. જે સ્થળે પંખાથી તથા અમ્મર-થી શ્રીગુરુને પવન નાખવામાં આવતો હશે, તે સ્થળે હું મારા પ્રાણ-વાયુનો લય કરીશ. જે અવકાશમાં શ્રીગુરુ પોતાના પરિવાર સહ વસતા હશે, તે અવકાશમાં હું મારા શરીરમાંનો આકાશનો ભાગ મેળવી દઈશ. આ પ્રમાણે જીવંત અવસ્થામાં કે મૃત્યુ પછી પણ હું શ્રીગુરુની સેવા કયાં વિના રહીશ નહિ અને એક પળવાર પણ અન્યને ગુરુ-સેવા કરવા દઈશ નહિ. આ પ્રમાણે કદ્દોના કદ્દો પર્થત ગુરુસેવા કયાં કરીશ. ' આ પ્રકારનાં ભાવના અને ધૈર્ય જેના મનમાં છે, તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગુરુની અપાર સેવા કરવા માટે, રાત્રિ-દિવસ જોતો નથી અથવા હવે ખડું થઈ એમ પણ કહેતો નથી. ગુરુ કામ કરવાની આજ્ઞા કરે, તો તેને એવી સ્ફુર્ણા આવે છે કે, તે ગગનના જેવડો મોટો થાય છે અને જે તે કામ એકસરખો એકલો જ કયાં કરે છે. મનની ઠોડ તેના આંગળી ઠોડ કરતાં આગળ હોય છે અને તેની કામ કરવાની ઇચ્છા મન સાથે સ્પર્શ કરે છે. કોઈ પ્રસંગે તે ગુરુના ખેલ માટે પોતાના જીવનને પણ ઓવારી નાખે છે. એ પ્રમાણે જે ગુરુની સેવાથી કૃત થાય છે, ગુરુના પ્રેમથી પુષ્ટ થાય છે અને

જે શુરુની આજ્ઞાનું નિવાસસ્થાન જ બની રહે છે, તે શુરુકુળના યોગથી જ પોતાને કુલીન માને છે. જે પોતાના શુરુબંધુઓ સાથે સૌમન્યથી વર્તી સુખન બને છે અને શુરુસેવારૂપી વ્યસનથી જ નિરંતર વ્યસની બનીને રહે છે; શુરુની પરંપરાથી ચાલી આવેલા ધર્મ, એ જ તેના વર્ણાશ્રમધર્મ બની રહે છે અને શુરુની સેવા એ જ તેનું નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ બની રહે છે; શુરુ એ જ તેનું ક્ષેત્ર છે, શુરુ જ તેનું દેવતા છે, શુરુ જ માતા અને શુરુ જ તેના પિતા છે અને તે શુરુસેવા સિવાય અન્ય વસ્તુને યોગબલ્લો જ નથી. શુરુનું દ્વાર એ જ તેના સર્વ ધર્મોનો સાર છે અને શુરુસેવક પર તે પોતાના સગા ભાઈની પેઠે પ્રેમ કરે છે; જેની વાણી રાત્રિ-દિવસ શુરુનામનો જ જપ કર્યા કરે છે અને તે શુરુવાક્ય અતિરિક્ત અન્ય કોઈ પણ શાસ્ત્રને હાથમાં ધરતો નથી; જે પાણીને શુરુના ચરણોનો સ્પર્શ થયો હોય, તે પાણી ગમે તેવું હોય તોપણ ત્યાં ત્રેલોક્યનાં સર્વ તીર્થો તીર્થયાત્રા કરવાને આવતાં હોય, એવું મહાન તીર્થ તે તેને માને છે; અકસ્માત શ્રીશુરુનો ઉચ્છિદ્ર પ્રસાદ મળે, તો તે લાભ આગળ જે સમાધિસુખને પણ તુચ્છ માને છે. શુરુ ચાલતા હોય, ત્યારે તેમની પાછળ પગથી જે રજકણો ભિડે છે, તેમને જે પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરે છે અને તે લાભની આગળ મોક્ષસુખને પણ જે તુચ્છ માને છે, તેની શુરુભક્તિનો મહિમા તે કેટલોક વર્ણવું? કારણ કે તેનો પાર નથી; પરંતુ મારી બુદ્ધિને શુરુભક્તિનો ઉમળકો આવવાથી આટલું કહેવું પડ્યું. જેને આ શુરુભક્તિની ધ્વજા હોય અને જેને આ શુરુભક્તિ પર પ્રેમ હોય, તેને આ શુરુસેવા સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ મિષ્ટ લાગતી નથી. તે બ્રહ્મજ્ઞાનનું જન્મસ્થાન હોઈ તેના જ યોગથી જ્ઞાનને શોભા મળે છે. વધારે શું કહું? શુરુસેવા કરનારો એ દેવ છે અને જ્ઞાન તેનો ભક્ત છે. જેને શુરુભક્તિ ઉપર ખરેખરી પ્રીતિ હોય છે, તેની પાસે જગતને પૂરી નાખે તોય વધે એટલું જ્ઞાન ભરેલું રહે છે. જ્ઞાનેશ્વર મહાશય જણે છે : શુરુસેવાની મારા મનમાં ખરેખરી ઉત્કંઠા હોવાથી મેં તે શુરુભક્તિનું અમર્યોદિત રીતે લંબાણ વર્ણન કર્યું. બાકી તો હું હાથ હોવા છતાં કૂંઠો, નેત્રો હોવા છતાં ભજનના સંબંધમાં અંધ અને પગ હોવા છતાં શુરુસેવામાં તો પાંગળા કરતાં પણ અધિક પાંગળો છું અને શુરુનું વર્ણન કરવામાં મૂંઝો તથા આળસુ છું. એટલા અવશ્યે મારામાં હોવા છતાં પણ શુરુ મને

વ્યર્થ પોષે છે. પરંતુ તેવી શુરુભક્તિ પ્રાપ્ત થવા માટે મને ઉત્કટ ઇચ્છા છે; તેથી જ મારે શરીરનું પોષણ કરવું પડે છે. મેં શુરુસેવા વિષે આટલું અમર્યાદ વર્ણન કર્યું, તે સહન કરી મને તમારી સેવા કરવાનો પ્રસંગ આપો; એટલે હું અર્થાથ ઉત્તમ રીતે કહી સલાખાવીશ. (૪૬૦)

હે સાધુજનો! સાંભળો, સાંભળો! ભૂતોનો ભાર સહન કરનાર વિશ્વજનો આવતાર જે શ્રીકૃષ્ણ ભાગવાન તે કહેનાર છે અને અર્જુન સાંભળનાર છે. કપૂર જેમ આંતર્બોધ શુદ્ધ હોય છે, તે પ્રમાણે જેનું શુચિત્વ સ્વચ્છ દેખાય છે તે જ ખરું શુચિત્વ છે. અથવા તો રત્નો જે પ્રમાણે આંતર્બોધ ચમકતાં હોય છે અને સૂર્ય જે પ્રમાણે અંદર તથા બહાર બગમગતો હોય છે; કર્મના યોગથી જેની બાહ્યશુદ્ધિ થઈ હોય છે અને જ્ઞાનના યોગથી અંતઃશુદ્ધિ થઈ હોય છે. આમ ઉભય પ્રકારે તે શુદ્ધ થયેલો હોય છે; વેદમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે મંત્રોચ્ચાર કરી, મૃત્તિકા તથા પાણીનો બહાર લેપ કરવાથી જેમ બાહ્ય શુદ્ધિ થાય છે; જે પ્રમાણે મનમાં આવે ત્યારે બુદ્ધિના યોગે ઈર્ષ્યને પૂજા વડે સ્વચ્છ કરી શકાય છે, અથવા અરીઠાના પાણીમાં ઘોવાથી વસ્ત્રના ડાઘ જેમ નષ્ટ થાય છે; તેની પેઠે તે બહારથી નિર્મળ થયેલો છે અને અંતરમાં પણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ હોવાથી, તે ખરેખર આંતર્બોધ શુદ્ધ થયેલો હોય છે. બાકી હે અર્જુન! અંતરમાં શુદ્ધ ન થતાં, જે બાહ્યતઃ કર્મો કરે છે, તેની સર્વત્ર વિટંબના જ થાય છે. જે પ્રમાણે પ્રેતને અલંકારથી શણગારવામાં આવે, અથવા ગધેડાને તીર્થસ્થાનમાં સ્નાન કરાવવામાં આવે, કંઠવી દૂધીને ગોળનો લેપ કરવામાં આવે, ઉભજડ ઘરને તોરણ બાંધવામાં આવે, ઉપવાસી મનુષ્યના પેટ પર અન્નનું લેપન કરવામાં આવે, વિધવાને કંકુ-સિંદૂરનો ચાંલ્લો કરવામાં આવે, પોલા કળશને ઢોળ ચડાવી બહારથી ગમે તેટલું ચકચકિત કરવામાં આવે-તે સર્વ જેમ વ્યર્થ છે; અથવા તો ચિત્રમાંનું ફળ અથવા માટીનું ફળ ગમે તેટલું ઉત્તમ દેખાય, તોય તેમાં છાણ જ ભરેલું હોય છે, તેવી જ સ્થિતિ એકલી બાહ્ય શુદ્ધિ કરનારની છે. હલકા પદાર્થની વધારે કિંમત આવતી નથી. મહિરાથી ભરેલી ગાગર ગંગાના ગર્ભમાં લઈ જઈને રાખી મૂકવામાં આવે, તોપણ તે પવિત્ર થતી નથી. અર્થાત્ અંતરમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતાં બાહ્ય કર્મોની શુદ્ધિ આપોઆપ જ થાય છે; પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વક બાહ્ય કર્મોચરણ થાય છે જ-

ક્યાં ? એટલા માટે બાહ્ય કર્મનું આચરણ કરીને જે શુદ્ધ થયેલા છે અને જ્ઞાનથી જેનું અંતર નિર્મળ થયું હોય, તેનામાં અંદર અને બહારની શુદ્ધિ એવો ભેદ રહેતો નથી. તેનામાં તો સર્વત્ર શુદ્ધિનો પ્રચાર થઈને કેવળ શુચિત્વ જ નિવાસ કરે છે. અંતરમાં શુદ્ધ વાસના ઉત્પન્ન થતાં બહાર ઇન્દ્રિયોમાં તે એવી રીતે જ જણાઈ આવે છે; જેમ સ્ફેટિકના ઘરમાં રહેલા હીપકનો પ્રકાશ અંદરની પેઠે બહાર પણ ઝગઝગાટ મારતો દેખાય છે; જેના યોગથી સંશય ઉત્પન્ન થાય, મિથ્યા વિકાર ઊપજી આવે તથા કુકર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય—એવા વિષયો તે સાક્ષણે, દેખે અથવા તેમનો ભેટો થાય, તોપણ તેના મન પર તેની રૂબરૂકા છાપ પડતી નથી. જેમ આકાશને ચેદના રંગનો પાસ બેસતો નથી, તેમ તેની ઇન્દ્રિયો વિષયોપભોગ લે છે, તોપણ વિષયોના વિકારથી તેના મન પર કોઈ પણ પ્રકારની અસર થતી નથી. વાટે જતાં પવિત્ર અથવા અપવિત્ર સ્ત્રીનો મેળાપ થતાં તેના મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન થતો જ નથી. આવી રીતે તે સંસારનો વ્યવહાર ચલાવે છે; પરંતુ ઇન્દ્રિયોના વિકારોનું પ્રાબલ્ય તેના મન પર ભમવા દેતો નથી. એકાદ તરુણ સ્ત્રી પોતાના પતિને આલિંગન આપે છે અને પુત્રને પણ આલિંગન આપે છે; પરંતુ પુત્રને આલિંગન આપતી વખતે જેમ તેના મનમાં કામવાસના ઉત્પન્ન થતી નથી, તેમ જેનું મન નિર્મળ હોય છે, તેનામાં ભલાં અને ખૂરાં કર્મોને ઓળખવાનો વિવેક હોય છે તથા યોગ્યાયોગ્ય કર્મ જણવાનું તેનામાં જ્ઞાન હોય છે; જેમ પાણીમાં હીરો બિભતો નથી અને આદ્યજ્ઞમાં રેતી સીઝતી નથી, તે પ્રમાણે તેની મનોવૃત્તિને વિકારોની બાધા થતી નથી. હે પાર્થ ! આ જ આચરણનું નામ શુચિત્વ અથવા પવિત્રતા છે. જ્યાં એ શુચિત્વ દંષ્ટિગોચર થાય છે, ત્યાં જ્ઞાનનો નિવાસ અવશ્ય હોય છે, એમ તું સમજ. (૪૮૪)

જેના મનને સ્થિરતાની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ થયેલી છે, તે પુરુષ જ્ઞાનનું જીવન જ છે. જો કે તે ઉપરટપકે દેહ વડે ગમે ત્યાં જામણ કરતો હોય છે, તોપણ તેના મર્નનું આસન તો અવિચળ જ હોય છે. જેમ ગાય જંગલમાં ચરવાને ગઈ હોય, તોય ઘરમાં બાંધેલા વાછરડા પરનો તેનો પ્રેમ જંગલમાં તેની સાથે જતો નથી; અથવા પતિના પ્રેત સાથે બળીને સતી થવા નીકળેલી પતિવ્રતા સ્ત્રીને સહગમન સમયના ભોગો પ્રેમદાયક હોતા નથી અથવા તો કૃપણ પોતાના ઘરને છોડીને દૂર બાથ તોપણ તેનું ચિત્ત ઘરમાં દાટી મૂકેલા દ્રવ્યમાં જ હોય છે; તે જ પ્રમાણે

હેહનાં વ્યાપારો ચાલતા હોવા છતાં પણ તેનું ચિત્ત સ્થિર જ હોય છે. જેમ દોડતાં અગ્નિની સાથે આકાશ દોડતું નથી, અથવા જમણ કરતાં નક્ષત્રોની સાથે જેમ ધ્રુવ તારક ફરતો નથી; હે અર્જુન! પ્રવાસીની સાથે જેમ રસ્તો પ્રવાસ કરતો નથી, કે વૃક્ષો જતાં-આવતાં નથી, તે પ્રમાણે આ પંચમહાભૂતાત્મક શરીરની જો કે ઇંદ્રિયોના સંબંધથી હાલચાલ થતી હોય તોપણ તેનું મન કોઈ પણ વિકારની લહરીથી ઢળતું નથી. જે પ્રમાણે ઝાઝાવાતના આઘાતથી પૃથ્વી કંપતી નથી, તે પ્રમાણે વિકારના યોગથી તેનું મન ડોલી જતું નથી, કારિદ્રવ્ય અને દુઃખથી તેને પીડા થતી નથી, શીતિ તથા શોકથી તે વ્યાકુળ થતો નથી અને હેહને જો મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય તોપણ તે ડરતો નથી. કોઈ વસ્તુની બળવત્તર આશા, વાર્ધક્ય તથા સર્વાંગે વ્યાધિની વ્યાપ્તિ હોવા છતાં પણ જેનું ચિત્ત ચળતું નથી; નિદ્રા, અપમાન, હર્ષ, કામ તથા લોભનો પ્રબળ હુમલો પોતાના ઉપર થવા છતાં પણ તેના મનની વૃત્તિ પાછી હંકતી જ નથી; આકાશ તૂટી પડે કે પૃથ્વી ડ્રવી જાય, તોપણ જેની ચિત્તવૃત્તિ પલટાતી નથી અને હાથીને પુષ્પો વડે મારવામાં આવે તો તે મારતું તેને ભાન પણ હોતું નથી, તે પ્રમાણે હૈયું વીંધી નાખે એવા શબ્દોનો પ્રહાર કરવામાં આવ્યા છતાં પણ તેનું મન કુંખિત થતું નથી. ક્ષીરસાગરના તરંગોથી જેમ મહરાયણ ચલાયમાન થતો નથી કે કાવાનગની જ્વાળાથી જેમ આકાશ બળી જતું નથી તેમ ઇંદ્રિયો પર વિષયવિકારના ગમે તેટલા તરંગો આવે ને અથકાર તેથી મન હગમગતું નથી કે કલ્પાતે પણ તે ધૈર્ય છોડતો નથી. હે તીવ્રદષ્ટિ અર્જુન! જેને સ્થૈર્ય કહેવામાં આવે છે અને જે એ નામર્થ પ્રસિદ્ધ છે, તે સ્થિરતાના એવા લક્ષણો છે. (૫૦૦)

એ અવિનાશી સ્થૈર્ય જેના અંગમાં આતર્ણાશ્વ વ્યાપી રહ્યું છે તે જ્ઞાનનો પ્રકટ લંકાર જ છે. હવે અંતઃકરણના નિયંત્રકનાં લક્ષણ દર્શાવવાનું છે. સર્વ જેમ પોતાને પીડનારના શૂરને ચોક્કો પોતાના હથિયારને અથવા કૃપણ જેમ પોતાના ધનને ભૂલતો નથી; અથવા જેમ એકના એક દીકરાને તેની માતા પોતાના શ્વપ્રાણ સમાન માને છે, અથવા મધુમક્ષિકા મધુમાં જ આસક્ત રહે તે પ્રમાણે હે અર્જુન! તે પોતાનું અંતઃકરણ સંભાળીને તેને ઇંદ્રિયો દ્વારમાં પણ બિંધી રહેવા દેતો નથી. અને તો આપણે અંતઃકરણ સ્વાધીન રાખ્યું, એ વાતને કામરૂપી પિથાચ સાલણથી અને આશા

હાકણ અંતઃકરણની આવી અવસ્થા જોઈને તેને પોતાના પાશમાં ફસાવશે, એમ ધારીને બહુ જ બીતો રહે છે; જે પ્રમાણે વ્યક્તિચારિણી સ્ત્રીને તેનો સામર્થ્યવાન પતિ બહાર ફેરકવા ન દેતાં ઘરમાં ને ઘરમાં જ ગોંધી રાખે છે, તે જ પ્રમાણે તે પોતાની મનોવૃત્તિઓને ઇંદ્રિયો પાસે જવા ન દેતાં, અંતરમાં જ ગોંધી રાખે છે. જીવિતાવસ્થામાં દેહની દરકાર ન રાખતાં તે દેહને કૃથ કરી ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે. મનના દરવાજામાં પ્રત્યાહારની જગ્યાએ તે ચમદમને સહાકાળ દ્વારપાળ તરીકે પહેરેા ભરવા ઊભા રાખે છે. મૂળબંધ,* વજ્ર (ઉડિયાન) બંધ,+ તથા બલંધરબંધ-એ ત્રણેને સ્થિર કરી, ઈડા તથા પિંગલામાં રહેલી સુષુમ્ણામાં તે પોતાના ચિત્તને ચોંટાડે છે; અર્થાત્ ચિત્તનો લય કરે છે. સમાધિની શરૂઆત પાસે તે ધ્યાનને બાંધી રાખે છે, એટલે કે ધ્યાનનો પરિપાક જે સમાધિ તે થઈ જાય ત્યાં સુધી ધ્યાનસ્થ રહીને જે આત્માતું ઐક્ય થતાં સુધી ચિત્તને સ્થિર કરે છે. આવી જે ચિત્તની સ્થિતિ તેને અંતઃકરણનિગ્રહ કહેવામાં આવે છે અને આવો અંતઃકરણનિગ્રહ જેનામાં હોય છે, તેનામાં જ્ઞાનનો વિજયધ્વજ ફરકે એમ તું નિઃસંશય સમજ. જે સાધકની આજ્ઞાને તેતું મન શિરસાવંધ માને છે, તે કદાચિત્ મનુષ્યના આકારથી જગતમાં વિચરતો હોય, છતાં પણ મૂર્તિમંત જ્ઞાન જ છે, એમ જ તારે જાણવું. (૫૧૨)

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजरान्वाधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ૧ ॥

વિષયોમાં વિરક્તિ, અહંતાનો અભાવ, તેમ જ જન્મ, મૃત્યુ, જરા (વૃદ્ધત્વ) તથા શરીરવ્યથામા દોષદષ્ટિથી જોવું; ૯

અને જેના મનમાં વિષયો વિરુદ્ધ વૈરાગ્યની જીવતી મહત્ત છે, એોકેહું અજ્ઞ પુનઃ ખાઈ જવાની જેમ બિહ્વાને ઇચ્છા થતી નથી, અથવા પ્રેતને આલિંગન આપવાની ઇચ્છા થતી નથી; જેમ વિષ ખાવાની રુચિ થતી નથી કે બળતા ગૃહમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી;

* એને જ 'મૂલાધાર ચક્ર'ના નામથી પણ જાણખવામાં આવે છે. એ ચક્ર નાભિની નીચે પીઠની કરોડના છેદલા-નીચેના છેડા પર રહે છે. એ ચક્ર નાયુમય છે તથા એનો આકાર ત્રિકોણ છે. કુડલિની એમાં જ વીટળા વાળીને પેઢી હોય છે.

+ આ ચક્રનાભિની સામે બરડાની કરોડમાં હોય છે અને એને જ 'સ્વા-ધેધાન ચક્ર'ના બીજા નામથી પણ જાણખવામાં આવે છે.

વાઘની શુક્રમા જેમ વસવાને જઈ શકાતું નથી અને લિકળતા લોખંડ-
ના રસમા ભૂસકા મારી શકાતો નથી અને જેમ અજગરનું
ઓશીકું કરી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! જેને વિષયની
વાતો ગમતી નથી, તે ઇન્દ્રિયો અને વિષયોના મેળાપ જ થવા દેતો
નથી. જેના મનમા વિષયસેવન વિશેનું આળસ ભરેલું છે અને જે વિષય-
સેવન કરવાથી કંટાળી ગયેલો છે, જેના મનનું ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સાથે
ઐક્ય થયેલું છે; હે પાંડવ! જે સદૈવ તપ તથા વ્રતાનું ઐકસરખી
રીતે આચરણ કર્યું જાય છે અને જેને મનુષ્યની વસ્તીમાં આવવાથી
પ્રલયકાળના જેવું દુઃખ થાય છે; જેને યોગાભ્યાસના વિષયમાં તીવ્ર
ધ્વજા હોય છે અને જેને અરણ્યવાસ અતિ પ્રિય હોઈને લોકોમાં
ભળવાનું તો નામ પણ જેનાથી સહન થઈ શકતું નથી; બાણની શરમા
પર સૂતું અથવા પરના કાઢવમા આળોટવું, એના જેવા જે ઐહિક
લોગોને સમજે છે; અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિને તો જે કૂતરાના સડેલા માંસની
પેઠે ગણે છે; જેને વિષયવૈરાગ્ય કહેવામા આવે છે તે એ જ છે અને
એ જ આત્મપ્રાપ્તિનું ભાગ્ય હોઈને તેના યોગથી જ જીવ પ્રક્ષાન્નકનું
સુખ લોગવવાને યોગ્ય થાય છે. આ પ્રમાણે આ લોક-પરલોકના
સુખોપલોગનો જેને પૂર્ણ કટાળો હોય છે, તેનામા જ જ્ઞાન વસે છે;
અમ તુ નિઃસંશય સમજ. (૫૨૪)

હવે નિરભિમાનનું વર્ણન દષ્ટાંતપૂર્વક શરૂ થાય છે : જે આસ્થા-
પૂર્વક ચક્ષુ કરે છે તથા તળાવ, ઉપવન વગેરે બધાવવાનાં કર્મો કરે
છે, પરંતુ કર્તૃત્વાભિમાનને લેશ માત્ર પણ પોતાના અંગમા પેસવા
દેતો નથી; વર્ણાશ્રમના પોષક નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરવા બાકી રહેતાં
નથી, છતાં એ કર્મો એ કર્મો કે મારા કરવાથી જ સિદ્ધ થયાં, એવી
લેશ માત્ર ભાવના જે મનમાં લાવતો નથી; જે પ્રમાણે વાણુ સહજતથા
સર્વત્ર ફરે છે, અથવા સૂર્ય નિરભિમાનથી સર્વત્ર પ્રકાશ પાડે છે,
અથવા શ્રુતિ જેમ સ્વભાવથી જ સર્વને ઇષ્ટ હોય એવી વાતાનું વર્ણન
કરે છે, અથવા ગંગા અમુક જ ઠેકાણે જવાનું મનમા ન લાવતાં
સહજ ઓઘથી વહન કરતી જાય છે; તે પ્રમાણે જેવું હૃમેથનું વર્તન
સહજ તથા અભિમાન વિનાનું હોય છે; વૃક્ષને યથાકાળે ફળો આવે
છે, પરંતુ વૃક્ષને તેની સ્મૃતિ પણ હોતી નથી, તેની પેઠે કર્મ કરવા
છતાં પણ કર્મફળપ્રાપ્તિ વિષે જેની વૃત્તિ ઉદાસીન હોય છે; માળા-
માંની દોરી કાઢી નાખવાથી તેનું ઐક્ય જેમ નષ્ટ થાય છે, તેમ જેણે
મન, વાચા અને કર્મમાંથી અહંકારનો નાશ કર્યો છે; અભને આકાશ
ગી. ૨૯

સાથે સંબંધ ન હોવા છતાં પણ તે જેમ આકાશમાં દહિજોત્યર થાય છે, તેમ દેહથી કર્મોત્પન્ન કરવા છતાં પણ જે તેનાથી અલિપ્ત રહે છે; દારૂડિયાને જેમ પોતાનાં અંગ પરનાં વસ્ત્રોનું પણ જ્ઞાન હોતું નથી, અથવા જેમ ચિત્રના હાથમાં આપેલા શસ્ત્રનો ઉપયોગ ચિત્રથી અર્થ શક્યો નથી; અને જેમ બળદની પીઠ પર લાદેલાં શાઓનો ઉપયોગ બળદને હોતો નથી; તે પ્રમાણે જે પોતાના દેહવિષયક અભિમાનથી રહિત હોય છે, તેને જ નિરહંકારના નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને આ ચિહ્નો જેનામાં પૂર્ણતાથી દહિજોત્યર થાય છે, તેનામાં જ જ્ઞાનનો નિવાસ હોય છે, એમાં લેશમાત્ર પણ શંકા નથી જ. (પૃષ્ઠ ૫)

જન્મ, મૃત્યુ, જરા, દુઃખ, વ્યાધિ, વાર્ધક્ય તથા પાતકોની પ્રાપ્તિ થવા પૂર્વે જ તેમનાથી જે સાવધ હોય છે, તેનામાં દોષદષ્ટિ આવેલી સમજવી. જે પ્રમાણે માત્રિક પોતાને પિશાચ બાધા કરી ન શકે એટલા માટે પ્રથમથી જ મંત્રેલા દોરાચિક્રી બાંધવાની વ્યવસ્થા કરી રાખે છે, ચોગી જે પ્રમાણે પોતાને અન્ય મનુષ્યોનો રોગ લાગે નહિ એટલા માટે પ્રથમથી જ સાવચેતીના ઉપાયો ચોજી રાખે છે, અથવા કડિયો ભીંત ચણતી વેળાએ જ પ્રમાણે તેને આધાર આપીને આગળ-પાછળ ખસવા દેતો નથી; સર્પના મનમાંથી જેમ જન્માંતરનું વેર પણ નષ્ટ થતું નથી, તે પ્રમાણે પૂર્વ જન્મના દુઃખોનું સ્મરણ રાખીને પુનર્જન્મ ન થવા દેવા માટેનો તે ઉદ્યોગ કરે છે. જે પ્રમાણે આંખમાં રજકણ પડતાં તેની વેદના સહન કરી શકાતી નથી, અથવા શસ્ત્રના જખમમાં લાલોનો ઘા સહન અર્થ શક્યો નથી, તે પ્રમાણે આ જન્મમાં રોજ થનારાં દુઃખો તે ભૂલતો નથી. તે કહે છે કે, અરેરે ! હું મૂત્રદ્વારમાંથી પરના ખાડામાં પડેલાં દુર્ગંધવાળાં વારિ-ખિંદુમાંથી જન્મ્યો છું અને માતાનું સ્તનપાન કરતી વેળાએ મારા સુખમાં સ્તન પરનો પ્રસ્વેદ પણ ગયેલો છે ! આ પ્રમાણે જે જન્મથી કંટાળી જાય છે અને ‘જેમના યોગે મને આ જન્મ પુનઃ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે, તે કમો હું કદાપિ કરવાનાં નથી !’ એમ કહેને જન્મ પુનઃ પ્રાપ્ત ન થાય એવાં જ કમો કરતો રહે છે. જે પ્રમાણે જુગારી દાવ હારી જતાં તેનો બદલો મેળવવા માટે પુનઃ સાવધતાથી ખેડે છે, અથવા પુત્ર પોતાના પિતાનું વેર વાળ્યા વિના જ પતો નથી, અથવા એકાદ માણસને કોઈએ માર્યો હોય તો તેનો બદલો તેનો કોઈ સહાયક-મિત્ર-સગો વાળી લે છે, તે જ પ્રમાણે પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત ન થાય એટલા માટે સંભાળપૂર્વક તેની વાંસે પડીને સાવધ રહે છે; જેવી રીતે

સંભાવિત પુરુષથી અપકીર્તિ સહન કરી શકાતી નથી, તેમ તેના મનમાંથી અમાંગલિક જન્મની લક્ષણ પણ દ્રુમ થતી નથી. મૃત્યુ કદ્યાતે આવવાનું હોય, તોપણ તે આજથી જ તેને માટે સાવધ રહ્યા કરે છે. હે અર્જુન ! નદીના મધ્યભાગમાં અતિશય ઊંડું પાણી છે, એવી વાત સાંભળતાં જ તરનારો માણસ હજી કાંઠા પર ઊભેલો હોવા છતાં પણ કમરે તુંબડાં સ્વાભાવિક રીતે જ બાંધે છે, અથવા રણમાં જવા પૂર્વે જ જે પોતાના મરણને સાચવતો હોય છે, અથવા ધાવ થયા પૂર્વે જ જે સાવચેત મનુષ્ય ઢાલ આગળ ધરે છે, અથવા આવતી કાલના સુકામ પર કાંઈ ફગો થશે તો, એમ ધારીને જે આજથી જ સાવધ રહે છે, અથવા તો જે પ્રાણુ જવા પૂર્વે જે ઔષધની યોજના કરી રાખે છે, તેની પેઠે સાવચેત મનુષ્ય પણ હરેક બાબતમાં પ્રથમથી જ એવીને સાધનની યોજના કરે છે; નહિતર બળતા ઘરમાં સપડાયા પછી ફૂવો ખોદવાનો પ્રયત્ન જેમ વ્યર્થ બાય છે, તેમ પાછળથી કરેલાં સાધન બહુ જ ઓછાં કાર્યસાધક નીવડે છે. અરે ! નદીના ઊંડાણવાળા ભાગના તળપ્રદેશમાં જનાર પાણીની પેઠે જે આ સંસારસાગરમાં ફૂળે છે, તેનો પોષાર પણ જ્યાં કોઈના સાંભળવામાં આવી શકતો નથી, ત્યાં તે પોતાના દૂબવાની વાત કોને કહી શકે વાર ? એટલા માટે બળવતની સામે જેતુ હાંડવેર બંધાયેલું હોય છે, તે જેમ રાત્રિદિવસ શસ્ત્રથી સભળ થઈને ફરે છે, અથવા વિવાહને યોગ્ય થયેલી કન્યા અદ્ય સમયમાં જ અન્યને ઘેર જવાની હોવાથી, તેનો બાપ તેને ઘરમાં હોવા છતાં પણ ન હોવા સમાન જ ગણે છે, અથવા સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો પછી મનુષ્ય જેમ મરવાને સર્વદા તૈયાર હોય છે, તેમ તે જીવતો હોવા છતાં પણ 'હમણા જ મૃત્યુ પ્રાપ્ત થયું છે' એમ માની મૃત્યુનો વિચાર કરે છે; અર્થાત્ જે જે રીતે જીવિત અવસ્થામાં જ પુનર્જન્મને નિવારે છે અને આ દેહના મૃત્યુની સાથે એટલે આ જન્મની સમાપ્તિ થયા પછી પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત થનાર મૃત્યુને સહાને માટે મારી નાખે છે અને પોતે બ્રહ્મરૂપે અવશિષ્ટ રહે છે; અને આ રીતે જન્મ-મૃત્યુનું દુઃખ રહ્યું નથી, તેને કહી પણ જ્ઞાનની ન્યૂનતા હોતી નથી. (૫૫૪)

તે જ પ્રમાણે શરીરને વૃદ્ધાવસ્થા આબ્યા પહેલાં પૂર્ણ તારુણ્યમાં જ વૃદ્ધાવસ્થાનો વિચાર કરતો તે કહે છે : આજે મારા આ શરીરમાં જે શક્તિ છે, તે જ શરીર વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં શુષ્ક કાચલી સમાન થઈ જશે. દેવહીનની સર્વ બટપટો વ્યર્થ બાય છે, અથવા મંત્રીરહિત રાજ્યની જેવી સ્થિતિ થાય છે, તેવી જ મારા આ હાથ-પગ ચાલતા

અટક્યા એટલે મારી શક્તિની સ્થિતિ પણ થઈ જશે. પુષ્પોની સુવાસ લેનાર નાસિકા ઊંટના ઘૂંટણ જેવી ગંઠાઈ જશે, સુગંધ લેવામાં અશક્ત થઈ જશે. આપાદ માસમાં વરસાદની ઝડીમાં ચોરીથી ચરતા હરાયા ઢોરની ખરીઓ જેવી રીતે ગારાથી સડી બચ છે, તેવી રીતે મારું આ શરીર પણ સડી જશે. મારી જે આંખો સાંપ્રતકાળમાં ક્રમળપત્રની સાથે સ્પર્ધા કરે છે, તે જ ભવિષ્યમાં પાકેલાં પડોળાંની પેઠે નિસ્તેજ બની બખોલમાં ઊંડી પેસી જશે. આંખની ભ્રમરો સુકાયેલી છાલની પેઠે આંખો પર લટકશે અને છાતી આંખોમાંથી વહેતા પાણીથી સડી જશે. જે પ્રમાણે કાકીડો બાવળના વૃક્ષ ઉપર ચડ-ઊતર કરતો હોવાથી શું કર વડે ખરડાઈ બચ છે, તે પ્રમાણે મોં ચૂંકના યોગથી ખરડાઈ ભરાઈ જશે. રસોડાના ચૂલા પાસે ખણેલા ખાડામાં પાણી ભરાઈને જેમ તેમાં પરપોટા પેલા થાય છે, તેવી જ રીતે નાક લીંટથી ખદખદી જશે. જે ઓઢને હું તાંબૂડથી રંગું છું અને હસતી વખતે કાંત દેખાડું છું તથા બેના યોગથી હું ઉત્તમ ભાષણ કરી શકું છું, તે જ આ મુખમાંથી લાળનો પ્રવાહ વહેવા માંડશે. અને કાંતની સાથે કાઠ પણ તૂટી પડશે. કરજ થતાં જેમ જમીનદારી (ખેતીવાડી) ફૂળી બચ છે અને ખેડૂત તેમાંથી ઊગરી શકતો નથી; અથવા બહુ વરસાદ પડવાથી જેમ ઢોરો અથવા જાનવરો જમીન સાથે જકડાઈ બચ છે, તેવી જ રીતે જીભ પણ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં ઊપડશે નહિ; જેવી રીતે સુકાયેલા ઘાસનાં તણખલાં પવનથી ઊડી બચ છે, તેવી જ દશા માથાના અને કાઠીના કેશને પ્રાપ્ત થશે અને નાનાં છોકરાં તેને ખેંચી કાઢવા માંડશે. આપાદના મેઘથી જે પ્રમાણે પર્વતનાં શૂંગો પરથી ઝરણાં ઝરે છે, તે પ્રમાણે શરીરનાં રંગોમાંથી પાણીનાં પૂર છટવા માંડશે; મુખથી શબ્દોન્ન્યાર થશે નહિ અને કાન દ્વારા સ્પષ્ટ સાંભળી શકાશે નહિ. આ પ્રમાણે આ શરીરની સ્થિતિ વૃદ્ધ માંકડાના જેવી થઈ જશે. ખેતરમાં પક્ષીઓને બિવડાવીને ઉડાડી મૂકવા માટે ઊંચું કરેલું ઘાસતું મનુષ્યાકાર પૂતળું (આર્થુ) જે પ્રમાણે પવનથી હાલે છે, તે પ્રમાણે સર્વોગ સહજમાં ટોલવા માંડશે. પગ લથડિયાં ખાશે અને હાથ કંપવા લાગશે તથા સર્વ શરીરની સર્વ ચેષ્ટાઓનો એ પ્રમાણે વેશ થશે. મળમૂત્રનાં દ્વારો પણ ફૂટેલાં (કાણા) વાસણ જેવા થઈને પોતાની શક્તિથી બહાર જશે અને કુટુંબીઓ મારો સત્ત્વર અંત થવા માટે દેવી અને દેવતાઓની બાધા-આખડી રાખી માનતા માનશે. મારી આવી અવસ્થા જોઈને જગત મારો ધિક્કાર કરશે; અને મૃત્યુ સત્ત્વર

આવશે નહિ; તેથી આત્મજનોને મારો કંટાળો આવશે. સ્ત્રીઓ મને પિશાચ કહેશે અને બાળકો તે સાંભળી મારાથી ભય પામશે. વધુ શું કહું ? હું સર્વ પ્રકારે લોકોની ઘુલુને પાત્ર થઈશ. મારો ખાંસીનો અવાજ આખી રાત સાંભળી સૂનેલાં માણસો કહેશે કે, આ ઠોસો કોણ બાણે ક્યાં સુધી આમ કેટલાને ત્રાસ આપવાનો છે ? આ પ્રમાણે વૃદ્ધાવસ્થાની સ્થિતિ તારુણ્યમાં જ વિચારી લઈ, તે આવતા પહેલાં જ તે વિષે તે મનમાં કાળજી રાખે છે અને કહે છે કે, એવી દશા પ્રાપ્ત થશે અને સાપ્રત તારુણ્યના વિષયોપભોગો લેવા માટે નહિવત્ થઈ જશે; તો પછી મારું હિત સાધવા માટે મારી પાસે શું રહેશે ? એટલા માટે તે કાન બહેરા થયા નથી ત્યાં સુધીમાં આત્મા અને અનાત્મા વિશેની સર્વ વાતો સાંભળી લે છે અને પાગળાપણુ આવે ત્યાં સુધીમાં તીર્થયાત્રા કરી લે છે; દષ્ટિ સાબૂત છે ત્યાં સુધીમાં તે ભેવા યોગ્ય વસ્તુને ભેઈ લે છે અને જ્યાં સુધી વાણી કાયમ છે ત્યાં સુધીમાં ઈશ્વરના શુભાનુવાદ ગાઈ લે છે. પાછળથી આપણા હાથો પૂઠા થશે એમ બાણી તે સાબૂત હોય ત્યાં સુધી જ તે સર્વ દાન-ધર્મ કરી લે છે. આવી રીતે આગળ ઉપર એ પ્રમાણેની દશા આવતાં મન શુદ્ધિમાં રહેવાનું નથી એમ બાણીને અગાઉથી જ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનનો પૂર્ણ વિચાર કરી રાખે છે. આવતી કાલે આપણને ચોર લૂટી લેશે એમ માનીને આવે જ જે પોતાની સંપત્તિની વ્યવસ્થા કરી રાખે છે અને તેથી અલિપ્ત રહે છે; અથવા કીપક છુઆઈ ગયા પૂર્વે જ ઘરમાંની સર્વ જણસો વ્યવસ્થિત કરી રાખે છે, તે જ પ્રમાણે વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થવા પહેલાં તારુણ્યમાં જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન કરી લેવાથી જે જન્મ-મૃત્યુના ચક્રમાં પડીને આ જન્મ વ્યર્થ બાંધ તેના કરતા જન્મ-મૃત્યુ આપનારી તે સર્વ વસ્તુઓને પોતાની પાસેથી દૂર કરી નાખવી ભેઈ એ. જે વાટમાં અનેક પર્વતો, કિલ્લાઓ વગેરે છે, એમ ધારીને અથવા પક્ષીઓને પોતપોતાના માળામાં બઈ ભરાતાં ભેઈને સંધ્યાકાળ થયાનું બાણી, જે વટેમાર્ગ પોતાની સાથે કાઈ પણ આવેલું કે ભોજન જેવું નહિ રાખતા છડોછાંટ જ ચાલ્યો બાંધ છે તેને ચોરો કેવી રીતે લૂટી શકે ? તે પ્રમાણે વાર્ધક્ય પ્રાપ્ત થયા પછી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યો સિવાય મરણને આધીન થવામાં ઈવનગી સાર્થકતા નથી એમ માનીને જે તારુણ્યમાં જ આત્મચિંતન કરી લે છે, તે વૃદ્ધ કરતાં પણ વૃદ્ધ છે એટલે જ્ઞાનવાન છે એમ શા માટે માનવું નહિ ? ખખેરી લીધેલા તલના છાંડવા પરના ડોડાને પુનઃ ખખેરવાથી જેમ તલની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પ્રચંડ

અસિ પ્રદીપ્ત થયા છતાં પણ ભસ્મને ખાળી શકતો નથી, તેમ જ ભવિષ્યમાં આપણો વૃદ્ધાપકાળ આવવાનો છે એમ જાણીને જેણે વાર્ધક્ય માટે અગાઉથી જ વિચાર કરી તૈયારી કરી રાખી છે, તેને વાર્ધક્યથી હાનિ થતી જ નથી, તેથી તેનામાં જ જ્ઞાનનો વાસ છે એમ તું સમજ. નાના પ્રકારના રોગોએ જ્યાં સુધી શરીરને ઘેરી લીધું નથી, ત્યાં સુધી શરીરના આરોગ્યનો ઉપયોગ આત્મજ્ઞાનમાં કરી દે છે. જેવી રીતે સર્પના સુખમાંથી પડેલા આસ શાણા માણસો ત્યજી દે છે, તે પ્રમાણે જ સુખના વિયોગે (અભાવે) દુઃખ, વિપત્તિ તથા શોક પ્રાપ્ત થાય છે, તે દેહના સ્નેહને પ્રથમથી જ ત્યાગીને તે ઉદાસીન વૃત્તિથી રહે છે અને જે જે કર્મોના યોગથી પોતાને દોષ લાગવાનો સંભવ હોય તે તે કર્મો કરતો નથી, તથા કર્મોદ્રિયોના માર્ગથી દોષો અંતર ભય નહિ તે માટે તે માર્ગના સુખ આગળ નિયમરૂપી પાપાણો આડા મૂકી તે માર્ગોને બંધ કરી દે છે, આ રીતે જે વર્તે છે, તે જ જ્ઞાનસંપન્ન પુરુષ છે, એમ તું સમજ. હવે હે અર્જુન ! તે જ્ઞાનવંતનું એક બીજું અદ્વૈતિક લક્ષણ તને કહી સંભળાવું છું, તે સાંભળ. (પદ્મ)

અસક્તિરનમિષ્વજ્ઞઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષોપપત્તિષુ ॥ ૧૦ ॥

સર્વત્ર ઉદાસીનતા, પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહ ઇત્યાદિમાં પૂર્ણ અનાસક્તિ અને ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ કંઈ પણ પ્રાપ્ત થાય, તોપણ પોતાના ચિત્તનું સમાધાન નિરંતર અવિચળ રાખવું. ૧૦

જેવી રીતે કોઈ એક પ્રવાસી બીજા પ્રવાસીએ થોડા વખતને માટે પોતાને સ્વાધીન કરેલી ગાંસડીને, તેમાં અભિલાષા-મમત્વ ન રાખતાં તે પ્રવાસીના આવતા સુધી ચલતી જળવી રાખે છે; અથવા માર્ગમાં ચાલતા તડકાના ત્રાસને ટાળવા માટે જેમ કોઈ એક પ્રવાસી વૃક્ષની શીતળ છાયામાં ઝેસે છે, તેટલી પણ જેને ગૃહ વિશે આસ્થા હોતી નથી; તેવી રીતે તે પોતાના શરીર વિષે ઉદાસીન હોય છે.

જેમ મનુષ્યનો પડછાયો તેની સાથેનો સાથે જ હોવા છતાં તેના હોવા ન હોવાનું મનુષ્યને જ્ઞાન પણ હોતું નથી, તેમ નિત્ય પોતાના સાન્નિધ્યમાં રહેનાર પોતાની પત્ની વિષે તેને આસક્તિ હોતી નથી, સંતતિને તો તે ધર્મશાળામાં એકત્ર રહેલા પ્રવાસીઓની પેઠે કે વૃક્ષની છાયામાં એ પ્રકાર માટે ઝેડેલાં પ્રાણીઓ પ્રમાણે માને છે. હે અર્જુન તે શ્રીમંત હોવા છતાં પણ પોતાની સંપત્તિ પ્રત્યે એવો ઉદાસીન રહે

છે કે, જેમ કોઈ વટેમાર્ગી રસ્તામાં બનતી ઘટનાઓનો કેવળ સાક્ષીભૂત જ હોય છે; અર્થાત્ એ સપત્તિનો હું માત્ર સાચવનારો અથવા પરમાત્માના હુકમ મુજબ આપનારો-લેનારો છું, પણ એમાં મારું કંઈ જ નથી એમ માને છે; અથવા તો પાંજરામાંનો પોપટ જેમ પોતાને પાળનારની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે, તે પ્રમાણે જે વેદાજ્ઞાનુ ઉદ્ધંધન કરતો નથી; પરંતુ વેદાજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે; અને સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર પ્રત્યે જે આસક્તિ રાખતો નથી, તે પુરુષ જ્ઞાનનું અધિષ્ઠાનરૂપ છે, એમ તું સમજ. જે પ્રમાણે મહાન સમુદ્ર શ્રીખમ અને વખાજીતુમાં સરખો જ રહે છે, તે પ્રમાણે જે લાભ તથા હાનિ પ્રત્યે સમાન રહે છે તથા જેમ સૂર્ય ત્રણે કાળમાં સમાન જ હોય છે, તેમ જ જેના મનમાં સુખદુઃખથી લેહલાવ ઉત્પન્ન થતો નથી અને જેના ચિત્તની સમતામાં આકાશ પ્રમાણે ન્યૂનતા થતી નથી, તેનામાં શુદ્ધ જ્ઞાન અત્યક્ષ વસે છે, એમ તું જાણ. (૬૦૩)

મયિ જ્ઞાનન્યયોગેન મક્તિરવ્યમિચારિणी[†] ।

વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥ ૧૧ ॥

અને મારામાં અનન્ય ભાવયુક્ત નિર્દોષ ભક્તિ હોવી, એકાંતવાસ પર પ્રેમ અને લોકસમુદાયમાં રહેવા પ્રત્યે અપ્રીતિ હોવી, ૧૧

જેણે મન, વાણી, કાયાથી નિશ્ચય કર્યો છે કે, પરમાત્મા સિવાય આ જગતમાં અન્ય કોઈ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે જ નહિ; જેના શરીર, વાચા અને મને એવા કૃતનિશ્ચયના શપથ લીધા છે કે, આ જગતમાં મારા સિવાય (પરમાત્મા સિવાય) કોવા યોગ્ય અને મેળવવા યોગ્ય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ નથી; વધારે શું કહું? જેણે પોતાનું મન મારા સ્વરૂપમાં બેસ્યું છે, તેણે જ મારું અને પોતાનું એક જ સાધ્યું છે અને જાણે મારા સ્વરૂપની શરૂઆત કરી છે. જે પ્રમાણે પોતાના પતિની સન્મુખ જતા સ્ત્રીના મનમાં જરાય શંકા આવતી નથી, તે પ્રમાણે મારી સાથે એક જ કરવામાં જેને લેશ પણ સંશય આવતો નથી; જે પ્રમાણે ગંગા એકવાર સમુદ્રને મળ્યા છતાં તેમાં જ મળીને રહે છે, પણ ભિન્ન થતી નથી; તે પ્રમાણે જે મારી સાથે એક જ પામવા છતાં પણ સર્વ લાવ

÷ કેવળ એક સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરને જ પોતાનો સ્વામી માની, સ્વાથ અને અભિમાનનો ત્યાગ કરી, શ્રદ્ધા અને ભાવના સાથે પરમ પ્રેમપૂર્વક પરમેશ્વરનું સતત ચિંતન કરવું એ જ ‘અવ્યભિચારિણી’ ભક્તિ છે.

x ભગવાન વિના બીજો કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ નહિ હોઈ, તે જ મારું શરણુ છે, આવી નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિથી.

વડે મને જ ભજતા રહે છે; સૂર્યની પ્રભાનો સૂર્યની સાથે જ ઉદય થાય છે અને સૂર્યાસ્તની સાથે જ લય થાય છે, એ એક જ પ્રભાને જ શોભે છે, તેમ જ પવનના આઘાતથી પાણી પર પાણી બિછળીને ઉપર આવે છે, તેને હોડા તરંગ કહે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એતાં તેમ તે પાણી જ હોય છે. તે પ્રમાણે જે એકનિષ્ઠ થઈને મારી સેવા કરે છે, તે જ મૂર્તિમંત જ્ઞાન છે. અથવા મનુષ્યને પવિત્ર તીર્થો, ઉત્તમ તપોવનો તથા શુદ્ધાઓમાં રહેવાની રુચિ હોય છે. પર્વતની કંઠરાઓમાં તથા સરોવરોનાં તીરો પર રહેવા પ્રત્યે તેને વિશેષ પ્રેમ હોય છે અને નગરનિવાસ પ્રત્યે અપ્રીતિ હોય છે. તેને એકાંતવાસ બહુ ગમે છે અને મનુષ્યની વસ્તીમાં રહેવાનો કંટાળો હોય છે. આવો પુરુષ જ્ઞાનની મૂર્તિ જ છે. હે સુષુપ્તિમાન! જ્ઞાનના સ્પષ્ટીકરણ માટે હજી બીજાં પાંચ કેટલાંક લક્ષણો આગળ તને કહું છું. (૬૧૫)

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ १२ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં+ નિમગ્ન હોવું અને પારમાર્થિક જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થવો; આ લક્ષણો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરાવી આપનારાં છે;+ એટલા માટે એમને ‘જ્ઞાન’ની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ છે; એથી જે વિપરીત તે અજ્ઞાન છે. ૧૨

પરમાત્મારૂપી વસ્તુ જે જ્ઞાનના યોગથી દેખાય છે, તે જ એક જ્ઞાન; તેવા જ્ઞાન વિનાનો સંસાર તથા સ્વર્ગ મેળવી આપનારાં સર્વ જ્ઞાન અજ્ઞાન જ છે, એમ જે પૂર્ણ રીતે સમજાયે છે અને તેથી સર્વ-પ્રાપ્તિની ઇચ્છા ત્યજી સંસાર પ્રત્યે ઘ્રુણા ધરે છે તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં સદ્ભાવથી રૂબરૂ મારે છે; જેમ વટેમાર્ગ જે સ્થળેથી અનેક માર્ગો ફેટતા હોય, ત્યાં બરાબર તપાસ કરી આડમાર્ગ છોડી સરળ રાજમાર્ગે જાય છે, તેમ જ જ્ઞાનમાત્ર વિષે વિચાર કરી ઇતર જ્ઞાનનો પરિત્યાગ કરી, જે પોતાનું મન તથા બુદ્ધિને અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં સંલગ્ન કરે છે;

* જે જ્ઞાન વડે આત્મવસ્તુ અને અનાત્મવસ્તુ બાંધી શકાય તે જ્ઞાનનું નામ ‘અધ્યાત્મજ્ઞાન’ છે.

+ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં ૨૪ સાધન અને લક્ષણ છે.

÷ આ અધ્યાયના ૭મા શ્લોકથી માંડી અહીં સુધી જે સાધનો કહેવામાં આવ્યાં છે, તે સુધળાં તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે હેતુ હોવાથી ‘જ્ઞાન’ નામથી ઓળખવામાં આવ્યાં છે.

x ઉપર જણાવેલાં જ્ઞાનનાં સાધનોથી વિપરીત જે માન, દંભ, હિંસા વગેરે છે, તે અજ્ઞાનની વૃદ્ધિમાં હેતુ હોવાથી નેમને ‘અજ્ઞાન’ નામથી કહ્યાં છે.

તે જ પ્રમાણે ઈતર જ્ઞાન બ્રાંતિમૂલક હોવાથી જે પોતાની બુદ્ધિ મેરુ પર્વતની પેઠે સ્થિર કરી અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રતિ જ વાળે છે; આકાશમાંનાં અન્ય નક્ષત્રોની પેઠે ધ્રુવ કદી પણ ચલાયમાન થતો નથી, તેમ અધ્યાત્મજ્ઞાનમાથી જેનો નિશ્ચય હગી જતો નથી; તેનામાં જ્ઞાન અવશ્ય વસે છે એમાં લેશ પણ સંશય નથી. આ રીતે તેના મનમાં જ્ઞાન પૂર્ણ રીતે અકિત થયા પછી તે મદ્રૂપ થઈ જાય છે. (૬૨૩)

જેવી રીતે જમવા માટે પીરસેલી પતરાળી પર બેઠેલા કોઈ મનુષ્ય જ્યાં સુધી જમવાનો પ્રારંભ કરે નહિ, ત્યાં સુધી તે જમવાને બેઠેલા છે એમ કહી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થવા છતાં જ્ઞાન મેળવ્યા વિનાના પુરુષને ‘જ્ઞાની’ની સજ્ઞા પ્રાપ્ત થતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞેયરૂપી કૃપા પર જ તેની સરળ દષ્ટિ રહે છે. બાકી જ્ઞાનનો લાભ થયા છતાં પણ જો જ્ઞેય વસ્તુ હસ્તગત ન થાય, તો જ્ઞાનનો લાભ વ્યર્થ જ છે, એમ હું સમજું છું. અધ મનુષ્યના હાથમાં ફીંજાનો શો ઉપયોગ ? તે પ્રમાણે જ્ઞાનનો માત્ર નિશ્ચય કરવામાં આવે અને આત્મદર્શન ન થાય, તો તે જ્ઞાન વ્યર્થ જ કહી શકાય છે. જો જ્ઞાનના પ્રકાશથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય તો તે બુદ્ધિ અધ મનુષ્ય પ્રમાણે નિરર્થક જ છે; માટે તે જ્ઞાન વડે જ્યાં જુઓ ત્યાં પરમાત્મા જ દષ્ટિગોચર થાય છે, એવી જેની બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ છે એટલે નિર્દોષ જ્ઞાને દર્શાવેલા જ્ઞેયને જે જુએ છે અને એવા જ્ઞાનથી જે સંપન્ન થયો છે અને જ્ઞાન જેટલું અગાધ તોટલી જ જેની બુદ્ધિ પણ વિશાળ છે, તે પુરુષ જ્ઞાનથી સંપન્ન જ છે, એમ શબ્દો દ્વારા વર્ણવવાનું કાઈ પણ કારણ નથી. જેની બુદ્ધિ જ્ઞાનના પ્રકાશ સાથે જ જ્ઞેયને આલિંગન આપે છે, તે હાથોકાય પરતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી લે છે. હે અભૂંડ ! એવો પુરુષ જ્ઞાનરૂપ છે, એમ કહેવાના આશ્ચર્ય તે શું હોઈ શકે ! સૂર્યને સૂર્ય કહી નવીનતાથી ઓળખાવેો પડતો નથી. (૬૨૩)

ત્યારે ઓતાઓ કહેવા લાગ્યા : હવે રહેવા દો. જ્ઞાન વિષે અધિક સ્પષ્ટતાની કંઈ જરૂરિયાત નથી. ગીતાર્થ કહેવામાં નિર્ર્થક વિલબ શા માટે કરો છો ? અધ્યાત્મજ્ઞાન વિષે વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરીને વમારા વક્તૃત્વનો અમને ઉત્તમ લાભ આપ્યો છે. બીજા કવિઓ કોઈ વસ્તુનું વર્ણન કરતી વખતે તે વસ્તુ વિષે જ સીધું વર્ણન ન કરતાં, તેના ઉપાગો વિષે મહાન કૌતુકથી બહલાવી બહલાવી વ્યર્થ વર્ણન કરતા જાય છે. એટલે કવિઓના આ મંત્રને તું પોતાના વર્તનમાં આગતુક

પ્રમાણે શાને ઘુસાડે છે ? જો કોઈ એક મનુષ્ય અન્ય મિત્રોને લોજન કરવા માટે પોતાને ત્યાં બોલાવી બેસવાને માટે પાટલા ગોઠવી, રંગોળી પૂરીને ચોટો લપકો કરે; અને સૌ જમવા બેસે એટલે તૈયાર કરેલું અન્ન તે જગ્યાએ થઈને માત્ર લઈ જવામાં આવે; પણ પત્રાવળીઓમાં પીરસવામાં ન આવે તો નિમંત્રિત મિત્રોનું અન્ય પ્રકારે ગમે તેટલું કરાયેલું આહરાતિથ્ય તેમને નિરુપયોગી હોઈ જેમ વ્યર્થ બળ્ય છે; અથવા અન્ય અનેક શુભોવાળી ગાય દૂધ દોહતી વખતે જો આંચળને હાથ અડકાડવા ન હેતાં હાતો મારે, તો તેનું વ્યર્થ પોષણ કોઈ પણ કરશે નહીં. તે પ્રમાણે જ્ઞાનના નિરૂપણ વખતે જ્ઞાન વિષે ન બોલતાં ઇતર કવિઓ અન્ય વિષયોનું અતિ વર્ણન કરે છે; તે પ્રમાણે ન કરતાં તમે અમને સત્ય જ્ઞાનની પૂર્ણ પ્રતીતિ કરાવી આપી છે એ કીક કહ્યું. જે જ્ઞાનની અલ્પસ્વલ્ય પ્રાપ્તિ માટે પણ લોકો મહા સંકટો ખમી ચોગાદિ સાધનો સાધે છે એવા, બુદ્ધિને તૃપ્ત કરી દેનારા જ્ઞાનનું વર્ણન તમે કહ્યું છે. આવા પ્રકારની અમૃતવૃષ્ટિની ઝડીઓ સઠાકાળ ચાલુ રહે, તોપણ તેનાથી કોઈ કંટાળશે કે ? તેમ જ સુખના કરોડો દિવસો વીતી બળ્ય તોપણ તેને ગણતાં બેસી રહી કોઈ કંટાળશે ખરો કે ? પૂર્ણિમાના ચંદ્રની રાત્રિ એક યુગ પર્થત પહોંચે, તોપણ ચક્રોર તેના પ્રતિ બેતાં કંટાળશે કે ? તે જ પ્રમાણે તમારા જેવા રસિક વક્તા જ્ઞાનોપદેશ કરે તે સાંભળી ‘હવે બહુ થયું’ એમ કોણ કહેશે ? ભગ્યવાન પરાણુને અતુર પીરસનારી મળતાં, લોજન માટે રંધેલ વાનગીઓ ખૂટી ન પડે તો સારું એવી તેની અભિલાષા હોય છે, તે જ પ્રમાણે આજની કથાનો આ પ્રસંગ છે; કારણ કે અમને જ્ઞાનશ્રવણ પ્રત્યે પ્રીતિ છે અને તમને તે કહેવા પ્રત્યે પ્રેમ છે. આથી જ તમારા વ્યાખ્યાનમાં ચારગણું બળ આવ્યું છે, તો ‘જ્ઞાનમાં તમે પરિપૂર્ણ છો’ એમ કહ્યા વગર અમે શી રીતે રહી શકીએ ? હવે આપ આગળ, બુદ્ધિના ગર્ભમાં જ્ઞાનનાં અષ્ટાદશ લક્ષણોની વિરુદ્ધ જે અજ્ઞાન છે, તેનું વર્ણન કરો. (૬૪૭)

સંતોનાં આવાં વચન સાંભળ્યા પછી નિવૃત્તિ મહારાજના હાસ્ય શ્રીજ્ઞાનદેવ કહેવા લાગ્યા કે, ‘મારી પણ અજ્ઞાનનું વર્ણન કરવાની મનોભાવના હતી. એવામાં હે શુરો ! આપે મને આજ્ઞા કરી, તો હવે વ્યર્થ બડબડાટ કરતો નથી. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જ્ઞાનનાં અઠાર લક્ષણો કહી બતાવ્યાં. પછી બોલ્યા કે, જેનામાં આ લક્ષણો દૃષ્ટિગોચર થાય, તેનામાં જ્ઞાન નિવાસ કરે છે, એવો મારો પોતાનો અભિપ્રાય છે અને બીજા જ્ઞાનીઓનો મત પણ એ જ છે. મેં તને

હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટ રીતે તે જ્ઞાનનું દર્શન કરાવ્યું છે. હે મહાબુદ્ધિમાન અર્જુન ! હવે જેને અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, તેનું વર્ણન પણ લક્ષણો સહિત સ્પષ્ટ કરી સંભળાવું છું. હે ધનંજય ! જ્ઞાનની સમજ પડ્યા પછી અજ્ઞાન સહજ સમજી શકાય છે; કારણ કે જ્ઞાનનો અભાવ તે જ અજ્ઞાન છે. દિવસની સમાપ્તિ થયા પછી રાત્રિની જ પાળી આવે, છે; કારણ કે રાત્રિ અને દિવસ એ બે પ્રકારે ઉપરાત ત્રીજો કોઈ પ્રકાર જ સૃષ્ટિમાં નથી; તે પ્રમાણે જ્યાં જ્ઞાન નથી ત્યાં અજ્ઞાનનો જ વાસો છે; તથાપિ અજ્ઞાનનાં કેટલાક લક્ષણો તને કહી સંભળાવું છું. પોતાના પ્રતિષ્ઠાની જ વાટ જોતો જે બેસી રહે છે અને ઢોઢો તરફથી સત્કાર મળે તો જ સંતોષ પામે છે; તથા તેણે માન મળે તો ગર્વથી પર્વતના શિખર પર ચઢી જઈને કદાપિ નીચે ઊતરતો નથી (નમ્ર થતો નથી), આવા પુરુષમાં પૂર્ણ અજ્ઞાન નિવાસ કરે છે એમ તું સમજ. અથવા પોતાના ધર્મોચ્ચરણ વિશે-પીપળાને યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર ક્યો પછી તેને જેમ દોરી બાધવામાં આવે છે તેમ; અથવા તો દેવળમાંનું ચમ્પર જેમ સર્વના ઉપયોગમાં આવે છે; તે પ્રમાણે ઢોઢોમા તે પોતાનાં કૃત કર્મોની પ્રસિદ્ધિ કરે છે. પોતાને આવકતી વિદ્યાની પોતાના સુખથી પ્રસિદ્ધિ કરે છે અને પોતાને હાથે બનેલા સત્કૃત્યો બહેર કરી ઢોઢોને ઢોલ વગાડીને જણાવે છે. આ પ્રમાણે જે કૃત્યોથી પોતાના પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થાય તે નિત્ય કરતો રહે છે; અને દિવસમાં ત્રણવાર સ્નાન કરી અંગે અત્તર વગેરે લગાડી શરીરને શણગારે છે; પરંતુ માનવબળતની કોઈ પણ પ્રકારની સેવા કરવાની ઇચ્છા ધરાવતો નથી. આવો માણસ અજ્ઞાનની બાણ છે, એમ તું સમજ. જે પ્રમાણે અરણ્યમાં ફાવાનળ સળગવાથી સ્થાવર-જંગમ સર્વ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે જેનાં સ્વાભાવિક આચરણથી પણ જગતને હુઝાર થાય છે, જે સહજતયા ભાષણ કરે, તે પણ મનુષ્યના હૃદયને તીક્ષ્ણ બાલાની અણીની પેઠે ભેદી નાખે છે અને જેની સર્વ ચોજનાઓ ઈતર જનોને વિષ કરતાં પણ અધિક ઘાતુક થઈ પડે છે, તેનામાં અજ્ઞાનનો જ નિવાસ છે. વધારે શું કહું ? તે અજ્ઞાનનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન જ છે અને તેનું જીવન હિંસાનું ઘર જ છે. ધમણે ડૂંકવાથી જેમ ડૂંદે છે અને પવન નીકળી જતા તે તરત જ ફળાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે જે લાભ થવાથી કુલાઈ જાય છે અને હાનિ થતાં હુઝનિમમ્મ થઈ જાય છે; વાવાઝોડામાં સપડાયેલી ધૂળ જેમ આકાશ પથંત બિચે ચડે છે, તે પ્રમાણે ઢોઢો સ્તુતિ કરે, તો જે હર્ષથી કુલાઈ જાય છે;

ખોળાવીશર પાણીથી પણ જેમ કાઢવ લીધો થઈ જાય છે અને થોડો પવન વાતાં સુકાઈ જાય છે, તેમ કોઈએ થોડી નિંદા કરી હોય, તો જે માથું કૂટે છે; આ પ્રમાણે જે માન-અપમાનને સહન કરી શકતો નથી, તેનામાં પૂર્ણ અજ્ઞાનનો નિવાસ હોય છે, એમ તું સમજ. જે મનમાં કંઈ હોય અને મુખ દ્વારા કંઈ બીજું જ બોલી બતાવે છે અને એકને વચન આપી, તેની વિરુદ્ધમાં બીજાને મદદ આપે છે; પારધી દુષ્ટ બુદ્ધિથી જે પ્રમાણે મૃગાદિકને ચારો નીરે છે, તે પ્રમાણે બહારથી પ્રેમમય વર્તન બતાવી, જે ઉત્તમ લોકોની સાથે પણ અંતઃક્રણથી વેર રાખે છે; શેવાળથી લીપાયેલી શિલા ઉપરથી જે પ્રમાણે લીલીછમ દેખાય છે, કે લિંગોળી પીળી દેખાય છે, તે પ્રમાણે જેનાં કર્મો કેવળ બહારથી જ ઉત્તમ દેખાય છે, તે મનુષ્યમાં અજ્ઞાન નિઃસંશય છે, એમ તું નિશ્ચયપૂર્વક સમજી રાખ. શુરુકુળનું નામ લેતાં જેને લાજ લાગે છે, શુરુસેવાનો જે તિરસ્કાર કરે છે અને શુરુની પાસેથી પોતાને જે વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ હોય, છતાં તે વાતને પણ જે માનતો નથી; આવા મનુષ્યનું નામ લેવું તે શૂદ્રના ધનું અજ્ઞ સેવન કર્યા સમાન છે; પરંતુ અજ્ઞાનનાં લક્ષણ કહેતા, ન છૂટકે જ તેનો ઉચ્ચાર કરવો પડ્યો.

માટે હવે જે શુરુભક્તનું નામ સૂર્યના તેજની પેઠે સર્વ અજ્ઞાનાં-ધકાર દૂર કરનાર છે, તેનું નામ લઈ વાચાથી થયેલા પાપનું પ્રાપ્તિ કરે છુ. આટલાથી જ શુરુનિંદકના નામોચ્ચારણથી વાચાને લાગેલા મહાન દોષનું નિરસન થશે. શુરુનિંદકના નામોચ્ચારથી ઉત્પન્ન થનાર મહાન ભયોને નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય શુરુભક્તના નામોચ્ચારમાં છે. અસ્તુ. હવે અજ્ઞાનનાં ઈતર લક્ષણો પણ શ્રવણ કરો. જે બાળસુ-રહીને કર્મ કરતો નથી તથા મનમાં સંશયને ધારણ કરે છે, તે જંગલ-માંની અમગલ મૃત્તિકા અને કાટાથી ભરેલા કૂવા જેવો છે. આ કૂવો કેવો હોય છે? તેના મુખ પર કાંટાવાળાં વૃક્ષો ઊગેલા હોય છે અને અંદર પ્રાણીઓ પડીને મરી ગયેલા હોવાથી, તેમના અસ્થિ એકઠાં થયેલાં હોય છે, તે પ્રમાણે જે મનુષ્ય આતર્બાહ્ય મલિન હોય છે, જે પ્રમાણે અજ્ઞ ઉઘાડું છે કે ઢાકેલું છે, તે ન જોતાં કૂતરાં તેને ખાય છે, તે પ્રમાણે જે ધનની બાબતમાં પોતાનો અને પરાયણો વિચાર રાખતો નથી; કૂતરો જે પ્રમાણે સ્ત્રીસંગ કરતી વખતે એકાત કે બર-બજારનો વિચાર કરતો નથી અને કોઈ પણ પ્રકારનો વિધિનિષેધ માનતો નથી; તે પ્રમાણે જે સ્ત્રીસંગની બાબતમાં નિર્લજ્જ હોય છે,

કર્મનો વખત વીતી જાય અથવા નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો રહી જાય, તોપણ જેના મનમાં ખેદ થતો નથી; પાપાચરણ વિષે જે નિર્લજ્જ હોય છે અને પુણ્ય-કર્મની કલ્પના પણ જેના મનમાં આવતી નથી તથા જેના મનમાં અતિશય વિકલ્પો આવે છે અને દ્રવ્યપ્રાપ્તિ વિષે પાપ-પુણ્યનો વિચાર કરતો નથી, તે કેવળ અજ્ઞાનનું જ પૂતળું છે એમ તું સમજ. જે પ્રમાણે ઘાસની સળી પર ફીડી ચડતાં તે નમી જાય છે, તે પ્રમાણે અદ્ય લાલ માટે પણ જેની બુદ્ધિનું સ્થૈર્ય ડગી જાય છે; ખાખોચિયામાં પગ પડવાથી જેમ તેમાંનું પાણી કપિત બને છે, તેમ જે લયનું નામ માત્ર સાંભળીને ગભરાઈ જાય છે; પાણીના પૂરમાં પડેલું તુબડું જેમ હવા જે તરફ ધસડી જાય, તે તરફ વ્યવ્ય જાય છે; તેમ જે મનોરથના પૂરમાં તણાઈ જાય છે; પવનની સંહાયથી જેમ ધૂળ ગગન પર્યંત ઊંચે ચડી જાય છે, તેમ જે દુઃખની વાત સાંભળી વ્યાકુળ થઈ જાય છે; વાવાઝેડું જેમ ક્યાંય પણ સ્થિર હોતું નથી; જે ક્ષેત્ર, તીર્થ કે નગરમાં ક્યાંય પણ સ્થાયી રહેતો નથી; ઉન્મત્ત થયેલા કાકીડાને જે પ્રમાણે નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે ચઢવા-ઊતરવાનો વ્યર્થ નાદ લાગે છે; જે પ્રમાણે પાણીનું માટલું તેની ચારે તરફ આધાર મૂક્યા સિવાય સ્થિર રહેતું નથી, તે પ્રમાણે જે નિદ્રાકાળ સિવાય અન્યકાળમાં એક સ્થળે ન રહેતાં ચારે તરફ જમતો ફરે છે; જેની ચચળતા માંકડાંની પેઠે અતિ ચપળ છે, તેનામાં અજ્ઞાન પૂર્ણતાથી વસેલું છે; અને હે અર્જુન! જેના અંતરમાં સચમનો અશ પણ હોતો નથી, જેમ વહેણામાં વૃષ્ટિનું પૂર આવતા તે રેતીના બધને ગણકારતું નથી અને કિનારાના બધને તોડી નાખે છે, તે પ્રમાણે જે શાસ્ત્રનિબિદ્ધ કર્મ કરવાથી ડરતો નથી, પણ ચથેચ્છ વર્તે છે, જે વ્રતો પાળતો નથી, સ્વધર્મને લાત મારીને હડસેલી મૂકે છે અને જેની ક્રિયા શાસ્ત્રોએ બાધી આપેલા નિયમોથી વિરુદ્ધ હોય છે; જેને પાપાચરણનો કટાણો હોતો નથી, જેને પુણ્યાચરણ દેશ પણ જ્ઞાત નથી અને જે લજ્જાની મર્યાદાને ખણી નાખે છે; જે કુળધર્મને જોળાપ્રતો નથી, વેદની આજ્ઞાને માનતો નથી અને જેને સારામાં કુત્યોનો વિવેક હોતો નથી; જે પ્રમાણે આકેલી આખલો છૂટો મુકાયલો હોવાથી ફાવે ત્યાં સંચરે છે કે પવન નિરંકુશતાથી ફાવે તેમ વાય છે અથવા અરણ્યમાં ફાટેલા વહે-ળાનું પાણી ગમે ત્યાં વહે છે; અથવા અંધ હાથી મદોન્મત્ત બને કે પર્વતને દાવાનળ લાગે, એટલે પછી તે કોનો ઘાણ કાઢશે કે કોને બાળી મૂકશે એનો જેમ કોઈ નિયમ હોતો જ નથી, તે પ્રમાણે જેનું મન

વિષયો વિષે બહેકેલું હોય છે. ઉકરડા પર શું નાખવામાં નથી આવતું વારું? મસ્તાન આખલાને કોણ ચોકી શકે છે? શહેરના ઢરવાળના ઊંઘરા પરથી કોણ આવતું જતું નથી? (૭૦૦) જે પ્રમાણે અજ્ઞેયમાં ગમે તે માણસ જમી શકે છે, અગર તો સાધારણ મનુષ્યને અધિકાર મળતાં તે જોનો અમલ પોતાના મનને ગમે તેવી રીતે ફાવે તેમ બબલે છે; અથવા વલ્લિકની ફૂકાને ગમે તે આહક જઈ શકે છે; તે પ્રમાણે જેનું અંતઃકરણ ચંચળ છે, તેનામાં સંપૂર્ણ અજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે, એમ તું સમજ. જે જીવતાં તેમ જ મૃત્યુ પછી પણ વિષયોની વાસનાને છોડતો નથી અને આ લોકમાં એવાં આચરણ કરે છે કે જેથી સ્વર્ગમાં પણ વિષયોપલોગ પ્રાપ્ત થાય; જેના સર્વ પરિશ્રમે કેવળ વિષયોપલોગની પ્રાપ્તિ માટે જ હોય છે અને જેને સકામ કર્મો સિવાય ઈતર કર્મો કરવાં ગમતાં જ નથી; તેમ જ જે વિરક્તાનું ઈર્થન થતાં પણ સચેલ (પહેરી રાખેલાં સઘળાં વસ્ત્રો પલાળી નાખીને) સ્નાન કરે છે; જેમ કોઢિયા માણસને પોતાના ગળતકુદના વ્યાધિને લીધે ગળી જતી અને લોહી તથા પરથી ખરડાયેલી આંગળીઓવાળા હાથ વડે ખાવામાં ઘૂણા ઉત્પન્ન થઈ સૂગ ચઢતી નથી; તેમ વિષયોને જેનો કંટાળો આવ્યા છતાં વિષયોનો જેને કંટાળો આવે નથી અને કર્મક્રમ વિષે નિરિચ્છ થતો નથી; જે પ્રમાણે ગધેડીની પાછળ ગધેડો લાગતાં, તે ગધેડી લાતો મારીને તેનું નાક તોડી નાખે છે, તોપણ તે પાછો ન ફરતાં તેની પૂઠે જ લાગેલો રહે છે; તે પ્રમાણે જે વિષયો માટે બળતા અશ્મિમાં બૂસકો મારવાને આગળપાછળ જોતો નથી અને જે પોતાના એ વ્યસનને દૂષણ નહિ, પણ બૂષણ જ માને છે; મૃગજળની લાલસાથી દોડતાં દોડતાં મૃગની છાતી તૂટી જાય; તોપણ તેનો વેગ કમી ન થતાં ઊલટો વધે છે; પરંતુ એ મિથ્યા છે એમ તે માનતો નથી; તે પ્રમાણે જે જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત વિષયપ્રાપ્તિ માટે એકસરખો શ્રમ કરવા છતાં તે પ્રત્યે તિરસ્કાર થવાને બદલે જેનો તેનામા ઊલટો પ્રેમ જ વધતો જાય છે; બાળપણમાં (પુત્રને) માતાપિતા પ્રત્યે વહાલ હોય છે અને બાલ્યાવસ્થાની સમાપ્તિ થતાં તારુણ્ય દશ્યામાં સ્ત્રી પ્રત્યેની ચેલછા લાગે છે; સ્ત્રીના ઉપલોગ પૂર્ણ થતા વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે એટલે પછી તે તેવો જ પ્રેમ છોડકાછેલા પર રાખવા માટે છે; જન્માધ જેમ ઘર છોડીને ક્યાંય જતો નથી, તે પ્રમાણે જે છોડકાછેલા વચ્ચે રહીને જ કાળ કમલ કરે છે; પરંતુ જેને મૃત્યુ પર્યંત વિષયો પ્રતિ તિરસ્કાર છૂટતો નથી, તેનામા અજ્ઞાનનો પાર નથી, એમ તું સમજ. (૭૧૨)

હવે અજ્ઞાનનાં બીજાં પણ કેટલાંક લક્ષણો કહી સંભળાવું છું. જે પોતાના દેહને આત્મા ધારીને કર્મો કરે છે અને જો કોઈ એકાદ કર્મનું આચરણ ઓછુંવતું થાય તો અભિમાનથી કુંભાર્થ શોકમાં દૂષી બન્ય છે; દેવનો પ્રસાદ મસ્તક પર રાખતાં જ જેમ ભક્ત તોરથી ધૂમવા માંડે છે, તે જ પ્રમાણે જે વિદ્યાના ભેર પર અને વયના અભિમાન પર આધાર રાખી છાતી કાઢી ધમધમ પગલાં મૂકતો, નાચતો-ફૂલતો ચાલે છે; આખા જગતમા એકલો હું જ શાણો અને શ્રીમંત છું અને મારા જેવો ધીમંત કે શ્રીમંત બીજો કોઈ પણ નથી તથા મારા જેવું નીતિરીતિ બહુ વર્તન પણ બીજા કોનું છે? મારી બરાબરી કરી શકે એવો બીજો કોઈ નથી, હું જ સર્વજ્ઞ છું અને એકલો હું જ જગતમાં જ્ઞાતા છું, આ પ્રમાણે જે સર્વ વાતનું અભિમાન કરે છે; વ્યાધિશસ્ત્ર માણસથી જેવી રીતે કોઈ પણ પ્રકારનો લોગ સહન થઈ શકતો નથી, તે પ્રમાણે બીજાનું સારું થયેલું જેનાથી સહન કરી શકાતું નથી; દીપક જે પ્રમાણે આખી દિવેટને ખાઈ જઈને સ્નેહ- (તેલ) ને બાળી નાખે છે અને તેને જે જગ્યાએ મૂક્યો હોય, તે જગ્યાને કાળીમેશ કરી નાખે છે; તથા તેના પર પાણીનું ટીપુંચ પડતાં તડતડ અવાજ કરે છે, પવનથી ઓલવાઈ બન્ય છે અને ઘરને તેનો સહેજ પણ સ્પર્શ થાય તો તેને સળગાવી દે છે અને એક તુલ્ક પણ બાકી રહેવા દેતો નથી; અને જો કોઈ સ્થળે જરા સરખો પણ પ્રકાશ ફેંકે છે, તો તેટલાથી પણ ગરમી ક્યાં વિના રહેતો નથી; આવા દીપકના અદ્ય શુભોની પેઠે જેની પાસે વિદ્યા અદ્ય હોય છે પણ દોષો અધિક હોય છે, તેનામાં અજ્ઞાનનો વાસ છે. જે રોગીને નવબર થયો હોય, તેને ઔષધ તરીકે પણ જો દૂધ આપવામાં આવે, તોય તે જેમ તેના તાવને કોપાવનારું થઈ પડે છે; અથવા સર્પને દૂધ પાવામાં આવે, તો જેમ તેનું વિષ કરી તે ઝાકે છે, તે પ્રમાણે શુભવાન મનુષ્યનો જે મસ્તક કરે છે, વિદ્યા વિશેની અહંતા ધરાવે છે અને તપના આચરણથી જેના અંગમાં, ઉજ્જ્વલતા બ્યાપી રહે છે; અત્યજને રાજ્યાસન પર બેસાડવામાં આવતાં જેમ તે અભિમાનથી કુંભાર્થ બન્ય છે, અથવા અજગર સ્તંભને ગળી બન્ય, તો તે જેમ અકડવા માંડે છે; તેવા પ્રકારનો જેના અંગમાં ગર્વનો અકડાટ ભરેલો છે એમ જોવામાં આવે અને જે વૃક્ષના ઠૂકાની પેઠે કદી પણ નમતો નથી, પાષાણ પ્રમાણે જેનું હેય કઠિન હોવાથી જે દ્રવતો નથી અને ગારુડીના મંત્રથી જેમ મણની વેદના શમતી નથી; એવો જેનો

સ્વભાવ હોય અને તેથી જે શુભીજનોને ગણકારતો ન હોય તેવા માણસમાં અજ્ઞાનનો દિનપ્રતિદિન વધારો જ થતો જાય છે, એ હું તને નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું. (૭૨૭)

હે ધનંજય ! જે પોતાની સંપત્તિ, ઘરખાર તથા દેહ અને વિદ્યામાન જન્મ વિષે કશો પણ વિચાર કરતો નથી; કૃતક્રીની ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવે, અથવા ચોરને વ્યાપાર કરવા માટે નાણાંની મૂડી ધીરવામાં આવે કે નિર્દાનજ મનુષ્યની સ્તુતિ કરવામાં આવે, તો જે પ્રમાણે તેઓ કરેલા ઉપકારને ભૂટી જાય છે; અથવા નકાશ કૃતશનાં કાન અને પૂંછડી કાપીને તેને ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે, તોપણ તે ગળતા રક્ત સાથે જ પુનઃ તે ઘરમાં જ પ્રવેશ કરે છે, સ્પર્ધના મુખમાં સપડાઈ ગળાતો હોવા છતાં પણ દેડકો માત્ર વિનોદને ખાતર પણ માંખોને ગળવાનું ભૂલી જઈ શકતો નથી; તે પ્રમાણે અંગમા ખંજવાળ આવીને નવ દારો વહેતા હોવા છતાં પણ જેના મનમાં પોતાની આવી સ્થિતિ થવાનું કારણ શું, એવો વિચાર જેને ઉદ્ભવતો નથી, અથવા તે માટે ખેડ પણ થતો નથી; માતાના ગર્ભાશયમાં વિષ્ટાના થરમાં નવ માસ પર્વત જે અદબદે છે, જે ગર્ભમાંના તથા ઉદરમાંથી બહાર નીકળતી વેળાના દુઃખેદ કાંઈ પણ સ્મરણ કરતો નથી, ખોળામાં બેસાડેલા બાળકને મળમૂત્રના ગારામાં આળોટતું જોવા છતાં પણ જેને તે પ્રત્યે ઘૂણા ઉત્પન્ન થતી નથી કે ત્રાસ પણ થતો નથી, સાત્રત જન્મ વિષે તથા ભાવિ જન્મ વિષે જેના મનમાં કાંઈ પણ વિચાર ઉત્પન્ન થતા નથી; અને તે જ પ્રમાણે પોતાના તારુણ્યના મદમા છકેલો હોવાથી ભવિષ્યમાં અવશ્ય આવનારા મૃત્યુ વિષેની જે કાંઈ પણ ચિંતા ધરાવતો નથી, પોતાના જીવનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને આપણને ગમે ત્યારે પણ મૃત્યુ તો પ્રાપ્ત થનાર જ છે, એ વિષે જે લેશ પણ વિચાર કરતો નથી; ખાઓચિયું કદાપિ સુકાવાનું નથી, એવી ધારણાથી જે પ્રમાણે તેમાંથી મત્સ્ય અગ્રાધ સરોવરમાં જતા નથી; અથવા પાર્શ્વીના ગાયનથી મુગ્ધ થઈ હોળવાઈ જવાથી, જે પ્રમાણે મૃગ પાર્શ્વીને નહિ જોતાં ફસાય છે; અથવા મત્સ્ય જે પ્રમાણે ગલમાં લગાડેલા માંસની અંદરનો આકડો છે, તે જીવલેણ છે, તેની કલ્પના કરતું નથી અને ગલ ખાઈને મરી જાય છે; અથવા દ્વીપકની જ્યોતિથી હું બળીને ભસ્મ થઈશ, એ રહસ્યને ન જાણીને જેમ પતંગ તેની ઉપર ઝડપ મારે છે; ઘર બળતું હોવા છતાં પણ એકાદ મૂખ જેમ નિદ્રાના ઘેનમાં તે પ્રતિ લક્ષ આપતો નથી; કિંવા

જે અજ્ઞમાં વિષ નાખવામાં આવ્યું હોય, તે અજ્ઞને જેમ અજ્ઞાણ મનુષ્ય નીરૂપણે ખાય છે; તે પ્રમાણે જીવનરૂપે આ મૃત્યુ જ આવીને ઊભું છે, એમ જે વિષયસુખના ઉન્માદમાં પડીને જાણી શકતો નથી; અને પોતાના શરીરની પુષ્ટતા, રાત્રિ, અને દિવસનો ઉપયોગ તથા વિષયથી થનારા સુખની પ્રૌઢતાને જે સત્ય માને છે; અને એ વિનાની આ જગતમાની બીજી સર્વ વસ્તુઓને જે મિથ્યા માને છે, પરંતુ ખિચારો એમ સમજતો નથી કે, વેશ્યા આપણને તન-મન અર્પે છે, તે તેનો પ્રેમ ઉપરટપકેનો છે અને એ તો ઊલટો આપણને ડુંગાડવાનો અને ધન લૂટવાને માટેનો જ માર્ગ હોય છે; એ રહસ્ય સમજતો નથી, અથવા માર્ગમા જતાં ચોરોનો ભોટો થતાં તેમના તરફથી ઉપરટપકે દેખાડાતી મૈત્રી ખંરી હોતી નથી પણ વનમાં જવા પછી આપણા પ્રાણ દેવા માટે જ તેમની તે મૈત્રી હોય છે અને માટીની પ્રતિમાને સ્નાન કરાવી પૂજા કરવી, એ જેમ તેનો નાશ કરવા સમાન જ છે; પાડુરોગથી પુષ્ટ થયો હોય તો તે ખરી પુષ્ટતા નહિ, પણ તેના આયુષ્યની સમાપ્તિ જ ચિન્હ હોય છે, તે પ્રમાણે જે આહાર અને નિદ્રામાં તહીન થઈ તેનાથી આપણો નાશ છે એમ સમજતો નથી; શૂળી પર ચઢાવવાને લઈ જવામાં આવતો મનુષ્ય પોતાની સમક્ષ શૂળીને જોઈને તેની તરફ વેગથી દોડવા માંડે છે, તો તે પોતાના પ્રત્યેક પગલાથી મૃત્યુને વધુ ને વધુ સન્નિધ્યમાં કરતો જાય છે, તે પ્રમાણે દેહ જેમ જેમ વધે, આયુષ્ય જેમ જેમ વૃદ્ધિ-ગત થતું જાય તથા મનુષ્ય જેમ જેમ વિષયસુખમાં નિમગ્ન થતો જાય, તેમ તેમ મૃત્યુ આયુષ્યને જીતતું જાય છે અને મીઠું જે પ્રમાણે પાણીમા નાખવાથી પીગળી જાય છે, તે પ્રમાણે જેમ જેમ વય વધતી જાય તેમ તેમ તે કાળને નિકટ ને નિકટ લાવતી જાય છે, અને તે મરણ પોતાને હાથોહાથ લઈ જશે એ રહસ્યને જે સમજતો નથી. હે અર્જુન! આયુષ્યની વૃદ્ધિ સાથે પોતાનું મરણ વધારે અને વધારે નિકટમા આવતું જાય છે. એ વાત વિષયોમાં લીન રહેવાથી જે સમજી શકતો નથી, હે મહાબાહો અર્જુન! તે અજ્ઞાનરૂપી દેશનો રાજા છે એમ કહેવામા કોઈ પણ પ્રકારની શંકા જ નથી. (૭૫૩)

જેવી રીતે તેવો પુરુષ આયુષ્યના ઉન્માદમાં ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારા મૃત્યુ વિષે વિચાર કરતો નથી, તેવી જ રીતે તારુણ્યના જોમમાં ભવિષ્ય-માં આવનારી વૃદ્ધાવસ્થા વિષે પણ ચિંતા ધરાવતો નથી. ડુંગરના ઢાળ પરથી ગાડી ગળડી પડતાં કે પર્વતના શૃંગ પરથી પાંખાણુ નીચે ગળડી ગી. ૩૦

પડ્યા પછી પોતાનું શું થશે તેનું જ્ઞાન જેમ તેને હોતું નથી, તે પ્રમાણે જે ‘મને વાર્ધક્ય થેરશે, ત્યારે મારી શી સ્થિતિ થશે’ તેના વિચાર કરતો નથી અથવા તો વધુ અરણ્યમાંના વહેણમાં વૃષ્ટિનું પૂર આવતાં જેમ તેને ઝોળાંગી શકાતું નથી; અથવા પાડાઓ વચ્ચે ટક્કર ચાલતી હોય તે વર્ણતે તેઓ ઉન્નત થવાથી બીજા કોઈને પોતાની નિકટ આવવા દેતા નથી; તે પ્રમાણે જેના અંગમાં તારુણ્યનો મહ સંચરેલો હોય છે, તે પુરુષ અજ્ઞાનનું ઘર જ છે. શરીરસંપત્તિ ઘટવા માંડે, તેના શરીરમાંના તેજનો લોપ થતો જાય અને ગર્દન હાલવા સાથે મસ્તક પણ કંપવા લાગે, હાઠીના વાળ સફેદ થઈ જાય છે અને ડોકનો કાંટો ઢીલો થઈ જવાથી ગરદન, બાણે ‘ના-ના’ એમ કહેતી હોય તેમ, વ્યર્થપણે ડાબે-જમણે હાલ્યા કરે છે; આવી સ્થિતિ થયા છતાં જે આશાને વધાર્યે જાય છે, તે પુરુષ પણ અજ્ઞાનમાં જ દૂબેલો છે. અધ મનુષ્યને પોતાની સામેનો સ્તંભ છાતી સાથે અથડાય, ત્યાં સુધી તેને જેમ તેના અસ્તિત્વની ખબર પડતી નથી, અથવા દંષ્ટિ સમક્ષ ગાડ પરથી નીચે પડેલા બાંધુને બીજા કોઈ માણસ ઉઠાવીને પોતાના મોઢામાં મૂકી આપે તો સારું એમ માની આગસુ માણસ બને પડ્યો રહી, તે બાંધુને પોતાને હાથે ઉપાડી પોતાના સુખમાં મૂકવા સુદ્ધાંની બને ખટપટ કરતો નથી; તેમ જ જે તારુણ્યનો ઉપભોગ લેતાં, ભાવિ વૃદ્ધાવસ્થા વિષે વિચાર કરતો નથી, તે કેવળ અજ્ઞાનની સજીવ મૂર્તિ છે એમ જ બાણુવું.

કોઈ અધ વા કચ્છરમાંથી વાંકો વળી ગયેલો મનુષ્ય મળે, તો જે તારુણ્યના મહમાં છકી જઈ તેની મરકરી કરે છે; પરંતુ ભવિષ્યમાં આપણી સ્થિતિ પણ એવી જ થવાની છે એમ વિચારતો નથી અને મોતની નિશાની જે વૃદ્ધાવસ્થા તે ગ્રાસ થવા છતાં જે તારુણ્યનો ઘમંડ છોડતો નથી, તે પુરુષ પણ અજ્ઞાનનું જ ઘર છે, એમ તું નક્કી સમજ. વળી અજ્ઞાનનાં બીજાં પણ કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો કહું છું, તે સાંભળ. (૭૬૩)

વાઘના જ ગલમાંથી એકવાર ચરીને બળદ ભાગ્યવશાત્ સુખરૂપ થેર પાછો આવ્યો હોય અને વાઘ પોતાને કાંઈ પણ હાનિ કરતો નથી એવો તે વિશ્વાસ ધરીને જેવી રીતે ફરીથી પણ તે જ જંગલમાં ચરવા જાય છે અને કાળનો ભોગ થાય છે; અથવા જે ઘરમાંની સંપત્તિ પર સર્પ બેઠેલો હોય, તે ઘરનો ભંડાર એક વખત સર્પદંશ થયા વિના એકાદ મનુષ્ય લઈ આવે, તો તે પછી સંપત્તિ પર સર્પ બેસે

છે એ વાત જેવી રીતે તે પુરુષ સાચી માનતો નથી; તેમ જ આવા બનાવો અવારનવાર બનતા નથી અને તેથી તેમ કરવામાં શુભ બોધમ સમાયેલું છે, એવું પણ જે માનતો નથી; અને પોતાનો વેરી ઊંઘ્યો હોય, માટે હવે વેરનો અંત આણ્યો હોવાનું માને છે અને એવા ભરોંસા પર સ્વસ્થ થઈ બેસી રહે છે, તો તે વેરી ભયત થતાં જેમ તે પોતાનાં બાળબચ્ચાં સહિત પોતાનો શુભ પણ ખોઈ બેસે છે, તે પ્રમાણે જ્યાં સુધી ક્ષુધા અને નિદ્રા-સારી હોય અને જ્યાં સુધી કંઈ પણ જાતનો રોગ લાગુ પડ્યો ન હોય, ત્યાં સુધી જે તે વિષે ચિંતાં રાખતો નથી અને સ્ત્રીપુત્રાદિ તથા સંપત્તિ આદિ વધારે વધારે મળતાં જાય, તેમ તેમ જે વધારે મહાધ થતો જાય છે, અને એક ક્ષણમાં સ્ત્રીપુત્રાદિનો વિયોગ થશે તથા એક ક્ષણમાં સંપત્તિનો નાશ થઈને વિપત્તિ આવશે, એવા એવા ભવિષ્યમાં આવી પડનારા દુઃખનો જેને વિચાર પણ આવતો નથી, તે પૂર્ણ અજ્ઞાની છે; અને હે અર્જુન ! જે આ મૃત્યુલોકમાં ઈંદ્રિયોને યથેચ્છ ચરવા દે છે, તેને પણ કેવળ અજ્ઞાનરૂપ જ સમજવો. જે તારુણ્યના ઉન્માદમાં સંપત્તિના મહથી સેવ્યા-સેવ્ય વસ્તુનો વિચાર ન કરતાં એકસરખો તેનો ઉપભોગ હેતો જ રહે છે, ન કરવા ચૈત્ત્ય કૃતિ કરે છે, અસંભવનીય વસ્તુની આકાંક્ષા રાખે છે અને જે કાર્યનો વિચાર કરવો ન જોઈએ, તેનો વિચાર જે નિરતર પોતાના મનમાં લાવે છે; જ્યાં પ્રવેશ ન કરવો જોઈએ, ત્યાં પહોંચી જાય છે; જે વસ્તુ હેવી ન જોઈએ, તેની માગણી કરે છે અને જે કાર્યનો વિચાર સુદ્ધાં કરવો ન જોઈએ કે જેને સ્પર્શ પણ કરવો ન જોઈએ, તેનો વિચાર અને સ્પર્શ જે કરે છે; જ્યાં જવું ન જોઈએ, ત્યાં જાય છે, જોવું ન જોઈએ તે જુએ છે, ખાવું ન જોઈએ તે ખાય છે અને આ પ્રમાણે વર્ત્ય ગણેલી કૃતિ કરવાથી જ જે આનંદ પામે છે, જેની સંગત કરવી ન જોઈએ, તેની સંગત કરે છે, જ્યાં બિલકુલ સંબંધ રાખવો ન જોઈએ, ત્યાં ઘાટો સંબંધ બાધે છે અને જે માર્ગનું આચરણ કરવું ન જોઈએ, તે માર્ગ આચરે છે; જે સાંભળવું ન જોઈએ તે સાંભળે છે, જોલવું ન જોઈએ તે બકે છે અને તે કરવાથી આપણાથી દોષ થાય છે એ શંકાને જે મનમાં સ્થાન જ આપતો નથી; પોતાના મનમાં આવે તથા પોતાને જે સુખા-વહ લાગે, તે જ કાર્ય કરવા તરફ લક્ષ હોવાને લીધે જે સારી-માઠી કૃતિનો હેશ પણ વિવેક-વિચાર કરતો નથી અને એ કારણથી ભળતી જ કૃતિનું આચરણ કરે છે; પરંતુ પોતાને હાથે પાપ થશે કે પોતાને

નરકચાતના ભોગવવી પડશે, એ ભવિષ્યના પરિણામની જે દેશમાત્ર પણ ચિંતા રાખતો નથી; એવા ધર્મબ્રાહ્મ માણસોને લીધે સમસ્ત જગતમાં અતિશય અજ્ઞાનનો પ્રસાર થાય છે અને તેની એટલી બધી વૃદ્ધિ થાય છે કે, જ્ઞાનને પણ તે પોતાના બળ વડે પાછળ હટાવી શકે છે.

અસ્તુ. જેના ચોગથી તું અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકે એવાં તેનાં કેટલાંક બીજાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવું છું, તે સાંભળ. જે પ્રમાણે ભ્રમરનું ચિત્ત નવવિકસિત કમળના કેસર પર આસક્ત હોય છે, તે પ્રમાણે જેની પ્રીતિ ગૃહમાં જડાયેલી હોય છે; જેમ ખાંડના ઢગ પર માખીઓ બહુબળે છે, તેમ જેનું મન સ્ત્રીમાં આસક્ત થયેલું હોય છે, દેહકે જેમ પાણીના કુંડમાંથી બહાર નીકળતો નથી, માખી જેમ નાકના લીંટમાં ફસાઈ ગયા પછી જેમ બહાર નીકળી શકતી નથી કે પશુ કાઢવમાં સપડાયા પછી બહાર નીકળી શકતું નથી; તે પ્રમાણે જેનું મન ઘરમાંથી દૂર ખસતું નથી અને જે મરણ પછી પણ પોતાના ઘરરૂપી ઘરમાં સર્પ થઈને બેસે છે. એકાદ સ્ત્રી જેમ પોતાના પ્રિયકરના ગળામાં હાથ નાખીને બેસે છે, તેમ જે પોતાની પર્ણકુટીને જીવ સાથે જકડી રાખે છે; જે પ્રમાણે મધુના રક્ષણ માટે મધુમક્ષિકા સંકટ સહન કરે છે, તે પ્રમાણે જે ગમે તેવી ચાતનાઓ વેડીને પોતાના ગૃહનું સંરક્ષણ કરે છે; વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલા એકના એક બાળક પર માતાપિતાનો જેટલો પ્રેમ હોય છે, તેટલો પ્રેમ જે ઘર પર રાખે છે; અને હે અર્જુન! જેને આ જગતમાં સ્ત્રી સિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ પ્રિય હોતી નથી; તે જ પ્રમાણે જે જીવભાવથી સ્ત્રી પર પ્રેમ કરે છે અને આપણે કોણ છીએ તથા આપણું સાર્થક્ય શાથી થશે, એ કશી વાત જે જાણતો નથી; જે પ્રમાણે સિદ્ધ પુરુષનું ચિત્ત બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લીન થયા પછી તેના સર્વ વ્યવહારો બંધ પડી જાય છે; તે પ્રમાણે જેણે પોતાનું સર્વસ્વ સ્ત્રીને વેચી નાખેલું હોય છે, તે પોતાની હાનિ, લજ્જા કે લોકોએ કરેલી નિંદા પ્રતિ લક્ષ આપતો નથી. જેવી રીતે માંકડું મહારીને વશ હોય છે અને તેનું ન્યાવ્યુ નાચે છે, તે પ્રમાણે તે સ્ત્રીને વશ હોય છે અને તેનો ન્યાવ્યો નાચે છે; તે જ પ્રમાણે મનમાં જે સ્ત્રી પર પ્રીતિ હોય છે, તેનું જ ધ્યાન ધરીને તેના છંદમાં જ વર્તે છે; સ્ત્રી માટે ગમે તેવું કાર્ય કરવા તત્પર થાય છે. પોતાનાં કૃત્યોથી મેળવેલી કીર્તિને કલંક લગાડે છે. સ્ત્રીને માટે, લોભી માણસની જેમ પોતે કષ્ટ વેડીને જેટલું એકત્ર કરી શકાય તેટલું ધન ભેગું કરે છે, કેવળ પોતાની બાતને જ નહિ, પરંતુ પોતાનાં સગાંસંબંધીઓ અને મિત્રોને

પણ તે દુઃખ પહોંચાડે છે; તેમ વળી દાન-પુણ્ય ન કરતાં, પોતાના યોગ્યતા તથા કુટુંબીઓ સાથે ધન સંબંધી કપટ કરે છે અને સ્ત્રીની આગળી પૂરી કરવામાં ઊણપ રહેવા દેતો નથી તેમ જ તેને પ્રુથ કરવામાં પાછી પાની કરતો નથી; તે પોતાના આરાધ્ય દેવતાની સેવા પણ ભાગ્યે જ કરે છે, શુરને થાપ આપે છે અને માતાપિતા દ્રવ્ય માગે, ત્યારે ‘હમણાં પેસા સિલકમાં નથી’ એમ કહે છે; પરંતુ સ્ત્રીને માટે જે જે ઉત્તમ વસ્તુઓ ભોઈશે, તે તેના ઉપલોગ માટે લઈ આવે છે. જે પ્રમાણે પ્રેમાળ ભક્ત પોતાના ઇષ્ટ દેવતાને બળે છે, તે પ્રમાણે જે એકાગ્ર ચિત્તે સ્ત્રીની સેવા કરે છે, જેટલી ઉત્તમ અને મૂલ્યવાન વસ્તુ હોય, તે સમ્પત્તિ સ્ત્રીને જ આપે છે અને બાકી કુટુંબનાં બીજાં માણસોને નિર્વાહ પૂરતી વસ્તુ પણ આપતો નથી; પોતાની સ્ત્રી પ્રતિ જો કોઈ વધુ દ્રષ્ટિથી જુઓ કે તેની વિરુદ્ધ વર્તન કરે, તો જેને યુગનો અંત થયા સમાન માડું લાગે છે, ખરજીલું થવાની લીલિથી જેમ કોઈ નાગના શપથનો ભાંગ કરતો નથી, તે પ્રમાણે જે સ્ત્રીના થકને હાથમાં ઝીલી લઈને તેના મનોરથનો ભાંગ કરતો નથી અર્થાત્ તેના સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કરે છે. હે અર્જુન! વધારે શું કહું? જેને સ્ત્રી એ જ કેવળ દેવતા છે એમ લાગે છે અને જે તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી સંતતિમાં જ અથાગ પ્રીતિ રાખે છે તથા તે(સ્ત્રી)નાં જેટલાં આમજનોંડે, તે સર્વને પોતાના જીવ કરતાં પણ અધિક પ્રિય ગણે છે; તે અજ્ઞાનનું મૂળ છે અને તેને જ લીધે અજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. વધારે શું કહું? ત કેવળ અજ્ઞાનરૂપ જ છે. (૮૦૪)

જેવી રીતે અશ્વત્થામા સાગરમાં મોજાંઓને લીધે નૌકા ડોલડોલાં જ થાય છે, તે પ્રમાણે જે પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં સુખને શિખરે ચડી જાય છે અને તે પ્રિય વસ્તુ ન મળતાં દુઃખના પાતાળમાં પટકાય છે. હે મહાશુદ્ધિમંત અર્જુન! જેના ચિત્તમાં વસ્તુના લાભ-લાભથી ચિંતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે અજ્ઞાની છે. તેમ જ જે મારી ભક્તિ કરે છે, પરંતુ મનમાં ક્ષણી ઇચ્છા રાખે છે; અને બાહ્યતઃ વિરક્તતા બતાવનારો મનુષ્ય જેમ અંતરમાં ધનની ઇચ્છા રાખનારો હોય છે; અથવા વ્યભિચારિણી પોતાનું ભરકમ આજીવન માટે જેમ પતિનો પડતો ખોલ ઝીલી લઈ, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે; તે પ્રમાણે હે કિરીટિ! જે મારી ભક્તિનો ઢોળ બતાવી અંદરથી વિષયો પ્રતિ દ્રષ્ટિ રાખે છે અને છતાં વિષયપ્રાપ્તિ ન થાય તો ભક્તિ છોડી કઈ ‘ઈશ્વર ખોટો છે’ એમ ખોલી મારા અસ્તિત્વના અસ્વીકારરૂપ

ચેષ્ટાઓ કરી મારી અવહેલના કરે છે; કલ્પળી જેમ પોતાની ખેતી વધારે છે, તેમ એક મૂઢીને ખીળે એમ પુષ્કળ દેવોની સેવા કરે છે અને પહેલા દેવના જેવો જ બીજા દેવનો અનાદર કરે છે; જેની પાસે વિશેષ ઠાઠમાઠ હોય, એવા શુરુ પર શ્રદ્ધા રાખી જે તેની પાસેથી શુરુભંત્ર લે છે અને સાચા સંતનો ભાવ પણ પૂછતો નથી, પ્રાણીઓ સાથે જે કઠિન શબ્દો ગોલી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે અને પાપાણની મૂર્તિ પર વિશેષ પ્રેમ રાખે છે; તેમ જ જેનાથી એકનિષ્ઠપણાથી ભક્તિ કરી સ્વસ્થ રહી શકાતું નથી; જે મારી મૂર્તિ તૈયાર કરી તેને ધરના એક જૂણામાં બેસાડે છે અને પોતે બીજા દેવોની ચાત્રા કરતો ફરે છે; જે રાજ તો મારી પૂજા કરે છે, પણ કોઈ કાર્યપ્રાપ્તિ માટે કુલ-દેવતાની પૂજા કરે છે અને એકાદ પર્વણી આવતાં વળી કોઈ ત્રીજા જ દેવતાની પૂજા કરે છે। ધરમાં મારી સ્થાપના હોવા છતાં જે ઇતર દેવની પ્રાર્થના કરે છે અને નૈવેદ્ય ધરે છે તથા શ્રાદ્ધકાળે પિતરોની પૂજા કરે છે, એકાદશીને દિને જે પ્રમાણે મારી ભક્તિ કરે છે, તે જ પ્રમાણે નાગચંચનીને દિવસે નાગની પૂજા કરે છે; ચતુર્થીને દિવસે જે ગણપતિની ભક્તિ કરે છે તથા ચતુર્દશીને દિવસે દેવીની પૂજા કરીને 'હે અંબે! હું તારો આશ્રિત છું,' એવી પ્રાર્થના કરે છે; જે નિત્યનૈમિત્તિક કર્યો અવશ્ય કરવાં જોઈએ, તેનો ત્યાગ કરી નવરાત્રમાં નવચંદીનો પાઠ કરે છે; રવિવારને દિવસે જે ભૈરવ ને મેલડી માતાના નામનો ખીચડો વહેચે છે; અને સોમવારને દિવસે બિલ્વ-પત્ર લઈને ચંકરને ચડાવે છે; આ પ્રમાણે જે એકલો જ અનેક દેવોની સેવા કરે છે અને જેમ ગામમાંની વેશ્યા પ્રીતિ બતાવી સર્વનું મન આકર્ષી લે છે, તે પ્રમાણે ક્ષણવાર પણ સ્વસ્થ ન બેસતાં જે સદાકાળ વિષયપ્રાપ્તિ માટે બધા જ દેવોનું પૂજન કરે છે; આ રીતે દેવ-દેવીઓની ભક્તિ કરતો રહી જે ચોતરફ દોડાદોડ કરી મૂકે છે, તે અજ્ઞાનનો અવતાર જ છે અને ઉત્તમ એકાંત સ્થળો, તપોવનો, તીર્થો તથા તટોને જોઈ જેનું મન કંટાળી જાય છે તે પણ અજ્ઞાનરૂપ જ છે. જેને શહેરમાં રહેવાથી સુખ થાય છે, અનેક મનુષ્યોમાં બેસવા-ઊઠવાનું ગમે છે અને લૌકિક વ્યવહારમાંની વાતો કહેવાનો જેને ઉમંગ હોય છે, તે પણ અજ્ઞાનરૂપ જ છે. (૮૨૫)

જે એવા પ્રકારનો વિક્રાન હોય છે કે, જે વિદ્યાના યોગે આત્માની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ હોય એવી વિદ્યા સાંભળવામાં આવતાં તેનો ઉપહાસ કરી તેને જે કાને પણ પડવા દેતો નથી, ઉપનિષદો તરફ જે

નજર પણ નાખતો નથી, યોગશાસ્ત્ર જેને ગમતું નથી અને અધ્યાત્મ-જ્ઞાન તરફ જેવું લક્ષ જતું નથી; જે પુદ્ગિના યોગે આત્મા-અનાત્માનું નિરૂપણ થાય છે, તે પુદ્ગિને ત્યાગીને જેવું મન બીજાં સર્વ શાસ્ત્રોમાં આકર્ષાય છે, જે કર્મકાંડને બાણે છે, જેને પુરાણો કંઠે હોય છે અને જે જ્યોતિષમાં તો એટલો નિપુણ હોય છે કે, તે જે કહે તે પ્રમાણે જ થાય છે; જે શિલ્પશાસ્ત્રમાં અતિ નિષ્ણાત હોય છે, પાકશાસ્ત્રમાં પણ પ્રવીણ હોય છે અને બરણ, મારણ, ઉચ્ચાટન તથા વશીકરણ તો જેના હાથના મેલ સમાન છે; કામશાસ્ત્રનો પાકો દર્દી છે અને કોઈ વાત સાંભળવામાં આવતાં તે વિષે મહાભારત સમાન વ્યાખ્યાન આપે છે અને ધર્મશાસ્ત્રો જેની સમક્ષ મૂર્તિમંત થઈ ને ખડાં રહે છે; જે નીતિશાસ્ત્રને ઉત્તમ પ્રકારે બાણે છે, જે વૈદ્યશાસ્ત્રવિશારદ છે અને કાવ્ય તથા નાટકમાં જેની ખરાબરી કોઈથી કરી શકાતી નથી; જે સ્મૃતિની સતત અર્થો ચલાવે છે, ગારુડીની મંત્રવિદ્યાને બાણે છે અને વેદોમાંના શબ્દોનો કેશ તો બાણે એનો સેવક જ છે! જે વ્યાકરણમાં નિપુણ છે, ન્યાયશાસ્ત્રમાં જેની મતિ ગહન છે-આ સર્વ ગુણોથી વિભૂ-ષિત હોવા છતાં કેવળ એક આત્મજ્ઞાનના વિષયમા જ જે જન્માધ જેવો છે તે-અને એક આત્મજ્ઞાન વિના બીજાં સર્વ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંત-નો સ્તંભ હોય તોપણ તેના જ્ઞાનને ધિક્કાર હો! આવો મનુષ્ય . સર્વગુણસંપન્ન હોય તોપણ મૂળ નક્ષત્રમા જન્મેલા બાળક સમાન હોવાથી, તારે તેનામાં લેશમાત્ર પણ મોહ રાખવો નહિ. (૮૩૫)

જે પ્રમાણે મોરના શરીર પરના પીછા પર આખો હોય છે, પરંતુ તેમનામા માત્ર દંટિ જ હોતી નથી, તેવી જ આવા મનુષ્યની સર્વ વિદ્યાઓ વ્યર્થ છે. મૃત મનુષ્યને જીવંત કરનારી જડીયુટ્ટી બે પર-માણુ જેવડી પણ મળી આવે તો પછી ગાડું ભરેલા બીજા મૂળચા-ની શી અગત્ય છે? ઉત્તમ ગુણો હોવા છતાં આયુષ્ય અદ્ય હોય અથવા મસ્તક વિના અલકાર ધારણ કરવામાં આવે અથવા વર-વધૂ વિનાનો વરઘોડો કાઢવામા આવે એ જેમ વિડબના જ છે ને! તેમ હે પાર્થ! એક અધ્યાત્મજ્ઞાન વિના બીજાં સર્વ શાસ્ત્રો અપ્રમાણ જ છે; એટલા માટે હે અર્જુન! જે પદ્મ મૂર્ખને આત્મ-જ્ઞાનનો નિત્યબોધ નથી, તે મનુષ્યનું શરીર અજ્ઞાનનું વૃદ્ધિંગત થયેલું બીજ જ છે અને તેની વિદ્યતા અજ્ઞાનની વેલ સમાન છે. તે જે બોલે છે, તે અજ્ઞાનનાં ફૂલ છે અને તે જે પુણ્ય માર્ગનું આચરણ કરે છે, તે અજ્ઞાનનું ફળ છે અને જેને અધ્યાત્મજ્ઞાન પર શ્રદ્ધા નથી, તેને

જ્ઞાનાર્થ (તત્ત્વાર્થ) પ્રાપ્ત થતો નથી, એ નવેસરથી કહી બતાવવાની કશી પણ અગત્ય નથી. નદીના આ તરફના તીર સુધી પણ ન જતાં જે પાછો ફરે છે, તે પેલી તરફના કાંઠાની વાતને કેમ કરીને જાણી શકે? અથવા ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં ઉંઘરામાં જ જેનું મસ્તક કપાઈને ખાંચામાં અટકી પડે છે, તે ઘરમાં શું મૂકેલું છે, તે શી રીતે જોઈ શકશે? તે પ્રમાણે હે અર્જુન! જેને અધ્યાત્મજ્ઞાનની સાથે ઝોળખાણ નથી, તે જ્ઞાનાર્થ (તત્ત્વાર્થ) શી રીતે જોઈ શકશે? અર્થાત્ આવા મનુષ્યને જ્ઞાનનું તત્ત્વ સમજાતું નથી, એ તને વિશેષતાથી આંકડા માંડીને કહી સંભળાવવનું કશું પણ કારણ નથી. ગર્ભિણી સ્ત્રીને લોજન આપ્યું, એટલે જેમ તેના ગર્ભમાંના બાળકની પણ તૃપ્તિ થઈ જાય છે; તે જ પ્રમાણે પૂર્વે જ્ઞાનનાં જે લક્ષણો વર્ણવી બતાવ્યાં, તેનાથી વિરુદ્ધ જે જે વસ્તુ છે તે સર્વ અજ્ઞાન છે એમ સમજવું. (૮૪૮)

આંધળાને લોજન માટેનું આમંત્રણ આપવાથી તેની સાથે જેમ એક બીજે દેખતો માણસ પણ આવે છે, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનનાં લક્ષણો સમજાવતાંની સાથે જ અજ્ઞાનના લક્ષણો પણ આપોઆપ સમજી શકાય છે, એ પ્રમાણે અમાનિત્વથી માંડી તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ દર્શન સુધી દર્શાવેલા જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ અજ્ઞાનનાં લક્ષણો ફરીથી કહી બતાવ્યાં; કેમકે જ્ઞાનનાં 'અષ્ટાદશ લક્ષણોને ઊલટાવવાથી સહજમાં તે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો બની રહે છે. ગત અગિયારમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધના દ્વિતીય અર્ધમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે, 'આ જ્ઞાનના લક્ષણો છે અને આથી ઊલટાં જે લક્ષણો છે, તે અજ્ઞાનનાં છે;' માટે આ પ્રકારે મેં તે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો વિસ્તાર-પૂર્વક વર્ણવી બતાવ્યાં. બાકી દ્વંધમા પાણી મેળવી દ્વંધ વધારીને શું કરવાનું છે? તે જ પ્રમાણે એક અક્ષર પણ ન છોડતાં અને વ્યર્થ બકબકાટો પણ ન કરતાં મૂળમા જે અર્થ હતો, તે જ મેં વિસ્તાર-પૂર્વક કહી બતાવ્યો છે. આ વખતે શ્રોતાઓ યોધ્યા : 'હે કવિષેખક ! તારા હાથથી એવો તે શું મોટો અન્યાય થયો છે કે, તું ક્ષમા માગે છે? તને તો બધું શ્રીકૃષ્ણારિએ પોતે જ કહ્યું છે કે, 'મેં જ અભિ-પ્રાય ગુપ્તપણે હાકી રાખ્યા છે, તેને તું પ્રકટ કર.' દેવનું મનોગત તેં અમને સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવ્યું એમ જો અમે કહીએ, તો તારું હૈયું ભરાઈ આવશે; માટે અમે આ સર્વ વાત છોડી દઈએ છીએ; પરંતુ તેં અમને શ્રવણસુઅથી ભરપૂર જ્ઞાનનોંકા પ્રાપ્ત કરાવી આપી; તેથી અમને અતિ સંતોષ થાય છે. હવે એ પછી શ્રીહરિ શું યોધ્યા, તે અમને સત્ત્વર કહી સંભળાવ.' એવું સંતોનું વાક્ય સાંભળતાંની

સાથે નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ બોલ્યા : ‘ સાંભળો, દેવ એમ બોલ્યા : ‘ હે અર્જુન ! આ જે સર્વ લક્ષણો તેં સાંભળ્યાં તે અજ્ઞાનના લક્ષણો હતાં. આ અજ્ઞાનભાગ તરફ દુર્લભ કરી તું જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે તારે નિશ્ચય દેઠ કર. ત્યારે તે શુદ્ધ જ્ઞાનના યોગે તને જોય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થશે. આ વચનો સાંભળતા જ અર્જુને તે બાણવાની મનમાં ઇચ્છા કરી, ત્યારે સર્વજ્ઞના રાજા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનનો મનોભાવ બાણી કહ્યું કે, હવે જોય વિષે સાંભળ. (૮૬૪)

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્નુતે ।

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્ત્વાસદુચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

જે જ્ઞેય-બાણવા યોગ્ય છે, જેને બાણવાથી જીવને મોક્ષ મળે છે, તે વિષે હવે તને કહ્યું છું તે અનાદિ સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મને સત્ પણ કહી શકાય તેમ નથી અને અસત્ પણ કહી શકાય તેમ નથી ૧૩

જોય એટલે પરમાત્મ વસ્તુ; તેને જોય કહેવાતું કારણ એટલું જ છે કે, તે બ્રહ્મજ્ઞાન સિવાય ઇતર કોઈ પણ ઉપાયથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી; અને તે બાણવામાં આવી ગયા પછી સુસુહુને કોઈ પણ પ્રકારનું કર્તવ્ય કરવાનું બાકી રહેતું નથી; કારણ કે તેનું જ્ઞાન જ સુસુહુને તદ્દુપતામા આણે છે (તેને બાણવાની સાથે જ તે તદ્દુપ થઈ જાય છે). જેને બાણી લીધા પછી સુસુહુ જન સંસારનો ત્યાગ કરીને નિત્યાનંદમાં નિમગ્ન થાય છે; તે જોય એવું છે કે, જેને આદિ નથી અને જેવું સહજ સ્વભાવે જ પરબ્રહ્મ નામ છે. તે નથી એમ જો કહીએ, તો તે વિશ્વરૂપે દિગ્ગોચર થયા કરે છે અને વિશ્વ જ પરબ્રહ્મ છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તે પણ સત્ય નથી, કારણ કે વિશ્વ એ તો આચા છે! તેને રૂપ, વર્ણ કે આકાર નથી, તેમ જ તે દેખાતું નથી અને તે કોઈને દેખતું પણ નથી એટલે પછી ‘ તે છે ’ એમ પણ કોઈથી કઈ રીતે કહી શકાય ? વારુ ત્યારે ‘ તે નથી ’ એમ જો માનીએ તો આ મહત્તત્વાદિનો ઉલ્ભવ કયાથી અન્ને શામાંથી થયો વારુ ? અને એના વિના જે બીજી કોઈ હોવું જોઈએ તે શું છે ? અર્થાત્ એના વિષે ‘ છે ’ કે ‘ નથી ’ એમ કોઈ પણ કહી શકાતું નથી અને એ કારણથી જ વેદોની વાણી મૂક થયેલી છે; અને તેના વિષેની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી, જે પ્રમાણે માટીમાંથી તૈયાર કરેલા ઘડા, ગાગર વગેરે વાસણોના આકાર પ્રમાણે પૃથ્વી દેખાય છે (પરંતુ તે તેમનાથી ભિન્ન હોય છે), તે પ્રમાણે સર્વરૂપે સ્ખન્દત જગતમા તે

બ્રહ્મને જ વિસ્તાર થયેલો છે (તથાપિ તે સર્વથી બિન્ન છે). (૮૭૩) .

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।

સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૪ ॥

આ જગતમા તેને સર્વ બાજુએ હાથ તથા પગ છે, સર્વ બાજુએ નેત્રો, મસ્તકો તથા મુખો છે, સર્વ બાજુએ કાનો છે અને તે સર્વત્ર વ્યાપક છે. ૧૪

સર્વ સ્થળે, સર્વ કાળે, સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ દ્વારા જે ક્રિયા થાય છે, તે તેની જ સત્તાથી થતી હોવાથી, તે ક્રિયાનો હાથ તે જ છે. તે બ્રહ્મને એ જ કારણથી ‘વિશ્વબાહુ’ કહેવામાં આવે છે, કે સર્વત્ર સર્વ પ્રકારે સર્વદા તે જ ક્રિયા કરાવતો હોય છે, અર્થાત્ તેની જ સત્તા માત્રથી સર્વ ક્રિયાઓ થાય છે; અને હે અર્જુન ! તે સર્વત્ર એક સમચાવચ્છેદે કરીને હોય છે, તેથી જ તેને ‘વિશ્વાંદ્રિ’ (વિશ્વપાદ) નામ પ્રાપ્ત થયું છે. જે પ્રમાણે સૂર્યને શરીર તથા નયનો; એ અવયવો બિન્ન બિન્ન નથી, તે પ્રમાણે જે સ્વપ્રકાશથી સર્વને જીવ્ય છે, તેને નેત્રો ન હોવા છતાં પણ વેદોએ તેને ચોટા શાણપણથી ‘વિશ્વતશ્ચક્ષુ’ કહ્યો છે. જે સર્વ કરતાં ઉચ્ચ અને સર્વ પ્રકારે નિર્લય છે, તેથી જ તેને ‘વિશ્વમૂર્ધા’ કહેવામાં આવે છે. અગ્નિની જે મૂર્તિ છે, તે જ તેણે મુખ છે; કેમકે તે અગ્નિ દ્વારા જ સર્વ વસ્તુનો ઉપ-ભોગ લે છે. હે પાર્થ ! તેને એ જ કારણથી શ્રુતિએ ‘વિશ્વતોમુખ’ કહ્યો છે અને આકાશ જે પ્રમાણે સર્વ વસ્તુમા ઓતપ્રોત થયેલું છે, તે પ્રમાણે શબ્દમાત્રની સાથે તેના શ્રવણ છે; અને તેથી જ તે બ્રહ્મને આપણે ‘સર્વત્ર સાંભળનાર’ ના નામથી ઓળખીએ છીએ; કારણ કે તે જગતની સર્વ વસ્તુમા વ્યાપી રહ્યો છે. હે મહામતે ! હે અર્જુન ! બ્રહ્મની એ પ્રમાણે વ્યાપ્તિ હોવાથી શ્રુતિએ બ્રહ્મને ‘વિશ્વતશ્ચક્ષુ’ કહ્યો છે, તે પણ પરમાત્માને અવયવો છે, એમ સિદ્ધ કરવા માટે નહિ; પરંતુ પરમાત્માનું વ્યાપકત્વ સમજાવવા માટે જ છે, નહિ તો ત્યાં નેત્ર, હસ્ત, પગ વગેરે અવયવોનો સંભવ જ ક્યાંથી હોઈ શકે ? કારણ કે તે સર્વ શૂન્યનો નિષ્કર્ષ (પરિણામ) છે. એકાદ ચોટો તરંગ નાના તરંગનો નાશ કરતો જણાય છે; પરંતુ પાણીની દૃષ્ટિથી જોતા ચોટો તરંગ નાના તરંગથી બિન્ન હોય છે ખરો કે ? તે પ્રમાણે જો વસ્તુતઃ સર્વત્ર બ્રહ્મ જ વ્યાપક છે, તો પછી તેનામાં વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવનો સંભવ જ ક્યાંથી હોય ? ત્યારે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, શાઓ વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવનું પ્રતિપાદન શા માટે કરે છે ? તો

તેનો ઉત્તર એ છે કે, શિષ્યને ચચાર્થ જોધ થવા માટે જ તેમ કરવાની જરૂર પડે છે. જે પ્રમાણે હિસાબ કરતી વખતે શૂન્ય બતાવવા માટે વર્તુલાકૃતિ-મીંડું કાઢવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે અદ્વૈતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે દ્વૈતનો સ્વીકાર કરીને જ તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું પડે છે, નહિ તો હે અર્જુન! ચોતરફ શુરુ-શિષ્ય સંપ્રદાય બંધ પ્રકીર્ણ થયે અને અદ્વૈત વિષેનાં સર્વ ભાષણોની પરિસ્થિતિ થઈ જાય. એટલા માટે શ્રુતિએ દ્વૈતવિષયક સ્પષ્ટીકરણ કરીને જ અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરવાનો રાજમાર્ગ શરૂ કર્યો છે; માટે હવે તે જ જ્ઞેય બ્રહ્મ આપણાં નેત્રો દ્વારા દેખાતા આકાશમાં કેવી રીતે વ્યાપક છે તે તું સાંભળ. (૮૬-૧)

सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूतैर्व निर्गुणं गुणमोक्त च ॥ ૧૫ ॥

તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને તેમના વિષયોનું જ્ઞાન કરાવી આપનાર હોવા છતાં સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે; તે ક્રમાંય પણ આસક્તિ ધરતો નથી, છતાં સર્વને ધારણ કરે છે, તથા શુદ્ધરહિત છતાં શુદ્ધોના ઉપભોગ લેનાર છે. ૧૫

હે અર્જુન! જે પ્રમાણે અવકાશ(પોલાણ)માં આકાશ ભરેલું છે, અથવા તંતુઓ વસ્ત્રમાં જેમ વસ્ત્રરૂપે થઈને રહે છે, તે પ્રમાણે બ્રહ્મ આ વિશ્વમાં રહેલો છે. રસ જે પ્રમાણે ઉદકમાં ઉદકરૂપ થઈને રહે છે, તેજ જે પ્રમાણે દીપકમાં દીપકરૂપે રહે છે, સુગંધ જેમ કર્પૂરરૂપે કર્પૂરમાં રહે છે અને ક્રિયા જે રીતે શરીરરૂપે શરીરમાં રહેલો છે; ક્રિયાહુના, હે અર્જુન! સુવર્ણ જે પ્રમાણે સુવર્ણના રવાને રૂપે દિષ્ટિગોચર થાય છે, તે જ પ્રમાણે જ્ઞેય બ્રહ્મ જ આ સર્વ જગતનું આદિ કારણ હોઈ સર્વમાં મૂર્તિમાન દેખાય છે. તે સોતું બ્યારે રવાને રૂપે દેખાય છે, ત્યારે ત આપણને રવો છે એમ જ લાગે છે, પરંતુ સોનાની દિષ્ટિથી જોતાં તે રવો વસ્તુતઃ સુવર્ણ જ છે. હે અર્જુન! પાણીનો પ્રવાહ વાકો હોય, તો પાણી પણ વક્ર દેખાય છે; પરંતુ વાસ્તવમાં તે વક્ર નથી. લોખંડને તપાવ્યા પછી તેનો જે લાલ રંગ દિષ્ટિગોચર થાય છે, તે રંગ વસ્તુતઃ અગ્નિનો આકાર નથી, પણ લોખંડનો જ છે. ઘટના આકારથી આકાશ ગોળ દેખાય છે અને મઠમાં જોઈશું તો તે આપણને ચતુષ્કોણ દેખાશે; પરંતુ તે મઠ અને ઘટનો નાશ થતા આકાશનો નાશ થતો નથી; તે પ્રમાણે જે બ્રહ્મ માયાની ઉપાધિને લીધે વિશ્વમય થાય છે, પરંતુ માયામાં તેનું અસ્તિત્વ હોતું નથી; હે અર્જુન! તે બ્રહ્મ મન ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોના જેવું તથા સત્વાદિ શુદ્ધોના જેવું બન્યું હોય, એવો ભાસ થાય છે; પરંતુ જે

પ્રમાણે ગોળની મિષ્ટતા ગોળના આકારમાં હોતી નથી, તે પ્રમાણે ઇદ્રિયો અને શુભો એ પ્રહાનો આકાર નથી. હે કપિધ્વજ ! જે પ્રમાણે દૂધની અવસ્થામાં ઘી દૂધના આકારે હોય છે; પરંતુ ઘી દૂધ નથી; તે પ્રમાણે પ્રહા વિશ્વમાં ભરેલો છે, પરંતુ તે વિશ્વ નથી. સુવર્ણના અલંકાર બન્યા પછી આપણે તેને કૂલ, વાંક, ચંદનહાર, બંગડી વગેરે નામો લલે આપીએ છીએ; બાકી તે છે તો સુવર્ણ જ. આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ ભાષામાં, હે અર્જુન ! સમજી લે કે પ્રહા એ શુભો તથા ઇદ્રિયો-થી પૃથક્ છે. નામ, રૂપ, સંબંધ, જાતિ, ક્રિયા, ભેદ-એ સર્વ સંજ્ઞાઓ આકારને જ છે; પ્રહાને નહિ. તે પ્રહા કદી શુભ થતો નથી અને તેને શુભની સાથે કરો સંબંધ પણ નથી; પરંતુ શુભો જ તેમનામાં ભાસે છે. આ કારણથી હે અર્જુન ! અજ્ઞાનીઓ એમ સમજે છે કે, એ શુભો પ્રહામાં જ રહેલો છે; પરંતુ પ્રહામાં શુભ છે એમ માનવું, એ અબ્ર આકાશમાં દષ્ટિગોચર થાય છે, માટે આકાશ તેને ધારણ કરે છે; અથવા દર્પણમાં જે પ્રતિબિંબ દગોચર થાય છે તે દર્પણનું જ છે, એમ કહેવા સમાન છે; સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાણી ધારણ કરે છે, તેથી સૂર્યનું અસ્તિત્વ પાણીમાં માનવું, અથવા સૂર્યરશ્મિમાં મૃગજળનું અસ્તિત્વ માનવું, એના જેવી એ વાત છે; માટે શુભ તથા પ્રહા વચ્ચે સંબંધ ન હોવા છતાં પણ પ્રહા શુભને ધારણ કરે છે, એવો જે વિશ્વેષ છે, તે પ્રામક તથા વ્યર્થ છે. જે પ્રમાણે બિંદુ સ્વપ્નમાં રાત્ર્યનો ઉપલોગ લે, તે જેમ મિથ્યા છે, તે જ પ્રમાણે નિર્શૂણ્ય પ્રહાનો શુભનો ઉપલોગ પ્રાંતિમાત્ર અથવા ઉક્તિમાત્ર છે; માટે પ્રહા શુભોનો સંગ કરે છે અથવા શુભોનો ઉપલોગ લે છે, એમ કહેવું ઉચિત નથી. (૯૧૨)

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदવિज्ञેયं દરસ્યં ચાન્તિકે ચ તત્ ॥ ૧૬ ॥

તે સર્વ ભૂતાની બહાર હોઈને અંદર પણ છે; તે સ્થિર હોઈને ચળ પણ છે; તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી જાણી શકાતો નથી,* છતાં તે દૂર+ હોવા છતાં નિકટ+ પણ છે. ૧૬•

+ સૂર્યનાં કિરણોમાં રહેલું જળ સૂક્ષ્મ હોવાથી સાધારણ માણસના જાણવામાં આવતું નથી, તેવી જ રીતે સર્વવ્યાપી પરમાત્મા પણ સૂક્ષ્મ હોવાથી સામાન્ય માણસોના જાણવામાં તે આવતો નથી.

+ શ્રદ્ધારહિત, અજ્ઞાની જનો વડે ન જાણી શકાયથી બહુ દૂર છે.

∴ તે પરમાત્મા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ અને સર્વનો આત્મા હોવાથી અત્યંત સમીપ છે.

હે પાંડુસુત ! અગ્નિના અંગારા બો કે બિન્ન બિન્ન તથા અનેક આકારના હોય, તોપણ તેમનામાંની ઉજ્જ્વલતા બે પ્રમાણે એક જ હોય છે, તે પ્રમાણે ચરાચર જીવોમાં એક જ બ્રહ્મ વ્યાપક છે. આ પ્રમાણે બે અવિનાશી હોઈ સૂક્ષ્મ રીતે સર્વ જગતમાં વ્યાપ્ત છે, તે જ્ઞેય છે. શરીરની બીતર પણ છે અને બહાર પણ છે; તે જ પ્રમાણે દૂર-પણ છે અને નિકટ પણ છે અને બે એક અર્થાત્ અદ્વિતીય છે. ક્ષીર-સાગરની મધુરતા કાંઠા પર થોડી અને મધ્યભાગે વિશેષ હોતી નથી; તે પ્રકારે બે સર્વ-વ્યાપક તથા પરિપૂર્ણ છે, જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્ભિજ એ સર્વ જીવોમાં જીવોમાં તેની અખંડ વ્યાપ્તિ છે. હે શ્રોતૃશિરોમણે ! હજારો જીવો જીવો ધડાઓમાં અંદ્રખિંબ બિન્ન બિન્ન દેખાય છે; પરંતુ તેમાં જેમ લેદ હોતો નથી, અથવા મીઠાના પુષ્કળ કણોમાં એકસરખી જ ખારાશ હોય છે અને અનેક શેરડીના સાઠા-ઓમાં એક જ પ્રકારની મિષ્ટતા રહેલી હોય છે; (૯૧૯)

અવિમર્ત્તં ચ ભૂતેષુ વિમર્ત્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।

ભૂતમર્ત્તં ચ તજ્જ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ પ્રમવિષ્ણુ ચ ॥ ૧૭ ॥

તે બ્રહ્મ ભૂતથી જ વિમર્ત્ત નથી, આકાશની પેઠે એકરૂપે પરિપૂર્ણ હોવા છતાં પણ ચરાચર પ્રાણીમાત્રમાં વિમર્ત્ત હોય તેમ ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે અને તે જ જાણવા યોગ્ય પરમાત્મા, વિષ્ણુરૂપે સર્વ જીવોના ધારણપોષણ કરનાર, રક્ષકપથી સંહાર કરનાર તથા બ્રહ્મારૂપથી સર્વની ઉત્પત્તિ કરનાર છે. ૧૭

તે પ્રમાણે અનેક જીવમાત્રમાં બે એકલાવે વ્યાપક છે અને હે અર્જુન ! વિશ્વરચનાનું બે આદિ કારણ છે, બે પ્રમાણે તરંગો સમુદ્ર-માંથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા સમુદ્ર જ તરંગોનો આધાર છે, તે પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિનો બે હેતુ છે તે જ તેનો આધાર છે; બાહ્યા-વસ્થા, તરણવસ્થા તથા વૃદ્ધાવસ્થાને જેમ એક જ શરીર આધારભૂત હોય છે, તે પ્રમાણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય-એ ત્રણે અવસ્થાઓને બે આધારભૂત છે; દિવસના પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્નકાળ તથા સાયંકાળ-એ ત્રણે કાળ વ્યતીત થાય, તોપણ આકાશમાં જેમ ફેરફાર થતો નથી; તેમ હે પ્રિયતમ ! સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિકાળે જેને આપણે બ્રહ્મદેવ કહીએ છીએ, સ્થિતિકાળે જેને આપણે વિષ્ણુ કહીએ છીએ અને લયકાળે જેને આપણે રુદ્ર કહીએ છીએ અને આ ત્રણે કાર્યો બ્યારે સમાપ્ત થાય છે, ત્યારે બે શૂન્ય હોય છે, તેને આપણે પ્રકૃતિ કહીએ છીએ; તથા આકાશનું શૂન્યત્વ ગળી બર્ધને ગુણત્રયનો નાશ કરનાર બે

પ્રકૃતિરૂપી શૂન્ય, તેનો પશુ જે નાશ કરે છે, તેને શ્રુતિએ મહાશૂન્ય કહ્યું છે અને શ્રુતિનિર્દિષ્ટ એ મહાશૂન્ય તે જ આપણું જ્ઞેય બ્રહ્મ છે. (૯૨૬)

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

તે બ્રહ્મ ચંદ્ર-સૂર્યોદિકને પણ પ્રકાશ આપે છે, તે અજ્ઞાનરૂપી અધિકારની પેઠી બાબુએ છે, એમ કહેવાય છે, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જ્ઞેયસ્વરૂપ છે તથા જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે અને તે જ સર્વના હૃદયમાં વિદ્યમાન છે. ૧૮

જે બ્રહ્મ અગ્નિને દીપન કરવાની શક્તિ આપે છે, જે ચંદ્રમા પાસેથી જગતમાં અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને જે અમૃત આપે છે, જે સૂર્યના પ્રકાશથી સમસ્ત જગત વ્યવહાર કરે છે, તેને જેના યોગે દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે; જેના પ્રકાશથી તારાગણને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જ મહાતેજ પશુ જેના તેજથી તેજસ્વી થાય છે; જગતમાં જે મૂળ પદાર્થોનું પશુ મૂળ અર્થાત્ આદિ છે; જે વૃદ્ધિની વૃદ્ધિ, બુદ્ધિની બુદ્ધિ અને જીવનો પશુ જીવ છે; જે મનનું મન, નેત્રોનું નેત્ર, કાનોનો કાન અને વાચાની વાચા છે; જે પ્રાણનું જીવન, ગતિનો વેગ અને જેના યોગ ક્રિયાનું કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત છે; હે પાંડુકુમાર ! જેનાથી આકાર, વિસ્તાર અને સંહારને પોતપોતાનાં સ્વરૂપો પ્રાપ્ત થાય છે; જે પૃથ્વીને ધારણ કરનાર છે, જે પાણીનું જીવન છે અને જેના યોગથી તેજ પ્રકાશમાન થાય છે; જે વાયુને વહન કરવાની શક્તિ આપે છે, જેમાં આકાશ સમાવિષ્ટ થાય છે; વધારે શું કહું ? સર્વ ભાસમાન વસ્તુઓ જેના તેજથી બાબુવામાં આવે છે, હે પાંડવ ! આ સર્વ જગતમાં જે સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપે સર્વપણાથી રહ્યો છે અને જેનામાં દ્વૈતભાવનો જરા પણ પ્રવેશ નથી; જેનું દર્શન થતાંની સાથે દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શન-એ ત્રિપુટી બ્રહ્મ-સ્વરૂપમાં ઐક્યભાવ પામે છે અને પછી પાછો તે જ જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન-એ ત્રિપુટી બની જેના યોગથી બ્રહ્મ બાબુવામાં આવે છે, તે પશુ તે જ છે. જેવી રીતે હિસાબનો તાળો મળી રહેતાં હિસાબના કાચા કાગળોનું કામ પૂરું થાય છે; તે પ્રમાણે બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થતાં સાધ્ય અને સાધક એ બન્ને ભાવોનો લોપ થાય છે; હે અર્જુન ! બ્રહ્મમાં દ્વૈતનો લેશ પણ સંબંધ રહેતો નથી. હવે આ વાત રહેવા દો. માત્ર એટલું જ બાબુનું પૂરતું છે કે, તે જ્ઞેય બ્રહ્મ સર્વના હૃદયમાં નિવાસ કરે છે.

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥

મજ્જત્તા ઇતદ્વિજ્ઞાય મજ્જાવાયોપપદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, જ્ઞાન અને જ્ઞેય તને સક્ષેપથી કહી સંભળાવ્યાં. એમને જાણવાથી મારો ભક્ત મારા સ્વરૂપમાં મળી જાય છે. ૧૯

આ પ્રમાણે હે પ્રિય મિત્ર ! તને ક્ષેત્ર એટલે શું, તે દાખલા-દલીલ સાથે વિસ્તારથી સમજાવ્યું; તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન ! તે ક્ષેત્ર પછી તું ખુદલી આંખે જોઈ શકે એવી રીતે તને જ્ઞાન પણ સમજાવ્યું. વળી તારી યુદ્ધિની તૃપ્તિ થાય અને હવે બસ થયું, એમ તું કહે, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનનાં લક્ષણોનું પણ કૌતુકથી નિરૂપણ કર્યું અને હંમણાં જ જ્ઞેય એટલે શું, તે તને દષ્ટાંતપૂર્વક સમજાવ્યું. હે અર્જુન ! આ સર્વ વાતોનો વિચાર કરી, મારી પ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખીને મારા ભક્તો મદ્રૂપ થાય છે, દેહાદિક પરિવારનો ત્યાગ કરીને જેઓ પોતાના ચિત્તને મારામા પડે છે; હે કિરીટ ! મારા તે ભક્તો એ પ્રકારે મને જાણીને પોતાનું ચિત્ત મને અર્પણ કરીને અને મારા ચિત્તને પોતાનામાં આકર્ષીને મદ્રૂપ થાય છે. આવી રીતે મદ્રૂપ થવાનો સૌથી સુલભ માર્ગ મેં સુસુક્ષ્મ માટે તૈયાર કરી રાખ્યો છે. જિંવાણુ પર ચડવા માટે જેવી રીતે પગથિયાં કરવાં પડે છે, અથવા આકાશ-વાતાવરણ-માં ગમન કરવું હોય, તો પર્વત બાધવો પડે છે; કે જિંદાં પાણી-માંથી તરી જવા માટે જેમ નાવમા બેસવું પડે છે; બાકી, હે વીરો-ત્તમ ! સર્વત્ર આત્મા છે, એમ જો તને કહેવા માંડું, તો તે તને સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે નહિ; અર્થાત્ તરી યુદ્ધિ જડ છે એમ જોઈને તે એક જ બ્રહ્મના ચાર વિભાગ કરી બતાવ્યા. જે પ્રમાણે બાળકને જમાડવું હોય, તો આપણા ગ્રાસના વીસ ભાગ કરી, તેના સુખમાં વીસ વખત થોડુંથોડું અન્ન આપવું પડે છે, તે પ્રમાણે મેં તને બ્રહ્મ ચાર પ્રકારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવ્યું. તારી અવધાનશક્તિને જોઈને એક ક્ષેત્ર, એક જ્ઞાન, એક જ્ઞેય તથા એક અજ્ઞાન-એવા તે બ્રહ્મના ચાર ભાગ કર્યા. (૯પર)

અને હે પાર્થ ! આટલું કર્યા છતાં પણ જો બ્રહ્મ સ્પષ્ટ રીતે તારા જાણવામાં ન આવી શકે, તો તને અન્ય પ્રકારથી ફરીથી એક-વાર સ્પષ્ટ કરી બતાવું છું. હવે તેના ચાર ભાગ ન કરતાં તથા તે એક છે, એમ પણ ન માનતાં, તેના આત્મા તથા અનાત્મા (પુરુષ તથા પ્રકૃતિ) એવા બે ભાગ કરી તને તે કહું છું; પરંતુ તું એક કાર્ય કર. હું જે માર્ગ તે મને આપ, તે વસ્તુ શી છે એમ જો તું પૂછે તો મારે એટલું જ જણાવવાનું છે કે હું જે કંઈ કહું તે બરાબર ધ્યાન ઈ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી લે. શ્રીકૃષ્ણનાં આવાં વચનો સાંભળી

પાર્થના અંગ પર રોમાંચ ખડાં થયાં. આની સ્થિતિ જોઈ દેવ કહેવા લાગ્યા કે, ‘આના મનમાં આ વાત સંપૂર્ણ રીતે અક્રિત થઈ છે.’ આ રીતે શ્રીકૃષ્ણને પણ આવેશ આવ્યો; પરંતુ તેને કાળૂમાં રાખી તેઓ બોલ્યા : હે અર્જુન ! તને પ્રાદ્યના પુરુષ તથા પ્રકૃતિ-એવા બે ભાગ સ્પષ્ટ કરીને કહું છું, તે સાંભળ. પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જેમાં વર્ણન છે; તે માર્ગને યોગી લોકો ‘સાંખ્યમાર્ગ’ કહે છે; અને જેનું પૂર્ણ-પણે વર્ણન કરવા માટે મેં કપિલાવતાર ધારણ કર્યો હતો તે પ્રકૃતિ તથા પુરુષનો વિવેક સાંભળ. (૯૫૯)

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વચનાદી ઉમાવપિ ।

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંમવાન્ ॥ ૨૦ ॥

પ્રકૃતિ તથા પુરુષ-એ ઉભય અનાદિ જ છે એમ તું સમજ; અને વિકાર (જુદ્ધિ, ઇદ્રિયો, શરીર વગેરે) તથા ગુણ (સત્ત્વ, રજ અને તમ)-એ પ્રકૃતિ-માંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, એમ તું જાણ. ૨૦

પુરુષ અનાદિ છે અને પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ પણ અનાદિ કાળથી જ છે; જેમ દિવસ અને રાત્રિની જોડી છે; જેમ છાયા એ રૂપ નથી, પરંતુ તે રૂપની સાથે લાગેલી જ હોય છે; હે ધનંજય ! જેમ બીજા નાભ્યા પછી કણ અને ફ્રાતરાં બંનેની ઉત્પત્તિ સાથે જ થાય છે, તેમ જ પ્રકૃતિ તથા પુરુષ-એ ઉભયનું અનાદિસિદ્ધ સુગમ સુપ્રસિદ્ધ છે. તને કહું તે ક્ષેત્ર, સર્વની પ્રકૃતિ સમજવી અને જેને ક્ષેત્રજ કહ્યો છે તેને પુરુષ સમજવો. એ નામો જુદાં જુદાં છે, પરંતુ એ દ્વારા નિરૂપણ કરવાની વસ્તુ ભિન્ન નથી, એ વાતને સર્વદા તું લક્ષમાં રાખજો. હે પાંડુસુત ! જે સત્તાનો કદી પણ નાશ છે જ નહિ તેને પુરુષ તરીકે ઓળખ અર્થાત્ જે કેવળ ભાવ (અસ્તિત્વરૂપ) છે, તે પુરુષ છે અને તેની સત્તાસ્કૃતિના યોગથી જે જે ક્રિયાઓ થાય છે, તે સર્વ પ્રકૃતિ છે એમ જાણવું. જુદ્ધિ, ઇદ્રિયો, અંતઃકરણ ઇત્યાદિ વિકારો તથા સત્ત્વ, રજ અને તમ-એ ત્રણે ગુણો પણ પ્રકૃતિમાંથી જ ઊપજે છે અને એમના દ્વારા જ સર્વ કર્મો થતાં રહે છે; માટે એ સર્વ પણ પ્રકૃતિ જ છે.

કાર્યકરણકૃતૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં મોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

કાર્ય એટલે શરીર તથા મહત્ત્વ અને કરણ એટલે તર ઇદ્રિયો એ સર્વની ઉત્પત્તિનું ઉપાધન કારણ પ્રકૃતિ છે અને પુરુષ-જીવાત્મા-એ સુખદુઃખનાં મોક્તૃત્વનો હેતુ એટલે કારણ છે. ૨૧

ત્યાં પ્રથમ ઇચ્છા, ઇચ્છામાંથી બુદ્ધિ અને બુદ્ધિમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેથી તે ઇચ્છા તથા બુદ્ધિ ક્ષણપ્રાપ્તિ માટે ઈન્દ્રિયોને પોતપોતાનાં કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. ક્ષણપ્રાપ્તિ માટે જે ઉપાય કરવામાં આવે છે, તેને હે ધનંજય ! કાર્ય કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ જ પ્રબળ ઇચ્છાની સહાયથી મનને જાગૃત કરી તેના દ્વારા સર્વ વ્યવહાર કરાવે છે; માટે કાર્ય, કર્તૃત્વ તથા કારણ-એ ત્રિપુટીનું મૂળ પ્રકૃતિ જ છે, એમ સિદ્ધોના રાજા શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. આ રીતે ત્રણે એકત્ર થતાં પ્રકૃતિ ક્રિયારૂપ થાય છે; પરંતુ જે શુભવૃત્તિ વિશેષ પ્રાબલ્ય હોય છે તે શુભ પ્રમાણે તે ક્રિયા કરે છે. જે કર્મ સર્વશુભમાંથી ઊપજે છે, તે સત્કર્મ છે; જે કર્મ રજોશુભમાંથી ઊપજે છે, તે મધ્યમ એટલે કે કાચ્ય કર્મ હોય છે અને જે કર્મ તમોશુભમાંથી ઊપજે છે, તે નિષિદ્ધ અર્થાત્ ધર્મવિરુદ્ધ કર્મ હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિમાંથી જ સારાં અને માફાં કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કર્મો દ્વારા સુખ-દુઃખ ઊપજે છે. માફાં કર્મોમાંથી દુઃખ તથા સત્કર્મોથી સુખ થાય છે અને પુરુષ તે ઉભયને ભોગવે છે. જ્યાંસુધી સુખ તથા દુઃખ ઉત્પન્ન થતા રહે છે, ત્યાંસુધી પ્રકૃતિ વ્યાપાર કર્યા કરે છે અને પુરુષને તે ભોગવવા પડે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનો આ વ્યવહાર એવો અઘટિત છે, કે સ્ત્રી રજે છે અને પુરુષ સ્વસ્થ બેસીને ખાય છે. સ્ત્રી-પુરુષનો કદી પણ સંબંધ થતો નથી, તોપણ સ્ત્રીમાંથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે ! કેવો ચમત્કાર !

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્યો હિ મુદ્ધક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ।

કારણં ગુણસજ્જોઽસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥ ૨૨ ॥

પુરુષ પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રાખીને પ્રકૃતિના શુભોનો ઉપભોગ લે છે અને તે શુભોનો સંબંધ જ પુરુષના સારા કે માફાં જન્મનું કારણ બને છે. ૨૨

જે પ્રદક્ષ નિરાકાર હોઈને ઉદ્દાસીન છે તેમ જ નિર્ધન હોઈને કેવળ એકલો જ છે; અને છૂર્ણ હોઈને આ જગતમાં જે અતિ વૃદ્ધ વસ્તુ હોય તેના કરતાં પણ અતિ વૃદ્ધ છે, તેનું ઉપનામ પુરુષ છે. બાકી વસ્તુતઃ તે સ્ત્રી છે કે નપુસક છે અથવા તે શું છે, તે પણ નિશ્ચયપૂર્વક કદી શકાતું નથી. તેને આખા, કાન, હાથ, પગ, રૂપ, વર્ણ કે નામ આદિ કંઈ પણ નથી. હે અર્જુન ! એવો જે સર્વ અવયવથી રહિત છે, તે જ પ્રકૃતિનો સ્વામી છે અને તે જ સુખ-

હુઃખનો લોહિતા છે. તે અકર્તા, ઉદાસી અને અલોહિતા છે; તોપણ આ પતિવ્રતા પ્રકૃતિ જ તેને ઉપલોગ લેવામાં પ્રવૃત્ત કરે છે. તે પ્રકૃતિ પોતાના શુષ્ક તથા રૂપની જરા સરખી હિલચાલ વડે અપૂર્વ 'જેલો કરી બતાવે છે, તેથી તેને 'શુષ્કમયી' એવું નામ પ્રાપ્ત થયું છે; કિંબહુના, તે મૂર્તિમંત શુષ્ક જ છે. એ પ્રતિક્ષણે રૂપ તથા શુષ્કથી નવી બને છે અને પોતાના જીવસા વડે જડ વસ્તુઓ પાસે પણ કર્મ કરાવે છે. નામ, પ્રીતિ, ઇદ્રિયો તથા સર્વેના વ્યાપારનું કારણ એ જ છે. વાસ્તવિક જોતાં મન એ નપુંસક છે, તોપણ તેને તે ત્રણે લોકમાં દોડાવે છે. આ પ્રમાણે તેનાં કર્મો અલૌકિક છે, એ બ્રમ્હનો તો કેવળ મહાપર્વત છે. એ સ્વયમેવ વ્યાપ્તિ કરે છે અને અમર્યાદ વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે. એ કામરૂપી વેલીનો મંડપ છે, મોહરૂપી વનની વસંત-ઋતુ છે અને એ જ દેવી માયાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ શબ્દસૂત્રિનો વિસ્તાર કરે છે, નિરાકારને આકાર આપે છે અને સતત પ્રપંચની બાળ પાથર્યાં કરે છે. સર્વ કળાઓ એમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, સર્વ વિદ્યાઓ પણ એણે જ રચી છે અને ઇચ્છા, જ્ઞાન તથા ક્રિયા-એ પણ એની જ સંતતિ છે. એ નાદની (છંદ-ટેવ-લત-વ્યસનની) ટંકશાળ છે અને ચમત્કારનું ઘર છે. વધારે શું કહું ? આ સર્વ જગત એનો જ ખેલ છે, જગતની ઉત્પત્તિ-પ્રલય થાય છે, એ જ એનાં સવાર-સાંજ છે. અસ્તુ. એ જ જગતને અદ્ભુત મોહ પમાડે છે. એ અદ્ભુતની પ્રતિમા, આસગની સંજિની, શૂન્યમાં જ વસનારી અને વિહરનારી છે. આવો એના સૌભાગ્યનો મહિમા છે; અને તેથી જ એ અનવરુદ્ધ બ્રહ્મનો પણ અવરોધ કરે છે. વસ્તુતઃ બ્રહ્મમાં કોઈ પણ બાતનો વિકાર હોતો નથી; છતાં તેનામાં એ પોતે જ વિકાર બને છે. તે સ્વયંસિદ્ધની હોતો નથી; છતાં તેનામાં એ પોતે જ વિકાર બને છે. તે સ્વયંસિદ્ધની ઉત્પત્તિ, તે નિરાકારનો આકાર અને સ્થિતિ તથા સ્થળ પણ એ પોતે જ બને છે, તે પોતે જ ઇચ્છારહિતની ઇચ્છા, તે પૂર્ણની વૃત્તિ, તે કુલરહિતની ભાતિ તથા ગોત્ર પણ પોતે જ બની બાંધે છે. તે અવર્ણ-નીચનાં લક્ષણ, તે અપારનું પ્રમાણ અને અમનસ્કનું મન અને બુદ્ધિ પણ એ પોતે જ બને છે. તે નિઃસ્વરૂપનું સ્વરૂપ, તે નિઃસ્વીયારનો વ્યાપાર અને નિરહંકારનો અહંકાર પણ એ પોતે જ બની રહે છે. તે નામરહિતનું નામ, તે જન્મરહિતનો જન્મ અને કર્મ તથા ક્રિયા, એ પોતે જ થઈ રહે છે. તે નિર્જીણના શુષ્ક, તે અચરણના ચરણ, તે અશ્રવણના કાન તથા અચક્ષુનાં ચક્ષુ પણ બને છે. તે સાવાતીતના સાવ, નિરવચવના અવચવ, કિંબહુના, પુરુષના સર્વ વિકારો માયા પોતે

જ બને છે. આ પ્રમાણે આ પ્રકૃતિ પોતાની સર્વવ્યાપકતાના કારણે તે અવિકારી બ્રહ્મને વિકારવશ કરે છે. જેમ અમાવાસ્થાની રાત્રિમાં ચંદ્રના તેજનો દોષ થાય છે, તેમ બ્રહ્મનું તેજ આ પ્રકૃતિની સમક્ષ હ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ઉત્તમ સુવર્ણની અંદર વાલભાર પણ અન્ય ધાતુ મળે, તો તે સર્વ સુવર્ણનો કસ ભિતરી જાય છે; અથવા સહાચારી મનુષ્ય પણ સંધ્યાકાળે અપવિત્ર સ્થાનમાં ગયો હોય તો તેટલાથી જ તેને પિશાચબાધા થઈને તે ગાંડો બની જાય છે; અથવા વાહન જે પ્રમાણે બપોરે પણ સ્વચ્છ આકાશમાં અંધકાર ફેલાવી ઢંઈને સુદ્ધિને નુકસાન કરી મૂકે છે, જે પ્રમાણે ગાયના ઉદરમાં દૂધ અને કાષ્ઠમાં અગ્નિ રહેલો હોય છે; અથવા જે પ્રમાણે ઉત્તમ રત્નો વજ્રમાં વીંટાળેલાં હોય, ત્યારે તેનું તેજ બહાર પડતું નથી; રાજા પરાધીન થવાથી અથવા સિંહ રોગગ્રસ્ત થવાથી જેમ તેના તેજનો દોષ થાય છે, તે જ પ્રમાણે પુરુષ પ્રકૃતિને આધીન થઈ જતાં તેનું તેજ પડતું નથી. મનુષ્ય નિદ્રાગ્રસ્ત થાય છે, ત્યારે સહજે સ્વપ્નમાં સુખ-દુઃખ ભોગવવા માટે જેવી રીતે નિદ્રા તેને પ્રવૃત્ત કરે છે, તે પ્રમાણે પ્રકૃતિને આધીન થવાથી પુરુષને શુષ્ક ભોગવવા પડે છે. ઉદાસીન પુરુષ પણ સ્ત્રીને આધીન થાય; તો તે તેના છદ્મમાં બિલકુલ ગાંડો બની જાય છે, તેવી રીતે તે બ્રહ્મ અજ્ઞ અને નિત્ય છે, તોપણ તે પ્રકૃતિને આધીન થાય છે; ત્યારે તેને શુષ્કસંગ લાગે છે અને તેને જન્મ-મૃત્યુના ધા સહેવા પડે છે. પરંતુ હે અર્જુન! તપાવેલા લોખંડ પર ધા કરતાં તે ધા અગ્નિ પર જ પડે છે, એમ લોકો કહે છે; અથવા પાણી હાલે છે, ત્યારે તેમાં ચંદ્રનાં અનેક પ્રતિબિંબ જણાવાથી ચંદ્ર અનેક હોવાની કલ્પના લોકો કરે છે; ઈર્ષામાં મોહું જોતાં જેવી રીતે બીજી સુખ દેખાય છે; અથવા કુંકુમની ઉપર સ્ફટિકમણિ મૂકવામાં આવે તો રાતો દેખાય છે, તેવી રીતે શુષ્કાની સંગતિથી જ જન્મરહિત પુરુષ જન્મ લેતો હોય એમ ભાસે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તેમ નથી. પુરુષ ઉત્તમ અને અધમ યોનિમાં જન્મતો લાગે છે, પરંતુ સંન્યાસીનું સ્વપ્નમાં શદ્રાદિ થવું અસત્ય હોય છે, તે પ્રમાણે એમ ભાસવું તે કેવળ ભાસમાત્ર જ છે, અર્થાત્ જે પુરુષને જન્મ, મૃત્યુ આદિ ભોગવવાં પડતાં નથી છતાં તેના ભાસ થાય છે, તે સર્વનું મૂળ કારણ* પ્રકૃતિના શુષ્કાની સંગત જ છે. (૧૦૨૧)

* સત્ત્વશુણના સગથી દેવયોનિમાં તેમ જ રણેશુણના સગથી મનુષ્યયોનિમાં અને તમોશુણના સગથી પશુ-પક્ષી વગેરે નીચ યોનિઓમાં જન્મ થાય છે.

उपद्रष्टानुमन्ता च मर्ता मोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्પुरुषઃ પરઃ ॥ ૨૩ ॥

એને સાક્ષીભૂત, પ્રકૃતિને અનુકૂળ રહેનાર, ધારણ કરનાર, ઉપભોગ લેનાર પરમેશ્વર અને પરમાત્મા કહેવામાં આવ્યો છે, એવો એક પુરુષ આ દેહમાં વિદ્યમાન છે. ૨૩

આ પુરુષ જો કે પ્રકૃતિમાં રહેલો છે, તોપણ બુદ્ધિના વૃક્ષને આધાર આપવા માટે ભિલો કરવામાં આવેલો થાંભલો, જે પ્રમાણે તે આહના સર્વ વિકારોથી અલિપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે તે પ્રકૃતિથી અલિપ્ત હોય છે અને પ્રકૃતિમાં તથા જોનામાં જમીન-આસમાનનું અંતર રહેલું છે. હે અર્જુન! એ પુરુષ પ્રકૃતિરૂપી નદીના તીર પર ચેરુપર્વતની પેઠે અચળ ભિલો રહેલો હોય છે અને એનું પ્રતિબિંબ જોડે જો નદીમાં પડેલું હોય છે, તોપણ તે પોતે તો તે જળથી પલળતો નથી, ધોવાતો નથી, તેમ તે નદીના પ્રવાહમાં તણાઈ પણ જતો નથી. પ્રકૃતિનો જન્મ થાય છે ને લય પણ થાય છે છતાં પુરુષ (અનાદિસિદ્ધ બ્રહ્મ) તો કાયમનો કાયમ જ હોય છે; એટલા માટે જ એ જ સર્વ જગતનો શાસ્તા છે. જોના યોગથી જ પ્રકૃતિ બધે છે અને એની જ સત્તાથી તે જગત નિર્માણ જ કરે છે; માટે એ પ્રકૃતિનો ભત્રી (પતિ) છે. હે કિરીટિ! અનંત સમયથી ચાલતી આવેલી સૃષ્ટિ કલ્પાંતકાળે જે જોનામાં લય પામે છે, એ પ્રકૃતિનો સ્વામી છે; એ જ બ્રહ્માંડને સૂત્રધાર હોઈ પોતાની મહત્તાથી પ્રખંચને ચલાવે છે. અને આ દેહમાં જેને પરમાત્મા કહે છે તે પણ એ જ છે, એમ તું સમજ. હે પાંડુ-સુત! પ્રકૃતિથી પર એક પુરુષ છે એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે પુરુષ ખરેખર એ જ છે.

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ ૨૪ ॥

જે આ રીતે પરચાત્માને તથા શુદ્ધ સહિત પ્રકૃતિને જાણે છે, તે સર્વ રીતે કર્મો કરતો હોવા છતાં પુનઃ જન્મ પામતો નથી. ૨૪

જે આ પ્રમાણે આ પુરુષને પૂર્ણતાથી જાણે છે, તેમ જ સર્વ શુભો તથા સર્વ કર્મો પ્રકૃતિનાં છે એમ જાણે છે; અને હે ધનંજય! આ (પુરુષ) રૂપ છે, આ (પ્રકૃતિ) તેની છાયા છે, આ (પુરુષ) સત્ય જળ છે, આ (પ્રકૃતિ) મૃગજળ છે એવો નિર્ણય કરે છે; તથા હે અર્જુન! જે પોતાના મનથી પ્રકૃતિ તથા પુરુષના સ્વરૂપને યથાર્થ

રીતે જાણે છે; તે જોઈ શરીરથી સર્વ કર્મો કરે છે, તોપણ આકાશ જે પ્રમાણે ધૂળ જાંચે ભરવાથી મલિન થતું નથી, તે પ્રમાણે તે પ્રકૃતિનાં કર્મોથી લિપ્ત થતો નથી. જીવિતાવસ્થામાં જે દેહના મોહમાં પડીને પ્રકૃતિને આધીન થતો નથી, તે દેહના જવા પછી પુનઃ જન્મતો નથી; અર્થાત્ તે જન્મ-મૃત્યુના પાશમાંથી છૂટે છે. પ્રકૃતિ-પુરુષ વિશેષ્ટ અથર્થ જ્ઞાન જેને થાય છે, તે જ્ઞાન જો રીતે મનુષ્ય પર અલૌકિક ઉપકારકતા થાય છે. હવે જો જ્ઞાનનો અંતઃકરણમાં સૂર્યવત્ ઉદય કરનારા અનેક ઉપાયો છે, તે હું કહું છું તે તું સાંભળ.

ધ્યાનેનાત્મનિ પश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ ૨૫ ॥

કોઈ ધ્યાનયોગના શુદ્ધ થયેલા મનથી પોતામાં આત્માને જુએ છે; કોઈ વિચારથી અને કોઈ કર્મયોગથી પોતાના અંતરમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, પોતામાં આત્માને જુએ છે. ૨૫

હો સુભટ ! કોઈ વિચારરૂપી શગડીમાં શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનરૂપી પુટો આધીને આત્મા પરથી અનાત્મરૂપી કાટ કાઢી નાખી, આત્મરૂપ સુવર્ણને શુદ્ધ કરે છે. છત્રીસ પ્રકારના લેહરૂપ હીણા કસને આળી નાખીને પોતાના શુદ્ધ તત્વને શોધી લે છે. ત્યાર પછી હો, અભુત ! કોઈ જો આત્માને આત્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી આત્મામાં જ જુએ છે અને કેટલાકે ભક્તિમાગથી, કેટલાકે સાંખ્યવિચારયોગથી અને કેટલાકે કર્મયોગના આધારથી આત્મસ્વરૂપનો પરિચય કરી લે છે. એવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો વડે ખરેખર સર્વ જનો આ સંસારરૂપી સાગર-માંથી તરી જાય છે. (૧૦૪૧)

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ ૨૬ ॥

પરંતુ આ પ્રમાણે જેમને આત્મજ્ઞાન હોતું નથી, એવા બીજા લોકો ગુરુ-મુખથી આત્મજ્ઞાનનું શ્રવણ કરીને આત્માની ઉપાસના કરે છે; અને આ શ્રવણપર ઉપાસના કરનારાઓ પણ જન્મમૃત્યુને તરી જાય છે. ૨૬

પરંતુ તેઓ એમ કરે છે કે, કોઈ પણ પ્રકારના અભિમાનને ત્યજી ઈર્ષ્યાપૂર્વક એકના જ વચનમાં વિશ્વાસ રાખે છે. જે પુરુષના વચનમાં વિશ્વાસ રાખવામાં આવે, તે ગ્રાણીમાત્રનું હિત અને અહિત શામાં છે, જો યથાર્થ રીતે જાણે છે, તથા લોકોને હાનિ થતી જોઈ કથાર્થ થાય છે અને હુખિતોની ખબર લઈ તેમનાં દુઃખ દૂર કરે છે

અને તેમને સુખ આપે છે. ત્યાર પછી તેવા પુરુષના સુખમાંથી જે જે વચનો નીકળે, તેનો ઉત્તમ પ્રકારે આદર કરી, તેને સંપૂર્ણ રીતે સાંભળી, મનુષ્યો પોતાનાં તન-મન તેને અર્પણ કરી દે છે. તેમનાં વચનોને સાંભળવાના કાર્યને દાન, ધર્મ, તપ વગેરે નામો આપે છે અને તે સાંભળવા માટે બીજા સર્વ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરે છે અને તેમના સુખમાંથી બહારપડતા શબ્દો પરથી પોતાનું જીવન ઓવારી નાખે છે. હે કપિધ્વજ ! આવા પુરુષોના કહેવા પ્રમાણે જે વર્તે છે, તે અતે આ મૃત્યુરૂપી સમુદ્રમાંથી ઉત્તમ રીતે બહાર નીકળે છે. આ રીતે સદસ્તુ(બ્રહ્મ)ને જાણવાના અનેક માર્ગો છે; પરંતુ આ ક્ષયે તો તે સર્વનું મંથન કરીને સિદ્ધાંતરૂપી માખણ જ તને આપું છું. હે અર્જુન ! તેથી તને સહજ આત્માનુભવ મળશે અને બ્રહ્મરૂપ થવા માટે શ્રમ પણ પડશે નહિ; માટે હું તે સિદ્ધાંતનું જ વિવેચન કરી મતવાદીઓનું ખંડન કરી, કેવળ શુદ્ધ દ્વિતીયાર્થ જ તને કહી સંભળાવું છું. (૧૦૫૦)

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજઙ્ગમસ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ મરતર્પમ ॥ ૨૭ ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સ્થાવર અથવા જંગમ કોઈ પણ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે. તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ તું જાણ. ૨૭

‘ક્ષેત્રજ્ઞ’ શબ્દથી મેં તને જે આત્મસ્વરૂપ કહ્યું અને ‘ક્ષેત્ર’ નામથી જે પ્રકૃતિતત્ત્વ વર્ણવ્યું, તે બંનેના પરસ્પર સંયોગથી જ આ સર્વ જૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ વાયુસંગથી જળમા તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા સૂર્યકિરણ અને મરુભૂમિના સંયોગથી જેમ મૃગજળનું પૂર પ્રકટ થાય છે, અથવા પર્વત-ધારાથી પૃથ્વી પક્ષ્ણતાં જ જેમ કોટ્યવધિ અંકુર ફૂટે છે, તેમ જ આ સર્વ ચરાચરમાં જે કંઈ જીવનામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે સર્વ પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જાણ. હે અર્જુન ! પુરુષ અને પ્રકૃતિથી કોઈ પણ ભૂત-વ્યક્તિ ભિન્ન નથી. (૧૦૫૬)

સમં સર્વેષુ મૃતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરસ્ ।

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં યઃ પश्यતિ સ પश्यતિ ॥ ૨૮ ॥

નાશવંત સર્વ જૂતોમાં જે સમાનપણે રહેનારા અવિનાશી પરમાત્માને જુઓ છે, તે જ ખરું જુઓ છે; અર્થાત્ તે જ ખરો જ્ઞાની છે. ૨૮

વસ્તુ પોતે બેકે તંતું નથી, તથાપિ તે તંતુઓ વડે જ વણા-

ચલું હોય છે, એ પ્રમાણે તે પૂર્ણ દષ્ટિ રાખીને પુરુષ અને પ્રકૃતિમાંના
એક્યને નિહાળે છે, આ સર્વ ભૂતો એકમાંથી એક નિર્માણ થયેલાં છે;
પણ તું એમનેા અનુભવ આવી રીતે લે, એ જ પ્રમાણે તેમનાં નામ
પણ નિરનિરાણાં હોઈને વર્તન પણ સિદ્ધ સિદ્ધ હોય છે; અને સર્વના
વેષ પણ નાના પ્રકારના હોય છે. હે કિરીટિ ! આવી અવસ્થા ભેદને
જો તું મનમાં એવી જ ગાંઠ બાંધી લે કે, આત્મા અને ભૂતો વચ્ચે
લેદ જ રહેલો છે, તો હે અર્જુન ! તો કેટિ જન્મ પર્થ ત આ
સંસારમાંથી પાર પડવાનો નથી. જેમ એક જ દૂધીના વેલાને જેવો
જેવો આધાર હોય, તેમ તેમ તે પ્રમાણમાં દૂધી લાંબી, ગોળ, વાકી-
ચૂકી એમ અનેક પ્રકારના આકારની થાય છે; તોપણ તે દૂધી જ કહે-
વાય છે; અથવા જેમ એક જ ખોરડીના ઝાડની વાકી અને સીધી
તમામ ડાળોને ખોરડીની જ ડાળો કહેવામા આવે છે; તેવી જ રીતે
ગાંડા અને ડાઘા સર્વ જીવમાત્રમાં આત્મારૂપી વસ્તુ તો એકસરખી
જ છે. નાના-મોટા પ્રત્યેક અગારામાં જેમ ઉજ્જ્વલતા સમાનપણે જ વહે
છે, તેમ અનેક જીવરાશિમાંનો આત્મા તો એક જ છે. સમસ્ત આકાશ-
માંથી જળની ધારાઓ પડતી હોય છે; તોપણ હે વીર અર્જુન !
તેમનામાંનું પાણી તો એક જ હોય છે, તેમ જ આ ભૂતોના આકાર
કદાચિત્ જુદા જુદા હોય તોપણ તેઓ સર્વમા જે આત્મા રહેલો છે,
તે તો સમાન અને એકનો એક જ છે; ઘટ અથવા મઠમાંનું આકાશ
જોકે જુદા આકારનું હોય તોપણ આકાશરૂપે તો તે એક જ હોય
છે; તે પ્રમાણે ભૂતો જુદા જુદા હોય તોપણ તેમનામા આત્મા નામક
વસ્તુ તો એક જ છે. સુવર્ણના અલંકારો અનેક હોય, પરંતુ તેઓ
જો શુદ્ધ સુવર્ણમાંથી તૈયાર કરવામા આવ્યા હોય, તો સર્વમા સુવર્ણનો
કસ તો એકસરખો જ હોય છે, તે પ્રમાણે ભૂતોનો લાસ નાશવંત
છે, પણ તે સર્વમાનો આત્મા તો અવિનાશી જ છે. આ પ્રમાણે બ્યવ-
હારદષ્ટિએ આત્મા જોકે જીવધર્મથી સિદ્ધ અને પરમાર્થદષ્ટિએ જીવથી
અસિદ્ધ છે એમ જે જાણે છે, તે જ સર્વ જ્ઞાનીઓમા ઉત્તમ અને
પ્રથમ જ્ઞાની છે. હે અર્જુન ! આ હું તેની સ્તુતિ કરું છું, એમ તું
સમજીશ નહિ. વધારે શું કહું ? પરમ ભાગ્યવાન પુરુષ તે જ છે. (૧૦૬૮)

સમં પश्यन्દિ सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनंस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ ૨૯ ॥

એ પરમાત્મા સર્વ જૂતોમાં સમદષ્ટિથી રહેલો છે, એમ જાણીને જે

પોતાના આત્મસ્વરૂપનો નાશ કરતો નથી, તે ઉત્તમ ગતિને પામે છે ૨૯

આ શરીર શુષ્ક અને ઘીંદ્રિયોની કૌથળી છે; એ વાત, પિત્ત અને કફ-એ ધાતુઓથી ભરેલું છે અને અધમ પાંચ તત્ત્વોનું બનેલું હોઈને બળવાન છે. એ પ્રકટ પાંચ કાંટાવાળો વીંછી જ છે; એને પાંચ પ્રકારના અગ્નિ લાગેલા છે તથા જીવરૂપી પંચાનન સિંહ (આત્મા) શરીરરૂપી હરણના નાબુક રહેઠાણમાં સપડાયેલો છે. જેવી રીતે ખરા સિંહને હરણના રહેઠાણનો નાશ કરવામાં કાંઈ જ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી, તે પ્રમાણે જીવને અનિત્ય શરીરાદિકનો નાશ કરવામાં કાંઈ પણ હરકત નથી, તોપણ શેા અમત્કાર ! કોઈ પણ પ્રાણી આત્માનો નિત્યભાવની યુદ્ધિરૂપી છૂરી અનિત્ય દેહાદિકના ઉદ્ધરમાં મારી તેનો નાશ કરતું નથી ! એટલે શરીર અનિત્ય છે અને આત્મા નિત્ય છે, એમ માની નિત્ય એવા આત્માની પ્રાપ્તિ માટે અનિત્ય શરીરનો ઘાત કોઈ પણ કરતું નથી; એટલા માટે હે અભ્યુન ! જે જ્ઞાની છે, તે આ દેહમાં રહીને પણ પોતાનો ઘાત ન કરતાં અંતે બ્રહ્મપદને જઈ મળે છે. યોગજ્ઞાનની પ્રૌઢતાથી કોટ્યવધિ જન્મોને ઓળંગી ‘અમે પુનઃ જન્મ ધારણ કરનાર નથી’ એમ કહી યોગીજનો જે પદમાં દૂબકી મારે છે, જે પરબ્રહ્મ આકાર અને નાદની પેલી તરફના ટેકરા પર તુલ્યવસ્થાના અતર્ગ્ઢમાં હોય છે અને ગંગાદિ નદીઓ ‘એમ સમુદ્રમાં જઈ મળે છે તથા ત્યાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેવી રીતે મોક્ષ સહિત સર્વ ગતિઓ તેનામાં વિશ્રાંતિ લેવાને પધારે છે. જે પુરુષો ભૂતોમાં વસ્તુતઃ વિષમ યુદ્ધિ રાખતા નથી, તે પુરુષોને તે પરબ્રહ્મનું સૌખ્ય આ દેહમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. દીપકો અનેક હોય; તોપણ તે સર્વનું તેજ એક જ હોય છે, તે પ્રમાણે પરાપૂર્વથી અનાદિ એવો એક જ પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. હે પાંડુસુત ! આ પ્રમાણે જીવ અને આત્મામાં સમતા રાખી જે જીવન ધારણ કરે છે, તે નિશ્ચય-પૂર્વક જન્મ-મરણના તડકામાં સપડાતો નથી. જે કોઈ આ સાચ્ચરૂપી શર્યામાં સ્વસ્થતાપૂર્વક નિદ્રાને આધીન થયેલા હોય છે, તેને હું ભાગ્યવાન-પૂર્ણ સુસુક્ષ્મ કહું છું અને વારંવાર તેનું વર્ણન કરું છું. (૧૦૭૯)

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ३० ॥

પ્રકૃતિના યોગથી જ સર્વ પ્રકારે કર્મો કરાય છે અને આત્મા તેનો કર્તા નથી એમ જે જુએ છે, તે જ ખરો જ્ઞાની છે. ૩૦

મન-યુદ્ધિ જેમાં પ્રમુખ છે, એવી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનાં સર્વ કર્મો પ્રકૃતિનાં જ છે, એમ જે પૂર્ણતાથી જાણે છે,

તે અક્તૌ આત્માને ઓળખે છે. જેમ ઘરમાં રહેતાં માણસો જ ઘર-
માંના સર્વ વ્યાપારો કરે છે અને ઘર પોતે કંઈ જ કરતું નથી તથા
જેમ આકાશમાં વાહણાં દોડતાં દેખાય છે, પરંતુ આકાશ તો સ્થિર જ
હોય છે, તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ આત્માના પ્રકાશ વડે ગુણોથી યુક્ત થઈ
પુષ્કળ ખેલો ખેલે છે, તોપણ આત્મા તો થાંભલાની પેઠે સ્થિર હોઈને
પ્રકૃતિનાં કરેલાં કર્મોને બાણતો નથી. એ પ્રમાણેનો અનુભવ હઈ જેણે
પોતાના હૃદયમાં પ્રકાશ પાડેલો હોય છે, તેણે અક્તૌ આત્માને પૂર્ણ-
તાથી બણ્યો એમ તું જાણ. (૧૦૮૩)

યદા ભૂતપૃથગભાવમેકસ્થમનુપસ્યતિ ।

તત્ત एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ૧૩ ॥

જ્યારે મનુષ્ય સર્વ ભૂતોની ભિન્નતાને એક જ પરમેશ્વરમાં રહેલી જુએ
છે અને પરમેશ્વરમાંથી આ જગતનો વિસ્તાર થયો છે એમ જાણે છે, સારે જ
તે બ્રહ્મસંપન્ન થાય છે. ૩૧

હે અર્જુન ! એવો મનુષ્ય ભિન્ન ભિન્ન ભૂતોને એકરૂપે જ જુએ
છે, ત્યારે તે બ્રહ્મસંપન્ન થયો કહેવાય છે; જે પ્રમાણે પાણીમાંના સર્વ
તરંગો જમીન પરના પરમાણુના કણ, સૂર્યમંડળમાંનાં કિરણો, દેહ-
માંના સર્વ અવયવો, મનમાંના સર્વ ભાવો અને અગ્નિમાંથી નીકળતી
સર્વ ચિનગારીઓ—આ સર્વ વસ્તુઓ પોતાનાં ઉત્પત્તિસ્થાનથી કદાચિત્
ભિન્ન દેખાય, તોપણ જે ભૂમિકામાંથી તે ઉત્પન્ન થયેલી છે,
તેની સાથે તે સર્વ સામ્ય ધારીને જ રહેલી હોય છે, એવી રીતે
પ્રાણીમાત્ર એક જ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, એવી જેના મનથી
ખરેખરી ખાતરી થઈ ગયેલી હોય છે, તેને જ બ્રહ્મરૂપી સંપત્તિની
નૌકા હસ્તગત થયેલી છે, એમ કહી શકાશે. પછી તે જ્યાં જુએ
છે, ત્યાં તેને સર્વ બ્રહ્મમય જ દેખાય છે. વધારે શું કહું ? તેને અપાર
સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે પાર્થ ! આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ તથા પુરુષની
વ્યવસ્થા અનુભવસિદ્ધ દૃષ્ટાંતો સહિત તને કહી સંભળાવી, તે તું
સમજ્યો ને ? જેમ અમૃત હસ્તગત થઈ બ્યથ કે દ્રવ્યભંડાર દૃષ્ટિએ
પડી જાય, તેવા જ પ્રકારનો આ લાભ છે, એમ તું માન. હે સુભ-
દ્રાપતે ! આ અનુભવ પરથી જો તું તારા મનમાં એક સ્થાયી વિચાર
કરવા ઇચ્છતો હોય, તો તું તે હ્રમણાં કરતો નહિ; પરંતુ એના પર
તને એક—જે ગહન વિચારો કહેવાના છે, તે મન લગાડીને સાંભળ.
આ પ્રમાણે ભગવાનને કહી સંભળાવવાનો આરંભ કર્યો, એટલે પોતાનું
સર્વોગ અવધાનમય કરી અર્જુન તે સાંભળવા તૈયાર થયો. (૧૦૯૩)

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માઽયમવ્યયઃ ।

શરીરસ્યોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

હે કૌતેય ! આ પરમાત્મા અનાદિ અને નિર્ગુણ હોવાથી અવિનાશી છે અને એટલા માટે તે શરીરમાં હોવા છતાં કંઈ પણ કરતો નથી અને કશાથી પણ લિપ્ત થતો નથી. ૩૨

જે પ્રમાણે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડવા છતાં તેનાથી અલિપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે જ જેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે, તે શરીરમાં હોવા છતાં શુદ્ધસ્વરૂપ જ હોય છે, એમ તું જાણ. હે કિરીટિ ! સૂર્ય પાણી ઉત્પન્ન થવા પૂર્વે અને પછી પણ હતો તેવો ને તેવો જ કાયમ હોય છે; પરંતુ અજ્ઞાની હોકાં તેનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં જોવામાં આવતાં તેને જ સૂર્ય કહે છે; તે પ્રમાણે આત્મા દેહમાં છે, એ કથન સત્ય નથી; તે તો દેહ ઉત્પન્ન થયા પૂર્વે જ્યાં હતો, ત્યાં જ પાછળથી પણ હોય છે. જેમ આરસીમાં આપણું સ્વરૂપ દેખાય છે તે મિથ્યા છે, તેમ આત્મા દેહમાં વાસ કરે છે, આ કથન પણ સર્વથા મિથ્યા છે. તે દેહનો અને આત્માનો પરસ્પર સંબંધ છે એમ કહેવું તે સર્વથા વ્યર્થ છે. વાયુ અને રેતીની કદાચિ ગાંઠ ખાંધી શકાય કે ? કારણ કે એક અદૃશ્ય અને બીજી જડ વસ્તુ છે; તેમ જ અગ્નિ અને રૂ-એ ઉલ્લયને એક દોરામાં કેવી રીતે પરોવી શકાય ? એક પુરુષ પૂર્વે દિશા તરફ જવા નીકળે અને બીજો પશ્ચિમ તરફ જાય તો તેમનો મેળાપ થાય નહિ તેના જેવો જ એ સંબંધ અશક્ય છે. પ્રકાશ અને તિમિરનો, મૃત તથા જીવતનો એકબીજા સાથે સંબંધ હોતો નથી; એ જ પ્રમાણે આત્મા અને શરીરને પણ પરસ્પર સંબંધ નથી, એમ તું સમજ. રાત્રિ અને દિવસ, સુવર્ણ અને સૂર્ય આદિનો જે પ્રમાણે પરસ્પર સંબંધ હોતો નથી, તે જ પ્રમાણે આત્મા અને દેહ વચ્ચે સંબંધ નથી. વાસ્તવિક જોતાં શરીર એ પંચ તત્ત્વોનું બનેલું છે અને કર્મની દોરીઓમાં પરોવાયેલું છે, તથા જન્મ-મૃત્યુના ભવચક્રમાં ફર્યા કરે છે. ક્ષાણરૂપી અગ્નિના સુખમાં એને માખણના દોંદાની પેઠે મૂકવામાં આવ્યું છે અને માખીની પાંખ હાલતાં બેટલો વખત લાગે છે, તેટલા અલ્પ સમયમા તે શરીર નાશ પામે છે. આ દેહ અગ્નિમાં પડે છે, તો તે રાખ થઈને ઊડી જાય છે ને ફૂતરાના સુખમાં સપડાય છે, તો તેની વિદ્યા બને છે. હે કપિધ્વજ ! આ જે પ્રકારના અપધાતોમાંથી જો દેહ બચી થાય, તો જે સ્થાનમાં એનો નાશ (પાત) થાય, તે સ્થાને એનામાં ક્રીડા તથા જંતુઓના સસુદાયો

ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારે એ છેવટે અનિષ્ટ જ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. આ દેહની આવી ખૂરી ક્ષા થાય છે, પરંતુ આત્મા તો નિત્ય-સિદ્ધ અને સ્વભાવથી જ અનાદિ છે. તે નિર્ગુણ હોવાથી પૂર્ણ પણ નથી અને અપૂર્ણ પણ નથી. કિયાનો કર્તા પણ નથી અને અકર્તા પણ નથી, તેમ જ કૃશ પણ નથી અને પુષ્ટ પણ નથી. તે નિરાકાર હોવાથી દૃશ્ય પણ નથી અને અદૃશ્ય પણ નથી; તે તેજસ્વી પણ નથી અને નિસ્તેજ પણ નથી; તે અલ્પ પણ નથી અને અધિક પણ નથી; તે શૂન્ય હોવાથી ખાલી પણ નથી અને ભરેલો પણ નથી; તે કોઈ વસ્તુરહિત પણ નથી અને વસ્તુ સહિત પણ નથી; તે સાકાર પણ નથી અને નિરાકાર પણ નથી; તે આત્મસ્વરૂપ હોવાથી તેને આનંદ પણ નથી અને શોક પણ નથી; તે એક પણ નથી અને અનેક પણ નથી; તે કોઈ વસ્તુથી સુક્ત પણ નથી અને ક્ષાથી બદ્ધ પણ નથી; તે લક્ષણરહિત હોવાથી આટલો કે તેટલો, સ્વયંભૂ કે બનેલો અને બાહ્યબળે કે મૂળે નથી. તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે ઉત્પન્ન થતો નથી અને સૃષ્ટિના સંહાર સાથે લય પામતો નથી. એ ઉત્પત્તિ અને લય—એ ઉભય સ્થિતિઓનું લયસ્થાન છે; એ અવ્યય હોવાથી તેની ગણના કે વર્ણન કરી શકાતાં નથી; એ વૃદ્ધિંગત પણ થતો નથી અને ન્યૂન પણ થતો નથી. એ ઉભેરાતો પણ નથી અને ખર્ચાતો પણ નથી. હે પ્રિયોત્તમ! આનું જે આત્માનું સ્વરૂપ છે, તે દેહમાં છે એમ જે કહેવામા આવે છે, તે મહાકાશમાં મહાકાશ સમાયેલું કહેવા સમાન છે. એ આત્માની અખંડ વ્યાપક સ્થિતિમા અનેક દેહાકૃતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે. દેહ ઉત્પન્ન થવાથી તે દેહ ધારણ કરતો નથી અને દેહ નાશ પામવાથી તે મૃત્યુ પામતો નથી; તે તો પરા-પૂર્વથી જેવો છે તેવો ને તેવો જ હોય છે. જેમ આકાશમા દિવસ અને રાત્રિ આવે છે અને જાય છે, તે પ્રમાણે આ આત્મસત્તામાં દેહ આવે—જાય છે; માટે આ શરીરમાં તે આત્મા કાંઈ કરતો પણ નથી અને કરાવતો પણ નથી; તેમ જ શરીરના કોઈ પણ વ્યાપારમા આસક્ત થતો નથી અર્થાત્ તેના સ્વરૂપમાં કશી પણ ન્યૂનાધિકતા થતી નથી; એટલું જ નહિ, પણ તે દેહમાં હોવા છતાં દેહના સર્વ વ્યાપારોથી અલિપ્ત જ હોય છે. (૧૧૧૯)

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहो तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ૩૩ ॥

જે રીતે સર્વવ્યાપક આકાશ સૂક્ષ્મતાને લીધે કશાથી પણ લિપ્ત થતું નથી, તેવી રીતે સર્વ દેહોમાં અધિષ્ઠિત થયેલો આત્મા દેહાદિકનાં કર્મથી લિપ્ત થતો નથી. ૩૩

હે અર્જુન ! આકાશનો પ્રવેશ ક્યાં નથી ? અર્થાત્ આકાશ સર્વત્ર છે; પરંતુ એને એનામાં રહેલી કોઈ પણ વસ્તુથી પીડા થતી નથી; તે પ્રમાણે આત્મા સર્વત્ર સર્વ દેહોમાં રહેલો છે, તોપણ દેહની કોઈ પણ ઉપાધિથી તે લિપ્ત થતો નથી; એટલા માટે વારંવાર શુદ્ધ તત્ત્વનું આ લક્ષણ ધ્યાનમાં રાખ કે, ક્ષેત્ર (શરીર કિંવા તેના ધર્મ) થી ક્ષેત્રજ (આત્મા) તદ્દન ભિન્ન છે. (૧૧૨૨)

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ મારત ॥ ૩૪ ॥

હે ભારત ! જેમ એક સૂર્ય સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તેવી જ રીતે એક ક્ષેત્રજ સર્વ ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે. ૩૪

આત્માના સંબંધથી જોકે શરીરમાં થતા વ્યાપારો જોવામાં આવે છે; તોપણ શરીર એ આત્મા નથી. લોહચુંબકના સંસર્ગથી લોહ ચલાયમાન થાય છે; પરંતુ લોહ પોતે લોહચુંબક નથી, એ જ અવસ્થા આત્મા અને દેહને લાગુ પડે છે. હીપકના પ્રકાશથી ઘરનો વ્યવહાર કરાય છે, પરંતુ હીપક અને ઘર વચ્ચે કોટિશઃ અંતર છે. હે કિરીટ ! કાષ્ઠના ગર્ભમાં અગ્નિ હોય છે; પરંતુ અગ્નિ કાંઈ કાષ્ઠ નથી. આ દૃષ્ટિથી તું આત્માને જો. આકાશ તથા અજ્રમાં કે સૂર્ય તથા મૃગજળમાં જે પ્રકારનું અંતર છે, તે જ અંતર આત્મા તથા દેહની વચ્ચે છે. ગગનમાંનો એક જ સૂર્ય જેમ જુદા જુદા સર્વ લોકોને પ્રકાશિત કરે છે, તેવી રીતે એક આત્મા જ સર્વ દેહોમાં પ્રકાશ પાડે છે, એમ તને જણાઈ આવશે. હવે પછી આત્મા અને દેહના વિષયમાં પુનઃ કોઈ પણ પ્રકારની શંકા કરીને કાંઈ પણ પૂછીશ નહિ. (૧૧૨૮)

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમત્તરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

મૃતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્ ॥ ૩૫ ॥

જે આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ વચ્ચેના અંતરને અને સર્વ જુતોની પ્રકૃતિના બંધનથી મુક્તિ કેવી રીતે થાય છે એ તત્ત્વને જાણે છે. તેઓ જાહને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૫

હે શબ્દતત્ત્વસારજ્ઞ ! તે જ બુદ્ધિને પ્રજ્ઞા જાણવી કે, જેના થોડે શરીર અને આત્મા વચ્ચે રહેલા અંતરને સમજી શકાય. આ અંતરને

સમજવા સારુ ચતુર (ચુચુક્ષુ) જન જ્ઞાનીઓના ઉબરા ઘસી નાંખે છે અને હે અર્જુન! એને જ સમજવા માટે તેઓ શાંતિરૂપી સંપત્તિ સ્વાધીન કરી લઈ, શાંતોરૂપી ફૂગલી ગાયને પોતાને ઘેર પાળે છે (નિત્ય શાસ્ત્રાધ્યયન કરે છે). એને જ સમજવા માટે પુરુષ યોગરૂપી આશ્રય પર ચડી જવાની હામ લીડે છે, શરીરાદિકને તૃણપ્રાય માને છે અને સંતોની પાહુકા પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનતાં સાધનો દ્વારા અંતરમાં તેઓ નિશ્ચય કરી લે છે અને એ પછી શરીર તથા આત્મા વચ્ચેનો ખરો તફાવત તેમની દૃષ્ટિએ પડે છે. આમ કહી ભગવાન બોલ્યા : તેના જ્ઞાન પરથી હું મારા જ્ઞાનને એવારી નાખું છું. હું તેના જ્ઞાનની સ્તુતિ કરું છું. આજે મિથ્યા માયા પ્રાણીઓમાં ભિન્નભિન્નરૂપે આ પૃથ્વી પર વિસ્તાર પામેલી છે; જે માયા શુક્ર-નલિકાન્યાયે (પોપટ વાંસની નળીના બિલટાઈ જવાથી છૂટો હોવા છતાં બ્રાતિથી પોતાને બંધાઈ ગયેલો માને છે તેવી રીતે) જીવોને નહિ વળગેલી હોવા છતાં વળગેલી છે એમ દેખાય છે. એવી આ વસ્તુસ્થિતિ પૂર્ણતાથી બળુવામાં આવેલી હોય છે, તે મનુષ્ય જેમ દોરડીમાંથી સર્પની મિથ્યા બ્રાંતિનો લોપ થતાં દોરડી તે દોરડી જ દેખાય છે; અથવા છીપના ચળકાટથી તેમાંના ચાંદીના બ્રમનો નાશ થતાં છીપ તે છીપ જ જણાઈ રહે છે, તેમ આત્માથી ભિન્ન એવી પ્રકૃતિને અંતઃકરણપૂર્વક આત્માથી ભિન્ન જ બાળે છે, તે બ્રહ્મરૂપ જ બની રહે છે, એમ હું કહું છું. જે બ્રહ્મ આકાશ કરતાં પશુ અધિક વ્યાપક છે, જે પ્રકૃતિથી પર તેનો તીરપ્રદેશ છે અને જે પ્રાપ્ત થતાં જ પોતા પાસેથી કેઈને દૂર કરતા નથી; જે બ્રહ્મમાં પ્રકૃતિના અનુરોધથી બનેલા આકારનો લોપ થાય છે, જીવપણાનો લય થાય છે અને દૈતભાવનો લોપ થાય છે. જે અદ્વય છે; હે પાર્થ ! તે પુરુષ એ પરમતત્ત્વરૂપ પોતે જ બને છે કે, જે રાજહંસ જેમ નીર અને ક્ષીરને જુદાં પાડે છે, તેમ આત્મા અને પ્રકૃતિને ભિન્ન કરી નાંખે છે. (૧૧૪૩)

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે અર્જુનને આત્મા તથા પ્રકૃતિ વિષે સંપૂર્ણ અનુભવ કરાવી આપ્યો. જેવી રીતે એક વાસણમાંનું પાણી ણીબ વાસણમાં રેડવામાં આવે, તેમ શ્રીહરિએ પોતાના હૃદયમાંનું આ જ્ઞાન અર્જુનના અંતઃકરણમાં રેડ્યું; અને (એમાં વિશેષતા તે શી થઈ? કારણ કે) જે નર છે તે જ નારાયણ

છે, તો પછી જ્ઞાન કોણે કેને આપ્યું ? કેમકે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુન પ્રતિ અંશુલિનિદેશ કરીને ‘આ તે જ હું છું,’ એમ કહ્યું. પરંતુ આ વાત મને પૂછ્યા વિના કાંઈ પણ કહેવાનું પ્રયોજન નથી. અસ્તુ. વધારે શું કહું ? દેવે અર્જુનને પોતાનું સર્વસ્વ આપ્યું. ભગવાને આટલું બધું કહ્યું, તોમણે અર્જુન પોતાના મનમાં તૃપ્ત ન થતાં વિશેષ કહેવા માટે કૃષ્ણ ભગવાનને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. દ્વીપકમાં જેમ જેમ તેલ પૂરવામાં આવે તેમ તેમ અધિક પ્રકાશ પડે છે, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ જેમ જેમ વધારે કહેતા ગયા તેમ તેમ અર્જુનના મનમાં શ્રવણેચ્છા વૃદ્ધિગત થતી ચાલી. જે પ્રમાણે કોઈ એકાદ સ્ત્રી સુઘડ હોય અને પીરસવામાં જેનો હાથ ઉઠાર હોય તેમ જ જમનારે પણ ચતુર અને સોફતા હોય તો બન્નેને પીરસવાની અને જમવાની પરસ્પર હેંશ પેદા થાય છે, તે જ પ્રમાણે અર્જુનનો સાંભળવાનો ઉત્સાહ જોઈને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પણ વિશેષ કહેવાની ઇચ્છા થઈ અને તેમનું વ્યાખ્યાન ચારગણું વધી ગયું. જે પ્રમાણે અનુકૂળ પવનથી મેઘ એકત્ર થતાં વૃદ્ધિ થાય છે કે ચંદ્રોદય થતાં સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે, તે પ્રમાણે શ્રોતાની આહરણુદ્ધિથી વક્તાને જાલવાનું સ્ફુરણ ચડે છે. (૧૧૫૩)

સંજય કહે છે : હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! આ પ્રમાણે અર્જુનની સાંભળવાની ઇચ્છા જોઈ દેવ પોતાના જે વક્તૃત્વથી સમગ્ર વિશ્વને આનંદભરિત કરનાર છે તે વક્તૃત્વ તું સાંભળ. આ પ્રમાણે મહાભારતના ભીષ્મપર્વની સંગતિમાં શ્રીઆસુનિએ પોતાની અમર્યાદ યુદ્ધિથી જે કથા કહેલી છે, તે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદ ઉત્તમ મરાઠી ભાષામાં ઓવી નામના છંદમાં કહું છું. હું હવે કેવળ શાંતિરસની જ કથા વર્ણવીશ; પરંતુ તે ગૃંગારાદિ રસો કરતાં પણ વિશેષ ઉત્તમ થશે. ઓવી પ્રેમાળ દેશી ભાષામાં એ કથા કહીશ કે, તે સાહિત્યને શિક્ષણ આપનારી હોવાથી પોતાના માધુર્યથી અમૃતને પણ ફિહું પાડશે. જે ચંદ્રના ઉદયથી ચંદ્રકાંત-મણિને પ્રવેદ છૂટે છે, તે ચંદ્રને પણ મારી વાણીથી દ્રવ પ્રાપ્ત થશે. તેમજ મારા વાક્યના રસથી નાદગ્રાહ પણ હ્રાપ્ત થઈ જશે. અજ્ઞાની-ઓને પણ સાર્વિકતાનું પાનું ફૂટશે; અને જે અધિકારી છે, તો તેને શ્રવણ કરતાંની સાથે સમાધિ જ લાગી જશે. ગીતાનો અર્થ એવો તો કહી સંભળાવીશ કે, તેનો સર્વ જગતમાં પ્રસાર થતાં તે સર્વ જગતને આનંદદાયક થઈ પડશે. એથી વિચારતું દૈન્ય મટી જશે, મન અને કાન જાગ્રત થશે અને જ્યાં નજર નાખવામાં બ્રહ્મવિદ્યાની ખાણ

જ જોવામાં આવશે. બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ દષ્ટિએ પડશે, સુખનો ઉદય થશે અને સર્વ જગતમાં આત્મજ્ઞાનનો સુકાળ થઈ જશે. શ્રીનિવૃત્તિનાથનો મારા પર અનુગ્રહ હોવાને લીધે હું હવે એવું ભાષણ કરીશ કે, આ સર્વ વાતોની આપને સાક્ષાત્ પ્રતીતિ થશે; માટે પ્રત્યક્ષ અક્ષરમાં કવિત્વ અને ઉપમાની રેલછેલ કરી મૂકીશ અને અંથના પ્રત્યેક પદના અર્થની સ્પષ્ટતા કરીશ; એક પણ પદને છોડી દેવાનો નથી. એટલે સુધી મને મારા શ્રીમત શુરુએ સર્વ શાસ્ત્રોમાં નિપુણ કરેલો છે અને હું જે આ ભાષણ કરું છું, તે આપ માન્ય કરો છો અને તેમની જ કૃપાથી આપ જેવા સંતમંડળની સભામાં ગીતાનો અર્થ કહી સંભળાવવાની મારામાં યોગ્યતા આવેલી છે! આપ જેવા સંતોનાં ચરણ-દર્શનથી મને કશી પણ અડચણ પડતી નથી. હે પ્રભો! સરસ્વતી, દે જે સર્વને બોલવાની શક્તિ આપનારી છે, તેને મૂંઝુ બાળક ન આવતરે, તેમાં નવાઈ જેવું શું હોય વારુ! લક્ષ્મીના હાથમાં સામુદ્રિક ચિહ્નોની ન્યૂનતા ન હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. તે જ પ્રમાણે આપ સંતોની સમક્ષ આવનારો કેઈ પણ માણસ અજ્ઞાની રહે એમ બની જ કેમ શકે? એટલે મારા બોલવામાં હવે હું નવે રસોની રેલછેલ જ કરી નાખીશ. તો હે પ્રભો! હવે મને થોડોક સમય આપો, એટલે હું ઉત્તમ પ્રકારની કથા કહી સંભળાવીશ, એમ જ્ઞાનદેવે કહ્યું. (૧૧૭૦)

इति श्रीमान्देवविरचिताया मावार्थवीविक्रिया त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો—ગુણત્રયવિભાગયોગ

હે શુરો ! હે સકળ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ! હે બુદ્ધિરૂપી પ્રાતઃકાળન સૂર્ય ! હે આનંદનો ઉદય કરનારા ! આપનો જયજયકાર થાઓ. આ સર્વનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે અને સર્વના હૃદયમાં ‘અહં બ્રહ્મ’ તત્ત્વને પ્રવેશ કરાવનારા છે; કિંવા તમે સમુદ્રરૂપ હોઈને તમારામાં ચૌક લોક લહરીઓ પ્રમાણે આંદોલિત થયા કરે છે, આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દીનદયાળ ! હે કરુણાના સાગર ! હે બ્રહ્મવિદ્યારૂપી વધૂન વલ્લભ ! જે કોઈ આપને બાણુતા નથી, તેમને આ સર્વ વિશ્વ સત્ત્વ ભાસે છે; અને જે કોઈ આપને બાણુનારા છે, તેમને સર્વ વિશ્વમાં આપના વિના અન્ય કાંઈ પણ દષ્ટિગોચર થતું નથી. નબરબંધીના ખેલમાં ગારૂડી ધીબની દષ્ટિને ચોરતો દેખાય છે, પરંતુ તે પોતાની જાતને છુપાવી શકતો નથી; જ્યારે આપની જાતને છુપાવી રાખવાનું આપનું ચાતુર્ય વિલક્ષણ છે ! મહારાજ ! આ જગતમાં આપ જ કોઈને જ્ઞાનનો ભોધ આપો છો, તો વળી કોઈને માયાના તડાકામાં સપડાવો છો, એવો આપનો સહજ ખેલ આપનામા નિરંતર ચાલુ જ છે; આપને મારા નમસ્કાર હો. જગતમાં પાણીમાં જે મધુરો સ્વાદ છે, તે આપને લીધે જ તેમાં આવ્યો છે અને પૃથ્વીમાં જે સહન કરવાની શક્તિ છે, તેમાં આપની જ શક્તિ કારણભૂત છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય—એ દેવળ પ્રચંડ છીપોની પેઠે નિસ્તેજ છે; પરંતુ ત્રણે લોકમાં તેમનો જે પ્રકાશ પડે છે, તે આપના તેજની શક્તિનો પ્રભાવ છે. ચારે દિશામાં વિચરનારો વાયુ પણ આપની જ શક્તિથી વિચરતો હોય છે અને આકાશ જો કે એટલું દેખાય છે, તોય તેનો આપનામાં જ સમાવેશ થાય છે અને તે પણ સંતાકૂકડીની રમત રમનાર પ્રમાણે આપના એકાદ ખૂણામાં જ ભરાઈ જાય છે. વધારે શું કહું ? સર્વ માયા આપમાં જ છે અને જ્ઞાન પણ આપની શક્તિથી જ ચારે તરફ નિહાળી શકે છે; એટલું જ નહિ, પણ આપના સ્વરૂપનો પાર ન લાગવાથી શ્રુતિ-ઓથી પણ તેનું વર્ણન કરી શકાયું નથી. (૧૦)

વેદો વર્ણન કરવામાં ચતુર તો ખરા; પરંતુ જ્યાં સુધી આપનું દર્શન થયું નથી, ત્યાં સુધી જ તેઓ આપનું વર્ણન કરી શકે છે. આપનું દર્શન થતાં જ અમારી ને તેમની દશા એક સમાન જ બની રહીને ઉભયને મૌન ધારણ કરી સ્વસ્થ થઈ બેસી રહેવું પડે છે. સર્વ

જળમય થઈ જતાં એક બિંદુની જેવી રીતે કશી પણ ગણના હોતી નથી, એટલું જ નહિ પણ તે વેળા મહા નદીઓ પણ ઓળખી શકાતી નથી; કિંવા સૂર્ય ઉદિત થતાંની સાથે ચંદ્ર જેમ આગિયા જેવો બની જાય છે, તેવી જ રીતે આપના સ્વરૂપની આગળ મારી અને શ્રુતિની એક સરખી જ યોગ્યતા છે. અને જ્યાં દ્વૈતભાવનો હોય ત્યાં પરા સહિત વૈખરી વાણી સ્તબ્ધ રહે છે, એવા આપનું વર્ણન કયા મુખથી કરી શકાય એમ છે ? એટલા માટે હવે આપની સ્તુતિ કરવાના છંદને છોડી હર્ષ શુપચુપ આપના અરણ્યો પર મસ્તક ધરી દેવું એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે; તો હે શુરરાજ ! આપ જેવા છો તેવા જ હું આપને નમસ્કાર કરું છું. મારા ગીતાર્થકથનરૂપી વ્યાપારમા મને નફો કરાવી આપવા માટે આપ મારા શાહુકાર થાઓ; આપની કૃપારૂપી મૂઠીની થેલીની ગાંઠ છોડી મારી મતિરૂપી કોથળીને બંદો અને આપ મહાન હોવાથી મને જ્ઞાનપદ (જ્ઞાનરૂપ નફો) ની પ્રાપ્તિ કરાવો. મને જ્ઞાનથી ભરપૂર કાવ્ય બનાવવાનો મહાન લાભ કરાવી આપો. હું એ લાભ-નફામાંથી સુંદર વિચારરૂપી કર્ણબૂપણો તૈયાર કરાવી સતોના કાનને વિભૂષિત કરીશ. હે મહારાજ ! ગીતાર્થરૂપી શુભ ભૂબંડારને બહાર કાઢવાની મારા મનમાં જે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે સફળ કરવા માટે આપનું સ્નેહરૂપી અંજન મારાં નેત્રોમાં આંલો; જેથી મારાં બુદ્ધિરૂપી નેત્રો એકવાર શબ્દમય સૃષ્ટિનું એટલે કે ગીતાર્થરૂપી ધનનું નિરીક્ષણ કરી શકે. એવા પ્રકારના આપના કરુણારૂપી સૂર્યભિંબના નિર્મળ પ્રકાશનો વિસ્તાર કરો કે, જેથી મારી બુદ્ધિરૂપી વહારી વૃદ્ધિ-ગત થઈ તેને કાવ્યરૂપી ફળો આવે; એટલા માટે વસંતઋતુ આપ થાઓ. આપની કૃપાદૃષ્ટિની એટલા ઔદાર્યથી વૃદ્ધિ કરો કે, તેથી મારી બુદ્ધિરૂપી ગંગામાં સિદ્ધાંતરૂપી મહાપૂર આવે. હે વિચૈકધામ ! આપનો પ્રસાદચંદ્રમા મને સ્ફુર્તિની પૂર્ણિમા બનાવો (પૂર્ણ ચંદ્ર વડે જેમ પૂર્ણિમા શોભે છે, તે પ્રમાણે આપની કૃપાથી મને પણ સ્ફુર્તિ આવે-મને શોભાવો). તે પૂર્ણિમાનું અવલોકન કરતાં જ મારા જ્ઞાનસમુદ્રમાં રસિકતાની એવી ભરતી આવે કે, સ્ફુર્તિનો પ્રવાહ ન સમાઈ શકતાં, નવે રસ ઊભરાઈ જગતમાં ફેલાઈ જાય. જ્ઞાનદેવ મહારાજનું આપનું, કથન સાંભળી શ્રીશુભ નિવૃત્તિનાથ મહારાજ સંતુષ્ટ થઈ બોલ્યા : તું સ્તુતિના મિષથી દ્વૈતનો વ્યર્થવિસ્તાર કરે છે; માટે હવે આ વ્યર્થ સ્તુતિ રહેવા દે. જે બાણવાનો વિષય છે, તેનું ઉત્તમ રીતે વર્ણન કરી ગીતાર્થ પ્રકટ કર અને ઉત્કંઠાનો લેશ પણ ભંગ થવા દઈશ નહિ. (૨૬)

જ્ઞાનદેવ મહારાજ બોલ્યા : હે પ્રભો ! આપ આપના મુખેથી અથવર્ણન કરવાનું કહો એટલી જ વાટ હું ભેતો હતો. પ્રોત્ત-તૃણાં-કુરત્તું મૂળિયું મૂળે જ અમર અને વર્ણી તેના પર અમૃતની વૃષ્ટિ થઈ, એટલે પછી વાત જ શી કરવી ? હવે શુરુકૃપા થઈ એટલે હું ગીતાના મૂળ શ્લોકના અર્થેક પદ્મું સવિસ્તર તથા સ્પષ્ટ વર્ણન કરીશ. એના શ્રવણથી મનના સર્વ સંશયો નષ્ટ થશે અને શ્રવણેચ્છા દ્વિશુભ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થશે. મારી વાણીમાંથી એવા મધુર અને ઉત્તમ શબ્દો નીકળે, એટલી જ શુરુના ચરણ પાસે મારી ચાલના છે. અસ્તુ. પૂર્વે તેરમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને એવી કથા કહી છે કે, આત્મા અને પ્રકૃતિના સંયોગથી આ જગત નિર્માણ થાય છે અને શુભાના આશ્રહથી આત્મા સંસારમાં નિમગ્ન થાય છે; માયાની ઉપાધિથી જ એને સુખદુઃખ ભોગવવાં પડે છે; અને તેના સંગરહિત (શુભાતીત) થવાથી તે મુક્ત થાય છે; માટે હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, સંગરહિત એવા આત્માને પ્રકૃતિનો સંગ કેવી રીતે થાય છે ? આત્મા અને પ્રકૃતિનો જે સંયોગ થાય છે તે કયો ? અને તે કેવાં સુખદુઃખાદિ ભોગવવાં પડે છે ? તે શુભ કેવા છે ને કેટલા છે ? તે શુભ કેવી રીતે બંધન કરે છે ? અને શુભાતીત પુરુષનાં લક્ષણ શાં છે ? એ પ્રમાણે એ સર્વ વિષયોનું વર્ણન કરવું, એ જ વિષય આ ચૌદમા અધ્યાયમાં છે; તો હવે તે વૈકુંઠનિવાસી વિદ્યેશને અભિપ્રાય શો છે, તે સાંભળો. તેઓ બોલ્યા : હે અર્જુન ! શ્રવણ કરવાની સર્વ સામગ્રી સંચિત કરી તું આ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી લે. પૂર્વે મેં તને એ જ્ઞાન અનેક પ્રકારે સ્પષ્ટ કરીને કહેલું છે; પરંતુ અધ્યાપિ તારા અજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ નાશ થયેલો એવામાં આવતો નથી. (૪૦)

શ્રીમગવાનુગાચ-પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા : જે જ્ઞાનને જાણીને સર્વ મુનિઓ જન્મથી ભોક્ષ સિદ્ધિને પામ્યા છે, તે સર્વ જ્ઞાનમા ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ એવું જે જ્ઞાન, તે હું તને પુનઃ કહું છું. ૧

એટલા માટે હે તાત ! ‘પર’ એ શબ્દનો જે મહિમા શ્રુતિએ વર્ણવ્યો છે, તે તને હું પુનઃ કહી સંભળાવું છું. આપણા જ્ઞાન કરતાં આત્મજ્ઞાનને ‘પર’ કહેવાનું કારણ એટલું જ કે, આપણા એ જ્ઞાનની ભવ (સંસાર) તથા સ્વર્ગોદ્ધિકની પ્રાપ્તિ વિના અન્ય કશામાં પ્રિયતા હોતી નથી અને એ જ કારણથી હું આત્મજ્ઞાનને સર્વ જ્ઞાન કરતાં

ઉત્તમ જ્ઞાન કર્હું છું; કારણકે તે અશિદ્ધ અને ઇતર જ્ઞાન એની સમક્ષ તૃણરૂપ છે. જે જ્ઞાનની મજલ સંસાર ને સ્વર્ગનાં સુખોથી આગળ પહોંચતી નથી, તેને ચજ્ઞાગાદિ કર્મો જ ઉત્તમ લાગે છે અને તેને દ્વૈત સિવાય બીજા કશાનો ચ પરિચય હોતો નથી. તેવાં સર્વ જ્ઞાનો આ આત્મજ્ઞાનની સમક્ષ સ્વમ્ભવત્ લાગે છે. જે પ્રમાણે વાયુની પ્રચંડ લહેરોનો પણ આકાશમાં જ લય થાય છે, અથવા સૂર્ય ઉદય થતાં જ જે પ્રમાણે ચંદ્રાદિ નક્ષત્રોના તેજનો લોપ થાય છે, અથવા જે પ્રમાણે પ્રલયકાળના પાણીમાં નદી, નદ વગેરે ભેદ રહેતો નથી; તે પ્રમાણે આ આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થતાંની સાથે જ ઇતર સર્વ જ્ઞાનો લય પામે છે; માટે હે અર્જુન! એ જ્ઞાનને હું 'ઉત્તમ' કર્હું છું. હે પાંડુસુત! આપણી અનાદિકાળની આપણા હાથમા રહેલી જે સુક્તિ અથવા મોક્ષ, તે આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી આપણને હસ્તગત થાય છે. એનો અનુભવ થતાં સર્વ જ્ઞાતાઓ જન્મ-મૃત્યુરૂપી સંસારને માથું ઊંચું કરવા હેતા નથી; અને પોતાના મનની વિષયો તરફની દોડને પાછી હકાવીને તેને પોતાની જગ્યાએ બેસાડી રાખ્યા પછી સ્વાભાવિક રીતે સહજ વિશ્રાંતિ લે છે, એમ થતાં તેઓ દેહધારી હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રિયોને પ્રિય વિષયોનું આચરણ કરતા નથી; અને દેહાભિમાની નહિ રહેતાં, દેહરૂપી બંધને એકદમ ઉછેંઘીને મારી ચોગ્યતાને જ પામે છે. (૫૧)

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરી જે મારા સાધુભ્યને પમેલા છે, તે સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિકાળમા જન્મતા નથી અને પ્રલયકાળમાં નષ્ટ પણ થતા નથી. ૨

કારણકે હે અર્જુન! જે મારી નિત્યતાથી નિત્ય અને મારી પૂર્ણતાથી પરિપૂર્ણ થઈ રહેલા છે; અને જેમ હું નિરંતર, અનંત, મહાનંદરૂપ અને સત્યસિદ્ધ છું, તે જ પ્રમાણે તેઓ પણ થતાં તેનામાં અને મારામાં પરસ્પર લેશ પણ ભેદ રહેતો નથી. જે પ્રમાણે હું અનંત છું, તે જ પ્રમાણે તેઓ પણ (અનંત) થાય છે. જેમ ઘટનો નાશ થતા ઘટાકાશ મહાકાશમાં મળી જાય છે, અથવા મૂળ દીપકમાં પ્રદીપ કરેલી અનેક દીવેટો એકત્ર કરવામાં આવે, એટલે તેનું તેજ મૂળ દીપકમાં જ મળે છે, તેમ હે અર્જુન! દ્વૈતભાવ નષ્ટ થતાં હું અને તું-એ ભેદો મટી જાય છે અને હું તું-સર્વ એક જ પંક્તિમાં

એસી એકત્ર થઈ બંધ છે. આ જ કારણથી જે વેળાએ સમૂળ સૃષ્ટિ નિર્માણ થાય છે, તે વેળાએ એવા આત્મજ્ઞાનીઓને જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી. અર્થાત્ જેને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે દેહની બાધા નથી, તેમને પ્રલયકાળે નાશ ક્યાંથી સંભવી શકે? આ પ્રમાણે હે ધનંજય ! જે આત્મજ્ઞાનને અનુસરીને મદ્રૂપ થયેલા છે, તેઓ જન્મમરણના સપાટામાં સપડાતા નથી અને જન્મમરણાતીત થાય છે. આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનનું મહત્ત્વ દેવે પોતાની રુચિથી વર્ણવ્યું અને અર્જુનના મનમાં પણ રુચિ ઉત્પન્ન થાય એટલા માટે શ્રીકૃષ્ણે આત્મજ્ઞાનની પ્રોત્સાહનું વર્ણન કર્યું. આથી અર્જુનની એવી અવસ્થા થઈ, કે તેના સર્વ અવયવોમાં શ્રવણ માટેની ધનંજાનો ઉદ્ભવ થયો અને તેના સર્વોગને બાણે કાન જ કૂટ્યા ! અર્થાત્ તે નખથી શિખા પર્યંત અવધાનરૂપ બન્યો. પોતાનું જે કથન આકાશથી પણ ધારણ ન કરી શકાય તે વચન અર્જુન ધારણ કરે છે, એમ જોઈ દેવના અંતઃકરણમાં પણ પ્રેમનો ઉમળકો આવ્યો અને તેમની કથન કરવાની હોંશ એટલી તો વધી ગઈ કે, તે ગગનમાં પણ સમાઈ શકી નહિ. પછી ભગવાન બોલ્યા : હે અર્જુન ! મારી વક્તૃતા રૂપી કન્યાને તારા જેવો યુદ્ધિરૂપી વર પ્રાપ્ત થયો છે; તેથી તે આજે જ સૌભાગ્યવતી થઈ શકી છે; અર્થાત્ આજે મારી વક્તૃતા સફળ થઈ; કારણ કે મારી બોલવાની હોંશ જેવો જ તું ઉત્તમ શ્રોતા મને મળ્યો છે; તો હવે હું એક હોવા છતાં ત્રિશુભરૂપી પારધિ દેહરૂપી પાશ નાખી મારી પાસે અનેક રૂપો શી રીતે ધારણ કરાવે છે અને માયાની ઉપાધિથી મારામાંથી આ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે કહું છું; તે સાંભળ. મારા સંગરૂપી બીજમાંથી પ્રાણીમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ કારણથી પ્રકૃતિને ક્ષેત્ર નામ આપવામાં આવ્યું છે. (૬૬)

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્નર્મ દધામ્યહમ્ ।

સંમવઃ સર્વભૂતાનાં તતો મવતિ મારત ॥ ૩ ॥

હે મારત ! મહદ્બ્રહ્મ (પ્રકૃતિ) એ મારા ગર્ભને ચૂકવાનું સ્થાન છે; તેમાં હું ગર્ભને રાખું છું અને તેમાંથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩

આ માયા (પ્રકૃતિ) મહત્ત્વાદિનું વિશ્રામ-સ્થાન છે, અર્થાત્ સર્વ જગત કરતાં મોટી છે, એટલા માટે એને ‘મહદ્બ્રહ્મ’ નામ આપ્યું છે. હે અર્જુન ! એના યોગથી વિકાર અને શુભ વૃદ્ધિ પામે છે; અને તેથી જ એને ‘મહદ્બ્રહ્મ’ કહેવામાં આવી છે. અવ્યક્ત મતવાદીઓ ‘અવ્યક્ત;’ સાંખ્યમતવાદીઓ ‘પ્રકૃતિ;’ અને હે પ્રાજ્ઞ-

શ્રેષ્ઠ ! વેદાંતીઓ એને ‘ માયા ’ કહે છે. વળી ‘ અજ્ઞાન ’ પણ એ જ છે. હે ધનંજય ! આપણા આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિ એ જ આ અજ્ઞાન-નું સ્વરૂપ છે.

ખીલ વાત એ છે કે, જેમ હાથમાં ફીપક લઈ તિમિરને શોધવા જઈએ, તો તે જડતું નથી, તેમ આત્માનુભવસમયે તે અજ્ઞાન દેખાતું નથી. દ્વંધને ધૂંટવાથી જે પ્રમાણે તેના પર મહાઈ આવતી નથી અને ન ધૂંટીએ તો જ તેના પર મહાઈ આવે છે; અથવા મનુષ્ય જે વખતે જાગૃત્વસ્થામાં કે સ્વમાવસ્થામાં હોતો નથી અથવા સમાધિ-સ્થ પણ હોતો નથી, તે વખતે જેવી ગાઢ નિદ્રા આવે છે, અથવા જ્યારે વાયુ ઉત્પન્ન થયેલો હોતો નથી, ત્યારે જેમ આકાશ નિઃસત્ત્વ હોય છે; તે જ પ્રમાણે ઇતર અવસ્થા વિનાની જે શાંત નિદ્રાવસ્થા છે, તે જ અજ્ઞાન છે. દ્વંધથી એકાદ વૃક્ષનું ઠુંડું દેખાય તે ચાંબલો છે કે પુરુષ તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી; પરંતુ કોઈ વસ્તુ છે એવો જ ભાસ થાય છે; તેમ આત્માનું કેવળ સ્વરૂપ પણ જે સ્થિતિમાં ‘ ખરેખર ’ દેખાતું નથી તેમ ખીલ અચુક વસ્તુ છે, એવો પણ નિશ્ચય થતો નથી; વળી કિંવચ અને રાત્રિનો મધ્યવર્તી જે સાચકાળ છે, તે જ પ્રમાણે આત્મા અને જગતનું મધ્યવર્તી જે જ્ઞાન, એવી જે જે વસ્તુની રૂપા હોય છે તે—આત્મા અને જગત વિષેના જ્ઞાનના અભાવ-ની સ્થિતિને ‘ અજ્ઞાન ’ કહે છે. આવી અનિર્વચનીય સ્થિતિ તે ‘ અજ્ઞાન ’ અને તે અજ્ઞાનથી આવૃત્ત થયેલા ચૈતન્યને ‘ ક્ષેત્રજ્ઞ ’ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ન જાણતાં જે અજ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે છે. તે ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવાત્મા)નું સ્વરૂપ છે. (૮૦)

આ માયા અને ચૈતન્યના યોગને ઝરાઝર લક્ષમાં રાખ; કારણ કે મૂળ સ્વરૂપ પર માયાનો સ્વભાવ એવો જ છે. એ જ પ્રમાણે માયાના અનુરોધથી ચૈતન્ય આત્મસ્વરૂપને વીસરી જઈને અનેક રૂપો ધારણ કરે છે. જે પ્રમાણે દરિદ્રી મનુષ્યને બ્રમ થવાથી તે માર્ગમાં ચાલ્યો જતો હોય, એટલે ખીજા લોકોને ‘ આ જુઓ—અમે મહારાજની સવારી પધારી ! ’ એમ કહે છે; અથવા મૂચ્છો પામેલો મનુષ્ય જે પ્રમાણે ‘ હું સ્વર્ગ’ ભેઈ આંગ્યો ’ એમ કહે છે; તે જ પ્રમાણે એક વાર દષ્ટિ આત્મસ્વરૂપથી ચળી એટલે પછી જે જે કલ્પનાઓ થાય છે, તે સર્વને સદૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે અને તે (સદૃષ્ટિ) મારામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્ય એકલો હોવા છતાં જેમ સ્વપ્નની ખાંતિથી અનેક વસ્તુઓ જુએ છે, તે જ પ્રકારે ચૈતન્યને આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિ

થાય છે ત્યારે બને છે. આ જ જ્ઞાંતિને પુનઃ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવેલી અન્ય પ્રકારે આગળ ઉપર તને કહી સંભળાવીશ. પરંતુ મૂળ સ્વરૂપ પર એ માયાતું રૂપ છે; એ વાત તું ભૂલીશ નહિ. હવે માયા એ મારી સ્ત્રી છે અને તે આદ્યંતરહિત, તરુણ તથા અનિર્વચનીય શુભ-વાળી છે. અભાવ (કાંઈ જ નહિ) એ જ એતું રૂપ છે; અર્થાત્ એના રૂપની કોઈના રૂપ સાથે સરખામણી કરી શકાય તેમ નથી. એની આકૃતિ બહુ મોટી છે; અર્થાત્ તેની વ્યાપકતા અમાપ છે. એ અજ્ઞાનીની સમીપ રહે છે અને જ્ઞાનીથી દૂર નાસે છે; પરંતુ એ માયા મારા આત્મસ્વરૂપ પર સૂતેલી હોવાથી આત્મસત્તાના સંલોગથી ગર્ભ ધારણ કરે છે. ત્યાર પછી એ જીવભૂતા પ્રકૃતિના ઉદરમાં અષ્ટ-પ્રકૃતિ વિકૃતિરૂપી (પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર) ગર્ભની વૃદ્ધિ થાય છે. આત્મા તથા પ્રકૃતિના સંયોગથી પ્રથમ બુદ્ધિતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જ બુદ્ધિતત્ત્વમાંથી મન થાય છે. મનની સ્ત્રી મમતા છે અને તેમાથી અહંકારની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેના યોગથી પંચમહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે અને વિષય તથા ઇન્દ્રિયોનો ભૂતોની સાથે સંબંધ હોવાથી તેમના સંગથી વિષય તથા ઇન્દ્રિયોનો ઉદ્ભવ થાય છે. વિષય તથા ઇન્દ્રિયોનો શોભ થયો, એટલે તેની પાછળ સત્ત્વ, રજ અને તમ-એ ત્રણ શુભો રહેલા હોય છે જ; અને તેમના યોગથી જેવી વાસના ઊપજી હોય, તે પ્રમાણે જીવ ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે જન્મ ધારણ કરે છે. જે પ્રમાણે બીજ અને પાણીનો સંયોગ થતાં તેમાંથી અંકુર ફૂટી અંતે તે વૃક્ષમાં પરિણમે છે, તે પ્રમાણે મારા સંગથી પ્રકૃતિને અનેક પ્રકારના વિશ્વાંકુર ફૂટવા લાગે છે. હે સુજનશ્રેષ્ઠ ! પછી તે ગર્ભ કેવું રૂપ ધારણ કરે છે, તે સાબળ. અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિભજ અને પ્રાણીજ અથવા જરાયુજ-આવા અંકુરો તેને સહજ ફૂટે છે. જેમાં આકાશ અને વાયુનો વિશેષ અંશ હોય છે, એવા ગર્ભવાસને ‘અંડજ’ નામ અપાયેલું છે. આ એક તેનો અવયવ છે. તમ અને રજ એ શુભોથી યુક્ત હોઈ, જેમાં જળ અને તેજનો અધિક અંશ હોય છે, તેને ‘સ્વેદજ’ કહેવામાં આવે છે. જેમાં જળ અને પૃથ્વીનો વિશેષ અંશ હોઈ, કેવળ તમોશુભ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે ‘ઉદ્ભિભજ’ છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો જેમાં સમાન હોય છે અને જેમાં મન અને બુદ્ધિની ભેડી હોય છે, તે પ્રાણીજ એટલે ‘જરાયુજ’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્ભિભજ-એવા ચારે દેહ-એટલે જે

હસ્ત અને જે ચરણતલ હોઈને અષ્ઠા પ્રકૃતિ જેનું શિર છે, પ્રપંચ એ જેનું મોઢું ઉઠ્ઠર છે અને નિવૃત્તિ, એ જેની પીઠ છે, તથા નાભિના ઉપરના ભાગમાં જેને આઠ* દેવસર્ગ છે; સ્વર્ગલોક એ કંઠ છે, મૃત્યુલોક એ મધ્યભાગ છે અને પાતાળલોક એ કમ્ભરની નીચેનો ભાગ છે—આવું એક બાળક આ માયાને અવતર્યું. ત્રણ લોકનો જે વિસ્તાર તે જ આ બાળકનું પારણું છે. ચારાશી લક્ષ યોનિ તે આ બાળકની આંગળીઓનાં ટેરવાં અને સાંધા છે અને તે બાળક દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતું જાય છે. નાના પ્રકારના દેહો, અવયવો તથા નામોરૂપી અલકારો ધારણ કરીને, માયા એ બાળકને મોહરૂપી સ્તનપાન કરાવી ઉછેરે છે. જુદી જુદી સૃષ્ટિઓ તેની આંગળીઓ છે અને ભિન્ન ભિન્ન શરીરો તેમાંની વીંટીઓ છે; આવું એકનું એક વિશ્વરૂપી બાળક અજ્ઞાનરૂપ પ્રકૃતિને પેટે જન્મ પામતાં હું લખી જ ભાગ્યશાલિની છું, એમ તે માયાને લાગે છે. ધ્રુવા એ બાળકનો પ્રાતઃકાળ છે, વિષ્ણુ એ મધ્યાહ્નકાળ છે અને સદાશિવ એ સાયંકાળ છે; અર્થાત્ એને ઉત્પત્તિ, રિથિતિ અને લય—એવા ત્રણ કાળો છે અને મહાપ્રલય જ એની શય્યા છે. તેના પર જેલ જેલીને એ શાત નિદ્રા લે છે અને પુનઃ કલ્પનો ઉદય થતાની સાથે વિપરીત જ્ઞાનથી જાગી ઊઠે છે. હે અન્બુન! આ રીતે મિથ્યા દૃષ્ટિના ગૃહમા કાળગતિના યોગથી એ બાળક પગલાં ભરવા માટે છે. સકલ્પ એ જેનો પ્રિય સ્નેહી છે અને અહંકાર એ શેષા છે, એવા આ બાળકને આત્મજ્ઞાન થતાં, મરણ જ આવી લાગે છે. અસ્તુ. હવે વિશેષ વર્ણન ન કરતાં માત્ર એટલું જ કહું છું કે, આ પ્રમાણે માયામાંથી આ વિશ્વ ભારી સત્તાની સહાયથી ઉત્પન્ન થયું. (૧૧૫)

સર્વયોનિષુ કૌન્તેય મૂર્તયઃ સમ્મથન્તિ યાઃ ।

તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં વીજપ્રદઃ પિતા ॥ ૪ ॥

હે કૌતેય! ચારાશી લક્ષ યોનિમા જે વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વનું કારણ મહદ્બ્રહ્મ (પ્રકૃતિ) છે. અને તે પ્રકૃતિમાં બીજરોપણ કરનારો પિતા હું છું. ૪

માટે હે અન્બુન! હું પિતા છું, માયા માતા છે અને વિશ્વ તે

* આઠ પ્રકારના દેવસર્ગ—(દેવસર્ગશાસ્ત્રવિષ્ણો વિષ્ણુવા પિતરોઽસુરા । ગંધર્વાક્ષરસંસિદ્ધા ચક્ષુરશ્વાસિ ચારણા ॥ મૂત્રપ્રેતપિશાત્ત્વાશ્વ વિદ્યાપ્રા કિન્નરાદયઃ ॥ શ્રીમદ્ભગવત્, સ્કંધ ૩. અધ્યાય ૧૦.

અમારું બાળક છે. આ વિશ્વમાં અનેક શરીરો દૃષ્ટિગોચર થવાથી જગત મારું અપત્ય હોઈને મારું અને તેનું એક જ નથી એવી શંકાને તારા મનમાં આવવા દઈશ નહિ; કારણ કે જગતમાં સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિ મન, બુદ્ધિ આદિ ઇન્દ્રિયોમાંથી જ થયેલી છે. શું એક જ શરીરને બિન્ન બિન્ન અવયવો નથી હોતા કે? તે પ્રમાણે આ જગતમાં બિન્ન બિન્ન દેહો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તોપણ તે સર્વ એકમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. જેમ એક જ ખીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૃક્ષની લાંબી, ઝાડી, બાટી અને પાતળી શાખાઓ હોય છે, તેવો જ જગત અને મારા વચ્ચેનો સંબંધ છે. જેમ માટીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘડો માટીનું બાળક છે કે, વસ્ત્રો એ રૂના પૌત્ર છે (કારણ કે રૂમાંથી સૂતર બન્યા પછી વસ્ત્રો વણાય છે), અથવા સસુર પર ઉત્પન્ન થતા અસંખ્ય તરંગો જે પ્રમાણે સસુરની જ સંતતિ છે; તેવો જ અરાચરોનો અને મારો સંબંધ છે; મારે અગ્નિ અને જ્વાળા જેમ એક અગ્નિનાં જ સ્વરૂપો છે, તેમ જ સર્વ કંઈ હું જ છું અને ખીજાં સર્વ નામ, રૂપ તથા સંબંધ મિથ્યા છે. જગતની ઉત્પત્તિ થવાથી મારો ઢોપ થાય છે, એમ જો માનવામાં આવે તો આ જગત કેના તેજથી પ્રકટ થાય છે? શું માણિક્યના તેજથી માણિક્ય ઢંકાઈ જાય છે કે? સુવર્ણના અલંકારો બનાવવાથી સુવર્ણનું સુવર્ણત્વ નષ્ટ થાય છે ખરું? કમળોનો વિકાસ થતાં તેમાંનું કમળત્વ નાશ પામે છે કે? હે અર્જુન! અવયવોને ધારણ કરનાર પોતે અવયવોથી ઢંકાઈ જાય છે કે? અથવા અવયવોને લીધે તેને શોભા પ્રાપ્ત થાય છે? તેનો ઉત્તર આપ. જીવારનાં બી વાળ્યા પછી તેને કણ્ઠસલાં આવે, તો તેમાં ઘટાડો થયેલો માનવો કે વૃદ્ધિ થયેલી માનવી? અર્થાત્ તું જો જગતને એક બાબુએ મૂકીને મને એકલાને જ જોવાની આકાંક્ષા કરીશ, તો હું તને બિન્ન દેખાવાનો નથી જ; કારણ કે હું જ સર્વ જગદ્રૂપ છું. હે વીર! આ સત્ય અને નિશ્ચિત સિદ્ધાંતની ખરેખરી મજબૂત ગાંઠ તું તારા મનમાં બાંધી શાખ. હવે જો હું અનેક શરીરોને લીધે બિન્ન બિન્ન દેખાતો હોઉં. તોપણ તે સર્વ શરીરો એક જ શુણ્ણ વડે બદ્ધ છે. એમ તું સમજ. હે કપિધ્વજ! જે પ્રમાણે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાના મરણની કલ્પના કરે છે, અથવા કમળાવાળા મનુષ્યને દરેક વસ્તુ પીળી દેખાય છે, અથવા સૂર્યના પ્રકાશથી જેવું અજ્ઞ દેખાય છે અથવા તો તે અપ્રાચ્છાદિત થયો છે, એમ પણ સૂર્યના પોતાના તેજથી જ દેખાય છે; અથવા જે મનુષ્ય પોતાના કારણથી જ પડેલી પ્રતિચ્છાયા જોઈને બી જાય છે; પરંતુ પોતે

જેમ તે છાયાથી ભિન્ન નથી, તે જ પ્રમાણે જગતમાં જોકે અનેક દેહો દેખાતા હોય તોપણ તેઓ મારા સ્વરૂપમાંથી જ થયેલા છે; અને એટલાં બધાં અનંત રૂપોમાં મારું જ અસ્તિત્વ છે. તેમનામાંના અનેકત્વના બંધને હું જ બાહ્યું છું. બંધ અને મોક્ષને મારામાં જ મદ્રૂપે બાહ્યવાનાં હોય છે. અજ્ઞાનીને પોતાનું સ્વરૂપ ન બાહ્યી શકાયાથી બંધ અને મોક્ષ તેનામાં ઉત્પન્ન થાય છે (એટલે અજ્ઞાની શુષ્કોના સપાટામાં ફસાઈ બંધ છે. મારા સ્વરૂપને બાહ્ય પછી જગતનો અને મારો સંબંધ પણ બાહ્યવામાં આવી બંધ છે. મારા સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ હું અને જગત ભિન્ન હોવાનો ભાસ થાય છે). અર્જુન! હવે મારા જ શુષ્કોથી હું કેવી રીતે બંધાઈ છું તે સાંભળ; અને શુષ્કો કેટલા છે અને તેમના ધર્મો શા છે તથા તેમનાં સ્વરૂપો કેવાં છે અને તેમનાં નામો શાં છે અને તેઓ ક્યાંથી ઊપજ્યાં એવું રહસ્ય તને હું કહું છું, તે તું સાંભળ. (૧૩૭)

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ૫ ॥

હે મહાબાહો! સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ શુષ્કો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. અને તેઓ આ દેહમાં અવિનાશી જીવાત્માને બાંધી નાખે છે. ૫

શુષ્કોનાં સત્ત્વ, રજ અને તમ—એવાં ત્રણ નામો છે અને તેઓ માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેમાં સત્ત્વશુષ્ક ઉત્તમ, રજેશુષ્ક મધ્યમ અને તમેશુષ્ક કનિષ્ઠ છે. એ ત્રણે શુષ્કો એક જ અંતઃકરણ વૃત્તિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અંતઃકરણ પણ ત્રિશુષ્કમય છે. એમ ભાસે છે. જેવી રીતે એક જ દેહને બાહ્ય, તારુણ્ય અને વાર્ધક્ય એટલે ઘડપણ એ ત્રણે અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા ઉત્તમ સોનામાં હલકું સોનું મેળવવાથી જેમ તેનું વજન વધતું જાય છે, તેમ તેમ તે સોનું નિસ્તેજ દેખાય છે અને તેના કસ જોઈને ભિન્ન છે; જેવી રીતે આલસ્યનો આવિર્ભાવ થતાં જાગૃતિનો હોપ થઈ નિદ્રાની વૃદ્ધિ થાય છે, તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવા પછી જે વૃત્તિ થયેલી ભાસે છે, તેને સત્ત્વ, રજ અને તમ કહેવામાં આવે છે. હે અર્જુન! આમ જેમના યોગથી વૃત્તિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની થાય છે, તેમને શુષ્ક કહેવાય છે. હવે તે શુષ્કો જીવાત્માને કેવી રીતે બંધન કરે છે, તે કહું છું. (૧૪૪)

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ૬ ॥

હે નિષ્કામ અર્જુન! તેમનો નિર્દોષ અને પ્રકાશક એવો જે સત્ત્વગુણ તે નિર્મળ હોવાથી આત્માને સુખના અને જ્ઞાનના સંબંધથી આ દેહમાં બાંધી નાખે છે. ૬

આ આત્મા જ તુચ્છ જેવી ક્ષેત્રજ દશામાં પ્રવેશ કરે છે અને દેહતું અભિમાન ધારણ કરે છે, તે જ વખતે તેને અપશુકન થાય છે એમ તું સમજ. અપશુકનનું ક્ષણ એ છે કે, આ દેહ મારો છે એવું અભિમાન ધારણ કરતાંની સાથે તેને જન્મથી લઈને મરણ પર્યંત જ્યાં સુધી દેહમાં મમતા રાખવામાં નથી આવતી ત્યાં સુધી એ શુભોની બાધા નથી થતી; પણ જો એક વખત દેહમાં મમતા થઈ તો પછી મરણ પર્યંતના સર્વ દેહધર્મનાં દુઃખો લોગવવાં પડે છે. ગલની સાથે વળગાડેલું માંસ માછલાંએ મોઢામાં પકડેલું હોતું નથી ત્યાં સુધી જ માછીમાર ગલને હલાવે છે. અને મત્સ્ય જેવું તેને સુખ અડકાડે કે તરત તેને ખેંચી લઈ ગલમાં ફસાવી મારે છે; તે પ્રમાણે સત્ત્વ-ગુણ નામનો પારધી સુખ અને જ્ઞાનરૂપી પાશથી જીવને બંધન કરે છે અને પછી તે જીવ પારધીની બળમાં સપડાયલા મૃગની પેઠે તર-ફડે છે; એ સત્ત્વગુણના સપાટામાં સપડાયા પછી ‘હું જ્ઞાની છું’ એવો મિથ્યા પ્રલાપ કરે છે અને મારા જેવો આ જગતમાં કોઈ ‘જ્ઞાતા નથી’ એવો હલ આચરે છે. આ કારણથી તે આત્મજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતા સુખને શુભાવે છે; પછી કોઈ તેને વિક્રાન કહીને માન આપે, તો તે આનંદ પામે છે; અને થોડા લાભથી હર્ષ પામે છે, તથા માને છે કે, ‘મારા જેવો આખા જગતમાં અન્ય કોઈ પણ સુખી નથી એ મારું કેવું મોટું ભાગ્ય છે!’ આવી રીતે તે અષ્ટ સાર્ત્ત્વિક ભાવો વડે અભિમાની થઈ જાય છે. આટલાથી જ કાંઈ આરો આવતો નથી; પરંતુ જગતમાં કેવળ હું એકલો જ વિક્રાન છું એવો અહંકારરૂપ વળગાડ-ભૂત તેની પાછળ લાગે છે. આપણે પોતે જ જ્ઞાનરૂપ છીએ; એ જ્ઞાનનો લોપ થવાને માટે તેને કશો પણ ખેદ થતો નથી; પરંતુ વિષયજ્ઞાનના ઊભરાથી તે ગગન સમાન કૂલીને કાળકા જેવો થઈ જાય છે, જેમ એકાદ રાજા સ્વપ્નમાં ભિક્ષુક બની ભિક્ષા યાચવાને નીકળે અને તેને ઇતર ભિક્ષુકો કરતાં થોડી વધારે ભિક્ષા મળે, તો તે પોતાને ઇંદ્ર સમાન મહાભાગ્યશાળી માની બેસે છે; તેમ હે અર્જુન! જીવાત્મા જ્યારે દેહાભિમાન ધરે છે, ત્યારે બાહ્ય જ્ઞાનના ચોગે તેની સ્થિતિ તેવી જ થાય છે. પ્રવૃત્તિશાસ્ત્રમાં તે નિપુણ થાય છે, યજ્ઞવિદ્યામાં તે નિષ્ણાત બને છે, કિંબહુના તે સ્વર્ગમાના સમા-

- આરને પણ બાણે છે અને મારા સિવાય આ જગતમાં અન્ય કોઈ જ્ઞાનવાન નથી તથા આતુર્યરૂપી ચંદ્રને પ્રકાશિત કરવા મારું ચિત્ત-ગગનરૂપ છે, એમ તે માને છે. એવી રીતે સત્ત્વગુણ ભવાત્માને સુખ તથા જ્ઞાનનું અંધન લગાડીને લંગડો માણસ જેવી રીતે બળદને તાણે છે, તેવી રીતે તે પોતાના કાળમાં તેને કરી દે છે. હવે રજોગુણ પણ આ ભવને આ શરીરમાં કેવી રીતે બાંધે છે, તે લક્ષણો લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ. (૧૫૬)

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃણાસન્નસમુદ્ભવમ્ ।

તન્નિવન્નાતિ કૌન્તેય કર્મસન્નેન દેહિનમ્ ॥ ૭ ॥

હે કૌતેય ! પ્રીતિસ્વરૂપ જે રજોગુણ તે આશા અને આસક્તિના સમંધ-થી ઉત્પન્ન થયેલો છે, તે આત્માને કર્મની આસક્તિથી આ દેહમાં બાંધી નાખે છે. ૭

આ ગુણથી ભવનું સદૈવ ચિત્તરંજન થાય છે અને કામની વાસના-ધૃત્તિ સદૈવ જાગ્રત રહે છે; એટલા માટે જ એને રજોગુણ કહેવામાં આવે છે. ભવમાં એનો થોડો પ્રવેશ થતાં જ તેને કામનાનો નાહ લગાડે છે; અને ત્યાર પછી મનની ધૃત્તિઓ વાયુ પ્રમાણે વહન કરવા માંડે છે. પછી અગ્નિકુંડમાંના અગ્નિ પર ઘી હોમવામાં આવતાં, જે પ્રમાણે વજાગ્નિ ભડકી જીંઠે છે અને તેને નાની કે મોટી વસ્તુનું ભાન ન રહેતાં, તે સર્વ વસ્તુનો નાશ કરે છે, તે પ્રમાણે તેની ધૃત્તિ પ્રબળ થવાથી, દુઃખદાયક વિષયો પણ તેને સુખદાયક ભાસે છે; અને ઇંદ્રલોકની પણ જો તેને પ્રાપ્તિ થાય તોપણ તેને તૃપ્તિ થતી નથી. આ પ્રકારે વિષયવાસનાની વૃદ્ધિ થવાથી જો મેરુ પર્વત પણ તેને હસ્તગત થાય, તો તેના કરતા કોઈ વધારે મોટી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ધૃત્તિ એવે છે. એક કોડી પરથી પણ પોતાનું ભવન એવારી નાખવાને માટે તે આગળ-પાછળનો વિચાર કરતો નથી; અને તૃણ જેવડી અદૃશ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય, તોપણ તે પોતાને ભોજનવાન માને છે. આપણી પાસેનું દ્રવ્ય આજે પૂરું થઈ જશે, તો આવતી કાલે આપણી શી દશા થશે, એવો ભય ધરી જે તૃષ્ણાના બળથી મોટામોટા ઉદ્યોગો શરૂ કરે છે અને કહે છે કે, જો આપણું ને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થશે, તો ત્યાં આપણને ખાવાનું શું મળશે ? વારુ એવી શંકાથી તે ચરચાગાદિ ક્રિયાઓ કરે છે, ત્રતો પર ત્રતો કરે છે, ઇંદ્રપૂર્ત (કૂવા, તળાવ, આદિ બાંધવાં, ચરચાગાદિ કરવા તે)

કર્મો કરે છે. કામ્ય (કામનાવાળાં) મતો સિવાય ઇતર મતોનું તે આચરણ કરતો નથી. જે પ્રમાણે ગીર્મકૃતુની આખરનો (જેઠ-આપાદ મહિનાનો) પવન રાત્રિ-દિવસ એકસરખો વાતો હોય છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન! તે આ પ્રકારના વ્યાપારમાં રાત્રિ-દિવસ પરિશ્રમ કરતો રહી તેમાં મગ્ન રહે છે. મત્સ્ય કિંવા કામિની સ્ત્રીનાં નેત્ર-કટાક્ષ-એ જાને બહુ ચંચળ હોય છે અને વિદ્યુતને તો વળી અતિ ચંચળ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ રણેશુષ્ણ ચંચળતાની તુલનામાં તેની ચંચળતા ઓછી જ કરે એમ છે. એવી રીતે વેગથી તે સ્વર્ગ અને સંસારપ્રાપ્તિને માટે અગ્નિમાં ભૂસકો મારવાને પણ આગળ-પાછળ ભેટો નથી. આ પ્રમાણે દેહમાં હોવા છતાં પણ દેહથી ભિન્ન એવો રણેશુષ્ણી જીવ તે તૃષ્ણાના સપાટામાં સપડાતાં વ્યાપારરૂપી સાંકળ-ને પાતાના ગળામાં બાંધી દે છે. આવી રીતે દેહમાં રહેનારો જે જીવ તેને રણેશુષ્ણું મજબૂત બંધન હોય છે. હવે તમોશુષ્ણનાં લક્ષણો સાંભળ. (૧૭૩)

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રામિસ્તન્નિબજ્જાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

હે ભારત! પ્રાણીમાત્રને મોહ પમાડનારો તમોશુષ્ણ તો અજ્ઞાનમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલો છે, એમ તું જાણ. તે આ દેહમાં આત્માને કર્તૃઅવિશુભતા, આલસ્ય અને નિદ્રામાં બંધનથી બાંધી નાખે છે. ૮

જેનો પડકો આવવાથી મનુષ્યની વ્યવહારવિષયક દષ્ટિ મંદ થાય છે, જે મોહરૂપી રાત્રિમાં કાળા વાદળ સમાન હોય છે, જે તમોશુષ્ણ અજ્ઞાન વડે વધે છે, તે તમોશુષ્ણ સર્વ વિશ્વને અજ્ઞાનમાં મગ્ન બેઠાં નાચ નચાવે છે, જે અવિચારનો મહામંત્ર છે અને અજ્ઞાનરૂપી મધનું પાત્ર છે; વધારે શું કહું? જીવને મોહ પમાડનાર મોહાત્મ જ છે. હે પાર્થ! એ લક્ષણોને જ તમોશુષ્ણ કહેવામાં આવે છે અને જેઓ દેહને જ આત્મા માને છે તેમને તે ગ્રસી દે છે. આ તમોશુષ્ણ એકલો જ ચર કે અચર-જેનાં અંગમાં વધવા માંડ્યો કે, તે સ્થાનમાં પછી બીજા કોઈનો પણ પ્રવેશ તે થવા દેતો નથી. એ સર્વ ઇંદ્રિયોમાં જડત્વ આણે છે અને મનમાં મૂંઠત્વ આણે છે. એના યોગથી આલસ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. મનુષ્ય આખો વખત આળસ મરડ્યા કરે છે, તેનામાં કામ કરવાની રુચિ રહેતી નથી અને બગાડાંનો તો રાફડો ફાટે છે. હે અર્જુન! તમોશુષ્ણથી વ્યાપ્ત મનુષ્ય આંખ યુલ્લી હોવા છતાં પણ

પોતાની સામે પડેલી વસ્તુ દેખી શકતો નથી અને તેને હાક મારીને યોદ્ધાબ્યા વિના જ તે વચ્ચે ‘ઓ’ બોલી બિડીને બિછાનામાં ખેંઠો થઈ જાય છે. એકાદ પ્રયત્ન પચ્ચર નીચે પડ્યા પછી જેમ એક બાબુથી ખીણ બાબુએ ફરતો નથી, તે જ પ્રમાણે એવો મનુષ્ય એક વાર જીંઘી ગયો એટલે પાસું બદલતો જ નથી. પૃથ્વી પાતાળે જાંચે કે આકાશ તૂટી પડે; પરંતુ તેના મનમાં બિડવાની ઇચ્છા કદાપિ થતી નથી. આ સ્વસ્થ થઈને સૂઈ ગયો કે, પછી તેને પોતાના નિત્યનાં સધ્યાદિક કર્મોની પશુ સ્મૃતિ રહેતી નથી; પરંતુ બિછાનામાં ને બિછાનામાં આયોધ્યા કરવાની જ તેના મનમાં પ્રબળ વાંછના હોય છે. હાથ જીંચા કરીને આંગળાંમાં આંગળાં ભેરવી, તે હાથોને માથા પર રાખી ઘૂંટણ વચ્ચે માથું ઘાલીને બેસી રહે છે અને મનમાં નિદ્રાની પૂર્ણ ઇચ્છા ધરી, જીંઘની હાલેર આવતાં તેની આગળ સ્વર્ગને પશુ તુચ્છ માને છે. ‘મને બ્રહ્મદેવનું આશુખ્ય પ્રાપ્ત થાય અને હું આ પ્રમાણે જીંઘતો જ રહું,’ એ સિવાય તેને ખીણ ઇચ્છા જ હોતી નથી. માર્ગમાં ચાલતાં બે પગ લપસી પડે, તો ત્યાં પશુ તેને નિદ્રા આવી જાય છે અને તે વખતે તેને બે આંગળામાં જીંઘ ભરાઈ આવી હોય, તો કોઈ તેને અમૃત આપવા આવે તોપણ તેનો તે અનાદર કરે છે. તે જ પ્રમાણે કોઈ મારી કૂટીને તેને કામ કરવામા પ્રવૃત્ત કરે, તો તે કોપથી આંધળો થઈ જાય છે. અંધ મનુષ્યના ચાલવા પ્રમાણે તેનું કાર્ય શિથિલ અને જ્ઞાનશૂન્ય હોય છે; કારણ કે કઈ વેળાએ કેમ વર્તવું, કેની બેઠે કેવી રીતે યોદ્ધાવું અને જેની સાથે લેવડદેવડ કરવાની હોય તે પૂછવાળો છે કે લેલાશુ છે, એનો પશુ વિચાર કરતો નથી. જેવી રીતે કાવાનળ સળગ્યો હોય તો તેને હુ મારી પાંગો વતી યુગાવી નાખીશ એવી પતંગના મનમા ઇચ્છા હોય છે, તે પ્રમાણે તે સાહસકર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈને વેદબાદ્ય કર્મો કરવાનો જ તેને ઉત્સાહ હોય છે કિંબહૂના, આવાં પ્રમાદભરેલાં કર્મો કરવામાં જ તેને રસ પડે છે. આ પ્રમાણે તમોશુણ નિદ્રા, આલસ્ય અને અમાદ-એ ત્રણ પાશો વડે નિરુપાધિક જીવને બંધનકારક થઈ પડે છે. જેવી રીતે અગ્નિ કાષ્ઠને લાગતાં કાષ્ઠના આકારનો જ દેખાય છે, અથવા ઘટમાં રહેલું આકાશ ઘટના આકાર સમાન દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અથવા ભરેલા સરોવરમાં જેમ ચંદ્રનું બિંબ દેખાય છે, તે પ્રમાણે શુભપાશોથી બદ્ધ થયા પછી જીવ શુભોનાં લક્ષણો જેવો જ બોવામાં આવે છે. (૧૯૫)

સત્ત્વં સુખે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ મારત ।

જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥ ૧ ॥

રજસ્તમશ્ચાભિભૂય સત્ત્વં મવતિ મારત ।

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

હે ભારત ! સત્ત્વગુણ એ આત્માને સુખનો સંબંધ કરાવી આપે છે, રજો-ગુણ આત્માને કર્મનો સંબંધ કરાવી આપે છે અને તમોગુણ તો જ્ઞાનને આગ્રહાદિત કરી દઈ, આત્માને કલ્યાણમુખતાનો સંબંધ કરાવી આપે છે. હે ભારત ! સત્ત્વગુણ એ રજ તથા તમ-એ ગુણોને છતીને પોતે વૃદ્ધિગત થાય છે, રજોગુણ સત્ત્વ અને તમ-એ ગુણોને છતી વૃદ્ધિ પામે છે અને તમોગુણ એ સત્ત્વ અને રજ-એ ગુણોને છતીને પોતે વધે છે. ૯,૧૦

કદ અને વાતને પાછળ હંકાવી દઈ શરીરમાં બળવાન થઈને પિત્ત જેવી રીતે શરીરને તપ કરે છે; અથવા ઉનાળો અને ચોમાસું બ્યતીત થઈ ગયા પછી ટાઢ પડવા માંડતાં જેમ આકાશમાં ચોતરફ શીતળતા પ્રસરી રહે છે; અથવા જાગૃતિ અને સ્વાપસ્થાનો બોધ થયા પછી ગાઢ નિદ્રાના સમયમાં જેવી ક્ષણિક ચિત્તવૃત્તિ થાય છે; તેવી જ રીતે રજ અને તમ કરતાં સત્ત્વગુણ અધિક વધે છે, ત્યારે ‘હું સુખી છું’ જેમ તે સત્ત્વગુણ જીવના મુખે ઘોઘાવે છે. તે જ પ્રમાણે સત્ત્વ અને રજનો બોધ થઈ જ્યારે તેમનું પ્રાબલ્ય થાય છે, ત્યારે સદૃશ સ્વભાવે જે પ્રમાદો થતા જોવામાં આવે છે; તે જ રીતે સત્ત્વ અને તમોગુણને કાળી દઈ જ્યારે રજોગુણ બળવત્તર થાય છે, ત્યારે દેહમાં રહેનારો દેહનો રાજ્ય-જીવાત્મા તેને કર્મ સિવાય બીજું કંઈ પણ સાચું દેખાતું નથી. આમ ત્રણ પ્રકારો દ્વારા ત્રણ ગુણોનું નિરૂપણ કર્યું; હવે આ સત્ત્વાદિ ગુણોની વૃદ્ધિના લક્ષણો સાંભળ. (૨૦૩)

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્ પ્રકાશ ઉપજાયતે ।

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥ ૧૧ ॥

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારભઃ કર્મણામશ્મઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે ભરતર્પમ ॥ ૧૨ ॥

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનન્દન ॥ ૧૩ ॥

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ।

તદાત્તમવિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસન્નિષ્ઠ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૃદયોનિષ્ઠ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

આ દેહ મધ્યે સર્વ ઇંદ્રિયોમાં જ્યારે જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડે, ત્યારે સત્ત્વની વૃદ્ધિ થયેલી છે એમ સમજવું. હે ભરતએષ્ટ' લોભ, પ્રદત્તિ, કર્મોરંભ, ઉચ્છ્રંખલતા અને ઇચ્છા—એ ચિહ્નો રજુશુભ્રની વિશેષ વૃદ્ધિ થનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિવેકનો નાશ, ઉલ્લોભનો કંટાળો, દુર્લક્ષ અને મોહ—એ ચિહ્નો તમોશુભ્રની વિશેષ વૃદ્ધિ થનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. સત્ત્વની વૃદ્ધિ થઈ હોય અને જો પ્રાણી મૃત્યુ પામે, તો તે મહત્ત્વાદિકને જાણનારા લોકોને જે ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ઉત્તમ લોકમાં (બ્રહ્મલોકમાં) જાય છે. રજુશુભ્રની વૃદ્ધિ થઈ હોય અને જો પ્રાણી મૃત્યુ પામે તો તે કર્મોમાં આસક્ત જનોમાં જન્મે છે અને તમોશુભ્રની વૃદ્ધિ સમયે પ્રાણીનું જો મરણ થાય, તો તે યશુ ઇત્યાદિ મૂઢ ચેત્તિમાં જન્મ પામે છે. ૧૧-૧૫

રજ અને તમ એ શુભ્રોને છતીને જ્યારે સત્ત્વશુભ્ર આ દેહમાં વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે આવાં લક્ષણો પ્રગટ થાય છે; વસંતઋતુમાં કમળોની સુગંધી ચારે તરફ પ્રસરે છે, તે જ પ્રમાણે તેનું જ્ઞાન અંતરમાં છલાછલ ભરાઈ ને બહાર નીકળવા માંડે છે, સર્વ ઇંદ્રિયોમાં વિવેક પ્રસરી રહેલો હોય છે અને જાણે કે હાથ-પગોને પણ નેત્રો ફૂટે છે, સત્કર્મ કયા અને દુષ્કર્મ કયાં તે ઇંદ્રિયો જ જાણી જાય છે અને વિચાર કરવાની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. રાજહંસ સમક્ષ દૂધ અને પાણી સાથે મેળવીને રાખતાં તેની ચાંચની અણી વડે જ જેમ દૂધ અને પાણીનું વર્ગીકરણ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! તેની ઇંદ્રિયો જ સત્કર્મ-દુષ્કર્મની પરીક્ષા કરે છે અને નિયમ તેની સેવા કરે છે ને ન સાંભળવા યોગ્ય વાતો તેની શ્રવણેંદ્રિયો શ્રવણ કરતી જ નથી; ન જોવા જેવી વસ્તુ તેની આંખો જોતી જ નથી; જોણવા જેવું ન હોય તેવું લાપણ તેની જિહ્વા જોણતી જ નથી. તિમિર જે પ્રમાણે હીપક સન્મુખ નહિ આવી શકતાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે નિષિદ્ધ વ્યવહાર તેની ઇંદ્રિયો પાસે, આવતા જ નથી. વર્ષાઋતુમાં જે પ્રમાણે નદી પાણીથી ભભરાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે તેની ભુદ્ધિમાં સર્વ શાસ્ત્રોનું પૂર આવે છે. જે પ્રમાણે પૂર્ણિમાની રાત્રિએ સર્વ આકાશમાં ચંદ્રનો પ્રકાશ પ્રસરી જાય છે, તે પ્રમાણે તેની વૃત્તિ સર્વ જ્ઞાનમાં વિકાસ પામે છે, તેની સર્વ વાસનાઓનો દોષ થતા તેનું મન પ્રવૃત્તિમાર્ગ તરફ જતું નથી, તેમ જ તેના મનને વિષયોનો કંટાળો આવે છે. એવી રીતે સત્ત્વશુભ્રની વૃદ્ધિ થઈ તેનાં લક્ષણો

દષ્ટિગોચર થતાં તેનો કાળ થઈ જાય, તે મૃત્યુ પામે કિંવા દુષ્કાળના દિવસો વીતી ગયા પછી ઉત્તમ વૃષ્ટિ થઈને સર્વત્ર સુકાળ થયો હોય ને તેવામાં કોઈ મોટું પર્વ આવે અને સ્વર્ગમાંના આપણા પૂર્વજો અતિથિ થઈને તે જ દિવસે આવ્યા હોય; અર્થાત્ એવી અદ્વિતિ ઘટના ઘટવાથી જેવો આનંદ થવાનો સંભવ હોય છે; તે જ પ્રમાણે ઘરમાં પુષ્કળ સંપત્તિ હોય અને તેનો ઔદાર્યથી દાન-પુણ્ય કરવામાં વિનિયોગ કરવામાં આવે તો તેથી ઈહલોકમાં કીર્તિ અને પરલોકમાં સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કેમ ન થાય? હે અર્જુન! એ પ્રમાણેનું આચરણ હોય, એટલે તેનો પછી બીજો તોડ ક્યાંથી હોઈ શકે? તેમ જ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થયા પછી મરણ થાય, તો પછી સ્વર્ગ સિવાય બીજે ક્યાં તે જાય? કારણ કે ઉત્તમ આચરણ કરનાર, ભોગ ભોગવવાનું સ્થાન જે શરીર, તેનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ સત્ત્વગુણને તે પોતાની સાથે લઈ જાય છે, એવી રીતે જે દેહને લાગે છે, તે કેવળ સત્ત્વની જ મૂર્તિ બનીને પુનઃ જ્ઞાનીઓમાં જન્મ લે છે. હે ધનુર્ધર! સિંહાસનારૂઢ રાજા જે પર્વત પર બેઠેને ઊભો રહે, તો ત્યાં તેને પણ કોઈ વાતની ન્યૂનતા રહે છે ખરી? અથવા એક ગામમાંથી બીજા ગામમાં લઈ જવામાં આવેલા હીપકનો પ્રકાશ જેમ એકસરખો જ પડે છે, તે પ્રમાણે સત્ત્વ ગુણની વૃદ્ધિ થવાથી જ્ઞાનની પણ અધિક વૃદ્ધિ થાય છે અને શુદ્ધિ જ્ઞાનસાગરમાં વિહરવા માંડે છે; પછી મહત્ત્વાદિ અનાત્મ પદાર્થો વિષે વિચાર કરીને તે એ વિચાર સહિત આત્મસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થાય છે. તેરમા અધ્યાયમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે છત્રીસ તત્ત્વોથી પૃથક્ક્ર સ્પર્શ ત્રીસમું, સાંખ્યમત પ્રમાણે ચોવીસથી પૃથક્ક્ર પચીસમું અને ત્રણે શુભોથી ભિન્ન એવા ચોથા તત્ત્વ સર્વોત્તમ બ્રહ્માને જેઓ પામ્યા છે, તેમના કુળમાં તેને સર્વોત્કૃષ્ટ દેહપ્રાપ્તિ થાય છે. (૨૨૫)

એ જ પ્રમાણે તમોશુષ્ણ અને સત્ત્વગુણને દાખીને જ્યારે રજો-શુષ્ણ વૃદ્ધિ પામે છે તથા શરીરરૂપી આમમાં પોતાની કૃતિને ચારે તરફ પ્રકટ કરે છે, ત્યારે તેનાં લક્ષણો આવાં હોય છે: વટોળિયો ઉત્પન્ન થઈને જે પ્રમાણે તે સર્વ વસ્તુઓને એકત્ર જોડે કરીને ઉડાવે છે, તેમ સર્વ ઇન્દ્રિયો સ્વછંદતાપૂર્વક વિષયો પ્રતિ દોડતી છૂટે છે. પર સ્ત્રીગમન, એ તેને નિષિદ્ધ કર્મ લાગતું નથી અને બકરી કાવે ત્યાં ચરે છે, તેમ તે ચથેચ્છ ભોગ ભોગવે છે. તેનો લોભ એટલો બધો વધે છે કે, જે વસ્તુ તેના સપાટામાં ન આવી શકે તે જ માત્ર તેનાથી બચી જવા પામે છે. હે અર્જુન! ગમે તે ઉદ્યોગ તેની

સમક્ષ આવે, તો તે કરવામાં તે પાછી પાની કરતો નથી. તે જ પ્રમાણે એકાદ ભવ્ય મંદિર બાંધવું કે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો-આવા દુર્ઘટ છંદની પાછળ તે મંડ્યો રહે છે. એકાદ શહેર વસાવવું કે એકાદ તળાવ બાંધવું અથવા મહા વનમાં બાગો બનાવવા-આ પ્રમાણે અગાધ કૃત્યોને તે પોતાના હાથમાં લે છે. અને આ લોક-પરલોક પ્રાપ્તિની તેની ઇચ્છા કદી પણ ઓછી થતી નથી. સમુદ્ર પણ જેનાથી હાર માને અને અગ્નિની ત્રણ કોડી જેટલી કિંમત પણ ન અકાય એટલી બધી તેની વાંછના પ્રબળ થઈ જાય છે. તેના મન કરતાં તેની ઇચ્છાની દોડ આગળ હોય છે અને તેની પ્રવૃત્તિને માટે સકળ વિશ્વ પણ પૂરું પડતું નથી. રજોશુભ્ણી વૃદ્ધિ થવાથી આવાં લક્ષણો નજરે પડે છે અને આવી સ્થિતિમાં જે દેહાવસાન થાય છે, તો ઇતર દેહમાં પણ આવા જ શુભોથી યુક્ત થઈ તે મનુષ્યયોનિમાં જન્મ લે છે. એકાદ કંગાલ સર્વ સુખો સહિત રાજમહેલમાં બેસે, તોપણ તે જેમ રાજા થઈ શકે નહિ; બળદ શ્રીમતની જાનમાં જાય; તોપણ તેને તો કંઠબ જ ખાવા મળે છે; એ પ્રમાણે જે વ્યાપારમાં રાત્રિ-દિવસ વિશ્રાંતિનું નામ હોતું નથી એવા વ્યાપારની પંક્તિમાં જ આ જીવકો જઈને બેસે છે; અર્થાત્ તે રજોવૃત્તિના કૃપમાં રૂપી મરે એવા કામ્ય કર્મ કરનારના કુળમાં જન્મે છે. (૨૪૨)

તે જ પ્રમાણે રજ અને સત્ત્વશુભ્ણે નષ્ટપ્રાય કરીને તમોશુભ્ણ વૃદ્ધિ પામે છે, તે વખતે દેહમાં તથા દેહબાહ્ય જે ચિહ્નો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે હવે લક્ષ હઈને સાંભળ : તે વખતે મન અજ્ઞાનથી એટલું બધું પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે કે, બાહ્યે ચંદ્ર અને સૂર્ય ઉભયથી રહિત અમાવાસ્યાની રાત્રિ જ ન હોય ! એવો ભાસ થાય છે. એ જ પ્રમાણે અતઃકરણપૂર્વક અજ્ઞાનભક્તિ થઈને તેના સુખથી વિચારતું તો તેમાં નામ પણ નીકળતું નથી. તેની બુદ્ધિ એવી જડ થઈ ગયેલી હોય છે કે, તેની આગળ પાપાણુ પણ કોમળ ગણી શકાય અને સ્મૃતિ તો દેશનિકાલ થયેલી જણાય છે. તેના શરીરમાં આંતર્બાહ્ય અવિચાર જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને તેના સર્વ કાર્યો મૂર્ખતાથી ભરેલાં હોય છે. તેની ઇદ્રિયો સમક્ષ અનાચાર બિલો રહેલા હોય છે અને મરવા છતાં પણ તે અનાચારની જ ક્રિયા કર્યા કરે છે; જેવી રીતે ઘુવડ અધારી રાતે પણ સ્વચ્છ જોઈ શકે છે, તે પ્રમાણે બીજા લોકો કરતા વધારે દુષ્ટ કર્મો કરવાનો જ તેના મનને ઘણો ઉત્સાહ હોય છે. નિષિદ્ધ કર્મો કરવાની તેને તીવ્ર અભિલાષા હોય છે અને તેની ઇદ્રિયો-

ની પ્રવૃત્તિ પણ તે જ દિશા તરફ હોય છે. તે મધ ન પીવા છતાં પણ ઉન્મત્ત બની જાય છે, સન્નિપાત ન થવા છતાંય લવારો કરે છે અને પ્રેમપાશમાં લુબ્ધ થવા વિના જ ગાંડાની પેઠે રોવા માંડે છે, તેવું ચિત્ત તો બાણે ઠેકાણે હોતું જ નથી પરંતુ એ કાંઈ સમાધિમાં હોતો નથી; કેવળ મોહની વૃદ્ધિથી તે જ્ઞાનશૂન્ય હોય છે. તમોશુણ્ય પોતાની સર્વ સામગ્રી સહિત વિકાસ પામે છે, ત્યારે આવાં ચિહ્નો નજરે પડવા માંડે છે અને જો આવી સ્થિતિમાં મરણ થાય તો બીજા જન્મમાં પણ તે તમોશુણ્યની સાથે જ જન્મ પામે છે. રાઈને વાળ્યા પછી તે પોતાનું રૂપ તણ છોડવાની દશામાં આવે છે ખરી; પરંતુ તેને રાઈ વિના અન્ય ક્ષેત્રો ક્યાંથી હોઈ શકે? એ જ પ્રમાણે દીવો સળગે અથવા તો યુગાર્ધ જાય, તોય તે જે સ્થળે એક કિંચિત્ જ્યોતિરૂપે અવશિષ્ટ હોય તોપણ તે સ્થળે અગ્નિરૂપે વિદ્યમાન છે; એમ જ સમજવાતું છે. અર્થાત્ પોતાના સંકલ્પમાં તમોશુણ્યની જ ગઠડીઓ બાંધીને જે દેહનો ત્યાગ કરે છે તે પુનઃ તમોશુણ્યમાં જ જન્મ પામે છે. વધારે શું કહું? તમોશુણ્ય વધ્યા પછી જે મૃત્યુ પામે છે, તે પુનઃ પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ કે કીટના જન્મને જ પામે છે. (૨૫૯)

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાદુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

પુષ્પકર્મનું ફળ સાત્ત્વિક અને નિર્મળ, રજોશુણ્યનું ફળ દુઃખ ને તમોશુણ્યનું ફળ અજ્ઞાન છે એમ કહેવાય છે. ૧૬

આ જ કારણથી જે જે વસ્તુ સત્ત્વશુણ્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે ‘સુકૃત’ છે, એમ શ્રુતિસમુદાય જણાવે છે; અર્થાત્ સત્ત્વશુણ્યમાંથી સહજ સુખ અને નિર્મળ જ્ઞાન અપૂર્વ ફળરૂપે દર્શિગોચર થાય છે; તેથી તે સાત્ત્વિક (સત્કર્મ) ફળ કહેવાય છે. હવે રજોશુણ્યમાંથી જે ક્રિયા બિપળે છે, તે કટુ ઇદ્રવર્ણીની પેઠે માત્ર બહારના દેખાવમાં જ સુંદર હોય છે, બાકી દુઃખ જ આપ્યા કરે છે; અથવા લિંબોળી જેમ સુંદર દેખાય છે; પરંતુ ગર્ભમાં વિષ જેવી કટુ હોય છે, તેમ જ રજોશુણ્યમાંથી થનારાં ક્ષેત્રો અનિષ્ટકારક હોય છે. જેમ વિષનું મૂળ રોપતાં તેમાંથી વિષનો જ અંકુર ફૂટે છે, તે જ પ્રમાણે તમોશુણ્યમાંથી થનારી ક્રિયાઓ અજ્ઞાનમય જ હોય છે. (૨૬૪)

સત્ત્વાત્સજ્ઞાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહૌ તમસો મવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

સત્વગુણમાંથી જ્ઞાન, રજોગુણમાંથી લોભ અને તમોગુણમાંથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭

એટલા માટે હે તાત અર્જુન ! જે પ્રમાણે દિવસનું કારણ સૂર્ય છે, તેમ જ્ઞાનનું કારણ સત્વગુણ જ છે, અને જે પ્રમાણે અદ્વૈત થવા માટે આપણું પોતાનું (અહંભાવનું) વિસ્મરણ થવું જોઈએ, તેમ લોભની ઉત્પત્તિ માટે રજોગુણ જ કારણભૂત હોય છે અને હે જ્ઞાનવંત ! મોહ, અજ્ઞાન તથા પ્રમાદ-એ ત્રિદોષસમુદાયનું કારણ તમોગુણ જ છે. હથેળીમાંનાં આમળાંની પેઠે ત્રણે ગુણો જુદા જુદા લઈ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી દીધા. રજ અને તમને નરકનાં સાધનો માનવામાં આવ્યાં છે અને સત્વ સિવાય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકનાર નથી; એટલા માટે જેમ જ્ઞાનીઓ ઇતર ભક્તિનો પરિત્યાગ કરી ચતુર્થ ભક્તિનો સ્વીકાર કરે છે, તેમ કેટલાક લોકો આજન્મ સાત્ત્વિક વૃત્તિનું વ્રત ધારણ કરે છે. (૨૭૦)

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ ૧૮ ॥

જે સત્વગુણી હોય છે તેઓ કેવળોન પામે છે; રજોગુણી હોય છે, તેઓ મનુષ્યોનિ પામે છે અને કનિષ્ઠગુણમાં રત થયેલા તામસી પુરુષો પશુ આદિની ચોનિને પામે છે. ૧૮

આ પ્રકારે જેઓ નિત્ય સાત્ત્વિક વૃત્તિનું આચરણ કરે છે, તેઓ દેહત્યાગ પછી સ્વર્ગમાં નિવાસ કરે છે; તે જ પ્રમાણે જેઓ રાજસીનું આચરણ કરતા દેહ ત્યાગે છે, તેઓ મૃત્યુલોકમાં મનુષ્યચોનિમાં જન્મ લે છે, કે જ્યાં સુખ અને દુઃખની ખીચડી એક જ થાળીમાં ખાવી પડે છે (એક જ દેહને સુખ અને દુઃખ બન્ને લોગવવાં પડે છે); અને ત્યાં કોઈ પણ ઉપાયે મૃત્યુ ટળી શકતું નથી; તેમ જ તમોગુણનાં આચરણો કરનારા દેહાત પછી નરકભૂમિમાં જવાની સનંદ મેળવે છે. હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે વસ્તુની સત્તાથી વધનારા ત્રણે ગુણો તેમનાં લક્ષણો સહિત તને સ્પષ્ટ રીતે કહી સંભળાવ્યા; પરંતુ એથી વસ્તુના પોતાના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન ન થતાં, તે વસ્તુ ગુણોની ઉપાધિથી પોતે જ ગુણોનાં લક્ષણો પ્રમાણે કાર્ય કરે છે. આપણે રાજ થયા છીએ અને આપણા પર શત્રુ ચડી આવ્યા છે જોવું હશે સ્વપ્નમાં જોનારો મનુષ્ય જેમ પોતાનો જથ્થો અને પરાજય પોતાનામાં જ જુએ છે, તેમ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને નરક-એ ગુણોની જ વૃત્તિના લેહ છે; ખાકી ગુણદષ્ટિને ત્યાગીને જોવામાં આવે તો તે શુદ્ધ વસ્તુ જ છે.

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપश्यति ।

ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

જ્યારે જીવ એ ગુણોથી જિન કરતાં ખીન કેઈ નથી એમ જુએ છે અને પોતાને ગુણોથી અતીત સમજે છે, ત્યારે તે મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

પરંતુ હવે એ કથન રહેવા હઈ છું. માત્ર એટલી જ વાત લક્ષમાં રાખ કે, આ જગતમાં પ્રજાથી વ્યક્તિરિક્ત કંઈ જ નથી. એને માટે આગળ કહેલી વાત પુનઃ કહું છું, તે સાંભળ. આ વાત નિશ્ચયપૂર્વક સમજ, કે પ્રજાની જ સત્તાથી આ ત્રણે ગુણો સ્વભાવતઃ દેહના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે. કાષ્ટ સળગાવવામાં આવતાં જેમ અગ્નિ તેના આકારનો દેખાય છે, અથવા ભૂમિ અને ઉદક-એ ઉભયને રસ જેમ વૃક્ષના રૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે (કારણ કે વૃક્ષમાં ભૂમિ અને ઉદક-એ જ બે તરવો હોય છે); જેમ દૂધ જામી જતાં ઢીંના આકારનું દેખાય છે; અથવા જેમ શેરડીના આકારથી મિષ્ટતા જ વ્યક્ત થાય; તે પ્રમાણે અંતઃકરણ સહિત સૂક્ષ્મ દેહ જ એ ત્રણે ગુણો જ બને છે અને એટલા માટે જ તેમના પાશમાં તે સપડાય છે; પરંતુ હે અર્જુન! એ કેટલું બધું આશ્ચર્ય છે કે, સૂક્ષ્મ દેહ અને ગુણોની એકબીજા સાથે આટલી બધી ચૂંથણી થયેલી હોવા છતાં પણ જ્ઞાની-જ્ઞાને મોક્ષનો વ્યવહાર ઓછો પડતો નથી. એટલે જ્ઞાનીને મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં કંઈ જ બાધા આવતી નથી. ત્રણે ગુણો પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે દેહને જન્મ અને મૃત્યુના સપાટામાં નાંખી દે છે, તોપણ જ્ઞાનીઓના ગુણાતીતપણામાં ન્યૂનતા આવતી નથી. આ પ્રકારની સહજ મળનારી સુક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે હવે તને હું કહી સંભળાવું છું; કારણ કે તું જ્ઞાનરૂપી કમળ પરનો જમર છે. ચૈતન્ય ગુણોના જેવું નથી, તે તેમનાથી અલિપ્ત હોય છે, એવું બે તરફ તને પાછળ (તેરમા અધ્યાયમાં) કહી ગયો છું તે જ આ છે; તો હે પાર્થ! જ્ઞાનનો જોધ થયા પછી ગુણોથી ચૈતન્ય ભિન્ન છે, એમ દેખાઈ આવે છે, જન્યૂત થયા પછી જેમ સ્વપ્ન, અથવા નદીના કાંઠા પર ઊભો રહેલો માણસ પાણીમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જુએ છે, અને પાણીને હલાવતાં તે જ પ્રતિબિંબ જેમ અનેક સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અથવા નટ સ્ત્રીવેશ ધારણ કર્યા પછી પણ જેમ તે સ્ત્રીના ગુણોમાં રૂસાતો નથી (એટલે કે પોતાના પુરુષત્વને ભૂલતો નથી); તે જ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપમાં સત્ય યુદ્ધિને કાયમ રાખીને જ ગુણોને નિહાળતા; જેવી રીતે

આકાશમાં ત્રણે ઋતુઓ આવે છે અને જાય છે; પરંતુ તેથી તે અલિપ્ત જ હોય છે, તેમ શુભ્રોમાં વર્તતા હોવા છતાં શુભ્રાતીત રહીને જે આત્મસ્વરૂપમાં રત હોય છે, તેનો મૂળ સ્વરૂપવિષયક અહંકાર કાયમ જ હોય છે. પછી તે સ્થળેથી નિરીક્ષણ કરીને જોમ જ કહે છે કે, હું કમનો કર્તા નથી; પરંતુ માત્ર સાક્ષીભૂત છું અને સર્વ ક્રિયાઓને શુભ્ર જ ઉત્પન્ન કરે છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ—એ શુભ્રો દ્વારા જે બિન્ન બિન્ન કર્મો થાય છે, તે હું કરતો નથી; પરંતુ તેનું કારણ શુભ્ર જ છે. જે પ્રમાણે વનશોભાનું કારણ વસતઋતુ હોય છે, પરંતુ તે તેનાથી અલિપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે સર્વ કર્મો કરવા છતાં પણ હું તેનાથી અલિપ્ત છું; અથવા માત્ર જોકે સૂર્યોદયથી જેમ નક્ષત્રોનો દોષ થાય છે, સૂર્યકાંતમણિમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, કમળો વિકસિત થાય છે, તિમિરનો નાશ થાય છે—આ સર્વ ઘટનાઓ બને છે; પરંતુ સૂર્ય તો તેમના પ્રતિ દષ્ટિપાત કરીને જોતો પણ નથી; તે પ્રમાણે મારી જ સત્તાથી સર્વ કર્મો થાય છે; તે છતાં હું આ દેહમાં માત્ર સત્તારૂપ જ હોઈ અકર્તા છું. મારા પ્રકાશથી શુભ્રો દષ્ટિગોચર થાય છે, મારી જ સત્તાથી શુભ્રો વૃદ્ધિ પામે છે અને તે નષ્ટ થયા પછી જે શેષ રહે છે, તે પણ હું જ છું. આમ જેના હૃદયમાં જ્ઞાન ઉદય પામે છે, તે જ શુભ્રાતીત છે. (૨૬૬)

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૨૦ ॥

જન દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણે શુભ્રોનો અતિક્રમ કરીને જન્મ, મૃત્યુ, અને વાધાંતરૂપી દુઃખોથી મુક્ત થઈ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦

ત્યાર પછી તે નિર્ગુણ બ્રહ્માને પ્રમાદ વિના જાણી શકે છે; કારણ કે જ્ઞાનના મોગથી તે શુભ્રાતીત બન્યો હોય છે. કિંબહુના, હે અર્જુન! નહીં જે પ્રમાણે સમુદ્રપથાને પ્રાપ્ત કરે છે, તે પ્રમાણે તે મારા જ ભાવને પામે છે, જે પ્રમાણે નલિકા પરથી ભૂડીને વૃક્ષની ઇંતર શાખા ઉપર ઝેલા પછી પોપટ બંધનની જાંતિથી રહિત થાય છે, તે પ્રમાણે જે શુભ્રાતીત થયેલો હોય છે, તે શુભ્રોના પાશમાં ન સપડતાં ‘અહં પ્રજ્ઞાઽસ્મિ’ (હું બ્રહ્મ છું) જોમ જાણે છે. હે જ્ઞાનવંત! જે અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં જ ઘોરતો પડેલો હોય છે, તે આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થતાં જાગૃત થાય છે. હે અર્જુન! તેના હાથમાંથી શુદ્ધિભેદરૂપી દર્પણ નીચે પડી જવાથી, તેમાં દેખાતાં મુખદુઃખરૂપ પ્રતિબિંબથી તે મુક્ત થાય છે.

પછી હે વીર ! જ્યારે દેહાભિમાનરૂપી પવન વાતો બધ થાય છે, ત્યારે જીવ તથા ધર્શરૂપી તરંગો આત્મસ્વરૂપરૂપી મહાસાગરમાં બઈ ભળી જાય છે. જે પ્રમાણે વર્ષાઋતુના અંતમાં આકાશમાં ઉત્પન્ન થતાં અબ્રો આકાશમાં જ લય પામે છે અને પર્વત્યવૃદ્ધિ કરતાં નથી, તે પ્રમાણે મદૂપ થયા પછી તે જો કે દેહમાં હોય છે; તોપણ શુણેથી લિપ્ત થતો નથી. જેમ કાચના મહાલયમાંના દીપકના પ્રકાશને રોકી શકાતો નથી અથવા વડવાનળ જેમ સમુદ્રના પાણીથી ઘુઝાતો નથી; તે પ્રમાણે શુણેના આવવા જવાને લીધે તેવું શુદ્ધ જ્ઞાન મલિન થતું નથી. આકાશસ્થ અંદરું બિંબ પાણીમાં પડે, તોપણ તે જેમ પાણીથી ભિન્ન હોય છે, તે પ્રમાણે તે દેહમાં હોવા છતાં પણ શુણેથી બદ્ધ થતો નથી. જો કે તેના દેહમાં ત્રણે શુણે નિવાસ કરતા હોય છે અને તેથી ગમે તેટલી ધમાચકડી મચાવી મૂકે, તોપણ તે તેમના તરફ નમીને જોતોય નથી. આટલી સ્થિતિ સુધી તે અંતરમાં નિશ્ચય હોય છે અને શરીરના ધર્મેને જાણતો નથી. સર્પ જેમ કાંચળી ઉતારીને હરમાં પેસે છે, ત્યારે ‘ મારી કાંચળીનું શું થયે ? ’ એવી ચિંતા રાખતો નથી; તેમ શુણાતીત જ્ઞાની પોતાના શરીર વિષે નચિંત હોય છે. કમળ વિકસિત થતાં તેની સુવાસ આકાશમાં છોડી જવા પછી જેમ પાછી તે કમળકોષમાં આવતી નથી, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનીનું આત્મસ્વરૂપમાં ઐક્ય થયા પછી તે આ સ્થાનમાંના ધર્માચરણ આદિને આવરતો નથી; અર્થાત્ જન્મ-જરા-મરણાદિ પડશુણેનો સંબંધ દેવળ દેહમાં જ હોય છે; પણ આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાનીમાં તેવો કશો સંબંધ હોતો નથી. જેમ ઘડો ફૂટી જઈને તેની ઠીકરીઓ થયા પછી તેમાંનું આકાશ (ઘટાકાશ) સ્વભાવથી જ મહાકાશમાં મળી જાય છે; તેવી રીતે દેહ-ધુદ્ધિનો હોય થયા પછી જ્યારે આત્મસ્વરૂપનો પરિચય થાય છે, ત્યારે એવી અવસ્થામાં આત્મસ્વરૂપ વિના બીજી શી વસ્તુની સ્મૃતિ થાય વારુ ! આવા શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનવાળો પુરુષ દેહધારી હોય, તોપણ તે શુણાતીત છે, એમ હું કહું છું. મેઘની ગર્જના સાંભળી જેમ મોરને આનંદ થાય છે, તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના આ ભાષણથી પાર્થને અતિ આનંદ થયો. (૩૧૯)

अर्जुन उवाच—कैलिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

અર્જુન બોલ્યો : હે પ્રભો ! આ ત્રણે શુણેને ત્યાગીને આગળ વધેલા

જીવને કયાં ચિહ્નોથી ઓળખવો ? તેનો આચાર કેવો હોય ? અને તે આ ત્રણ ગુણોને કેવી રીતે ઓળંગી જાય છે ? ૨૧

હર્ષયુક્ત અતઃકરણથી તે વીર અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યો કે, ‘ જેના હૃદયમાં આવો બોધ થયો હોય છે, તેનાં લક્ષણો શાં હોય છે ? તે ગુણાતીત કેવી રીતે વર્તે છે ? અને ગુણોત્તુ નિવારણ કેવી રીતે કરે છે ? હે દેવ ! હે કૃપાના ભંડાર ! એ સર્વ મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો. અર્જુનના આ પ્રશ્નોના ખડ્ગગુણોત્તર્યસંપન્ન શ્રીકૃષ્ણ શો ઉત્તર આપે છે, તે હવે સાંભળો. તેઓ બોલ્યા : હે અર્જુન ! તારો પ્રશ્ન તો આ જ છે ને ? ગુણાતીત શબ્દનો ઉચ્ચાર કયાં પછી તેનાં આચરણ શાં છે, એ પ્રશ્ન સંભવતો જ નથી; કારણ કે જેને ગુણાતીત કહેવામાં આવે છે, તે કદાપિ ગુણાધીન તો નથી જ હોતો. તે ગુણોમાં વ્યવહાર કરતો દેખાવા છતાં પણ તે ગુણોને વશ હોતો નથી, તોપણ ગુણોની સાથે તેનો સંબંધ હોવા છતાં તે ગુણોને આધીન છે કે નહિ, એ કેવી રીતે જાણી શકાય ? તારી જો આ જ શંકા હોય તો તે સુખેથી પૂછ ! તેનાં લક્ષણોત્તુ વર્ણન કરું છું, તે સાંભળ. (૩૨૬)

શ્રીમગવાનુવાચ—પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિ ચ મોહમેવ ચ પાણ્ડવ ।

ન દ્વેષ્ટિ સમ્પ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાઙ્ક્ષતિ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા હે અર્જુન ! જે જ્ઞાન, કર્મવૃત્તિ અને અજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા છતાંય (શરીરમા સત્ત્વ, રજ તથા તમેગુણના કાર્યની વૃદ્ધિ થવા છતાંય) દ્વેષ કરતો નથી અને તેમનો નાશ થતાં તેમની ઇચ્છા કરતો નથી. ૨૨

જે રમેગુણોત્તુ પ્રાપ્ત થઈ, દેહમાં કર્મના અંકુર કૂટી તે પ્રવૃત્તિભાગમાં લીન થાય અને સફળતા મળે, તોપણ ‘ કર્મ કરનારો હું જ છું ’ એવું અભિમાન જેનામાં ઉત્પન્ન થતું નથી; અથવા કર્મોનો લોપ થતાં જેની યુદ્ધિને ખેદ પણ થતો નથી; એ જ પ્રમાણે જ્યારે સત્ત્વગુણની પ્રબળતાથી સર્વ ઇદ્રિયોમા જ્ઞાન પ્રકાશિત થાય છે, ત્યારે ‘ મારા જેવો બીજો કોઈ પણ વિદ્વાન નથી ’ એવા સતોષમાં જ લીન થતો નથી; અથવા તમેગુણની વૃદ્ધિ થતાં તે મોહ કે ભ્રમમાં ડૂબતો નથી અને અજ્ઞાનના સંસર્ગથી મનમાં ખેદ પણ ધરતો નથી; અથવા મોહ ઉત્પન્ન થતાં જે જ્ઞાનની ઇચ્છા કરતો નથી; તેવી જ રીતે જ્ઞાનવાન થવા છતાં કર્મનો આદર કરતો નથી અને જો કર્મ થઈ જાય તો તેમના યોગે દુઃખ પણ માનતો નથી; પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્નકાળ તથા સાયંકાળની જે પ્રમાણે સૂર્યને ગણના હોતી નથી, તે પ્રમાણે દેહમાં ઉત્પન્ન થનારા ગુણો પ્રતિ લક્ષ આપતો નથી; એવો જે જ્ઞાની પુરુષ

છે, તેને શું અન્યના જ્ઞાનની અપેક્ષા હોઈ શકે ખરી? સસુદ્ર શું મેઘવૃષ્ટિના જળથી ભરાય છે કે? અથવા કામ કરવા છતાં ‘કરું છું’ એવું અભિમાન તેને આવી શકે ખરું કે? શું હિમાલય ઠંડીની ભીતિ રાખે છે કે? આવા જ્ઞાનીને ઓહ ઉત્પન્ન થાય, તોપણ શું તેથી તેનું જ્ઞાન નષ્ટ થાય ખરું? અગ્નિ શું ઉનાળાથી ખળી બળ્ય ખરે કે? (૩૩૫)

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।

ગુણા વર્તન્તિ इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ ૨૩ ॥

જે ઉદાસીનની પેઠે રહી શુભોથી વિકાર પામતો નથી અને ‘શુભો જ કતાં છે,’ એમ માનીને પોતે સ્થિર રહે છે અને કાંઈ જ કરતો નથી. ૨૩

તે જ પ્રમાણે શુભ અને તેનાં કાર્ય શરીરાદિ એ ઉભય આપણે પોતે જ હોવાથી તે આવે કે બાય તોપણ તેથી સુખ કે દુઃખ થતું નથી. આવો જેનો દહ નિશ્ચય હોય છે તે જે પ્રમાણે કોઈ વટેમાર્ગી વાટે જતાં કેવળ વિશ્રાંતિ માટે કોઈ જગ્યાએ થોભી બાંધ, તે પ્રમાણે ઉદાસીન વૃત્તિથી જ દેહમાં વાસ કરે છે. જે પ્રમાણે રણભૂમિ પરનું નિશાન ગમે તેનો જય વા પરાજય થાઓ, તોપણ તબજન્ય હર્ષ-શોકથી અલિપ્ત હોય છે; તે જ પ્રમાણે આવો મનુષ્ય પણ શુભોને આધીન થઈને કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથી. અથવા શરીરમાંનો પ્રાણ, માત્ર પોતાના રક્ષણ પૂરતી જ ચિંતા રાખીને મીઠું અથવા ગમે તેવું અન્ન આપવામાં આવે તોય તેનો સ્વાદ જોવા બેસતો નથી; કિંવા અતિથિને ગમે તેવું ભોજન જમવાને માટે પીરસવામાં આવે તોય તે ખાય છે; અથવા ચોટામાં ચોટલા ઉપર કોઈ પણ માણસ બઈને બેસે, તોપણ તે ચોટલો તો જેમ ઉદાસીન ન હોય તેવો જ હોય છે. હે અર્જુન! મૃગજળના તરંગોથી જેમ મેરુપર્વત અલિપ્ત થતો જ નથી, તેમ તે શુભોના આવવા-જવાથી હગતો નથી. વધારે શું કહેવું? આકાશમાં જો કે નિત્ય વિચરતો હોય છે, તોપણ વાયુના આઘાતથી આકાશ ક્યારેય પણ ડોલાયમાન થતું નથી; અથવા અધકાર સૂર્યને કદી ગળી શક્યો છે કે? જે પ્રમાણે બંધત અવસ્થામાં મનુષ્યને સ્વપ્ન કદાપિ ભાવાવી શકતું નથી, તે પ્રમાણે જ્ઞાનવાન પુરુષ શુભવિકારથી કદાપિ ભ્રમિષ્ટ થતો નથી. શુભો વડે નિશ્ચયપૂર્વક તે આકર્ષાતો નથી. પરંતુ દ્વંદ્વથી શુભોના બેલ જોયા કરે છે. તે વેળાએ તે શુભો ચિત્ર પ્રમાણે હોઈને જ્ઞાની પોતે પ્રેક્ષક પ્રમાણે ઉદાસીન હોય છે. યદી

ભલે સત્ત્વગુણ સત્કર્મોત્તુ આચરણ કરો કે રજોગુણ વિષયોની વાંછના ધરો કે, તમોગુણ મોહાદિક અજ્ઞાનના કૂપમા પડો; પરંતુ તેથી તેને કશી બાધા થતી નથી. પોતાની જ સત્તાથી આ સર્વ ગુણોની ચેષ્ટા થાય છે એમ જે સમજે છે, તે સૂર્ય જેમ લોકવ્યવહારને સાક્ષી બની તેનાથી અલિપ્ત હોય છે, ચંદ્રને લીધે જ સમુદ્રમાં ભરતી-એટલા થાય છે, ચંદ્રાકાંતમણિને પ્રસ્વેદ છૂટે છે અને ચંદ્રવિકાસી કમળો ખીલે છે; આ ક્રિયાઓ બે કે ચંદ્રને લીધે જ થાય છે, તોપણ ચંદ્ર જેમ તે સર્વ ક્રિયાઓથી પર, ઉદાસીન અને અલિપ્ત હોય છે, અથવા ગગનમાં પુષ્કળ પવન વાય છે અને સ્થિર થાય છે, તોપણ ગગન જેમ સદૈવ નિશ્ચળ હોય છે, તે જ પ્રમાણે ગુણો ગમે તેટલો ખળભળાટ મચાવે તોપણ તેના સપાટામાં ગુણાતીત મનુષ્યની યુદ્ધિ સપડાતી નથી. હે અર્જુન! આમ ગુણાતીતનાં લક્ષણો તને કહી બતાવ્યાં. હવે તેમનાં આચરણો કેવાં હોય છે, તે કહું છું તે સાંભળ. (૩૪૮)

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાશ્ચનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

જે સુખદુઃખને સમાન માને છે, આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર રહે છે, મુક્તિકા, પાપાણ્ય અને કાચનને સરખા માને છે, પ્રિય અને અપ્રિયને સમાન ગણે છે; જે ધૈર્યવાન હોય છે અને નિન્દા તથા સ્તુતિને સમાન માને છે, ૨૪

હે અર્જુન! જે પ્રમાણે વચ્ચની અંદર તેમ બહાર સૂતર સિવાય અન્ય કંઈ હોતું નથી, તે પ્રમાણે જે મદ્રૂપ થયો હોય છે, તેને ચરાચરમાં મારા રૂપ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી. અર્થાત્ જેમ ઈશ્વર પોતાના શત્રુને અને ભક્તને એકસરખી જ સુક્તિ આપે છે, તે જ પ્રમાણે સુખ અને દુઃખ પ્રાપ્ત થતા જેતું મન સમતોલ રહે છે. બાકી દેહરૂપી જળમાં મનરૂપી મત્સ્ય રમતા તેને સુખ અને દુઃખની બાધા તો સહજતયા થાય છે; પરંતુ હવે દેહ તથા મનમાંથી અહંતા-મમતાને ત્યાગીને આત્મરૂપ થવાથી બીજા વાંચ્યા પછી ધાન્ય આવીને તેમાં જેમ બીજનો પરિપાક થાય છે, અથવા ગંગાને ઓષ સમુદ્રમાં મળી ગયા પછી તેનો ખળખળ ધ્વનિ આપોઆપ બંધ પડે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! આત્મસ્વરૂપમાં જે દીનતા પામ્યો છે, તે દેહમાં હોવા છતાં પણ સુખ અને દુઃખની બાધાને પામતો નથી. જેમ ઘરના સ્તંભને રાત્રિ અને દિવસ સરખાં જ હોય છે, તેમ દેહમાંના આત્માને સુખ અને દુઃખ ઉભય સરખાં જ છે, કારણ કે તે ગુણોથી અલિપ્ત હોય છે. જેમ નિદ્રાચસ્ત મનુષ્યને એક બાળુએ

સર્પ અને બીજી બાબુએ ઉર્વશી અપ્સરા હોય, તોપણ બન્ને સમાન જ હોય છે, તે પ્રમાણે જે આત્મસ્વરૂપમાં લીન થયેલો હોય છે, તે પુરુષને સુખ-દુઃખની યોગ્યતા સમાન જ હોય છે; અર્થાત્ તેને મન સુવર્ણ અને છાણ સરખી જ કિંમતનાં હોય છે અને રત્ન અને પાષાણ વચ્ચે તે કાંઈ પણ ભેદ જોતો નથી. સ્વર્ગ-દુઃ સુખ પોતે ચાલી ચલાવીને તેને ઘેર આવે કે ભક્ષણ કરવા માટે વાઘ તેના શરીર પર ધસી આવે; પરંતુ તેની આત્મસ્વરૂપસ્થ યુદ્ધિનો ભંગ થતો નથી. મૃત મનુષ્યો જે પ્રમાણે જીવંત થતા નથી અને શેકેલાં બીજ ફરીથી ઊગતાં નથી, તે પ્રમાણે તેની આત્મસ્વરૂપ વિષે જે સમયુદ્ધિ થયેલી હોય છે, તેનો કશાથી પણ ભંગ થતો નથી. ‘આપ બ્રહ્મદેવ છો’ એમ કહીને કોઈ તેની સ્તુતિ કરે કે ‘તમે નીચ છો, પાપી છો’ આમ કહીને તેની નિંદા કરે; પરંતુ રાખને જેમ બળવાની કે બુઝાવાની બીતિ રહેતી નથી, તે પ્રમાણે તેને નિંદા કે સ્તુતિથી કોપ અથવા હર્ષ ઉત્પન્ન થતો નથી. સૂર્યના ઘરમાં અધિકાર કે દીપકની કલ્પના કરવી જ અશક્ય છે; કારણ કે તે સંહોદિત સ્વયં પ્રકાશ જ છે. (૩૬૧)

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારમ્ભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

જેને માન-અપમાન સરખા છે, મિત્ર અને શત્રુ પણ સરખા જ છે અને જેણે સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ કર્યો છે, તે ગુણાતીત કહેવાય છે. ૨૫

ઈશ્વર સમજી તેની પૂજા કરવામાં આવે અથવા ચોર સમજી તેને દુઃખ દેવામાં આવે; અથવા હાડા, ઘોડા, રથ આદિ વડે તેને વેદિત કરી હર્ષને રાજ બનાવવામાં આવે; તેની નિકટ આસજનો આવીને ઘેસે કે શત્રુ આવીને ઘેસે; તથાપિ તેને સૌ એકસરખાં જ હોય છે. જેમ સૂર્યના તેજને રાત્રિ-દિવસની બાજુ હોતી નથી અથવા આકાશ જેમ છયે ઋતુઓના આવવા-જવાથી અલિપ્ત હોય છે, તેમ જ તેની યુદ્ધિને વિષમતાનો તો પરિચય પણ થયેલો હોતો નથી. વળી તેનામાં બીજો એક ચમત્કાર દેખાઈ આવે છે કે, તે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કરતો નથી, તે કોઈ પણ ક્રિયાનો આરંભ કરતો નથી, પ્રવૃત્તિમાર્ગથી દૂર જ રહે છે અને જ્ઞાની હોવાથી તેનાં કર્મફળો બળી જાય છે. ઇહલોક અને પરલોક વિષે તેના મનમાં વિચારો પણ આવતા નથી; પરંતુ જે જે સહજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું તે સેવન કરે છે. તેનું મન પાષાણ પ્રમાણે કઠિન હોય છે. તેને સુખથી આનંદ થતો નથી અને દુઃખથી ખેદ થતો નથી, તેમ જ તેણે મનથી કર્તવ્યકર્તવ્ય વ્યાપારો

ત્યજેલા હોય છે. તને કેટલું સ્પષ્ટ કરીને કહું ? જેનાં આચરણે આવાં હોય, તેને જ ગુણાતીત બાણ. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે તે ગુણ અને ગુણ-ધર્મને જે ઉપાયથી ઝોળાંગી બાંધે છે, એટલે જે ઉપાયથી ગુણોથી બાંધા થતી નથી અને ગુણાતીત થવાય તે ઉપાય હું તને કહું છું તે સાંભળ. (૩૭૦)

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ૨૬ ॥

વળી જે એકનિષ્ઠ ભક્તિથી મારી સેવા કરે છે, તે આ ત્રણ ગુણોને ઉત્તમ પ્રકારે છતીને બહારવશ થવાને યોગ્ય થાય છે. ૨૬

જે અલોકેષુ પુદ્ગિથી મારી ભક્તિ કરે છે, તે આ ગુણોનો વિનાશ કરી શકે છે; ત્યારે હું કોણ છું, મારી ભક્તિ કેવી રીતે કરવી, અવ્યભિચારી ભક્તિ એટલે શું ?—આ સર્વ વાતો તને સ્પષ્ટ રીતે કહેવી જોઈએ. હે અર્જુન ! સાંભળ. રત્નનું તેજ અને રત્ન જેમ એક જ છે, તેવો હું આ જગતમાં છું, અથવા દ્રવપણું (રસ) અને પાણી, અવકાશ અને આકાશ, મિષ્ટતા અને ખાંડ જે પ્રમાણે ભિન્ન નથી; પરંતુ એક જ છે; અગ્નિ અને જ્વાળા એક જ છે, કમળની પાંખડીઓ એ જ કમળ છે; શાખાઓ, ફળો અને પાંદડાંઓ એ જ વૃક્ષ છે; શીતળતા અને શીતળતાનું સ્થાન હિમાલય—તે ઉભય એક જ છે અને જમાવેલું દૂધ જ દહીં કહેવાય છે; તે જ પ્રમાણે વિશ્વના નામથી હું જ પ્રગટ થયેલો છું. ચંદ્રની કળા જોવી હોય તો જે પ્રમાણે તેને ચંદ્રમાંથી કાપી કાઢવી પડતી નથી; ઘી કરી બાંધે છે, તોપણ તે ઘી જ કહેવાય છે; કંઠણ લાંગીને લગડી ન બનાવવામાં આવે, તોપણ તે જેમ સુવર્ણ જ છે; વસ્ત્ર ફાડીને વસ્ત્રમાના તંતુને પૃથક્ કરવામાં ન આવે, તોપણ તે તંતુમય જ છે અને ઘડો લાંગીને તેનો ભૂકો કરવામાં ન આવે, તોપણ તે મૃત્તિકા જ છે; તે પ્રમાણે વિશ્વથી હું જુદો છું એમ માની મને પ્રાપ્ત કરવાનો કાંઈ ખરો પ્રકાર નથી; કિંતુ આ વિશ્વ જે રૂપમાં છે, તે પણ હું જ છું. આવી એકચણુદિથી મને બાણવો, તેને જ અવ્યભિચારી ભક્તિ કહે છે. અને મારામાં તથા આ વિશ્વમાં ચત્કિચિત્ પણ ભેદ છે એવી કલ્પના કરવામાં આવે, તો તે વ્યભિચારિણી ભક્તિ થાય છે; એટલા માટે ભેદ ન માનતાં એકનિષ્ઠ ચિત્તથી તું તારા પોતા સાથે હું આ વિશ્વમાં ભરેલો છું એમ બાણ, એટલે ભક્તપણાથી તું મારાથી ભિન્ન રહેશે નહિ. હે પાર્થ ! સુવર્ણની ટીકડી

સુવર્ણના દાગીના પર જડવામાં આવે છે, તોપણ તે સુવર્ણ જ છે, તેમ આપણાથી વિશ્વ ભિન્ન છે, એમ તું માનીશ નહિ. કિરણો સૂર્યથી જ ભિન્ન હોઈ તેનાથી ભિન્ન નથી, તે જ પ્રમાણે મારી અને વિશ્વની વચ્ચે એક જ બાબત. ભૂમિ પરના રજકણો અને હિમાલય પરના હિમકણો જેમ ભૂમિ અને હિમાલયથી પૃથક્ હોતા નથી, તેમ જ સર્વ વિશ્વ મારા રૂપ છે, એમ તું બાબત. તરંગ નાનો હોય, તોપણ તે સમુદ્રથી ભિન્ન હોતો નથી, તેમ હું ઈશ્વરથી ભિન્ન નથી. આ પ્રમાણે એકતામાં જે દષ્ટિ વિકાસ પામે છે, તેને જ હું ભક્તિ કહું છું, અને એ જ દષ્ટિથી જ્ઞાનને પણ હું સર્વથી ઉત્તમ માનું છું, તેમ જ યોગને સાર પણ એ જ છે. સમુદ્ર અને મેઘ એ ઉભયની મધ્યમાં વૃષ્ટિ વર્ષવા માંડે એટલે જેમ આખંડ ધારાઓ પડતી હોય છે, તેમ ભક્તિ, ભક્ત અને ભજન એ ત્રિપુટી પરમાત્મારૂપ જ છે. જેમ કૂવાના મુખમાં રહેલા આકાશમાં અને મહાકાશમાં ભેદ નથી, તે પ્રમાણે જે પોતામાં અને આત્મસ્વરૂપમાં ભેદ ન માનતાં એક જ હોવાનું જ બાબત છે, તેને જેમ સૂર્યની પ્રભા પ્રતિબિંબથી તે સૂર્ય પર્યંત જેમ એકસરળી વિસ્તરેલી હોય છે, તે પ્રમાણે અહંબ્રહ્મ-વૃત્તિ થયા પછી બ્રહ્મ અને વિશ્વમાં અંતરાય દેખાતો નથી; એવી રીતે મનની વૃત્તિ અહંબ્રહ્મરૂપ થતાં તે વૃત્તિ પણ પછીથી આપોઆપ જ લય પામે છે. હે પાંડવ ! જે પ્રમાણે મીઠાનો ગાંગડો સમુદ્રમાં ઓગળી ગયા પછી તેની ઓગળવાની ક્રિયા પોતાની મેળે જ અટકી જાય છે; અથવા ઘાસ બળી ગયા પછી અગ્નિ પણ આપોઆપ ઊગાઈ જાય છે; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાનના યોગે બ્રહ્મ સાથે એક થાય છે, તે જ્ઞાન પણ પછીથી પોતાની મેળે જ લોપ પામે છે. તે વખતે હું પેલી તરફ અત્યંત મોટો છું અને આ તરફ ભક્તો દીન છે એવું અજ્ઞાન નષ્ટ થઈ દેવ તથા ભક્તોનું જે અનાદિસિદ્ધ સ્વાભાવિક એકત્ય, તે જ દેવળ અવશિષ્ટ રહે છે. હે કિરીટ ! એવે સ્થળે ‘એકત્ય છે’ એમ જોલવું પણ સંભવતું નથી, તેમ તે ગુણોને છોડે છે, એમ કહેવાનું પણ શેષ રહેતું નથી; વધારે શું કહેવું, હે મર્મજ્ઞ ! આ જ દશાને બ્રહ્મત્વ કહેવામાં આવે છે અને જે મારી અનન્યભાવે ભક્તિ કરે છે, તેને જ તે બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આવાં લક્ષણોથી યુક્ત આ જગતમાં જે મારો ભક્ત થાય છે, તેના ગળામાં જ બ્રહ્મતા વરમાળા આરોપે છે અને તેની પતિવ્રતા સ્ત્રી બની રહે છે. જેવી રીતે ગંગાનું પાણી વહેતું આવ્યું એટલે પછી સમુદ્રમાં મળ્યા વિના તેની ખીલ કેઈ ગતિ જ હોતી નથી, તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન !

જે જ્ઞાનર્હિથી મારી ભક્તિ કરે છે, તે પ્રજ્ઞાત્વના સુકુટમાનો મણિ થાય છે. હે પાર્થ ! આ પ્રજ્ઞાત્વને જ સાયુજ્ય સુક્તિ કહેવામાં આવે છે અને એને જ ચતુર્થ પુરુષાર્થ (મોક્ષ) કહે છે; પરંતુ મારી આરાધના એ પ્રજ્ઞાત્વને પામવા માટેની નિસરણી છે. એટલે એની પ્રાપ્તિ થતાં હું અને મારી પ્રાપ્તિ કરવા માટેનાં સાધનોએ બન્ને સિદ્ધ છે, એમ તું સમજતો નહિ. અર્થાત્ પ્રજ્ઞા મારાથી પૃથક્ હોવાની કલ્પનાને પણ તારા મનમાં આવવા દર્શન નહિ. (૪૦૩)

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ ૨૭ ॥

કારણ કે અવિનાશી અને નિર્વિકાર બ્રહ્મનું, સનાતન ધર્મનું અને અખંડ સુખનું સ્થાન હું જ છું. ૨૭

હે પાંડવ ! જેને પ્રજ્ઞા કહેવામાં આવે છે, તે હું જ છું અને એ શબ્દોથી મારું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે. ચંદ્ર અને તેનું મંડળ એ જે પ્રમાણે જે નથી, તે પ્રમાણે હે મર્મજ્ઞ અર્જુન ! મારામાં અને પ્રજ્ઞામાં ભેદ નથી. તે પ્રજ્ઞા નિત્ય, નિષ્કલ્પ, અનાવૃત્ત, ધર્મરૂપ, અપાર સૌખ્યદાયક તથા અદ્વિતીય છે. અજ્ઞાનનો નાશ કરીને જ્ઞાન જે સ્વરૂપમાં લય પામે છે, તે સિદ્ધાંતપૂર્વક નિશ્ચિત થયેલું અતિમ સ્વરૂપ હું જ છું. એકનિષ્ઠ ભક્તોના પ્રિય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ શૂરવીર પાર્થ પ્રત્યે એ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર સંજય પ્રત્યે બોલ્યો કે : ‘આ વાતો તને કોણે પૂછી હતી ? વિના પૂછ્યે વ્યર્થ શા માટે કહે છે ? મારા પુત્રોના વિજયની વાત મને કહી મારી ચિતાનું નિવારણ કર.’ ત્યારે સંજય પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો : ‘અરે, મન ! હવે આ વાતોને છોડી દે ! વળી પણ સંજય મનમાં મહા વિસ્મય પામીને પોતાને અતિ ઉત્તમ વાતો સાંભળવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે એમ માનીને કહેવા લાગ્યો કે, ‘દેવની ગતિ કેવી વિચિત્ર છે ! આ ભાઈ ને તો સુદની જ વાત ગમે છે; માટે કૃપાળુ ભગવાન સંતુષ્ટ થઈ, એના મનમાં વિવેકરૂપી ઔષધ પૂરી એનો મોહરૂપી મહારોગ નષ્ટ કરે.’ સંજય આમ મનમાં વિચારતો હતો, એટલામાં તેનું ધ્યાન શ્રી શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સવાદ પ્રતિ વળ્યું અને તેના મનમાં આનંદનું મહાપૂર આવ્યું. હવે તે હર્ષ પામી શ્રીકૃષ્ણ શું બોલ્યા તે કહેશે. નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ બોલ્યા : તેના કથનનો ભાવ હું તમારા હૃદયમાં ઠસાવીશ, તે સાંભળો. (૪૧૫)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितानां भावार्थदीपिकाया चतुर्दशोऽध्याय ॥ ૧૪ ॥

અધ્યાય ૧૫ મો—પુરુષોત્તમયોગ

(ગયા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે શુષ્ણાતીત થતાં શુદ્ધ થયેલા ચિત્તમાં શ્રીશુરની પાદુકાઓની સ્થાપના કરીને તેમનું પૂજન કરવાના મિષથી આ અધ્યાયનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.) શ્રી જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે, હવે આપણા હૃદયરૂપી બાજકને ઉત્તમ રીતે સ્વચ્છ કરી તે પર શ્રીશુરની પાદુકાઓની સ્થાપના કરીએ; ત્યાર કેડે એકનિષ્ઠતાની અંબલિમાં સર્વ ઇન્દ્રિયરૂપી પુષ્પની કલિકાઓ લઈને શ્રીશુરને અર્ધ આપીએ; અનન્યભાવરૂપી સ્વચ્છ ઉદ્ધતી સ્નાન કરાવી શ્રીશુરને વાસનારૂપી ચંદન અનામિક (અંશુલિ) વડે લગાડીએ; પ્રેમરૂપી શુદ્ધ સુવર્ણનાં નૂપુર બનાવીને શુરના સુકુમાર પગોમાં પહેરાવીએ; શુરમાંની આપણી એકનિષ્ઠ ભક્તિના કરડા બનાવીને તેને શુરના પગના અંગૂઠાઓમાં પહેરાવીએ; અષ્ટભાવરૂપી વિકસિત પાંખડીઓવાળાં ચાત્રવિક ભાવરૂપી કમળો આનંદરૂપી સુગંધ સહિત તેમના ચરણોમાં ચઢાવીએ; ત્યાં અહંકારનો ધૂપ કરી નિરભિમાનનો દીપ પ્રકટાવીને નિરંતર રહેતા ઐક્યભાવથી શુરને આલિંગન આપીએ; પોતાના શરીર અને પ્રાણ એ ઉભયની પાદુકા કરીને શ્રીશુરના ચરણોમાં પહેરાવીએ અને શુરના ચરણો ઉપરથી લોગ અને મોક્ષને જોવારી નાખીએ. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવી આપનારી શુરચરણસેવા કરવાને માટે હું ભાગ્યશાળી થાઉં. જે મોક્ષ સહિત અન્ય ત્રણે અર્થો (પુરુષાર્થો) ની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે. એટલું જ નહિ પણ તે ઉપાસકના બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થવા માટેના જ્ઞાનની યોગ્યતા અતિશય વધી જાય છે. અને તે જે જ્ઞાનના યોગે તેના મુખમાંથી જે શબ્દો નીકળે છે તે અમૃત તુલ્ય હોય છે. વિશેષ શું કહેવું ? તેના વક્તૃત્વમાં એટલી બધી મધુરતા આવે છે કે, આહલા-હલાયક પૂર્ણિમાના કેટલેકવધિ ચંદ્રો જાણે તેના પરથી જોવારી નાખીએ. તેમજ પૂર્વ દિશામાં સૂર્યોદય થવાથી જેવી રીતે સર્વ જગતમાં રેલમ-છેલ થઈ રહે છે, તે જ પ્રમાણે તેના મુખમાંથી નીકળતા ભાષણથી શ્રોતાઓને જ્ઞાનની દિવાળી થાય છે. શુરના ઉપાસકના બોલવાના માધુર્ય સમક્ષ નાદબ્રહ્મ પણ નીરસ થઈ જાય છે, તેમજ મોક્ષમુખ પણ તેની યોગ્યતાને પામી શકતું નથી. એ પ્રમાણેનું જે અતિ ઉત્તમ ભાષણ, તે શુરસેવારૂપ દેવયોગથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. વસંતઋતુમાં જે પ્રમાણે ચારે તરફ વૃક્ષો નવપર્ણવિત થતાં દેખાય છે, તે પ્રમાણે શ્રવણ-

સુખરૂપી મંડપમાં વાચારૂપી વલ્લરીનો ચોતરફ પ્રસાર થાય છે. શું ચમત્કાર વર્ણવું ? જે પરમાત્માનો અંત ન મળવાથી વાણી મન સાથે પાછી ફરે છે, એટલે તેણે વર્ણન થઈ શકતું નથી, એવો પરમાત્મા પણ શુરુચરણોના ઉપાસકના સુખમાંથી જે અક્ષરો બહાર પડે છે, તેનાથી બનતા શબ્દો પ્રમાણે નાચવા માંડે છે. જ્ઞાન પણ જેને જાણી શકતું નથી અને ધ્યાન દ્વારા પણ જેને પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી, એવો જે અગોચર પરમાત્મા તે, તેની વાણીના પ્રવાહમાં સહજ સ્વભાવે આવી જાય છે. વાચામાં બ્રહ્મના સહજ આવી જવાનું સૌભાગ્ય કેવળ શ્રી શુરુપકકમળપરાગની પ્રાપ્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૭)

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બ્રહ્મજિત થઈને કહે છે કે, વધારે બોલવાથી શો લાભ છે ? એ પ્રકારનું ભાગ્ય આજે મારા સિવાય અન્ય કોઈનું નથી જ. કેમકે હું મારા શુરુનો એકનો એક જ નાનો બાળક છું; તેથી શુરુકૃપાને અન્ય પ્રતિ જવાનો અવકાશ જ ન હતો, તેથી તેમની કૃપાનો પાત્ર થયો છું. મેં જોયું એકલા આતંક પક્ષીને જ પાણી મળે એવા હેતુથી પોતાની પાસે રહેલા પાણીનો વરસાવે છે (અને તેમ થવાથી જગતનું સ્વાભાવિક જ કલ્યાણ થાય છે), તેવી જ રીતે મારા હાથે આવા સત્ય કૃત્યને કરાવવા માટેની શ્રીશુરુએ મારા પર જ સર્વ કૃપા કરેલી છે. એ કૃપાને લીધે જ મારા ખાલી સુખમાંથી કેવળ પ્રદાપરૂપે જે શબ્દો બહાર પડ્યા છે, તેમાંથી ગીતાના અર્થનો વિસ્તાર કરી માધુર્યયુક્ત વ્યાખ્યાન કરી ગયો છું. પરંતુ એમાં વિશેષ આશ્ચર્ય તે શું છે ? પ્રારબ્ધ અતુકૂળ હોય છે, ત્યારે રેતી પણ રત્ન બની જાય છે અને આયુષ્ય સમગળ હોય છે, તો મૃત્યુ પણ પ્રેમ કરવા લાગે છે. જગદીશ્વરની કૃપા હોય છે, ત્યારે આંધળોમાં કાકરા ચોરવામાં આવે, તોપણ તેના અમૃત તુલ્ય ભાત બની જાય છે; તેમ જ શ્રીશુરુ જેને સ્વીકારે છે, તેનો સર્વ દુઃખરૂપ સંસાર મોક્ષરૂપ અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ બની જાય છે. જુઓ, પાંડવોની હીન સ્થિતિની કથાને પણ શ્રીકૃષ્ણે પુરાણની યોગ્યતા આપીને જગતમાં વંદ્ય બનાવી મૂકી ! તેવી જ રીતે શ્રીશુરુ નિવૃત્તિમહારાજે મારા અજ્ઞાનને જ્ઞાનની પંક્તિમાં લાવીને ભેસાડી દીધું છે; પરંતુ આ કથનને હવે આટલેથી જ રહેવા રહ્યો; કારણ કે આવા ભાષણથી કેવળ પ્રેમ જ વૃદ્ધિને પામે છે. પણ શ્રીશુરુમાહાત્મ્યનું વર્ણન કરી શકાય એટલું જ્ઞાન મારામાં છે જ ક્યા ? માટે હવે શુરુપ્રસાદથી અને આપ સંતોના ચરણના આશ્રયથી જ ગીતાનો અભિપ્રાય વર્ણવવા પ્રતિ વળું છું.

ચોદ્ધમા અધ્યાયના અંતિમ ભાગમાં મોક્ષદાતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને એવો નિર્ણય કર્યો છે કે, જેને બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ હોય છે તે જ મોક્ષને પામે છે; શત યજ્ઞ કરનારને જ જેમ સ્વર્ગની સંપત્તિ (ઇદ્રપદ) પ્રાપ્ત થાય છે; જે બ્રહ્મકર્મમાં શતજન્મ વ્યતીત કરે છે, તે જ જેમ નિઃસંશય બ્રહ્મદેવના પદને પામે છે; અથવા સૂર્યના પ્રકાશનો ઉપયોગ જેમ દેખતો મનુષ્ય જ કરી શકે છે; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાની હોય છે, તેને જ મોક્ષપ્રાપ્તિનું સુખ મળે છે. હવે એ જ્ઞાન મેળવવાની યોગ્યતા કોનામાં રહેલી છે, એની તપાસ કરવામા આવે, તો સમસ્ત જગતમાં માત્ર એક જ (પુરુષ) દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અંજન આંજવાથી ભૂમિ-ગત દ્રવ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ તે અંજનને આંજનાર મનુષ્ય પોતે પગી હોવો જોઈએ, એવો એક બીજો નિયમ છે, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન મોક્ષ આપે છે, એમાં શંકા નથી; પરંતુ તેને માટે અંતઃકરણ એવું શુદ્ધ હોવું જોઈએ કે, જેથી તે જ્ઞાનને ગ્રહણ કરી તેને પોતામાં સ્થિર કરી શકે. એટલા માટે જ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના વિવેચનથી એમ જણાવ્યું કે, વૈરાગ્ય સિવાય જ્ઞાન ટકતું જ નથી. હવે વૈરાગ્ય મનમાં શી રીતે પ્રવેશે, એ વિષે પણ સર્વજ્ઞ શ્રીહરિએ વિચાર કર્યો છે. તે પ્રથમ દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે : જમવા માટે ગેઠેલો કોઈ મનુષ્ય અન્નમાં વિષ નાખવામાં આવ્યું છે એવું જાણતાં જ જેમ થાળી છાંડી ઈર્ષ ભાણા ઉપરથી સત્તર ઊભો થઈ જાય છે, તેને લોજન પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉદ્ભવે છે; તે જ પ્રમાણે સર્વ સંસાર અનિત્ય છે એટલે દોરડીમાં સર્પની ખાંત થવા પ્રમાણે મિથ્યા છે એવો દૃઢ નિશ્ચય જ્યારે થાય, તે વખતે વૈરાગ્ય ધક્કા મારીને દૂર હઠાવવા છતાં ય આપણી પૂઠે પડે છે અને અંતઃકરણમાં પ્રવેશે છે. હવે આ પંદરમા અધ્યાયમાં સંસારનું મિથ્યાત્વ વૃક્ષના રૂપકથી શ્રીભગવાન કહે છે. ઇંદર વૃક્ષો ઊખડી પડતાં તેમના મૂળ પૃથ્વીમાથી બહાર પડીને વૃક્ષ જેમ સુકાઈ જાય છે, તેવી રીતે આ સંસારવૃક્ષ સુકાઈ જાય તેમ નથી. આ રીતે કુશળતાથી વૃક્ષનું સંસાર વિષયક રૂપક ફરીને શ્રીકૃષ્ણભગવાન સુસુષ્કને જન્મમરણના ચક્રમાં પડવામાથી મુક્ત કરે છે. સંસાર મિથ્યા છે એમ જાણવામાં આવે અને ‘હુ બ્રહ્મ જ છું’ એવા પ્રકારનો નિશ્ચય થઈને આત્મસ્વરૂપમાં અહંતાનો અંતર્ભાવ થાય, એટલા માટે જ શ્રીકૃષ્ણે ગીતાનો આ પંદરમો અધ્યાય કહેલો છે; અર્થાત્ આ અધ્યાયમાં એ સિદ્ધાંત ઉત્તમ રીતિથી સ્પષ્ટ કરવામા આવશે, એટલે મનઃપૂર્વક હવે એના શ્રવણમાં ધ્યાન આપો.

મહા આનંદના સમુદ્ર, સિદ્ધીના પૂર્ણ ચંદ્ર અને દારકાના રાજા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું : અરે અર્જુન ! આત્મસ્વરૂપના ઘેરે આવતાં માર્ગમાં જે વિશ્વાભાસ આડો આવે છે, તે આ જગત નથી અને સંસાર પણ નથી; પરંતુ તે એક લબ્ધ વૃક્ષ જ છે એવી કલ્પના કર. પરંતુ ઇતર વૃક્ષોનાં મૂળ પૃથ્વીમાં હોઈને શાખાઓ ઉપર હોય છે, તેવું આ વૃક્ષતુ નથી અને તેથી કોઈથી પણ એતું વર્ણન કરી શકાતું નથી. સામાન્ય વૃક્ષના મૂળમાં કુહાડાના ઘા કરવામાં આવે, અથવા અગ્નિ લગાડવામાં આવે, તો વૃક્ષ ઉપરનો વિસ્તાર ગમે તેટલો હોય; તોપણ તે વૃક્ષ મૂળમાથી ખંડિત થઈને શાખાઓ સહિત ધરણી પર ઢળી પડે છે, પરંતુ આ વૃક્ષની તેવી અવસ્થા થતી નથી. આ વૃક્ષની ચમત્કૃતિ શી વર્ણવવી ? એના મૂળ ઉપર છે અને વિસ્તાર નીચે છે ! જે પ્રમાણે સૂર્યની ઊંચાઈ કેટલી છે, તે કલ્પી શકાતું નથી પરંતુ તેનાં કિરણો નીચેની ખાલુએ પ્રસરે છે, તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષ વિલક્ષણ (ચમત્કારિક) છે. વળી આ જગતમાં જેટલી વસ્તુઓ છે, તે સર્વ આ વૃક્ષના ગર્ભમાં છે; અર્થાત્ આ વૃક્ષે તે સર્વ વસ્તુને વ્યાપી નાખી છે. જેમ કદ્દપાંતકાળે પાણીથી સર્વ આકાશ વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, અથવા સૂર્યાસ્ત થયા પછી જેમ રાત્રિ તિમિરથી વ્યાપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે આ વૃક્ષ સમસ્ત આકાશમાં વ્યાપ્ત છે. એનાં સ્વાદની ઇચ્છા રાખીએ તો એને કોઈ ફળ નથી, એને સૂઘવાની આકાંક્ષા ધરાવીએ તો એને પુષ્પ નથી, જે કાંઈ છે તે સર્વ એ વૃક્ષ પોતે જ છે. એતુ મૂળ ઉપરની ખાલુએ આવેલું છે. છતાં પણ એને ઉખેડી નાખવામાં આવ્યું નથી. હે અર્જુન ! એ જ કારણથી એ સદૈવ લીલુછમ રહે છે. અને ઉપરના ભાગમાં એને મૂળ છે એમ જો કે કહેલું છે, છતાં નીચેના ભાગમાં પણ એને અનેક મૂળો છે. એ પીપળો કે વડના વૃક્ષની જેમ પ્રસરેલું છે. વડની સૂઠો જમીનને અડકતાં તેને જેમ પાછી ઢાળો ફૂટે છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! સંસારરૂપી વૃક્ષને કેવળ નીચે જ ઢાળો છે એમ પણ નથી. ઉપર પણ એની અનેક શાખાઓ ફેલાયેલી હોય છે અને એનો વિસ્તાર અતિ પ્રચંડ છે. ગગન જાણે એ વૃક્ષનો આશ્રય છે; પવનરૂપે પણ એ વૃક્ષ જ વિસ્તાર પામેલું છે અને જગત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ કિંવા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રણ અવસ્થાઓ એના યોગે જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ઉપરની ખાલુએ મૂળ અને નીચેની ખાલુએ શાખાવાળું વિશ્વના આકારરૂપ વિલક્ષણ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયેલું છે. હવે એની ઊર્ધ્વ ખાલુ કઈ,

એના મૂળનું લક્ષણ શું અને નીચેની બાબતોએ શાખાઓ કઈ કઈ છે, અથવા આ વૃક્ષને નીચેની બાબતોએ જે મૂળિયાં છે, તેમાંથી ભિર્વું સુખ રાખી કયા કયા કાંટા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તથા આ વૃક્ષને ‘અશ્વત્થ’ નામ શા કારણથી પ્રાપ્ત થયેલું છે, એ સર્વનો આત્મવેત્તા-એક્ષની સાથે વિલાસ કરનાર શ્રીકૃષ્ણે નિર્ણય કર્યો અને તેઓ અર્જુનને કહેવા લાગ્યા કે એ સર્વ વાર્તાઓ ઉત્તમ રીતે તારા અનુભવવામાં આવી જાય, તેવી સ્પષ્ટ રીતે વિસ્તારપૂર્વક હું તને કહું છું. હે ભાગ્ય-વંત ! આ નિરૂપણ સાંભળવાને તું જ યોગ્ય છે, એટલા માટે હે દૈત્ય-વંત ! એકાગ્ર ચિત્તે શ્રવણ કર. ચાહવવીર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ પ્રમાણે પ્રેમરસથી ભરેલાં વચનો કહ્યા પછી જાણે એકાગ્રતા જ અર્જુનરૂપે બની ગઈ. જેમ આકાશ મોટું હોવા છતાં તેને દૃશ્ય દિશાએ આલિંગન આપ્યું હોય છે, તેમ અર્જુનનું શ્રોતૃત્વ એટલું બધું વૃદ્ધિગત થયું કે, દેવે ગમે તેટલું વર્ણન કર્યું; તોપણ તે તેને તો સ્વલ્પ જ લાગ્યું ! શ્રીકૃષ્ણના ભાષણરૂપી સમુદ્રને એક જ આચમનમાં શમાવી દેનાર અગસ્ત્ય ઋષિ જેવું અર્જુનનું શ્રોતૃત્વ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણના સર્વ કથનનો એક ઘૂંટડો કરી જવાને અર્જુન પ્રવૃત્ત થયો. અર્જુનના હૃદયમાં શ્રવણ કરવાની આવી અમર્યાદ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થયેલી જોઈને શ્રીકૃષ્ણે પોતાને થયેલો સંતોષ તેના પરથી ઓવારી નાખ્યો. (૭૧)

શ્રીમદ્ગાનુવાચ-ऊर्ध्वमूलमवःशाखमश्वत्थं प्रादुरव्ययम् ।

ऊर्ध्वासि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન ગોલ્યા : આ સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષનાં મૂળ ઉપર છે અને શાખાઓ નીચે છે તથા એનો કદી પણ નાશ થતો નથી એમ કહેવામાં આવે છે. ઇંદ્રાવજ્ઞ વેદ તે આ વૃક્ષના પત્રો છે અને જે એ રહસ્યને જાણે છે તે જ વેદવેત્તા (ગાતા) છે. ૧

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે ગોલ્યા : હે ધનંજય ! બ્રહ્મ એ આ વૃક્ષથી ભિર્વું છે; આ વૃક્ષને લીધે જ તેને ભિર્વૃતા પ્રાપ્ત થયેલી છે એમ કહેવું પડે છે; નહિતર જે બ્રહ્મમાં એકત્વ પણ લય પામી જાય છે, તેમાં વળી મધ્ય, ભિર્વું અને અધઃ એવો કોઈ ભેદ જ કેમ હોઈ શકે ? જે બ્રહ્મ વાલ્મીકીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ સંભળાતા નાદની પૂર્વનો મૂળ નાદ છે; તેમજ મકરન્દમાંથી ઉત્પન્ન થતી સર્વ સુગંધીઓના મૂળરૂપ મૂળ સુગંધ છે; જે વિષયસેવન વિના જ ઉત્પન્ન થનારા સ્વર પાનંદ છે; જેને આ તરફ અને પેલી તરફ, આગળ કે પાછળ એવી કાંઈ મર્યાદા નથી અને જે દિષ્ટિ ન હોવા છતાં દ્રષ્ટા અને અદૃશ્ય છે,

જેને ઉપાધિરૂપ દ્વૈતનો યોગ થતાં જ નામરૂપાદિ સંસાર પ્રકટ થાય છે, જે જ્ઞાતા જ્ઞેય વિના પણ કેવળ જ્ઞાનરૂપ હોઈને સમસ્ત જગતમાં નિરુપાધિક સુખથી વ્યાપ્ત છે, જે કારણ પણ નથી અને કાર્ય પણ નથી, જેને દ્વૈત કે અદ્વૈત ભાવના નથી, જે પોતે જ પોતાને બાંધે છે અને પ્રકાશિત કરે છે; આત્મ જે પ્રહતત્વ છે તે જ આ સંસારવૃક્ષનું ઊર્ધ્વ મૂળ છે. તેના અંકુરોના આરંભ વિષે કહું છું. (૭૯)

જે વાસ્તવમાં ન હોવા છતાં પણ માયા નામથી પ્રસિદ્ધ છે, જે માયા જ્ઞાનના યોગે ભાસતી નથી, પણ અજ્ઞાનના યોગે જ ભાસે છે. એ વધ્ય સ્ત્રીની સતતિના વર્ણન પ્રમાણે મિથ્યા છે. જે સત્ય પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી; જે વિચાર આગળ ટકી શકતી નથી, જેને અનાદિ કહેવામાં આવે છે, જે બાંધે પંચભૂતાદિ તરવેની પેઢી છે, જે જગતરૂપી અગ્નને આધારરૂપ છે, જે વિશ્વાકારરૂપી વસ્ત્રની ગદી જેવી છે; જે જગતરૂપી વૃક્ષનું ખીજ છે, જે પ્રપંચરૂપી (વિશ્વરૂપી) ચિત્ર આલેખવાની ભૂમિકા છે અને જેનામાં પ્રહ્લજ્ઞાન વિના અન્ય જ્ઞાનનું તેજ ભરેલું છે, આવી જે માયા છે, તે પ્રહ્લ સાથે સંકળાયેલી છે; છતાં તે તેનો ભાગ નથી, તે પ્રહ્લના તેજથી પ્રકાશિત છે. મનુષ્યને નિદ્રા આવતાં જેમ તે જ્ઞાનશૂન્ય બને છે, અથવા હીપકના આશ્રયથી રહેનારું કાજળ જે પ્રમાણે હીપકની પ્રભાને મંદ કરે છે, અથવા સ્વપ્નમાં કોઈ મનુષ્ય પાસે તરુણ સ્ત્રી આવી તેને ઊંઘમાંથી બાંધત કરી આલિંગનભાસથી સકામ કરે છે; તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન ! પ્રહ્લ-સ્વરૂપમાં માયા પ્રગટ થઈને પ્રહ્લસ્વરૂપને આચ્છાદિત કરવા માટે કારણ-ભૂત છે અને તે વખતે એને જ અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને એ સ્વ-સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જ આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ જે તેમાંનું એ પ્રથમ મૂળ છે. પ્રહ્લવસ્તુને માયાના આવરણથી ઘનારું જે અજ્ઞાન તે જ ઊર્ધ્વ પ્રહ્લ છે. તેમાંનું એ પ્રથમ મૂળ બળવાન બને છે, એટલે પ્રહ્લને આત્મસ્વ-રૂપનું વિસ્મરણ થતાં તેનામાં માયા ઉત્પન્ન થાય છે અને એને જ વેદાંતશાસ્ત્રમાં સંસારરૂપી વૃક્ષનું ખીજ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે અજ્ઞાનને લીધે ગાદ નિદ્રા આવી બંધ છે, ત્યારે તેને જ માયાનો અંકુર ફૂટેલો કહેવામાં આવે છે અને તેનું જ પરિણામ જે બાગૃતિ અને સ્વપ્ન એ બે અવસ્થાઓને તેને ફલભાવ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે માયાનું વર્ણન ભિન્ન ભિન્ન રીતે વેદાંતશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ હવે તે રહેવા દો. હાલ તરત સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે એટલું સમજી લો. (૮૦)

નિર્મળ બ્રહ્મરૂપી આત્મામાં સહજ રહેલી જે માયા તેની નીચેની અને ઉપરની બાબુઓથી એ મૂળો નીકળી, તેને માયારૂપી કથારામાં પાણી મળવાથી તે મૂળિયાં બળવાન થાય છે; પછી તેની નીચે અનેક દેહો ઊપજી તેને ચાર પ્રકારના અંકુરો ફૂટે છે અને તે બળવત્તર થાય છે. આ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ સ્વરૂપમાં બળવાન થવા પછી તેને નીચેના ભાગમાં અંકુરોના શુચ્છ નીકળે છે. તે અંકુરમાં પ્રથમ જ્ઞાનરૂપી વૃત્તિ અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થઈને તે જ પ્રથમનું એક કોમળ અને ચળકતું પાંદડું ઊગે છે. ત્યાર પછી સત્ત્વ, રજ્જ અને તમાત્મક અહંકારરૂપી ત્રણ પાંદડાંનો અંકુર નીચેની બાબુઓ ફૂટે છે; તેને જ બુદ્ધિરૂપી બીજી ડાળી ફૂટી લેકની વૃદ્ધિ થાય છે; અને તેના ચોગે મનરૂપી શાખાને બીનાશ મળતાં તે પ્રકૃષ્ટિત થાય છે. આ પ્રમાણે મૂળ મજબૂત થતાં વિકલ્પરૂપી રસના યોગથી, તેને ચિત્તચતુષ્ઠય-રૂપી ચાર કોમળ શાખાઓ ફૂટે છે. પછી આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી અને પૃથ્વી-એ પંચમહાભૂતોના સાંકા સીધા ને સીધા વેગપૂર્વક નીકળી આવે છે. અને તેમાંથી ઓત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને તેના વિષયરૂપી કોમળ વિચિત્ર પાંખડીઓ ફૂટે છે. ત્યાર પછી કાનોની વ્યાપ્તિ જેટલેક શબ્દરૂપી અંકુર પ્રગટ થતાં જ સાંભળવાની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરે છે. ત્યાર પછી અંગ અને ત્વચારૂપી વેલ તથા પાંદડાં ફૂટી, તેને સ્પર્શરૂપી અંકુર આવે છે અને તેથી પછી નાના પ્રકારના વિકારોની અધિકતા થાય છે. પછી રૂપનું પાંદડું ફૂટે છે અને આખ બ્રમથી તેની સુંદરતા લૂંટવાને દોડે છે. પછી રસરૂપી શાખા વેગથી ફૂટીને જિહ્વાને સ્વાદ લેવાની અપાર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે; તે જ પ્રમાણે ગંધરૂપી ક્ષુણ્ણો ફૂટતાં, નાકની સૂંઘવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ લોભની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને પંચ મહાભૂતો એવી જે અષ્ટધા પ્રકૃતિ, તે આ માયામાંથી જ તૈયાર થાય છે અને સંસારના અંત-સુધી પહોંચે છે. વધુ શું કહું? આ વૃક્ષ આ આઠ પ્રકારે વિશેષ વૃદ્ધિગત થાય છે; પરંતુ જેમ છીપમાં ભાસેછું રૂપ છીપના આકાર જેટલું જ દેખાય છે, અથવા સમુદ્ર પર ઉત્પન્ન થતા તરંગો જેમ સમુદ્ર જેવડા હોઈને ચોક્કળ હોય છે, તેમ અજ્ઞાનમૂલક જે આ જગદ્રૂપી વૃક્ષ તે બ્રહ્મ જ બની બાય છે! (૧૦૭)

એટલા માટે આ સર્વ જગત અજ્ઞાનનો વિસ્તાર હોઈને તેમાં તેનો પસારો ભાસે છે; જેવી રીતે સ્વપ્નમાં મનુષ્ય એકલો હોઈને જે કાંઈ બુદ્ધિ છે, તે સર્વ તે ચોતે જ થાય છે; પરંતુ આ સર્વ વાત

હવે એક બાબુએ રહેવા કહ્યું. આ પ્રમાણે આ આશ્ચર્યકારક વૃક્ષ વૃદ્ધિગત થાય છે તથા એને મહત્ત્વાદિક અંકુરો એની નીચેની બાબુએ ફૂટે છે અને આ વૃક્ષને જ્ઞાતાઓ અશ્વત્થ શા માટે કહે છે, તે વિષે પણ તેને કહું છું તે સાંભળ. ‘શ્વ’નો અર્થ ‘આવતી કાલે’ એવો થાય છે અને એટલે કે ‘આવતી કાલ સુધી પણ એ પ્રખ્ય-રૂપી વૃક્ષની એક અવસ્થા રહેતી નથી; એટલા માટે એને ‘અશ્વત્થ’ કહેવામાં આવે છે (સંસ્કૃતમાં, જે ક્ષણમાત્ર પણ એક સમાન નથી; તે ‘અશ્વત્થ’; એવો એનો અર્થ થાય છે). જે પ્રમાણે એક ક્ષણમાં મેઘના નાના પ્રકારના રંગો બદલાય છે; અથવા વીજળી નિમિષમાત્ર પણ એક સ્થળે પૂર્ણપણે ટકતી નથી, કમળનાં હાલતાં પાંદડાં પર જે પ્રમાણે પાણી ઠરતું નથી, અથવા વ્યાકુળ મનુષ્યનું ચિત્ત જે પ્રમાણે સ્થિર રહેતું નથી, તેવી જ આ સંસારરૂપી વૃક્ષની સ્થિતિ છે અને પ્રત્યેક ક્ષણે તેનો નાશ થાય છે, માટે જ એને ‘અશ્વત્થ’ કહેવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં પીપળાને અશ્વત્થ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ શ્રીહરિને આ સ્થળે તેવો અભિપ્રાય નથી. યાકી એ વૃક્ષને પીપળો કહેવાથી પણ હું તેનો મૂળ અર્થ સમજી ગયો હતો; પરંતુ આ વ્યાવહારિક વાત વિષે બોલવાનું આપણને કાંઈ પણ કારણ નથી. માટે આ અલૌકિક ગ્રંથ સાંભળો. સંસારરૂપી વૃક્ષ ક્ષણિક છે, માટે જ એને અશ્વત્થ કહેવામાં આવે છે. વળી આ વૃક્ષ અભ્યય એટલે અવિનાશી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ એનો ગર્ભિત અર્થ એવો છે કે, જે પ્રમાણે એક તરફથી સમુદ્રના પાણીનું વરાળના રૂપમાં સૂર્ય શોષણ કરે છે અને બીજી તરફથી મેઘો વૃષ્ટિ કરીને નદીમાં પડતાં તે નદીઓ પાછી સમુદ્રમાં જઈ મળે છે, મહાસાગર સુકાતો પણ નથી અને વધતો પણ નથી અને તેથી કરીને જ તે નિરંતર પરિપૂર્ણ દેખાય છે; પરંતુ જ્યાં સુધી સૂર્ય દ્વારા થતી શોષણક્રિયા અથવા તે નદીઓનું સમુદ્રમાં મળવું અને મેઘની વૃષ્ટિ, એમાંનું એકે અટકતું નથી; ત્યાં સુધી જ એ પૂર્ણ છે. તે જ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ અને લય પણ અતિ ત્વરાથી થવા કરે છે; તેથી જ લોકો તેને અભ્યય કહે છે. યાકી જ્ઞાનશીલ પુરુષ એકે પુણ્યજ્ઞાન કરીને સર્વ પૈસા ખર્ચી નાખે છે, તોપણ તે તેના જાવિ જન્મને માટે પુણ્યરૂપી ભંડારનો સંચય જ કરતો હોય છે; તે પ્રમાણે એ સંસારવૃક્ષ અતિ ત્વરાથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયને પ્રાપ્ત થઈ હોવાથી જ તેનો તક કરી શકાતો નથી અને તેથી જ લોકોને તે નિત્ય છે એવો ભાસ થાય છે. સ્વયં એક સૂમિ

પર અતિ વેગથી ફરે છે, ત્યારે ગતિ ન દેખાવાથી લોકોને તે સ્થિર હોય એમ ભાસે છે; તે જ પ્રમાણે કાળાતિક્રમથી એ વૃક્ષની પ્રાણી-રૂપ શાખા સુકાઈને બ્યારે ગળી પડે છે; અને પાછા બીજા કરોડો નવા અંકુરો ફૂટે છે; પરંતુ તે એક શાખા ક્યારે ગળી પડી અને તેને બીજા ક્યારે ફૂટી, એ, જે પ્રમાણે અપાર મહિનામાં અમ્મ ઉપર અમ્મ ચડી આવવાથી ક્યાંકયાં અમ્મો આવ્યાં અને ગયાં એ બાબતી શકાતું નથી, તે જ પ્રમાણે એ પણ બાબતમાં આવી શકતું નથી. પ્રલયકાળને અંતે આ સંસારરૂપી વૃક્ષની દેહરૂપી શાખાઓ ગળી પડે છે અને વિશ્વોત્પત્તિને વખતે નવીન ફૂટે છે. સંહારકાળમાં પ્રચંદ વાવા-ઝોડાથી પ્રલયાંતે શરીરો પડે છે અને કલ્પના પ્રારંભમાં તેમના જ પાછા શુચ્છના શુચ્છ જિગી નીકળે છે. પછી એક મન્વંતરની પાછળ દ્વિતીય મન્વંતર, આ પ્રમાણે સૂર્યવંશ, ચંદ્રવંશ ઇત્યાદિને વિસ્તાર થાય છે અને શેરડી જે પ્રમાણે દરેક કાતળીમાં વધતી બય છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ વિશ્વ વૃદ્ધિ પામે છે. કળિયુગને અંતે ચારે યુગમાંનાં શરીરોનું પતન થાય છે-વૃક્ષની છાલો ઊતરી બય છે અને તે સુકાઈ બય છે; એટલામાં કૃતયુગનો પ્રારંભ થતાં પુનઃ ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે. ચાલુ વર્ષ પૂરું થઈ જેમ તે નવા વર્ષને આમંત્રણ આપે છે; અથવા દિવસ આવે છે અને બય છે, તે તેના નિત્ય આવવા-જવાથી કળાતું નથી; જેવી રીતે વાયુની લહરીઓ ઉપર લહરીઓ આવવા માંડતાં કઈ આવી ને કઈ ગઈ તે બાબતી શકાતું નથી, તે જ પ્રમાણે કેટલાં શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે એ પણ બાબતમાં આવી શકતું નથી. એક દીકું હજી તો ટૂંકે ન ટૂંકે, એટલામાં તો બીજાં અનેક દીકાં ફૂટી નીકળતા હોવાથી, કયું ફૂટ્યું ને કયું પડ્યું એ જણાતું નથી અને એવા યોગથી આ ભવરૂપી વૃક્ષ નિત્ય હોય એવો ભાસ થાય છે. જે પ્રમાણે વેગથી વહેતા પાણીમાં પાછળથી પાણી આવતું મળીને વહે છે, તે પ્રમાણે આ જગત નાશ-વંત હોવા છતાં તેને સ્થિર સમજવામાં આવે છે. આંખની પાંપણ ખૂલે ન ખૂલે એટલામાં તો કોટચવધિ પ્રાણીઓનો જન્મ-મૃત્યુનો વ્યાપાર થઈ ગયો હોય છે; પરંતુ સમુદ્રમાં જે એક પછી એક તરંગો આવે છે, તે નિત્ય ભાસે છે, તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાનીઓને સંસાર નિત્ય ભાસ્યા કરે છે. કાગડો પોતાની એક કીકીને એક ક્ષણમાં બેસે આંખોમાં ફેરવે છે, તેથી વાસ્તવમાં તેને એક આંખ હોવા છતાં લોકોને બે ભાસે છે; તે પ્રમાણે જગત અનિત્ય હોવા છતાં નિત્ય હોય એવો ભ્રમ થાય.

છે, અથવા લમરડો અતિ વેગથી ફરવા લાગતા, જેમ તે ફરતો હોવા છતાં સ્થિર હોય એવો ભાસ થાય છે, તેવો જ આ જગતનો પ્રકાર છે. હવે આ અનેક દૃષ્ટાંતો રહેવા દો. પરંતુ કોઈ મનુષ્ય હાથમાં કુહાડી લઈને પોતાની ચારે તરફ ભેરથી ફેરવવા માંડે, એટલે તે કુહાડી જે પ્રમાણે અતિ વેગને લીધે મોટા ચક્રને આકારે સ્થિર દેખાય છે, તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષ નિત્ય નાશ પામે છે અને ઉત્પન્ન થાય છે. એ રહસ્યને ન જાણવાથી લોકો પ્રમાદથી જ તેને નિત્ય માને છે; પરંતુ આ સંસારરૂપી વૃક્ષનો વેગ ક્ષણિક છે અને એક નિમિષ-માત્રમાં તે કોટ્યવધિ વેળા ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે એમ જે સમજે છે; અને એ જે દેખાય છે એ અજ્ઞાન વિના બીજું કોઈ પણ કારણ નથી અને એનું અસ્તિત્વ મિથ્યા છે, આ પ્રમાણે જે આ સંસારરૂપી વૃક્ષને મૂળથી શિખર પર્યન્ત પૂર્ણ રીતે જાણે છે, તે જ મનુષ્યને હું સર્વજ્ઞ અને જ્ઞાતા કહું છું અને વૈદિક સિદ્ધાંતાનુસાર વંદનીય પણ તે જ છે. યોગથી પ્રાપ્ત થનારાં કૃણ પણ તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે, વધારે શું કહેવું? તેના જ યોગથી જ્ઞાનને પણ જીવન મળે છે. હવે આ વિશેષ લાખણને રહેવા દો; કારણ આ રીતે આ સંસાર-રૂપી વૃક્ષ અનિત્ય છે એમ જોણે જાણ્યું છે, તેનું વર્ણન કોઈથી પણ કરી શકાવાતું નથી. (૧૪૩)

અથશ્ચોર્ધ્વ પ્રસૂતાસ્તસ્ય જ્ઞાતા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ।

અથશ્ચ મૂલાન્યનુસન્તતાનિ કર્માનુબન્ધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

તે વૃક્ષની શાખાઓ સત્ત્વાદિ ગુણોથી વધેલી અને શબ્દાદિ વિષયોના પક્ષવોથી યુક્ત હોઈને તે (સત્ત્વલોક પર્યન્ત) ઉપર અને (પાતાળલોક પર્યન્ત) નીચે પ્રસરેલી છે, તેમ જ નીચે મનુષ્યલોકમાં આ વૃક્ષના કર્મ સંબધી મૂળો એકબીજામાં ગૂંથાઈ રહેલાં છે. ૨

આ પછી પ્રપંચરૂપી વૃક્ષને નીચે શાખાઓ કૂટી તે જમીનમાં જાય છે અને પુનઃ તે શાખાઓમાંથી ઉપશાખાઓ ઉત્પન્ન થઈને ઉપર પણ સીધી શાખાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જે ડાળીઓ નીચે આવે છે, તેને પણ મૂળિયાં કૂટી નીચેની જાબુર્જો વેલ વધી પાદડાં આવે છે. આ પ્રમાણે એ જે પ્રારંભમાં કહ્યું છે, તેને જ વધુ સ્પષ્ટ રીતે કહું છું તે સાંભળ. અજ્ઞાનરૂપી મૂળમાંથી અષ્ટા પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થઈને જ્ઞાનરૂપી વિશાળ વનોનો ઉદ્ભવ થાય છે. પ્રથમ એ વૃક્ષના થડમાંથી સ્વેદજ, જરાયુજ, ઉદ્ભિલ્લજ તથા અંડજ—એવી ચાર પ્રચંડ શાખાઓ ફૂટે છે. આ શાખાઓ પૈકી પ્રત્યેક શાખા બળવત્તર થતાં તેમાંથી

ચોરાશી લક્ષ યોનિરૂપ ક્રાંતાઓ ફૂટે છે અને ક્રાંતાઓની વળી જીવરૂપી ઉપશાખાઓ ફૂટે છે. આ સીધી શાખાઓમાંથી જે આડી ઉપશાખાઓ ફૂટે છે, તે સિત્તભિન્ન જાતિઓ છે. પછી સ્ત્રી, પુરુષ તથા નપુંસક-એવા વ્યક્તિગત ભેદો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ વિષયોના ભારથી એકબીજા પર અડ્ડાયા છે. જે પ્રમાણે વર્ષાઋતુમાં આકાશમાં મેઘ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે અજ્ઞાનને લીધે અનેક પ્રકારના શરીરરૂપી આકારો ઉત્પન્ન થાય છે, પછી શુષ્કરૂપી વાયુ વહેવા માંડતાં શાખાઓ પોતાના ભારથી નમીને પરસ્પર ચૂંથાઈ જાય છે. તે શુષ્ક અંતરમાં અતિ વૃદ્ધિ પામવાને લીધે આ ઊર્ધ્વ મૂળવાળા વૃક્ષમાંથી નીચે, ઉપર તથા મધ્ય એવા ત્રણ ભેદ થઈ ક્રાંતાઓ ફૂટે છે. રજોશુષ્કની લહેર છૂટી તે જોરથી વાવા લાગતાં મનુષ્યજાતિરૂપી શાખા મજબૂત થાય છે. તે શાખાને ઉપર કે નીચે શાખા ન ફૂટતાં, મધ્યમાં જ (મૃત્યુ-લોકમાં) ચાર વર્ણોની ચાર ડાળીઓ ઘણી જ ખીચોખીચ ફૂટી નીકળે છે. તે ક્રાંતાઓને વિધિનિષેધરૂપી વેદવાક્યના કામળ પદ્મવ આવે છે અને અર્થ તથા કામનો વિસ્તાર થઈ આ લોકનાં ક્ષણિક સુખનો અંકુર ફૂટે છે. પછી પ્રવૃત્તિમાર્ગની વૃદ્ધિને માટે શુભાશુભ કર્મોના કેટલા ક્રાંતા ફૂટે છે, તેનો તો હિસાબ જ નથી. એક તરફ ભોગોનો ક્ષય થતાં પાછળના દેહો શુષ્ક થઈ જઈને નીચે પડે છે, તો બીજી તરફ નવા દેહોરૂપી ક્રાંતા ફૂટે છે; અને પાંચ વિષયોની સહાયથી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ વિષયરૂપી નવાંનવાં પાન નિત્ય આવે છે. આ પ્રમાણે રજોશુષ્કનો પ્રચંડ પવન છૂટવાથી મનુષ્યરૂપી શાખાઓનો સમુદાય જે સ્થળે વૃદ્ધિ-ગત થાય છે, તેને મનુષ્યલોક કહેવામાં આવે છે. (૧૬૨)

તે જ પ્રમાણે આ રજોશુષ્કરૂપી પવન ક્ષણભર શાંત થતાં તમો-શુષ્કરૂપી પવન મહાજોરથી વાવા માંડે છે, પછી આજ મનુષ્યરૂપી શાખાઓને ખરાબ વાસનાઓ ઉત્પન્ન થઈને કુકર્મની ડાળીઓ નીચે ફૂટવા માંડે છે. પછી અપ્રવૃત્તિ (ખરાબ માર્ગ)ના મજબૂત સીધા સોટા નીકળી તેને પ્રમાદરૂપી પત્રો તથા શાખાઓ ફૂટે છે. ઋગ્વેદ, સોટા નીકળી તેને પ્રમાદરૂપી પત્રો તથા શાખાઓ ફૂટે છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદની ઋચાઓ દ્વારા જે નિયમથી વિધિ-નિષેધ-વચનો કહેવામાં આવ્યાં છે, તેના અગ્રભાગમાં પદ્મવ ફૂટે છે. અથર્વ-વેદમાં જે જરણુ-મારણુ કહેલાં છે અને જેમાં પર પીડાને સુખ માનવામાં આવી છે, એવો પણ પાંદડાંનો વાસનારૂપી વેલો પ્રસરે છે. પછી ખરાબ કર્મોનાં મૂળો મોટાં થઈ તેમને જન્મરૂપી પુષ્કળ શાખાઓ ફૂટે છે. ખરાબ કર્મોના મોહમાં પડવાથી ચાંડાલાદિ નીચ યોનિનો

મોટો કાંટો કૂટે છે અને મનુષ્યને કર્મજાળની જાતિમાં જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. પશુ, પક્ષી, વાઘ, હુંકર, વીંછી, સર્પ-આવાઆવા અનેક કાંટા કૂટે છે. હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે તે વૃક્ષના સર્વોગ પર નિત્ય નવા કાંટા કૂટી તેને નરકલોગની પ્રાપ્તિ થાય છે અને હિંસા વગેરે નહારાં કર્મ કરીને અને ખરાબ સંગતિના યોગથી અનેક જન્મો ધારણ કરવા પડે છે. આ પ્રમાણે વૃક્ષો, ઘાસ, ઢોખંડ, માટી તથા પાષાણ-એ શાખાઓને પણ તેવાં જ ફળો આવે છે. હે અર્જુન ! મનુષ્યથી તે સ્થાવર પર્વત સર્વ શાખાઓની વૃદ્ધિ અધોમુખી જ હોય છે; માટે મનુષ્યરૂપી શાખા અધોમુખી શાખાઓનું મૂળ હોઈ, યોનાથી જ આ સસારવૃક્ષની વૃદ્ધિ થાય છે. બાકી હે પાર્થ ! ઉપર જતી શાખાઓનું મૂળ જોવા જતાં જીર્ણ અને અધઃની વચ્ચે જે શાખા છે, તે જ (મનુષ્યજન્મ) ખરે શાખાઓનું મૂળ છે; પરંતુ તમોશુણ તથા સત્ત્વશુણની દુષ્કર્મ તથા સત્કર્મથી ભરેલી શાખાઓ મધ્યમાં આવેલી શાખાથી ઉપર તથા નીચે જાય છે. હે અર્જુન ! વેદત્રયરૂપી પત્રો અન્ય કોઈ પણ શાખાને લાગુ પડતાં નથી; પરંતુ માત્ર મનુષ્યયોગિને જ લાગુ પડે છે; માટે મનુષ્યરૂપી શાખા ઉપરના મૂળમાંથી અધોગામિની થઈ વૃદ્ધિ પામે છે, તોપણ તેમાંથી જ કર્મસિદ્ધિરૂપી શાખાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઇતર, વૃક્ષના સંબંધમાં એમ બને છે કે, શાખા વધે એટલે મૂળ દૃઢ થાય છે અને મૂળ મજબૂત થાય, તેમ શાખાનો વિસ્તાર વધે છે; તે જ પ્રમાણે આ શરીરના સંબંધમાં બને છે; અર્થાત્ જ્યાં સુધી કર્મ શેષ રહ્યું છે, ત્યાં સુધી શરીર છે અને શરીર હોય છે, ત્યાં સુધી કર્મ કયાં સિવાય રહી શકાતું નથી, માટે મનુષ્યદેહ જ અન્ય કર્મરૂપી શાખાઓનું મૂળ છે. એમાં સંશય નથી. (૧૮૨)

તમોશુણનું વાદળ સ્થિર થતાં સત્ત્વશુણનું વાદળ જોરથી છૂટે છે, ત્યારે મનુષ્યાકારરૂપી મૂળને સદ્ગતિનારૂપી અંકુરો ઉદ્ભવીને તેને સુકૃતરૂપી રેણુગા કૂટે છે, પછી જ્ઞાનના યોગથી એક ક્ષણમાત્રમાં યુદ્ધિને બળપૂર્વક સંતૃપ્તના દીટાં કૂટે છે. પછી યુદ્ધિરૂપી પાંખોનો વિસ્તાર થઈ તેમાં સ્ફૂર્તિના કાંટા કૂટે છે, તેના યોગથી યુદ્ધિને વિચાર સૂઝે છે; તે સ્થળે યુદ્ધિસથી પરિણત નિષ્કારૂપી પાંદડાં સુશોભિત દેખાય છે અને સત્ત્વવૃત્તિના અંકુરો સીધા કૂટી નીકળે છે. પછી સદાચારરૂપી પુષ્કળ અંકુરો સહજ કૂટી નીકળી, તેના યોગથી ચોતરફ વેદઘોષ આવે છે. શિષ્ટાચાર, વેદોક્ત આચરણ તથા નાના પ્રકારનાં ચત્રયાગાદિ કર્મોરૂપી પર્ણોનાં પર્ણો કૂટી નીકળે છે. આ પ્રમાણે ચમદમરૂપી કલ્પસલાં અને તપરૂપી

શાખાઓ કૂટે છે તથા વેરાગ્યરૂપી કુમળી શાખાઓ આગળ વધી આવે છે. વિશિષ્ટ મ્તોરૂપી પાંખો અને ધૈર્યરૂપી તીક્ષ્ણ મૂળિયાં કૂટીને વેગથી ઊંચાં વધે છે. મધ્યમાં વેદરૂપી ઘાટાં પાંદડાંઓ કૂટી તેમના ચોગથી સત્ત્વરૂપી પ્રચંડ પવન વાય છે; ત્યાંસુધી સુવિધાનો ચારે તરફ પ્રસાર થાય છે. પછી ધર્મરૂપી એક સીધી શાખા નીકળે છે અને તેને સ્વર્ગાદિક ફળોની ઉપશાખાઓ કૂટે છે. બીજી એક ઉપરતિરૂપી લાલ શાખા નીકળી, તેને મોક્ષરૂપી નિત્યનવીન પદ્મવેા કૂટ્યા જ કરે છે. પછી રવિ, ચંદ્ર ઇત્યાદિ શ્રેષ્ઠ ગ્રહો તથા પિતર, ઋષિ, વિદ્યાધરરૂપી ઉપશાખાઓ કૂટે છે. આ શાખા કરતાં ઉચ્ચ એવી બીજી શાખાઓ કૂટી, તેને ઇંદ્રાદિ લોકરૂપી પુષ્કળ ફળો આવે છે. પછી તે ફાંટા પર તપ અને જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા મરીચિ, કશ્યપ ઇત્યાદિ રૂપ બીજી શાખાઓ આવે છે. આ પ્રકારે થર પર થર ખાજતાં શાખાનો વિસ્તાર થાય છે અને આ વૃક્ષનું થડ નાતું હોવા છતાં પણ ઉપર તેને મોટાં ફળો આવે છે. તેના પર બીજા જે ફાંટા કૂટે છે, તેમને તો વળી હે અર્જુન! બ્રહ્મદેવ અને શિવ પર્યંત ઉપર શાખાઓ કૂટે છે. ફળના ભારથી ઉપરની શાખાઓ નીચી નમી મૂળની સાથે આવીને વિરમે છે. ઇંતર વૃક્ષોની પણ એવી જ સ્થિતિ છે કે, શાખાઓને પુષ્કળ ફળો આવે છે, એટલે તે નમીને થડને અથડાય છે; તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન! આ સંસારરૂપી વૃક્ષ જે સ્થળેથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ મૂળ સ્થાનમાં તે પુનર્જાનની વૃદ્ધિથી નમી જાય છે; માટે બ્રહ્મા અને શિવની પેલી તરફ જીવનો વિસ્તાર પહોંચતો નથી. ત્યાંથી પછી આગળ સર્વત્ર બ્રહ્મ જ રહેલ છે, પરંતુ હવે એ વાત રહેવા દો. આ બ્રહ્માદિક શાખાઓ, સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ જે બ્રહ્મ ઊર્ધ્વમાં છે, તેની ચોગ્યતાએ પહોંચી શકતી નથી. વળી ઉપર જે નિવૃત્તિમાર્ગની સનકાદિકરૂપી શાખા છે, તેને મૂળ તથા ફળ હોતાં નથી; પરંતુ તે કેવળ બ્રહ્મરૂપ જ બની રહેલી હોય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યરૂપ શાખામાંથી વધેલી જે ઉપર બ્રહ્માદિરૂપ શાખાઓ છે તે બહુ જ ઊંચી જાય છે. હે પાર્થ! ઉપરની જે બ્રહ્માદિરૂપ ઉચ્ચ શાખાઓ છે, તે મનુષ્યરૂપી શાખામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે; માટે જ મનુષ્યરૂપી શાખાને મેં ઉપરની શાખાનું મૂળ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે જે અલૌકિક સંસારરૂપી વૃક્ષ ઊર્ધ્વમૂળ છે અને જેને નીચે અને ઉપર શાખાઓ કૂટેલી છે, તેનું વર્ણન અને આ વૃક્ષને ઉપર અને નીચે મૂળો હોય છે, તે સંબંધી સર્વ વિવેચન તને કહી સંભળાવ્યું. હવે આપું જે બળવાન વૃક્ષ છે, તેને કયા ઉપાયોથી

ઉખેડી નાખી શકાય છે તે હું કહું છું તે સાંભળ.

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

એ અશ્વત્થ વૃક્ષનું આ જે વર્ણન કરેલું છે, તેવું તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અનુભવમાં આવતું નથી; અને એને અત, આદિ તથા નિશ્ચિતિ આદિ પણ નથી. એવા એ બળવાન મૂળવાળા વૃક્ષનું દૃઢ વૈરાગ્યરૂપી શસ્ત્રથી છેદન કરીને; ૩

પરંતુ હે અર્જુન! તારા મનમાં એવી શંકા આવશે કે, આ આટલા મોટા પ્રચંડ વૃક્ષને ઉખેડી શકે એવું શું (કોઈ સાધન) હોઈ શકે વારુ? કારણકે જેની ઉપરની શાખાની વૃદ્ધિ બ્રહ્મલોક પર્યંત છે અને મૂળ નિરાકાર બ્રહ્મ છે; જે વૃક્ષની નીચે ફૂટેલા ફાંટા સ્થાવર-જગમના તલપ્રદેશમાં પ્રવેશી ગયા છે અને જેના મધ્યભાગમાં મૃત્યુલોક ભરેલો છે; આ પ્રમાણે જે વૃક્ષ અતિ મજબૂત અને અગાધ છે, તેનો નાશ કેનાથી કરી શકાય એમ છે? પરંતુ એથી ક્ષુદ્ર લાવના તું તારા મનમાં કદી પણ લાવીશ નહિ અને વૃક્ષને ઉખેડી નાખવામાં તે વળી કયો શ્રમ પડે છે? નાના બાળકને જે ‘બાવો’ આવ્યો કરીને બીવડાવામાં આવે છે, તે બાવાને હાંકી કાઢતાં તેને કાંઈ બીજા ગામમાં મોકલવો પડે છે? આકાશમાં દેખાતા કિલ્લાઓ (ગધર્વ-નગરો)ને તોડવાની મહેનત કરવી પડે છે કે? સસલાનાં શિંગડાને તોડવાં પડે છે? જે આકાશમાં પુખ્ત ઉફ્ફાવે તો જ તેને તોડી શકાય તે હોતું જ નથી, તો પછી તેને તોડવા માટેના શ્રમની તો વાત જ ક્યાં રહી! તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન! આ સંસારરૂપી વૃક્ષ ખરું નથી જ તો પછી તેને ઉખેડી નાખવામાં શી લીતિ હોઈ શકે? એ વૃક્ષનાં મૂળો અને શાખાઓ વિષે જે વર્ણન કર્યું, તે તો વાંઝિયાના ઘરમાં પુખ્ત છોકરાં-છેયાં છે એમ કહેવા સમાન જ છે. સ્વપ્નમાં કરેલું ભાષણ બ્રહ્મત થયા પછી તેમના ખરાપણાની પ્રતીતિ થાય છે કે? તે જ પ્રમાણે જે જ્ઞાની છે, તેને તો આ સંસારરૂપી વૃક્ષની વાતો બ્યર્થ જ જણાય છે, નહિતર જે પ્રમાણે એ આ વૃક્ષનું વર્ણન કર્યું, તે પ્રમાણે જે આ વૃક્ષનાં મૂળો મજબૂત હોય, એનો વિસ્તાર સત્ય હોય, તો કેની માએ સવાશેર સૂંઠ બાધી ‘તી કે તેના સંતાન તેને ઉખેડી શકે? શું કૂંક મારવાથી આકાશ દૂર થાય છે કે? માટે હે ધર્મજય! જે પ્રમાણે કાચળીના ધીની મિજબાની રાજાને આપવી અશક્ય છે, તે પ્રમાણે એ જે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું વર્ણન કર્યું, તે

સર્વ માયા જ છે, એ બધું મિથ્યા છે. બાપુ ! મૃગજળનું તળાવ તો માત્ર દૂરથી જુઓ તે જ ! તેનાં પાણીથી કાંઈ ડાંગર કે કેળનાં વૃક્ષો ઉછેરી શકાતાં નથી. પ્રથમ તો અજ્ઞાન જ મિથ્યા છે, એટલે પછી તેમાથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યો કેટલી ક્ષિંપ્તનાં હોઈ શકે ? માટે સંસારરૂપી વૃક્ષ સર્વ રીતે મિથ્યા છે અને આ વૃક્ષને અંત નથી એમ કહેવું, એ પણ માત્ર વ્યવહારમાં અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી જ સત્ય છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય જાગૃત થયો નથી, ત્યાં સુધી તેની નિદ્રાનો અંત આવ્યો એમ કહી શકાશે કે ? અથવા જ્યાં સુધી રાત્રિનો અંત આવ્યો નથી, ત્યાં સુધી પ્રભાત થયું કહેવાશે કે ? તે પ્રમાણે હે પાર્થ ! જ્યાં સુધી બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી, ત્યાં સુધી આ સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષનો અંત આવતો નથી. જ્યાં સુધી પવન વાતો બધ થયો નથી, ત્યાં સુધી સમુદ્રમાં થતા તરંગોનો અંત થતો નથી. જ્યારે સૂર્યોસ્ત થાય છે, ત્યારે જ મૃગજળનો દેખાવ લય પામે છે; અથવા જેમ હીપક ઓલવતાં જ તેનો પ્રકાશ હ્રાપ્ત થાય છે; તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ જે અજ્ઞાન, તે બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉદય થયા વિના હોય પામતું નથી; તેમ જ એ ‘અનાદિ’ છે એમ હોઠો કહે છે, તે પણ એની પરનો મિથ્યા આળ નથી; પરંતુ એક રીતે જોતાં એ નામ પણ તેનાં લક્ષણને અનુસરીને જ અપાયલું છે; કારણકે સંસારરૂપી વૃક્ષમાં સત્યતા તો છે જ નહિ. જે મૂળમાં છે જ નહિ, તેનો આરંભ જ શી રીતે થઈ શકે ? જે વસ્તુ ઊપલબ્ધ હોય, તેને આદિવાળી કહેવી શોભે છે; પરંતુ જે વસ્તુ છે જ નહિ, તેનો આદિ ક્યાંથી હોય ? જેનો જન્મ જ નથી તેની માતા કોને કહેવી ? માટે આ વૃક્ષ અભાવરૂપ જ છે, એટલે એ અસ્તિત્વહીન હોવાથી જ એને અનાદિ કહેવામાં આવ્યું છે. વાંઝિયાના છોકરાની જન્મપત્રિકા બની શકે કે ? આકાશનો રંગ લીલો છે, એમ શી રીતે કહી શકાશે ? હે અર્જુન ! આકાશકુસુમનું દીઠું કેણું તોડી શકશે ? માટે જે સંસારરૂપી વૃક્ષને અસ્તિત્વ જ નથી, તેનો મૂળારંભ ક્યાંથી હોય ? જે પ્રમાણે ઘટોત્પત્તિની પૂર્વેનો ઘટનો અભાવ સ્વાભાવિક રીતે જ અનાદિ છે, તે પ્રમાણે સંસારવૃક્ષનું મૂળ જે માયા, તે સહિત આ સંસાર અભાવરૂપે અનાદિ છે. હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે તેને આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી; માત્ર મધ્યમાં (વ્યવહારદશામાં) તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; તોપણ તે દેખાવ મૃગજળ જેવો જ વ્યર્થ છે; કારણકે મૃગજળની ઉત્પત્તિ અન્ય નદીઓની માફક એકાદ ગિરિમાંથી થતી નથી અને એકાદ સમુદ્રમાં તેનો લય પણ થતો નથી;

એમ છતાં પણ તે મધ્યમાં દેખાય છે, માટે દેખાતી વખતે પણ તે સત્ય હોતું નથી. આ પ્રમાણે સંસારવૃક્ષનો આદિ અને અંત બેવા જતાં જણાતો નથી; છતાં પણ આશ્ચર્ય તો બુદ્ધિ, કે નહિ હોવા છતાં વ્યવહારદશામાં તેનો ભાસ થાય છે ! ઇદ્રધનુષ્ય જે પ્રમાણે નાના પ્રકારના રંગોથી ભરેલું દેખાય છે, તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષ અજ્ઞાનીજનને મહા સુદર દેખાય છે. (૨૪૦)

સંસાર જ પોતાની સ્થિતિની વેળાએ અજ્ઞાનીની આંખોને જમમાં નાખીને તેની પાસે પોતાના સત્યત્વનો સ્વીકાર કરાવે છે. જે પ્રમાણે બહુરૂપી પોતાના આતુર્યથી દોડોની દૃષ્ટિને જમમાં નાખે છે, તે પ્રમાણે સંસાર પણ અજ્ઞાનીઓને જમમાં નાખે છે અને આકાશનો કોઈ પણ રંગ નહિ હોવા છતાં પણ જેમ તેના નીલ રંગ ભાસે છે, તથાપિ તે જ રંગ એક ક્ષણમા દેખાય છે અને અદૃશ્ય થાય છે, સ્વપ્નમાંના પદાર્થો મિથ્યા હોવા છતાં કદાચિત્ સત્ય માનીએ તોય એકસરખો નિર્વાહ થઈ શકતો નથી; તે જ પ્રમાણે આ જગત આભાસ માત્ર છે. એતુ વાસ્તવિક અસ્તિત્વ છે જ નહિ. તે દેખાય છે, છતાં એક ક્ષણભર પણ એક દશામાં રહેતો નથી. આ સંસાર સત્ છે એમ ધારીને તેને ગ્રહણ કરવા જઈએ છીએ, તો તે હસ્તગત થતો નથી. માંકડું જેવી ચેષ્ટા કરે છે, તેવું જ પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડે છે; પરંતુ તે અસ્તિત્વ સત્ય હોતું નથી, તરંગોની એક પછી એક ઉત્પન્ન થવાની ત્વરા અને વીજળીના ચમકારા કરતાં પણ આ વિશ્વાભાસરૂપી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ અને લય વિશેષ વેગવાન હોય છે. ગ્રીભ્રમજનુનો અંતિમ પવન આગળથી આવે છે કે પાછળથી, તે સમજી શકાતું નથી, તેવી જ આ અસ્તિત્વહીન સંસારરૂપી વૃક્ષની સ્થિતિ છે. આમ આ વૃક્ષને આદિ, અંત, સ્થિતિ અને રૂપ નથી, તો પછી તેને ઉખેડી નાખવાનો ખટાટોય પણ શાને માટે કરવો ભોઈએ ? (૨૪૭)

હે અર્જુન ! આત્મસ્વરૂપ વિષયક અજ્ઞાનને લીધે જ આ વૃક્ષ બળવાન થયેલું છે; માટે હવે આત્મજ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રથી એને કાપી નાખ, કારણ કે જેના અજ્ઞાનથી જે ભાસે છે, તેના જ જ્ઞાનથી તેનો નાશ થાય છે, અન્ય કશાથી તેની નિવૃત્તિ થતી નથી; માટે એનું છેદન કરવા માટે માત્ર એક બ્રહ્મજ્ઞાન સિવાય બેટલા વધારે ઉપાયો કરીશ, તેટલો તું આ સંસારમાં અધિકાધિક જ ચૂંચવાઈ જઈશ, પછી તું કેટલી શાખાઓ પર વિચરીશ તથા ઉપર અને નીચે આવેલા કેટલા ફાંટાઓ પર જઈશ તેનો નિયમ રહેનાર નથી; માટે એનું જે મૂળ અજ્ઞાન તેને તું પ્રથમથી જ છેદી

નાખ. રજજીમાં લાસેલા સર્પને મારવાને પુષ્કળ લાઠીઓ લાવવી, તે જેમ મિથ્યા કાળક્ષેપ કરવા સમાન જ છે; મૃગજળની ઓટી નહીં તરી જવા માટે નાવ શોધવાની દોડાદોડ કરતાં જેમ એકાદ માણસ અરણ્યમાં આવેલા વહેળામાં ખરેખાત ડૂબી જાય, તે પ્રમાણે હે વીર અર્જુન ! આ મિથ્યા સંસારની નિવૃત્તિના ઉપાય શોધતાં મનુષ્ય ભ્રમમાં પડે છે અને પોતાના ખરા જ્ઞાનનો લોપ થવાથી, તેના અંગમાં ‘સંસાર સત્ય છે, એવું જે ભૂત ભરાયેલું હોય છે, તે વૃદ્ધિને જ પામે છે.’ હે ધનંજય ! સ્વપ્નમાં લાગેલા તલવારના પ્રહારનું ઔષધ જે પ્રમાણે જાગૃતિ જ છે, તેમ જે સંસારની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનમાંથી થાય છે, તેનું છેદન કરવાને જ્ઞાનનું જ ખડ્ગ છે. પરંતુ તે જ્ઞાનનું ખડ્ગ સરળ-તાથી વાપરી શકાય એટલું બુદ્ધિમાં વૈરાગ્યનું બળ હોવું જોઈએ. વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થતાં જ્ઞાનના એકેલા અક્ષ પર જેટલી પ્રબળ ત્યાગવૃત્તિ થાય છે, તેટલી તીવ્ર ત્યાગબુદ્ધિ ત્રેલોકચક્રના સર્વ ભોગો પર ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. હે અર્જુન ! પદાર્થમાત્ર પ્રત્યે આટલો તીવ્ર અનાદર ઉત્પન્ન થાય એવો દૃઢ વૈરાગ્ય હોવો જોઈએ. પછી દેહનું અહંતાડપી આન વૈરાગ્યરૂપી ખડ્ગ પરથી એકદમ કાઢી નાખી વિચારયુક્ત બુદ્ધિરૂપી હાથમાં તે અહંબુ કરવું જોઈએ. પછી તે ખડ્ગને વિવેકરૂપી સરાણ પર ઘસીને જઈજ્ઞ-બોધની તીક્ષ્ણ ધાર કાઢવી; અને તેને અદ્વૈતરૂપ પાણી ચડાવવું. આટલું થયા પછી નિશ્ચયરૂપી મૂઠ્ઠા હાથમાં ગ્રહી તથા મનન કરીને તે ખડ્ગ એકબે વાર અભ્રમાવીએવું. પછી જ્ઞાન ખડ્ગનું તથા આપણું નિહિધ્યાસન-બંનેનાથી ઐક્ય થયા પછી આપણા આધાતને સહન કરવા માટે દૈતરૂપી તે વૃક્ષ આપણી સમક્ષ જીભ પશ્ચ રહેશે નહિ, તે આત્મજ્ઞાનરૂપી શસ્ત્ર અદ્વૈતપ્રભાના તેજથી ભવરૂપી વૃક્ષને ક્યાંય પવ્ય અવશિષ્ટ રહેવા દેનાર નથી. શરદઋતુના પ્રારંભને પવન જે પ્રમાણે આકાશમાંનો બધો કચરો ફેર કરી નાખે છે, અથવા જે પ્રમાણે સૂર્યોદય થતા સર્વ અંધકારનો ક્ષય થાય છે, અથવા જાગૃત થતાંની સાથે સ્વપ્નમાંની ઘટનાઓ નાશ પામે છે; તે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનાનુભવરૂપી ધારની તીક્ષ્ણતાથી સંસારરૂપી તરુનો નાશ થાય છે. તે વખતે જે પ્રમાણે ચંદ્રપ્રકાશ પડવાથી મૃગ-જળ દેખાતું નથી, તે પ્રમાણે સંસારરૂપી વૃક્ષની ઉપરનાં તથા નીચેનાં મૂળો તથા નીચે વધેલો સર્વ વિસ્તાર નાશ પામે છે. આ પ્રમાણે હે વીરોત્તમ અર્જુન ! આત્મજ્ઞાનરૂપી ખડ્ગથી આ સંસારરૂપી અશ્વત્થ-વૃક્ષને નીચેના અને ઉપરના મૂળ સહિત છેદી નાખ. (૨૬૬)

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતઘ્યં યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ ।

તમેવ ચાર્ધં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

હાર પછી જે પદને પ્રાપ્ત થયેલા લોકો પુનઃ પાછા આવતા નથી, તે પદને શોધી કાઢવું (તે કેવી રીતે?) જેમાંથી અનાદિ પ્રવૃત્તિ ચાલતી આવી છે, તેજ આવ પુરુષને હું શરણે છું. એવી ભાવનાથી (તે પદની શોધ કરવી). ૪

ત્યાર પછી ‘હં’ (આ) અને ‘અહં’ (હું) વૃત્તિથી મુક્ત, અર્થાત્ આ અમુક વસ્તુ છે, એવો ભાસ ન્યા રહેતો નથી અને ‘અહં’ ભાવનો દોષ થાય છે; એવા આત્મસ્વરૂપને આપણે જોઈ. પરંતુ જે પ્રમાણે ગમતર લોકો પોતાનું રૂપ દર્શાવવામાં પ્રતિબિંબિત કરીને પોતાના એક જ રૂપને બીજા તરીકે જુઓ છે, તે પ્રમાણે આત્મામાં દૈત ઉત્પન્ન કરીને તું તેને જોઈશ નહિ. હે અર્જુન! જેમ એક કૂવાને ખોલતાં તેમાં રહેલા ઝરામાં પાણીના અસ્તિત્વનો પ્રયત્ન અનુભવ થાય છે; પરંતુ તેને પૂરી નાજવામાં આવે; તોપણ તેમાં મૂળ પાણી તો રહેલું જ હોય છે અથવા પાણી સુકાઈ જવાથી તેમાંનું પ્રતિબિંબ મુખ્ય બિંબની સાથે તાદાત્મ્ય પામે છે; અથવા ઘડો ફૂટી જવાથી તેમાંનું આકાશ મહેઠાકાશમાં મળી જાય છે; અથવા કાષ્ઠ હુમ થવાથી તેમાંનો અગ્નિ સ્વસ્વરૂપમાં લય પામે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન! પોતાના સ્વરૂપનું પોતાના સ્વરૂપમાં જ અવલોકન કરવું પડે છે. જે પ્રમાણે બિંદૂં પોતાનો સ્વાદ આપે કે આખો પોતાની કીકીને જુઓ, તેવી રીતે પોતાના સ્વરૂપને પોતે જ જોઈ એ તાત્પર્યાર્થ છે. અથવા જેમ પ્રકાશ પ્રકાશમાં મળે છે, આકાશ આકાશમાં અથવા પાણી પાણીમાં જ હોય છે, તેમ અદૈત દૃષ્ટિથી પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને જોવાની રીત છે. તેને જોયા વિના જોઈ; બહુયા વિના બહુવું, એવા આદ્ય સ્થાનને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મને પણ ઉપાધિના થોડે અસ્તિત્વ ધારી બનાવીને તેવા રૂપમાં શ્રુતિઓ લાંબીલાંબી જીલો કાઢી તેના નામ-રૂપનો મિથ્યા પ્રલાપ મચાવી મૂકે છે! (૨૭૬)

પરંતુ સ્વર્ગ અને સસારથી કટાણેલા સુમુક્ષ્મનો યોગજ્ઞાનનો આશ્રય કરે છે અને પુનઃ ત્યાંથી પાછા આવીશું જ નહિ, એવી પ્રતિજ્ઞાથી તેઓ ન્યા જવાને નીકળે છે, ત્યાંથી આગળ પગ મૂકી વૈરાગ્યની હોડ બંધીને દોડે છે અને કર્મમાર્ગના આચરણથી પ્રાપ્ત થનાર અત્યંત મહાન ઐશ્વર્ય જે બ્રહ્મપદ તેને પણ તે જોળણીને આગળ વધી જાય છે, પછી પોતાના અહંતા આદિ સર્વ ભાવોને

હોય છે; જે દેહલિખાનને ધારણ કરવાથી સુખદુઃખરૂપી દંડ દષ્ટિ-
ગોચર થાય છે, તે દેહ તો જેની સન્નિપાત આવતું જ નથી; જેવી રીતે
બાહ્ય થયા પછી સ્વપ્નમાં મળેલું રાજ્ય કે પ્રાપ્ત થયેલું મરણ હર્ષ-
શોકકારક હોતું નથી અથવા જેમ ગરુડની પાસે સર્પ આવતો નથી;
તેમ સુખદુઃખરૂપી પુણ્ય-પાપને ઉત્પન્ન કરનારું દેહ જેને છતી શકતું
નથી (તે વિકારરહિત થયેલો પુરુષ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં મળી જાય છે).
જેમ વિવેકી રાજહંસ અસદૃશ વસ્તુરૂપ પાણીને ઊંડી દઈ સદૃશસ્તુરૂપ
રૂઢનું જ સેવન કરે છે, સૂર્ય પૃથ્વી પર જળવૃષ્ટિ કરીને પાછો તેને
પોતાનાં કિરણ દ્વારા જેવી રીતે પોતામાં જ શોષણ કરી લે છે, તેમ
આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવાથી જે બ્રહ્મ આરે તરફ ફેલાયલો હોય છે, તે જ જ્ઞાન-
દષ્ટિ આવતાં પોતાના સ્વરૂપમાં જ ઐક્ય પામે છે. રે! એટલું જ નહિ, પણ
જેવી રીતે ગંગાનો પ્રવાહ સમુદ્રમાં મળી જવા પછી પાછો વળતો નથી,
પણ તેમાં જ લીન થાય છે, તે જ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરનાર જે
વિચાર તે પણ તે નિર્ધારમાં એટલે આત્મસ્વરૂપમાં જ લીન થાય છે. જેવી
રીતે આકાશની સર્વત્ર વ્યાપ્તિ હોવાથી, તેનું એક ગામથી બીજે ગામ
જવું શક્ય નથી, તેમ સર્વ વસ્તુ નિજસ્વરૂપ બનવાથી તેને કોઈ પણ
પદાર્થની અભિલાષા હોતી નથી. જેમ અગ્નિના ડુંગર પર ગમે તેવું
બીજું પેરવા છતાં ઊગતું નથી, તેમ જેના હૃદયમાં જ્ઞાનનો ઉદય થયો
છે, તેના અંતઃકરણમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર ઉદ્ભવતો જ નથી;
સમુદ્રમંથનસમયે ક્ષીરસમુદ્રમાં નાખેલા મંદરાચળને તેમાંથી બહાર
કાઢી લીધા પછી સમુદ્ર સ્થિર થયો હતો, તે જ પ્રમાણે આત્મપ્રાપ્તિ
થવાથી તેના મનમાં તે કામવાસના ઉત્પન્ન થતી નથી. જે પ્રમાણે ચંદ્ર
પોઠય કળાથી પરિપૂર્ણ થયા પછી કોઈ પણ તરફથી ન્યૂન દેખાતો
નથી, તે જ પ્રમાણે આત્મપ્રાપ્તિ થવાથી તેના મનમાં કોઈ પણ ઇચ્છા
ઉત્પન્ન થતી નથી. પણ આવી નિરૂપમ વાતો તને કેટલી કઠું વારુ?
જેવી રીતે વાયુની આગળ પરમાણુ ટકતો નથી, તેમ વિષયનું નામ
પણ તેને ગમતું નથી. આ પ્રમાણે હૃતલક્ષક જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં આહુતિ
આપીને જેમણે સર્વ વિષયોને બાળી નાખ્યા છે, તે પુરુષો સુવર્ણમાં
સુવર્ણ બળે તે પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપ સાથે ઐક્ય પામે છે. તે સ્થાન
કયું છે, એમ જો તું પૂછે, તો મારે જણાવવું બેઈએ કે, જે કદી
પણ નાશ થતું નથી એવું તે સ્થાન છે. જેને જોવા જતાં જે દેખાય,
જાણવા જતાં જાણવામાં આવે અથવા તે અસુક વસ્તુ સમાન છે, એમ
કદી શકાય, એવું તે સ્થાન નથી; અર્થાત્ એ સર્વથી તે સિદ્ધ છે. (૩૦૭)

ન તદ્ભાસયતે સૂર્યો ન ચંદ્રશક્તો ન પાવકઃ ।

યદ્ભત્વા ન નિર્વર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥

તે પદને પ્રકાશિત કરવાને સૂર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિ સમર્થ નથી અને જે પદને પ્રાપ્ત થયેલા લોકો પુનઃ પાછા આવતા નથી, તે મારું પરમ ધામ (હિતમ પદ) છે. ૬

હીપક, ચંદ્ર અને સૂર્યના પ્રકાશથી જે આ સર્વ જગત પ્રકાશિત થાય છે અને દૃષ્ટિએ પડે છે, તે સર્વ પરમાત્મવસ્તુના અજ્ઞાનને લીધે જ દૃષ્ટિએ પડે છે. જેમ જેમ છીપતું છીપપણું હ્રાપ્ત થતું જાય છે, તેમ તેમ રજત (રૂપા)નો ભાસ વધતો જાય છે કિંવા રજતુ- (દોરી)ના ભાસનો લોપ થતાં સર્પની સત્યતા પ્રગટ થાય છે; તે જ પ્રમાણે જે ચંદ્ર-સૂર્યોદિતું જે પ્રખર તેજ, તે જે સ્વરૂપના અંધકારમા પ્રકાશિત થાય છે, એવી જે વસ્તુ, તે અતિ તેજસ્વિની હોઈને સર્વ જૂનોને વ્યાપવા સાથે ચંદ્ર અને સૂર્યને પણ પ્રકાશ આપે છે, એટલા માટે એ વસ્તુના પ્રકાશ સમક્ષ ચંદ્ર અને સૂર્યના તેજમાં અંધકાર પ્રસરી જાય છે; અર્થાત્ સર્વ તેજસ્વી વસ્તુઓને તેજ આપનાર માત્ર બ્રહ્મા જ છે અને આ વસ્તુનો (જ્ઞાનકાલમાં) પ્રકાશ થતાં ચંદ્ર-સૂર્ય સહિત સમગ્ર જગતનો લોપ થાય છે. જેવી રીતે સૂર્યોદય થતાં નક્ષત્રો સહિત ચંદ્ર નિસ્તેજ થઈ જાય છે અથવા જાગ્રત થયા પછી જેમ સ્વપ્નનો પસારો લય પામી જાય છે અથવા સંધ્યાકાળ થતાં મૃગજળ નષ્ટ થાય છે, તે જ પ્રમાણે જે વસ્તુમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભાસ રહેતો નથી, તે મારું મુખ્ય સ્થાન છે. તે સ્થાનમાં જે ગયા છે, તેઓ જેમ પાણીના પ્રવાહો સમુદ્રમાં મળી ગયા પછી પાછા વળતા નથી, તે રીતે સંસારમાં પાછા આવતા નથી. મીઠાની બનાવેલી હાથણી સમુદ્રમાં ડુબાડ્યા પછી પાછી બહાર આવતી-દેખાતી નથી અથવા આકાશમાં ગયેલી અગ્નિની જ્વાળાઓ જેમ પાછી નીચે ઊતરતી નથી અથવા તપાવેલા લોખંડ પર નાખેલું પાણી જેમ અદૃશ્ય થાય છે (પાણું આવતું નથી), તેમ જે શુદ્ધ જ્ઞાન દ્વારા મારામાં ઐક્ય પામે છે, તેઓ પુનર્જન્મથી મુક્ત થાય છે. (૩૨૦)

ભગવાનનું આણું કથન સાંભળી ખુદ્ધિરૂપ પૃથ્વીનો રાજા અર્જુન કહેવા લાગ્યો કે, ‘હે પ્રભો ! આજે આપે મારા પર કૃપા કરી છે; પરંતુ મારી એક પ્રાર્થના છે, તે પ્રતિ લક્ષ આપો. જેઓ આપના સ્વરૂપમાં મળ્યા પછી પાછા આવતા નથી, તેઓ પૂર્વે આપના સ્વરૂપથી

ભિન્ન હતા કે અભિન્ન ? જો તેઓ અનાદિસિદ્ધ ભિન્ન જ હોય, તો તેઓ પાછા આવતા નથી, એ કહેવું યથાર્થ નથી; કારણકે જમર પુષ્પમાંના મકરંદનું સેવન કરવાને ગયા હોય, તો શું તેઓ ક્યારેય પુષ્પ ખની જાય છે કે ? લક્ષ્ય (નિશાન) થી ભિન્ન એવું જે બાણ, તે છોડવામાં આવતા જે પ્રમાણે લક્ષ્યને લેહીને પુનઃ નીચે જ પડે છે (ઐક્ય પામતું નથી), પણ તે પ્રમાણે જે ભિન્ન હોય, તે પાછા આવતા હોવા જ જોઈએ; માટે આપના સ્વરૂપમાં મળ્યાથી પાછું આવી શકાતું નથી, એ કહેવું સચુક્તિક નથી. વળી તે પુરુષ સ્વભાવતઃ આપનું જ રૂપ (આપથી અભિન્ન) છે, તો કોણ કોને જઈ મળે છે ? શસ્ત્ર શું પોતાનું જ પોતે છેદન કરી શકે છે કે ? માટે હે દેવ ! આપના સ્વરૂપની સાથે જેમનું ઐક્ય થયેલું છે, તેમને આપનો સંયોગ કે વિયોગ થાય છે, એમ કેમ કહી શકાય ? અવયવ અને શરીર કદાપિ એકબીજાથી ભિન્ન પડે છે એમ કહી શકાતું નથી; તેમ જ જે પ્રથમથી જ આપના સ્વરૂપથી ભિન્ન છે, તેઓ તો કહી પણ આપના સ્વરૂપમાં એકય પામશે નહિ; તો પછી તે પાછા આવે છે, અથવા નથી આવતા એવા વ્યર્થ કથનની આવશ્યકતા જ શી છે ? હે સર્વત્ર સુખવાળા શ્રીકૃષ્ણ ! આપના સ્વરૂપમાં મળી ગયા પછી કોણ પાછા આવતા નથી, .. તે મને સ્પષ્ટ કહી સમજાવો. ' (૩૨૮)

અર્જુનની આ શંકા સાંભળીને પોતાનું કથન એના મનમાં સારી રીતે હત્યુ છે, એમ ધારી સર્વગ્નશિરોમણિ શ્રીકૃષ્ણને સતોષ થયો. તે બોલ્યા : હે મહામતે ! મને પ્રાપ્ત થયા પછી જે પાછા આવતા નથી, તે જીવો મારા સ્વરૂપથી ભિન્ન છે અને અભિન્ન છે; એમ પણ કહી શકાય. ઊંઠા વિવેકથી જોવામાં આવે, તો મારા અને તેમના સ્વરૂપમાં ભેદ જ નથી અને ઉપરઉપરથી જોવામાં આવે, તો તે મારાથી પૃથક્ પણ દેખાય છે. પાણી પર ઊંડતાવરગો જેમ પાણીથી ભિન્ન દેખાવા છતાં વસ્તુતઃ તે ચોખ્ખું પાણી જ હોય છે; અથવા સુવર્ણના અલંકારો સુવર્ણથી પૃથક્ દેખાવા છતાં વિચારપૂર્વક જોતાં તે સુવર્ણ જ છે; તે પ્રમાણે હે કિરીટિ ! જ્ઞાનદષ્ટિથી જોતાં તેઓ મદૂપ જ છે, બાકી તેમનામાં અને મારામાં જે ભિન્નત્વ દેખાય છે, તે અજ્ઞાનને લીધે જ છે. વાસ્તવિક પરમાત્મદષ્ટિથી જોતાં માયાના થોગે ભિન્નાભિન્નત્વનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે એટલું પણ દૈત્ય મારામાં હોઈ જ ક્યાથી શકે ? સૂર્યબિંબ સર્વ આકાશને વ્યાપીને પોતાના ઉદરમાં સમાવી દે, તો તેનું પ્રતિબિંબ પછી શામાં દેખાય ? અને કિરણો પણ કોના પર પડે ? અથવા હે

અર્જુન! કદંપાંતનાં પાણીથી સર્વ સૃષ્ટિ જળમય થઈ જાય, તે પછી ત્યાં ભરતી અને ઝોટ એવો પ્રશ્ન ક્યાંથી ઉદ્ભવે! અર્થાત્ વિકાર-રહિત એકરસ એવો જે હું તે મારામાં લેઈ અને અલેહનો વાસ ક્યાંથી હોય? પરંતુ પાણી સીધું હોવા છતાં પણ જેમ પ્રવાહના અનુરોધને લીધે વાંકું વહેવા લાગે છે, અથવા પાણીની ઉપાધિથી જે પ્રમાણે ખીન્ને સૂર્ય દેખાય છે; આકાશ જેમ ઘટ અને મઠની ઉપાધિથી ગોળ તથા ચતુષ્કોણ દેખાય છે; નિદ્રાની ઉપાધિથી સ્વપ્નમાં જેમ મનુષ્ય-રાજા બની જાય છે, ત્યારે તેની પ્રજા ઇત્યાદિ પણ જેમ તે પોતે જ બની રહે છે; અથવા ઉત્તમોત્તમ સુવર્ણમાં હલકું સોનું મેળવવાથી તે કસમાં કમી ભિતરે છે; તે પ્રમાણે જ શુદ્ધ સ્વરૂપ જે હું તે માયાથી પરિવેષિત થાઉં છું, ત્યારે મારામાં માયાની ઉપાધિથી જીવ અને ઇશ્વર એ બાવો ઉત્પન્ન થાય છે. તે વેળાએ કેવળ એક અજ્ઞાન જ ચતુર્દિશામાં રૂઢ થાય છે અને તેને લીધે હું કોણ છું, એવો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થઈને વિચારતાં ‘હું દેહ જ છું’ એવો નિશ્ચય થાય છે. (૩૪૨)

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવમૃતઃ સનાતનઃ ।

મનઃષણ્ણાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥

.. મનુષ્યલોકમાં મારો જ સનાતન જીવરૂપ અંશ છે, તે પ્રકૃતિમાની પાંચ જાનેન્દ્રિયો અને મનને આકર્ષિત કરે છે. ૭

એવી રીતે દેહમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલો પરમાત્મા શરીર સહિત વર્તમાન આત્મા છે એવો નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે જીવ મારો અંશ છે એમ ભાસે છે. પવનને લીધે સમુદ્રમાં તરંગો ઉત્પન્ન થાય, તે જેમ સમુદ્રનો એક નાનો અંશ હોય એમ ભાસે છે, તેમ હે પાંડુસુત! દેહનો અહંકાર ઉત્પન્ન થતાં તે જડ દેહનો જે ચાલક હોય છે, તે આ મૃત્યુલોકમાં જીવરૂપી હું પોતે જ છું—તે જ જીવની દૃષ્ટિથી જે આ અખંડ વ્યાપાર ચાલે છે, તેને ‘જીવલોક’ (સૃષ્ટિ) કહેવામાં આવે છે. જ્યાં જન્મ અને મૃત્યુને ખરા માનવામાં આવે છે; તે સ્થાનને હું ‘જીવલોક’ કે ‘સંસાર’ નામથી જાણજી છું. આવા પ્રકારના આ જીવલોકમાં જે પ્રમાણે અંદ્ર પાણીથી પૃથક્ હોવા છતાં પણ પાણીમાં તેણે પ્રતિબિંબ પડવાથી તે પાણીમાં રહેલો ભાસે છે, તે જ પ્રમાણે હું છું, એમ તારે સમજવું. હે અર્જુન! સ્ફટિકમણિને કુંકુમ ઉપર મૂકવાથી પ્રેક્ષકને તે રક્ત વર્ણનો દેખાય છે; તથાપિ તે કાંઈ રાતો હોતો નથી; તે પ્રમાણે મારું અનાદિત્વ નષ્ટ થતું નથી અને અક્રિયત્વ પણ ખડિત થતું નથી; તથાપિ

મને જે કર્તા અને લોકતા કહેવામાં આવે છે, તે માત્ર અજ્ઞાન જ છે, એમ તું સમજ, કિંબહુના, આ પરમ વિશુદ્ધ આત્મા પ્રકૃતિની સાથે એકથ પામી પ્રકૃતિની ઉપાધિથી જ તેના ધર્મના અધિકારને સ્વીકારે છે. પછી મન તથા શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મારાં છે એમ કહીને તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં સંન્યાસી પોતે જ પોતાનું કુટુંબ (શ્રીપુત્રાદિ) બનીને સંસાર માંડે અને તેના મોહથી આમતેમ ફોડે (સંસારનાં સુખદુઃખ લોગવે) તે પ્રમાણે પોતાની વિસ્મૃતિ થવાથી આત્મા* પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકૃતિમય માની તેના અનુરોધથી તેનાં જ કાર્યો કરે છે. તે મનરૂપી રથ પર બેસી, શ્રવણેન્દ્રિયના દ્વારથી બહાર નીકળી, શબ્દરૂપી અરણ્યમાં સચાર કરે છે. પ્રકૃતિની લગામ હાથમાં ધરીને ત્વચાનાં દ્વારથી સ્પર્શરૂપી ઘોર વનમાં જાય છે; તો કોઈક વેળા નેત્રનાં દ્વારથી બહાર પડી રૂપવિષયના પર્વત પર સ્વચ્છંદતાથી જમણુ કરે છે; અથવા હે સુભટ! કોઈ વાર બિહ્વાદ્વારથી બહાર પડી રસની શુકામાં બટકયા કરે છે. વગી મારો અંશ જે આ છત્ર, તે કોઈવાર નાકના દ્વારથી બહાર પડી સુગંધના અરણ્યમાં ભટકે છે. આમ દેહ અને ઇન્દ્રિયોનો નાચક છત્રાત્મા મનની સાથે મળીને પંચેન્દ્રિયના શબ્દાદિ વિષયોનો ઉપલોગ લીધા કરે છે. (૩૬૦)

શરીરં યૈદવામોતિ યચ્છાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ।

ગૃહીત્વૈત્તાનિ સંપાતિ વાયુર્ગન્ધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

વાયુ જેમ પુષ્પાદિકમાંથી સુગંધ લઈ જાય છે, તેવી જ રીતે દેહાદિકાનો સ્વામી છત્રાત્મા પણ જે પૂર્વ શરીરનો સાગ કરે છે, તેમાંથી આ મન સહિત ઇન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને પછી જે બીજું શરીર ધારણ કરે છે, તેમાં તેમને પોતાની સાથે લઈ જાય છે. ૮

પરંતુ છત્રનું કર્તૃત્વ કે લોકતૃત્વ ત્યારે જ દૃષ્ટિએ પડે છે, કે

* આત્માનં રયિન વિદ્ધિ શરીરં રથમેવ તુ ।

બુદ્ધિં તુ સારણિ વિદ્ધિ મન. પ્રપ્રહ્યમેવ ચ ॥ ૩ ॥

इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

માલેન્દ્રિયમનોયુક્તં ગોચેસ્યાહુર્મનીષિણ ॥ ૪ ॥

(કઠોપનિષદ-તૃતીયવક્ત્રી-મંત્ર ૩-૪)

અર્થ —આત્માને શરીરરૂપી રથનો માલિક સમજવો; બુદ્ધિને સારથિ અને મનને લગામ જાણવી. જ્ઞાનીજનો ઇન્દ્રિયોને (શરીરરૂપી રથના) ઘોડાઓ કહે છે અને શબ્દાદિ વિષયોને, ઇન્દ્રિયોને જમણુ કરવા માટેનો માર્ગ હોવાનું જણાવે છે. શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનથી યુક્ત આત્માને લોકતા કહે છે.

બ્યારે તે એકાદ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. કેઈ એક ધનસંપન્ન અને વિદ્યાસી પુરુષનું ઐશ્વર્ય, બ્યારે તે કેઈ મોટા નગરમાં રહેવા આવે છે, ત્યારે જ બીજાઓના ભોવામાં આવી શકે છે; તે પ્રમાણે બ્યારે જીવ દેહ ધારણ કરે છે, ત્યારે જ જીવના અહંકારની વૃદ્ધિ કે વિષયે-દ્રિયની ધામધૂમ ભોવામાં આવે છે. અથવા બ્યારે જીવ દેહનો ત્યાગ કરી ભય છે, ત્યારે તે પોતાના સદાના સાથી મન તથા ઇન્દ્રિયોદ્ધી સંપત્તિને પોતાની સાથે લઈ જાય છે. જેવી રીતે અતિથિ લોજન માટે આવ્યો હોય, ત્યારે તેનું અપમાન કરી તેને પાછા કાઢવામાં આવે, તો તે ચજમાનનું પુણ્ય પોતાની સાથે લઈ જાય છે અથવા દોરીઓ કાઢી લેવાથી કળસૂત્રી પૂતળીઓની ગતિનો દોષ થાય છે, અથવા સૂર્યનો અસ્ત થતાં તે લોકોની દૃષ્ટિને પોતાની સાથે લેતો જાય છે; વધુ શું કહેવું ? પવન જે પ્રમાણે પોતાની સાથે પુષ્પમાંની સુવાસ લેતો જાય છે, તે પ્રમાણે હે ધનંજય ! જીવ દેહને ત્યાગી જાય છે, ત્યારે પોતાની સાથે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા છઠ્ઠા મનને લઈ જાય છે. (૩૬૭)

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥ ૧ ॥

તે જીવ, કર્ણ, નેત્ર, ત્વચા, જિહ્વા, ગ્રાણ તથા મનનો આશ્રય કરીને અર્થાત્ એ સર્વના આધારથી જ વિષયોનો ઉપભોગ લે છે. ૯

પછી અહીં અથવા સ્વર્ગલોકમાં જે જે સ્થળે-જીવ દેહ ધારણ કરે છે; તે તે સ્થળે મન વગેરે છ ઇન્દ્રિયોનો પુનઃ વિસ્તાર કરે છે. હે અર્જુન ! દીપક ઓલવાઈ જતાં જે પ્રમાણે પોતાના તેજ સહિત તેનો દોષ થાય છે; તેમ જ તેને પાછો સળગાવતાં તે પોતાના સહિત ફરીથી પ્રકાશવા માટે છે. તો હે અર્જુન ! અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિને જ એવા પ્રકારે, જીવનું સર્વ કર્તૃત્વ છે એમ ભાસે છે, કારણ કે આત્મા જ આ દેહમાં આવે છે, તે જ વિષયોનો ઉપભોગ લે છે અને તે જ આ દેહ છોડી જાય છે, એ જ સત્ય છે એમ તે લોકો માને છે. ખાકી જન્મવું અને મરવું કે ક્રિયા કરવી અથવા વિષયોને ભોગવવા એ તો પ્રકૃતિના જ ધર્મો છે, છતાં તેમણે તો એ સર્વ ધર્મ આત્માના છે, એમ જ માની લીધેલું હોય છે. (૩૬૮)

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि मुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा-નાનુપश्यન્ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

યતન્તો યોગિનશ્ચૈનં પश्यन्त्पात्मन्यवस्थितम् ।

યતન્તોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પश्यन्त्यचेतसઃ ॥ ૧૧ ॥

દેહથી વિયુક્ત થનારો કે દેહમાં નિવાસ કરનારો, શબ્દાદિ વિષયોનો ઉપ-
યોગ લેનાર અથવા સુખદુઃખાદિકથી યુક્ત રહેનાર જે જીવ, તેનું સત્સ્વરૂપ મૂઠ
જનોને દેખાતુ નથી; પણ જેમને જ્ઞાનચક્ષુ હોય છે તેમને જ દેખાય છે. ૧૦,
યત્ન કરનારા યોગીઓ પોતામાં રહેલા જીવ-આત્માને જુએ છે અને જેઓ
શાસ્ત્રસંસ્કારરહિત તથા અવિચારી છે, તેને યત્ન કરવા છતાં પણ જીવનું
સ્વરૂપ દેખાતુ નથી. ૧૧

દેહ ઉત્પન્ન થઈ તેમાં ચેતન આપ્યું કે તેને લોકો ‘જન્મ થયો’
એમ કહે છે; તે જ પ્રમાણે હે સુભદ્રાપતે! તેની સગતિથી ઇદ્રિયો
પોતપોતાના વિષયોનું સેવન કરે છે, તેને તેઓ ‘જીવ ઉપલોગ લે
છે’ એમ કહે છે. અરે! શરીર ક્ષીણ થતાં જ ત્યારે લોગ લોગવવાનો
બ્યવસાય ખટકી જાય છે અને દેહ પડીને નષ્ટ થાય છે, એટલે ‘જીવ
ગયો’ એવું તેઓ યુમરાણ કરી મૂકે છે. હે પાંડવ! વૃક્ષો હાલતાં
હોય ત્યારે જ પવનનું અસ્તિત્વ માનવું અને જે સ્થળે વૃક્ષો ન હોય,
તે સ્થળે પવનનો હોય માનવો કે? અથવા સામે આરસી રાખીને
તેની અંદર આપણું રૂપ ભેઈએ, ત્યારે જ શું આપણું અસ્તિત્વ
સિદ્ધ થાય છે કે? તેની પૂર્વે શું આપણો અભાવ હોય છે કે? .
અથવા તે આરસી એક ખાણ પર મૂકીએ અને આપણું રૂપ ભેટા
ખટકીએ, તો શું આ જગતમાંથી આપણે નષ્ટ થયા એમ માનવું કે?
માટે આવવું-જવું એ આરસીના પ્રતિબિંબનું છે, આપણું નથી. ગડ-
ગડાટનો શબ્દ એ આકાશનો જ શુણ્ણ છતાં જેમ લોકો તેને વાદળનો
કહે છે; અથવા અગ્નિ હોડતાં હોય છે, ત્યારે પણ લોકો અંદરને જ
હોડતો કહે છે, તે પ્રમાણે મોહથી અંધ થયેલા લોકો દેહ ઉત્પન્ન
થાય અને નાશ પામે એટલે અવિક્રિય આત્મા જ જન્મે છે અને
નષ્ટ થાય છે એવું માની ઊસે છે. આ શરીરમાં આત્મા તો આત્મ-
સ્વરૂપમાં જ સ્થિત હોય છે અને કર્તૃત્વ લોકતૃત્વ ધર્મો દેહના છે,
જેમનો તે કેવળ સાક્ષીભૂત છે; એ દૃષ્ટિથી આત્માને ભોનારા વિચાર-
વાન (જ્ઞાની) લોકો જુદા જ છે. દેહ એ તો જીવને રહેવાની કોથળી

~ આવા અજ્ઞાનીઓ બાહ્ય કર્મો તથા દર્શને અકર્મો (સાગી) બેખ-
ધારી બની જાય, કિંવા જ્ઞાનને ગોખી મારીને મહાત્મામાં ખપે; તોપણ અંદરથી
તો ઊલટા વધારે ભૂદ્ધ, વિપ્રયો, ખટપટી અને લોભી બનતા હોવાથી યત્ન
કરવા છતાં ભેટા નથી.

—લિષ્ઠુ અપ્પહાનંદ

જ છે, એમ તેઓ જ્ઞાનના પ્રકાશથી બેઈ શક્તા હોવાથી, તેમની આંખો તેમાં શુદ્ધાતી નથી. જે પ્રમાણે શ્રીભક્તગુપ્તામાં ગમે તેટલાં વાદળાં ચઢી આવે તો ય તેમને લેહીને તેમાંથી સૂર્યકિરણો બહાર આવ્યા વિના રહેતાં નથી, તેમ જ્ઞાનની પ્રભાથી જેની સ્ફૂર્તિ સ્વસ્વરૂપના નિર્વાસરથાન પર્યંત પહોંચી ગઈ છે, તે જ્ઞાની (પ્રવૃત્તિ વચ્ચે પણ) આત્માને અકર્તા જ માને છે. નક્ષત્રોથી ભરેલું આકાશ પ્રતિબિંબ પડવાથી સમુદ્રમાં દેખાય એટલે તે કાંઈ ઉપરથી નીચે પડેલું હોતું નથી; પરંતુ પોતાના સ્થાનમાં જ હોય છે અને સમુદ્રમાં જે પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તે મિથ્યા છે; તે પ્રમાણે આત્મા દેહમાં કર્તાભોક્તા તરીકે દેખાય છે, તોપણ તે તો અકર્તૃત્વરૂપથી પોતાના સ્થાનમાં સ્થિર જ હોય છે. અર્થાત્ દેહમાંનો જે જીવ તે આત્મા જ છે અને તે અવિચલ છે. તરંગોના સપાટામાં ચંદ્રના પ્રતિબિંબના કટકે કટકા થઈ ગયેલા દેખાય છે; પરંતુ ખરી રીતે જોતાં ચંદ્ર તો તેના સ્થાનમાં અવિચળ જ હોય છે. અથવા ખાખોચિયાના પાણીમાં સૂર્યબિંબ દેખાય છે અને તે જ, પાણી સુકાઈ જતાં દેખાતો ખંધ થાય છે; તે બંને વખતે તે તો સદાની પેઠે પોતાના સ્થાનમાં જ હોય છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાની જનો દેહનો જન્મ અને મૃત્યુ થવા છતાં આત્માને પોતાને તો અવિકારી જ બાળે છે. માટીના ઘટ અથવા મઠ તૈયાર કરવામાં આવે, ત્યારે અને પુનઃ તેને ભાંગી નાખવામાં આવે, ત્યારે પણ તે ઘટ-મઠમાં દેખાતું આકાશ તો જેમનું તેમ જ કાયમ રહે છે; તે પ્રમાણે અખંડ આત્મસત્તાના આધાર પર અજ્ઞાનદષ્ટિથી કલ્પિત એવા દેહો જ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે; તથા આત્મા તો વૃદ્ધિ પણ પામતો નથી અને ક્ષીણ પણ થતો નથી; અથવા તે ચેષ્ટા કરાવતો પણ નથી અને કરતો પણ નથી, એમ જે સમજે છે તેને જ યથાર્થ આત્મજ્ઞાન થયું છે. મનુષ્ય ગમે તેટલું બીજું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને તેની બુદ્ધિ પરમાણુની પણ ઝડતી લઈ નાખે તથા તે સકળ શાસ્ત્રમાં નિપુણ થાય; તોપણ તે અનુબ્ધના મનમાં જો વૈરાગ્યનો* અંશ

× યોગીશ્વર ભટ્ટહરિએ પણ એને અનુસરતા જ વિચારો દર્શાવ્યા છે ને તે આ પ્રમાણે:

‘મોગે રોગમય કુલે વ્યુત્તિમય વિત્તે નૃપાલ્લ ધ્રુવમ્,
મૌન્યે દૈન્યમયે વલ્લે રિપુમયમ્. રૂપે જરાયા મમમ્ ।
શાસ્ત્રે વાદમયં ગુણે સ્થલમયં કાયે કૃતાન્તાદ્ર્યમ્,
સર્વં વસ્તુ મયાન્વિતં શુભિ નૃપા વૈરાગ્યમેવામયમ્’ ॥

ન હોય, તો સર્વવ્યાપક જે હું, તે મારો મેળાપ થવો તેને અશક્ય જ છે. એટલે મારી સાથે કદી પણ તેનું તાદાત્મ્ય થઈ શકશે નહિ; તે પ્રમાણે જો કે સર્વ શાસ્ત્રો મુખોદ્ગત હોય અને અંતઃકરણમાં જો વિષયોનું ચિંતન ચાલતું હોય, તો હે અર્જુન! તેને કદી પણ મારી પ્રાપ્તિ થવાની જ નથી. સ્વપ્નમાં કદાચિત્ સર્વ ઐશ્વર્ય સુખગત થઈ જાય, તોપણ તેના યોગથી સંસાર-માથી મુક્ત થઈ શકાશે કે? અથવા ઘરમાં રહેલા વડીલોપાજિત ઐશ્વર્ય રક્ષણ કરીને તેમને એક ખૂણામાં મૂકી રાખ્યાથી તે વાંચ્યા છે એમ કહેવાશે કે? અથવા આંખ મીચીને મોતીને નાક આગળ લાવવામાં આવે, તો તેની કિંમત આકી શકાશે કે? તે જ પ્રમાણે ચિત્તમાં અભિમાન રાખી, સુખ દ્વારા સર્વ શાસ્ત્રોનો પાક કરી જવામાં આવે અને એવા પ્રકારે કોટ્યવધિ જન્મે વ્યતીત થઈ જાય; તોપણ તેવા મનુષ્યને મારી પ્રાપ્તિ થશે નહિ. હવે હું એક જ હોવા છતાં પ્રાણી-માત્રમાં મારી વ્યાપ્તિ કેવી રીતે થયેલી છે, તે તને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું તે સાંભળ. (૩૯૭)

यदादित्यगतं तेजो जगज्जासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यक्षामौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ ૧૨ ॥

સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરે છે અને જે અગ્નિ અને અદ્રમાં પણ રહેલું છે; તે તેજ મારું છે. એમ જણુ ૧૨

જે સૂર્યના તેજથી સર્વ વિશ્વરચના દેખાય છે, તે તેજ સૂર્ય-સહિત મારું છે. હે પાંડુસુત! સૂર્યના તેજથી પાણી શોષાઈ ગયા પછી ફરીથી પૃથ્વીમાં જે લીનાશ આવે છે, તેને લાવનારી ચંદ્રની પ્રભા તે પણ મારી છે અને દહન તથા પાચન કરનારી અગ્નિમાંની અમર્યાદ તેજોવૃદ્ધિ પણ મારી જ છે. (૪૦૦)

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ ૧૩ ॥

અને હું આ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી પોતાના સીમર્થ્યાંથી સર્વ ભૂતોને ધારણુ

અર્થ: ભોગવિલાસમાં રોગ આદિ ઉત્પન્ન થવાનો, સત્કુળમાં વશપરમ્પરાના વૃત્તવાનો, દ્રવ્યમાં રાજાનો, મૌનધારણમાં દીનતાનો, પરોક્ષમાં શત્રુનો, સંદેહમાં શંકાવસ્થાનો, શાસ્ત્રમાં વિવાદનો, શુભમાં કુર્જનનો અને કાયામાં મૃત્યુનો ભય સદા અવિયળ હોય છે; અર્થાત્ આ પૃથ્વીમાં અન્ય સર્વ વસ્તુઓ ભયશુક્ત છે, પરંતુ એક વૈરાગ્ય જ એવી વસ્તુ છે-કે, જે સર્વ પ્રકારના ભયોથી સર્વથા વિભક્ત છે.

કરું છું અને રસાત્મક ચદ્ર થઈને સર્વ ઔષધિઓનું પોષણ કરું છું. ૧૩

હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશી તેને આધારભૂત થયેલો છું અને તેથી પૃથ્વી બે કે અનેક રજકણોનો બનેલો એક પિંડ છે, છતાં સમુદ્રના અપાર પાણીમાં હોઈને પણ તે પીગળી જતી નથી અને એ પિંડ પોતાના પૃષ્ઠભાગ પર જે અપરિમિત ચરાચર ભૂતોને ધારણ કરે છે, તેમને પણ હું જ તેમાં પ્રવેશીને ધારણ કરું છું. હે પાંડુસુત! હું આકાશમાં પણ ચંદ્રસ્વરૂપે અમૃતનું ચાલતું સરોવર જ બનેલો છું! અને ત્યાં રહ્યોરહ્યો ચંદ્રકિરણરૂપી ઓષધી સર્વ વનસ્પતિનું પોષણ પણ હું જ કરું છું. આમ સર્વ ધાન્યાદિકનું પોષણ કરીને નાના પ્રકારનાં ધાન્યોની વૃદ્ધિ દ્વારા પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ પણ હું જ કરું છું અને અજ્ઞ ઉત્પત્ત કયાં પછી પણ સંતોષકારક રીતે તે પ્રાણીમાત્રને કેમ પચે? (એ એક મોટો પ્રશ્ન આવીને અહીં ઉપસ્થિત થાય છે.) (૪૦૬)

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥

હું પ્રાણીઓનાં શરીરમાં પ્રવેશીને પ્રાણ, અપાન ઇત્યાદિ વાયુમાં ભળીને જઠરાગ્નિ બની (ભક્ષ્ય, બોભ્ય, લેણ અને ચોષ્ય, એવાં) ચતુર્વિધ અન્નનું પચન કરું છું. ૧૪

એટલા માટે હે અર્જુન! પ્રાણીમાત્રનાં શરીરમાં નાભિકેંદ્ર પર સળગી સળગાવીને જઠરમાં હું જ પ્રદીપ્ત થયેલો છું. પ્રાણ તથા અપાન એ વાયુની ઝેવડી ધમણ દ્વારા રાત્રિદિવસ તે જઠરાગ્નિને સળગાવી આ ઉઠરમાં કેટલા બધાં અન્નનો ક્ષય કરી નાખું છું તેનો પત્તો જ નથી! કેારું, સ્નિગ્ધ, સીંચેલું તથા કાચું, એ ચતુર્વિધ અન્નનું પાચન પણ હું જ કરું છું. આ પ્રકારે સર્વ જગત પણ હું છું; જગતનો નિર્વોહ જેના વડે થાય છે, તે ધાન્ય પણ હું જ છું અને જીવનનું સુખ્ય સાધન જે જઠરાગ્નિ, તે પણ હું જ છું. મારી વ્યાપકતાનો વધારે અમત્કાર તે હું તને શું કહું? એટલું જ નિશ્ચયપૂર્વક લક્ષમાં રાખ કે આ જગતમાં મારા વિના બીજું કંઈ છે જ નહિ; સર્વત્ર હું જ ભરેલો છું, તો પછી આ જગતમાં કેટલાંક પ્રાણીઓ સર્વદા સુખી દેખાય છે અને કેટલાંક સર્વથા દુઃખી દેખાય છે અને કેટલાંક સર્વથા દુઃખ અને સુખ વડે જ વ્યાપેલા દેખાય છે; તેનું કારણ શું? એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવશે. જેમ કોઈ એક નગરમાં એક જ દીવાથી સર્વ દીવાઓ સળગાવવામાં આવે, તો તેમાંથી કેટલાક પ્રકાશે અને કેટલાક ન પ્રકાશે એમ કેમ કરીને બની શકે વાર? આ પ્રકારના તર્કવિતર્કો

એ તું તારા મનમાં કરતો એકો હોય, તો તેમનું પણ હું ઉત્તમ રીતે નિવારણ કરું છું તે સાંભળ. સર્વજ્ઞ હું જ ભરેલો છું એ વાત સર્વોંશે નિર્વિવાદ જ છે; પરંતુ તે તે પ્રાણીઓની બુદ્ધિની કલ્પના પ્રમાણે જ હું તેમને બાધુ છું. જે પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન વાદોના અનુરોધથી એક જ આકાશમાથી ધ્વનિના બુદ્ધા બુદ્ધા નાદો સંભળાય છે; કિંવા સૂર્ય એક જ છે, પણ તે ઉદિત થતાં લોકોના વ્યાપારોમાં બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડે છે; અથવા પાણી એક જ હોવા છતાં ખીજના બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મો પ્રમાણે વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન થાય છે (બુદ્ધાં બુદ્ધાં વૃક્ષ ઉદ્ભવે છે), તે પ્રમાણે હું એક જ હોવા છતાં મારું જ સ્વરૂપ ભિન્નભિન્ન પ્રાણીપદાર્થોમાં પરિણામ પામેલું છે. અરે! અજ્ઞાની અને અતુરની દૃષ્ટિએ પડેલો જે સેરનો નીલમણિનો હાર, અજ્ઞાનીને સર્પરૂપે ભાસવાથી તેને ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ અને અતુરને તે હાર છે એમ જણાવાથી પરમ સંતોષ થયો, અસ્તુ. સ્વાતિ નક્ષત્રનું પાણી એકસરખું જ હોય છે, પરંતુ તે છીપમાં પડે છે, ત્યાં તેનાં મોતી થાય છે અને સૂર્યના સુખમાં પડે છે, ત્યાં તેનું વિષ બને છે. તે પ્રમાણે જે જ્ઞાની છે, તેને મારાથી સુખની ઉત્પત્તિ થાય છે અને અજ્ઞાનીને દુઃખ થાય છે. (૪૨૦)

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदेव चाहम् ॥ ૧૫ ॥

હું સર્વના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને રહું છું. મારાથી જ સર્વને સ્મૃતિ અને જ્ઞાન અને એ ઉભયનો અભાવ (વિસ્મરણ તથા અજ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાય છે, સર્વ વેદો દ્વારા હું જ જાણવા યોગ્ય છું અને વેદાંતનો સિદ્ધાંત કરનારા (કર્તા) અને તેનો ચાતા પણ હું જ છું. ૧૫

ખાકી સર્વ પ્રાણીનાં હૃદયમાં ‘હું અમુક છું’ એવી જે બુદ્ધિ (જ્ઞાન) રાત્રિદિવસ વસતિ કરી રહી હોય છે તે પણ હું જ છું; પરંતુ સાધુના સમાગમથી, બ્રહ્મ અને આત્માના ઐક્યના જ્ઞાનના અભ્યાસથી તેમ જ વૈરાગ્ય સહિત શુરુચરણની સેવાથી; અર્થાત્ આ જ સદાચરણ વડે જેમનું સર્વ અજ્ઞાન હ્રાસ થઈ અહંકાર, આત્મસ્વરૂપમાં લય પામે છે, પછી આત્મસ્વરૂપ પ્રતિ દૃષ્ટિ જતાં સુખ આત્માના યોગથી તે નિરંતર સુખમાં જ રહે છે. આ સુખનું કારણ પણ મારા વિના ઈતર કોઈ જ નથી. હે ધનંજય ! સૂર્યના પ્રકાશથી જ સૂર્યનું દર્શન થાય છે, તેમ મારું જ્ઞાન થવા માટે હું જ કારણભૂત છું; અથવા આત્માથી ભિન્ન જે શરીર તે શરીરની સેવા કરવામાં અને સંસારની બહાર સાંભળવામાં જેમનો દેહવિષયક અહંકાર દૃઢ થયેલો છે, તેઓ સ્વર્ગ અને સંસાર એ

સુખોની પ્રાપ્તિ માટે કર્મમાર્ગનું આચરણ કરે છે, તેથી તેમને દુઃખોનો ઢગ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ હે અર્જુન! અજ્ઞાની લોકોને એ અવસ્થા (સ્થિતિ) પણ મારી સત્તાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે સ્વપ્ન અને નિદ્રાનું કારણ પણ મનુષ્યની જાગૃત્વસ્થા જ હોય છે; પરંતુ દિવસે વાદળા વડે આકાશ ઘેરાતાં પ્રકાશ ઓછો થાય છે, એ પણ જેમ પ્રકાશ વડે જ જાણવામાં આવી શકે છે; તેમ પ્રાણીઓ અને ન ઓળખી વિષયોનું સેવન કરે છે, તે પણ મારી સત્તાથી જ થાય છે. હે ધનંજય! જે પ્રમાણે નિદ્રા કે જાગૃતિનું મૂળ કારણ જ્ઞાન જ છે, તે પ્રમાણે એ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની જીવોનું મૂળ કારણ હું જ છું. હે ધનુર્ધર! જે પ્રમાણે સર્વ કે રજઞુના ભાસનું મૂળ કારણ રજઞુ જ છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનની વૃદ્ધિનું કારણ હું સિદ્ધ જ છું. અર્થાત્ હે ધનંજય! મારું ખરું સ્વરૂપ ન જાણી શકાયાથી વેદો અને જાણવા માટેની ખટખટ કરવા લાગ્યા, એટલે તેની શાખાઓ થઈ. તથાપિ તે વેદની ત્રણે શાખાઓએ (ઋક, યજુ, અને સામવેદો) મારું જ વર્ણન કરેલું છે. જેવી રીતે પૂર્વ-પશ્ચિમવાહિની નદીઓનું આશ્રયસ્થાન તો કેવળ સમુદ્ર જ છે અને જેવી રીતે મહાસિદ્ધાંતની આગળ (બ્રહ્મની આગળ) શ્રુતિઓની મતિ કુંઠિત થઈ જાય છે અથવા પવનની લહેરો ગંધ સંહિત આકાશમાં લય પામે છે; તેમ જે સ્થળે સર્વ શ્રુતિઓ લલભા પામીને સ્તબ્ધ થઈ રહે છે, તે મારા બ્રહ્મસ્વરૂપને હું પોતે જ અર્થાત્ પ્રગટ કરું છું. ત્યાર કેડે શ્રુતિ: સહ સંપૂર્ણ જગત જે સ્થળે લય પામે છે, તે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનનો જાણનાર પણ હું જ છું. જેવી રીતે સૂતેલો મનુષ્ય જાગત થવા પછી સ્વપ્નમાં ભાસેલા પદાર્થો પોતે જ થયો હતો એમ તે સમજે છે, તે જ પ્રમાણે, જાગૃત્વસ્થામાં પણ ‘હું એકલો જ છું’ એ પણ તે જ સમજે છે. તે જ પ્રમાણે જગતના ઉપાધિથી સંહિત જે મારું આત્મસ્વરૂપ તેનો બોધ થવા માટેનું કારણ હું જ છું અને તે આત્મસ્વરૂપને જાણનાર પણ હું જ છું. હે વીર અર્જુન! જેમ કપૂર બળી જતાં તેનું કાજળ પાછળ બાકી રહેતું નથી, અને અગ્નિ પણ રહેતો નથી; તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાનનો સમૂળ નાશ કરનાર જ્ઞાન પણ જે વેળાએ લય પામે છે, તે વેળાએ તે નથી એમ પણ કહી શકાતું નથી અને છે એમ પણ કહેવાતું નથી; અર્થાત્ જ્ઞાનાજ્ઞાનનો લય થતાં જે શુદ્ધ સ્વરૂપ અવશિષ્ટ રહે છે, તેમાં શબ્દ પ્રવેશી જ શકતો નથી માટે તે છે કે નથી એ શબ્દ દ્વારા કહી શકાતું નથી. વિશ્વના કારણરૂપ અજ્ઞાનનો વિશ્વ સંહિત નાશ કરનાર આત્મવસ્તુને

વિશ્વાંતર્ગત સાધનથી કોણ ક્યાં શોધી શકશે ? અર્થાત્ આવી જે કાંઈ વિશેષ વસ્તુસ્થિતિ તે મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ છે. (૪૪૧)

મોક્ષદાતા ભગવાન આ પ્રમાણે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં પોતાની વ્યાપ્તિનું નિરૂપણ કરતા કરતા છેક પોતાના નિરુપાધિક સ્વરૂપ સુધી. લઈ જઈને વિરમ્યા. જેમ ચંદ્રોદયનું ક્ષીરસમુદ્રમાં પૂર્ણ પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે કરેલો આ સર્વ બોધ અર્જુનના હૃદયમાં ચિત્રિત થયો. જેમ ભીંત પર આવેખેલું ચિત્ર સામે આવેલો ચળકતી ભીંતમાં દેખાય છે, તેમ વૈકુઠનાયક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના મનમાનો બોધ અર્જુનના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબિત થયો. ધન્ય ! ધન્ય પરમાત્મસ્વભાવને ! જેમ જેમ તેની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે, તેમ તેમ આનંદની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આવા અનુભવનો રાજા જે અર્જુન તે શ્રીદેવ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : હે દેવ ! આપની વ્યાપકતાનું વર્ણન કરતી વખતે આપે પ્રસંગાનુસાર જે નિરુપાધિક સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, તે નિરુપાધિક સ્વરૂપ એક વખત મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો; ત્યારે શ્રીદ્વારકાનાથે. કહ્યું કે : ‘ભલે ભલે-ધન્ય ! તે’ સુંદર વાત પૂછી. હે અર્જુન ! મને : પણ નિરંતર વિદ્વાસ-વિનોદથી એ જ બોલવું ગમે છે; પરંતુ શું કરું ? એવા પ્રશ્નો પૂછનાર જ કોઈ મળતું નથી. મોટી આસ્થાથી ‘પુનઃ નિરુપાધિક સ્વરૂપ સમજાવો’ એમ તે મને કહ્યું, તે પરથી મને એમ લાગે છે કે, એવી રીતે પૂછનાર મને કોઈ મળે એવી જે મને તીવ્ર ઇચ્છા હતી, તેના ફળરૂપે જ આજે તું મને પ્રાપ્ત થયો છે. અદ્વૈત પ્રાપ્તિ પછી થનારા સુખાનુભવનું આજે તું નિર્મળ સ્થાન થયો છે. કારણકે મારું નિરુપાધિક સ્વરૂપ પુનઃ કહી સંભળાવવાનું કહીને તે મને સુખ આપ્યું છે. જે પ્રમાણે આરસીમાં જોવાથી આપણું સ્વરૂપ આપણા નેત્રો વડે દેખાય છે, તેમ તારી સાથે સંવાદ કરવાથી મને આત્મસુખ થયેલું છે, તેથી તું સંવાદ કરનારાઓનો શિરોમણિ છે. હે મિત્ર અર્જુન ! તું સમજતો નથી એટલે મને પૂછે છે અને હું તારું સમાધાન કરું છું, એવી તારી ચોચતા નથી. હોં કે !’ એમ કહીને દેવે અત્યંત આનંદપૂર્વક અર્જુનને આલિંગન આપીને અને તેના પ્રતિ કૃપાદંષ્ટિથી જોઈને કહ્યું : ‘જે હોઠોમાંથી બોલવું તો એક જ નીકળે છે. જે પગોથી એક જ ચાલવાની ક્રિયા થાય છે, તેવી જ રીતે તારું પૂછવું અને મારું કહેવું એ બંને એક જ છે. એ પ્રમાણે, તારું અને મારું સ્વરૂપ એક જ છે. એમ તારે સમજવું અને હું કહેનારો તથા તું સાંભળનારો એ આપણે બંને એક જ છીએ.’ (૪૫૫)

આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં મોહથી મુગ્ધ બની તેઓ અર્જુનને આલિંગન આપીને સ્તબ્ધ બિભા રહ્યા. ત્યારપછી થોડીવારે તે કહેવા લાગ્યા : ‘આટલો બધો પ્રેમ સારો નહિ. શેરડીના રસનો ગોળ બનાવતી વખતે તેમાં જે પ્રમાણે હલકો ક્ષાર નાખવો પડે છે, તે પ્રમાણે જો આપણા સંવાદરૂપી મુખમાં દૈત ઉત્પન્ન કરવામાં ન આવે, તો આજે ઉદ્ભૂત થયેલા પ્રેમનો લય થઈ બચ ! અર્જુન ! તું નર અને હું નારાયણ હોવાથી પ્રથમથી જ આપણા બંનેમાં ભેદ નથી જ; પરંતુ મારા અંતરમાં ઉદ્ભવેલ આ પ્રેમના બિભારને મારામાં જ શમાઈ જવા દે.’ તે પછી બુદ્ધિને સ્થિર કરીને પુનઃ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહેવા લાગ્યા કે : ‘હે વીરશ્રેષ્ઠ ! તે’ મને શું પ્રશ્ન કર્યો ?’ આ તરફ અર્જુન જે શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં નિમગ્ન થયો હતો. તે પણ દેહભાનમાં આવીને પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળવા તત્પર થયો. તે ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો : ‘હે દેવ ! આપણું નિરુપાધિક રૂપ કયું છે, તે કહો.’ અર્જુનનું આ કથન સાંભળીને તે જ કહેવા માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રથમ બે પ્રકારની ઉપાધિઓનું વર્ણન કરે છે. પોતાના નિર્ગુણ રૂપ વિષેનો અર્જુન પ્રશ્ન કરવા છતાં પ્રથમ ઉપાધિનું વર્ણન ભગવાન શા માટે કરે છે, એવી જો કોઈને શંકા આવે, તો તેનું નિવારણ એ છે કે, જો કોઈ માખણ માગવા આવે તો પ્રથમ છાશ બનાવીને પછી જ તેમાંથી માખણ કાઢીને આપવું પડે છે; અથવા શુદ્ધ સુવર્ણ જોઈતું હોય તો પ્રથમ તેને તાવીને તેમાંથી અશુદ્ધ ધાતુ કાઢી નાખવી પડે છે. જેમ શેવાળ કાઢી એટલે પાણી તો શુદ્ધ જ હોય છે; અથવા અન્નહુમ થતાં આકાશ સ્વરૂપ જ હોય છે; ડાંગર પરનાં ફોતરાં કાઢી નાખ્યા પછી શુદ્ધ ચોખા પ્રાપ્ત થવામાં જરા થ હરકત પડતી નથી, તેમ જ સ્વરૂપ પરની ઉપાધિ કાઢી નાખ્યા પછી જે અવશિષ્ટ રહે છે તે શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, એ વિશે કોઈને પૂછવાની કશી પણ અગત્ય નથી જ. જે પ્રમાણે કુલીન સ્ત્રીને તેના પતિનું નામ પૂછતાં જે નામનો ઉચ્ચાર કરેલો સાંભળીને તે મૌન ધારણ કરે છે, તે જ તેના પતિનું નામ હોય છે, તે જ પ્રમાણે જ્યાં શબ્દની ગતિ કુંઠિત થાય છે, તે જ અવર્ણનીય, નિરુપાધિક શુદ્ધ સ્વરૂપ છે; જેનું સ્વરૂપ શબ્દો દ્વારા વર્ણવી શકાતું નથી; તે સ્વરૂપનું વર્ણન આબુખાબુના સંયોગોથી જ કરવું પડે છે; એટલા માટે જ લક્ષ્મીપતિ ભગવાન પ્રથમ ઉપાધિનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. શુદ્ધ પ્રતિપદાના અર્ધની દેખાડવી હોય ત્યારે જેમ ચોકાદ વૃક્ષની શાખાનો આધાર લઈ દેખાડવી પડે છે, તેમ નિરુપાધિક સ્વરૂપનું લક્ષણ કહેતી વખતે

ઉપાધિનુ સ્વરૂપ વર્ણવવું પડે છે. (૪૭૦)

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરચ્ચાક્ષર एव च ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

આ લોકમાં ક્ષર (નાશવંત) અને અક્ષર અવિનાશી એ બે જ પુરુષ (પદાર્થ) છે. સર્વ ભૂતોને ક્ષર કહેવામાં આવે છે અને કૂટસ્થ (માયાની ઉપરધિ-થી યુક્ત જીવ)ને અક્ષર કહેવામાં આવે છે. ૧૬

પછી શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : હે સંન્યસાચી ! આ સંસારી નગરમાં વસ્તુતઃ માત્ર બે જ પુરુષોનો નિવાસ છે. જે પ્રમાણે સર્વ આકાશમાં દિવસ (પ્રકાશ) અને રાત્રિ (તિમિર) એ બે જ રમી રહ્યાં છે, તે પ્રમાણે સંસારી રાજધાનીમાં એ બે જ પદાર્થો વસે છે. એ ઉપરાંત પણ એક ત્રીજો પુરુષ છે; પરંતુ તે તો આ ઉલ્લસનાં નામ માત્રને પણ સહન કરી શકતો નથી; તેથી તે જ્યારે પણ અહીં આવે છે, ત્યારે નગર સહિત બંનેનો નાશ કરે છે. પરંતુ તે ત્રીજા પુરુષની વાત અત્યારે રહેવા દો. પ્રથમ આ સંસારી નગરમાં વસતિ કરવા માટે બે આવેલ છે, એ બેની જ વાત સાબળ. તેમાંનો એક આંધળો, ઉન્મત્ત અને પાંગળો છે તથા બીજો સર્વ અવયવોથી પરિપૂર્ણ છે; પરંતુ આ તેમના નિબંધો નથી, એટલે કે તેમની આ અવસ્થા તેઓ જે નગરમાં આવીને વસેલા છે, તેની સગતિથી તેમને પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમાંના એકનું નામ ‘ક્ષર’ છે અને બીજાનું નામ ‘અક્ષર’ છે. આ અન્નએ જ આ સંસારી નગરને આવરી લીધું છે. હવે જે ‘ક્ષર’ના નામથી ઓળખાય છે, તે કોણ અને જેને ‘અક્ષર’ કહેવામાં આવે છે તે કોણ છે, તે સર્વ તને સ્ફુટ કરીને કહું છું. આ સ્થળે શુદ્ધ પરમાત્માને જ ક્ષરાક્ષરની સજા અપાઈ છે. મહત્ત્વથી લઈને તૃણ પર્યંત જે પ્રપંચ, તેને ‘ક્ષર’ અર્થાત્ ‘પ્રતિ ક્ષણે નાશ પામનાર’ કહેવામાં આવે છે, તેની ઉપાધિ પરમાત્માને આપી તેમને ક્ષર પુરુષ કહ્યા છે. (૪૭૭)

હે અર્જુન ! મહત્ત્વથી લઈને ઘાસના તૃણ પર્યંત સર્વ જે કાંઈ લઘુ, મહત્, ગતિમાન અથવા સ્થિર કે મન અને બુદ્ધિ દ્વારા સમજી શકાય એવું જે કાંઈ પણ મહાભૂતોનું બનેલું નામરૂપમાં આવનારું તથા સત્ત્વ, રજઃ અને તમ, એ ત્રણ ગુણોની ટકશાળમાં

~ ગીતા અધ્યાય ૭, શ્લોક ૪-૫માં જે અપરા અને પરા પ્રકૃતિના નામથી તથા અધ્યાય ૧૩ના શ્લોક ૧માં જે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના નામથી નિર્દેષ કરાયા છે, તે જ બંનેનું અહીં ક્ષર અને અક્ષરના નામથી વર્ણન કર્યું છે.

અંકિત થયેલું જે સુવર્ણ વડે પંચ મહાભૂતોરૂપી નાણું તૈયાર થાય છે તથા જે (શરીરરૂપી) કૌડી વડે કાળ જીગાર ખેલી શકે છે; જે વસ્તુ વિપરીત જ્ઞાનથી બાણી શકાય છે તથા જે પ્રતિ ક્ષણે ઉત્પન્ન થઈને લય પામે છે; અરે, બ્રાંતિરૂપી અરણ્ય(માયા)માં પ્રવેશ કરી જે સૃષ્ટિરૂપી અવયવોને ઉત્પન્ન કરે છે, વધારે શું કહું? જેને ‘જગત’ કહેવામાં આવે છે; સાતમા અધ્યાયમાં અષ્ટ પ્રકારની પ્રકૃતિના નામથી જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને (તેરમા અધ્યાયમાં) કહ્યા પ્રમાણે) છત્રીસ પ્રકારથી ક્ષેત્રસ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અરે! આ જ અધ્યાયમાં વૃક્ષાકારરૂપ આકૃતિથી તને જે કહેવામાં આવ્યું, તે ચૈતન્ય પોતાને નગરવાસી પુરુષ માનીને સર્વરૂપે પોતે જ આ જગતમાં વિસ્તરેલું છે. દૂવામાં પડેલું પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ તેમાં કોઈ બીજો સિંહ છે, એમ માની કોથથી તેનો નાશ કરવા માટે જે પ્રમાણે સિંહ તેમાં ભૂસકો મારે છે, અથવા જળમા આકાશ વ્યાપ્ત હોવા છતાં પશુ તેમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તે પ્રમાણે ચૈતન્ય પોતે અદૈત હોવા છતાં પશુ માયાની ઉપાધિના યોગથી દૈતરૂપ બને છે. હે અર્જુન! આ પ્રમાણે આકારયુક્ત નગરીની કલ્પના કરી સૃષ્ટિરૂપ નગરમાં આત્મા પોતાના સ્વરૂપની વિસ્મૃતિથી નિદ્રા લોગવે છે. પછી સ્વપ્નમાં જેમ ‘કોઈ મનુષ્ય શય્યા જોઈ તેમાં નિદ્રા લે છે; તે પ્રમાણે આત્મા આ જગતમાં સ્વસ્થ રીતે બિંબે છે. નિદ્રાના સામ્રાજ્યમાં ‘હું સુખી છું, હું દુઃખી છું’ એમ બળહતો ઘોષો કરે છે અને અહંકાર તથા મમતાના પાશમાં સપડાઈ પોકાર કરવા માંડે છે. આ મારો પિતા, આ મારી માતા, હું કાળો, હું ગોરો, હું પૂર્ણ છું. પુત્ર, સંપત્તિ તથા સ્ત્રી એ સર્વ મારાં જ છે. એવી એવી કલ્પના તે કરે છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નોના આધારે સંસાર તથા સ્વર્ગના અરણ્યમાં ભટકનાર જે ચૈતન્ય છે તેને હે અર્જુન! ‘ક્ષર’ પુરુષ કહેવામાં આવે છે. જેને ક્ષેત્રજ કહેવામાં આવે છે તથા જેને સર્વ જગત જીવ કહે છે તથા જે આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિથી સર્વ ભૂતોમાં સંચાર કરે છે, તે જીવાત્માને ‘ક્ષર’ પુરુષ કહેવામાં આવે છે, કારણકે તે સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપક હોવાથી તેને પુરુષ નામ મળ્યું છે. વળી તે દેહરૂપી પુરમાં વસે છે તેથી પશુ તેને ‘પુરુષ’ કહે છે. ઉપાધિના તાદાત્મ્યથી જ તેના પર ક્ષરપણાનું ખોટું આળ ચડાવવામાં આવ્યું. જેમ હાલતા પાણીમાં ચંદ્રબિંબ પશુ હાલતું દેખાય છે, તે જ પ્રમાણે વિકારની ઉપાધિથી જ આત્મા ઉપાધિયુક્ત લાસે છે. પછી તે જ પાણી સુકાઈ જતાં તેમાંનું ચંદ્રનું પ્રતિ-

બિબ રહેતું નથી; તે જ પ્રમાણે ઉપાધિનો નાશ થતાં ચૈતન્ય પણ અદૃશ્ય થાય છે. આમ ઉપાધિના યોગે ચૈતન્યને ક્ષણિકતા પ્રાપ્ત થાય છે અને આવી ન્યૂનતાનો આવિર્ભાવ થવાથી જ તેને ‘ક્ષર’ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે સર્વ જીવચૈતન્યને ‘ક્ષર’ નામથી જ ઓળખવામાં આવે છે, હવે ‘અક્ષર’ના લક્ષણો કયાં કયાં છે, તે ઉત્તમ પ્રકારે કહું છું. (૫૦૧)

હવે પછી અહીંથી અક્ષર પુરુષનું વર્ણન કરતાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વિના નાશ ન પામનારી જે માયા કિંવા અજ્ઞાન, તે માયાને અક્ષર કહેવામાં આવે છે. માયાની ઉપાધિથી યુક્ત જે પરમાત્મા તેને ‘અક્ષર પુરુષ’ કહેવામાં આવ્યો છે એમ જણાવી પ્રથમ તે ઉપાધિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

હે અર્જુન ! ખીજે જે ‘અક્ષર પુરુષ’ તે મધ્યસ્થ છે; માટે જે પ્રમાણે સર્વ પર્વતોમાં મેરુ પર્વત મધ્યસ્થ છે, તે પ્રમાણે પરમાત્મા તથા માયાકાર્યમાં અક્ષર પુરુષની ઉપાધિ જે અજ્ઞાન તે મધ્યસ્થ છે તેથી તદ્વિશિષ્ટ અક્ષર પુરુષને મધ્યસ્થ કહેવામાં આવ્યો છે, કારણ કે જેમ તે મેરુપર્વત પૃથ્વી, પાતાળ તથા સ્વર્ગ એ ત્રણે હોઠમાં સમાન જ છે, તે પ્રમાણે તે (અક્ષર પુરુષ) પણ જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનમાં સમાન છે. યથાર્થ જ્ઞાનથી ઐક્ય થવું કે વિપરીત જ્ઞાનથી દ્વૈતની પ્રાપ્તિ થવી આ ઉભય સ્થિતિ પૈકી જે કેવળ અજ્ઞાન સ્થિતિ (ઉદાસીનતા) તે જ જેવું સ્વરૂપ છે. માટીને ભીજવી તેનો હોદો કરવામાં આવે, તો તેનો ઘડો બનાવવા પૂર્વે જ માટીપણનો તો હોપ થયેહો હોય છે જ અને તેનો આકાર ઘડા જેવો પણ હોતો નથી. આ ભીજવેલી માટીના હોંદા જેવી આ અક્ષર પુરુષની માધ્યમિક સ્થિતિ હોય છે. સરોવર સુકાઈ ગયા પછી તેમાં તરંગો કે પાણી હોતું નથી. એવી જે આકારરહિત સ્થિતિ હોય છે; હે પાર્થ ! ભગદ્વત્સા જઈને હજી સ્વભાવસ્થા આવી નથી. એવું નિદ્રાવસ્થા જેવું જેવું સ્વરૂપ છે અને જગદ્દાસને હોપ થવો તથા આત્મજ્ઞાનને મોઢ ન થવો એ બે દશાની વચ્ચેની જે કેવળ અજ્ઞાન દશા છે, તેને જ ‘અક્ષર’ કહેવામાં આવે છે. (૫૦૮)

અમાવાસ્થાની રાત્રિએ સર્વ કળાઓનો હોપ થઈ ચંદ્રનું જેવું સ્વરૂપ હોય છે. તેવું શુદ્ધ જ્ઞાન અને વિપરીત જ્ઞાન એ ઉભયથી ભિન્ન જે કેવળ અજ્ઞાન તે જ અક્ષરનું સ્વરૂપ છે. સર્વ ઉપાધિનો નાશ
ગી. ૩૬

થતાં જે અજ્ઞાનમાં છાત્રાત્મા વિશ્રાંતિ લે છે, તથા વૃક્ષને કૃળ આવતાં તેમાં પણ વૃક્ષ જે પ્રમાણે અદ્વિત્યરૂપે (બીજરૂપે) રહેલું હોય છે, તે પ્રમાણે ઉપાધિ અહિંત ઉપાધિનો સ્વીકાર કરનાર ચૈતન્ય જે સ્થાનમાં વિશ્રાંતિ લે છે તે સ્થાનને અવ્યક્ત કહેવામાં આવે છે. જે નિદ્રાવસ્થામાં પૂર્ણ અજ્ઞાન હોય છે, તેને ‘બીજભાવ’ કહેવામાં આવે છે અને સ્વપ્ન તથા જાગૃતિને ‘કૃળભાવ’ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વેદાંતશાસ્ત્રમાં જે સ્થિતિને ‘બીજભાવ’ કહેવામાં આવે છે, તે જ સ્થિતિનું અક્ષર પુરુષ એવું નામ છે, જ્યાંથી વિપરીત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાગૃતિ અને સ્વપ્નરૂપે પ્રસાર પામે છે અને અનેક બુદ્ધિતરંગરૂપી જ્ઞાન જ્યાંથી નીકળે છે; હે અર્જુન ! જ્યાંથી જીવધર્મ ઉત્પન્ન થાય, તેમ જ જ્યાંથી અનંત વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રલયકાળે જીવત્વ તથા વિશ્વની જ્યાં સામ્યાવસ્થા થાય છે, તે ઉપાધિમાં અર્થાત્ અજ્ઞાનમાં રહેલા ચૈતન્યને જ અક્ષર પુરુષ કહેવામાં આવે છે.

બીજો ક્ષર પુરુષ એટલે કે જીવ, દેહ ધારણ કરીને જાગૃતિ અને સ્વપ્નાવસ્થામાં ખેલે છે-એ બન્ને અવસ્થા જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા જે અવસ્થાને પૂર્ણ અજ્ઞાનથી ભરેલી એવી નિદ્રાવસ્થા કહેવામાં આવે છે અને જેનામાં પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિની ન્યૂનતા હોય છે; હે વીર અર્જુન ! ખરેખર, જો આ નિદ્રાવસ્થામાંથી સ્વપ્ન અથવા જાગૃતિ-એ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત ન થતી હોત, તો આ સુષુપ્તિને જ પ્રજ્ઞાસ્થિતિ કહેવામાં આવત; પરંતુ આ નિદ્રારૂપી આકાશમાં પ્રકૃતિપુરુષરૂપી અગ્નિ ચઢી આવી, સ્વપ્નનાં જ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો ઉદ્ભવ થયેલો જણાય છે; એટલે સ્વપ્નરૂપ જીવ અને શરીરની વૃદ્ધિ થાય છે; અરુ. નીચેની બાલુએ વિસ્તાર પામનારા સંસારરૂપી વૃક્ષનું જે મૂળ છે; તે જ આ અક્ષર પુરુષનું રૂપ છે; એને પુરુષ શા માટે કહેવો ? એ પૂર્ણપણે નિદ્રા લે છે તથા મોઝારૂપી પુરમાં શયન કરે છે એટલા માટે જ જે ગાદ નિદ્રામાં વિકાર અથવા વિપરીત જ્ઞાનનો ભાગ્ય હોતો નથી, તે જ એવું રૂપ છે; એ કારણથી એને અહં નામ થતો નથી અને તે પણ વળી જ્ઞાન વિના બીજા કશાથી તો નહિ જ ! અને એટલા માટે એ અક્ષર છે, એવો સિદ્ધાંત વેદાંત દર્શનમાં કરવામાં આવ્યો છે, એવી રીતે જીવ, કાર્ય અને કારણ એ વ્યવહાર થવા માટે પરમાત્માની સાથે માયાના સંબંધની જ જરૂર છે; અર્થાત્ તે માયાના સંબંધવાળા ચૈતન્યને જ ‘અક્ષર પુરુષ’ કહેવામાં આવે છે. (૪૨૫)

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિમર્ત્યવ્યય ईશ્વરઃ ॥ ૧૭ ॥

ઉત્તમ પુરુષ તો આ ઉભયથી ભિન્ન જ છે અને તેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે. તે અવિનાશી ઇશ્વરસ્વરૂપ બની આ જગત્ત્રયમાં પ્રવેશીને તેનું ધારણ અને પોષણ કરે છે. ૧૭

હવે વિપરીત જ્ઞાનથી આ વિશ્વમાં ઉત્પન્ન થનારી જે જાગૃતિ અને સ્વભાવસ્થા તે જે ગાઢ અજ્ઞાનમાં લય પામે છે, તે અજ્ઞાન જ્ઞાનમાં ટૂંકી જઈને જ્ઞાનથી પણ આગળ નીકળી જતાં, જે પ્રમાણે અગ્નિ કાષ્ઠને બાળીને પાછળથી પોતે પણ અદ્ભુત છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાને અજ્ઞાનનો નાશ કરી પ્રજ્ઞસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવી આપ્યા પછી તે (જ્ઞાન) પોતે પણ નાશ પામે છે. પછી જે જ્ઞાતૃત્વ વિનાનું જ્ઞાન અવશિષ્ટ રહે છે, તે જ હે અર્જુન ! ઉત્તમ પુરુષ છે, એને જ અતિમતૃતીય પુરુષ તરીકે કહેલો છે અને તે પ્રથમના જે પુરુષોથી ભિન્ન છે. હે અર્જુન ! નિદ્રા અને સ્વપ્ન કરતાં જે પ્રમાણે બાંધવસ્થા ભિન્ન જ પ્રકારની જુદાં જ યોધની હોય છે, અથવા સૂર્યકિરણ અને સુગંધગંધથી જે પ્રમાણે સૂર્યમંડળ સર્વાંશે ભિન્ન હોય છે, તે જ પ્રમાણે આ ઉત્તમ પુરુષ તે ઉભયથી સર્વથા ભિન્ન જ છે; કેવળ એટલું જ નહિ, પરંતુ કાષ્ઠમાં રહેલો અગ્નિ જે પ્રમાણે કાષ્ઠથી ભિન્ન હોય છે, તે પ્રમાણે તે સ્વ અને અક્ષરથી ભિન્ન છે : કલ્પાતકાળે જે પ્રમાણે સમુદ્રની મર્યાદાનો લોપ થતાં સર્વત્ર જળમય થઈ બન્યું છે, એટલે નહ ને નદીઓ સર્વ એકત્ર થાય છે, તે પ્રમાણે સ્વપ્ન, ગાઢ નિદ્રા કે જાગૃતિનો ભાસ જ્યાં અવશિષ્ટ રહેતો નથી. પ્રલયકાળનું તેજ રાત્રિ અને દિવસને ગળી જાય છે, તે પ્રમાણે ત્યાં ત્રણે અવસ્થાઓનો ભાસ અવશિષ્ટ રહેતો જ નથી; પછી અદૈત દિવા દૈતઃ ભાવ રહેતો નથી, હોપું અને ન હોપું પણ બાણવામાં આવતું નથી; એટલે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વનો પણ જ્યાં લય થઈ જાય છે અને અનુભવ પણ ગભરાઈને નાશ પામે છે, એવું જે કાંઈ તત્ત્વ છે અને જેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે, તે જ તે ઉત્તમ પુરુષ છે; પરંતુ હે અર્જુન ! એમ જોલણું પણ એવામાં સંભવતું નથી, કિંતુ જીવદશાને ધારણ કરીને જ એવું જોલી શકાય છે; જે પ્રમાણે તટ પર ઊભો રહેલો માણસ જળમાં ડૂબવાની વાત કરે, તે પ્રમાણે આ ઘટના સમજવી. પણ તે ડૂબનાર સાથે જે જે ડૂળી જાય તે શી વાત કરવાનો હેતો વારુ ? તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! વેદો જ્યાં સુધી વિચારણી તીર-

પ્રાન્તમાં ભિલેલા હોય છે, ત્યાં સુધી જ આ તરફની કે પેલી તરફની વાતો કહેવાની તેમનામાં શક્તિ હોય છે; અર્થાત્ ક્ષર અને અક્ષર પુરુષો એ બન્ને અહીંના જ છે; એમ ભેદને તે આત્મસ્વરૂપને જ પર પુરુષ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે હે અર્જુન ! ‘પરમાત્મા’ શબ્દથી પુરુષોત્તમને સ્મોળખવાનો છે, એમ તું સમજ. બાકી બધાં શબ્દોનો અસ્ત થાય છે, જ્ઞાન લોપ પામે છે તથા સર્વ વ્યાપારો બંધ પડે છે, એવી જે વસ્તુ છે, ‘અહંબ્રહ્મભાવનો’ પણ બધાં લોપ થાય છે, બધાં કથનાર જ કથ્ય વસ્તુ થઈ જાય છે અને બધાં દષ્ટા સહિત દ્રશ્યનો લોપ થાય છે, તે ‘પુરુષોત્તમ’ કહેવાય છે. હવે બિંબ તથા તેનું પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ—એ બેની મધ્યમાં રહેલી પ્રજ્ઞા બે કે આપણને દષ્ટિગોચર થતી નથી, તોપણ તે નથી જ, એમ કેમ કરીને કહી શકાય વાર ? અથવા ધ્રુવોદ્રિય તથા પુષ્પ—એ બેના મધ્યભાગમાં જે પુષ્પની સુગંધ હોય છે, તે ભલેને આપણા બેવામાં ન આવે; તોપણ તે નથી એમ કહી શકાતું નથી; તે જ પ્રમાણે દષ્ટા અને દ્રશ્ય હ્રુમ થતાં અચુક વસ્તુ છે, એમ કોણ કહી શકે વાર ? પણ તેનું જ અનુભવથી નિરીક્ષણ કરવું એ જ તે પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ છે. જે પ્રકાશિત થનાર વસ્તુ સિવાય જ પ્રકાશક છે અને જે નિયમ્ય પદાર્થ વિના પણ નિયમન કરે છે, એવો જે ઈશ્વર તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ પોતે હોય છે. જે નાદબ્રહ્મને સાંભળવાની શક્તિ આપનાર નાદ છે, જે સ્વાદને આસ્વાદન શક્તિ આપનાર મૂળ સ્વાદ છે અને જે બ્રહ્માનંદને આનંદની શક્તિ આપનાર આનંદ છે; જે પૂર્ણત્વનું પૂર્ણત્વ, સર્વ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષ અને વિશ્રાંતિના પણ વિશ્રામરૂપ છે; જે સુખનું પણ સુખ છે; જે તેજનું પણ તેજ છે અને જે મહાશૂન્યમાં શૂન્ય પણ અદ્રશ્ય થયું છે; જે ઉદય પામ્યા છતાં પણ તેના (ઉદય)થી દૂર હોય છે અને લય પામ્યા છતાં તેનાથી પર હોય છે; વધારે શું કહેવું ? જે સર્વથી દૂર છે, જેમ છીપ પોતે રૂપ ન હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનીઓને રૂપનો ભાસ કરાવે છે, અથવા સુવર્ણ લોપાયલું ન હોવા છતાં અલંકારનાં રૂપમાં જેમ લોપાયલું ભાસે છે, તે જ પ્રમાણે પોતે વિશ્વ ન થતાં તે વિશ્વને ધારણ કરે છે. પાણી અને તરંગોમાં કાંઈ જ ભિન્નતા નથી, તેમ તે પરમાત્મામાં અને જગતમાં ભિન્નતા નથી. હે વીરેશ ! જે પ્રમાણે પાણીમાં પડતા પ્રતિબિંબનું સર્વથેવ અંદ્ર જ કારણ હોય છે, તે પ્રમાણે જગતના ઉત્પત્તિ તથા લયનું પરમાત્મા જ કારણ છે. જગતની ઉત્પત્તિ થવાથી તેનામાં પરિવર્તન

થતું નથી અને જગતનો હથ થતાં તે અન્યત્ર કયાં થ જતો નથી. જેમ રાત્રિ અને દિવસના આવવાજવાથી સૂર્યમાં કશો થ લેક થતો નથી, તે જ પ્રમાણે કોઈમાં પણ હોતો નથી અને કોઈથી પણ નાશ પામતો નથી અને પોતાની તુલના કરવા માટે તે પોતે જ ચોગ્ય છે. (૫૫૬)

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽसि लोके वेदे च ग्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ ૧૮ ॥

હું ક્ષરથી તો સર્વથી પર છું અને માયામાં સ્થિત અવિનાશી શ્વપાત્મા-અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું; તેથી લોકોમાં અને વેદોમાં ‘પુરુષોત્તમ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છું. ૧૮

હે ધનંજય ! જે પોતે જ પોતાને પ્રકાશિત કરે છે (જે સ્વયં-પ્રકાશ છે); વધારે શું કહેવું ? જેનામાં દેવેનો સ્પર્શ પણ નથી, તે મારું નિરુપાધિક સ્વરૂપ છે અને હું ક્ષર તથા અક્ષરની પર છું; અને એટલા માટે જ વેદો તથા લોકો મને ‘પુરુષોત્તમ’ કહે છે.* (૫૫૮)

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वमावेन भारत ॥ ૧૯ ॥

હે અર્જુન ! જે જ્ઞાની આ પ્રકારે મને પુરુષોત્તમ સમજે છે, તે સર્વજ્ઞ અને સર્વ ભાવાથી મને ભજે છે. ૧૯

પરંતુ એ હવે રહેવા દો; હે અર્જુન ! જેના (હૃદય)માં જ્ઞાન-રૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ પડેલો હોય છે, તે જ પુરુષ મને પુરુષોત્તમને બાણે છે. જેવી રીતે બાથત થયા પછી સ્વપ્ન ભાસતું નથી, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી સર્વ જગત મિથ્યા ભાસે છે. હાથમાં માળાને ઉપાડી લીધા પછી જેમ તેમાં થયેલો સર્પનો ભાસ નષ્ટ થાય છે, તે જ પ્રમાણે મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી જગતનો મિથ્યા ભાસ નાશ પામે છે. જે સુવર્ણના અલંકારને સુવર્ણની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તે તેનું અલંકારત્વ મિથ્યા જ માને છે; તે જ પ્રમાણે, જેને મારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તેની દૃષ્ટિમાં જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટીનો સર્વથા

* આ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના કથનનો ભાવાર્થ આપે છે : હું ક્ષર કરતાં વિલક્ષણ અને અક્ષર કરતાં પણ ઉત્તમ હોવાથી લોક અને વેદોમાં મારી ‘પુરુષોત્તમસંગ્રાથી’ ખ્યાતિ છે. હું આવી રીતે ક્ષર તથા અક્ષર ઉભયથી ભિન્ન હોવાથી સર્વથી શુદ્ધ અને નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ છું. કિંબહુના, મારું નામ, મારું રૂપ, મારું ચરિત્ર અને મારું ધામ એ સર્વ શુદ્ધ અને શુણ્ણ રહિત છે.

લોપ થાય છે. પછી તે કહે છે કે, ‘હું જ એક સ્વતઃ સિદ્ધ સમ્યક્તા-
નંદ સર્વત્ર છું.’ એવી અદૈતદંષ્ટિથી લેશ પણ ભેદ વિના જે મને
બાણે છે, તેણે સર્વ કાંઈ બાણ્ય છે, એમ જોલણું પણ પછી ચોક્કસ
નથી; કારણકે તેનામાં સર્વ શબ્દોનો વિષય જે દૈત તે પણ અવશિષ્ટ
રહેલું હોતું નથી; એટલા માટે હે અર્જુન! તે જ મારું ભજન કર-
વાનો અધિકારી છે. જેમ આકાશને આલિંગન આપવા માટે આકાશ
જ યોગ્ય છે, જેમ ક્ષીરસાગરનું આતિથ્ય કરવાની યોગ્યતા ક્ષીરસાગર-
માં જ રહેલી છે, અથવા જેમ અમૃતરૂપ થઈને જ અમૃતમાં મળણું
પડે છે ઉત્તમ સુવર્ણમાં ઉત્તમ સુવર્ણ મેળવવાથી જ જેમ તેની
સરળી કિંમત અકાચ છે, તેમ જ મદ્રૂપ થયા પછી જ પુરુષ મારી
ભક્તિ કરવાને માટે યોગ્ય થાય છે. જો સમુદ્રથી ગંગા ભિન્ન હોત,
તો તે સમુદ્રમાં કેમ કરીને મળી જાય? માટે મદ્રૂપ થયા વિના મારી
ભક્તિ કરવી શક્ય નથી; આ રીતે જેમ સમુદ્રના તરંગો સમુદ્રથી
કેઈ પણ રીતે ભિન્ન નથી, તે પ્રમાણે જે મને ભજે છે, તેનામાં અને
મારામાં કદાપિ પરસ્પર દૈતભાવ હોતો નથી. સૂચ્ય અને પ્રભામાં જેમ
એક છે, તે જ રીતે મારું ભજન કરવાથી મારા ભક્તમાં અને મારામાં
લેશમાત્ર પણ અંતર રહેતું નથી.* (૫૭૦)

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

एतद्ब्रुवा बुद्धिमान् स्यात्કृतકૃત્યશ્ચ भारत ॥ ૨૦ ॥

હે, નિષ્પાપ! એ પ્રમાણે આ અત્યંત ગુહ્ય શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું, હે
અર્જુન! એને જાણવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિમાન અને કૃતકૃત્ય થાય છે. ૨૦

આ પ્રમાણે પંદરમા અધ્યાયમાં કહેવાનો આરંભ થયો પછી
સર્વ શાસ્ત્રોનાં અભ્યાસ થકી જ પ્રાપ્ત થનાર ઉપનિષદરૂપી કમળદળ-
માંથી ગીતારૂપી સુવાસ નીકળીને સર્વ જગતમાં પ્રસરી ગયો છે. આ
ભગવદ્ગીતા જેઠાનું મંથન કરી શ્રીવ્યાસ મુનિના જ્ઞાનરૂપ હાથથી
કદાચેલા નવનીત (માખણ) સમાન છે; આ ગીતા જ્ઞાનામૃતથી ભરેલી

* પ્રસ્તુત શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના કથનનું મનન કરવા યોગ્ય રહ્યું
એવું છે કે, શરણાગતની મદ્દતાનો લોપ થાય છે અને તે એવા શાસ્ત્રાર્થને
સમજી જાય છે કે, કેવળ પુરુષોત્તમ જ સર્વ ધર્મના આશ્રય છે એ પ્રમાણે
સમજીને તે સમસ્ત જ્ઞાન અને સર્વ ભાવ સહિત મારું ભજન કરે છે. તુ પણ
તારા શાસ્ત્રાર્થનો (ક્ષત્રિયના વર્ણના ધર્મનો વિચાર) લાગ કરીને માગે શરણા-
ગત થઈ મારા ભજનમાં નિમગ્ન રહે અને મારી આજ્ઞાનું એક નિર્ણયી
પાલન કરે.

બીજી ભાગીરથી નદી છે; આનદરૂપી ચંદ્રની સત્તરમી કળા છે તથા વિચારરૂપી ક્ષીરસાગરનું મંથન કરીને કાઢેલી નવીન લક્ષ્મી જ છે. એટલા માટે આ ભગવદ્ગીતાની પોતાનાં પદ, વર્ણ અને અર્થરૂપ છવ્વપ્રાણ વડે મારા વિના અન્ય કોઈ ગતિ જ નથી; માટે તે મદ્રૂપ જ છે. ક્ષર અને અક્ષર પુરુષોનું પુરુષત્વ તેની સન્નુષ જતાં જ નદ્ર થયું છે અને તેણે પોતાનું સર્વસ્વ મને-પુરુષોત્તમને અર્પણ કરી દીધું છે; અર્થાત્ હમણાં તેં જે આ ગીતા શ્રવણ કરી, તે મને જ વરેલી હોવાથી જગતમાં તેને પતિવ્રતા નામ પ્રાપ્ત થયું છે. ખરેખર, આ ગીતા કાઈ શબ્દો દ્વારા વર્ણવી શકાય એવું શાસ્ત્ર નથી, પરંતુ એ તો સંસારને છૂતવા માટેનું એક શસ્ત્ર જ છે. આ ગીતાના અક્ષરો આત્મભાવ ઉત્પન્ન કરનારા મંત્રો જ છે (અર્થાત્ ગીતાના અક્ષરોમાં આત્મપ્રાપ્તિ કરાવી આપવાની શક્તિ રહેલી છે). હે અર્જુન! તને જે આ ગીતા કહી સંભળાવી, તે તેં મારો શુભ ભંડાર જ બાણે આજે બહાર કાઢ્યો છે, એવી રીતે તું ગણજે. જેવી રીતે ગૌતમ મુનિએ તપશ્ચર્યા કરી શંકરની જટામાંથી ગંગાને બહાર કાઢી હતી, તે પ્રમાણે ચૈતન્યશક્તિ જે હું, તેની જટામાંથી ગીતારૂપી ગંગા કાઢનાર શ્રદ્ધાવાન ગૌતમ તું બન્યો છે. પોતાની સુંદરતાનો અનુભવ લેવા માટે જે પ્રમાણે હર્ષણને નેત્રો સમક્ષ રાખવાની આવશ્યકતા પડે છે; તે પ્રમાણે હે ધનંજય! આત્મસ્વરૂપને જોવા માટે ગીતારૂપી હર્ષણનો સ્વીકાર કરવો જ પડે છે. જે પ્રમાણે આકાશમાનો ચંદ્ર અને નક્ષત્રો, એ સર્વ સમુદ્રમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તે પ્રમાણે તે મારા સહિત ગીતાને તારા અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબિત કરી છે અને હે અર્જુન! તારામાં રહેલા ત્રિવિધ તાપરૂપી મળનો દોષ થવાથી તું ગીતા સહિત મારા નિવાસનું સ્થાન થયો છે. વિશેષ શું કહેવું? ગીતા એ કેવળ મારી જ્ઞાનવહારી છે અને તેને જે બાણે છે, તે આ સંસારમોહમાંથી મુક્ત થાય છે. હે પાંડુસુત! જે પ્રમાણે અમૃતની નદીનું પાણી પીવાથી રોગ નદ્ર થઈ અમરતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે ગીતાને પૂર્ણ રીતે સમજવાથી મોહનો નાશ થાય છે, એમાં આશ્ચર્ય જેવું તે શું હોઈ શકે? પરંતુ એથી પણ વિશેષ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી આત્મસ્વરૂપની સાથે ઐક્ય થાય છે અને જે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં કર્મ પોતાની મેળે જ નિષ્કર્મ થઈ બંધ છે અને તે જ્ઞાનના આભારી થઈને લય પામે છે. હે વીરવિદ્વાસ અર્જુન! જેવી રીતે ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ પુનઃ પ્રાપ્ત થતાં તેની શોધ બંધ પડી બંધ છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી

કર્મરૂપી દેવાલયનો કળશ તૈયાર થયા પછી તેની ઉચ્ચતાનો અવધિ થાય છે એટલે કે સર્વ કર્મોની પરિસમાપ્તિ થાય છે અને તે નિઃશેષ અને છે; અર્થાત્ જ્ઞાનીનાં સર્વ કર્મો પોતાની મેળે જ બંધ પડી અટકી જાય છે.* અનાથના સખા શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું.

શ્રીકૃષ્ણના વદનમાંથી નીકળેલું અમૃતરૂપી કથન પાથરના મનમાં ઠસી બહાર ઊભરાઈ આવ્યું અને તે જ વ્યાસની કૃપાથી સંજયને પ્રાપ્ત થયું. તે અમૃત ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને સંજયે પાવા માંડ્યું, પરંતુ તેને તે પીવા યોગ્ય છે એમ લાગ્યું નહિ હોય, બાકી અનધિકારી ધૃતરાષ્ટ્રને સહજ તેનું શ્રવણ કાને પડ્યું, એટલે તેનું પરિણામ તો ઇષ્ટ જ આવ્યું. દ્રાક્ષના વેલાને પાણીને બદલે દૂધનું સિંચન કરતાં તે વખતે જે પ્રમાણે તે વ્યથા ગયેલું લાગે છે, પરંતુ બ્યારે દ્રાક્ષનાં ઝૂમખાં ને ઝૂમખાં આવે છે, ત્યારે પરિણામ સારું લાગે છે; તે પ્રમાણે શ્રીહરિના સુખમાંના શબ્દો સંજયે અતિ આદરપૂર્વક ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યા; પછી કેટલોક કાળ વ્યતીત થયા પછી તે પણ સુખી થયો. તે જ અક્ષરો મેં ઓખડધોખડ મરાઠી ભાષામાં કહી સંભળાવ્યા છે. અરસિક મનુષ્ય શેવતીના વૃક્ષને સ્પર્શ કરે તો કાંઈ વિશેષતા તેને જણાતી નથી; કિંતુ તેમાં કેવળ કાંટા જ દેખાય છે; પરંતુ જે રસિક-જ્ઞાતા-જન હોય છે, તે તો જમર પ્રમાણે શેવતીના પુષ્પની સુગંધિનો ઉપલોભ લે છે. તે જ પ્રમાણે મારા કથનના યોગ્ય સિદ્ધાંતને જ આપે ઝલક કરવા અને અયોગ્ય હોય તેને ત્યજી દેવા; કારણકે કાંઈ પણ ન સમજવું એ જ અદ્યવચસ્ક બાળકનું જ્ઞાન હોય છે. પરંતુ બાળક કદાચિત્ અજ્ઞાન હોય છે, તોપણ જેમ તે બાળકનું અજ્ઞાન બોધ તેનાં માતા-પિતાના મનમાં અતિ હર્ષ થવાથી તેઓ તેને એક કૌતુક જ માને છે, તે જ પ્રમાણે આપ તો મારાં માતા-પિતા છો; આપનાં હર્ષનથી જ મારા હૃદયમાં પ્રેમનો ઉદ્ભવ થયો છે; તેથી હું આપની આગળ લાડથી ઓલું છું, તે જ આ ગ્રંથ છે. હવે જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, વિશ્વવ્યાપક જે મારા ગુરુશ્રી નિવૃત્તિનાથ, તે આ મારી વાક્યરૂપી પૂજાનો અંગીકાર કરે. (૫૯૯)

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां पंचमोऽध्यायः ॥ १५ ॥

* પ્રસ્તુત શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો એવો આશય છે કે, આ અતિશય મૂઢતમ શાસ્ત્ર છે અને તું દોષહીન હોવાથી એ શાસ્ત્રનો અધિકારી છે; એટલા માટે આ અધ્યાયમાં નિરુપિત શાસ્ત્રના ભાવાર્થને બળ્ણીતે પુ કૃતાય થા અર્થાત્ આના તાત્પર્યને બાલ્યવાથી સાધારણ જીવ પણ કૃતકૃત્ય થાય છે, તો પછી તારા જેવો અસાધારણ જીવ તો અત્યંત કૃતાય થવો જ બોધ એ.

અધ્યાય ૧૬ મો—દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ

(શ્રીસદ્ગુરુને સૂર્યની ઉપમા આપી શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે,) જગતનો આભાસ અદૃશ્ય કરનાર અને અદૈતરૂપી કમળને પ્રકુલિત કરનાર અમત્કારિક સૂર્યરૂપ શ્રીગુરુદેવનો ઉદય થયો છે તેમને મારા નમસ્કાર હો. જે સૂર્ય અવિદ્યારૂપી નિશાનો તથા જ્ઞાનાજ્ઞાન-રૂપી આદરણ્યનો હય કરી જ્ઞાની હોકો માટે આત્મબોધનો સુદ્ધિ પ્રકાશિત કરે છે; જે સૂર્યના ઉદયના યોગે આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે અને જીવરૂપ પક્ષી દેહાભિમાનરૂપી માળાનો ત્યાગ કરે છે; જેનો ઉદય થતાં જ (વાસનાત્મક) સૂક્ષ્મ દેહરૂપી કમળમાં સપડાયેલો જીવચેતન્ય-રૂપી જમર બહાર નીકળે છે; શાઆદિકોના શગરૂપ પ્રપંચમાં સપડાતાં અજ્ઞાનરૂપ સાયંકાળ થવાથી જે બુદ્ધિ તથા જ્ઞાનરૂપી ચક્રવાક પક્ષીના યુગ્મને વિયોગ થઈ, તે ઉભય જીવેશ્વરભેદરૂપી નદીના બન્ને કાંઠા પર વિયોગદુઃખથી વિલાપ કરતાં હોય છે; તે બુદ્ધિબોધરૂપ ચક્રવાક પક્ષી-ઓનું ભેડું સૂર્યોદયના પ્રકાશના યોગે બ્રહ્મરૂપી આકાશમાં એકત્ર થઈને આનંદ પામે છે; જે ગુરુરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાથી ભેદરૂપી ચોરની ભીતિ હ્રાપ્ત થઈ, યોગીરૂપી પ્રવાસીઓ આત્માનુભવરૂપી માર્ગમાં સુખથી આલવા માંડે છે; જે સૂર્યના વિવેકરૂપી કિરણથી જ્ઞાનરૂપી સૂર્યકાંત પ્રદીપ્ત થઈ સંસારરૂપી અરણ્યને બાળી નાખે છે; જે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો વડે આત્મસ્વરૂપ મેદાનમાં મૃગજળ સમાન મહાસિદ્ધિનું પૂર આવેલું દેખાય છે; જે સૂર્ય આત્મબોધના મરતક પર સોહંરૂપી મધ્યાહ્નકાળે આવવાથી દેહાત્મભાવની એટલે કે ‘હું દેહ છું’ એવી જ્ઞાંતિમૂલક છાયા પગ તળે પડીને દૂર થાય છે, તે વખતે જ્યાં માથા-રૂપી રાત્રિનો અંત થયેલો હોવાથી વિશ્વરૂપી સ્વપ્ન સહિત વિપરીત જ્ઞાનરૂપી નિદ્રાની સ્મૃતિ તો ક્યાંથી જ રહી શકે વારુ? અર્થાત્ (જે સૂર્યના ઉદયથી) અદૈતરૂપ નગરમાં મહા આનંદની વિપુલતા થતાં સુખાનુભવની લેવડદેવડના બ્યાપારમાં શિથિલતા આવવા માંડે છે. કિંબહૂના, એ પ્રમાણે જે સૂર્યના તેજથી નિલ્ય ભોક્ષકૈવલ્યરૂપી સુદ્ધિ પ્રકાશિત થાય છે; જે સૂર્ય આત્મસ્વરૂપી આકાશનો રાજા હોઈ બોધનો નિત્ય ઉદય કરનાર છે, તે પૂર્વોદિ દિશા સહિત ઉદયાસ્તના અસ્તિત્વનો લોપ કરે છે. જે જ્ઞાન સહિત અજ્ઞાનનો લોપ કરીને અને અંતે કેવળ જ્ઞાનને પણ હ્રાપ્ત કરીને આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ ચોતરફ ફેલાવે છે; વધારે

શું કહેવું? જેના ઉદયનો પ્રભાવ કાંઈ ચોર જ છે; જે સૂર્યના તેજની સન્નુભ દિવસ અને રાત્રિનો ભાસ થતો નથી; જે અન્ય પ્રકાશની સહાય વિનાનો સ્વયંપ્રકાશી છે, આવા ચૈતન્યરૂપી સૂર્ય જે નિવૃત્તિ-મહારાજ તેમને વારંવાર મારા નમસ્કાર હો! તેમની સ્તુતિ વાણી વડે કરવી, એ શોભતું નથી. જે વેળાએ સ્તુતિ કરનાર, સ્તોત્ર અને સ્તુત્ય એ ત્રિપુટીનો દોષ થાય છે, ત્યારે જ દેવની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં તેમની ખરી સ્તુતિ થાય છે. સર્વ વસ્તુના જ્ઞાનનો દોષ થવો એ જ જેતું જ્ઞાન છે, મૌન ધારણ કરીને કાંઈ પણ વર્ણન ન કરવું એ જ જેતું વર્ણન કરવું છે અને જ્યારે સ્વત્વ-પોતાપણની સ્મૃતિનો પણ દોષ થાય છે, ત્યારે જ જેની પ્રાપ્તિ થાય છે; એવા આપ સદ્ગુરુની સ્તુતિ કરવા માટે પરચતી અને મધ્યમા પરા સહિત વૈખરીને પાછળ હઠાવીને લય પામે છે, એવા આપ સદ્ગુરુને હે અદ્વયાનંદરૂપી શુરો! હું સેવકના સંબંધથી સ્તુતિરૂપી અલંકાર પહેરાવું છું. આ અલંકાર એ કે આપની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં અતિ ક્ષુદ્ધક છે, તોપણ આપ તેનો સ્વીકાર કરશો જ. કોઈ એક દરિદ્રી મનુષ્ય અમૃતના સિંધુને જોતાં તેની યોગ્યતાનુસાર તેણે શું આદરણીય કરવું એણે જ્ઞાન નહિ રહેવાથી જેમ તેને ભાણપાલાની જ મહેમાની આપે છે; અને ત્યાં તે ભાણપાલાને જ પકવાણ સમજી તેની આદરસત્કાર કરવાની પૂર્ણ ઇચ્છાને જ વિશેષ માનવાની છે; અથવા તો સૂર્યના દિવ્ય તેજની સમક્ષ કોઈ ક્ષુદ્ધક દીપક સળગાવીને તેની આરતી ઉતારતો હોય, તો તે સ્થળે દીપક-જ્યોતિની ન્યૂનતાનો વિચાર ન કરતાં કેવળ તે મનુષ્યની ભક્તિને જ વિશેષ માનવામાં આવે છે. જો નાતું બાળક ઉચિત અને અનુચિતનો વિવેક જાણતું હોય, તો પછી તે બાળક શાણું? અર્થાત્ એટલા માટે, માતા કેવળ તેનાં બાલ્યકૃત્યોથી વિનોદ અને આહ્વાદ પામી સંતુષ્ટ થાય છે. નાણાના પાણીનો પ્રવાહ ગંગાના પાણી પર પગ મૂકીને તેમાં પ્રવેશ કરે; તોપણ તેને ‘આવીશ નહિ કે પાછું જા’ એમ ગંગા કહેતી નથી. ભુશુકષિએ શ્રીભગવાનના હૃદય પર લાત મારી, એ ખરી રીતે જોતાં તેણે કેટલો બધો અન્યાય કર્યો હતો વારુ? પરંતુ ઊલટું શ્રીકૃષ્ણે તો તેને પ્રેમથી અલંકાર ગણી, પોતાના વક્ષઃસ્થળ પર શુર પ્રસાદરૂપે શ્રીવત્સલાંછનચિહ્નને સહાને માટે ધારણ કરી રાખ્યું છે! અથવા તિમિરથી ભરેલું જગત સૂર્યોદય થતાંની સાથે પ્રકાશથી પરિપૂર્ણ બને છે, તે વખતે સૂર્ય તિમિરને ‘પાછળ હઠ’ એમ કહે છે ખરો કે? નહિ જ. તે જ પ્રમાણે હે શુરો! આપનામાં લેદ્યુદ્ધિનો

કાંટો લગાડીને સૂર્યની સાથેના ત્રાજવામાં નાખીને આપની તુલના કરી છે, એ મારા હાથે થયેલા અપરાધ માટે આપ મને ક્ષમા કરો. યોગીઓએ ધ્યાન ધરીને આપની પ્રાપ્તિ કરી લીધી છે અને વેદોએ પોતાની વાણી વડે આપનું વર્ણન કર્યું છે, એ સર્વે ઘટનાઓને જેમ આપ સહન કરી ગયા છો, તેમ મેં જે આપની તુલના કરી છે, તેને માટે મને પણ ક્ષમા કરશો. (૨૯)

હું આપના શુભાનુવાદને વર્ણવવામાં પ્રવૃત્ત થયો છું, એને આપ મારો અપરાધ ન સમજતાં જે કરવાનું હોય તે બલે કરો, પણ ભૂખ્યે પેટે ભિક્ષનાર નથી. ગીતારૂપી પ્રસાદામૃતનું પ્રેમપૂર્વક હું વર્ણન કરવા લાગ્યો ત્યાં આપની કૃપાથી મારા અગમાં ખમણા ખળેને અવિભાવ થયો છે. પ્રભો ! મારી વાચાએ અનત જન્મોમાં સત્ય ભાષારૂપી તપ કયું હશે, તેના જ દુનરૂપે આ ગીતા નામક મહાદીપની મને પ્રાપ્તિ થયેલી છે. મેં આ જ પર્યંત જે બહુ પુણ્ય સંપાદન કર્યું છે, તેથી મને આપના શુભાનુવાદ ગાવાની શક્તિરૂપી દુળ આપીને તે પુણ્યો મારાં ઋણમાથી મુક્ત થયા છે. હું દેહસંબંધના અરણ્યમાં-જ્યાં જન્મ-મરણને આધીન થવું પડે છે, ત્યાં સંપડાયો હતો; પરંતુ તે મારી સર્વ પીડા આજે દૂર થઈ. જે ‘ગીતા’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને જે, અવિદ્યાને નાશ કરીને બળવતી થયેલી છે; તે આપની કીર્તિ અમારા વડે અવશ્ય વર્ણન કરવા યોગ્ય છે. હરિદ્રીને ઘેર અકસ્માત મહાલક્ષ્મી આવે, તો પછી તેને હરિદ્રી કહી શકાય કે ? અથવા તો તિમિરને ઘેર દૈવયોગે સૂર્ય અતિથિ તરીકે આવીને બિંબો રહે, તો તે જ અધકાર જ જગતને પ્રકાશમય થઈ પડતો નથી કે શું ? જે પરમાત્માની યોગ્યતા સમક્ષ જગત પરમાણુ જેટલું જ દેખાતું નથી, તે પરમાત્મા ભક્તિના યોગે ગમે તે રૂપ ધારણ નથી કરતો કે ? તે પ્રમાણે મારું ગીતાનુ વ્યાખ્યાન એ આકાશપુષ્પને સૂંઘવા સમાન અઘટિત કૃત્ય છે; પરંતુ આપ સમર્થ મારી સર્વ ઉલ્કા પૂર્ણ કરી છે; એટલા માટે આપની કૃપાથી હું ગીતાના આ સર્વ અગાધ શ્લોકોનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરીશ. પંદરમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સર્વ શાસ્ત્રસિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરીને કહ્યો છે- ‘ઉત્તમ વેદ જેવી રીતે અગમાં વ્યાપેલા રાગના ગુણ-દોષનું સૂક્ષ્મ ભરી-ક્ષણ કરીને તેનું નિહાન નિશ્ચિત કરે છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ માયાની ઉપાધિથી જગતનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.’ એની વૃક્ષ સાથે તુલના કરી છે અને દેહમાંના અવિનાશી એવા જીવાત્માને ‘પુરુષ’ શબ્દથી સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યો છે. તેમણે ઉપાધિયુક્ત ચૈતન્યનું પણ જ્ઞાન કરાવી આપ્યું

છે; ત્યારપછી કેવળ શુદ્ધ જે આત્મતત્ત્વ (બ્રહ્મ) તેને ‘ઉત્તમ પુરુષ’ શબ્દથી સ્પષ્ટ કરેલું છે. આત્મપ્રાપ્તિ માટેનું બળવાન સાધન જે જ્ઞાન, તે પણ તેમણે સ્પષ્ટ કરીને કહેલું છે. એટલા માટે આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવા જેવું કંઈ પણ અવશિષ્ટ રહ્યું નથી; પરંતુ શુરુ તથા શિષ્યના પરસ્પર સ્નેહાતિશયને લીધે એકવાર કહેવાયેલી વાત ફરી ફરી કહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૬)

આ પ્રમાણે પંદરમા અધ્યાયમાં કહેલી સર્વ વાતો જ્ઞાનીઓના તો ખૂણે રીતે સમજવામાં આવી ગઈ; પરંતુ ઇતર સુમુક્ષુઓની શંકાનું નિવારણ થયું નહિ. ‘આવો જે હું પુરુષોત્તમ તેને જે મર્મજ્ઞ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી લઈને બાંધે છે, તે જ સર્વજ્ઞ છે અને તે જ મારો ખરો ભક્ત છે.’ આ પ્રમાણે ત્રૈલોક્યનાથક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પંદરમા અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં પરમ સંતોષપૂર્વક જ્ઞાનનું વિશેષ વર્ણન કર્યું છે. સંસારનો ઘૂંટડો ગળીને બ્રહ્મદર્શન થવાની સાથે જ દ્રષ્ટા બ્રહ્મરૂપ થઈને જીવને આનંદરૂપી રાજ્યનો પટ્ટાભિષેક થાય છે. બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો એનો બીજો એકલું પણ બળવાન ઉપાય નથી અને સર્વ ઉપાયોમાં અથાર્થ જ્ઞાનરૂપ ઉપાય રાજા છે એમ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે. એ પ્રમાણે જેઓ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખનારા હતા, તેમને સંતોષ થતાં તેમણે પોતાના પ્રાણ જ્ઞાન પરથી જોવારી નાખ્યા ! જે વસ્તુ પ્રત્યે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે વસ્તુ વિષે અધિકાધિક જ વિચારો જીપજે છે, એવું પ્રેમનું લક્ષણ છે; એટલા માટે જિજ્ઞાસુઓમાંના જેમને કેવળ જ્ઞાનનો અનુભવ નહોતો, તેમના મનમાં અપ્રાપ્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી લઈને તેનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું એવી ચિંતાનો ઉદ્ભવ થયો. એથી તે જ અપરોક્ષ જ્ઞાન આપણને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય અને પછી તે કેવી રીતે વૃદ્ધિગત થાય અથવા જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી અને કદાચિત્ પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ આહમર્ગે ઊતરી પડે છે, એવાં જ્ઞાનને વિદ્ય કરનારાં કારણો શાં છે તે સમજવાં અને પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની વિરુદ્ધ જે વાત હોય, તેનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે હિંત કરનારી શી ઘટના છે તેની મનોભાવથી પૃથ્થા કરવી; આ પ્રમાણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા ધરાવનારા એવા તમે જે શંકા મનમાં આણી છે, તેનું નિવારણ કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ ઉપાય બતાવશે. જેના યોગથી ઉત્તમ સમયે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ, સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય એવી દેવી સંપત્તિનું વર્ણન હવે શ્રીકૃષ્ણ કરશે અને જે આસુરી સંપત્તિને લીધે રાગદ્વેષને સ્થાન મળતાં જ્ઞાનનો નાશ થાય છે, તેનું પણ તેઓ વર્ણન કરશે. આવી

દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ કે જેના યોગથી ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ કૃત્યો થાય છે તે સર્વ વિષે નવમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો, તે જ વખતે એ વિષેનો સર્વ વિચાર કરવાનો હતો; પરંતુ વચમાં પ્રસંગ આવી પડવાથી એ વિષય એમનો એમ જ રહી ગયો હતો; એટલા માટે હવે તે પ્રસંગનું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન નિરૂપણ કરશે. તે (અન્ય પ્રસંગના) નિરૂપણના સંબંધના ગત પંદર અધ્યાય થયા એટલે તેમની પછીનો આ સોળમો અધ્યાય છે; અસ્તુ. પ્રાણીઓની દૈવી, આસુરી અને રાક્ષસી પ્રકૃતિઓ નવમા અધ્યાયમાં વર્ણવવામાં આવી છે. તેમાંની આ ઉભય સંપત્તિ (દૈવી તથા આસુરી) જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા હાનિ કરી આપના માટે સમર્થ છે. પ્રથમ દૈવી સંપત્તિ કે જે મુમુક્ષુને મોક્ષમાર્ગમાં સાથીરૂપ થઈ પડનારી અને જે મોહરૂપી રાત્રિના સમયમાં માર્ગમાં આગળ વધવા માટે મશાલરૂપ થનારી છે, તેનું વર્ણન સાંભળો. એકળીજીને સહાય કરે એવા પુષ્કળ પદાર્થોના સંચિત થયેલા સમુદાયને સંપત્તિ કહેવામાં આવે છે. એક સ્થળે એકત્રિત થયેલા સર્વને સુખ આપનારી સંપત્તિને દૈવી સંપત્તિ કહેવામાં આવે છે. (૬૭)

શ્રીમગવાનુવાચ-અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : અભય (નિર્ભયતા) ચિત્તશુદ્ધિ, + જ્ઞાન અને યોગમાં

+ અહીં ભગવાન શંકરાચાર્ય પોતાના ભાષ્યામાં નીચેના ભાવનું કહે છે : સત્ત્વસંશુદ્ધિ એટલે અંત કરણની વિશેષ શુદ્ધિ, અર્થાત્ વ્યવહારમાં બુદ્ધિ, કપટ, ઠગાઈ ઇત્યાદિ અવશુભો છોડીને શુદ્ધ ભાવથી આચરણ કરવું તે.

જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ. એમાં જ્ઞાન એટલે આત્માદિ પદાર્થોને યથાવત જાણવા. યોગ એટલે ઇન્દ્રિયાદિના નિગ્રહથી ચિત્તને એકાગ્ર કરી જાણેલા પરમ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર અથવા અનુભવ કરવો તે અને વ્યવસ્થિતિ એટલે એ જોય પરમાત્માના વિશેષ સ્થિતિ (તત્ત્વમયતા) હોવી તે. બધી સાત્ત્વિકી અથવા દૈવી સંપત્તિઓના સાર અને ફળરૂપ સર્વોપરિ સંપત્તિ આ જ છે.

હવે તો કેટલાક વાચકોમાં જેવા છતાં ધર્માત્માના ખખ્ખા કરતા ધર્મ-હંગાને વેદાંતના સાધનચતુષ્ટયના વિસ્તારરૂપ એવી આ અધ્યાયમાં કહેલી સાધન-સંપત્તિ તેની સાથે, ધર્મશાસ્ત્ર સાથે અથવા તો ભગવાન શંકરાચાર્ય જેવી મહર્ષિઓની આવી આવી અગત્યની સૂચનાઓ સાથે કઈ પણ લેવાદેવા હોતી નથી અને તેઓ તો માત્ર અમુકતમુક પોતાં જોખી-જોખાવીને ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ કહેવા-કહેડવવામાં જ બહુસાક્ષાત્કાર દોડી બેસાડે છે; માટે એવાઓથી સૌ ધેઈ એ સાવચેત રહેવા જેવું છે.

-ભિક્ષુ અખંડાનંદ

એકનિષ્ઠા, ઘાતુત્વ, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, યત્ન, વેદોત્તું અર્થ સહિત પદ્ધતિ, તપ, સરળતા; (૧)

હવે તે દૈવી શુભોમાં જેને પ્રમુખત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને અભય (નિર્ભયતા) કહેવામાં આવે છે. જે મહાપૂરમાં ભુસ્કો મારતો નથી, તેને ડૂબવાની ભીતિ હોતિ જ નથી અથવા પથ્ય પાળનારને રોગો થતા નથી; તે જ પ્રમાણે જે કોઈ પણ કર્મ કરવામાં અહંકાર ઊપજવા દેતો નથી, તેને સંસારનો ભય ક્યાંથી હોય ? અથવા અદ્વૈત ભાવના વિસ્તારથી જે સર્વ જગતને આત્મસ્વરૂપ સમજે છે, તેને ભયની વાત પણ સાંભળવામાં આવતી નથી. પાણી મીઠાને ડુબાડવા ભય છે, એટલે જેમ મીઠાનું જ પાણી થઈ ભય છે, તે જ પ્રમાણે પોતાની અદ્વૈત-ભાવના થવાથી ભયનો નાશ થાય છે. જેને અભય કહેવામાં આવે છે, તેનાં આ લક્ષણો છે અને એ લક્ષણો અભય સમ્યક્ જ્ઞાનની ઇચ્છા ધરાવનારાઓનાં પૃષ્ઠ રક્ષક છે. (૭૩)

હવે જેને શુદ્ધ યુદ્ધિ (સત્ત્વસંશુદ્ધિ) કહેવામાં આવે છે, તેને આ ચિહ્નોથી ઓળખવી. જેવી રીતે રાખ બળતી નથી તથા યુગ્મતી પણ નથી; તે જ પ્રમાણે જે યુદ્ધિમાં સંકલ્પ અને વિકલ્પ ઉભયનો અભાવ હોય છે; અથવા પ્રતિપદાનો આરંભ થયા પૂર્વે અને અમા-ધાસ્થાની સમાપ્તિ થયા પછીના મધ્યવર્તીકાળમાં જેવું ચંદ્રનું સૂક્ષ્મ રૂપ હોય છે, અથવા ગ્રીષ્મ ઋતુના અંતિમ ભાગમાં અને વર્ષાઋતુના આરંભની પૂર્વે ગંગાના પાણીનું સ્વરૂપ જેવું નિર્મળ સ્વચ્છ હોય છે, તે જ પ્રમાણે સંકલ્પ તથા વિકલ્પ એ ઉભય સ્થળે અવશિષ્ટ રહ્યા નથી અને જ્યાં રજોશુભ્ર તથા તમોશુભ્રનો પણ જ્યાંથી લોપ થયેલો છે, એવા સ્વસ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવાની જે યુદ્ધિને રુચિ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે; ઇન્દ્રિયો-એ પ્રિય કે અપ્રિય વિષયો બતાવવા છતાં જે યુદ્ધિને તેમની ઇચ્છા થતી નથી; પતિવ્રતા સ્ત્રીનો પતિ પરગામ જવાથી, તે વિરહથી વિહ્વળ થઈ હોય, તે વખતે તેને ગમે તેટલી લાલ-હાનિની વાત સંભળાવવામાં આવે; તોયજી તેનું ચિત્ત જેમ તે પ્રતિ જતું નથી; તે જ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપ વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતાં યુદ્ધિનું જે એકનિષ્ઠ થવું તેને જ સત્ત્વશુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે, એમ કેશી દૈત્યના સંહારક શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. (૮૦)

હવે આત્મલાભ માટે જ્ઞાન કે યોગ-એ ઉભય પેટી જેનામાં આપણી યુદ્ધિ સ્થિર થાય, તેમાં પોતાની ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવી. જેવી રીતે જ્યારે કોઈ પણ આહુતિ આપવાનું કાર્ય બાકી રહેતું નથી,

ત્યારે પૂર્ણાહુતિ આપી દેવામાં આવે છે; અથવા જેમ કોઈ કુલીન મનુષ્ય પોતાની કન્યાને ઉત્તમ કુળમાં અર્પણ કરી દીધા પછી તેના મનમાં કશી પણ ઇચ્છા બાકી રહેતી નથી; અથવા સમુદ્રમંથનના યોગે ઉદ્ભવેલી લક્ષ્મી સર્વ દેવોને છેડીને એક વિષ્ણુને જ વરી છે; તે જ પ્રમાણે વિકલ્પરહિત થઈને યોગ અને જ્ઞાનમાં સ્થિર થવું, એવું જ નામ ‘જ્ઞાનયોગમાં સ્થિતિ’ છે અને એ ત્રીજું લક્ષણ છે; એમ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. (૮૪)

હવે કાયા, વાચા અને મન વડે શક્તિ અનુસાર જે જ્ઞાન કરવાનું હોય, તે તો પોતાનો શત્રુ પણ જો ખરેખરી અહચ્છુમાં આવી પડ્યો હોય, તો તેને પણ આપવાથી વિમુખ થવું નહિ; અર્થાત્ શત્રુ હોય તોપણ તેને જ અવશ્ય આપવું, પણ નિરાશ કરીને પાછો ન ડેલવો, એને જ ખરું જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. હે ધનજય ! વૃક્ષો જે પ્રમાણે પોતાનાં પુષ્પો, ફળો, છાયા, મૂળિયાં અને પત્રો-એ પૈકી કોઈ પણ વસ્તુને વટેમાર્ગથી શુભ રાખતાં નથી (કોઈ પણ મનુષ્યને પોતાના સર્વસ્વનો ઉપલોગ લેવાને મનાઈ કરતા નથી); તે જ પ્રમાણે મનથી આરંભીને સંપત્તિ પર્થત પ્રસંગાનુસાર સર્વસ્વ આપીને દુઃખી મનુષ્યોની, તેઓની ઇચ્છાનુસાર સેવા કરવી તેને જ ‘જ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે ! એ મોક્ષરૂપી ભૂગર્ભસ્થ ભંડારને જોવા માટેનું અજન છે. અસ્તુ. હવે ‘દમ’ના લક્ષણો સાંભળ. (૮૮)

જે પ્રમાણે શસ્ત્ર ધારણ કરનાર શત્રુનો નાશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે જે વિષય અને ઇદ્રિયોના થયેલા ઐક્યનો વિયોગ કરાવે છે; તેમ જ ઇદ્રિયોના દ્વારમાથી આવનારા વિષયરૂપ વાયુનો પ્રવેશ થવા હેતો નથી અને જે સર્વ ઇદ્રિયોને પ્રત્યાહારના તાબામાં સોંપીને બાંધી દે છે; ચિત્તની અંદર બિડી બિતરી ગયેલી જે પ્રવૃત્તિ તેને દશ ઇદ્રિયોનાં દ્વારોમાંથી, વેરાઅરૂપ અગ્નિને અંદર પ્રવેશ કરાવીને શોધીને બહાર કાઢે છે; શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ કરવાની ક્રિયા કરતાં પણ યોગીઓનાં જે અતિ કઠિન મતો છે, તેમનું ઉત્તમ રીતે જે રાત્રિ-દિવસ આચરણ કરે છે, તે માણસે ‘દમ’ સાધ્ય કયો છે એમ કહી શકાય છે, અર્થાત્ ઉપર નિદિષ્ટ લક્ષણો ‘દમ’નાં છે. હવે ‘યજ્ઞ’ એટલે શું, તે સંક્ષેપમાં કહું છું તે સાંભળ. (૯૩)

બ્રાહ્મણો અને સ્ત્રીઓ આદિ સર્વ મનુષ્યોના પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે જે દેવતાનું પૂજન આદિ કરવાની પરંપરા અને પાળવાનો

‘ધર્મ’ હોય તેનું યથાશક્તિ વિધિથી આચરણ કરવું. જેવી રીતે બ્રાહ્મણોએ ‘ષટ્કર્મોનું’ આચરણ કરવું અને શૂદ્રોએ તેમને વંદન કરવું, એ જ તેમનો યજ્ઞ છે અને તે ઉભયને તેમના પોતપોતાના યજ્ઞનું એકસરખું જ ફળ મળે છે; તે જ પ્રમાણે અધિકાર પરત્વે વિચાર કરીને સર્વ મનુષ્યોએ પોતપોતાના યજ્ઞ કરવા; પરંતુ તેમાં કલાશાસ્ત્રી વિષનું મિશ્રણ થવા દેવું નહિ અને આ યજ્ઞનો કર્તા હું છું, એવો દેહના દ્વારથી મનમાં ભાવ ઉત્પન્ન થવા દેવો નહિ, પણ વેદની સર્વ આજ્ઞાઓનું પોતે પાલન કરવું. હે અર્જુન! આને જ સશસ્ત્ર ‘યજ્ઞ’ કહેવામાં આવે છે અને એ (યજ્ઞ) મોક્ષમાર્ગનો લોભિયો હોઈ સહચર છે. (૯૯)

હવે હડે રમનાર હડાને ભૂમિ પર નિરર્થક અદ્વાળતો નથી પરંતુ તે ઊછળીને યુનઃ હાથમાં આવે એવા હેતુથી જ પટકે છે; અથવા ખેતરમાં જે કોઈ ઉત્તમ ધાન્ય વાવે છે, તે તેનો નાશ કરવાને નહિ, પરંતુ ભવિષ્યમાં આવનારા પાકનો વિચાર કરીને જ બીજને પૃથ્વીમાં નાખે છે; અથવા મૂકેલી વસ્તુ ચોધવા માટે જ જેમ માણસ હાથમાં દીવો લે છે, અથવા વૃક્ષને શાખાઓ અને ફળો આવે, એવા ઉદ્દેશથી જ તેના મૂળમાં જેમ કોઈ જળસિંચન કરે છે; વધારે શું કહેવું? પોતાના સ્વરૂપને કર્પણમાં ભેળવાના હેતુથી જેમ કોઈ માણસ વારંવાર આરસીને લૂછીને તેને સ્વચ્છ કર્યા કરે છે, તે જ પ્રમાણે વેદોએ જે ઈશ્વરનું વર્ણન કરેલું છે, તે ઈશ્વરની પોતાને પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે મનુષ્યે સતત વેદાભ્યાસ કરવો. બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે બ્રાહ્મણોએ વેદોમાંના બ્રહ્મસૂત્રો અને ઇતર જનોએ સ્તોત્ર કે ઈશ્વરનાં નામનો વારંવાર ઘોષ કરવો. દેવ કહે છે કે, હે પાર્થ! એ જ ‘સ્વાધ્યાય’ છે. હવે તપનો અર્થ સાંભળ. (૧૦૫)

પોતાના સર્વસ્વનું દાન કરવું, એને જ દાન કહેવામાં આવે છે પરંતુ ધન ઉડાડવું તે દાન નહિ પરંતુ વ્યર્થ વ્યય છે. જે પ્રમાણે કટું ઇંદ્રવરણનાં ફળો વૃક્ષને લાગે છે, છતાં તે કોઈના ઉપયોગમાં આવતાં નથી અને વ્યર્થ સુકાઈ જાય છે, પરંતુ ઔષધસ્વરૂપે સમસ્ત જગતને ઉપયોગી થઈ પડે છે; અથવા ધૂપ અગ્નિમાં પડીને પોતાનો નાશ કરી દે છે, પરંતુ સર્વને સુગંધ આપે છે, અથવા સુવર્ણ જેમ જેમ શુદ્ધ થાય છે, તેમ તેમ વજનમાં કમી થતું જાય છે, પરંતુ કસમાં વધતું જાય છે; અથવા કૃષ્ણપક્ષમાં ચંદ્ર જેમ પોતે એકએક

કળાથી ન્યૂન થતો બચ છે, પરંતુ કૃષ્ણપક્ષનું પોષણ કરે છે (સર્વ ઔષધિઓનું પોષણ કરે છે), તે પ્રમાણે હે વીર ! બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવા માટે પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો અને શરીરને ક્ષીણ કરવાનો જે પ્રકાર છે તેને જ ‘ તપ ’ કહેવામાં આવે છે. ઇતર જે તપો છે, તે આ તપ સમાન શુદ્ધ નથી; એટલા માટે હંસ પક્ષી જે પ્રમાણે દૂધમાં પોતાની ચાંચ નાખીને દૂધ અને પાણીને પૃથક્ કરી નાખે છે, તે જ પ્રમાણે દેહ અને શ્વેતું ઔકચ તોડી નાખવા માટે જન્મથી જ હાથ નાખીને વિવેકથી તેમને ભિન્ન કરવાના વિચારને નિત્ય તે અતઃકરણમાં આણે જ રાખે છે અને આત્મવિચારની દૃઢતા થતાં યુદ્ધિના વિષયો તરફના માર્ગો કુદિત થાય છે; જેવી રીતે મનુષ્ય જાગ્રત થતાની સાથે જ નિદ્રા અને સ્વપ્ન ઉભયનો જેમ પોતાની મેળે જ નાશ થઈ બચ છે (તેવો જ એનો પણ પ્રકાર છે). એવી રીતે હે ધનુર્ધર ! આત્મપ્રાપ્તિ કરી લેવા માટે અતઃકરણમાં જે વિવેક ઉત્પન્ન થાય છે, તેને જ તપ કહેવામાં આવે છે.

દૂધ બાળકોને હિતકારક છે અને પ્રાણ જેમ સર્વ જૂતોમાં એક સમાન છે, તે પ્રમાણે જ જેનું પ્રાણીમાત્રની સાથે સૌજન્ય હોય છે, તો તે સૌજન્યને જ ‘ આર્જવ ’ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. (૧૧૩)

અર્હિસાસત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશ્વનમ્ ।

દયા મૃતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં દ્વીરચાપલમ્ ॥ ૨ ॥

અહિંસા, સત્ય બાળણ, અક્રોધ, સન્યાસ, અંત કરણનો ઉપશમ, ચાહી-ચુગલીનો અભાવ, પ્રાણીમાત્રમાં દયા રાખવી, વિષયલંપટ ન થવું, નમ્રતા, જન-લજ્જા અને સ્થિરતા. ૧

અને કાયા, વાયા ને મન દ્વારા જગતના સુખ માટે જે કર્મ કરવામાં આવે, તે અર્હિસાનું સત્ય લક્ષણ છે; એમ બાણ. હવે તીક્ષ્ણતા અને મૃદુતા એ ઉભય ગુણો ધરાવનાર કમળ જેમ પાણીને ભેદીને ઉપર નીકળી આવે છે; છતાં તે મૃદુ હોય છે; અથવા ચંદ્રનો પ્રકાશ તો પડે છે, પણ શીતળ હોય છે; રોગીને કેવળ દેખાડવાથી જ રોગનો નાશ કરે અને સાથે જિહ્વાને કટું પણ ન લાગે, એવું ઔષધ મળવું અશક્ય છે, એટલે તેની ઉપમા આ સ્થળે લાગુ પડતી નથી; પાણીની મૃદુતા એવી હોય છે કે, આંખની કીકી પર ઘસવા છતાં પણ તે ખૂંચતું નથી અને કઠોરતા પણ એવી હોય છે કે, પૂર્વતોના ખડકોને ગી. ૩૭

‘પણ બેઠીને બહાર પડે છે. તે જ પ્રમાણે સંશયની નિવૃત્તિ કરવામાં જે લોખંડ કરતાં પણ વધારે તીક્ષ્ણ હોય છે અને મધુરતા એવી કે, તેનું શ્રવણ માધુર્યને પણ લબ્ધવે છે, તથા કશોને પણ તેના સેવનની ઇચ્છા થાય છે અને જે સત્યના બળથી બ્રહ્મ પર્યંત જઈ પહોંચે છે; વધારે તો શું ! તેનામાં માધુર્ય અત્યંત હોય છે, તોપણ તેનાથી કોઈ જ ઠગાતું નથી અને તેમાંના અર્થને જોતાં કોઈના પણ મનને તેથી કશો જ આઘાત થતો નથી. બાકી એમ તો ‘પારધીનું’ ગાયન પણ સાંભળવામાં મધુર હોય છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તે મૃગને ઘાતક નીવડે છે, અથવા અગ્નિ પોતાનાં કાર્ય પ્રગટ રીતે કરે છે, પરંતુ તેની આ સત્યતાને આગ લાગે ! કાનને મધુર લાગવા છતાં અર્થથી જે હૃદયને બેઠી નાખે છે તે બાષ્પ નહિ; પરંતુ એવું બાષ્પ કરનારી વાષ્પી સુંઘર ડાકિની જ છે. માતા જેમ કેષિષ્ઠ યર્ધને અહિતકારક શાપ દે છે (તું મરી જા આદિ) તે વ્યર્થ હોય છે, તેવી જ રીતે અહિતકારક વ્યર્થ બોલાતા શબ્દો છે, તે લાલન કરવામાં પુષ્પવત્ મૃદુ હોય છે અને માતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે; તે જ પ્રમાણે જે સાંભળવાથી સુખદાયક લાગે અને પરિણામે મિષ્ટ (હિતાવહ) હોઈને જે બાષ્પ કોઈના મર્મને બેઠનારું નથી હોતું, તે બાષ્પને જ ‘સત્ય’ બાષ્પ કહેવામાં આવે છે. (૧૨૪)

હવે પથ્થર પર પાણીતું સિંચન કરવા છતાં પણ તેને જેમ અંકુર ફૂટતા નથી, અથવા ઢેવળ છાશ પર તરી આવતા પાણીને વહોવવાથી જેમ તેમાંથી માખણ નીકળતું નથી, સર્પની કાંચળીના મસ્તક પર પગ મૂકવા છતાં તે ફેણને બિચકતી નથી; અને વસંતઋતુ આવ્યા છતાં પણ જેમ આકાશને પુષ્પો આવતાં નથી; અથવા રંજાના રૂપને નિહાળીને જેમ શુકને વિષયવાસના ઉત્પન્ન થઈ નહોતી, અથવા ભરમમાં ધીની ધારા કરવાથી જેમ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતો નથી, તે જ પ્રમાણે જે અક્ષરોથી કામ અને ક્રોધ બિપજે છે તેવા શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરવાથી પણ જેને ક્રોધ બિપજતો નથી; કિંવા હે પાંડુસુત ! જેના આયુષ્યની સમાપ્તિ થઈ હોય, તેના જીવન માટે જો બ્રહ્મદેવના પગોમાં પડીએ તોપણ જેમ તે જીવતો રહી શકતો નથી; તે જ પ્રમાણે, જેનામાં ક્રોધને ઉત્પન્ન કરવા માટેની ખટપટ કરવા છતાં ક્રોધનો અવિર્ભાવ થતો નથી, તે જ સ્થિતિને ‘અક્રોધત્વ’ કહેવામાં આવે છે, એમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું. (૧૩૦)

મૃત્તિકાનો ત્યાગ કરવાથી જેમ ઘટનો ત્યાગ પોતાની મેળે જ

શર્ધ જાય છે અને તંતુનો ત્યાગ કરતાં અનાયાસે વચ્ચનો પણ ત્યાગ થાય છે; તેમ જ બીજના ત્યાગથી જેમ વૃક્ષનો ત્યાગ સહેજે પણ શર્ધ જાય છે, અથવા લીંતનો ત્યાગ કરતાં તે પરનાં સર્વ ચિત્રોનો ત્યાગ પોતાની મેળે જ થાય છે, નિદ્રાને ત્યાગવાથી જેમ નાના પ્રકારનાં સ્વપ્નોનો લોપ પોતાની મેળે જ થાય છે, જળનો ત્યાગ કરવાથી તરંગોનો ત્યાગ જ થાય છે, વર્ષાકાળનો ત્યાગ કરવાથી મેઘોનો અને ધનનો ત્યાગ કરવાથી જેમ વિષયોપલોગનો ત્યાગ પોતાની મેળે જ શર્ધ જાય છે, તે જ પ્રમાણે, જે જ્ઞાનીજનો છે, તેઓ ‘હું જ દેહ છું’ એવી અહંતાને ત્યાગ કરીને સર્વ સંસારનો ત્યાગ કરી દે છે, એને જ ખરો ત્યાગ કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ચરણોક્તિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કરેલા બોધને મનમાં સમજીને ભાવ્યવાન પાથે પ્રશ્ન કર્યો. (૧૩૫)

‘હે પ્રભો! શાંતિનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ કરીને કહો,’ ત્યારે દેવ કહેવા લાગ્યા કે, તે બહુ જ ઉત્તમ વાતો પૂછી. હવે હું જે કહું છું તેમાં તું ધ્યાન આપ. જ્ઞાતાએ જે વસ્તુ બળવાની હોય તેને પૂર્ણતાથી બળી લીધા પછી જ્ઞાતા અને જ્ઞાનનો જે સ્થાનમાં લય થાય છે, તે સ્થાન (બ્રહ્મ)ને શાંતિ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પ્રલયકાળના ઉદ્દેશ પૂર વધતાં જેમ સર્વ વિશ્વ તેમાં દૂષીને પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં લય પામે છે, ત્યાર પછી ઉદ્દગમ પ્રવાહ અને સસુદ્રમાં મળવું, એ અવસ્થાઓ રહેતી નથી, તેમ સર્વત્ર જળ છે, એનો પણ બોધ કોઈને થતો નથી, તે જ પ્રમાણે સ્વેચ્છું જોઈએ થતાં જ્ઞાતૃત્વનો પણ પોતાની મેળે જ લોપ થાય છે; ત્યારે હે અર્જુન! જે જ્ઞાન શેષ રહે છે, તે જ શાંતિનું સ્વરૂપ છે. (૧૪૦)

હવે પીઠા આપનાર વ્યાધિથી કે અનિદ્ર સમાચાર સાંભળવાથી ઉત્પન્ન થયેલી ચિંતા વડે જે અસ્ત થયેલો હોય છે, તેને પોતાનો કે પારકો ન માનતા જે પ્રમાણે ઉત્તમ વેદ તેનું દુઃખ નિવારે છે, અથવા કોઈ ગાય કાઠવમાં ખૂંપી જતાં તેનું દુઃખ જોઈને જેનું મન આકુળ-વ્યાકુળ થાય છે અને તે દ્રશ્ય છે કે વચ્ચડી ગએલી છે એનો લેશ માત્ર પણ વિચાર ન કરતા તેને બહાર જ કાઢે છે; અથવા દૂળતા મનુષ્ય તરફ જોઈ જેના મનમાં કરુણા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે દૂળનારો મનુષ્ય છાદ્ય છે કે અત્યજ છે, એ વાતની ચોકસાઈ ન કરતાં તેને પાણીમાથી બહાર કાઢી તેના પ્રાણનું રક્ષણ કરે છે; અથવા મહાવન-માં હુણેએ કોઈ એક પતિવ્રતા સ્ત્રીને લૂટી તેને વચ્ચડી કરીને મૂકી દીધી હોય અને તે સ્ત્રી તેવી નસાવસ્થામાં બે કોઈ સંભાવિત ગૃહસ્થ-

ની દૃષ્ટિએ પડતાં પ્રથમ તે ગૃહસ્થ તેને જેમ પહેરવાને વસ્ત્ર આપીને પછી જ તેની ળીજી પૂછપરછ કરે છે; તેમ જ જેઓ અજ્ઞાન અને પ્રમાદથી વ્યાપ્ત હોય કે પૂર્વકર્મોત્તરૂપ જેમને કાંઈ વ્યાધિ લાગેલો હોય અને, જેઓ સર્વની નિંદાને પાત્ર થયેલા હોય, તેમને પોતે સહાય આપીને જે તેમને તેમના વ્યાધિની વિસ્મૃતિ કરાવે છે; અરે, પોતાની સમક્ષ આવનારા મનુષ્યના દોષોનો પોતાની દૃષ્ટિથી લોપ કર્યા પછી જ જે તેના પ્રતિ દૃષ્ટિયાત કરે છે, જે પ્રમાણે શાલિશ્રામની પ્રતિમાને વસ્ત્ર-અલંકાર પહેરાવીને તથા પુષ્પો ચઢાવીને પછી જ તેનામાં ચિત્ત લગાડવામાં આવે છે અથવા ક્ષેત્રમાં ધાન્ય વાવી ઉત્તમ થાક આવેલો જોયા પછી જ સંતોષ માનવામાં આવે છે અથવા પોતાને ઘેર આવેલા અતિથિને પ્રથમ અન્નદાન આપી સંતુષ્ટ કર્યા પછી તેના આશીર્વાદ લેવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે તેઓ પોતાની સમક્ષ આવનારા મનુષ્યની ખામી પોતાના ગુણના સામર્થ્યથી દૂર કરીને પછી જ તેના તરફ દ્રષ્ટિ દૃષ્ટિથી જુઓ છે; (એનું નામ અપૈશુન્ય !) એટલું જ નહિ, પણ તેનાં દુઃખ પર ડામ ન દેવો અથવા તેનાં પાપકર્મોના ઉચ્ચાર કરીને તેને દુઃખ ન આપવું અને તેનામાં વ્યાપેલા વ્યાધિનું નામ નિર્દેશ કરીને ‘તું વ્યાધિશ્રત છે’ એમ પણ કદાપિ કહેવું નહિ. પરંતુ જે ઉપાય વડે કોઈ પણ મનુષ્ય અધમ સ્થિતિમાંથી ઉત્તમ સ્થિતિમાં આવી શકે એવા ઉપાયની જ જે યોજના કરે છે અને જે દુઃખીનાં દુઃખ પર ડામ દેતો નથી; હે અર્જુન ! ઉત્તમ મનુષ્યની સાથે તુલના કરી અન્યને જે કનિષ્ઠ માનતો નથી અને તેના દોષ મનમાં લાવતો નથી, તે જ (મનુષ્યના ગુણો) ‘અપૈશુન્ય’નાં ખરાં લક્ષણો છે અને હે અર્જુન ! મોક્ષમાર્ગનાં સુખાવહ મુખ્ય સાધનો પણ આ જ છે. (૧૫૩)

હવે દયાનાં લક્ષણો સાંભળ. જે પ્રમાણે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર નાના-મોટાનો લોહ ન રાખતાં સર્વને સમાન જ શાંતિ આપે છે, તેવી રીતે દયાળુ પુરુષ દુઃખીનાં ‘દુઃખતું’ નિવારણ કરતી વખતે તે ઉત્તમ છે કે અધમ છે, એ વાત લક્ષમાં ન રાખતાં સર્વનાં દુઃખ દૂર કરે છે. જગતમાં પાણી જેવી ઉપકારક વસ્તુ ળીજી કઈ છે કે જે ઘાસ સુકાવા માંડતાં પોતાનો નાશ કરીને પણ પોતાની આર્દ્રતાથી તેનું રક્ષણ કરે છે, તેમ પીડિત મનુષ્ય દેખાતાં તેને સર્વસ્વ આપીને પણ કાંઈ આપી શકાયું નથી, એમ તે માને છે. વહેતા પાણીના માર્ગમાં ખાડો આવે તો તેને જરી દીધા વિના તે આગળ વધતું નથી, તેમ તે જોવામાં

આવેલા દુઃખી મનુષ્યને સતોષ આપ્યા સિવાય પગલું પણ ભરતો નથી. પગમાં કાંટો વાગતાં જીવ આકુળવ્યાકુળ થાય છે, તે પ્રમાણે અન્યતું સંકટ ભેઈ તેનું મન વ્યથિત થાય છે. પગ તળે શીત પદાર્થનું મર્દન કરતાં જેમ આંખમાં શીતળતા આવે છે, તેમ અન્યતું સુખ ભેઈને તેને સુખ થાય છે, કિંબહુના, તૃષિતની તૃષા છિપાવવ્ન માટે જે પ્રમાણે જગતમાં પાણી નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે, તે પ્રમાણે દુઃખિત મનુષ્યોનાં દુઃખનું નિવારણ કરવાને માટે જ તે આ જગતમાં રહે છે. જે મનુષ્ય આવા ગુણથી યુક્ત હોય છે, તે દયાની દેવળ મૂર્તિ જ છે ! અને હે વીરોત્તમ ! તેનો હું જન્મથી જ ઝલ્લી છું. (૧૬૨)

સૂર્યોદય થતાની સાથે કમળપુષ્પ વિકાસ પામે છે; પરંતુ સૂર્ય જેમ તેની સુગંધનો ઉપભોગ લેતો નથી, અથવા વસંતઋતુમાં અરણ્ય-માં અનેક વૃક્ષો નવપદ્મવિત થાય છે, તથાપિ તેમાંના એક પણ વૃક્ષનો ઉપભોગ ન લેતાં જેમ વસંતકાળ આવ્યો, તેવો જ આદ્યો ભય છે, વધારે શું કરું ? લક્ષ્મી મહાસિદ્ધિ સહિત શ્રીવિષ્ણુને પ્રાપ્ત થઈ, તોપણ જેમ વિષ્ણુનું તો તેના પ્રતિ લક્ષ પણ જતું નથી, તેવી જ રીતે આ લોક તથા પરલોકના મનગમતા ભોગો આવીને તેના હાસ તરીકે ભલા રહે, તોપણ તેના મનમાં, તેમનો ઉપભોગ લેવાનો જરા સરખો પણ વિચાર આવતો નથી; વધારે શું કરું ? માત્ર કૌતુકને ખાતર પણ જે વિષયોની ઈચ્છા રાખતો નથી, એવી જે દશા તેને 'અલોહ્યત્વ' કહેવામાં આવે છે. (૧૬૭)

મધુમક્ષિકાને જેમ મધપૂડો જ પ્રિય હોય છે, જળચરને જેમ પાણી જ પ્રિય હોય છે, પક્ષીઓને ઊડવા માટે પ્રતિબંધરહિત આકાશ છે અને બાળકને સુખ થાય એવા ઉદ્દેશથી જ જેમ માતાનો તેમાં પ્રેમ હોય છે; અથવા વસંતઋતુનો આરંભ થતાં જેમ મલય પર્વત પરનો વાયુ સુગંધયુક્ત અને મદમદ વહે છે, પ્રિય વસ્તુને ભેટાં જેમ નેત્રોને સતોષ થાય છે; અથવા કાચળી જેવી રીતે પોતાની દૃષ્ટિ વડે જ પોતાનાં ખર્ચાનું પોષણ કરે છે, તે પ્રમાણે જેની દૃષ્ટિ ભૂતમાત્રમાં પ્રેમયુક્ત હોય છે; સ્પર્શમાં કોમળ, બાવામાં સ્વાદિષ્ટ, સુગંધયુક્ત અને રૂપમાં સ્વચ્છ તથા શુભ્ર, એવું જે કપૂર, તે ગમે તેટલું ખાઈ જવા છતાં જો તેનાથી કાંઈ પણ અપાય થવાનો ભય ન હોત, તો અવશ્ય તે ઉપમાને પાત્ર થઈ શકતઃ એટલે કે કોમળતાને કપૂરની ઉપમા આપી શકાત; પરંતુ જેના ઉદરમાં પંચ મહાભૂતોનો સમાવેશ થાય છે, તેમ જ જે પરમાણુમાં પણ સમાય છે અને ગગન જેવી

રીતે વિશ્વના આકાર પ્રમાણેના આકારને પ્રાપ્ત થાય છે; વધારે શું કહેવું? જેઓ જગતના જીવન માટે જ જીવે છે, આવી સ્થિતિને હું ‘માર્હવ’ (કોમળતા) કહું છું. (૧૭૪)

પરાજિત થયેલો રાજા જેવી રીતે લલ્લજથી દુઃખી થાય છે, અથવા નિકૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં માની પુરુષ (આખરૂંદાર માણસ) જેમ નિસ્તેજ થઈ જાય છે, અથવા એકાદ ઉત્તમ સંન્યાસી અકસ્માત્ કોઈ ચંડાળના ઘરમાં જઈ પહેલે ચનાં તેના મનમાં જેમ લલ્લજ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ પ્રમાણે ક્ષત્રિયને રણમાંથી ભાગી જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તે સહન કરવાને જેમ તેને શરમ ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા પતિ-વ્રતા સ્ત્રીને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતા તેને ‘ગંગા’ અથવા-‘ભાગીરથી’ એ સંજ્ઞાઓથી યોદ્ધાવતાં જેમ તેના હૃદયમાં વ્યથા થાય છે; સુંદર મનુષ્યના શરીરમાં કોઈ થતાં અથવા સંભાવિત મનુષ્ય પર ખોટું આળ આવે, તો તેને જેમ લલ્લજ વડે પ્રાણસંકટ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ સાહારણ હાથનું શરીર ધારણ કરી ભિન્નભિન્ન યોનિમાં ઉત્પન્ન થવું તથા મરવું, અને ગર્ભલેહરૂપ મૂલ્યમાં રક્ત અને મૂત્રના રસનું શરીર ધારણ કરવાની જેને લલ્લજ લાગે છે; વધારે શું કહું? જેને હેઠ ધારણ કરી નામરૂપમાં આવવા કરતાં ઇતર કોઈ પણ ઘટના વધારે લલ્લજસ્પદ જણાતી નથી. આવા દોષોથી યુક્ત એવું જે શરીર તે ધારણ કરવામાં નિર્લજ્જ મનુષ્યો જ આનંદ માને છે, પરંતુ સાધુ પુરુષોને કંટાળો હોય છે અને એથી તેમને લલ્લજ જ થયા કરે છે. જે પ્રમાણે કળસૂત્રી પૂતળીઓની ઢોરી તૂટવાથી તેની એટ્ટા બધ થાય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રાણનો જય કરવાથી અર્થાત્ પ્રાણને છૂટી લેવાથી કર્મેન્દ્રિયોની ગતિ બંધ થાય છે; અથવા સૂર્યાસ્ત થતાં સૂર્યકિરણોની પ્રભા બધ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે મન પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોની મતિ કુંઠિત થાય છે. આ પ્રમાણે મન અને પ્રાણને વશ કરવાથી દશે ઇન્દ્રિયો પાંગળી બને છે; તેને જ ‘અચાપલ્ય’ કહેવામાં આવે છે. (૧૮૫)

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

મવન્તિ સમ્પદં દૈવીમમિજાતસ્ય મારત ॥ ૩ ॥

હે અર્જુન, તેજ+ (પ્રગ્લભતા), ક્ષમા, ધૈર્ય, પવિત્રતા, અદ્રોહ, નિર્માની-

+ શ્રેષ્ઠ પુરુષોની તે શક્તિનું નામ ‘તેજ’ છે કે, જેના પ્રભાવથી તેમની આગળ વિપયાસકત અને નીચ સ્વભાવવાળા માણસો પણ અન્યાયયુક્ત આચરણ કરવાથી અટકી જઈને તેમના કહેવા પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ કર્મો કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે.

પણુ પોતામાં પૂજ્યતાના અભિમાનનો અભાવ) એ બધા દૈવી સંપત્તિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષનાં લક્ષણો છે. ૩

ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનમાર્ગનું મનઃપૂર્વક અવલંબન કરવાથી મનુષ્યને કરી પણ ન્યૂનતા રહેતી નથી. પતિવ્રતાને પતિના મરણ પછી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી મૃત્યુ પામવા જેવો કષ્ટકારક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ તે સહગમન માટે આગળપાછળનો વિચાર કરતી નથી; તે જ પ્રમાણે જે આત્માની ચિંતા લાગ્યાથી વિષયોને વિષવત્ માનીને આત્મપ્રાપ્તિ માટે સુષુપ્ત્ત્યા નાડીમાંથી પ્રાણવાયુને લઈ જવા જેવા કઠિન માર્ગનું પણ અવલંબન કરે છે, તેને શાસ્ત્રમાં બતાવેલા વિધિનિષેધની અડચણ કે મર્યાદા હોતી નથી અને મહાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી પણ આશ્ચર્ય લાગતું નથી. આ રીતે જેનું મન પોતાની રીતે જ ઈશ્વર પ્રતિ દોડી જાય છે, તેને શારીરિક તેજ કહેવામાં આવે છે. (૧૬૦)

હવે સર્વ સહન કરનારાઓમાં હું શ્રેષ્ઠ છું એવો ગર્વ જેને ઉત્પન્ન થતો નથી, તેને જ ‘ક્ષમા’ કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે દેહ સર્વ રોમને ધારણ કરતો હોવા છતાં તે વિષેનો ગર્વ ધારતો નથી અને વિષયસેવનમાં ઇદ્રિયોની અતિ પ્રવૃત્તિ, અથવા પૂર્વ કર્મના યોગે રોગની પ્રાપ્તિ અથવા પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ અને અપ્રિય વસ્તુનો યોગ, આ સર્વ પ્રસંગો એકી વેળાએ પ્રાપ્ત થાય; તોપણ જે અગત્ય ઋષિની પેઠે ધૈર્ય ધરીને તેને સહન કરે છે, આકાશમાં ધૂમ્રના પ્રચંડ ગોટાઓ જાય, તોપણ જે પ્રમાણે પવનની એક જ લહેરી તેમને તત્કાળ વિખેરી નાખે છે, તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન! આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક ઉપદ્રવો કદાચિત્ એક સાથે ઉત્પન્ન થઈ આવે; તોપણ જે ધૈર્યથી તે સર્વને ગળી જાય છે અને ચિત્તમાં વ્યગ્રતા ઉત્પન્ન થાય એવા પ્રસંગે પણ જે ધૈર્યને અચળ રાખે છે, તેને જ ‘ધૃતિ’ કહેવામાં આવે છે (૧૬૧)

હવે સુવર્ણકળશને સ્વચ્છ કરીને તેમાં ગંગાફળી અમૃત ભરવામાં આવે, તો તે જેમ સર્વથી શુદ્ધ ગણાય છે, તેવું જ ‘શૌચ’ વિષે સમજવું. જે મનુષ્યનાં આચરણ નિષ્કામ હોય અને જેના અતઃકરણમાં વિવેક જાગૃત હોય છે, તે જેમ અદ્ધર અને ખડકર શુદ્ધ હોય છે, તે પ્રમાણે જ ‘શૌચ’ પણ છે. ૧૬૮

ગંગોદક સમુદ્ર, તરફ જતા જતા ગંગાતટ પર આવેલા વૃક્ષોનું સહજતયા પોષણ કરે છે, તથા સ્નાન કરનારાઓનાં પાપ અને તાપનો પણ નાશ કરે છે; અથવા જેમ સૂર્ય પોતાની રોજની પ્રકાશિણી કરવા

નીકળ્યો. એટલે નૈસર્ગિક રીતે જ અધિકારનો નાશ કરી નાખે છે તથા જગતમાંની સંપત્તિનાં સદ્નોનાં દ્વાર ઉઘાડીને વ્યાપાર-વ્યવહારનો આરંભ થાય છે, તે જ પ્રમાણે જે બદ્ધ મનુષ્યોને મુક્ત કરી, સંસારસાગરમાં ડૂબેલાને તારી, પીડિતોનાં દુઃખ દૂર કરીને, કિંબદ્ધના, સ્વાર્થ સાધતો હોવા છતાં પણ જે રાત્રિ-દિવસ ઈતર મનુષ્યોનાં સુખને વધારે છે અને સ્વાર્થ સાધવા માટે અન્યના અહિંસાનો વિચાર પણ જેને ઊપજતો નથી; તેને જ હે અર્જુન ! ‘અદ્રોહ’ કહેવામાં આવે છે. આ સર્વ મેં ખુદી રીતે અને તારા જોવા બહુવામાં આવી શકે એવી રીતે તને કહી સંભળાવ્યું છે. (૨૦૪)

હે પાર્થ ! ભાગીરથે ગંગાને પ્રાર્થના કરી તેને મૃત્યુલોકમાં આણી તે વખતે શંકરે તેને પોતાની જટામાં ધારણ કરી લીધી; આથી તેના વેગના ગર્વનો ઉપમર્દ થયો અને તે લલ્લિજત થઈ, તે પ્રમાણે હોકા માન આપે, ત્યારે જે સંકેત પામે છે, તેનું નામ જ હે સુમતિ અર્જુન ! ‘અમાનિત્વ’ છે. આ વિષે તને પૂર્વે અનેક વેળા કહ્યું છે; તેથી તે વિષે વધારે કહેવાની આવશ્યકતા નથી. એ પ્રમાણે દૈવી સંપત્તિ છન્વીસ શુણ્ણવાળી હોય છે, અથવા આ દૈવી સંપત્તિ આ છન્વીસ શુણ્ણરૂપી તીર્થો વડે નિત્યનૂતન હોઈને વૈરાગ્યરૂપી સગર રાજાનો^x ઉદ્ધાર કરવા માટે, બાણે ભગવતી ગંગા જ પ્રગટ થઈ હોય એમ લાગે છે; અથવા આ શુણ્ણરૂપી પુષ્પોની માળા હાથમાં ગ્રહી, મુક્તિરૂપ વધુ નિરપેક્ષ વૈરાગ્યરૂપ વસ્તુ^y ગળું બાણે શોધતી ન હોય એમ લાગે છે (તેને વરવા માટે ચતન કરતી જણાય છે); અથવા છન્વીસ શુણ્ણરૂપી વાટો સળગાવીને બાણે ગીતા જ પોતાના આત્મરૂપ પતિની આરતી ઉતારવા માટે આવી ન હોય એમ લાગે છે; અથવા ગીતારૂપી સમુદ્ર-માંના આ શુણ્ણરૂપી મોતી દૈવી સંપત્તિરૂપ છીપમાં ઉત્પન્ન થયાં છે. દૈવી સંપત્તિનાં જે લક્ષણો વર્ણવી બતાવ્યાં, તે કરતાં અધિક તે હવે કેટલાંક વર્ણવી બતાવું ? (૨૧૨)

હવે આસુરી સંપત્તિ એક દુઃખરૂપી વેલી હોઈ દોષરૂપી કાંટાઓથી ભેળે ભરેલી છે, છતાં પણ તેને તું તારા મનમાં તો બાણી જ લે; કારણ કે જે વસ્તુ ત્યાગ્ય હોય તે આપણા ઉપયોગની નથી હોતી એ વાત

^x સગર વંશના દ્વિતીય રાજાના પુત્ર ભગીરથે તપશ્ચર્યા કરી, પોતાના કુળના માણસોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે સ્વર્ગમાં રહેલી ગંગાને મૃત્યુલોકમાં આણી; તેથી જ તેનું નામ ‘ભાગીરથી’ પડ્યું છે.

એકે ખરી છે, પરંતુ તેનો ત્યાગ કરવા માટે જ અતિ સાવધતાથી તે સાંભળી દે. જીવને લચકર નરકપ્રાપ્તિ કરી આપવાને માટે દોષ-તમ દોષોએ જે પોતાનું સંપીલું મંડળ બનાવ્યું છે, તે જ એ આસુરી સંપત્તિ છે. અથવા તો સર્વ વિષો એકત્ર થાય, એટલે પછી તેમને ‘કાળકૂટ’* એવું એકત્ર નામ આપવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિ એટલે દોષોનો એક ગોળો જ છે, (૨૧૬)

દમ્ભો દર્પોઽભિમાનઞ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સમ્પદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥

હે અર્જુન! દમ્ભ (દોગીપણ), ગર્વ (માનીપણ), અભિમાન, ક્રોધ, મર્મભેદક ભાષણ અને અજ્ઞાન-આ લક્ષણો આસુરી સંપત્તિમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષમાં રહેલા હોય છે. ૪

હે વીર! આ આસુરી દોષોમા જે મુખ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેનું નામ દમ્ભ છે. જેવી રીતે આપણી માતા તીર્થ સમાન આપણને પાવન કરનારી હોય છે, તોપણ તેની નિંદા કરીને તેના દોષ લોકોની આગળ પ્રગટ કરવાથી તે આપણા પતનનું કારણ થઈ પડે છે; અથવા શુરુ પાસેથી સંપાદન કરેલી બ્રહ્મવિદ્યાને જો બાજરમાં ઉઘાડી કરીને મેલીએ, તો તે આપણું હિત કરનારી હોવા છતાં પણ અહિતકારક જ થઈ પડે છે; પોતે મહાપૂરમાં વહી અન્યને સામે વીર લઈ જવાવાળી નાવ પણ જો તેને આપણે મસ્તક પર ઉઘાડી લઈએ, તો તે આપણને જ ડુંબાડી દે છે; હે પાડુસુત! જીવનું રક્ષણ કરનાર અશ્વનું અધિક સેવન કરવામા આવે, તો તે વિષની પેઠે ઘાતક નીવડે છે; તે પ્રમાણે આ લોક-પરલોકનો સખા જે ધર્મ, તેને જો બાજરમાં પ્રગટ કરવામા આવે, તો તે આપણો તારક હોવા છતાં દોષકારક (મારક) જ થઈ પડવાનો વધારે સંભવ હોય છે. એટલા માટે હે વીર! આપણે આચરણ કરેલો ધર્મ જો આપણી વાણીથી ચારે દિશામાં પ્રસિદ્ધ કરીએ, તો તે ધર્મ જ અધર્મ બની બાચ છે; અને તેને જ ‘દમ્ભ’ કહેવામાં આવે છે. (૨૨૩)

મૂર્ખો મનુષ્યને ચાર અક્ષરો આવડતાં તે જેમ બ્રહ્મદેવની સલાને પણ તુચ્છ માને છે; અથવા મદ્યપાનથી ઉન્મત્ત થયેલા મનુષ્યનો થોડો જેવી રીતે રાબાની સવારીને પણ તુચ્છ માની ‘કુછ બિસાત’માં

* કાળકૂટ એક પ્રકારના વિષનું નામ છે; પરંતુ ખાસ કરીને સમુદ્ર-મંથનસમયે જે વિષ નીકળ્યું હતું, તેને જ ‘કાળકૂટ’ નામથી ઓળખવાનો ધાંડ છે, એને-‘હલાહલ’ પણ કહેવામાં આવે છે.

નથી ગણતો; કાંટાવાળા વૃક્ષ પરનો કાકીડો વૃક્ષની ટીચ પર જઈને બેઠો, એટલે પોતાને સ્વર્ગથી પણ ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચી ગયેલો માને છે; તૃણનું જ બળતણ મળે, તોપણ અગ્નિની બ્લાળાઓ જેવી રીતે આકાશમાં જઈ પહોંચે છે; ખાળોચિયામાંનું માછલું જેમ સમુદ્રને પણ ખાળોચિયા આગળ તુચ્છ માને છે, અથવા એક દિવસ પારકું અન્ન મળ્યું એટલે તેટલાથી જ જેમ હરિદ્રી મનુષ્ય ઉન્મત્ત બની જાય છે; તે જ પ્રમાણે જે સ્ત્રી, ધન, વિદ્યા, સ્તુતિ અને બહુમાન મળવાથી ઉન્મત્ત થાય છે; કોઈક દિવસ અબ્રમ્ણાયા પડેલી ભેઈને હવે આપણને બેસવા માટે છાયાની શી આવશ્યકતા છે એવા વિચારથી દૈવહીન મનુષ્ય જેવી રીતે પોતાના ઘરને તોડી પાડે છે, અથવા એકાદ મૂર્ખ મનુષ્ય જેમ મૃગજળને ભેઈને પોતાના ઘરમાંના કૂવાને પૂરી નાખે છે, તેમ સંપત્તિના ચોગથી ઉન્મત્ત થવાનો જે વ્યાપાર તેને જ ‘દુષ્ટ’ કહેવામાં આવે છે, એમ હું તને નિઃસંશય કહું છું. (૨૨૯)

સમસ્ત જગતનો વેદોમાં વિશ્વાસ છે, ઈશ્વર સર્વ કોઈને પૂજ્ય છે, તેમ જ સકલ વિશ્વમાં સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અન્ય કોઈ પણ નથી; સર્વ કોઈને સાર્વભૌમપદની ધમ્મણ હોય છે અને પોતાને મરણ પ્રાપ્ત ન થાય તો સારું એ સર્વની એકસરખી આકાંક્ષા હોય છે, એ તો બાણે નિવિવાહ જ છે; એટલા માટે લોકો મહા ઉત્સાહથી વેદોનું અને ઈશ્વરનું વર્ણન કરે છે; પણ તે સાંભળતાં જ જેના મનમાં મત્સર ઉત્પન્ન થવાથી જે તત્કાળ કૌપાયમાન થાય છે અને કહે છે કે, ‘હું ઈશ્વરને ખાઈ જઈશ, વેદોને વિષ ખવડાવીને ઠાર કરીશ અને જે સર્વનો સરક્ષક છે, તેની સત્તાનું હરણ કરીશ.’ યતગિયુ જેમ દીપકનો પ્રકાશ સહન કરી શકતું નથી, આગિયાને જેમ સૂર્યનો તિરસ્કાર આવે છે અને ટિટોડી સમુદ્રની સાથે વેર બાધે છે, તે જ પ્રમાણે જો કોઈ ઈશ્વરની સ્તુતિ કરે, તો અભિમાનને લીધે તે સ્તુતિ તેનાથી સહન કરી શકાતી નથી અને પિતા કદાચિત્ પોતાની સંપત્તિમાંથી ભાગ માગશે તો ? એવી શંકાથી તે એમ જ કહેવા માંડે છે કે, આ તો મને પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થયેલી છે ! આ પ્રમાણે જેના મનમાં માન(અભિમાન)નો અતિશય સચય થયેલો હોય, તે જ ‘અભિમાની’ માનીપણું છે અને તે ઉન્મત્ત પુરુષને સૌરવ નરકમાં જવા માટેનો એ રાજમાર્ગ છે. (૨૩૬)

અન્યનું સુખ ભોતાં જ જેને ક્રોધરૂપી અગ્નિનું વિષ ચડે છે; જેવી રીતે ભિક્ષુલો તેલમાં શીતળ જળ નાખવાથી તે ભકડી ભીંડે છે;

અથવા ચંદ્રને જોતાં જ શિયાળું જેમ પોતાના મનમાં બળી ઊઠે છે; જેના યોગે સમસ્ત જગતની પ્રવૃત્તિનો આરંભ થાય છે, તે જ સૂર્યને પ્રભાતમાં ઉદિત થયેલો જોઈને માત્ર પાપી ક્ષિવાશીત(ધ્રુવ)નાં નેત્રો ફૂટી જાય છે; જે પ્રભાતના આગમનથી સર્વ લોકોને સુખ થાય છે, તે જ પ્રભાતને જોતાં ચૌરોને તેથી મૃત્યુ કરતાં પણ અધિક દુઃખ થાય છે, અને સર્પને દૂધ પાવામાં આવે, તો જેમ તેનું ભયંકર વિષ જ બને છે; અગાધ સમુદ્રના જળનું પ્રાશન કરવા છતાંય જેમ વડવાનલ ઊલટો અધિક જ પ્રદીપ્ત થાય છે અને તેને સ્વપ્નમાં પણ શાંતિ હોતી નથી; તે જ પ્રમાણે અન્યની વિદ્યા, વિનોદ, વૈભવ, કે સૌભાગ્યને જોઈને જેના અગમાં જ્વાળા લાગી જાય છે, તેને ક્રોધ કહેવામાં આવે છે. (૨૪૨)

જેનું મન સર્પના દર જેનું (વક્ર) અને દષ્ટિ બાણના અગ્ર સમાન તીક્ષ્ણ હોય છે, જેનું બાષ્પ અગ્નિની વૃષ્ટિ સમાન પ્રખર-દાહક હોય છે; તેમ જ જેની ઇતર ક્રિયાઓ પોલાદના કરવતની પેઠે અન્યને ત્રાસદાયક થઈ પડનારી હોય છે, એવી રીતે જે અન્યના મનને ભિન્નભિન્ન કરનારી ક્રિયાઓથી અંતર્બાહ્ય ભરેલો હોય છે, તે સર્વ મનુષ્યોમાં અધમ મનુષ્ય છે, એમ તું જાણજે. આ ‘પારબ્ધ’નાં લક્ષણો છે. (૨૪૫)

હવે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. જેમ પાષાણને શીત અને ઉષ્ણ વસ્તુના સ્પર્શનું જ્ઞાન હોતું નથી, અથવા જન્માંધ જેમ રાત્રિદિવસને જાણી શકતો નથી, અગ્નિ સળગ્યા પછી કઈ વસ્તુનો નાશ કરવો અને કઈ વસ્તુનો નાશ ન કરવો એ લેદને જેમ અગ્નિ જાણતો નથી, અથવા પારસમણિ જેમ સુવર્ણ તથા લોખંડ વગેરેના લેદને જાણખતો નથી, વિવિધ પ્રકારના રસોમાં ઝળોળવામાં આવતી પળી અથવા કહછી જેમ નાના પ્રકારના રસ કે સ્વાદનો ઉપભોગ લઈ શકતી નથી; અથવા પવન વહેવા માડતાં જેમ સાંકડા કે પહોળા માર્ગનો કાંઈ પણ વિચાર ન કરતાં સર્વત્ર સમાનતાથી સંચાર કરે છે તે જ પ્રમાણે જે સારાં કે નકારાં કૃત્યોનો વિચાર કરવામાં અધ હોય છે; સારી કે માઠી વસ્તુના લેદને ન જાણતાં નાનું બાળક જે કાંઈ જુઓ છે, તેને જેમ મુખમાં મૂકે છે; તે પ્રમાણે પાપ-પુણ્યની ખીચડી કરીને તેને ખાતી વખતે (કેઈ પણ કાર્ય કરતી વેળાએ) યુદ્ધિને કદુ છે કે મિષ્ટ છે (આ કૃત્ય સારું છે કે નકારું છે) એનું જ્ઞાન ન થઈ, એવી જે દશા તેને ‘અજ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે. (૨૫૧)

આ પ્રમાણે છયે દોષોનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવ્યા. આ છયે દોષો અંગમાં હોવાથી જ આ આસુરી સંપત્તિ અતિ બલાદ્ય થયેલી છે. સર્પનું શરીર નાનું હોય, તોપણ તેમાં જેમ વિષ ઘણું હોય છે; અથવા પ્રલયાશિ, વિદ્યુદાશિ અને વડવાશિ એ ત્રણ અગ્નિની સંખ્યા તો બેવા જતાં ઘણી થોડી છે; પણ એ અગ્નિઓ એકવાર ભડક્યા એટલે તેમના લક્ષણ ભાટે આ આખું વિશ્વ પણ પૂરું થાય તેમ નથી; બ્રહ્મદેવને શરણે ગયા છતાં પણ ત્રિદોષથી અસ્ત થયેલા મનુષ્યનું મરણ ટળતું નથી, તો તે ત્રણ દોષોથી ધમણી સંખ્યાના એ છ દોષ છે. એમ જ તારે સમજવાનું છે. એ સંપૂર્ણ છ દોષોથી જે આસુરી સંપત્તિ ભરપૂર છે, તેનું પ્રાબલ્ય જેવું તેવું સમજી શક નહિ. હુદ્દા શહોનો સમુદાય એકાદ વખત એક જ રાશિમાં આવે છે; અથવા નિંદા કરનારને જે પ્રમાણે સર્વ પાતકો લાગે છે; મરણ સમીપ આવ્યું હોય, એવા મનુષ્યને જે પ્રમાણે સર્વ રોગો અસ્ત કરે છે; અથવા કુમુદ્ગત-કાળે જે પ્રમાણે કુયોગ એકત્રિત થાય છે; અન્ય પર વિશ્વાસ રાખનાર મનુષ્ય ચોરોની બળમાં સપડાઈ જાય છે; અથવા શાક્યોપાક્યો મનુષ્ય મહાપૂરમાં પડે, એટલે જેમ તેનું પરિણામ અહિતકારક જ આવે છે; તે પ્રમાણે આ છ દોષોથી મનુષ્યનું અત્યંત અનિષ્ટ થાય છે. અથવા યંકરીને ચરતી વખતે સાત આંકડાવાળો વીંછી કરડે અને તેના ચોગે તે મરણ પામે, તે પ્રમાણે આ છયે દોષો તે મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે કે જેને મોક્ષમાર્ગે જવા માટેના ઉપાયોનું જ્ઞાન નથી તેથી તે સંસારસાગરમાં ડૂબી જઈને બહાર જ નીકળતો નથી અને તેથી હે અર્જુન! અધમ યોદ્ધાનાં પગથિયાં પરથી ઊતરતો ઊતરતો તે સ્થાવર યોદ્ધાના તલપ્રદેશ પર્યંત આવી લાગે છે; અસ્તુ. તેનામાં એ છયે દોષો એકત્રિત થઈને આસુરી સંપત્તિને વધારે છે. એ પ્રમાણે જગતપ્રસિદ્ધ બે પ્રકારની સંપત્તિઓનાં ભિન્નભિન્ન લક્ષણો તને કહી સંભળાવ્યાં. (૨૬૪)

દૈવી સમ્પદિમોક્ષાગ્ર નિવન્ધ્યાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સમ્પદં દૈવીમમિજાતોઽસિ પાણ્ડવ ॥ ૫ ॥

દૈવી સંપત્તિ વડે સંસારમાથી છૂટકો થાય છે અને આસુરી સંપત્તિના યોગથી સંસારબંધન પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન! તું દૈવી સંપત્તિમાં જન્મ્યો છે; એટલે તું શોક ન કર. ૫

આ બે પૈકી પ્રથમ જે દૈવી સંપત્તિ તને કહી, તે મોક્ષરૂપી સૂર્યના ઉદયથી થયેલો પ્રભાત જ છે (સૂર્યોદયની પૂર્વે જે પ્રમાણે

પો કાટે છે, તે પ્રમાણે આ દૈવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ, એ મોક્ષ પૂર્વેની સ્થિતિ છે). બીજી જે આસુરી સંપત્તિ તે તો જીવ માટે મોહરૂપી લોખંડી બેઠી જ છે; પરંતુ આ વાત સાંભળીને ધાસ્તી રાખીશ મા. સૂર્યે રાત્રિની લીલિત શા માટે રાખવી બેઠીએ? હે ધનંજય! ઉપલા છ ગુણોતું આશ્રયસ્થાન બનનાર જ આ આસુરી સંપત્તિના સપષ્ટામાં સપડાય છે. હે અર્જુન! તું તો એવો જન્મ પામ્યો છે કે જે ઉપશુક્ર દૈવી ગુણોનો સાગર જ છે; એટલા માટે હે પાર્થ! તું એ દૈવી સંપત્તિનો સ્વામી થઈને મોક્ષસુખ લેવા માટે આવ. (૨૭૦)

દ્વૌ ભૂતસર્ગૌ લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ૬ ॥

હે અર્જુન! આ લોકમાં દૈવ અને આસુર-એવા બે પ્રકારના મનુષ્યોના વર્ગ છે. તેમાંનો દૈવ વર્ગ તો પૂર્વે તને વિસ્તારપૂર્વક કહેલો જ છે, એટલે હવે આસુર વર્ગનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. ૬

અને આ દૈવી તથા આસુરી સંપત્તિથી યુક્ત એવા લોકોની વર્તણૂકના અનાદિસિદ્ધ માર્ગો આલતા આવેલા છે. જે પ્રમાણે રાત્રિએ નિશાચરોની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ હોય છે અને દિવસે મનુષ્યાદિની ઉત્તમ પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હોય છે, તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન! આ સંસારમાં દૈવી તથા આસુરી સંપત્તિના વ્યવહારો પોતપોતાને માર્ગે ચાલતા હોય છે. પાછળ જ્ઞાન વિષે વિવેચન કરતી વખતે દૈવી સંપત્તિને વિસ્તાર-પૂર્વક વર્ણવવામાં આવી છે. હવે આસુરી સંપત્તિયુક્ત લોકો વિષે તને કહું છું; તે પ્રતિ પૂર્ણ લક્ષ આપ. જેવી રીતે વાલ વિના નાહ કોઈના સાંભળવામાં આવી શકતો નથી અથવા પુષ્પ વિના મકરંદની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે જ પ્રમાણે એકાદ શરીરનો આશ્રય લીધા સિવાય આસુરી સંપત્તિ પશુ દેખાતી નથી. કાષ્ઠ પર કાષ્ઠ ઘસવાથી તેમાં જેમ અગ્નિ દેખાય છે, તેવી રીતે મનુષ્યના શરીરમાં ઓતપ્રોત ભરેલી એ આસુરી સંપત્તિ દેખાય છે. શેરડી વધતી જાય, તેમ તેમ તેમાં રસ પશુ વધતો જાય છે, તે જ પ્રમાણે જેમ જેમ પ્રાણીનું શરીર વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, તેમ તેમ તે આસુરી સંપત્તિ પશુ વધતી જાય છે. હવે હે અર્જુન! આસુરી સંપત્તિવાળાં જે પ્રાણીઓ જન્મેલાં છે, તેમનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવું છું. (૨૮૦)

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ૭ ॥

આસુરી સંપત્તિવાળા લોકોને કયું કાર્ય કરવું અને કયું ન કરવું, એનું જ્ઞાન હોવું નથી, તેમ જ તેમનામાં અંતર્બાહ્ય પવિત્રતા, આચાર તથા સત્યનો પણ અભાવ જ હોય છે. ૭

પુણ્યાચરણવિષયક પ્રવૃત્તિ અને પાપાચરણ વિષે નિષેધ, એ જ્ઞાનનો તો, જેમના અંતઃકરણમાં અધકાર વ્યાપેલો હોય છે; રેશમનો કીડો પોતાનું ઘર બાંધવા માંડે એટલે બહાર નીકળવાનો માર્ગ રહે છે કે નહિ, એ પ્રતિ લક્ષ જ આપતો નથી અને તેથી જ અંદર ગોંધાર્ધ જાય છે, અથવા આપણે ધીરેલી મૂડી (પૂંછ) પાછી વસૂલ થઈ શકશે કે નહિ, એ પ્રમાણે ભવિષ્યનો વિચાર ન કરતાં જેવી રીતે મૂર્ખ મનુષ્ય ચોરને પૈસા કરજે આપે છે; તે જ પ્રમાણે જે લોકો આસુરી સંપત્તિ-ઓનો આશ્રય કરે છે, તેઓ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ-એ ઉભય માર્ગને ભણ્ણતા નથી અને પવિત્રતા કેવી હોય છે, તેની તો તેમને સ્વપ્ને પણ ખબર હોતી નથી; કદાચિત્ કોલસા પણ પોતાની શ્યામતાનો પરિત્યાગ કરે જ, કાગડો પણ ધોળો થાય અને રાક્ષસ પણ માસભક્ષણથી કંટાળે (એ સંભવિત છે), પરંતુ હે અર્જુન ! જેવી રીતે મદ્યના પાત્રને પવિત્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી, તે પ્રમાણે આસુરી પ્રાણીઓમાં શુચિત્વ આવવાનું નથી. જેમને શાસ્ત્રોક્ત કર્મની ઇચ્છા હોતી નથી, જેઓ જડીલોની આજ્ઞાની વાટ જોતા નથી અને જેમને આચારનો પરિચય માત્ર પૂર્ણ હોતો નથી; જેવી રીતે બકરી ગમે તે પાલો ખાઈ જાય છે અથવા પવન ગમે ત્યાં વિચરે છે અથવા અગ્નિ એકવાર પ્રહીષ્ઠ થયો એટલે પછી ગમે તે પદાર્થને બાળી નાખે છે, તે જ પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિવાળા લોકો પોતાની ઇચ્છાને જ આગળ રાખીને આચરણ કરે છે અને સત્યની સાથે તો તેમને નિત્યનું હાડવેર જ બાંધાયલું હોય છે. જો વીછી પોતાના આંકડાનો ડંખ મારીને લોકોને તેના ચોગે ગદગદિયાં કરી શકે, તો જ તેમના બોલવામાં સત્યનો અંશ મળી શકવાનો સંભવ છે. સુદ્ધાક્ષરમાંથી નીકળતો વાયુ (અધોવાયુ) જો સુગંધયુક્ત હોય, તો જ આસુરી સંપત્તિવાળા લોકોમાં સત્ય મળી શકે; કેમકે તેઓ સ્વભાવથી જ દુષ્ટ હોય છે. હવે તેમના બોલવાની નવીનતા (વિલક્ષણતા) તને કહી સંભળાવું છું. છિટના કોઈ પણ અંગમાં સીધાપણું હોય છે કે ? આસુરી સંપત્તિના લોકોની સ્થિતિ એવી જ છે; પરંતુ પ્રસંગાનુસાર હું જે કહું છું તે સાંભળ. હવે હું તેમનાં જે ભાષણ બોલી બતાવવાનો છું, તે જેમ ધુમાડિયાના મુખ-માંથી ધુમાડાના ગોટગોટા બહાર નીકળે છે, તે પ્રમાણે તેમના મુખ-

માંથી અયોગ્ય શબ્દો બહાર પડતા હોય છે, એમ તું સમજ. (૨૬૪)

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસમ્ભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥

આ જગત અસત્ય છે, પ્રતિષ્ઠારહિત (ધર્મોધર્મની મર્યાદા વગરનું), છે; ઋશિરરહિત છે એટલે કે તેનો કર્તા કોઈ નથી; સ્ત્રીપુરુષના સયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, કામ જ એનું મૂળ કારણ છે, બીજું શું? એમ તેઓ કહે છે. ૮

આ જગત અનાદિ કાળથી આલતું આવેલું છે અને તેમાં ઈશ્વર સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોઈને તેનો નિયંત્રતા છે, અને વિશ્વના ન્યાયમંદિરમાં ન્યાય-અન્યાયનો નિષ્ણંત વેદ દ્વારા ચાય છે; વેદ જેને અન્યાયી કરાવે છે, તેને નરકભોગની શિક્ષા આપવામાં આવે છે અને જેને ન્યાયી કરાવે છે, તે સ્વર્ગભોગ ભોગવે છે. હે પાર્થ! આવા પ્રકારની અનાદિ કાળથી આલતી આવેલી જે આ વિશ્વવ્યવસ્થા છે તેને તેઓ (આસુરી સંપત્તિવાળાઓ) ઝોટી હોવાનું કહે છે, તેઓ એવું જ બકતા કરે છે, કે જેમને યજ્ઞની ઘેલછા લાગેલી હોય છે તેઓ જ યજ્ઞ કરીને મોહાય છે. જેમને દેવોની પૂજા કરવાનો ઉન્માદ થયેલો હોય છે તેઓ મૂર્તિપૂજા કરે છે અને જેઓ સમાધિયોગથી ભ્રમિષ્ઠ થયેલાં હોય, તેઓ આ સંસારનો ત્યાગ કરીને ભગવાં વચ્ચે ધારણ કરી ચોગી બને-બન્ય છે. આ જગતમાં પોતાના સામર્થ્યથી જે કોઈ પણ વસ્તુનો ઉપભોગ લઈ શકાય તે દેવો; એથી વધારે પુણ્યકર્મ બીજું કોઈ પણ હોઈ શકે ખરું? નિર્બળતાના કારણે પ્રાપ્ત વિષયોનો ઉપભોગ ન લઈ શકાય તો તે જ પાપ છે. ધનવાનોના પ્રાણહરણને જો પાપ ગણવામાં આવે, તો તેમણે સર્વ ધન હાથમાં આવે છે, એ શું પુણ્ય-કૃણ નથી? બળવાન નિર્બળનો નાશ કરે, એથી જો પાપ લાગતું હોય, તો મોટાં માછલાં નાનાં માછલાને ખાઈ ભજ્ય છે, તો પછી તેમણે નિકંદન શા માટે થઈ જતું નથી? અને જો વર-કન્યાનો વિવાહ કરવાને માટે સારા કુળની તથા સુસુદૂર્તની જ આવશ્યકતા રહેતી હોય, તો પછી પશુપક્ષી વગેરેમાં જે અખાધિત પ્રજોત્પત્તિ ચાલી રહી છે, તેઓ ક્યારે કુળ કે સુદૂર્ત જુએ છે? ચોરીને આણેલા ધનનો જો કોઈએ ઉપભોગ કર્યો હોય, તો વિષ પ્રમાણે કોઈને પણ તેનાથી કાંઈ પણ બાધા ક્યારેય થઈ છે ખરી કે? મનગમતો વ્યભિચાર કરવાથી શું કોઈને કોઢનો રોગ થયો છે કે? અર્થાત્ ‘જગતનો સ્વામી ઈશ્વર, ધર્મથી વર્તનારને સુખ અને અધર્મોચારીને દુઃખરૂપે

પોતાનાં કરેલાં કર્મોનાં ફળ પરલોકમાં પણ આપે જ છે' એવાં શાસ્ત્રનાં વચનો અમે માન્યાં હોત; પરંતુ પરલોક અને ઈશ્વર દષ્ટિગોચર થતા નથી; તેથી તેમને વિષે જોલણું વ્યર્થ છે. વળી પુણ્ય કે પાપ કરનાર મરણ પામે છે, ત્યારે તેનાં ફળ ભોગવવાને માટે પાછળ કોણ બાકી રહે છે? જેમ સ્વર્ગમાં ઉર્વશીના ઉપલોગથી ઇંદ્ર સુખી હોય છે, તે પ્રમાણે નરકના કીડાઓ પણ નરકમાં જ સુખ માને છે; તો પછી નરક કે સ્વર્ગ, એ પાપ કે પુણ્યનાં ફળ નથી; કેમકે ઉભય સ્થળે કામ-સુખનો જ ઉપલોગ મળે છે; એટલા માટે સકામ સ્ત્રી-પુરુષનો સંયોગ થવાથી જ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે; અને આપણા હિત માટે ઇચ્છા કરી આપણે જે કાંઈ મેળવીએ છીએ, તેનો આપણને કંટાળો આવતાં અને તે પ્રત્યે દ્વેષ ઉત્પન્ન થવાથી આપણી ઇચ્છા જ તેનો નાશ કરે છે. આમ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ કામ સિવાય અન્ય કાંઈ નથી, એવું આસુરી લોકો કહે છે. હવે આ નિંદા કથનનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે એને વિષે ચર્ચા કરવી વ્યર્થ જ છે. (૩૧૩)

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रमवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

આ પૂર્વોક્ત દષ્ટિનો આશ્રય કરીને તે આત્મધાતક, અલ્પબુદ્ધિ ભયંકર કર્મો કરનારા, સર્વના વેરી એવા આસુરી સંપત્તિવાળાઓ જગતનો નાશ કરવાને માટે જ જન્મેલા હોય છે. ૯

તેઓ ઈશ્વરનો તિરસ્કાર કરીને કેવળ મિથ્યા બકવાટ જ કયાં કરે છે. તેમના ચિત્તમાં કોઈ પણ પ્રકારનો એક નિશ્ચય હોતો નથી. વધારે શું કહું? 'અમે ખુદ્દા નાસ્તિક છીએ,' એમ કહીને તેઓ પોતાના જીવમાં નાસ્તિકતાના મૂળનું આરોપણ કરી લે છે. પછી સ્વર્ગ વિષે શ્રદ્ધા કે નરકની ભીતિ તેમના હૃદયમાં લેશ પણ હોતી નથી. હે વીર અર્જુન! આવા આસુરી લોકો દેહરૂપી જાળમાં સપકાર્ધ, અપવિત્ર જાળના નાશવંત પરપોટાની પેઠે વિષયરૂપી કાઠવમાં ફૂંખી ભાય છે. જે વખતે જાળચરોનું મૃત્યુ આવી પહોંચે છે, ત્યારે માછી લોકો જળાશયના તટ પર એકત્ર થઈને પાણીમાં જાળ નાખે છે; અથવા શરીરપતનનો સમય આવતાં જેમ રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે; અથવા જેમ પ્રજા પર સંકટ આવવાનાં હોય, ત્યારે આકાશમાં ધૂમ-કેતુ જીગે છે; તે જ પ્રમાણે લોકોનો નાશ થવા માટેનો સમય આવી પહોંચતાં તે આસુરી સંપત્તિવાળા લોકો જન્મે છે. જેવી રીતે અશુભ

બીજામાંથી અશુભ જ અંકુરો ફૂટે છે, તેવી જ રીતે આવા લોકો પાપના યોદ્ધતાઆદતા કીર્તિસ્તંભ જ હોય છે. જેમ આસપાસની વસ્તુઓને બાળવા વિના અગ્નિને બીજું કર્તવ્ય હોતું નથી, તેમ તે લોકોની પાસે જનારા લોકો ઉત્તમ હો કે અધમ, પરંતુ તેઓ તેમનો નાશ જ કરે છે. હવે જે રીતે તેઓ પોતાના કર્મ કરે છે, તેનું વર્ણન કરું છું તે સાંભળ, એમ શ્રીનિવાસ પાથે પ્રત્યે યોદ્ધા. (૩૨૨)

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દમ્મમાનમદાન્વિતાઃ ।

મોહાદ્ગૃહીત્વાઽસદ્ગ્રાહાન્પ્રવર્તન્તેઽચિત્રતાઃ ॥ ૧૦ ॥

કદી તુમ ન થાય એવા કામને આધીન બનીને તથા મોહથી અસત્ય માર્ગ ગ્રહણ કરીને, તે દુરાચારી અને દંભ, માન તથા મદથી ભરેલા લોકો કર્મ કરવાને ઉચ્ચુકત થાય છે. ૧૦

જાળમાં જેમ પાણીનો અંચય કરી શકાતો નથી અને અગ્નિને જેમ કાષ્ઠથી તુસિ થતી નથી, તેમ જે નિરંતર યુક્ષુક્ષિત હોય છે, એવા કામને પોતાના હૃદયમાં આશ્રય આપી, હે પાંડવ! તેમાં વળી માન અને દંભની પશુ ભરતી કરે છે. ગાંડા હાથીને જેમ કાઢે પાવાથી તે અધિક ઉન્મત્ત થાય છે, તેમ જેમના અંગમાં મદ પરિપૂર્ણ ભરેલો હોય છે, એવા આમુરી સપત્તિવાળા લોકો જેમ જેમ વૃદ્ધ થતા જાય છે, તેમ તેમ પોતાને મહાન વિદ્વાન માનતા જાય છે; અર્થાત્ તેઓ વધુ ને વધુ અભિમાની બનતા જાય છે અને તે પોતાના કોઈ પણ કાર્યને સમાપ્ત કર્યા સિવાય છોડતા નથી. તેમાં વળી મૂર્ખતાની સહાયતા હોય, ત્યાં પછી નિશ્ચયની દાઢ કોણ સાંભળે? જેના યોગથી અન્યને પીડા થાય કે પ્રાણહાનિ થાય, તે કર્મો કરવામાં તેઓ નિરંતર પ્રવૃત્ત થાય છે. તેઓ પોતાનાં કરેલાં કર્મોને પોતાની જાતે દશે દિશામાં પ્રસિદ્ધ કરી મૂકે છે અને જગતને તુચ્છ માને છે. તેમની ઇચ્છાની દોડ એટલી બધી હોય છે કે, તેમને દશે દિશાઓ પશુ પૂરી પડતી નથી. જે પ્રમાણે ગાયને ખેતરમાં છૂટી મૂકી દીધી, એટલે કાલે ત્યાં ચરે છે, તે પ્રમાણે તે છૂટથી, પાપાચરણની વૃદ્ધિ કરે છે.

ચિન્તામપરિમેયાં ચ પ્રલયાન્તામુપાશ્રિતાઃ ।

કામાપમોગપરમા ઇતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

જેનું માપ કરી શકાય નહિ અને મરણ પર્વત જેનો અંત આવતો નથી, એવી ચિંતાનો આશ્રય કરી કામોપમોગમાં જ નિમગ્ન થયેલા પુરુષનો કામશાંતિ એ જ માત્ર એક પુરુષાર્થ છે, એવા નિશ્ચય થયેલો હોય છે. ૧૧

આ જ એક સાધનથી તેઓ પોતાનાં કર્મો કરે છે અને મરણ પછી પણ પોતાને સુખ મળે એ માટેની કાળજી રાખતા હોય છે. જે ચિંતા પાતાળથી પણ ઊંડી અને ગગનથી પણ ઉચ્ચ છે અને જેની તુલનામાં ત્રિભુવન પણ નાતું પડે છે; સંન્યાસીને માટે કહેલા સખત નિયમો પ્રમાણે તે પોતાના સ્વાર્થ માટે અપાર ચિંતા ધારણ કરે છે, અને જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી સંકટસમયે પણ પોતાના પતિને છોડી જતી નથી, તેમ તે ચિંતા તેમનો પરિત્યાગ કરતી નથી, તેમ જ અસાર વિષયાદિક વિષે નિરંતર મનમાં લાલસા રાખી, તેની પ્રાપ્તિને માટે અપાર ચિંતા કરે છે. સદૈવ સ્ત્રીઓનાં ગીતો સાંભળવાં, સ્ત્રીઓનું સ્વરૂપ નયનોથી જોવું, સર્વ ઇન્દ્રિયોને સ્ત્રીસ્પર્શ કરવાને જ ઉદ્બુદ્ધ કરવી અને સ્ત્રી દ્વારા થતાં સુખો પરથી અમૃતને પણ ઓવારી નાખવું; એવી રીતે સ્ત્રીસુખ કરતાં અધિક બીજું સુખ છે જ નહિ, એવો જેમનો નિશ્ચય હોય છે, તેવા પુરુષો તે સ્ત્રીલોગને માટે સ્વર્ગમાં તથા પાતાળમાં જવાને કે સર્વ દિશાની મર્યાદા ઓળંગી જવાને માટે પણ તત્પર હોય છે. (૩૩૬)

આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थસञ्चयान् ॥ ૧૨ ॥

શતશઃ આશાપાશ વડે બદ્ધ થયેલા અને કામ તથા ક્રોધમાં તત્પર રહેલા તે લોકો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગ ભોગવવા માટે અન્યાયથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે. ૧૨

ગલને લગાડેલા માંસની લાલચમાં પડી તે ખાવા જતાં જેમ મત્સ્ય મરણ પામે છે, તેમ એવા માણસો વિષયોની આશાથી મરણ પામે છે. ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થતાં તે નિરંતર શુષ્ક આશા જ ધારણ કરીને અંતે પોતાની જાતને દેશમના કીડાની પેઠે બધનમાં નાખી દે છે; ઇચ્છિત વસ્તુ જો પ્રાપ્ત ન થાય, તો મનમાં તત્કાળ દ્રેષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વદા વસ્તુનો લાભ થાય તો સંતુષ્ટ થાય અને તે પ્રાપ્ત ન થાય તો ક્રોધાચ્છાન્ન થાય છે. હે અર્જુન! જે પ્રમાણે શાણ્ડામાંના ઘોડેસવારને દિવસે ફરજ બળવવાને પોતાના કામ માટે ફરવું પડે છે અને રાત્રે રેન માટે નીકળવું પડે છે, અર્થાત્ તેને રાત્રિ-દિવસ વિશ્રાંતિ મળતી નથી, તે જ પ્રમાણે કામના શિખર પરથી નીચે ફેંકાતાં (ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થવાથી) તે ક્રોધરૂપી ટેકરી પર અથડાય છે (ક્રોધિષ્ઠ થાય છે), તોપણ તેનો કામ-ક્રોધ પરનો

પ્રેમ ન્યૂન થતો નથી. વળી મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિષયોની ઇચ્છા દ્રવ્ય વિના તૃપ્ત પણ શી રીતે કરી શકાય ? એટલા માટે તેઓ વિષયવાસના પૂર્ણ થવા પૂરતા દ્રવ્યની પ્રાપ્તિને અર્થે જગતના લોકોને ત્રાસ આપે છે. તે કોઈને નિખિઠ અરણ્યમાં ચેરીને તેને મારી નાખે છે, કોઈનું સર્વસ્વ હરે છે અને કોઈનો નાશ કરવા માટે વિવિધ ઉપાયોની યોજના કરે છે. પારધી જેમ શિકારે જતી વખતે પોતાની સાથે પાશ, ધનુષ્ય, ખાણોનું લાથુ, બળ, શિકારી કૂતરા, ગોફલુ, ગુપ્તી, લાલા આદિ સાધનો તૈયાર રાખે છે અને પોતાના ઉઠરને બારવા માટે અનેક પ્રાણીઓને મારી લાવે છે, તે જ પ્રમાણે એઓ પણ આવાં જ દુષ્ટ કર્મો કરે છે. તેઓ આવી ઘાતકી રીતે અન્યનું દ્રવ્ય મેળવે છે અને તે મળવાથી તેમને કેવો સંતોષ થાય છે, તે સાબળ. (૩૪૭)

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ ૧૩ ॥

આ મેં આજે મેળવ્યું, આ મનોરથને હું આવતી કાલે સાધ્ય કરીશ; આ આટલું ધન અત્યારે મારી પાસે છે અને આ બીજું પણ વળી ફરીથી વધારે મળનાર જ છે (એવા તરંગો તેઓ કર્મો કરે છે). ૧૩

તે કહેતો ફરે છે કે, 'આ અનેક મનુષ્યોની સંપત્તિ મેં હસ્તગત કરી લીધી છે, તો શું તેથી મને ધન્યવાદ નથી થતો ?' આમ પોતાની ખડાઈ હાકવા સાથે અચાનક વળી તેના મનમાં એવી ઇચ્છા થાય છે કે, 'હું બીજા લોકોનું દ્રવ્ય પણ હરણ કરી લાવું તો વધારે સારું ! આજે જે કાંઈ મેં મેળવ્યું છે, તેટલી પૂંછના બેરથી ચરાચરમાંનું જે કાંઈ બાકી હશે, તે સર્વ પણ હું મેળવી લઈશ (અર્થાત્ શ્રીમતો પાસેથી બીજા જે કાંઈ સ્થાવર કે જંગમ સંપત્તિ હેવા ભોગ હશે, તે પણ હરણ કરી લાવીશ). આમ આ જગતની સર્વ સંપત્તિનો સ્વામી હું જ થઈશ અને પછી જેના પ્રતિ દિષ્ટ ફેંકીશ, તેનો ત્યાં અને તે સંજો જ નાશ કરી નાખીશ. (૩૫૧)

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ॥ ૧૪ ॥

આ શત્રુને મેં માર્યો અને બીજાઓને પણ મારીશ હું અતિ સમર્થ છું, હું વિપયભોગ લેનાર છું, હું સંપત્તિ છું, હું બળવાન છું અને હું જ સુખી છું (એમ તેઓ માને છે). ૧૪

‘મેં આજ પર્વત નાશ કરેલા શત્રુઓ ઓછા છે; તેથી હજી અન્ય જે બલાદય શત્રુઓ રહ્યા છે, તેમને પણ હું હતીશ અને પછી

હું એકલો જ મહાન કીર્તિ સંપાદન કરીને વિહરીશ; ત્યાર પછી જેઓ મારા દાસ બનશે, તેમના સિવાય ઈતર સર્વનો સંહાર કરીશ. આ સર્વ જગતનો ઈશ્વર હું જ છું. હું લોગરૂપી પૃથ્વીનો રાજા છું. સર્વ સુખોપલોગતું સ્થાન પણ હું જ છું. મારા ઐશ્વર્ય આગળ ઈંદ્ર પણ તુલ્ય છે! હું કાયા, વાયા અને મન દ્વારા જે કરવા ધારું તે સિદ્ધ કેમ નથી થતું તે જોઈ તો ખરો! અને મારા વિના આજ્ઞા કરનાર વળી બીજો કોણ હોઈ શકે એમ છે તે પણ જોઈશ. મને મહાબળવાન ને જોયો નથી, ત્યાં સુધી જ કાળના બળની પ્રતિક્ષા છે; અને હું તો સુખનો ભંડાર જ છું. (૩૫૬)

આલ્લોડમિજનવાનસિ કોઽયોઽસ્તિ સદ્દશો મયા ।

યદ્યે દાસ્યામિ મોદિષ્ય इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ ૧૫ ॥

ધનાલ્ય હું છું, કુલીન પણ હું છું, આ જગતમાં મારા જેવો બીજો કોણ છે? હું યદ્ય કરનારાઓનાં કર્મોમાં સર્વનો અગ્રણી બનીશ, નટાઈ લોકોને વિશેષ ધન આપીશ અને આનંદ પામીશ. આ પ્રકારે તેઓ અત્યંત મૂઠ થઈ ને બક્યા કરે છે. ૧૫

‘કુબેર દ્રવ્યસંપન્ન છે ખરો, પરંતુ તે મારી બરોબરી કરી શકનાર નથી અને મારી સંપત્તિના જેટલી શ્રીવિષ્ણુની પણ સંપત્તિ નથી. મારા કુળની કીર્તિ અને આત્મવર્ગોના સમુદાયની તુલનામાં બ્રહ્મદેવ પણ કાંઈક યોગ્યતામાં ઓછો જ ઊતરવાનો છે; માટે લોકો ઈશ્વરાદિકની સ્તુતિ વ્યથે જ ગાય છે; મારી બરોબરી કરનાર તો કોઈ પણ નથી જ. હવે જે બરણમારણાદિકનો લોપ થયો છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરીશ અને લોકોને પીડા કરનારા યજ્ઞયાગ આદિનો આરંભ કરીશ. મારા ઐશ્વર્યનું જે વર્ણન કરશે કે જે મારી સ્તુતિ કરશે અને નાથ-તમાસા કરીને જે મને સંતુષ્ટ કરશે તેમને તેઓ માગશે તે વસ્તુ હું આપીશ. મદ્યાદિ માદક પદાર્થોનું સેવન કરી સ્ત્રીઓને આલિંગન દેવામાં તલલીન થઈશ; કારણ કે તેમ કરવામાં મારા જેવો કુશળ કોઈ પણ મનુષ્ય આ ત્રિલુપ્તનમાં મળનાર નથી.’ એવી એવી બીજી કેટલી વાતો કહું? જેમને આસુરી પ્રકૃતિનો ઉન્માદ લાગ્યો હોય છે, તેઓ આ રીતે અપરિમિત મનોરથને વશ થઈને આકાશપુષ્પને સૂંઘવાની ચેષ્ટા કરતા હોય છે. (૩૬૩)

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः, कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ૧૬ ॥

આ પ્રકારે અનેક મનોરથોથી જેમનું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થયું છે. જે મોહ-
ભળથી ઘેરાઈ ગયા છે અને કામભોગમા જે અત્યંત આસક્ત થયેલા છે, તેના
મુરુષો અપવિત્ર નરકમાં જ પડે છે. ૧૬

વળી જેવી રીતે સન્નિપાત થયેલો રોગી ગમે તેમ બડે છે, તેવી
જ રીતે તે આસુરી સંપત્તિથી ઉન્મત્ત થયેલા હોઠો ફાવે તેવો બક-
વાહ કરે છે. તેમના અજાનરૂપી ધૂળ આશારૂપી વાવાઝોડામાં સપડાઈને
મનોરથરૂપી આકાશમાં ગોળ ચક્રાકાર ફર્યા કરે છે. જેમ આવાહ માસમાં
એક ઉપર એક અબ્રો ચડી આવે છે, અથવા સમુદ્રમાં તરંગો ઉપર તરંગો
આવે છે, તે પ્રમાણે તે એક પછી એક મનોરથની ઇચ્છા કર્યા કરે છે. આ
પ્રમાણે મનોરથરૂપી વેદી મનમાં વિસ્તાર પામવાથી, જે પ્રમાણે કમળો-
ને કાટા પર ખરડવાથી તે ફાટી બળ્ય છે, અથવા હે પાર્થ ! જે
પ્રમાણે પાષાણ પર હાંડકીને અક્ષાળવાથી તે ફૂટી બળ્ય છે, તે જ પ્રમાણે
તેમના સર્વ મનોરથોના કકડેકકડા થઈ બળ્ય છે. જેમ જેમ રાત્રિ
વધતી બળ્ય છે, તેમ તેમ અધકાર પણ વૃદ્ધિગત થતો બળ્ય છે; તેમ
(જેમ જેમ અજ્ઞાન વધતું બળ્ય છે તેમ તેમ) તેના અંતઃકરણમાં મોહની
વૃદ્ધિ થતી બળ્ય છે અને જેમ જેમ મોહ વધતો બળ્ય છે, તેમ તેમ
વિષયવાસનાની પણ વૃદ્ધિ થતી બળ્ય છે; અને વિષય તો પાતકનું કારણ જ
હોય છે. પાપો બહાદય થઈને જેમ જેમ વધે છે, તેમ તેમ છુવંત
અવસ્થામાં જ નરકયાતના ભોગવવી પડે છે; એટલા માટે હે મુખ્યદિમત !
જેઓ ખરાબ વાસના ધારણ કરે છે, તેમનો નરકમાં જ વાસ થાય છે, કે
જ્યાં તલવારની ધાર જેવાં તીક્ષ્ણ પાંદડાંવાળાં વૃક્ષો હોય છે, ખેતરના
ધગધગતા અંગારાના ડુંગરો હોય છે, જ્યાં ઊકળતા તેલના સમુદ્ર
જિહ્વાય છે, જ્યાં ચાતનાની હારની હાર ખેડેલી હોય છે તથા જ્યાં
ચમરાજની નિત્ય તપાસ ચાલુ જ હોય છે; આવા ઘોર નરકમાં તેઓ
પડે છે. આવા નરકના મુખ્ય ભાગમાં જેઓ જન્મ ધારણ કરે છે,
તેઓ પણ ચક્ષ્યાગાદિ કર્મો કરવામાં નિમગ્ન થયેલા હોય છે, પરંતુ
હે અર્જુન ! તેમની ચક્ષાદિક ક્રિયાઓ, નાટકી મનુષ્યોના જેવી હોઈ
તેના આચરણથી તે મોહનો વ્યર્થ ફલ બતાવે છે; તેથી તેમની તે
ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જ બળ્ય છે. (૩૭૬)

આત્મસમ્માવિતાઃ સ્તન્ધ્યા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ।

યજન્તે નામયજ્ઞેસ્તે દમ્પ્મેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭ ॥

પોતે જ પોતાની પ્રશંસા કરનારા, અહ્મદ થઈને વર્તનારા તથા ધન અને
આનના ગર્વથી ઉન્મત્ત થયેલા આ હોઠો શાસ્ત્રવિધિ છોડી દેશથી કેવળ નામના

જ યજ્ઞ કરે છે. ૧૭

વેશ્યા જેમ પોતાના શેઠના આશ્રયથી પોતાને સૌભાગ્યવતી ધારીને સંતોષ પામે છે, તેમ હું સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છું, તેમ માની તેનું અંગ ગર્વથી છલકાઈ જાય છે. પછી બીઠના સ્તંભ પ્રમાણે તે જરા પથ્થુ નમતો નથી, અથવા આસમાનમાં ઊંચે નીકળી ગયેલો પર્વત જેમ નમીને નીચે આવતો નથી, તેમ પોતાના ઐશ્વર્યના ગર્વ આડે તે ઇંતર જનોને તુણથી પથ્થુ હલકા ગણે છે. હે અર્જુન! સંપત્તિના મદથી ઉન્મત્ત બની તે ચોગ્યાચોગ્ય વિચારને દેશવટો આપે છે. અરે, જેમના મનમાં આવેો ગર્વ ભરેલો હોય છે, તેમને શું ચત્તની કિંમત હોય છે? તોપણ મૂર્ખાં લોકો શું નથી કરતા? અર્થાત્ કોઈવાર મૂર્ખતાદ્રૂષી મદથી ઉન્મત્ત બની દેખાવ કરવા પૂરતો ચત્ત કરવાને પણ તત્પર થઈ જાય છે. તેમને કુંડ, મંડપ, વેદી કે તદ્વિષયક સામગ્રીની આવશ્યકતા હોતી નથી અને વિધિપૂર્વક કોઈ પણ કામ કરવા સાથે તો તેમને સહા આડવેર જ હોય છે. દેવ-પ્રાણીઓનાં નામ કદાચિત્ પવનની લહરી સાથે તણાઈ આવીને પણ જો તેમને કાને પડી જાય તો તે તેમનાથી સહન થતાં નથી. જ્યાં આવી સ્થિતિ હોય, ત્યાં દેવ-પ્રાણીઓ આવે પણ શા માટે? પરંતુ જેવી રીતે શાણા લોકો બનાવટી વાછરડું ગાયની આગળ ઊભું રાખીને તેનું દૂધ દોહી લે છે, તે જ પ્રમાણે તે આસુરી સ્વભાવના લોકો ચત્તના ગિપથી સર્વ લોકોને તેડાવી ન્યવહારને નામે તેમને લૂંટે છે. આમ ચત્તની હાંભિકતા ઠારા તેઓ પ્રાણીઓના નાશને ઇચ્છે છે. (૩૮૮)

अहंकारं बलं दुर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિપન્તોડમ્યસૂયકાઃ ॥ ૧૮ ॥

અહંતા, બળ, ગર્વ, કામ તથા ક્રોધનો આશ્રય કરી, તેમના તથા અન્યના શરીરમાં રહેલો જે હું (ઈન્દ્ર) તેનો તેઓ દ્વેષ કરે છે અને અન્યનો (સાધુનો) ઉત્કર્ષ સહન કરી શકતા નથી (એવા તે લોકો હોય છે). ૧૮

અને પછી તેઓ પોતાની ચત્તદીક્ષાનાં વાળાં વગડાવી સંસારમાં વૃથા ફાંડી પિટાવે છે. તે વેળાએ તે અધમ માણસોને આવા દીક્ષિત-પણાના મહત્ત્વને લીધે અધિક જ ગર્વ ચડે છે. જેવી રીતે અંધકારને કાજળનું લેપન કરવામાં આવતાં તેની કાળાશમાં વૃદ્ધિ થાય છે, તેવી જ રીતે તેમની મૂર્ખતા બળવત્તર થઈ તેમનું ઉદ્ધતપણું, અહંકાર અને અજ્ઞાન પણ વધી જાય છે. ત્યાર પછી ‘જગતમાં આપણા કરતાં બીજું કોઈ પણ અધિક બળવાન નથી,’ એમ તેમને લાગે છે. આ

પ્રમાણે અહંકાર એક વાર પ્રગળ થયો કે પછી તેમનામાં દર્પરૂપી સાગર પોતાની મર્યાદા ઉઠાવીને વહેવા માંડે છે અને દર્પ વધ્યો, એટલે કામનો પણ પિત્તો ઊછળી આવીને તેની ઉષ્ણતાથી ક્રોધાગ્નિ ખૂબ જ પ્રદીપ્ત થાય છે. પછી જેવી રીતે ઉનાળાના દહાડામાં તેલ-ધીના બંકારને પ્રખર અગ્નિ લાગે અને વળી તેમાં પવનના સુસવાટા લાગે, તે જ પ્રમાણે જેમનામાં અહંકારનું પ્રાબલ્ય થાય; અને દર્પ કામ-ક્રોધની સાથે લળી ગયા પછી એ બન્નેનું ઐક્ય જેમનામાં થાય; એટલે પછી તેઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કઈ કઈ હિંસાઓ કરીને પ્રાણીઓનો સંહાર નહિ કરે? હે ધનુર્ધર! પ્રથમ એ દીક્ષિત અધમ મનુષ્યો અભિચારને માટે બરણમારણને નાદે લાગી પોતાનાં રક્તમાસનો વ્યય કરે છે. તેઓ પોતાના દેહને જે ત્રાસ આપે છે, તેના ધાવ, તે દેહમાં વાસ કરનારો જે હું આત્મા તેને સહન કરવા પડે છે; અને પછી બરણમારણાદિની ક્રિયાઓ વડે જેને જેને પણ પીડા કરે છે, તેથી તેમના શરીરમાં રહેનાર જે જીવ-ચૈતન્ય છે, તેને ત્રાસ થાય છે. કદાચિત્ તેમના બરણમારણના સપાટામાંથી જો કોઈ સુભાગ્ય ચોગે બચી જવા પામે, તો તેમના પર તેઓ હુષ્ટતાના પાષાણો ફેંકી તેમને સખત ત્રાસ આપે છે. સતી, સત્પુરુષ, દાનશીલ, ચરા કરનારા, તપસ્વી, સંન્યાસી, ભક્ત, મહાત્મા અને જેમના ઘરે શ્રીતાદિક હોમ-ધર્મો વડે પવિત્ર થયેલા છે, એવા પુરુષો જેઓ મને પ્રિય છે અને જેમનાં અંતરમાં મારો નિવાસ છે, તેમને તેઓ દ્રેષરૂપી હળાહળ વિષ પાઈને તીક્ષ્ણ કરેલા હુઃશબ્દરૂપી મજબૂત બાણો મારે છે. (૪૦૪)

तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपांम्यजस्रमશુમાનાસુરીष्वेव योनिषु ॥ ૧૯ ॥

તે સાધુદેહી, કૂર તથા પાપી નરાધર્મોને સંસારમાંની (અતિ હુ ખદાયક) આસુરી યોનિમાં જ હું નિરંતર નાખુ છું ૧૯

આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે જેઓ મારી સાથે વેર કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પાપીઓને હું કેવી શિક્ષા કરું છું તે સાંભળ. જે મનુષ્ય-દેહને ધારણ કરીને આ જગતમાં પોતાનું કર્તવ્ય શું છે, એ વીસરી બીય છે, તેમની મનુષ્યદેહરૂપી પદ્ધતિ હરણ કરી, હું તેમને એવી સ્થિતિમાં મૂકું છું કે, જે કલેશરૂપી આમનો ઉકરડો અને સંસાર-પુરીનો જળાશયનો ઘાટ જ હોય! અર્થાત્ આવી જે તમોથોનિ, ત્યાં તો તે મૂખને હું વતનદાર બનાવું છું. પછી શુદ્ધ લાગી હોય, છતાં જેમને ઘાસ ખાવાની આદત ન હોવાથી તેઓ ઘાસ પણ ખાઈ શકતાં

નથી, એવાં વ્યાઘ્ર, વીંછી ઇત્યાદિ અરણ્યનિવાસીઓની યોનિમાં તેમને હું જન્મ આપું છું. આ યોનિમાં જન્મ પામેલા તે પ્રાણીઓ છુપાથી વિશેષ પીડિત થતાં પોતાનાં અંગમાંથી માંસના લોચા તોડી તોડીને ખાય છે અને મરણ પામે છે તથા પુનઃ તે જ યોનિમાં કેટલીક વાર જન્મે છે, અથવા પોતાના વિષનો સ્પર્શ થતાં પોતાના જ શરીરને દાહ થાય, એવી સર્પયોનિમાં હું તેમને ઉત્પન્ન કરીને દરમાં ગોંધી મૂકું છું. અંદર લીધેલો શ્વાસ ગાહાર કાઢી શકે એટલા અદ્ય સમય માટે પણ એ દુર્જનને હું વિશ્રાંતિ મળવા દેતો નથી. આવી રીતે અપરિમિત કલ્પો સુધી હું તેમને કલેશદાયક યોનિઓમાં રાખું છું; પરંતુ એવા નરાધમોને પોતાના લક્ષ્યસ્થાન પર પહોંચવા માટેના માર્ગમાંના આ પહેલો જ મુકામ હોય છે. તે લક્ષ્યસ્થાને પહોંચ્યા પછી તેમને આથી પણ વધુ ભયંકર ચાતનાઓ ભોગવવી પડે છે. (૪૧૩)

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધર્માં ગતિમ્ ॥ ૨૦ ॥

હે અશ્વૈન! આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થયેલા તે પુરુષો જન્મોજન્મ (અધિકાધિક) મૂઢ થતા થતા મને ન પામતા ઉત્તરોત્તર અધમ ગતિને પ્રાપ્ત થતા બન્ય છે. ૨૦

આ આસુરી સંપત્તિ એવી ઘોર છે કે, તેના યોગથી અધોગતિ જ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી વ્યાઘ્રાદિ તમામ યોનિમાં દેહધારણાથી જે થોડી સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે સ્વસ્થતા પણ હરાઈ જઈને, જ્યાં જતાં અધિકારને પણ વ્યાકુળતા પ્રાપ્ત થાય છે, એવી તમની યોનિમાં હું તેને પૂરું છું. જે તમ પ્રતિ પાપને પણ ઘૂણા ઉત્પન્ન થાય છે, નરક પણ જેનાથી ઠરે છે અને જેની આગળના શ્રમથી શ્રમ પણ મૂર્ચ્છિત થાય છે, જેના યોગથી મળ પણ મલિન થાય છે, તાપને પણ તાપ પેદા થાય છે અને જેનું નામ સાંભળતાં મહાભયને પણ ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; જે તમનો પાપને પણ કંટાળો આવે છે, જેના સ્પર્શથી અમંગળ વસ્તુને પણ અમાંગલિકતા લાગે છે અને આલક-છેટને પણ અભડાવાની ભીતિ લાગે છે; હે ધનંજય! આવી જે આ સમસ્ત જગતમાંની સર્વથા નિકૃષ્ટ અવસ્થા, તેનાં સંકટો સહન કરીને તે અધમ જનો તામસ યોનિમાં જન્મ લે છે. અરે! એ યોનિનું વર્ણન કરતાં વાણીને પણ અશ્વ આવે છે અને તેની સ્મૃતિ થતાં મન પાછું ફરે છે. અરે! અરે! તે મૂર્ખે શા માટે આ નરક-વાસની પ્રાપ્તિ કરી લીધી! જે આસુરી સંપત્તિથી તેઓ આવા ઘોર

પતનને પ્રાપ્ત થાય છે, તને તેઓ વ્યર્થ શા માટે વધારતા હશે ? હે અર્જુન ! આસુરી સંપત્તિવાળા લોકોને આવો નરકવાસ ભોગવવો પડે છે; એટલા માટે તું તે માર્ગ ભણી જઈશ નહિ અને જે આસુરી સંપત્તિમાં દંભાદિક છ દોષો ભરેલા હોય છે. તેમના ત્યાગ કર, એટલે કે તેમનાથી દૂર રહેજે, એ ખરેખરી રીતે તને કહેવાની શું આવશ્યકતા છે ખરી કે ? (૪૨૪)

ત્રિવિધં નરકસ્થેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥ ૨૧ ॥

કામ, ક્રોધ અને લોભ, એ છત્રને કાંઈ પણ પ્રકારના પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરવા નહિ દેનારાં નરકના ત્રણ દ્વારો છે, એટલા માટે એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો. ૨૧

કામ, ક્રોધ અને લોભ-એ ત્રણેનું બળ જ્યાં વધ્યું હોય, ત્યાં અશુભનો જ પાક બિતર્યો છે એમ સમજવું. હે ધનજય ! સર્વ દુઃખોનો અનુભવ કરાવી આપનારા દુઃખમાર્ગના એ લોભિયા જ થયેલા હોય છે, અથવા પાપી લોકોને નરકભોગની પ્રાપ્તિ કરાવી આપવા માટે પાતકોની એ મોટી સલા જ છે. પુરાણોમા રૌરવ નરકને નામે જેની અતિ ખ્યાતિ છે, તેની પ્રતિક્ષા તો માત્ર ત્યા સુધી જ રહેશે, જ્યા સુધી આ ત્રણે દોષો અંતરમા ઉફાળ્યા ન હોય ! એમના યોગથી અપાચ (અનિષ્ઠ) ત્વરાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, વાતના સસ્તી થઈ જાય છે અને જેને હાનિ કહેવામા આવે છે, તે હાનિ નથી; પરંતુ આ ત્રણે દોષો જ હાનિરૂપ છે. હે અર્જુન ! એની જે અતિ નિકૃષ્ઠ સ્થિતિ વર્ણવાઈ છે, તેથી વિશેષ એનું વધુ વર્ણન હું શું કરું ! આ ત્રિદોષ-સમુદાય નરકના દરવાજાનો બિમરો જ છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ-એ ત્રણેને જે આધીન થઈ જાય છે, તે નરકપુરીની સલામાં સન્માન પામવાને પાત્ર બને છે. એટલા માટે હે કિરીટ ! તને વારંવાર કહું છું કે, કામ, ક્રોધ અને લોભની ત્રિપુટી-જે સર્વ વિષયોમા ઘણી ખરાબ છે, તેનો ત્યાગ કરવો. (૪૩૨)

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्धारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ ૨૨ ॥

હે કૌતેય ! નરકમાં આ ત્રણે દ્વારોથી જે અનુબ્ધ સુક્રત થાય છે. તે પોતાનું કથ્થાણું કરી લેવાના માર્ગે લાગે છે અને પછી ઉચ્ચ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-એ ચારે પુરુષાર્થ ત્યારે જ સિદ્ધ

થઈ શકશે કે, જ્યારે કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણેનો પરિત્યાગ થશે. કામ, ક્રોધ અને લોભ-એ ત્રણ જ્યાં સુધી અંતરમાં નિવાસ કરતાં હોય, ત્યાં સુધી મનુષ્યનું કલ્યાણ થાય, એ વાત મારા કષ્ટે તો સાંભળી શકતા નથી. જેને પોતાના કલ્યાણની ઇચ્છા હોય કે જેને પોતાના નાશની ભીતિ હોય, તેણે આ ત્રણેનો સંસર્ગ નહિ કરવા માટે અતિ સાવધ રહેવું. પેટ સાથે પાષાણ બાધી બાહુ વડે સમુદ્ર તરી જવો, અથવા હજાહજા વિષતું સેવન કરીને છવવાતું જેમ અશક્ય હોય છે, તે જ પ્રમાણે આ કામ, ક્રોધ અને લોભ વડે ઇષ્ટકાર્યસિદ્ધિ કરવી અસંભવિત છે; એટલા માટે મનમાંથી એમનાં નામનિશાનનો પશુ નાશ કરી નાખ. જે વખતે આ ત્રણ કડીની શૃંખલા પગમાંથી તૂટી જશે, ત્યારે જ પોતાના હિતને માર્ગે સુખપૂર્વક આકી શકાશે-વાત, પિત્ત અને કફ-એ ત્રણે દોષો જ્યાં સુધી શરીરમાં ઉત્પન્ન થયા નથી, અથવા એકાદ શહેર આડીચોરી અને વ્યભિચારથી જ્યાં સુધી સુક્ત હોય, અથવા આધ્યાત્મિક આધિદૈવિક, તથા આધિભૌતિક તાપથી અંતઃકરણ જ્યાં સુધી અક્ષિત હોય, ત્યાં સુધી જેવું સુખ હોય છે તેવું સુખ કામ, ક્રોધ અને લોભ-એ ત્રણ દોષનો જેમણે ત્યાગ કર્યો હોય તેમને આ સંસારમા પ્રાપ્ત થાય છે અને સજ્જનોની સંગતિથી મોક્ષ-માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. પછી તે મનુષ્ય સત્સંગના બળથી તથા સત્-શાસ્ત્રોના યોગથી જન્મમૃત્યુના ફેરાને ઝોળાગી બચ છે, તે વખતે તેને, જ્યાં નિરંતર આત્માનંદ વાસ કરે છે, એવું શુરુષ્ટપાતું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં પ્રેમની પરમ સીમારૂપ જે આત્મારૂપી માતા, તેનો ભેટો થાય છે; અને તેનું આલિંગન થતા જ સંસારનો તાપ પોતાની મેળે જ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જે કામ, ક્રોધ અને લોભનો ત્યાગ કરી સુક્ત થાય છે, તે જ એ આત્માની પ્રાપ્તિ કરી હોવાને માટે સમર્થ થાય છે. (૪૪૪)

यः शान्त्रिविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

જે શાન્તોક્ત વિધિને છોડી, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે, તેને સિદ્ધિ, સુખ અને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ૨૩

આવા આત્મપ્રાપ્તિના લાભ પર પ્રીતિ ન રાખી, જે કામાદિકમાં જ રચ્યોપરચ્યો રહે છે, તે આત્મવિદ્વાતક છે. આ જગતમા સર્વને સમાન અને સર્વ પર સરખી કૃપા કરનાર તથા મનુષ્યોનાં હિત કે

અહિતને દર્શાવનાર કેવળ દીપકરૂપ જોવા સર્વના શુભ જે વેદ, તેમની આજ્ઞા જે પાળતો નથી; જે શાસ્ત્રમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા વિધિનિષેધને ગણકારતો નથી અને જે પોતાના હિત તરફ દુર્લેષ કરી ઇદ્રિયોના બધા કોડ પૂરા કરે છે; કામ, ક્રોધ અને લોભનો ફાંસો છોડતો નથી અને તેમણે આપેલા શપથ તોડતો નથી, તથા વિષયોના નિમ્મિદ અરણ્યમાં થયેચ્છ વિહાર કરે છે, તેના તેમનાથી ક્યારેય છુટકારો થતો નથી. સુખની વાત તો સ્વપ્નમાં પણ તેનાથી દૂર જ હોય છે અને સ્વર્ગથી તો તે વેગળો જ રહે છે, એમાં શંકા નથી. વળી આ લોકના લોભો પણ તેને ભોગવવા માટે મળતા નથી. કોઈ બ્રાહ્મણ નહીને તીરે સ્નાનસંધ્યા કરતી વખતે માછલીમાં મન જવાથી તે પકડવાનો પ્રયાસ કરતાં, તેના એ કુલ્યને લોકો ભેઈ બાધ, એટલે પછી તેઓ તેને જેમ નાસ્તિક કહીને જ બોલાવે છે; તેથી પરિણામે જેમ તેની માછલું પકડવાની ઇચ્છા પણ પૂરી થતી નથી અને બ્રાહ્મણત્વ પણ ખોવાતું કલંક તેને ચોટે છે, તે જ પ્રમાણે જે વિષયોને નાદે લાગીને જેણે પરલોકનાં દ્વાર પણ બધ કયાં અને આ લોકમાં પણ જે મૃત્યુપાશમાં સપડાયો છે; આવી રીતે તેને આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, અર્થાત્ તેને સ્વર્ગ પણ મળતું નથી; તેમ આ લોકના વિષયભોગ પણ પ્રાપ્ત થતા નથી, તો પછી મોક્ષપ્રાપ્તિની તો વાત જ શા માટે કહેવી ? એટલા માટે જે કામને આધીન થઈ વિષયોનું સેવન કરવા ઇચ્છે છે, તેને નથી વિષયો ભોગવવા મળતા કે નથી તેને સ્વર્ગ મળતું, તેમ જ તે ઉદ્ધાર પણ પામતો નથી. (૪૫૪)

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિદાર્હસિ ॥ ૨૪ ॥

એટલા માટે કાર્ય અને અકાર્યનો નિર્ણય કરવામાં તારે માટે શાસ્ત્ર એ જ પ્રમાણ છે. શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મો બધી લઈને આ લોકમાં તેમનું આચરણ કરતું, એ જ તને ઉચિત છે. ૨૪

એટલા માટે હે અંભુજ ! જેને પોતાનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા હોય, તેણે વેદોક્ત માર્ગની અવજા કરવી નહિ. પતિની ઇચ્છા પ્રમાણે વતી પતિવ્રતા સી જેમ અનાયાસે પોતાનું હિત સાધી લે છે, અથવા શ્રીશુકની આજ્ઞા માથે ચઢાવીને જેમ શિષ્ય આત્મપ્રાપ્તિ કરી લે છે; જે પ્રમાણે આપણે પોતે જ મૂકેલી વસ્તુ શોધવા માટે આપણે જ દીવો લઈને જવું પડે, તે પ્રમાણે હે પાથ ! સર્વ પુરુષાર્થોનો સ્વામી થવાની

જેને ઈચ્છા હોય, તેણે શ્રુતિ અને સ્મૃતિની આજ્ઞા માનવી જ બોધે. બે શાસ્ત્ર રાજ્યનો પણ ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરે, તો રાજ્યને પણ તૃણવત્ સમજવું બોધે અને વિઘાતક વિષતું સેવન કરવાની બે આજ્ઞા કરે, તો વિષ પણ અવશ્ય ગ્રહણ કરવું. હે સુભટ! જે આ પ્રમાણે વેદોની આજ્ઞા પાળે છે, તેનું અનિષ્ટ કદી પણ થઈ શકશે નહિ. વળી સાંભળ, કે અહિતમાંથી મુક્ત કરનારી અને હિતની વૃદ્ધિ કરનારી શ્રુતિના જેવી જગતમાં અન્ય કોઈ માતા નથી, હોં કે! એટલા માટે જેના યોગથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી આ શ્રુતિની કોઈએ પણ અવજ્ઞા કરવી નહિ; અને વિશેષ કરીને તારે પણ આ શ્રુતિની આજ્ઞા અવશ્ય પાળવી. હે અર્જુન! ગત જન્મોમા ધર્માચરણ કરવાને દીધે તું આ જન્મમાં સત્શાસ્ત્રોને સાર્થક કરવાને માટે ઉત્પન્ન થયો છે. વળી ધર્મરાજનો તું બધું હોવાથી તને ધર્માનુજ નામ પણ સહજ પ્રાપ્ત થયું છે; માટે તું વેદબાદ્ય વર્તન કરીશ નહિ. આ કાર્ય કરવા યોગ્ય છે કે કરવા યોગ્ય નથી એનો નિર્ણય શાસ્ત્રદષ્ટિથી જ કરવો. અર્થાત્ કાર્ય અને અકાર્યની પારખ શાસ્ત્રદષ્ટિએ જ કરવી. શાસ્ત્રોએ જેને અકાર્ય અર્થાત્ નિષિદ્ધ કર્યાં હોય, તેને અહિતકારક સમજીને તેમનો પરિત્યાગ કરવો અને પછી જે ખરેખરાં ઉત્તમ કર્તવ્યો હોય, તેમને અવશ્ય આચરવાં. હે સુબુદ્ધિમંત! આજે તારા હાથમાં જગતે પ્રમાણ માનવા યોગ્ય સિદ્ધિ હોવાથી, ખરેખર લોકો તારા આચરણનું અનુકરણ કરે, એવી તારી યોગ્યતા થશે. (૪૬૮)

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, આ પ્રમાણે આસુરી વર્ગનાં સર્વ લક્ષણો કહીને દેવે તેમાંથી છૂટવાનો માર્ગ પણ અર્જુનને કહી સંભળાવ્યો. હવે અર્જુન અંતઃકરણમાં સદ્ભાવ ધારણ કરીને જે કંઈ પણ પૂછે, તે સાવધાન ચિત્તે શ્રવણ કરે. શ્રીવ્યાસની આજ્ઞા પ્રમાણે સંજયે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કાલક્ષેપ કર્યો, તેવી જ રીતે નિવૃત્તિ મહારાજની કૃપાથી હું પણ તમને કહી સંભળાવીશ. આપ સંતમંડળ બે મારા પર કૃપાદષ્ટિ કરશો, તો હું પણ આપના જેવી યોગ્યતા મેળવી શકીશ; એટલા માટે હું-જ્ઞાનેશ્વર કહું છું, કે આપનું અવધાન મને પ્રસાદરૂપે આપવા કૃપા કરો, એટલે હું કૃતકૃત્ય થઈશ. (૪૭૩)

इति श्रीज्ञानदेवविरकिताया मत्तार्थदीपिकायां पौण्डरीक्याय ॥ १६ ॥

અધ્યાય ૧૭ મો—શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ

અહો શ્રીશુરરાય ! હે ગણેશ ! જે આપની યોગરૂપી માયા જગતરૂપી પ્રકૃતિ સુદ્રાનો વિકાસ કરે છે, એવાં આપને મારા નમસ્કાર હો ! ત્રિપુરવધ કરતી વેળાએ શંકરે પુષ્કળ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો; પરંતુ ગણપતિનું સ્મરણ ન કર્યું, તેથી તેમને યશ પ્રાપ્ત થયો નહિ. પછી જ્યારે ગણપતિનું સ્મરણ કર્યું, ત્યારે જ ત્રિપુરાસુરનો વધ થયો અને સંકટમાંથી મુક્ત થયા. આ રૂપકથી શુરની સ્તુતિ કરે છે— ત્રિગુણરૂપી ત્રિપુરાસુરે જીવત્વરૂપી કિલ્લામાં બંધ કરેલા આત્મારૂપી શંકરે હે ગણપતિસ્વરૂપ શ્રીશુરો ! આપના જ સ્મરણ વડે પોતાને સંકટમાંથી મુક્ત કર્યો છે; માટે શ્રીશંકર કરતાં પણ આપની યોગ્યતા વિશેષ છે; તથાપિ માયારૂપી સમુદ્રમાંથી મુમુક્ષુને તારી લેવાના સંબંધમાં આપ નાવ જેવા હલકા છો. જે આપને વિશે અજ્ઞાત છે, તેને માટે જ આપ વફતુંડ (વાકી સુંઢવાળા) છો; પરંતુ જેઓ આપનું સ્વરૂપ જાણે છે, તેમને માટે તો આપ સરળ મુખવાળા છો. હે ગણપતિરૂપ શ્રીશુરરાય ! આપની આંખો નાની દેખાય છે; પરંતુ આપ તેની સહજ ઉઘાડઠાક કરવામાત્રથી પણ જગતની ઉત્પત્તિ અને લય કરો છો. આપનો પ્રવૃત્તિરૂપી કણ્ઠ હાલતાં જ સસારરૂપી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈને મહનો સુગંધી વાયુ છૂટે છે અને તેમાં લુપ્ત થયેલા જીવરૂપી ભ્રમરો ગંડસ્થલ પર આવી ખેસવાથી નીલકમળ વડે જાણે આપની પૂજા થતી ન હોય, તે પ્રમાણે આપનું ગંડસ્થલ શોભે છે. પછી નિવૃત્તિરૂપી કણ્ઠ હલાવવાથી અંતર્મુખ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, પૂજનું વિસર્જન થાય છે અને આપનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અતિ સુંદર દેખાય છે. આપના હાથો ખેળામાં ઘેઠેલી સરસ્વતી (શક્તિ) ની નૃત્યકીડા જ જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે; અને આપ નૃત્યના મિષથી સર્વ જગતનો વ્યવહાર ચલાવો છો. અસ્તુ. હે શુરરાય ! આપ જેના સગા થાઓ છો, તે સગપણના વ્યવહારથી મુક્ત બની રહે છે (તેના દેહભાવ નષ્ટ થઈ તે આપના સ્વરૂપમાં એકત્ર થઈ જાય છે), એ કેવી વિસ્મયકારક વાર્તા છે ! આપ જગતનાં બંધનોનું નિકંઠન કાઢો છો; માટે આપ જગદ્ગંધુ છો, એવો ભાવ ધારણ કરીને જે મોટા ઉત્સાહથી આત્મભાવે આપને શરણે આવે છે, તેનું શરીર સુદાં દેહભાવથી મુક્ત થઈ જાય છે; કારણ કે હે દેવરાય ! આપ તેને સ્વસ્વરૂપ જ

બનાવી દો છો. તેનામાંનું દૈત નષ્ટ કર્યો પછી સર્વત્ર અદૈત થાય છે; એટલે દૈતભાવ અવશિષ્ટ રહી શકતો જ નથી. જે આપને પૃથક્ સમજીને આપની પ્રાપ્તિ કરવા માટે દોડાદોડ કરે છે, તેમને આપની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેનાથી આપ દૂર જ રહો છો. પરંતુ જે ધ્યાન સારે આપનામાં દૈતભાવનો ત્યાગ કરે છે તે આપને અતિપ્રિય છે. જે સિદ્ધ સર્વજ્ઞ બની શકે, તેઓ પણ આપને બાળ્યતા નથી અને વેદોની વાણી આપના સુધી પહોંચતી નથી. આપની રાશિ બેતાં ‘મૌન’ નામ નિષ્પન્ન થાય છે; તો પછી આપની સ્તુતિ કરવાની ઇચ્છા મારે શા માટે રાખવી? આ સર્વ ભાસમાન જગત તો આપની જ માથા છે; માટે આપનું ભજન શી રીતે થઈ શકશે? હું આપનો સેવક થઈશ એમ કહું તો દૈતરૂપી દ્રોહનો ભાગીદાર બનું છું; એટલા માટે હું તો આપનો કંઈ જ બનવા નથી માગતો. બ્યારે હું આપનો ‘કોઈ’ (આત્મ, શિષ્ય વગેરે) નથી એમ થશે, ત્યારે જ આપના અને મારામાં અદૈત થશે; માટે હે આરાધ્ય શુરરાય! આપનો આ મમં મને જ્ઞાત છે. મીઠું જે પ્રમાણે પાણીમાં ભળી જઈ એકત્ર પામે છે, તે જ પ્રમાણે આપનામાં-મારામાં દૈતભાવનો અભાવ હોવાથી હું આપને નમસ્કાર કરું છું. વિશેષ શું કહેવું? ખાલી ગાગર સસુદ્રમાં ડુબાડવાથી જે પ્રમાણે તે પાણીથી ભરાઈને બહાર નીકળે છે અથવા જે પ્રમાણે દીપકના સંસર્ગથી વાટ દીપકસ્વરૂપ જ બને છે, તે પ્રમાણે હે શુરરાય નિવૃત્તિનાથ! આપને નમસ્કાર કરવાથી હું કૃતકૃત્ય થયો. હવે હું ગીતાનો અર્થ સ્પષ્ટ કહીશ. સોળમા અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં દેવે એવો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત કહ્યો છે કે, હે પાર્થ! સત્કર્મ વા હુષ્કર્મ કરવાના સંબંધમાં તારે શાસ્ત્રને જ સર્વથેવ પ્રમાણભૂત માનવાં બેઈએ. આ સાંભળી અર્જુન મનમાં બોલ્યો : ‘કર્મ કરવામાં શાસ્ત્ર-નિર્ણય વિના બીજી ગતિ જ નથી, એમ કેમ? સર્પની પાસે જઈ તેની ફેણમાંથી મણિ શી રીતે કાઢવો? અને સિંહના નાકમાંના કેશને શી રીતે મેળવવો? તે ઉભય મળ્યા પછી જ કેશમાં મણિને પડાવવો અને ગળામાં ધારણ કરવો; નહિતર ગળાને નષ્ટ જ રાખવું કે? તે પ્રમાણે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોને એકત્ર કોણ કરશે? અને તેમની એકવાક્યતા કરી તેમનો ઉપયોગ કોણ કરી શકશે? કોઈએ કહાય તેની એકવાક્યતા કરી તોપણ તદ્દતુસાર આચરણ કરવાને વખત ક્યાંથી મળશે? વળી એટલું આશુખ્ય પણ કોણ હોય? શાસ્ત્ર, અર્થ, દેશ તથા કાળ-એ સર્વની પ્રાપ્તિ થાય એવો ઉપાય સર્વને ક્યાંથી મળે? ત્યારે મૂર્ખ સુસુહુ માટે

કયો તરણોપાય છે ? આ અભિપ્રાય પૂછવાને માટે અર્જુને જે પ્રસ્તાવના કરી, તે આ સત્તરમા અધ્યાયનો મૂળ વિષય છે. સર્વ વિષયો પ્રત્યે નિરિચ્છ, સકળ કળામાં પ્રવીણ અને અર્જુનસ્વરૂપે શ્રીકૃષ્ણને આનંદ આપનાર બીજા શ્રીકૃષ્ણરૂપ અર્જુન* તે શૌર્યનો આધારસ્તંભ અને સોમવંશનું ભૂષણ છે. તેની લીલાથી દેવને અતિ અનંદ થાય છે, જે યુદ્ધિનો પ્રિયતમ, બ્રહ્મવિદ્યાનું વિશ્રાંતિસ્થાન અને જે સદૈવ શ્રીકૃષ્ણના અંતઃકરણમાં વસેલો છે, (તે અર્જુન જોલ્યો :) (૩૩)

અર્જુન ઉવાચ—યે શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેષાં નિષ્ઠા તુ કા કૃષ્ણ સત્ત્વમાહો રજસ્તમઃ ॥ ૧ ॥

અર્જુન જોલ્યો : હે શ્રીકૃષ્ણ ! જે કોઈ શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરી સાચી શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈ ને આપને ભજે છે, તેમની ભક્તિ કયા પ્રકારની સમજવી ? સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ ? ૧

અર્જુન જોલ્યો : હે તમાલક્યામ શ્રીકૃષ્ણ ! હે સર્વ ઇંદ્રિયોને પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થનારા પરબ્રહ્મ ! આપનું કથન મને સંશયયુક્ત લાગે છે. પ્રાણીમાત્રને શાસ્ત્રજ્ઞાન સિવાય મોક્ષપ્રાપ્તિ થતી જ નથી, જોતું જે એકપક્ષીય આપ જોલ્યા, તેનો હેતુ શેા છે ? જે પ્રદેશમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાની સગવડ હોય છે છતાં પણ તે જેને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, તેમ જ અભ્યાસમા ગાળવા જેટલું આયુષ્ય પણ ન હોય અને જે શુર પાસેથી શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સપાદન કરવું હોય, તે શુર પણ દૂર પ્રદેશમાં હોય, અભ્યાસને સહાય કરનારી અન્ય સામગ્રી પણ ન હોય અને પૂર્વ કર્મ અનુકૂળ ન હોવાથી યુદ્ધિની પણ સહાય ન હોય; આ પ્રકારે જે શાસ્ત્રના અભ્યાસથી વચિત રહે અથવા સર્વ શાસ્ત્રોની એકવાક્યતા કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી, જેણે વાદવિવાદનો પરિત્યાગ કર્યો હોય; છતાં બીજા જેઓ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે યથાવિધિ અનુષ્ઠાન કરી આનંદથી વિચરતા હોય, તેમના જેવા થવાથી ઇચ્છા ધરીને જે તેમના માર્ગનું અનુકરણ કરતા હોય, તેમને હે પ્રભો ! જેમ બીજાએ લખી આપેલા અક્ષરો પ્રમાણે નાનાં છોકરાં બીજા અક્ષરો તેની નીચે કાઢે છે, અથવા જેમ દેખતા મનુષ્યની પાછળ અધ મનુષ્ય ચાલે છે, તે પ્રમાણે જે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત હોય, તેમનાં આચરણોને પ્રમાણભૂત માની તેમના પર જે

* અર્જુનના દશ નામો પ્રસિદ્ધ છે અને તેમાં કૃષ્ણ એ પણ એક નામ છે. વળી અર્જુન એ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ હતો, એમ કેકેકાણે કહેવામાં આવ્યું જ છે.

શ્રદ્ધા રાખતા હોય અને શંકરાદિ દેવાનું પૂજન, ભૂમિ વગેરેનાં મહાદાન તથા અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞો શ્રદ્ધાથી કરતા હોય, તેમને હે પુરુષોત્તમ ! સત્વ, રજ અને તમ-એમાંની કઈ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે મને કહી સંભળાવો. (૪૫)

ત્યારે વૈકુંઠપીઠના અધિદેવત, વેદરૂપી કમળમાંના પરાગ, જેની સત્તાથી આ સર્વ વિશ્વ છાંવે છે, જે લોકોત્તર, પ્રૌઢ, સ્વાભાવિક જ મહાન કાળ, અદ્વિતીય, ગૂઢ અને આનંદધન છે અને જે શક્તિના આધારથી એ સર્વ શુભોનું વર્ણન થઈ શકે છે, તે શક્તિ જેના અંગમાં રહેલી છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ સ્વમુખે કહેવા લાગ્યા. (૪૮)

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ-ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વામાવજા ।

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥૨॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : મનુષ્યની જે સ્વાભાવિક શ્રદ્ધા તે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ-એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે, તે સાંભળ, ૨

શ્રીભગવાન કહે છે : હે પાર્થ ! શાસ્ત્રાભ્યાસ એ એક પ્રતિબંધ છે, એવો તારા અંતરનો લાવ હું બહુ ધું. તું માત્ર શ્રદ્ધાથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી દેવાને આહ્વાન છે; પરંતુ હે પ્રભુદા ! તું કહે છે તેટલું એ કાર્ય સહેજ નથી. હે અર્જુન ! કેવળ શ્રદ્ધા પર જ અવલંબી રહીશ નહિ. અંત્યજના સમાગમથી બ્રાહ્મણ પણ અંત્યજ અર્થાત્ બ્રહ્મ થતો નથી કે ? ગંગાજળ પણ મલના પાત્રમાં નાખવામાં આવે, તો તેનો પણ કોઈ પણ રીતે સ્વીકાર કરવો ન જોઈએ. અંદાજ શીતળ છે, તોપણ અગ્નિના સંબંધથી દગ્ધાકરો કે નહિ ? અથવા હે અર્જુન ! હલકા સોનામાં ઉત્તમ સુવર્ણ લેખવેલું હોય, તેણે સોનું ઉત્તમ સોનાના બાવે ખરીદવામાં આવે, તો તેથી ખરીદનાર લૂંટારો નહિ કે ? તે પ્રમાણે શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ મૂળથી જ ભેદે શુદ્ધ છે; તોપણ જ્યારે તે પ્રાણીને હિંરસે આવે છે, ત્યારે પ્રાણી સ્વભાવતઃ જ અનાદિ માયાની શક્તિથી ત્રણ શુભોનાં જ બનેલાં છે (તેથી શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની થઈ જાય છે). તેમાં પણ બે શુભ ક્ષીણ થઈને ત્રીજો જ્યારે વૃદ્ધિગત થાય છે, ત્યારે તે મુખ્ય શુભને અનુસરીને જ છાંવની વૃત્તિઓ રચાય છે, વાસના ધારણ કરે છે, વાસના પ્રમાણે જ મન ધારણ કરે છે અને તે મન પ્રમાણે જ ક્રિયાઓ કરે છે અને મરણ પામ્યા પછી પોતાનાં કર્મો પ્રમાણે જ પુનઃ દેહ ધારણ કરે છે. જેમ બીજ નષ્ટ થતાં વૃક્ષ થાય છે તથા વૃક્ષ નષ્ટ થઈને બીજમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે અને

આ પ્રમાણે કલ્પોના કલ્પો સુધી પણ મૂળ વૃક્ષની જાત નષ્ટ થતી નથી, તે પ્રમાણે જીવના અનેક જન્માંતર થાય તોપણ પ્રાણીઓમાંથી ત્રણ ગુણ મટતા નથી; એટલા માટે જે પ્રાણીને હિંસ્રે જે શ્રદ્ધા આવે છે, તે પણ ગુણના અનુરોધથી ત્રણ પ્રકારની હોય છે. જે શુદ્ધ સત્ત્વગુણ વધે, તો તે જ્ઞાનને હાંક મારે છે, પરંતુ રજ અને તમ કો જે ગુણ તેના વિરોધી છે. સત્ત્વગુણના અનુરોધથી ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધા મોક્ષકેળ પર્વત બચ છે; પરંતુ રજ અને તમ ગુણો સ્વસ્થ કેમ બેસી રહે? સત્ત્વગુણનો આધાર નષ્ટ કરી જે વખતે રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, તે વખતે તે જ શ્રદ્ધા કર્મમાં પ્રવર્તે છે અને જ્યારે તમો-ગુણનું પ્રાબલ્ય વધે છે, ત્યારે તે શ્રદ્ધાનો ભંગ થઈને તે જ શ્રદ્ધા ગમે તે લોભ લોભવવાને માટે ઉલ્લુકા થાય છે. (૬૫)

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા મવતિ મારત ।

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો ચચ્છદ્ધઃ સ ઇવ સઃ ॥૩॥

હે ભારત! સર્વને પોતપોતાના પૂર્વ સંસ્કારાનુસાર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે આ જીવ શ્રદ્ધામય છે. જે મનુષ્ય જેવા પ્રકારની શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોય છે, તે તેવી જ યોગ્યતાનો હોય છે ૩

આ પ્રમાણે હે સુર! આ જીવસમુદાયમાં સત્ત્વ, રજ અને તમ કો ગુણોથી રહિત ભિન્ન શ્રદ્ધા નથી; અર્થાત્ સ્વભાવથી જ તે સત્ત્વ, રજ, તમ એવા લેહોથી ત્રણ ગુણવાળી હોય છે. જેમ પ્રાણી જીવનરૂપ છે, પરંતુ વહનાગને સિચવાથી તે વિષમય બને છે, મરચીને સિચવાથી તીણુ થાય છે અને શેરડીને સિચવામાં આવે તો મિષ્ટ બને છે, તે પ્રમાણે તમોગુણની વૃદ્ધિ થતાં જે પ્રાણી જન્મ અને મૃત્યુ પામે છે, તેનામાં શ્રદ્ધા પણ તમોગુણાત્મક જ હોય છે. પછી કાજળ અને મેથમાં જે પ્રમાણે લેક માલૂમ પડતો નથી, તે પ્રમાણે આ તામસી શ્રદ્ધા તે માનવીથી ભિન્ન હોતી નથી, તે જ પ્રમાણે રાજસ પ્રાણીઓમાં શ્રદ્ધા રજોગુણમય તથા સાત્ત્વિક મનુષ્યમાં સત્ત્વમય જ હોય છે. આ પ્રમાણે આ સર્વ જગત ખરેખર શ્રદ્ધાથી જ બનેલું છે; પરંતુ ત્રિગુણને આધીન હોવાથી તે શ્રદ્ધાને જે ત્રણ પ્રકારનાં ચિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે તેને તું ઓળખ. જેમ પુષ્પ અને કળી પરથી ફેણું અનુમાન કરી શકાય છે; અથવા બોલ ઉપરથી સ્વભાવ સમજાય છે અને મનુષ્યની વર્તમાન સ્થિતિ પરથી તેનાં પૂર્વ કર્મો બાણી શકાય છે, તેમ જ જે ચિહ્નોથી શ્રદ્ધાનાં ત્રણે સ્વરૂપો ઓળખી શકાય, તે ચિહ્નો સાંભળ.

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્યશ્વરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્મૃતગણાંશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥ ૪ ॥

જેઓ સાત્ત્વિક હોય છે, તેઓ દેવાનું પૂજન કરે છે; જેઓ રાજસ હોય છે, તેઓ યક્ષ-રાક્ષસોનું પૂજન કરે છે અને શેષ તામસ જનો પ્રેત અને મૃત-ગણોનું પૂજન કરે છે. ૪

જેમનાં શરીર સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાનાં બનેલાં હોય છે, તેમની બુદ્ધિ બહુધા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ વિષે જ રહે છે. તેઓ સર્વ વિદ્યા શીખે છે, ઉત્તમ ચસ કરે છે; વધારે શું કહું ? તેઓ દેવલોકને પ્રાપ્ત થાય છે અને હે વીરશિરામણિ ! જેમનાં શરીરો રજોગુણાત્મક શ્રદ્ધાનાં બનેલાં હોય છે, તેઓ રાક્ષસ અને પિશાચને પૂજે છે. જેમનાં શરીરો તમોગુણાત્મક શ્રદ્ધાનાં બનેલાં હોય છે, તેમને વિષે હું તને કહું છું કે, તેઓ કેવળ પાપરાશિ હોઈ અતિ કઠોર અને દયાહીન હોય છે. તેઓ જીવોનો વધ કરીને બલિ આપે છે અને સ્મશાનમાં સંઘ્યાકાળે ભૂત-પ્રેતાદિની પૂજા કરે છે. તમોગુણોનો અર્ક કાઢીને નિર્મોણ કરેલાં આવાં માણસો તામસ શ્રદ્ધાની ખાણ હોય છે, એમ તું સમજ. આ પ્રમાણે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ-એવી ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા જગતમાં છે; પરંતુ હું એને એટલા માટે વર્ણવું છું કે, તારે આ ત્રણ પૈકી સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાનો જ સ્વીકાર કરવો અને હે બુદ્ધિમંત ! બીજી જે રાજસ અને તામસ છે તેનો ત્યાગ કરવો. હે ધનંજય ! આ સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાને જે આચરણમાં મૂકે છે, તેને મોક્ષપ્રાપ્તિ કઠિન નથી. તે મનુષ્ય વેદનું પઠન ન કરે, શાસ્ત્રાધ્યયન ન કરે અને શાસ્ત્રોની એકવાક્યતા કરી કેઈ પણ પ્રકારના સિદ્ધાંત નિશ્ચિત ન કરે; પરંતુ જેઓ શ્રુતિસ્મૃતિનું અધ્યયન કરીને મૂર્તિમંત વેદ બને છે (અર્થાત્ વિદ્વાન થયેલા હોય છે) અને પોતાના આચરણથી તેમાંના સિદ્ધાંતો જનસમાજ સમક્ષ સાર રજૂ કરે, તેના આચરણનું અનુકરણ કરી તે સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી વર્તે, તો તેને પણ એ સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાનું જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. એકાદ માણસ મહાપરિશ્રમ કરીને દીવો સળગાવે અને બીજો મનુષ્ય તે દીવો વડે પોતાનો દીવો સળગાવે, તો શું તે દીવો તેના ઘરમાં પ્રકાશ નહિ પાડે કે ? અથવા એકાદ મનુષ્ય અપાર દ્રવ્ય ખર્ચીને ઘર બાંધે, નહિ પાડે કે ? અથવા એકાદ મનુષ્ય અપાર દ્રવ્ય ખર્ચીને ઘર બાંધે, તો તે ઘરમાં રહેતાં અન્ય મનુષ્યોને શું તેથી સુખ નહિ થાય ? વળી શું જેઓ જળાશય બંધાવે છે, તેમની જ તૃપ્તિ તેમાંના જળથી નિવૃત્ત થાય છે અને બીજાની નથી થતી ? અથવા ઘરમાં રસોઈ કરનારની જ

માત્ર તે અજ્ઞથી ક્રુધા શાંત થાય છે અને અન્યની નથી થતી ? શું ગૌતમઋષિએ આણેલી ગંગા માત્ર તેમને જ પવિત્ર કરે છે અને જગત-માનાં ઇતર મનુષ્યોને નથી કરતી ? અર્થાત્ પોતાના કરતાં જે દક્ષતા-થી શાસ્ત્રોત્ત્ અનુષ્ઠાન કરતો હોય, તેના આચરણુત્ જે અનુકરણુ કરે છે, તે મૂર્ખ હોય, તોપણ આ સંસારને તરી બંધ છે. (૯૨)

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોર તપ્યન્તે યે તપો જ્ઞનાઃ ।

દમ્માહક્કારસંયુક્તાઃ કામરાગવલાન્વિતાઃ ॥ ૫ ॥

દંભ અને અહંકાર તેમ જ કામ અને પ્રીતિના બળથી યુક્ત એવા જે જનો શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ઘોર તપ કરે છે, ૫

ગાવા પહેલાનો ગવૈયાનો ખોખારો જેવી રીતે સંગીતનો આરંભ સૂચવે છે, તેવી રીતે શાસ્ત્રના નામે જેમણે મનઃપૂર્વક ખોખારો ખાધો નથી; અર્થાત્ જેમને શાસ્ત્ર એટલે શું, તેની કલ્પના પણ નથી અને વળી કોઈ શાસ્ત્રસ પોતાના ગામમાં આવવા માંડે, તો તેને ગામની સીમાનો સ્પર્શ પણ ન કરવા દે; એટલે કે તેને ગામમાં આવવા દેતો નથી તથા વડીલોનાં સ્નાનસંધ્યાદિ કર્મો જોઈને તેમની જે શ્રેષ્ઠા કરે છે અને પંડિતોનો સંવાદ સાંભળીને તાળીઓ પાડે છે અને તેમના શબ્દો કાને પણ પડવા દેતો નથી; બિલટા પોતાનાં ડહાપણુ અને દ્રવ્યના મદથી જે પોતાના જ તોરમાં ફરે છે, તે ખરેખર પાખંડીઓના તપત્ત્ જ આચરણુ કરે છે. તેઓ પોતાની સમક્ષ આવેલા મનુષ્યનાં અગ પર શસ્ત્રો વડે પ્રહાર કરી, તેમના રક્તમાંસથી ચણપાત્રો છલાછલ બરીને પ્રદીપ્ત અગ્નિકુંડમાં મેલડી માતાને આહુતિ આપે છે અને તેમને પ્રણામ કરીને બાળકોનો બલિ આપે છે ! ક્ષુદ્ર દેવતાઓની પાસેથી વરપ્રાપ્તિ કરી લેવાને માટે દુરાગ્રહના આવેશમાં સાત સાત દિવસ સુધી અન્નપ્રાશન ન કરીને અનુષ્ઠાનો કરે છે. હે સુઝ ! આ રીતે તેઓ પોતાને અને અન્યને પીડા કરવાનું બીજ તમોડૂપી જમીનમાં વાવે છે અને તેથી ભવિષ્યમાં તમનો જ પાક લણે છે. હે અર્જુન ! તરતા ન આવડતું હોય, એવો મનુષ્ય નાવનો આશ્રય લીધા વિના સમુદ્રમાં બંધ અને તેથી તેની જે સ્થિતિ થાય છે; અથવા જે વેઇનો દ્રેષ કરી હાત મારીને ઔષધને ઢાળી નાખે છે, તે રોગી જેમ જીવથી વેગળો થાય છે, અર્થાત્ મરણુ પામે છે; અથવા જે નેત્રવાળા મનુષ્યનો દ્રેષ કરીને પોતાની જ આંખો કાઢી નાખે છે, તેવા અધના જેવી સ્થિતિ તે અસુરની થાય છે; કારણ કે શાસ્ત્રોક્ત માર્ગની તે નિંદા કરે છે અને

મોહરૂપી અરણ્યમાં જ અથડાય છે. કામને આધીન થઈ તેના અનુરોધ મુજબ આચરણ કરે છે; ક્રોધને આધીન થઈ તે બેનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરે, તેને સંહારે છે; વધારે શું કહેવું ? તેઓ મારી છાતી પર દુઃખનો પહાડ મૂકે છે. (૧૦૪)

કર્ષયન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ।

માં ચૈવાન્તઃ શરીરસ્થં તાન્વિદ્ધયાસુરનિશ્ચયાન્ ॥ ૬ ॥

અને જે અવિવેકી જન શરીરમાંના ઇન્દ્રિયસમુદાયને અને શરીરની અંદર રહેતા મને પણ ત્રાસ આપે છે, તે આસુરી નિષાવાળા લોકો છે, એમ તુ સમજ. ૬

તે પોતાના અને અન્યના શરીરને જે જે દુઃખો દે છે, તેથી સર્વના અંતરમાં રહેલો હું જ ત્રાસ પામું છું; માટે આવા પાપીઓના નામનો ઉચ્ચાર સુદાં તું કરીશ નહિ; પરંતુ તેમનો ત્યાગ કરવા માટે તેમનાં લક્ષણો વર્ણવવાની જરૂર પડી. ઘરમાંથી ત્રેતને બહાર કાઢવું પડે છે અને અત્યજની સાથે સંભાષણ કરવું નહિ; એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા હોવા છતાં પણ તેની સાથે પ્રસંગોપાત્ત જ શબ્દો બોલીને તેને ટાળવામાં આવે છે. વધુ તો શું, વિદ્યાને પણ હાથ વડે જ ધોઈને ફર કરવી પડે છે. આ સ્થળે માત્ર શુદ્ધિના નિમિત્તથી જ તેમનો સ્પર્શ કરવો પડતો હોવાથી તે સ્પર્શને જેમ દોષ માનવામાં આવતો નથી, તે જ પ્રમાણે આ પાપી લોકોનો ત્યાગ કરવા માટે જ તેમનાં લક્ષણો કહી સંભળાવ્યાં; માટે હે અર્જુન ! આવા પુરુષોને જોતાંની સાથે જ તું મારું સ્મરણ કરજે; કારણ કે તે દર્શનદોષનું એ સિવાય અન્ય પ્રાપ્ત શિવ નથી. સારાંશ કે સર્વ પ્રકારે સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાતું જ વારંવાર જતન કરવું. વળી જેના યોગથી સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા વૃદ્ધિ પામે, તેના જ સંગ કરવો; જે અજ્ઞતા સેવનથી સાત્ત્વિક બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તેવો જ આહાર કરવો; સ્વભાવવૃદ્ધિ માટે આહારથી અતિરિક્ત અન્ય કોઈ પ્રબળ સાધન નથી. હે વીર અર્જુન ! પ્રત્યક્ષ જો કે જે પૂરેપૂરા સાવધ હોવા છતાં પણ મધ્યમ સેવન કરે છે, તે તત્ક્ષણે જ ઉન્મત્ત બની જાય છે; અથવા જે મતુલ્ય વધારે અજ્ઞ જાય છે, તેને સ્વભાવતઃ જ વાત અને કંદની વિકૃતિ થાય છે. જ્યારે આવે તો શું તે દ્વંધ વગેરેથી મટશે કે ? જેમ અમૃતનું સેવન કરવાથી મૃત્યુ ટળી જાય છે, અથવા વિષનું સેવન કરવાથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે જેનું અજ્ઞ લક્ષણ કરવામાં આવે છે, તેવી જ ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ધાતુ

પ્રમાણે અંતર્ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ પાત્ર તપાવવાથી અંકરનું પાણી પશુ તપ થાય છે, તે પ્રમાણે ધાતુને અનુસરીને જ ચિત્તવૃત્તિ બંધાય છે; એટલા માટે સાત્ત્વિક અન્નનું સેવન કરવાથી સાત્ત્વિક ભાવ જ ઉત્પન્ન થાય છે; અને રાજસ તથા તામસ ભાવની ઉત્પત્તિ પશુ તેવાં તેવાં અન્નના રસથી થાય છે; ત્યારે હવે સાત્ત્વિક આહાર કયા છે અને રાજસ તથા તામસના આહારો કયા છે, તે હું તને કહું છું, તો તેમનું આદરપૂર્વક શ્રવણ કર. (૧૧૯)

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં શૃણુ ॥ ૭ ॥

પ્રત્યેકને મનગમતો આહાર પશુ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે; તેવી જ રીતે યજ્ઞ, તપ અને દાન, એ પશુ ત્રણ ત્રણ પ્રકારના છે; તેમના બેદ તને કહું છું તે સાંભળ. ૭

અને હે અર્જુન! એક જ આહારના ત્રણ પ્રકાર કેવી રીતે થયા છે, તે તને સ્પષ્ટ કહી સંભળાવું છું. જમનારની રુચિ પ્રમાણે અન્ન તૈયાર કરવું ભેદ એ અને જમનાર તો શુભોનો હાસ છે. જે જીવ કર્તા અને લોકતા છે, તે સ્વભાવતઃ જ શુભોના કારણથી ત્રણ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ ધારણ કરી આચરણ કરે છે; અર્થાત્ આહાર પશુ ત્રણ પ્રકારનો છે; યજ્ઞ, તપ અને દાન, એ ત્રણ પ્રકારનાં છે અને વ્યાપાર પશુ ત્રણ પ્રકારનાં જ છે; પરંતુ પ્રથમતઃ તને જે આહારનાં લક્ષણો કહેવાયું કહ્યું હતું, તે સ્પષ્ટ કરી વર્ણવું છું તે સાંભળ. (૧૨૪)

આયુઃ સત્ત્વગ્લારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮ ॥

આયુષ્ય, ઉત્સાહ, બળ, આરોગ્ય, મુખ અને પ્રીતિની વૃદ્ધિ કરનારા તથા રસમરિત, સ્નિગ્ધ, પૌષ્ટિક અને મનને આનંદ આપનારા; એવા આહાર સાત્ત્વિકોને પ્રિય હોય છે. ૮

દૈવયોગે જીવ ભો સત્ત્વશુભનો બનેલો હોય છે, તો મધુર અન્નના સેવન પર તેને વિશેષ પ્રીતિ થાય છે. જે પદાર્થ સ્વભાવથી જ ઉત્તમ રસથી સુક્રા, મિષ્ટ, સ્નિગ્ધ અને પકવ થયેલા હોય છે, જે કદમાં બહું મોટા ન હોય, સ્પર્શમાં સુદ, જીભ પર મૂકતાં જ પીગળી નય અને સ્વાદિષ્ટ હોય, જે રસથી પરિપૂર્ણ હોય, રસ નીકળવા માટે કઠિન ન હોય અને પાણીદાર હોય તથા જેના પર અગ્નિની આંચથી રથળે રથળે કાળાં ધાળાં પડેલાં હોય અને જે પ્રમાણે શ્રીશુક્રના મુખમાંથી

બહાર પડતા શબ્દો થોડા હોય, તોપણ તેમનું પરિણામ અતિ સુંદર હોય છે; તે જ પ્રમાણે જે પદાર્થ થોડો ખાધા છતાં પણ તેનાથી વૃદ્ધિ અપાર થાય અને જે ખાતી વખતે બિહ્વાને મિષ્ટ લાગે તથા પરિણામે પણ મિષ્ટ જ હોય, તેવા અન્નમાં સાત્ત્વિકોની વિશેષ પ્રીતિ હોય છે. સાત્ત્વિક મનુષ્યોને ગમતા પદાર્થોનાં લક્ષણો આવાં હોય છે. આવા પદાર્થોના સેવનથી આયુષ્યનું બળ નિત્ય વૃદ્ધિગત થાય છે. આવા સાત્ત્વિક રસરૂપી મેઘની જેમ જેમ અગ પર વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ દિવસાનુદિવસ દેહમાં આયુષ્યરૂપી નદીનું પૂર આવે છે. અર્થાત્ સાત્ત્વિક આહારથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. હે સુખદિમંત ! જે પ્રમાણે દિવસની ઉન્નતિ થવાનું કારણ સૂર્ય છે, તે પ્રમાણે સત્ત્વનું રક્ષણ કરવા માટે આવા જ પ્રકારનો આહાર યોગ્ય છે અને શરીર તથા મનના બળની વૃદ્ધિ આવા જ આહારથી થાય છે; એટલે ત્યા રોગનો તો પ્રવેશ જ શી રીતે થઈ શકે? આ સાત્ત્વિક અન્નનું સેવન કરવાથી જ શરીરને આરોગ્ય ભોગવવાનું ભોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી તેના સર્વ બ્યાપારોનો વિસ્તાર સુખમય થાય છે. વધારે શું કહું? તેને આનંદની સાથે મૈત્રી થાય છે. આ પ્રમાણે આ સાત્ત્વિક આહારનું પરિણામ શ્રેષ્ઠ હોઈને તે શરીરને અંતર્બાહ્ય સુખકર નીવડે છે. હવે રાજસ ગુણવાળા મનુષ્યની જે અન્ન પર રુચિ હોય છે, તે પણ હું તને પ્રસંગાનુસાર કહી સંભળાવું છું. (૧૩૮)

કદ્વમ્લલવ્રણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષત્રિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૧ ॥

અતિશય કટુ, ખાટા, ખારા, ઉષ્ણ, તીખા, રૂક્ષ, ઘટક અને દુઃખ, શોક તથા રોગને ઉત્પન્ન કરે એવા આહાર રાજસોને પ્રિય હોય છે. ૯

માત્ર મૃત્યુ નિપજવે એટલી જ ખારીવાળા, ખારી હળાહળ વિપ સમાન જ કટુ, ચૂના કરતાં પણ વિશેષ ઘાહક, ખાટા, ઘર્ષની કણક પલાળવાને જેટલું પાણી ભેઈએ તેટલું જ મીઠું અને ઇંતર ખારા પદાર્થો જેમાં મેળવવામાં આવ્યા હોય; આવા અતિશય ખારા પદાર્થો રાજસ પ્રકૃતિના મનુષ્યને પ્રિય લાગે છે. વળી તે એટલું બધું તો બિહ્વું અન્ન ખાય છે, કે બાણે મુખ વડે કેવળ અશિતું જ લક્ષણ કરતો હોય ને! તેમાંથી એવી તો વરાળ નીકળે છે, કે તે વડે દીવો પણ સળગાવી શકાય. આવા પદાર્થો ખાવામાં રાજસ ગુણવાળા માણસો મોજ માને છે! વટોળિયાને પણ પાછળ હઠાવી દે એવા ઉથ અને

લાલાની અણીના જેવી તીવ્ર તીખાશ ધરાવનાર પદાર્થ તે ખાય છે. આવા પદાર્થોથી કેવળ જખમ જ પડતા નથી; પરંતુ શસ્ત્રપ્રહારના જેવી વેદના થાય છે. રાખોડી કરતાં પણ રૂક્ષ અને અતર્બોદ્ય શુષ્ક, એવા પદાર્થો ખાવા તેને ઘણા ગમે છે. જેને ખાતાં દાંત સાથે દાંત અથડાય, એવા કઠણ પદાર્થોના લક્ષણથી તેને આનદ ઉત્પન્ન થાય છે. મૂળે જ તમતમતા પદાર્થ હોય અને વળી તેમા રાઈ ભેળવવામા આવે એટલે પછી ખાકી જ શું રહે? તેમનું સેવન કરવાની સાથે જ નાકમાં અને મોંમાં ગંભીર વ્યથા વહેતી છે. હવે આ વાત રહેવા જ દો; પરંતુ અગ્નિને પણ પાછળ હઠાવે એવું રાઈતું તો રાજસ પ્રકૃતિના મનુષ્યને પ્રાણ કરતા પણ અધિક પ્રિય લાગે છે. આ પ્રકારે ગમે તેટલું ખાવાથી જેની તૃપ્તિ થતી નથી, એવો સુખને હાથમાં લઈને ફરતો અકરાતિયો મનુષ્ય જીભને વશ થઈને જાણે કે અગ્નિના બળતા અંગારા જ પેટમાં નાખતો હોય, તેમ લવિંગ, સૂકા આદિ ઉષ્ણ પ્રકૃતિના પદાર્થો ખાઈને લોંચ પર આગોટે છે અને તેના સુખ પાસેથી પાણીનો ખાદો તો કદી ખસતો જ નથી; માટે તેનો આહાર તે અજ્ઞ નથી; પરંતુ એ નિદ્રિત થયેલા વ્યાધિરૂપ સર્પને જાગ્રત કરવા માટે ઉદરમાં મધ જ નાખવા પ્રમાણે છે. આ અજ્ઞના સેવનની સાથે જ સર્વ રોગો એકબીજાની સાથે સ્પર્ધા કરતા એકદમ ભ્રાન્ત થાય છે. આ પ્રમાણે રાજસ અજ્ઞથી કેવળ દુઃખરૂપી જ ફળ મળે છે. હે ધનુર્ધર ! આ પ્રમાણે રાજસ અજ્ઞનું વર્ણન કરવામાં આગ્ર્ય અને તેનું પરિણામ પણ તને જણાવ્યું. (૧૫૨)

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेक्ष्य भोजनं तामसप्रियम् ॥ ૧૦ ॥

અર્ધપકવ, ઊતરી ગયેલું, દુર્ગંધવાળું, વાસી અને ઉચ્છિષ્ટ તથા અપવિત્ર અન્ન તામસી પ્રકૃતિના મનુષ્યને પ્રિય લાગે છે. ૧૦

હવે તમોગુણવાળા મનુષ્યને જે આહાર ગમે છે, તે તને કહું છું; પરંતુ કદાચિત્ તને તે પ્રત્યે ઘણા પણ આવશે. એકા અને વાસી અજ્ઞથી અહિત થાય છે, એવી કલ્પના સુદા તેના મનમાં આવતી નથી. જે પ્રમાણે ભેંસ ઉચ્છિષ્ટ અન્ન ખાય છે, તે પ્રમાણે સવારે રાંધેલું અન્ન બપોરે અથવા બીજે દિવસે ખાવા પર તામસી મનુષ્યોને ખૂબ પ્રેમ હોય છે; અથવા અધુન કાચું કે બળીને કેવળ રાખ થઈ ગયેલું, તેમ જ જેમાંથી સ્વાદ નીકળી ગયો હોય એવું અન્ન તે ખાય છે. જે

અન્ન પૂર્ણપક્વ તથા રસભરિત હોય; તેને તામસી મનુષ્ય અન્ન હોવાનું માનતો જ નથી. કદાચિત્ આહું ઉત્તમ અન્ન ખાવાનો પ્રસંગ આવે, તો વાઘની પેઠે તેને ફર રાખી મૂકીને તેમાંથી દુર્ગંધ છૂટતાં સુધી તેને તે ખાતો નથી. જે અન્નને બહુ દિવસ થઈ ગયા હોય, જેમાંથી સ્વદ નીકળી ગયો હોય, જે રૂક્ષ કે સડી ગયેલું હોય, અથવા જેમાં જંતુ પડી ગયાં હોય અને વળી જેને બાળકોએ કાઢવાની પેઠે શૂંથી નાખ્યું હોય, તેવા જ અન્નને સ્ત્રીપુત્રાદિકને સાથે લઈને તે ખાય છે. આવા પ્રકારનું ગંદું અન્ન જ્યારે તે ખાય, ત્યારે જ તેને આનંદથી જમ્યા જેવું સુખ થાય છે, પરંતુ આટલાથી જ તે પાપીને તૃપ્તિ થતી નથી! ચમત્કાર તો જુઓ કે, જે ખરાબ પદાર્થો નિષિદ્ધ અને રથાજ્ય કયાં છે, તેવા અભક્ષ્યનો જ ભક્ષ કરવાની અને તેવા અપેશનું જ પાન કરવાની તે તામસને અતિશય ઇચ્છા થયા કરે છે. હે વીર અર્જુન! આવી રીતે તે તામસ મનુષ્યની એવા પદાર્થો ખાવાની જે રૂચિ હોય છે. તે રૂચિનું ક્ષણ પણ તેને વત્સલ્ય જ મળે છે; કારણ કે અપવિત્ર પદાર્થોનું સેવન કરે છે, તે જ વખતે તે પાપનો ભાગી થાય છે. તે જે ભોજન લે છે તે વસ્તુતઃ ભોજન નથી; પરંતુ તે પેટમાં ચાતનાઓનો ભંડાર જ ભરે છે, એમ સમજવું. ચિરન્ન છેલ્લે કયાં પછી શું થાય છે; અથવા અગ્નિમાં ભુરકો માર્યો પછી શું પરિણામ આવે છે, એ જાણવાને માટે એનો શુ પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેવાની જરૂર રહે છે ખરી? એવાં પરિણામો પણ તે સહન કરે છે; એટલા માટે શ્રી-કૃષ્ણ કહે છે : હે અર્જુન! તામસ અન્નનું પરિણામ પૃથક કરી બતાવવાની જરૂર નથી. હવે આહારની પેઠે યસ પણ ત્રણ પ્રકારના છે; માટે હે અર્જુન! આ ત્રણમાંના સાત્ત્વિક યસનું લક્ષણ પ્રથમ કહું છું, તે સાંભળ. (૧૭૦)

અફલાકાક્ષિમિયજ્ઞો વિવિદ્દષ્ટો ય જ્યયતે ।

યદ્વ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય મ સાત્ત્વિકઃ ॥ ૧૧ ॥

ફળની ઇચ્છા ન રાખનારા પુરુષના લાથે, પોતાનું કર્તવ્ય છે એટલે કરવું જ જોઈએ, એવું સમજીને મનથી નિશ્ચય કરી જે શાસ્ત્રોક્ત યજ કરવામાં આવે છે, તે સાત્ત્વિક યજ કહેવાય છે. ૧૧

જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીનો મનોધર્મ પતિ સિવાય અન્ય વિષે કામની ઉત્પત્તિ થવા દેતો નથી; કિંવા ગંગા નદી સમુદ્રને મળ્યા પછી આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરતી નથી; અથવા આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ થતાં જ વેદ

મૌન સેવે છે, તે જ પ્રમાણે જેઓ પોતાના હિત માટે સંપૂર્ણ ચિત્ત લગા-
ડીને કૃણની આશા તથા અહંકાર રાખતા નથી; અથવા વૃક્ષના મૂળમાં
પહોંચ્યા પછી પાણી જેમ ત્યાંથી પાછું ફરતું જ નથી, પરંતુ તેમાં
મળી જઈને તેનું પોષણ કરે છે; તેવી જ રીતે જે મન અને દેહથી
નિશ્ચય કરી ચક્ષ કરવામાં નિમગ્ન થાય છે; પરંતુ તેથી કોઈ ગુણ
પ્રકારનું કૃણ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા નથી, તેઓ સ્વધર્મ સિવાય
ઇતર કૃત્યો પ્રત્યે નિરક્ત રહી કૃણેન્દ્રિયો ત્યાગ કરી સર્વોગસુદર ચક્ષ
કરે છે. હાથમાં દર્પણ લીધા પછી જેમ આપણું મુખ જોઈ શકાય
છે, અથવા હથેળી પરનું રત્ન જે પ્રમાણે હીપકના પ્રકાશથી સ્પષ્ટ
દેખાય છે, અથવા સૂર્યોદય થવાથી જે પ્રમાણે માર્ગ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ
શકાય છે, તે પ્રમાણે વેદોમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા માર્ગો પર વિશ્વાસ
રાખી તે જ પ્રમાણે તે આચરણ કરે છે. તે કુડો, મઠપ, વેદી વગેરે
ચક્ષની સર્વ સામગ્રી એવી રીતે તૈયાર કરે છે કે, જાણે વેદોએ પોતે
જ આવીને તે તૈયારી કરી ન હોય ! સર્વ અવયવોમાં યોગ્ય રીતે
પહેરેલા અહંકારો જેવી રીતે શોભા આપે છે, તેમ તે ચક્ષના સર્વ
પદ્ધતિને યોગ્ય સ્થાને વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવે છે. શબ્દથી કેટલુંક
વર્ણન કરું ? તે ચક્ષમઠપ જોતા જ એમ લાગે છે કે, જાણે પ્રત્યક્ષ
ચક્ષવિદ્યા જ ચક્ષના મિથથી આ સ્થળે આવી છે ! આ પ્રમાણે જે
ચક્ષ સાંગોપાંગ કરવામાં આવે છે કે જે વિષે કશા જ કૃણની આકાંક્ષા
હોતી નથી; જેવી રીતે તુલસીના છોડથી કૃણ, પુષ્પ અને છાયાની
પ્રાપ્તિ થતી નથી, તોપણ લોકો જળસિંચન કરીને તેનું પાલન કરે
છે; તેવી રીતે દેહાશા સિવાય જે યથાવિધિ ચક્ષ કરવામાં આવે છે,
તેને જ સાત્ત્વિક ચક્ષ કહેવામાં આવે છે. (૧૮૪)

અમિસન્ધાય તુ ફલં દમ્માર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કૃણની ઇચ્છા રાખીને કેવળ દેહ માટે કરવામાં આવેલા
ચક્ષને રાજસ ચક્ષ કહેવામાં આવે છે એમ તું સમજ. ૧૨

હવે હે વીરશ્રેષ્ઠ ! બીજા પ્રકારનો જે રાજસ ચક્ષ છે, તે પણ
સર્વ રીતે આના જેવો જ હોય છે; પરંતુ જેમ શ્રાદ્ધતિથિને દિવસે
રાત્રીને એવી ઇચ્છાથી લોજન કરવાને માટે નિમંત્રણ આપવામાં આવે
કે, તેથી આપણને ઘણો ક્ષયદો થશે, આપણી કીર્તિ પણ વધશે અને
શ્રાદ્ધ પણ થશે, અર્થાત્ એક પંથ જોર દો કાજ જેવો લાભ થશે;

તે પ્રમાણે જે યજ્ઞ કરતાં એવી ફેલાશા રાખે છે કે, આપણને સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિ થશે, લોકો દીક્ષિત કહીને માન આપશે અને આપણા હાથે યજ્ઞ જેવું એક મહત્ કાર્ય થશે. આ પ્રકારે કેવળ કૃણની આશા રાખીને તથા જગતમાં કીર્તિ ફેલાવવાના હેતુથી જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે રાજસ યજ્ઞ કહેવાય છે. (૧૮૮)

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મન્ત્રહીનમદક્ષિણમ્ ।

શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

શાસ્ત્રવિધિરહિત, અન્નદાનરહિત, મંત્રરહિત, દક્ષિણરહિત અને શ્રદ્ધારહિત જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તેને વિદાન લોકો તામસ યજ્ઞ કહે છે. ૧૩

પશુપક્ષીના વિવાહમાં જેમ કામદેવ સિવાય ઇતર જોષી હોતો નથી, તેમ તામસ યજ્ઞનું કારણ માત્ર આગ્રહ જ હોય છે. વાયુને વહેવા માટે માર્ગની આવશ્યકતા હોતી નથી; અથવા મરણને માટે સુદૃઢ જોવાનું હોતું નથી, તેમ જ અગ્નિને નિષિદ્ધ વસ્તુ ખાળવાની જો ભીતિ રહેતી હોય, તો જ તામસના યજ્ઞને વિધિમયોદ્ધા હોઈ શકે ! એટલા માટે હે ધનુર્ધર ! તે અમર્યોદ્ધ છે, તેને વિધિનો બાધ હોતો નથી, મંત્રોની આવશ્યકતા નથી અને તેના મંડપમાં મહિકાને પણ અન્ન મળતું નથી. જ્યાં બ્રાહ્મણોની સાથે પૂર્ણ વેર જ હોય છે, ત્યાં દક્ષિણની તો વળી વાત જ શી ? અગ્નિ જેમ પવનથી ભરકી જાય, અથવા અપુત્રના મરણ પછી તેનું ઘર ગમે તે માણસ લૂટે, તે પ્રમાણે તે યજ્ઞમાં સઘળું દ્રવ્ય વ્યર્થ ખર્ચાઈ જાય છે; પરંતુ તેમાં શ્રદ્ધાનું તો નામ પણ હોતું નથી. શ્રીનિવાસ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : જે યજ્ઞમાં ઉપરઉપરનો આવો ડોળ કરવામાં આવે છે, તેને તામસ યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે, સમજ્યો ? હવે જે પ્રમાણે ગંગાના પાણીનો જુદી જુદી રીતે ઉપયોગ કરવાથી, તે શુદ્ધતા તેમ જ મલિનતાના કારણરૂપ બની રહે છે, તે પ્રમાણે સત્ત્વ, રજઃ અને તમ-આ ત્રણ ગુણોના યોગથી તપ ત્રણ પ્રકારનું હોઈને તેમાંના એકથી મોક્ષ અને બીજાથી અધોગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હે અર્જુન ! આ તપના ત્રણ ભેદો કેવી રીતે થાય છે, એ જો તું સમજવા માગતો હોય, તો પ્રથમ તપ એટલે શું, એ સમજી લે. પ્રથમ તપનું સ્વરૂપ તને કહું છું, ત્યાર પછી ગુણના યોગે તેના ભેદ કઈ રીતે થાય છે તે પછીથી કહીશ. હે અર્જુન ! ઉત્તમ તપના પણ આવા ત્રણ પ્રકાર છે : કાયિક, વાચિક અને માનસિક.

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ તથા વિદ્વાનનું પૂજન, પવિત્રતા, સરળતા, અહમ્યર્થ અને અહિંસા, એને કાચિક તપ કહેવામાં આવે છે. ૧૪

હવે આ ત્રણમાં કાચિક તપ કયું તે સાંભળ. શંકર અથવા વિષ્ણુ એ બેમાંથી એક પર પછી બેની ભક્તિ હોય, તે પ્રિય દેવતાના મંદિરમાં જઈ તેનું દર્શન કરવા અથવા ચાત્રાદિ કરવાને લીધે આઠે પ્રહર જેના પગને વિશ્રાંતિ મળતી નથી, દેવમંદિરનું આંગણું સુશોભિત કરવાથી, પૂજાસાહિત્ય પૂરાં પાડવાથી અને દેવસેવા કરવાથી જેના હાથ શોભે છે; શંકરનું લિંગ અથવા વિષ્ણુની મૂર્તિ દષ્ટિ-ગોચર થતાંની સાથે જે ભૂમિ પર ઠંડવત્ પડી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે છે; વિદ્યાવિન્યાદિ શુભોવાળા પૂજ્ય બ્રાહ્મણોની જે સેવા કરે છે; પ્રવાસ-થી શ્રમિત થયેલા કે સંકટમાં પડેલા જીવોની શુશ્રૂષા કરીને તેમને જે સુખ આપે છે; સર્વ લીધેથી શ્રેષ્ઠ એવા માતાપિતાની સેવા કરવામાં જે દેહ સમર્પણ કરે છે અને સંસારરૂપી અસાધ્ય બાધિમાથી કેવળ પોતાના દર્શનથી જ મુક્ત કરનાર તથા જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવવામાં તત્પર એવા જે ગુરુ, તેમની સેવા કરે છે, અને હે અર્જુન! દેહ-ભિમાનરૂપી કાટને દૂર કરવા માટે તેને સ્વધર્મરૂપી અગ્નિમાં રાખી વેદા-ધ્યયનરૂપી પુટો આપે છે; પ્રાણી માત્રમાં ઈશ્વર સમજી જે તેને નમસ્કાર કરે છે, પરોપકાર કરવામાં જે તત્પર હોય છે; સ્ત્રીવિષયમાં જે ઇદ્રિયોનું પૂર્ણ નિયમન કરે છે, જન્મતી વખતે સ્ત્રીસ્પર્શ (માતાનો સ્પર્શ) થયેલા એ જ સ્ત્રીશરીરનો સ્પર્શ; બાકી ત્યાર પછી આખો જન્મ જેને સ્ત્રીસ્પર્શ થયો હોતો નથી; ઘાસમાં પછી જીવ છે એમ સમજી જે તેને પાદાક્રાંત કરતો નથી; જે કોઈને પછી માફ લાગે એવાં તથા મર્મભેદક વેણુ બોલતો નથી; આવી રીતે જ્યારે શરીરથી બાપાર થવાની ટેવ પડી બધા એટલે શારીરિક (કાચિક) તપ પૂર્ણતાએ પહોંચ્યું છે એમ તું સમજ. હે પાર્થ! આ સર્વ કાર્યો જેહના અનુરોધથી થાય છે; એટલા માટે હું એને શારીરિક તપ કહું છું. આ પ્રકારે કાચિક તપનાં લક્ષણો તને કહ્યાં. હવે નિષ્પાપ એવા વાચિક તપનાં લક્ષણો સાંભળ. (૨૧૫)

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયદ્રિતં ચ યત્ ।

સ્લાઘ્યાયામ્યસનં ચૈવ વાક્મયં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

કાર્તના પશુ મનને ન દુભાવે એવું તથા સત્ય અને મધુર હોવા સાથે પરિણામે હિતકારક થાય એવું ભાષણ કરવું અને વેદોનું અધ્યયન કરવું, એને વાચિક તપ કહેવામાં આવે છે. ૧૫

પારસમભિ લોખંડતું કદ અને વજન ઓછું ન કરતાં જે પ્રમાણે તેનું સુવર્ણ બનાવી દે છે, તે જ પ્રમાણે જેની સાથે ભાષણ કરવાનું હોય તેની સમીપના મતુષ્યને પણ દુઃખ ન થતાં તેને પણ સુખ ઉત્પન્ન થાય, એવું મિષ્ટ ભાષણ કરવાની જે શક્તિ છે; વૃક્ષને પાણી પાવા સાથે તેની નિકટ રહેતું ઘાસ પણ સહેજે વૃદ્ધિગત થાય છે, તે પ્રમાણે એકની સાથે જોડાતી વખતે તે ભાષણથી સર્વતું હિત થાય એવી જેની મધુરતા છે; અમૃતની ગંગા હસ્તગત થતાં જે પ્રમાણે તે પ્રાણીઓ અમર કરે છે, સ્નાનથી પાપ નષ્ટ કરીને સંસારતાપમાંથી મુક્ત કરે છે અને મિષ્ટાનો આસ્વાદ પણ આપે છે; તે જ પ્રમાણે જે ભાષણથી અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અનેક વખત સાંભળવા છતાં પણ અમૃત પ્રમાણે જેના પરની રુચિ ઓછી થતી નથી; પૂછવામાં આવે ત્યારે જ એવું ભાષણ કરવામાં આવે, નહિતર વેદાધ્યયન અને હરિરમરણની ધૂન ચાહે; તથા ઋગ્વેદાદિ ત્રણે વેદોની વાચારૂપી મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી જે પોતાના વર્ધનની વેદશાળા જ બનાવે છે, અથવા જે શિવ અથવા વિષ્ણુના નામનો જાપ કર્યો કરે છે; વાણીના આવા ઉપયોગને વાચિક તપ કહે છે; એમ જાણવું. હવે માનસિક તપનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ, એમ લોકનાથના નાયક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કહેવા લાગ્યા. (૨૨૪)

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

માવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

મનની પ્રસન્નતા, સૌજન્ય, મૌન, આત્મસંયમ અને અત કરણશુદ્ધિને માનસિક તપ કહેવામાં આવે છે. ૧૬

જેમ તરંગો વિનાનું સરોવર, અગ્નિરહિત આકાશ, સર્પરહિત ચંદનનો ભાગ, સર્વ કળાથી સંપૂર્ણ ચંદ્ર, ચિંતારહિત રાજ તથા મંદરાચળ વિનાનો ક્ષીરસમુદ્ર હોય, તે પ્રમાણે અનેક વિકલ્પોની જાળ ટળી ગયા પછી મન જ્યારે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં નિમગ્ન થઈને રહે છે; અથવા ઉચ્છુતારહિત પ્રકાશ, હલકો જોરાક તથા પોલાણરહિત વસ્તુ જે પ્રમાણે હોય, તે જ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપને જાણીને જે પોતાના અચળ સ્વભાવનો એવે પ્રકારે ત્યાગ કરે છે કે જેમ હિમ ઉપર

કંડીની અસર થતી નથી. વળી જેવી રીતે પૂર્ણિમાના ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ કલંકરહિત દેખાય, તે પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપમાં જે મન સ્થિર થયું હોય છે, જ્યાં વૈરાગ્યની ઇચ્છાનો લોપ થયો છે અને મનની દોડ તથા ભય નષ્ટ થયાં છે, ત્યાં મન બોધસ્વરૂપ જ બની રહે છે; અર્થાત્ જે સુખથી શાસ્ત્રનું પ્રવચન કરવાનું, તે સુખ બાષ્પરહિત મૌનસંપન્ન બની રહે છે. મનને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં, જે પ્રમાણે મીઠું પોતાના મૂળ સ્વરૂપ પાણીમાં મળતા તદ્રૂપ બની જાય છે, તે પ્રમાણે તે (મન) સંકલ્પ-વિકલ્પનો ત્યાગ કરીને આત્મરૂપ જ બની રહે છે; આવી સ્થિતિમાં મનને ઇચ્છા જ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય કે, જેથી તે ઇદ્રિયો તરફ દોડીને વિષયોના ગ્રામમાં પહોંચે અર્થાત્ હથેળીમાં જે પ્રમાણે વાળનો અભાવ હોય છે, તે જ પ્રમાણે આ પ્રકારે તૈયાર થયેલા મનમાં મલિનતાનો અભાવ હોય છે અર્થાત્ તેમાં સહેજે ભાવશુદ્ધિ હોય છે; સંકલ્પ-વિકલ્પો હોતા નથી. હે અર્જુન! વિશેષ શું કહું? જ્યારે મનને આવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તેને માનસ તપની સંજ્ઞા મળે છે. દેવ કહે છે: અસ્તુ. માનસ તપનાં સર્વ લક્ષણો મેં તને કહી સંભળાવ્યાં. આ પ્રમાણે દેહ, વાત્સા અને ચિત્તાના યોગથી જે ત્રણ પ્રકારનું તપ થયું છે, તે સામાન્ય તપા તને કહી સંભળાવ્યું. હવે ત્રણ શુષ્કના સંગથી આ જ તપ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે, તે તું ઉત્તમ રીતે સાંભળ. (૨૩૮)

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્તત્ત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાઙ્ગિમિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિવશ્યતે ॥ ૧૭ ॥

ફળની આશારહિત તથા સમાધાન પામેલા ચિત્તવાળા પુરુષે અત્યંત શ્રદ્ધા-પૂર્વક કરેલાં ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારનાં તપને 'સાત્ત્વિક તપ' કહેવામાં આવે છે. ૧૭

હે પ્રયુદ્ધ! આ જે મેં તને ત્રણ પ્રકારનું તપ કહ્યું, તેનું જ પૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કર; પરંતુ ફળની આશા રાખીશ મા. અરે, જે વખતે મનને પૂર્ણ રીતે શુદ્ધ રાખીને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ તપનું આચરણ કરવામાં આવે છે, તે વખતે એ જ તપને જ્ઞાતાજ્ઞો સાત્ત્વિક તપ કહે છે. (૨૪૧)

સત્કારમાનપૂજાર્થ તપો દમ્ભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધુવસ્ ॥ ૧૮ ॥

પોતાની સ્તુતિ, માન તથા પૂજા થવાના હેતુથી અને કેવળ દામિકતાથી જે તપ કરવામાં આવે છે, તેને રાજસ, અંયણ અને અસ્થિર તપ કહેવામાં આવે છે. ૧૮

અથવા તપ કરવાના હેતુથી જગતમાં દેવ ઉત્પન્ન કરી મોટાઈના શિખર પર બેસવાની જે ઇચ્છા કરે છે; ત્રિલુવનમાં મારા વિના અન્ય કોઈને સન્માન મળે નહિ, સલામાં તથા લોજનસમયે મુખ્ય માન પોતાને જ મળે, એવી જે આકાંક્ષા રાખે છે; સમસ્ત જગતના લોકો મારી સ્તુતિ કરે, એવો હું પ્રશંસાને પાત્ર થાઉં અને લોકો મારું દર્શન કરવા આવે; લોકો મારી જ વિશેષ પૂજા કરે અને સર્વ મહત્ત્વના લોકો મને જ લોગવવા માટે મળે; આવી આવી કામના કરે છે અને આ પ્રકારે જેમ કોઈ એક વૃદ્ધ વેશ્યા પોતાની વયને છુપાવવા માટે ઉપરનો શૂંગાર સજ્જને કાઠમાઠથી બેસે છે, તેવી રીતે તપનો ઢોંગ આદરીને જેઓ પોતાનું સ્વરૂપ લોકોને વેચી નાખે છે; વધારે શું કહેવું? દ્રવ્ય અને માનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા મનમાં ધરીને કષ્ટપૂર્વક જે તપ કરવામાં આવે, તેને રાજસ તપ કહે છે. બુદ્ધો, પહુરણી નામનો એક ઝેરી કીડો જે ગાયના આંચળમાંથી દૂધ પી ગયો હોય છે, તે ગાય વિચાચ, તોપણ દૂધ આપતી નથી; અથવા ઊભા ખેતરે ઢોર ચરી જવાથી જેમ તેમાં પાક ઊતરતો નથી, તેવી રીતે પોતાની પ્રસિદ્ધિના હેતુથી કરવામાં આવેલા તપનું ફળ અંતે વ્યર્થ જ થાય છે. આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! એ તપથી કાંઈ ફળસિદ્ધિ થવાની નથી, એમ જાણવામાં આવતા વચમાં જ તે તપને છોડી દે છે, અને એથી એ તપને સ્થિરતા હોતી નથી. અકાળે આકાશમાં અબ્રો એકત્ર થઈને તે પ્રહ્લાદમાં ગર્જના કરે છે, છતાંય તે એક ઘડીભર પણ ટકે છે ખરાં કે ? અર્થાત્ ટકતાં નથી : તે જ પ્રમાણે રાજસ તપનું ફળ વધ્યા સ્ત્રી સમાન વ્યર્થ જ હોય છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેનું આચરણ કરવામાં આવે, તો તે આચરણ પણ ધૂળ પર લીંપણ પ્રમાણે વ્યર્થ હોઈ ટકતું નથી. તામસ તપનો પણ આ જ પ્રકાર છે. ફેર માત્ર એ છે કે, રાજસ તપમાં તો એક કીર્તિ પણ મળવાનો અલવ હોય છે; પરંતુ તામસ તપથી તો કીર્તિ અને સ્વર્ગ—એ ઉભયની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૨૫૩)

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્પીઢયા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્પોત્સાદનાર્થ વા તત્તામસમ્મુદાહૃતમ્ ॥ ૧૯ ॥

ઉન્મત્તતાથી દુરાગ્રહ રાખીને પોતાના શરીરને સંકટ આપીને અથવા ખીજનો નાશ કરવાની ઇચ્છા ધારણ કરીને, જે તપ કરવામાં આવે છે, તે તામસ તપ કહેવાય છે. ૧૯

હે ધનુર્ધર ! મૂર્ખતાથી અભિમાન ધરી જે પોતાના શરીરને શત્રુ સમજે છે; પોતાના શરીરને કાષ્ટ માનીને શરીરમાના પચામિથી જ તેને સળગાવે છે; પોતાના મસ્તક પર બળતી સગડી મૂકી તેમાં ચૂગળ બાળે છે; પીઠમાં સોયા ઘોચે છે અને પોતાની ચારે તરફ અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી તેની વચ્ચે પોતાના શરીરને બાળે છે; શ્વાસોન્ધ્રીસ અધ કરે છે, વ્યર્થ ઉપવાસ કરે છે અથવા ઊંઘે મસ્તકે લટકી ધૂમ્ર-પાન કરે છે; શીતઋતુમાં નદીમાં ગળા જેટલા પાણીમાં ઊભા રહે છે અને ખડક પર કે સરિતાતટ પર બેસીને પોતાના અંગમાંથી જીવતા માંસના ઢોચા ખેંચી કાઢે છે ! હે ધનંજય ! આ પ્રમાણે પોતાના શરીરને નાનાવિધ કષ્ટ આપી અન્નનો નાશ કરવા માટે તપશ્ચરણ કરે છે. ડુંગર પરનો પાષાણ પોતાની સ્થૂળતાને લીધે છૂટો પડીને નીચે પડે છે, એટલે તેના પોતાના પણ દુકડેદુકડા ચર્ધ બાય છે અને તેના સપાટામાં એકાદ વસ્તુ આવી પડે, તે જેમ તેના પણ ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે, તે પ્રમાણે જે પોતાના શરીરને કષ્ટ આપી અન્ય સુખી જીવોને કે પ્રસુખ મનુષ્યોને દુઃખી કરી જીવવા માટે તપનું આચરણ કરે છે; હે અર્જુન ! વધારે શું કહેવું ? આવા ખરાબ અને કલેશ-હાયક પ્રકારે જે તપ કરવામાં આવે છે, તે તામસ તપ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સત્ત્વ, રજ અને તમના અનુરોધથી તપના જે ત્રણ ભાગ થયા તે તને સ્પષ્ટ રીતે કહી સંભળાવ્યા. હવે બોલવાનો ઓધ છૂટ્યો છે; તેથી જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર કેવા છે, તેમના લક્ષણો પણ તને કહું છું. શુભોના અનુરોધથી જ્ઞાનના પણ ત્રણ પ્રકાર થયા છે, તે પૈકી પ્રથમ સાત્ત્વિક જ્ઞાનનું વર્ણન સાંભળ. (૨૬૫)

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેન્નુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતસ્ ॥ ૨૦ ॥

દાન કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. એવા હેતુથી જે જ્ઞાન પ્રત્યુપકાર નહિ કરી શકનાર સત્પાત્રને, પુણ્યક્ષેત્રમાં અને પર્વકાળે આપવામાં આવે છે તેને સાત્ત્વિક દાન કહેવું છે. ૨૦

સ્વધર્મથી અને સન્માર્ગે પ્રાપ્ત કરેલું ધન, અતિ આદરપૂર્વક ખીજને અર્પણ કરે છે. ઉત્તમ ખીજ મળે, પણ ઉત્તમ જમીન અને

ઉષ્ણતાની ઉષ્ણ રહી જાય છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાન આપવાની ઇચ્છા હોય, તોપણ જ્ઞાન દેવાને પાત્ર મનુષ્ય, દેશ અને કાળની ખામી હોય છે. અમૂલ્ય રત્ન પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તેને જડવા માટે સુવર્ણની ખોટ માલૂમ પડે છે અને કદાચિત્ સુવર્ણ મળે, તો અલંકાર ધારણ કરવા યોગ્ય શરીર નથી હોતું; માટે દિવાળી જેવું પર્વ, આપ્તવર્ગ અને સંપત્તિ-એ ત્રણે યોગ એકત્ર મળવા, એ જેમ સુદૈવ પર જ અવલંબી રહ્યું છે, તેમ જો આપણે હાથે જ્ઞાન આપવાનો ઇશ્વરી સંકેત હોય છે, તો જ સત્ત્વગુણની સહાયતા મળી દેશ, કાળ, સત્પાત્ર પ્રાણી તથા દ્રવ્ય, એ સર્વ યોગો અનુકૂળ થાય છે. પ્રથમ તો છૂટથી જ્ઞાન કરવાને કુરુક્ષેત્ર, કાશીક્ષેત્ર અથવા તેની બરોબરીનું અન્ય કોઈ ક્ષેત્ર હોવું જોઈએ. તે પુણ્યક્ષેત્રમાં સૂર્યગ્રહણ કિંવા ચંદ્રગ્રહણ જેવો પુણ્યકાળ અથવા તેની તુલનાનો અન્ય કોઈ કાળ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. તે દેશમાં તથા તે પર્વકાળે એવો સુપાત્ર મનુષ્ય પ્રાપ્ત થવો જોઈએ કે, જે મૂર્તિમંત પવિત્રતા જ હોય. તે દિવ કેવળ સહચારનું સ્થાન તથા વેદોનું વસતિસ્થાન, એવી યોગ્યતાથી યુક્ત હોવો જોઈએ. એવા દિવને જે જ્ઞાન આપવામાં આવે, તે પરથી આપણી સત્તાને કાઢી લઈ તેને તે અર્પણ કરવું જોઈએ. જેવી રીતે સ્ત્રી પોતાના પતિની પાસે 'દસ'તોષ માટે જ જાય છે, અથવા કોઈની આપણે ત્યાં મૂકેલી અનામત તેને સંતોષપૂર્વક પાછી આપીને આપણે તેના ભારથી મુક્ત થઈએ છીએ અથવા ખિન્નમતગાર પોતા પાસેનું બીડું જેમ રાજાને અર્પણ કરે છે, તે પ્રમાણે નિષ્કામ બુદ્ધિથી ભૂમિ આદિનું જ્ઞાન કરવું અને તે જ્ઞાન વિષે કોઈ પણ પ્રકારની ક્લાશા રાખવી નહિ. વળી જેને જ્ઞાન આપવામાં આવે, તે એવો મનુષ્ય હોવો જોઈએ કે, તેની પાસેથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થવાની આપણને આશા જ ન હોય ! આકાશમાં ગમે તેટલી બૂંચો મારવામા આવે, તોપણ આકાશ પાસે જેમ તેમનો જવાબ મળતો નથી; અથવા આરસીની પાછળના ભાગમાં જોવાથી જે પ્રમાણે તેમાં આપણું પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી; અથવા પાણીની સપાટી પર દડો અંકુશવામા આવે, તો તે જે પ્રમાણે પાછો ઊછળીને આપણા હાથમાં આવતો નથી, અથવા આખલાને ચારો નીરવાથી જે પ્રમાણે તે ઉપકાર માનતો નથી; અથવા જે પ્રમાણે કૃત્તક મનુષ્ય પર કરેલા ઉપકારનો બદલો તે વાળતો નથી, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન દેનાર પર પાછો કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપકાર થવાનો જેનાથી સંભવ

ન હોય તેવા મનુષ્યને જ દાન આપવું અને દાન આપવા વિષે અભિ-
માન ધારણ કરવું નહિ. હે વીરોત્તમ અર્જુન ! આ પ્રકારનું જે દાન,
તે જ સર્વ દાનોમાં ઉત્તમ એવું સાત્ત્વિક દાન છે; તેમ જ દેશ, કાળ
અને સત્પાત્ર પ્રાદાણ અને યથાન્યાય મેળવેલું દ્રવ્ય એ જ છે. (૨૮૪)

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્ષિપ્તં તદાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

પ્રત્યુપકાર માટે કે ક્ષણની આશાથી અથવા મહાકષ્ટથી આપેલું દાન, તેને
રાજસ દાન કહેવું છે. ૨૧

પરંતુ મનમાં ક્ષુધાની ઇચ્છા રાખીને જેવી રીતે ગાયને ચરાવવામાં
આવે છે, અથવા કોઠીમાં દાણા ભરવાને માટે ખેતરમાં ધાન્ય વાવવામાં
આવે છે, અથવા તો ભેટ સોગાદ તરફ ધ્યાન રાખીને જેમ આદ્યાની
આશાથી સગાવહાલાને લગ્નપ્રસંગે નિમત્રણ આપવામાં આવે છે,
બહુભો મળવાની આશાથી ભેટ (ધાળ) મોકલવામાં આવે છે, લાંચ
લઈને સામાનું કામ કરવામાં આવે છે, અથવા દ્રવ્ય લઈને રોગીને
ઔષધ આપવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે આપણે જેને દાન આપીએ,
તેથી તેનું રક્ષણ થાય અને તે હોકા આપણી કીર્તિ પ્રસારે, આ હેતુથી
જે દાન કરે છે, અથવા હે અર્જુન ! એકાદ ઉત્તમ પ્રાદાણ પાસેથી,
પ્રત્યુપકારની આશા ન હોય કે, તે દાન દેનારની પ્રસિદ્ધિ કરે એવો
ન હોય, તો પછી તેને એકાદ કોડી દાન આપીને, તેના હાથમાં
પોતાનાં સર્વ કુટુંબીઓના પ્રાયશ્ચિત્તનો સંકલ્પ જે મૂકે છે, અથવા
તો પરલોકનાં સર્વ ક્ષણોની આશા કરીને જ જે દાન આપે છે અને
તે પણ સામાની ક્ષુધા પણ તૃપ્ત ન થાય એટલું ! વળી એટલું તો
એટલું, પરંતુ તે પણ સતોષથી આપતો નથી; અને દાન લેવાવાળો
લઈને ગયા પછી પેટો દાતા મહા હાનિ થઈ એમ માની ખૂંદે છે;
બધું ચોરે તેનું સર્વસ્વ હરણ કરી લીધું હોય. એવો તેને ઉદ્ભવ
થાય છે. હે સુમતિ અર્જુન ! આવી મનોવૃત્તિથી જે દાન આપવામાં
આવે છે, તે ત્રણે જગતમાં રાજસ દાન કહેવાય છે, એમ તું સમજ.

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

જે દાન સત્કારરહિત, અપમાનપૂર્વક અને પુણ્યકાળ તથા પાત્રના
વિવેક વિના (અપાત્રને) આપવામાં આવે છે, તેને તામસ દાન કહેવું છે. ૨૨

પછી શ્લેષ્ઠોની વસતિ હોય તે સ્થાને, અરણ્યમાં, અપવિત્ર
ગી. ૪૦

સ્થળમાં, તંબૂમાં અથવા નગરના ચૌડામાં આવાં સ્થળોએ એકત્ર થઈને સંધ્યાકાળે કે રાત્રિએ, ચોરી કરીને આણેલા દ્રવ્યનું તેઓ ઉદારતાથી દાન આપે છે અને એ દાન આપવાને યાત્ર કોણ હોય છે? ભાટ લોકો-ભાંડ, વેશ્યા, જીગારીઓ અથવા મૂર્તિમંત ચેટકીઓ પર જતોઓ પ્રસન્ન થાય છે-નવાળે છે. આવા લોકો પેલા દાતાઓની સન્મુખ નૃત્ય, ગાયનાદિ કરે છે; અથવા ભાટ લોકોએ કરેલી સ્તુતિ તેમના સાંભળવામાં આવે એટલે પછી તે જ તેમના કાનોમાં નિત્ય ગણગણાટ કરે છે. પછી જ્યારે તેઓ પુષ્પો અથવા સુગંધી દ્રવ્યોની સુવાસ લે છે, ત્યારે તો તેઓ તેમાં તદ્દીનતાપૂર્વક ઉન્મત્ત થઈને કેવળ-જ્ઞાનના મૂર્તિમંત વૈતાળ જ યની બધ થઈ પછી તેઓ અન્યને લૂંટીને આણેલા અનેક પદાર્થોનું ભાંગ વગેરે બતિના લોકોને દાન આપી દે છે. આ પ્રકારના દાનને હું તામસ દાન કહું છું. વળી દેવ-વશાત્ યીજો પણ એક પ્રકાર યની આવે છે, તે સાંભળ. (૩૦૦)

કહાચિત્ જમરાએ કાષ્ટને કોતર્યો પછી અચાનક તે કાષ્ટમાં રામ-નામના અક્ષરોનો આકાર આવી બધ, અથવા તો સહજ તાળી વગાડવા જતાં કોઈ વાર બે હાથની વચ્ચે કાગડો આવીને સપડાઈ બધ, તે જ પ્રમાણે તામસ મનુષ્યને પુણ્યક્ષેત્રમાં કદાચ પર્વણીના લાભ પ્રાપ્ત થાય અને તે સ્થળે તેનું જૈશ્વર્થ જોઈ થોડું અતિથિ આવી લાગે, તથા તેને જોઈને અભિમાનમાં આવી જઈને, તેને કાંઈ આપું એવો વિચાર પણ આવે; છતાં પણ તેના પ્રત્યે તે પૂજ્ય બુદ્ધિ ન રાખતાં, અને તેને નમસ્કાર ન કરતાં અને અધ્યાદિક સમર્પણ કરતો કે કરાવતો નથી; તેને ઘેસવાને માટે આસન પણ આપતો નથી; તો પછી ગંધાક્ષતથી તેની પૂજા કરવાની વાત તો શા માટે જ કરવી જોઈએ વારુ? એ પ્રમાણે તામસી પુરુષો અતિથિની અપ્રતિષ્ઠા કરે છે; અને જેમ કોઈ કરજ કાઢવા આવેલાની નિર્મલ્લના કરવામાં આવે છે, તેમ તેની હથેલીમાં થોડુંક દ્રવ્ય મૂકીને તુંકારાથી તેનું અને તેટલું અપમાન કરે છે અને હે અર્જુન! તેને જેટલું દાન આપવામાં આવે તેટલી જ તેની કિંમત છે, એમ કહીને તેની અવહેલના કરે છે; અને પછી તેને ખરાબ શબ્દો સંભળાવી તથા ધક્કા મારીને તેનું અપમાન કરે છે. હવે આ વિશેષ જોણવાનું રહેવા દઈએ; એ પ્રમાણે દ્રવ્યનું જે દાન દેવું તે દાનને જગતમાં તામસ દાન કહે છે. (૩૦૮)

એવી રીતે પૌત્રપોતાનાં ચિહ્નોથી યુક્ત સાર્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારનાં દાન તને સ્પષ્ટ કહી સંભળાવ્યાં. તેમના વિષે

હે અર્જુન ! મને એમ લાગે છે કે, કદાચિત્ તું તારા મનમાં એવી શકાને સ્થાન આપીશ કે સંસારબંધનમાંથી મુક્ત કરનાર બે એક સાત્ત્વિક કર્મ જ હોય, તો તે સિવાયનાં બે દોષયુક્ત કર્મો છે, તેમનું વર્ણન જ શા માટે કરવું બોધ્યું ? પરંતુ દ્રવ્યના બંડાર પર ભરતા ભૂતને કાઢ્યા વિના દ્રવ્યનો તે બંડાર જેમ હસ્તગત થતો નથી, અથવા તો ધુમાડો સહન કર્યા સિવાય જેમ અગ્નિ સળગાવી શકાતો નથી, તે પ્રમાણે શુદ્ધ સત્ત્વગુણની આડે બે રજોગુણ અને તમોગુણનું બે દ્વાર આવેલું છે, તેને તોડી નાખવાના પ્રયત્નને અનિષ્ઠ શા માટે ગણવો ? મેં શ્રદ્ધાથી તે જ્ઞાન પર્યંત બેટલી ક્રિયાઓ કહી બતાવી, તે સર્વ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત છે. આ ત્રણે ગુણો વિષે વિવેચન કરવાની ખરેખર મારી ઇચ્છા નહોતી; પરંતુ સત્ત્વગુણ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવા માટે જ બીજા બે ગુણોનું વર્ણન કરવું પડ્યું. બે બેમાં તૃતીય હોય છે, તે બેનો ત્યાગ કર્યો પછી જ દેખાય છે. જેમ દિવસ અને રાત્રિનો ત્યાગ કરવાથી સધ્યાકાળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે રજા અને તમનો નાશ થતાં તૃતીય ઉત્તમ બે સત્ત્વગુણ તે પોતાની મેળે જ આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, એવી રીતે સત્ત્વગુણને વ્યક્ત કરી બતાવવા માટે તને રજોગુણ અને તમોગુણનાં લક્ષણો પણ કહી સંભળાવ્યાં. માટે હવે, તેમનો ત્યાગ કરી કેવળ સત્ત્વગુણના ચોગે તું તારા કાર્યની સિદ્ધિ કરી લે. આ શુદ્ધ સત્ત્વગુણ વડે જ તું યજ્ઞાદિ સર્વ કર્મોનું આચરણ કર; એટલે તું સ્વસ્વરૂપને સહજમાં જ પ્રાપ્ત થઈ જઈશ. બે સૂચ્ય પોતે જ આવીને કોઈ પણ વસ્તુ દર્શાવવા માટે, તો એવી શી વસ્તુ છે કે, ન દેખાય વાકું ? તે જ પ્રમાણે સત્ત્વગુણનું આચરણ કરવાથી કયા ફળની પ્રાપ્તિ ન થાય ? સત્ત્વગુણમાં આવી સર્વોપરી શક્તિ બે કે રહેલી છે ખરી; તોપણ જેના વડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે તો વળી એક નિરાળી જ વસ્તુ છે અને સત્ત્વગુણને બ્યારે એ વસ્તુની સહાય મળે છે, ત્યારે જ મોક્ષપ્રાપ્તિની ચોગ્યતા આવે છે. ઉત્તમોત્તમ સુવર્ણ ભલે ને સો ટક્યનું હોય, તોય તેના પર બ્યારે રાજાના નામનો સિલ્લો પડે છે ત્યારે જ તે (રાજ્યમા) સર્વત્ર ચાલવા માટે છે. અનેક સ્થાનોનું પાણી સ્વચ્છ, શીતળ, સુગંધીયુક્ત તથા સુખદાયક તો હોય છે જ, પરંતુ બ્યા સુધી તે તીર્થોના પાણીમાં આવીને મળતું નથી, ત્યાં સુધી તેમાં યવિત્રતા આવતી નથી. બીજા સ્થાનના જળમાં ભલે ને ગમે તેટલી અને ગમે તેવી ચોગ્યતા રહેતી હોય, તોય બ્યારે ગંગા

તેનો સ્વીકાર કરે છે, ત્યારે જ સમુદ્રમાં તેનો પ્રવેશ થઈ શકે છે;* તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન! સાત્ત્વિક કર્મના આચરણ દ્વારા મોક્ષને મળવા માટે નીકળતાં જેના યોગથી વચમાં કાંઈ વિદ્ય નહતું નથી, તે તત્ત્વ નિરાણું જ છે. આ કથન સાંભળતાં જ અર્જુનના મનમાં અત્યંત ચિંતા ઉત્પન્ન થવાથી તે કહેવા લાગ્યો કે, ‘દેવે કૃપા કરીને તે મને કહેવું જોઈએ.’ એટલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, જેના યોગથી સાત્ત્વિક ગુણને મોક્ષરૂપી રત્નનો લાભ મળે છે, તે વસ્તુનાં લક્ષણો સાંભળ. (૩૨૭)

અંતત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાથ્થ યજ્ઞાથ્થ વિહિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

હા, તત્ત્વ અને સત્-એવાં ત્રણ પ્રકારનાં બ્રહ્મનાં નામો છે. તેમના યોગથી બ્રાહ્મણ, વેદ અને યજ્ઞ, એ પૂર્વે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે. ૨૩

તો અનાદિ જે પરબ્રહ્મ છે અને જે જગત વગેરે સર્વનું વિશ્રાંતિ-સ્થાન છે, તેનું એક જ નામ ત્રણ પ્રકારનું છે. તે બ્રહ્મ ખરેખર નામ અને જાતથી રહિત છે, પરંતુ અજ્ઞાની જનો તેને અધિકારમાં ઓળખી શકે, એટલા માટે વેદોએ તેને નામ આપ્યું છે. છોકરું જન્મે છે, ત્યારે નામ હોતું નથી; પરંતુ તેનું નામ પાડ્યા પછી તેને તે નામથી ઓલાવીએ તો તે હોકારો આપ્યા કરે છે; તે જ પ્રમાણે સંસાર-તાપથી તપ્ત થયેલા જીવો વેદો આગળ પોતાનાં દુઃખોનાં શોધણું રહવા આવે તે વેળાએ તેમના પોકારો સાંભળીને વેદો તેમને જે હોકારો આપે છે, તે જ એ નામ છે. બ્રહ્મની અનિર્વાચ્યતા મટી ઐક્યરૂપે પ્રાપ્તિ થાય, એટલા માટે વેદોએ કૃપાવંત થઈ એ કાર્યની સિદ્ધિ કરી આપે, એવો એક મંત્ર શોધી કાઢ્યો છે. પછી તે મંત્રથી બ્રહ્મનું આહ્વાન કરવામાં આવતાં, તે સહજ પાછળ હોવા છતાં આગળ આવીને ઊભા રહે છે; પરંતુ વેદરૂપી પર્વતના શિખર પર ઉપનિષદ-રૂપી નગરમાં જે બ્રહ્મની પંક્તિમાં વિરાજતા હોય છે, તેઓ જ એ

* અહીં બીજા સ્થાનનું જળ એટલે બીજી નદીઓ નહિ, કિંતુ ગંગાના પ્રવાહના ભાગમાં જે બીજી નાની નદીઓ અથવા વહેણા આવી મળતા હોય તે, એવો જ અર્થ લેવાનો છે. કારણ કે બીજી નદીઓ તો ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે સ્વતંત્રતાથી સમુદ્રમાં જઈ મળતી હોવાથી જો તેવો અર્થ લઈએ તો તે અસંભવિત અર્થ થાય.

રહસ્યને જાણી શકે છે. વધારે તો શું, પરંતુ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની બ્રહ્મદેવને જે શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, તે પણ જે એક નામના અનુધાનથી મળી છે; હે વીરોત્તમ, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે બ્રહ્મદેવ એટલા જ ઉત્પન્ન થયા, ત્યારે તે ગાંડા જ બની ગયા! જે મારામાંથી તેમની ઉત્પત્તિ થઈ, તે ઈશ્વરને પણ તેમણે ઓળખ્યો નહિ અને સૃષ્ટિ પણ ઉત્પન્ન કરી શક્યા નહિ; પરંતુ તે યોગ્યતા જે એક જ નામના ઉચ્ચારથી તેમને પ્રાપ્ત થઈ, જેના અર્થને મનમાં લાવવાથી અને જે ત્રણ અક્ષરોનો જ્ય કરતાં જ તેમનામાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા આવી; ત્યારે બ્રાહ્મણને નિર્માણ કરી, તેમને વેદોની આજ્ઞા માન્ય કરવાનું કહી તેમના નિર્વાહ માટે યજ્ઞાદિ કરવાનો તેમને બોધ આપ્યો. પછી અપાર હોડો ઉત્પન્ન કર્યા, જેમની ગણના થઈ શકતી નથી અને ત્રણે ભુવનો બ્રહ્મદેવે બ્રાહ્મણને અબહારરૂપે (ઇનામરૂપે) કરી દીધાં. (૩૪૦)

શ્રીલક્ષ્મીપતિ કહે છે : આ પ્રકારે જે નામમંત્રના યોગથી બ્રહ્મદેવે શ્રેષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત કર્યું, તેનાં લક્ષણો સાંભળ. સર્વ મંત્રોમાં શ્રેષ્ઠ જે ઈન્કાર, તે મૂળ અક્ષર છે એમ સમજ અને તત્કાર બીજો તથા સત્કાર ત્રીજો અક્ષર છે. આ પ્રમાણે ઈં તન સત્ એનું ત્રણ પ્રકારનું બ્રહ્મનું નામ છે. ઉપનિષદોનું જે એ નામરૂપી સુંદર ગુણ છે, તેની તું સુગંધ લે. એનું ઐક્ય થયા પછી જે સાત્ત્વિક કર્મનું આચરણ કરવામાં આવે, છે, તો મોક્ષ આપણા ઘરનો દાસ બને છે; પરંતુ ભાર્યે રે! દેવયોગે જે કપૂરના અલંકારો આવીને પ્રાપ્ત થાય, તો તેનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો એ સમજવાની જ પ્રથમ અડચણ હોય છે; તેવી જ રીતે સત્કર્મનું આચરણ કરીને જે બ્રહ્મના નામનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે, તોપણ જે તેની વ્યવસ્થાનો મર્મ જ્ઞાત ન હોય, તો જેમ સાધુવૃંદ શેર પધારતાં તેનું સન્માન કરવાને બદલે અપમાન કરવાથી જેમ પુણ્યનો ક્ષમ થાય છે, અથવા સુવર્ણના ઘણા અલંકારો કરવામાં આવ્યા હોય; પરંતુ તેમને યથાસ્થાને પહેરવાને બદલે જેમ તેમને એકત્ર કરી ગળે બાધવામાં આવે, તો તે શોભા આપવાને બદલે કુરૂપતા જ પ્રગટ કરે છે; તેમ મુખ દ્વારા બ્રહ્મના નામનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે અને હાથથી સાત્ત્વિક કર્મનું આચરણ કરવામાં આવે; પરંતુ તેની વ્યવસ્થા જ્ઞાત ન હોય, તો તે સર્વ કર્મ વ્યર્થ થાય છે. અરે! અન્ન પણ સમીપ હોય અને હ્રુદ્યા પણ લાગી હોય; પરંતુ નાના બાળકને તેને હાથ વડે લઈને મુખમાં મૂકવાની વ્યવસ્થા જ્ઞાત ન હોવાથી, લંધન જ કરવું પડે છે; અથવા હે અર્જુન! તેલ, વાટ

અને અગ્નિ એ ત્રણે એક જ સ્થાનમાં હોવા છતાં પણ દીપક કેવી રીતે પ્રદીપ્ત કરવો, એ જો વિહિત ન હોય, તો પ્રકાશ કરી શકાતો નથી; તે જ પ્રમાણે પર્વકાળ (પુષ્યદિવસ) પ્રાપ્ત થાય, કર્મ કરવાની ઇચ્છા હોય અને તે વખતનો મંત્ર પણ સ્મૃતિમાં હોય; પરંતુ તેની વ્યવસ્થાની માહિતી ન હોય, તો તે સર્વ યોગ વ્યર્થ બન્ય છે; એટલા માટે ત્રણ અક્ષરનું જે આ બ્રહ્મનું નામ, તેની વ્યવસ્થા શી રીતે કરવી ત કહું છું, તે સાંભળ. (૩૫૩)

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

એટલા માટે, વેદવેતાઓની યથાવિધિ યજ્ઞ, દાન અને તપ, આદિ ક્રિયાઓ બ્રહ્મના ‘૪’ નામના ઉચ્ચાર સહિત નિરંતર ચાલતી હોય છે. ૨૪

ત્યારે હવે પરબ્રહ્મ નામના જે ત્રણ અક્ષરો છે, તે ત્રણેની યોજના કર્મના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં કરવી. હે કિરીટી! એ જ યુક્તિની સહાયથી બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેણે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તે બ્રહ્મની સાથે ઐક્ય કરવા માટે યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓને ત્યાગ કરતા નથી; પરંતુ પ્રથમ ધ્યાન દ્વારા હૃદયને સિદ્ધ કરીને પછી જ વાચાથી તેનો ઉચ્ચાર કરે છે. આ પ્રકારે ધ્યાન કર્યા પછી પ્રણવોચ્ચાર સ્પષ્ટ કરીને તદનન્તર ક્રિયાનો આરંભ કરે છે. પછી અંધારામાં ચોક્કસવાઈ ન જતા દીપકની પેઠે કે અરણ્યમાં સાથે રહેલા બળવાન સોબતીની પેઠે કર્મોરંભનો પ્રણવોચ્ચાર કર્મ કરતી વખતે તેની સંગે રહે છે, એમ તું સમજ. તે બ્રહ્મજ્ઞાની ધર્મ વડે પ્રાપ્ત કરેલું પુષ્કળ દ્રવ્ય યોગ્ય દેવતાને અર્પણ કરવાના હેતુથી બ્રાહ્મણ દ્વારા, અથવા અગ્નિના મુખ દ્વારા ચણ કરે છે. આહવનીય, ગાર્હપત્ય અને દક્ષિણ-એ એ ત્રણ અગ્નિમાં તેઓ યથાવિધિ હવન કરે છે. વધુ શું કહું? તે નાના પ્રકારના ચણ કરીને અગ્નિય અહકારનો ત્યાગ કરે છે; અથવા ન્યાયથી મેળવેલું પવિત્ર દ્રવ્ય તથા ભૂમિ આદિકનું દેશકાળ જોઈ મુપાત્રને દાન આપે છે; અથવા એક દિવસને અંતરે કે એક મહિનાને અંતરે કૃત્સ્ન ચાંદ્રાયણવ્રતનું આચરણ કરી, મહિનાના મહિના સુધી ઉપવાસ કરીને, શરીરમાંની સમ ધાતુનું શોષણ કરીને પોતાના શરીરને શુદ્ધ કરી તપ કરે છે. આ પ્રકારે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ જે કર્મો બંધન રૂપે હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે, તેમના પ્રથમારંભે પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરવાથી તે જ કર્મોના યોગે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને મોક્ષ મુક્તિ થાય છે. નદીના તીરને અથડાઈને જોડેલી નાવ યાણીમાં હઠસેલતી વખતે ભારે લાગે છે;

પરંતુ તેના જ યોગે પાછળથી પાણીમાં તરી જવાય છે, તે જ પ્રમાણે સસારમાં નાખનાર કર્મોના બંધનમાંથી આ હૈંકારના ઉચ્ચાર વડે મનુષ્ય મુક્ત થાય છે; પરંતુ હવે આ વાત રહેવા દો. આ યજ્ઞ, દાન વગેરે જે ક્રિયાઓ છે તે હૈંકારની સહાયતાથી યોગ્યતાવાળી થાય છે. એ કર્મો જે વેળાએ એમને ક્ષણમુક્ત થયેલાં દેખાય છે, તે વેળાએ તેઓ ‘તત્’ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. (૩૬૮)

તદિત્યનમિસન્ધાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયન્તે મોક્ષકાર્ક્ષિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

મુમુક્ષુજનો પ્રભુ ‘તત્’ નામ ઉચ્ચારી ક્ષણની આશા ન ધરનાં. યજ્ઞ, તપ અને દાનની વિવિધ ક્રિયાઓ કરે છે. ૨૫

જે એક પરબ્રહ્મ સર્વ જગતથી પર છે અને સર્વનો સાક્ષી છે, તેનો ‘તત્’ શબ્દથી (મુમુક્ષુજનો) ઉચ્ચાર કરે છે. હે અર્જુન! તે સર્વથી આદિ છે, એમ લક્ષમાં આણી, તેના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરી, પછી તેઓ તેનો ‘તત્’ નામથી ઉચ્ચાર કરે છે; અને કહે છે કે, તદ્દુપ પ્રહ્મને ક્ષણ સહિત સર્વ ક્રિયાઓ અર્પણ થાઓ! અને અમોને ભોગ-વવા માટે કાંઈ પણ અવશિષ્ટ ન રહો! આ પ્રમાણે તેઓ તત્સ્વરૂપ પ્રહ્મને સર્વ કર્મો અર્પણ કરી, ‘તે કર્મો અમારાં નથી,’ એમ કહીને કર્મોથી મુક્ત થઈ જાય છે. હવે હૈંકારનો ઉચ્ચાર કરી, જેનો આરંભ, કરાચલો હોય છે અને તત્ત્વનો ઉચ્ચાર કરી, જેનું ક્ષણ અર્પણ કરાચલું હોય છે અને એવી રીતે જે કર્મને પ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે તે કર્મો જો કે ખરેખર પ્રહ્મસ્વરૂપ જ થયાનું હોય છે, છતાં માત્ર એટલાથી જ કાંઈ કાર્યભાગની સમાપ્તિ થતી નથી; કારણ કે જે કર્મ કરનાર છે, તેનો હેતુભાવ તો અવશિષ્ટ જ રહે છે, તેનું પ્રહ્મની સાથે એક્ય થતું નથી. મીઠાને પાણીમાં નાખતાં તે પીગળી જાય છે; પરંતુ તેની ખારાશ તો બુદ્ધિ જ હોય છે; એટલે એવા કર્મને પ્રહ્માકાર થયું છે એમ સમજવું, તે જ દ્વૈત છે અને જેમ જેમ દ્વૈત વધતું રહે તેમ તેમ સસાર-ભય પણ વધુને વધુ રહ્યા કરે છે, અર્થાત્ દ્વૈત જ્યાં સુધી કાયમ હોય ત્યાં સુધી સસારનો ભય જતો નથી, એમ દેવ પોતાના શ્રીમુખ દ્વારા કહે છે; એટલું જ નહિ, પણ વેદોના પણ એ જ અભિ-પ્રાય છે; એટલા માટે પ્રહ્મમાં રહેલા દ્વૈતનું ‘તત્’ શબ્દના જ્ઞાન વડે નિરસન કરવાના ઉદ્દેશથી જ દેવે ‘તત્’ શબ્દની ચોખ્ખા કરેલી છે; એટલે હૈંકાર અને તત્કારના ઉચ્ચાર દ્વારા કરેલા કર્મો પ્રહ્મસ્વરૂપ બની જાય છે અને તેમને પ્રથસ્ત કર્મો કહે છે. પ્રથસ્ત કર્મમાં ‘સત્’ શબ્દનો

જે ઉપયોગ કરાય છે, તે સાંભળવા યોગ્ય છે, તે કહું છું. (૩૭૬)

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ।

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છદ્ધઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥ ૨૬ ॥

શાનીઓ બ્રહ્મના 'સત્' નામની અસ્તિત્વ અને ઉત્તમતા દર્શાવવાને માટે યોજાયા કરે છે; તેમ જ હે પાર્થ ! શુભ કર્મ દર્શાવવા માટે પણ તેઓ 'સત્' શબ્દને યોજે છે. ૨૬

આ 'સત્' શબ્દ દ્વારા અસદ્ગુણ યોદ્ધા નાહું ગળાઈ જઈને નિર્મળ સત્પણ્ણાત્મ વ્યંગ સ્વરૂપ દષ્ટિગોચર થાય છે. તે 'સત્' ને દેશ કે કાળથી ભિન્નરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી, તે તો પોતાના સ્થાનમાં જેવું ને તેવું જ રહે છે. આ જે સર્વ દેશ જગત છે, તે અસત્ હોવાથી તે સત્ત્વ રૂપ નથી. જે સત્ત્વ રૂપ દષ્ટિગોચર થતાં આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે સત્ સાથે ઐક્યબોધથી કર્મ બ્રહ્મરૂપ બને છે. હવે ઝંકાર અને તત્કારથી કર્મ બ્રહ્મરૂપ થાય છે, એમ પૂર્વે જ જણાવ્યું છે; તો પછી સત્ શબ્દનો ઉપયોગ શો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, કર્મ બ્રહ્મરૂપ થયાં છે, એવો પણ સંસ્કાર રહે નહિ, એટલા માટે સત્ શબ્દનો વિનિયોગ છે. આ સત્ શબ્દની આવી અંતર્ગત વ્યવસ્થા સમજો, એમ શ્રીરંગે કહ્યું. મહારાજ કહે 'છે, હું કહેતો નથી હો ! હું જ કહું છું અને દેવ કહેતા નથી, એમ જો કહું, તો શ્રીરંગના સ્વરૂપમાં દ્વેતની ઉત્પત્તિ થઈ ન્યૂનતા આવે છે; માટે હું જે કહું છું તે દેવની જ વાણી છે' (૩૮૬)

હવે 'સત્' શબ્દ એક બીજી રીતે સાત્ત્વિક કર્મ પર ઉપકાર કરે છે, તે સાંભળો. સત્કર્મો યથાવિધિ ઉત્તમ પ્રકારે આહુ હોય. ત્યારે તેમાં એકાદ બાબુથી પણ ન્યૂનતા આવે, તો શરીરનો એકાદ અવયવ ન્યૂન થવાથી જેમ શરીરના વ્યાપારો બધ થાય છે, અથવા રથનો એકાદ ભાગ ખંડિત થયો હોય, તો જેમ તેની ગતિ ઓછી થાય છે, તેવી જ રીતે કર્મ સત્ (ઉત્તમ) હોવા છતાં બધારે એકાદ ગુણના અભાવે તે કર્મ અસત્ બને છે, ત્યારે ઝંકાર અને તત્કારની સહાયથી 'સત્' શબ્દ તે વ્યંગ કર્મનો ઉત્તમ પ્રકારે છણોદાર કરે છે અને પોતાના તેજના બળથી કર્મનો વ્યંગ છુપાવ કરી, તેને સદ્-ભાવની યોગ્યતાએ લાવે છે. જે પ્રમાણે દિવ્ય ઔષધિ રોગીને સાજો કરે છે, અથવા હારેલાને સહાય મળવાથી કિશુભુ બળ આવે છે, તે જ પ્રમાણે 'સત્' શબ્દ વ્યંગ કર્મની ન્યૂનતા નષ્ટ કરે છે, એમ તું જાણ અથવા તો, કેઈ પ્રમાદ વડે કર્મ પોતાની મર્યાદા છોડીને જો

નિષિદ્ધ માર્ગે ચાલ્યું જાય; જે ચાલનાર હોય છે તે જ માર્ગ ભૂલે છે અને પરીક્ષકને જ કોઈવાર ભ્રમ થઈ જાય છે; અર્થાત્ વ્યવહારમાં શું શું નથી થતું વારુ? એવી રીતે, અવિચારના યોગે કર્મની મર્યાદાનો તેને લોપ થાય અને તેને નિષિદ્ધપણુ પ્રાપ્ત થાય, તો તે ઉભયના કરતાં વિશેષ જ્ઞાતા એવો જે આ ‘સત્’ શબ્દ તેની યોજના કરવામા આવે, તો તે અધમ કર્મને પણ ઉત્તમ કર્મ બનાવી દે છે. લોખંડને જેમ પારસમણિતુ ઘર્ષણ, સાધારણ વહેળાને જેમ ગંગા નદીનો મેળાપ અથવા મૃત મનુષ્યને જેમ અમૃતની વૃષ્ટિ (લાભકારક થઈ પડે છે), તેવી જ રીતે હે વીરેશ! અસત્કર્મને આ ‘સત્’ શબ્દનો પ્રયોગ અતિશય લાભહાયક થાય છે. વધારે કહેવાની કશી અગત્ય જ નથી; કારણ કે, ‘સત્’ નામનો મહિમા એવો જ છે. આ રીતે ‘સત્’ શબ્દનું રહસ્ય સમજી લઈ જ્યારે તું તે નામનો ઉચ્ચાર કરીશ, ત્યારે એ જ કેવળ પ્રજ્ઞ છે, એમ તારા જાણવામાં આવી જશે. ‘ઠૅં તત્ સત્’ એ અક્ષરો સુમુક્ષુને તે સ્થળે લઈ જાય છે, કે જે પ્રજ્ઞમાંથી દષ્ટિગોચર સર્વ પદાર્થો પ્રકાશમાન થાય છે. તે પરપ્રજ્ઞ સ્વચ્છ હોઈ અપરિચ્છિન્ન છે અને ‘ઠૅં તત્ સત્’ એ તેને દર્શાવનાર અંતર્ગત નામ છે; તથાપિ આકાશને જેમ આકાશનો જ આશ્રય છે, તેમ જ ‘ઠૅં તત્ સત્’ એ અક્ષરોને પ્રજ્ઞનો જ આશ્રય છે.’ આકાશમાં ઉદય પામ્યા પછી સૂર્ય જ સૂર્યને પ્રકાશિત કરે છે, તે જ પ્રમાણે આ નામના ઉચ્ચારની સાથે જ પ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૪૦૪)

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ।

કર્મ ચૈવ તદર્થીયં સદિત્યેવામિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

યજ્ઞ, દાન, અને તપમાં તત્પર રહેવું, તેને ‘સત્’ કહેવામાં આવે છે અને તેમના ઉદ્દેશથી કરેલા કર્મને પણ ‘સત્’ કહેવામા આવે છે ૨૭

એટલા માટે એ ત્રણ અક્ષરનું નામ નહિ, પરંતુ કેવળ પ્રજ્ઞ જ છે, એમ તું જાણ અને તેટલા માટે જે જે કર્યો તું કરે, તે કર્મ મધ્યે આરભમા જ ભલે કાઈ વ્યગ ઉત્પન્ન થાય, અથવા તેમનો આરભ કરવા છતાં તેઓ અપૂર્ણ રહી જાય, તે ચક્ષુ હોય, દાન હોય અથવા ગહન તપ હોય; પરંતુ પારસમણિના સ્પર્શથી; થયેલા સુત્રણમાં જેમ ઉત્તમ કે હલકુ-એવો ભેદ હોતો નથી, તે જ પ્રમાણે કરેલા કર્મોને

* યજ્ઞમાં સ્થિતિ, તપમા સ્થિતિ દાનમાં સ્થિતિ એવે પણ ‘સત્’ શબ્દનો અર્થ કરવામા આવે છે અને એ કારણથી કર્મને પણ સદૃ-‘સત્’ (સત્કર્મ)ના નામથી ઓળખી શકાય છે.

પ્રહાર્પણ કરવાથી તે પ્રહરૂપ જ થઈ જાય છે અને જે પ્રમાણે સમુદ્રમાં મળ્યા પછી નદીઓનું વર્ગીકરણ કરી શકાતું નથી, તે જ પ્રમાણે તે કર્મમાં પૂર્ણપૂર્ણનો (ઉત્તમ કિંવા નિષિદ્ધનો) લેહ અવશિષ્ટ રહેતો નથી. એ પ્રમાણે હે જ્ઞાનવંત અર્જુન! પ્રહા નામની શક્તિ તને દૃષ્ટાન્તપૂર્વક રપષ્ટ કરીને કહી સંભળાવી અને હે વીર! પ્રહા નામના એકએક અક્ષરની ભિન્નભિન્ન વ્યવસ્થા પણ તને સારી રીતે કહી સંભળાવી એ રીતે, હે અર્જુન! પ્રહા નામની આવી મહત્તા છે, એ મર્મ તું સમજ્યો ને? માટે હવેથી નિરંતર જો એ નામમાં જ શ્રદ્ધા રાખીશ. તો જન્મબંધનથી તું મુક્ત થઈશ. જે કર્મ કરતાં આ શબ્દનો ઉત્તમ રીતે ઉપયોગ કરવામા આવશે, તે કર્મ પૂર્ણ થવા સાથે વેદરૂપી જ થશે.

અશ્રદ્ધયા હૃત દત્તં તપસ્ત્વં કૃતં ચ યત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તપ્રેત્ય નો હ્ ॥ ૨૮ ॥

હે પાર્થ! શ્રદ્ધા વિનાન કરેલા હવન (યજ્ઞ), દાન, તપ અને અન્ય કોઈ પણ કર્મને 'અસત્' કહેવામાં આવે છે, તે કર્મ પરમેશ્વરમાં પણ ફલપ્રદ થતાં નથી અને આ લોકમાં પણ ફળદાયક હોતાં નથી. ૨૮

પરંતુ એ માર્ગને છોડી, શ્રદ્ધાનો આશ્રય ત્યજીને અને દુરાશ્રદ્ધનું પ્રાબલ્ય વધારીને, પછી કેટલેવધિ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવામાં આવે; સર્વ પૃથ્વીને રત્નોથી ભરી તેનું દાન આપવામાં આવે; એક અંગૂઠા પર ભલા રહી સહઅધિપતિ વર્ષો પર્થત તપશ્ચર્યા કરવામાં આવે અને જળાશય પ્રમાણે મીઠા પાણીનો સમુદ્ર બાંધવામાં આવે, તોપણ તે સર્વ વ્યર્થ છે. ખડક પર વૃષ્ટિ થાય, અથવા ભસ્મમાં આહુતિ અપાય, પડછાયાને આલિંગન અપાય કે, હે અર્જુન! આકાશને બાથ ભરવામાં આવે, તેની પેઠે આ સર્વ સમારલો વ્યર્થ જ થઈ જાય છે. પાષાણને ધાણીમાં નાખીને પીલવાથી તેલ કે ઓળાની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તે પ્રમાણે એ વ્યર્થ આઠળરો (શ્રદ્ધા રહિત યજ્ઞ આદિ)

+ આ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ઉપદેશનો મથિતાર્થ જોવા છે કે, 'હે અર્જુન' શ્રદ્ધા વડે ઝૂં તત્સત્ જોવા નિર્દેશપૂર્વક જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે જ કર્મ 'સત્' કહેવાય છે. એટલા માટે, તું પણ અગિયસ શ્રદ્ધા રાખીને યુદ્ધ કરવાને આગળ વધ અને તે યુદ્ધ કરતી વેળાએ ઝૂં તત્સત્ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર કર, એટલે તને એ યુદ્ધના કર્મથી બંધનની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ કે ભય રહેશે નહિ. યુદ્ધ કર, પણ અશ્રદ્ધાથી નહિ એટલે કે, મારા મનનું સમાધાન કરવા માટે કે મને સારું લગાડવાને તેમ ન કરતાં પરમ શ્રદ્ધા સહિત જ તારું યુદ્ધ કર્મ આપર; કારણ કે શ્રદ્ધા વિનાનાં સર્વ કર્મો સર્વથા નિષ્ફળ જ થાય છે.

કર્મોથી કેવળ દારિદ્ર્યની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. પછેડીમા કાંકરા બાધીને દેશપરદેશ જઈએ, તો તે જેમ દ્રવ્યની અવેળમાં કામ લાગતા નથી અને ઉપવાસ કરાવે છે, તેવી જ રીતે તે સર્વ કર્મોના આચરણથી આ લોકમાં પણ મુખ મળતું નથી એટલે પછી પરલોકનાં સુખની ઇચ્છા તો કરવી જ શા માટે જોઈએ વારુ ? અર્થાત્ પ્રજ્ઞામાં શ્રદ્ધા ન રાખીને (પ્રજ્ઞાર્પણ ન કરતાં) જે કર્મો કરવામાં આવે છે તેમનું કશું પણ તાત્પર્ય હોતું નથી. તે આ લોક અને પરલોકમાં કેવળ બોબરૂપ જ થઈ પડે છે. પાતકરૂપી હાથીનો નાશ કરનાર સિંહ, ત્રિવિધ તાપરૂપી* અધકારનો લોપ કરનાર સૂર્ય, લક્ષ્મીપતિ અને સર્વ વીરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ પ્રમાણે બોલ્યા, એટલે આત્માનંદમાં નિમગ્ન થયેલો અર્જુન, પૂર્ણિમાના ચંદ્રપ્રકાશથી જે પ્રમાણે ચંદ્ર છવાઈ બંધ છે, તેવી રીતે છવાઈ ગયો (પાછો પડ્યો). અહો ! સંજ્ઞામનો તો વ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે અને બાણોની અણીઓ તેનાં માપે છે અને તે અણીઓ વડે જીવસહવર્તમાન માંસનું માપ લેવાનું કામ ચાલે છે, એવા દુર્ઘટ પ્રસંગમાં અર્જુન આત્માનંદમાં કેવલ નિમગ્ન થઈ રહ્યો છે ! આજે અર્જુનના જેવો અન્ય કોઈનો ભાગ્યો-દય થયેલો જણાતો નથી. સંજય કહે છે : હે કૌરવેશ્વર ધૃતરાષ્ટ્ર ! શત્રુના (અર્જુનના) શુભ જોઈને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ સમયે તો આપણા આનંદનું કારણ એ અર્જુન જ થયો છે. જો તેણે આ વાત પૂછી ન હોત, તો હવે પોતાનું હૃદયગત કેવી રીતે પ્રગટ કર્યું હોત ? અને આપણને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ હોત ? આપણે અજ્ઞાનરૂપી અધકારમાં જન્મ-મરણનો વ્યર્થ પ્રવાસ કરતા પડ્યા હતા, એટલામા તેણે મને આત્મપ્રકાશરૂપી મંદિરમાં લાવી મૂક્યો. તેણે મારા પર અને તારા પર આવડો મોટો ઉપકાર કર્યો છે; એટલા માટે તે પણ વ્યાસની પેઠે આપણો ગુરુ થયો છે. એટલામા સંજય પોતાના મનમાં બોલ્યો કે, મેં જે અર્જુનની અતિશય સ્તુતિ કરી તે ધૃતરાષ્ટ્રથી સહન થઈ શકનાર નથી; માટે હવે વધારે બોલવાની આવશ્યકતા નથી. આ પ્રમાણે સંજયે પ્રસ્તુત વાત છોડી, અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને જે બીજી વાત પૂછી, તે કહેવાનો આરંભ કર્યો. નિવૃત્તિ દાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, તેણે જેમ વાતનો પ્રવાહ બદલ્યો, તેમ હું પણ બદલીને હવે તે વાત તમને કહી સંભળાવુ છું તે સાંભળો. (૪૩૩)

इति श्रीज्ञानदेवविरचिताया मावार्थदीपिकायां सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥

+ ત્રિવિધ તાપ-આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક.

અધ્યાય ૧૮ મો—મોક્ષસંન્યાસયોગ

હે દેવ ! હે નિર્મળ ! હે ભક્તોનું મંગળ કરનારા ! હે જન્મ તથા વૃદ્ધાવસ્થાથી મેલોનો નાશ કરનાર વાયુ ! આપનો જયજયકાર હો. હે દેવ ! હે બળવાન ! હે હુઃખનો સમૂળ નાશ કરનારા ! હે વેદ અને શાસ્ત્રથી વૃક્ષના ફળ ! હે લાભદાયક ! આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ ! હે સંપૂર્ણ ! આપ, જેમણે વિષયોનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમના પર કૃપા કરનારા છો અને લીલાથી કાળની કીડાના હેતુરૂપ હોવા છતાં કાળથી અતીત અને સંપૂર્ણ છો. આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ ! આપ અચળ છો; ભક્તોના ચિત્તની અચળતાનું પાન કરવાથી આપનું ઉદર વધ્યું છે અને જગતનો પ્રકાશ કરીને તેમાં નિરંતર કીડા કરી રહેલા એવા આપનો જયજયકાર થાઓ. હે નિષ્કલ ! હે આનંદ ને સ્ફૂર્તિ આપનારા ! હે સર્વદા સર્વ પાપોને દૂર કરનારા ! હે સમસ્ત વિશ્વના મૂળ કારણ ! આપનો જયજયકાર હો. હે દેવ ! હે સ્વયંપ્રકાશ ! હે જગદ્રૂપ મેધને ધારણ કરનાર આકાશ ! હે જગદ્રૂપ ઉત્પત્તિના મૂળ સ્તંભ ! હે સંસારનો નાશ કરનારા ! આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ ! હે ઉપાધિરહિત ! હે અવિદ્યાથી જંગલનો નાશ કરનારા હાથી ! હે શમ-ક્રમ વડે કામ-મદનો નાશ કરનારા ! હે હયાના સાગર ! આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ ! હે એકરૂપ ! હે કામથી સર્પના ગર્વનો તિરસ્કાર કરનારા ! હે ભાવિક ભક્તોનાં ચિત્તથી મંદિરમાંના દીપક ! હે સંસારતાપનો નાશ કરનારા ! આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ ! આપનું રૂપ અદ્વિતીય છે અને આપ પૂર્ણ નમ્ર થયેલા મનુષ્ય પર પ્રેમ કરનારા છો, તેમ જ ભક્તાધીન હોઈને ભજન કરવા યોગ્ય તથા માયાને અગર્ય છો. એવા આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ ! હે ગુરુરાય ! હે દલપનાતીત વસ્તુના કલ્પવૃક્ષ ! હે જ્ઞાનવૃક્ષના બીજના ઉત્પત્તિસ્થાન ! આપનો જયજયકાર થાઓ. એવા અનેક પ્રકારના પ્રત્યયો વડે વિશેષણો લગાડીને સર્વ વિશેષભાવથી રહિત એવા આપની સ્તુતિ હું કેટલીક કરું વારું ? જે જે વિશેષણો વડે આપની સ્તુતિ કરવામાં આવે, તે આપનું સ્વરૂપ નથી, એ હું સારી રીતે જાણું છું; અને તેથી જ આપનું વર્ણન કરતાં મને શરમ આવે છે. ત્યારે તું વર્ણન શા માટે કરે છે ? એવો કોઈ પ્રશ્ન પૂછે, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, મારાથી રહી શકાતું નથી;

એટલા માટે જ હું થોડે અંશે સમાધાન થાય એવું વર્ણન દર્શાવ-
પૂવક કરું છું. પરંતુ સમુદ્રને મર્યાદા હોવાનું જે કહેવામાં આવે છે
તે સમુદ્રની મર્યાદા તો ન્યાસુધી ચંદ્રનો ઉદય થયેલા હોતો નથી, ત્યાં-
સુધી જ રહે છે; સૌમકાતમણિ પોતાના ઉદ્ભવથી ચંદ્રને અર્ધ આપતો.
નથી, પરંતુ ચંદ્ર પોતે જ તેની પાસે તે કાર્ય કરાવે છે અને વજ્રાંત-
સ્તુનો પ્રારભ થવાની સાથે વૃક્ષોને પહોંચે એકાએક પોતાની મેળે જ
ઢેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, એ સમજી શકાતું નથી; તે જ પ્રમાણેની
મારી સ્થિતિ પણ થયેલી છે, એમ શા માટે ન સમજવું વારું ?
કમલિની સૂર્યકિરણ પડતાંની સાથે જ લજ્જા છોડી પ્રકુલિત થાય છે,
અથવા મીઠું પાણીમાં નાખતાંની સાથે જ તદ્રૂપ થાય છે, તે પ્રમાણે
હું જ્યારે આપનું સ્મરણ કરું છું, ત્યારે મારું પોતાનું સ્વરૂપ વીસરી
બાંધું છું અને પછી ભોજનથી તૃપ્ત થયેલા મનુષ્ય જે પ્રમાણે ઈચ્છા
સિવાય એક પછી એક અભિકાર ખાધા કરે છે, તે જ પ્રમાણે હે
શ્રીશુરશય ! મારી અહતા દેશાંતરમાં રખડીને નષ્ટ થઈ છે અને મારી
વાચાને આપની સ્તુતિની બેલછા લાગી છે. હે પ્રભો ! મારી આવી
સ્થિતિ આપે જ કરી છે; અથવા જો મારી સ્મૃતિ પ્રમાણે બરેાબર
આપની સ્તુતિ કરવી હોય, તો આપના શુભો અને આપની વચ્ચે
લેહ પાડવો બેઠોએ; પરંતુ હે પ્રભો ! આપ અને આપના શુભો ભરે-
એક રસના જ બનેલા છે, તો આપના વિભાગ શી રીતે કરું ? મોતીને
ભાંગી નાખી તેને ફરીથી સાંધવાની કડાકૂટ કરવા કરતાં તેનું મૂળનું જ
સ્વરૂપ ઉત્તમ નથી કે શું ? અને આપ જ માતાપિતા છે એમ કહેવાથી
પણ આપની સ્તુતિ થવાની નથી; કેમકે એમાં મારા બાળકપણાની
ઉપાધિનો દોષ આવે છે. હું આપનો હાસ છું એમ જો કહું, તો
આપને સ્વામી તે શા આધારે કહું ? અને આવી રીતે ઉપાધિના
યોગથી ઉચ્છિદ્ર થયેલા રૂપનું શું વર્ણન કરું ? હે પ્રભો ! આપ જગ-
દાત્મા છો એમ જો કહું, તો મારા અંતરમાં વાસ કરનાર એવા જે
તમે, તેમને બહાર કાઢ્યા જેવું થાય; માટે વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ
જગતમાં આપની સ્તુતિ થઈ જ શકતી નથી અને મૌન સિવાય ઈતર
અભિકાર આપના અંગ પર ચડાવી શકાય એમ જ નથી; એટલા માટે
કંઈ જ ન બોલવું એ જ આપની સ્તુતિ છે, કંઈ જ ન કરવું એ જ
આપની પૂજા છે અને પૃથગ્લાવથી અવશિષ્ટ ન રહેવું, એ જ ઘટનાઓ
આપનામાં સંભવે છે. એટલા માટે જેમ કંઈ એક માણસ પ્રાંતિ-
યુક્ત થઈ, ઉન્મત્તતાથી બંધબસાટ કરે તે જ પ્રકારનું મારા વડે કરાવું.

આપનું વર્ણન છે; તો હે શુભસ્વરૂપ માણા ! તે તું સહન કર. હવે તું મારી વાણી દ્વારા ગીતાર્થ સ્પષ્ટ થાય એવો સિદ્ધો માર, કે જેથી મારો નિર્દિષ્ટ કરેલો અર્થ આ સંબંધનોની સલામાં માન્ય થાય. ત્યારે શ્રીનિવૃત્તિનાથ મહારાજ જોલ્યા કે, તું આ પ્રકારે વારંવાર અમારી પ્રાર્થના કર મા. અરે ! લોખંડનું સુવર્ણ બનાવવા માટે તે લોહાને શું વારંવાર પારસમણિ પર ઘસવું પડે છે કે ? (૨૮)

આ સાંભળી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જોલ્યા : મહારાજ ! આપનો એટલો જ પ્રસાદ મારે જોઈએ છે. હવે અંધ પ્રતિ આપ દેવ લક્ષ આપો. ગીતાર્થ એ રત્નખચિત દેવાલય છે અને આ અદારમા અધ્યાયરૂપી તેનો કળશ અર્થરૂપી ચિંતામણિનો બનેલો હોઈ, તેના દર્શનથી ગીતાના દર્શનનું રૂળ મળે છે. જગતમાં પણ એવી જ રૂઢિ પ્રચલિત છે, કે દૂરથી કળશનું દર્શન કરતાં દેવાલયમાંના દેવોનાં દર્શનનું જ રૂળ મળે છે. એ જ સ્થિતિ આ અધ્યાયની છે; કારણકે ગીતાનો આ એક જ ૧૮ મો અધ્યાય વાંચવાથી, સમગ્ર ગીતાશાસ્ત્રના વાચનનું શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ કારણથી મેં અદારમા અધ્યાયને વેદવ્યાસે ગીતારૂપી દેવાલય પર ચડાવેલા કળશની ઉપમા આપી છે. દેવાલય પર કળશ ચડાવ્યા પછી કાંઈ પણ કાર્ય અવશિષ્ટ રહેતું નથી, તે જ પ્રમાણે આ અદારમા અધ્યાય ગીતા સમાપ્ત થઈ એમ સૂચવે છે (વ્યાસદેવ સ્વભાવથી જ મહાશ્રેષ્ઠ કારીગર છે). તેમણે સૂત્રોની રચના કુશળતાથી કરી છે તથા વેદરૂપી રત્નોના પર્વત પર ઉપનિષદ અર્થરૂપી જમીનમાં ખાણુ જોદી અને તેમાંથી ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપી લિન્ન લિન્ન આકારના અનેક પ્રચંડ પાષાણુ નીકળ્યા અને તે પાષાણુ વડે મહાભારતરૂપી દેવાલયની આસપાસ દીવાલ ચણી લેવામાં આવી. ત્યાર પછી આત્મજ્ઞાનરૂપી એકસરખા કેરેલા પાષાણુનાં ચોસલાં શ્રીકૃષ્ણભૂત-સંવાદરૂપી ચાતુર્યથી ઘડીને તૈયાર કર્યાં. ત્યાર પછી નિવૃત્તિરૂપી દોરીથી આકળી કરીને સર્વ શાસ્ત્રોનું પૂરણ નાખીને મોક્ષ-મર્્યાદાનો આકાર સિદ્ધ કર્યો. આ પ્રમાણે આ દેવાલયની રચના કરતાં કરતાં પંદરમા અધ્યાય પર્વત પંદર થયે થયા અને વચ્ચેના વચના દેવગૃહની ભીંતો ઘુમ્મટ મુધી આવી પહોંચી. પછી સોળમો અધ્યાય તે ગળમણિનો (શ્રીવાનો) આકાર થયો અને સત્તરમો અધ્યાય કળશની જોડક (માંડણી)ની જગ્યારૂપ છે. તે જોડક પર આ અદારમા અધ્યાયરૂપી કળશને ઉત્તમ રીતે જોસાડી તેના પર શ્રીવ્યાસકૃત ગીતારૂપ ધન ચઢાવવામાં આવી, એટલા માટે પાછળના અધ્યાયો એક

પર એક ચઢતા થર છે અને આ અદારમા અધ્યાયના યોગથી તેને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ છે, એમ આ અતિમ અધ્યાય પરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. કળશના યોગથી કોઈ પણ પૃથ્વી થયેલું કામ શુભ રહેતું નથી, પરંતુ સ્પષ્ટ દિગ્ગોચર થાય છે; તે પ્રમાણે આ અષ્ટાદશ અધ્યાય-માં ગીતાનું સાધન વર્ણન છે. આ રીતે વ્યાસે કુશળતાથી ગીતારૂપી દેવાલય તૈયાર કરી પ્રાણીમાત્રનો નાનાવિધતાથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. કોઈ અહારથી તેની પ્રદક્ષિણા કરીને જપ કરે છે, (ગીતાને પાઠ કરે છે;) કોઈ દેવાલયની બીતે અદેલી શ્રવણરૂપી છાયાનું સેવન કરે છે; કોઈ અવધાનરૂપી બીડું અને પૈસો લઈને દેવાલયના અર્થજ્ઞાનરૂપી અંતર્ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે; તે આત્મજ્ઞાનના યોગથી જગદાત્મા શ્રીહરિની સત્વર પ્રાપ્તિ કરે છે; પરંતુ મોક્ષરૂપી દેવાલયમાં આ સર્વની યોગ્યતા સ્વરૂપી-જ છે. જેવી રીતે કોઈ સમર્થ મનુષ્યને ઘેર જમવા જતાં પંક્તિમાં ઉપર અને નીચેની પત્રાવળીમાં એકસરખાં જ પકવાનો હોય છે (પંક્તિભેદ હોતો નથી), તે પ્રમાણે ગીતાનું કેવળ શ્રવણ કરનારને, અર્થના જાણનારને અને ગીતાનું પઠન કરનારને એકસરખી રીતે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, અસ્તુ. ગીતાગ્રંથ એ વિષ્ણુનું દેવાલય છે અને અદારમો અધ્યાય, એ તેના પર ચઢાવેલો પ્રગટ કળશ છે, આવો ભેદ મેં જાણીપૂજીને કર્યો છે, હવે સત્તરમા અધ્યાય સુધી સર્વ અધ્યા-યોની કેવી રીતે ગોઠવણ કરવામાં આવી છે, તે તમારા તરત જાણવામાં (જેવામાં) આવે, એવી રીતે હું સ્પષ્ટતાથી સમજાવીને કહું છું. (૫૦)

પ્રયાગમાં ગંગા અને યમુનાના સંગમ સ્થાનમાંનું પાણી કહાચિત્ત્વ ઓધના બળથી ભિન્ન દેખાતું હોય, તોય કેવળ જળની ભાવનાથી તો તે એક જ છે. અર્ધનારીનદેશ્વરના રૂપમાં જે પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરુષના આકાર કાયમ રહી એક જ શરીર દેખાય છે, શુકલ પક્ષમાં જેમ ચંદ્રની કલા નિત્ય વૃદ્ધિગત થતી દેખાય છે. પરંતુ ચંદ્રની દૃષ્ટિથી જોવા જતા તે પૂર્ણ જ છે, તેના પર કાંઈ પૃથક થરો નથી; તે પ્રમાણે શ્લોકો ચાર ચરણો વડે ભિન્નભિન્ન દેખાય છે અને અધ્યાય અધ્યાય વડે ભિન્નભિન્ન ભાસે છે; પરંતુ અર્થની દૃષ્ટિથી જોતા તેમનામાં ભેદ નથી. જે પ્રમાણે અનેક રત્નોને ધારણ કરનારી દોરી એક જ હોય છે તથા પુષ્કળ મોતી મળીને હાર તૈયાર થાય છે, પરંતુ તે સર્વ મોતીની કાંતિ તો એક જ હોય છે; હારમા પુષ્પ પરોવવા લાગતાં પુષ્પની સંખ્યા વધે છે; પરંતુ સુગંધીનો અનુભવ લેતા સખ્યા માટે કાંઈ ખાસ વધારો કરવાની અગત્ય હોતી નથી એટલે કે, સુગંધી તો એકસરખી

જ હોય છે; તે જ પ્રમાણે શ્લોક અને અધ્યાય પુષ્કળ છે, તોપણ તેમાંનો અર્થ તો એક જ છે. ગીતાના શ્લોક સાતસો છે અને અધ્યાય અઠાર છે; પરંતુ દેવે સર્વમાં જે તત્ત્વનું વિવેચન કર્યું છે તે એક જ છે; ભિન્ન નથી; અને એ પણ દેવનો માર્ગ ન છોડતાં અંથનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. એ જ પ્રણાલિને અનુસરીને અઠારસો અધ્યાય હું કરું છું. તે સાંભળો. (૫૯)

સત્તરમા અધ્યાયના અતિમ શ્લોકમાં દેવે એમ કહ્યું હતું કે, હે અર્જુન ! બ્રહ્મ નામમાંની શ્રદ્ધાનો પરિત્યાગ કરીને તું જેટલાં કર્મો કરીશ તે સર્વ બ્યર્થ જશે. દેવનાં આવાં વચન સાંભળી અર્જુનને મનમાં અતિ આનંદ થયો અને તે કહેવા લાગ્યો કે, ‘દેવે કર્મમાં શ્રદ્ધા રાખનારને દોષિત ગણેલો હોય એમ જણાય છે પરંતુ તે બિચારે અજ્ઞાનને લીધે અધ થયેલો હોવાથી સર્વ જગતમાં ઈશ્વર ભરેલો છે, એ તત્ત્વ તે સમજી શકતો નથી; એટલે પછી પ્રત્યક્ષ તેની સમક્ષ હોવા છતાં બ્રહ્મનામ શ્રદ્ધાનું રહસ્ય તેના બાહ્યમાં કેમ કરીને આવી શકે વારુ ? રજ અને તમ એ બંને ગુણોનો નાશ થયા સિવાય શ્રદ્ધા દુર્બળ હોય છે, માટે તે બ્રહ્મશ્રદ્ધાના નામને પાત્ર થતી નથી. અર્થાત્ તેનાથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. શરૂને આલિંગન દેવું અથવા ભીએ દોરડું બાંધીને તે પર દોડવું અને નાગબુને હાથમાં બાંધીને તેની સાથે રમવું વગેરે ક્રિયાઓ જેમ મરણનું કારણ બને છે, તે પ્રમાણે કર્મો કઠિન હોઈને તે જન્મ-મરણ આપવાના કારણભૂત બને છે, એવો એ કર્મોનો દુષ્ટ ધર્મ છે. યથાવિધિ કર્મો કરવામાં આવે, તો જ જ્ઞાનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ કર્મો જે યથાવિધિ કરવામાં ન આવે, તો તો તે નરકની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત થાય છે. કર્મ કરનારને આ પ્રકારની અડચણો પુષ્કળ આવે છે; માટે કર્મોને મોક્ષની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય ? એવો પ્રશ્ન અર્જુને કર્યો, તો (તેનો ઉત્તર એ છે કે,) કર્મનું વિષ્ણુ જ દૂર કરી નાખવું અને કર્મનો સ્વાર્સે ત્યાગ કરી અવ્યંગ એવો જે કર્મસંન્યાસ તેનો આદર કરવો, કે જેના યોગથી કર્મના બાધની ભીતિ નિવૃત્ત થઈ જાય અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય; અને જે કર્મસંન્યાસ તથા કર્મત્યાગ, એ જ્ઞાનને આમંત્રણ કરનાર મંત્ર અથવા જ્ઞાનપરિપાકનાં ક્ષેત્ર, અથવા જ્ઞાનને આકર્ષણ કરનાર સૂત્રના તાંત્રુ છે, તે સંન્યાસ અને ત્યાગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી સંસારથી મુક્ત થવાય છે. એટલે ‘હવે એ જ મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો એવી દેવને પ્રાર્થના કરવી,’ એવો પાર્થ મનમાં

વિચાર કરી, ત્યાગ અને સંન્યાસનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે પ્રશ્ન કર્યો; ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના પ્રશ્નનો જે ઉત્તર આપ્યો, તે જ આ અદારમા અધ્યાયમા ભરેલો છે. (૭૪)

આ પ્રમાણે કાર્યકારણભાવથી જોકે અધ્યાય બીજા અધ્યાયને કારણભૂત થાય છે; માટે હવે અર્જુને શો પ્રશ્ન કર્યો તે સાંભળો. સત્તરમા અધ્યાયમા દેવે જે અતિમ શ્લોક કહ્યો, તેથી જ અર્જુને આવી શકા કરી. તે દેવે કહેલું તત્ત્વ પૂર્ણ રીતે સમજ્યો હતો, પરંતુ દેવ કાંઈ ન બોલતા સ્વસ્થ બેઠા, તે તેને રુચુ નહિ. વાછરડાનું પેટ ભરાઈ ગયા છતાં પણ ગાય તેનાથી દૂર થતી નથી, એવું એકનિષ્ઠ પ્રેમનું લક્ષણ છે. આપણને જે મનુષ્ય પરમ પ્રિય હોય છે, તે મનુષ્ય કાંઈ પણ કારણ ન હોવા છતાં આપણી સાથે જ બોલતો રહે અને આપણને જોયા પછી પણ નિરંતર આપણી તરફ જોતો રહે તો સારું, એવી જ આપણી ઇચ્છા થયા કરે છે. કારણ કે પ્રીતિનું એ જ લક્ષણ છે, પ્રેમનો સ્વભાવ જ એવો છે અને તેમાં વળી પાર્થ તો શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમની મૂર્તિ જ છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણને સ્વસ્થ બેઠેલા જોઈને પાર્થનું મન અકળાવા લાગ્યું અને સંવાદના યોગથી, પારમાર્થિક વસ્તુ જે ‘બ્રહ્મ’ તે આરસીમાં જોવાથી જેમ આપણું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ સ્પષ્ટ રીતે લોગવી શકાય છે, અર્થાત્ બ્રહ્મના સુખનો અનુભવ હઈ શકાય છે; ત્યાર પછી સ્વાદ બધ પડી જતા બ્રહ્મપ્રાપ્તિ પણ બધ થાય છે. એ ઘટના સુખપ્રાપ્તિના લાલચુ અર્જુનથી શી રીતે સહન થઈ શકે? એટલા માટે ત્યાગ અને સંન્યાસ એટલે શું, એવો પ્રશ્ન પૂછવાના નિમિત્તથી અર્જુને ગીતારૂપી વસ્ત્રની પુનઃ ઘડી ઉઠેલી નાખી એટલા માટે આ અદારમા અધ્યાય નહિ, પણ બીજા એકાધ્યાયી ગીતા જ છે. જ્યારે વાછરડું ગાયને પાનો આણે છે, ત્યારે ગાયને (દૂધ દેવા માટે) વેળા-કવેળાનો શું બાધ થાય છે ખરો કે? તે જ પ્રમાણે ગીતાની સમાપ્તિ વખતે પુનઃ અર્જુન ગીતાના પૂર્વ પદ પર આવ્યો, એટલે જ્યારે સેવકે પ્રશ્ન કર્યો, તો પછી સેવકના પ્રશ્નનો સ્વામી ઉત્તર ન આપે એમ કેમ બને વારુ? પરંતુ હવે એ વાતને રહેવા હઈએ. અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરી બોલ્યો: ‘ભગવાને હવે મારી વિનંતિ પ્રત્યે લક્ષ આપવા કૃપા કરવી.’ (૮૬)

अर्जुन उवाच—संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्કेशिनिषूदन ॥ ૧ ॥

અર્જુન બોલ્યો - હે મહાબાહો ! હે હથીકેશ ! હે કેશિદૈત્યાતક ! હે 'સંન્યાસ' શબ્દનો ખરો અર્થ અને 'ત્યાગ' શબ્દનો પણ સત્ય અર્થ પૃથક્ જાણવા ઇચ્છું છું. ૧

હે પ્રસો ! સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બંનેનો એક જ અર્થની સાથે સંબંધ છે; જે પ્રમાણે 'સંઘાત' અને 'સંઘ' એ ઉભય શબ્દોનો નિર્દેશ માત્ર 'સંઘાત' એ શબ્દ વડે જ કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે ત્યાગ અને સંન્યાસ એ ઉભય શબ્દોથી ત્યાગનો જ બોધ થાય છે; એમ મારા મનને લાગે છે. પછી જો તેના અર્થમાં કોઈ ભેદ હોય, તો તે દેવે સ્પષ્ટ કરીને કહી સંભળાવવો. એટલે શ્રીમુકંદ કહેવા લાગ્યા કે, અરે, એ બન્ને શબ્દો એકબીજાથી ભિન્ન જ છે; તથાપિ હે અર્જુન ! ત્યાગ અને સંન્યાસ-એ બન્ને શબ્દો એક જ અર્થને દર્શાવનારા છે, એમ જે તારા મનને લાગ્યું, તે બરોબર છે, એમ હું પણ કહું. બરોબર આ બન્ને શબ્દો વડે એક ત્યાગનો જ નિર્દેશ થાય છે, એ ખરું છે; પરંતુ તેના અર્થમાં ભેદ હોવાનું કારણ એટલું જ છે, કે સર્વથૈવ કર્મત્યાગને સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે; અને હે અર્જુન ! કર્મ-કર્તૃત્વનું અભિમાન તથા કૃણનો જે ત્યાગ તેને 'ત્યાગ' કહેવામાં આવે છે, ત્યારે હવે ક્યાં કર્મોનાં કૃણનો ત્યાગ કરવો અને ક્યાં કર્મોને મૂળમાં જ છોડી દેવાં, તે પણ સ્પષ્ટ કરીને કહું છું તે સાંભળ. જે પ્રમાણે અરણ્યમાં તથા પર્વત પર અનેક વૃક્ષો પોતાની મેળે જ ઊગે છે, તે પ્રમાણે ડાંગરના છોડ અને બાગમાના વૃક્ષો પોતાની મેળે જ ઊગતાં નથી, વાંચા સિવાય ઘાસ જોઈએ તેટલું ઊગે છે, પણ એતરમાં ખાતર પૂર્યાં સિવાય ડાંગરનો પાક ઊતરતો નથી. શરીર તો સહજતયા પ્રાપ્ત થયું છે, તોપણ દાગીના તો ઉઘોગ કરીને જ ઉત્પન્ન કરવા પડે છે, અથવા નદીનું પાણી સહજ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ કૂવો તો ખોદવો જ પડે છે, તે પ્રમાણે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો તો સ્વાભાવિક છે; પરંતુ કામ્ય કર્મ ઇચ્છા કર્યાં વિના ઉત્પન્ન થતું નથી. (૬૭)

શ્રીભગવાનુવાચ-કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં ગ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા કેટલાક પંડિતોઃ (વન્યાગાદિ) કામ્યકર્મોના ત્યાગને 'સંન્યાસ' કહે છે અને કેટલાક વિદ્વાનો સર્વ (નિત્યનૈમિત્તિકાદિ) કર્મોનાં કૃણનો ત્યાગ કરવો, એને 'ત્યાગ' કહે છે. ૨

ઃ એટલે તેરમાં અધ્યાયમાં બોધાવેલાં જ્ઞાનીનાં ૨૪ લક્ષણો આચરણમાં નહિ મૂકનાર શુદ્ધ જ્ઞાનીઓ અથવા પુસ્તકિયા જ્ઞાની અને કવિઓ.

કિંવા કામનાના બળથી ઉત્પન્ન થનારા સાંગોપાંગ અશ્વમેધાદિ
ચાગ, પુષ્કરિણી* વાવ-કૂવા ઇત્યાદિ બંધાવવાં, ઉપવનો રચાવવાં,
પ્રાદ્યલેખાના કુટુંબપોષણ માટે મોટીમોટી બગીચાનાં ફાન દેવાં, નગર
વસાવવાં તથા ઇતર પુષ્કળ પ્રકારનાં વ્રતો આચરવાં; આવાં જે સર્વ
ઇષ્ટાપૂર્ત† કર્મ-જેમનું કામના એ જ મૂળ કારણ છે, તેનું આચરણ
કરવાથી તે કરનારને બદ્ધ કરી તેની પાસે ફળ ભોગવાવે છે. હે અર્જુન !
દેહરૂપી ગ્રામમા આઠ્ઠા પછી જન્મ-મૃત્યુના આગમનને ના પાડી
શકાતી નથી; અથવા તો ભાગ્યમાં લગેલું હોય તે મિથ્યા થતું નથી;
તેમ જ શરીરની શ્યામતા કે ગૌરતાનો ગમે તેમ ધોવા છતાં હોપ થતો
નથી; તે પ્રમાણે કામ્ય કર્મ કરવાથી, જેમ ઋણ વાળી આખ્યા વિના
છૂટકો થતો નથી, તેમ તેનાં ફળ ભોગવ્યા સિવાય છૂટકારો થતો
નથી; અથવા હે અર્જુન ! ઇચ્છા ન કરવા છતાં અકસ્માત્ કામ્ય
કર્મ બની જાય, તોપણ જેમ કેવળ ગરમતને ખાતર ધનુષ્યબાણ વડે
ખેલતાં પણ અકસ્માત્ મર્મસ્થળે બાણ લાગી જાય, તો તે મર્મસ્થળને
બેઠીને પ્રાણ લીધા સિવાય રહેતું નથી; અથવા વિના સમજ્યે મોંમાં
ગોળનો કાકરો નાખવામા આવે તો તે જેમ મિષ્ટ જ લાગે છે; અથવા
અગ્નિને ભસ્મ સમજી તેના પર પગ મૂકવામા આવે, તોપણ તે દગ્ધ
છે જ; તે જ પ્રમાણે કામ્ય કર્મમાં પરાણે પણ ફળનો ભોગ કરાવવાનું
સ્વાભાવિક સામર્થ્ય રહેલું છે; એટલા માટે સુસુકુ જને કૌતુકને
ખાતર પણ તેનું આચરણ કરવું નહિ. કિબહુના, હે પાર્થ ! ઉદરમાં
વિષ ગયા પછી જેમ તેને ઝોડી નાખવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આત્મ
જે કામ્ય કર્મ છે, તેનો તત્કાળ ત્યાગ કરવો. હે સર્વજ્ઞાની ! આવા
ત્યાગને સંસારમા આતરદંષ્ટિનો સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે.
એમ સર્વ સાક્ષી શ્રીકૃષ્ણ ક્ષગવાને કહ્યું. (પાછા તેઓ કહે છે કે :)
જેવી રીતે પાતા પાસેના દ્રવ્યનો ત્યાગ કરી દેવાથી તેના ચોગે ઉત્પન્ન
થનાર ભયનો હોપ થાય છે, તેમ આ કામ્ય કર્મનો ત્યાગ કરવો

* પુષ્કરિણી શબ્દનો અર્થ ' પાપાણથી બાધેર્લું ચતુષ્કોણ નાનું તળાવ '
એવો થાય છે. અંગ્રેજીમાં જેટલો Lake (લેક) અને Pond (પોન્ડ) એ બે
શબ્દોના અર્થમા ભેદ રહેલો છે, તેટલો જ સંસ્કૃતમાં ' તડાગ ' અને ' પુષ્ક-
રિણી ' શબ્દોના અર્થમા પણ ભેદ રહેલો છે.

+ પૂર્ત અથવા ઇષ્ટાપૂર્ત શબ્દનો, કૂવા, તળાવ અને દેવાલય ઇત્યાદિ
બંધાવીને પ્રાપ્ત કરેલા પુણ્યના અર્થમાં પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. અહીં પણ
એનો એ જ અર્થ છે.

એટલે મનમાની વાસનાનો સમૂળ નાશ કરવો એમ જ સમજવાનું છે. અંદ્રઅહલ્ય કે સૂર્યઅહલ્ય સમયે કે માતાપિતાની શ્રાદ્ધતિથિને દિવસે અથવા તો કાકળલિ આપવાના સમયે જો કોઈ અતિથિ આવીને પ્રાપ્ત થયો હોય, તો તે વેળાએ જે કર્મો કરવાં પડે છે, તે નૈમિત્તિક કર્મો કહેવાય છે. વર્ષાઋતુમાં જેમ આકાશ દેરાઈ આવતાં મેઘગર્જના થાય છે, વસંતમાં વનની શેભા વધી જાય છે, અથવા તો યૌવન-દશામાં શરીરમાં સુંદરતાનો આવિર્ભાવ થાય છે. સોમકાંતમણિ અંદ્ર કિરણોથી દ્રવે છે અને સૂર્યનાં કિરણોથી સૂર્યવિકાસિની કમલિની પ્રકુલિત થાય છે; અહીં સર્વત્ર જે મૂળનું હોય છે તે જ વધે છે કોઈ પણ વસ્તુ ભિન્ન ઉત્પન્ન થતી નથી; તે જ પ્રમાણે જે નિત્યકર્મો છે, તેમ-ને જ નિમિત્તના નિયમો લાગુ થયા, એટલે નૈમિત્તિક એવું મોટું નામ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે અને જે કર્મ પ્રતિદિન પ્રભાતમાં, મધ્યાહ્ન કાળે તથા સંધ્યાકાળે કરવાં પડે છે, પરંતુ જે પ્રમાણે નેત્રોમા દષ્ટિ અધિક થતી નથી, અથવા ચાલવામાં ન આવે છતાં પણ પગમાં ગતિ સ્વાભાવિક રીતે રહેલી જ હોય છે, અથવા હીપકર્મો તેનું તે જ છુપા-યત્નું છે અને અંદનને બહારથી સુગંધીવાળો હોય લગાડ્યા સિવાય, તેના અંગમાંથી જેમ સુગંધ સ્વાભાવિક રીતે આવે છે; તે જ પ્રમાણે જે કર્મ સ્વાભાવિક અને અધિકારને દર્શાવનારું છે, તે કર્મને હે પાર્થ ! જગતમાં નિત્યકર્મ કહેવામાં આવે છે, એમ તું સમજ. આ પ્રમાણે મેં તને નિત્ય અને નૈમિત્તિક-એ ઉભય કર્મો દર્શાવ્યાં. એ નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો અવશ્ય કરવાં જોઈએ, એટલા માટે દેટલાકા એમને નિબંધ કર્મો કહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ જે પ્રમાણે ભોજન-થી ક્ષુધાની નિવૃત્તિ અને હૃદયની તૃપ્તિ થાય છે, તે પ્રમાણે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોથી સર્વ પ્રકારે ક્ષણપ્રાપ્તિ થાય છે. જેવી રીતે હલકા કસતું સોનું અગ્નિમાં નાખ્યા પછી તેની હીનતાનો નાશ થતાં તેના કસની વૃદ્ધિ થાય છે, તે પ્રમાણે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મના આચરણથી ક્ષણપ્રાપ્તિ થાય છે (શુદ્ધિ થાય છે). કારણ કે, એ કર્મોના આચરણથી દોષોનો હોપ થવાથી સફળુણી વૃદ્ધિ થાય છે અને આપણો અધિકાર વધે છે અને એમ થતાં પ્રત્યક્ષ સફળિત પ્રાપ્ત થાય છે. નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો દ્વારા જો કે એવડી મોટી ક્ષણપ્રાપ્તિ થાય છે; તોપણ મૂળ નક્ષત્રમાં જન્મેલા બાળકની પેઠે તે કર્મના ક્ષણનો ત્યાગ કરવો ઇષ્ટ છે. વસંત ઋતુમાં સર્વ વૃક્ષરીઓ વૃદ્ધિગત થાય છે અને આસ્રવદ્ધોને પહોંચે કૂટે છે; છતાં પણ વસંતકાળ જે પ્રમાણે તેમને હસ્ત સ્પર્શ ન કરતાં

એમ ને એમ તેમને છોડીને ચાલ્યો જાય છે, તે પ્રમાણે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનું ચિત્ત ચોટાડીને યથાવિધિ આચરણ કરવું પરંતુ તે દ્વારા નિષ્પન્ન થનારાં સર્વ ફળનો, વમન કરેલા અન્ન પ્રમાણે ત્યાગ કરવો. આ રીતે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ કરવો, તેને જ સાતા પુરુષે ‘ત્યાગ’ કહે છે, એ પ્રમાણે ‘ત્યાગ અને સંન્યાસ’નું પૃથક્કરણ કરીને તને કહી સંભળાવ્યું. (૧૨૬)

આ પ્રમાણે જ્યારે ‘સંન્યાસ’ સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે કામ્ય કર્મ દ્વારા બાધા થઈ શકતી નથી અને નિષિદ્ધ કર્મોનો તો નિષેધના યોગે સ્વભાવતઃ જ હોય થઈ જાય છે અને જે પ્રમાણે શિરઁછેદ કરવામાં આવતા ધડ આપોઆપ નિર્જીવ થઈને નીચે પડે છે, તે પ્રમાણે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ કરવાથી તે દ્વારા આપણને કરી પણ બાધા થતી નથી. પછી ધાન્ય પાકી રહ્યા પછી જેમ પાકની વૃદ્ધિ અટકી જાય છે, તેમ સર્વ કર્મોનો ક્ષય થવાથી આત્મજ્ઞાન પોતે જ આપણને શોધતું આવે છે. આવી યુક્તિથી નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ અને કામ્ય કર્મોનો સંન્યાસ જે સાધ્ય કરે છે, તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય છે અને આ યુક્તિ ચૂકીને જો કેઈ માત્ર અટકળથી જ કર્મત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે કર્મનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, પરંતુ અધિક ગોટાળામાં પડી જાય છે. રોગની ચિકિત્સા કર્યા વિના શઠણ કરેલું બળતું જ ઔષધ જેમ વિષ તુલ્ય થઈ પડે છે, અથવા અજનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય જેમ છુધાથી પીડાર્થને મરી જાય છે (આ પ્રમાણેની જ અટકળથી ત્યાગ કરવા ઇચ્છનારાઓની અવસ્થા થાય છે). એટલા માટે જે કર્મનો ત્યાગ કરવાની ના કહી હોય, તેનો ત્યાગ કરવો નહિ અને જેનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે, તેનું આચરણ કરવાનો હોશ કરવો નહિ. ત્યાગ કરવાની યુક્તિ જતી રહી કે કર્મનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ મનુષ્ય કર્મબંધનમાં સપડાય છે; એટલા માટે જેઓ વૈરાગ્યસંપન્ન હોય છે, તેઓ કદાપિ ત્યાજ્ય કર્મોનું આચરણ કરતા જ નથી. (૧૩૪)

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીર્પિણઃ ।

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥ ૩ ॥

કેટલાક પડિતો એમ કહે છે કે, કર્મમાત્ર દોષયુક્ત હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો; છતર પડિતો એમ કહે છે કે, યજ્ઞ, દાન અને તપ-એ કર્મોનો ત્યાગ કરવો નહિ ૩

કેટલાકે ફલાભિલાષા છોડી શકતા નથી; માટે જ તેઓ કર્મ

અધનકર્તા જ છે એમ કહે છે. જેવી રીતે કોઈ નાગો મનુષ્યને નાગો કહેવાથી તે સમગ્ર જગતને કબિયાળોર કહે; અથવા હે ધનંજય ! બિહ્વાને આધીન થયેલો રોગી ગમે તે પદાર્થ ખાઈ જાય છે અને તે પાચન ન થાય તો જેમ અન્નને દોષ આપે છે અથવા કુપ્રરોગી પોતાના શરીર પર ક્રોધિત થવાને બદલે તે પર ભેસતી માખો પર શુસ્સે થાય; તે પ્રમાણે જેઓ ક્ષેત્રેષુ છે, તેઓ કર્મક્ષણ ત્યાગ કરવાને અશક્ત હોય છે, તેથી તેઓ કર્મને જ અનિષ્ટ ગણે છે અને પછી કર્મનો ત્યાગ કરવો, એવો જ સિદ્ધાંત ઠરાવે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, યજ્ઞ-યાગ આદિ શુભ કર્મ અવશ્ય કરવાં જ ભોઈએ; કારણ કે તે ત્રિવાચ ચિત્તશુદ્ધિ થવાનો ઇતર ઉપાય જ નથી. બે ચિત્તશુદ્ધિ શીઘ્ર કરવાની ઇચ્છા હોય, તો તો કર્મોનું આચરણ કરવામાં આલસ્ય કરવું જ નહિ; સુવર્ણને શુદ્ધ કરવું હોય, તો તેને અગ્નિમાં નાખવાનો કંટાળો ખાવામાં નથી આવતો અથવા તો આરસીમાં સુખ ભોવાની ઇચ્છા હોય તો તેના પર ચઢેલા મેલને કાઢી નાખવા માટે તે પર ચૂનો લગાડીને તેને સ્વચ્છ કરવા પડે છે અથવા તો વસ્ત્રો સ્વચ્છ કરવાં હોય, તો તેમને ઘોળીના મેલા વાસણમાં નાખતાં વિચાર કરવામાં નથી આવતો; અથવા ઉત્તમ અન્ન જમવું હોય, તો શ્રમથી નહિ બીતાં તેને રાંધવા માંડવું જ ભોઈએ; તેમ કર્મ કલેશહાયક છે, એટલા જ વિચારથી કર્મોની અવહેલના કરવી નહિ. એવા પ્રકારનો સિદ્ધાંત નિયત કરીને કેટલાકે કર્મ કરવાને તૈયાર થાય છે, તો કેટલાક તેનો ત્યાગ કરવાને કહે છે. આ પ્રમાણે કર્મત્યાગ વિષે વાદ-વિવાદ ચાલે છે. આ વાદનો નિર્ણય કરી, કર્મનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો, તે તને ઉત્તમ પ્રકારે કહું છું, તે પ્રતિ લક્ષ આપ. (૧૪૪)

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ૪ ॥

હે ભરતસત્તમ ! તે ત્યાગ વિષે (ત્યાગ અને સંન્યાસ વિષે) મારે નિમિત્ત મત શો છે, તે તને કહું છું તે સાંભળ. હે પુરુષવેધ ! ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે. ૪

હે અર્જુન ! એ ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો છે, એ તારા સમજવામાં આવ્યું કે ? તે ત્રણ પ્રકાર હું ઉત્તમતાથી વર્ણવીને કહું છું, તે સાંભળ. ત્યાગના બે કે ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે, તોપણ તેમનું તાત્પર્ય તો ઉપર કહ્યું તે જ છે. મારી સર્વજ્ઞની બુદ્ધિને પણ જે સત્ય જાણે છે

છે અને જેના વિષે મારા મનનો નિશ્ચય થઈ ગયો છે, તે નિશ્ચય કયો છે તે હવે તું સાંભળ. સંસારમાથી પોતાની મુક્તિ કરવા વિષે જે સુસુક્ષ્મ દક્ષ હોય છે તેણે સર્વ પ્રકારે આ એક જ કાર્ય કરવાનું છે અને તે એ કે ત્યાગના ખરા સ્વરૂપને બાણીને પછી જ તેને સાધ્ય કરવો. (૧૪૮)

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ૫ ॥

યજ્ઞ, દાન અને તપ-આ કર્મોનો ત્યાગ કરવો નહિ, એ કર્મો તો કરવા જ જોઈએ, કારણકે યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ નિષ્કામ કર્મ કરનારા ચિત્તને શુદ્ધ કરનારા છે. ૫

પ્રમાણીએ જેમ રસ્તો કાપવાનું છોડવું ન જોઈએ, તે પ્રમાણે યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ આવશ્યક કર્મોનો ત્યાગ છંદ નથી. ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય નહિ, ત્યાસુધી જેમ તેની શોધ કરવાનું છે. એડી દેવાનું નથી; ઉઠર ભારાયા સિવાય જેમ પતરાળી દૂર કરી શકાતી નથી; નૌકાને જેમ નદીના મધ્ય ભાગમાં જ છોડી શકાતી નથી; કેળા આવ્યા સિવાય જેમ કેળ કાપી નાખી શકાતી નથી; અથવા મૂકેલી વસ્તુ જડે નહિ, ત્યાસુધી દીપક ઘુઝાવી શકાતો નથી; તે પ્રમાણે, આત્મજ્ઞાન વિષે દૃઢ નિશ્ચય થયા સિવાય યજ્ઞ-યાગાદિક કર્મો પ્રત્યે ઉઠાસીન થવું નહિ. કિન્તુ સર્વ મનુષ્યોએ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે યજ્ઞ, દાન તથા તપનું યથાવિધિ વારંવાર આચરણ કરવું જ જોઈએ. આલવામાં ત્વરા કરનારને જ ત્વરા વિશ્રાંતિ લેવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. કેઈ એક રોગી મનુષ્ય ઔષધ લેવાને માટે જેમ જેમ અધિકાધિક તત્પર રહે છે, તેમ તેમ તે રોગથી વહેલો મુક્ત થતો જાય છે તે પ્રમાણે કર્મો જેમ જેમ વિધિપૂર્વક અને ત્વરિત કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ રજ અને તમ-એ શુભોનો સમૂળો હોય થતો જાય છે; અથવા તો સુવર્ણને જેમ જેમ એક પછી એક ક્ષારના પુટો આપવામાં આવે છે, તેમ તેમ તેમાંનો લોગ નીકળી જઈ તે શુદ્ધ થતું જાય છે; તેવી રીતે નિષ્ઠાપૂર્વક કર્મોચરણ કરવાથી તે કર્મે રજ અને તમનો નાશ કરી સત્ત્વશુદ્ધિનું દર્શન કરાવે છે; એટલા માટે હે અર્જુન! સત્ત્વશુદ્ધિની પ્રાપ્તિમાં સત્કર્મો જ તીથોની યોગ્યતા પામે છે. જેમ તીર્થના જળ વડે બાહ્ય મળતું ક્ષાલન થાય છે, તેમ કર્મના યોગે આત્મમળ નષ્ટ થાય છે; માટે સત્કર્મો એ જ ચિત્તશુદ્ધિનાં

તીર્થો છે. તૃષાગ્રસ્ત મનુષ્યને મરજીભિમાં જેમ અચાનક એકાદ અમૃતના ઝરાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય, અથવા અંધ મનુષ્યોનાં નયનોમાં સૂર્યનું તેજ આવી જાય, દૂબળા મનુષ્યને તારવા માટે નદી પોતે જ દોડી આવે, પડનારને જેમ પૃથ્વી જ ઝીડી લે, અથવા મરનારને મૃત્યુ પોતે જ આયુષ્યવૃદ્ધિ આપે; તે જ પ્રમાણે કર્મો વડે મુમુક્ષુને થનારી પીડાને કર્મો જ દૂર કરી નાખે; અથવા હે અર્જુન! રસાયનની સુક્તિ પ્રમાણે અપાયેલું વિષ પણ મૃત્યુશય્યા પર પડેલા મનુષ્યનું સંરક્ષણ કરે છે, તે પ્રમાણે હે ધનંજય! યુક્તિપૂર્વક કરેલાં કર્મો પણ કર્મબંધનનો નાશ કરી સુક્તિ માટે કારણભૂત બને છે; અર્થાત્ હે અર્જુન! જેના ચોગથી કર્મ દ્વારા જ કર્મ નાશ થાય છે, તે યુક્તિ કઈ છે, તે તને ઉત્તમ પ્રકારે કહું છું. (૧૬૫)

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ૬ ॥

પરંતુ હે પાર્થ! આ કર્મો કર્તૃત્વાભિમાન અને ફલેષ્છાનો ત્યાગ કરીને જ કરવાં જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચિત અને ઉત્તમ મત છે.

પંચ મહાચારાદિક પ્રમુખ કર્મો યથાવિધિ કરવા છતાં જે કર્તૃત્વાભિમાન રાખતો નથી; જે અન્ય પાસેથી પૈસા લઈ તીર્થયાત્રા કરે છે, તેને જેમ મહત્તાનો હર્ષ થતો નથી; અથવા જે, રાજાએ આપેલ રાજસુદ્રાના બળથી એકલે હાથે કેદ કરેલ રાજાને પકડી આણે છે, તેને ‘હું આ રાજાને છુટી લાવ્યો છું’ એવો ગર્વ થતો નથી; જે અન્ય માણસના આધારથી નદીને પેલે તીર જાય છે, તેને ‘હું તરનાર છું’ એવો ગર્વ થતો નથી, અથવા જે પ્રમાણે રાજાના ઉપાધ્યાયને રાજાની વતી આપેલા દાન વિષે અભિમાન થતું નથી, તે પ્રમાણે કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ કરીને જે જે વખતે જે જે કર્મો કરવાનાં હોય, તે તે વખતે તે તે કર્મો યથાવિધિ કરે છે અને હે પાંડવ! કરેલાં કર્મોની જે ફળપ્રાપ્તિ થવાની હોય, તેના વિષેની ઇચ્છાને જે પોતાના મનમાં ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી અને તેથી કર્મનાં ફળ તરફ જે ચિત્તને જતું અટકાવે છે, તેને જ આત્મસાક્ષાત્કારનો લાભ થાય છે. હે ધનંજય! પ્રથમથી જ ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને એવી રીતે કર્મ કરવાં જોઈએ, કે જે પ્રમાણે અન્યના બાળકને જોઈને તેના પર પ્રીતિ ન થતાં માત્ર સ્તોષ થાય છે. જે પ્રમાણે પીપળાના વૃક્ષને કોઈ તેના ફળની આશાથી પાણી સિંચતું નથી તે પ્રમાણે, ફળની આશાને ત્યાગીને

જ કર્મ કરવા. અથવા જે પ્રમાણે ગોવાળિયો દૂધની આશા છોડીને આખા ગામની ગાયો ચારે છે; અને તેમની ખરદાસ્ત રાખે છે, તે જ પ્રમાણે, કર્મના ક્ષણ ત્રિષે નિરિચ્છ રહેવું જોઈએ. આવી યુક્તિથી જે કર્મનું આચરણ કરે છે, તેને પોતામા જ રહેલા આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે; અર્થાત્ ક્ષણની આશાને ત્યાગીને અને કર્તૃત્વભિમાનને વિદ્વાં-જલિ આપીને જ કર્મો કરવાં, એવી મારી ઉત્તમ આજ્ઞા છે. જે જન્મ-મૃત્યુના ચક્રમાં પડીને ફરતાફરતા ત્રાસી ગયો હોય તથા જે તેમાથી પોતાની યુક્તિ કરવાની યોજનામા હોય, તેને હું કહું છું, કે તેણે (મારી) આ આજ્ઞાનું ઉદ્દેશન કરી પણ કરવું નહિ. (૧૭૭)

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭ ॥

નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો ત્યજવા ચોખ નથી, છતા અજ્ઞાનથી જો એ ત્યજવામાં આવે, તો તેને તામસ ત્યાગ કહે છે. ૭

કોઈ એક મનુષ્ય અધારામા ચાલ્યો જતો હોય અને તેના અંગનો ધક્કો વાગે, તો તે પોતાનો કેધ આંખ પર ખાલી કરે અને આંખોને નખો વતી ટૂંપે, તે પ્રમાણે કર્મો જન્મબંધનના કારણભૂત હોઈ તેમના પર વૃથા કેપ કરી, જે તેનો પરિત્યાગ કરે છે, તેના તે ત્યાગને હું તામસ ત્યાગ કહું છું. જેમ કે આઢાશીશીનું કદ થવાથી કોઈ માણસ પોતાના શિરનો જ છેદ કરે, તેવો એ ત્યાગ છે. વાટ ખરાબ હોય, તો પગે આલીને જ તેને છેડે પહોચવું જોઈએ કે તેના ખરાબ પણાને માટે પગને કાપી નાખવા ? ક્ષુધાતુર મનુષ્યની સમક્ષ ઉચ્છ્વાસ મૂકવામાં આવે અને તેનાથી તેની ઉચ્છ્વાસ સહન ન થવાથી, જો તે તેને હાત મારીને ફેંકી દે, તો તેને ભૂખે જ મરવું પડે ને ? તે પ્રમાણે કર્મનું યુક્તિપૂર્વક આચરણ કરવાથી જ કર્મનાં બંધન નષ્ટ થાય છે. એ મર્મ તામસ પ્રકૃતિનો પ્રમિત મનુષ્ય સમજી શકતો નથી; તેથી જ તે વિહિત કર્મોનો ત્યાગ કરે છે; માટે હે અર્જુન ! તું તામસ મનુષ્યની પેઠે કર્મત્યાગની વૃત્તિને આધીન બંધન નહિ. (૧૮૩)

દુઃસ્ખિન્યેવ યત્કર્મ કાયક્લેશમયાત્મજેત્ ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥ ૮ ॥

જે કોઈ કર્મને દુઃખકારક માનીને શરીરને કલેશ થવાની ભાવિથી તેનો ત્યાગ કરે છે, તે રાજસ ત્યાગનું ક્ષણ તેને પ્રાપ્ત થવું જ નથી. ૮

અથવા તો જે પોતાનો અધિકાર બાણે છે અને વિહિત કર્મોને

પણ બાણે છે; પરંતુ કર્મ કરવાથી ઉત્પન્ન થતા કલેશની લીતિથી જે કંટાળે છે. કર્મોનો પ્રારભ પ્રથમ ક્ષણ માત્ર કઠિન દેખાય છે ખરો; જેમકે ભાતાની પોટલી ખેતરમાં કે જંગલમાં લઈ જતી વખતે ભારે લાગે છે; જેમ લીમડાનાં પાંદડાં ખાતી વખતે કટ્ટુ લાગે છે અને હરદે વૃદ્ધી લાગે છે; તેવી રીતે કર્મોનો આરંભ કઠિન લાગે છે; અથવા તો ગાય જેમ મારકણી હોય છે, સેવંતીના ઝાડને કાંટા હોય છે અને ભોજન રાંધવા અગાઉ જેમ કંટાળો આવે છે, તે પ્રમાણે કર્મ આરંભતી વખતે અતિ કઠિન લાગે છે; તેથી જ તે કર્મને અતિ શ્રમઠાયક માને છે. કઠાય તે કર્મનો આરંભ અથાવિધિ કરે છે; પરંતુ ઉપજુ વસ્તુ હાથમા લેનાં જ નાખી દેવી પડે છે, તે પ્રમાણે તે કર્મચરણથી શ્રમિત થાય છે, ત્યારે મધ્યમા જ તે કર્મને છોડી દે છે અને કહે છે કે, મહાભાગ્યથી મને દેહ જેવી ઉત્તમ વસ્તુનો લાભ મળ્યો છે, તો પછી પાપીની પેઠે કર્મચરણ કરીને હું મારી ભતને શા માટે ત્રાસ આપું? કર્મચરણથી મળનારા ફળની મને લોહપતા નથી; માટે સાંપ્રતમાં મારી પાસે જે ઐશ્વર્ય છે, તેનો જ ઉપયોગ શા માટે ન કરું? આ પ્રકારે હે અર્જુન! શરીરને કલેશ થશે એવી લીતિથી કર્મનો જ ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તેને રાજસ ત્યાગ કહેવામાં આવે છે. તે કર્મત્યાગ તો કહેવાય છે, પરંતુ તેથી કર્મત્યાગના ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ગરમ કરવા મૂકેલું ઘી ઊભરાઈને અગ્નિમાં પડે, તેથી તેને હોમની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી; અથવા મનુષ્ય અકરમાત્ પાણીમાં ડૂબી મરણ પામે, તો તેણે જળસમાધિ લીધી એમ કહી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે જેણે દેહ પર પ્રીતિ રાખીને કર્મ પર પાણી મૂકેલું હોય છે, તેને કર્મત્યાગનું ફળ કદાપિ મળતું નથી. કિંબહુના, જેને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે, તેને જેમ સૂર્યોદય થતાં થતાં નક્ષત્રોના તેજનો લોપ થાય છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન! જે કર્મત્યાગથી અજ્ઞાન સહિત ક્રિયાઓનો લોપ થાય છે, તે કર્મત્યાગના યોગે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે અર્જુન! મોક્ષપ્રાપ્તિ અજ્ઞાનથી કર્મનો ત્યાગ કરવાથી થતી નથી; તેથી તે ખરો કર્મત્યાગ નથી, પરંતુ રાજસ ત્યાગ છે. ત્યારે હવે કેવા પ્રકારના ત્યાગથી મોક્ષપ્રાપ્તિ આપણે ત્યાં પોતાની ચેજે જ ચાલી આવે છે, તે પણ પ્રસંગાનુરોધથી તને કહું છું, તે સાંભળ. (૧૯૯).

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ १९ ॥

હે અર્જુન' માત્ર કર્તવ્ય સમજીને જ જે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો ક્ષાશા તથા કર્તૃત્વાભિમાનના ત્યાગપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તે કર્મત્યાગને સાત્ત્વિક ત્યાગ કહેવામા આવે છે. ૯

પોતાના અધિકાર પ્રમાણે સહજપ્રાપ્ત કર્મોનું જે સાહિત્ય સહિત ગૌરવથી આચરણ કરે છે, પરંતુ એ કર્મો હું કરું છું, એવું પોતાના મનમાં સ્મરણ માત્ર પણ થવા દેતો નથી; તેમ જ આવાં કર્મોનાં ફળની આશા પણ સ્વપ્નેય કરતો નથી; હે અર્જુન! જો માતાની અવજ્ઞા કરવામાં આવે અને તેના વિષે પોતાના મનમાં કામવાસના રાખવામા આવે, તો તે બંને કાર્ય અધોગતિના-સર્વનાશનાં કારણરૂપ થઈ પડે છે; એટલા માટે એ બંને કાર્યને વર્જ્ય કરી માતાની સેવા કરવી બેઈએ. ગાયનું મુખ અપવિત્ર હોય, તેથી શું તેનું સર્વાંગ ત્યજ દેવું કે? આપણા પ્રિય આમ્રફળની છાલ અને ગોટલીમા રસ હોતો નથી, તેથી શું કોઈ તેને ફેંકી દેશે કે? તે જ પ્રમાણે કર્તા-પણાનું અભિમાન અને કર્મફળની ઇચ્છા-એ ઉભય બંધનકારક છે; અને તેમને 'બંધ' એવું નામ આપવામાં આવેલું છે. એટલા માટે પિતા જે પ્રમાણે પોતાની કન્યા વિષે કોઈ પણ પ્રકારની કામના રાખતો નથી, તે પ્રમાણે વિહિત કર્મોનું આચરણ કરી જે પ્રસ્તુત ઉભય વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી, તેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ થઈ શકતું નથી. આ ત્યાગરૂપી શ્રેષ્ઠ વૃક્ષને જ મોક્ષરૂપી મહાન ફળ આવે છે; માટે એ જ ત્યાગ સર્વ જગતમા સાત્ત્વિક ત્યાગને નામે પ્રસિદ્ધ છે. હવે વૃક્ષના બીજને બાળી નાખીને જે પ્રમાણે તેને નિર્વંશ કરવામાં આવે, તે પ્રમાણે ફળનો ત્યાગ કરીને જે કર્મને તિલાંજલિ આપે છે, તે જે પ્રમાણે પારસમણિનો સ્પર્શ થતાંવેત જ લોખંડનાં કલક અને રંગ બદલાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે કર્મોનું કર્તૃત્વાભિમાન અને કર્મફલેચ્છા, આ બંને વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાથી રાજસ અને તામસ, એ ઉભય ત્યાગ હ્રાપ્ત થઈ જાય છે. પછી શુદ્ધ સત્ત્વથી આત્મ-બોધનો પ્રકાશ થઈ જેમ સંધ્યાકાળે મૃગજળ આપોઆપ વિલય પામે છે અથવા આકાશ (પોલાણ) જેમ કોઈ દિશામાં દેખાતું નથી, તે પ્રમાણે જ્ઞાનની સમક્ષ જગતનો પ્રચંડ મિથ્યાભાસ દષ્ટિગોચર થતો નથી. (૨૧૧)

ન દ્રેષ્ટ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાનુવજતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેઘાવી છિન્નસંશયઃ ॥ ૧૦ ॥

જે કામ્યકર્મનો દ્રેષ કરતો નથી અને પુણ્યકર્મમાં આસક્ત થતો નથી,

તે શુદ્ધ ચિત્તવાળો બુદ્ધિમાન ત્યાગી સંશયરહિત થઈને મુક્ત થાય છે. ૧૦

એટલા માટે પૂર્વકર્માનુરોધે કાંઈ સારાંમાઠાં કર્યો પ્રાપ્ત થાય, તે જેમ આકાશમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થઈને લય પામે છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! તેની દૃષ્ટિમાં સર્વ કર્યો નિર્દોષ હોય છે અને તેથી જ તે દ્વારા ઉત્પન્ન થનારાં સુખદુઃખોની ખટપટમાં તે પડતો નથી. જે પ્રમાણે જાત્રત થયા પછી સ્વપ્નમાં, જોયેલી વસ્તુ વિષે કોઈ સુખદુઃખ માનતું નથી, તે પ્રમાણે આ શુભ અથવા આ અશુભ, એવી શંકા તેના મનમાં આવતી જ નથી; એટલા માટે હે અર્જુન ! જેના યોગથી આ કર્મ અને હું એનો કર્તા એવો દ્વૈતભાવ અવશિષ્ટ રહેતો નથી, તેને સાત્ત્વિક ત્યાગ કહેવામાં આવે છે. હે પાર્થ ! આ પ્રકારે કર્મનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો જ કર્મો પૂર્ણતાથી આપણને છોડી જાય છે; પણ એથી વિરુદ્ધ જો અન્ય પ્રકારે કર્મોનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો કર્મો સૌમાં વધારે જ બંધનમાં નાખે છે. (૨૧૭)

न हि देहभूता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ૧૧ ॥

જે જે દેહધારી છે, તેનાથી સર્વથા કર્મનો ત્યાગ થવો તો અશક્ય જ છે, એટલા માટે જે માત્ર કર્મના ફળનો ત્યાગ કરે છે, તેને જ ખરો ત્યાગી કહેવામાં આવે છે. ૧૧

માટે હે અર્જુન ! જે દેહધારી હોવા છતાં પણ કર્મ કરવામાં કંટાળો માને છે, તે મૂખ છે. મૃત્તિકાથી કંટાળવાથી ઘટની શી સ્થિતિ થશે, વારુ ? અને વસ્ત્રથી તંતુનો સંબંધ શી રીતે તોડી શકાશે ? પ્રકટેલી અગ્નિ ઉષ્ણતાનો ત્યાગ કરી શકશે કે ? દીપક પોતાની પ્રભાનો ત્યાગ કરી શકશે કે ? હિંગને કદાપિ પોતાની ઉચ્ચ ગંધનો કંટાળો આવે, તોપણ તે બીજી સારી સુગંધ ક્યાંથી લાવી શકે ? પાતળાપણું છોડી દઈને પાણી ક્યાં રહી શકે એમ છે ? જો જ પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યાં સુધી શરીરની અવસ્થામાં વિહાર કરે છે, ત્યાં સુધી તેની કર્મ-ત્યાગની શ્રેણી દેશમાત્ર પણ ઉપયોગી થઈ શકતી નથી અર્થાત્ તે વૃથા જ છે. કપાળ ઉપરનાં તિલકને જૂંસી પણ શકાશે અને બનાવી પણ શકાશે; પરંતુ કપાળને કાંઈ બનાવી કે મટાડી શકાશે ? તે પ્રમાણે જે વિદ્ધિત કર્મોનો આપણે આરંભ કર્યો છે, તેમનો પણ જો ત્યાગ કરવા ધારીશું, તો કરી શકીશું; પરંતુ જે કર્મ શરીરરૂપ જ બની રહ્યું છે, તે કર્મનાં શ્રદ્ધણ કે ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકાશે ? મનુષ્ય હોયતો હોય છે, ત્યારે પણ આત્માસ્થિતરૂપે કર્મ તો થાય છે; અર્થાત્ આપણે

પ્રયાસ ન કરીએ તોપણ કર્મ તો આપોઆપ થયા જ કરે છે. આ શરીરના નિમિત્તથી (શરીરસ્વરૂપે) કર્મ તો આપણી પૂઠે લાગ્યાં છે જ અને જીવત કે મૃત હથામાં પણ તેમનાથી છૂટકો થનાર નથી જ. આ કર્મોને ત્યાગ કરવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે; કેમકે કર્મ કરવા છતાં ફલેચ્છાને આધીન થવું જ નહિ. કર્મના ફળ ઈશ્વરને અર્પણ કરવામાં આવ્યાં, એટલે તેમના પ્રસાદથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને રજ્જુનું ચથાર્ય જ્ઞાન મળવાથી જેમ સર્પની શકા દૂર થાય છે, તે પ્રમાણે આત્મબોધથી અજ્ઞાન સહિત કર્મનો નાશ થાય છે. હે પાર્થ! જ્યારે કર્મનો આ રીતે ત્યાગ કરવામા આવે છે, ત્યારે જ તે ખરે ત્યાગ કહેવાય છે; માટે જગતમા જે સાત્ત્વિક ત્યાગરૂપી કૌશલ્ય-પૂર્વક કર્મ કરે છે, તેને હું કર્મત્યાગી માનું છું. બાકી રોગીને મૂઝછો આવે, તો તેને વિશ્રાંતિ મળી એમ લોક સમજે છે અને જ્યેષ્ઠિકા-પ્રહારને બદલે જેમ સુક્ષીનો માર સહન કરવામાં આવે, તેમ જે કર્મ કરતાં કંટાળે છે, તે વિશ્રાંતિને નામે અન્ય કર્મનો જ આરંભ કરે છે. અરતુ. ત્રણે લોકમા ત્યાગી તે જ છે કે, જેણે કર્મફળના ત્યાગ દ્વારા કર્મને નિષ્કર્મતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી છે. (૨૩૨)

અનિષ્ટમિદં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

મવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્ ॥ ૧૨ ॥

અનિષ્ટ, ઇષ્ટ અને ઇષ્ટાનિષ્ટ-એવાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મનું ફળ, કર્મફળનો ત્યાગ ન કરનારને મરણ પછી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ કર્મફળનો ત્યાગ કરનારા સંન્યાસીઓને આ ત્રણે ફળનો કદાપિ પ્રાપ્તિ થતી જ નથી. ૧૨

બાકી આમેય અકર્મની ચોગ્યતા નહિ આણેલી હોય છતાં હે અર્જુન! કર્મફળ ત્રણ પ્રકારનાં છે અને જેઓ કર્મફળની આશાને છોડતા નથી, તેમને તે લોગવવાં જ પડે છે. પોતે કન્યાના જન્મનું કારણ હોવા છતાં પણ ‘તે મારી નથી’ એમ બોલી પિતા જ્યારે કન્યાદાનનું પાણી મૂકે છે, ત્યારે તેની તે કન્યા પરની માયા છૂટી જાય છે અને તેનો જમાઈ પેલી કન્યાના માયાપાશમાં સપડાય છે. જેઓ વિષનો (વચ્છનાગ વગેરેનો) વ્યાપાર કરે છે, તેઓ તેને વેચી તેના પર નફો મેળવી આનંદથી કાળક્રમણ કરે છે અને જેઓ તેનું સેવન કરે છે, તેઓ પોતે દ્રવ્ય ખર્ચવા છતાં મરણને જ પામે છે; તે જ પ્રમાણે ભલે કર્તૃત્વાભિમાન ધરીને કર્મ કરેા અથવા હું કતાં નથી, એમ સમજી ફલાશા ત્યજીને કર્મ કરેા; પરંતુ કર્મ તો ઉદાસીન ભાવે ત્યા હોય છે જ. અર્થાત્ કર્મ કરવાની ક્રિયા બધ પડતી નથી. માર્ગમાં

વૃક્ષનાં પાકાં ફળની જે ઇચ્છા કરે છે, તેને જ તે ઇચ્છા બંધનકર્તા થાય છે; તે પ્રમાણે કર્મફળની ઇચ્છા રાખનારને જ બાધક થાય છે; પરંતુ કર્મ કરવા છતાંય જે કોઈ કર્મફળની ઇચ્છા કરતો નથી, તે જન્મ-મૃત્યુના સપાટામાં સપડાતો નથી; કારણ કે આ ત્રણ પ્રકારનું જગત કર્મનું જ ફળ છે. દેવ, મનુષ્ય અને સ્થાવર, એને જ જગત કહેવામાં આવે છે અને આ ત્રણે પ્રકાર કર્મફળના જ છે. તે જ કર્મના એક અનિષ્ટ (પ્રતિકૂળ), એક કેવળ ઇષ્ટ (અતુકૂળ) અને એક ઇષ્ટાનિષ્ટ (મિશ્ર) એવા ત્રણ પ્રકાર છે. વિષયાસક્ત મનુષ્ય વિધિનો ત્યાગ કરીને નિષિદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતો હોવાથી કૃમિ, કીટ અથવા મૃતિકા, એવા અધમ કોટિના દેહને પ્રાપ્ત થાય છે; તેને ‘અનિષ્ટ’ કર્મફળ કહેવામાં આવે છે. સ્વધર્મને માન આપી પોતાના અધિકારાનુરૂપ વેદમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં સુકૃતનું જ્યારે આચરણ કરે છે, ત્યારે હે અર્જુન ! તેને ઇદ્રાદિક દેવતાનો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે; તે કર્મફળને પુણ્યકર્મ ‘ઇષ્ટ’ કહેવામાં આવે છે અને મિષ્ટ તથા ખાટા રસને એકત્રિત કરવાથી જે પ્રમાણે એ ઉભયથી શ્રેષ્ઠ એવા ભિન્ન આસ્વાદનો મધુર રસ ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા પ્રાણવાયુ યોગા-લયાસથી કુંભક થાય છે; તે પ્રમાણે સત્ય અને અસત્યનું ઐક્ય થતાં તે ઉભય જિતાય છે; માટે શુભ અને અશુભ કર્મો સમભાગે મળી જે કાર્ય ઘડાય છે, તેનું મિશ્ર ફળ મનુષ્યદેહની પ્રાપ્તિ છે. આણું આ જગતમાં ત્રણ પ્રકારનું કર્મફળ છે અને જે આ કર્મફળની આશા ત્યજતા નથી, તે જન્મ-મૃત્યુના ચક્રમાં સપડાય છે. જે જનનારને જિહ્વાથી સહન ન કરી શકાય તેવા તીખા પદાર્થો ખાઈને સંતોષ થાય છે, તેને તેમના યોગના પરિણામે અવશ્ય મરણ જ પ્રાપ્ત થાય છે; જ્યાં સુધી અરણ્યપ્રદેશ આવ્યો નથી, ત્યાં સુધી જ શાહુ-ચોરની મૈત્રી ફડી હોય છે; અથવા તો વેશ્યાની સાથે જ્યાં સુધી સમાગમ થયેલો હોતો નથી, ત્યાં સુધી જ તેની સાથેની મૈત્રી સારી હોય છે; તે પ્રમાણે મનુષ્યદેહમાં (૭૫) હોય, ત્યાં સુધી કર્મો કરીને કર્તાપણાનું અભિ-માન ધરાવતા હોય છે; પરંતુ અંતે મરણ પછી તેનાં ફળ ભોગવવાં જ પડે છે. જેવી રીતે કોઈ શ્રીમંતની પાસેથી એકવાર કબ્જ (ઝણ) કાઢ્યું હોય, તો પછી તે જો ઝણકર્તાની કોઈ પણ વસ્તુની માગણી કરે તોય જેમ ના પાડી શકાતો નથી; તે પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રને કર્મનું ફળ ભોગવવું જ પડે છે (કર્મ ફળ ટળવું નથી). કણસલાંમાંથી ફાણો નીચે પડીને ભીચો એટલે પુનઃ તેમાં જેમ કણસલાં આવે છે અને

દાણા ભૂમિ પર પડ્યા એટલે પુનઃ તે દાણાના કણસલાં અને કણસલાંના દાણા થવાનો ક્રમ ચારંભાય છે; તે જ પ્રમાણે ઉપલોગનું જ ફળ જે શરીર, તે ફળના અંતમાં જન્મ ધારણ કરે છે. જેવી રીતે માર્ગે ચાલનાર મનુષ્ય એક પછી એક પગલું ભરીને વાટને છૂતી લે છે (સમાપ્ત કરે છે). નૌકા એક કિનારેથી બીજે કિનારે બંધ એટલે તેને દરેક કિનારે આણી ગમનો જ હોય છે, કારણ કે દરેક કિનારે આવતાં તેના માટે બીજો (પેલી ગમનો) કિનારો તો કાયમ જ હોય છે; એકથી કિનારે જલુ-આવવું જ પડે છે, તે જ પ્રમાણે કર્મ અને તેના ફળના ઉપલોગનો પણ અંત નથી જ. સાધ્ય અને સાધનના ક્રમથી ફળ અને ફળોપલોગની વૃદ્ધિ થયા જ કરે છે અને ફળેચ્છાનો ત્યાગ ન કરનાર આ પ્રમાણે સસારમા વીટળાતા બંધ છે. (૨૫૬)

ખાકી તો બૂંદનું પુષ્પ પ્રકુલિત થતાંની સાથે જ તત્કાળ જેમ સુકાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે કર્મનો પ્રારબ્ધ કર્યા છતાં કેવળ અભિમાનને ત્યાગીને તે ન કર્યા પ્રમાણે જેઓ ફળથી અલિપ્ત હોય છે; બીજ માટે રાખેલું ધાન્ય જો નિત્યના આહારમાં ખાઈ નાખવામા આવે, તો પછી જેમ વાવવાનું કાર્ય બંધ પડે છે, તે પ્રમાણે ફળના ત્યાગથી કર્મના ચોગે પ્રાપ્ત થનારા જન્મ-મૃત્યુ ટળી જાય છે. શુદ્ધ સત્ત્વની સહાયથી શુરુકૃપાર્ણી અમૃતના તુષાર વડે શુદ્ધ થયેલા આત્મબોધથી દેવતાં દૈન્ય નષ્ટ થાય છે એટલે પછી જે ત્રણ પ્રકારનાં ફળ દ્વારા સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે પોતાની મેળે જ નાશ પામી, લોકતા અને લોગ્ય વસ્તુ પણ એની મેળે જ લય થઈ જાય છે. હે વીરેશ ! જેમના હાથે એવા પ્રકારે કર્મનો જ્ઞાનપ્રમુખ સંન્યાસ થાય છે, તેમને જ ફળોપલોગથી થનારું દુઃખ વેઠવું પડતું નથી. અર્થાત્ તે ફળના લોગ દ્વારા થતા દુઃખથી મુક્ત થાય છે અને સંન્યાસના ચોગથી દષ્ટિ ખરેખર આત્મસ્વરૂપમા કદી પહોંચી જાય છે, ત્યારે તેને કર્મ ભિન્ન દેખાતું જ નથી. ચિત્રિત લીંત પડી જતાં ચિત્રો પણ તેની સાથે માટીમા મળી જાય છે, અથવા પ્રકાશનો વિસ્તાર થતાં અધકાર દેખાતો જ નથી. જો આકૃતિ જ ન હોય, તો છાયા પડે જ શાની વારુ ? ચારસી જ ન હોય, તો પછી આપણા મુગનું પ્રતિબિંબ શામાં દેખાય ? નિદ્રાની સમાપ્તિ થતા સ્વપ્ન કેમ કરીને લાધે ? અને પછી તેને સત્ય કે અસત્ય પણ કોણ કહેશે ? એ જ પ્રમાણે કર્મફળનો સંન્યાસ કરવાથી મૂળની અવિધાને જ આશ્રય મળતો નથી, એટલે પછી તેનાથી ઉત્પન્ન થનારાં ફળનો ઉપલોગ આપણે કોણ અને દેશે

કેણી ? અર્થાત્ સંન્યાસ કર્યા પછી કર્મની વાત જ બોલી શકાતી નથી. પરંતુ જો આપણા પોતાના દેહમાં અજ્ઞાનનો નિવાસ હોય, જ્યારે કર્તૃત્વાભિમાનના બળથી આત્મા સારાંભાઈ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને દષ્ટિ પણ જ્યારે લેહના પ્રાબલ્યવાળી હોય; ત્યારે હે સુસ અર્જુન ! આત્મા અને કર્મમાં પૂર્વ અને પાશ્વર્યની પેઠે દ્વેત વિશેષ હોય છે અથવા જેમ આકાશ અને અન્ન, સૂર્ય અને મૃગજળ, પૃથ્વી અને વાયુ, આદિમાં કદાચિત્ પરસ્પર સંબંધ હોય છે, તોપણ તેઓ અતિ દૂર છે; જેમ નદીમાંના ખડક જોડે નદીના પાણીથી ઘેરાયેલા રહે છે, તોપણ પાણી અને તેની વચ્ચે મોટું અંતર રહેલું હોય છે; પાણીની સપાટી પર રેવાળ (લીલ) તરતી પાણીથી ભિન્ન જ હોય છે; કાજળને દીપકની સાથે સંબંધ હોવા છતાં કાજળને દીપક કહી શકાય તેમ નથી જ; જોકે ચંદ્રને કલંક લાગેલું છે, તોપણ તેને ચંદ્રની સાથે જેમ ઐક્ય નથી, તે જ પ્રમાણે દષ્ટિ અને નયનની વચ્ચે જેટલો ભેદ રહેલો છે, અથવા વાટ અને વટેમાર્ગ, ઝોઘ અને પાણી, આરસી અને આરસીમાં મુખાવ-લોકન કરનારા મનુષ્ય વચ્ચે જેટલો અંતરાય (ભેદ) રહેલો છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં આત્માથી કર્મ ભિન્ન છે; છતાં હે અર્જુન ! અજ્ઞાનને લીધે તે ઉભય એક જ છે એમ ભાસે છે. જેમ સરોવરમાંનાં કમળો પોતાની પ્રકૃષ્ટતાથી સૂર્યોદય થયો છે એમ દર્શાવે છે અને પોતાનામાં રહેલા મહારંજનો જમરો પાસે ઉપયોગ લેવાય છે, તેવી જ રીતે આત્મામાંનાં કર્મો અન્ય કારણોથી વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે કારણો પાંચ છે અને તેમનાં લક્ષણો તને કહું છું. (૨૭૭)

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

સાક્ષ્યે કૃતાન્તે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

હે મહાબાહો અર્જુન ! સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ માટે કર્મની જેમાં સમાપ્તિ થાય છે, તે વેદાંતશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાં આ પાંચ કારણો કહેલાં છે, તે હું કહું છું, તે સમજી લે. ૧૩

‘તે પાંચ કારણોને તું પણ કદાચ બાણુનો હોઈશ; કારણ કે તેમનું શાસ્ત્રોએ સુક્તક’કે વર્ણન ‘કયુ’ છે. તે વેદરૂપી રાજાની રાજધાનીમાં સાંખ્યવેદાંતરૂપ મંદિરમાં નિરૂપણરૂપી નોળતથી પ્રસિદ્ધ છે; કારણ કે સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ થવા માટે આ જગતમાં એ કારણો જ મુખ્ય અને આવશ્યક છે છતાં તેમાં આત્માને કારણભૂત માનીશ નહિ. હે અર્જુન ! આવી દાંડી પીટવાથી તેમની ચારે તરફ પ્રસિદ્ધિ થયેલી છે અને એટલા માટે તું પણ એમને બાણી લે-વખતે કોઈ એમનો તને પણ ઉપયોગ

શ્વર્ગ પડશે; અને મારા જેવું જ્ઞાનરૂપી રત્ન તારા હાથમાં આવ્યું છે, તો અન્યના સુખથી તારે એ વાત સાંભળવી પડે, એવી અડચણ તારે શા માટે વેઠવી જોઈએ વારુ? આપણી સન્સુખ આરતી હોય તો પછી, ‘મારું સુખ કેવું દેખાય છે તે કહો તો!’ એવી વિનંતિ ખીજાને શા માટે કરવી જોઈએ? ભક્ત જે ભાવથી જે સ્થળે, મને જોવા ઇચ્છે, ત્યાં તે વસ્તુ હું બની જાઉં છું. આજે હું તારું સમકક્ષ બની ગયો છું (તને હસ્તગત થયો છું).’ એવી રીતે પ્રેમના પ્રવાહ-મા પોતે શું જોલી ગયા, એવું દેવને સ્મરણ રહ્યું નહિ અને ખીજા તરફ અર્જુન પણ આનંદમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. પૂર્ણિમાના ચંદ્રપ્રકાશમાં સોમકાંતમણિને ડુંગર હોય, તો તે પીગળીને સરોવર બની જાય છે, તે જ પ્રમાણે સુખ અને અનુભવરૂપ પડકારોનો લોપ થવાથી દેવળ સુખ જ અર્જુનની આકૃતિમાં દેખાવા લાગ્યું; એટલે પછી દેવ સમર્થ હોવાથી તેમને સ્મરણ થતા તેમણે સુખના સમુદ્રમાં ડૂબનારા અર્જુનને ઉપર ખેંચી કાઢ્યો. અર્જુન જેવો મહાન પુરુષ પણ બુદ્ધિના પ્રસાર સહિત ડૂબવા લાગ્યો, એટલી બધી પ્રેમની ભરતી આવેલી હોવા છતાં તેને એક બાબતે ખસેડીને દેવ કહેવા લાગ્યા કે, ‘હે પાર્થ! તું તારું પોતાનું સ્વરૂપ જોઈને શુદ્ધિમાં આવ’ એટલે નિઃસ્વાસ નાખીને અર્જુને ટોક્કું હલાવ્યું અને તે જોલ્યો કે, ‘હે પ્રભો! જે હું તમારા સાંનિધ્ય(દૈત્યભાવ)થી ત્રાસ પામીને આજે આપના ઈશ્વરને મેળવવા ઇચ્છું છું, તે મારું જો તમે પ્રેમથી કૌતુક કરતા હો, તો પછી મને જીવદશામાં શા માટે આણો છો?’ (૨૯૨)

એટલે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, ‘અરે ગાંડા! તને હજી એટલું પણ જ્ઞાન નથી કે, ચંદ્ર અને તેની પ્રભાને કદાપિ વિયોગ થતો જ નથી? અને આમ જોલીને તને હું જે લીતિ દર્શાવું છું, તેથી તું રિસાય છે; એટલે મારા મનમાં પ્રેમનો વધારે ઉમળકો આવે છે-આનું કારણ પ્રીતિ છે. આ સ્થળે એકબીજાના સંકેતથી જે પરસ્પર જોલવું થાય છે, તે જ આપણા સંરક્ષણનું કારણ છે; એટલા માટે આ વિષના વાદ-વિવાદને હવે પૂરા કરો. ત્યારે હે અર્જુન! ભલા હું શું કહેતો તો સર્વ વસ્તુઓ આત્માથી ભિન્ન છે એમ જ ને?’ ત્યારે અર્જુને કહ્યું: ‘હે દેવ! મારા મનનો અભિપ્રાય કહી સંભળાવવાનો હવે આપે પોતાની મેળે જ આરભ કર્યો છે. સર્વ કર્મોના કારણભૂત એવાં પાપ કારણો મને કહી સંભળાવવાની આપે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને કર્મોની સાથે આત્માનો કશો પણ સંબંધ નથી એમ જે આપ બે દયા

હતા, તે મારી પ્રિય વસ્તુઓ મને કહી સંભળાવો.' અર્જુનનાં આ વચ્ચનો સાંભળી ભગવાન અતિ સંતુષ્ટ થઈ બોલ્યા : 'આ વિષે તું આશ્ચર્ય સેવન કરે છે, માટે આવો પૃથ્વક મને બીજો ક્યાં મળે એમ છે? માટે હે અર્જુન! તને ખરેખરો સિદ્ધાંત કહી સંભળાવું છું; કારણ કે હું તારો ઋણી છું, તેથી તારી આગળ સવદા અવનત મસ્તકે જ ચાલું છું.' ત્યારે અર્જુન બોલ્યો : 'હે દેવ! આપ પાછલી વાતના અભિપ્રાયને ભૂલી ગયા કે શું? આપ 'હું અને તું' એવો દ્વૈતભાવ આપના કથનમાં શા માટે આણો છો?' (૩૦૨)

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, ઠીક, ત્યારે હવે મેં તને જે વાત કહેવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો તે કહું છું, તે સાવધાન ચિત્તે સાંભળ. હે ધનુર્ધર! ખરેખર, સર્વ કર્મોની ઉત્પત્તિ પરસ્પર આ પાંચ સાધનો દ્વારા બારોબાર જ થયા કરે છે અને જે આ પાંચ કારણના ચોગે કર્મનો વિસ્તાર થાય છે, તે જ પાંચ કારણો તે કર્મના હેતુરૂપે હોય છે. એ વિષયમાં આત્મા તો ઉદ્દાસીન જ હોઈને કર્મનું નિમિત્તકારણ વા ઉપાદાનકારણ તે હોતો નથી; અથવા તો તે કર્મનો સહાયક પણ બનતો નથી. તેના વડે શુભ કે અશુભ કર્મો એવી રીતે થાય છે કે, જેમ રાત્રિ અને દિવસ આકાશમાં ઉત્પન્ન થાય છે; છતાં આકાશ તો તેમનાથી ભિન્ન જ હોય છે; પાણી અને તેજ દ્વારા ઉત્પન્ન થતી વરાળનો વાયુની સાથે સંબંધ થાય છે. એટલે તે આકાશમાં બંધ છે અને તેનાં અણો બને છે; પરંતુ આકાશને તો જેમ એ વાતની જરા પણ ખબર હોતી નથી; અનેક કાષોને એકઠાં કરી તૈયાર કરવામાં આવેલી નૌકાને નાવિક વાયુના ભેરથી પાણીની સપાટી પર ચલાવે છે; પરંતુ તે સ્થાનો ઉદ્ધક પોતે કાંઈ પણ ક્રિયા નહિ કરતાં કેવળ સાક્ષીભૂત જ રહે છે; કિંવા માટીનો પિંડો ચક્ર પર મૂકી ઢાંઢા વતી ચક્ર ફેરવવામાં તે ગોળાનું મૃત્તિકાપણું જઈ વાસણ તૈયાર થાય છે; ત્યારે હવે એ સ્થળે કુભારની કળા વિના વાસણને કેવળ આધાર ઉપરાંત પૃથ્વીની ખીણ કઈ સાદા મળે છે, એનો તું વિચાર કર. જગતમાં લોકોના સર્ગ વ્યાપાર સૂર્યપ્રકાશથી ચાલતા હોવા છતાં પણ જેમ સૂર્ય તેમનાથી અલિપ્ત જ હોય છે, તે જ પ્રમાણે પાંચ કારણોના મળવાથી સર્વ કર્મરૂપી લતાઓની રચના થાય છે અને આત્મા તો ભિન્ન જ હોય છે. હવે તે જ પાંચ કારણોનું ભિન્ન ભિન્ન ઉત્તમતાથી વર્ણન કરી સંભળાવું છું. મોટી જેવી રીતે વજન કરી (તોળીને) લેવા પડે છે (તેમ વજનદાર મોટીઓ જેવી ઉત્તમ વસ્તુઓ જ હું તને કહી

સંભળાવું છું). (૩૧૪)

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।

વિવિધાશ્ચ પૃથક્કેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પञ્ચમમ્ ॥ ૧૪ ॥

અધિષ્ઠાન એટલે આધારભૂત શરીર તેમ જ કર્તા એટલે જીવ, કારણ એટલે જીવી જીવી ઇન્દ્રિયો, પ્રાણાપાનાદિ વાયુના નાના પ્રકારના વ્યાપાર અને દૈવ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના દેવતા-આ પાંચ કારણો છે. ૧૪

હવે કર્મના પાંચ કારણોનાં સર્વં યથાર્થં લક્ષણો હું તને કહું છું, તે તું સાંભળ. દેહ એ પ્રથમ કારણ છે. આ દેહને અધિષ્ઠાન કહેવાતું પ્રયોજન એ જ છે કે, લોચ જે વિષય તે સાથે લોકતા એમાં રહે છે. ઇન્દ્રિયોરૂપી દશ હાથો વડે રાત્રિ-દિવસ કષ્ટ સહન કરી પ્રકૃતિના યોગથી જે સુખ-દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ભોગવવા માટે મનુષ્યને અન્ય ક્ષણ જ નહિ હોવાને લીધે દેહને જ અધિષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. એ દેહ એ ચોવીસ તરફોનું વસતિસ્થાન હોઈ, બંધન અને મોક્ષની વાટાઘાટ પણ એમાં જ થાય છે, વધારે શું કહું! એ જ જગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિનું મુખ્ય ગૃહ છે; માટે હે ધનંજય! આ દેહને ‘અધિષ્ઠાન’ એ નામ યોગ્ય જ છે.

હવે કર્મનું બીજું કારણ કર્તા છે અને એને ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ અર્થાત્ જીવ કહેવામાં આવે છે. આકાશમાંથી મેઘવૃષ્ટિ થયા પછી પૃથ્વી પર તેના ખાળોચિયા થાય છે અને પછી તેમા આકાશનું જ પ્રતિબિંબ પડતા જે પ્રમાણે તે પ્રતિબિંબ તેના જ આકારનું હોય છે, અથવા જેમ નિદ્રાના પ્રાબલ્યથી રાજા પોતાનું જૈશ્વર્થ વીસરી જઈ સ્વપ્નમા પોતે બિશુક થયો છે એવી પ્રતીતિ કરે છે; તે જ પ્રમાણે ચૈતન્ય પોતાનું સ્વરૂપ વીસરી જઈ ‘દેહ જ હું છું’ એમ માની દેહરૂપે પ્રગટ થાય છે. જે દેહમા આત્મસ્વરૂપ વિસારે પડે છે, ત્યાં ચૈતન્ય ‘જીવ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તે જીવે દેહને અભય-વચન આપેલું હોય છે. દેહ દ્વારા જે જે કર્મો થાય છે, તે તે હું જ કરું છું, એમ એ જીવ બ્રમથી કહે છે, તેથી જીવને કર્તા કહેવામાં આવે છે.

પછી દૃષ્ટિ એક જ હોવા છતાં તે પાપલુના દેશને લીધે ચરમર-ના વાળોની પેડે સિત્ત દેખાય છે, અથવા ઘરમા રહેલો એક જ દીપક અરૂખામાંથી જોતાં જે પ્રમાણે અનેકરૂપે દેખાય છે; અથવા એક જ પુરુષ શૃંગાર, વીર, કરુણા ઇત્યાદિ નવ રસોના આવિર્ભાવ કરીવવા લાગે, એટલે જે પ્રમાણે તે નવ પ્રકારનો દેખાવા લાગે છે;

તે પ્રમાણે બુદ્ધિનું એક જ જ્ઞાન નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે બહાર આવે છે. હે નૃપનંદન! તે જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો કર્મોનું ત્રીવિધ કારણ છે. (૩૩૧)

પૂર્વ કે પશ્ચિમ માર્ગથી વહી આવતી નાની નદીઓ, ચોટી નદીઓને જઈ મળ્યા પછી તો તેમનું પાણી એકરૂપ જ બની જાય છે; તે જ પ્રમાણે, રજોશુભ્રુની કર્તૃત્વશક્તિ કે જે સંપાદન કર્યા વિના પ્રાણવાયુમાં મૂળથી જ રહેલી છે, તે જુદા જુદા અવયવોમાં જુદી જુદી રૂપાય છે. જ્યારે તે વાચા દ્વારા બહાર પડે છે, ત્યારે તેને આપણે વાણી કહીએ છીએ અને હાથ દ્વારા બહાર પડે છે, ત્યારે તેને આપણે આપવા લેવાનો વ્યાપાર કહીએ છીએ; તે પગ દ્વારા બહાર આવે, ત્યારે તેને ગતિ કહીએ છીએ અને મળ-મૂત્ર દ્વારા બહાર પડે છે, ત્યારે ક્ષાલન કહીએ છીએ. નાભિથી હૃદય પર્યંત તે શરીરમાં ઝંઝારની વૃદ્ધિ કરે છે, ત્યારે તેને પ્રાણ કહીએ છીએ. પછી ઉપરના ભાગ તરફ જે શ્વાસોચ્છવાસ જાય છે, તે જ શક્તિને ઉદ્ધાન (કંઠસ્થ વાયુ) એવું નામ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે જ શક્તિ જ્યારે શુદ્ધ દ્વારા બહાર પડે છે, ત્યારે તેને અપાન (શુદ્ધસ્થ વાયુ) એ નામ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ્યારે સર્વ શરીરમાં વ્યાપી જાય છે, ત્યારે તેને વ્યાન (શરીરસ્થ વાયુ) કહેવામાં આવે છે. ભક્ષણ કરેલાં અન્નનો રસ સમસ્ત શરીરમાં પ્રસારી જે સર્વ સાંધાઓમાં ભરાઈને રહેલો હોય છે; હે અર્જુન! આ પ્રમાણેની ક્રિયાઓ કરનાર શક્તિને જ સમાન અર્થાત્ (નાભિસ્થ વાયુ) કહેવામાં આવે છે અને બગાસાં, છીંક, ઝોડકાર વગેરે વાયુના જે વ્યાપાર થાય છે, તે નાગ, કૂર્મ, કૂકર, દેવહત્ત, ધનંજય ઇત્યાદિ ઉપપ્રાણના વ્યાપાર છે. હે સુભટ! આ પ્રમાણે એ સર્વ વ્યાપાર વાયુના જ છે; પરંતુ સૌસૌના વર્તન પ્રમાણે તેમનાં નામ બદલાય છે. આ પ્રમાણે પોતપોતાના વ્યાપારથી જે વાયુની શક્તિ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે, તે કર્મોનું ચોથું કારણ છે, એમ તું સમજ. (૩૩૩)

શરદ્ગતિનું સમાન ઉત્તમ ઋતુ હોય, તેમાં વળી ચંદ્રોદય થાય અને તેમાં પૂર્ણિમાનો યોગ આવી મળે; અથવા જેમ વસંતઋતુ હોય અને ઉત્તમ ઉદ્યાન હોય અને તે ઉદ્યાનમાં પ્રિયતમાનો સગમ થાય અને તે સગમમાં વળી અન્ય સર્વ અનુકૂળ સામગ્રી (કૂલની માળા, ચંદન ઇત્યાદિ) મળી આવે; અથવા હે અર્જુન! કમળ હોય અને તે પ્રકુલ થાય અને પછી તેમાં યુષ્પરેણુનો ઉદ્ભવ થાય; કેઈ એક

મેનુષ્યની વાણીમાં કવિત્વ હોય અને વળી તેની કવિતામાં રસિકતા હોય તથા તે રસિકતામાં આત્મતત્ત્વની પૂર્ણતા આવે; તે જ પ્રમાણે સર્વ વૃત્તિના ઔશ્વર્યથી સુકૃત જે પુદ્ધિ, તે ઉત્તમ પ્રકારની હોય, તેને સર્વ ઇદ્રિયો અનુકૂળ હોય અને સર્વ ઇદ્રિયોને ભૂષણ આપનારો તેમના દેવતાઓનો સમુદાય પણ તેમને અનુકૂળ હોય; અર્થાત્ ચતુરાદિ દશે ઇદ્રિયો પ્રત્યે સૂર્યોદિ દેવમંડળની અનુકૂળતા હોય, તે દેવોનો સમુદાય આ કર્મનું પાત્ર્યું કારણ છે. દેવ કહે છે : હે અર્જુન ! સમજ્યો કે ? આ પ્રમાણે તારી પુદ્ધિ શ્રદ્ધા કરી શકે એવી રીતે કર્મનાં પાંચ પ્રકારનાં કારણો તને કહ્યા. હવે જે હેતુના યોગથી, એ કર્મો થાય છે, તે પાંચ હેતુઓ તને પ્રગટ કરી કહી સાંભળાવું છું. (૩૫૩)

શરીરવાદ્મનોમિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ।

ન્યાયં વા વિપરીતં વા પશ્યતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

મનુષ્ય શરીર, વાણી અને મન દ્વારા, સશક્ત કે અશક્ત જે કર્મો કરે છે, તેના અધિષ્ઠાનાર્થ પાંચ હેતુઓ છે. ૧૫

વસ્તુતત્ત્વોની પ્રાપ્તિ થતાં તેના યોગથી વૃદ્ધોને નવપક્ષવ આવે છે. પક્ષો આઠા પછી પુખ્તસમુદાયનો ઉદ્ભવ થાય છે અને પુખ્તોમાંથી કુળો નિર્માણ થાય છે; અથવા વર્ષાતુમા પ્રથમ મેઘ ઉત્પન્ન થાય છે, મેઘમાંથી પર્વત્યવૃષ્ટિ થાય છે અને પર્વત્યવૃષ્ટિ દ્વારા ધાન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે; અથવા પૂર્વ દિશામાં ચરુણોદય થયા પછી સૂર્યોદય થાય છે અને સૂર્યનો પૂર્ણ પ્રકાશ વિસ્તરે એટલે દિવસ થાય છે; તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન ! મન એ કર્મના સંકલ્પનો હેતુ છે અને સંકલ્પરૂપ થતાં વાચા વડે બહાર પડે છે, પછી વાણીના પ્રકાશથી કર્મની વાટ સ્પષ્ટ દેખાવા માટે છે, એટલે કર્ત્તા કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. એ વેળાએ શરીરાદિક સર્વ ઇદ્રિયો કર્મનું કારણ થાય છે, અથવા જેમ લોહાની એકાદ વસ્તુ તૈયાર કરવાની હોય, તો જેવી રીતે તે લોહાના હથિયારની મદદથી જ તૈયાર કરવી પડે છે; અથવા તો તંતુના પટમાં તંતુને આઠા નાખવાથી જેમ તે તંતુ વડે જ કપડું બને છે, જેમ હીરાને હીરા વડે જ પહેલ પાડી શકાય છે, તે પ્રમાણે મન, વાચા અને દેહના કર્મનું કારણ મન જ છે. આ સ્થળે કર્મનાં શરીરાદિક કારણો, તે જ તેનાં હેતુ શી રીતે થઈ શકે, એવી કદાચ કોઈ શંકા ધરે, તો તેનું નિવારણ સાંભળ. જે પ્રમાણે સૂર્યના પ્રકાશનો હેતુ અને તેનું કારણ સૂર્ય જ છે, અથવા શેરડીનો સાઠો એ જ શેરડીની વૃદ્ધિનું કારણ છે, અથવા સરસ્વતીની સ્તુતિ કરવાને માટે સરસ્વતીને જ

(વાણીને જ) શ્રમ આપવો પડે છે, અથવા વેદનું મહત્ત્વ વર્ણવતું હોય, તો તે વેદ જ વર્ણવી શકે છે, તેમ જ કર્મનું કારણ શરીરાર્થે છે, એ તો સર્વવિદિત જ છે; પરંતુ અહીં શરીર આદિક જ કર્મનો હેતુ પણ છે, એમાં પણ શંકા નથી જ. અને દેહાદિક અધિષ્ઠાનના હેતુ દેહાદિક જ છે, અને જેના યોગે કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે કર્મ જો શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કરવામાં આવે, તો હે ધનંજય! તે પુણ્યકર્મ છે અને તેને જ ન્યાયકર્મ કહેવામાં આવે છે, તેમજ તેનો હેતુ પણ ન્યાય જ છે. જે પ્રમાણે વરસાદનું પાણી ડાંગરને અડકતાં તે જમીનમાં શોષાર્થ તો ભય છે જ; પરંતુ તેનું કૃણ તો ઉત્તમ જ મળે છે, અથવા તો કોઈ એક મનુષ્ય કોધ કરીને ઘરમાથી નીકળ્યો હોય અને સહજ દ્વારકાની વાટે ચલી ભય, તો તેને ચાલવાનો શ્રમ તો થાય છે; પરંતુ જેમ તેનું એક પણ ડાંગળું વ્યર્થ જતું નથી, તે જ પ્રમાણે હેતુ અને કારણના યોગથી જે અધકર્મ થાય છે, તે જ જો સશાસ્ત્ર થાય તો તેને જ પુણ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે. અથવા તો એક વાસણમાંનું દૂધ બ્રાહ્મણને આપવાથી ખલાસ થાય અને ઘીબ એક પાત્રમાંનું દૂધ પોતાની મેળે ઊભરાઈને ખલાસ થઈ ભય, તો બન્ને વાસણમાંનું દૂધ ખલાસ તો એકસરખી રીતે જ થાય છે; છતાં ઊભરાઈ ગયેલા દૂધનો સદુપયોગ થયેલો કહેવાશે નહિ; તે જ પ્રમાણે શાસ્ત્રવિધિથી રહિત કર્મ કરવામાં આવે, છતાં તેને વ્યર્થ ગણેલું ન માનવામાં આવે, તો પછી ધાડમાં લૂંટાઈ ગયેલા દ્રવ્યને પણ દાન કર્યાનું કેમ ન કહી શકાય? હે અર્જુન! બાવન અક્ષરરહિત એટલે કે વર્ણમાળા બહારનો કયો મત્ર છે વારુ? અથવા બાવન વર્ણ પૈકી એકનો પણ ઉચ્ચાર ન કરતો હોય, એવો કોઈ મનુષ્ય-પ્રાણી મળી શકે એમ છે ખરું કે? પરંતુ હે અર્જુન! જ્યાં સુધી મંત્રનું રહસ્ય સમજવામાં આવતું નથી, ત્યાં સુધી તે બાવન અક્ષરના ઉચ્ચારને મંત્રોચ્ચારની કૃણપ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી; તે જ પ્રમાણે કારણ અને હેતુના યોગથી જે લાભાન્ય કર્મ થાય છે, તે જ્યારે શાસ્ત્રાનુકૂળ થતું નથી કે હોતું નથી, ત્યારે કર્મ તો થતું જ હોય છે; પણ-ભાઈરે! તે કર્મનું થવું નથી; કિંતુ તે પાપકર્મ હોઈને પાપનો જ હેતુ છે! (૩૭૬)

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ ૧૬ ॥

આ પ્રમાણે સર્વ કર્મોના એ પાત્ર હેતુ હોય છે. એટલા માટે જે મનુષ્ય જેના આત્માને જ કર્તા તરીકે નિહાળે છે, તે અજ્ઞાની વેદાંતના સંસ્કારથી શન્ય હેતુને લીધે કંઈ જ બાંધતો નથી. ૧૬

હે સુમહિમા ! આ પ્રકારે કર્મનાં પાત્ર કારણોના પાંચ હેતુ છે; તો હવે અહીં આત્મા એ કર્મનું કારણ છે ખરો કે ? જે પ્રમાણે સૂર્ય પોતે વિષય ન બનતાં નેત્રાદિ પાત્ર ઇદ્રિયોના વિષયને જ પ્રગટ કરે છે, તે પ્રમાણે આત્મા પોતે કર્મરૂપ ન હોઈને તેના કર્તા પાસે કર્મને કરાવે છે. હે અર્જુન ! આરસી અને પ્રતિબિંબ-એ બન્ને પોતે ન થતા જે પ્રમાણે દ્રષ્ટા તે ઉભયને પ્રકાશિત કરે છે, અથવા હે પાંડુસુત ! સૂર્ય દિવસ અને રાત્રિને કારણીભૂત હોવા છતાં જેમ તેમનાથી અલિપ્ત હોય છે તે જ પ્રમાણે, જો કે કર્મ આત્માના અધિષ્ઠાનથી જ થાય છે, છતાં તે પોતે કર્મ કે કર્તા જ નથી એમ બતાવે છે. પરંતુ અહંતાના બ્રમથી જેની યુદ્ધિ ‘હું દેહ છું’ એમ નિશ્ચયથી માની બેઠેલી હોય છે, તેના માટે આત્મસ્વરૂપની મધ્યરાત્રિ જ ચાલે છે. જેણે દેહને જ ચેતન્ય, ઇશ્વર અને બ્રહ્મ માનેલો હોય છે, તેની ‘આત્મા જ કર્તા છે’ એવી પૂર્ણ યુદ્ધિ હોય છે. ‘આત્મા જ કર્મકર્તા છે.’ એવો દૃઢ નિશ્ચય પણ જે કરતો નથી, તે ખરેખર દેહને જ કર્મનો કર્તા માને છે; કારણ કે ‘હું-આત્મા કર્માતીત હોઈને સર્વ કર્મોનો સાક્ષીભૂત છું,’ એવી સ્વસ્વરૂપની વાત તો તે કંતથી પણ કદી સાંભળતો નથી; અર્થાત્ સર્વવ્યાપક જે આત્મા તે દેહ જ છે, એમ તે માને છે. એ પણ અમત્કાર જુઓ કે યુવક પોતાની આખો મીઠી ઈર્ષ્યને દિવસને જ રાત્રિ નથી માનતું કે ? જેણે બ્યોમમાંના ખરા સૂર્યને કદી પણ જોયો નથી, તે ખાળોચિયામાના પાણીમા યડેલા પ્રતિબિંબને જ સૂર્ય નથી સમજતો કે ? ખાળોચિયામાં પાણી સ્થિત થાય, એટલે સૂર્યનો જન્મ થયો એમ તે કહે છે અને તે જ પાણી પવનથી હાલે, એટલે સૂર્યને કય થવાનું બાંધાવે છે અને ખાળોચિયા-માનું પાણી સુકાઈ જાય, એટલે સૂર્યનો નાશ થયો એમ તે સમજે છે. નિદ્રાગ્રસ્ત મનુષ્ય જ્યાં સુધી જાગત થતો નથી, ત્યાં સુધી તેને સ્વપ્ન સત્ય ભાસે છે. જેને આ રજા છે એવું જ્ઞાન હોતું નથી, તે તેને સર્વ સમજીને લીલિ પામે એમા તે વળી આશ્ચર્ય શું ? જ્યાં સુધી કમળો થયેલો હોય છે, ત્યાં સુધી ચંદ્રનો રંગ પીળો જ દેખાય છે. અરે ! મૃગો જો મૃગજળથી બ્રમિત ન થાય, તો પછી દેહ પણ થશે ? તે પ્રમાણે તે શાસ્ત્ર અને શુરના નામના ઉચ્ચારના વાયુનો પણ પોતાના

હૃદયને સ્પર્શ થવા દેતો નથી; કારણ કે તે મૂર્ખતાથી જ છુવે છે. વાદળાં ચાલતાં હોય છે તે જોઈને શિયાળ ચંદ્ર પર ચાલવાનો આરોપ મૂકે છે; તે જ પ્રમાણે દેહ જ આત્મા છે એવી દૃષ્ટિથી તેણે આત્માને જ દેહરૂપ બળ નાખેલી હોય છે. પછી હે અર્જુન! તેની આવી સમજથી દેહરૂપી કેદખાનામા તે કર્મની મજબૂત ગાંઠથી બધાય છે. ખિચારો પોપટ નલિકા પર બેઠેલો હોય છે, તે ‘હું બંધાઈ ગયો છું’ એવી દૃઢ કલ્પનાથી પોતાના પગ મુક્ત હોય છે, છતાં પણ પોતાના પગ વડે નલિકાને પકડી રાખે છે, તેમ નિર્મળ આત્મસ્વરૂપ પર જે દેહો કરેલા કર્મનો આરોપ કરે છે, તે કૌટ્યવધિ કલ્પો પર્યાંત કર્મમા જ ગૂંથાયેલો રહે છે. (૩૯૪)

હવે કર્મ કરવા છતાં પણ જેને કર્મનો સ્પર્શ થતો નથી અને જેમ વડવાનલ સમુદ્રમાં હોવા છતાં પણ તેને સમુદ્ર સ્પર્શ કરી શકતો નથી; તે પ્રમાણે જે અલિપ્તાપૂર્વક કર્મ કરતો રહે છે, તેને ખરેખર કેવી રીતે ઓળખવો તે કહું છું. મુક્તના સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરતાં આપણને જ મુક્તાપણુ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ એવો મુક્ત મનુષ્ય કોણ છે, એની શોધ કરવા જતા આપણને જ મુક્તિ મળી બધ છે. જેવી રીતે હીપકના પ્રકાશમાં જોવા લાગતાં આપણી વસ્તુ આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અથવા આરસી સ્વચ્છ કરવાથી આપણુ સ્વરૂપ તેમાં દેખાય છે; અથવા મીઠું પાણીમાં નાખતાં જેમ તેનું પાણી થઈ બધ છે અને આરસીમાંના પ્રતિબિંબ પ્રતિ ન જોતાં પાછા ફરીને જોવાથી પણ જેમ આપણું સ્વરૂપ પોતાની મેળે જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે પ્રમાણે સતોની સ્થિતિનો કેવળ વિચાર કરવાથી પણ આપણું જોવા-થક સ્વરૂપ આપણને ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે; એટલા માટે સદૈવ સંતોડું જ વર્ણન કરવું અને તેમના જ ગુણો નિરંતર શ્રવણ કરવા; પરંતુ કર્મ કરવા છતાં જે કર્મના સારા અથવા નહારા પરિણામથી લિપ્ત થતો નથી; અર્મચક્ષુના ચર્મથી જેમ દૃષ્ટિ લુપ્ત થતી નથી, તે પ્રમાણે જે કર્મોત્તીત થયેલો હોય છે, તેનાં લક્ષણો તને સુક્તિથી બાહુ પ્રસારીને કહું છું. (૪૦૨)

यस्य नाहंकृतो मावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

હું આ અમુક કર્મ કરું છું, એવું જેને અભિમાન નથી અને જેની બુદ્ધિને કર્મનો વિકાર થતો નથી, તે જો આ સર્વ લોકોનો વધ કરી નાંખે; તોપણ

તે વધ કરતો નથી અને તે વધના દોષથી બદ્ધ થતો નથી * ૧૭

હે પ્રભુદ્ધ અર્જુન ! જે અજ્ઞાનની નિદ્રામાં અનેક વર્ષો પર્યંત જિંધરૂપી સ્વપ્નનો અનુભવ લેતો હતો, તે 'તત્ત્વમસિ' એ મહાવાક્યના કાનમાં પડવાથી અને ચુરુકૃપાના બળથી, મસ્તક પર કેવળ હાથ મૂકવાથી જ નહિ; પરંતુ પીઠ થાબડીને બાંધત કરાયેલો હોય, તેવી રીતે હે અર્જુન ! જગદ્રૂપી સ્વપ્ન અને અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાનો ત્યાગ કરી નિજ સ્વરૂપનાં દર્શનથી સહજ બાંધત થયો છે. ચંદ્ર ભિગતાંની સાથે મૃગ-જળથી દેખાતાં પૂર આપોઆપ લુપ્ત થાય છે, અથવા બાલ્યદશાની સમાપ્તિ થતાં ખોટી બીક 'ખાઉ' થી જેમ કોઈ ખીતું નથી, અથવા કાષ્ઠ બળીને ભસ્મ થયા પછી જેમ તેમા કાષ્ઠપણું રહેતું નથી; અથવા બાંધત થયા પછી જેમ સ્વપ્ન દૃષ્ટિગોચર થતું નથી, તેમ હે અર્જુન ! તેને 'હું' અને 'મારું' એવું અભિમાન રહેતું નથી. પછી અધ-કારને બેવા માટે સૂર્ય ગમે તે લોંબરામાં પ્રવેશ કરે, તોય ત્યાં જેમ અધકાર રહેતો નથી; તે પ્રમાણે 'હું' આત્મા છું' એવો જેનો પૂર્ણ નિશ્ચય થયેલો હોય છે, તે જે વસ્તુ તરફ જુએ છે તે વસ્તુ, દ્રષ્ટા અને દષ્ટિ સહિત તેને આત્મસ્વરૂપ જ દેખાય છે. જે પદાર્થને અગ્નિ સ્પર્શ કરે છે, તે પદાર્થ પોતે જેમ અગ્નિરૂપ બની બાંધ છે અને પછી જેમ ફાંફા અને ફાંફક એવો લેલ રહેતો નથી, તે જ પ્રમાણે કર્મમાં દૈત્ત માનવાથી આત્મા પર જે કર્તાપણુંનો આરોપ મૂકવામાં આવેલો, તેહું નિવારણ થતા જે કાંઈ (શરીર) અવશિષ્ટ રહે છે, તે આત્મસ્થિતિ છે. એ આત્મસ્થિતિમાં રહેનાર જે શ્રેષ્ઠ પુરુષ, તે આ દેહને જ આત્મા કેમ માની શકે વારુ ? પ્રલયકાળનો પ્રચડ જળસમુદાય કોઈ બીજા અવાહનું અસ્તિત્વ રહેવા દેતો નથી; તેમ હે અર્જુન ! અનત બ્રહ્મ-સ્વરૂપમાં અહંતા ઉત્પન્ન થયા પછી, તે બ્રહ્મરૂપ થયેલા, એટલે કે

* અગ્નિ, વાયુ અને જળ વડે પ્રારબ્ધના યોગે કોઈ પ્રાણીની હિંસા થતી બેવામા આવે, તોપણ વસ્તુતઃ તે હિંસા નથી, તેની જ રીતે જે પુરુષનું દેહમાં અભિમાન નથી અને નિસ્વાર્થ ભાવે કેવળ સસારના હિત માટે જ જેની સર્વ ક્રિયાઓ થતી હોય છે, તે પુરુષના શરીર અને ઇન્દ્રિયો વડે બને કોઈ પ્રાણીની હિંસા થતી લોકદષ્ટિએ બેવામા આવે, તોપણ વાસ્તવમાં તે હિંસા નથી, કારણ કે આસન્નિત સ્વાર્થ અને અહંતાના અભાવમાં કોઈ પ્રાણીની હિંસા થઈ શકતી જ નથી. જર્વાતના અભિમાન વિના કરવામાં આવેલું કર્મ સત્યદષ્ટિએ જોતાં, અકર્મ જ છે; એટલા માટે તે પુરુષ પ્રાપના પાશમાં અંધોતો નથી.

જેનામા ‘અહંબ્રહ્મ’ની પૂર્ણસ્થિતિ થયેલી છે, તેને ‘હું’ દેહ છું’ એવો ભાસ ક્યાંથી અને કેમ કરીને થઈ શકે વારુ ? સૂર્યના પ્રતિબિંબથી સૂર્યને પકડી શકાય છે કે ? છાશ વડોવી માખણ કાઢી લીધા પછી ફરીથી તેને છાશમાં નાખવાથી શું તે તેની સાથે ભળી જાય છે કે ? અથવા હે વીરેશ ! કાષ્ટ બાળીને અગ્નિ તૈયાર કર્યા પછી તેને કાષ્ટની પેટીમાં રાખીએ, તો તેમાં તે ગોંધાયેલો રહી શકે છે કે ? અથવા રાત્રિના ઉદરમાંથી જે સૂર્ય બહાર નીકળેલો છે, તે ‘રાત્રિ’નું નામ પણ કાને સાંભળેશે ખરો કે ? તે જ પ્રમાણે, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા, અર્થાત્ જાણવા યોગ્ય વસ્તુ અને જાણનાર એ બન્ને જેનામાં એકબીજાને પામેલા છે, તેને ‘હું’ દેહ છું,’ અથવા ‘દેહ જ આત્મા છે,’ એવો ગર્વ ક્યાંથી હોઈ શકે વારુ ? આકાશ જ્યાં જાય ત્યાં પણ તે પોતે જ ભરેલું હોવાથી સ્વભાવથી જ તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે; તે પ્રમાણે તે જે જે કંઈ કરે છે, તે આત્મસ્વરૂપ જ છે, તો પછી તે ક્યાં કંઈથી કર્તૃત્વને પોતાના શિર પર વહોરી દે વારુ ? ગગન સિવાય ગગનને રહેવાનું અન્ય સ્થાન નથી, સમુદ્રને પ્રવાહ હોતો નથી અને ધ્રુવને ગતિ નથી, તેવી તે પુરુષની સ્થિતિ થયેલી હોય છે. (૪૨૧)

એવા પ્રકારે જેને આત્મજ્ઞાનના યોગે કર્મના કર્તાપણાનું અભિમાન વ્યર્થ ભાસે છે, તોપણ તેનો દેહ છે ત્યાં સુધી તેના હાથે કર્મ તો થતાં જ રહે છે. વાયુ જોકે વાતો બધ થઈ જાય તોય વૃક્ષનું હાલતું બંધ થતું નથી અથવા જોકે કપૂર સમાપ્ત થઈ જાય છે, તોય કરડિયામાં તેની સુવાસ તો અવશિષ્ટ હોય છે. અથવા ગાયનનો સમારંભ સમાપ્ત થાય છે, તોપણ ગાયન સાંભળીને મનને થયેલો આનંદોત્સાહ જેમ ન્યૂન થતો નથી અથવા તો પાણી વડે જમીન ભીની થવા પછી પાણી ઘટી જવા છતાં જેમ જમીનની ભીનાશ તો પાછળ બાકી રહે છે જ; અરે, સૂર્યોસ્ત થયા છતાં પણ સંધ્યાકાળે પશ્ચિમ દિશાના આકાશમાં સૂર્યની બચોતિનું તેજ (સંધિપ્રકાશ) જેમ દેખાયા કરે છે; નિશાન ધાર્યો પછી પણ બાણ પોતામાંની ગતિની શક્તિ ન્યૂન થઈ જાય, ત્યાં સુધી આગળ જ જયા કરે છે અથવા કુંભારના ચાક પર તૈયાર થયેલું પાત્ર કુંભારે કાઢી લીધા પછી પણ પૂર્વે આપેલી ગતિના યોગે ચાક તો ફરતો જ હોય છે; તે પ્રમાણે હે ધનંજય ! દેહાભિમાનનો હોપ થયા પછી પણ જે કર્મોથી દેહ ઉત્પન્ન થયેલો છે, તે કર્મ દેહની પાસે ચેષ્ટા કરાવે છે જ; કેમકે આ ચેષ્ટાનું અવલંબન તેની ઇચ્છા પર હોતું નથી. સંકલ્પ વિના સ્વપ્ન દેખાય છે;

રેખ્યા વિના જ અરણ્યમાં જેમ વૃક્ષો ઊગે છે અને રચના કર્યા સિવાય જ જેમ આકાશમાં ગંધર્વનગર દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે જ પ્રમાણે આત્માના સંકલ્પ વિના જ દેહાદિક પાત્ર કારણો ક્રિયા કરવામાં કારણી-મૂત થાય છે. પરંતુ પૂર્વજન્મના સંસ્કારને અનુસરીને એ પાત્ર કારણો અને હેતુઓ અનેક ક્રિયાઓ કરાવે છે, તે કર્મમાં પછી ભલે સર્વ જગતનો સહાર થાઓ કે નવા જગત રચાઓ; પરંતુ કુમુદિની કેવી રીતે સુકાઈ જાય છે અને કમળની વિકાસ દેમ થાય છે, એ બન્ને પરિણામો પોતાના વડે થવા છતાં પણ જેમ સૂર્યને તેજું જ્ઞાન હોતું નથી અથવા તો આકાશમાંથી વીજ પડીને જમીનના ટુકડે ટુકડા થઈ જાય અથવા વૃદ્ધિ વરસીને જમીનને લીલીછમ બનાવી મૂકે, તોય આ ઉભય પરિણામોને જેમ આકાશ બાણતું નથી; તે પ્રમાણે જે દેહાભિમાનરહિત થઈ દેહમાં જ રહે છે, તે જેમ સ્વપ્રમાથી બચત થયેલો મનુષ્ય સ્વપ્ન જોતો નથી, તે પ્રમાણે દેહાદિક દ્વારા સૃષ્ટિનો ઉદ્ભવ થાય કે લય થાય તોય તેને બાણતો નથી. (૪૩૬)

બાકી ‘આ દેહી છે’ એમ જેઓ તેને ચર્મચત્રુથી જુઓ છે, તેઓ તો તેને જ કર્મ કરનારો માને છે; અથવા તો ઘાસનું પૂતળું બનાવીને ખેતરને એક ખૂણે ઊંચું કરવામા આવે, તો શિયાળવા તેને જ ખરો રખવાળ સમજતા નથી કે શું? ગાંડા મનુષ્યે વસ્ત્રો પહેર્યા છે કે તે નાગો છે, એ બાણવાનો પરિશ્રમ જેમ લોકોને જ લેવો પડે છે; અથવા તો રણભૂમિમા પડેલા યોદ્ધાના અગ પરના ઘાવ જે પ્રમાણે ઇંતર મનુષ્યોએ જ ગણી લઈને તેના શૌચની કલ્પના કરવી પડે છે; અથવા મહાસતી બ્યારે સતી થાય છે, ત્યારે ઇંતર લોકોને તે જોકે અલ્પગમર્દન અને પિયળ ઇત્યાદિનો ઉપલોગ લોગવતી દેખાય છે, તોપણ તે સતીને અગ્નિ દેખાતો નથી. પોતાની શરીરની તેને સ્મૃતિ હોતી નથી તેમજ લોકો પ્રતિ પણ તેજું ધ્યાન હોતું નથી; એટલે કે તે પતિસ્વરૂપમાં જ તહીન થયેલી હોય છે; તે જ પ્રમાણે આત્મ-સ્વરૂપપ્રાપ્તિના યોગથી જે દ્રષ્ટા દ્રશ્ય સહિત નષ્ટ થયેલો છે (જેનાર અને જોવાની વસ્તુ એ લાવનો લોપ થયેલો છે), તે ઇન્દ્રિયસમુદાય શું ક્રિયા કરે છે તે બાણતો નથી. સમુદ્રના તીરપ્રાન્તમાં ઊભા રહેલા લોકોને કદાચિત્ એમ લાગે કે મોટા તરંગ નાના તરંગને ગણી જાય છે; પણ જળની દૃષ્ટિથી જોતા કયો તરંગ કયા તરંગનો ભક્ષ કરે છે? તે પ્રમાણે જે આત્મસ્વરૂપમાં વળી ગયેલો હોય છે, તેણે પછી કર્યોનો ત્યાગ કર્યો જોઈએ, એ પ્રમાણેનો કર્મવિષયક દ્વેષ રહેતો જ નથી.

સુવર્ણની દેવીએ સુવર્ણના ત્રિશૂળ વડે સુવર્ણના જ મહિષાસુરનો નાશ કર્યો. આ સર્વ પ્રકાર ભક્તની દૃષ્ટિથી સત્ય ભાસે છે; પરંતુ સુવર્ણની દૃષ્ટિથી જોતાં દેવી, ત્રિશૂળ અને મહિષાસુર—એ સર્વ સુવર્ણ જ છે; અથવા ભીંત પર આલેખેલાં ચિત્રમાં એક તળાવ અને એક અગ્નિકુંડ એ કેવળ દૃષ્ટિનો જ ભેદ છે; પરંતુ જો તે ઉભયને વસ્તુનો સ્પર્શ કરાવીએ તો તે ભિન્નતું પણ નથી કે જળતું પણ નથી; તે પ્રમાણે જો જ્ઞાની છે, તેના દેહનો વ્યાપાર પૂર્વ કર્માણુસાર જ થતો હોય છે; પરંતુ એ મર્મને ન જાણતા મૂર્ખ લોકો તેને જ કર્મકર્તા માને છે; અર્થાત્ તેના કર્મ વડે જો ત્રૈલોક્યનો પણ ઘાત થઈ જાય, તોપણ તે ઘાત તેણે કર્યો, એમ કદાપિ કહેવું કે માનવું જ નહિ. અરે, સૂર્ય અંધકારને નિહાળે અને પછી તેને દૂર થવાનું કહે, એવું અને ખરું કે? તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી હોતી, કે જેનો તે નાશ કરે. કારણ કે તેનામાંનો દ્વૈતભાવ હ્રાપ્ત થતાં સર્વ જગત તેનામાં સ્વસ્વરૂપ જ થયેલું હોય છે. એટલા માટે તેની બુદ્ધિને પાપ અને પુણ્યનો સ્પર્શ પણ હોતો નથી; જેમ કોઈ એક નદી ગંગામાં આવી મળતાં તેની અપવિત્રતાનો લોપ થાય છે, તેવી જ રીતે હે અર્જુન! અગ્નિમાં જો અગ્નિ પડે તો તે લાગે છે ખરો કે? અથવા શસ્ત્ર પોતાને જ કદી ખૂંચે છે કે? તે જ પ્રમાણે આપણા પોતાના સ્વરૂપથી જ કોઈ પણ કર્મ ભિન્ન નથી એમ જે સમજે છે, ત્યાં પછી કયા પદાર્થ વડે તેની બુદ્ધિ લિપ્ત થાય વારુ? અર્થાત્ જે કાર્ય, કર્તા અને ક્રિયાની ત્રિપુટી પોતે જ બની ગયો છે, તે શરીરશક્તિ દ્વારા થતા કર્મથી બદ્ધ થતો નથી; કારણ કે જીવાત્મા મોટાપણથી પોતાને કર્તા માનીને દશ ઈંદ્રિયોના સાધનથી પાંચ હેતુઓને ધારણ કરે છે. અને તે ઠેકાણે ન્યાય કે અન્યાય એવાં બે પ્રકારનાં કર્મ કરીને એક ક્ષણમાં જ કર્મરૂપી ભુવનો તૈયાર કરે છે; પરંતુ નક્કી બાણકુંડે, આત્મા આ મોટા કર્મનો સહાયક નથી અને તે આરભ કરવાવાળો પણ નથી; તે તો સાક્ષીભૂત અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે; એટલે કર્મપ્રવૃત્તિને જે સંકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને તે પોતે કેવી રીતે અને શા માટે આજ્ઞા આપે વારુ? અર્થાત્ જે જે કર્મો કરવા માટે સર્વ લોકો અગાધ શ્રમ કરે છે તે સર્વ કર્મ કરવામાં તેના શરીરને કોઈ પણ શ્રમ પડતો નથી; એટલે કે જે કેવળ આત્મસ્વરૂપ થયેલો છે, તેને માટે આ કર્મોનું કારણગૃહ છે જ નહિ. પરંતુ અજ્ઞાનના પટ પર જે દ્વૈતજ્ઞાનનું ચિત્ર આલેખે છે, ત્યાં ચિત્ર, ચિત્રકાર અને ચિત્રપટ—એ ત્રિપુટી વિદ્યમાન

હોય છે, એ વાત હું તને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું. (૪૬૦)

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ।

કારણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસદ્ગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાન (જેના વડે જાણવામાં આવે) જેય જાણવામાં આવનારી વસ્તુ અને જ્ઞાતા (જાણનારો) એ ત્રિપુટી કર્મની પ્રેરક છે અને કરણ, (જે સાધનાથી કર્મ કરવામાં આવે-આજ્ઞા અને આંતર ઇન્દ્રિય) કર્મ (ક્રિયા) તથા કર્તા (કરણ પાસે વ્યાપાર કરાવનારો)-એ ત્રિપુટી કર્મસંગ્રહનું કારણ છે. ૧૮

કારણ કે જ્ઞાન-જ્ઞાતા, અને જેય એ ત્રિપુટી જ જગતની બીજ-ભૂત હોઈને એમાંથી જ નિઃસંશય કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે. હે ધનંજય ! હવે એ જ ત્રિપુટીનાં જુદાજુદા સ્વરૂપો કહું છું તે સાંભળ જીવજીવી સૂર્યગિખના જ્ઞાનેન્દ્રિયાદિ પંચેન્દ્રિયરૂપી કર્મજની કળી પર પડીને તેને વિકસિત કરે છે; અથવા જીવજીવી રાજા શરીરરૂપી પલાણુ વિનાના ઘોડા પર બેસીને હાથમાં ઇન્દ્રિયરૂપી ભાલા ઝડીને વિષયરૂપી દેશમાં લૂટફાટ કરે છે. વધારે તો શું ? જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો દ્વારા ક્રિયા કરાવીને જીવને મુખ અને હઃખ લોગવાવે છે અને જે જ્ઞાનનો ગાઢ નિદ્રામાં ઢોપ થાય છે; એવું જ્ઞાન ધરાવનારા જીવને હે અભ્યુન ! ‘જ્ઞાતા’ કહે છે અને જેનું હંમણું વળું ન ચાલે છે, તેને ‘જ્ઞાન’, કહેવામાં આવે છે. હે અભ્યુન ! ગાઢ અજ્ઞાનરૂપી ઉદરમાંથી નીકળવા સાથે જ તે જ્ઞાન પોતાને ત્રણ પ્રકારે વિભક્ત કરી નાખે છે-પોતાની વૃત્તિની સમક્ષ જાણવાના વિષયરૂપ જેયનો પાષાણ નાખીને, જ્ઞાતાને પોતાની પાછળ ભેલો રાખે છે, પછી જ્ઞાતા અને જેય-એ ઉભયની મધ્યમાં તે રહે છે; અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને જાણવા યોગ્ય પદાર્થ જણાય કે સમજવામાં આવે, એટલે જ્ઞાતામાં જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ થાય છે. આ જ્ઞાનનો વ્યાપાર જ્ઞાતા અને જેય (જાણવા યોગ્ય વસ્તુ)ની વચ્ચે ચાલતો હોય છે. જેયને સંપાદન કર્યા પછી તેની ગતિ બધ પડે છે અને તે સર્વ પદાર્થોની ચેષ્ટા કરે છે, તેને સામાન્ય જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, એમાં સંશય નથી. હવે જેયનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. (૪૭૧)

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ-એવા જેયના પાંચ પ્રકાર છે. જેમ એક જ આમ્રકળ દંડિગોચર થતાં પાંચે ઇન્દ્રિયોને ભિન્ન ભિન્ન રીત દ્વારા પ્રતીત થાય છે; અર્થાત્ ‘આમ્ર’ શબ્દથી તે દર્શના જાણવામાં આવે છે; રસ વડે જીભને, રંગથી નેત્રોના, વાસથી નાકના અને સ્પર્શથી ત્વચાના જાણવામાં આવે છે; અર્થાત્ એવી રીતે જેય

તો એક જ છે; પરંતુ આપણી ઇંદ્રિયો દ્વારા તેમના વિષેનું બિન્ન બિન્ન જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે જ્ઞેય પાંચ પ્રકારનું થયેલું છે. સમુદ્રમાં મળ્યા પછી નદીનો ઓઘ આગળ વધતો અટકી જાય છે. મુકામ પર પહોંચી ગયા પછી ચાલવાનો વ્યાપાર સ્વાભાવિક જ બંધ પડે છે અથવા ફૂડાં આવી ગયા પછી જેમ ધાન્યના છોડની વૃદ્ધિ અટકી જાય છે, તેમ હે અર્જુન ! ઇંદ્રિયોના માર્ગમાં દોડતાં જ્ઞાનની ગતિની જ્યાં સીમા આવી રહે છે, તે સ્થાનને જ ‘જ્ઞેય’ કહેવામાં આવે છે. આમ હે ધનંજય ! જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવ્યાં. આ ત્રિપુટી વડે જ સર્વ કર્મોની પ્રવૃત્તિ થાય છે; કારણ કે શઙ્કાદિ વિષયરૂપ જે પાંચ વિષયો જ જ્ઞેય છે, તે જ પ્રિય કે અપ્રિય પૈકી ગમે તે એક હોય છે. (૪૭૮)

હે ધનંજય ! જ્ઞાન, જ્ઞાતાને હજી તો જ્ઞેય પદાર્થ કિંચિત્ દર્શાવે છે, એટલામાં તો તેનો સ્વીકાર કે ત્યાગ કરવાને જ્ઞાતા તત્કાળ ઉત્તુક્ત થાય છે. મત્સ્યને જોતાં જ તેને પકડવા માટે જેમ યગલો દોડી જાય છે અથવા દ્રવ્યને જોતાં જ જેમ હરિદ્રી તેને લેવા દોટ મૂકે છે અથવા તો સ્ત્રીને જોતાં જ જેમ કામી પુરુષ તેની પ્રાપ્તિ કરી લેવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; જેમ પાણી ઢળતી જમીન તરફ જ દોડે છે, બ્રમર પુષ્પની સુવાસ લેવાને જાય છે, અથવા દ્રુષ દોહતી વખતે વાછરડાને છોડવામાં આવતાં તે જેમ ગાયની તરફ જ દોડી જાય છે; સ્વર્ગમાંની ઉર્વશી નામની અપ્સરાનું વર્ણન સાંભળીને તેનો ઉપભોગ મળે તો સારું, એવી ધારણાથી લોકો જેમ આકાશમાં ચઝરૂપી સીડીઓ ગોઠવે છે; અથવા હે અર્જુન ! પારેવો ગગનમાં ફરતો હોય, તેવામાં પારેવીને જોતાંની સાથે જ તે વેગપૂર્વક તરત તેની પાસે આવી લાગે છે; એટલું જ નહિ, પણ મેઘગર્જના થતાં જ જેમ મોર પોતાને આકાશ પરથી ઓવારી નાખે છે; તે જ પ્રમાણે જ્ઞાતા જ્ઞેયને (વિષયને) બેઈને તેના તરફ દોડે છે. એટલા માટે હે પાંડુસુત ! જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા, એ ત્રિપુટી સર્વ કર્મો કરવામાં કારણભૂત થાય છે. એમા પણ કદાચિત્ જ્ઞેય વિષય જો જ્ઞાતાનો પ્રિય વિષય હોય, તો તો પછી તે ભોગવવામાં તે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ સહન કરી શકતો નથી. અથવા ભોગ્યથોગે તે વિષય જો તેને અપ્રિય હોય છે, તો તેનો ત્યાગ કરવામાં વિલંબરૂપે વીતતી એક એક ક્ષણ પણ તેને યુગ સમાન લાગે છે. સર્પને નીલ-મણિનો હાર ધારવાથી જેમ પ્રથમ હર્ષ થાય છે અને તેને હસ્તસ્પર્શ કરતાં જ તે સર્પ છે, એવું જ્ઞાન થતાં તરત જ હર્ષના સ્થાનમાં પછીથી

જેમ ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રિય કે અપ્રિય વિષયને જોવાથી જ્ઞાતાની તેવી જ સ્થિતિ થાય છે અને પછી તેનો સ્વીકાર કે ત્યાગ કરવા માટે કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. જે કુસ્તીનો શોખીન હોય છે, તે સૈન્યનો અધિપતિ હોય, તોપણ તે બીજા મહાને પોતાની સામે આવેલો જોતાની સાથે જ રથ પરથી ઊતરીને પગપાળો થઈ જાય છે; તે જ પ્રમાણે જે જ્ઞાતા હોય છે, તે જ વિષયાસક્ત થતાં પોતાને કર્તા નામથી ઓળખાવે છે, એટલે કર્તા બની રહે છે. આ પ્રમાણે કર્તૃત્વનો ઓળખે મસ્તક પર લઈ લે છે. જેવી રીતે તૈયાર થાળ પર બેસી જમનારો મનુષ્ય તે સુખને ત્યાગીને રાંધવાનો (સ્વયંપાક કરવાનો) પરિશ્રમ જહોરી લેવા તૈયાર થાય, અથવા પુષ્પરેણુનો ઉપભોગ લેવા માટેની ઇચ્છાથી જેમ જમર બાગને તૈયાર કરવાની ખટપટમાં પડે, અથવા કસોટી પોતાના ઐશ્વર્યને તુચ્છ માની ધાતુ બની જાય અથવા દેવો દેવાદાયમાં સ્વસ્થ બેસી રહેવાને બદલે મોટાં મંદિરો બાંધવાના કામમાં પ્રવૃત્ત થાય, તે પ્રમાણે જ્ઞેય વિષયોની ઇચ્છાથી જ્ઞાતા જ્યાં ઇદ્રિયો પાસે વ્યાપાર કરાવી તેમના કોડ પૂરે છે, ત્યાં હે અર્જુન ! તેને કર્તા નામની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને જે પોતે જ્ઞાતા તે જ કર્તા થઈને જ્ઞાનને કરણ (સાધન) કરે છે, એટલે પછી જ્ઞેય પણ સ્વાર્થાવિક રીતે જ કાર્ય અને છે. આ પ્રકારે હે સુમતે ! જ્ઞાનની ત્રિપુટીમાં એવી રીતે પરિવર્તન થઈ જાય છે. જે પ્રમાણે નેત્રોનું તેજ રાત્રે ઉપયોગી થતું નથી અથવા દૈવ પ્રતિકૂળ થવાથી, જેમ શ્રીમતના વિલાસ બદલાઈ જાય છે; અથવા પૂર્ણિમા થવા પછી જે પ્રમાણે ચંદ્ર એકેક કળાથી ઊતરતો જાય છે; તે પ્રમાણે ઇદ્રિયોના લાડકોડને પૂરવા જતાં જ્ઞાતા કર્તૃત્વાભિમાનમાં ચૂંથાય છે, એટલે તે વેળાનાં તેના લક્ષણો હું તને કહી સંભળાવું છું, તે હવે સાંભળ. (૪૯૭)

ભુદ્ધિ, મન, ચિત્ત અને અહંકાર-એ આ ચતુર્વિધ ચિત્તો છે (અંતઃકરણની આ ચાર વૃત્તિઓ છે); અને ત્વચા, કર્ણ, નેત્રો, બિહ્વા તથા નાક-એવી પાંચ પ્રકારની ઇદ્રિયો છે, ત્યાં આત્મકરણની વૃત્તિના યોગે જીવને કર્મ કરવાનું સ્કુરણ થાય છે, ત્યાર પછી એ કર્મ દ્વારા સુખપ્રાપ્તિ થશે એમ જ તેને લાગવા માંડે છે અને તેથી કરીને તે નેત્રાદિ દશે બાહ્યેદ્રિયોને બંધત કરી, તેમની પાસે તે વ્યાપાર કરાવે છે. અને ત્યાર પછી ઇદ્રિયસમુદાયને તે ત્યાં સુધી સ્મરોળે છે કે, જ્યાં સુધી કર્મક્રમ હાથમા આવતું નથી. અથવા તો અસુક કર્મથી જો હંમેશાત્પત્તિ થવાનો રંગ દેખાવા માંડે, તો તે કર્મનો ત્યાગ કરવા

માટે હશે ઇંદ્રિયોની યોજના કરી દે છે અને પછી જેમ કોઈ રાજા પોતાનો કર વસૂલ કરવા માટે પોતાના સેવકોને રાત્રિ-દિવસ રગદોળે છે, તે પ્રમાણે તે દુઃખનો નાશ થાય, ત્યાં સુધી રાત્રિ-દિવસ ખટપટ કરતો હોય છે. (૫૦૪)

આ પ્રમાણે કર્મના ત્યાગ અથવા સ્વીકાર માટે એકવાર જ્ઞાતાએ ઇંદ્રિયોનું નેતૃત્વ લીધું, કે પછી તેને જ ‘કર્તા’ કહેવામાં આવે છે અને કર્તા કર્મ કરવામાં સર્વ ઇંદ્રિયોને હળની પેઠે વાપરે છે; તેથી જ તેને કરણ અર્થાત્ ક્રિયાનાં સાધનો કહેવામાં આવે છે અને એ ઇંદ્રિયો વડે કરવા માટે કર્તા જે જે ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેનાથી જે વ્યાસ થાય છે, તેને કર્મ કહેવામાં આવે છે. જે પ્રમાણે સોનીની યુદ્ધિ વડે અલકારો વ્યાસ થાય છે, ચદ્રનાં કિરણો વડે ચંદ્રપ્રકાશ વ્યાસ થાય છે, વિસ્તારથી જેમ વલ્લરી વ્યાસ થાય છે, સૂર્યની પ્રભાથી જે પ્રમાણે સૂર્યપ્રકાશ વ્યાસ થાય છે, મિષ્ટાથી જેમ શેરડીનો રસ વ્યાસ થાય છે અને અવકાશથી જેમ આકાશ વ્યાસ થાય છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન! કર્તાની ક્રિયાથી જે વ્યાસ થાય છે, તે કર્મ જ છે, એમાં શંકા નથી. આ પ્રમાણે હે અર્જુન! તને કર્તા, કર્મ અને કરણ-એ ત્રણેનાં લક્ષણો કહ્યાં. જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય-એ ત્રણથી કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે; તે જ પ્રમાણે કર્તા, કરણ અને કાર્ય-એ ત્રિપુટી કર્મના સંચયરૂપ છે. અગ્નિમાં જે પ્રમાણે ધૂમ્ર હોય છે જ, બીજમાં જેમ વૃક્ષ સમાયેલું હોય છે, અથવા જેમ મનમાં નિરંતર ઇચ્છાનો વાસ હોય છે અને સુવર્ણ જે પ્રમાણે ખાણમાં રહેલું હોય છે, તે પ્રમાણે કર્તા, ક્રિયા અને કરણ-એ ત્રિપુટી કર્મોનું ઉત્પત્તિસ્થાન જ છે; એટલા માટે હે પાંડુસુત! તાત્પર્ય એ જ નીકળ્યું કે, ‘અસુક મારું કર્તવ્ય છે અને હું તેનો કર્તા છું,’ એવું કર્તૃત્વાભિમાન જીવે ધારણ કર્યું કે સર્વ ક્રિયાઓ નિકટમાં આવે છે અને આત્મા તો એ સર્વ ક્રિયાથી દૂર જ હોય છે; અર્થાત્ કર્મથી આત્મા ભિન્ન છે એટલા માટે હે સુમતે! તને વારંવાર શું કહેવું? કારણ કે એ તો તું બાણે જ છે (કે આત્મા સદાકાળ કર્મથી અલિપ્ત જ છે). (૫૧૬)

જ્ઞાનં કર્મં ચ કર્તાં ચ ત્રિધૈવ ગુણમેદતઃ ।

ગ્રોચ્યતે ગુણસદ્ગુણાને યથાવચ્છૃણુ તાન્યપિ ॥૧૧॥

જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા એ ગુણોત્તરી ત્રણ પ્રકારના છે, એમ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં યથાર્થ કહેલ છે, તે ત્રણ તું સાંભળ. ૧૯

પરંતુ તને જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા-એ ત્રિપુટી વિષે જે વર્ણન કહ્યું, તે પણ ત્રણ ગુણોને અનુસરીને ભિન્નભિન્ન પ્રકારનું છે; માટે હે અર્જુન! જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા, એના પર પણ વિશ્વાસ રાખીશ નહિ; કારણ કે એમાંના રજ અને તમ-એ ગુણો વડે જ મનુષ્ય બદ્ધ થાય છે. અને માત્ર સત્વગુણ જ મુક્ત કરવાને સમર્થ છે. તે સાત્ત્વિક ગુણનો લેહ (જેને વિષે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે) તને સમજ પડે એવી રીતે કહું છું. જે સાંખ્યશાસ્ત્ર વિચારરૂપી ક્ષીરસમુદ્ર જ છે, જે આત્મબોધરૂપી કમળને વિકસિત કરનાર ચદ્રમા છે અને જ્ઞાનોત્પાદક શાસ્ત્રોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, અથવા જે પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્ને દિવસ અને રાત્રિની પેઠે પરસ્પર બેઠાયેલાં છે, તેમને પૃથક્ કરી દર્શાવનાર એ ત્રિભુવનમાંનો સૂર્ય જ છે; જે અપાર મોહનાં ચોવીસ તત્ત્વોનો અત લઈને પરતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવી આપી સુખ ભોગવવામાં પ્રવૃત્ત કરે છે; હે અર્જુન! એવું જે સાંખ્યશાસ્ત્ર, તે જે ગુણોનું સ્તવન કરે છે, તે ત્રણ ગુણોનું વર્ણન આમ છે કે, જે પોતાના સામર્થ્યના ત્રણ પ્રકારના યોગથી સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોને અકિત કરી નાખે છે, એટલે કે ત્રણ ગુણોએ સઘળા પદાર્થોને પોતાને તાબે કરી લીધા છે, આ પ્રમાણે સત્ત્વ, રજ અને તમ, આ ત્રણ ગુણોનું એવું પ્રચંડ સામર્થ્ય છે, કે તેમણે બ્રહ્મદેવથી લઈને ક્રીટ પર્યંત સર્વના ત્રણ લેહ કરી નાખ્યા છે; હવે આ સર્વ વિશ્વ જેના યોગથી આ ત્રણ ગુણના પાશમાં સપડાયેલું છે તે જ્ઞાનનું વર્ણન તને પ્રથમ કહી સંભળાઉં છું; કારણ કે દૃષ્ટિ શુદ્ધિ થવાથી ગમે તે પદાર્થનું ખરું સ્વરૂપ બાણવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી સર્વ પદાર્થનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાય છે; એટલા માટે હવે સાત્ત્વિક જ્ઞાન તને કહું છું તે સાંભળ, એમ કૈવલ્ય-ગુણનિધાન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું. (૫૨૮)

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં માવમન્યયમીક્ષતે ।

અવિમક્તં વિમક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

જે જ્ઞાનના યોગથી જન મિલભિત સર્વ ભૂતોમાં અવિમક્ત એવો એક જ અવિનાશી ભાવ (આત્મતત્ત્વ) જુએ છે, તે જ્ઞાન સાત્ત્વિક છે, એમ તું સમજ. ૨૦

તો હે અર્જુન! તે જ ખરેખર શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે, કે જેનો ઉદય થવાની સાથે જ તેમાં જ્ઞેય (વસ્તુ) જ્ઞાતા સંહિત લીન થાય છે. જેવી રીતે સૂર્ય અધિકારને બેઈ શકતો નથી, કે સમુદ્રને ગી. ૪૩

નદીઓની ઓળખ પણ હોતી નથી અથવા પોતાનો પડછાયો પકડવા મથતાં હાથમાં આવતો નથી, તેવી જ રીતે જે જ્ઞાન શિવથી તે તૃણ પર્થત સર્વ વ્યક્તિમાં ભિન્નતાને જોતું જ નથી; લીંત પરના ચિત્રને લૂછી નાખ્યા પછી, અથવા મીઠાને ઘોંટ્યા પછી, કે જ્યારે થયા પછી સ્વપ્નના જેવી અવસ્થા થાય છે; તે પ્રમાણે, જે જ્ઞાનના પ્રકાશથી જેને જોવા જતાં જાતા, જ્ઞાન અને જે-એ ત્રિપુટીનો લોપ થાય છે; જ્ઞાતાને જેમ સુવર્ણની પરીક્ષા કરવા માટે અલંકારો લાગીને તેમાંથી સુવર્ણ કાઢવું પડતું નથી; અથવા પાણીમાંથી તરંગોને વેગળા રાખીને તે (પાણી) લઈ શકાતું નથી, તેવી જ રીતે સર્વ દૃશ્ય વસ્તુઓમાં જે જ્ઞાનને લેઈ દેખાતો નથી, તે જ જ્ઞાનને સાત્ત્વિક જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આરસીને જોતાં તેમાં જેમ જોનારનું જ પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તે પ્રમાણે જેને જોવા જતાં પ્રત્યેક વસ્તુમાં જ્ઞાતા પોતાનું સ્વરૂપ જ જુઓ છે. આ જ સાત્ત્વિક જ્ઞાન મોક્ષલક્ષ્મીનું મંદિર છે. હવે તને રાજસ જ્ઞાનનાં લક્ષણો કહું છું, તે સાંભળ. (૫૩૭)

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનામાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ।

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧ ॥

જે જ્ઞાન ભેદભાવથી સર્વ ભૂતોમાં નાના પ્રકારની ભિન્નતા જુઓ છે, તે રાજસ જ્ઞાન છે એમ સમજ. ૨૧

હે અર્જુન ! જે જ્ઞાન ભૂતમાત્રમાં ભેદભાવ માનીને ચાલે છે, તે રાજસ જ્ઞાન છે, એમ તું સમજ. એ રાજસ જ્ઞાને જ ભૂતમાત્રમાં અનેકત્વ માનીને પોતાનું જ ભિન્નત્વ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે અને જ્ઞાતાને ચક્રિત કરી મૂક્યો છે. જે પ્રમાણે નિદ્રા પોતાના સ્વરૂપની આડે અજ્ઞાનનો પડદો નાખીને સ્વપ્નની કષ્ટમય અવસ્થાને લઈ આવે છે, તે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનના મંદિરની આસપાસ માયાનો ફેલાવો કરી દઈ જે જ્ઞાન, જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ-એ ત્રણ અવસ્થામાં જીવને ફસાવે છે; નાના બાળકને દાગીનાના રૂપમાં સોતું બતાવીએ, તો તેને જેમ તેની પિંછાન હોતી નથી, તે પ્રમાણે જે જ્ઞાનથી નામ અને રૂપની જ માત્ર પ્રતીતિ થાય છે અને અદૈત દૂર રહે છે; અજ્ઞાની મનુષ્યને માટીમાંથી બનાવેલા ઘડા અને ગાગરને બતાવતાં તેને જેમ મૂળ મૃત્તિકાની પિંછાન હોતી નથી, અથવા દીપકને જોવા છતાં અગ્નિની ઓળખ હોતી નથી. અથવા મૂર્ખ મનુષ્યને જેમ વસ્ત્ર દેખાડતાં તે તંતુને ઓળખી શકતો નથી, અથવા તેને પડદા પરનાં ચિત્રો બતાવવામાં આવતાં, તે

પડદાને ઝોળખતો હોતો નથી, તે જ પ્રમાણે જે જ્ઞાનથી ભૂતમાત્રને સિત્તસિત્ત સમજી ઐક્યની લાવના નાશ પામે છે; કાષ્ટના સિત્તસિત્ત આકાર પ્રમાણે અગ્નિના આકાર પણ જેમ સિત્તસિત્ત બને છે, અથવા પુષ્પોના બુદ્ધાપણથી સુગંધ પણ બુદ્ધીબુદ્ધી પ્રતીત થાય છે અને ચંદ્રનો પ્રકાશ પાણીમાં પડવાથી ચંદ્રના દુકડેદુકડા થઈ ગયેલા દિષ્ટિગોચર થાય છે; તે પ્રમાણે નાના પ્રકારનું પદાર્થોમાં તેમના વેશ ઇત્યાદિ પરથી નાનામોટાનો જે ભેદ દેખાય છે, તેને જે ખરી સિત્તતા જ માને છે, એવા જ્ઞાનને રાજસ જ્ઞાન કહે છે. હવે ગામ બહાર રહેતા ઠંડ-અમારાહિના ઘરોમા પેસી ન જવાય અને તેમનાથી દૂર રહેવા માટે વટેમાર્ગને જેમ ચોક્કસપણે કહેવું પડે છે; તે પ્રમાણે તામસ જ્ઞાનનાં લક્ષણો તને કહું છું, તે સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખ. (૫૪૮)

યત્તુ કૃત્ત્વવદેકસ્મિન્કાર્યે સત્કમહૈતુકમ્ ॥

અતત્ત્વાર્થવદર્પ્યં ચ તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

જે જ્ઞાન એક શરીર અથવા ઉપાસ્ય દેવતાની મૂર્તિની પેઠી તરફ કાંઈ જ નથી, એમ જ જુઓ છે; અને તેમા જ (શરીર અને ઉપાસ્ય દેવતાની મૂર્તિમા) આસક્ત થાય છે અને અસક્તિ, તાત્પર્યવિહીન તથા અલ્પ હોય છે, તેને તામસ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. ૨૨

તો હે અર્જુન ! જે જ્ઞાન વિવિધરૂપી વસ્તુ પહેર્યો વિના જ સચાર કરે છે, તે નમ્ર હોવાથી ‘શ્રુતિ’ તેના તરફ પીઠ ફેરવી લે છે, ઇતર શાસ્ત્રોએ પણ તે જ્ઞાનને કલકિત કરાવી તેની નિંદા કરવાથી આપણને જ કલક લાગશે એવા ભયથી સ્વેચ્છધર્મરૂપી પર્વત તરફ જેને ફેરી દીધું છે, જે જ્ઞાન પોતામાં તમોશુષ્ણરૂપી પ્રહારાક્ષસનો સચાર થવાથી ગાંડા જેવું થઈને ફરે છે, જે જ્ઞાન કોઈ પણ સંબંધની અહ-અણુ સમજતું નથી અને જે કોઈ પણ પદાર્થનો નિષેધ માનતું નથી; જે પ્રમાણે ઉર્જિત ગામમા છોડી મૂકવામાં આવેલું કૂતરું સ્વેચ્છાથી સર્વત્ર ભટક્યા કરે છે અને જે વસ્તુ સુખમાં સમાતી નથી અથવા જે ખાવાથી સુખ બળે તે જ વસ્તુને તે છોડે છે અને બાકીની સર્વ વસ્તુઓ તેને ખપે છે; ઊદર સોના જેવા પદાર્થોને ચોરી જવા છતાં પણ સારા કે નહારાનો ભેદ બાણતો નથી અથવા માસભક્ષક કાળા બાનવરનું માંસ છે કે ગોરાનું, તે ભેદ બાણતો નથી; અથવા અરણ્યમાં દાવાનળ સળગ્યા પછી તેને કોઈ પણ વાતનો વિચાર રહેતો નથી; અથવા પ્રાણી જીવંત છે કે મૃત છે, તેનો વિચાર ન કરતાં મક્ષિકા ગમે તેના પર જઈને બેસે છે, અરે, કાગડાને જેમ આ અજ્ઞાન ઓકેલું છે

કે પીરસેલું છે, અથવા તાજું છે કે સડેલું છે, એનો લેશમાત્ર પણ વિચાર હોતો નથી; તે જ પ્રમાણે જે જ્ઞાન વિષયોમાં વર્તતી વખતે નિષેધનો ત્યાગ અને વિધિનું આચરણ કરવાનું જે વિષયના રંગમાં મળવાથી બાધાયું નથી; જે જે વસ્તુ દષ્ટિએ પડે તે સર્વનો ઉપભોગ લીધા કરે છે અને સ્ત્રી હોય તો શિશુને તથા દ્રવ્ય હોય તો ઉદરને વહેંચણી કરી આપે છે; આ તીર્થનું ઉદ્ધક છે કે અપવિત્ર ઉદ્ધક છે. તેની જેને ખબર હોતી નથી; પરંતુ તેથી તૃષ્ણાની શાંત થવાના સુખને જ જે સુખ માને છે; તે જ પ્રમાણે ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અને નિંદાનિંદનો વિચાર નહિ કરતાં પોતાને જે પસંદ હોય તે જ પવિત્ર, એવો જેનો નિશ્ચય હોય છે અને સમસ્ત સ્ત્રીભવિમાં લોગ્ય વિષય તરીકેની જ જેની ઝોળખાણ હોય છે અને તેમની સાથે મિત્રતા કરવાને સદા આતુર હોય છે; પોતાને જે મનુષ્યો ઉપયોગી હોય, તેઓ જ સગાં છે અને જેમની સાથે દેહસંબંધ હોય તેઓ સગાં નથી, એવું જે જ્ઞાન માને છે; મૃત્યુને મન સર્વ પદાર્થ ભક્ષ્ય વસ્તુઓ જ છે અને અગ્નિ માટે સર્વ વસ્તુઓ કાષ્ઠવત જ છે; તે પ્રમાણે તામસ જ્ઞાનને જગતમાંનું સકળ ધન પોતાનું જ હોય એમ ભાસ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વ જગત કેવળ ઉપભોગ માટે જ નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે, એવી જે જ્ઞાનને સમજ છે, તેના માટે કેવળ દેહભરણ સિવાય ઇતર પુરુષાર્થ જ હોતો નથી. આકાશમાંથી પડેલા પાણીને જેમ સમુદ્રમાં સમાઈ જવું પડે છે, તે પ્રમાણે તેની સર્વ ખટપટ માત્ર ઉદર ભરવા માટે જ હોય છે. યથાશક્ત અથવા નિષિદ્ધ આચરણ, એ જ સ્વર્ગ કે નરકની પ્રાપ્તિનું કારણ છે, એ વિષે જે જ્ઞાન સર્વોંશે અજ્ઞાન હોય છે, દેહનો ટુકડો એ જ આત્મા અને ઈશ્વર તે પૃથ્થકની પ્રતિમા એવી કલ્પનાની આગળ જેની યુદ્ધિ જતી નથી અને વળી તે એમ કહેતું હોય છે કે, ‘આ શરીરનો પાત થવા પછી આત્મા પોતાનાં કરેલાં કર્મો સહિત નાશ પામે છે, એટલે પછી આત્મા આ કર્મોનાં ફળો લોગવાવા માટે આ મૃત્યુલોકમાં કયા રૂપે રહે છે વારુ? અથવા તો આપણાં કરેલાં કર્મોનો સાક્ષી ઈશ્વર હોય અને તે જ આ કર્મોનાં ફળો લોગવાવતો હોય છે; એમ એ માનીએ, તો દેવની સોનારૂપાની બનાવેલી મૂર્તિઓને બજારમાં લઈ જઈને વેચવાથી દેવ તે માટે આપણને શાસન કરશે, એવી ભીતિ હોતી નથી; દેવ જ (મૂર્તિ જ) વેચી માર્યા, એટલે પત્યું, ગામમાંના પ્રમુખ દેવો જ કર્મ માટે શાસન કરશે, એમ જે માનીએ તો પછી જે પર્વતમાંના પાષાણમાંથી તે

મૂર્તિઓ ઘડીને તૈયાર કરેલી હોય છે તે પર્વતો સ્વસ્થ થઈને કેમ બેસી રહે છે ?' એ પ્રમાણે કદાચિત્ તે દેવના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે, તોપણ તે પાષાણની પ્રતિમાને જ દેવ માને છે અને આત્માને દેહ જ સમજે છે. એ સિવાય પાપ અને પુણ્ય સર્વ અસત્ય છે અને અગ્નિ પ્રત્યક્ષિત થતાં તેની સન્મુખ આવનારી સર્વ વસ્તુઓનું તે ભક્ષણ કરે છે; તે પ્રમાણે જે જે વસ્તુ ભોગવવા મળે, તેનો ઉપભોગ લેવામાં હિત છે એમ જે સમજે જો; અર્થાત્તુ વડે જે જે પદાર્થ દૃષ્ટિગોચર થાય અને ઇન્દ્રિયો જે વિષયોને ચસકો લગાડે, તે જ પદાર્થ સત્ય અને હિતકારક છે; એવો જેનો દેહ અનુભવ થયેલો હોય છે; કિંબહુના, હે પાર્થ ! આકાશમા ધૂમ્રના ગોટા વ્યર્થ ફેલાય છે, તે જ પ્રમાણે જેની યુદ્ધિ એવા પ્રકારે આગળ વધતી જાય છે; અરુમાંનો ગર્ભ સૂકો હોય કે લીલો હોય, તોપણ વધીને મોટો થયાં છતાં કોઈ પણ પ્રકારના ઉપયોગમાં તે આવતો નથી; અથવા શેરડીને આવેલાં કણુ-સલાં, નપુંસક મનુષ્ય અથવા યુવેરનું વન, એ સર્વ જે પ્રમાણે નિરુપયોગી હોય અથવા બાળકનું મન જે પ્રમાણે ચંચળ હોય છે અથવા ચોરે ચોરીને આણેલું ધન જેમ તે ચોરથી નિર્ભય રહીને વાપરી શકાતું નથી, અથવા બકરાને ગળે લટકતા આંચળ જે પ્રમાણે નિરુપયોગી હોય છે, તે પ્રમાણે જે જ્ઞાન નિર્થક અને અનિષ્કારક હોય છે, તેને હું 'તામસ જ્ઞાન' કહું છું. એ તામસ જ્ઞાનને પણ 'જ્ઞાન' શબ્દથી વર્ણવવાનું પ્રયોજન એટલું જ કે મનુષ્ય જન્માંધ હોય, તો તેની આંખોનું વર્ણન કરતી વખતે 'ભાઈ સાહેબની આંખ મોટી છે,' એમ વિદોષીક્રિતથી આપણે કહીએ છીએ.* અથવા 'બુઝો તો ખરા ! ફલાણા ભાઈના કાન કેવા મોટા છે।' એમ બહેરાને માટે તે કાંઈ પણ સાંભળી શકતો ન હોવા છતાં આપણે કહીએ; અથવા અપેશ અને અપવિત્ર વસ્તુને આપણે 'પાનીય' કહીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે 'જ્ઞાન' એ આ તામસ જ્ઞાનનું ઉપનામ માત્ર જ છે ! અસ્તુ, હે

* એવા વિરુદ્ધ અર્થને દર્શાવનારાં અનેકુ રૂપાંતરો પ્રત્યેક ભાષામાં પ્રચલિત થયેલાં બોવામાં આવે છે; જેમકે મંદ્યુદ્ધિ મૂર્ખ માણસને માટે 'આ તો ભાઈ મોટા વિદ્વાન અથવા રાજ માણસ છે' એમ કહેવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે આધળાને સુરદાસ, પ્રતાપશુ ઇત્યાદિ નામોથી જોળખવામાં આવે છે. હવે સુરદાસ એટલે સૂર્યનો દાસ, સૂર્યનો દાસ અર્થે સંભવે જ નહિ; તેમ જ પ્રતાપશુ એટલે શુદ્ધિ છે અથ્વા જેનાં એવો-પરંતુ અધાય અધો કાંઈ શુદ્ધિમાન હોતા નથી, સત્તાં સર્વ અધે જનોને આ નામથી જોળખવામાં આવે છે.

કેટલું વર્ણન કરું ? ત્યારે એવું જે જ્ઞાન, તે જ્ઞાનને જ્ઞાન ન સમજતાં સાક્ષાત્ તેમોચ્છુ જ બાંધવો. આ પ્રમાણે હે શ્રોતાશ્રેષ્ઠ ! ત્રણ ગુણોથી ભેદને પ્રાપ્ત થયેલું જે જ્ઞાન તેના યથાર્થ લક્ષણો તને કહી સંભળાવ્યાં. હે ધનુર્ધર ! હવે આ જ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનના પ્રકાશથી કર્તાની ક્રિયાઓ સ્પષ્ટ દેખાય છે; અર્થાત્ પાણીને જ્યાં માર્ગ કરી આપીએ ત્યાં તે જાય છે. તે જ પ્રમાણે કર્મજ્ઞાનના ત્રણ વિભાગો વડે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં થાય છે (બને છે), હવે તે જ જ્ઞાનના અનુરોધથી જે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ થાય છે, તેમાંના સાત્ત્વિક કર્મનાં લક્ષણો પ્રથમ સાંભળ. (પટપ)

નિયતં સજ્જરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ॥

અફલપ્રેક્ષુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

ફળની ઇચ્છા ન રાખતાં જે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો, કર્તૃત્વાભિમાનના ત્યાગ-પૂર્વક રાગ-દ્વેષરહિત કરવામાં આવે છે, તેને સાત્ત્વિક કર્મ કહેવામાં આવે છે. ૨૩

પતિવ્રતા પ્રમાદા જેમ પોતાના પ્રિય પતિને આલિંગન આપે છે, તે પ્રમાણે પોતાના અધિકારાનુરૂપ પોતાને ઉક્ત હોય તે કર્મનું જે આચરણ કરે છે; શ્યામ વર્ણના શરીરને જેમ ચંદન વિશેષ શોભા આપે છે અને સ્ત્રીનાં નેત્રોને જેમ નેત્રાંજન દીપાવે છે, તે જ પ્રમાણે, ભૂષણા-વહ અધિકાર પ્રમાણે નિત્ય આચરણ કરવાથી તે થઈ પડે છે. એવાં નિત્યકર્મ કરવામાં આવતાં હોય અને તેમાં નૈમિત્તિક કર્મોનો ઉચ્ચેરો થયો હોય એટલે જાણે સુવર્ણને સુગંધની પ્રાપ્તિ થઈ રહે છે. જે પ્રમાણે તન, મન અને ધનથી માતા ગાળકનું રક્ષણ કરે છે, તોપણ તેને કદી કંટાળો આવતો જણાતો નથી; તે પ્રમાણે જે સર્વ ભાવો વડે કર્મનું અનુષ્ઠાન ફળેચ્છા ત્યજીને કરે છે અને તે સર્વ કર્મો બ્રહ્માર્પણ કરે છે; અને પોતાનો પ્રિય પતિ જમવા બેસતાં પોતાને માટે ભોજન વધશે કે ખૂટશે એવી કલ્પના પતિવ્રતાના મનમાં પણ આવતી નથી, તે જ પ્રમાણે કર્મોનું આચરણ કરવામાં આવતાં, પોતાને ઘેર સાધુજન આવી લાગતાં તેના અદ્વૈતચિંતનમાં સમય વ્યતીત થઈ જાય અને કર્મ કરવાનાં રહી જાય, તોપણ જે તેને માટે ખેદ કરતો નથી અને જે કોઈત યતો નથી; અને વળી કર્મપૂર્ણતાને પામે તોપણ આનંદથી જે ગર્વિષ્ઠ યતો નથી; આ સુક્ષિપ્તથી જે કર્મ થાય છે, તેને હે અર્જુન ! સાત્ત્વિક કર્મ કહેવામાં આવે છે. હવે રાજસ કર્મનું સ્વરૂપ તને કહી સંભળાવું છું. તે સાંભળવામાં પ્રમાદ કરીશ નહિ. (પદ૪)

યત્તુ કામેષ્વના કર્મ સાહક્ષારેણ વા પુનઃ ।

ક્રિયતે વહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥ ૨૪ ॥

પરંતુ જે કર્મ ક્ષણી ઇચ્છા રાખીને અથવા અહકારપૂર્વક અને પુષ્કળ પ્રયત્નથી કરવામાં આવે છે, તેને રાજસ કર્મ કહેવામાં આવે છે ૨૪

ધરમાં માતાપિતાની સાથે જે કદાપિ પ્રેમપૂર્વક વાત પણ કરતો નથી, પરંતુ મૂર્ખ માણસની જેમ ઘુહારના લોકોનું આદરાતિથ્ય કરતો ફરે છે; અથવા જે તુલસીના છોડની ઉપર દ્વરથી પણ પાણીનો છાંટોય નાખતો નથી (કારણકે તેમાંથી ફૂલ કે ક્ષણી આશા હોતી નથી); પરંતુ દ્રાક્ષના વેલાને દૂધનું સિંચન કરે છે; તે પ્રમાણે અવશ્યક નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનું આચરણ કરવા માટે, જે જગ્યા પર બેઠેલો હોય ત્યાંથી બિડીને જે બિલો પણ થતો નથી; બાકી કામ્ય કર્મ કરવામાં દેહોત્સર્ગ પણ થઈ જાય, તોય જેને કટાણો આવતો નથી (અર્થાત્ તે કર્મ જેને થોડું કરેલું જ લાગે છે); અરે, પૈસા દોઢા-બમણા થતા હોય તેવા વ્યાપારમાં દ્રવ્ય રોકતાં જેની તૃપ્તિ થતી નથી અને જમીનમાં ધાન્ય વાવતાં ગમે તેટલું ધાન્ય વવાય તોપણ જે પર્યાપ્ત લાગતું નથી; અથવા પારસમણિ હાથમાં આવ્યા પછી જે લોખંડનું સુવર્ણ બનાવવા માટે જેમ તૈયાર સુવર્ણને વેચીને લોખંડ ખરીદે છે; તે જ પ્રમાણે ફલાશા ધારણ કરી કઠિન કામ્ય કર્મો પુષ્કળ કરે છે, તોપણ તે હજી થોડાં જ થયા છે એમ જે માને છે અને કરેલાં કર્મોની પેતાને જ સુખે પ્રશંસા કરીને કર્મોની વાનગી ચારે તરફ વહેંચતો ફરે છે; આ રીતે મનમાં અભિમાન ઉત્પન્ન થયા પછી તે પિતા અને શુરને માનતો નથી. જે પ્રમાણે કાળજ્વર કોઈ પણ ઔષધની પરવા રાખતો નથી, અર્થાત્ કાળજ્વરથી વ્યાસ થયેલા મનુષ્યને જેમ ઔષધ લાગુ પડતું નથી, તેવી રીતે અહકારચુક્ત થઈને તથા ક્ષણ પર નજર રાખીને આશ્વહથી જે જે કર્મો કરે છે, પરંતુ નટનો શ્રમ તેને દેવળ ઉદરભરણમાં જ ઉપયોગી હોય છે, તે પ્રમાણે અતિ કષ્ટથી કર્મ કરવા છતાં તેને અન્ય કાંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી. જે પ્રમાણે બિહર એક કણ માટે આખો ડુંગર ખોતરી નાખે છે અથવા શેવાળની પ્રાપ્તિ કરવા માટે દેડકો આખો સમુદ્ર હોળી નાખે છે; બિક્ષા સિવાય અન્ય કાંઈ પ્રાપ્તિ ન હોવા છતાં પણ ગારુડી જે પ્રમાણે સર્પનો બોલો ઉપાડે છે, તેમ આજ્ઞા લોકોને ખટપટ જ પ્રિય હોય છે. અસ્તુ: એક પરમાણુની આશા માટે બિધર્મ જેમ પાતાળ પર્યંત જમીનને કોતરી નાખે છે, તે

પ્રમાણે સ્વર્ગસુખની પ્રાપ્તિ માટે જેઓ શ્રમ કરે છે; તેમના તે પરિશ્રમને-
કામ્ય કર્મને રાજસ કર્મ કહેવામાં આવે છે. હવે તામસ કર્મનાં
લક્ષણો કહું છું તે સાભળ. (૬૧૦)

અનુવન્ધં ક્ષયં હિંસામનપે(વિ)દ્ય ચ પૌરુષમ્ ॥

મોહાદારમ્પતે કર્મં યત્તચામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

પરિણામ, હાનિ, હિંસા અને પોતાનું સામર્થ્ય, એ પ્રતિ લક્ષ ન આપતા
અજ્ઞાનથી જે કર્મ કરવાનાં આવે છે, તે 'તામસ કર્મ' કહેવાય છે. ૨૫

તામસ કર્મ નિંદાનાં કાળાં (પાપમય) ઘર જ હોય છે. તેના
યોગથી નિષેધના જન્મનું સાર્થકય થયેલું છે. કર્મના કરવાથી કાંઈ
પણ ક્ષણપ્રાપ્તિ દિધિગોચર થતી નથી; જેવી રીતે પાણી પર રેખા કાઢ-
વામાં આવે તો તે નિષ્ફળ થાય છે, અથવા છાશ પર તરી આવેલા
પાણીને વહોવવાથી જેમ નવનીત પ્રાપ્ત થતું નથી. અથવા સોનીની ભટ્ટી-
માંની રાખ સિવાય બીજા ઘરોની રાખ કૂંકતા બેસવાથી તેમાંથી સુવર્ણ-
ની રજ વગેરે કાઢી પણ મળી આવતું નથી; અથવા ઘાણીમાં રેતી પૂરવાથી
તેમાંથી તેલ કે ઓળ એ બેમાંથી એકેની પ્રાપ્તિ થતી નથી; અથવા
ભૂસાને ઊપણવાથી કે આકાશમાં શરવૃષ્ટિ થ્યાં કરવાથી અથવા પવનને
પકડવા માટે ફાંસો બનાવી મૂકવાથી સર્વ પ્રયત્નો જેવી રીતે નિષ્ફળ
જ છે, તે જ પ્રમાણે જે કર્મનું આચરણ કરવા છતાં નિષ્ફળ ભાય છે,
નરદેહ સમાન અમૃત્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈને તથા સંપત્તિ અર્થ કરીને
પણ જે કર્મ કરવાથી જગતને ઊલટું ફરખ જ થાય છે; જે પ્રમાણે
કમળને કાઢતા માટે તેના પર કાંટાવાળો પાશ નાખીને ખેંચતાં પોતાને
શ્રમ થાય છે અને કમળનો પણ નાશ થાય છે; અથવા પતંગ જે
પ્રમાણે હીપકની સ્પર્ધા કરીને તેના પર ઝડપ મારવાથી પોતે નાશ
પામે છે અને હીપકને પણ જોલવી નાખી બીજાને પણ અધારામાં
બેસાડે છે, તે પ્રમાણે જે કર્મથી પોતાનું સર્વસ્વ વ્યર્થ જઈને દેહને
પણ શ્રમ પહોંચે છે અને અન્યનું પણ અહિત થાય છે. મહિક્ષા પોતે
માણસના ઉદરમાં જઈને મૃત્યુ પામે છે. અને તેને બીજાને વમન
કરાવીને જ્ઞાનિમાં નાખી દે છે, જે પોતે નહારી વાતવૃન્દ્યમરણક્રાંતિ
છે, વળી તે કર્મ કરવાનું આપણામાં સામર્થ્ય છે કે નહિ, એવો
વિચાર થ્યાં વિના જ જે કર્મ કરવા માંડે છે, મારો કેટલો બધો
પ્રયત્ન અને એ પ્રયત્નનો મેં કેટલો બધો પસારો કરી દીધો છે અને
તે કરવાથી મને શું પ્રાપ્ત થવાનું છે આ વિચારને અવિવેકના પગ

નાચે ચગદી નાખીને જે કર્મ અભિમાનપૂર્વક કરવામાં આવે તે છે, કર્મ તામસિક છે. અગ્નિ જે વાંસના વનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પોતાના નિવાસસ્થાન વાસના વનને ખાળીને પ્રસરે છે અથવા સસુદ્ર પોતાની મર્યાદા છોડીને આગળ વધવા માડે છે, તે પછી નાની કે મોટી વસ્તુનો વિચાર ન કરતાં પવિત્ર કે અપવિત્ર સર્વ વસ્તુઓને એકત્ર કરી પોતાના સપાટામાં લઈ આવે છે, તે પ્રમાણે જે કર્મ યોગ્યાયોગ્યને સમાન ગણી સ્વધર્મનો કે પરધર્મનો કશો જ ભેદ રહેવા દેતું નથી, તે તામસ કર્મ છે જેમ તું સમજ. આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! શુભની ભિન્નતાથી કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં થયા, તે તને દૃષ્ટાંત સહિત સ્પષ્ટ કરીને સમજાવ્યાં. હવે આ કર્મનું અભિમાન રાખી તેનું આચરણ કરનાર જે જીવ, તે પણ એના યોગથી ત્રણ પ્રકારનો થયેલો છે. જેમ એક જ પુરુષ પર બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમના યોગથી ચાર અવસ્થા દેખાય છે, તે જ પ્રમાણે કર્મના ભેદથી કર્તા પણ ત્રણ અવસ્થાને પામે છે. એ ત્રણ પૈકી સાત્ત્વિક અવસ્થાનું પ્રથમ વર્ણન કરું છું, તે પૂર્ણ લક્ષ્ય કઈ સાંભળ. (૬૩૦)

મુક્તસક્લોઽનનૃહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાંત્વિક ઉચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

સર્વ સંગનો પરિત્યાગી, નિરહંકાર, ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી યુક્ત અને કાર્યની સિદ્ધિ કે અસિદ્ધિથી વિકાર ન પામનારને સાત્ત્વિક કર્તા કહેવામાં આવે છે. ૨૬

જે પ્રમાણે મલય પર્વતમાંના અંહનવૃક્ષની શાખાઓ ફળની આશા ન રાખતાં સરળતાથી વધે છે, તથાપિ તે વૃક્ષના સર્વ ભાગોમાં ઉત્તમ સુવાસ જ રહેલી હોય છે, અથવા નાગરવેલને ફળ આવતાં નથી; તોપણ તે ઉપયોગી હોય છે; તે જ પ્રમાણે જે સર્વથી ઉત્તમ છે, તે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મનાં ફળની અપેક્ષા ન રાખતા જેમ તેનું આચરણ કરે છે, તેને ફળશૂન્ય કહીશ મા; કારણ કે તે કર્મને કદી પણ વિક્ષણતા પ્રાપ્ત થતી નથી. હે અર્જુન ! જે પોતે જ ફળરૂપ છે, તેને ફળ ક્યાંથી આવશે ? સાત્ત્વિક કર્તા આદરપૂર્વક કર્મો કરે છે; પરંતુ જે પ્રમાણે વર્ષાઋતુમાં મેઘસમુદાય જરા પણ ગર્જના ન કરતાં ધોધમાર વૃષ્ટિ કરે છે, તે પ્રમાણે તે કર્તૃત્વાભિમાનનો સ્પર્શ થવા દેતો નથી. પરમાત્માને અર્પણ કરવા યોગ્ય કર્મો કરવા માટે તે કાંઈની મર્યાદા ન છોડતા, દેહશુદ્ધિ સાધીને કર્મની યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય શાસ્ત્રરૂપી હીપકના

પ્રકાશ વડે જીએ છે. ઈંદ્રિયો અને વૃત્તિઓનું ઐક્ય કરી તે ચિત્તને ક્ષણ તરફ જવા દેતો નથી અને નિયમની ખેડી પોતાના પગમાં રાખે છે. એ ધોરણ સાચવી રાખવા માટે ઉત્તમ પ્રકારનું ધૈર્ય પોતામાં રહે એટલા માટે પોતાના મનમાં જે નિરંતર ચિંતા ધરે છે, દિવસ અને રાત એ વિશેનો જ વિચાર કયાં કરે છે અને આત્માની પ્રાપ્તિના હેતુથી જ કર્મ કરતો હોવા છતાં જે દેહસુખની દરકાર રાખતો નથી, તે આળસ અને નિદ્રાનો ત્યાગ કરે છે અને તેને ક્ષુધાની પશુ સ્મૃતિ રહેતી નથી અને તેના યોગે જેમ જેમ સુખાવસ્થા દ્વર પલાયન કરતી બાંધ છે, તેમ તેમ સુવર્ણને જે પ્રમાણે આંચ દેવામાં આવતાં તે વજનમાં થટે છે, પશુ કસમાં વધે છે, તેમ કર્મ કરવા પ્રત્યે નાના પ્રકારે અધિકાધિક ઉત્સાહ ધારણ કરે છે; કેમકે જ્યાં ખરેખરી પ્રીતિ હોય છે, ત્યાં જીવિતને પશુ તુલ્ય ગણવામાં આવે છે. સહગમન કરતી વેળાએ અશ્વિમાં અંપલાવતાં પતિપ્રેમને લીધે પતિવ્રતા સ્ત્રીના શરીરમાં રોમાંચ ખડાં થાય છે! તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન! આત્મપ્રાપ્તિ જેવી પ્રિયતમ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા માટે, જેના મનમાં ઇચ્છા થઈ છે, તેના શરીરને ગમે તેટલું કષ્ટ થાય, તેમ તેને તે વિષેનો ખેદ થવાનો સંભવ હોઈ શકે ખરો કે? માટે વિષયસુખેચ્છા નષ્ટ થઈ જેમ જેમ દેહબુદ્ધિ ન્યૂન થતી બાંધ છે, તેમ તેમ કર્મ કરવામાં તેને દિશુચિત આનંદ થતો બાંધ છે. આ પ્રમાણે કર્મ કરતાં કરતાં જો કોઈ વખતે કર્મ બંધ પડી બાંધ, તોપણ પર્વત પરથી પોતાની મેળે ગાડું નીચે ગબડી પડીને તેના ટુકડે ટુકડા થઈ બાંધ, તથાપિ તે વિષે જેમ ગાડાના મનમાં શોક થતો નથી, તે જ પ્રમાણે કર્મ બંધ પડી બાંધ, ખાડી રહી બાંધ, તો તેનો તે કદી ખેદ માનતો નથી અને આરંભેલું કર્મ પૂર્ણસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય, તો તેને માટે પ્રતિષ્ઠા કેમ બતાવવી એ પશુ તે બાંધતો નથી. હે અર્જુન! કર્મનું આચરણ કરતી વેળાએ આ લક્ષણો જેનામાં વિદ્યમાન બજાય તેને નિશ્ચયપૂર્વક સાત્ત્વિક કર્તા કહેવો. હે ધનંજય! હવે રાજસ કર્તાનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવુ છું; કારણ કે જગત-માંના સર્વ અભિમાનનું તે જન્મસ્થાન જ છે.

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુર્લ્ભો દ્વિસાત્મકોઽશુચિઃ ।

દુષ્ણોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

વિષવાસક્રાંત, કર્મક્ષની ઇચ્છા રાખનાર, લોભી, ઘાતકી, અપવિત્ર અને દુષ્પ્ર તથા શોકથી યુક્ત જે (જીવ હોય છે,) તે રાજસ કર્તાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ૨૭

જે પ્રમાણે ગામની સઘળી ગંદી વસ્તુ નાખવાનું સ્થાન ઉકરડો હોય છે, અથવા સર્વ અમાગલિક પદાર્થોને સ્મશાનમાં આશ્રય મળે છે; તે પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ જગતમાંના સર્વ મનોરથોને પગ ધોવા માટેનું સ્થાનરૂપ થઈને જો રહેલો હોય છે; અર્થાત્ જે કર્મ દ્વારા ઇચ્છિત ફળની સહજ પ્રાપ્તિ થાય તે જ કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે અને જે પોતે સંપાદન કરેલા દ્રવ્યમાંથી કોડી પણ નહિ ખર્ચતાં બિલટો વારંવાર તે દ્રવ્ય પરથી પોતાના જીવને ઓવારી નાખે છે. કૃપણ મનુષ્ય જે પ્રમાણે નિરંતર પોતાની મૂડી પર લક્ષ રાખે છે; તે પ્રમાણે આ અન્યના પદાર્થો લઈ લેવા માટે દક્ષ જ હોય છે. જે પ્રમાણે ખગલો મત્સ્યને પકડવા માટે આંત આંતુર હોય છે તથા જે પ્રમાણે ખોરડીના વૃક્ષની નિકટ ગયા હોઈએ, તો આપણા વચ્ચે પોતાના કાંટામાં ભેરવી ફાડી નાખે છે અને વચ્ચે છોડાવીએ તો અંગમાં ઉઝરડા પાડે છે અને તેનાં ફળ આપવા જઈએ, તો તે આમલી જેવાં ખાટાં જણાય છે; તે પ્રમાણે કાયા, વાચા અને મન દ્વારા જે અન્યને હુન્ન દે છે અને પોતાનું હિત સાધવા માટે અન્યના હિતને વિચાર પણ કરતો નથી; તેમ જ પોતે જે કર્મ આરંભ્યું હોય તે નિરંતર ચાલતું રહેવાનો નિયમ હોતો નથી અને તે કર્મ વિષે જેના મનને કંટાળો આવતો નથી, ધતૂરાના ફળના ગર્ભમાં જેમ ઝેરી ખીજ અને ખહાર કાંટા હોય છે, તે પ્રમાણે જે શુચિત્વના સંબંધમાં આંતરબોધ દરિદ્રી હોય છે અને હે અર્જુન ! કરેલા કર્મની ફળપ્રાપ્તિ થાય, તો આનંદના આવેશમાં આવી જઈ નાચી કૂદીને તે આનંદ બ્યક્ત કરે છે, અથવા આરભેલું કર્મ સિદ્ધ ન થાય, તો શોકથી તે કર્મને તે ધિક્કારે છે. કર્મના સંબંધમાં જેની જેની વર્તણૂક આ પ્રકારની હોય તે સર્વસ કર્તા છે, એમ નિઃસંશય સમજવું. હવે અધ્યયન કર્યોની ખાણરૂપ જે તામસ કર્તા તેનાં લક્ષણો કહું છું. (૬૬૨)

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈઋતિકોડલસઃ ।

વિષાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

અનિતંદ્રિય, મૂર્ખ, ઉદ્દત, કપટી, પરોક્ષ સહન ન કરનાર, આળસુ, ખિન ચિત્તવાળો અને દીર્ઘસૂત્રી એવા કર્તાને તામસ કર્તા કહેવામાં આવે છે. ૨૮

+ થોડા સમયમાં કરી ચકાવ એવા સાધારણ કાર્યને પણ ‘ખંજીથી કરી લઈશ’ એવી આશાએ ધણા સમય સુધી જે પૂરું કરેતો નથી તેને ‘દીર્ઘસૂત્રી’ કહેવામાં આવે છે.

એને બહુ જ માહું લાગે છે); સર્પને દૂધનું પાન કરાવવામા આવે, તોપણ તેના શરીરમાં તો તે વિષ જ બની જાય છે, તે પ્રમાણે અન્યના ગુણ સાંભળીને પણ તે તેને દુર્ગુણ જ માને છે અને જેના યોગથી ઇહલોકમાં કીર્તિ વધી પરલોકપ્રાપ્તિ થાય એવું કૃત્ય જે સમયે મળે, તે સમયે તેને નિદ્રા આવે છે અને ખરાબ કર્મ કરવું હોય તે વખતે નિદ્રા ઋતુપ્રાપ્ત સ્ત્રીની પેઠે દૂર જઈને ઊભી રહે છે. દ્રાક્ષ કે કેરીની મોસમમાં જે પ્રમાણે કાગડાને મુંખરોગ થાય છે, અથવા જે પ્રમાણે દિવસના સમયે ધ્રુવઠની આખો બધ થાય છે, તે પ્રમાણે કલ્યાણ સાધવાનો સમય આવતાં અર્થાત સત્સંગ કે સદ્શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાનો પ્રસંગ આવતાં તેના પર આજ્ઞાનો પર્વત તૂટી પડે છે અને કુકર્મો કરતી વખતે તે જ આજ્ઞાસ તેના આજ્ઞાધીન સેવક બની જાય છે. જે પ્રમાણે સમુદ્રના ઉદરમાં નિરંતર વડવાનદા નામનો અગ્નિ અખંડ બળ્યા કરે છે, તે પ્રમાણે તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પરોત્કર્ષ સહન ન થઈ શકવાથી પ્રખર વિષાદ થયા કરે છે. જે પ્રમાણે લીંડીઓના અગ્નિમાં ફેવળ ધુમાડો જ હોય છે, અથવા અપાનદ્વારથી નીકળતો વાયુ જે પ્રમાણે દુર્ગંધયુક્ત જ હોય છે; તે પ્રમાણે જન્મભર જેના ચિત્તમાં વિષાદની ગાઠ બંધાયેલી હોય છે અને હે અર્જુન! કલ્પાત વ્યતીત થઈ ગયા પછી પણ લાભ થશે, એવી આશાથી અને કલ્પનાથી જે આપારનો આરંભ કરે છે, અરે! જગતના હોઠો જે વ્યાપાર કરતા નથી, તે કરવાની ઇચ્છા ધરી જે કર્મ કરે છે; પરંતુ જેના યોગથી તૃણનો પણ લાભ તેને થતો નથી, આવો જે જગતમાં મૂર્તિમંત પાપરાશિ જ છે, તે નિઃસંશય તામસ કર્તા છે. આ પ્રમાણે હે અર્જુન! તને કર્મ, કર્તા અને જ્ઞાન-એ ત્રણેનાં વિવિધ લક્ષણો કહી સંભળાવ્યાં. (૬૮૯)

બુદ્ધેર્મેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણતત્ત્વિવિધં શૃણુ ।

પ્રોવ્યમાનમશેષેણ પૃથક્ત્વેન ધનસ્તય ॥ ૨૯ ॥

હે ધનજય! ગુણોના યોગે થયેલા બુદ્ધિની અને ધૈર્યના ત્રણ પ્રકારના બેદ કાઈ પણ બાકી ન રાખતાં તને જુદાજુદા કહું છું તે સાંભળ. ૨૯

હવે અજ્ઞાનરૂપી શ્રામમાં મોહરૂપી વસ્ત્ર પરિધાન કરેલી અને સંશયરૂપી અલંકારો ધારણ કરેલી જે બુદ્ધિરૂપી આરતી છે, તેમાં આત્મનિશ્ચયની સુદૃઢતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે બુદ્ધિના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. હે અર્જુન! આ સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણે જગતની કઈ વસ્તુના

ત્રણ પ્રકાર નથી કર્યા વારુ ? જેના ગર્ભમાં અગ્નિ ન હોય, એવું કયું કાષ્ટ આ જગતમાં વિદ્યમાન છે ? તે પ્રમાણે જેના ત્રણ પ્રકાર ન હોય, એવી કઈ વસ્તુ આ જગતમાં છે ? આ ત્રણ ગુણોએ બુદ્ધિના ત્રણ પ્રકાર કર્યા છે; તેમ ધૃતિના પણ ત્રણ પ્રકાર કર્યા છે, તે ભિન્નભિન્ન લેદ તેના ચિહ્નો સહિત વિસ્તારપૂર્વક કહું છું; પરંતુ હે ધનંજય ! પ્રથમ બુદ્ધિનાં લક્ષણો કહું છું. હે સુભટ ! મનુષ્યને આ સંસારમાં આવવાના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ-એવા ત્રણ માર્ગ છે. એ ત્રણ માર્ગો વિહિત (કરણીય), કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મોને નામે પ્રસિદ્ધ છે અને પ્રાણીમાત્રને એમના દ્વારા સંસારનો ભય પ્રાપ્ત થયા કરે છે. (૬૬૮)

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે મયામયે ।

વન્ધ્યં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૩૦ ॥

હે પાર્થ ! પ્રવૃત્તિ (કર્મમાર્ગ) અને નિવૃત્તિ (સંન્યાસમાર્ગ)-શુ કરવું અને શું ન કરવું, ભય શાથી છે અને નિર્ભયતા શાથી છે, તેમ જ બંધન કેમ થાય છે અને મોક્ષ કેમ થાય છે, એમ જે બુદ્ધિ જાણે છે, તે સાત્ત્વિક બુદ્ધિ કહેવાય છે. ૩૦

એટલા માટે ઇંદ્રલોકમાં અધિકારને અનુસરતું અને વિધિમાર્ગથી પ્રાપ્ત થયેલું જે નિત્યકર્મ, તે જ માત્ર ઉત્તમ છે. એ નિત્યકર્મ આત્મપ્રાપ્તિરૂપી કૃણ પર દંષ્ટ રાખી, તૃપાતુર જેમ અતિ આદરથી પાણી પીએ છે, તે પ્રમાણે આચરવાં. આવી રીતે યુક્તિ વડે કરાયેલું તે નિત્ય કર્મ દુસ્તર જન્મના ભયમાંથી મુક્ત કરે છે અને મોક્ષપ્રાપ્તિ સુલભ કરી આપે છે. તે સંસારભયમાંથી મુક્ત થાય છે અને એ કર્મના આચરણથી મુમુક્ષુત્વની ભૂમિકા પર આવી પહોંચે છે; મોક્ષના માર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે. એ નિત્ય કર્મમાં વિશ્વાસ રાખીને જે બુદ્ધિ તેનાં આચરણ વિષે નિશ્ચય કરે છે, ત્યાં મોક્ષપ્રાપ્તિ તૈયાર જ હોય છે; અર્થાત્ જે કર્મની પ્રવૃત્તિની ઇમારત નિવૃત્તિના પાયા પર જ ઊભી કરવામાં આવી છે, તેવા કર્મમાં રૂબરૂ શા માટે ન મારવી વારુ ? તૃપાતુર મનુષ્યને પાણીની પ્રાપ્તિ થવાથી, પૂરમાં પડેલા મનુષ્યને તરતા આવડતું હોવાથી અને અધિકારમાં સૂર્યપ્રકાશની સહાય મળવાથી, જે પ્રમાણે ભયની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ જ પથ્યની સાથે ઔષધનું સેવન કરવાથી જેમ રોગગ્રસ્ત મનુષ્ય બચે છે, અથવા મત્સ્યને પાણીનો આશ્રય મળવાથી તેના જીવને જેમ ભય હોતો નથી, તેવી જ રીતે આ નિત્યકર્મનું આચરણ કરવાથી અવશ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે જ. આ

નિત્યકર્મ કરવામાં જે જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને ખરેખર આચરવાને યોગ્ય નહિ એવા જે કાર્યાદિક સંસારભય આપનારાં કર્મ, કે જેમના પર નિષિદ્ધતાનું આળ સુકાયલું છે, તે અનાચરણીય અને જન્મ-મરણમાં નાખનારાં અધમ કર્મો તરફથી જે પોતાની પ્રવૃત્તિને પાછી હઠાવે છે, તે સાત્ત્વિક બુદ્ધિ છે. અગ્નિમાં જેમ પ્રવેશ કરી શકાતો નથી, જોંડા પાણીમાં ભુરકો મારી શકાતો નથી, ફૂંકાડા મારતા કાળા નાગના ઉપર હાથ નાખી શકાતો નથી, તપીને લાલચોળ થયેલા હોઠાના શૂળને હાથ વડે પકડી શકાતો નથી અને જેમ વાઘની શુક્રામા કોઈથી જઈ શકાતું નથી, તે જ પ્રમાણે નિષિદ્ધ કર્મનું આચરણ કરવાથી મહાભય ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે, એવો જે બુદ્ધિનો નિશ્ચય થયેલો હોય છે; વિષ નાખીને તૈયાર કરેલા અન્નનું સેવન કરવાથી જે પ્રમાણે મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે જ, તેમ નિષિદ્ધ કર્મનું આચરણ કરવાથી જન્મ-મૃત્યુ છૂટતાં જ નથી અને તેમનો ભય પ્રાપ્ત થાય છે. એમ સમજી જે બુદ્ધિ તેનો ત્યાગ કરે છે; રત્નપરીક્ષક જે પ્રમાણે ખરાખોટા રત્નનો નિર્ણય કરે છે, તે જ પ્રમાણે કાર્ય અને અકાર્યનો જે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ માપથી નિર્ણય કરી નાખે છે; તેમ જ જે બુદ્ધિ ઉત્તમ-અધમ કાર્યને તરત સમજી શકે છે, તે સાત્ત્વિક બુદ્ધિ છે એમનું સમજ. (૭૧૭)

यथा धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ૩૧ ॥

અને જે બુદ્ધિના યોગે જીવ, ધર્મ અને અધર્મ તથા કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય અને યથાર્થ રીતે જાણતો નથી, તેને રાજસ બુદ્ધિ કહે છે. ૩૧

અને જગલાના ગામમાં (વિવેક નહિ હોવાથી) જે પ્રમાણે દૂધ અને પાણી બળેલાં જ લેવામાં આવે છે, અથવા અંધ મનુષ્ય જે પ્રમાણે દિવસ અને રાત્રિના ભેદને જાણતો નથી, અથવા જે જમર અતિશય ક્રોધાળુ પુષ્પના મકરદંતુ સેવન કરી શકે છે, તે જ જમર કઠિન કાષ્ઠને કોતરવામાં પણ પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે; તેથી કાર્ય તેનું જમરત્વ નષ્ટ થતું નથી, તે પ્રમાણે જે બુદ્ધિ ધર્મોધર્મ અને કાર્યો-કાર્યને સમજ્યા વિના જ તેનું આચરણ કરે છે, તે બુદ્ધિ રાજસી છે. આરે, પરીક્ષા કર્યા સિવાય મોતી લેવામાં આવે, તો કદાચ સારાં મળી આવે તોપણ તે હંમેશાં સારાં જ મળશે તેવો પ્રકાર હોતો નથી; પરંતુ પરીક્ષા કર્યા વિના લીધેલા મોતી ખરાબ નીકળશે, એ વાત

તો નિશ્ચિત જ હોય છે. તે પ્રમાણે નિષિદ્ધ કર્મ સહેજ પ્રાપ્ત ન થાય તો સુભાગ્ય ! બાકી જે બુદ્ધિ સારા અને માઠાં કર્મોને સરખાં જ માને છે, તે જેમ યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના સર્વ સમાજને નિમંત્રણ આપવામાં આવે અને હલકા હોઠોથી આંગણું ભરાઈ જાય, તેના જેવું જ છે. આમ સારાં અને માઠાં કર્મો વિષે જે બુદ્ધિ અધ હોય છે, તેને રાજસ બુદ્ધિ કહે છે. (૭૨૩)

અર્ધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાઽઽવૃતા ।

સર્વાર્થાન્ વિપરીતાંચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૨ ॥

હે પાર્થ ! તમેગુણથી વ્યાપ્ત જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ માનનારી અને અર્ધર્મો અનર્થ કરનારી હોય છે, તેને તામસ બુદ્ધિ કહેવી છે. ૩૨

અને રાજમાર્ગને ચોર જેમ આડવાટ માને છે, અથવા રાક્ષસ જેમ રાત્રિમાં ઢિવસ માને છે, અથવા દ્રવ્યનો ભંડાર જેમ ભાગ્યહીનને કોલસાનો ઢગલો દેખાય છે, અને ધન પાસે હોવા છતાં તેને તેનો કશોય લાભ મળી શકતો નથી; તેવી જ રીતે શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મ-માર્ગનું આચરણ કરવું જે બુદ્ધિને વિઘાતક ભાસે છે અને ખરી વસ્તુઓ ખોટી જણાય છે, જે બુદ્ધિ શાસ્ત્રનો ખરો અર્થ મૂકી દઈને વિપરીત જ અર્થ કરે છે અને જે સર્વ ગુણોને દોષ જ માને છે, કિંબદ્ધના, શ્રુતિ વડે માન્ય કરાયેલી વાતો પણ જે બુદ્ધિને વિપરીત ભાસે છે, તેને હે અર્જુન ! કોઈનો પણ અભિપ્રાય લીધા વિના નિઃશંકતાથી તામસી બુદ્ધિ કહેવી. દાન અને ધર્મનાં કાર્યોમાં અભાવવાળી-રાત્રિ જેવી એ બુદ્ધિનો ઉપયોગ શો ? આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! તને બુદ્ધિના ત્રણ ભેદ સ્પષ્ટ કરીને કહી બતાવ્યા. હવે એ જ બુદ્ધિનો જ્યારે કર્મ કરવા માટેનો નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે તેને ‘ધૃતિ’ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે (અર્થાત્ બુદ્ધિ ધૃતિના નામથી જાળખાય છે); અને તે (ધૃતિ)ના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. આ ધૃતિનાં ત્રણ પ્રકારનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવું છું, તે પ્રતિ લક્ષ આપ. (૭૨૨)

કૃત્યા યયા ધારયતે મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ।

યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૩૩ ॥

હે પાર્થ ! જે એકનિષ્ઠ ધૈર્ય વડે મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને મનુષ્ય સમાધિને કાયમ રાખીને કરે છે, તે સાત્ત્વિક ધૈર્ય છે. ૩૩

તેમ જ સૂર્યોદય થતાંની સાથે જ જેમ ચોરી અને અધકારનો હોય થાય છે, રાજસા થતાંની સાથે જ કુબ્યવહાર અંધ પડે છે, પવન

જેરથી કુંકવા માંડતાં મેઘોનો ગર્જના સહિત લોપ થાય છે, અથવા અગસ્ત્ય ઋષિનાં દર્શન થતાં જ સમુદ્રની ગર્જનાઓ બંધ પડે છે, ચંદ્રોદય થતાં જ સૂર્યવિકાસિની કમલિની પોતાની મેળે જ ખિડાઈ બંધ છે, વધારે શું કહેવું ? જો ગર્જના કરીને સિંહ પોતાની આગળ આવી લાગે, તો મહોન્મત્ત હાથી પણ પોતાના ઉપાડેલા પગને જમીન પર મૂકવાતું ભાન ભૂલી બંધ છે; તેવી જ રીતે સાત્ત્વિક ધૈર્ય ઉત્પન્ન થતાં મન, પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોના આપાર જ્યાંના ત્યાં જ અટકી પડે છે અને હે અર્જુન ! ઇંદ્રિયોનો વિષયો પ્રત્યેનો રનેહ પોતાની મેળે જ છૂટી બંધ છે અને તેઓ ગભરાઈને પોતાની મનરૂપી માતાના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે. જે ધૈર્ય ભ્રમ્હ અને અઘોવાયુના માર્ગને તોડીને નવે પ્રકારના વાયુઓને એકત્ર કરીને સુષુમ્ણા નાડીની કોટડીમાં બંધ કરી નાખે છે અને મનના સ્વરૂપવિકલપરૂપી અંતરાયો કાઢી નાખીને મનને 'પ્રુહ્લુ' કરે છે અને પછી પ્રુહ્લિ મનની પાછળ સ્વસ્થ થઈને બેસે છે; આ પ્રમાણે જે ધૈર્યરાજ મન, પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોની સ્વકીય ચેષ્ટાવાળા ભાષણોને બંધ પાડે છે અને પછી સર્વની ઝડતી લઈને તેઓને ધ્યાનની અદરની કોટડીમાં યુક્તિથી ગોંધી દે છે, પરંતુ ચક્રવર્તી પર-માત્માના તાબામાં તેમને સોપે ત્યાંસુધી તેમની પાસેથી લાંચ ન લઈને તેમને જે ધૈર્યરાજ છોડતો નથી, તે ધૈર્ય, લક્ષ્મીપતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે, તે કેવળ સાત્ત્વિક ધૈર્ય છે, એમ તું સમજ. (૭૪૪)

यया तु धर्मकामार्थान् वृत्त्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसज्जेन फलाकाङ्क्षी वृत्तिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

હે અર્જુન ! જે ધૈર્ય વડે મનુષ્ય ધર્મ, કામ અને અર્થ એ ત્રણ પુરુષાર્થ જ કરે છે અને તે તે પુરુષાર્થના આચરણસમયે ફળની ઇચ્છા રાખે છે, તે (ધૈર્ય) રાજસ ધૈર્ય છે. ૩૪

અને જે પોતાને શરીર માનીને ધર્મ, અર્થ અને કામ-એ ત્રણ ઉપાયો વડે કેવળ સ્વર્ગ અને સસારમાં જ આનંદપૂર્વક નિવાસ કરે છે, મનોરથસાગરમાં ધર્માર્થકામરૂપી નૌકા પર જે ધૈર્યથી વ્યાપાર કરે છે અને કર્મરૂપી ભડોળ રોકવાથી ચારગણો લાભ થશે એમ માનીને જે ધૈર્યથી સાહસકર્મ કરે છે, તે ધૈર્યને હે અર્જુન ! રાજસ ધૈર્ય કહેવામાં આવે છે. હવે ત્રીજા તામસ ધૈર્યના લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. (૭૪૮)

यया स्वप्नं मयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मथा वृत्तिः सा पार्थ तामसी ॥ ૩૫ ॥

હે પાર્થ! જે ધૈર્યના યોગે દુષ્ટ શુદ્ધિવાળો મનુષ્ય નિદ્રા, ત્રાસ, શોક, ખેદ અને મદનો ત્યાગ કરતો નથી, તે તામસ ધૈર્ય છે. ૩૫

કોલસા જેમ સ્થામ વર્ણના જ બનેલા હોય છે, તેમ જ જે ધૈર્ય સર્વ નીચ શુભોથી જ બનેલું છે, તેનું વર્ણન સાંભળો. પ્રાકૃત અને હીન વસ્તુને પણ ‘શુભ’ એવું મોટું નામ આપવાનું પ્રયોજન શું, એવી શંકા આવે, તો તેનું નિવારણ એ છે કે, રાક્ષસોને પણ પુણ્યજનના નામથી નથી યોદ્ધાવવામાં આવતા કે શું? સર્વ શ્રદ્ધામાં જે ભૌમશ્રદ્ધ અંગારાવત સંતાપ આપનારો છે, તેને પણ મંગળ કહેવામાં નથી આવતો કે? તે પ્રમાણે તમોશુભને પણ સાધારણ રીતે ‘શુભ’ કહેવામાં આવેલ છે. હે સુભટ અર્જુન! જે પ્રમાણે સર્વ દોષોના નિવાસસ્થાનવાળા તમોશુભની જ જે નરની મૂર્તિ બનેલી છે, તે આળસનું પોષણ કરે છે; માટે નિદ્રા તેને કદી છોડતી નથી અને જે પ્રમાણે પાષાણમાંથી કઠિનતા કદી મટતી નથી, તે પ્રમાણે દેહરૂપી દ્રવ્ય પર તેની અત્યંત પ્રીતિ હોવાથી તેને ભય તો કદી છોડતો જ નથી. કૃતમ્મ મનુષ્યનાં પાપને નષ્ટ કરવા માટે ગમે તેટલી ખટપટ કરવામાં આવે, તોપણ જેમ તે નાશ પામતા નથી, તે પ્રમાણે પદાર્થ માત્રમાં પ્રીતિ રાખવાથી તે શોકનું નિવાસસ્થાન બની ભય છે અને રાત્રિ-દિવસ પોતાના જીવની સાથે અસંતોષ બાંધી મૂકેલો હોવાથી, વિષાદે પણ તેની સાથે મૈત્રી કરેલી છે. લસણની ગંધ જેમ તેમાંથી દૂર થતી નથી, અથવા કુપચ્ચ કરનારને જેમ વ્યાધિ છોડતો નથી, તે પ્રમાણે વિષાદે આજન્મ તેની સાથે મૈત્રી કરેલી હોય છે અને તારુણ્ય, ધન તથા કામનો તે ગર્વ કરે છે; તેથી તેનામાં મદ પણ વાસો કરે છે. અગ્નિને જે પ્રમાણે ઊષ્ણતા છોડતી નથી, જતવત સર્પનો સળસળાટ જેમ જતો નથી અથવા ભય જેમ સર્વ જગતનો વેરી હોવાથી જગતને છોડતો નથી, અથવા તો કાળ જેમ આ શરીરને કદી પણ ભૂલતો નથી, તે જ પ્રમાણે તમોશુભમાં મદ અખંડ હોય છે. આ પ્રમાણે નિદ્રા, ભય, શોક, વિષાદ અને મદ-એ પાંચ તમના દોષ જે ધૈર્ય ધારણ કરેલા હોય છે, તે ધૈર્યને તામસ ધૈર્ય કહેવામાં આવે છે, એમ જગન્નાયક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન યોદ્ધા. આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની બુદ્ધિ જે જે કર્મનો નિશ્ચય કરે છે, તે તે કર્મને ધૈર્ય સિદ્ધ કરે છે. સૂર્યનો ઉદય થતાં રસ્તો દેખાવા માંડે છે અને તે માર્ગમાં મનુષ્ય પગ

વંડે ચાલે છે. પરંતુ તે ચાલવાની ક્રિયા ધૈર્યને લીધે જ થાય છે; તેમ શુદ્ધિ કર્મનો નિશ્ચય કરે છે અને તે કર્મ છોડીએ વડે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે; પરંતુ તે કર્મની પૂર્ણતા થવા માટે જે ધૈર્યની અનુકૂળતાની આવશ્યકતા હોય છે, તે ધૈર્યના ત્રણ પ્રકાર તને કહ્યા અને તે ધૈર્યના યોગથી જ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે, પછી તે કર્મોને જે કૃપા આવે છે અને જેને સુખ કહે છે, તે સુખ પણ કર્મ પ્રમાણે જ ત્રણ પ્રકારનું છે, હવે એ કૃપા રૂપ સુખને ત્રણ શુભો વડે વિભક્ત કરેલું છે. એટલે એનો હવે સ્પષ્ટ ભાષણ વડે આપણે વિચાર કરીએ. હવે એ સ્પષ્ટતાથી કેમ કરીને કહેવાશે, એમ કહાચ તું પ્રશ્ન કરીશ; માટે મારે જણાવવું જોઈએ કે, જો એનું શબ્દ દ્વારા વર્ણન કરીશું, તો એને શબ્દનો મળ લાગવાનો સંભવ છે અને તેનું કર્ણ દ્વારા શ્રવણ કરીશું તો કર્ણરૂપી કર્મનો મળ તેને લાગી જવાનો ભય છે; એટલા માટે શબ્દ અને અવધાનને ત્યાગીને અંતઃકરણથી તે સાંભળ. એમ મોલી દેવે ત્રિવિધ સુખ વર્ણવવાની પ્રસ્તાવના કરી; તેનું જ હું નિરૂપણ કરું છું. (૭૭૧)

સુखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्भ्रમते यत्र दुःस्वान्तं च निगच्छति ॥ ૩૬ ॥

હવે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે સુખમા અભ્યાસ વડે જીવ રમે છે અને તેના દુઃખનો નાશ થાય છે, તે સુખ પણ ત્રણ પ્રકારનું છે, તે હું કહું છું, તે સાંભળ. ૩૬

ભગવાન કહે છે: હે બુદ્ધિમંત અર્જુન ! શુભના યોગથી સુખનાં ત્રણ રૂપો છે, એમ જે મેં તને કહ્યું હતું, તેનું સ્પષ્ટતાપૂર્વક વર્ણન હવે કરું છું તે સાંભળ. હે કિરીટ ! જીવને આત્માનો મેળાપ થતાં જે આનંદ થાય છે, તેનું નામ સુખ છે. જેવી રીતે ઉત્તમ ઔષધનું માત્રાના પ્રમાણથી સેવન કરવાનું હોય છે, અથવા તો રસના પુટો ચઢાવીને જેમ કલાઈનું રૂપું કરવામાં આવે છે, અથવા ત્રીઠાનું પાણી કરવું હોય, તો તેના પર જો-ચાર વાર પાણી ઓતવું પડે છે, તે જ પ્રમાણે સુખનો ચત્કિચિત્ પણ લાભ થયો હોય, તો તે જ રસ્તે અભ્યાસને આગળ વધારીને જીવદશાના દુઃખનો જ્યાં લોપ થઈ જાય છે, તે આત્મસુખ પણ શુભના યોગથી ત્રણ પ્રકારનું થયેલું છે. તે એક એકના લક્ષણો તને કહી સંભળાવું છું. (૭૭૭)

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ૩૭ ॥

આરંભમાં જે સુખ વિષ સમાન કદુ, પરિણામે અમૃત સમાન મિષ્ટ અને જે સુખ આત્મવિષયક ભુક્તિના પ્રસાદ વડે ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, તે સાત્ત્વિક સુખ છે. ૩૭

હવે ચંદનતું થઈ જેમ સર્વોચ્ચ વીંટાયેલું હોય છે, અથવા દ્રવ્યના ખર્જના પર જેમ બ્રહ્મરાક્ષસાદિનો પ્રતિબંધ હોય છે; અરે ! સ્વર્ગના ઉત્તમ ભોગો પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ જેમ યજ્ઞનાં મહાન સંકટ પ્રથમ સહન કરવાં પડે છે, અથવા જે પ્રમાણે બાલ્યદશામાંના બાળકોનો સર્વ પ્રકારનો ત્રાસ સહન કરવો પડે છે. એ પણ ઠીક; પરંતુ અગ્નિ સળગાવવા માટે ધુમાડો ત્રાસ સહન કરવો પડે છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આત્મસુખની પ્રાપ્તિ કરી લેવા માટે યમદમ્ભાદિક સાધનો-તું કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. દેહાદિકમાંની પ્રીતિનો શ્રાસ કરી જનાર અગ્નિના જેવો તીવ્ર વૈરાગ્ય ન્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ તે સ્વર્ગ અને સંસારની આસક્તિના અંકુરોને ઉખેડી નાખે છે. તીવ્ર જ્ઞાનતું શ્રવણ અને કઠોર વ્રતાચરણ કરવામાં પણ ભુક્તિ ઇત્યાદિકને અસહ્ય પરિશ્રમ થાય છે; સુષુપ્તના નાડીના મુખથી પ્રાણ અને અપાન વાયુનો રોધ કરવો પડે છે; એ રીતે આરંભમાં જ ન્યાં મહાન કષ્ટ સહન કરવાનાં હોય છે; ચક્રવાક પક્ષીના ભોડાનો વિયોગ કરવાથી અથવા તેા ગાયને પાનો ફૂટતાં (ફૂધ આવવા લાગતા) ગાયના વાછરડાને તેના સ્તન આગળથી પાછો ખેંચી લેવાથી, અથવા ભૂખ્યાને પીરસેલી પત્રાવલિ ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાથી, તેમ જ માછલાંને પાણીમાંથી બહાર કાઢવાથી અથવા માતા પાસેથી તેનું એકલું એક બાળક મૃત્યુએ ખૂંચવી લેવાથી, તેમને જેવું દુઃખ થાય છે; તેવી જ રીતે વિષયોના ઘરને છોડતી વખતે ઇંદ્રિયોને યુગાંત થવા સમાન દુઃખ થાય છે; પરંતુ વૈરાગ્યસંપન્ન શરવીર માનવી તે દુઃખને પણ સહન કરી લે છે; આ પ્રમાણે જે સુખનો આરંભ કષ્ટમય છે, તેને જ સહન કરે છે, તેને, જેવી રીતે ક્ષીરાબ્ધિતું મંથન કરતી વેળાએ જેમણે કષ્ટ સહન કર્યું હતું તેમને અમૃતનો લાભ મળ્યો હતો તેવા પરમ સુખનો લાભ થાય છે. પ્રથમ વૈરાગ્યરૂપી વિષનું પ્રાશન કરવા માટે સાત્ત્વિક ધૈર્યરૂપી શંભુ ન્યારે સુખ ખોલે છે, ત્યારે જ પરિણામે જ્ઞાનરૂપી અમૃતના વૈભવને ભોગવવાનો પ્રસંગ તેને મળે છે. દ્રાક્ષ કાચી હોય, ત્યારે અગ્નિને સળગવવાનો પ્રસંગ તેને મળે છે. દ્રાક્ષ કાચી હોય, ત્યારે અગ્નિને પણ ખાટું લાગે એવી તેમાં ખટાશ હોય છે, પણ તે જ દ્રાક્ષ ન્યારે પરિપક્વ થાય છે, ત્યારે અતિ મિષ્ટ લાગે છે. તે પ્રમાણે આત્મપ્રકાશ વડે વૈરાગ્યનો ન્યારે પરિપાક થાય છે, ત્યારે અવિદ્યા સહિત સર્વ

હુઃખનો અવશ્ય નાશ થાય છે. ગંગા સમુદ્રમાં આવી મળતાં જેમ સુખરૂપ થાય છે, તે પ્રમાણે જીવિ આત્મામાં સ્થિત થતાં અદ્વિત્યાનંદરૂપી સુખનો ભંડાર ખૂલી જાય છે. આ પ્રમાણે જે સુખનું મૂળ વૈરાગ્ય છે અને જેનું પરિણામ આત્માનંદપ્રાપ્તિ છે, તે સુખને સાત્ત્વિક સુખના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. (૭૬૩)

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્ યત્તદુગ્રેસ્મૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી જે સુખ આરભમાં અમૃત સમાન મિષ્ટ પણું પરિણામે વિષ સમાન કટુ હોય છે, તે રાજસ સુખ છે ૩૮

અને હે અર્જુન ! વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગ થતાં બને કાઠે છલાછલ ઊભરાઈ જાય એવી રીતે સુખનું જે ચોડાપૂર આવે છે, અથવા અધિકારી પોતાના અધિકાર નીચેના ગામમાં જતાં જેમ ત્યાં ઉત્સવ થાય છે, અથવા ઝણુ કરીને જેમ લગ્નનો સમારંભ કરવામાં આવે છે, અથવા રોગીને ખાંડ અને કેળાં કુપચ્છ હોવા છતાં પણ મિષ્ટ લાગે છે, અથવા વચ્છનાગ જેમ ખાતી વખતે મધુર લાગે છે, સાથે ચાલતા ચોરની મૈત્રી જેમ શરૂઆતમાં આહ્લાહલાયક હોય છે, અથવા બળરમાંની સ્ત્રી (વેશ્યા)નું આચરણ જેમ પ્રથમ સુખકારક લાગે છે, અથવા નટના હાવલાવો જેવી રીતે આનંદહાયક ભાસે છે, તેવી જ રીતે વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી જીવને પ્રથમ જે સુખ થાય છે, તે પરિણામે મહાહુઃખહાયક હોય છે. ખડક પર સચિત થયેલા પાણીમાં શુકાદિ ગ્રહનાં પ્રતિબિંબ પડેલા જોઈને, તે રત્ન છે એવા ભ્રમથી હંસ તે પર તરાય મારે, તો તેને રત્નપ્રાપ્તિ થવાને બદલે તેના પ્રાણુ જ જેમ આલ્સા જાય છે; તેવી જ રીતે જેના યોગથી સુકૃતથી મેળવેલા સુખનો લાભ લોપાય છે અને જીવનો નાશ પણ થાય છે, તેમ જ વિષયસુખ મેળવવા માટે સંપાદન કરેલાં સર્વ પુણ્યરૂપી ધનનો પણ નાશ થઈ જાય છે. વળી ભોગવેલા વિષયો પણ સ્વપ્નવત્ હ્રુપ્ત થાય છે અને એમ થતાં હુઃખના કાલવમા આળોટવાનું જ જેનક માટે અવશિષ્ટ રહે છે; આ લોકમાં પ્રાપ્ત થયેલા સુખનું આવા પ્રકારનું પરિણામ થાય છે અને પરલોકમાં પણ ખરેખર વિષરૂપે જ રૂપગ્રહ થાય છે; જેઓ ઇન્દ્રિયોના લાલકોડ પૂરા કરવા માટે ધર્મરૂપી ખજૂરો તેમને સ્વાધીન કરી દે છે, તે ધર્મને ખાળીને ઇન્દ્રિયોના વિલાસને ભોગવે છે. એથી પાતકોને આશ્રય મળવાથી તે બળવાન થાય છે અને નરકપ્રાપ્તિ કરાવી

આપે છે. આ લોકના સુખથી પરલોકનો આ પ્રમાણે ઘાત થાય છે. જેમ 'મધુર' નામનું વિષ કેવળ શબ્દથી તો મધુર છે, પણ કૃતિથી પ્રાણનો નાશ કરનાર હોય છે, તે જ પ્રમાણે આ લોકનાં સુખ આરંભમાં મિષ્ટ, પરંતુ પરિણામે કડવું થઈ પડે છે. હે પાર્થ! એ સુખ કેવળ રજ્જેશુભુતું જ બનેલું હોય છે; માટે તેને કદી પણ સ્પર્શ કરીશ મા. (૮૦૫)

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यપ્રમાદોત્થं तच्चात्मसमुदाहृतम् ॥ ૩૯ ॥

જે સુખ આરંભમાં અને અંતમાં પણ ચિત્તને વિષે મોહ ઉત્પન્ન કરનાર અને જે નિદ્રા, આળસ તથા પ્રમાદમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય, તે તામસ સુખ કહેવાય છે. ૩૯

અપેચના પાનથી, અભક્ષ્યના ભક્ષણથી તથા સ્વૈરિણી સ્ત્રીના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનાર જે સુખ, અથવા તો અન્યનો ઘાત કરીને તથા અન્યનું સર્વસ્વ હરણ કરીને કે પછી ભાટોના સ્તુતિપાઠથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, જે સુખ આળસથી કે નિદ્રાથી વધે છે, જે નિદ્રા દ્વારા અનુભવાય છે અને જે સુખના આરંભમાં તેમ જ અંતમાં પોતાના કલ્યાણની શુદ્ધિ નથી હોતી, તે સુખ હે અર્જુન! તામસ છે, એમ તું જાણ. આ કથાનું હું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરતો નથી કારણકે તે અસંભાવ્ય છે. જોવા પ્રકારે મૂળ કર્મના લેહથી ક્ષણે સુખ ત્રણ પ્રકારનું થયેલું છે, તે તને યથાશક્તિ કહી સંભળાવ્યું. સમસ્ત જગતમાં નાની કે મોટી જે વસ્તુઓ છે, તેમાંની એક પણ વસ્તુ કતો, કર્મ અને ક્ષણ-એ ત્રિપુટી વિના મળી આવનાર નથી. હે અર્જુન! વસ્તુ જે પ્રમાણે તંતુથી તેચાર કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ ત્રિપુટી ત્રણ શુભોથી પરિપૂર્ણ છે.

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मુक्तं यदेभिः स्यात् त्रिमिर्गुणैः ॥ ૪૦ ॥

પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ ત્રણ શુભોથી અલિપ્ત, એવી કોઈ પણ સ્થાવર-જંગમ વસ્તુ પૃથ્વી પર, સ્વર્ગમાં અથવા દેવાલોકમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. ૪૦

એટલા માટે તું એ વાત લક્ષમાં રાખ, કે પ્રકૃતિના શુભોથી બદ્ધ ન થયેલી હોય એવી કોઈ પણ વસ્તુ આ લોકમાં વા સ્વર્ગલોકમાં નથી. જિન વિના કામળી અને માટી સિવાય જોળો શી રીતે બની શકે વારુ? અથવા પાણી વિના તરંગોની ઉત્પત્તિ કેમ કરીને થાય વારુ?

એ જ પ્રમાણે સર્વ જીવો આ સૃષ્ટિમાં શુભોની રચનાથી મુક્ત નથી. અર્થાત્ આ સર્વ જગતમાંના પક્ષાથી કેવળ એ ત્રણ શુભોથી જ રચાયેલા છે, એમ તુ સમજ. આ ત્રણ શુભોની શક્તિ એટલી બધી અગાધ છે કે તેણે એક દેવના ત્રણ દેવ બનાવી નાખ્યા છે અને એક લોકના ત્રણ લોક (સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ) કેવળ શુભોના પ્રભાવથી ઠરી નાખ્યા છે; તેમ જ ચાર વર્ણ તથા તેમના કર્મો બિન્ન બિન્ન કર્યા છે. (૮૧૭)

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्मणि प्रविमक्तानि स्वभावप्रमवैर्गुणैः ॥ ૪૧ ॥

હે પરંતપ* બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના કર્મો, પ્રકૃતજન્ય શુભો વડે બિન્નબિન્ન કહેલા છે ૪૧

તે ચાર વર્ણમાં અથ લાગે બ્રાહ્મણ છે, તથા ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય-એ બન્ને વર્ણના લોકો પણ વૈદિક ક્રમ કરવાના અધિકારી હોવાથી એમને પણ બ્રાહ્મણોની સાથે જ ગણેલા* છે. હે ધનંજય ! ચોથો જે શૂદ્રવર્ણ તેને વેદનો અધિકાર નથી; તેથી તેની સેવાવૃત્તિ-ઉપલવિકા ઉપલા ત્રણ વર્ણને આધીન હોય છે તે બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણોની સેવાવૃત્તિના સાનિધ્યથી શૂદ્રને પણ ચતુર્થ વર્ણમાં ગણવામાં આવ્યો. જેમ પુષ્પના સંસર્ગને લીધે તેની અંદરના (હારમાંના) દોરાની પણ શ્રીમંત લોકો સુગંધ લે છે, તે પ્રમાણે શ્રુતિએ બ્રાહ્મણોના સંસર્ગથી શૂદ્રોના વર્ણમાં સમાવેશ કર્યો છે. હે પાર્થ ! હવે આ ચાર પ્રકારથી આ ચાર વર્ણોની વ્યવસ્થા થયેલી છે, અર્થાત્ તે તે વર્ણનાં કર્મો શા શા છે, તે તને કહી સંભળાવું છું; કે જે શુભો વડે તે ચારે વર્ણો જન્મ-મૃત્યુના સંકટમાંથી મુક્ત થઈ, ઈશ્વરસાનિધ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માની જે પ્રકૃતિ તેના સર્વાદિ શુભોએ આ ચાર વર્ણને ચાર પ્રકારનાં કર્મો વહેંચી આપ્યાં છે. જે પ્રમાણે પિતાએ મેળવેલી સંપત્તિ પુત્રોને વહેંચી આપવામાં આવે છે, અથવા સૂર્ય જે પ્રમાણે વટેમાર્ગીઓને પોતપોતાના માર્ગ

* જે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણ પરસ્પર શુભ પરત્વે બિન્ન હોવા છતાં વેદો અને વેદોક્ત યજ્ઞોપવીત ધારણનો સમાન અધિકાર હોવાથી એ ત્રણ વર્ણને 'દિગ'ના એક સામાન્ય નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને એટલા માટે જ જ્ઞાનેશ્વરે અહીં ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને 'બ્રાહ્મણ વર્ગ' સાથે ગણેલા ખતાવ્યા છે. 'દિગ' શબ્દનો પુનર્જાત અથવા દિગ્જન્મ એવો અર્થ થાય છે; અર્થાત્ દિગ્જન્મ એકવાર જન્મીના ઉદ્ધરથી અને બીજવાર સંસ્કારથી જન્મ થયેલો માનવામાં આવે છે.

ખતાવી દે છે અથવા સ્વામી સેવકોને બિન્નબિન્ન વ્યવહાર કહી ખતાવે છે, તે પ્રમાણે પ્રકૃતિના ગુણોએ કર્મોના વિસ્તાર કરીને તેમની ચારે વર્ણોમાં વહેંચણી કરી આપી છે. સત્ત્વગુણે પોતાના સમવિષમ ભાગ વડે આદ્યગુણ અને ક્ષત્રિય-એ બે વર્ણ ઉત્પન્ન કર્યા અને રજોગુણ તથા સત્ત્વગુણના મિશ્રણ વડે વૈશ્ય વર્ણ ઉત્પન્ન થયો; રજોગુણ અને તમો-ગુણના નિશ્રણથી શુદ્ર વર્ણ ઉત્પન્ન થયેલો છે. આ પ્રકારે હે પ્રભુદા ! એકરૂપ પ્રાણીમાત્રના એ ગુણો વડે ચાર પ્રકારના ભેદ કરેલા છે. (એમ સમજવું) પછી જે પ્રમાણે દીપકના પ્રકાશથી આપણી મૂકેલી વસ્તુ સહેજ દષ્ટિગોચર થાય છે, તેમ ગુણો વડે પૃથક્ થયેલાં કર્મોને શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. હે ભાગ્યવંત ! હવે કયા વર્ણને કયું કર્મ વિહિત છે, તે જ હવે હું તને કહું છું, તે સાંભળ. (૮૩૨)

શ્રમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાન્તિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વમાવજસ્ય ॥ ૪૨ ॥

શ્રમ અર્થાત્ ચિત્તનુ નિયમન, દમ એટલે બાહ્યે દ્રિયોનું નિયમન, કાષ્ઠિક, વાચિક અને માનસિક તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરળતા, શાસ્ત્રજ્ઞાન, અનુભવજ્ઞાન અને ક્રુતિ-સ્મૃતિ વિશે શ્રદ્ધા, એ સર્વ બ્રાહ્મણના સ્વાભાવિક કર્મો છે. ૪૨

પ્રિયા જેમ પોતાના પતિની સાથે એકાંતમાં એકથ પામે છે, તે પ્રમાણે જે બુદ્ધિ સર્વ ઇંદ્રિયોની વૃત્તિને પોતાને સ્વાધીન લઈને આત્મસ્વરૂપમાં મળી જાય છે, એવી જે બુદ્ધિની તદ્દીનતા, તેને ‘શ્રમ’ કહેવામાં આવે છે. એ ‘શ્રમ’ સર્વ ગુણોમાં પ્રથમ હોય છે અને એનાથી જ સર્વ કર્મોનો આરંભ થાય છે. તે શ્રમ બાહ્ય ઇંદ્રિયોને, વિધિના કંડા વડે શાસન કરીને, અધર્મના માર્ગે કહી પણ જવા દેતો નથી. તે શ્રમનો સહાયક બીજો ‘દમ’ નામનો ગુણ છે. તે ઇંદ્રિયોને સ્વધર્મોનુસાર ચલાવે છે. જે પ્રમાણે પછીપૂજનની રાત્રિએ દીપકને વિશ્રાંતિ હોતી નથી, તેવી રીતે સર્વ કાળ ચિત્તમાં ઈશ્વરના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો, તેને ‘તપ’ કહેવામાં આવે છે અને એ બ્રાહ્મણકર્મનો તૃતીય ગુણ છે. હવે શૌર્ય એટલે પવિત્રતા, એ નિર્દોષ હોઈ તેના બે પ્રકાર છે. મન શુદ્ધ ભાવથી પરિપૂર્ણ હોઈ સર્વ શરીર પણ સત્કર્મથી સુશોભિત બને; આવી અતર્ણાદ્ય પવિત્રતાને હે પાર્થ ! ‘શૌર્ય’ કહેવામાં આવે છે અને એ બ્રાહ્મકર્મનો ચતુર્થ ગુણ છે. પૃથ્વીની પેઠે નિરંતર સર્વ દુઃખ સહન કરવાં, તેને હે અર્જુન ! ‘ક્ષમા’ કહેવામાં આવે છે અને એ બ્રાહ્મણકર્મનો પાંચમો ગુણ છે. જેમ સપ્ત સ્વર-

માનો પંચમ સ્વર અતિ મધુર હોય છે, તે પ્રમાણે આ (ક્ષમા) શુભ શ્રેષ્ઠ છે. ગંગાનો પ્રવાહ જો કે વાંકો હોય, તોપણ જેમ તે સરળ જ છે; અથવા શેરડીનો સાંકો વાંકો હોય; તોપણ તેની મિષ્ટતા તો એક-સરખી જ હોય છે; તે પ્રમાણે પોતાને ત્રાસ આપનાર જીવ પર પણ અત્યંત પ્રીતિ હોવી, એને ‘આબંધ’ કહેવામાં આવે છે અને બ્રહ્મણ-કર્મમાનો જો છૂટો શુભ છે. (૮૪૩)

જેમ માળી કષ્ટ સહન કરીને વૃક્ષના મૂળમાં પાણી સિંચે છે, તેનો શ્રમ જેમ ફળ આવ્યા પછી સાર્થક થાય છે, તેમ શાસ્ત્રોક્ત આચરણથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ અવશ્ય થશે જ, એમ જે સમજવું તેને ‘જ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે. આ જ્ઞાન જો બ્રહ્મકર્મમાનો સાતમો શુભ છે અને તે જ પ્રમાણે વિજ્ઞાનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. સત્ત્વશુદ્ધિના વખતે શાસ્ત્રવિચાર અને ધ્યાનના અભ્યાસથી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ ઈશ્વરમય બની જાય છે. તેને ‘વિજ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે અને તે બ્રહ્મકર્મમાંનું આઠમું શુભરત્ન છે. હવે ‘આસ્તિક્ય’ જો નવમો શુભ સમજ. રાજ-સુદ્રાથી અક્રિત મનુષ્યે ગમે તે હોય તોપણ સર્વ લોકો તેની સેવા કરે છે; તે જ પ્રમાણે શાસ્ત્રે જે માગો સ્વીકારેલા છે, તે માગોને આદરપૂર્વક સ્વીકારીને તદનુસાર આચરણ કરવું તેને જ ‘આસ્તિક્ય’ના નામથી ઓળખું છું : જો બ્રાહ્મણકર્મનો નવમો શુભ છે અને આ જ શુભના યોગે સર્વ બ્રાહ્મણકર્મ સત્યસિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે જે કર્મમાં શમાદિક આ નવ શુભો નિર્દોષ દષ્ટિગોચર થાય છે, તે બ્રાહ્મણોનું સ્વભાવિક કર્મ છે, એમ તું સમજ. બ્રાહ્મણવર્ણ આ કેવળ નવ શુભ-રૂપી રત્નોનો રત્નાકર અથવા નવ રત્નોનો હાર જ છે. જે પ્રમાણે સૂર્ય કદી પણ પ્રકાશનો પરિત્યાગ કરતો નથી અથવા ચંપાનું વૃક્ષ જે પ્રમાણે તેનાં જ પુષ્પો વડે સુશોભિત હોય છે, અથવા જે પ્રમાણે ચંદ્ર પોતાની પ્રભા વડે જ પ્રકાશિત હોય છે, અથવા ચંદન જેમ પોતાના જ પરિમલથી અર્ચિત હોય છે, તે જ પ્રમાણે આ નવ શુભરૂપી અલંકાર બ્રાહ્મણનું નિર્દોષ આભૂષણ છે અને જો ભૂષણ બ્રાહ્મણના અંગને ત્યાગી અન્યત્ર કદી પણ રહેતું નથી. હવે હે ધર્મજન ! ક્ષત્રિયને જે કર્મો ઉચિત છે, તે બુદ્ધિની દક્ષતાથી સાંભળ. (૮૫૫)

શૌર્ય તેજો વૃત્તિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरमावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ૪૨ ॥

પરાક્રમ, તેજ, ધૈર્ય, દક્ષતા, યુદ્ધથી વિશુષ્પ ન થવું. દાતાપણ અને લોકો પર સત્તા ચલાવવી, એ ક્ષત્રિયોનાં સ્વભાવસિદ્ધ કર્મ છે. ૪૩

સૂર્ય પોતાના પ્રકાશ આપવાના કાર્યમાં અન્યની સહાયની અપેક્ષા કરતો નથી, અથવા સિંહ પોતાના પરાક્રમને ગર્જવવાના કાર્યમાં બીજા કોઈ સાથીની સહાયની ઇચ્છા ધરાવતો નથી, તેમ જ બીજાની સહાય વિનાનો સ્વયંભૂ બળવાન અને શૂરો હોય છે, તે ક્ષત્રિયની પ્રકૃતિનો પ્રથમ શુભ 'શૌચ' છે. સૂર્યના પ્રકાશથી કોઈપણ નક્ષત્રોનો લોપ થાય છે; પરંતુ ચંદ્ર સહિત સર્વ નક્ષત્રો સૂર્યનો લોપ કરવાને સમર્થ થતાં નથી; તે પ્રમાણે પોતાના યોગ્ય 'શુભોથી સર્વ જગતને આશ્રિય'ના નાખી દે છે અને ગમે તેવો પ્રસંગ આવે, તોપણ પોતે ગભરાય નહિ, એવો જ પ્રશંસનીય શુભ 'તેજ', તે ક્ષાત્રપ્રકૃતિનો દ્વિતીય શુભ અને 'ધીરતા' એ તે પ્રકૃતિનો તૃતીય શુભ છે. આકાશ પણ તૂટી પડે, તોપણ જેના મન અને બુદ્ધિમાં ક્ષોભ થતો નથી; એ ક્ષાત્ર-શુભને 'ધૈર્ય' કહેવામાં આવે છે. પાણી ગમે તેટલું જીંડું હોય, તોપણ કમળ પાણીને ઉઠાવીને પોતે જીત્યું ચઢી આવે છે, અથવા આકાશ જીત્યાઈના વિષયમાં બીજા સર્વ પદાર્થો પર સરસાઈ લોગવે છે, તે પ્રમાણે નાના પ્રકારના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ હે પાર્થ! ક્ષણરૂપ જો અર્થ તેને બુદ્ધિ છોતે છે. આ પ્રમાણે સાવધતા રાખવી, તેને 'દક્ષતા' કહેવામાં આવે છે અને એ ક્ષાત્રપ્રકૃતિનો ચતુર્થ શુભ છે, 'અસામાન્ય યુદ્ધપરાક્રમ' એ તનો પાંચમો શુભ છે. (૮૬૪)

જે પ્રમાણે સૂર્યક્રમણો સદા સૂર્યની સન્મુખ જ રહે છે, તે પ્રમાણે સદૈવ શત્રુની સન્મુખ રહેવું, ગર્ભિણી સ્ત્રી જે પ્રમાણે બાળી જોઈને પતિ સમાગમના પ્રસંગને પ્રયત્નથી ટાળી દે છે, તે પ્રમાણે રણાગણમાં શત્રુને પીઠ બતાવવાના પ્રસંગને તે ટાળે છે; ચારે પુરુષાર્થોમાં જેમ 'ભક્તિ' નામક પુરુષાર્થ શ્રેષ્ઠ છે, તે પ્રમાણે ક્ષાત્રપ્રકૃતિના શુભોમાં આ પાંચમો શુભ ઇંદ્રની પેઠે શ્રેષ્ઠ છે અને વૃક્ષ જે પ્રમાણે પોતાનાં પાંદડાં, પુષ્પો અને ફળો વાચકને અર્પણ કરવાને સર્વદા તત્પર હોય છે, અથવા પરિમલ અર્પણ કરવામાં જેમ કમળ ઉદાર હોય છે અથવા ચંદ્રિકા જેને જેટલા પ્રમાણમાં જોઈએ તેને તેટલા પ્રમાણમાં પોતાનું ખુબ આપે છે, તેવી રીતે વાચકને તેની ઇચ્છાનુસાર દાન આપવું, એને 'અમર્યોદ દાન' કહેવામાં આવે છે અને એ ક્ષાત્રપ્રકૃતિનું છૂટું શુભરત્ન છે અને ક્ષત્રિય આજ્ઞાના નિવાસનું એક સ્થાન છે; જેમ પોતાના હસ્તપાદાદિક અવયવોનું સારી રીતે પોષણ કરવાથી તેમની પાસેથી ગમે તે કામ કરાવી શકાય છે, તે જ પ્રમાણે ત્રેમપૂર્વક પ્રબળ પાલન કરવાથી સર્વ પ્રજા આનંદથી રાબાતી

આજ્ઞાનું પાલન કરે છે; પ્રભને ઉત્તમતાથી વર્તાવવી એને જ ‘ધર્મર-
ભાવ’ કહેવામાં આવે છે અને તેમાં સર્વ સામર્થ્ય વાસ કરે છે. આ
શુભ ક્ષાત્રપ્રકૃતિના સર્વ શુભોનો રાજા છે અને તે તેનો સાતમેા શુભ
છે. આ પ્રમાણે શૌચાદિક સમ શુભોથી જે પુરુષ વિશેષ અલંકૃત હોય
છે, તે જેમ સમર્થિનાં સાત નક્ષત્રોથી આકાશ શોભે છે, તે પ્રમાણે
શોભે છે. આ પ્રકારે આ સપ્ત પવિત્ર શુભ વડે જે કર્મ પવિત્ર થયેલા
હોય છે, તે ક્ષાત્રપ્રકૃતિનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. આવો પુરુષ હોય છે
તે ક્ષત્રિય છે, એટલું તો નહિ જ, પરંતુ સત્ત્વરૂપી સુવર્ણનો મેરુ
જ છે; માટે તે સપ્તશુભરૂપી સ્વર્ગને ધારણ કરે છે; અથવા સપ્તશુભ-
રૂપી સસુદ્રે વેષિત કરેલી એ ક્ષાત્રપ્રકૃતિરૂપી પૃથ્વી જ છે; અથવા
સપ્તશુભરૂપી ઓધથી ક્ષાત્રક્રિયારૂપી ગંગા ક્ષાત્રપ્રકૃતિ ધારણ કરનાર
આ મહોદધિમાં મળીને શોભાને ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે ક્ષાત્ર-
પ્રકૃતિનાં શૌચાદિક કર્મો સ્વાભાવિક છે. હવે હે મહામતે! વૈશ્ય જાતિને
જે કર્મ યોગ્ય છે, તે તને કહું છું તે સાંભળ. (૮૭૬)

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વમાવજસ્મ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વમાવજસ્મ ॥ ૪૪ ॥

કૃષિ એટલે ખેતી, પશુપાલન. અને વાણિજ્ય એટલે પ્રવિક્ષ કરવો, એ.
વૈશ્યનું સ્વાભાવસિદ્ધ કર્મ છે અને પરિચર્યા એટલે સેવા કરવી એ શૂદ્રનું પણ
સ્વાભાવિક કર્મ છે. ૪૪

ક્ષેત્ર, બીજ અને હળ ઇત્યાદિ સાહિત્યો મેળવીને તેમના યોગે
પુષ્કળ નફો મેળવવો; કિંબહુનાં! કૃષિ કર્મ કરીને અથવા ગાયોનું
સંરક્ષણ કરીને કિંવા સસ્તી વસ્તુઓને લઈ મોંઘી કિંમતે વેચીને,
હે અર્જુન! વૈશ્ય જાતિએ આ ત્રણ પ્રકારનું કર્મ કરી પોતાનો નિર્વાહ
કરવો, એ જ તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે અને વૈશ્ય, ક્ષત્રિય તથા
બ્રાહ્મણ-એ ત્રણે વર્ણને દિવની સંસાર પ્રાપ્ત થઈ છે અને તેમની સેવા
કરવી એ શૂદ્ર વર્ણનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. આ પ્રકારે તને ચારે વર્ણનાં
કર્મો કહી સંભળાવ્યા. (૮૮૪)

સ્વે સ્વે કર્મણ્યમિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તત્કૃણુ ॥ ૪૫ ॥

પોતપોતાનાં કર્મમાં જે તત્પર હોય છે, તેને જ જ્ઞાનનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થવાની
યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. હવે પોતાનાં કર્મમાં તત્પર રહેનારને તે યોગ્યતા ફેરી
રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે સાંભળ. ૪૫

હવે એ ચારે વર્ણનાં ભિન્ન ઉચિત કર્યો તને સ્પષ્ટ કરીને કહું છું. જેવી રીતે કર્ણ આદિ ઈન્દ્રિયોને શબ્દાદિ વિષયો જ ઉચિત છે, અથવા વાદળાંમાંથી પડેલા જળ માટે યોગ્ય સ્થાન નહીં છે અને નહીં માટેનું ઉચિત સ્થાન હે અર્જુન! સમુદ્ર જ છે, તે પ્રમાણે વર્ણોશ્રમ ધર્માત્મસાર જે આવશ્યક કર્મ છે, તે કર્મ કરવાથી ગૌર અંગને જે પ્રમાણે ગૌરતા શોભા આપે છે, તે પ્રમાણે પોતપોતાનાં ઉચિત કર્યો કરવાથી પ્રત્યેક વર્ણને શોભા પ્રાપ્ત થાય છે. હે વીરોત્તમ! તે સ્વભાવ-જન્ય કર્મનું શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે આચરણ કરવામાં પ્રત્યેકે સ્વયુક્તિને નિશ્ચિત કરવી. પરંતુ પોતાની પાસેના રત્નની જેવી રીતે ઝવેરી દ્વારા પરીક્ષા કરાવવી પડે છે, તેમ સ્વકર્મને પણ શાસ્ત્રના આધારથી સમજી લેવું જોઈએ. જેમ આપણી પાસે દષ્ટિ હોવા છતાં રાત્રે દીપક વિના તેનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી અથવા રસ્તો જ ન મળે તો પગ હોવા છતાં પણ પગનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી; એટલા માટે જાતિ અનુસાર જે જે યોગ્ય અધિકાર હોય, તેને પોતે પોતાના શાસ્ત્ર પ્રમાણે સમજી લેવો જોઈએ. હે અર્જુન! દીપક જેવી રીતે આપણા ઘરમાંના ભંડારને જ્યારે આપણી દષ્ટિએ પાડે છે, ત્યાર પછી તેને લઈ લેવામાં કેઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ હોય છે ખરો કે? તે જ પ્રમાણે, સ્વભાવતઃ જ પોતાના ભાગમાં આવેલું અને શાસ્ત્રે સત્ય ઠેરવેલું જે વિહિત કર્મ, તે વિહિત કર્મનું જે આચરણ કરે છે, પરંતુ આલસ્યને આગી અને ક્લેશ્વજને છોડી ઉત્સાહ અને શરીર વડે જીવ પરોવીને તેમાં જે પોતાનો સર્વ કાળ વિતાડી દે છે; પ્રવાહનું જળ જેમ આમતેમ વહેવાનું જાણતું નથી, તેમ જે શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણે જ વતે છે, તેને હે અર્જુન! મોક્ષમાં પ્રવેશવાનું દાર જે 'વૈરાગ્ય,' તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તે અકર્તવ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મ સાથે લેશ માત્ર સંબંધ રાખતો નહિ હોવાથી તે આત્મપ્રાપ્તિના વિરોધક સંસારના લયથી મુક્ત થાય છે. ચંદનના કાષ્ટની હેડને પગમાં નાખવા માટે લાવવામાં આવે, તોપણ કેઈ તેમાં પોતાનો પગ નાખતું નથી, તે પ્રમાણે તે કાર્ય કર્મ પ્રતિ તો કૌતુકથી પણ જોતો નથી અને બીજા નિત્યકર્મને પણ કૃપાયાગ દ્વારા સમાપ્ત કરીને તે મોક્ષના સીમાડા સુધી જઈ પહોંચેલો હોય છે. આ પ્રકારે યુક્તિથી કર્મનું નિરસન કરીને શુભાશુભ સંસારથી મુક્ત થયેલો જે પુરુષ મોક્ષનું દાર જે વૈરાગ્ય ત્યાં જઈને જીલો રહે છે. જે વૈરાગ્ય સકળ ભાગ્યની સીમા છે, જે મોક્ષલાક્ષણો નિશ્ચય છે, અથવા કર્મભાગ્યનો શ્રમ છૂટવાનું સ્થાન છે; જેના

કળરૂપે મોક્ષપ્રાપ્તિની જામીનગીરી મળી ચૂકેલી છે, જે સત્કર્મરૂપી વૃક્ષનું જ પુષ્પ છે; તે વૈરાગ્યમાં સાધક પુરુષ બ્રમરની પેઠે ચરણ મૂકે છે. અહા! એ કેવું આશ્ચર્ય છે કે, આત્મજ્ઞાનરૂપી સૂર્યની આગળ વૈરાગ્ય એ અગાઉથી ખખર આપનાર ખેપિયાના જેવો અરુણોદય છે, કિંબહુના! આત્મજ્ઞાનરૂપી શુભ ખજાનાને શોધવા માટે વૈરાગ્યરૂપી દિવ્ય અંજનને જીવથી અને લાવથી પોતાનાં નેત્રોમાં આંજી દે છે. હે અર્જુન! આ પ્રકારે વિહિત કર્મના આચરણથી એને મોક્ષપ્રાપ્તિની ચોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. હે પાંડવ! વિહિત કર્મ જ મનુષ્યના જીવનનો આધાર છે અને તેનું આચરણ કરવું એ જ સુખ સર્વાત્મક ઈશ્વરની સેવા છે. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પ્રિય પતિને સેવે છે અને તેના એ આચરણને તપ કહેવામાં કશો પણ ભાધ નથી. અથવા તો બાળકને માતા વિના જીવવાનું બીજું કોઈ સાધન હોતું જ નથી અને તેટલા માટે માતાની સેવા કરવાથી બાળકનું કલ્યાણ થાય એ જ ધર્મ છે; તે પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કરવું, એ જ પ્રત્યેકનો સુખ્ય ધર્મ છે. ગંગામાં રહેલા મત્સ્યને જે પ્રમાણે સર્વ તીર્થોના લાભ મળે છે, તે પ્રમાણે ‘વિહિત કર્મ’ સિવાય બીજો ઉપાય જ નથી’ એવા નિશ્ચયથી તેનું આચરણ કરવાથી આપણા યોગક્ષેમનો સર્વ બોલો જગન્નાથ ઈશ્વર ઉપર જ જઈ પડે છે. અરે! જેનું જે વિહિત કર્મ નિર્માયલું છે, તે તેણે કરવાં જ જોઈએ, એવી ઈશ્વરની ઇચ્છા છે; માટે જ તે કરવાથી નિઃસંશય ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે. દાસી હોવા છતાં પણ જો રાજાની કસોટી પર પસાર થઈ જાય તો તે સ્ત્રી જ સર્વની સ્વામિની થાય છે, અથવા તો સ્વામીના કાર્મ માટે પોતાનું મસ્તક આપનાર સેવકને જેમ સ્વામી ઇનામપત્ર આપે છે અને તેના નામને પોતાના હૃદયમાં દાખલ કરી રાખે છે, તે જ પ્રમાણે ઈશ્વરના મનોભાવ અનુસાર વર્તવું, એ જ તેની પરમ સેવા છે; અને એથી ઇતર કર્મ કરવું, તે હે અર્જુન! વાણિજ્ય સમાન છે. (૬૧૩)

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमम्यर्च्यं सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ૪૬ ॥

જેની સત્તાથી સર્વ ભૂતોની ઇદ્રિયોની ચેષ્ટાઓ ચાલ્યા કરે છે અને જેના વડે આ સર્વ વિશ્વ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તે ઈશ્વરને સ્વકર્મથી ભજનાર મનુષ્યને, યોગનિષ્ઠા ચોગ્યતારૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૬

અર્થાત્ વિહિત કર્મ કરવાથી કેવળ એટલું જ થતું નથી કે,

આપણે તે કર્મ કર્યું, કિન્તુ જે પરમાત્મામાંથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેના મનોભાવનું આપણે પાલન કર્યું, એટલી બધી તેની વિશાળતા છે; જે પરમાત્મા માયા વડે અજ્ઞાનરૂપી ચીથરાં વીંટાળીને જીવરૂપી પૂતળીઓ તૈયાર કરે છે અને સત્ત્વ, રજ તથા તમના ત્રિવિધ અહંકારરૂપી સૂત્ર વડે તેમને રમાડે છે; દ્વીપક જે પ્રમાણે અંતર્બાહ્ય તેજથી ભરેલો હોય છે, તેવી જ રીતે જે પરમાત્મા વડે આ જગત અંતર્બાહ્ય સંપૂર્ણ ભરેલું છે; હે વીર અર્જુન! તે સર્વાત્મક ઇશ્વરની સ્વકર્મરૂપી પુષ્પ વડે પૂજા કરવાથી તેને પરમ સંતોષ થાય છે અને તે પૂજના યોગે તે આત્મરાજ પ્રસન્ન થઈને ભક્તને વૈરાગ્યસિદ્ધિરૂપ પ્રસાદ આપે છે. જે વૈરાગ્યદશાની પ્રાપ્તિ થવાથી ઇશ્વરનો છંદ લાગતાં આ સર્વ સંસાર વમન (બિલટી) સમાન ભાસે છે; જેવી રીતે પોતાના પ્રિય યતિના વિયોગથી વિરહિણી સ્ત્રીને જીવનું સુહાં ગમતું નથી, તેમ સંસારના સર્વ સુખો તેને દુઃખવત્ ભાસે છે અને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાની લાગની અને યોગ્યતા તેનામાં ઉદ્ભવે છે; એટલા માટે મોક્ષની ઈચ્છા રાખનારે સ્વધર્મનું આચરણ પરમ આસ્થાપૂર્વક કરવું. (૬૨૨)

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સન્નુષ્ટિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિષમ્ ॥ ૪૭ ॥

સ્વધર્મ. આચરવામાં કઠિન હોય, તોપણ (આચરવામાં સુલભતાવાળા) પરધર્મ કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે. સ્વભાવનિયત કર્મ કરવાથી મનુષ્ય પાપ વડે દિગ્ધ થતો નથી. ૪૭

અરે! આપણો પોતાનો ધર્મ જો આચરવામાં કઠિન હોય, તોપણ તેનાથી પરિણામે જે ફળ પ્રાપ્ત થવાનું છે, તેમાં જ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. હે ધનંજય! કહવા લીમડાનું સેવન કરવાથી શેગ ટળતો હોય, તો તેની કહવાશથી કંટાળવું નહિ, ફળ ફળે તે પૂર્વે તેને જોતાં નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અવસ્થામાં જ તેને ઉખેડી નાખવામાં આવે, તો પછી તેમાંથી ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ કેમ કરીને થઈ શકે વારુ? તે પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કઠિન સમજી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો મનુષ્ય મોક્ષસુખથી વંચિત જ રહે, એમાં શો સંદેહ? આપણી માતા કદૂપી હોય તોપણ તેના જે પ્રેમના યોગે આપણે જીવીએ છીએ, તે પ્રેમ વાંકો હોતો નથી; બાકી અન્ય સ્ત્રીઓ રંભા કરતાં પણ અધિક રૂપવતી હોય, તથાપિ બાળકને તેમનો શો ઉપયોગ? અરે, પાણી કરતાં ઘીમાં અનેક શુષ્કો છે, તોપણ મત્સ્યને

- ધીમાં રાખવાથી તે જીવશે ખરું કે? જે વચ્છનાગ સર્વ જગતને માટે વિષ છે તે જ તેમાં વસતા કીડાને માટે અમૃત છે અને ગોળ જે સર્વ જગતને માટે મિષ્ટ છે છતાં તે જ વચ્છનાગના કીડાનો કાળ છે; તેમ જેને માટે જે કર્મ વિહિત કહેલાં છે, જેમના આચરણથી સંસાર-બંધન તૂટે છે; માટે તે કર્મ ગમે તેટલાં કઠિન હોય, તોપણ તે જ કર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ. અન્યનો ધર્મ ઉત્તમ માનીને જો તેનું આચરણ કરવામાં આવે, તો પગપાંચ કાર્ય મસ્તક વડે કર્યા સમાન થઈ ઊલટું તેથી દુઃખ જ ઉત્પન્ન થાય છે; એટલા માટે પોતાના જાતિ સ્વભાવાનુસાર પોતાને હિસ્સે જે કર્મ આવ્યું હોય, તેનું જ જે આચરણ કરે છે, તેણે જ કર્મબંધનને જીતી લીધું છે, એટલે કે તે કર્મના બંધનમાંથી મુક્ત થયો છે, એમ કહી શકાય; અને એથી જ હે અર્જુન! પરધર્મનો ત્યાગ કરી સ્વધર્મોચરણનો નિયમ કરવો એ જરૂરી નથી શું? જ્યાં સુધી આત્મસાક્ષાત્કાર થયો નથી, ત્યાં સુધી કર્મનું આચરણ ખાકી રહે ખરું? નહીં જ. અને જ્યાં કર્મના આચરણની વાત આવી, ત્યાં કદ તો પ્રથમથી જ આવીને ઊભું જ હોય. (૬૩૫)

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ૪૮ ॥

હે કૌતેય! સ્વભાવસિદ્ધ કર્મમાં દોષ હોય, તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો નહિ; કારણ કે જેમ ધૂમ્ર વડે અગ્નિ વ્યાપ્ત હોય છે, તેવી જ રીતે સર્વ કર્મના આરંભો દોષ વડે વ્યાપ્ત હોય છે. ૪૮

અર્થાત્ ગમે તે કર્મ કરતી વેળાએ પ્રારંભમાં કદ પડે જ છે, તો પછી સ્વધર્મનું આચરણ કરતાં કદ પડે તો તેથી કટાણવું શા માટે? કહે જોઈ, અરે! સીધા માર્ગે ચાલવાનું થાય, તોય પગને પરિશ્રમ આપવાનો અને અરણ્યમાં ભટકવાનું થાય, તોપણ તે જ સ્થિતિ થાય! હે અર્જુન! માર્ગે ચાલતાં છેડે પથ્થર કે ભાતું બાધી લેવામાં આવે, તો ભાર તો એકસરખો જ વહન કરવો પડે છે; છતાં વિશ્રાંતિના સ્થાનમાં જે વસ્તુ મુખકર થઈ પડે, તે જ લેવી જોઈએ. વળી ધાન્ય અને ફેાતરા કાઢવામાં શ્રમ તો એકસરખો જ વેઠવો પડે છે, અથવા ખાવા માટે કે હોમ કરવા માટે માસ પકવવાનો શ્રમ તો સરખો જ હોય છે. હે વિચક્ષણ! દહી કે પાણીનું મથન કરતાં શ્રમ એકસરખો જ થાય છે, અથવા રેતી કે તલ ધાણીમાં નાખીને પીલવાનો શ્રમ સમાન જ હોય છે. હે અર્જુન! નિત્ય હોમ કરવા

માટે કે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા માટે ધૂમ્ર તો એકસરખો જ સહન કરવો પડે છે; અથવા લગ્નની સ્ત્રી કે એકાદ રખાત સ્ત્રી-એ બન્નેનું પોષણ કરવાનો ખર્ચ તો એકસરખો જ લાગે છે; તો પછી રખાત રાખીને અપકીર્તિનું કલંક શા માટે લેવું? અરે, પીઠમાં ઘા લાગીને પણ મરણ તો નિઃસંશય થવાનું જ છે, તોપછી શત્રુની સાથે સામે મોઢે જ યુદ્ધ કરીને શા માટે ન મરવું, કે જેથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય! ગૃહસ્થની સ્ત્રીને પારકા ઘરમા પેસીને પણ જોડાડો માર સહન કરવો પડતો હોય, તો પછી તેણે પોતાના પતિનો વ્યથ જ ત્યાગ કર્યો કહેવાય ને? માટે ગમે તે કર્મ કરવામાં જો દુઃખ ભોગવવું પડે જ છે, તોપછી ભાઈ, સ્વધર્માચરણ જ કઠિન છે, એમ કયા મુખે કહી શકાશે? હે પાંડુસુત! જે અમૃતના સેવનથી અમરત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેની અલપ પ્રાપ્તિ માટે પણ સર્વસ્વ શા માટે ખર્ચી ન નાખવું? અને જે વિષતુ સેવન કરવાથી સર્વ મુખનો નાશ થઈ આત્મહત્યાનું પાતક લાગે છે, તે વિષ મક્ત મળે તોપણ શા માટે પીવું? તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને પરિશ્રમ આપી, આયુષ્યના દિવસો ખર્ચી, પાપનો સચ્ચ કરવાથી દુઃખ સિવાય બીજું કાંઈ ફળ મળનાર છે કે? માટે સ્વધર્મનું જ આચરણ કરવું, કે જે શ્રમનો પરિહાર કરી પરમ પુરુષાર્થ-સર્વશ્રેષ્ઠ મોક્ષની-પ્રાપ્તિ કરાવી આપશે; એટલા માટે જે પ્રમાણે સંકટસમયે પણ સિદ્ધ-મંત્ર વીસરવો જોઈએ નહિ, અથવા સમુદ્રમાં પડેલા મનુષ્યે નૌકાને છોડવી જોઈએ નહિ; અથવા મહારાણીએ હિંચ ઔષધિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ; તે પ્રમાણે સ્વકર્મનું આચરણ પણ છોડવું જોઈએ નહિ. ત્યાર પછી હે કપિધ્વજ! એવી સ્વકર્મરૂપી મહાપૂજાથી સંતુષ્ટ થયેલો ઇન્દ્ર તમ અને રજ, એ શુણોનો નાશ કરી, આપણી વાસનાને શુદ્ધ સત્ત્વશુણના માર્ગે લાવે છે અને સંસાર તથા સ્વર્ગ, એ હળાહળ વિષ સમાન છે, એનું ભાન કરાવે છે તથા આગળ વૈરાગ્ય શબ્દથી સંસિદ્ધિનું જે વર્ણન કર્યું તે પોતાના વૈરાગ્યરૂપ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરાવે છે. પછી વૈરાગ્યભૂમિકા છતવાથી તેને જે ચોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તથા પૂર્ણત્વને પામેલા તે પુરુષને જેનો લાભ થાય છે, તે હવે કહું છું. (૯૫૫)

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

જેની બુદ્ધિ ક્યાંય પણ આસક્ત થતી નથી અને જે જિતેન્દ્રિય તથા

નિસ્પૃહ છે, એવો મનુષ્ય સંન્યાસના યોગથી ઉત્કૃષ્ટ ગાનસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૯

વાયુ જેવી રીતે પારધીની બળમાંથી અહીં તહીં સંચાર કરતાં અવ્યકાતો નથી, તે જ પ્રમાણે દેહાદિક સંસારપાશમાં તે પુરુષ બદ્ધ થતો નથી. જેમ પાકેલું ફળ જેવી રીતે કીટને પકડી રાખતું નથી કે કીટ પણ તેને પકડતું નથી, તે જ પ્રમાણે સંસાર વિષેનો તેનો સર્વ પ્રેમ નિર્ણવ થઈ જાય છે. મૃત, દ્રવ્ય અને દારા પોતપોતાના તત્ત્વથી વર્તતાં હોય, તોપણ 'એ મારાં છે' એમ ન કહેતાં તેમનો તે વિષ પ્રમાણે લાગ કરે છે. જેમ કોઈ ભિક્ષુતા પદાર્થોના સ્પર્શથી હાથને ચટકો લાગતાં માણસ પોતાના હાથને પાછો ખેંચી લે છે, તે પ્રમાણે તેની ખુદિ વિષયોમાંથી પાછી વળીને આત્મવિચારમાં પ્રેરાય છે. એવા પ્રકારે, અંતઃકરણ ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોમાં ન જવા માટેની તેની પ્રતિજ્ઞાનો જાગ કરતું નથી. જેવી રીતે સ્વામીના લયથી દાસી તેની આજ્ઞાનુ ઉલ્લંઘન કરતી નથી, તેવી રીતે હે અર્જુન ! ચિત્તને ચૈક્યની મૂઠીમાં ઢળાવી રાખીને તેને આત્માના છદ્દે ચઢાવે છે, તે વેળાએ જેમ અગ્નિને રાખમાં ઘાટવાથી ધૂમ પોતાની મેળે જ બંધ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે તેની ઇંદ્ર અને પર વિષયોની ઇચ્છા સહજ જ નાશ પામે છે; કેમકે મનનો નિગ્રહ થયો એટલે ઇચ્છાનો પોતાની મેળે સર્વથા લોપ થઈ જાય છે; વધારે યોદ્ધાને શું કરવાનું છે ? સારાંશ કે, સાધકને એવી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન ! સઘળું વિપરીત જ્ઞાન અસ્ત પામીને તેને સત્ય ધોધની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. જેવી રીતે સચિત કરેલા પાણીનો નિત્ય વ્યય કરવામાં આવતાં તે ઘટતું જાય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રારબ્ધકર્મોનો પણ લોગવતાં-લોગવતા અંત આવી જાય છે અને અહંકર્તૃત્વભાવના ન હોવાને લીધે નવીન કર્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી. હે અર્જુન ! આ પ્રકારે સર્વ કર્મોની લીધે દશા થઈ, એટલે પછી શ્રીશુરનો પોતાની મેળે જ મેળાપ થાય છે. રાત્રિના ચાર પ્રહર સમાપ્ત થાય, એટલે અધિકારનો નાશ કરનાર સૂર્ય દૃષ્ટિએ પડે છે; અથવા તો ફળોનો ઝૂમખો આવીને તે ફળના ઝાડની વૃદ્ધિને અટકાવી દે છે, તે જ પ્રમાણે શ્રીશુર મળવાથી જિજ્ઞાસુની કર્મકર્તૃત્વની ખટપટ બંધ પડે છે. વળી પૂર્ણિમા આવતા જે પ્રમાણે ચંદ્રમામા લેશ માત્ર પણ ન્યૂનતા રહેતી નથી; તેવી જ રીતે શુરપ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાથી જિજ્ઞાસુને કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રહેતી નથી અને સર્વ અજ્ઞાન શુરની કૃપાથી જ નષ્ટ થઈ જાય છે. રાત્રિ વીતી જતાં

જેમ અંધકારનો નાશ થાય છે, તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાનનો નાશ થતાં તેના હૃદયમાં રહેલી કર્મ, કર્તા અને કાર્યની ત્રિપુટીનો પણ નાશ થાય છે; જેવી રીતે ગર્ભિણી સ્ત્રીને હણવાથી તેના ગર્ભનો ભુકો ઘાત કરવો પડતો નથી-તે પોતાની મેળે જ મરી જાય છે-તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાનનો નાશ થયો એટલે સર્વ કર્મનો સ્વાભાવિક રીતે જ નાશ થઈ જાય છે. એને જ સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે અને તે જ તેને (જિજ્ઞાસુને) પ્રાપ્ત થાય છે. આ તેનું મૂળ અજ્ઞાનના ત્યાગને લીધે સર્વ દૃશ્ય પદાર્થ નષ્ટવત્ થયા એટલે પછી જે બલુવાની વસ્તુ છે, તે તો તે પોતે જ બની જાય છે. મનુષ્ય નિદ્રામાંથી જાગત થયા પછી હું કૂવામાં પડ્યો છું, એવો જે ભ્રમ તેને સ્વપ્નમાં થયો હતો, તેને સત્ય માનીને તેમાંથી પોતાને કાઢવાની ખટપટ તે કરશે કે? નહિ જ. તે પ્રમાણે ‘મને સમજ પડતી નથી, હું હવે સમજી લઈશ’ એવું તેનું હૃદયસ્વપ્ન નષ્ટ થાય છે અને જ્ઞેય તથા જ્ઞાતાનો પણ લોપ થઈને તે પોતે કેવળ જ્ઞાનરૂપ બની જાય છે. હે અર્જુન! પ્રતિગિંઘ સહિત આરસી દ્વર લઈ જવામાં આવતાં, જે પ્રમાણે દર્શન વિનાનો દ્રષ્ટા જ માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે; તે પ્રમાણે અજ્ઞાન જ્યારે જાય છે, ત્યારે તે પોતાની સાથે જ્ઞાનને પણ લેતું જાય છે; પછી કેવળ નિષ્ક્રિય જ્ઞાન જ પાછળ અવશિષ્ટ રહે છે. હે અર્જુન! આ નૈષ્કર્મ્યભૂમિકામાં સ્વભાવતઃ કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા રહેતી નથી; માટે તે સ્થિતિને નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. તે પોતે જ આપણું સ્વરૂપ હોઈને ન હોવાપણાના ભ્રમને લીધે જે હોવાપણું આવે છે, તેનો પણ લોપ થઈને કેવળ હોવાપણું જ બાકી રહે છે. જેવી રીતે વાયુની ઉપાધિની જળમાં ઉત્પન્ન થતા તરંગો વાયુ નષ્ટ થતાં પોતાની મેળે જ પાણીની સાથે ઐક્ય પામે છે. આ પ્રકારે જે નિષ્કર્મતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે અને એ જ સિદ્ધિ સ્વભાવતઃ સર્વ સિદ્ધિઓમાં સુખ્ય છે. જે પ્રમાણે કળશની સ્થાપના થતાં દેવાલય બાંધવાનું કાર્ય સમાપ્ત થાય છે, અથવા ગંગા સમુદ્રમાં જઈ મળતાં પછી તેનું ગંગા નામ રહેતું નથી, અથવા સુવર્ણ શુદ્ધ કરવામાં આવતાં સોળે આના કસ આવ્યો, એટલે જે પ્રમાણે તેને શુદ્ધ કરવાની ક્રિયાનો અંત આવે છે, તે જ પ્રમાણે જે જ્ઞાનથી આપણા અજ્ઞાનનો નાશ થયો હોય છે, તે જ્ઞાનનો પણ લોપ થઈ જાય એવી જે સ્થિતિ તે કરતાં વિશેષ ઉત્તમ બીજું કોઈ પણ પ્રાપ્ત થવાનું રહેતું જ નથી; અને તેથી એની ‘પરમ સિદ્ધિ’ કહેવામાં આવે છે. (૯૮૩)

સિદ્ધિ પ્રાપ્તો યથા વ્રજ્ય તથાઽઽપ્નોતિ નિવોધ મે ।

સમાસેનૈવ કૌન્તેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥૫૦॥

હે કૌન્તેય ! એ જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતારૂપી સિદ્ધિ જેને પ્રાપ્ત થયેલી છે, તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેવા પ્રકારે થાય છે, તે હું સક્ષેપથી કહું છું, તે બાણી લે. એ જે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ, તે જ જ્ઞાનની પરમ સીમા છે. ૫૦

પરંતુ શ્રીશુરુકૃપાના યોગે જે કોઈ ભાગ્યવાન પુરુષને આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, સૂર્યોદય થતાંની સાથે જે પ્રભાણે અધિકારનો જ પ્રકાશ થાય છે અથવા દીપકની જ્યોતિને કપૂરનો સ્પર્શ થતાં જ તે કપૂર દીપક બની જાય છે, અથવા સીકાનો ગાંગડો પાણીમાં મેળવતાં તે જળરૂપ થઈ રહે છે; અથવા નિદ્રાચસ્ત મનુષ્યને જાગ્યત કરતાંની સાથે જ મિથ્યા સ્વપ્ન સહિત તેની નિદ્રા નષ્ટ થાય છે અને તે પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે; તેવી રીતે દૈવયોગે જે કોઈની વૃત્તિ શુરુવાક્ય સાંભળતાં જ લેહનો નાશ કરીને સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે, એટલે પછી તેના માટે કાંઈ પણ કરવાનું બાકી રહે છે, એમ કોણ કહી શકે. એમ છે વારુ ? આકાશ સર્વત્ર ભરેલું હોવાથી તેનામાં અહીંથી ત્યાં અને ત્યાંથી અહીં આવવા જવાનો ધર્મ સંભવે છે કે ? અર્થાત્ જેને આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેના માટે પછી ખરેખર કાંઈ પણ કર્તવ્ય અવશિષ્ટ રહેતું નથી; પરંતુ એવો અધિકાર જે સાધકને પ્રાપ્ત થયેલો ન હોય (અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના આદિ દોષો હોવાથી બુદ્ધિનો નિશ્ચય થયેલો ન હોય); તે પણ કોઈ એક સાધક કે જે તોત્ર અધિકારી છે, તે શ્રીશુરુના ઉપદેશવચન કાને પડતાં જ હે કીરીટ ! તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે. બાકી જે મંદ અધિકારી સાધકે સ્વકર્મરૂપી અગ્નિમાં કાચ અને નિષિદ્ધ કર્મરૂપી ઈંધન વડે પ્રથમથી જ રજોશુભ્ર અને તમોશુભ્રને બસીબૂત કર્યાં હોય અને ત્યારપછી પુત્ર, પૈસા અને પરલોક-એ ત્રણની ઇચ્છા જેની દાસી બની ગઈ હોય, જે ઇદ્રિયો લિલ્લલિલ્લ નિષિદ્ધ કર્મોમાં પ્રવેશ કરવાથી સ્વચ્છ હે ભ્રમણ કરીને પાપમય બની બ્રહ્મ થઈ ગઈ હોય. તેમને જેણે યોગમાંના પ્રત્યાહારરૂપ તીર્થમાં સ્નાન કરાવીને પવિત્ર કરેલી હોય અને સર્વ સ્વધર્મના આચરણથી પ્રાપ્ત થનાર દુષ્ટ ઈશ્વરને અર્પણ કરીને તેના પ્રસાદથી અક્ષય વૈરાગ્યપદ પ્રાપ્ત કરી લીધું હોય; આ પ્રભાણે આત્મ-સાક્ષાત્કારમાં પરિણત થનારી જ્ઞાનની ઉત્કર્ષ-દશાનો લાભ થાય, તેવી સર્વ સામગ્રી જેણે મેળવી લીધી હોય અને તેવામાં જ તેને બે સફળ-રહતું મિલન થાય અને તેઓ પણ તેની કોઈ પણ પ્રકારે છેતરપિંડી

ન કરતાં સમ્યગ્ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી દે. પરંતુ ઔષધિ લેતાંની સાથે જ તત્કાળ રોગની નિવૃત્તિ થઈને પોતાની મૂળ પ્રકૃતિની સ્થિતિ કદાપિ પ્રાપ્ત થાય છે ખરી કે? અથવા સૂર્યોદય થતાંની સાથે જ મધ્યાહ્ન-કાળ થાય છે ખરો કે? ક્ષેત્ર ઉત્તમ હોય અને પર્જન્યવૃદ્ધિ થાય અને તેમાં ઉત્તમ બીજ વાવવામાં આવે એટલે તે ભૂમિમાં વિપુલ પાક આવે છે ખરો, પરંતુ હે અર્જુન! તેમાં ય વિલંબ તો લાગે છે જ. ઉત્તમ માર્ગ હોય અને કોઈ સબજનની સોખત મળે, તોપણ ઇષ્ટ સ્થળે પહોંચતાં જરૂરી સમય તો લાગવાનો જ. (૧૦૦૦)

એ પ્રમાણે વૈરાગ્ય પણ પ્રાપ્ત થાય, સફ્તશુરની પ્રાપ્તિ થાય, અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવા માટેની અંતઃકરણમાં ઇચ્છા પણ ઉદ્ભવી હોય પછી તે (શુર)ના ઉપદેશથી બ્રહ્મ જ એક સત્ય છે અને તે વિના સર્વ પ્રપંચ પ્રાંતિરૂપ છે, એ સાંભળીને સાધકનો પણ એ પ્રમાણનો દલ નિશ્ચય થઈ જાય છે, કિંતુ એવો જે પરબ્રહ્મ સર્વવ્યાપક અને સર્વોત્તમ છે, અને જ્યાં મોક્ષ શબ્દનો પણ લોપ થાય છે, જે જ્ઞાન હે કિરીટ! સાધ્ય, સાધક, સાધનની ત્રણે અવસ્થાઓનો લોપ કરે છે, તે જ્ઞાન પણ જે બ્રહ્મમાં લય પામે છે, જ્યાં ઐક્યની એકતા પણ અવશિષ્ટ રહેતી નથી, જ્યાં આનંદસુખનો અંશમાત્ર પણ બચતો નથી, અને જ્યાં કંઈ પણ બચીને જે શેષ રહે છે, એવો જે બ્રહ્મ, તેમાં એકત્વ પામી બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ રહેવાનું કેવળ અનુક્રમથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષુધાતુર સમક્ષ પડરસ અન્નનો થાળ પીરસીને રાખ્યો હોય; તો પણ તેથી તે એકદમ તૃપ્ત ન થતા તે ગ્રાસ પછી ગ્રાસ લઈને તૃપ્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એ જ પ્રમાણે તે સાધક, વૈરાગ્યના આશ્રયથી વિવેકરૂપી દીપકના પ્રકાશથી આત્મરૂપી ખજાનો પ્રાપ્ત કરે છે; અર્થાત્ જે સાધકના અંગમાં આત્મરૂપ ઐશ્વર્યને ભોગવવાની ખરેખરી યોગ્યતા આવેલી હોય છે, તે જે ક્રમથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિને સુલભ કરી દે છે, તે ક્રમનો મર્મ હવે તને હું કહું છું, તે સાંભળ. (૧૦૧૦)

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो घृत्वात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

જે મનુષ્ય અત્યંત શુદ્ધ બુદ્ધિથી યુક્ત થઈને ધૈર્ય વડે પોતાના ચિત્તનું નિયમન કરીને શબ્દાદિક વિષયોનો પરિત્યાગ કરી, પ્રીતિ અને અપ્રીતિનો લોપ કરી નાખે છે. ૫૧

પ્રથમ તે શુરુએ દર્શાવેલા માર્ગે વિવેકરૂપી તીર્થને કિનારે

પહોંચી બુદ્ધિનો મળ ધોઈ નાજે છે, કે જેથી બુદ્ધિ શુદ્ધ થઈને આત્મસ્વરૂપમાં જઈ મળે છે. પછી જેમ રાહુના આસમાથી મુક્ત થયેલી પ્રભા ચંદ્રમાને પુનઃ આલિંગન આપે છે, તે પ્રમાણે નાના પ્રકારની દુર્વાસનાઓ વડે ભ્રષ્ટ થયેલી બુદ્ધિની શુદ્ધતા પુનઃ શુદ્ધ થઈને પોતાની મૂળની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા કુળવાન સ્ત્રી ઉભય 'કુળનું' અભિમાન ત્યજીને કેવળ પોતાનું પ્રિય પતિને અનુકૂળ થઈ રહે છે, તેવી રીતે બુદ્ધિ દ્વૈત ભાવનાનો ત્યાગ કરીને આત્મચિત્તનમાં જ નિમગ્ન બની રહે છે, જીવની પ્રિય વસ્તુ જે જ્ઞાન, તે જ્ઞાનને કાઢીને ઇદ્રિયોએ જે શબ્દાદિ વિષયોને મહત્તા આપેલી-તેમની પ્રૌઢતા વધારેલી, તે પાછે વિષયો ધૈર્યથી ઇદ્રિયોનો અવરોધ થયો એટલે પોતાની મેળે જ દ્રુમ થાય છે, જેવી રીતે સૂર્યનાં કિરણોના હોપ સાથે મૃગબળનો પોતાની મેળે જ હોપ થાય છે. અબાણપણે નીચ મનુષ્યનું અજ્ઞ અવાઈ ગયા પછી તેની બાણ થતાં જેમ તેનું વમન કરી ઓછી કાઢવું પડે છે, તેવી રીતે અંતઃકરણમાની વિષયવાસનાઓ તે ઇદ્રિયો દ્વારા જ વમન કરાવી ઓઠાવી નખાય છે, અને પછી અંતઃકૃત વૃત્તિરૂપી ગગાતટે વૃત્તિને લાવીને સ્નાન કરાવી તેને જ શુદ્ધ કરે છે. આ પ્રકારે તે શુદ્ધ પ્રાચક્ષિત્ત કરે છે. એ પછી ઇદ્રિયોનું સાત્ત્વિક ધૈર્યથી શોધન કરી, મનને યોગના અભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત કરે છે તથા પ્રારબ્ધને અનુસરી અનુકૂળ ભોગ પ્રાપ્ત થયા હોય, પ્રતિકૂળ ભોગ વિશે જે ખેદ કરતો નથી અને સહજ અનુકૂળ ભોગ ભોગવવાનો સમય આવ્યો હોય, તો તે વિષેના અભિલાષને ધારણ કરતો નથી; તથા હે અર્જુન ! ઇંદ્ર કિંવા અનિદ્ર ભોગ વિષેના હર્ષ તથા ખેદને ત્યાગીને ગિરિકંઠરામાં કે નિર્જન વનમાં નિવાસ કરે છે; (૧૦૨૧)

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવાકાયમાનસઃ ।

ધ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥ ૫૨ ॥

જે એકાતવાસ કરનાર, મિતાહારી; કાયા, વાચા અને મનને સ્વાધીન રાખનાર, નિરતર ધ્યાનયોગમાં તત્પર રહેનાર અને વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનાર હોય છે; ૫૨

જ્યાં હોકોને કોલાહલ ન હોય એવું અરણ્ય જોઈ, તેમાં તે નિવાસ કરે છે; ત્યાં જો કોઈ પશુ સમાજ હોય, તો તે તેના પોતાના અવયવોના સમુદાયનો બનેલો હોય છે; ઇદ્રિયો અને મનનો નિશ્ચંદ, એ જ તેની કીડા હોય છે, મૂળા રહેવું, એ જ તેનું જાલવું હોય

છે; શુરુવાક્યના મનનને લીધે તેને અન્ય ચિંતનનો વખત જ મળતો નથી અને પોતાના અંગમાં શક્તિનો અવિભાવ થાય અને ક્રુધાનો લોપ થાય તથા બિહ્વના લાડકોડ પરિપૂર્ણ થાય, આ ત્રણે બાબતો ની ભોજનપ્રસંગે તે લેશમાત્ર પણ દરકાર કરતો નથી. તે મિતાહાર કરે છે, પૂરેપૂરું પેટ ભરી દેતો નથી. જે જઠરાગ્નિને કાંઈ પણ આહાર ન આપવાથી તે પ્રાણનો નાશ કરશે, એમ સમજીને તે પ્રાણરક્ષા થાય તેટલો જ આહાર કરે છે અને પરપુરુષ ઇચ્છા કરે, તોપણ કુદ્દીન સ્ત્રી જેમ તેને વશ થતી નથી, તે પ્રમાણે નિદ્રા કે આળસને વશ ન થઈને પોતાના આસનને ચળવા દેતો નથી. ઈશ્વરને દંડવત્ પ્રણામ કરતી વખતે જ માત્ર તે જમીનને સ્પર્શ કરે છે, તે સિવાય કદી પણ અવિચારથી ભૂમિ પર નિદ્રા દેવાને માટે તે અંગને ટેકવતો નથી; જે કેવળ શરીરના નિર્વાહ પૂરતો જ તે હાથપગનો ઉપયોગ કરે છે; કિંબહુના, જેણે અંતઃકરણ તથા બાહ્યેન્દ્રિયોને પોતાને સ્વાધીન કરી રાખ્યાં છે; અને હે અર્જુન! તે પોતાની વૃત્તિને મનના ઊભરા સુધી પણ આવવા દેતો નથી, એટલે પછી બાલવું-ચાલવું વગેરે વ્યાપારને તો તેનામાં ક્યાંથી જ આશ્રય મળે વારુ? એવી રીતે શરીર, વાણી તથા મન, એ સર્વને છતીને તેણે ધ્યાનાકાશને સ્વાધીન કરી લીધું હોય છે. જે પ્રમાણે આરસીમાં આપણું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે; તે પ્રમાણે શુરુવાક્યના બોધથી તેણે પોતાના બોધનો નિશ્ચય કરેલો છે; તે ધ્યાનનો પ્રકાર એવો છે કે, ધ્યાન કરનારો ધ્યાતા, તેની ધ્યાનરૂપી વૃત્તિ અને તે વૃત્તિથી જેવું ધ્યાન કરવાવું તે ધ્યેય-આ ત્રિપુટીને તે પોતાનામાં જ નિહાળે છે. હે પાંડુસુત! ધ્યેય, ધ્યાતા અને ધ્યાન-એ ત્રિપુટીને વિસારીને કેવળ એક જ રૂપ અવશિષ્ટ રહે, ત્યાંસુધી ધ્યાન ધરવું પડે છે, જેથી મોહોચ્છુ આત્મજ્ઞાન વિષે દક્ષ થાય છે; પરંતુ યોગપ્રક્રિયાની સહાયથી હે અર્જુન! શુદ્ધ અને શિશ્નના મધ્ય-ભાગને એકીથી દાખીને તે મૂળબંધ સિદ્ધ કરે છે. અઘોભાગને સંકુચિત કરી મૂળબંધ, ઉર્હિયાનબંધ અને બાહ્યધરણ્ય-એ ત્રણ બંધથી વાચુના લેદને તોડી નાખી તેમને એકવિધ કરે છે. એવી રીતે પ્રાણનો રોધ થયો, એટલે કુંડલિની બળત શર્ધ મધ્યમાં અથવા સુષુમ્નાનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે અને આધારત્વકથી આજ્ઞાત્વક (જે બ્રમર વચ્ચેનો પ્રદેશ) પર્યંત પ્રાણલેહ કરીને ઊર્ધ્વગમન કરે છે. એમ થતાં બ્રહ્મ-રંધ્રમાંના સહસ્રહલ કમળરૂપી મેઘમાંથી જ ઉત્તમ અમૃતવૃષ્ટિ થાય છે. તેનો પ્રવાહ સુષુમ્ના નાડી દ્વારા મૂળબંધ પર્યંત આવે છે. પછી મસ્તક-

- માંના આકાશમાં ચૈતન્યરૂપી ભૈરવના પાત્રમાં મન અને વાચુનો ખીચડો પિરસાય છે. એવી રીતે આ યોગસાધનના બળવાન સસુદાયને આગળ કરીને તેની પાછળ ધ્યાનને નિશ્ચિત કરે છે અને ધ્યાન તથા યોગ—એ ઉભય નિર્વિઘ્નપણે આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનમાં પ્રાપ્ત થાય, તે પૂર્વે જ તેણે વૈરાગ્ય જેવા પરમ મિત્રને સાધ્ય કરી રાખેલો હોય છે. તે સર્વ ભૂમિકાઓમાં તેની (સાધકની) સાથે જ રહે છે. આપણે જે જોવાનું હોય તે દેખાય નહિ, ત્યાં સુધી અક્ષુને જો દીપકની સોબત હોય, તોપછી તે વસ્તુને જોવામાં શો વિલબ લાગવાનો હતો ? એ જ પ્રમાણે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેના ચત્તમા પ્રવૃત્ત થયેલા સાધકને, તેની વૃત્તિ બ્રહ્મસ્વરૂપમા લય પામે ત્યા સુધી જો વૈરાગ્યની સોબત હોય, તોપછી મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ભગ શી રીતે પડશે ? અર્થાત્ વૈરાગ્યયુક્ત જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનાર તે ભાગ્યવાન પુરુષ તે આત્મલાભને પાત્ર થાય છે. એવા વૈરાગ્યનું વજ્રકવચ પહેરીને જે રાજયોગરૂપી અશ્વ પર સવાર થાય છે અને પછી વચમાં નાના-મોટા જે પદાર્થ દેખાય, તેના નિવારણ માટે વિવેકરૂપી મૂઠીમાં બળપૂર્વક ધ્યાનરૂપી ખડગને સ્વીકારે છે. અને આ પ્રકારે સૂચ્ય જેવી રીતે તિમિરમા નિઃશંકપણે પ્રવેશ કરે છે, તેવી રીતે, જે મોક્ષરૂપી વિજ્યશ્રીને વરવા માટે સસારરૂપી રણક્ષેત્રમાં નિઃસંશયપણે સચાર કરે છે. (૧૦૪૯)

અહરુકારં લલં દર્પં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।

વિમુચ્ય નિર્મમઃ જ્ઞાન્તો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૫૩ ॥

અને જે મનુષ્ય અહકાર, સામર્થ્ય, ઉન્મત્તતા, કામ, ક્રોધ તથા સંગ્રહ પ્રત્યાદિ વિકારોને ત્યાગીને મમતારહિત થઈ શાત રહે છે, તે મનુષ્ય બ્રહ્મરૂપ થવાને યોગ્ય થાય છે. ૫૩

ત્યાં તેને અટકાવવા માટે આવેલા જે દોષરૂપી વેરીઓને તે મારે છે, તે વેરીઓમાનો સર્વથી પહેલો વેરી ‘દેહાહંકાર’ હોય છે. જે અહકાર મનુષ્યને મારીને છોડતો નથી અને ઉત્પન્ન કરીને છાવવા પણ દેતો નથી. પરંતુ દેહના સંકલ્પમા સપડાવીને સબડાવ્યા કરે છે, તે અહંકારનું નિવાસસ્થાન જે દેહરૂપી કિલ્લો; તેને તે તોડીને હસ્તગત કરી લે છે અને તે જ પ્રમાણે હે અભુન ! બીજો વેરી જે ‘બળ’ જેનો પણ તે નાશ કરે છે. જે બળરૂપી શત્રુ વિષયનું નામ સાક્ષણતાની સાથે ચારગણો બળવાન ધર્મ સર્વ જગને વિષય સિવાય ધૃતર વસ્તુનું જ્ઞાન રહેવા દેતો નથી, તે બળરૂપ શત્રુ કેવળ વિષયરૂપી વિપદ્રૂપ છે અને સર્વ દોષોનો રાજા છે; પરંતુ તે ધ્યાનરૂપી તલવારનો ધા શી

રીતે સહન કરી શકે? નહિ જ સહન કરી શકે. (૧૦૫૪)

અને પ્રિય વિષયોની પ્રાપ્તિ થવાથી જોને પરમ આનંદ થાય છે અને જે, તે જ આનંદથી છુવને આમ્મછાદી નાખે છે; જે સન્માર્ગે ભુલાવી દઈને અધર્મના અરણ્યમાં પ્રવેશ કરાવી નરકાદિ રૂપ વાઘના પંખમાં ફસાવી દે છે; આવો જે વિદ્યાસઘાતક ‘ગર્વરૂપ શત્રુ’ છે, તેને પણ તે મારી નાખે છે અને જેનાથી હરીને તપસ્વીઓ શરથર કંપે છે, ભયંકર ક્રોધ જેનું પરિણામ છે અને જેમ જેમ તેના લાડકોડ પૂરા પાડવામાં આવે, તેમ તેમ જે અધિકાધિક વૃદ્ધિ પામે છે, એવો જે ‘કામ,’ તેનો સમૂળગો નાશ કરી નાખવાથી ક્રોધની પણ સહજ સ્વભાવે તે જ અવસ્થા થઈ જાય છે. વૃક્ષના મૂળને કાપી નાખવામાં આવે એટલે જેમ શાખાઓનો પોતાની મેળે જ નાશ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે કામનો નાશ કરવાથી જેમ ક્રોધનો પોતાની મેળે જ નાશ થઈ જાય છે. સારાંશ કે, કામ શત્રુને મારી નાખવાથી ક્રોધની આવ-જા સહજ-ભાવે અટકી જાય છે. (૧૦૬૧)

રાજા જેવી રીતે પ્રતિજ્ઞાથી પોતાની હેડ જેના પગમાં નાખવાની હોય, તેના માથા પર ચઢાવીને જ તે હેડને ઉપડાવે છે, તે જ પ્રમાણે ‘પરિગ્રહ’ (સંગ્રહ)રૂપી શત્રુ (પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિ) એ મનુષ્યના મનમાં સ્ફુરણ કર્યા કરે છે. જે પરિગ્રહ વૈરાગ્યશીલ મનુષ્યનું નામ સાંભળતાની સાથે જ માથું હલાવી તેના હૃદયમાં સંચાર કરી, તેનામાં મમત્વરૂપ અવશુષ્કને ઉત્પન્ન કરે છે અને ‘આ મારું’ એવા અભિમાન-માં તેને ગૂંચવે છે; જે પરિગ્રહે ‘આ મઠ મારો છે,’ ‘આ મારા શિષ્યો છે,’ ‘આ અંથ મારા છે’ આવાં ચિહ્નોથી ત્યાગી પુરુષને પણ પોતાના પાશમાં બંદ કર્યો છે; જે વૈરાગ્યશીલ પુરુષ કુટુંબાદિ સંસારનો ત્યાગ કરી વનમાં જઈ વસે છે, તોપણ જે પરિગ્રહ તેને ત્યાંના પદાર્થોમાં મમતા રાખવાના ભાવમાં પ્રેરે છે; સારાંશ કે, સર્વથેવ નહ મનુષ્યને પણ તે પોતાના પાશમાં બંદ કરે છે; એવા પરિગ્રહ નામક અબેય શત્રુના કામઠેકાણાનો નાશ કરીને જે પુરુષ સંસારને છુતવાનો આનંદ ઓગવે છે, તેને ભેટવાને માટે જ્ઞાનગુણના અભાનિત્વાદિક સંયુક્તરૂપી શોક્ષ દેશના માંડલિક રાજાઓ આવે છે અને યથાર્થ જ્ઞાનરૂપી સાર્વ-ભૌમ રાજ્ય તે સાધકને અર્પણ કરીને, તેઓ તેના પરિવારરૂપ થઈ રહે છે. (૧૦૬૮)

પ્રવૃત્તિરૂપી રાજમાર્ગે તેની સવારી બ્યારે ચાલી જતી હોય છે, ત્યારે ત્રણ અવસ્થારૂપી ત્રણ સ્ત્રીઓ આવીને પગલે પગલે તેના પરથી

પોતાનાં સુખોને ઓવારી નાળે છે. તે સાર્વભૌમ રાજાની આગળ વિવેકરૂપી ચોપહાર જ્ઞાનરૂપી સુવર્ણદંડને હાથમાં ધારણ કરીને દ્રશ્ય પદાર્થોની ભીડને હેડતો આવ્યા કરે છે અને યોગભૂમિકારૂપી સ્ત્રીઓ જાણે આરતી લઈને તેનાં ઓવારણાં લેવાને આવતી હોય ને એવો જ ભાસ થાય છે. તે પ્રસંગે રિદ્ધિસિદ્ધિના અનેક સમુદાયોએ જાળીને કરેલી પુષ્પવૃષ્ટિ વડે તે સ્નાન કરે છે. એવી રીતે બ્રહ્મક્યરૂપ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થવાનો સમય જેમ જેમ નિકટ આવતો જાય છે, તેમ તેમ તેને ત્રેલોક્ય હર્ષથી પરિપૂર્ણ દેખાવા માટે છે તે વખતે હે અર્જુન ! આ મારો વેરી છે કે આ મારો મિત્ર છે અને તેથી આ તો મારો જ છે, એમ કહેવાતું તેનામાં અવશિષ્ટ રહેતું જ નથી; રે એટલું જ નહિ, પણ તે જેને મારું કહે, એવું બીજું કોઈ હોતું જ નથી; કારણ કે તે અદ્વિતીય થયેલો હોય છે; (જ્યા દ્વૈતનો જ નાશ થઈ જાય, ત્યાં બીજું શું અવશિષ્ટ રહે ?) હે અર્જુન ! પોતાની તે એક જ સત્તાથી સર્વ વિશ્વને વ્યાપ્ત કરી નાખ્યા પછી, ‘મારું’ કહેવાનો અવકાશ જ ન હોવાથી મમતાનો સર્વથા લોપ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ અહંકારાદિ રિપુવર્ગને છતીને ‘સર્વ જગત હું જ છું,’ એવો બોધ થવાથી તેના યોગરૂપી અશ્વની દોઢ પોતાની મેળે જ બધ થાય છે; અને પછી અંગમા જે વૈરાગ્યરૂપી મજબૂત કવચ પરિધાન કરેલું હોય છે, તેને પણ તે ક્ષણભર દીલું કરે છે અને ધ્યાનરૂપી ખડ્ગ વડે નાશ કરવાની કોઈ પણ વસ્તુ અવશિષ્ટ ન રહેવાથી, તેને ધારણ કરનારી ચૃત્તિનો હાથ પણ અકળાઈને હેંકો પડી જાય છે. જે પ્રમાણે ખરું રસાયણ રોગનો નાશ કરીને પોતે પણ નાશ પામે છે, તેવી જ તેની પણ સ્થિતિ થાય છે; અથવા તો પોતાના ચોભવાના સ્થાનને જોતાં જેમ દોડવાની ક્રિયા બધ પડે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થતા અભ્યાસનો વેગ પોતાની મેળે જ અટકી પડે છે. ગંગા સમુદ્રને મળ્યા પછી જેમ પોતાના વેગને ત્યાગી દે છે, અથવા કામાતુર સ્ત્રી જે પ્રમાણે પોતાનો પતિ મળે એટલે શાંત થઈ જાય છે; અથવા તો ફળ આપ્યા પછી જેમ ફેળની વૃદ્ધિ થતી અટકી જાય છે, અથવા તો ગામ આવતાં જ જેમ માર્ગ પૂરો થાય છે; તે જ પ્રમાણે આત્મસાક્ષાત્કારનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં જ, તે સાધનરૂપી હથિયારો હાથમાંથી ધીમેથી નીચે મૂકી દે છે, અર્થાત્ હે અર્જુન ! બ્રહ્મની સાથે જોડાય થતી વખતે તેના સર્વ ઉપાયો (બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં સાધનભૂત જે હોય છે તે કર્મો) પાછાં વળે છે. બંધ પડે છે આ પ્રમાણે વૈરાગ્યનો ઉત્તરફાળ, જ્ઞાનાભ્યાસની

વૃદ્ધાવસ્થા અથવા યોગરૂપી કૃણની પરિપક્વ દશા, એવી જે શાંતિ, તે હે અર્જુન ! તેનામાં સંપૂર્ણતાથી આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે પુરુષ બ્રહ્મ થવાનો અધિકારી થાય છે. પૂર્ણિમા કરતાં ચૌદશની રાત્રિના અંદ્રની કળામાં જેટલી ન્યૂનતા હોય છે; અથવા સોળ આનાના કસ કરતાં પંદર આનાના કસમાં જેટલી ન્યૂનતા રહેલી છે; જેવી રીતે સાગરમાં ગંગાએ પ્રવેશ કર્યા પછી જેટલી હદ સુધી તેનો વેગ દેખાય છે, તે ગંગા અને ન્યાં તે વેગ-પાણીનો પ્રવાહ-થોલી ભય-દેખાતો બંધ પડે છે, તે સમુદ્ર; એ જ પ્રમાણેનો બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ થનારમાં જે ભેદ રહેલો છે, તે ભેદનો શાંતિના યોગથી તત્કાળ લોપ થઈ ભય છે. બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થવા પૂર્વે ‘મૂળથી જ પોતે બ્રહ્મ છે’ એવી જે પ્રતીતિ થવી, તે જ બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાની યોગ્યતા છે, એમ તું જાણ. (૧૦૯૦)

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

અને તે બ્રહ્મરૂપ થયેલો પુરુષ પ્રસન્ન અંત કરણવળો થઈને કશાનોય શોક કરતો નથી અને કશાની ઇચ્છા પણ કરતો નથી, પરંતુ સર્વ ભૂતોમાં સમશ્રુદ્ધિ રાખીને મારી પરમ ભક્તિને પ્રાપ્ત કરી લે છે. ૫૪

હે અર્જુન ! તે બ્રહ્મભાવની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ ત્યાર પછી આત્મબોધની પ્રસન્નતાના પદ પર વિરાજે છે. જે અગ્નિના યોગથી રસોઈ તૈયાર થાય છે, તે અગ્નિની તે પકવ અન્નમાંની (પદાર્થો-માંની) ઉષ્ણતાનો ભ્યારે લોપ થાય છે, ત્યારે જ તે અન્ન જેમ સમાધાનકારક બની ખાઈ શકાય છે; અથવા જે પ્રમાણે શરદઋતુનો આરંભ થતા વર્ષાકાળમાં હરરોજ આવતી ભરતી-ઓટનો વિલય થઈ ગંગા સ્થિર થાય છે; અથવા ગાયનની પરિસમાપ્તિ થતાં જેમ મૃદંગ, તાંબૂરા વગેરે બંધ થઈ પાછળ ફેવળ તેનો આનંદ અને લોકોની વાહવાહ જ બાકી રહે છે, તે જ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના શ્રમની પણ તે પ્રસન્ન સ્થિતિમાં એકતા થઈ ભય છે (પરિહાર થાય છે). બધા શ્રમેાતું પણ સ્મરણ રહેતું નથી, તે સ્થિતિને આત્મજ્ઞાનની પ્રસન્નતા કહેવામાં આવે છે. હે અર્જુન ! આ સ્થિતિનો તે યોગ્ય પુરુષ ઉપલોગ લે છે. તે વખતે ઐક્યભાવનું પૂર આવવાથી અસુક એક વસ્તુ પોતાની ધારીને તેને માટે શોક કરવો અથવા તો કોઈ પદાર્થની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરવી, એ બન્ને વાતો પોતાની મેળે જ થતી અટકી ભય છે ! સૂર્યોદય થતાંની સાથે સર્વ નક્ષત્રો પોતાના તેજને બોધ

મેસે છે; તે જ પ્રમાણે હે અર્જુન ! આત્માનુભવ પ્રાપ્ત થતાં તે ભૂતોમાં
 ન્યા ન્યાં દષ્ટિપાત કરે ત્યાં ત્યાં ભૂતો પ્રત્યેનો લેહલાવ લેદાતો જઈ ને,
 અંતે નષ્ટ થઈ જાય છે અને તે અલેહલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. પાટી
 પર લખેલા અક્ષરો જે પ્રમાણે હાથ વડે ભૂસી નાખી શકાય છે, તે
 પ્રમાણે તેની દષ્ટિમાંથી સર્વ લેહ અને દ્વૈતનો લોપ થઈ જાય છે. તેના
 યોગે જાગૃતિ અને સ્વપ્ન એ બે અવસ્થાઓમાંના જે વિપરીત જ્ઞાનો
 છે, તે ઉભય જ્ઞાનો અજ્ઞાનમા લીન થઈ જાય છે. પછી અન્યથા જ્ઞાનદુ
 કારણ જે અજ્ઞાન, તે પણ આત્મજોષની વૃદ્ધિ થવાથી જરતું જરતું,
 પછીથી પૂર્ણ જોષમાં લુપ્ત થઈ જાય છે. ભોજનનો આરંભ કર્યા
 પછી જેમ પ્રત્યેક ગ્રાસથી ભૂખ કમી થતા થતાં અંતે અંતિમ ગ્રાસ
 સાથે ભુધાનો અંત થાય છે અને તૃપ્તિ થઈ જાય છે; અથવા ચાલ-
 વાના ક્રમથી માર્ગ ઓછો થતોથતો સ્વસ્થાન આવે એટલે ચાલવાનો
 જ અંત આવી જાય છે; અથવા ઊંઘમાંથી મનુષ્ય જેમ જેમ જાગૃત
 થતો જાય, તેમ તેમ નિદ્રા ન્યૂન થતી જઈને પૂર્ણ જાગૃત થતાંની
 સાથે નિદ્રાનો લોપ થાય છે; અથવા પૂર્ણિમાને કિવસે પૂર્ણ કળા પ્રાપ્ત
 થતાં જેમ ચંદ્રની વૃદ્ધિનો અંત આવીને શુકલ પક્ષની સમાપ્તિ થાય
 છે; તે જ પ્રમાણે જ્ઞેય લય પામીને પૂર્ણ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનપણું પણ ન્યારે
 સમલાવથી ઐક્ય પામે છે, ત્યારે સર્વ અજ્ઞાનનો લોપ થઈ જાય છે.
 કલ્પાંતસમયે સર્વ સૃષ્ટિ જળમય થઈ જાય છે, ત્યારે સમુદ્ર અને
 નદીનો લેહ જતો રહીને આ પ્રહસ્તળ પર્યંત (પ્રહ્લાથી માંડી સર્વ
 જડ પદાર્થ સુધી) જેમ કેવળ જળ જ હોય છે; અથવા ઘટમઠાદિ
 ઉપાધિનો લોપ થયો, એટલે પછી એક આકાશ જ બાકી રહે છે;
 અથવા કાષ્ઠ બળી રહેતા કેવળ અગ્નિ જ શેષ રહે છે; અથવા અલ-
 કારો ગાળી નાખવાથી તેના નામરૂપનો લેહ નષ્ટ થઈ કેવળ સુવર્ણ
 જ અવશિષ્ટ રહે છે; અથવા મનુષ્ય જાગૃત થાય એટલે જેમ સ્વપ્ન-
 સૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ, તે જાતે જ માત્ર શેષ રહે છે, તેમ એક મારા સિવાય
 તેનો પોતાનો સુદ્ધા તે પુરુષને લેહ રહેતો નથી. (૧૧૧૦)

એ સ્થિતિને જ્ઞાનીઓ અતુર્ય ભક્તિ કહે છે, કે જે તેને પ્રાપ્ત
 થાય છે. બીજા આર્ત, જિજ્ઞાસુ અને અર્થાથી, એ ભક્તો જે રીતે
 મારું લજ્જન કરે છે, તે તેની આપેક્ષાએ આ ચોથી ભક્તિ કહેવાય
 છે. બાકી તો પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય કે અતુર્ય ભક્તિ, એવું કોઈ પણ
 નામ એને આપી શકાય તેમ નથી; પરંતુ કેવળ મારી જે સહજ સ્થિતિ,
 તેને જ ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. જે ભક્તિ અજ્ઞાનને પ્રકાશિત કરીને

મને જ વિપરીત ભાવ (જગદ્રૂપ)થી દેખાડી સર્વ લોકો દ્વારા મારી ભક્તિ કરાવડાવીને સમજાવ્યા કરે છે, જે ભક્ત જે સ્થાનમાં જેવી કલ્પના કરી જુઓ, તેને ત્યાં તેની કલ્પના પ્રમાણે જ દેખાય છે, એ તે આખંડ પ્રકાશના યોગે ભાસે છે. સ્વમતું દેખાતું કે ન દેખાતું, એ જેમ પોતાના જ અસ્તિત્વ કે અનસ્તિત્વ પર અવલંબિત છે, તેમ મારા જે પ્રકાશથી વિશ્વનો ઉદય કે લોપ (અસ્ત) થાય છે, તે મારા સ્વાભાવિક પ્રકાશને, હે કષિધ્વજ ! ભક્તિ કહેવામાં આવે છે; માટે આર્તભક્ત પોતે જ ‘આર્તિ’ (હઃખ)રૂપ’ થઈને જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે, તે વસ્તુ પણ એ ભક્તિ પોતે જ બને છે. તે જ પ્રમાણે જિજ્ઞાસુ ભક્તમાં પણ હે અર્જુન ! એ જ ભક્તિ જિજ્ઞાસા અને જ્ઞાન એ બંને પણ તે પોતે જ બને છે. હે અર્જુન ! એ જ ભક્તિ પોતે અર્થ, અર્થપ્રાપ્તિનું સાધન અને અર્થપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનાર એમ ત્રિપુટી બની મને જ અર્થ નામની મર્યાદામાં લાવી મૂકે છે. આ પ્રકારે જે મારી ભક્તિ અજ્ઞાનને વશ રહેલી છે, તો તે મને—સર્વસાક્ષીને દશરૂપે દર્શાવે છે. દર્પણમાં પોતાના સ્વરૂપને જોવા પછી જ તેનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, એમાં કશી પણ શંકા નથી; પરંતુ એમાં જે મિથ્યા બીજાપણું છે (એક સુખનાં બે સુખ દેખાવાં), તેનું કારણ ‘દર્પણ’ જ છે. દીપ્ત વડે ચંદ્ર દેખાય છે એ બે કે બે છે, પણ એકના એ ચંદ્ર દેખાવા એ પરિણામ આંખોમાં ‘તિમિર’ નામનો રોગ હોવાથી જ થાય છે, એ જ પ્રમાણે ભક્તિના યોગે કેવળ હું અને હું જ સર્વત્ર પ્રતીત થાઉં છું અને જે મિથ્યા દશ્ય પદાર્થ દેખાય છે તેનું કારણ અજ્ઞાન જ છે. તે ભેદને દર્શાવનાર અજ્ઞાનનો એ ભક્તિના યોગે લોપ થઈને જેવી રીતે ઉપાધિનો નાશ થતાં પ્રતિબિંબ પોતાના સ્વરૂપે મળી જાય છે, તેમ મારું દૃષ્ટત્વ મને આવી મળે છે (મારામાં જ લીન થાય છે). સુવર્ણ ન્યારે મેલ વડે મિશ્રિત સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે પણ તે સુવર્ણ હોય છે, પરંતુ મેલનું મિશ્રણ જુડું પાડ્યા પછી જેમ શુદ્ધ સુવર્ણ જ શેષ રહે છે; અરે, પૂર્ણિમા પહેલાં પણ ચંદ્ર પૂર્ણ નથી હોતો કે શું ? છતાં પૂર્ણિમાને દિવસે જેમ તેની પૂર્ણતા તેને આવી મળે છે; તેવી રીતે હું જ વૃત્તિ-જ્ઞાન દ્વારા દીપ્તિગોચર થાઉં છું, કિંતુ તેમાં દૃષ્ટત્વરૂપ ભેદ રહેલો હોય છે અને દૃષ્ટાપણું હુત થયેથી મને જ મારી પ્રાપ્તિ થઈ રહે છે; એટલા માટે હે પાર્થ ! મારો જે ચતુર્થ ભક્તિયોગ છે, તે દશ્યમાર્ગ કરતાં સર્વથા ભિન્ન છે. (૧૧૨૬)

મક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।

તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્ ॥ ૫૫ ॥

અને તે હું જેટલો અને જેવો છું, તેવા તે મને ભક્તિના યોગે યથાર્થ જાણ્યા પછી તે મદ્રૂપ થાય છે. ૫૫

એ જ્ઞાનભક્તિના યોગે જે (ભક્ત) મારામાં ઐક્ય પામે છે, તે કેવળ હું જ છું (અર્થાત્ તેનામાં અને મારામાં અતર નથી-તે મદ્રૂપ છે) એ તો તું જાણે છે જ; કારણકે હું અર્જુન! સાતમા અધ્યાયમાં હું હાથ પ્રસારીને કહી ગયો છું, કે જ્ઞાની મારો આત્મા છે. એ જ ભક્તિ અત્યુત્તમ હોવાને કારણે મેં કદપના આરંભમાં શ્રીભાગવતના મિષથી બ્રહ્મદેવને એનો ઉપદેશ કર્યો હતો. જ્ઞાનીજનો એ જ ભક્તિને સ્વસંવિતી કહે છે, શિવોપાસક તેને શક્તિ કહે છે અને હું તેને મારી પરમ ભક્તિ (પરાભક્તિ) કહું છું. કર્મયોગીને પણ મારી સાથે ઐક્ય થતી વેળાએ દૂળદ્રૂપ થાય છે; અને ત્યારપછી આ સર્વ વિસ્તાર કેવળ મારાથી જ (એાતપ્રોત ભરપૂર છે.) એવું જ્ઞાન કરાવી આપે છે. તે સમયે વૈરાગ્ય વિચાર સહિત નષ્ટ થાય છે. બંધ અને મોક્ષ સહિત હોપ પામે છે અને વૃત્તિ પણ નિવૃત્તિ સહિત નામશેષ થઈ જાય છે, જે ભક્તિના યોગે ત્વંપદ સહિત તત્પદ પણ વિલીન થઈ જાય છે, ત્યારે આકાશ જેમ (પૃથ્વી, અપ્, તેજ અને વાયુ) એ ચારે ભૂતોને વ્યાપીને શેષ રહે છે, તે પ્રમાણે, આ તીર, મધ્યભાગ અને પરતીર એ રીતે સાધ્ય, સાધન અને સાધક એ ત્રિપુટીથી પર એવું જે મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ તેની બેઠે એકરૂપ થઈ તે સાધક પુરુષ મારું ભજન કરે છે. ગંગા જેમ સમુદ્રને મળી ગયા પછી પણ સમુદ્રમાં જુદી શોભે છે, તેમ જે મારી સાથે ઐક્ય પામેલો છે, તે દ્વૈત રહિત મારી ભક્તિનો ઉપભોગ લે છે; અથવા તો બે દર્પણોને સ્વચ્છ કરીને એકબીજાની સામે મૂકવામાં આવતાં, તેઓ જેમ એકબેકને બેવાવું સુખ ભોગવે છે, તે પ્રમાણે મદ્રૂપ-મારા રૂપ થતા તે જ્ઞાની મારી ભક્તિનો ઉપભોગ લે છે. એટલું જ નહિ પણ બ્યારે દર્પણ દૂર કરવાથી વહન દેખાતું બંધ થઈ જાય છે અને બેનારો કેવળ પોતામાં જ પોતાના સ્વરૂપનો આનંદ ભોગવે છે. જેમ જાયત થયા પછી સ્વપ્નનો હોપ થતાં પોતાના સ્વરૂપમાં મળી ગયા પછી પોતાની એકતાનો ઉપભોગ દ્વૈત વિના જ લે છે; જેઓ શંકા કરતા હોય કે એકરૂપ થયા પછી તે વસ્તુનો ઉપભોગ કેમ કરીને લઈ શકાય? એનો ઉત્તર એ જ છે કે, શબ્દથી જ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કેમ કરી શકાય છે? આથી શંકા કરનારના ગામમાં સૂર્યને

દીપક લઈને ભેવાનો રિવાજ હોય, એવું જ દેખાય છે; અથવા તો તેમને ત્યાં આકાશનો માંડવા નાંખવાનો રિવાજ હોય તો કોણ જાણે! અરે, જેનામાં રાજત્વનો અભાવ જ હોય, તેને રાજા, રાજા-પણાનાં કેવાં કેવાં સુખો ભોગવે છે; એની કલ્પના કેમ કરીને આવી શકે? અધિકાર શું સૂર્યને આલિંગન આપી શકે એમ છે ખરું? અને જે પોતે આકાશરૂપ થયો નથી, તે આકાશની વ્યાપ્તિ શી રીતે જાણી શકે? અણોઠીના અલંકારો રત્નના અલંકારની બરાબરી કેમ કરી શકે? અર્થાત્ જે મદૂપ થયેલો નથી એટલે મારામાં તન્મય નથી બનતો, તે હું ક્યાં છું એ તત્ત્વને કેવી રીતે સમજી શકે? અને મને ન સમજી શકે, તો પછી તે મારી ભક્તિ કરે છે એવી તો વાત જ કેમ કરી શકાય? એટલા માટે તરુણાંગી સ્ત્રી જેમ પોતાના તારુણ્યનો ઉપભોગ લે છે, તેમ જ ક્રમથી આવનારો યોગી પણ મદૂપ થાય છે ત્યારે જ મારા સ્વરૂપનો ઉપભોગ લે છે. જળની લહરીઓ સર્વ તરફથી જેવી રીતે જળનું જ સેવન કરે છે, અથવા જે પ્રકાશ છે, તે સર્વ પ્રકારે કરીને સૂર્યખિંબમાં જ રહેલો હોય છે; અથવા પોલાણ જેમ સર્વથા આકાશને જ વ્યાપી રહે છે, તે જ પ્રમાણે તે પુરુષ મદૂપ થઈને કોઈ ક્રિયા કર્યા વગર જ મારુ ભજન કરે છે. અલંકાર જેમ સ્વભાવતઃ સુવર્ણને જ સેવે છે, અથવા ચંદનની સુવાસ જેમ ચંદનનું જ સેવન કરે છે, અથવા ચંદ્રિકા જેમ સ્વભાવતઃ ચંદ્રમાં જ અનુરક્ત રહે છે, તે જ પ્રમાણે અદ્વૈત સ્થિતિમાં વસ્તુતઃ કોઈ ક્રિયા નહિ હોવા છતાં પણ ભક્તિ થઈ શકે છે. આ વાત કેવળ અનુભવને જ યોગ્ય છે, શબ્દથી કહેવા યોગ્ય નથી; માટે તે પુરુષ પૂર્વના સંસ્કારના યોગે જે કંઈ યોદ્ધે છે, તે યોદ્ધવાથી હું આદ્રં થતો હોવાથી તેણે યોદ્ધાવતાંની સાથે જ હું તેને સાહ આપું છું. જ્યાં યોદ્ધાનારને કેવળ તેના વિના યોદ્ધવા માટે યોદ્ધનારનું જ મિલન અન્ય કોઈ મળતું ન હોય, ત્યાં તે યોદ્ધે છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય? આવું જે મૌન છે; તે જ મારું હૃત્તમ સ્તવન છે. તે પુરુષ જે યોદ્ધે છે, તેને મારી યોદ્ધનારની ભેદ થતાં જ જે મૌનત્વ બની જાય છે, તેના વડે જ તે મારી સ્તુતિ કરે છે; તે જ પ્રમાણે હે કિરીટ! તેની ધુલિ કે દૃષ્ટિથી તે જે જે જાણે છે, તે જાણવું અને જોવું, જાણવાની અથવા જોવાની વસ્તુને દૂર કરીને જાણનારને અને જોનારને જ જુએ છે. દર્પણમાં જોતાં પહેલાં જે સુખ્ય હોય છે, તે જ જેમ દર્પણને જોતાંની સાથે જ, દર્પણને ન જોતાં સુખને જ જુએ છે, તે જ પ્રમાણે તે પુરુષ-

તું જોવું દ્રષ્ટાને જ દર્શાવે છે. જોવાની વસ્તુનો લોપ થતાં જો જોનાર જોનારને જ જુઓ, તો પછી જોવાપણનો ધર્મ બાકી રહેતો નથી. જેમ જાગ્યા પછી સ્વપ્નમાં જોયેલી પ્રિયતમાને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન આપવા જતાં આલિંગન આપનાર અને આલિંગન આપવાની વસ્તુ-એ બંનેનો અભાવ હોઈ ત્યાં માત્ર પુરુષ જ વિદ્યમાન હોય છે, (પણ સ્ત્રી હોતી નથી) અથવા જેમ જ્યો કાષ્ઠ ઘસવાથી તેમાથી જે અગ્નિ પ્રકટ થાય છે, તે બંને કાષ્ઠોને બાળીને તેમના નામનો લોપ કરી કેવળ પોતે જ અવશિષ્ટ રહે છે, અથવા તો પાણીમાં પડેલા પોતાના પ્રતિબિંબને જો સૂર્ય હાથ વટી લેવા બંધ, તો તેનું પ્રતિબિંબ હ્રાસ થવા સાથે બિંબત્વનો પણ અભાવ થઈ બંધ છે, તે પ્રમાણે જોનાર જો મદ્રૂપ બનીને દૃશ્ય વસ્તુ જોવા બંધ છે, તેને તે બીજી દૃશ્ય વસ્તુ ભિન્ન દેખાતી નથી; કિંતુ તેના દ્રષ્ટત્વનો પણ લોપ થઈ બંધ છે. સૂર્ય અંધ-કારને પ્રકાશિત કરવા જતા પ્રકાશ અંધકાર જ ન્યાં અવશિષ્ટ રહેતો નથી; એટલે પછી સૂર્યના પ્રકાશક ધર્મનો પણ લોપ થાય છે; અર્થાત્ એ પ્રમાણે જ્યારે દૃશ્ય વસ્તુ હું જ થયેલો છું, તો પછી મારાથી દૃશ્ય વસ્તુ ભિન્ન ન હોવાથી જોનાર દ્રા પણ અવશિષ્ટ રહેતો નથી; અર્થાત્ આવી રીતે જોવું અને ન જોવું-એ બંનેથી રહિત જે સ્થિતિ, તે જ વસ્તુતઃ મારું દર્શન છે. તે દર્શનનો ઉપયોગ હે કિરીટ! ગમે તે પદાર્થના મળવા સાથે તેને એ દર્શન થઈ શકે છે અને તેથી તે સદા સર્વકાળ દૃશ્ય અને દ્રષ્ટા એવા દ્વૈતથી જે દષ્ટિ પર છે, તેને યથેચ્છ લોગવે છે. આકાશ જેમ આકાશના બારથી નથી રૂગમગતું, તેવી રીતે હું-આત્માના કારણે સર્વત્ર મારી જ વ્યાપ્તિ થયેલી છે.

કલ્પના અંતમાં જેમ જળ જળથી જ રોકાઈ જઈને તેનું વહન બંધ થઈ બંધ છે, તેમ સમસ્ત વિશ્વ આત્મત્વથી ઉલરાયેલું હોવાથી તેના માટે આત્મા વિના બીજો પદાર્થ જ અવશિષ્ટ રહેતો નથી. પગ પોતાને જ શી રીતે ઓળગી શકે? અગ્નિ પોતાને જ શી રીતે બાળી શકે? જળ જળ વડે સ્નાન કરવા શી રીતે પ્રવૃત્ત થઈ શકે? અર્થાત્ સર્વત્ર મારી વ્યાપ્તિ હોવાના કારણથી તેનું આવાગમન બંધ થાય છે, અને અદ્વય જે હું પરમાત્મા, તેની યાત્રાનો તેને તે કૃતિથી જ લાભ મળે છે. તેમ જ, પાણી પરનો પરપોટો અત્યંત વેગથી કદાચિત્ દોડે છે, તથાપિ તે પાણી વિના ભૂમિ પર દોડતો નથી; અર્થાત્ તેનું તે દોડવું ન દોડવા જેવું જ સમજવું બોઈએ; કેમ કે જે સ્થળને છોડવાનું છે તે અને જે સ્થળે જવાનું છે તે, તેમ જ આલનાર અને

આલવાનો વ્યાપાર કરનાર પગ સર્વ જળ જ હોવાથી તે તરંગ ગમે તેટલો દોડતો પણ હે પાંડુસુત ! તે જળ હોવાના કારણે તેની એકા-
ગ્રતા લેદાતી નથી, તે જ પ્રમાણે તે પુરુષ મારાંરૂપ બન્યા પછી અહ-
તાથી કદાચિત્ તેને સ્કુરણ થાય, તોપણ તે સર્વ ભાવે મારામાં જ
સમાગ્નલો છે અને એ પ્રકારે તે મારો જ ચાત્રાળુ બને છે. શરીરના
સ્વભાવવશ તે બે કાંઈ પણ કર્મનો આરંભ કરે છે, તો તે કર્મના
મિષથી હું તેને જાંઈ મળું છું. તે સમયે હે પાંડુસુત ! કર્મ અને
કર્તા નહિ રહેતાં હું જ નિજરૂપે ભોતો હોઈ તેમ તે કેવળ મદૂપ જ
બની રહે છે. જેમ હર્ષણુ હર્ષણુને બુદ્ધિ તો તે ન બેવા બરાબર જ
છે; જેમ સુવર્ણને સુવર્ણથી ઢાંકીએ તો તે ઢાંકવું, જેમ ઢાંકવું થતું
નથી અને જેમ દીપકને દીપક વડે પ્રકાશિત કરવો, તે પ્રકાશિત ન
કરવા બરાબર જ છે; તે જ પ્રમાણે મારાંરૂપ બનીને બે કર્મ કરવું,
તેને કર્મ કેવી રીતે કહી શકાય ? કર્મ કરવા છતાં ‘હું કરતાં છું’
એવું અભિમાન નષ્ટ થવાથી તેની સર્વ ક્રિયા અક્રિયા જ બની જાય
છે. તેની સર્વ ક્રિયાઓ આત્મસ્વરૂપ થયેલી હોવાથી તે ક્રિયાને અક્રિયા
કહેવી જ યોગ્ય છે અને તે જ મારાં લક્ષણની પૂજા છે; માટે હે કપિ-
ધ્વજ ! તે બે બે ક્રિયા ચયાસંગ કરે છે, તે ક્રિયા ન કરવા સમાન
હોઈ તે જ મારી મહાપૂજા થાય છે; એ જ પ્રમાણે તે બે બે જોડે
તે સર્વ મારી રત્નિતિ છે, તે બે કાંઈ પણ નિહાળે છે તે મારું
દર્શન છે, તે આલે તે મારી-અધ્યયની ચાત્રા છે. હે કપિધ્વજ ! તે
બે કાંઈ પણ કરે, તે મારી પૂજા, તે બે કલ્પના કરે તે મારો જપ
અને તે બે સ્થિતિમાં હોય તે મારી સમાધિ છે. બે પ્રમાણે સુવર્ણ
અને સુવર્ણકંકણમાં અલેહ છે, તેવી જ રીતે ભક્તિયોગથી મારામાં તે
ઐક્ય પામે છે. પાણીમાં તરંગ, કપૂરમાં પરિમલ અને રત્નમાં તેજ
એ જેમ ભિન્ન નથી, વધારે શું કહું ? બે પ્રમાણે તંત્રની સાથે પદ
કે મૃત્તિકાની સાથે ઘટનું ઐક્ય હોય છે, તેવી જ રીતે મારો તે ભક્ત
મારામાં ઐક્યને પામે છે. હે અર્જુન ! એ એકનિષ્ઠ ભક્તિના યોગે
દ્રશ્યમાત્રમાં મને આત્માને-દ્રષ્ટાને તે બાણે છે. બાણી, સ્વપ્ન અને
સુષુપ્તિ-આ ત્રણે અવસ્થા દ્વારા અને શરીર તથા શરીરના આલકના
યોગે વ્યક્ત તથા અવ્યક્તરૂપે સર્વ દ્રશ્ય પદાર્થોનું સ્કુરણ થાય છે,
હે સુમતિ અર્જુન ! તે સર્વ દ્રશ્ય હું જ છું, એવા બોધના આનંદથી
અનુભવની પતાકા નૃત્ય કરે છે. રબળુ (દોરી) દષ્ટિગોચર થતાં તેમાં
ગમેલા સર્પનો આભાસ નષ્ટ થઈને તે રબળુ જ છે, એવો બ્યારે

નિશ્ચય થાય છે; અલંકાર એક ગુણ જેટલા પણ સુવર્ણથી ભિન્ન નથી એવો દંઢ નિશ્ચય થતાં અલંકારોની લગડી થાય છે; પાણીમાં ઉત્પન્ન થનારા તરંગો ઉદ્ભવથી ભિન્ન નથી, એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજી જેમ કોઈ તેના આકાર વિષે ભ્રમમાં પડતો નથી; અથવા સ્વપ્નમાં જોયેલા સર્વ વિકારો પૈકી બાહ્ય થઈને જોવા જતા જેમ આપણા સિવાય અન્ય કાંઈ પણ અવશિષ્ટ દેખાતું નથી; એમ જોવી રીતે દેખાઈ આવે છે, તે પ્રમાણે સંસારમાં જે કાંઈ છે અને નથી, તેના યોગે આ બાબુવાની સ્ફુર્તિ થાય છે; અને તે સર્વ પદાર્થ હું જ છું, એવા અનુભવનો તે ઉપસોગ હે છે. (૧૧૬૨)

હું ઉત્પન્ન ન થનારો જરારહિત, અક્ષર, અવિનાશી, જેની પૂર્વે કાંઈ નથી એવો, અને જેનો અંત નથી એવો અને નિત્ય આનંદમય છું, એમ સમજે છે. અચળ, અચ્યુત, અંતરહિત અદ્વૈત સર્વેનું મૂળ તથા નિરાકાર છું, તેમ જ સાકારરૂપે પણ હું જ છું. સર્વનો ઈશ, અનાદિ અને અમર, અભય અને આધાર તથા આધાર પર રહેનાર જે આધેય આદિ તે સર્વ હું જ છું. સર્વનો અધિપતિ અને નિરંતર વિદ્યમાન, સહજ અને સતત સર્વવ્યાપી તથા સર્વત્ર ભરેલો અને સર્વથી પર હું છું. સર્વથી નવો અને જૂનો, અભાવરૂપ અને સંપૂર્ણ, સર્વથી મોટો અને અણુથી પણ નાનો હું જ છું. ક્રિયારહિત અને એક, સંગરહિત અને શેઠરહિત એવો, સર્વ વસ્તુમાં હું વ્યાપક હોઈ માશામા જ સર્વ વસ્તુ રહી છે; એવા સર્વમાં ઉત્તમ પુરુષ પુરુષોત્તમ હું છું. શબ્દાતીત અને કર્ણરહિત, રૂપરહિત અને ગોત્રરહિત, સર્વત્ર સમાન અને સ્વતત્ર પ્રદા તથા પરપ્રદા હું છું. આ પ્રમાણે તે આત્મસ્વરૂપમાં ઐક્ય પામી, મારી ખરેખરી અદ્વય ભક્તિ કરીને તે (પ્રદેવ પુરુષ) મને બાણે છે; અને એ બોધનો પણ જ્ઞાતા જે હું પરમાત્મા તે પણ તે પોતે જ છે, એમ તે સમજે છે. બાગૃત થયા પછી જેમ પોતાનું એકત્વ જ શેષ રહે છે અને એ પણ જે અનુભવે છે તે જ સમજી શકે છે., પ્રકાશ કરનાર જે સૂર્ય અને જે પદાર્થને પ્રકાશિત કરવાનો હોય છે તે પદાર્થ પણ તે જ છે; અને પ્રકાશક તથા પ્રકાશ્ય એ ઉભયમાના અભેદને પણ તે જ બાણે છે. તે જ પ્રમાણે જોય વસ્તુઓનો લય થઈ ગયા પછી જે કેવળ જ્ઞાતા જ શેષ રહે છે, એ પણ હું જ છું એમ તે સમજે છે તેને હે અર્જુન! અભેદપણાને બાણનારી જ્ઞાનકળા જે હું ઈશ્વર, તે

પણુ તે પોતે જ છે; એમ સમજવામાં આવે છે. પછી દ્વૈત અને અદ્વૈતથી પર જે આત્મા તે આત્મા પણ હું પોતે જ છું. એમ નિઃસંશય સમજવામાં આવી જવાથી જ્ઞાન પણ જ્યાં શમાઈ જાય છે, ત્યારે જાણત થયા પછી આપણને જે આપણું હંમેશાનું જાણતનું સ્વરૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેનો પણ પછી હોપ થઈ જતાં અતે કંઈ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ જેમ કહી ચૂકાતું નથી; અથવા તો સુવર્ણની સુવર્ણતાને દૃષ્ટિથી જોતાં જ અલંકારોની લગડી ન કરવા છતાં લગડી કર્યા પ્રમાણે જ થાય છે; અથવા લવણનું જળ બની જાય છે, ત્યારે તેનું સ્ફારત્વ જળરૂપે રહે છે અને એ જળનો પણ નાશ થયા પછી જેમ તેની જળરૂપતા પણ નષ્ટ થઈ જાય છે; તેમ તે મદ્યુપ હોવાના બાવને પણ આત્માનુભવના આનંદની એકતામાં મેળવી મારા રૂપમાં લય પામે છે; અને તે પણ (બીજા) ભાસનો જ્યાં હોપ થાય છે, ત્યાં 'અહમ્' (હું)નો પણ તેની સાથે હોપ થાય છે, કારણ કે જ્યાં ભાસ ન હોય ત્યાં અહમ્ શબ્દનો પ્રયોગ પણ કોને માટે સંભવે ? એ પ્રમાણે તે નહિ હું અને નહિ તે-એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ મારા સ્વરૂપમાં જ તે ઐક્યને પામે છે, ત્યારે જેમ કપૂર પૂર્ણ બની જાય છે; એટલે અગ્નિ પણ હોલવાઈ જાય છે અને તે બંનેથી પર એવું જે આકાશ છે, તે જ શેષ રહે છે; અથવા એકમાંથી એક બાદ કરતાં જેમ શૂન્ય જ શેષ રહે છે; તે પ્રમાણે સર્વ ભાવાભાવનું શમન થતાં શેષ કેવળ હું જ બચી રહું છું અને પ્રદ્મ, આત્મા, ઈશ્વર એ શબ્દો બોલવાની પણ ઇચ્છા નથી રહેતી તથા કાંઈ જ નહિ બોલવાનો પણ ત્યાં કંઈ આધાર નથી રહેતો. એ સ્થિતિમાં નિઃશબ્દતા (મૌન) ન બોલવાનું હોય તે ન બોલીને પછી સુખ ભરીને જેમ બોલવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન ઉભયને ત્યાગીને જે બલ્લુવામાં આવે છે; એવી સ્થિતિમાં બોધને બોધ વડે બાળીને, આનંદને આનંદ વડે ભોગવીને, તે સુખનો કેવળ સુખ વડે જ અનુભવ લે છે, લાભને જ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રકાશ જ પ્રકાશને આલિંગન કરે છે અને આશ્ચર્ય જ આશ્ચર્યમાં ઊંચું ને ઊંચું જ દૂળી જાય છે ! એ સ્થિતિમાં શમ શાંત થઈ જાય છે, વિશ્વાંતિને વિશ્વામ પ્રાપ્ત થાય છે અને અનુભવને અનુભૂતિના કારણે સંકોચ પ્રાપ્ત થાય છે. અરે, કહો કે એ પ્રકારે તે પુરુષને કર્મયોગની સુંદર વેલીનું સેવન કરવાથી તેને મદ્યુપ પ્રાપ્તિનું સુંદર રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. હે કિરીટ ! મારો ભક્ત પોતે મને સમર્પિત થઈ, હું જે કર્મયોગરૂપી ચક્રવર્તીના

રાજસુકુટમાંતું જ્ઞાનરૂપી રત્ન છું અથવા તે કર્મયોગરૂપી મંદિરનો જે મોક્ષરૂપી કળશ છે, તેની પશ્ચ ઉપરનો આકાશરૂપી પ્રસાર બની બન્ય છે; અથવા સંસારરૂપી અરણ્યમાના કર્મયોગરૂપી સરળ રાજમાર્ગ દ્વારા તે મારા કૌત્યરૂપી ગામમાં પહોંચી બન્ય છે. કર્મયોગરૂપી પ્રવાહથી તેની ભક્તિરૂપી ચિદ્રંગા આત્માનંદરૂપી સમુદ્રમાં બંધ પહોંચે છે. હે મર્મજ્ઞ અર્જુન ! કર્મયોગનો મુહિમા જોવો છે, તેથી હું તારી સમક્ષ વારંવાર તેનો ઉપદેશ કર્યો કરું છું. દેશ, કાળ, પદાર્થોદિ સાધનોથી મને સાધ્ય કરી દેવાના આ માર્ગ નથી. હું જ સર્વનો આત્મા છું; તેથી મને પ્રાપ્ત કરવા માટે વધારે કંઈ જ પ્રયાસ નથી કરવો પડતો. હું આ કર્મયોગના ઉપાયથી અવશ્ય સહજ પ્રાપ્ત થાઉં છું. શિષ્ય અને શુરોનો જે સપ્રહાય ખંડેખર અનાદિસિદ્ધ (પરાપૂર્વનો આદ્યો આવતો) છે, તે કેવળ મારી પ્રાપ્તિની રીત બણવાના ઉદ્દેશથી થયો છે. હે અર્જુન ! પૃથ્વીના ઉદરમાં જેમ દ્રવ્ય સિદ્ધ છે જ, કાષ્ઠમાં જેમ અગ્નિ અવશ્ય રહેલી છે; સ્તનમાં દૂધ પશુ નિઃસંશય છે; પરંતુ જે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય તેવા ઉપાય આદરવા પડે છે. હું સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી મારી આડે આવનારા પદાર્થોને દૂર કરવાના ઉપાયો યોજવા બેઠાંજો. કહાય તમે પૂછશો કે, ક્ષણપ્રાપ્તિના વણુન પછી ઉપાયનો પ્રસ્તાવ કેમ કરો છો ? તો તેનું કારણ જો છે, કે ગીતાઈનું સામર્થ્ય મોક્ષનું સાધન (ઉપાય) પ્રાપ્ત કરાવી આપવાનું છે, જે જ તેની ઉત્તમતા છે. અન્ય શાસ્ત્રોના ઉપાયો વડે પ્રમાણોની સિદ્ધિ થતી નથી અને બીજાં શાસ્ત્રો પ્રમાણસિદ્ધ મોક્ષના ઉપાયો પશુ નથી. વાયુથી સૂર્યની આડે આવેલા વાહનાં વિખેરાઈ બન્ય છે, પશુ તેના વડે સૂર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. હાથ વડે પાણી પરની શેવાળ દૂર કરી શકાય છે ખરી, પશુ જળ બનાવી શકાતું નથી; કારણ કે તે તો સ્વતઃસિદ્ધ જ છે. તે પ્રમાણે શાસ્ત્રથી આત્માનુભવપ્રતિબંધક જે અવિદ્યા-મળ તેનો નાશ થાય છે, પશુ જે નિર્મળ આત્મા છે, તેને તો સ્વયં હું પ્રકાશિત કરું છું; તેઓ મારા નિર્મળ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવી શકતાં નથી; કારણ કે આત્મસ્વરૂપ તો સ્વતઃસિદ્ધ જ છે; અર્થાત્ સર્વ શાસ્ત્રો અવિદ્યા-અજ્ઞાનનો વિનાશ કરવા માટે જ યોગ્ય છે; તેમનાથી સ્વતઃસિદ્ધ આત્માનો બોધ કરી શકાતો નથી. અધ્યાત્મશાસ્ત્રોને બ્યારે સભ્યનો નિર્ભય પૂછવામાં આવે છે, ત્યારે તે જે સ્થાનનો આશ્રય લે છે, તે આ ગીતાશાસ્ત્ર છે. સૂર્યથી અલકૃત થયેલી પૂર્વ દિશાના

પ્રકાશને લીધે જેમ અન્ય સર્વ દિશાઓ પ્રકાશમય દેખાય છે, તેમ આ શાસ્ત્રોના રાજરૂપ ગીતા વડે જ સર્વ શાસ્ત્રો સનાથ થયેલાં છે. અસ્તુ. ગત અધ્યાયોમાં આ શાસ્ત્રરાજે આત્મા હસ્તગત કરવાનો ઉપાય વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવ્યો છે ખરો, પરંતુ એક જ વખત સાંભળવાથી તે કદાચિત્ અર્જુનના સમજવામાં ન આવ્યો હોય, એવો વિચાર કરી પરમ કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ તે જ સિદ્ધાંત શિષ્યના હૃદયમાં સ્થિરતા પામે, એવા ઉદ્દેશથી પુનઃ સંક્ષેપમાં વર્ણવે છે અને ગીતા પશુ હવે પૂર્ણ થવા આવી છે; તેથી પ્રસંગાનુસાર આદિથી અંત પર્યંત ગીતાની એકાદર્શતા પશુ ખતાવે છે; કારણ કે આ અંશના મધ્ય ભાગમાં અનેક અધિકાર વર્ણવવા સમયે અનેક સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કર્યું છે; તેથી કદાચિત્ પૂર્વોપર સંબંધનો વિચાર કર્યા વગર જ કોઈ માની લે કે ગીતામાં તે તે સર્વ સિદ્ધાંતોનો પ્રસ્તાવ કરેલો છે. આથી શ્રીકૃષ્ણ મહાસિદ્ધાંતનું એકંદર ઐક્ય કરીને તેના ઉદ્દરમાં તેઓ અનેક સિદ્ધાંત કક્ષા (સુક્તિ) મેળવીને, આરંભેલી ગીતા પૂર્ણ કરે છે. અવિદ્યાને નાશ એ જ આ અંશની ભૂમિ છે, મોક્ષપ્રાપ્તિ એ જ એનું ફળ છે અને એ ઉપાયનું સાધન તે જ્ઞાન છે. આ જ જ્ઞાન અનેક પ્રકારે આ અંશમાં વર્ણવ્યાથી અંશનો વિસ્તાર થયેલો છે; પશુ હવે તે જ જ્ઞાન હું કેવળ એક જ શબ્દોમાં જ કહું છું; અર્થાત્ ઉપાયસાધ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થયા છતાં તે જ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન શ્રીકૃષ્ણે પુનઃ એટલા માટે જ કહેલું છે. (૧૨૪૫)

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ૫૬ ॥

જે મનુષ્ય મારામાં સર્વ ભાવ રાખે છે, તે મારા પ્રસાદથી શાશ્વત અને અવિનાશી પદને પામે છે. ૫૬

પછી દેવ કહે છે: હે સુભટ! તે કમયોગી એવી નિષ્ઠાથી મર્યુ થઈ મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વકર્મોત્થાનરૂપી નિર્મળ પુણ્યો વડે મારી ઉત્તમ પૂજા કરીને તે મને પ્રસન્ન કરે છે તથા જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપી પ્રસાદ તે મેળવે છે. તે જ્ઞાનનિષ્ઠા જેને હસ્તગત થઈ છે, ત્યાં મારી પરમ ભક્તિ વિકાસને પામે છે અને તે ભક્તિ વડે તે મારી સાથે ઐક્ય પામી તે સુખ ભોગવે છે. વિશ્વને પ્રકાશિત કરનાર જે હું-આત્મા, તેને આ પ્રમાણે જે સર્વભાવ વડે અનુસરે છે, તે જેમ મીઠું સ્વત્વના લોભને ત્યાગીને જળનો આશ્રય લઈને જળરૂપ જ બની રહે.

છે, અથવા આકાશમાં ફરીને અંતે વાયુ જેમ પુનઃ આકાશમાં જ લય પામે છે, તેમ બુદ્ધિ અને કાયા, વાચા તથા મનથી જે મારો જ આશ્રય કરીને રહે છે, તેના હાથે કદાચિત્ કોઈ નિષિદ્ધ કર્મ પશુ યની નય, તોપણ જેમ મોટી નદીનો અથવા નાળાના મેલા પાણીનો ગંગાની સાથે સંબંધ થતાં તે ગંગારૂપ બને છે, તેમ મારો આશ્રય કરી લક્ષતને શુભ કે અશુભ કર્મનું પુણ્ય-પાપ લાગતું નથી. મલય- ગિરિ ચંદન અને જીર્ણ સામાન્ય કાષ્ઠને જ્યાં સુધી અગ્નિનો સ્પર્શ થયેલો હોતો નથી, ત્યાં સુધી જ લેદ હોય છે (પણ અગ્નિનો સ્પર્શ થતા બને ભસ્મ થાય છે), અથવા હલકા અને ઉત્તમ સોના વચ્ચે લેદ ત્યાં સુધી જ રહે છે, કે જ્યાં સુધી તેને પારસમણિનો સંબંધ થતો નથી; તે પ્રમાણે શુભ અને અશુભનો લેદ પણ ત્યાં સુધી જ રહે છે, કે જ્યાં સુધી સર્વત્ર મારો પ્રકાશ વિસ્તરેલો હોતો નથી! સૂર્યનો સંઘાત થતો નથી ત્યાં સુધી જ દિવસ અને રાત્રિનો લેદ આહુ રહી શકે છે; એટલા માટે હે અર્જુન! મારી પ્રાપ્તિ થતાં તેનાં સર્વ કર્મો હ્રીત થઈ જતાં તે સાયુજ્યપદ પર આરૂઢ થાય છે, જે પદનો દેશ અને સ્વભાવથી કદી પણ નાશ થતો નથી, તે અવિનાશી પદ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. વધારે શું કહું? હે અર્જુન! આત્મારૂપ મારી અનન્નતાને તે પામે છે, કે જેનાથી વિશેષ લાભ આ જગમાં અન્ય કોઈ જ નથી. (૧૨૫૬)

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ૫૭ ॥

વનુચ્ચિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી તું મનપૂર્વક સર્વ કર્મો અને (ધર્મરત્ને) અર્પણ કરી મારામાં તત્પર રહી, મારામાં છુદ્ધિ પરાવીને સતત મારામાં જ નિઃશ્વાળો થા ૫૭

એટલા માટે હે ધનંજય! તારે તારા સર્વ કર્મોનો મારામાં સંન્યાસ કરવો જોઈએ; એટલે તું પોતાનાં સર્વ કર્મો મારામાં સમર્પણ કરી દે, જોવો સંન્યાસ કર. પરંતુ હે વીર! કર્મોનો એ સંન્યાસ કેવળ ઉપરટપકેનો નહિ કરતાં ચિત્તવૃત્તિ પણ આત્મવિચારમાં રાખવી જોઈએ. પછી આત્મવિચારના બળથી જ પોતાના કર્મથી ક્ષિત્ત નિર્મળ સ્વરૂપનું મારા સ્વરૂપમાં દર્શન કરીશ અને સર્વ કર્મની જન્મભૂમિ જે અજ્ઞાન (માથા), તે તને પોતાનાથી અત્યંત ક્ષિત્ત વસ્તુરૂપે દેખાશે. તેમ થયા પછી હે અર્જુન! રૂપ સિવાય જેમ છાયા દષ્ટિ-

જોયર થતી નથી, તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાન પોતાનાથી બુદ્ધ નથી, એમ તારા જોવામાં આવશે. જોવા જ્ઞાનના ચોગે અજ્ઞાનનો નાશ થયા પછી અનાયાસે સમૂળ કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) થવા જેવું થઈ જશે. આ પ્રમાણે કર્મનો ત્યાગ થવાથી હું-કેવળ આત્મા જ શેષ રહું છું. મારામાં યુદ્ધિને પતિવ્રતા સ્ત્રીની પેઠે સ્થિર કરવી જોઈએ. એ પ્રમાણે યુદ્ધિ જ્યારે એવી અનન્યતાપૂર્વક મારામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે ચિત્ત પણ સર્વ વિષયોતું ચિંતન છોડી હઈ મારું જ ભજન કરે છે. આ પ્રકારે ચિંતન કરવાના વિષયોનો ત્યાગ કરી, ચિત્ત સર્વકાળ મારામાં જ પડેવાઈ રહે, એવી ત્વરિત વ્યવસ્થા કરી નાંખ. (૧૨૬૮)

મચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિણ્યસિ ।

અથ ચેત્ત્વમહક્કારાન્ન શ્રોબ્યસિ વિનદ્વક્ષ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

જો તું મારામાં જ ચિત્ત રાખીને રહીશ, તો મારા પ્રસાદથી સર્વ સકટોમાંથી પાર પડીશ, પરંતુ જો તું અભિમાનથી મારો બોધ નહિ સાંભળે, તો તું નાશને પ્રાપ્ત થવાનો. ૫૮

એવી રીતે અનન્ય સેવાથી જ્યારે તારું ચિત્ત મારામાં જોડાયે, ત્યારે જ તારા પર મારો પૂર્ણ પ્રસાદ થશે, એમ સમજવું. પછી સર્વ દુઃખોના ઘરડૂક જે જન્મ-મૃત્યુ, કે જેને જીવમાત્ર લોગવે છે, તે અતિ દુર્ઘટ છે, તોપણ તને સુખકારક થઈ પડશે. આંખને સૂર્ય-પ્રકાશની સહાય મળ્યા પછી અધકારની મહત્તા શી ? તે જ પ્રમાણે મારા પ્રસાદથી જેનો જીવભાવ નષ્ટ થયેલો છે, તે સંસારરૂપી મિથ્યા જૂતના ભણકારાથી ભયભીત થાય એમ છે ખરું ? અર્થાત્ હે ધન-જય ! મારા પ્રસાદ વડે તું સંસારની દુર્ગતિમાંથી તરીને પાર જીતરી જઈશ; પરંતુ જો તું અભિમાનને વશ થઈ મારું આ કથન નહિ સાંભળે, તો તું કે જે વાસ્તવમાં નિત્યસુકૃત અને અવ્યય છે, તોપણ તારે દેહસંબંધના ભાવ નિરર્થક સહન કરવા પડશે. જે દેહાભિમાનને લીધે ઠગલે ને પગલે આ ઘાત થવાનો સંભવ છે, તે સહન કરતાં કદી પણ તને વિશ્રાંતિ મળનાર નથી. જો તું મારું કથન શ્રવણ નહિ કરે, તો ન મરવા છતાં પણ તારે જો મહાભયંકર મરણને વારંવાર સહન કરવું પડશે. (૧૨૭૭)

યદહક્કારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય ઇતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈવ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥ ૫૯ ॥

જે અહંકારનો આશ્રય કરી ‘હું યુદ્ધ કરનાર નથી’ એમ તું કહીશ, તો તારી આ હઠ વ્યર્થ છે; કારણ કે ક્ષાત્રિયસ્વભાવ તને યજ્ઞાત્કારે પણ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરશે. ૫૯

જે પ્રમાણે પથ્યનો દ્રેષ કરવાથી જ્વર વધે છે, અથવા દીપકનો દ્રેષ કરવાથી અંધકાર વધે છે, તે પ્રમાણે વિવેકનો દ્રેષ કરવાથી અહંકારની વૃદ્ધિ થાય છે. પછી તારા શરીરને અર્જુન, શત્રુઓનાં શરીરને મારાં સગાં અને તેમની સાથે સંગ્રામ કરવો એ પાતક-આ પ્રમાણે તારી યુદ્ધિ વડે તું ત્રણ લોક પાડીશ અને એમ કરીને હે અર્જુન ! ‘હું યુદ્ધ કરીશ નહિ’ એવો તારા અંતઃકરણમાં તું પૂર્ણ નિશ્ચય કરીશ; તોપણ તારો જે નૈસર્ગિક સ્વભાવ છે, તે તારા નિશ્ચયને ટકવા દેશે નહિ. વાસ્તવિક વિચાર કરીને જોતાં હું અર્જુન, આ મારાં આપ્ત અને એમનો વધ કરવો એ પાતક, એ સર્વ કલ્પના માયા સિવાય ખરી છે કે ? પ્રથમ તું યુદ્ધ માટે તૈયાર થયો, લડવા માટે હાથમાં શસ્ત્રો પણ ઉપાડ્યાં (રણભૂમિમાં આવી જીલો રહ્યો) અને હવે યુદ્ધ ન કરવા માટેની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, એ શું યોગ્ય છે ? અર્થાત્ તારો યુદ્ધ નહિ કરવાનો નિશ્ચય વ્યર્થ છે તથા દોષદંષ્ટિએ પણ તે દોષવ્યવહારને યોગ્ય નથી. સારાંશ કે, ‘હું યુદ્ધ નહિ જ કરું’ એવો તું પોતાના મનમાં જ જે નિશ્ચય કર્યો કરે છે, તે વ્યર્થ થઈને તારી ક્ષાત્રપ્રકૃતિ તને એથી વિરુદ્ધ જ ચલાવશે. અર્થાત્ તારા હાથે યુદ્ધ કરાવશે અને કરાવશે જ. (૧૨૮૫)

સ્વભાવજેન કૌન્તેય નિવદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્ કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥ ૬૦ ॥

હે કૌતેય ! તારા સ્વભાવસિદ્ધ યુદ્ધકર્મમાં તું બદ્ધ હોવાથી અત્યારે મોહથી જે કરવાને ઇચ્છતો નથી, તે તું પછીથી અનિચ્છાએ પણ કરીશ જ. ૬૦

પાણીનો પ્રવાહ પૂર્વ દિશામાં જતો હોય અને તે પ્રવાહમાં તરનારો કહે કે, ‘હું તો પશ્ચિમ દિશામાં જવાનો,’ તો તેનું તે કથન વ્યર્થ થઈને પાણીનો પ્રવાહ તેને પોતાની સાથે જ ખેંચી જાય છે. ધાન્યનો ઢાણો કહે કે, હું ધાન્યરૂપે નહિ ઊંડું, તો તે સ્વભાવધર્મથી વિપરીત કંઈ બની શકે છે ? તે જ પ્રમાણે હે પ્રભુદ ! તારી પ્રકૃતિ ક્ષાત્રસંસ્કારવાળી જ રચાયેલ છે; તેથી ‘યુદ્ધ નહિ કરું’ એમ તારું મોહવૃત્ત તે કેવળ વ્યર્થ જ છે. તારી પ્રકૃતિને અનુસરતો તારો ક્ષાત્રધર્મ તને યુદ્ધમાં જોડશે જ. હે અર્જુન ! તારી ક્ષાત્રપ્રકૃતિએ તને જન્મ

થી જ શૌર્ય, તેજ, દક્ષતા વગેરે ગુણો આપેલા છે, તે ગુણસમૂહને અનુરૂપ કર્મ કરવાનું ત્યજીને હે ધનંજય ! યુદ્ધ ન કરીને સ્વસ્થ થઈ ખેતી રહેવાનું તારાથી બનવાનું નથી. એટલા માટે હે કેદકંપાણિ ! તું તે ક્ષાત્રગુણો વડે બંધાયેલો હોવાથી તારા સ્વભાવથી વિરુદ્ધ તારાથી ખરેખર કદાપિ જઈ શકાય તેમ નથી જ. અથવા પોતાના જન્મના મૂળને વિચાર નહિ કરતાં, તું યુદ્ધ નહિ કરવાનો જ નિશ્ચય કરી રાખીશ; તોપણ જેમ હાથપગ બાંધીને રથમાં નાખેલો મનુષ્ય ‘હું તો ચાલવાનો નથી’ એમ કહેવા છતાં જેમ રથની સાથે દિગ્ગતરે પહોંચી જાય છે, તેમ ‘હું તો કાઈ કરવાનો જ નથી’ કહીને તું જો સ્વસ્થ ખેતીશ, છતાં ખાસ તું જ યુદ્ધ કરીશ, એમાં લેશમાત્ર પણ સંશય નથી જ. વિરાટ રાજાના પુત્ર ઉત્તરની ગાયોને પકડીને લઈ જવામાં આવતી હતી, ત્યારે તે યુદ્ધમાંથી પલાયન કરી જતો હતો. આ સમયે તે જૃહન્નટાનો વેષ લીધેલો હોવા છતાં તેનો સારથિ બનીને તું યુદ્ધમાં શા માટે પ્રવૃત્ત થયો હતો ? અર્થાત્ ત્યારે તારે ગુપ્ત રહેવાની જરૂર હતી, તોપણ તે કેમ યુદ્ધ કર્યું હતું ? અર્થાત્ એ જ તારો ક્ષાત્રસ્વભાવ આ પ્રસંગે પણ સ્વસ્થ ન રહીને તારા હાથે અવશ્ય યુદ્ધ કરાવશે અને કરાવશે જ. હે અન્વુન ! જે સ્વભાવના બળથી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાના મહાવીરોને તે એકલાએ જ યુદ્ધમાં મોહનાશ ચલાવી તેમના વશો હરી લઈ તેમને પરાજિત કર્યા હતા. અરે ! રાગીને રાગ ગમે છે કે ? દરિદ્રીને દારિદ્ર્ય ગમે છે કે ? પરંતુ બળવાન પ્રારબ્ધ તેમને રાગ અને દારિદ્ર્ય ભોગવવાની બળાત્કારે ફરજ પાડે છે જ. તે પ્રારબ્ધ ઈશ્વરાધીન હોવાથી કદી પણ અન્યથા નથી થતું અને એ ઈશ્વર પણ તારા હૃદયમાં જ નિવાસ કરીને રહેલો છે. (૧૨૬૮)

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

હે અન્વુન ! દેહાદિક યત્ર પર અભિમાનથી ચડેલા સર્વ ભૂતોની પોતાની માયારૂપ શક્તિ વડે વિવિધ યોનિઓમાં ફેરવનાર પરમેશ્વર સર્વ ભૂતોના હૃદયમાં વસે છે. ૬૧

જે ઈશ્વર ભૂતમાત્રમાં રહેલા હૃદયરૂપી મહાકાશમાં જ્ઞાનવૃત્તિરૂપી હબરો ફિરણ સહિત ઉદિત થયો છે અને જે જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિરૂપી ત્રણે અવસ્થારૂપી ત્રણે લોકોને પૂર્ણ પ્રકાશિત કરી, વિપરીત

જ્ઞાનવાળા પથિકોને બચત કરે છે; સંસારરૂપી સરૌવરમાં વિષયરૂપી કમળોને ખીલવીને, પાંચ જ્ઞાનેદ્રિય તથા મન-એ છ યગવાળા જીવ-રૂપી બ્રમરો પાસે તે કમળોનું સેવન કરાવે છે; જે ઈશ્વર સર્વ જૂતોમાં તેમના અહંકારરૂપી વસોના અતરાયની પાછળ વિલસી રહેલો છે; નિજ માયારૂપી દોરી વડે તે ઈશ્વર બહારની બાબતો ચોરાશી ક્ષાબ યોનિરૂપી છાયાચિત્રને નચાવે છે, અને પ્રજ્ઞાથી લઈને કીટક સુધીનાં સર્વ જૂતોને યોગ્યતાનુસાર દેહના આકારમાં લાવે છે. આ પ્રમાણે જીવોની યોગ્યતાનુસાર તેમને જે જે દેહ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે દેહ જ હું છું, એમ સમજી સર્વ જીવો દેહરૂપ યંત્ર પર ચઢે છે. સૂતર સૂતર-થી જ લપટાય છે, ઘાસ ઘાસથી જ બંધાય છે, અથવા બાળક બળમાં પોતાનું જ પ્રતિબિંબ જોઈ બ્રમમાં પડે છે, તેમ આ દેહમાં જ જીવ આત્મબુદ્ધિ ધારણ કરે છે. આ પ્રકારે શરીરરૂપી યંત્રો પર જીવને એસાડી તે ઈશ્વર જ તેમનાં કર્મોરૂપી સૂત્રો હલાવે છે, ત્યારે જેને માટે જે કર્મસૂત્ર આણુ થયેલું હોય છે, તે તેવી જ ગતિએ પહોંચે છે. હે ધનુર્ધર ! વાયુ જેમ તૂણને આકાશમાં ઘુમાવે છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓને પ્રારબ્ધ સંસાર અને સ્વર્ગમાં ભભાવે છે. લોકચ્યુબકની સત્તાથી લોખંડ જેમ ગતિમાન થાય છે, તે જ પ્રમાણે ઈશ્વરની જ સત્તાથી સર્વ જૂનો બ્યવહાર કરે છે. હે ધનંજય ! જેમ ચંદ્રના જ્ઞાનિધ્યથી સમુદ્ર આદિની ચેષ્ટાઓનો આરંભ થાય છે, સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે, સોમકાતમણિ દ્રવવા માંડે છે અને ચંદ્રવિકાસી કમળો પ્રકુલિત થાય છે તથા ચક્રોર પક્ષીને આનંદ થાય છે, તેમ મૂળ પ્રકૃતિને વશ એવા અનેક જીવોના સમૂહને જે એક ઈશ્વર પ્રવૃત્ત કરે છે, તે ઈશ્વર તારા હૃદયમાં પણ છે જ; માટે હે પાડુસુત ! અર્જુનપણાનું અભિમાન ધારણ ન કરતા તારામાં જે અહંત્વનો ઉદ્ભવ થાય છે, તે ઈશ્વરનું જ તાત્વિક સ્વરૂપ છે; માટે તે ઈશ્વર તારી પ્રકૃતિને પ્રવૃત્ત કરશે જ અને તું યુદ્ધ કરવા નહિ ઇચ્છે, તોપણ તને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરશે જ, એમ નક્કી સમજવું. ઈશ્વર જ સર્વનો સ્વામી છે, તે જ સર્વની પ્રકૃતિનું નિયમન કરે છે અને પ્રકૃતિને અનુસરીને જ સર્વ ઇંદ્રિયો પોતપોતાની ક્રિયા કરે છે. (૧૩૧૮)

તમેવ શરણં ગच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ૬૨ ॥

હે ભારત ! તું સર્વ ભાવે કરીને તેને જ શરણે જા. તેના પ્રસાદથી તું પરમ શાંતિ અને શાશ્વત સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈશ. ૬૨

માટે કર્મના અભિમાનને ધારણ નહિ કરતાં, એ બધી ક્રિયા પ્રકૃતિને આધીન છે, એમ સમજીને, પ્રકૃતિ જે હૃદયસ્થ આત્માને આધીન છે, તેને જે પ્રમાણે ગંગાનું પાણી સમુદ્રમાં મળીને તદ્દુપ થાય છે, તે પ્રમાણે તારાં અહંકાર, વાચા, ચિત્ત અને શરીર, એ સર્વસ્વ અર્પણ કરીને શરણે જા. તે ઈશ્વરના પ્રસાદથી જ તું સર્વ વિષયોની શાંતિરૂપી જ્ઞાનો પતિ જ્ઞાનીને આનંદથી આત્મસ્વરૂપમાં રમમાણ થઈશ અને જે પદ ઉત્પત્તિનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે તથા વિશ્રાંતિનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે તથા અનુભૂતિનો અનુભવ લે છે, તે અક્ષય આત્મ-પદનો તું રાજા બનીને અક્ષય સુખ ભોગવીશ, એમ લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણ પાથ પ્રત્યે બોલ્યા. (૧૩૨૨)

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

હે અશ્વત્થામ! આ પ્રમાણે ગુહ્ય કરતાં પણ ગુહ્ય, એવું જ્ઞાન મેં તને કહી સંભળાવ્યું. હવે જોનો પ્રશ્ન વિચાર કરીને પછી જેમ તારા મનમાં આવે તેમ કર. ૬૩

એ જ્ઞાન ગીતાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને જે સર્વ વેદોનો સાર છે અને જે જ્ઞાનથી આત્મસ્વરૂપ રત્ન સ્વાધીન થાય છે. વેદાંત-શાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને જેનું વર્ણન કરવાથી જગતમાંનાં સર્વ શાસ્ત્રોને કીર્તિ પ્રાપ્ત થયેલી છે; યુદ્ધચાક્રિક જ્ઞાનો જે જ્ઞાનની સમક્ષ નિસ્તેજ છે અને જે જ્ઞાન દ્વારા મને સર્વદ્રષ્ટાને પણ જાણી શકાય છે, તે આત્મજ્ઞાન સર્વથી શુભ એવો જે હું, તે મારું પણ શુભ ધન છે; અને વાસ્તવિકતાથી એ જ્ઞાન એટલી બધી યોગ્યતાવાળું છે છતાં તું મારો પરમ ભક્ત હોવાથી જોને હું તારાથી કેમ કરીને શુભ રાખી શકું? હે પાંડવ! તારા પ્રેમથી સંતુષ્ટ થવાને લીધે જ મેં મારો આ શુભ ભંડાર તને આપી દીધો છે. જે પ્રમાણે બાળકના પ્રેમમાં માતા પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી જઈને તેની સાથે પ્રેમભરિત સંભાવણું કરે છે, તે પ્રમાણે તારા પ્રેમને લીધે મારો પણ તારા પર પ્રેમ ભિલારાઈ ગયો છે. આકાશ સર્વ વસ્તુથી સૂક્ષ્મ હોવા છતાં પણ જેમ ભિલારાઈ ગયો છે. આકાશ સર્વ વસ્તુથી સૂક્ષ્મ હોવા છતાં પણ જેમ તેને ગાળી લેવામાં આવે, અમૃત (ફળ) અંતબોદ્ધ મિષ્ટ હોવા છતાં જેમ તેની છાલ ઉતારવામાં આવે, અથવા દીપકને દેખાડવા સારું જેમ બીજો દીપક પ્રકટાવવામાં આવે; જે સૂર્યના પ્રકાશથી પાતાળમાંના પરમાણુ પણ દેખાય છે, તે સૂર્યની આંખમાં પણ જેમ અંજન

આંજવામા આવે; તે જ પ્રમાણે હું સર્વજ્ઞ હોવા છતાં પણ સર્વ જ્ઞાનોનો વિચાર કરીને મારા નિશ્ચિત અભિપ્રાય પ્રમાણે જે ઉત્તમ જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન હે ધનંજય ! મેં તને કહી સંભળાવ્યું છે. હવે તું પણ એ વિષે ખરાબર વિચાર કરી નિશ્ચય કર અને પછી જેમ તને કાવે તેમ કર. (૧૩૩૨)

દેવનું આ કથન સાંભળ્યા પછી અર્જુને ‘દેવે મને છેવટનો નિર્ણય કહી દીધો; હવે શ્રવણસુખથી હું વચિત થયો’ એમ માન્યું તેથી તેના મનમાં માહું લાગ્યું અને ‘હજી પણ દેવ કાંઈ બોલે અને હું શ્રવણ કરું,’ એવી ઇચ્છાથી તે સ્વસ્થ બેઠો. આવી સ્થિતિ બેઠું દેવ બોલ્યા : ‘હે અર્જુન ! તું કહેલા જ્ઞાનની વચ્ચના કરનાર નથી; તું ખરેખર અવચક જ છે, તથાપિ તારા આ સ્વસ્થ બેસવાથી એમ જણાય છે કે, હજી પણ કાંઈ સાંભળવાની તારી ઇચ્છા છે. પીરસનાર માણસ પદાર્થ પીરસતો હોય, છતાં પણ બે ક્ષુધિત મનુષ્ય શરમાઈને ‘બસ થયું, બસ થયું’ એમ કયાં કરે, તો ક્ષુધાની પીડા સહન કરવા ઉપરાંત તેને વચકતા (કગાઈ)નો દોષ પણ લાગે છે; તે પ્રમાણે સર્વજ્ઞ શ્રીશુરની પ્રાપ્તિ થવા છતાં જે મુમુક્ષુ સંકોચ રાખીને આત્મ-સ્વરૂપનો ખુલાસો તેની પાસેથી ન બેળવે, તો તે પોતાના લાભને બોઈ બેસવા ઉપરાંત શુરની વચ્ચના કરવાના પાતકને વહોરી દે છે, અને પોતાના હિતથી પણ હીનભાગી થાય છે. પરંતુ હે અર્જુન ! સ્વસ્થ રહેવામાં તારો અભિપ્રાય એવો છે કે, હજી મારે એક વાર પુનઃ પણ આ જ્ઞાનનો સારાંશ તને કહી સંભળાવવો. એ વચન સાંભળી પાર્થ સવિનય કહેવા લાગ્યો : ‘હે શુરો ! આપે મારા મનમાંની વાતને ખરેખર બહુ દીધી છે. અને એ પુનઃ કહી બતાવવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. કારણ કે આપના વિના બીજો કોઈ જ્ઞાતા છે ખરો ? ના. સર્વ જગત આપનું દશ્ય (જોવાની વસ્તુ) છે અને તે સર્વને બહુનારા એકલા આપ જ છો. પછી સૂર્યને સૂર્ય કહીને તેની પ્રશંસા શી કરવાની ?’ અર્જુનનાં આવા વચનો સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે, ‘આ તારા બોલવામાં શું મારું થોડું વર્ણન થયાનું તું સમજે છે કે ?’ (૧૩૪૦)

સર્વગુણતમં મૂયઃ શૃણુ મે પરમં વચઃ ।

દૃષ્ટોઽસિ મે દ્વદમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

સર્વથી અતિશય શુદ્ધ, એવું મારું વચન તું પુનઃ સાંભળ; કારણ કે હું મારો બહુ જ પ્રિય (ભક્ત) છે, અને તેથી હું તને તારા હિતની વાત કહું છું. ૬૪

ત્યારે પુનઃ એક વાર તારા અવધાનને સારી રીતે વિસ્તીર્ણ કરીને મારાં નિર્મળ વચ્ચનો સાંભળ. એ વચ્ચનો વાચ્ય છે, એટલે જોલાય છે કિંવા શ્રાવ્ય હોવાથી શ્રવણ કરાય છે, એમ નથી; કિંતુ એ વચ્ચન કેવળ પ્રહાસસ્વરૂપ જ છે. પરંતુ તું ભાગ્યવાન હોવાથી એ તને પ્રાપ્ત થયેલું છે. હે ધનંજય ! બધ્યા જોતાંની સાથે જ કાચબીની દૃષ્ટિને પાનો છૂટે છે અને તેથી બધ્યાંઓ તૃપ્ત થાય છે; અથવા આકાશ પોતાના ગર્ભમાં આતક પક્ષી માટે સર્વકાળ પાણી બળવી રાખે છે; અર્થાત્ જે બચહાર જ્યાં થતો નથી, તેનું ફળ ત્યાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. દૈવ જ્યારે અનુકૂળ હોય છે, ત્યારે કયો લાલ ન મળી શકે ? બાકી એ રહસ્ય કેટલું બધું દુર્લભ છે, તે કહી શકાતું નથી; કારણ કે આ રહસ્ય દ્વૈતભાવનો પરિત્યાગ કરી ઐક્યના આગારમાં ભોગવવાને યોગ્ય છે. હે પ્રિયોત્તમ ! મારા ઉપચારરહિત પ્રેમનો જે તું વિષય થયો છે, તે તું ખીજે કોઈ નહિ, પણ મારો આત્મા જ છે, એમ જ સમજ. હે અર્જુન ! આરસીને વારંવાર લૂછીને સ્વચ્છ કરવામાં આવે છે, તે આરસીને માટે નહિ; પરંતુ પોતાના સ્વરૂપના સૌખ્યને ભોગવવા માટે જ આપણે તે લૂછવાનું કાર્ય કરીએ છીએ; તેમ હે પાર્થ ! વિના કારણ તારું નિમિત્ત બતાવીને હું જે જોણું છું તે હું મારા પોતાને માટે જ જોણું છું. તારામાં અને મારામાં કોઈ જ દ્વૈતભાવ નથી એટલા માટે મારા અંતરનું શુદ્ધ તને કહું છું; કારણ કે એકનિષ્ઠ ભક્તનો તો મને નાદ જ લાગ્યો છે. હે પાંડુસુત ! જે પ્રમાણે મીઠું પોતાનું સર્વ સ્વત્વ જળને સમર્પણ કરી દે છે અને તે જળસ્વરૂપ થવામાં શરનાતું નથી, તેવી રીતે તું પણ મારી સાથે જ્યારે લેહભાવ રાખતો નથી; તો પછી હું પણ તારાથી કોઈ પણ વાત શુભ શી રીતે રાખી શકું ? એટલા માટે જેટલાં શુદ્ધ રહસ્યો છે, તે સર્વ જે મારાં શુદ્ધ વચ્ચન સમક્ષ ઉઘાડાં પડી બચ છે, તે મારું નિર્મળ શુદ્ધ વચ્ચન સાંભળ. (૧૩૫૨)

મન્મના મવ મજ્જત્તો મઘાજી માં નમસ્કુર ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ૬૫ ॥

મારામાં મન રાખ, મારી ભક્તિ કર, મારું પૂજન કર અને મને નમસ્કાર કર; એમ કરવાથી તું મને જ પ્રાપ્ત થઈશ, એમ હું પ્રતિજ્ઞા કરીને તને સત્ય કહું છું, કારણ કે તું મને પ્રિય છે. ૬૫

હે વીર અર્જુન ! તારા માનસિક અને શારીરિક સર્વ વ્યાપારનો વિષય મને સર્વવ્યાપકને જ બનાવ. વાયુ જે પ્રમાણે સર્વ દિશાએથી

આકાશમા મળેલો હોય છે, તે જ પ્રમાણે તું જે બધાં કર્મ કરે, તે મારી પ્રીતિને અર્થે જ કર. વધારે શું કરું? તું તારા મનને મારું જ નિવાસસ્થાન બનાવ. કર્ણ દ્વારા તું મારા જ શુભોત્તુ શ્રવણ કર. આત્મજ્ઞાનથી સુક્ત એવા સંતો કે જેઓ મારાં જ સ્વરૂપો છે તે સંતોમાં, કોઈ મનુષ્યની દૃષ્ટિ કામિની સ્ત્રીમાં જેમ લુબ્ધ હોય છે, તે પ્રમાણે, તું તારી પોતાની દૃષ્ટિને, નિરંતર લુબ્ધ રાખ. વસ્તુમાત્રનું વસતિસ્થાન જે હું, તે મારાં જે નિર્મળ નામો, તેમને અંતઃકરણમાં ઉતારવા માટે તારી વાચાથી રટણ કર. હાથો વડે જે જે કર્યો કરે કે પગ વડે જ્યાં જ્યાં જાય, તે તે સર્વ ક્રિયા મારે માટે જ કર. તારા પોતાના કે અન્યના ઉપયોગ માટે જે જે ક્રિયા કરે, તે સર્વ હે અર્જુન! મને જ સમર્પણ કરીને તું મારો જ યાજ્ઞિક થા. એક એક કરીને કેટલીક વાતો શીખતુ? તારામાં સેવકભાવનો ઉદ્ભવ કરી સર્વત્ર જે જે દૃષ્ટિગોચર થાય, તે તે સર્વ મદ્રૂપ જ છે, એમ સમજી તેની સેવા કર તથા ભૂતદ્વેષ છોડીને સર્વ સ્થળે એક હું જ છું, એવી પ્રતિતિપૂર્વક નમ્ર બનીને મને સર્વત્ર વંદન કર. આથી મારો અત્યંત આશ્રય તને પ્રાપ્ત થશે. પછી સર્વ જગતમાંનું તૃતીયત્વ નષ્ટ થઈ મારો અને તારો એકાંતવાસ થયેલો તું જોઈશ. પછી ગમે તે અવસ્થામાં અને ગમે તે વેળાએ હું તને અને તું મને જોગવીશ. આ પ્રમાણે સહેજે તારા સુખની વૃદ્ધિ થશે અને હે અર્જુન! તૃતીયત્વ (જગદ્-ભાવ) આડે આવે છે તે હ્રુત થયું, એટલે તું મારો જ એટલે કે તું મને જ પ્રાપ્ત થવાનો જ. જળને નાશ થયા પછી તેમાંના પ્રતિબિંબને મૂળ બિંબની સાથે એકથ પામતાં કરી હરકત આવતી નથી; તે જ પ્રમાણે વાયુને આકાશની સાથે કે તરંગને સમુદ્રની સાથે મળી જવાને કાંઈ પણ હરકત હોય છે ખરી? અર્થાત્ દેહલેહને લીધે તું અને હું-એવો જે લેહ દેખાય છે તે લેહનો લોપ થતા તું મદ્રૂપ થઈશ. આ મારું કથન સત્ય હશે કિંવા અસત્ય હશે, એવી મારા કથન વિશે શંકા પણ થવા દેતો નહિ; કારણ કે હું તારા શપથ લઈને કહું છું કે, મારા આ કથનમાં લેશમાત્ર પણ અસત્ય નથી; પરંતુ તું કદાચિત્ એવી કલ્પના કરીશ કે, મેં તારા શપથ ખાધા, એટલે હું તો સુક્ત જ રહીશ અને એનું પરિણામ કેવળ તારા પર જ થશે, પરંતુ ખરી રીતે જોતા એમ નથી. તારા સોગંદ ખાવા, એ કેવળ મારા પોતાના જ સોગંદ ખાવા સમાન છે; પ્રીતિનો પ્રકાર જ એવો છે કે, તેથી મનુષ્યને કોઈ પણ પ્રકારની શરમ

જ લાગતી નથી, જેના બોલ પર કોઈ વિશ્વાસ મૂકતું નથી, તેને જ શપથ ખાવાનો પ્રસંગ આવે છે, પરંતુ ભગવાનને તો વેદ પણ જાણે છે કે, તે નિર્લેદ છે; અને તેની જ સત્તાથી આ જગદ્દાસાસ દેખાય છે અને તેની આજ્ઞામાં એવી શક્તિ છે કે, તે કાળને પણ જીતે છે; તે હું-દેવ સત્ય સંકલ્પ ધરાવું છું અને જગતના હિત માટે પિતાના એવી લાગણી ધરાવનારો છું; તો મારે શપથ લેવાની ખટપટ શા માટે કરવી ? પરંતુ હે અર્જુન ! તારો મને જે અતિશય છંદ લાગેલો છે, તેના યોગે મેં ઇશ્વરત્વનો ત્યાગ કરી દીધો છે, અને હું તારો ભક્ત થયેલો હોવાથી હું અર્થો છું અને તને મારો નાહ લાગી, તું મદૂપ થવાથી આપો છે (અર્થાત્ હું પ્રભુ હોવા છતાં તું મદૂપ થયેલો હોવાથી મારા કરતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ છે; એમ કહી ભક્તિનો ઉત્કર્ષ દર્શાવ્યો છે). હે ધનંજય ! રાજા પણ પોતાના કાર્ય માટે જેમ પ્રધાન આદિ પોતાની સલાહના અધિકારીઓ સાથે મળીને તેમનો પોતામાં વિશ્વાસ બેસાડવા માટે ખાસ પોતે પોતાના જ શપથ લે છે, તેવો જ આ પ્રકાર છે. ત્યારે અર્જુન બોલ્યો કે : ‘હે દેવ ! આવાં અદ્ભુત વચન ન કહો. કેવળ આપના નામસ્મરણથી જ અમારાં સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે, એવા આપ બોધ આપો છો અને વળી શપથ પણ લો છો; એ આપના વિનોદનો કાંઈ પાર છે ખરો ? કમળસસુદાયને સૂર્યનો ચત્કિચિત્ પણ પ્રકાશ મળતાં તે પ્રકાશિત થઈ જાય છે; એમ હોવા છતાં સૂર્ય તો પોતાના સામર્થ્યથી જગતમાત્રને એકંદર પૂર્ણ અંશથી પ્રકાશિત કરે છે; અને કેવળ નિમિત્ત કમળતું છે. ચાતકની તૃષા તૃપ્ત કરવાને ટીપું જળ પણ બસ છે; પરંતુ મેઘ એટલી બધી વૃષ્ટિ કરે છે કે, તેનાથી સંપૂર્ણ પૃથ્વી જળમય થઈ જળના રાશિથી મહાસાગર પણ છલાછલ ભરાઈ જાય છે, એટલું તેણે ઔદાર્ય અને સામર્થ્ય છે; માટે હે કૃપાનિધે ! આપના ઔદાર્યની કાંઈ સીમા નથી. મને નિમિત્ત કરી જગદુદ્ધાર કરવા સારું જ આપે આટલું બધું જ્ઞાન મને કહી સંભળાવ્યું છે.’

એના ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું કે : ‘બસ, હવે તારી આ સ્તુતિ રહેવા દે; પરંતુ તને મેં જે ઉપાય કહેલો છે તેથી તું મદૂપ થઈશ. હે ધનંજય ! મીઠું સમુદ્રમાં પડ્યા પછી જેમ જેમ વખત જતો જાય છે, તેમ તેમ તે પીગળતું જાય છે અને પછી તેને શેષ રહેવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન હોતું નથી; તેમ સર્વ પ્રકારે સર્વત્ર મારું ભજન કરવાથી

- સર્વત્ર હું જ છું, એવી જ્યાં તારી યુદ્ધિ થઈ, એટલે તારા અહંકારનો સમૂળ લોપ થતાં તું મદ્રૂપ થઈ જઈશ. એ પ્રમાણે કર્મથી આરંભ કરીને જ્ઞાન દ્વારા મારી પ્રાપ્તિ થાય; તે સર્વ ઉપાયોના પ્રકારો તને સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહી સંભળાવ્યા, અર્થાત્ હે પાંડુસુત ! પ્રથમ સર્વ કર્મો ઇન્ધિરાર્પણ કરવાં, એટલે એથી સર્વત્ર ઇન્ધિરનો નિવાસ છે, એવી ભાવના થાય છે. પછી મારા પ્રસાદ વડે, મારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ્ઞાનથી મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તે અવસ્થા મળી જાય છે. હે પાર્થ ! આ પ્રમાણે મારા સ્વરૂપમાં મળી ગયા પછી સાધ્ય અને સાધન લય પામે છે તથા કંઈ પણ કર્તવ્ય શેષ રહેતું નથી. તે તારાં સર્વ કર્મો સર્વ કાળે મને અર્પણ કર્યા છે. તેથી આજે મારી પ્રસન્નતા તને મળી છે. હવે એ મારી પ્રસન્નતાના બળથી શુદ્ધપ્રસંગની અઠ્યલ્પની કશકાર ન કરતાં હું તને આવી મળ્યો છું અને તને મારો બોધ પ્રાપ્ત થયો છે (માટે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે તું વર્ત). ગીતાના રૂપમાં દષ્ટાંત તથા યુક્તિ સહિત જે જ્ઞાન તને કહી સંભળાવ્યું, તે જ્ઞાન વડે પ્રપંચભેદ સહિત તારું અજ્ઞાન લુપ્ત થશે અને હું એકત્વભાવે તને પ્રાપ્ત થઈશ. તને મેં મારું જે જ્ઞાન, નાના પ્રકારથી-બુદ્ધે બુદ્ધે રૂપે-કહ્યું છે, તે જ્ઞાનના બળ વડે ધર્મોદ્ધર્મજન્ય પાપપુણ્યનો અને સર્વ અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કર. (૧૩૮૬)

સર્વધર્માન્યપરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અર્હ ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિष્યામિ મા શુચઃ ॥ ૬૬ ॥

તું સર્વ ધર્મોના પરિત્યાગ કરીને મારે એકલાને જ શરણે આવ; હું તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ, તું શૌક કરીશ નહિ. ૬૬

આશાથી જેમ હુઃખની, નિંદાથી પાતકોની અને દુર્દૈવના યોગથી દારિદ્ર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પ્રમાણે સ્વર્ગ અને નરકની પ્રાપ્તિ થવામાં સાધનભૂત ધર્મ અને અધર્મ, જે અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે અજ્ઞાનનો આ જ્ઞાન વડે સમૂળો નાશ કરી દે. જે રજ્જુ પર સર્પનો ભાસ થયેલો હોય છે, તે રજ્જુ • હાથમાં લીધા પછી જેમ સર્પભ્રમ નષ્ટ થાય છે, અથવા નિદ્રાની સમાપ્તિ થતાં જેમ સ્વપ્નમાના ધરબાર સહિત સર્વ પ્રપંચનો નાશ થાય છે, પાંડુરોગ (કમળા) નો લોપ થતાં જેમ ચક્રમા ભાસતી પીળાશ દૂર થાય છે, વ્યાધિનો અત આવતાં જેમ મુખની કંઠવાશ મટી જાય છે, દિવસ પૂરો થતાં જેમ મૃગજળનો અંત પોતાની ગેળે આવે છે, અથવા કાષ્ઠનો ત્યાગ કર્યો

એટલે જેમ અગ્નિનો ત્યાગ થાય છે, તે પ્રમાણે ધર્મધર્મનો ભાસ કરાવનાર જે અજ્ઞાન તેનો ત્યાગ કર્યો એટલે સર્વ ધર્મો પોતાની જોળે જ જતા રહેવાના ! એ અજ્ઞાનનો દોષ થયો એટલે સ્વભાવતઃ હું એકલો જ શેષ રહીશ (અર્થાત્ આત્માને વિશે રહેલ આવરણરૂપ અજ્ઞાનતાનો નાશ થવાથી આત્મા પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થશે). જે પ્રમાણે નિદ્રા અને તેના દ્વારા ભાસેલું સ્વપ્ન એ ઉભયનો લય થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય પોતે એકલો જ અવશિષ્ટ રહે છે; તે જ પ્રમાણે જેને મારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેને મારા સિવાય ભિન્ન કે અભિન્ન અન્ય કોઈ પણ ભાવ અવશિષ્ટ રહેતો નથી, પછી તે ‘હું જ છું’ એવી યુદ્ધિથી મારા સ્વરૂપમાં ઐક્ય પામે છે. અહંતાનો ભેદ ન રાખી મારી એકતાને જાણવી, તે કૃતિને જ ‘તે મારે શરણે આવ્યો’ એમ કહેવી બોધ એ. જેવી રીતે ઘટના ઉપાધિથી ઘટાકાશ ભિન્ન દેખાય છે અને ઘટનો નાશ થતાં ઘટાકાશ મહાકાશમાં ઐક્ય પામે છે; તે પ્રમાણે મારે શરણે આવવાથી (અર્થાત્ મારા વિચારને અનુસરવાથી અથવા ભેદાભેદનો વિચાર દૂર કરી તું, ભીખમ, દ્રોણ સર્વ હું જે પરબ્રહ્મ છું, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે ને પુનઃ હું જે પરબ્રહ્મ છું તેમાં જ લય પામવાના છે, અને કર્તારૂપ કોઈ નથી એમ જાણવા તથા માનવાથી) તું મારા સ્વરૂપમાં ઐક્ય પામીશ. સુવર્ણનો મણિ જે પ્રમાણે સુવર્ણની સાથે એકરૂપ હોય છે, અથવા પાણીની લહરી જેમ પાણીની સાથે એકરૂપ હોય છે, તેવી રીતે હે ધનંજય ! તું પણ એકત્વથી મારે શરણે આવ; પરંતુ વડવાનલ જેમ સમુદ્રને શરણે જવા છતાં પણ નાશકારક થઈ પડે છે, તેવી રીતે મારે શરણે આવી મારી સાથે દ્વેતભાવથી વર્તવાનો વિરુદ્ધ માર્ગ છોડી દે. મારે શરણે આવવા છતાં ‘હું જીવ છું’ (અર્થાત્ તે જીવભાવથી ભિન્ન રહે છે); એમ કહેતાં તેની યુદ્ધિ કેમ લગતી નથી ? એ તો ધિક્કારપાત્ર જ છે. હે ધનંજય ! સામાન્ય રાજ્યના રાજા સાથે સંસર્ગમાં આવેલી તેની કાસી પણ રાજાના જેટલી જ સમાનતા પ્રાપ્ત કરે છે; તો પછી હું જે વિશ્વનો ધંધર, તેનો ભેટો થવા છતાં જીવદશાતું બંધન તૂટતું નથી, એવું નિઃશંકીય કથન તું કદાપિ સાંભળીશ નહિ. એટલા માટે મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા પછી મારી ભક્તિ સહેજ થશે. આવી ભક્તિ આ જ્ઞાન વડે પ્રાપ્ત કરી લે.

મંથન કરીને કાઢી લીધેલું માખણ પુનઃ છાશમાં નાખવાથી તે

- જેમ તેની સાથે જળતું નથી, તે પ્રમાણે અદ્વિતીય યોધથી તું મારે શરણે આવ્યા પછી તને ધર્મોધર્મનો સ્પર્શ થનાર નથી. દોષ'ડને સાફ કરીને ખીટીએ ટાંગવા છતાં પણ તેને કાટ ચડે છે; પરંતુ પારસ-મણિના સ્પર્શથી બ્યારે તે જ દોહ સુવર્ણ થાય છે, ત્યારે તેને મૃત્તિકામાં દાટવામાં આવે, તોપણ તેને કાટ ચડતો નથી. વધુ જો શું કહું ? જેમ કાષ્ઠના ઘર્ષણ દ્વારા ઉપજાવેલા અગ્નિને પુનઃ કાષ્ઠમાં સમાવી શકાતો નથી; હે અર્જુન ! સૂર્યને જેમ અધકાર ભેટી શકતો નથી, અથવા જાગત થયા પછી જેમ સ્વપ્ન જણાતું નથી; તેમ જ મારી સાથે ઐક્ય પામ્યા પછી સર્વરૂપ એવો જે હું, તેના સિવાય બીજું કોઈ પણ અવશિષ્ટ રહેતું નથી. એટલા માટે, પાપ-પુણ્યની કે ધર્મોધર્મની ચિંતા કરીશ નહિ. તારા પાપ અને પુણ્ય સર્વ હું પોતે જ થઈશ, સમજ્યો કે ? સર્વ બધોને ઉત્પન્ન કરનાર જે પાપ, તેનું મારાથી બિન્ન અવશિષ્ટ રહેવું, એ જ મુખ્ય લક્ષણ છે. મારા જ્ઞાનથી તે નાશ પામશે. હે વિચારશીલ અર્જુન ! પાણીમા મીઠું પડ્યું, એટલે તે જળરૂપ બને છે, તેવી જ રીતે તું પણ અનન્ય ભાવથી મારે શરણે આવતાં મરૂપ થઈશ. હે ધનજય ! આના યોગથી તું પોતાની મેળે જ સર્વ બધોનો મુક્ત થઈશ. એટલા માટે તું મને જાણી લે, એટલે હું તને સર્વ બધોનાંથી મુક્ત કરીશ. હે સુમતે ! ધર્મોધર્મની ચિંતા મનમાં રાખીશ નહિ. એક અદ્વિતીય જે હું, તેમને જાણીને મારે શરણે આવ એટલે થયું ! (૧૪૧૬)

સર્વ રૂપોનુ રૂપ, સર્વ દૃષ્ટિ અને સર્વ દેશોનુ વસતિસ્થાન એવા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, તે આ પ્રમાણે બોલ્યા અને પોતાનો ભૂષણયુક્ત જમણા હાથ આગળ ધરી પોતાને શરણે આવેલા ભક્તરાજ અર્જુનને આલિંગન દીધું. જે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન થવાથી, શબ્દ અને બુદ્ધિને પાછાં ખેંચીને કથન પાછું વળ્યું છે, એવું જે શબ્દ અને બુદ્ધિથી કળી ન શકાય એવું સ્વરૂપ, તે સ્વરૂપનું દાન આપવા માટે દેવે આલિંગનનું નિમિત્ત કર્યું. આ રીતે દેવે અર્જુન સાથે પોતાનું હૃદય મેળવી પોતાના હૃદયમાંનું જ્ઞાન તેના હૃદયમાં પૃથું અને દેવ-ભક્તનું દ્વૈત ખડિત કર્યા વિના જ અર્જુનને આત્મસ્વરૂપ કર્યો. એક દીપક વડે બીજો દીપક પ્રદીપ્ત કરવાથી જે પ્રમાણે દ્વૈતનો નાશ ન થતાં અદ્વૈત અવિચળ રહે છે, તેવો જ એ આલિંગનનો પ્રકાર થયો; એટલે કે દેવે દ્વૈતનો ભંગ કર્યા વિના જ અર્જુનને પોતાનું સ્વત્વ અર્પણ કર્યું, તે વખતે અર્જુનને આનંદસૌખ્યનું જે પૂર આવ્યું, તે ગી. ૪૭

પૂરમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સર્વવ્યાપક હોવા છતાં પણ દૂખી ગયા. સમુદ્રમાં સમુદ્ર મળતાં પાણી બમણું વધવાથી પૂરવણી માટે જેમ આકાશને ઘડણું કરવું પડે છે, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન, એ ઉભય આલિંગનપ્રેમને શમાવી શક્યા નહિ ! તેના રહેસ્યને અન્ય કોણ જાણી શકે ? વધારે શું કહું ? સર્વ વિશ્વ નારાયણરૂપ જ થઈ ગયું.

એ પ્રમાણે વેદોનાં મૂળ સૂત્ર અને જેના શ્રવણ-પઠનનો સર્વને અધિકાર છે, એવું આ પવિત્ર ગીતાશાસ્ત્ર શ્રીકૃષ્ણે પ્રગટ કર્યું. ગીતા-શાસ્ત્રને વેદનું મૂળ કેવી રીતે કહેવાય, તે સાંભળો; એમ શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા. જે ઈશ્વરના શ્વાસોચ્છવાસમાંથી વેદ નીકળ્યા, તે જ સત્યસંકેદપ ઈશ્વર શ્રીસુખે પ્રતિજ્ઞા કરી ગીતાશાસ્ત્ર બોલ્યા છે; એટલા માટે ગીતાશાસ્ત્રને વેદોનું મૂળ કહેવું યોગ્ય છે. વળી બીજું પણ એક કારણ છે. જે વસ્તુ વૃક્ષસ્વરૂપે ન હોવા છતાં તેનો વિસ્તાર જેમાં અંતર્ગત હોય છે, તે તે વૃક્ષનું બીજ કહેવાય છે અને જેમ વૃક્ષ બીજમાં ગુપ્ત રહેલું હોય છે, તે પ્રમાણે ત્રિકાંડ વેદ (કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન) ગીતામાં ગુપ્તરૂપે રહેલા છે; એટલા માટે વેદનું બીજ ગીતા છે એમ મને લાગે છે, તેમ જ સ્પષ્ટતાથી દષ્ટિગોચર પણ થાય છે. જે પ્રમાણે રત્નો વડે અંગ સુશોભિત દેખાય છે, તે પ્રમાણે ગીતામાં વેદના ત્રણ કાંડો સ્પષ્ટ કરેલા છે. વેદના કર્માદિક ત્રણ કાંડો ગીતામાં કયે કયે સ્થળે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, તે દર્શાવું છું; સાંભળો. (૧૪૩૪)

પ્રથમ અધ્યાયમાં ગીતાશાસ્ત્ર ક્યારે અને શા માટે પ્રવૃત્ત થયું, તેની પ્રસ્તાવના છે. દ્વિતીય અધ્યાયમાં સાંખ્યશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. આ જ્ઞાનપ્રધાનશાસ્ત્ર સ્વતંત્ર મોક્ષદાયક છે, એ વાતનો આ દ્વિતીય અધ્યાયમાં સૂત્રરૂપે આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં અજ્ઞાનથી બદ્ધ થયેલા હોકોને મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો આરંભ કહ્યો છે. દેહાભિમાનરૂપી બંધનને અને નિષિદ્ધ કર્મને છોડી દઈ, વિહિત કર્મને નહિ છોડતાં સદ્ભાવપૂર્વક કર્યા કરવાં જોઈએ; એવો જે શ્રીકૃષ્ણે ત્રીજા અધ્યાયમાં નિર્ણય કરેલો છે, તેને કર્મકાંડ બોલો અને તે જ અજ્ઞાનમૂલક, પરંતુ અધિકારને લઈને આવશ્યક એવાં નિત્યનૈમિત્તિકાદિ કર્મ કરવા છતાં તે મોક્ષના કારણભૂત શી રીતે બની બાય છે, તે બોલવાની જેને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય; અર્થાત્ બદ્ધ મનુષ્ય સુમુક્ષુદશાને પ્રાપ્ત થાય, તેને માટે શ્રીકૃષ્ણે ઐદ્યાર્પણપૂર્વક

કર્મ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે અને કહ્યું છે કે, કાયા, વાચા અને મનથી જે વિહિત કર્મ કરવામાં આવે, તે એક ઈશ્વરપ્રસન્નતાના ઉદ્દેશથી જ કરીને ઈશ્વરાર્પણ કરી દેવાં જોઈએ. કર્મયોગી ઈશ્વરનું ભજન અને કથન કરવાનો પ્રકાર કહેવાનો આરભ ચોથા અધ્યાયના અંતિમ ભાગમાં કરેલો છે અને વિશ્વરૂપાત્મક અગિયારમો અધ્યાયપૂરો થતાં સુધી, કર્મ દ્વારા ઈશ્વરનું ભજન કરવું જોઈએ, એ જ વિષયનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમાંના ચતુર્થ અધ્યાયથી એકાદશ અધ્યાય પર્થતના આઠમા અધ્યાયમાં સર્વ વિદ્યોને દૂર કરી ઉપાસનાકાંડનું (દેવતાકાંડનું) વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને ઈશ્વરપ્રસાદ વડે શ્રીગુરુસંપ્રદાયથી જે કોમળ અને સત્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ બારમા અધ્યાયમાં ‘અદ્વેષા સર્વભૂતાનામ્’ એ શ્લોકથી લઈને અથવા તો તેરમા અધ્યાયમાંના અમાનિત્વમર્દમિત્વં ઇત્યાદિ શ્લોકથી વિસ્તારપૂર્વક કહેલું છે. આથી બારમા અધ્યાયને જ્ઞાનકાંડમાં જ ગણેલો છે. એ બારમા અધ્યાયના આરંભથી પંદરમા અધ્યાયના અંત સુધીના ચાર અધ્યાયોમાં કૃળ અને તેની પરિપાકસિદ્ધિનું નિરૂપણ કર્યું છે; એટલા માટે જેના અંતમાં કર્ત્વ્યમૂલમધઃશાલં ઇત્યાદિ શ્લોકોવાળો પંદરમો અધ્યાય છે; એવા એ પંદરમા અધ્યાયના અંત પર્થતના ચારે અધ્યાયોમાં જ્ઞાનકાંડનું વર્ણન છે, એવી રીતે, (કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન) આ એક ત્રિકાંડરૂપિણી આ ગીતા, તે ગીતા નહિ, પણ એક નાનીશી લાવણ્યમયી શ્રુતિ જ છે, કે જેણે ગીતાના પદ્યરૂપી રત્નોના ભડારને જન્મ આપેલો છે: અસ્તુ. એવી જે કાંડત્રયાત્મક આ શ્રુતિ તે ગર્જના કરી કહે છે કે, ‘થેલો, થેલો અને આ મોક્ષરૂપી કૃળને અવશ્ય હ્યો.’ તે જ્ઞાનના સાધનો સાથે જેઓ અહર્નિશ વેર રાખે છે, તેવા અજ્ઞાની વર્ગનું વર્ણન સોળમા અધ્યાયમાં કરેલું છે, તથા શાસ્ત્રની સહાય લઈ તે વેરીને છોડવાનો સંદેશ સત્તરમા અધ્યાયમાં છે. આ પ્રમાણે પહેલાથી સત્તરમા અધ્યાય સુધીમાં શ્રીકૃષ્ણે વેદોનું જ તાત્પર્ય કહ્યું છે અને જેમાં એ સર્વ અર્ધના અભિપ્રાયનો વિચાર-સિદ્ધાવલોકન કરવામાં આવ્યું છે, તે આ અઢારમો કળશાધ્યાય છે. આમ સર્વ જ્ઞાનના ભડાર શ્રીકૃષ્ણે અત્યંત ઉદાર બનીને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અથરૂપે બાણે મૂર્તિમંત વેદની જ રચના કરી છે. વેદ સ્વયંપ્રજ છે, પણ તેના જેવા કૃપણ પણ બીજો કોઈ નથી; કારણ કે તેને ત્રણ જ વર્ણ સાંભળી શકે છે. અન્ય સ્ત્રી-શૂદ્રાદિ મનુષ્યો પણ સસારદુઃખમાં સપડાયેલાં હોવા છતાં તેમને વેદલાભ માટે અનધિકારી ગણ્યા છે; તેથી હું તો સમજું છું કે, શ્રીકૃષ્ણે એ ન્યૂનતા દૂર કરવા માટે જ વેદોને ગીતારૂપે રચી

પ્રગટ કર્યા છે, જેથી કોઈ પણ તેહું સેવન કરી શકે. હવે કોણ કહી શકશે કે, વેદ સુલભ થયા નથી? કેમકે તે અર્થરૂપે મનમાં પ્રવેશ કરે છે, શ્રવણ નિમિત્તે કર્ણમાં પ્રવેશે છે અને જપના નિમિત્તે મુખમાં રહે છે. એ ગીતાનો પાઠ કરી શકાય છે; તેનો પાઠ કરનારના સંસારમાં રહી શકાય છે અથવા પુસ્તકના નિમિત્તથી લખીને (કે છપાવીને*) લોકોને તે આપી શકાય છે અને એવી રીતે આ સંસારના ચૌટામાં જાણે મોક્ષસુખનું ઉત્તમ સદામૃત જ ખોલવામાં આવ્યું છે. જેમ આકાશમાં વસવાનો, પૃથ્વી પર બેસવાનો, સૂર્યપ્રકાશમાં વ્યવહાર કરવાનો અને આકાશની ભૂંઆઈને વાપરવાનો કોઈને પ્રતિબંધ નથી હોતો. તે પ્રમાણે એહું ગમે તે માણસ સેવન કરે; છતાં ગીતાશાસ્ત્ર પૂછતું નથી કે, તમે ઉત્તમ વર્ણના છો કે અધમ વર્ણના છો? એ તો સર્વ સંસારને મોક્ષગતિ આપી એકસરખો સુખી કરવા ઇચ્છે છે. આથી જણાય છે કે, વેદ જ પોતાની પાછલી નિંદાથી ભય પામી ગીતાના ગર્ભમાં આવીને હવે ચશને પાત્ર બન્યા છે.

સારાંશ કે, વેદો વડે સેવન કરવા યોગ્ય આ મૂર્તિમતી ગીતા છે અને શ્રીકૃષ્ણ પોતે પાંડુસુત અર્જુનને તે કહી સંભળાવી છે. ગાયની વત્સ પરની પ્રીતિને લીધે આખા ઘરને તેના દૂધનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે અર્જુનના નિમિત્તે સમગ્ર જગતનો (આ ગીતાપ્રાપ્તિ વડે) ઉદ્ધાર કરેલો છે! મનમાં ચાતકની ચિંતા રાખીને મેઘ જળની વૃદ્ધિ વર્ષાવે છે, પણ તેથી ચરાચરને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે; અથવા સૂર્ય કેવળ એક નિષ્ઠ કમળને માટે જ વારંવાર ઉદય પામે છે, તોપણ તેથી અખિલ ત્રિલુવનનાં સર્વ પ્રાણીઓનાં નેત્રોને પ્રકાશ મળતાં આનંદ થાય છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના નિમિત્તે ગીતા પ્રકાશિત કરીને જગતનો સંસાર જેવો ભારે ભોળો હલકો કરી નાખ્યો છે. એ શ્રીકૃષ્ણ નહિ, પણ નિજસ્વરૂપી આકાશનાં ત્રણે જગતોમાં સકળ શાસ્ત્રરૂપી રત્નપ્રભાને પ્રકાશિત કરનાર સૂર્ય જ છે. તે કુળને અત્યંત પવિત્ર ગણવું જોઈએ, કે જે કુળમાં આવા જ્ઞાનને પાત્ર અર્જુન ઉત્પન્ન થયો; અને જેના નિમિત્તથી આખા સંસારને સારુ આ ગીતારૂપી એક સ્વતંત્ર ઉદ્ધાન રચાયું. અસ્તુ.

પછી અર્જુન કે જે શ્રીકૃષ્ણ સાથે એકરૂપ બની ગયો હતો, તેને શ્રીકૃષ્ણ પાછા દ્વૈતભાવ પર લાવ્યા. પછી તેમણે કહ્યું કે, 'હે

* જ્ઞાનેશ્વરી છસો વર્ષ પર લખાઈ, ત્યારે છાપખાનાં ન હતાં; એટલે જ તેહું નામ તેમાં નથી આવવા પામ્યું.

પાંડવ ! મેં જે ગીતાશાસ્ત્ર તને કહી સંભળાવ્યું, તે તારા સમજવામાં આવ્યું કે નહિ ?' એટલે અર્જુને કહ્યું કે, 'હે પ્રભો ! આપની કૃપાથી તે મારા સમજવામાં આવ્યું છે.' પુનઃ પ્રભુએ કહ્યું કે, 'હે ધનન્ય ! સદ્ભાગ્યે કદાચિત્ દ્રવ્યાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે; પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલા દ્રવ્યાદિનો ઉપભોગ કેવી રીતે કરી લેવો, એ કોઈ એકાદ જ સમજી શકે છે. ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થઈને પુનઃ કેવી રીતે હ્રાસ થાય છે, એ વિશે શ્રીભગવાન ઉપપત્તિ કહે છે કે, ક્ષીરસાગર જેવા દૂધના પાત્રનું મથન કરવાને દેવો અને રાક્ષસોને કેટલો શ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો હતો ? પરંતુ એ શ્રમનું ફળ-અમૃત, તે પશુ પ્રાપ્ત થયું, પશુ તેને ચત્નથી જાળવવાની કળાને તેઓ ભૂલી ગયા અને તેથી જે અમૃત અમર થવાની આશાથી મેળવવામાં આવ્યું હતું, તે જ અમૃત રાહુના મરણનો હેતુ બન્યું. ઉપભોગ કરવાનું નહિ બાલુવાથી સપત્તિનું પરિણામ આવું ખરાબ આવે છે. નહુષ સ્વર્ગાધિપતિ બની ગયો; પરંતુ તે પદને અનુસરતું વર્તન રાખવાનું ભૂલી ગયો, તેથી તેને સર્પનો જન્મ લેવો પડ્યો,*

* નહુષ એ આયુ રાજના પુત્રોમાં સર્વથી જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો. આ રાજ્ય પરમ પરાક્રમી અને સદૃશ્યુ હતો; તેથી વૃત્રાસુરની હત્યાથી પીડિત થઈ ઇન્દ્ર જ્યારે જળમાં વિશ્રાંતિ લેતો હતો, ત્યારે સર્વ દેવો અને ઋષિઓએ મળી એને ઇન્દ્રપદનો અધિકારી કર્યો હતો. તેને ઇન્દ્રપુરીનો અધિકાર-ઐશ્વર્ય ભોગવતાં ભોગવતાં કેટલાક સમય પછી એમ લાગ્યું કે, ઇન્દ્રાણીનો ઉપભોગ પશુ આપણે લેવો જોઈએ. આથી તેણે દેવદૂતને ઇન્દ્રાણીની પાસે મોકલીને પોતાની ઇચ્છા તેને વિદિત કરી. ઇન્દ્રાણીએ વૃહસ્પતિની સમતિ લઈ એવો સંદેશો કહાવ્યો કે, 'તું એકાદ અપૂર્વ વાહનમાં બેસીને આવ, એટલે હું તારી સેવા કરીશ.' હવે નહુષ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'અપૂર્વ વાહન તે શું હશે ?' વિચાર કરતા કરતાં હુંદેવે તેને એમ સૂચ્યું કે, 'આજ સુધી કોઈએ વાહનને સપ્ત ઋષિ બેસા નથી; માટે આપણે આપણા વાહનને સપ્ત ઋષિ બેસાડીશું એટલે તે અપૂર્વ વાહન બનશે.' આ પ્રમાણે વિચાર કરી તેણે પોતાનું વાહન ઋષિઓ પાસે ઉપડાવ્યું અને તે ઇન્દ્રાણી પાસે જવાને નીકળ્યો. સર્વ ઋષિઓ પોતાના પગ નીચે કૃમિફટકાદિ ચગદાય નહિ, એટલાક માટે બેઈબેઈને પગ મૂકી ધીમે ધીમે આલતા હતા; પરંતુ નહુષને જવાની અતિ ત્વરા હતી, તેથી તે ઋષિઓને લતાપ્રહાર કરી બોલ્યો કે, 'સર્પ, સર્પ' (ત્વરિત ત્વરિત પગ જીચકો) આથી અગત્ય ઋષિને ક્રોધ ચઝ્યો અને તેઓ બોલ્યા કે, 'તું જ સર્પ થઈને પતન પામીશ.' આ સાંપથી તે તત્કાળ સર્પ થઈ ગયો અને અજગરના રૂપે હિમાલયના ચામુનગિરિ નામક શિખર પર તેનો વિનિપાત થયો.

(મ. ભા. ઉદ્યોગપર્વ-અ. ૧૧-૧૬)

એ શું તું નથી બાંધતો ? માટે હે ધનંજય ! તે અતિ પુણ્ય કૃત્યું છે, તેથી આજે તું ગીતાશાસ્ત્રનો વિષય બન્યો છે, પરંતુ હવે એ જ શાસ્ત્રના સંપ્રદાયને અનુસરીને આ શાસ્ત્રાર્થતું ઉત્તમ અનુધાન આદર્યાદી હે અર્જુન ! બે સંપ્રદાય વિરુદ્ધ અનુધાન કરીશ, તો અમૃત-મંથનના જેવા લાલ થશે. હે કિરીટિ ! ઉત્તમ અને નિર્દોષ ગાય પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેને અનુરૂપ દૂધ તેજ ત્યારે જ મળશે કે, જ્યારે તેને દોહવાની કળા અવગત થયેલી હોય, તેવી જ રીતે શ્રીશુર પ્રસન્ન થયેલા હોય, અને તેથી શિષ્યને વિદ્યા પણ પ્રાપ્ત થયેલી હોય, તોપણ તે સંપ્રદાય દ્વારા ઉપાસના કરવાથી જ ફળે છે; માટે આ શાસ્ત્રમાં જે ઉચિત સંપ્રદાય છે, તે હવે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળો. (૧૪૮૫)

इदं ते नातपस्काय नामक्ताय कदाचन ।

नचाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यस्यति ॥ ૬૭ ॥

મેં તને કહેલું આ જ્ઞાન તપસ્વિતને તું કરી પણ કહીશ નહિ; અભક્તાને પણ કહીશ નહિ; જેને સાંભળવાની ઇચ્છા ન હોય, તેને પણ કહીશ નહિ અને મારો દ્વેષ કરતો હોય, તેને પણ કહીશ નહિ. ૬૭

હે પાર્થ ! તને આ ગીતાશાસ્ત્રની આસ્થાપૂર્વક પ્રાપ્તિ થયેલી છે, તે તપોહીન મનુષ્યને કદી પણ તું કહીશ નહિ; અથવા તાપસ મનુષ્ય પણ બે શુભલક્ષિતરહિત હોય, તો વેદોએ જેમ અંત્યજને પોતાની પાસેથી દૂર કર્યો છે, તેમ તેને તું દૂર રાખજે; અથવા યજ્ઞને અવશિષ્ટ ભાગ (પુરોહિત) કાગડો વૃદ્ધ હોય, તોપણ તેને આપવામાં આવતો નથી; તે પ્રમાણે આ ગીતાશાસ્ત્ર શુભલક્ષિતરહિત તાપસ મનુષ્યને પણ કહેવું ન બોધ્યું; અથવા શરીરથી તપ કરીને શુર તથા દેવની જે ભક્તિ કરે છે, પરંતુ જેને શ્રવણની ઇચ્છા ન હોય, તે તપ અને શુભલક્ષિત-એ ઉભય અંગથી ઉત્તમ હોય, તોપણ ગીતા-શાસ્ત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. મોટી ઉત્તમ હોય, પરંતુ બે તેમાં છિદ્ર પાડવામાં આવ્યું ન હોય, તો તેમાં સુવર્ણનો તાર કેમ કરીને નાખી શકાય વાક ? સમુદ્ર ગંભીર છે, કો વાતની કોણ ના પાડી શકે એમ છે ? પરંતુ તેના પર મેઘવૃષ્ટિ થતાં તે વ્યર્થ બાય છે. વૃક્ષ થયેલાને પકવાત્તો ખીરચીને વ્યર્થ શુભાવવાં, તેના કરતાં ક્ષુધિત મનુષ્ય પ્રત્યે જ ઔદાર્ય. શા માટે પ્રગટ ન કરવું ? અર્થાત્ મનુષ્ય સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હોવા છતાં પણ બે તેને શ્રવણેચ્છા ન હોય, તો તેને ગીતાશાસ્ત્ર કૌતુકથી પણ કહીશ નહિ. રૂપનો વિષય નેત્રો વડે જ સમજવા યોગ્ય હોવાથી

તે જોવામા ચતુર જોવી આખો, શું પુખ્તની સુગધ લેવાને યોગ્ય થશે કે? અર્થાત્ જોવી યોગ્યતા જેની હોય છે, તે પ્રમાણે જ તે કાર્ય કરે છે. એટલા માટે હે સુભદ્રાપતે! તપસ્વી, દેવ અને શુરની ભક્તિ કરનાર હોય, છતાં જો શાસ્ત્રશ્રવણ પ્રત્યે પ્રીતિ ન હોય, તો તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. અથવા તપસ્વી હોય, દેવ અને શુરની ભક્તિ કરનાર હોય અને શ્રવણની ઇચ્છા પણ હોય, તોપણ સકળ લોકોનું શાસન કરનાર એવો જે હું, તેને તે સાધારણ મનુષ્યના જેવો ગણી કાઢતો હોય, તેમ જ મારી અને મારા ભક્તોની નિંદા કરતો હોય, તો તે પણ શ્રીગીતાશાસ્ત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી, એમ તું સમજ. તેની ઇતર સામગ્રી રાત્રિના સમયે દીપકની જ્યોતિ વિનાની, તેલ અને વાટથી ભરેલી દીવીની પેઠે વ્યર્થ છે. જેમ એકાદ મનુષ્ય તરુણ હોય, ગૌર વર્ણનો હોય અને શરીર પર ઠાગીના પણ ધારણ કર્યો હોય, પરંતુ તેનામાં જીવ ન હોય; સુવર્ણનું સુહર અને ઝગઝગાટ મારતું ઘર હોય; પરંતુ તેના આંગણમાં નાગણ બેઠેલી હોય; ઉત્તમ અન્ન તૈયાર કર્યું હોય, પરંતુ તેમાં વિષ નાખ્યું હોય; અથવા પેટમાં કપટ અને ખડારથી મૈત્રી હોય, તો તે જેમ વ્યર્થ છે, તેમ હે યુદ્ધિમાન્ અર્જુન! મારી અને મારા ભક્તોની નિંદા કરનારનું તપ, ભક્તિ અને યુદ્ધિ, એ સૌ કપટમય સમજીને તેને આ ગીતાશાસ્ત્રનો સ્પર્શ થવા ઇર્ષ્ય નહિ. નિંદક વિષે એથી વિશેષ તને શું કરું? તે બ્રહ્મદેવ જેવો હોય, તોપણ તેને કૌતુકથી સુદ્ધાં ગીતાશાસ્ત્ર કહીશ નહિ; અર્થાત્ હે ધનુર્ધર! જેણે તપરૂપી પાયો નાખીને તેના ઉપર શુરભક્તિરૂપી દેવાલય બાંધ્યું છે અને શ્રવણેચ્છારૂપી આગલો ફરવાને સદૈવ ખુલ્લો રાખી, અનિદારૂપી રત્નનો ઉત્તમ કળશ શિખરે ચડાવ્યો છે; (૧૫૦૮)

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तैश्चमिवास्पति ।

મક્તિ મયિ પરાં કૃત્વા મામેવૈવ્યત્યસંશયઃ ॥ ૬૮ ॥

જે (કોઈ) આ પરમ ગુહ્ય જ્ઞાન મારા ભક્તોને કહેશે, તે મારી દ્વંદ્વ ભક્તિ કરીને અને સચચરહિત થઈને મને જ પ્રાપ્ત થશે ૬૮

એવા ઉત્તમ બ્રહ્મરૂપી દેવાલયમાં ગીતારૂપી જ્ઞાનેશ્વરની સ્થાપના કર્યો પછી તને આ જગતમાં મારી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થશે; કારણ કે એ એક અક્ષરપણાથી અકાર, ઉકાર અને મકાર-એ ત્રણ માત્રાની કક્ષામાં જે રેખાકાર ગર્ભવાસમાં અટકેલો હતો, તે વેદોનું બીજ જે રેખાકાર, તે જ ગીતારૂપી વૃક્ષના વિસ્તારને પામ્યું છે. તેમાંના શ્લોક, તે ગાયત્રી-રૂપો અને કૃલો થયાં છે. એવી આ મંત્રરૂપ ગીતા જે કોઈ મારા

ભક્તોને સંભળાવે છે અને માતાનાં સ્તન સિવાય જેના જીવનનું અન્ય કોઈ સાધન નથી, એવા બાળકને જેમ માતા સાથે મેળવી આપવામાં આવે છે, તેમ જે મારા ભક્તોનો ગીતાની સાથે આદરપૂર્વક મેળાય કરાવી આપે છે, તે મૃત્યુ પછી મદ્રૂપ જ થાય છે. (૧૫૧૩)

• ન ચ તસ્માન્મનુષ્ઠેષુ કશ્ચિન્મે પ્રિયકૃત્તમઃ ।

મવિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો મુવિ ॥ ૬૯ ॥

મને જે મનુષ્યો પ્રિય છે, તેમનામા મારુ ગુણચાન કહેનાર મનુષ્ય કરતાં ઉત્તમ કોઈ પણ નથી, અને આ લોકમા તેના કરતા મને અન્ય કોઈ વિશેષ પ્રિય થવાનો જ નથી ૬૯

અને દેહ ધારણ કરેલો હોવા છતાં પણ જે દેહભાવથી અલિપ્ત હોય છે, તે મને પ્રાણથી પણ પ્રિય છે. જ્ઞાની, કર્મકં અને તપસ્વી લોકોમાં પણ ગીતાર્થ જાણનાર મને અત્યંત પ્રિય છે હે પાંડવ! જે મારા ભક્તજનોના સમુદાયને ગીતાશાસ્ત્ર સંભળાવે છે, તેના જેવો આ પૃથ્વીતલ પર મને અન્ય કોઈ પણ પ્રિય નથી. મારી પ્રીતિ માટે જ પોતાનું મન સ્થિર કરી જે મારા ભક્તને ગીતાશાસ્ત્ર શ્રવણ કરાવે છે, તે સંતજનોનો મુકુટમણિ જ છે. મને એમ લાગે છે કે, મારા ભક્તોના સમુદાયરૂપ ઉદ્ધાનમાં ગીતાના અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારો ભક્ત જાણે વસંત જ હોય ને! એથી વૃક્ષના નવપક્ષ્વની પેડે શ્રોતાઓના અંગમાં રોમાંચ ખડાં થાય છે; અને મંદ પવનથી વૃક્ષ હાલે, તેમ તેમનાં અંગ આનંદાવેશમાં ડાલતાં હોય છે; અને નક્ષત્રરૂપ પુષ્પમાંથી જે આનંદાશ્રુ ટપકે છે, તે મધુસ્રાવ સમાન શોભે છે, અને તે ઉદ્ધાનમાં કોકિલ પક્ષી જેમ મધુર સ્વરથી ગાયન કરે છે, તેમ આ શ્રોતૃમંડળ ગદ્ગદિત અંતઃકરણથી ભગવદ્ભાવને જયઘોષ કરે છે; અથવા તો અંદ્ર ગગનમાં દેખાતા જ જેમ ચક્રોર પક્ષીનો જન્મ સાર્થક થાય છે; અથવા તો મોરની ગર્જના સંભળતાં જ બાણે કે નવીન મેઘ હુકાર કરતો આવી પહોંચે છે; તે પ્રમાણે મારી પ્રાપ્તિ પર નજર રાખી જે સંતસમુદાયમાં ગીતાપદ્યરૂપી રત્નોની વૃષ્ટિ કરે છે, એના જેવો પ્રિય ભક્ત અગાઉ મને કોઈ મળ્યો નથી અને ભવિષ્યમાં મળનાર પણ નથી. હે અર્જુન! આ પ્રમાણે જે સંતજનોને ગીતાના અર્થની મિજબાની આપે છે, તેને હું મારા અંતઃકરણમાં ધારણ કરું છું. (૧૫૨૩)

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं सवादमावयोः ।

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્થામિતિ મે મતિઃ ॥ ૭૦ ॥

અને જે તારા અને મારા આ ધર્મયુક્ત સંવાદનું પકડન કરશે, તેણે જ્ઞાન-યજ્ઞથી મને પૂજ્યો છે એમ હું સમજીશ ૭૦

એ જ પ્રમાણે મારા અને તારા સમાગમમાંથી જે આ સવાદ થયો છે, તે આ પૃથ્વી પર મોક્ષને જીતવા માટે જ આવેલો છે. એ સકળ અર્થ પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર આપણા ઉદ્ધયના સવાદમાંનાં મહોનો વિચાર ન કરતાં જે કેવળ તેનો પાઠ જ કરે છે, તેણે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરી, તેમા અજ્ઞાનની આહુતિ આપી, મને-પરમાત્માને, હે અભ્યુત્ત ! સતુષ્ટ કર્યો, એમ જ થાય છે. ગીતાઈનો અનુભવ લઈ શોધક જ્ઞાની જે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ યોગ્યતા પરિણામે ગીતાને ગાનાર તથા તેનો પાઠ કરનાર પણ મેળવે છે; અર્થાત્ ગીતાના પાઠ કરનારને પણ છેવટે ગીતાઈ બાબુનારના જેટલી જ ફળપ્રાપ્તિ થાય છે; કારણ કે ગીતારૂપી માતાની આગળ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બાળકોનો લેલ નથી. (૧૫૨૮)

શ્રદ્ધાવાનનમ્રયશ્ચ શૃણુયાદપિ યો નરઃ ।

સોઽપિ મુક્તઃ શુભાંલ્લોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥ ૭૧ ॥

જે મનુષ્ય ભક્તિયુક્ત અત કરણથી નિર્મલ્સર થઈને આ ગીતાશાસ્ત્રનું કેવળ શ્રવણ કરે, તે પણ આ લોકમાંથી મુક્ત થઈને જે શુભ લોકમાં પુણ્ય-પુરુષો જાય છે, તે શુભ લોકમાં પ્રયાણ કરી શકે છે ૭૧

અને જે સર્વ પ્રકારે નિંદા છોડી, શુદ્ધ આસ્થાથી ગીતાના શ્રવણમાં શ્રદ્ધા રાખે છે, તેના કાનમાં ગીતાના અક્ષરો પડતાંની સાથે જ તેનાં પાપો નાસી જાય છે. જે પ્રમાણે અરણ્યમાં અગ્નિ લાગતાં પશુ-પક્ષી આદિ દશે દિશામાં નાસી જાય છે, અથવા સૂર્ય ઊગતાં જ જેમ અધકાર દૂર થાય છે, તે પ્રમાણે કાનના મહાદારથી ગીતાનો લોપ અંતઃકરણમાં પ્રવેશ જતાં જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની પહેલાનાં પાપોનો પણ લોપ થઈ જાય છે. આવી રીતે તેનું સર્વ કુળ પવિત્ર થઈને તે પુરુષ કેવળ પુણ્યરૂપ જ થાય છે. આ પ્રમાણે તેને અલભ્ય લાભ થાય છે.

આ ગીતાના જેટલા અક્ષરો કણ દ્વારા અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરે છે, તેટલા અશ્વમેધ કર્યાનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ગીતાના શ્રવણથી પાપોનો લોપ થઈ ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેના યોગથી અતે સ્વર્ગની સંપત્તિ મળે છે. આવો જે પુરુષ છે, તે મારી પ્રાપ્તિરૂપ પ્રવાસનો પ્રથમ મુકામ સ્વર્ગલોકમાં કરી, ત્યાં મરણમાં આવે ત્યાં સુધી સુખ લોગવ્યા પછીથી મને આવી મળે છે. હે ધર્મજય ! વધારે શું કહું ? ગીતાશ્રવણ કરનારને અને તેનો પાઠ કરનારને આનંદસ્વરૂપ જે

હું, તે મદ્રૂપ કૃણ જે ગીતા, તે ગીતાની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે, એટલા માટે, આના વિસ્તારને હવે રહેવા દો; પરંતુ જે કાર્ય માટે મેં આ ગીતાશાસ્ત્ર કહેવાનો આરભ કર્યો હતો, તે તારું કાર્ય થઈ ગયું કે નહિ ? (૧૫૩૯)

• કચ્ચિદેતચ્છ્રુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કચ્ચિદ્જ્ઞાનસંમોહઃ પ્રનષ્ટસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

હે પાર્થ! મેં કહેલું આ શાસ્ત્ર તે એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળ્યું ને? હે ધનંજય! અજ્ઞાનને લીધે તારા મનમાં જે મોહ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે નષ્ટ થયો ને? ૭૨

હે પાંડવ ! તો કહે જોઈએ, આ ગીતાશાસ્ત્રમાંના સર્વ સિદ્ધાંતો તારા મનમાં પૂર્ણ રીતે ઠસી ગયા છે કે કેમ ? મેં જે રીતે એ સિદ્ધાંત તારા કાનને સ્વાધીન કર્યાં, અને તેં સાંભળ્યા તે રીતે તારા કાનોએ તારા ચિત્તને તે સ્વાધીન કર્યાં છે કે નહિ, અથવા તારા કાનોએ વગ્ને જ માર્ગમાં ક્યાંક તેમને પાડી નાખ્યા, કિંવા એ તરફ લક્ષ ન રાખવાથી વગ્ને જ તેનો વ્યથ વ્યથ ગયો ? એમ તો બન્યું નથી ને ? મેં જે રીતે એ સિદ્ધાંતો કહ્યા, તેવી જ રીતે જો તે તારા હૃદયમાં ઠસી ગયા હોય, તો હું પૂછું, તેનો ઉત્તર સત્વર આપ જોઈએ ! પ્રથમ જે અજ્ઞાનજન્ય મોહથી તું ભ્રમિત થયો હતો, તે મોહ હજી તારી પાસે છે કે તેનો લોપ થઈ ગયો છે ? વધારે શું પૂછું ? તને તારા પોતામાં યુદ્ધ તથા પાપ દષ્ટિગોચર થાય છે કે કેમ, તે પણ કહે. હે પાર્થ રજો ને નિમ્નનૈઋત્યરૂપમાં નિમગ્ન થઈ જાય, એવી ધારણાથી આ પ્રશ્નના નિમિત્તથી ભગવાન તેને લેદરબુદ્ધિ પ્રતિ લઈ આવ્યા. જો પાર્થ પૂર્ણબ્રહ્મરૂપ થઈ જાયે, તો ભાવિ કાર્ય સાધી શકાશે નહિ; એમ ધારી શ્રીકૃષ્ણે તેને લેદ-દશાની મર્યાદા ઓળંગવા દીધી નહિ. બાકી સર્વજ્ઞ જે શ્રીકૃષ્ણ, તે શું પોતાની જ કૃતિ બાણતા નહોતા કે ? પરંતુ ઉપલા હેતુથી જ તેમણે અર્જુનને પ્રશ્ન કર્યો. આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરીને અર્જુનનું નષ્ટ થયેલું અર્જુનત્વ પાછું આણી, ‘હું પૂર્ણ દશાને પ્રાપ્ત થયો છું’ એમ તેની પાસે જ કહેવડાવ્યું છે. પછી પૂર્ણ ચંદ્ર જેમ વાસ્તવમાં ક્ષીરસમુદ્રથી અલિપ્ત* ન હોવા છતાં પણ તેને છોડીને

* એના સંબંધમાં ‘કોકિલ’ના તત્ત્વી રા. રા. કૃષ્ણાજી નારાયણ ટેંબુકર, લખે છે કે :

નાસિકના એક વિદ્વાન શાસ્ત્રી વેદશાસ્ત્રસંપન્ન રા. રા. શ્રીવર વામન દેશપાંડે કેટલાક દિવસ પૂર્વે આ ઓળી પર શંકા કરીને ખાસ મારી પાડે આવ્યા હતા; તે શંકા અતિ સચુકિતક અને લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે, તેથી તે

આકાશમાંના તારકાયુગ્મે સુશોભિત કરે છે, તેમ અર્જુન અહુ પ્રહ્ન-
ભાવ વીસરી જઈ સર્વ જગત પ્રહ્નથી ભરપૂર છે, એ વાત પણ વીસરી
ગયો અને તેના પ્રહ્નત્વનો પણ હોય થયો. આ પ્રકારે પ્રહ્નરૂપતાની

અત્રે સંક્ષેપમાં સમાધાન સહિત સાદર રમૂ કરું છું :

‘પૂર્ણ ચંદ્ર અલિપ્ત નહિ હોવા છતાં પણ અલિપ્ત હોય એમ દેખાતું છે.’
એવા કથનમાં કેનાથી અલિપ્ત? ક્ષીરસમુદ્ધથી? ને તેનાથી તે અલિપ્ત હોય
તો કેવી રીતે? વળી મૂળમાં ‘નીવડે ભૈસા ન નીવડત.’ એ શબ્દો છે, તે પણ
લક્ષમાં રાખવાના છે, આ તેમની શંકા હતી.

આ પર સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે :

ક્ષીરસાગરથી અલિપ્ત એ પ્રગટ જ છે. ચંદ્ર જે પ્રમાણે અલિપ્ત ન હોય;
છતાં પણ અલિપ્ત હોય એવો ભાસ થાય છે, તે પ્રમાણે જ અર્જુન પણ પ્રહ્ન-
સ્વરૂપથી અલિપ્ત ન હોવા છતાં અલિપ્ત હોય એમ દેખાવા લાગ્યો.

પ્રુલાસો અહીં ‘ક્ષીરાબ્ધિ’નો અર્થ કેવળ ‘સમુદ્ર’ જ સમજાવે.

कवचमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अम्मोणेस्तोयपानीयं नीरक्षीपंवृषावरम् ॥ ૨૫૮ ॥ (અમર)

કેઈ પણ પદાર્થનો ઉદય થતાં તે પૂર્વ તરફના સમુદ્રમાંથી (વા પર્વત
પરથી) ઉપર આવે છે, એમ જણાય છે. આવા ભાસને અનુલક્ષીને માનેશ્વરે આ
ઉક્તિ આપી છે. ચંદ્રોદય થતાં ચંદ્ર સમુદ્રમાંથી જ બહાર આવે છે. એવો
ભાસ થાય છે. ચંદ્રનું અર્ધબિંબ ક્ષિતિજ પર હોય છે ત્યારે તે સમુદ્રમાંથી,
જ નીકળે છે, એવો ભાસ થાય છે. તેનો સંપૂર્ણ ઉદય થતા પછી કલાક એ
કલાક વ્યતીત થાય છે; એટલે તે સમુદ્ર છોડીને એક હાથ કિંવા બે હાથ ઉપર
આવ્યો. એમ કહેવાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ ચંદ્રને તે ઉદયની સાથે કાંઈ પણ
સંબંધ હોતો નથી. સમુદ્ર અને ચંદ્રની વચ્ચે જે નિયમિત અંતર હોય છે, તે
તો કાયમનું કાયમ જ હોય છે, તેમા તિલ માત્ર પણ ફરક પડતો નથી. વસ્તુતઃ
તે સમુદ્રથી હાથભર જાયે પણ જતો નથી અને હાથભર નીચે પણ જતો નથી;
કારણ કે ચંદ્ર ઉપર આવ્યો, એવો આપણને જે ભાસ થાય છે, તે આપણી
પૃથ્વી જ પૂર્વ તરફ નીચે ને નીચે ભય છે. તેથી થાય છે. ચંદ્ર પૃથ્વી કિંવા
સમુદ્રથી એક જ ત્રિજ્યા પર નિરતર રહે છે. તે ઉદિત થતા વખતે તે ત્રિજ્યાના
જે બિંદુ પર હોય છે, તે જ બિંદુ પર લાર પછી બે કલાકને અંતરે પડ
હોય છે. તેની ત્રિજ્યાના અતરમાં જરા પણ ફરક પડતો નથી. તેમ જ ખરેખર
તે સમુદ્ર કરતાં એક હાથભર જાયે પણ જતો નથી અને નીચે પણ જતો
નથી; એ તો કેવળ આપણી દષ્ટિનો ભ્રમ છે. કિંવા આપણી અખંડ ગતિનું
પરિણામ છે. માટે ચંદ્ર જે પ્રમાણે વસ્તુતઃ સમુદ્રથી એક હાથ જાયે કિંવા
નીચે જતો નથી; પરંતુ તે નિરતર એક જ અંતર પર હોય છે, તે પ્રમાણે
અર્જુન પણ વાસ્તવમાં પ્રહ્નસ્વરૂપ સાથેનું એક જ ન છોડતાં દેહભાનમાં આવ્યો
એવું તાત્પર્ય છે.

સ્મૃતિ રાખી વર્તનાર અને બ્રહ્મની વિસ્મૃતિથી બ્રહ્મરૂપમાં જ રહેનાર એવો જે અર્જુન, તે મહા કષ્ટથી હું ‘અર્જુન છું.’ એવી સ્મૃતિ સહિત દેહસ્થિતિમાં આવીને ઊભો રહ્યો. પછી પોતાના કંપતા હાથ-પગને સ્થિર કરી ખડા થયેલા રોમાંચને નમાવી પ્રવેદનિહુઓને શમણી, પ્રાણવાયુની વૃદ્ધિથી ડાલતાં અંગને અંગનો જ ટેકો આપીને અંતે કંઠ ગદ્ગદિત થયો હતો, બેને સ્વચ્છ કર્યો, અર્થાત્ એ ઉદ્ધ-ભવેલા સર્વ વિકારોને તેણે અંદર ને અંદર જ શમાવી દીધા. અને આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુધારા આવી હતી, તેને અટકાવી લૂછી નાખી. નાના પ્રકારની ઉત્કંઠના આવેશમાં કંઠ રૂધાતો હતો, તે ઉત્કંઠને દબાવીને લથડી ગયેલી વાચાને સ્થિર કરી, પ્રાણુક્ષેભને પણ તેણે ટાળી નાખ્યો; તેમ જ વિપરીત થયેલી શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ પૂર્વવત્ નિયમિત બનાવી દીધી. (૧૫૫૭)

અર્જુન ઉવાચ—નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લેહ્યા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોઽસિ ગતસન્દેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩ ॥

અર્જુન બોલ્યો. હે અચ્યુત! આપના પ્રસાદથી મારો મોહ નષ્ટ થયો અને મારા સત્ત્વ સ્વરૂપની સ્મૃતિ થઈ છે, હું સંશયરહિત થયો છું અને હવે તમે કહો તેમ કરવાને હું તૈયાર છું. ૭૩

પછી અર્જુન બોલ્યો : ‘હે દેવ! આપે મને ‘હજી મોહ પર પ્રીતિ રહી છે કે?’ એવો પ્રશ્ન કર્યો, તેનો ઉત્તર એ છે કે, ‘તે તો પોતાના કુટુંબ સહિત ઘરબાર ઉઠાવીને ક્યારનો આલ્યો ગયો છે. સૂર્ય નિકટ આવ્યા પછી આંખોને અંધારું દિદિગોચર થાય છે ખરું? આવું બોલવું ક્યાં અને કેમ કરીને શોભી શકે? તે જ પ્રમાણે હે શ્રીકૃષ્ણ-રાય! આપે આ મારી દિદિને પ્રત્યક્ષ દર્શનનો લાભ આપ્યા પછી, શું તે મોહના નાશને માટે પૂરતું નહિ થઈ પડે કે? વળી આપે માતા કરતાં પણ અધિક પ્રેમથી, અન્ય કોઈ પણ ઉપાયથી નહિ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું જ્ઞાન વિસ્તારપૂર્વક મને કહી સંભળાવ્યું. હવે અદ્યાપિ મોહ છે કે નહિ, એમ આપ પૂછો, તો આપની કૃપાથી હું આજે કૃતાર્થ થયો છું. હું અળુ નપણાના અભિમાનમાં ફસાયેલો હતો, તે હવે આપના રૂપ સાથે ઐક્ય પામવાથી મુક્ત થયો છું. માટે હવે પ્રશ્ન કે ઉત્તર, એ ઉભયનો પોતાની મેળે લોપ થઈ ગયો છે. આપના પ્રસાદ-થી જે આત્મબોધની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તેથી મારો મોહ સમૂળ નાશ પામ્યો છે. હવે ક્રિયા કરવી અથવા ન કરવી, એવા ભાવ જે કેતને લીધે ઉત્પન્ન થતા હતા, તે સર્વ આપના સિવાય કાંઈ પણ દેખાઈ

નથી. એ સંબંધી હવે મારા મનમાં લેશ પણ સંશય રહ્યો નથી. ખરેખર, જ્યાં કર્મનું અસ્તિત્વ જ નથી, એવી જે પ્રજ્ઞસ્થિતિ, તે જ હું છું, એવો મને નિશ્ચય થયો છે. આપની કૃપાથી હવે મને મારું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે અને મારાં કર્મ સમૂળ નષ્ટ થયાં છે; પરંતુ હે પ્રજ્ઞા! આપની આજ્ઞા ઉપરાંત મારે કાંઈ પણ કરવાનું નથી; કારણ કે જે દશ્યની પ્રાપ્તિથી દશ્ય ભાવનો નાશ થાય છે, જે દ્વૈત શુરુશિષ્ય-ભાવનો લોપ કરે છે અને જે ઐક જ હોઈને સર્વને વ્યાપીને રહે છે, જેનો સંબંધ થવાથી સર્વ બંધનો તૂટી જાય છે, જેની આશાથી આશા કુટિત થાય છે, અને જેનો ભેટો થવાથી સર્વત્ર આત્મસ્વરૂપ જ દેખાય છે, એવા આપ મારા સદ્ગુરુ-મૂર્તિ છો. આપની મૂર્તિ એકત્વભાવથી સહાય કરે છે અને એના પરથી અદ્વૈત બોધને પણ એવારી નાખવામાં આવે છે. જે પોતે પ્રજ્ઞ થઈને સારાંનરસા ક્રમોનો લોપ કરે છે, એવા આપની મારે નિઃસીમ સેવા કરવી જ જોઈએ. ગંગા સમુદ્રની સેવા કરવાને બધા એટલે તેનો સમુદ્ર સાથે મેળાપ થતાં જ જેમ તે સમુદ્રરૂપ થાય છે, તેમ જેમણે પોતાના ભક્તને આત્મપદનો સુખ ભાગ આપ્યો છે, એવા આપ હે શ્રીકૃષ્ણ! લેહરહિત અને સેવા કરવાને યોગ્ય એવા મારા સદ્ગુરુ છો; મારે આ જ પ્રજ્ઞમય થવાનો મારા પર આપનો ઉપકાર છે, એમ સમજો આપની અને મારી વચ્ચે જે વક્ર લેહનું પ્રતિબંધક દ્વાર હતું, તેને ખોલી નાખીને આપે મને ઉત્તમ સેવાસુખનો યોગ મેળવી આપ્યો છે; હે સર્વ દેવોના રાજા! હવે આપ જે આજ્ઞા કરશો, તે હું પાળીશ.’

અર્જુનનું આ કથન સાંભળી દેવ અતિ હર્ષ પામી પ્રેમપૂર્વક નૃત્ય કરવા લાગ્યા અને બોલ્યા કે : આ વિશ્વરૂપી કૃણ જે હું, તેને પણ અર્જુનરૂપી કૃણ ઉત્પન્ન થયું. શું ક્ષીરસાગર પોતાના પુત્ર અંદ્રને પૂર્ણ કરનાર પ્રકાશેલો જોઈ મર્યાદા નથી છોડતો ? એ પ્રમાણે સવાઈરૂપી લગ્નવેદી પર ઉભયનાં અતઃકરણનું લગ્ન થયેલું જોઈ સંજય આનંદમાં લીન બની ગયો. એવા આનંદપૂર્વક સંજયે કહ્યું કે, શ્રીકૃષ્ણ અત્યંત કૃપાળુ છે; કેમકે તેમણે અર્જુન સમક્ષ સ્વહૃદય પ્રગટ કરી દીધું છે. વળી એ જ આનંદિત સ્થિતિમાં સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે, હે મહારાજા! આપણાં બંનેનાં હાજ્ય કેટલાં બધાં મહાન છે કે, આવા સમયમાં શ્રીવ્યાસે આપણા બંનેનું ઘણું રક્ષણ કર્યું છે, આપને ચર્મચક્ષુ નહિ હોવાથી જ્ઞાનદષ્ટિએ વ્યવહાર કરવાની શક્તિ તેમણે પ્રાપ્ત કરી આપી છે અને રથ ચલાવનાર તથા ઘોડાની પરીક્ષા કરી

બાળુનાર એવો જે હું તેને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો સંવાદ સાંભળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે.^૪ આ યુદ્ધનો ઘોર પ્રસંગ ચાલુ જ છે અને ઉભય પક્ષના યોદ્ધાઓની ધમાચકડીનો અંત આવ્યો નથી. બન્ને પક્ષમાંથી ગમે તે પક્ષના યોદ્ધાઓની હાર થશે, તોપણ તે આપણી જ હાર થવા સમાન છે; કેમકે પાંડવો અને કૌરવો બન્ને આપણા જ છે. આહુ સંકટ છે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મનંદનો પ્રત્યક્ષ ઉપલોગ લેવડાવે છે, એ તેમનો કેવો અનુગ્રહ છે? સંજયે આટલું કહ્યું, તથાપિ પૃથ્વર જેમ ચંદ્રકિરણથી દ્રવતો નથી, તેમ ધૃતરાષ્ટ્ર દેશમાત્ર દ્રવ્યા વિના સ્વસ્થ થઈને બેસી જ રહ્યો. રાજાની આવી સ્થિતિ બેઈ, સંજયે એ વાત છોડી દીધી અને આનંદાવેશથી ઉન્મત્ત થઈ તે પુનઃ કહેવા લાગ્યો. તે આનંદના આવેશમાં મસ્ત બનેલો હોવાથી જ બોલવા લાગ્યો; નહિ

૪ સંજય એ ગાવસ્ગણુ નામના સૂતનો પુત્ર હતો. તે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો સારથિ હતો; માટે તેણે પોતાની સ્થિતિના દર્શક એવા જ ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે. સંજય મહાન સત્યવક્તા અને નિઃસ્પૃહી હતો, તેથી ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ આપતાં પણ અવ્યકતો નહોતો. વ્યાસની કૃપાથી તેને યુદ્ધની સર્વ હરીકત ધૈર્યેક્ષા જ બાળુપ્રાપ્તિ હતી અને તે ધૃતરાષ્ટ્રને સાંગેપાંગ કહી સંભળાવતો હતો. સંજય એક યોદ્ધો, દિવ્ય દષ્ટિવાળો, દિવ્ય જ્ઞાની અને દિવ્ય શરીરવાળો હતો. તેના વિષેનું વર્ણન અતિ ચમત્કારિક છે અને તે આ પ્રમાણે —

ચક્ષુષા સમ્જયો રાજન્ દિવ્યેનૈવ સમન્વિતઃ ।

કથયિષ્યતિ તે યુદ્ધં સર્વં ત્વં ભવિષ્યતિ ॥ ૧ ॥

પ્રકાશં વાઽપ્રકાશં વા દિવા વા યદિ વા નિશિ ।

મનસા ચિન્તિતમપિ સર્વં વૈત્સ્યતિ સજ્જય ॥ ૨ ॥

નૈનં શસ્ત્રાણિ ક્ષેત્સ્યન્તિ નૈનં વાચિષ્યતે શ્રમઃ ।

ગાવસ્ત્રાણિરયં જીવન્ યુદ્ધાદસ્માહિમોક્ષ્યતિ ॥ ૩ ॥

મહામારત, ભીષ્મપર્વ, અ. ૨

અર્થાત્ ‘હે રાજન્! દિવ્ય દષ્ટિવાળો સંજય તને યુદ્ધની સર્વ હરીકત કહેશે, કેમકે તે વખતે તે સર્વજ્ઞ થશે. પ્રકાશ હો કે અંધકાર હો; દિવસ હો કે રાત્રિ હો; અરે, એ તો શું પણ મનમાં વિચારેલી સર્વ વાત પણ સંજય બાળુશે. તેને શસ્ત્રો છેડી શકશે નહિ, તેને શ્રમ નહોતો નહિ અને એવી રીતે આ (ગાવસ્ત્રાણુનો પુત્ર) સંજય આ યુદ્ધમાંથી જીવતો છૂટશે.’

ધૃતરાષ્ટ્રનો સારથિ સંજય, અર્જુનનો સારથિ કૃષ્ણ, કણ્વનો સારથિ શલ્ય. આ સર્વનો વિચાર મનમાં આણુતાં, પ્રાચીનકાળમાં સારથ્યકર્મ અતિ મહત્વનું મનાવું હતું અને અત્યંત શ્રેષ્ઠ લોકો પણ તે કર્મ સ્વીકારતા હતા, એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

તો તે જાણતો જ હતો કે, આ વચનો સાબળવાની ધૃતરાષ્ટ્રમાં યોગ્યતા નથી. (૧૫૮૬)

સંજય ઉવાચ-इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रीपमद्व્યुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

સંજય બોલ્યો. હે રાજન આ રીતે વાસુદેવ અને પરમ શ્રેષ્ઠ અર્જુનનો અદ્વિત અને રોમાંચકારી સવાદ મેં સાબળ્યો ૭૪

આગળ વધીને સંજય કહેવા લાગ્યો કે, ‘હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! તારા ભત્રીજા અર્જુને ઉપરોક્ત વચન કહ્યાં, તેથી શ્રીકૃષ્ણને અત્યાનંદ થયો. પૂર્વ સમુદ્ર અને પશ્ચિમ સમુદ્ર, એ નામો જ માત્ર જુદાં છે; પરંતુ જળની દૃષ્ટિએ જોતા તો તે જેમ એક જ છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન શરીરે જ ભિન્ન જણાય છે, છતાં તેમના પરસ્પર આલેલા ભાષણમાં તો કંઈ ભેદ રહેલો નથી. જે દર્પણેને સ્વચ્છ કરી એક-બીજાની સન્મુખ રાખવામાં આવે, તો જેમ એકબે રૂપ બીજામાં દેખાય છે, તેવી જ રીતે દેવ સહિત અર્જુનને દેવ પોતાના સ્વરૂપમાં જોવા લાગ્યા અને અર્જુન સહિત દેવને અર્જુન પોતાના સ્વરૂપમાં નિહાળવા લાગ્યો. તે દેવોનો દેવ ભક્ત માટે વિચાર કરીને પોતાના સ્વરૂપ પ્રતિ જોવા લાગ્યો, તો તેમાં ભક્તનું સ્વરૂપ પણ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યું. જ્યાં દેવભાવ છે જ નહિ, ત્યાં ઉભય એકરૂપ જ બની રહ્યા. હવે જો ભેદ જ આવ્યો જાય, તો પછી પ્રશ્ન અને ઉત્તર કેવી રીતે થઈ શકે ? અને જો ઉભયના પરસ્પર પ્રશ્નોત્તર થતાં અટકી જાય, તો પછી સવાદનું સુખ ક્યાથી મળી શકે ? એ પ્રમાણે તે દેવરૂપે બોલતા પણ હતા, પણ સંવાદસુખનો અનુભવ લેતા થકી દેવનો નાશ કરતા હતા. આવું એ ઉભયનું સંભાષણ મેં સાબળ્યું છે. જે દર્પણ સ્વચ્છ કરી પરસ્પર સન્મુખ ગોઠવવામાં આવે, તો કોણ કોને જુએ છે એમ કહેવાય ? અથવા દીપકની સામે દીપક રાખીએ, તો કોને કોનો પ્રકાશક કહી શકાય ? નહિ, નહિ; સૂર્ય સન્મુખ કોઈ અન્ય સૂર્ય ઉદય પામે. તો પ્રકાશક કોણ અને પ્રકાશ્ય કોણ છે, તે શી રીતે કહી શકાય ? તે પ્રમાણે એ બન્ને સવાદમાં એટલા એકરૂપ બની ગયા હતા કે, એ વિષે નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં નિર્ણય જ સ્તબ્ધ બની જાય. જે બાળુથી જળપ્રવાહ આવી એકત્ર થતા હોય, તેમને અટકાવવા સારું વસ્તુ મીઠાની પાળ કરવામાં આવે, તો તે પણ સ્વદુઃમાત્રમાં તટ્ટપ બની ગયા સિવાય રહે ખરી ? શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદ વિષે પણ મને તેવી જ પ્રતીતિ થાય છે.

સંજયના સુખમાંથી આ શબ્દ નીકળ્યા ન નીકળ્યા, તેટલામાં જ અષ્ટ સાર્ત્ત્વિક ભાવોએ તેના સંજયપણાનું હરણ કર્યું; અર્થાત્ સંજયને શરીરનું ભાન રહ્યું નહિ. જેમ જેમ તેને રોમાંચ થતા જતા હતા, તેમ તેમ કરચળીઓ પડવા લાગી; સ્તબ્ધતા તથા સ્વેદને છતી લઈ કંઈ એકલો જ પ્રગટ થતો હતો. અદ્વૈતાનંદના સ્પર્શથી દષ્ટિ રસપૂર્ણ બની ગઈ હતી. તેમાંથી વહેતું જળ આંસુ નહિ, પણ દેવળ દ્રવત્વ જ હતું, તેના હૃદયમાં આનંદ સમાઈ શકતો ન હતો, કંઠમાં બાળે કંઈ ભરાઈ ગયું હોય, તેમ લાગતું હતું અને આસોઈની સને લીધે સુખમાંથી શબ્દ નીકળતો અટકી ગયો. અરે ! કહો, કે આઠે સાર્ત્ત્વિક ભાવથી સંજય પ્રશુબ્ધ બની ગયો હતો. અને તેની યોગબદી જ વળી ગઈ; આ પ્રમાણે તે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદસુખનો બળરૂપ બની ગયો હતો. તે સુખનો બાતિધર્મ જ એવો છે કે, તેથી શાંતિ પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પછી સંજયને પુનઃ દેહસ્મૃતિ થઈ. (૧૬૦૭)

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्ब्रह्ममहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्કृष्णात् સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥ ૭૫ ॥

શ્રીવ્યાસના પ્રસાદથી પોતે અર્જુનને જ્ઞાનયોગ કહેનાર યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના પોતાના સુખથી આ અતિશુદ્ધ જ્ઞાન મે સાંભળ્યું છે. ૭૫

પછી સંજયના આનંદની ભરતી ઊતરવા લાગતાં તે બોલ્યો કે, ઉપનિષદોને જે શુદ્ધાની ખબર નથી, તે શ્રીવ્યાસના પ્રસાદથી મને સાંભળવાને મળ્યું છે. તે શુદ્ધ જ્ઞાન સાંભળતાંની સાથે મને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થતાં હું અને તું, એ ભાવ સહિત સૃષ્ટિ દુષ્ટી ગઈ. સર્વ યોગ-માર્ગ જે સ્થળે આવીને એકત્ર થાય છે, એવાં શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્ય શ્રીવ્યાસની કૃપાથી મને સુલભ થઈ પડ્યાં. અહો ! અર્જુનના નિમિત્તથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતે જ અર્જુનરૂપ બની પોતાને જ ઉદ્દેશીને જે બોલ્યા, તે સાંભળવાને મારા કાનમાં યોગ્યતા આવી ગઈ. શ્રીશુભના અદ્વિતીય સામર્થ્યનું શું વર્ણન કરવું ? (૧૬૧૨)

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ૭૬ ॥

હે રાજા ! કેશવાર્જુનના આ પુણ્યકારક ને અદ્વિતીય સંવાદનું વારંવાર સ્મરણ થવાથી મને પુનઃપુનઃ આનંદ થાય છે. ૭૬

ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને સંજય એટલું કહીને પુનઃ વિસ્મિત થયો અને તેની-સંજયતાની સ્મૃતિ આવી ગઈ. જેવી રીતે રત્નપ્રભા ઘડીમાં

ચમકે છે અને ઘડીમાં ચમકતી' બંધ થાય છે, તેમ તે પોતે પણ એ સંવાદમાં લીન બની જતો હતો. હિમાલયમાં આવેલું સરોવર જેમ ચંદ્રોદય થતાં જ સ્ફટિક બની જાય છે અને સૂર્યોદય થતાં જ પુનઃ જળરૂપ બની રહે છે, તે પ્રમાણે શરીરની સ્મૃતિ થતાં જ સંજય તે સંવાદનું ચિત્તમાં સ્મરણ થતાં તત્કાળ તે વિસ્મયાપન્ન થઈ જતો ! (૧૬૧૫)

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरिः ।

विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

અને હે રાજા ! તે શ્રીકૃષ્ણના અતિ અદ્ભુત વિશ્વરૂપનું વારંવાર સ્મરણ થઈ મને મહા આશ્ચર્ય થાય છે અને પુનઃ પુનઃ મને આનંદ થયા કરે છે. ૭૭

ફરી સંજય આનંદના આવેશમાં ઊભો થઈ જઈ ધૃતરાષ્ટ્રને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે, હે રાજા ! શ્રીહરિનું વિશ્વરૂપ જોવા છતાં આમ ચૂપ કેમ બેસી રહ્યો છે ? જે વિશ્વરૂપ ન જોવા છતાં પણ જે દેખાય છે, જેનો અસ્વીકાર કરવા છતાં જેનું અસ્તિત્વ નષ્ટ થતું નથી, વિસ્મૃતિ કરવા છતાં પણ જેનું સ્મરણ થયા કરે છે, તે વિશ્વરૂપને કેમ કરીને ટાળી શકાય વારુ ? આ આનંદનું જે પૂર આવ્યું તેને બોધને 'આ શો ચમત્કાર !' એટલેા ઉદ્ગાર કાઢવા મોહનો અવકાશ, પણ રહ્યો નથી. આ આનંદવૃદ્ધિનું પૂર 'મારાપણ્યની' સ્મૃતિને પણ તાણી જાય છે. સંજયે આ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણાનું સંવાદરૂપી સંગમમાં સ્નાન કરી તેણે અહંતાને તિલાંજલિ આપીને તેના પોતા સાથેના સંબંધને તોડી નાખ્યો તથા તે અનિવાર્ય આનંદની સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો અને વારંવાર ગદ્ગદ વાણીથી 'શ્રીકૃષ્ણ ! શ્રીકૃષ્ણ !' કહેવા લાગ્યો ! સંજયની એ અવસ્થાને બોધને પોતામાં તેમાંના એક પણ ભાવની ગંધ ન હોવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને તેના આનંદની કલ્પના માત્ર પણ થઈ શકી નહિ, એટલામાં પોતાને થયેલા સુખના લાભને પોતાના હૃદયમાં જ શમાવીને સંજય દેહભાનમાં આવ્યો. તે વેળાએ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા કહેવા લાગ્યો કે, 'હે સંજય ! મારો સમય વ્યતીત થાય એ હેતુથી વ્યાસજીએ તને મારી પાસે બેસાડ્યો છે; છતાં તેમ કરવાને બદલે તો' આ વળી શો પ્રકાર કરવા માંડ્યો છે ? તે વ્યાસ મુનિએ તને અહીં શા ઉદ્દેશથી બેસાડ્યો છે ? અને વળી તું વચ્ચે આ અપ્રાસંગિક વાત બોલ્યા કરે છે વારુ ?' જંગલવાસીને બો કોઈ મહેલમાં રાખવામાં આવે છે, તો તેને જેમ દશે સિંચાઓ શૂન્યરૂપ

લાગે છે; અથવા સૂર્યનો ઉદય થતાં નિશાચર જેમ રાત પહેલી માને છે, તેમ જે માણસને જે વાતનો અનુભવ ન હોય, તેને તે વાતને ભયંકર માને એ સર્વથા યોગ્ય જ છે: એટલે પછી સારી વાતને નકારી વાત કહેવી, એ પણ યોગ્ય જ છે. પછી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ કહ્યું: ‘અત્યારે જે આ કલહ ઉત્પન્ન થયેલો છે. એમાં અંતે જય કોને મળશે?’ સામાન્ય રીતે મારી મને હેવતા તો મને એમ જ કહે છે કે દુર્યોધનનો પ્રતાપ સર્વથા અધિક છે અને પાંડવોના સૈન્ય કરતાં અમારું સૈન્ય પણ હેઠું કે ઊંચું છે, એટલે ખરેખર વિજય તો (મારા) દુર્યોધનને જ મળવાનો. મને તો એમ લાગે છે, પછી તને ભલે ગમે તે લાગતું હોય! પરંતુ તારા જ્યોતિષમાં શું આવે છે? માટે હે સંજય! જેવું હોય તેવું કહે.’ (૧૬૩૦)

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ૭૮ ॥

જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને ધનુર્ધરી પાર્થ છે, ત્યાં લક્ષ્મી, વિજય, ભૂતિ, ઐશ્વર્ય અને નિશ્ચળ નીતિ એ સર્વ હોવાં જ જોઈએ, એવો મારો મત છે. ૭૮ રાજાએ એ ભાષણ સાંભળીને સંજયે કહ્યું: ‘મહારાજ! જય કોનો થશે કે કોનો નહિ, એ મારાથી કહી શકાય તેમ નથી; પણ એટલું સત્ય છે કે, જ્યાં આયુધ્ય ઝાકી હોય છે, ત્યાં જીવન ખાસ હોતું જ જોઈએ. જ્યાં ચંદ્ર ત્યાં જ ચંદ્રિકા, જ્યાં શંકર ત્યાં જ પાર્વતી અને જ્યાં સંતજન ત્યાં જ્ઞાનનો નિવાસ અવશ્ય હોવાનો જ. જ્યાં રાજા ત્યાં સેના, જ્યાં સુજનતા ત્યાં સગપણ (સ્નેહ), જ્યાં અગ્નિ ત્યાં ઠાહકતા, જ્યાં દયા ત્યાં ધર્મ, જ્યાં ધર્મ ત્યાં સુખસ્થાન અને જ્યાં સુખ ત્યાં જ પુરુષોત્તમનો નિવાસ અવશ્ય હોવાનો જ. જ્યાં વસંત ત્યાં વનસૌંદર્ય પ્રગટ થાય છે, જ્યાં વનસૌંદર્ય હોય છે, ત્યાં પુષ્પ ખીલે છે અને જ્યાં પુષ્પ ખીલે છે, ત્યાં ભ્રમરસમૂહ એકત્ર થાય છે. જ્યાં શુરુ ત્યાં જ્ઞાન; જ્યાં જ્ઞાન છે, ત્યાં આત્માનુભવ અને જ્યાં આત્માનુભવ, ત્યાં સમાધાન (ચિત્તશાંતિ)નો નિવાસ અવશ્ય હોવાનો જ. જ્યાં સૌભાગ્ય છે, ત્યાં વિલાસ, જ્યાં સુખ ત્યાં ઉદ્ધાસ અને જ્યાં સૂર્ય છે, ત્યાં જ પ્રકાશ અવશ્ય હોવાનો જ. તે પ્રમાણે હે રાજા! જેનાથી ચાર પુરુષાર્થ (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) સનાથ થયેલાં છે, તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ્યાં હોય, ત્યાં જ લક્ષ્મી રહે છે અને તે જગદંબા લક્ષ્મી જ્યાં પતિ સહ વસે છે, ત્યાં તેની અભિમા આદિ

• સિદ્ધિઓ દાસીરૂપે ન હોય, એમ કદાપિ બને જ નહિ.

શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં વિજયસ્વરૂપ છે; તેથી તે જે તરફ આવીને ઊભા રહેલા હોય, તે તરફ જ જાય પણ રહે છે. અર્જુન વિજયને નામે પ્રસિદ્ધ છે અને શ્રીકૃષ્ણનાથ વિજયસ્વરૂપ છે; માટે લક્ષ્મી સહિત વિજય પણ અવશ્ય ત્યાં જ છે. જે અર્જુનને આવાં શ્રેષ્ઠ માતા-મિત્રા છે, તેના ઘરનાં વૃક્ષ પણ કલ્પવૃક્ષને કેમ પરાજિત ન કરે? ત્યાંના પથ્થર પણ ચિંતામણિ કેમ ન બની જાય? ત્યાંની મૃત્તિકાની ભૂમિ પણ સુવર્ણ કેમ ન બની જાય? તેના ગામની નદીઓમાં અમૃત વહે, તોપણ હે મહારાજ! આશ્ચર્ય જેવું શું છે? તેનો તું પોતે જ વિચાર કરી બે. તેના મુખે નીકળેલા અવ્યવસ્થિત શબ્દો વેદ કહેવાય છે; અર્થાત્ તે મૂર્તિમંત સમ્યક્દાનંદ કેમ ન બને? તાત્પર્ય કે શ્રીકૃષ્ણ જેના પિતા અને લક્ષ્મી જેની માતા છે, તેને સ્વર્ગ અને મોક્ષ-બ્રજે પદ આધીન જ છે; માટે તે લક્ષ્મીકાંત જે પક્ષમાં ઊભા હોય છે, ત્યાં જ સર્વ સિદ્ધિઓ આપોઆપ આવી મળે છે. એ સિવાય અન્ય કંઈ હું જાણતો નથી.

મેઘ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ઉપયોગમાં સાગર કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; તેવો જ યોગ અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણનો બનેલો છે. લેહને સુવર્ણત્વની દીક્ષા આપનાર શુર પારશ્રમણિ હોય છે, પણ જગતનું પોષણ કરવાનો બ્યવહાર તો સુવર્ણ વડે જ થાય છે. તેની જ વધારે ચોખ્ખતા માનવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે શુરનું શુરત્વ કંઈક ન્યૂન છે. દીપકરૂપે અગ્નિ જ પોતાનો પ્રકાશ ફેલાવે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણની શક્તિ વડે જ અર્જુન શ્રીકૃષ્ણથી વિશેષ જણાતો હોવાથી, તેની સ્તુતિ વડે પણ શ્રીકૃષ્ણનો જ મહિમા ગવાય છે. પિતાની એવી ઇચ્છા હોય છે કે, મારો પુત્ર મારા કરતાં વિશેષ શુભ-સપ્ત બને અને પોતાથી અઠિયાતો નીવડે. શ્રીકૃષ્ણની એ ઇચ્છા અહીં સફળ થઈ ચૂકી છે.

હે નૃપ! વધારે શું કહું? શ્રીકૃષ્ણકૃપાને પામેલો પાર્થ જે પક્ષમાં રહેલો છે, ત્યાં જ વિજયનું સ્થાન છે, એ વિષે તારે જરાય સંશય રાખવો નહિ. ત્યાં વિજય ન હોય તો પછી વિજયનું વિજય-ત્વ જ વૃથા થઈ જાય; અર્થાત્ જ્યાં લક્ષ્મી ત્યાં તેનો પતિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અને જ્યાં પાંડુસુત અર્જુન હોય, ત્યાં જ વિજય અને ભાગ્યોદય પણ ત્યાં જ છે. જે વ્યાસજીની સત્યતામાં તમારો વિશ્વાસ હોય, તો આ વચનોને અવશ્ય સત્ય માનો. જ્યાં શ્રીપતિ શ્રીકૃષ્ણ છે, ત્યાં જ

તેમનો ભક્તસમુદાય રહે છે અને ત્યાં જ સુખ તથા કલ્યાણનો લાભ મળે છે. આ વચન બે મિથ્યા હોય, તો મને શ્રીવ્યાસનો શિષ્ય ન કહેશો.’ આ પ્રમાણે સંજયે હાથ ઊંચો કરી ગર્જનાપૂર્વક કહ્યું. (૧૬૫૮)

એ પ્રમાણે સંજયે સર્વ મહાભારતનો સારાંશ ગીતાના અઠારમા અધ્યાયમાંના ઇંદ્રોતેરમા શ્લોકમાં વ્યક્ત કરી કુરુનાયક ધૃતરાષ્ટ્રના હાથમાં મૂક્યો. આસિ કેટલોક મોટો છે, પણ સૂર્યનો અસ્ત થયા પછી ફેલાયલો અંધકાર દૂર કરવા માટે તેને દિવેટના અથભાગ પર જ લગાડવામાં આવતાં તેનું નિવારણ થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે વેદ અનંત હોઈને તેના સારરૂપે સવાલાખ શ્લોકોના મહાભારતની રચના કરવામાં આવી; અને તે મહાભારતનો સારાંશ ગીતાના સાતસો શ્લોકોમાં લાવી મૂક્યો છે. એ સાતસોયે શ્લોકોનો પૂર્ણ અભિપ્રાય આ અંતિમ શ્લોકમાં કહ્યો છે, જે વ્યાસશિષ્ય સંજયના સભ ઉદ્દગારરૂપ છે. માત્ર એક જ શ્લોકે અજ્ઞાનના મૂળનું સમૂળ ઉત્થેહન કરી નાખ્યું છે. આ એક શ્લોકથી જ જે પૂર્ણ સંપન્ન રહેશે, તે પણ સર્વ અવિદ્યાને સારી રીતે જીતી લેશે. ગીતાના સાતસો શ્લોકો એ ગીતાના પદ-ચરણ જ છે. એ શ્લોકોને પદ કહું કે ગીતારૂપી આકાશમાંથી પડેલી પરમામૃતની વૃષ્ટિ કહું? જાણે તે આત્મરૂપી રાજના સભામંડપરૂપી ગીતાના સાતસો સ્તંભ જ હોય; અથવા જાણે ગીતા એ સાતસો મંત્રોથી પ્રતિપાદિત સાક્ષાત્ ભગવતી દેવી જ છે, કે જે મોહરૂપી મહિષાસુરને મારીને આનંદિત બની છે; માટે જે કાયા, વાચા અને મનથી તેની સેવા કરશે, તે સ્વાનંદસાગ્રાભ્યનો સાર્વભૌમ રાજા જ બનશે. અથવા અજ્ઞાનરૂપ જે અંધકાર તેને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ચોક્કસ જીતનારા આ સાતસો શ્લોકો તે કેવળ શ્લોક જ નહીં પણ શ્રીકૃષ્ણરાજે ગીતાને બહાને એવા શ્લોકરૂપી સાતસો સૂર્ય જ પ્રકાશિત કર્યા છે. અથવા સંસારપંથમાં શ્રમિત થયેલ પથિકોની વિશ્રાંતિ માટે ગીતા, એ જાણે શ્લોકાક્ષરરૂપી દ્રાક્ષલતાયુક્ત એક મંડપ જ બનાવેલો છે; અથવા શ્રીકૃષ્ણ-આખ્યાનનામક ગીતા સરોવરમાંના એ સાતસો શ્લોકરૂપી કમળોની સુવાસને ભોગવન્દરા ભોગ્યશાળી સંતો ભ્રમરરૂપ છે; અથવા આ શ્લોકો નહિ, પણ ગીતાના મહિમાને ગાનારા મહાન સ્તુતિપાઠકો જ છે; અથવા ગીતારૂપ નગરને ઘેરી રહેલો એ સાતસો શ્લોકનો એક ડુર્ગ જ છે અને એથી સર્વ શાસ્ત્રો ગીતારૂપી નગરમાં નિવાસ કરવા માટે પધારેલા છે. અથવા નિજ પતિ આત્માને પ્રેમથી આલિંગન માટે પધારેલા છે. અથવા નિજ પતિ આત્માને પ્રેમથી આલિંગન આપવા સારું ગીતા ગીતાના શ્લોકરૂપ બાહુ પ્રસારીને આવી હોય

એમ જ લાસે છે; અથવા તે શ્લોકો બાણે ગીતારૂપી કમળની સુગંધ હેતા બ્રમરો, અથવા ગીતારૂપી સાગરની લહરીઓ, અથવા શ્રીહરિના ગીતારૂપી રથને ખેંચનારા અશ્વો જ છે; અથવા બાણે અર્જુનરૂપી સિંહસ્થ પર્વણી પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી, શ્લોકરૂપી સર્વ તીર્થસમુદાય શ્રીગીતારૂપી ગંગા સમીપ આવ્યો છે; અથવા આ શ્લોકમાળા નૃથી, પણ ચિત્તથી અચિંત્ય જે બ્રહ્મ, તેની પ્રાપ્તિ કરાવનાર ચિંતામણિ જ છે. એવા એ સાતસો શ્લોકો છે અને તે પ્રત્યેક એકબીજાથી અલિધાતા છે; એટલે કેાનું વિશેષ વર્ણન થઈ શકે? કામધેનુ તરફ દષ્ટિ કરીને એતાં તેનામાં જેમ ફળતી અને વસુડી ગયેલી એવી જે કલ્પના સંભવતી નથી. દીપકમાં પહેલો કચો અને પછીનો કચો, સૂર્ય નાનો છે કે મોટો છે, અમૃતનો સાગર જાડો છે કે છીછરો છે, એવું કહી શકાતું નથી તે જ પ્રમાણે ગીતાના શ્લોકોમાં પણ આ પ્રથમ અને તે અંતિમ એમ કહી શકાતું નથી. પારિજાતકનાં પુષ્પોમાં જેમ આ પુષ્પ તાલુ અને આ વાસી એવો ભેદ પાડી શકાતો નથી, તેવી જ ગીતાના શ્લોકોની પણ સ્થિતિ છે અને ગીતાના શ્લોકો અનુપમ છે, એમાં કશી પણ ન્યૂનાધિકતા નથી. એ વાતનું તો સમર્થન કરવાની જરૂર જ શી છે? પરંતુ આ ગીતાશાસ્ત્ર કહેનારમાં અને સાંભળનારમાં કશોય ભેદ ન હોઈને તે ઉભય એક સ્વરૂપ જ છે; કારણ કે આ ગીતાશાસ્ત્રમાં એક શ્રીકૃષ્ણ કહેનાર અને શ્રીકૃષ્ણરૂપ અર્જુન જ સાંભળનાર છે, એ વાત પ્રત્યેકની બાણમાં જ છે. આ ગીતાના અર્થના સાતાને જે ક્ષણ મળે છે, તે જ ક્ષણ કેવળ પાઠ કરનારને પણ મળે છે; માટે આ શાસ્ત્ર વાચ્ય અને વાચક ઉભયને સમાન ક્ષણ આપનારું છે. એટલા માટે આ ગીતાની મહત્તાને વિશેષતાથી સિદ્ધ કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી; કારણ કે ગીતા શ્રીકૃષ્ણની વાહ્મયી મૂર્તિ જ છે. ઇતર શાસ્ત્રોનું વાચન કરી તેના અર્થને સમજ્યા પછીની ક્ષણપ્રાપ્તિ થઈ એટલે પછી તે શાસ્ત્રોનો લોપ થાય છે; પણ આ ગીતાશાસ્ત્ર તેવું નથી; તે તો સંપૂર્ણ પરબ્રહ્મ જ છે. વધારે શું કહેવું? શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને નિમિત્ત બનાવીને સમગ્ર જગત પર કૃપા કરવા માટે હૃલેલ એવા બ્રહ્માનંદને ગીતારૂપે સુલભ કરી નાખ્યો છે. જેમ પૂર્ણકળાવાન ચંદ્ર, ચક્રોર-નિમિત્તે પ્રકાશિત થઈ ત્રણે લોકના તાપની નિવૃત્તિ કરે છે, અથવા જેમ શંકરે ગૌતમના નિમિત્તથી કલિકાળરૂપી જ્વરથી પીડિત થયેલા છવોના દોષોની નિવૃત્તિ માટે ગંગાને આ મૃત્યુ લોકમાં ચોકલી દીધી છે; તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણરૂપી ગાયે પાથરૂપી વત્સનું નિમિત્ત કરીને, આ ગીતારૂપી

દુઃખનો ઝરો આપીને સમગ્ર જગતને સંતુષ્ટ કર્યું છે.

આ ગીતાશાસ્ત્રમાં જો જીવભાવથી દુઃખક્રી મારશે, તો અવશ્ય ગીતારૂપ જ થશે. અથવા જો કોના પાંડનો જીવને શ્રમ આપશે, તોપણ ગીતારૂપ જ થશે, પારસમણિમાં જોવું સામર્થ્ય છે કે, તે દોષાંડને જોકે બાબુએ સ્પર્શ કરે, કે તરત જ સર્વ લોખંડ પોતાની મેળે જ સુવર્ણમય થાય છે; તે જ પ્રમાણે ગીતાપાઠરૂપી વાઠકામાંથી કોઈ પણ શ્લોકના કેવળ જોકે જ પદને સુખે લગાડો, ન લગાડો એટલામા તો તત્કાળ બ્રહ્મત્વની પુષ્ટિ તમારા અંગમાં આવી જશે અથવા ગીતાનો પાઠ કરવા પ્રતિ દુર્લભ કરી સુખ ફેરવી દેશે, તોપણ તેના શબ્દો કણપટ પર અથડાતાં તે જ ફળ મળશે. ગીતાની ઉદ્ધારતાનું શું વર્ણન કરે? એ શાસ્ત્ર શ્રવણ, પાઠ અને અર્થ દ્વારા મોક્ષ વિના બીજું કોઈ ફળ જ આપતું નથી; જે પ્રમાણે શ્રીમાન હાતા કોઈને પણ ના નથી કહેતો, તે પ્રમાણે એ શાસ્ત્ર કોઈને પણ મોક્ષથી વિરુદ્ધ રાખતું નથી; માટે જે શાસ્ત્રા લોકો લેાય, તેમણે તો માત્ર એક ગીતાનું જ સેવન કરવું; એ વિના ઇતર શાસ્ત્રોનું સેવન કરવાથી કંઈ પણ પ્રાપ્ત થવાનું નથી. વળી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને જે કેવળ સંભાષણ કર્યું હતું, તેને શ્રીવ્યાસજીએ હૃદયમાં લઈ શકાય તેટલું બધું સુલભ કરી નાખ્યું છે. માતા જ્યારે અત્યંત પ્રેમપૂર્વક નાના બાળકને જમાડવા બેસે છે, ત્યારે તે બળી શકે તેવા જ નાના નાના કોળિયા વાળે છે (અને પછી મોઢામાં મૂકે છે, જેથી બાળક સરળતાથી ખાઈ શકે છે); અથવા ચતુર મહુષ્યે જેમ પંખો બનાવીને અપાર વાયુને પણ આધીન કરી લીધો છે, તે જ પ્રમાણે જે શબ્દથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી, એવા વેદને શ્રીવ્યાસજીએ અતુલ્ય છંદમાં રચીને, સ્ત્રી-શૂદ્રાદિની બુદ્ધિમાં સમાઈ શકે તેવા સરળ બનાવી લીધા છે. સ્વાતિ નક્ષત્રના જળમાંથી જો મોતી ઉત્પન્ન થતાં ન હોત, તો સ્ત્રીઓનાં શરીર શાથી સુશોભિત થાત? (૧૭૦૦) નાહબ્રહ્મ જો વાઘમાં આવી વસ્તો ન હોત, તો શું તે આપણને જ્ઞાત થાત? પુષ્પ ઉત્પન્ન ન થાત, તો આપણે સુગંધ શી રીતે લઈ શકત? પક્ષ્વત્ર મધુર ન હોત, તો તે રસનાને કેમ રચત? દર્પણ ન હોત, તો નેત્ર પોતાને કેવી રીતે જોઈ શકત? નિરાકાર શ્રીશુર-મૂર્તિએ જો સાકારત્વ ન સ્વીકાર્યું હોત, તો તે ઉપાસકોની સેવા શી રીતે ગ્રહણ કરત? તે જ પ્રમાણે અનંત સંખ્યાવાળા જે વેદ, તે જો આ પ્રમાણે ગીતાનું રૂપ લઈને સાતસો શ્લોકમાં પ્રકટ થયા ન હોત, તો તે કોઈના પણ બાજુવામાં આવી શકત ખરું? મેઘ જોકે સમુદ્રના

જળને જ ઉપર આકર્ષી તેની વૃદ્ધિ વરસાવે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે, છતાં હોઠો (સાગર તરફ ન જોતાં) મેઘની જ આશા કરે છે; કેમ કે સંસુદ્ર અપાર હોવા છતાં પશુ તે હોઠોના ઉપયોગમાં આવી શકતો નથી. અર્થાત્ આ સુદૃઢ શ્લોકોની રચના જો વ્યાસે ન કરી હોત, તો વાચ્ય વડે અપ્રાપ્ય જોવા જે વેદ, તે આપણા કાન અને સુખને શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકત ?

એટલા માટે શ્રીવ્યાસે શ્રીકૃષ્ણના સંભાષણને ગીતાશ્રંથનો આકાર આપીને સંસાર ઉપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે અને તે જ ગીતાના અર્થને-શ્રીવ્યાસનાં પદોને જોઈજોઈ મેં શુદ્ધ ભાષામાં શ્રવણ કરવા યોગ્ય બનાવ્યો છે. જે ગીતાના અર્થનું વર્ણન કરવામાં વ્યાસાદિકની પશુ બુદ્ધિ શક્તિ બની ભય છે, તે ગીતાનું મારા જેવા રહે આ જેવું-તેવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. (૧૭૦૬)

પરંતુ ગીતારૂપી ઈશ્વર અત્યંત લોળો છે અને તેથી શ્રીવ્યાસની વાણીરૂપ અતુલ્ય પુષ્પમાળા ધારણ કરે છે, તોપણ તે મારા જેવાની વાણીરૂપ ધ્રોના અંકુરનો પશુ અસ્વીકાર કરતો નથી. શ્રીરસાગરને કાંઠે જળપાન માટે હાથીઓનાં ટોળાં આવે છે; એટલે એકલા તેમને જ વાણી પીવાની પરવાનગી આપીને શું તે કદી મચ્છરોને પાછાં વાળી શકે છે ? કૂટતી પાંખનાં પક્ષી ભ્રમી શકતાં નથી; તથાપિ તે પશુ આકાશમાં જ (વૃક્ષો ઉપરના માળામાં) રહે છે અને સમસ્ત આકાશમાં વિચરનાર ગરુડ પશુ તે જ આકાશમાં રહે છે. શબ્દસંની મંદ ગતિ કુનિયામાં ઉત્તમ ગણાય છે અને બીજાઓને તેવી ગતિથી ચાલતાં ન આવડતું હોય, તેથી શું બીજાઓએ સમૂળગું ચાલવું જ ન જોઈએ ? કળશમાં વિશેષ અવકાશ હોવાથી તેમાં વિશેષ જળ સમાઈ શકે છે; પશુ અંજલિ નાની હોવા છતાં તેમાં તેટલા પ્રમાણથી જળ નથી માતું કે શું ? મથાલ મોટી હોય છે, તેથી તેના પ્રકાશ વિશેષ પડે છે; પશુ હિવેટ નાની હોવા છતાં તેના પ્રમાણમાં પ્રકાશ નથી પડતો કે શું અરે, સસુદ્રમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ સસુદ્રના વિસ્તાર જેટલું મોટું પ્રતિબિંબિત થાય છે; પશુ તે જ આકાશનું પ્રતિબિંબ નાના વહેળામાં પશુ તેના પ્રમાણમા તો દૃષ્ટિગોચર થાય છે જ. તે જ પ્રમાણે વ્યાસાદિ મહાજ્ઞાનીઓએ આ શ્રંથ વિષે વિસ્તાર કર્યો છે; તેથી અમારે સ્વસ્થ થઈ જોસી રહેવું, એ સચુક્રિત નથી લાગતું. જે સસુદ્રમાં મંદરાચળ સમાન મહાન જળચર નિવાસ કરે છે, ત્યાં તેમના વૈભવને જોઈને શું નાની માછલીઓએ ત્યાં રહેવું જ નહિ કે ? અરુણ સૂર્યની નિકટમાં રહે-

નારો છે, તેથી તે જ શું સૂચને બોધ શકે છે અને યુધ્ધવી પરની નાની કીકી શું તેને નથી બોધ શકતી ? અર્થાત્ મારા જેવા પ્રાકૃતજને ગીતાનું દેશભાષામાં વર્ણન કર્યું એ અયોગ્ય છે, એમ કહેવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. પિતા તરફ દૃષ્ટિ રાખીને તેની પાછળપાછળ બાળક પણ ચાલવા માંડે, તો પિતા જે સ્થાને ગયો હોય તે સ્થાને તે બાળક પણ ન પહોંચી શકે કે ? તે જ પ્રમાણે વ્યાસજીની પાછળ-પાછળ ભાષ્યકારોને પૂછીપૂછીને ચાલનાર એવો જે હું, તે બોલે અયોગ્ય છું; તથાપિ જે સ્થાને વ્યાસજી ગયા છે તે ઇષ્ટ સ્થળે નહિ પહોંચું, તો અન્યત્ર હું ક્યાં જવાનો હતો વાક ? જે પરમાત્માના સમાશુષ્ણને પ્રતાપે આ પૃથ્વી, સ્થાવર-જંગમ વિશ્વના ઉપદ્રવને સહન કરે છે, કંટાળતી નથી, જે પરમેશ્વરના અમૃત વડે ચંદ્ર સંસારને તેના સર્વ તાપોની નિવૃત્તિ કરીને શીતળતા આપી શાંત કરે છે, જેના અંશના તેજ વડે સૂર્યને તેજ પ્રાપ્ત થયું છે, જેથી તે અધિકારનો નાશ કરે છે; સમુદ્રે જ્યાંથી જળસંચય પ્રાપ્ત કર્યો છે, જળે જ્યાંથી મધુરતા મેળવી છે તથા માધુર્યને સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થયું છે; જેમની સત્તાથી વાયુને ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, આકાશને વિસ્તાર પ્રાપ્ત થયો છે અને જ્ઞાનને સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત થયું છે; જેની સત્તાથી વેદને વાચ્યશક્તિ, સુખને આનંદ અને વિશ્વને આકાર પ્રાપ્ત થયો છે; એવા સર્વોપકારી સમર્થ સફળુક શ્રી-નિવૃત્તિનાથ મારા હૃદયમાં પણ પ્રવેશ કરી નિવાસ કરી રહ્યા છે; તો પછી તેમની તૈયાર ગીતાને હું દેશભાષામાં કહેવાને સમર્થ થયો છું; એમાં આશ્ચર્ય તે શું ? શ્રીચરુના નામથી ડુંગર પર (દ્રોણાચાર્યની) મૃત્તિકાની મૂર્તિ સ્થાપન કરી, તેની સેવાના પ્રતાપથી એકલવ્ય બીલે*

* એ એકલવ્ય બીલ નિષાદાધિપતિ હિરણ્યધેનુકનો પુત્ર હતો. બીષ્મે કૌરવ-પાંડવોને ધનુર્વેદ શીખવવા માટે દ્રોણાચાર્યને હસ્તિનાપુરમાં રાખ્યા હતા અને આ સર્વ રાજપુત્રો તેમની પાસે અભ્યાસ કરતા હતા. આ વર્તમાન દેશદેશ પ્રસરી ગયા અને અનેક રાજપુત્ર આવીને દ્રોણાચાર્યની પાસે અસ્ત્રવિદ્યા શીખવા લાગ્યા. દ્રોણાચાર્યની કૃતિ સાંભળી એકલવ્ય પણ સાં આવ્યો અને ‘મારો અંગીકાર કરીને વિદ્યા ભણાવો’ એવી દ્રોણાચાર્યને પ્રાર્થના કરી; પરંતુ દ્રોણાચાર્યે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. આથી તેણે દ્રોણાચાર્યની પાદુકા માગી, કે જે દ્રોણાચાર્યે, તેને છેક નિરાશ ન કરવાને માટે આપી. આચાર્યની પાદુકા ધાર્ન તે સ્વગૃહે ગયો અને ભક્તિપુર સર દ્રોણાચાર્યની મૃત્તિકાની મૂર્તિ બનાવી, તેની સમક્ષ પેલી પાદુકા રાખી, તેની નિયમપૂર્વક નિત્ય પૂજા કરવા લાગ્યો; તથા હાથમાં ધનુષ્યબાણ પકડી, ‘આ પ્રમાણે જ તીર છોડું ને ?’ એવો

પોતાની વિદ્યાની કીર્તિને ત્રિભુવનમાં સર્વમાન્ય કરાવી હતી. ચંદનની સમીપ રહેનારાં વૃક્ષો ચંદન જેવી જ યોગ્યતા ધારણ કરે છે; વસિષ્ઠનો આશ્રય પામીને (તેમણે પહેરેલા) કૌંથીને પણ સૂર્યની સાથે સ્પર્ધા કરી હતી; તો પછી હું તો ગીતાનું વ્યાખ્યાન કરવામાં ઉત્સુક અને સદ્ગુરુમય ચિત્તથી યુક્ત છું અને શ્રીગુરુ જેવા મારા સ્વામી સમર્થ સહાયક છે કે જે પોતાની કૃપાદષ્ટિ માત્રથી જ પોતાનું પદ આપી દે.

એવો પોતાના મનને જ પ્રજ્ઞ પૂછતો અને પોતે જ 'હા, હા, એમ જ તીર ફેંક' એવા ઉત્તર આપીને બાણ છોડતો. એમ કરતા કરતા વિમોક્ષ, આદાન અને સધાન આદિ જે ધનુર્વિદ્યાનાં પ્રકરણો, તેમાં તે અલ્પ સમયમાં પ્રવીણ થયો હતો.

આ તરફ કૌરવ, પાંડવ અને ઇતર રાજપુત્રો પણ ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ થઈ એક વખત યુગ્મમાં ખેલવા ગયા અને તેઓ યુગની પાછળ ગયા, એટલે સિંહારી કૃતરો પાછળ રહી જઈ, જ્યાં એકલવ્ય હતો ત્યાં ગયો, પરંતુ તે સદૈવ સુધે વચ્ચે પરિધાન કરેલા રાજકુમારોને જોતો હતો; તેથી તે વિચિત્ર વેષધારી એકલવ્યને જોઈને તેને ભસવા લાગ્યો. આથી એકલવ્યે તેના પડોળા કહેલા યુગ્મમાં નાનાં નાનાં બાણોનો સમુદાય એવી યુક્તિથી ભરી દીધો, કે તેનાથી ભરી પણ ન શકાય અને મોં પણ બંધ ન કરી શકાય. પછી પેલા કૃતરો ત્રાથી નાહો અને આમતેમ ભટકતાં તેણે રાજપુત્રોને જોયા અને રાજપુત્રોએ તેને જોયો પછી બ્યારે તે રાજપુત્રોની છેક સમીપ ગયો, ભારે તે સર્વ જણે તેના યુગ્મમાં પેલા નાનાં બાણોનો સમૂહ જોયો અને તેઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા, તથા આવી અદ્ભુત કૃતિ કરનાર ધનુર્ધરે આ અરુપમાં કેવલ હશે, એવા વિચાર કરવા લાગ્યા. પછી તેઓ તે ધનુર્વેદનિષ્ણાત ચોદાને શોધી કાઢવાને ઉઠત થયા. જતાં જતાં તેમણે એકલવ્યને હસ્તમાં ધનુષ્યબાણ ઝડીને જોઈ રહેલો જોયો અને આ જ તે હશે, એમ ધારી સર્વ ત્યાં ઊભા રવા

પછી સર્વે રાજપુત્રોમાંથી એક જણ આગળ આવી બોલ્યો કે, 'તું કેવલ છે અને કોનો શિષ્ય છે?' તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, 'હું હિરણ્યધેનુક નામના નિપાદાધિપતિનો પુત્ર છું અને દ્રોણાચાર્યનો શિષ્ય છું.' આ સાંભળી સર્વે રાજપુત્રોના મનમાં વિષાદ ઉત્પન્ન થયો અને તેઓ પિત્ર હૃદય સંદિત ઘેર આવ્યા તથા દ્રોણાચાર્યને પ્રજ્ઞ ક્યોં કે, 'તમે, અમને બાણવા દીધા વિના એક નિપાદને યુદ્ધ રીતે શા માટે ધનુર્વેદમાં પ્રવીણ કર્યો?' દ્રોણાચાર્યે રાજકુમારોને આ પ્રજ્ઞ સમજી શક્યા નહિ. પછી તેઓ રાજપુત્રોને લઈને હસ્તિનાપુરથી આગળ નીકળ્યા અને જ્યાં એકલવ્ય હતો ત્યાં ગયા દ્રોણાચાર્યને જોતાં જ એકલવ્યે દંડવત પ્રણામ કર્યો અને હાથ જોડી તેમની સમક્ષ બેઠો ગયો. પછી દ્રોણાચાર્યે અભિવિદ્યામાં તેની પરીક્ષા કરી અને તેમાં તે અત્યંત પારંગતતાને પ્રાપ્ત થયો છે, એમ બણી તેમણે તેને પ્રજ્ઞ કર્યો કે, 'આ વિદ્યા ને

છે. દષ્ટિ ઉત્તમ હોય અને તેમાં સૂર્યપ્રકાશની સહાય મળે, તો પછી એવી કંઈ વસ્તુ છે કે, જે દષ્ટિએ ન પડે? માટે મારા શ્વાસોર્ધ્વાસ પણ શ્રીગુરુની કૃપાથી પ્રબંધ બની જશે. જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, શ્રીગુરુકૃપાથી શું નથી થતું? મેં ગીતાનો અર્થ મરાઠીમાં એવો સરળ અને સુલભ કરી નાખ્યો છે કે, તે સર્વ લોકથી સમજી શકાશે. પરંતુ મરાઠી ભાષામાં ગીતાર્થ એટલો બધો સ્પષ્ટ કર્યો છે, તે જો કોઈ વક્તાનો અભાવ હોય, તોય કેવળ તેનાં વાક્યોના વાચનથી જ ઉદ્ધાસીન (અગમ્ય) ન હોવાતાં સર્વથા સ્પષ્ટતાથી જ સમજવામાં આવી જાય છે. અર્થાત્ ગીતાનું વસ્તુત્વ કરનારને તો તે બૂધણાવહ જ થઈ પડશે; પરંતુ જ્ઞાનાર અથવા વક્તાનો અભાવ હશે અને માત્ર તેનું વાચન જ કરવામાં આવે, તોપણ તેમાં ગેબતા કે વસ્તુત્વની ન્યૂનતા દેશમાત્ર પણ જોવામાં આવતી નથી. સુંદર અંગ પર અલંકારો ધારણ નહિ કરતાં અથવા રાખી મૂકવામાં આવે તોપણ તે જેમ શોભે છે જ; અથવા તો અંગ પર અલંકાર ધારણ કર્યા હોય, તોપણ શોભા આપે છે; પરંતુ જો બન્નેનો યોગ થાય તો તો પછી સૌંદર્યની સીમા જ થાય છે; અથવા તો મોતીનો સ્વભાવ જ છે કે, સુવર્ણને શોભાવડું, જેથી તે સુવર્ણને શોભાવે છે, પરંતુ સુવર્ણ વિના તે એકલાં હોય છે, તોપણ તે શોભી જ રહે છે; અથવા વસંતઋતુમાં મોગરાનાં ફૂલોનો ગજરો બનાવીએ કે તેમને છૂટાં હાથમાં લઈએ, તોપણ તેમની સુગંધમાં ન્યૂનતા નથી હોતી, તે જ પ્રમાણે મેં આ લાભદાયક પ્રબંધ ઓવીછંદમાં રચ્યો છે, જે ગીતમાં ગાવાથી પણ આનંદ આપે છે અને ગાથા વિના માત્ર વાંચી જવાથી પણ તેવો જ લાભ આપે છે. એમાં નાનાંથી મોટાં

મારી પાસેથી શી રીતે પ્રાપ્ત કરી?' ત્યારે તેણે સંપૂર્ણ પૂર્વવર્તતાં તેમને નિવેદિત કર્યું. આ વાત સાંભળી સર્વે રાજપુત્રો સંસરરહિત થયા અને તે ભીલની ભાવના તથા દ્રોણાચાર્યના પુણ્યપ્રભાવ વિષે તેમને પરમ આશ્ચર્ય થયું અને તેઓ તે વિષે પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા; એટલે દ્રોણાચાર્ય 'પ્રસંગવશાત્ એ ભીલ, અણુનંને ભારે પડી જશે' એમ ધારી તેની પાસેથી ગુરુદક્ષિણામાં, 'આ તારો અંગૂઠો બાણ છોડતી વખતે કદી પણ ઉપયોગમાં લાવીશ નહિ.' એમ માગી લીધું. તેણે 'તથાસ્તુ' કહી તે દિવસથી બાણને અંગૂઠાથી સ્પર્શ કરવાનું છોડી દીધું. આ વ્રત અદ્વાપિ સર્વ કિરાતો પાળે છે. તાત્પર્ય એ છે, કે જોકે દ્રોણાચાર્યે તેને વચનથી બાંધી લીધો હતો, તોપણ તે અણુનંને ભારે જ હતો. (ભારત-આદિપર્વ) ભારતના યુદ્ધમાં એકલવ્ય દુર્યોધનના પક્ષમાં હતો; પરંતુ તે યુદ્ધમાં સર્વથા આવ્યો જ નહોતો.

સુધી સર્વને સમજવા યોગ્ય અને પ્રહારસના સુસ્વાદથી યુક્ત વચનો જોવીછંદમાં ગૂઢ્યાં છે.

અંદનવૃક્ષની સુગંધ હેવા માટે તેને પુષ્પ આવવાની રાહ નથી જોવી પડતી, તેમ આ પ્રબંધ કર્ણુ પર પડતાં જ સમાધિ પ્રાપ્ત કરી આપે છે; તો પછી તેનું વ્યાખ્યાન સાંભળવાથી તેનો છંદ કેમ નહિ લાગે ? જોનો પાઠ કરવા સાથે વ્યાખ્યાન પણ કરવામાં આવે, તો તેથી બે માધુર્ય પ્રકટ થશે, તેની આગળ અમૃત પણ તુલ્ય જણાશે. એ પ્રમાણે આ પ્રબંધ પોતાની મેળે જ કવિત્વનું વિશ્રાંતિસ્થાન બની ગયો છે અને તેના શ્રવણે મનન અને નિદિધ્યાસનને જીતી લીધા છે. આ પ્રબંધ હરકોઈને આત્માનંદની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે અને શ્રવણ દ્વારા સર્વ ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરે છે. સ્વશક્તિથી ચંદ્રના અમૃતનો ઉપલોગ લેવામાં અકાર પ્રસિદ્ધ છે, પણ તેવો ઉપલોગ અન્ય સર્વથી લઈ શકાતો નથી, તોપણ તારાઓનો ઉપલોગ સર્વને પ્રાપ્ત થાય છે; તે જ પ્રમાણે આ અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી બિતેદ્રિય અધિકારીને તો પૂર્ણ આનંદ થાય છે જ; પરંતુ ઇતર જનોને પણ વાણીના સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રીનિવૃત્તિનાથનો મહિમા આવા પ્રકારનો છે અને તેથી આ ગ્રંથ મારો નથી, પણ તેમની કૃપાનો જ વૈભવ છે. (૧૭૫૦)

ક્ષીરસાગરના તટ પર શ્રીશંકરે પાર્વતીજીના કાનમાં એક વાર ઉપદેશ કર્યો હતો; ક્યારે કર્યો હતો, તે કંઈ ખબર નથી; પણ તે સમયે ક્ષીરસાગરની લહરીઓમાં કોઈ મત્સ્યના ઉદરમાં મત્સ્યેંદ્રનાથ ગુપ્ત રહેતા, તેમને પ્રાપ્ત થયો. તે મત્સ્યેંદ્રનાથ સપ્તશૃંગ પર્વત પર હાથેપગે લૂલા એવા ચૌરંગીનાથને મળ્યા હતા અને તેમનું દર્શન થતાં જ ચૌરંગીનાથ સર્વ અવયવોથી પૂર્ણ બની ગયા હતા. તે પછી અચળ સમાધિનો ઉપલોગ લેવાની ઇચ્છાથી મત્સ્યેંદ્રનાથે તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ ગોરક્ષનાથને કર્યો હતો. કહો, કે યોગરૂપી કમલિનીના સરોવર સમાન તથા વિષયનો વિધ્વંસ કરનાર એવા ગોરક્ષનાથને, તેમને પોતાના યોગેશ્વરના પદ પર અધિષ્ઠિત કરી રાખ્યાભિષેક કર્યો હતો. પછી આ શ્રીશંકર પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલું જો અદ્વૈતાનંદનું સુખ, ગોરક્ષનાથ પાસેથી સંપૂર્ણપણે શ્રીગૈનીનાથે સંપાદન કર્યું. તે શ્રીગૈનીનાથે પ્રાણીઓને કળિકાળથી અસ્ત થયેલાં જોઈને, શ્રીનિવૃત્તિનાથને એવી આજ્ઞા કરી, કે આલ ગુરુ શંકરથી આરંભી શિષ્યપરંપરાનુસાર મને બે જ્ઞાનનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે, તે સર્વ લઈને તમે જાઓ અને કળિના લોગ થઈ પડતા જીવોને હુંખના બંધનથી સર્વ પ્રકારે મુક્ત

કરો. શ્રીનિવૃત્તિનાથ પ્રથમથી જ કૃપાળુ તો હતા જ; તેમાં વળી શ્રી-
 શુરની આવી આજ્ઞા મળવાથી તેમને પરમ આનંદ થયો. જેવી રીતે
 મેઘ વૃષ્ટિ કરવા માટે પોતે જ તત્પર હોય છે અને તેવામાં વર્ષા-
 કાળ આવી લાગતાં તે અત્યંત ખગલાળી બન્ય છે, તેવો જ શ્રી નિવૃત્તિ-
 નાથનો પ્રકાર પણ થયો. એ પછી પીડિત જનોને દુઃખોથી મુક્ત
 કરવાની અનુકંપાથી ગીતાના અર્થનિમિત્તે તેમણે જે પ્રહારસની વૃષ્ટિ
 કરી, તે જ આ ગ્રંથ છે. શુરપ્રસાદની આશાથી મને ચાતક સમાન
 વાટ ભેઈ રહેલો આતુર શિષ્ય લાળીને મારા પર તેમણે જે કૃપા કરી,
 તેથી જ હું આ ચશને પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું. આ પ્રકારે મારા સ્વામીએ
 શુરપરંપરાથી પ્રાપ્ત જે તેમનું સમાધિધન હતું, તે મને આપ્યું છે.
 અન્યથા હું કે જે કંઈ શીખ્યો નથી અને શ્રવણ પણ કર્યું નથી,
 તેમ જ સ્વામીની સેવા કરવાનું પણ મને જ્ઞાન નથી; એટલે પછી ગ્રંથ-
 રચનાની યોગ્યતા તો મારામાં હોય જ ક્યાંથી? પરંતુ સત્ય એ છે, કે
 શ્રીશુરનાથે જ મારા નિમિત્તે આ પ્રબંધ રચીને સંસારનું રક્ષણ કર્યું છે;
 માટે પુરોહિતની પેઠે એમાં મેં આપ સન્મુખ જે કંઈ બોલ્યું-વધતું
 કહ્યું હોય, તેને માટે આપ સંતો માતાની માફક મને ક્ષમા કરજો. શબ્દની
 રચના કેવી રીતે કરવી, સિદ્ધાંત શી રીતે સ્થાપિત કરી શકાય છે તથા
 અક્ષરકાર કેને કહે છે, તે હું બોલ્યો નથી; પરંતુ કળસૂત્રી જેમ સૂત્રધાર-
 ના હાથમાંની દોરીની ગતિ અનુસાર નાચ્યા કરે છે, તે જ પ્રમાણે મારા
 સ્વામીએ મને જે કંઈ બતાવ્યું, તે જ મેં કહ્યું છે. મારો આ ગ્રંથ
 આદિથી અંત સુધી આચાર્યે જ મારી પાસે કહેવડાવ્યો છે અને
 આપ સંતોની સલામાં એમાં રહેલી કોઈ ન્યૂનતા બે પૂર્ણ નહિ થાય,
 તો હું પ્રેમપુરઃસર આપના પર શુરસે થઈશ. પારસનો સ્પર્શ થવા
 છતાં બે લોહની લોહત્વરૂપી નિકૃષ્ઠ સ્થિતિ નષ્ટ ન થાય, તો કેનો
 દોષ? વહેણાનું કામ એટલું જ છે, કે ગંગાને જઈ મળવું; છતાં પણ
 તે ગંગા તેને પવિત્ર ન કરે, તો તેમાં વહેણાનો શો દોષ? અર્થાત્
 મારા મહદ્દ ભાગ્યના યોગે હું આપ સંતોના ચરણમાં આવી ચૂક્યો છું;
 તો હવે આ જગતમાં મારે શી ન્યૂનતા છે? અરે, એટલું જ નહિ,
 પણ મારા શુરણએ આપ સંતોનો મને મેળાપ કરાવ્યો છે; તેથી જ
 મારી સર્વ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થઈ છે. બુદ્ધિ, આપ જેવા પ્રેમી અને
 દયાળુ સંતજન મળવાથી જ મારી ગ્રંથરચનાનો મારો મનોરથ સિદ્ધ
 થયો છે. સમગ્ર પૃથ્વીતળ કદાચ સુવર્ણમય બનાવી શકાય, ચિંતામ-
 ચિના પહાડ બનાવી શકાશે; સાતે સસુદ્રને સહેલાઈથી અમૃતપૂર્ણ

બનાવી શકાશે; તારાગણને ચંદ્ર બનાવવાનું પણ કઠિન નથી; કલ્પવૃક્ષના બગીચાંઓ પણ બનાવી શકાય; આ સર્વ કાર્ય તપના બળથી કદાચ પાર પડી શકે; પરંતુ ગીતાના અર્થનો મર્મ તો શુરુના પ્રસાદ વિના કદી પણ સમજી શકાતો નથી. હું સર્વ રીતે મૂગા જેવો હોવા છતાં પણ શુરુની કૃપાથી ગીતાનો અર્થ સ્વભાષામાં મેં એવી રીતે કયો છે, કે તેને સર્વ કોઈ પોતાની આંખ વડે જોઈ શકે. અર્થોત્ સરળતાથી સમજી શકે. આવા વિશાળ અંશસાગરની પાર ઊતરી હું જે કીર્તિરૂપી વિજયધ્વજ ફરકાવી શક્યો છું, અદારમા અધ્યાયરૂપ દુસ્મટ અને કળશ સહિત ગીતાર્થરૂપી મંદિરની રચના કરી, તેમાં હું શ્રીશુરૂભૂતિની સ્થાપના કરી તેનું પૂજન કરી શક્યો છું અને ગીતારૂપી નિષ્કપટી માતાથી વિખૂટા પડી ગયેલાં સુસુક્ષ્મનરૂપ બાળકોને તેમની માતા (ગીતા) સાથે મેળાપ કરાવી આપવાને આપ સબજનોનો ધર્મ છે. આપ સબજનોની મારા પરની કૃપાને લીધે જ હું જે કંઈ બોલ્યો છું તે અલ્પ નથી. જ્ઞાનદેવ કહે છે, કે આપના ઉપકાર ઓછા નથી. અરે, કહેવા દો કે, આ અથ સમાપ્ત થવાથી મારા પૂર્વજન્મનું ફળ આપે મને પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યું છે. મેં આપમાં શ્રદ્ધા રાખીને જે જે ઇચ્છા કરી તે સર્વ આપે પૂર્ણ કરી મને અત્યંત સુખ પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યું છે. હે સ્વામિન્! મારે માટે આપે જે આ અંશરૂપી નવીન સૃષ્ટિ રચી છે, તેને જોઈને હું વિશ્વામિત્રની સૃષ્ટિને 'હસી કાહું' છું; કેમકે તે નાશવંત સૃષ્ટિ ત્રિશંકુને* માટે તથા બ્રહ્મદેવને ઉતારી પાઠવા

* ત્રિશંકુ એ બ્રહ્માકુ-કુલોત્પન્ન નિમગ્ન રાજાનો પુત્ર અને પ્રખ્યાત પુષ્પકોટિ હરિશ્ચંદ્ર રાજાનો પિતા હતો. એનું મૂળ નામ સત્યવંત હતું. એ બાલકાળથી જ કુમાર્ગંગામી હતો અને પાછળથી તેણે બ્રાહ્મણ્યશ્રીઓનું પણ હરણ કર્યું હતું. આથી તેના પિતાને તેના પર ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમણે તેને પોતાના રાજ્યમાંથી હટાવ્યો; તેમ જ તે કુ.ખથી તે રાજા પોતે પણ રાજ્યનો સર્વ ભાર મંત્રીમંડળ પર નાખીને અરણ્યમાં તપશ્ચર્યા કરવાને આલ્સો ગયો. પિતા-પુત્ર ઉભય ચંડાળની પેઠે અરણ્યમાં ભટકવા લાગ્યા; એટલે અયોધ્યા નગરીનો ના કોઈ ઘણી અને ના કોઈ વાલી, એવી તે નગરીની સ્થિતિ થઈ. ઘણી જ અવ્યવસ્થા પ્રસરી રહી અને 'કુષ્કાળમાં અધિક માંસ' એ કહેવત પ્રમાણે સમસ્ત સામ્રાજ્યમાં અનાવૃષ્ટિનું સંકટ પ્રાપ્ત થયું. આવા કઠિન સમયમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ અરણ્યમાં તપશ્ચર્યા કરવા ગયા હતા અને ઘેર તેમનાં સ્ત્રી-સંતાનો નિરાશ્રય બની અન્ન વિના ટળવળવા લાગ્યાં. આ સમયમાં ઉપલા સત્યવંતે તેમને નિત્ય થોડું માંસ આણી આપી તેમનું રક્ષણ કર્યું; પરંતુ આ જ વખતે તેના હાથથી વસિષ્ઠ ઋષિનો એક મોટો અપરાધ થયો. તે એ કે

માટે બનાવવામાં આવી હતી; પરંતુ આ સદ્દિની રચના તેવી નાશવંત નથી, પણ શાશ્વત છે. શંકરે પણ પોતાના ભક્ત ઉપમન્યુના પ્રેમને વશ થઈ ક્ષીરસાગરની ઉત્પત્તિ કરી છે; કિંતુ તે ક્ષીરસાગર સુદ્ધાં આ અંથની ઉપમાને યોગ્ય નથી; કેમકે તેના ગર્ભમાંથી તો સમુદ્રમંથન સમયે હળાહળ વિષ નીકળ્યું હતું અને આ ગીતાસાગરમાં તો કેવળ અમૃત જ લાગ્યું છે. અંધકાર અને નિશાચરથી પોતાને ત્રાસ ન થાય એવા હેતુથી પ્રાણીઓએ સૂર્યનારાયણ આગળ ધા નાખતાં સૂર્યે તેમના

સત્યવ્રતે વસિષ્ઠની ધેનુનો વધ કરી વિશ્વામિત્રના કુટુંબને માંસ આણી આપ્યું, આથી વસિષ્ઠ ઋષિએ ક્રોધાવિષ્ટ થઈને શાપ દીધો કે, ‘આઠાણુઓનો અપહાર, પિતાનો ક્રોધ અને ધેનુનો વધ, એ ત્રણ શકું (પાતકને) ને દીધે સત્યવ્રતને ત્રિશકું નામ પ્રાપ્ત થાઓ.’ ત્યારથી તે અધિક ભ્રમિત થઈને અરણ્યમાં ભટકવા લાગ્યો. પાછળથી કાળાંતરે તેનો પિતા પુનઃ પોતાના નગરમાં આવ્યો, પરંતુ તેણે પોતાના પુત્રના નામનો ઝુખથી ઉચ્ચાર સુદ્ધાં કયો નહિ આથી તો ત્રિશકું આત વ્યાકુળ થયો અને એકવાર તો તે દેહત્યાગ કરવાને પણ પ્રવૃત્ત થયો; પરંતુ એટલામાં એકાદ દેવતાએ તેને કહ્યું કે ‘તું’ દેહત્યાગ કરીશ નહિ. તારો પિતા સત્વર જ તને રાજ્યાસન પર સ્થાપિત કરશે.’ આથી ત્રિશકુંએ પોતાનો તે નિશ્ચય ફેરવી નાખ્યો. કેટલોક કાળ ગયા પછી તેના પિતાએ રાજ્યની લગામ તેના હાથમાં સોંપી અને તેને સદુપદેશ કયો. પહેલા એક વાર તેણે આ પ્રમાણે ઉપદેશ કયો હતો; પરંતુ તે વખતે તો તેણે પરિણામ ‘ભીંધી ગાગર પર પાણી રેડવા’ સમાન આવ્યું હતું, પરંતુ આ વખતે તેણે પિતૃબોધ અહંભુત્ય કયો અને તે નીતિથી રાજ્યતંત્ર ચલાવવા લાગ્યો.

ત્રિશકુંએ આ પ્રમાણે રાજ્ય કરતાકરતાં એક વખત એવો વિચાર મનમાં આવ્યો કે, ‘આ મત્યદેહ વડે જ સ્વર્ગમાં જઈ લાના દિવ્ય ભોગ ચિરકાળ પર્યંત ભોગવતા રહી શકાય, એવો એક યદ્ય કરવો જોઈએ.’ આવો વિચાર કરી તે વસિષ્ઠ ઋષિની પાસે ગયો. વસિષ્ઠે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ‘તું’ કહે છે તે પ્રમાણે બની શકશે નહિ.’ ત્યારે ત્રિશકું બોલ્યો ‘હં, સમજ્યો. પૂર્વે મેં આપની ધેનુ મારી હતી; તેથી આપ દેવથી અને આ પ્રમાણે કહો છો. કીક છે, હું અન્ય ઉપાધ્યાયને બોલાવી એવો યજ્ઞ કરી ધ્વજમાં બઈ છું કે નહિ, તે જુઓ.’ આથી વસિષ્ઠ ક્રોધિત થઈ બોલ્યા કે, ‘તું સ્વર્ગમાં જાય કે નહિ જાય; પરંતુ હમણાં તો તું ચાંડાળ થા.’

વસિષ્ઠના ઝુખમાંથી આ શબ્દો બહાર પડતાંની સાથે જ ત્રિશકુંને ચાંડાળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. આથી ત્રિશકુંને ઘણી જ ઘૃણા બિપ્લવ અને તેને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો. આ જ પ્રસંગે વિશ્વામિત્ર ઘેર આવ્યા અને પોતાની સ્ત્રી તથા પોતાનાં સંતાનોને પૂછપરછ કરવા લાગ્યા કે, ‘મારી પાછળ તમારું કાણે રક્ષણ કયું?’ તેમણે ત્રિશકુંનું નામ જણાવી, તેથી હાલની શાશ્વતીય સ્થિતિ નિર્વહિત

- હું:ખત્રુ પોતાના તેજથી નિવારણ કર્યું ખરું, પરંતુ તેના તેજના તાપથી પ્રાણીમાત્રને ત્રાસ થાય છે, એથી સૂર્યમાં ન્યૂનતા છે. સંતત્ થયેલા જગતને ચંદ્ર પોતાની ચાંદનીથી શાંત કરે છે, પણ તે કલંકી ચંદ્રની ઉપમા પણ આ અંથને કેમ આપી શકાય? અર્થાત્ આપ સંતજનોએ મારા હાથે સર્વને ઉપયોગી થાય એવો આ અંથ રચાવ્યો છે, તે અતુલ્ય છે. કિંબહુંના આપની કૃપાથી જ આ અંથરૂપ ધર્મ-કીર્તન પૂર્ણાહુતિ પામ્યું છે; માટે હવે મારું એટલું જ કાર્ય અવશિષ્ટ રહ્યું છે કે, મારે આપ સંતજનની તનમનથી સેવા કરવી. હવે મારા વિશ્વરૂપ શુરુદેવ, આ વાગ્યસથી સંતુષ્ટ થઈને મને એવો આશીર્વાદ આપો કે, હુણોની કુટિલતા નહિ થઈ તે સત્કર્મમાં પ્રેમી બને, જીવ-માત્રમાં નિરંતર પરસ્પર મૈત્રી વધ્યા કરે, વિશ્વમાનો પાપરૂપી અધકાર નહિ થઈ સસારમાં સ્વધર્મરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ વિસ્તાર પામે, પ્રાણી-માત્રની સર્વ શુભેચ્છાઓ પૂર્ણ થાય; સસારમાં પ્રાણીઓને નિરંતર સકળ મંગળની વૃદ્ધિ કરનારા ભગવજનોનાં મંડળ મળતાં રહે. તે ભક્તજન કેવા છે? બોલતાચાલતા કદંપતરુના ખાગ, જીવત ચિંતા-મણિઓનાં ગામ કે અમૃતના બોલતાચાલતા સાગર અને કલંકરહિત ચંદ્ર સમાન છે, અથવા તાપરહિત સૂર્ય જેવા છે. એવા ભગવદ્ભક્ત

કરી. પછી ત્રિશંકુનો વિશ્વામિત્રની સાથે મેળાપ થયો, ત્યારે તે તેમના પ્રત્યે બોલ્યો કે, ‘હવે મારુ રક્ષણ કરવું આપના હાથમા છે.’ વિશ્વામિત્રે પ્રત્યુત્તરમા જણાવ્યું કે. ‘હીક છે.’ તે પછી તે ઉભયે યગ્નો આરંભ કર્યો અને બ્રાહ્મણો-ને નિમંત્રણ કર્યું; પરંતુ વસિષ્ઠે ‘ચાંડાળ યજમાન અને ક્ષત્રિય ઉપાધ્યાય’ કહી તેમની નિંદા કરી; તેથી કોઈ બ્રાહ્મણ સાં આવતા નહોતા. આથી વિશ્વા-મિત્રે ક્રોધિત થઈ વસિષ્ઠના પુત્રોને શાપ આપી ચંડાળ બનાવ્યા. તદનંતર કેટલાક બ્રાહ્મણો યગ્નપ્રસંગે હાજર થવા આવ્યા; પરંતુ દેવો હવ્ય સ્વીકારતા નહોતા. આથી વિશ્વામિત્રે ત્રિશંકુને કહ્યું કે, ‘હવે જે મારુ કાંઈ સ્વઉપાર્જિત પુણ્ય હશે, તો તું સ્વર્ગમાં જઈશ.’ આટલું કહેતાંની સાથે જ પક્ષીની પેઠે ઊડી ત્રિશંકુ સ્વર્ગ પ્રતિ જવા લાગ્યો. સારે છંદને ક્રોધ કાંપવ્યો અને તે બોલ્યો કે, ‘શુરુશાપથી દગ્ધ થયેલા તને મત્યદેહ સાથે સ્વર્ગમાં આવવાનો અધિકાર નથી; માટે તું પતન પામ.’ આથી ત્રિશંકુ નીચે પતિત થવા લાગ્યો અને જૂઠા પાડવા લાગ્યો. તેની જૂઠા સાંભળી વિશ્વામિત્રે ‘તિષ્ઠ તિષ્ઠ’ એમ કહ્યું; તેથી તે અંતરિક્ષમાં સ્થિર રહ્યો. પછી વિશ્વામિત્રે પ્રતિવૃદ્ધિ અને પ્રતિસ્વર્ગ નિર્માણ કર્યો: પછી ‘હું ત્યાં ત્રિશંકુને આપીશ’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, પછી આરંભી તથા કેટલાક પદાર્થો પણ નિર્માણ કર્યા. આથી દંડે વિશ્વામિત્રને સમજાવી ત્રિશંકુના મત્યદેહનો ત્યાગ કરાવી તેને દિવ્ય દેહથી સ્વર્ગમાં લીધો.

સંતબનોનો સર્વ દોષોને સત્સંગ મળે તથા તેઓ સર્વ કોઈના પ્રિય થાય, વધારે શું માશું ? સમસ્ત ત્રૈલોક્ય સર્વ સુખથી સંપૂર્ણ બની તેઓ આદ્ય પુરુષનું આખંડ ભજન કર્યો કરે અને વિશેષતઃ જેઓ આ દોષમાં આ અંથ પર જ જીવન ધારણ કરે છે, તેમને આ દોષકનું અને પરદોષકનું સુખ પ્રાપ્ત થાય. (૧૮૦૦)

‘આટલું સાંભળી શ્રીશુરુએ કહ્યું કે, ઠીક છે, તારી ઇચ્છા પ્રમાણે એ સર્વ દાનપ્રસાદ તને પ્રાપ્ત થશે. આથી જ્ઞાનદેવને આનંદ થયો. આ રીતે કળિયુગમાં મહારાષ્ટ્ર દેશમાં શ્રીગોદાવરીના દક્ષિણ તટ પર ત્રિભુવન માં પવિત્ર અને અનાદિ પંચકોશી ક્ષેત્ર ‘નેવાસણ’ જ્યાં જગતના જીવનસૂત્ર શ્રીમોહિનીરાજ* વિરાજે છે, જ્યાં ચાહવ વંશના વિભૂષિત સ્કળકલાપ્રવીણ, ન્યાયના પાલનકર્તા શ્રીરામરાજ રાજ્ય કરતા હતા, ત્યાં શ્રીશંકરપરંપરાત્મજ શ્રીનિવૃત્તિનાથના શિષ્ય જ્ઞાનદેવ* ભગવદ્

× ‘શ્રીમહાલય’નું દેવાલય અહમદનગર જિલ્લાના નેવાસા નામના ગામમાં છે. તેનું ‘મોહિનીરાજ’ એવું બીજું પુરુષવાચક નામ પણ છે. શ્રીવિષ્ણુએ સમુદ્રમંથન પ્રસંગે જે મોહિનીસ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેનો આ અવતાર છે, માટે એને જીલિંગી અને પુલિંગી, એવાં બે જાતિનાં નામો છે; પરંતુ દેવનો મૂળ વેશ જીનો છે, તોપણ ઉત્સવાદિપ્રસંગે પુરુષનો વેશ પણ ધારણ કરાવવામાં આવે છે. આ જ નેવાસામાં જ્ઞાનેશ્વરજીએ આ જ્ઞાનેશ્વરી લખી હતી. ત્યાં અંત્યાપિ ‘જ્ઞાનોખાત્યા ખાંખ’ એ નામનો પ્રસિદ્ધ પાષાણ છે. આ પાષાણ પર પ્રથમ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કાલસાથી ઓવીઓ લખતા અને નેવાસાનો કલકળી તેની શુદ્ધ પ્રત ઉતારી લેતો. ‘અહમદનગર ડિસ્ટ્રિક્ટ ગેઝેટિયર’ એ નામથી સરકાર દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલા અંગ્રેજી પુસ્તકમાં ‘નિવાસ’ શબ્દનો અર્થ ‘નેવાસા’ કરવામાં આવ્યો છે, તે સ્પષ્ટ જૂલ છે અને મહારાષ્ટ્ર ભાષાનું કેવળ અદ્વાન પ્રદર્શિત કરે છે; કારણ કે મૂળમાં ‘સ્કળાનિવાસ’ એ સમગ્ર પદ સામાસિક છે અને તે રાજા રામચંદ્રનું વિશેષણ છે, એમ સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે.

* મૂળમાં ‘શ્રીનિવૃત્તિનાથસુતે’ એ પ્રમાણે છે. ‘સુત’ શબ્દનો અર્થ શિષ્ય પણ થાય છે અને કેટલાક મહતોના પંથમાં શિષ્યપરંપરાને પુત્ર એવી જ સંજ્ઞા અપાતી હોઈ, તેને પુત્ર પ્રમાણે જ વારસો વગેરેમળે છે. એ સિવાય શિષ્ય એ પુત્રરૂપ જ છે, એવો શ્રીજ્ઞાનેશ્વરનો અભિપ્રાય પણ ઠેકઠેકાણે જ્ઞાનેશ્વરીમા પ્રગટ થયેલો છે. શ્રીપરશુરામ પાસે અસ્ત્રવિદ્યા શીખતી વેળા કહ્યું ‘હું બ્રાહ્મણ છું’ એમ કહ્યું હતું; તે ઉપરથી તેઓ તેના પર કોષિ ભરાયા. ત્યારે કહ્યું ‘કહ્યું હતું કે, ‘શુરુ પણ શિષ્યનો પિતા જ છે; એટલે શુરુની જે જાતિ તે જ શિષ્યની જાતિ છે, એમ ધારીને મેં મને પોતાને બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો;’ અર્થાત્ અહીં શિષ્ય શબ્દનો કેટલાકો પુત્ર અર્થ કરે છે, તે અનુચિત નથી.

ગીતાને ભાષાના અલંકાર ચડાવ્યા છે. મહાભારતરૂપી નગરમાં લીબ્મ નામક પ્રસિદ્ધ પર્વમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો જે ઉત્તમ સંવાદ વર્ણવેલો છે, જે સવાહ સર્વ ઉપનિષદોનો સાર છે, જે સર્વ શાસ્ત્રોનું જન્મસ્થાન છે, જે પરમહંસ-સંતોની હીડાનું સરોવર છે, તે શ્રીગીતાનો કળશ એવો આ અઢારમો અધ્યાય, નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, પૂર્ણ થયો છે. ઉત્તરોત્તર આ અંથની પુણ્યસંપત્તિ દ્વારા જીવમાત્રને સકળ સુખોનો પૂર્ણ દાબ થાઓ. શાકે ૧૨૧૨માં આ ટીકા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે રચી અને સચ્ચિદાનંદ બાબાએ તે અતિ આદરથી લખી લીધી. (૧૮૧૦).

इति श्रीज्ञानदेवविरचित्तायां भावार्थदीपिकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

શ્રી એકનાથ મહારાજે જ્ઞાનેશ્વરીનું સંશોધન કર્યા પછી તત્સંબંધી લખેલી ઓવીઓનું ભાષાંતર

શાકે ૧૫૦૬ તારણ નામ સવત્સરમાં જનાર્દન મહારાજના શિષ્ય એકનાથસ્વામીએ જ્ઞાનેશ્વરી ગીતાની પ્રત શુદ્ધ કરી. અંથ મૂળથી જ અતિ શુદ્ધ હતો; પરંતુ લોકના પાઠલેહથી ક્યાકક્યાંક અ(સં)બદ્ધ થઈ ગયો હતો. તેને તપાસીને જ્ઞાનેશ્વરીની પ્રત શુદ્ધ કરી છે. જેમની ગીતાની ટીકા વાંચવાથી ભાવિક વાંચનારને ગીતાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને નમસ્કાર હો. વિપુલ કાળ પછી પ્રાપ્ત થતો જે ઉત્તમ કપિલાવધીનો યોગ-ભાંદ્રપદ કૃષ્ણ ષષ્ઠી-તે દિવસે ગોદાવરીના તીર પ્રાંતમાં પેઠલુનામક ક્ષેત્રમાં જ્ઞાનેશ્વરીની પ્રત શુદ્ધ કરવાનું કાર્ય સમાપ્ત થયું. જ્ઞાનેશ્વરીના પાઠમાં જે મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં ઓવી-પ્રબધ રચીને ઉમેરશે, તો તેનું તે કાર્ય અમૃતના પાત્રમાં કાચલી રાખ્યા પ્રમાણે જ થવાનું, એમ સમજવું. (૫)

इति श्रीज्ञानेश्वरी भावार्थदीपिका गीताटीका समाप्ता ।

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો

દ્વિવિધ પ્રકૃતિ : (૧) પરા-એ જીવજૂતા છે. (૨) અપરા-એ જડ છે. તેના આઠ ભેદ છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર.

ત્રિવિધ કર્મ : કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ

ત્રણ ગુણ : સત્ત્વ, રજ અને તમ.

ત્રિવિધ તાપ : આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક.

ત્રણ દોષ (શરીરના) : ચોરી, બ્યભિચાર અને હિંસા.

ત્રણ દોષ (મનના) : તૃષ્ણા, ચિંતા અને બુદ્ધિમંદતા.

ચાર દોષ (વાણીના) : નિંદા, અસત્ય, કઠોરતા અને વધારેપડતું બોલવું.

ચતુર્વિધ અન્ન : બોળ્ય (ચાવવાનું), પેય (પીવાનું), લેણ (ચાટવાનું) અને ચોળ્ય (ચૂસવાનું).

ચાર આશ્રમ : બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ.

ચાર અવસ્થા : જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુચી.

ચાર પુરુષાર્થ : ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ.

ચાર પાદ બ્રહ્મના : વૈરાટ, હિરણ્યગર્ભ, ઇશ્વર અને ઇશ્વરસાક્ષી.

ચાર પાદ આત્માના : વિદ્ય, તૈજસ, પ્રાણ અને ટુરીય.

ચાર ભાત્રા સ્પંકારની : અકાર, ઉકાર, મકાર ને અર્ધભાત્રા (અભાત્ર).

ચાર પ્રકારના લક્ષ્ણ : આત્મ, અર્થોર્થી, જિજ્ઞાસુ અને શાંતી.

ચાર પ્રકારના મતુષ્ય : પામર, વિષયી, જિજ્ઞાસુ (કુસુક્ષુ) ને શુક્લ.

ચાર મહાવાક્ય : પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ (ઋગ્વેદ), અહં બ્રહ્માસ્મિ (યજુર્વેદ), તત્ત્વમસિ (સામવેદ), અયમ્યાત્મા બ્રહ્મ (અથર્વવેદ).

ચાર પ્રકારની શુક્તિ : સામીપ્ય, સાયુજ્ય, સાશ્રય અને સાષ્ટિ.

ચાર પ્રકારની યોગિનિ : જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્બિભિજ.

ચાર પ્રકારના યોગ : હઠયોગ, મંત્રયોગ, લયયોગ અને રાજયોગ.

ચાર પ્રકારની વાણી : પરા, પચ્ચંતી, મધ્યમા અને વૈષ્ણરી.

ચાર પ્રકારના શબ્દ : ધોષ, ધ્વનિ, નાદ અને સ્પંકાર.

અંતઃકરણચતુષ્ટય : મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર.

પાંચ ગુણ્ય આસન : (યોગનાં) સિદ્ધ, પદ્મ, ભદ્ર, વજ્ર, સ્વસ્તિક.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય : ક્ષેત્ર, ચક્ષુ, ત્વચા, શ્રોત્ર અને નાસિકા.

પાંચ વિષય : (જ્ઞાનેન્દ્રિયના) શબ્દ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ અને ગંધ.

પાંચ કર્મેન્દ્રિય : વાચા, હાથ, પગ, ગ્રહા અને ઉપસ્થ.

પાંચ વિષય : (કર્મેન્દ્રિયના) બોલવું, આપવું-લેવું, ચાલવું, મળસાગ અને

મૂત્રયાગ.

- પાંચ કલેશ : અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્રેષ અને આસક્તિ.
- પાંચ પ્રકારનાં કર્મ : નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય, પ્રાયશ્ચિત્ત અને નિષિદ્ધ.
- પાંચ કોશ : અજનમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિદ્યાનમય અને આનંદમય.
- પાંચ દેવતત્ત્વ : મંદાર, પારિજાત, સંતાન, કલ્પ અને હરિચંદન.
- પાંચ પ્રાણુ : પ્રાણુ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન.
- પાંચ ઉપપ્રાણુ : નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, ધનંજય અને દેવદત્ત.
- પાંચ ભૂત : પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ.
- છ ઋતુ : વસત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત અને શિશિર.
- છ શાસ્ત્ર-પદ્ધતિ : ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા.
- છ પ્રમાણુ : પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ.
- કપિલાષ્ઠી : એ પર્વ બહુધા ૬૦ વર્ષે આવે છે. માસ ભાદ્રપદ, પક્ષ કૃષ્ણ, તિથિ ષષ્ઠી, વાર ભોમ, નક્ષત્ર રોહિણી, યોગ વ્યતીપાત અને મહાનક્ષત્ર હસ્ત; એટલા યોગો એકઠા થાય, ત્યારે એ પર્વ આવે છે.
- સમકુલ પર્વત : મહેર્દ્ર, મલય, સઘ, શક્તિમાન, રૂક્ષ, વિષ્ણુ અને પરિમાન.
- સપ્ત ધાતુ : રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર.
- સપ્ત પાતાલ : અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ અને પાતાલ.
- સપ્ત સ્વર : નિપાદ, ઋષભ, ગાંધાર, પડ્મ, મધ્યમ, ધૈવત અને પંચમ.
- સાત સ્વર્ગ : ભૂ, ભુવ, સ્વ, મહા, જન, તપ અને સત્ય.
- સાત ચક્ર : આધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપુર, અનાહત, વિશુદ્ધ, આરા અને સહસ્રહલપદ્મ.
- આઠ અંગ (યોગનાં) : યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ.
- આઠ દિગ્ગજ : ઔરાવત, પુંડરીક, વામન, કુસુદ. અંજન, પુષ્પદંત, સાર્વ-ભોમ અને સુપ્રતીક.
- આઠ પ્રકારના સાત્ત્વિક ભાવ : સ્તંભ, સ્વેદ, શેમાંચ સ્વરભંગ, કંપ વૈવર્ણ્ય, અશ્રુપાત અને પ્રલય.
- અષ્ટ લોકપાલ : ધર, ક્રુવ, સોમ, અહન, અનિલ, અનલ, અત્યુષ અને પ્રભાસ.
- અષ્ટ સિદ્ધિ : અણિમા, મહિમા, ગરિમા, લધિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, ઇષિતા અને વશિતા (શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધનો અધ્યાય ૧૫મો બ્રુઓ)
- નવ પ્રકારની ભક્તિ : શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન.
- નવ રસ : અલંકારશાસ્ત્રમાંના-શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, ખીમત્સ, અદ્ભુત અને શાંત.

દશ નિયમઃ દાનમિત્યા તપો ધ્યાનં સ્વાધ્યાયોપસ્થનિગ્રહઃ ।

વ્રતોપવાસૌ મૌનં ચ સ્નાનં ચ નિયમા દશ ॥

દાન, યજ્ઞ, તપ, ધ્યાન, સ્વાધ્યાય, અભ્યાસ, વ્રત, ઉપવાસ, મૌન અને સ્નાન—એ દશ નિયમ છે.

દશ મમઃ આનુશંસ્ય ક્ષમા સત્યમહિંસા દમ માર્જવમ્ ।

પ્રીતિઃ પ્રસાદો માધુર્યમક્રોધઃચ યમો દશ ॥

અક્રૂરતા, ક્ષમા, સત્ય, અહિંસા, દમ, સરળતા, પ્રીતિ, પ્રસન્નતા, માધુર્ય અને શાંતિ—એ દશ મમ છે.

એકાદશ રેદઃ શૃગબ્યાધ, સપ, નિકર્તિ, અજૈકપાત, અહિષ્ટુધ્ય, પિનાકી, દહન, ઈશ્વર, કાપાલી, મહાભુતિ અને ભગ.

બોદ મનુઃ સ્વાયંભુવ, સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત, આક્ષુષ, વૈવસ્વત, સાવર્ણિ, દક્ષસાવર્ણિ, અક્ષસાવર્ણિ, રુક્ષસાવર્ણિ, દેવસાવર્ણિ, ઇન્દ્રસાવર્ણિ અને ધર્મસાવર્ણિ.

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર અને તુકારામની પાલખીઓ

દર વર્ષે આષાઢી એકાદશી નિમિત્તે શ્રીપંદરપુર ક્ષેત્રની યાત્રાએ જતી વેળા શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અને તુકારામ મહારાજનો અહીં (પૂનામાં) એક દિવસ સુકામ થાય છે. આ પ્રસંગે રાષ્ટ્રીય કાર્યકર્તાઓ તેમ જ સુશિક્ષિત વર્ગને બોધ-દાયક કેટલીક બાબતો સહજ રીતે લક્ષમાં આવે છે; પણ અતિ બવસાધને લીધે કહો અથવા વિચારવૈચિત્ર્યને લીધે કહો, આ વર્ગનું તે બાબતે જોટું જોઈએ, તેટલું લક્ષ ગણ હોય એમ જણાતુ નથી અને તેથી જ આ બાબતમાં ઉદ્ભવેલા કેટલાક વિચારો અત્રે નોંધી રાખવાનું યોગ્ય છે.

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અને તુકારામ મહારાજની પાલખીઓ પૂનામાં એક દિવસ રહે છે; એમ હોવા છતાં તેઓ પોતા અહીં એક દિવસ સુકામ કરે છે, એમ ઉપર લખેલું જોઈ કોઈને ભ્રમમાં પડવાનું કારણ નથી; કારણ કે એ પાલખીઓ ને પાદુકા, એ ચમચાક્ષુએ દેખાતાં તેમનાં બાજુ ચિહ્નો છે, પરંતુ સત્પુરુષો કીર્તિકૃપે તેમ જ જ્ઞાનકૃપે સદૈવ અમર હોવાથી, તેઓ જ્ઞાનચક્ષુ વડે જ હંમેશાં અનુભવી શકાય છે. બીજું એ છે કે, તેમને સંતની પદ્ધતી મળી હોય, તોપણ તે પરિક્ષ્યમાણુ અવસ્થામાં હોય છે. જગતના આઘાત વેડીવેડીને લોકોની નિંદાસ્તુતિને નહિ ગણુકારતાં સદાચરણુ વડે ભવચક્રની મોહજાળમાંથી પાર પડી, તેમનું દેહાવસાન થાય એટલે તેમની સત-પદ્ધતી સ્થિર થાય છે. આવા સત્પુરુષોનો મહિમા શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પોતાની એક જોવામાં પ્રભુના સુખે બોલાવ્યો છે. તેમાં શ્રીકૃષ્ણ અન્યુનને કહે છે કે, ' દિવ્ય જ્ઞાન વડે તેન્દ્રવી થયેલા સંતો તે મારાં જ સ્વરૂપો છે, એમ તું સમજ અને એકાદ કામિની સી

ઉપર જેટલા પ્રેમથી-જેટલી ઉત્સુકતાથી તારી દષ્ટિ ઝડપ નાખે છે, તેટલા જ પ્રેમથી-તું તેમને જો. ' અને આવા સત્પુરુષો થેર ચાલી આવે, ત્યારે આવા સંતપદનો લાભ મળતો હોય, ત્યારે જે અનુભવ થાય છે તે અનુભવ તુકારામ મહારાજ પોતાના એક અભગ વડે વ્યક્ત કરે છે. તુકારામ મહારાજ કહે છે કે, ' જે દિવસે અમને સળ્ગન-સંતની મુલાકાતનો યા તો ભેટનો લાભ મળે છે, તે જ દિવસ અમને દરૌરા-દિવાળી જેવા લાગે છે. અમારા સુખને તેમ જ અમારા સદ્બાળ્યને તે દિવસે સીમા જ રહેતી નથી. રામનામની ગર્જનાથી વાત્સા સાર્થક થઈ હોય, તે દિવસ અત્યંત ધન્ય છે. સંતોનાં ચરણકમળમાં આપણે જીવનસમર્પણ કરીએ, તોપણ તેમનો બદલો વળી શકતો નથી. ' આવી રીતે પોતાની રસાળ, અર્થપૂર્ણ અને પ્રાકૃત એટલે શુદ્ધ મરાઠી એવી સહેલી ભાષામાં બોધામૃત પાઈને જેમણે મહારાષ્ટ્રીય જનતાને કૃતાર્થ કરી રાખી છે, એવા સત્પુરુષોની પાલખીએ શહેરમાં આવે છે, ત્યારે પૂનાના રહેવાસીઓની ભક્તિમાં એકદમ ભરતી આવે છે; અને પાલખીનું સ્વાગત કરવામાં અને તેને શહેરમાં ફેરવવામાં તેઓ તક્ષીન થઈ જાય, એમાં શું આશ્ચર્ય? પરમ ઉક્તાસથી નાના અને મોટા, ગરીબ અને શ્રીમંત સૌ કોઈ આ પાલખીની સામે જાય છે અને મોટા ઠાઠથી ગાજતાવાજતા 'આનખા તુકારામ' નો જરા અશુદ્ધ પણ પ્રેમાળ તેમ જ ભક્તિપૂર્ણ જયધોષ કરતાકરતા નિરભિમાન વૃત્તિથી મજનમાં રગાઈને તે પાલખીએ શહેરમાં ફેરવી તેમના ઊતરવાને ઠેકાણે જઈ પહોંચાડે છે. પાલખા જે રસ્તે થઈને જવાની હોય છે, તે રસ્તાની બન્ને બાજુએ આવેલાં ઘરોના ઝોટલા, બારીઓ, છત્તો અને છાપરાં વગેરે માણસોથી ઊભરઈ ગયેલાં દેખાય છે. આ પાલખીઓનો એક સ્વિસ મુકામ થાય છે, એટલા વખતમાં આવો, આપણે તેના પૂર્વ ઇતિહાસ તરફ વળીએ.

પુંડળીક માટે શ્રીભગવાન પંઢરપુરમાં નિવાસ સ્વીકારી ઈંટના ટુકડા ઉપર બિભા રચા, ત્યારથી ભક્તિમાગ સૌને માટે ખુલ્લો થયો. ભગવાનનાં દર્શન કરવા સારુ નિયમપૂર્વક જેમણે પરિપાઠ રાખ્યો, તેમને 'વારકરી' એવું નામ મળ્યું. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ, શ્રીએકનાથ મહારાજ, વિશ્વંભર જીવા મોરે એટલે તુકારામ જીવાના સાતમા પૂર્વજ, આ બધા વારકરી જ હતા. ગોપીચંદનની સુદ્રાએ ધારણ કરવી, દુલસીની માળાઓ પહેરવી, એકાદરીના ઉપવાસ વગેરે વત કરવાં. દરૌરાજ નિયમપૂર્વક હરિમજન કરવું અને હરપ્રયતને હરિસ્મરણ અંતઃકરણમાં સદા જાગ્રત રાખવું, એ વારકરી લોકોનાં પ્રધાન લક્ષણો છે. અસ્તુ.

વિશ્વંભર જીવાને દર્શાંત (પરચો, પ્રણીલીલીનું દર્શન, ચમત્કાર) થયા ઉપરથી તેમણે મહારાષ્ટ્રમાં આવેલા દેહુ ગામમાં શ્રીવિઠ્ઠલપ્રભુની મૂર્તિની સ્થાપના કરી. દેહુના વિઠ્ઠલ દિશમાં અવાપિ તે જ મૂર્તિ છે. શ્રીતુકારામ જીવા ત્યારે પંઢરપુરની યાત્રાએ જતા, ત્યારે તેઓ શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની પાંદુકાઓ સાથે લઈ જતા; એટલે શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની પાલખીની શરૂઆત તુકારામ મહારાજથી થયેલી છે. તુકારામ મહારાજના ત્રીજા ચિરંજીવી નારાયણ જીવાએ સતારાના શ્રીશાહ

મહારાજ પાસેથી દેહુ, એલવાડી અને કિર્નઈ, એ ગામના વહીવટની તેમ જ ઉત્પન્નની કાયમની સનદો મેળવી અને દેહુના વિકલ્પમંદિરનો ઉત્તમ પ્રકારે શુષ્કો-દાર કરી, બહુ સુંદર કામ ઉઠાવ્યું. શ્રીતુકારામ જીવાના વંશના એથા પુરુષ પણુ ભગવદ્ભક્ત હોવાથી તેમને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની પાઠુકા જે પ્રમાણે પંદરપુર લઈ જવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે પોતે પણુ શ્રીતુકારામ જીવાની પાઠુકા પંદરપુર લઈ જવી, એમ લાગ્યું. તેઓ જગીરદાર હોવાથી પાઠુકાને પાલખીમાં પધરાવી લઈ જવાનો રિવાજ શરૂ થયો, પણુ પછીથી કાંઈ ખાનગી કલહને લીધે એ રિવાજ બંધ પડ્યો. સતારા જિલ્લામાં આરક્ષણ નામના ગામમાં હૈયતરાવ નામના એક મરાઠા જાતિના પુરુષ હતા. તેમને સિંધિયા સરકારના રાજ્યમાં સારી નોકરી હતી, પણુ તેમના અંત કરણમાં દંડ વૈરાગ્ય હોવાથી તેઓ પોતાની નોકરી છોડી ઈર્ષ્યાળાઈમાં આવી રહ્યા અને શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પરમ ઉપાસક બન્યા. તેઓ જ્ઞાનેશ્વરી બહુ સરસ રીતે સમજાવતા હતા. આળંદીની ભજનમંડળીને અભાંગ બોલવાની ક્રમવારી એમણે જ બાંધી આપી. તેમના જ મનમાં શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની પાલખીને પંદરપુર લઈ જવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થવાથી, મલ્લાખા વારકર નામના પ્રસિદ્ધ વારકરીને અત્યુક્ષ કરી લઈને, પાલખીની દાંડી આગળ ભજન કરતા જવાનું માન વારકરને આપીને શ્રીજ્ઞાનેશ્વરની પાલખી પંદરપુર લઈ જવાનો રિવાજ તેમણે પાડ્યો. આ ખીનાને આજ આશરે ૧૦૦ વર્ષ થયાં. ત્યાર પહેલાં આળંદીની ભજનમંડળી જ માત્ર પંદરપુર જતી હતી. વારકર વારકરીના વંશજોને દાંડીનું મળતું માન અદ્વાપિ આજુ છે. તેમની જ રીતે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પંદરપુરના ઉપાખ્યાય નેલેંકર પાલખીને લેવા સારું જ ખાસ પંદરપુરથી આળંદી આવતા હતા. તે પ્રમાણે તેમના વંશજો હજી પણુ પાલખી લેવાને આળંદી આવે છે. આળંદીના શ્રીજ્ઞાનેશ્વરના દેવળ-વાડાના ઉત્તર દરવાજા હૈયતરાવનું પિત્તળી પગથિયું છે અને દેવળમાં પેસતાં જ ડાખી બાજુ તરફની યાત્રાળુઓને ઊતરવાની ઓરડીઓ પૈકી પહેલી ઓરડીમાં તેમની સમાધિ છે. અસ્તુ. આ પ્રમાણે શ્રીજ્ઞાનેશ્વરની પાલખી શરૂ થયા પછી શ્રીતુકારામ મહારાજની બંધ પડેલી પાલખી પણુ ફરીથી શરૂ થઈ. આ બન્ને પાલખીઓ દર વર્ષે જેઠ વદ ૯ ને રાજ અહીં એટલે પૂના સુકામે આવી પહોંચે છે અને દશમને દિવસે પણુ અહીં જ રહે છે, એ ઉપર જણાવેલું જ છે.

પૂનામાં આવનારા એકાદ નવા મનુષ્યને પણુ આ પાલખીનો સુકામ ક્યાં છે, એની તપાસ કયાં સિવાય જ તેનાં દર્શન માટે દોડી જતા ભક્તજનોની ગિરદી ઉપરથી અને ‘શ્રીજ્ઞાનેશ્વર માહિલી સમર્થ’ કત્યાદિ નામધેય ઉપરથી સહજમાં જણાઈ આવે તેમ હોય છે. આ સત્પુરુષોનાં સાંનિધ્યથી અને વાતાવરણમાં ભિજળી રહેલી આનંદની લહરીઓથી પૂના શહેરમાં આ દિવસ પંદરપુરના દેશરા-દિવાળીના જેવો લાગે છે. ખીજે દિવસે સવારે એટલે જેઠ વદ એકાદશીએ આરતી થયા પછી આ બન્ને પાલખીઓ આગલે સુકામે જવા સારું કૃત્ય કરે છે, ત્યારે પરમ રનેહી એકાદ મનુષ્ય બહારગામ જવાનો હોય, એટલે તેના આસન્નિત

તેને વળાવવા સારુ જેમ તેની સાથે થોડેક દૂર જઈ રળ આપે છે, તેવી જ રીતે આ સત્પુરુષોની પાલખીને અને તેની સાથે જનારી ભજનમંડળીઓને તેમ જ વારકરીઓને વળાવવા સારુ પૂનાનાં માણસો ખરા પ્રેમથી શુદ્ધેકરી સુધી જાય છે. આ વખતે રસ્તામાં બહુ ગિરદી થાય છે. ગરીબ અને શ્રીમંત, નાના અને મોટા, સૌ કોઈ પાલખીની આગળ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી પોતાનો ભક્તિ-પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે અને ભજનમાં સામેલ થઈ પ્રભુભક્તિમાં લીન થઈ જાય છે. જીઓ પોતાનાં બાળકોને પાલખીની આગળ રસ્તામાં સુવાડી તેમનું કલ્યાણ કરવા સારુ શ્રીરાનેશ્વર-તુકારામની મનોબાવપૂર્વક પ્રાર્થના કરે છે. પાલખી શુદ્ધેકરી આગળ પહોંચ્યા પછી ફરીથી આરતી થાય છે અને પછી વળાવવા ગયેલા લોકો ધીમે ધીમે પાછા ફરવા માડે છે. પંદરપુર સુધી જનારા પોતાના આશ્રેષ્ઠોને રળ આપતી વેળાએ ચિત્તવૃત્તિ પીગળવા લાગે છે, ને શ્રીરાનેશ્વર મહારાજ અને તુકારામ મહારાજને એ વર્ષના અને સાના છેવટના નમસ્કાર કરતી વેળાએ તેઓ ભક્તિપ્રેમના પરમાનંદમાં અશ્રુધારાથી ભરાઈ આવે છે. પાછા ફરનારાનાં ગહગદ્દિત અંતઃકરણનું વર્ણન તો એકાદો કુશળ ચિત્રકાર અથવા કોઈ પ્રાસાદિક કવિ જ કરી શકે.

આ બંને પાલખીઓ સાસવડ ગામ સુધી એકત્ર જાય છે અને ત્યાંથી તેમના માર્ગે જુદા થાય છે. શ્રીતુકારામ મહારાજની પાલખી બારામતી તરફથી જાય છે અને શ્રીરાનેશ્વર મહારાજની પાલખી જેજુરી, વાલ્હા ને નીરાપુલને રસ્તે થઈને જાય છે.

આ બે પાલખીઓની પેઠે જ બીજા સતોની પાલખીઓ પણ પંદરપુર લઈ જવાનો રિવાજ જુદી જુદી વેળાએ શરૂ થયો આ બધી પાલખીઓ અષાઢ સુદિ દને દિવસે વાખરીના મેદાનમાં એકઠી થવાની હોય છે. મુખ્ય પાલખીઓ આ પ્રમાણે હોય છે. ૧-પેઠ્ઠીથી એકનાથ મહારાજની, ૨-અબકથી નિવૃત્તિનાથની ૩-એદલાબાદથી શ્રીમુક્તાબાઈની, ૪-અઢેડગદથી મઢેડનાથની. ૫-સાસવડથી શ્રીસોપાનદેવની અને ૬-આરણ્યગામથી શ્રીસાંવતા માળાની.

આ સિવાય ચાંગદેવ, ગોરો કુબાર, ચોખામેળા વગેરે સત્પુરુષોની પણ પાલખીઓ નીકળે છે. આ બધામાં શ્રીરાનેશ્વરની ને તુકારામની પાલખીઓની સાથે ભજનમંડળીઓ તેમ જ વારકરીઓનો જમાવ બહુ મોટો હોય છે અને જતાંજતાં માર્ગમાં તેમાં ગામગામના વારકરીઓ સામેલ થતા જ રહે છે અને એવી રીતે ઉત્તરોત્તર વધતો જતો પ્રચલ જનસમુદાય પાલખીઓ સહિત વાખરીના મેદાનમાં આવી પહોંચે છે. આ વખતનો દેખાવ અવર્ણનીય હોય છે. બધી પાલખીઓને વચમાં મૂકી તમામ ભજનમંડળીઓ અને અન્ય વારકરીઓ ભેગા મળીને ન્યારે એકસાથે જ હરિભજનની ધૂન લગાવે છે, ત્યારે એકાદ નાસ્તિકનું અંતઃકરણ પણ ભક્તિરસથી સ્વીકૃત થઈ જાય છે. ભેરીબૂંગળ ફૂંકાય છે, તૂરીનાદ ગગનમંડળને વિદારતા હોય છે અને તાલમૃદંગના અવાજથી તેમ જ હરિનામના ઘોષથી દેશે દિશા ગાજી રહે છે. ‘અમર ભુવન,’ ‘ભક્તિનદીનું મહાપુર,’

‘મહીતળ ઉપરનાં સર્વ’ ક્ષેત્રોની પરિષદ’-આવા કૃત્રિમ શબ્દોથી આ પ્રસંગની કલ્પના થઈ શકવાની નથી. તે દેખાવ પ્રત્યક્ષ નેત્રો વડે જોઈને જ અનુભવવો જોઈએ અને આષાઢ સુદિ ૧૦ને રોજ ન્યારે આ બધું મંડળ વાજવુંગાજવું પંદરપુરમાં પ્રવેશ કરવા કૃત્ય કરે છે, ત્યારે તો એકાદો દિલીપના જેવો મહાપ્રતાપી રાજા પોતાની અગણિત સેના લઈને જાણે પંદરપુર ઉપર સવારી કરતો હોય, એવો ભાસ થાય છે.

આ આટલો મોટો જનસમુદાય એક જોડાથી પ્રેરિત થઈને પ્રતિ વર્ષે એકત્ર થાય છે, એ ખીના રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિથી અત્યંત મહત્ત્વની નથી કે? એક મહાન રાષ્ટ્રના આપણે ઘટક છીએ અને આપણા ઉપર રાષ્ટ્રના હિતાહિતની એક જવાબદારી છે, એ માન્યતા દૃઢ કરી આપવાને આ એક ઉત્તમ તક આવે છે. સમાજદૃષ્ટિએ પણ આ આષાઢી એકાદશીની પાલખીઓનો પ્રસંગ મહત્ત્વનો છે. ભક્તિરસમાં તલ્લીન થવાને લીધે નાતજાતના ભેદના અભિમાનને તે સ્થળે અવકાશ ન રહેતો હોવાથી તે પોતાની મેળે જ ગળા જાય છે. બધાને એક જ ડેકાણે, એક જ વેળાએ જવાનું હોવાથી એકબીજાની બાબતમાં સહાનુભૂતિ અને ગ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ, આપણે બધા એક છીએ, એ ભાવના દૃઢ થવા માટે છે. તેવી જ રીતે વળા પાલખીઓના મુકામે અને પંદરપુરમાં નવનિધ ભક્તિ વધારનારાં ભજન, કીર્તન, પુરાણ પ્રયાદિ પ્રસંગ વારંવાર અને સર્વત્ર દૃષ્ટિ સમક્ષ આવતા હોવાથી, ધર્મદૃષ્ટિએ પણ એ ખીના મહત્ત્વની જ છે. આવી રીતે રાષ્ટ્રીય, સામાજિક અને પરમપાવન એવો પાલખીઓનો આ મહોત્સવ પાર કોણ પાડે છે એમ ખૂંચશો, તો સુશિક્ષિતો તરફથી અસિક્ષિત કહેવામાં આવતા કણુખી, માળી, મરાઠા અને પછાત વર્ગના લોક! ગ્રીષ્મી પછેડીઓવાળા યાને પોતાને ઉચ્ચ વર્ણના કહેવડાવનારાનું આ આખા ઉત્સવમાં ક્યાંય નામ પણ નથી હોતું, સુશિક્ષિત વર્ગને આ ઉત્સવમાં પોતાને સામેલ થવા જેવું કંઈ છે એમ લાગતું નથી. ભારત, ભાગવતાદિ ગ્રંથો ઉપરથી ભક્તિરસની મોટીમોટી કથા કહેનારા પુરાણિકો, હાર્મોનિયમના સુસ્વરમાં શ્રીતુકારામના અભંગોનું બ્યવહારાનુભૂત એવું પ્રામાણ્ય માનાને અને સૃદ્ધાંગી ચાપો પર આ ભક્તિમાર્ગના કવિઓની કવિતાઓના વિવેચનથી શ્રોતાઓને હક કરી નાખનારા હરિદાસો, તુકારામના અભંગોના (રામકૃષ્ણ હરિનામ છોડી દઈને) આધાર પર અબ્ધક્ષપીઠ ઉપરથી નિર્જીવ ધૃશ્વરની ઉપાસના કરનારા-આ પૈકી કોઈની પણ હાજરી આ મહોત્સવમાં હોતી નથી એ કેવું આશ્ચર્ય!

વર્ષની ઋતુઓ, મહિના અને દિવસ જોટલા નિયમિતપણે અને વિના તકરારે પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે, તેટલા જ નિયમિતપણે આજ કેટલાંય વર્ષથી આ પાલખીઓ શ્રીપંદરપુરની યાત્રા કરે છે અને તેથી જ એ વહીવટ અનાદિ છે, એમ કેટલાકોને લાગતું હોય છે. હજારો ને લાખો વારકરીઓ નિમત્રણપત્રિકા મળવાની રાહ ન જોતાં, સ્વાગતમંડળની આશા ન રાખતાં, અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ, કાર્યકારીમંડળ અને કાર્યક્રમની ભાંજગડમાં ન પડતાં એકત્ર થાય છે અને પૂર્ણ

એકતાથી વર્ષાનુવર્ષ પોતાની યાત્રા પાર પાડે છે. પાલખીઓના મુકામ 'બોબે, અરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇડિયા રેલવે તથા 'ગ્રેટ ઇન્ડિયન પેનિનસ્યુલા રેલવે'નાં સ્ટેશનોનાં સમયપત્રક પ્રમાણે નક્કી થયેલા હોય છે. તે પાલખીઓની એક મુકામે આવી પહોંચવાની અને ત્યાંથી આગળ જવાની વેળા, ટ્રાફિક સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના વેળાપત્રક પ્રમાણે બરાબર નક્કી થયેલી હોય છે. પાલખીઓની સાથેના હજારો ગરીબ વારકરીઓના ખાવા-પીવાનો ભાર-જવાબદારી સ્વેચ્છાથી પોતાને માથે લઈ ગામેગામના લોકો રોટલા, દાળ, ઊંચ, પાણી વગેરે પદાર્થોનાં ગાડાં ભરી લાવી પાલખીઓના રસ્તા પર અને તેના મુકામ પર અચૂક હાજર રહે છે; અને આદ્ય વારકરીને સીધાં-સામગ્રી તેમ જ ખીજી જોઈએ તે મદદ આપવાને ગામનો પટેલ એકપણે હાજર હોય છે. અશિક્ષિત કહેવાતા વર્ગના આ ઉત્સાહ, બહુજનસમાજ-સંબંધની આ લાગણી, તેની વ્યવસ્થા, ટાપટીપ અને ભક્તિ જોઈને સુશિક્ષિતોએ મોંમાં આંગળાં જ ધાલવાં જોઈએ. ઝાનેશ્વર મહારાજ અને શ્રીતુકારામ મહારાજની મહત્તા, તેમનો અધિકાર, મહારાષ્ટ્રીઓ ઉપર અને પરંપરાએ અખિલ જનતા પર તેમણે કરેલા ઉપકાર ક્યાં અને આ મહોત્સવ સંબંધી સુશિક્ષિત વર્ગનું એટલે જેને આ બાબતનું જ્ઞાન છે, ભાન છે, તેની દેખાઈ આવતી ઉદાસીનતા અને તટસ્થતા ક્યાં !

પાલખીઓની સાથે પદરપુર આવનારો આ સમાજ રાષ્ટ્રનો કંઈ નાનો-સૂનો ઘટક નથી. એનાથી અલગ રહેવામાં રાષ્ટ્રની તેમ જ સમાજની મોટી હાનિ છે, એ સુશિક્ષિત વર્ગે લક્ષમાં લેવું જોઈએ. આ મહોત્સવકપ દશેરાને દિવસે આપણા આ અશિક્ષિત બંધુઓ પાસેથી અભિમાનગ્રસ્ત વૃત્તિથી ભગવદ્-ભજનમાં લીન થઈ જવાનું રહસ્ય શીખી લઈ, તેમને ધર્મસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવી આપવાને બ્યારે સુશિક્ષિત વર્ગ તૈયાર થશે, એટલે કે આ પરંપરા આપ-લે કરવાના પ્રકારનું સોનું લૂંટીને લૂટાવશે, તે જ ધન્ય દિવસ અને તે જ દિવાળી ! એલો 'બ્યાનબા તુકારામ ! બ્યાનબા તુકારામ !'

(જૂન-૧૯૩૩ના 'ચિત્રમય જગત'માંથી)

શ્રીજ્ઞાનેશ્વરનું આળંદી ક્ષેત્ર

આ ઝાનેશ્વરીમાં આવેલા શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના જીવનચરિત્ર ઉપરથી જે વાચનાર સંજ્ઞાને શ્રી 'આળંદી'ના પવિત્ર ક્ષેત્રની યાત્રા કરવાની ઇચ્છા થાય તેમની જાણ અને સુગમતા માટે કેટલીક જરૂરી માહિતી નીચે પ્રમાણે છે :

શ્રી 'આળંદી' પૂનાથી ૧૩ માઈલ દૂર હોઈ ઠેક સુધી પાકા સડક છે. જવા-આવવા માટે ટાંગા મળે છે, જેમાં બે માણસ બેસી શકે છે; વળી મોટરો પણ મળે છે.

દરેક માસની વદ ૧૧ની યાત્રા કરવા પૂનાથી તથા આસપાસનાં ગામોથી

હજીરો ભક્તજનો આવે છે. પૂના શહેરમાં શનિવારવાડામાં મોટરો ત્યાં જવા-
આવવા માટે તે દિવસે મળે છે.

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કારતક વદ ૧૩ને દિવસે સમાધિ લીધેલી છે,
જેથી દર વર્ષે કારતક વદ ૧૧ના દિવસે મોટા મેળો ભરાઈ લગભગ પોણા
લાખ યાત્રાળુઓની સંખ્યા દર્શન માટે આવે છે અને રાત્રે તથા દિવસે ભજન,
ધૂન, ઉપદેશ તથા દર્શનની ધમાલ મચી રહે છે.

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની ચરણપાદુકા શ્રી 'આળંદી'થી દર જોઠ વદ
૮ને દિવસે પગરસ્તે શ્રીપંદરપુર જાય છે, જે સાથે શરૂઆતમાં લગભગ પાંચ
હજાર માણસો હોય છે, પણ મુકામે પહોંચતાં સુધીમાં પાલખી લગભગ એક
લાખથી વધુ માણસો સાથે અષાઠ સુદ ૧૦ને દિવસે શ્રીપંદરપુર પહોંચે છે. એ
સમયે શ્રીપંદરપુરમાં પણ મોટા મેળો ભરાય છે અને પૂનમ સુધી રહે છે.

શ્રી 'આળંદી'માં ધર્મશાળા-દક્ષિણી લોકોની નાનીમોટી ૮-૧૦
ધર્મશાળા હોવા ઉપરાંત ગુજરાતી ભાઈઓને ઊતરવા માટે પણ 'ગંગાસ્વરૂપ
રામીઆઈ બ્રહ્મક્ષત્રિયના સ્મરણાર્થે શ્રીજ્ઞાનેશ્વર ધર્મશાળા' નામે એક
ધર્મશાળા થોડા વખતથી બંધાઈ છે, જેમાં ઉતારાની તથા વાસણ, ગાદલાં
વગેરેની સગવડ છે. ત્યાં ઊતરવા માટે માલિકની ચિટ્ટી લેવાની જરૂર હોતી નથી.
ત્યાંના રખેવાળ દરેક સાતિના યાત્રાળુ માટે સર્વ જાતની સગવડ કર્ષે પણ દ્રવ્ય
લીધા સિવાય કરી આપે છે. આ ધર્મશાળાં આળંદીમાં શ્રીનરસિંહ સરસ્વતીની
સમાધિના મંદિરની નજદીક ગોપાલપુરમાં આવેલી છે.

આ લખનારને શ્રી 'આળંદી' ક્ષેત્રની યાત્રાનો લાભ મળ્યો છે. કાચા
સોનાની ગુજરાતની ડોળી ભક્તિ કરતાં, નિધન દક્ષિણવાસી ભક્તોની કીર્તન-
ભક્તિ અને ધર્મશ્રદ્ધા તેમ જ એકબીજા પ્રત્યેની નમ્રતા અને સહભાવ જોઈને
તેમ જ ચરિત્રમાં વણુવેલો ઓટલો તથા વૃક્ષ વગેરે જોઈને સંસ્કારી હૃદય
પોતપોતાના ગળ પ્રમાણે ઉચ્ચ ભાવોમાં મગ્ન થયા સિવાય રહે નહિ.

‘સસ્તુ’ સાહિત્ય એટલે જિંયામાં જિંચું’ સાહિત્ય’

સંસ્થાનાં ઉપયોગી પ્રકાશનો

વર્મગ્રંથો

મહાભારત-ભાષાંતર	૦
(સાત ગ્રંથોમાં)	૫૨-૦
શોભવાસિષ્ઠ મહારામાયણુ	૧૪-૦
શ્રીશિવમહાપુરાણુ ૧-૨,	૧૨-૦
દુધસીકૃત રામાયણુ ૧-૨,	૧૦-૦
વાલ્મીકિ રામાયણુ ૧-૨,	૧૧-૦
શ્રીમદ્ ભાગવત ૧-૨,	૧૦-૦
ભગવતી (દેવી) ભાગવત	૬-૦
ગિરધરકૃત રામાયણુ ...	૪-૮
શાંતિપર્વ-મહાભારતનું ...	૮-૮
વિષ્ણુપુરાણુ ...	૪-૦
એકનાથી ભાગવત-એકાદશ	
સ્કંધ-ભાગવતનો ...	૫-૦
શ્રીરામચરિતમાનસ-મૂળ ...	૨-૦
ધર્મપદ ...	૧-૦
દુધસીસતસર્ધ ...	૧-૮

ઉપનિષદો (૧૧૨)

એકાદશ ઉપનિષદ ...	૩-૦
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ...	૨-૦
સો ઉપનિષદો ...	૫-૦

ભગવદ્ગીતાએ

ભગવદ્ગીતા-પુરુષાર્થબોધિની-	
એ ગ્રંથો ...	૧૨-૮
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-	
સાંકરભાષ્ય ...	૪-૦
શ્રી યાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા	૪-૮
ભગવદ્ગીતા-નીલકંઠી ...	૩-૦
પંચરત્નગીતા-ભાષાંતર સાથે	૨-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા(મોટા અક્ષર)	૦-૧૨

ચાનસત્રગીતા ...	૧-૪,
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (ગુટકો)	૦-૮
૫ ચરત્નગીતા-મૂળમૂળ ...	૦-૮

નીતિગ્રંથો

વચનામૃત-સ્વા. સહજનંદજીનાં	૫-૦
મનુસ્મૃતિ ...	૪-૮
બળવાન બનો ...	૦-૧૨
વિદુરનીતિ ...	૧-૦
સતોની અનુભવવાણી ...	૧-૮
અંતર નિરીક્ષણુ ...	૧-૦
પ્રજ્ઞમય જીવનનું રહસ્ય ...	૧-૦
પ્રજ્ઞમય જીવન ...	૦-૧૨
મોક્ષમાળા ...	૧-૪
દૃષ્ટાંતશતકે ...	૧-૪
આયર્ષધર્મનીતિ અને આયુષ્ય-	
નીતિસાર... ...	૦-૧૨
જાપજી ...	૦-૧૦

વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞાન

પદ્મપાતરહિત અનુભવપ્રકાશ	૫-૦
પંચદશી ...	૪-૮
ધર્મજ્યોતિ ...	૧-૮
વેદાંત-રસાંગિકું ...	૦-૧૨
સ્તુબ્ધધર્મ ...	૨-૦
સનાતન ધર્મ ...	૧-૦
શ્રી વેદાંતમાર્ગદર્શિની ...	૧-૮
મહાવાક્યચરતાવલી ...	૦-૧૨
વિચારસાગર ...	૩-૦
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી...	૧-૪

જીવન્મુક્તિવિવેક	૧-૪
પંચીકરણ	૨-૦
સ્વરૂપવિચાર	૦-૧૦
અષ્ટાવકગીતા	૦-૮
અવધૂતગીતા	૧-૪
ઉપદેશસારસંગ્રહ	૧-૮
સ્વામી રામતીર્થ-ઉપદેશો (૧) ...	૩-૦
સમયસાર નાટક	૩-૦
ભક્તિયોગ (૮મો)	૨-૦
ધર્મપદ	૧-૦
બોક્ષમાળા	૧-૪

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યના

તત્ત્વસૂત્રના અર્થો

મોહમુદ્ગર ને બીજાં દશ રત્નો	૧-૦
શતમ્ભોધી ને બીજાં ચાર રત્નો	૦-૧૨
સ્તોત્રસંગ્રહ	૦-૧૦
સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંતસારસંગ્રહ	૧-૪
વિવેકચૂડામણિ	૦-૧૨

શ્રીમદ્કથા-આર્યના

શ્રીપુરુષોત્તમમાસમાહાત્મ્ય ...	૨-
જપ અને નામસ્મરણ ...	૧-
નિત્યપાઠ	૦-
સત્યનારાયણની કથા ...	૦-
સૂર્યકાન્ત	૨-
તુકારામગાથા (બે અંશો) ...	૬-
શ્રીરામકૃષ્ણ વાતોલાપ (૨) ...	૨-
આખ્યાનમાળા-ભાગ ૧ લો	૩-
સંતની વાતો	૧-
સંતગુરુનો પરિચય	૨-
સ્વ. પદ્મિયારનાં ભક્તિવસનાં પુસ્તકો	
સ્વર્ગનું વિમાન	૨-૦
સ્વર્ગની કુંચી	૨-૦
સ્વર્ગનો ખજાનો	૨-૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ	૨-૦
સ્વર્ગનો આનંદ	૨-૦
સ્વર્ગની સીડી	૨-૦
સાચું સ્વર્ગ	૨-૦

સંતવાણી-મજનો

બજનસાગર-ભા. ૧, ૨	૩-૮
” -ભા. ૨	૨-૦
ગીરાંબાઈનાં બજનો ...	૦-૧૨
નરસિંહ મહેતાનાં બજનો ...	૦-૧૨
બજનસંગ્રહ	૧-૦
પરિચિત પદસંગ્રહ	૧-૧૨
અખાની વાણી	૩-૦
પ્રીતમદાસની વાણી ...	૩-૦
એકાદશીમાહાત્મ્ય-છોટમકૂત	૧-૮
તુલસીરામાયણનાં મહાવાક્યો	૦-૮
હલપતરામની કવિતા ...	૦-૧૦
શામળના છપ્પા	૦-૧૨
અખાના છપ્પા	૧-૦
કર્મગાથા	૧-૦

ઉત્સાહચેતના-ગ્રેરફ ગ્રંથો

કૈલાસદર્શન	૨-૮
અહરદેશદર્શન	૧-૦
આગળ ધસો	૩-૦
સુખ, સામર્થ્ય ને સમૃદ્ધિ અને	
વિચારોના અમત્કાર	૩-૦
સાહિત્ય પ્રવેશિકા	૨-૮
સ્વામી અખાંડાનંદજીના પત્રો	૧-૪
કહેવતો	૧-૪
શુભસંગ્રહ (૨)	૩-૦
શુભસંગ્રહ (૬)	૩-૦
ખેતીનાં મૂળ તરવો-૧ ...	૧-૪
” ” ” -૨	૧-૦
” ” ” -૩	૧-૮
” ” ” -૪	૧-૧૨
હિંદુસ્થાની સંગીત	૦-૮

નવલકથા-વાર્તાસંગ્રહ

લાખેશી વાતો ૨-૦	સસારના રંગ ૧-૦
મંગળ વાતો ૨-૦	રંગ અને દીવા ૧-૮
દિવ્ય વાર્તાઓ ૧-૦	માટીની મૂર્તિઓ ૦-૧૨
આળાં હૈયાં ૨-૦	અક્ષયપાત્ર ૧-૮
માણસાઈની વાતો ૩-૬	અધારી રાતે ૦-૧૨
રંગમેળો ૧-૮	રાખની દગલી ૦-૧૦
કૃષ્ણચરિત્ર (નાટક) ૧-૮	ગામડું મોલે છે ૦-૧૦
અળખકુમારી (નાટક) .. ૧-૪	જીવનપરિવર્તન ૦-૧૦
ગોપીચંદ (નાટક) ૦-૧૨	ભગવાન સુધ્ધની વાતો .. ૧-૦
મુલાખાસિક ૪-૦	સેત બળરામ અને પાતતા ... ૦-૧૦
વનરાજ ચાવડો ૨-૮	કમળકુમાર ૦-૧૨
ધન્વાન મિટા ફૂગા અને	રાજર્ષિ ૨-૦
બીજી વાતો ૦-૧૨	કતલાખાનું ૩-૦
કતિહાસને અળવાળો ... ૦-૧૨	ગજરામાર ૦-૧૦
ભરતીઓટ ૨-૦	સુંદર કામદારની વાર્તા ... ૦-૧૨
સંગમ ૨-૦	ખરાસ-કસ્તૂરી ૦-૮
જીવનરંગ ૧-૮	પરાક્રમી દશ કુમાર ૨-૮
બનાવટી ફૂલો ૧-૦	કથાચરિત્રાગર ૧-૦
અતરના દીવા ૧-૮	તરંગલોલા ૦-૬

જીવનચરિત્રો

મૈત્રેય મહાપ્રભુ (ત્રણ અંશોમાં) ૮-૦	સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદ ને શિવાનંદ ૧-૬
શ્રીમત શંકરાચાર્ય ૦-૧૦	વીર ફુગાંદાસ ૧-૦
ગૌતમ સુધ્ધ ૧-૪	શિવાજી જગપતિ ૧-૪
મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય ૦-૮	અકબર ૧-૦
પરમપૂજ્ય બાપુ ૧-૦	બેન્ગમિન ફ્રેડિલન ૧-૪
સ્વામી ભાસ્કરાનંદ ૧-૪	લક્ષ્મીબાઈ ૦-૧૨
સંત વ્રકારામ ૩-૦	જોન ઓફ આર્ક ૦-૧૨
શ્રી રમણ મહર્ષિ ૨-૦	સ્વામી વિવેકાનંદ (સંક્ષિપ્ત) ૧-૮
મહર્ષિ દયાનંદ ૧-૮	બૂકર ટી. વોશિંગ્ટન ... ૧-૮
હંસ મહારાજ ૨-૮	સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદ ૦-૮
સ્વામી આત્માનંદ સરસ્વતી ૧-૮	મહાત્મા દાદુ દયાળ ૦-૮
મહાત્મા સરમુદાસ ૦-૮	શ્રી રામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશય ૧-૦
મિશુ અખંડાનંદ ૩-૦	યોગીશ્વર યામવંદક્ય ૦-૮
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ (૨) ... ૩-૦	

સ્ત્રી-વાલોપયોગી

ભારતની દેવીઓ પ્ર. ૩જો...	૩-૦	બાલસહયોધ ...	૦-૮
કિસા ગૌતમી ને બીજાં ભીરતો	૧-૪	વિદ્યાર્થી ...	૦-૮
રૂપસુંદરી ને બીજાં ભીરતો	૧-૪	વિદ્યાર્થીબહેનોને ...	૦-૮
સુલતાનના ચાંદબીબી ને બીજાં		વડીલોની વાતો ...	૦-૧૨
ભીરતો ...	૧-૪	વિક્રમની વાતો ...	૨-૮
નળાખ્યાન ...	૧-૦	ગિરબલ અને બીજા ...	૨-૦
ઓખાહરણ ...	૦-૮	તંત્રકથા (સચિત્ર) ...	૧-૮
પાકેશાસ્ત્ર ...	૧-૧૨	તંત્રકથા (અચિત્ર) ...	૧-૪
શ્રી શારદામણિદેવી ...	૦-૮	આદર્શ દર્શાતમાળા (બે ભાગમાં) ૫-૦	
કલ્યાણમયી ...	૧-૮	સહુણી બાળકો ...	૦-૧૦
સુખી જીવનની પગદંડી (અથવા)		ઠંડા પહોરની વાતો ...	૦-૧૨
શુદ્ધજીવનનું ભાંગણ ...	૧-૮	ટૂંકી વાર્તાઓ પ્રથમ-૧લો ...	૨-૮
કોકનો સંજય ...	૧-૧૨	ટૂંકી વાર્તાઓ પ્રથમ-૨જો ...	૨-૮
અંધપની બાલવાર્તાઓ ...	૧-૪	ટૂંકી વાર્તાઓ પ્રથમ-૬જો ...	૨-૮
મહાભારતની નીતિકથાઓ	૧-૪	મોહિની ને બીજી વાતો ...	૧-૦
રાજા ભોજ અને કવિ કાલિદાસ	૧-૦	દેરાણીનો કલહ ને બીજી વાતો	૧-૦
અરેબિયન નાઈટ્સ ...	૩-૦	ગરીબાઈનો સંસાર ને બીજી વાતો	૧-૦
બાલભારત ...	૧-૮	નવાણુંનો ફેર ને બીજી વાતો	૧-૦
બાલરામાયણ ...	૧-૦		

આરોગ્ય-વૈદક

સુશ્રુત આયુર્વેદ (બે પ્રથેમાં) ૧૫-૦	વૈજયંત ... ૧-૦
અષ્ટાંગહૃદય-વાગ્બટ .. ૧૨-૦	વૈદક સંપ્રદાય વિચારો
વનસ્પતિવર્ણન ... ૨૦-૦	(ભાગ બીજો)... ૧-૧૨
વનસ્પતિવર્ણનપ્રવેશ ... ૨-૦	આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન ૦-૧૨
રસતંત્રસાર ને સિદ્ધપ્રયોગસંગ્રહ ૧૦-૦	ઝેર ઉતારવાના તાત્કાલિક ઉપાયો ૦-૧૦
આયુર્બિષક અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદરાજ ... ૬-૦	ખોરાકના ગુણદોષ... ૦-૧૨
આરોગ્યની કૃત્તી ... ૨-૮	આયુર્વેદ ચોખ્ખાતક . ૦-૧૨
ધરધરનો વૈદ ... ૧-૮	બ્યાયામ અને સૂચનમસ્કર ૦-૮

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ડે. રવાબી અખડાનંદ માર્ગ, ભદ્ર, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
૧૫૦, મિન્સેસ સ્ટ્રીટ, પરજી સામે, ગુરુદાસ સ્ક્રીપ્ચોની નીચે, મુંબઈ-૨

આમ સાહિત્યશ્રેણીનાં ઉપયોગી પુસ્તકો

ધાર્મિક			
શિક્ષાપત્રી	૦-૬
ગીતાસાર	૦-૪
ગીતાપોથી	૦-૬
ગીતાસંકલન	૦-૩
ઉત્તરગીતા	૦-૬
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અ. ૧૨.૧૫	૦-૩

નીતિ			
યજ્ઞ અને યુધિષ્ઠિર	૦-૩
પ્રેમપંથ-ભાગ ૧-૨	૦-૩, ૦-૪
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો	૦-૩
પરમહંસજી રામકૃષ્ણદેવનાં
વચનામૃતો	૦-૬
રામકૃષ્ણ વાતાલાપ-ભાગ ૧ કો	૦-૮
હૃદય જીવન	૦-૪
પરવાળાં	૦-૩
બ્યવહારમાળા	૦-૮
વિચારમાળા	૦-૮
સત્યગમાળા	૦-૬
વિવેક-વિચાર	૦-૬

વેદાંત-સત્ત્વજ્ઞાન			
સમાધિશતક	૦-૮
સ્વર્ગ	૦-૮
ગોપ-લહરી	૦-૮
હસ્તામલકરતોત્ર અને વાક્યસુધા	૦-૨
પ્રશોત્તરમાળા અને જીવન્મુક્ત
આનંદલહરી	૦-૩
તૈત્તિરીય ઉપનિષદ	૦-૩
દશ-દશવિવેક	૦-૨
આનંદ અને જ્ઞાન	૦-૩
વિચારસૂચીદય	૦-૪

યોગવસિષ્ઠનાં સૂત્રો	૦-૪
તંત્રની સાધના	૦-૪
જ્ઞાનેશ્વર ને માંમદેવ	૦-૬
વિદ્યાનશતક	૦-૬
નીતિશતક	૦-૪
વૈરાગ્યશતક	૦-૪
પ્રવાસી	૦-૬
પુરોગામી	૦-૪

ધર્મકથા-માર્ચના			
સંતોની કૃષ્ણાડી	૦-૮
પાંડવગીતા	૦-૪
નારાયણકવચ	૦-૮
શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ	૦-૪
ગજેન્દ્રમોહન	૦-૬
ભગવત્પ્રસાદ	૦-૪
ગીતાંજલિ	૦-૬
દત્તાત્રેય	૦-૪
શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર	૦-૮
કૃષ્ણભરણુમ્	૦-૩
બીસીમાં ભગવાને શું માયું ?	૦-૩
મણિરત્નમાળા	૦-૧૧
ગંગામાતા	૦-૬

જીવનચરિત્રો			
દેવીદેવિ નારદ	૦-૫
મહાત્મા મરતરામજી	૦-૬
બાળકેના વિવેકાનંદ	૦-૪
વિશ્વામિત્ર અને હરિશ્ચંદ્ર	૦-૪
સંત ચણદાસ	૦-૬
ગોસ્વામી દુલ્હરીદાસ	૦-૬

ચંદ્રહાસ	૦-૩
સુદામાચરિત્ર (કાવ્ય)	૦-૩
સતી સાવિત્રી	૦-૪
મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા બર્જહરિ ને વિક્રમ	૦-૩
જેસલ-નોરલ તથા બલધર-ગોપીચંદ	૦-૪
શ્રીતેલ ગસ્વામી	૦-૪
ભક્ત અંબરીષ	૦-૪
ભક્ત પ્રહ્લાદ	૦-૬
સ્વામી રામતીર્થ	૦-૪
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ	૦-૬
નાનબટ્ટ બાપા	૦-૪
શ્રી શુકદેવજી	૦-૪
જડબરત	૦-૩
નાનક	૦-૬
મુદ્દાલસા અને અલક	૦-૫
રોહીદાસ	૦-૩

સંતવાણી-ભજનો

સાખ્યસાર અને યોગસાર	૦-૬
વૈતાલ કહે	૦-૩
ગોરખવાણી	૦-૬
સંત દાદુ	૦-૪
ગિરિધર કવિરાય	૦-૩
સો ભજનો	૦-૬
ઋષિરાજના પદો	૦-૪
કુવાખ્યાન	૦-૬

તુલસીદાસની સાખીઓ	૦-૪
કમ્બીર સાહેબની સાખીઓ	૦-૪
વિશ્વજ્યોતિ	૦-૪
પ્રબોધબાવની	૦-૪
રવિ, બાણુ અને મોરારસાહેબની વાણી	૦-૪
ભક્તકવિ રહીમ ને જમાલ	૦-૪
સાંઈ દીનદરવેશ	૦-૪
કેશવકૃતિ	૦-૪
દોહારત્નાવલિ	૦-૩
હરિપાદ	૦-૨
ભક્ત સૂરદાસનાં પદો ..	૦-૬
ભોળા ભમતના ચાળ્યા... ..	૦-૬
કવિ દીનદયાળગિરિ	૦-૪
ધીરા ભજતનાં પદો ..	૦-૪
સંતકવિ નઝીર	૦-૮

વૈદિક

મોરારકમાં ઝેર	૦-૪
માંદગીમાં ઉપવાસ	૦-૬
પાક-ઔષધિ	૦-૬
ચૂર્ણ-ઔષધિ	૦-૪
કુચ-ઔષધિ	૦-૬
પ્રકીર્ણ ઔષધિ... ..	૦-૫
વૈદકના અકસોર ઉપાયો	૦-૬
જીવનચર્ચા	૦-૬
માદાનો આહારવિહાર	૦-૪
માંદગીનાં કારણો	૦-૬
હરડે અને તેનો ઉપયોગ	૦-૬

વધુ માહિતી માટે વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કે. સ્વામી અખંડાનંદ માર્ગ, ભદ્ર, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
૧૫૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, ગુરુદાસ સ્ટુડિયો નીચે, પાણીનીપરળ સામે, અંબઈ-૨

